

धोंडो केशव कर्वे

57

आत्मवृत्त व चरित्र

धोंडो केशव कर्वे
साक्षात्पण महादेव परबर्षन

१८ पणिल १९५८

धोंडो केशव कर्वे

आत्मवृत्त व चरित्र

(१८५८ ते १९२८ पर्यंत)

(१९२८ ते १९५८ पर्यंत)

लेखक

धोंडो केशव कर्वे

लेखक

नारायण महादेव पटवर्धन

उपोद्घातलेखक

डॉ. सर रघुनाथ पुरुषोत्तम परांजपे

जन्मशताब्दीदिन - १८ एप्रिल १९५८

हिं गणें जी-शिक्षण संस्था, पुणें ४

आत्मवृत्त

प्रथमावृत्ति : १९१५

द्वितीयावृत्ति : १९२८

तृतीयावृत्ति : १९५८

चरित्र

प्रथमावृत्ति : १९५८

प्रकाशक : भास्कर धोंडो कर्वे, चिटणीस,
हिंगणें स्त्री-शिक्षण संस्था, हिंगणें बुद्रुक, पुणे ४
मुद्रक : के. ग. शारंगपाणी, आर्यभूषण मुद्रणालय,
९१५/१ शिवाजीनगर, पुणे ४

किंमत वहा रुपये

तिसऱ्या आऱुत्तीच्या प्रकाशकाचें निवेदन

‘आत्मवृत्ता’ची ही तिसरी आऱुत्ति स्वयंपूर्ण असती, तर फार चांगलें झालें असतें. पण त्याचे लेखक शरीर-मनानें थकून जाईपर्यंत नवीं नवीं कायें हातीं घेत गेले. तीं चालू असतांना ‘आत्मवृत्त’ पुरें करावें असें त्यांचें मन घेईना व पुढें त्यांच्यात तितकी शक्तीच उरली नाही.

फार जेवल्यामुळें पोट दुखूं लागल्याकारणानें वैद्यराजांकडे गेलेल्या एका माणसाची गोष्ट सांगतात कीं, ते औषध देऊं लागले असतां तो म्हणाला, “औषधाला पोटांत जागा असती, तर आणखी एक लाडूच नसता का खाल्ला ?” तसेंच अण्णांचें* झालें. ‘आत्मवृत्त’ पुरें करण्याइतकी उमेद त्यांच्यांत असती, तर त्यांनीं समतासंघाचेंच काम पुढें चालविलें असतें; नाहीतर दुसरें आणखी कांहीं नवें कार्य शोधून काढलें असतें. कांहीं असो; ‘आत्मवृत्त’ स्वतः पुरें करावेंसें त्यांना वाटलें नाही, येवढें मात्र खरें.

‘आत्मवृत्ता’ची दुसरी आऱुत्ति संपून गेली आहे. तेव्हां अण्णांच्या जन्मशताब्दीच्या वेळीं नवीन आऱुत्ति प्रसिद्ध करणें हें ओघानेंच आलें. दुसऱ्या आऱुत्तींत १९२७ पर्यंतचाच भाग आलेला होता. पुढील भाग अण्णांच्या लेखणींतून उतरणें शक्यच दिसेना. इतकेंच नव्हे, तर त्यांनीं थोडें फार सांगून शक्य तितक्या त्यांच्या भाषेत दुसऱ्याकडून लिहून घेणेंहि अशक्य झाल्यामुळें ‘आत्मवृत्त’ आजतागायत आणण्याची कल्पना सोडून देणें भाग पडलें.

तेव्हां पुढील ३० वर्षांचा भाग चरित्रात्मक स्वरूपांत ‘आत्मवृत्ता’ला जोडून प्रसिद्ध करणें हेंच काय तें उरलें. चरित्रलेखनाचें हें काम कोणातरी माजी आजन्म-सेवकाकडे सोंपविणें भाग होतें. अण्णांचा आदर्श पुढें असतांना वय किंवा प्रकृति यांबद्दल कोणालाच कुरकुर करतां येत नाही. तरीहि सेवानिवृत्त आजन्मसेवकांत कोणी उत्साहानें आपण होऊन पुढें येऊन हें काम उचलीना. शेवटीं सर्वांनुमतें श्री. नाना पटवर्धन यांनीं चरित्र लिहावें असें ठरलें व त्यांना त्याप्रमाणें विनंति करण्यांत आली. गेल्या वर्षी बरीच विघडलेली त्यांची प्रकृति जरा सुधारल्यामुळें त्यांनीं चरित्र लिहिण्याचें काम पत्करलें व यथाशक्ति तडीस नेलें. प्रकृतीकडे लक्ष न देतां फार परिश्रम घेऊन त्यांनीं तें लवकर पुरें केलें याबद्दल त्यांना धन्यवाद दिले पाहिजेत.

* डॉ. धोंडो केशव कर्वे यांना सर्वच ‘अण्णा’ म्हणून संबोधतात.

आर्यभूषण मुद्रणालयाने नेहमींच्या वक्तशीरपणाने, कसोशीने व आपुलकीने छपाईचे काम पुरे केले याबद्दल संस्था त्याची आभारी आहे. मुद्रिते तपासून देण्याच्या कामी श्री. वि. आ. मोडक यांची फार मदत झाली, याबद्दल मी त्यांचा फार ऋणी आहे.

या पुस्तकांतील - विशेषतः चरित्रांतील मजकूर तयार करतांना अनेक व्यक्तींची मदत घ्यावी लागली आहे. निरनिराळी छायाचित्रे जमविण्यांतहि अनेकांचे सहाय्य झाले आहे. डॉ. कर्वे यांचे उत्कृष्ट तैलचित्र मुंबईचे सुप्रसिद्ध चित्रकार श्री. माधवराव सातवळेकर यांनी एल्फिन्स्टन कॉलेजकरिता तयार केले. ते या पुस्तकांत घालण्याकरिता त्यांनी दिले व कॉलेजचे प्रिन्सिपल जी. सी. बॅनर्जी यांनी ते घेण्यास परवानगी दिली. या चित्राचे ब्लॉक्स बॉम्बे प्रोसेस स्टुडिओचे श्री. मोहनराव कामत यांनी त्वरित करून दिले व मौज प्रिंटिंग प्रेसचे श्री. भागवत यांनी रंगीत चित्राची छपाई वेळेवर करून दिली. पुस्तकाचे आकर्षक वेष्टन श्री. सातवळेकर व रॅशनल आर्ट अँड प्रेसचे श्री. जयंतराव देवकुळे यांनी अल्प मुदतीत तयार करून दिले आणि श्री. के. एल्. भार्गव यांनी सुबक छपाई लवकर करून दिली. अशा कित्येकांचे ऋण किती व कसे व्यक्त करूं ?

ह्या पुस्तकाच्या प्रकाशनाकरिता मुंबई सरकारच्या शिक्षणखात्याकडून चार हजार रुपयांची मदत झाली आहे. याबद्दल संस्था अत्यंत आभारी आहे. ह्या मदतीमुळेच हे पुस्तक इतक्या कमी किंमतीस देतां येत आहे.

ह्या पुस्तकाचे प्रकाशन हा अण्णांच्या जन्मशताब्दिमहोत्सवांतील एक भाग आहे. त्यामुळे पुस्तकाचे सर्वांकडून सहर्ष स्वागत होईल अशी खात्री वाटते.

हिंगणें बुद्रुक, पुणे ४
वर्षप्रतिपदा
२१ मार्च १९५८

}

भा. धों. कर्वे
चिटणीस,
हिंगणें स्त्री-शिक्षण संस्था

अनुक्रमणिका

तिसऱ्या आवृत्तीच्या प्रकाशकाचे निवेदन	...	१
आत्मवृत्त		
समर्पण	...	९
पहिल्या आवृत्तीची प्रस्तावना	...	११
दुसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना	...	१५
पहिल्या आवृत्तीच्या प्रकाशकाचे दोन शब्द	...	१६
दुसऱ्या आवृत्तीच्या प्रकाशकाचे चार शब्द	...	१७
उपोद्घात	...	२१
आदरांजली	...	२५
पूर्वार्ध		
१. जन्मभूमि	...	१
२. मातृवंश	...	९
३. पितृवंश	...	१३
४. मातापितरें	...	२५
५. बंधुभगिनी	...	३१
६. बालपण व मराठी शाळेंतील शिक्षण	...	३५
७. लहानपणांतील इतर व्यवसाय, खेळ व अन्य गोष्टी	...	३८
८. देशकार्याचें बालकहू	...	४४
९. सहाव्या इयत्तेची परीक्षा	...	४६
१०. इंग्रजी शिकण्याची संधि	...	५३
११. प्रौढ विद्यार्थिदशेंतील कांहीं गोष्टी	...	५७
१२. कॉलेजांतील तीन वर्षे	...	६३
१३. उदरनिर्वाहाची तरतूद	...	६६
१४. शिकवण्या	...	६९
१५. एक नवीन तऱ्हेचें संयुक्त कुटुंब	...	७६
१६. नरहरपंतांचा सहवास	...	७८
१७. गृहस्थाश्रम (पूर्वभाग)	...	८१
१८. कुटुंबांतील कांहीं महत्त्वाचे प्रश्न	...	८५
१९. गृहस्थाश्रमांतील अन्य कर्तव्ये	...	९२
२०. पुण्यास येण्यापूर्वीचीं सार्वजनिक कामें	...	९४

२१.	अकल्पित भाग्य	...	१०५
२२.	पुनर्विवाहाकडे माझे मन कसे वळले ?	...	१०७
२३.	पुनर्विवाह	...	११४
२४.	पुनर्विवाहासंबंधाचे त्या वेळचे लोकमत	...	१२२
२५.	मुरूडची पहिली खेप	...	१२६
२६.	बहुजन समाजाशी वागण्याचे धोरण	...	१३०
२७.	लोकमताच्या निदर्शक कांहीं गोष्टी	...	१३४
२८.	आमचा नवा संसार	...	१३७
२९.	लेखनव्यवसाय	...	१४०
३०.	विधवाविवाहोत्तेजक मंडळी	...	१४२
३१.	पुनर्विवाहितांचे कुटुंबमेळे	...	१४५
३२.	विधवा-विवाह-प्रतिबंध-निवारक मंडळी	...	१४८
३३.	लोकमताच्या जागृतीचे प्रयत्न	...	१५३
३४.	आपल्या मनाप्रमाणे न वागणारे लोक	...	१५९
३५.	सेक्रेटरीच्या कामाचा राजीनामा	...	१६१
३६.	विधवाशिक्षणाच्या चळवळीचा संक्षिप्त इतिहास	...	१६४
३७.	अनाथबालिकाश्रमाची मंडळी	...	१६८
३८.	अनाथबालिकाश्रम	...	१७३
३९.	वर्गणीसाठी धडपड	...	१७७
४०.	स्वार्थत्यागी सुशिक्षित स्त्रियांची जोड	...	१८४
४१.	कांहीं धोर स्त्रीपुरुषांच्या भेटीचा लाभ	...	१९०
४२.	आश्रमाचे हितकर्ते	...	१९६
४३.	आश्रमाचा विस्तार	...	२०१
४४.	अनाथबालिकाश्रम आणि विधवाविवाह	...	२०६
४५.	अनाथबालिकाश्रम आणि विधवावपन	...	२१४
४६.	आश्रमावरील कांहीं कठीण प्रसंग	...	२१६
४७.	अनाथबालिकाश्रमाने आजपर्यंत काय केले ?	...	२२६
४८.	महिलाविद्यालयाची गर्भावस्था	...	२२९
४९.	महिलाविद्यालयाचा जन्म	...	२३६
५०.	महिलाविद्यालयाचा पुण्यांतील जीवनक्रम	...	२४१
५१.	आश्रमाच्या शेजारी विद्यालयाची स्थापना	...	२४३
५२.	महिलाविद्यालयाचा विस्तार	...	२४६
५३.	महिलाविद्यालयाची खरोखर जरूर आहे काय ?	...	२५१
५४.	प्रौढ मुलांच्या शाळेत प्रौढ मुलींच्या शिक्षणाचा प्रयोग	...	२५५

५५.	स्त्रीशिक्षणासंबंधाने कांहीं विचार	...	२५९
५६.	निष्काम-कर्म-मठ (पूर्व-इतिहास)	...	२६३
५७.	निष्काम-कर्म-मठाच्या उत्क्रान्तीतील कांहीं पायऱ्या	...	२६७
५८.	निष्काम-कर्म-मठासंबंधाने विशेष खुलासा	...	२७३
५९.	ज्याचा शेवट गोड ते सर्वच गोड	...	२७८
६०.	इंदुप्रकाशांतील लेख	...	२७९
६१.	माझे कांहीं स्वभावदोष	...	२९२
६२.	त्रिवेणीसंगम	...	२९५
६३.	स्ट्रॅडट्स् फंड	...	२९९
६४.	गृहस्थाश्रम (उत्तरभाग)	...	३०३
६५.	वानप्रस्थाश्रम	...	३०६
६६.	कांहीं किरकोळ गोष्टी	...	३१०
६७.	धर्म व तत्वज्ञान यांविषयी कांहीं विचार	...	३१४
६८.	उपसंहार	...	३२२

उत्तरार्ध

१.	कुटुंबाची सद्यःस्थिति	...	३२५
२.	अनाथबालिकाश्रमाचें गेलें एक तप	...	३३०
३.	महिला-विद्यापीठाची कल्पना	...	३४७
४.	महिला-विद्यापीठाची गर्भावस्था	...	३६३
५.	महिला-विद्यापीठाची पहिली चार वर्षे	...	३७६
६.	सर विठ्ठलदास ठाकरसी यांची अनपेक्षित उदार देणगी	...	३८६
७.	विद्यापीठाच्या धोरणानें चालणाऱ्या शाळा काढण्याचे प्रयत्न	...	३८९
८.	महिलाविद्यापीठाचा विस्तार	...	३९४
९.	महिलाविद्यापीठाबद्दल लोकमत	...	४०२
१०.	महिलाविद्यापीठाचें वैशिष्ट्य	...	४२५
११.	मुंबई युनिव्हर्सिटी व महिलाविद्यापीठ यांतील पदवीधर स्त्रियांची तुलना	...	४३३
१२.	विद्यापीठाला मिळालेल्या ठळक देणग्या	...	४४२
१३.	महिलाविद्यापीठाच्या प्रचाराचें कार्य	...	४४८
१४.	महिलाविद्यापीठाच्या इतिहासावर प्रकाश पाडणाऱ्या कांहीं गोष्टी	...	४५१
१५.	वाचकांचा निरोप	...	४५५
	परिशिष्ट — मुरुड गांवाची हकीकत	...	४५८

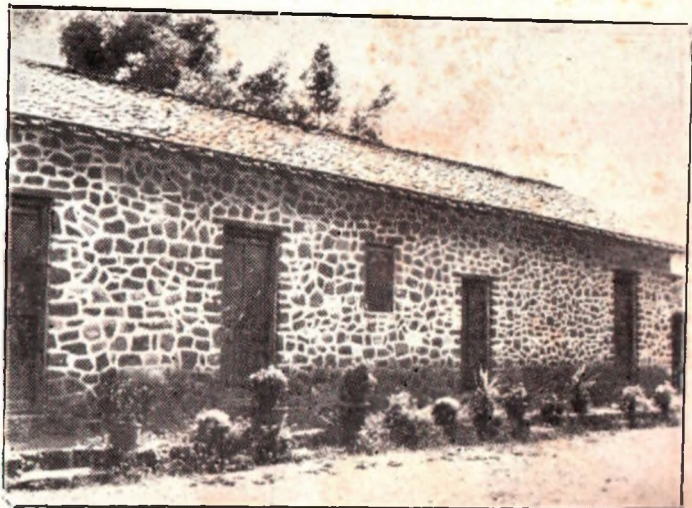
चरित्र

प्रस्तावना	...	४-१
१. अण्णांचा ६१ वा व ७१ वा वाढदिवस	...	४७५
२. यूरोपच्या प्रवासाचें प्रस्थान	...	४८३
३. यूरोपचा प्रवास	...	४८५
४. अमेरिकेचा प्रवास	...	४९५
५. आशियाचा प्रवास	...	५०१
६. शक्षणिक व सामाजिक निरीक्षणें	...	५०८
७. आफ्रिकेचा प्रवास	...	५११
८. घरीं वाहून ठेवलेलें ताट	...	५१६
९. आश्रमीयांची मनःस्थिति	...	५२४
१०. पुनश्च हरिः ओम्	...	५२७
११. अण्णांचा ८१वा वाढदिवस	...	५३६
१२. समतासंघ	...	५४३
१३. अण्णांचा ९१वा वाढदिवस	...	५५०
१४. हिंणें संस्थेची प्रगति	...	५५५
१५. महिलाविद्यापीठाचा विस्तार	...	५६१
१६. अण्णांच्या कुटुंबाची सद्यःस्थिति	...	५६७
१७. अण्णांच्या सहकाऱ्यांचें संक्षिप्त वृत्त	...	५७३
१८. अण्णांच्या दैनंदिनींतील नोंदी	...	५८६
१९. अलीकडचा काळ	...	५९६
जीवनाचा कालपट	...	६०५
परिशिष्ट	६०७

△ भारतरत्न डॉ. धोंडो केशव कर्वे

यांच्या स्त्रीशिक्षण कार्याची सुरुवात ▽

आश्रमाची मूळ झोपडी (इ. स. १९००)

राष्ट्रपति डॉ. राजेंद्रप्रसाद यांची हिंमणें स्त्री-शिक्षण संस्थेस भेट
(२९ सप्टेंबर १९५७)

राष्ट्रपति भवन,
नई दिल्ली।
ता० २१ मार्च, १९५८
(३० फाल्गुन, १८७६. शाकः)

मुझे यह जानकर प्रसन्नता हुई कि आदरणीय
डाक्टर कर्वे की १००वीं वषिगांठ के अवसर पर हिंणो-
स्त्री शिक्षण संस्था द्वारा उनकी आत्मकथा प्रकाशित
होने जा रही है। स्त्री शिक्षा और महिला उद्धार के
क्षेत्र में डाक्टर कर्वे ने जो महत्वपूर्ण कार्य किये हैं वह
सर्व विदित हैं। मुझे विश्वास है कि ऐसे कर्मठ सामा-
जिक कार्यकर्ता की जीवनी रोचक ही नहीं बल्कि शिक्षा-
प्रद भी होगी। प्रायः गत ७० वर्षों में कर्वे साहब ने
जो शिक्षा सम्बन्धी परीक्षाएँ किये हैं और इस दिशा में
जो बहुमूल्य अनुभव उपाजित किये हैं उनका विवरण सार्व-
जनिक कार्यकर्ताओं तथा शिक्षा संस्थाओं का पथ प्रदर्शन
करने में समर्थ होगा। मैं इस प्रयास की सफलता की
कामना करता हूँ और इस अवसर पर हिंणो स्त्री शिक्षण
संस्था के प्रति अपनी शुभकामनायें भेजता हूँ।

रा. गो. ३५५५

उपोद्घात लेखक

डॉ. सर रघुनाथ पुरुषोत्तम परांजपे

आत्मवृत्त

(१८५८ ते १९२८ पर्यंत)

लेखक
डॉ. केशव कर्वे

एप्रिल १९२८

समर्पण

देशोद्धारासाठी तळमळणाऱ्या
परमात्मस्वरूपी युवयुवतींना

हैं आत्मवृत्त

लेखकानें

अत्यंत प्रेमानें अर्पण केलें आहे.

पहिल्या आवृत्तीची प्रस्तावना

‘आपुली आपण करी स्तुति । तो एक मूर्ख ॥’

या हृदयंगम दासोक्तीतील तत्त्व हें ‘आत्मवृत्त’ लिहित असतां पुनः पुनः मनःपटावर उमटत असूनहि तें पुरें करून प्रकाशकांच्या हातीं देणाऱ्या मला, समर्थांच्याच बाणींतून निघालेल्या ‘पढतमूर्ख’ या पदवीहून दुसरी कोणती पदवी शोभणार ? जड-पदार्थांचें पृथक्करण करून त्यांतील घटक द्रव्यें शोधून काढणें कठिण तर खरेंच; परंतु मनुष्याच्या अंतःकरणांत उत्पन्न होणाऱ्या विचारांचें व विकारांचें पृथक्करण करणें त्याहून किती तरी कठिण आहे. जगांतील वैमनस्यें व कलह यांपैकीं शेंकडा नव्वदांचें मूळ परस्परांच्या मनोवृत्तीचें पृथक्करण करण्यांत घडलेल्या चुकांमध्ये सांपडेल. इतरांच्या मनोवृत्ति बरोबर जाणणें हें तर बहुतेक असाध्यच आहे; पण स्वतःच्या मनाची बरोबर परीक्षा करणें हें काम देखील फार अवघड आहे. कोणत्या विचाराचें अगर विकाराचें प्राबल्य होऊन हें ‘आत्मवृत्त’ लिहिण्याला मी प्रवृत्त झालों, हें माझें मलाच बरोबर कळतें कीं नाहीं, कोण जाणें ! तथापि हें काम हातीं घेण्याची बुद्धि मला कशी झाली, हें माझ्या समजुतीप्रमाणें थोडक्यांत सांगण्याचा यत्न करितों.

राजा राममोहन राय, बाबू केशवचंद्र सेन, स्वामी दयानंद सरस्वती, स्वामी विवेकानंद, स्वामी रामतीर्थ, महर्षि दादाभाई नवरोजी, सर डॉ. भांडारकर, नामदार न्या. मू. रानडे, श्रीयुत बाळ गंगाधर टिळक, नामदार प्रो. गोखले, श्रीयुत गांधी प्रभृति तीव्र बुद्धीच्या व लोकोत्तर तेजाच्या विभूति फार क्वचित् निर्माण होतात. अशा पुरुषांमध्ये निसर्गप्राप्त गुणांची संपत्ति दांडगी असून तिला उद्योगाची जोडहि तशीच मिळते. अशा विभूति आपल्या देशांत जन्माला आल्यानें आपणांला साभिमान आनंद वाटणें साहजिक आहे. अशा पुरुषांचीं चरित्रें जगांतील कर्तृत्ववान् व होतकरू स्त्रीपुरुषांच्या हातांत पडलीं असतां तीं त्यांच्या अंतःकरणवृत्ति उचंबळून टाकतील. सगळ्या जगाला — निदान आपल्या राष्ट्राला तरी वाट दाखविणारे हे मोठे देदीप्यमान दीपकच होत ! यांच्याखालीं कित्येक पायऱ्या टाकल्या, म्हणजे माझ्यासारख्या मनुष्यांची पायरी येते. माझी किंमत मी जाणून आहे. मी मोठेंसें कांहीं केले नाहीं, ही जाणीव मला आहे; पण परिस्थितीच्या व सदीच्या जोरावर लहानसें कार्य माझ्या हातून झालें आहे, असें मला वाटतें, व त्याबद्दल समाधानहि होतें. वांगी (हल्लीं बारामती) येथील व्हिलेज एज्युकेशन सोसायटीचे उत्पादक प. वा. श्रीयुत रामचंद्र अण्णाजी कळसकर, वऱ्हाडांतील केळीवेळी गांवाला योग्यतेला चढवणारे श्रीयुत सूर्यभान जानजी, पैसाफंडाचे उत्पादक श्रीयुत अंताजी दामोदर काळे प्रभृति गृहस्थांच्या वर्गांतील मी आहे. आम्हांपैकीं एखाद्याला परिस्थिति कांहीं बरी सांपडल्यामुळें शिक्षण थोडें अधिक मिळालें असेल, अगर एकाद्याचें

काम लोकांच्या नजरेला अधिक आलें असेल, एवढेंच; पण आमचा वर्ग एक. आमच्या जवळची निसर्गप्राप्त सामग्री विशेष चांगली नव्हे. पण बऱ्यापैकी, आणि उद्योगहि साधारण बऱ्या प्रकारचा. आमच्यासारख्या हजारांहजार माणसांची जरूरी आपल्या देशाला आहे. आमचीं चरित्रें मध्यम सामर्थ्यांच्या युवयुवतींमध्ये, सामान्य मनुष्यालाहि करतां येण्यासारख्या काहीं गोष्टी आहेत अशी थोडीशी जाणीव उत्पन्न करूं शकतील, असा विचार माझ्या मनांत आला. लोकोत्तर स्त्रीपुरुषांचीं व त्यांच्या खालोखाल विशेष सामर्थ्यांच्या मनुष्यांचीं चरित्रें हीं बंडोपंती अथवा बिबलकरीः कित्यांप्रमाणें होत. अशीं चरित्रें वाढ्यांत विरस्थायी होऊन रहावयाचीं. हे जाड व टिकाऊ कागदावर घातलेले किते आपल्यापुढें ठेवून विद्यार्थ्यांनीं त्यांजवर दृष्टि ठेवली पाहिजे; पण सामान्य विद्यार्थ्यांचें या कित्यांनीं भागत नाहीं. अक्षरं गिरविण्यासाठीं म्हणजे त्यांतून लेखणीचें सुकें अगर ओलें टोंक फिरविण्यासाठीं त्यांना घोंटकिते अगर वळणें लागत असतात. हीं वर्गाचा शिक्षक अथवा शाळेंतला एकादा चांगल्या अक्षराचा मुलगा पाठकोऱ्या अगर पातळ कागदावर घालून देत असतो. हीं वळणें चुरगळीं, फाटलीं अगर त्यांवर शाई सांडली, तरी फारशी फिकोर नसते. या घोंटकित्यांप्रमाणें आमचीं चरित्रें सामान्य विद्यार्थ्यांच्या उपयोगीं पडतील, असें मला वाटलें. या चरित्रांची आयुर्मर्यादा अर्थात् घोंटकित्याप्रमाणेंच असणार; पण तितक्या मुदतींत त्यांचा तेवढ्यापुरता उपयोग होईल, असें मला वाटलें आणि म्हणून मी या उद्योगाला लागलों.

‘आत्मवृत्त’ लिहावें हा विचार पहिल्यानें पांच वर्षांपूर्वीं माझ्या मनांत आला. त्या वेळची कल्पना अशी होती कीं, आत्मवृत्त लिहून ठेवून तें आपल्या पश्चात् प्रसिद्ध होण्याची तजवीज करून ठेवावी. हा विचार मनांत आल्यानंतर पांचपंचवीस पानें लिहिलीं देखील. पण उद्योगाच्या व अनेक प्रसंगांच्या गडबडींत हा विचार पुनः उद्भवला नाही, व तीं लिहिलेलीं पानें कोणीकडल्या कोणीकडे नाहींशी झालीं. मासिक मनोरंजनाच्या संपादकांनीं तीनचार वर्षांपूर्वीं, काहीं गृहस्थांचीं चरित्रें लिहवून प्रसिद्ध करावीं, यासाठीं एक यादी करून तीं काहीं निवडक मंडळीकडे पाठविली होती. या यादीत माझें नांव घातलें होतें. हें माझ्या नजरेला पडल्यानंतर संपादकांना मीं उलट लिहिलें कीं, ‘आपण माझें चरित्र लिहविण्याच्या कामीं पडूं नका.’ या वेळीं माझ्या मनाचा कल आपलें चरित्र प्रसिद्ध व्हावें असा नव्हता. तो पुढें एका विशेष कारणानें बदलला; तें कारण असें:—

पुण्यांतल्या जान स्मॉल मेमोरियल हॉलमध्ये एक व्याख्यानमाला होत असते, तींत मीं एक व्याख्यान द्यावें, अशी आपली इच्छा डॉ. एन्. मॅकनिकोल साहेबांनीं मला कळविली. बऱ्याच वर्षांमागे त्यांनीं एकदां अशीच इच्छा प्रदर्शित केली होती; पण त्या वेळीं नकाराचा जबाब देऊन मी त्यांना नाखुष केले होते. या वेळीं त्यांनीं आपल्या पत्रांत असेंहि म्हटले होते कीं, तुम्हीं आश्रमाची माहिती सांगितल्यानें तुमच्या संस्थेला खचित फायदा होईल; व तें पुढें प्रत्ययाला देखील आलें. अशा सदबुद्धीनें

लिहिलेल्या पत्राला नकाराचा जबाब मला देववेना. अर्थात् मी त्यांचे म्हणणे कबूल केले. मात्र त्यांनी सुचविलेल्या विषयाला व्यापक स्वरूप देऊन आपल्या वीस वर्षांच्या कामाची हकीकत संक्षिप्त रीतीने सांगायची, असे मी योजिले, व ते त्यांना मान्य झाले. विषयाची अशी योजना करण्याला एक विशेष कारण झाले. मजविषयी ज्यांच्यामध्ये बरी भावना होती, अशा बऱ्याच सुशिक्षित मंडळींचे मन मी नवीन काढलेल्या 'निष्काम-कर्म-मठ' या संस्थेमुळे बरेच कळवित झाले होते. आश्रमाच्या चालक व अधिकारी मंडळींपैकीही बऱ्याच जणांचे मत या उद्योगाला फार प्रतिकूल होते. यामुळे या विरुद्ध मताचा फैलाव खाजगी संभाषणांतून जोराने होत होता. अशा वेळी माझ्या विचारांची व कृतींची उत्क्रान्ति कसकशी होत गेली, व हा उद्योग हाती घेण्यांत माझा हेतु काय वगैरे गोष्टी सुशिक्षित जनसमूहाच्या नजरेला आणल्या असतां नवीन संस्थेविषयी व मजविषयी झालेला गैरसमज बराच दूर होईल, असे वाटल्यावरून शिष्टाचाराच्या मर्यादेचे उद्बन्धन करूनहि 'My Twenty Years in the Cause of Indian Women' — 'हिंदी स्त्रियांच्या उन्नतीप्रित्यर्थ माझीं वीस वर्षे' हा विषय मी घेतला. यावर एक निबंध लिहून तो तारीख २८ ऑगस्ट १९१३ रोजी वर निर्दिष्ट केलेल्या स्थळी वाचला, व तो छापून त्या प्रति बऱ्याच गृहस्थांकडे पाठविल्या. कित्येकांना हा लेख फार आवडला, व कांहींनी तो मराठींत लिहून प्रसिद्ध करण्याविषयी सूचना केल्या; पण मी त्यांकडे लक्ष दिले नाही. नंतर कांहीं दिवसांनी मासिक मनोरंजनाच्या संपादकांकडून मनोरंजनासाठीं सदर लेख थोडासा अधिक विस्तारपूर्वक लिहून देण्याविषयी आप्रहाची मागणी करण्यांत आली, व तिला अनुसरून मी तो लेख त्यांना तयार करून दिला. यानंतर मला असे वाटू लागले की, मी जर 'आत्मवृत्त' लिहिले, तर तेंहि कित्येकांना आवडेल. मनाच्या या स्थितींत असतां मनोरंजनाने प्रसिद्ध केलेले 'आत्मोद्धार' पुस्तक माझ्या हातीं पडले. तें वाचल्यावर माझ्या मनांत असे आले की, बुकर टी. वाशिंग्टन यांनीं जसे आपल्या हयातींत आत्मचरित्र लिहून प्रसिद्ध केले, तसेच आपण केले असतां काय हरकत आहे ? हा विचार, व 'कोठे इंद्राचा ऐरावत आणि कोठे शामभटाची तट्टाणी' या लहानपणीं वाचनाच्या क्रमिक पुस्तकांत वाचलेल्या लहानशा वाक्यांतील विचार, हे दोन्ही एकदम मनांत उभे राहिले. यांचा अखेर निकाल असा केला, कीं, इंद्राचा ऐरावत मोठे कार्य करू शकेल; पण शामभटाच्या तट्टाणीचाहि तिच्यापरी उपयोग आहे. हे विचार मनांत घोळत होते, तोच मनोरंजनकारांकडून माझ्या लेखांचीं प्रुफे तपासण्याकरितां आलीं, व्यावरील उपोद्घातांत पुढील वर्षी मनोरंजनाच्या वर्गणीदारांना बक्षिस देण्यासाठीं मी आत्मवृत्त तयार करावे, अशी इच्छा त्यांनीं प्रदर्शित केली होती. आत्मवृत्त लिहिण्याचा माझा विचार होता; पण तें काम तसेच पडून राहिले होते, व या संधीचा उपयोग करून घेतला नाही तर पुढेहि तें पडूनच रहाणार, असे दिसत होते. असल्या कामाला वेळ बराच लागतो, आणि मागे तगादा असल्यावांचून तें तडीला जाणें कठिण असतें. शारीरिक व मानसिक शक्ति विगलित होतपर्यंत तें लांबणीवर पडलें

तर पुढें तें नीट होणार नाही; वगैरे विचार मनांत येऊन सहजी प्राप्त झालेल्या संधीचा उपयोग करून घेण्याचें मी ठरविलें, व एकदम कामाला सुरवात केली.

आत्मवृत्त लिहिण्याचा प्रसंग मला येईल, असें कधी माझ्या स्वप्नांहि आले नाही; यामुळे मी कधी कसलीं टिपणें करून ठेविलीं नाहीत. मी कधीहि दिनचर्या (डायरी) लिहिली नाही. सभांची प्रोसीडिंगें (हकीकतीचे लेख) व संस्थांचे रिपोर्ट यांवरून कांहीं माहिती घेऊन बाकीची स्मरणानें लिहिली आहे. हें आत्मवृत्त शक्य तितकें हुबेहुब रेखाटण्याचा मी यत्न केला आहे, आणि अगदीं क्षुल्लक व नीरस अशाहि गोष्टी यांत दिल्या आहेत. ज्या गोष्टी कोणी कोणाला फारशा सांगत नाहीत, व ज्या सांगण्यासाठीं केलेल्या नसतात, अशाहि कित्येक गोष्टी यांत आढळतील. लहान मुलासारखें मी सांगत सुटलों आहे, असें सहज कोणाच्या लक्षांत येईल. मी ग्रंथकर्ता तर नाहीच, पण फारसे ग्रंथ वाचलेहि नाहीत; यामुळे काय लिहावें, आणि काय नाही, याचें मार्मिक ज्ञान मला नाही. जें खरें असून लिहिलें असतां कांहीं वाचकांना तरी आवडेल असें मला वाटलें, तें सगळें मी लिहून टाकलें आहे. हेतु इतकाच कीं, एकाद्याला बारकाईनें पहावयाचें असल्यास एका जीवाचें उत्क्रमण कसकसें होत गेलें, याची त्याला कल्पना व्हावी. मात्र यासर्व गोष्टी लिहितांना शिष्टाचाराला अगदीं रजा द्यावी लागली आहे.

या आत्मवृत्तांत एक मोठी उणीव राहिलेली आहे. आपले दोष व आपल्या दोषास्पद कृति दुसऱ्याला सांगणें कोणाला आवडत नाही, या मनुष्यस्वभावाला मी अपवाद नसल्यामुळे, त्यांचा व्हावा तसा उल्लेख यांत झाला नाही. तथापि सामान्य मनुष्यांत आळखून येणारे दोष माझ्यांत आहेत, व त्यांना अनुरूप कृतिदेखील माझ्या हातून घडल्या आहेत.

हें काम हातीं घेण्याला मूळ कारण झालेले डॉ. मॅक्निकोल, माझ्या मूळ निबंधाचें गुणग्राहकतेच्या दृष्टीनें परीक्षण करून त्याजवर चांगला अभिप्राय देऊन त्याच्या विशेष प्रसिद्धीला कारणीभूत झालेले त्या सभेचे अध्यक्ष नामदार हिलसाहेब, व हें काम ताबडतोब हातीं घेण्याला प्रवृत्त करणारे माझे मित्र श्रीयुत काशीनाथ रघुनाथ मित्र यांचे या ठिकाणीं मनःपूर्वक आभार मानणें जरूर आहे.

संकल्पित कार्य तडीला गेलें याबद्दल आनंद वाटतो. राष्ट्रकार्यासाठीं बरीच झीज सोसून काम करणारा मध्यम कर्तबगारीच्या मनुष्यांचा कां तयार होण्याला अल्पांशानें तरी मदत व्हावी, या हेतूनें हें आत्मवृत्त लिहिलें आहे. अर्थात् हा यत्न 'प्रांशुलभ्ये फले मोहादुद्गाहुरिव वामनः' या न्यायाचा आहे. याचा कांहीं उपयोग झाला तर इष्टच आहे; न झाला तरी त्यांत आश्चर्य नाही.

हिंणें बुटुक, पुणें,
४ सप्टेंबर, १९१५ }

धोंडो केशव कर्वे

दुसऱ्या आऱुत्तीची प्रस्तावना

आत्मवृत्ताची दुसरी आऱुत्ति निवण्याचा योग आला व तो माझ्या हयातीत आला हें मी आपलें भाग्य समजतों. मित्रांना व आश्रमाच्या आश्रयदात्यांना फुकट वांटण्यासाठीं दिलेल्या दोनशें प्रतीखेरीज अन्य मोबदला न घेतां पहिली आऱुत्ति 'मनोरंजन'कारांना दिली होती. तिच्या प्रती संपत आल्या तेव्हां नवीन आऱुत्ति काढण्याचा विचार सातआठ महिन्यांपूर्वी मनांत आला. छापण्यास लागणाऱ्या भांडवलावर शेंकडा नऊ रुपये व्याज आकारून तें सर्व फिटेपर्यंत मला कांहीं न देतां नंतर नफा झाल्यास तो अर्धा अर्धा वांटून घ्यावा, ह्या अटीवर कोणी हें काम करण्यास तयार आहे कीं काय असा शोध केला; पण ही जबाबदारी घेण्यास कोणी विशेष उत्सुक दिसना. ह्याला एक कारण 'मनोरंजन'कारांनीं आपल्या वर्गणीदारांस बक्षिस देण्यासाठीं व इतर मिळून सुमारे सात आठ हजार प्रती काढलेल्या होत्या. तेव्हा आतां ह्या पुस्तकाचा खप होणें कठीण असें प्रकाशकाचा धंदा करणारास वाटणें साहजिक होतें. असें झाल्यावर दुसऱ्या आऱुत्तीचा विचार मीं सोडून दिला.

नंतर आश्रमाच्या सेवक-सेविकांनीं हें धाडस करण्याचें मनांत आणलें व मला तें फिरतीवरून परत आल्यावर जानेवारी महिन्यांत कळलें. लेखनाचा माझा व्यवसाय नसल्यामुळें कांहीं लिहावयाचें झालें तर मजवर मोठें सैकट येऊन पडतें. पहिल्या भागांत दोन तीन ठिकाणींच थोडासा नवीन मजकूर घातला आहे. उत्तरभाग लहानच आहे पण तो लिहिण्यास जवळ जवळ दोन महिने लागले. ह्यावरून हें काम करणें मला किती जड जातें ह्याची कल्पना होईल. इतकें असून इंप्रजीतून जे उतारे घेतले आहेत, त्यांचें भाषान्तर करण्यास मित्रांची मदत घेतली ती वेगळीच.

दुसरी आऱुत्ति प्रसिल करण्याचा योग आला नसता, तर महिलाविद्यापीठाच्या स्थापनेची व प्रगतीची सविस्तर हकीकत इतक्या लवकर लोकांपुढें आली नसती. ती कधीं काळीं इतकी काळजीपूर्वक लिहून तरी झाली असती कीं नाहीं ह्याबद्दलहि मला मोठी शंका आहे.

आत्मवृत्ताबद्दलचे सर्व हक्क मीं अनाथबालिकाश्रमाच्या मंडळीस दिले आहेत. माझी इच्छा एवढीच आहे कीं, ह्या खटाटोपांत आश्रमाला कोणत्याहि प्रकारें घस सोसावी लागूं नये.

आत्मवृत्ताचा उत्तर भाग लिहिण्याची ज्यांनीं संधि दिली व ह्या कामीं ज्यांनीं मदत केली त्या सर्वांचे आभार मानून ही प्रस्तावना संपवितों.

महिलाविद्यापीठ,
एरंडवणें, २३ मार्च १९२८

}

धोंडो केशव कर्वे

पहिल्या आवृत्तीच्या प्रकाशकाचे दोन शब्द

महाराष्ट्रीय स्त्रीवर्गाच्या सर्वांगीण सुधारणेसाठी 'मनोरंजन' आज सतत वीस वर्षे केवढ्या आस्थेने, कळकळीने आणि अंतःकरणपूर्वक झटत आहे, हे महाराष्ट्राला विदितच आहे. मनोरंजनाच्या या ध्येयाला अनुसरून अर्थात महाराष्ट्र स्त्रियांच्या उत्कर्षासाठी ज्यांनी ज्यांनी आतांपर्यंत प्रयत्न केले आहेत, व जे करीत आहेत, त्या सर्व व्यक्तींविषयी मनोरंजनाला अत्यंत पूज्यबुद्धि बाटणें स्वाभाविक होय. अबला स्त्रीवर्गाच्या उद्धारासाठी श्रीयुत प्रो. कर्वे यांनी आरंभिलेल्या एकनिष्ठ प्रयत्नांची मधुर फळे महाराष्ट्र आज चाखीत आहे. प्रो. कर्वे यांचे नांव महाराष्ट्रांत आज जसे बरोबर आदरानें उच्चारलें जात आहे, तसाच किंबहुना त्याहूनहि जास्त, त्यांनी आरंभिलेल्या आणि उत्तम रीतीने यशस्वी करून दाखविलेल्या संस्थांबद्दल संपूर्ण महाराष्ट्राला आदर, अभिमान आणि पूज्यभाव वाटत आहे. आपलें सारें आयुष्य, तनुमनोधन किंबहुना आपलें सर्वस्वच ज्यांनी स्त्रीवर्गाच्या उन्नतीचे प्रयत्न करण्याकडेच अर्पण केले आहे, **अनाथबालिका-श्रम, महिलाविद्यालय** आणि **निष्कामकर्ममठ** या संस्था ज्यांनी उत्तम रीतीने नांवारूपाला आणून महाराष्ट्राचें मुख उज्ज्वल केलें आहे, आणि बोलण्यापेक्षां प्रत्यक्ष कृति करून दाखवून कर्वे हें नांव ज्यांनी सार्थ केलें आहे, अशा महाराष्ट्राच्या या श्रेष्ठ समाजसुधारकाचें हें **आत्मचरित्र** महाराष्ट्राला आज सादर करतांना मनोरंजनाला समाधान आणि धन्यता वाटते.

येत्या नाताळांत मुंबई येथें भरणाच्या राष्ट्रीय सामाजिक परिषदेच्या अध्यक्षस्थानी या श्रेष्ठ विभूतीची योजना झाली असून, त्याच संधीला त्यांचें हें विस्तृत **आत्मवृत्त** प्रसिद्ध होण्याचा सुयोग येत आहे, ही एक ईश्वरी योजनाच म्हटली पाहिजे. स्त्रीवर्गाच्या उन्नतीची आस्था बाळगणारांना हें पुस्तक आवडेल, असा भ्रंवसा आहे.

आत्मवृत्ता (Autobiography) संबंधी विशेष नांव घेण्यासारखी पुस्तके मराठींत आतांपर्यंत प्रसिद्ध झालेली नाहीत. महाराष्ट्रवाङ्मयांत अशा जातीचें हें पहिलेंच पुस्तक होय, असें म्हटलें तरी चालेल. या दृष्टीने या पुस्तकाचें अत्यंत महत्त्व आहे, हें तर स्पष्टच आहे; परंतु याहूनहि दुसऱ्या अनेक दृष्टींनी या पुस्तकाची योग्यता कितीतरी जास्त आहे, हें पुस्तक समग्र वाचून पहाणारांना तेव्हांच कळून येईल. महाराष्ट्र वाङ्मयांतील या अद्वितीय पुस्तकाचें गुजराथींत त्याचप्रमाणें हिंदींतहि रूपांतर होत असून, हीं दोन्ही पुस्तकेहि लवकरच प्रसिद्ध होतील, हें कळविण्यास आम्हांला संतोष वाटतो.

आमच्या नम्र विनंतीस मान देऊन प्रो. कर्वे यांनी हें विस्तृत **आत्मवृत्त मनोरंजनासाठी** लिहिण्याची कृपा केल्याबद्दल, त्याचप्रमाणें नामदार प्रिन्सिपॉल परांजपे यांनी या पुस्तकाला उपोद्घात लिहिल्याबद्दल, या उभय थोर गृहस्थांचे आम्ही आभारी आहों.

गिरगांव, मुंबई,
ता. १५।१०।१५

}

काशिनाथ रघुनाथ मित्र

दुसऱ्या आवृत्तीच्या प्रकाशकांचे चार शब्द

गुरुवर्य प्रोफेसर कर्वे यांची कीर्ति महाराष्ट्र-नभोमंडळांत चंद्रिकेप्रमाणे सकलांना आनंद देणारी सुस्पष्ट असल्यामुळे प्रकाशकांने तिच्यावर प्रकाश पाडण्याच्या हेतूने लांबलचक प्रस्तावना लिहिल्यास “अभिव्यक्तायां चन्द्रिकायां किं दीपिका-पौनरुक्त्येन” असा आरोप घेण्याचा संभव आहे, पण कित्येक वेळां ‘तो पहा त्या शाखेवरचा चन्द्र’ असे चंद्राकडे लक्ष वेधण्याकरितां म्हणावे लागते व याच न्यायाने ही लक्षानशी प्रस्तावना लिहिण्यांत येत आहे. गुरुवर्य अण्णा यांचे तन-मन-धन हिंणें येथील आश्रमाकरितां व महिलाविद्यापीठाकरितां खर्च झाले आहे, होत आहे व भविष्यकाळीही या जन्मापुरतेंच नव्हे तर पुढील जन्मीही या करितांच खर्च व्हावे अशी त्यांची इच्छा आहे (पान ४५७ पहा), तेव्हां अर्थात् त्यांचे हे आत्मवृत्त प्रसिद्ध करण्याचे वेळीही त्यांनी स्वतःच्या फायद्यापेक्षां आश्रमाच्या हिताकडेच अधिक लक्ष दिले. यांत नवल नाही. त्यांच्या वयाला येत्या १८ एप्रिल रोजी एकाहतरावे वर्ष लागणार, तेव्हां आपण या मंगलदिनानिमित्त जन्मोत्सव करावा व त्यांची परवानगी मिळाल्यास दुर्मिळ होऊं लागलेल्या त्यांच्या ‘आत्मवृत्ता’ची दुसरी आवृत्ति त्याच दिवशीं प्रसिद्ध करावी, असे आश्रमाच्या आजन्म-सेवक-सेविकांच्या मनांत आले व या पुस्तकांत १९१६ पासून पुढची सर्व हकीकत घालून तें आजतागायत आणून सोडावे व प्रसिद्ध करण्याचा मान संस्थेस द्यावा अशी संस्थेकडून त्यांना विनंती करण्यांत आली. ही विनंती त्यांनी मान्य केली व त्यांच्या स्वभावाला अनुसरून उतार वयांतही वेळांत वेळ काढून व हस्त-हेच्या शारीरिक व मानसिक अस्वस्थतेला बाजूला सारून त्यांनी पूर्वी प्रसिद्ध झालेल्या ‘आत्मवृत्ता’वर पुनः नजर टाकून कांहीं दुरुस्त्या केल्या व कांहीं टीपा जोडल्या आणि पुढील हकीकत लिहून काढली. “या पुस्तकाच्या द्वारे आर्थिक फायदा जो होईल तो सर्व आश्रमाचाच, मला एक पैही नको” असेंहि त्यांनी जेव्हां सांगितले, तेव्हां आम्हांला आश्चर्य वाटलेच नाही व हा उपकार घेण्याला लाजहि वाटली नाही. आपले सर्व आयुष्य, सर्व वृत्त, ज्याने आश्रमाला व त्याच्या अपत्याला-महिला-विद्यापीठाला-अर्पण केले त्याने या वृत्ताची वाङ्मयात्मक छायाही आश्रमाला अर्पण केली यांत आश्चर्य कसले? त्यांचे मन आमचें, त्यांचा देह आमचा, त्यांची वाचा आमची, मग या सर्वांची वाङ्मयात्मक छायाहि आमचीच असे आम्हीं मनांत म्हटले व पित्याने किति जरी उपकार केले, तरी पुत्रांना व कन्यांना त्यांचा जसा भार होत नाही त्याप्रमाणेच गुरुवर्य अण्णांच्या या उपकाराचा आश्रमाच्या आजन्म-सेवक-सेविकांना फारसा भार झाला नाही व त्यांनी त्यांचे आभारहि मानले नाहीत !

हे ‘आत्मवृत्त’ कांहीं विश्वविद्यालयांच्या मरीक्षांकरितां नेमलेले होते व त्याची आठ हजार प्रतींची आवृत्ति संपून गेली आहे. ह्या बाह्य प्रमाणांवरून व ज्यांनी हे पुस्तक

वाचलें आहे त्यांच्या तोंडून. निघालेल्या उद्गारांवरून या पुस्तकाची भाषा या दृष्टीने, आंतील माहितीच्या दृष्टीने व त्यापासून मिळणाऱ्या बोधाच्या व स्फूर्तीच्या दृष्टीने किती योग्यता आहे हे कळून येतेंच आहे, तेव्हां याविषयी अधिक लिहिण्याचें कारण नाही. प्रो. कर्वे यांना वाङ्मयवाचनाचा फारसा नाद नाही. “नाटकें अगर कादंबऱ्या वाचण्याकडे माझे लक्ष कधीं गेलें नाहीं, मी इंग्रजी कादंबऱ्या काय त्या तीन वाचल्या, मराठीतल्याहि तीन चारांहून अधिक कादंबऱ्या मी वाचल्या माहींत” (पान ३१०) असें ते आपणेंच सांगतात. अलंकारादिकांच्या फंदांत ते फारसे पडत नाहींत, पण त्यांच्या भाषेत एक प्रकारचें मधुर वैशिष्ट्य आहे हे कोणालाहि कबूल करावें लागेल. या पुस्तकाच्या शेवटी दिलेली मुळद गांवाची बखर, तसेंच गुरु. अण्णांनीं शब्दद्वारां चितारलेली तीसचाळीस वर्षापूर्वीच्या समाजाचीं चित्रें, त्याप्रमाणेंच अनाथबालिकाश्रम, महिलाविद्यालय व निष्काम-कर्म-मठ या तीन संस्थांच्या स्थापनेचीं कारणें, त्यांच्या मार्गांतल्या अडचणी, त्यांतील शेवटली संस्था मृतप्राय व दुसरी पहिलीशीं एकजीव होण्याचीं कारणें, या संस्था चालवितांना आलेले हरतऱ्हेचे चांगलेवाईट, कडूगोड अनुभव इत्यादि गोष्टींची माहिती, हीं सर्व अत्यंत उपयुक्त असून मनुष्याच्या बहुश्रुतपणांत व व्यवहारज्ञानांत भर घालणारी आहेत. गुरु. अण्णांचें चरित्रच काव्यात्मक असल्यामुळें हे शब्दमय चरित्रहि सत्काव्याप्रमाणेंच मनोहर व सात्त्विक आनन्द देणारें, बोधपूर्ण व स्फूर्तिदायक झालें आहे, हें म्हटलें तर तें अन्धप्रेमामुळें नव्हे किंवा प्रेमान्धतेमुळेंहि नव्हे, तर तें वस्तुगुणांमुळेंच होय हें कोणीहि कबूल करील.

तुलना करण्याचें हे स्थळ नव्हे, पण मराठीत उपलब्ध असलेल्या कांहीं आत्मचरित्रांचा व आत्मचरित्रात्मक प्रकरणांचा येथें थोडक्यांत निर्देश केल्यास प्रस्तुत आत्मचरित्राचें त्यांत स्थान कोणतें हें ठरविण्यास मदत होईल असें वाटतें. आपल्या रामायण-महाभारतांत व पुराणांत ऋषींनीं वगैरे आपापलीं त्या त्या जन्मीचीं किंवा पूर्वजन्मीचीं चरित्रें कोठें कोठें सांगितलेली आहेत, पण तीं त्या त्या कारणापुरतीं, अत्यल्प व असंभवनीय वाटणाऱ्या चमत्कारांनीं परिपूर्ण अशीं आहेत. ऐतिहासिक कालांतील बाबरा-नें स्वतःविषयी लिहिलेली थोडीशी माहिती मराठीत उपलब्ध आहे व नाना फडणविसाचें लहानसें आत्मचरित्रहि मराठीत प्रसिद्ध आहे. उत्तरकालीन पेशवाईतील मंगाधरशास्त्री पटवर्धन यांनीं हि स्वतःचें चरित्र लिहिलें आहे, पण तें कितपत विश्वसनीय मानावें हा प्रश्नच आहे, कारण तें आत्मसमर्थनार्थ म्हणून लिहिलें आहे. सत्तावन सालच्या बंडाच्या वेळीं उत्तर हिंदुस्थानांत गेलेल्या एका महाराष्ट्रीय भट्टजीनें - त्याचें नांव गोडसे - आपली थोडीशी हकीकत चिंतामणराव वैद्य यांजवळ सांगितली होती व ती त्यांनीं लिहून काढून गोडसे यांच्या आत्मचरित्राच्या रूपानें प्रसिद्ध केली असून अत्यन्त मनोबोधक झाली आहे. पण हें पुस्तक त्यांच्या हातचें नाहीं - त्यांत चिंतामणराव वैद्यांकडून “ही गोष्ट प्रसिद्ध केली असतां कदाचित्-पचणार नाही व रचणार नाही” या बुद्धीनें कांहीं गोष्टी गाळल्या गेल्या असतील व कदाचित् कांहीं अबुद्धिपुरःसर राहून गेल्या

असतील. शिवाय भाषाहि गोडसे यांची स्वतःचीच आहे अशी खात्री नाही. बाबा पद्मजी यांच्या अरुणोदय नांवाच्या पुस्तकांत त्यांनी आपण ख्रिस्ती धर्म कसा स्वीकारला याविषयी व इतर गोष्टींविषयी पुष्कळ माहिती दिली आहे व ती (धर्मविषयक पूर्वग्रह बाजूला सारल्यास) अत्यन्त रसपूर्ण आहे. विनायक कोंडदेव ओक यांनीहि आपल्या सुप्रसिद्ध सरळ बालबोध भाषेत आपल्याविषयी माहिती दिलेली आहे. महाराष्ट्रातील इतिहासाचार्य विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांनी ग्रंथमालेत आपल्या शालेंतल्या व कॉलेज-मधल्या अभ्यासाबद्दल जी माहिती दिलेली आहे ती कितीहि अहंकारपूर्ण वाटली तरी ती त्यांच्यासारख्यांच्या लेखणींतून उतरलेली आहे व तिच्यांत विचार करण्यासारख्या पुष्कळ गोष्टी सांपडतील. सुप्रसिद्ध व्याकरणकार दादोबा पांडुरंग यांचे आत्मचरित्र विविधज्ञान-विस्तारांत अलीकडे प्रसिद्ध होत आहे. ते त्यांच्या कालातील व्यक्तींवर चांगला प्रकाश पाडणारे आहे. तदनंतर पंडिता रमाबाई यांचे लेखणींतूनहि स्वतःविषयीची थोडीशी माहिती लिहिली गेली आहे ती वाचनीय आहे. कैलासवासी रमाबाईसाहेब रानडे यांनी लिहिलेल्या “आमच्या आठवणी” त न्यायमूर्ति रानडे यांच्याबद्दल चांगली माहिती उपलब्ध आहे व कांहीं ठिकाणी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रीतीने त्यांच्या स्वतःबद्दलहि ओझरते उल्लेख आले आहेत. तेहि मार्मिक वाचकाला मनोरंजक वाटण्यासारखे आहेत. प्रो. भाटे यांनी “प्रेम की लौकिक” या आत्मचरित्रपर कादंबरीत आपले आत्मचरित्र बरेच दिले आहे व ते चांगलेहि दिलेले आहे. पण, त्यांत कादंबरीचा, थोडा का होईना, अंश असल्यामुळे आत्मचरित्र या दृष्टीने त्यांत गौणता आली आहे. नानासाहेब पावगी यांचेहि मोठे आत्मचरित्र चार पांच वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध झाले आहे. सातारच्या हायस्कूलचे हेड-मास्तर कैलासवासी सीताराम गणेश देवधर यांनी लिहून ठेवलेले स्वतःचे चरित्र प्रसिद्ध झाले असून ते सविस्तर व साद्यंत आहे. त्यांतील भाषा चांगली आहे व गेल्या पिढीतील चांगल्या सुधारकाच्या एका आत्म्याचे एक चांगले शब्दचित्र त्यांत पाहता येण्यासारखे आहे. प्रो. धर्मानंद कौसंबी यांच्या ‘निवेदनां’तील भाषा उत्तम असून माहिती फार मनोरंजक आहे. तसेच बॅरिस्टर सावरकर यांनी कादंबरीत शोभतील अशा खऱ्या खऱ्या प्रसंगांचे अत्यन्त मनोवेधक वर्णन केलेले उपलब्ध आहे व ते त्यांची राजकीय मते पसंत नसणाऱ्यांनाहि वाचनीय झाले आहे. महात्मा गांधी यांनी आपले जे चरित्र दिले आहे व त्याचे मराठीत भाषान्तर झाले आहे ते तर आत्मसंशोधन, आत्मशुद्धि व आत्मोन्नति यांविषयी आस्था असणाऱ्यांना केव्हांहि बोधपूर्ण व उत्साहवर्धक वाटेल हे सांगावयास नकोच. याशिवाय श्री. पार्वतीबाई आठवले यांनी आपली ‘कहाणी’ लिहिली आहे, हे आम्हांला ठाऊक आहे पण हे पुस्तक अद्यापि प्रसिद्ध झालेले नाही. प्रसिद्ध झाल्यास ते मनोरंजक होईल. सुप्रसिद्ध नाटककार, कादंबरीकार व कवि रा. रा. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांनीहि आत्मचरित्र लिहिल्याचे आम्हांला माहित आहे. ते अद्यापि प्रसिद्ध झाले नसले तरी ते मराठीतील आत्मचरित्रात्मक वाङ्मयांत चांगली भर घालील असे म्हणण्यास कांहींच हरकत नाही. इंग्रजीतील अनेक मनोरंजक आत्मचरित्रां-

पैकी बुकर टी. वॉशिंग्टन यानें लिहिलेला बोधप्रद 'आत्मोद्धार' मराठी पेहरावांत आला आहे. वर उल्लेख न आलेलीं आणखी कांहीं प्रसिद्ध-अप्रसिद्ध आत्मचरित्रें असतीलच. पण कोठलेहि आत्मचरित्र घेतलें तरी भाषा, तपशीलवार सुसंगत माहिती, यथार्थता, मार्मिकता, वाकसंयम, वाचकांमध्ये सहानुभव किंवा सहकंप उत्पन्न करण्याची शक्ति, सौजन्य-सुवास-परिपूर्णत्व, सत्कृतीं उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य इत्यादि सर्व गुणांचा विचार केला असतां प्रस्तुत पुस्तकांहून तें विशेष श्रेष्ठ ठरेल असें वाटत नाहीं. पण याविषयींची सविस्तर चर्चा करूं लागल्यास अतिस्नेह कदाचित् वाचालत्व उत्पन्न करील म्हणून आतां येथेंच थांबून कांहीं व्यावहारिक गोष्टींकडे वळलेलें बरें.

प्रस्तुत पुस्तक गुरु. अण्णांनीं लिहिलें व तें छापविण्याचा आणि प्रसिद्ध करण्याचा मान आश्रमास दिला खरा; पण सर्वांरिंभांना मूलभूत असलेल्या 'तण्डुलप्रस्थांची' व्यवस्था कोण कशी करणार हा प्रश्न आश्रमापुढें येऊन पडला. सुदैवानें नाशिक हायस्कूलचे माजी हेडमास्तर व आश्रमाचे 'नित्य हितचिंतक रा. रा. रामचंद्र काशिनाथ भिडे यांनीं पांचशें रुपये बिनव्याजी देण्याचें कबूल केलें व इतर मार्गांनीं अशीच थोडी-बहुत व्यवस्था लागली. पुस्तक लवकर व सुंदर छापणें हा पुढचा प्रश्न उत्पन्न झाला व या बाबतींतहि श्रीगणेश प्रिंटिंग वर्क्सचे सेक्रेटरी रा. गणेश काशिनाथ गोखले यांनीं आपलें काम वेळेवर व चांगलें केल्यामुळें सर्व काळजी निवारण झाली. शुद्धलेखनाच्या वगैरे कांहीं चुका राहून गेलेल्या आहेत, पण त्या सहज ध्यानांत येण्यासारख्या आहेत म्हणून शुद्धिपत्र जोडलेलें नाहीं. इंग्रजी उतान्यांचें भाषांतर करण्याचे कामी, फोटो व ब्लॉक्स वगैरे मिळविण्याचे कामी व प्रुफें तपासण्याचे कामी ज्यांची मदत झाली आहे त्यांचेहि एका अर्थीं आभार मानलेच पाहिजेत. पण गुरु. अण्णांशीं म्हणा, किंवा, आमच्या आश्रमाशीं म्हणा, त्यांवा संबंध निकटचा व स्नेहपूर्ण आहे हें येथें मनांत येतें व त्यांचा नामनिर्देश करून त्यांचे आभार मानणें कदाचित् अनुचित होईल असें वाटूं लागतें, म्हणून तें टाळतोंच. शेवटीं या पुस्तकांत ज्या उणीवा किंवा जे दोष असतील त्यांकडे दुर्लक्ष करावें असें न सांगतां त्यांकडे लक्ष देऊन ते आम्हांला कळवावेत व पुढील आवृत्ति लवकर काढण्याचा योग आणून ते आमच्याकडून दुस्त करून घ्यावेत अशी विनंती करून ही "दीपिका-पुनरुक्ति" येथेंच थांबवितों.

दिगणें,
२० मार्च १९२८

}

वा. म. जोशी
(अध्यक्ष, प्रो. कर्वे ज्युबिली कमिटी)
गो. म. चिपळूणकर,
वारूबाई शेवडे }
(चिटणीस, प्रो. कर्वे ज्युबिली कमिटी)

उपोद्घात

ती. स्व. रा. रा. धोंडोपंत कर्वे यांच्या आत्मश्रुताला मी उपोद्घात लिहिणें म्हणजे खरोखर मर्यादा सोडून वागणें आहे. तरी पण या ग्रंथाचे प्रकाशक रा. मित्र यांनीं आग्रह केल्यावरून खालील दोन शब्द - सूर्याला दिवशी दाखविण्याप्रमाणें असले तरी - मी लिहीत आहे, याबद्दल वाचकांची व विशेषतः अण्णांची* माफी मागितली पाहिजे.

प्रो. कर्वे यांचा माझा जवळचा आप्तपणाचा संबंध; तशांत लहानपणापासून त्यांनीं मला सर्व प्रकारचें शिक्षण देऊन मजवर केलेला मोठा उपकार; या दोन कारणांमुळे ते मला वडिलांसमान सन्माननीय आहेत. त्यांचेंहि मजवर धाकट्या बंधूप्रमाणें प्रेम आहे. त्यांच्या लेखणींतून उतरलेलें आत्मचरित्र हें आमच्या परांजप्यांच्याहि कुळाला शोभा आणणारें आहे; त्यामुळे माझ्यासारख्या त्यांच्या शिष्याला फार अभिमान साहजिकच वाटतो; व माझें त्यामध्ये नांव आलें आहे यामुळे धन्यताहि वाटते.

पुष्कळ थोर विभूतींबद्दल 'अतिपरिचयादवज्ञा' अथवा 'दुरून डोंगर साजरे' अशी स्थिति होत असते, व बहुतेक वेळां ही गोष्ट साहजिकच आहे. बाहेरच्या लोकांना त्या विभूतींची माहिती त्यांच्या एकदोन गुणांवरून किंवा कृत्यांवरून मात्र असते. पुष्कळ परिचय असला म्हणजे त्यांच्या सर्व गुणांची ओळख होते, व हे सर्व गुण त्या एकदोन लौकिक गुणांप्रमाणें विशेष सरस नसल्यामुळे बहुतेक प्रसंगीं त्यांच्याबद्दल तितकी पूज्य-बुद्धि रहात नाही, व वरील म्हणींची सत्यता थोड्याबहुत प्रमाणांत पटते. परंतु अण्णांच्या बाबतींत अशी स्थिति तिळमात्र नाही. त्यांच्याशीं जितकाजितका जास्त परिचय होतो, तितकीतितकी त्यांच्याबद्दलची पूज्यबुद्धि जास्त वृद्धिंगत होत जाते. डॉक्टर जॉन्सन या थोर ग्रंथकाराकडे त्यांच्या गरिबीच्या दिवसांत काहीं विद्यार्थी शिकावयाला असत, त्यांत प्रसिद्ध नट गॅरिक हाहि असे. परंतु गॅरिक व त्याचे सहाध्यायी हे जॉन्सनच्या थोर गुणांकडे लक्ष न देतां त्यांच्या तऱ्हेवाईकपणाकडे जास्त पहात असत, व त्याची आपापसांत चेष्टाहि करीत असत. गॅरिकप्रमाणेंच मी व माझ्या वयाचेच तीनचार दुसरे लहान मुलगे प्रोफेसर कर्व्यांच्या घरीं सुंबईला शिकावयाला असूं. अण्णांशिवाय दुसऱ्याहि थोर गृहस्थांशीं आम्हां मुलांची गांठ पडत असे, आणि ते सर्वजण आमच्या आपापसांतल्या थटांतून किंवा वेडावण्यांतून सुटले नाहीत. परंतु अण्णांची थटा करणें म्हणजे अगदीं 'अब्रह्मण्यम्' असें वाटत असे. दुसऱ्या गृहस्थांकडून मार मिळाला तरी त्यांत काहीं नाही, पण अण्णांची यत्किंचित् गैरमर्जी होणें म्हणजे मोठी शिक्षा, असें आम्हां सर्वांना वाटे. सांगण्याचा हेतु हाच कीं, लहान मुलांच्या तावडींतूनहि जे गृहस्थ सुटले, त्यांच्या अंगीं काहीं असाधारण गुणच असले पाहिजेत, यांत संशय नाही. आमच्या अण्णांची पुण्याला आल्यावर सर्व हिंदुस्थानभर प्रसिद्धि झाली, याबद्दल आम्हां त्यांच्या

* रा. कर्वे यांना त्यांच्या आप्त व मित्रमंडळीकडून 'अण्णा' हें नांव सर्वत्र दिलें जातें व म्हणूनच मीहि बहुतेक ठिकाणीं 'अण्णा' याच प्रेमवाचक नांवांत त्यांचा उल्लेख केला आहे.

शिष्यांना काहीं विशेष आश्चर्य वाटलं नाही; आनंद मात्र झाला. त्यांच्या पूर्वीच्या मर्यादित क्षेत्रांत ते किती दिवस तरी तितकेच प्रसिद्ध व सन्माननीय होते. मला तर माझ्या आयुष्यांतील ज्या पहिल्या आठवणी आहेत, त्यांत माझ्या आईकडून ऐकिलेली 'घोंडू'ची स्तुति व "त्यांच्याप्रमाणे शहाणा हो." म्हणून मिळालेला उपदेश प्रमुखत्वाने आहेत. पुढे त्यांना अनुकूल परिस्थिति मिळाली म्हणून त्यांच्या अप्रतिम गुणांचा लाभ त्यांच्या सर्व देशबांधवांना व विशेषतः देशभगिनींना झाला, एवढेच काय ते.

आपल्या देशांतील समाजव्यवस्थेमध्ये स्थित्यंतर होण्याचें गेलीं सात आठ शतके बहुतेक बंद पडल्यामुळे पूर्वीच्या चालीरीति नांवाने मात्र राहिल्या आहेत. त्यांच्यामध्ये जीवंतपणा उरलेला नाही. अमुक गोष्ट आपले पूर्वज करीत आले म्हणून आम्हीहि करितो; इतकेच नव्हे तर, खरा अर्थ न समजल्यामुळे तिचा पुष्कळदां विपर्यासहि करितो. 'बाबा-वाक्यं प्रमाणं' हे आमचें तत्त्व, आणि 'शास्त्राद्भिर्बलीयसी' हा आमच्या नेहमींच्या वागणुकीचा नियम. इंग्रजी शिक्षणाचा जेव्हां फैलाव होऊं लागला, तेव्हां चालीरीतींच्या मूलतत्त्वांबद्दल कांहीं लोक विचार करूं लागले, व हळुहळू या विचारी लोकांची संख्या वाढूहि लागली. परंतु जें हाडींमासीं खिळलेलें असतें तें जरी विचारसंमत नसलें, तरी आचरणामध्ये त्यांत लागलाच बदल करणें बहुतेकांना शक्य नसतें. सर्व देशांतल्या सामान्य समाजामध्ये ही मानसिक जडता कमीअधिक प्रमाणांत आढळून येतेच. आमच्या हिंदुस्थान देशांत ती फार जास्त प्रमाणांत आहे, इतकेच. ही जडता घालवून समाज-व्यवस्थेला चेतना देणारे कांहीं तरी अवतारी पुरुष लागत असतात. आमच्यामध्ये असले अवतारी पुरुष फार नाहीत. आमचे सुधारक म्हणजे बोलके मात्र, असा जो आरोप नेहमीं केला जातो, त्यांत अर्थहि बराच आहे. बोलल्याप्रमाणें कृति करण्याला लागणारें मानसिक धैर्य फार लोकांच्या अंगीं नसतें. समाजांतील जितक्या जास्त व्यक्तींच्या अंगीं तें असेल, तितका तो समाज जास्त सजीव. आपल्या समाजांतील सुशिक्षित म्हणविणाऱ्या लोकांचीसुद्धां मेंढरांप्रमाणें वर्तणूक पाहिली म्हणजे आपणामध्ये कांहीं तरी जीव राहिला कीं नाही, याबद्दल शंका वाटूं लागते. परंतु हा ग्रंथ वाचला म्हणजे ही भीति कांहीं अंशीं तरी कमी व्हावयाला लागेल, व आमच्या भावी अभ्युदयाची थोडीतरी आशा वाटूं लागेल, यांत शंका नाही, आणि म्हणूनच या ग्रंथाचें फार महत्त्व आहे.

अण्णा कर्वे जोंपर्यंत मुंबईत होते, तोंपर्यंत त्यांचे विचार मात्र सुधारलेले, पण त्यांचो दिनचर्या पहाणाराला ते कर्ते सुधारक नसावेत, असेच वाटलें असतें. अगदीं जिवलग मित्राशिवाय दुसऱ्या कोणाजवळ ते आपले विचारसुद्धां बोलून दाखवीत नसत. पुण्याला १८९२ सालीं प्रोफेसरच्या जागेवर रुजू होऊन एक वर्षानें त्यांनीं पुनर्विवाह केला, हें जेव्हां त्यांच्या मुंबईतील मित्रांना कळलें, तेव्हां त्यांना अतोनात आश्चर्य वाटलें. ते गणित विषय उत्तम शिकवीत, अशी त्यांची मुंबईस ख्याति होती व त्यांच्याकडे शिकावयाला पुष्कळ लोकांच्या उब्या पडत असत. ते हे कर्वे मास्तर एवढे कर्ते सुधारक असतील,

असें त्यांच्या शिष्यांच्या स्वप्नीसुद्धां नव्हतें. त्यांच्याजवळ गणित शिकलेले पुष्कळ लोक मुंबईला मोठ्या हुद्द्यांवर आहेत; त्यांना आपले अगदीं 'गोब्राह्मण' मास्तर आतां पुण्याला दोन प्रसिद्ध संस्था आपल्या कर्तबगारीनें उत्तम तःहेनें व नमुनेदार चालवीत आहेत, असें समजलें म्हणजे ही जादू कीं काय, असा संशय येतो. पण ही जादू म्हणजे खरी मानसिक शक्ति मात्र आहे, दुसरें कांहीं नव्हे, असें या ग्रंथावरून द्योत्पत्तीला येईल.

अण्णांचें कुल भारदस्त व संभावित असलें, तरी ते कांहीं मोठ्या सरदारांच्या वंशांतले नाहींत. द्रव्यदृष्ट्या त्यांची स्थिति किती खालावलेली होती, हें त्यांनींच या आत्मवृत्तांत सांगितलें आहे. मोठेपणा येण्याला या साधनांची नेहमीं फार मदत होत असते. पण त्यांपैकीं कोणतेंहि साधन नसतां नुसत्या शीलाच्या जोरावर किती मोठें देशकार्य करतां येण्यासारखें आहे, याचें उत्तम उदाहरण आमचे अण्णा होत. अण्णांच्या उदाहरणावरून, आनुवंशिक साधनें नसलीं तरी खऱ्या देशभक्ताचा धीर खचून जाण्याचें कारण नाहीं; आपल्या हिकमतीनें हल्लींच्या शांततेच्या दिवसांतसुद्धां देशाची मोठी सेवा करितां येते, व या गोष्टीकडे अण्णांचें काडीइतकें लक्ष नव्हतें तरीहि - आपलें नांव आपले सर्व देशबांधव वाखाणूं लागतात, हें स्पष्ट समजतें. एकदां अमुक एक कार्य चांगलें आहे अशी खात्री करून घेतल्यावर तें करण्याचा निश्चय केला म्हणजे त्याकरितां जन्मभर झटणें, ध्यानींमनींस्वप्नीं तेंच कार्य असणें, आपलें कार्य बरें व आपण बरे या नियमानें नेहमीं वागणें, ही गुरुकिल्ली हल्लींहि सर्व गोष्टींना लागू पडते, याची खात्री अण्णांनीं आपणां सर्व हिंदी जनांना पटवून दिली आहे. त्या किल्लीचा उपयोग आमचे कांहींतरी बांधव त्यांच्यापासून शिकले, तर त्यांनीं हें आत्मवृत्त लिहून जो आपला अमूल्य वेळ खर्च केला आहे त्याचें सार्थक झालें, असें ते समजतील.

अण्णा कर्वे यांचीं राहणी अगदीं साधी असून वरवर पहाणाराला त्यांच्या अंगांत इतकें धैर्य असेल असें कधींहि वाटणार नाहीं. साधारण व्यावहारिक गोष्टींत ते अगदीं भोळ्यासारखे वाटतात. अडचण सोसावी लागली तरी हरकत नाहीं, आपण मागें राहिल्लें पुरवलें पण आपलें घोडें पुढें ढकलणें नको. नेहमींच्या संसारांत त्यांची वागणी अशी आहे; इतकेंच नाहीं, तर खुद्द सामाजिक सुधारणेच्या अशा ज्या कमी महत्त्वाच्या बाबी असतात, त्यांबद्दलहि ते फारशी विचक्षणा करित नाहींत. सोंवळे न नेसण्याबद्दल आप्रह नाहीं, श्रावणी करावी लागली तरी तिला त्यांची तयारी, याप्रमाणें होतां होईल तों मुद्दाम कोणाला दुखवावयाचें नाहीं, ही त्यांचीं नेहमींची रीत. मुख्य मुद्याची गोष्ट असली म्हणजे मात्र तें काडीइतके ढळावयाचे नाहींत, व आपलें तत्त्व सोडावयाचे नाहींत. ज्यांत खरी सुधारणा आहे, व ज्याच्या आवश्यकतेबद्दल त्यांची एकदां बालंबाल खात्री झाली आहे, ती गोष्ट कितीहि अडथळे आले तरी करावयाला ते कदापि कमी करावयाचे नाहींत. हल्लींच्या दिवशीं - एवढेंच नव्हे तर सुधारणेच्या सर्व इतिहासांत - असे पुष्कळ लोक सांपडतात कीं, जे क्षुल्लक बाबतींत जोपर्यंत अडचण नसते तोपर्यंत पुढें जावयाला एका पायावर तयार असतात, व वेळ आली म्हणजे मागें घ्यावयाला तितकेच तयार ! त्यांतील कांहीं या

प्रकारच्या वागणुकीला फार मनोहर नावें देत असतात. कोणी त्याला लघुतमविरोधमार्ग (Line of least resistance) असें म्हणतात; कोणी सामान्य समाजाला बरोबर घेऊन जाणें असें म्हणतात; परंतु असल्या आचरणाला खरेंखुरें नांव म्हटलें तर 'मानसिक दौर्बल्य' हेंच होय. बहुतेक वेळां लघुतमविरोधमार्गानें जातांना आपली जास्त अधोगति मात्र होत असते. सामान्य समाजाला आपण ओडीत नेण्यापेक्षां बहुधा समाज - आणि त्यांतला अगदीं अडाणी भाग - आपणांला ओढून नेतो ! तडजोड करावयाची ती क्षुल्लक बाबींत. ध्येयामध्ये कोणतेंहि न्यून सहन करावयाचें नाही, हाच खरा सुधारणेचा मार्ग. एक वीर पुढें गेला म्हणजे त्याच्या आकर्षणानें मोठा समाजहि थोडा तरी पुढें जाताच, याची सर्वदा पूर्ण जाणीव सुधारकांनीं मनांत बाळगली पाहिजे. अण्णा कव्यांनीं द्वियांच्या उन्नतीचा मार्ग स्वीकारला, त्यांत पुष्कळ अडचणी होत्या व आहेत; काम फार नाजूक; गैरसमजाला पुष्कळ वाव; असें असलें तरी त्यांनीं आपल्या कामाच्या पवित्रपणाबद्दल थोड्याच दिवसांत सर्व लोकांची खात्री करून दिली, व या कामाला समाजाची फार सहानुभूति मिळविली, याचें मूळ म्हणजे त्यांचें धैर्य व खरं शहाणपणा हेंच होय.

१८९२ सालीं मी पी. ई. च्या वर्गांत असतां अण्णांबरोबर संध्याकाळीं फिरावयाला जात असें. एकदां बोलतां बोलतां आपल्या वागणुकीनें वडील माणसांना कोणत्या प्रसंगी प्रसन्न ठेवावें, व कोणत्या प्रसंगी कोणाचीहि भीड न बाळगतां आपणां स्वतःला योग्य वाटेल तसेंच वागावें, याबद्दल ते बोलत होते. ओंक्ळ्यानें जेवायला बसणें, किंवा इराण्याच्या दुकानांत चहा घ्यावयाला जाणें, या किंवा अशाच दुसऱ्या गोष्टींमुळे जर वडिलांचें मन दुखत असेल तर त्या गोष्टी करूं नये, हें चांगलें; पण बायकोला शाळेंत पाठविणें, पुनर्विवाह करणें, लहानपणीं मुळींच लग्न न करणें किंवा मोठेपणीं लहान मुलीशीं लग्न करणें, यामुळे जर तें दुखत असेल, तर त्याला नाइलाज समजून आपणाला जो मार्ग योग्य दिसेल तो स्वीकारावा, असा उपदेश त्या वेळींहि - तेव्हां ते सुधारक म्हणून प्रसिद्धीला आलेले नव्हते - त्यांनीं मला केला होता. बाकी त्यावेळींच त्यांनीं असेंहि सांगितलें कीं, एकदोन महत्त्वाच्या गोष्टींत प्रसंग पडल्यास वडिलांचें मन दुखवावें लागलें, तर बाकीच्या कमी महत्त्वाच्या प्रसंगीं त्यांच्या सांगण्याप्रमाणें वागून त्यांच्या नैसर्गिक प्रेमाचा ओघ पुनः आपणाकडे ओढून घ्यावयाचा नेहमीं प्रयत्न करणें यांतच शहाणपणा आहे. ह्या संभाषणावरून त्यांनीं आयुष्याला जी दिशा लाविली आहे, ती अगदीं विचारान्तीं असून नुसती प्रसंगानुरूप नव्हे एवढें स्पष्ट होतें.

अण्णांचें सर्व आयुष्य जरी शिक्षणप्रसारांत व मुख्यत्वेन स्त्रीशिक्षणप्रसारांत गेलें असलें, तरी बाकीच्या सुधारणेच्या महत्त्वाच्या प्रश्नांसंबंधीं त्यांची पूर्ण सहानुभूति असते. निकृष्ट जातींचा प्रश्न, जातिभेदाचा प्रश्न, मद्यपानाचा प्रश्न, प्रवित्र आचरणाचा प्रश्न - यांबद्दल त्यांचीं मतें अगदीं पुढें गेलेलीं होती; परंतु साधारण माणसांनीं - ते विनयानें आपणाला अगदीं साधारणच समजतात - आपली शक्ति पुष्कळ गोष्टींत न खर्चितां एकाच गोष्टीकडे ती लावावी, असा त्यांचा विचार झाल्यामुळे या बाकीच्या प्रश्नांमध्ये ते

सार्वजनिक रीतीने पडले नाहीत. हातांत एकच काम घ्यावे, पण ते घड करावे, हा त्यांचा नियम होता; म्हणूनच त्यांचे नांव दुसऱ्या गोष्टीत ऐकू येत नाही.

आत्मवृत्त लिहिणे म्हणजे एका प्रकारची स्वतःची बढाई मारणे, असें सकृद्दर्शनी दिसते. अण्णा कवे यांची ज्यांना थोडी तरी ओळख आहे, त्यांना, यांनीं हें पुस्तक लिहिण्याचा धीर कसा केला, याचेंच आश्चर्य वाटे; परंतु असल्या वृत्तापासून खरोखरच फार फायदा होण्यासारखा आहे, अशी त्यांची पूर्ण खात्री झाल्याशिवाय त्यांच्यासारखे विनयशील गृहस्थ या कामांत पडतेच ना! त्यांनीं हें पुस्तक एक अवघड कर्तव्य म्हणूनच लिहिलें आहे. आमच्या मराठी भाषेत अमलीं पुस्तकें फार - मुळीच - नाहीत, असें म्हटलें तरी चालेल. युरोपीय देशांत अशा प्रकारचीं आत्मवृत्ते, आठवणी वगैरे शेंकडों प्रसिद्ध होत असतात; तरी त्यांतील बहुतेक गप्पा किंवा कुटाळक्या यांच्या दर्जाचीं असतात. मनुष्याच्या विचारांचें व कृतींचें हुबेहुब चित्र - जणू काय प्रसिद्ध फ्रेंच ग्रंथकार रूसो यानें लिहिल्याप्रमाणें जगाच्या शेवटच्या दिवशीं परमेश्वराला आपल्या सर्व जीवितावर जो निकाल द्यावयाचा असतो, त्याकरितां आपण दिलेली जवानी - अशा प्रकारचीं आत्मचरित्रें कोणत्याहि भाषेत झालीं तरी अगदीं थोडींच असावयाचीं. तेव्हां आपल्या मराठी भाषेत अण्णा कवे यांनीं हें जें आपलें आत्मचरित्र लिहिलें आहे, त्यासुळें त्यांनीं आपल्या देशाच्या उन्नतीकरितां जीं अनेक बहुमोल कामें केलीं आहेत, त्यांतच आणखी एक महत्त्वाची भर घातली आहे, असेंच सर्व समजतील, अशी माझी खात्री आहे.

फर्ग्युसन कॉलेज,
पुणे ता. १० ऑक्टोबर, १९१५

रघुनाथ पुरुषोत्तम परांजपे

आदरांजली

ती. स्व. भारतरत्न अण्णासाहेब कवे यांच्या 'आत्मवृत्ता' ची पहिली आवृत्ति सन १९१५ सालीं प्रसिद्ध झाली तेव्हां शिष्टाचारास झुगारून देऊन मी प्रस्तावनारूपानें दोन शब्द लिहिले होते. आज ४३ वर्षे गेल्यावर मी पुन्हां तसेंच मर्यादातिक्रमण करीत आहे. परंतु त्यांच्या शताब्दिपूर्वीच्या निमित्तानें तो योग आला याबद्दल मला सर्व भारतीयांप्रमाणें - किंबहुना त्यांच्यापेक्षांहि आनंद होत आहे.

त्रेवाळीस वर्षापूर्वीच्या व हल्लींच्या भारताच्या परिस्थितींत सर्व दृष्टीनें फार बदल झालेला आहे. स्त्रीशिक्षणाच्या बाबतींत व एकंदर स्त्रीविषयक प्रश्नांकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनांत तर तो जमीन अस्मानाइतका मोठा झाला आहे, आणि हा फरक एकंदरीनें पाहतां इष्ट दिशेनेंच झाला आहे याविषयीं दुमत सहसा होणार नाही. हा फरक घडवून आणणाऱ्यांमध्ये अण्णांचें स्थान निःसंशय पहिलें आहे. बहुतेक प्रकारच्या कांतींचे बीं पेरणारे महापुरुष त्या बीजाचा वृक्ष होऊन त्याचीं सुंदर फळे चाखण्यापूर्वीच कालवश होतात. अण्णा मात्र ह्या सामान्य नियमास अपवाद झाले आहेत, व आपल्या कार्यांचें

उन्नत स्वरूप पाहण्याचें भाग्य त्यांस लाभलें आहे. त्यांनीं पुरस्कारलेल्या विधवाविवाहास, श्रौढविवाहास, स्त्रीशिक्षणास, स्वतंत्र महिला विद्यापीठास, सर्व प्रकारच्या सामाजिक समतेस व इतर ध्येयांस आतां लोकांमध्ये व सरकारांत मान्यता मिळाली आहे, यामुळें त्यांस समाधान वाटणें साहजिक आहे, व या समाधानांत त्यांचे देशबंधव सहभागी आहेत. जिवंत समाज कधीहि पूर्णत्वाला पोचत नाही, तो नेहमीं प्रगतिपर असतो, त्याप्रमाणें आमच्या समाजापुढेंहि आणखी निरनिराळे प्रश्न उद्भवतीलच. ते सोडविण्यांत अण्णांनीं दाखविलेला मार्ग जर अवलंबिण्यांत आला तर ते सहज व आपसांत विदुष्ट उत्पन्न न होतां सुटतील अशी खात्री वाटते.

अण्णांनीं हातांत घेतलेल्या चळवळींच्या इतिहासावरून असें दिसून येईल कीं त्या चळवळींचें ध्येय जर खरोखर उपयुक्त असलें तर त्या तीनचार दशांमधून जाऊन शेवटीं यशस्वी व लोकमान्य होतात. पहिल्यानें चळवळ, ती लोकांच्या प्रचलित रिवाजाला धक्का देणारी असल्यामुळें तिला सर्वांकडून कसून विरोध होतो. त्याला न डगमगतां ती तशीच चालू ठेवली तर मग तिजकडे लोक नुसतें दुर्लक्ष करूं लागतात. तरीहि कार्य करीत राहिलें तर तिला बऱ्याच लोकांची मूक संमति मिळूं लागते; व शेवटीं कांहीं काळानें तिचें उत्साह-पूर्ण स्वागत होतें. तेव्हां कार्यकर्त्यांनीं हा बोध घेतल्यास त्यांच्या मनांत निराशा किंवा निरुत्साह उत्पन्न होणार नाही.

नुसत्या बुद्धिमत्तेकडे पाहिलें तर अण्णाच कबूल करतात कीं त्यांचा क्रम पहिल्या वर्गांत येणार नाही. सामान्य माणसांच्या मानानें त्यांची बुद्धि पुष्कळच तीव्र होती, परंतु नुसत्या बुद्धिमत्तेच्या जोरावर त्यांच्या हातून जें कार्य घडलें तें खचित घडलें नसतें. बुद्धीपेक्षांहि जास्त मौल्यवान् असें ध्येयनिष्ठा, चिकाटी, साधेपणा, निर्दोष चारित्र्य, निःस्वार्थपणा, पैशांच्या व्यवहारांतली चोखपणा, व सर्वांशीं मिळूनमिसळून व त्यांस न दुखावतांना त्यांजकडून काम करून घेण्याची हातोटी, हे गुण त्यांच्यामध्ये अतिमोठ्या प्रमाणांत होते व त्यामुळेंच त्यांच्या हातून एवढें मोठें कार्य घडलें व शेवटीं भारतांतील मुख्य रत्नांमध्ये त्यांचें नांव गांवलें गेलें. त्यांना नुकताच हा जो मान मिळाला त्याबद्दल सर्वे भारतीयांस अत्यानंद झाला व त्यामुळें सरकारच्या गुणग्राहकतेचीच लोकांनीं वाहवा केली.

वडीलधारे लोक लहान मुलांना 'शतायुषी हो' असा आशीर्वाद देतात व तो अण्णांना देतांना मी माझ्या आईवडिलांना पाहिलें आहे. आतां त्यांना असा आशीर्वाद देणारें कोणीहि ह्यात नाही; परंतु भारतांतील सारा समाज - विशेषतः स्त्रीसमाज - त्यांस प्रेमानें सांगत आहे, "अण्णा, तुम्हीं आम्हांवर फार उपकार केले आहेत व त्याबद्दल आम्ही तुमचे सदैव ऋणी आहूं; आणि यापुढें आयुष्य शांत व सुखी जावो, तुमची प्रकृतीही गेल्या शंभर वर्षांप्रमाणेंच निकोप राहो, व तुमचें पवित्र दर्शन शक्य तितकें दिवस आम्हांस घडो." सर्वे भारतीयांच्या मनांत जर अशा भावना या शताब्दिनिमित्त उचंबळत असल्या तर आमच्यासारख्या त्यांच्या निकट संबंदाच्या माणसांस त्यांच्याबद्दल काय वाटतें याची कल्पना केलेलीच बरी!

पुरुषोत्तमश्रम, पुणें ४
३ मार्च १९५८

}

रघुनाथ पुरुषोत्तम परांजपे

आत्मवृत्त

पूर्वार्ध

१. जन्मभूमि

माझा जन्म जरी आमच्या चार पिढ्यांच्या मुरूड गांवापासून पंधरा मैलांवरील शेरवली या गांवीं माझ्या आजोळीं झाला, तरी मुरूड हीच माझी जन्मभूमि, असें मला नेहमीं वाटत आलें आहे. दक्षिण कोंकणांत समुद्रकांठीं वसलेले उत्तम हवेचे जे कांहीं थोडे गांव आहेत, त्यांत मुरूड गांवाचा नंबर कदाचित् पहिला लागेल. आपले बहुतेक गांव पूर्वीं विशेष योजना न होतां अव्यवस्थितपणें वसलेले आढळतात; पण हा गांव विचारपूर्वक वसविला गेल्यामुळे याच्याइतकी व्यवस्थेशीर रचना इतर ठिकाणीं क्वचित् आढळून येईल. हा गांव कसा वसविला गेला, यासंबंधाच्या हकीगतीची एक जुनी बखर गांवांतील धर्माधिकारी वैशंपायन यांच्या संग्रहीं होती, ती प. वा. रा. सा. विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांनीं प्रयत्नांनीं मिळविली. या वसाहतीसंबंधानें रावसाहेबांनीं निबंध लिहून तो रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या मुंबई शाखेच्या सभेपुढें ता. ९ फेब्रुवारी १८६५ रोजीं वाचला, व सदर निबंध, बखरीचें इंग्रजी भाषांतर-आणि जशीच्या तशी बखर यांचें एक लहानसें पुस्तक छापून प्रसिद्ध केलें. सदर पुस्तक हल्लीं फार दुर्मिळ झालें आहे. त्याची एक प्रत फार कष्टानें मिळवून तीवरून पुढील मजकूर मी देत आहे. मूळ बखर जशीच्या तशी परिशिष्टांत दिली आहे.

‘मुरूड’ नांवाचा उल्लेख सगळ्या बखरींत कोठें नाहीं; तिचा पहिला एक बंद फाटून गेला आहे, त्यांत मात्र असल्यास नकळे. एका ठिकाणीं ‘मूळवटग्राम’ असा उल्लेख आहे. मूळवट याचा अपभ्रंश मुरूड झाला असावा. ‘ही बखर निदान दोनशें वर्षांपूर्वीं लिहिलेली, व गांव निदान चारशें वर्षांपूर्वीं वसलेला असावा’ असें १८६५ सालीं रा. सा. मंडलिकांनीं लिहिलें आहे. “आणि चित्तांत पाहिलें तों पुढें यवनी राज्य होईल; याजकरितां गांवाचे उत्तरेस गडदू (सीमेचा दगड) पलीकडेस शून्यालय बांधिलें. शून्यालयाचे पूर्वेस पश्चिम भागीं गडदूपलीकडे यवनास स्थळ ठेविलें.” * असा उल्लेख बखरींत आहे. यावरून रावसाहेबांनीं असें अनुमान काढिलें आहे कीं, दक्षिणेकडे यवनांच्या स्वाऱ्या होऊं लागल्यानंतर, म्हणजे इसवी सनाच्या तेराव्या अगर चौदाव्या शतकांत, या गांवाची वसाहत झाली असावी.

* पुढील पृष्ठावरील टीप पहा.

गांवांतील धर्माधिकारी वैशंपायन यांचे म्हणणे ' हा गांव ११०० वर्षापूर्वी वसला, व तेव्हांपासून आम्ही या गांवचे धर्माधिकारी आहो, ' असे आहे; परंतु या म्हणण्याला कांहीं आधार नाही; असे रावसाहेबांनी आपले मत दिले आहे. बखरीतील वसाहतीचा इतिहास मनोरंजक व विश्वसनीय आहे. कांहीं गांव अशा रीतीने वसले गेले असावे, असे त्यावरून अनुमान निघते.

हल्ली ज्या ठिकाणी मुरुड गांव आहे, तेथे पूर्वी जंगल होते, व त्यांत शेजारच्या आसूद गांवची स्मशानभूमि होती. हा गांव गंगाधरभट नांवाच्या उत्तर हिंदुस्थानांतून आलेल्या व सिद्धपुरुष या नांवाने लोकांत प्रसिद्ध असलेल्या कनोजा ब्राह्मणाने वसाविला. प्रथम गंगाधरभट, पद्माकरभट, व शिष्य वैशंपायन असे आसूद गांवीं आले. समुद्रकांठच्या जंगलाची जागा ग्रामरचनेला योग्य आहे, असे पाहून तेथे गांव वसविण्याचा त्यांनी संकल्प केला. नंतर तिघेहि हल्ली गुहागर आहे तेथे गेले व गुहागर गांव वसविण्यासाठी पद्माकरभट तेथे राहिले. गुहागर व मुरुड हे दोन गांव पाहिले असता त्यांची रचना एका नमुन्यावर आहे, हे सहज दिसून येते. त्यांतल्या त्यांत मुरुड गांवाची रचना अधिक शिस्तवार आहे. गंगाधरभट हे वैशंपायन याला बरोबर घेऊन मुरुड गांवाची रचना करण्यासाठी परत आसूदास आले. नंतर तेथील ग्रामस्थांच्या परवानगीने जंगल तोडून जागा साफ करण्याचे काम त्यांनीं सुरू केले. " जंगल तोडतां तोडतां गांवाच्या मध्यभागी वडाचा वृक्ष थोर होता, तो सिद्ध पुरुषाचे विचारें तोडावा असे चिंतांत आणून बरोबर दहावीस ब्राह्मण व शिष्य वैशंपायन समागमें घेऊन वडाचा वृक्ष तोडावयास लागले. तेसमयीं घाव घालितां दातार ब्राह्मण मृत पावला. तेव्हां सिद्धानें चिंतांत पाहिलें, तों यामध्ये पिशाच्य बहुत आहे, व वटवृक्षांत कोणी देवता आहे. तेव्हां देवतेची प्रार्थना करून पिशाच्याचे बंधारण करून, ब्राह्मण जिवंत करविला. (ब्राह्मण जिवंत) केल्यानंतर सर्व जंगल मोडून क्षेत्र सिद्ध केले. " * असा उल्लेख बखरीत आहे.

गांवाच्या वस्तीसाठी व जमिनीच्या लागवडीसाठी पुरेशी जागा याप्रमाणें तयार झाली; पण गुरचराईसाठी जागा नव्हती. तेव्हां मुरुडापासून आठ मैलांवर जालगांव येथे शेलार वंशांतला जालंदर राजा राज्य करित होता, त्याच्याजवळ जमीन मागितली. त्यानें जवळच्या चार गांवांच्या सीमेंतली थोडथोडी डोंगराळ जमीन घेऊन ती गोचारासाठी सिद्धपुरुषाला दिली. याप्रमाणें सर्व क्षेत्राची सिद्धता झाल्यावर दक्षिणेकडून उत्तरेकडे गांव वसवीत चालले. अंतरांतरावर क्षेत्रपाल व देवळे यांची स्थापना केली. मध्यभागी श्रीदुर्गेचे देऊळ घेतलें, व शेजारी वटवृक्षांतील देवतेच्या मूळच्या स्थळी स्वयंभुषादेवीचे देऊळ स्थापिलें. श्रीदुर्गादेवीची

* मगळ्या बखरीत हें एक, व यवनांसाठी जागा राखून ठेवण्यासंबंधाचे दुसरे, अशीं दोनच स्थळे दंतकथेवरून लिहिलेलीं व विचाराची फसोटी लावणाराला न पटण्यासारखी आहेत; परकीं सर्व हकीगत विश्वसनीय दिसते.

मूर्ति आणण्यासाठी सिद्धपुरुष व शिष्य वैशंपायन हे मुद्दाम कर्नाटक प्रांती गेले, आणि गंडकी शिळेच्या तीन मूर्ति घेऊन आले. त्यांतील एक गुहागरास व दुसरी दिव्यास पाठविली, आणि तिसरीची स्थापना मुळूड गांवी केली. गांवाचे वेगवेगळे विभाग करून प्रत्येकांत एकेक अधिकारी स्थापिला. हे ग्रामाधिकारी येणेंप्रमाणें होते :— वैशंपायन (धर्माधिकारी); नेने (महाजन); बाळ (वर्तक); सुतारब्राह्मण (वर्तक); करंदीकर (महाजन); कोपरकर (वर्तक); व धारप (वर्तक). दातार हे देवीचे पुजारी असून त्यांजकडे पुष्कळ कामें दिलेली आहेत; पण त्यांचा महाजन या नांवानें उल्लेख केलेला नाही. हल्लीं त्यांच्या वंशजांना महाजन म्हणण्याचा प्रघात आहे. या आठांना मानकरी असें म्हटलें आहे. यांपैकीं नेने, सुतार, करंदीकर, धारप व कोपरकर यांचे कोणीहि वंशज गांवांत नाहीत. धारप यांजबद्दल कर्तव्य मानकरी झाले आहेत. बागूल हे एक मानकरी कोपरकरांबद्दल असावे. कोपरकर यांनाच बागूल म्हणूं लागले, अगर कोपरकरांकडून बागूल यांजकडे मान गेला, हें कळत नाही. हल्लीं काणे व जोशी हे उपाध्ये व वृत्त्यंशी म्हणून मानकरी समजले जातात. जोशी यांचा उल्लेख बखरीत आहे. काणे यांचा नाही. याशिवाय पंडित हे कुळकर्ण्यांचे काम करीत, म्हणून ते मानकरी मानले जात. त्यांचे हस्तक दामले हे आज अनेक पिढ्या तें काम करीत आहेत, म्हणून ते मानकरी समजले जातात. पंडित यांच्या नांवाचा उल्लेख बखरीत नाही. एकंदर तेरा ब्राह्मण कुटुंबांची स्थापना करून त्यांना जमिनी दिल्याबद्दल बखरीत उल्लेख आहे. ब्राह्मणेतरांसाठी ब्राह्मणवस्तीपासून दूर जागा राखिल्या आहेत, पण ब्राह्मणेतरांकडेहि बरेच मान ठेवून ब्राह्मण व ब्राह्मणेतर यांनीं मिलाफानें वागून सामाजिक कार्यें तडीस न्यावीं, अशी योजना केलेली दिसते. या योजनेप्रमाणें पिढ्यान्पिढ्या व्यवहार चालत आले आहेत.

हा गांव रत्नागिरी जिल्ह्यांत मुंबईच्या दक्षिणेस ९० मैलांवर उत्तर अक्षांश १७° ४२' व पूर्व रेखांश ७३° ८' या ठिकाणीं वसलेला आहे. याची लांबी दक्षिणेत्तर १ मैल ११३३ यार्ड असून रुंदी पूर्वपश्चिम सरासरीच्या मानानें अर्धा मैल आहे. याशिवाय गुरें चरण्यासाठी डोंगराळ भाग वेगळा आहे. दक्षिण टोंकापासून तो उत्तर टोंकापर्यंत दगडांनीं सरळ रस्ता बांधलेला आहे, त्याला पाखाडी म्हणतात. समुद्राकडून गांवांत शिरण्यास, व गांवांतून बाहेर जाण्यास सारख्या अंतरावर तीन पूर्वपश्चिम मार्ग ठेविले आहेत. पाखाडीच्या दोन्ही बाजूंना रांगेनें ब्राह्मणांचीं घरे आहेत. प्रत्येक कुटुंबाच्या मालकीच्या जमिनीचा विस्तार घराच्या पुढील भागीं थोडा असून मार्गे फार आहे. घरे एकमेकांपासून फार जवळ नाहीत, व फार दूरहि नाहीत; यामुळें एकमेकांना उघसर्ग न होतां शेजाराचा फायदाहि मिळतो. पश्चिमेच्या घरांच्या जमिनीची सीमा समुद्रापर्यंत गेली आहे. प्रत्येक घराभोंवतीं एक मोठा आगर असून त्यांत माड व पोफळी लाविलेल्या असतात.

घरासभोवतीं या झाडांची छाया असून नेहमीं गारवा असल्यामुळे उन्हाळ्यांत गांवीं राहणें फार सुखावह होतें. ब्राह्मणोतरांची वस्ती या पाखाडीपासून दूर बेगवेगळ्या ठिकाणीं आहे. १८६५ सालीं मुरूड गांवांत ३०५ घरे व १३५८ माणसें असल्याचें रा. सा. मंडलिकांतीं लिहिलें आहे. १९११ च्या मनुष्यगणतींत ३८९ घरे* व १८१७ माणसें असून त्यांत ८४२ पुरुष व ९७७ स्त्रिया आहेत. यांपैकीं १६७ घरे व ६०९ माणसें ब्राह्मणांचीं आहेत. दीडशें वर्षांपूर्वीं हा गांव फार श्रीमंत होता. गांवातील पांच गृहस्थांनीं प्रत्येकीं पांच हजार रुपये वर्गणी देऊन पंचवीस हजार रुपयांचें श्रीदुर्गादेवीचें देऊळ फारच उत्कृष्ट बांधलें आहे. या भागांतला हा एवढाच गांव पैढार्यांनीं लुटला, तेव्हांपासून या गांवाला गरिबी आली. तथापि पूर्वींच्या स्वस्ताईच्या दिवसांत लोकांचा निर्वाह होण्यास फारशी अडचण पडत नसे. माझ्या लहानपणीं सुमारे दीडशेंपासून दोनशेंपर्यंत ब्राह्मण पुरुष या गांवांत असत. आतां चाळीसपन्नासहि सांपडण्याची मारामार. बहुतेक तरुण लोक निर्वाहाचें साधन मिळविण्यासाठीं बाहेर पडतात. या गांवांतून बाहेर गेलेल्या ब्राह्मणमंडळींत शाळामास्तर व कारकून फार आहेत. येथपर्यंत मजल न पोहोचली, तर मुंबईतील चहाकॉफीच्या व फराळाच्या दुकानांत नोकरी धरण्यासाठीं तरी त्यांना बाहेर पडावें लागतें. ब्राह्मणोतर मंडळीहि कांहीं तरी उद्योगधंद्यासाठीं मुंबईस जातात. हल्लीं हा गांव फारच गरिबीस आला आहे.

ब्राह्मणवस्तीचा मोठा गांव, अशी या गांवासंबंधानें फार दिवसांपासून ख्याति आहे. वेदविद्येसंबंधानें पूर्वीं याची फार प्रसिद्धि होती. † कोणी घनपाठी वैदिक

* येथें घरे शब्द विभक्त कुटुंबें या अर्थीं योजिला आहे. एका घरांत दोन वेगळीं कुटुंबें अगर बिऱ्हाडें असल्यास तीं दोन घरे गणलीं आहेत.

† वेदविद्येचें व ब्राह्मण्याचें रक्षण करण्याच्या कामीं मुरूड गांव किती प्रसिद्ध होता, हें पुढील पत्रावरून कळून येईल. त्यावर शक नाही; परंतु त्यांतील मजकुरावरून तें केव्हां लिहिलें गेलें हें सहज कळतें. अलीकडील सामाजिक घडामोडीमुळे उत्पन्न होणाऱ्या चळवळींचें चित्रहि यांत चांगलें उमटलें आहे म्हणून हें मुद्दाम देत आहें.

“ वेदशास्त्रसंपन्न राजमान्यराजश्री अहित अभि जयराम जोशी धापा अभिहोत्री, व सखाराम भटजी काणे व सदाशिव भटजी तात्या आगाशे, काशीकर तात्या बिवलकर व बाळभटजी वैशंपायन व वासुदेव भटजी गोडबोले व बाळभटजी रानडे व बाबाभटजी देवधर प्रमुख समस्त ग्रामस्थ व धर्माधिकारी मुक्काम मुरूड तालुके सुवर्णदुर्ग यांसी.

स्नेहाभिलाषी मुंबईकर घोंडभट कटक्रे आदिकरून सर्व ब्राह्मण यांचे साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ता. चैत्र शुद्ध १५ पावेंतीं सर्वक्षेम जाणोन स्वकीयलेखनद्वारां संतोषवीत असावें. हल्लीं इकडील विशेष मजकूर. कोणी एक शेषाद्रिपंत परळी वैजनाथकर ब्राह्मण याचे मुलगे दोन इंद्रजाकडे जाऊन दोन महिनेपर्यंत सतत त्याचे घरीं भ्रम व मद्यमांसादि भक्षण करून भ्रष्ट जाहले. नंतर त्यांचा बाप येथें येऊन वेदमूर्ति बाळशास्त्री

आले असतां त्यांजबरोबर सामना करणारे वैदिक या गांवीं असत. उत्तम विद्वानांची परीक्षा होऊच योग्यतेप्रमाणें त्यांचा बहुमान व संभावना या ठिकाणीं होत असे. पंचवीसतसि वैदिक एका बाजूला, व तितकेच दुसऱ्या बाजूला बसून पट्टीचें म्हणणें चाललें आहे, असे वसंतपूजेचे प्रसंग मीं माझ्या लहानपणीं किती तरी पाहिले

जांभेकर व कोणी एक धनवान् यांचा आश्रय करून सरकारांत फिर्याद केली. त्याला सरकार कायदा मुलानें सोळा वर्षेपर्यंत बापाचे आहेत चालावें असें आहे. त्या न्यायानें कनिष्ठ मुलगा चवदा वर्षांचा आहे तो येत नसतां सरकार-जबरीनें बापाचे स्वाधीन केला. नंतर त्याला शुद्ध करून घेण्याविषयीं बाळशास्त्री जांभेकर उद्युक्त होऊन कांहीं एक शास्त्री सरकार-चाकर अशी दहा मंडळी मिळून नाशीक व पुणें व सातारा येथील सरकार-चाकर शास्त्री यांचीं संमतें शुद्ध करावा अशीं आणून तेथील ब्राह्मणांची सभा केली आणि बोलले कीं या मुलास शुद्ध करावा. अज्ञान मुलास शुद्ध करून घ्यावा असें शास्त्र आहे. व क्षेत्रज्ञांचीं संमतेंहि आणिलीं आहेत. तेव्हां शुद्ध करण्याला चिंता नाहीं असें बोलल्यावरून सभेतील कांहीं मंडळी बोलली कीं हा शुद्ध होणार नाहीं. नीचाचे घरीं मद्यमांसादि भक्षण करून भ्रष्ट झाला, हा ज्ञातीत घेण्यास उपयोगी नोहीं. व कांहीं एक बोलले कीं, हीं पत्रे आणिलीं हीं सर्वांचे मतानें दिसत नाहींत. तरी येथील सर्वांनीं मिळून सार्यंत मजकुराचीं पत्रे पाठवावीं आणि तीं उत्तरे येतील तसें करूं. असें भाषण ऐकून बाळशास्त्री यांनीं उत्तर केले कीं, आम्ही शुद्ध करितों असें अनुमोदन द्यावयाचें असेल त्यांनीं बसावें. नाहींपेशां उठून जावें. तेव्हां सर्व मंडळी रडून गेली. नंतर शास्त्री यांणीं याद करून त्यांची सरकारी मंडळी दहाबारा असामी शास्त्री यांची संमति घेतली. त्याकाळीं संमतकर्ते बोलले कीं या मुलांस शुद्ध करण्यास बाहेर जाऊं न द्यावा, असें बोलले. नंतर कांहीं एक दिवसांनीं बाळशास्त्री यांनीं चार मंडळी घेऊन त्या मुलाचें प्रायश्चित्त पूर्वांग येथें केले. त्या वेळेस त्यांतील मंडळी बोलली कीं, हा विषय ठीक नाहीं. तेव्हां बाळशास्त्री बोलले कीं, हें करणें उक्त आहे. तुम्हांला ठीक (वाटत) नसल्यास उठून जावें. असें झाल्यानंतर सर्व ब्राह्मणांनीं जमून विचार करतात तों परभू व शेणवी व सोनार सर्व इतर जातीनें ब्राह्मणांची निर्भत्सेना केली. तेव्हां दुसरे दिवशीं सर्व ब्राह्मण मिळून शास्त्री यांचे पक्षाची मंडळीखेरीज करून सर्वांनीं एक मत ठरविलें, कीं, शास्त्री याचा व आमचा अन्नोदक संबंध न व्हावा असें ठरलें. त्यावरून आपणाला ब्रह्मवृंदांस पत्र समस्तांचें आहे व आपणहि सर्व शिष्ट मिळून एकत्र होऊन ब्राह्मण्य संरक्षण होईल असें संमत-पत्र येईल असा अर्थ करावा. येथें नाशीक व कल्याण व पुणें व अलिबाग व पनवेल येथील समस्तांचीं संमतें आम्ही आणलीं आहेत. त्यांस हा विषय मनन करून पत्राचें उत्तर सत्वर यावें. सूत्रांप्रति बहुत काय लिहावें ही विज्ञापना. ”

हे॥ रामचंद्रभट बापट मालगुंडकर यांचें शिरसाष्टांग नमस्कर लोभ करावा हे विज्ञापना.

आहेत. आतां या गांवांतली ही विद्या लयाला गेली आहे. हा गांव अलीकडील विद्येच्या प्रसाराला योग्य आहे, ही गोष्ट इंग्रजी राज्याच्या सुरुवातीबरोबरच सरकारी अधिकाऱ्यांच्या लक्षांत आली. महाराष्ट्रांत विद्याखातें सुरू होऊन ज्या थोड्या मराठी शाळा अनुभव घेण्यासाठी पहिल्यानें सुरू करण्यांत आल्या, त्यांत मुरुडची शाळा होती. ही शाळा ता. १ ऑगस्ट सन १८३४ रोजीं स्थापन झाली. या शाळेंत पूर्वी आसपासच्या पुष्कळ गांवांतले मुलगे शिकावयाला येत, व हल्लींही येतात.

या गांवांतील कांहीं मंडळी अलीकडच्या काळांत बऱ्याच प्रसिद्धीला आली आहे. या सर्वांत पहिलें स्थान युनिव्हर्सिटी स्थापन होण्यापूर्वी प्रसिद्धीला आलेले रा. सा. विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांना दिलें पाहिजे. हे अत्यंत नियमितपणानें वागणारे, अशी यांची ख्याति होती. यांची तेजस्विता अवर्णनीय होती. विशेषतः या व इतर अनेक गुणांमुळे युरोपियन लोकांमध्ये यांचें मोठें वजन होतें. मुंबईच्या म्युनिसिपालिटींत आज सर फिरोजशाहा यांचें जें वजन आहे, तसेंच त्यावेळीं रावसाहेबांचें असे. हे नामांकित हायकोर्ट वकील होते. व्हाइसरायसाहेबांच्या कौन्सिलांत या प्रांतांतून यांची पहिल्यानें नेमणूक झाली. यांनीं हिंदी समाजाची कीर्ति उज्ज्वल केली. यांचें चांगलेंसें चरित्र अद्याप कोणी लिहिलें नाहीं, ही अत्यंत दुःखाची गोष्ट होय.* दुसरे गृहस्थ प. वा. श्रीयुत वामन आबाजी मोडक हे होत. हे मूळचे मुरुडचे नव्हत. अत्यंत गरिबीच्या स्थितींत यांनीं विद्यार्जन करून पुढें ते एवढ्या मोठ्या योग्यतेला चढले. त्यांनीं मुरुड गांवीं एक आगर विकत घेऊन त्यांत घर बांधलें व हे मुरुडकर बनले. यांनीं आपल्या एका मुलाची मुंज नवीन बांधलेल्या घरांत केली. पूर्वी हिंदी माणसाला न दिलेली एल्फिन्स्टन हायस्कुलाच्या प्रिन्सिपॉलची जामा प्रथम यांना मिळाली. हे मोठे धर्मशील होते. तिसरे गृहस्थ ज्योतिःशास्त्रविशारद प. वा. श्रीयुत शंकर बाळकृष्ण दीक्षित हे होत. सिद्धपुरुषाचे मानसपुत्र शिष्य वैशंपायन यांचे हे वंशज होत. हे फार बुद्धिमान् होते. ट्रेनिंग कॉलेजांत शिकत असतांना हे सकाळीं बाबा गोखल्यांच्या इंग्रजी शाळेंत जाऊन अभ्यास करित, व अशा रीतीनें यांनीं मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा दिली. गरिबीमुळे यांना उच्च शिक्षणाचा लाभ मिळाला नाहीं; नाहीं तर हे फार मोठ्या योग्यतेला चढले असते. चवथे गृहस्थ प. वा. श्रीयुत हरि नारायण गोखले होत. हेहि अगदीं गरिब स्थितींतून वर आले. अंगी फारशी विद्वत्ता नसतां आपल्या शहाणपणानें व कर्तबगारीनें पुण्यांतील आर्यभूषण व ज्ञानप्रकाश या छापरखान्याचे

* रा. रा. गणेश रामचंद्र हवालदार, बी. ए., एल्. एल्. बी., शिरस्तेदार हायकोर्ट अपिलशाखा मुंबई यांनीं इ. स. १९२७ सालीं रावसाहेबांचें विस्तृत चरित्र सहासहाशें पानांच्या दोन भागांत प्रसिद्ध केलें.

हे मालक बनले, व पुण्यांतील मुद्रणकलेच्या प्रगतीला हे कारण झाले. दैनिक ज्ञानप्रकाश सुरू करण्याचें धाडस यांनींच केलें. पांचवे पुढें आलेले ग्रामस्थ श्रीयुत रामचंद्र भिकाजी जोशी× हे होत. विधवाविवाहाच्या सुधारणेंत पुढाकार वेणारे, व महाराष्ट्रवाङ्मयाच्या अभ्यासांत प्रवीण म्हणून हे प्रसिद्ध झाले होते. यांचीं मराठी भाषेचीं लहानमोठीं व्याकरणें शाळाखात्यांत बरींच वर्षे चालू होती. मुरूड गांवांतील प्रसिद्धीला आलेले शेवटले गृहस्थ मुरूडकरबुवा या नांवानें पुण्यांत माहीत असलेले दोघे कीर्तनकार बंधु होत.† हे चांगले वेदान्ती होते. यांच्या कीर्तनाला व पुराणाला बरीच सुशिक्षित मंडळी जात.असत.*

चित्पावन आणि कऱ्हाडे या ब्राह्मणांच्या पोटजातींत शरीरसंबंध होणें अजूनहि क्विती तरी कठीण जातें; पण मुरूड गांवांत अनेक पिढ्यांपूर्वी कऱ्हाड्यांचीं दोनतीन कुटुंबे चित्पावनांत अगदीं एकजीव होऊन गेलीं, ही आश्चर्य करण्यासारखी गोष्ट आहे. हीं कुटुंबे कऱ्हाड्यांचीं आहेत, या गोष्टीचाहि हल्लीं विसर पडलेला आहे.

येथले परंपरागत कांहीं ग्रामाचार सांगण्यासारखे आहेत. प्रथम ग्रामस्थापनेची आठवण करून देणारा हल्लीं बंद झालेला विलक्षण आचार सांगून नंतर बाकांशि सांगतां. त्यासंबंधाचा बखरींतील उल्लेख येणेंप्रमाणें :—

“ज्येष्ठ वद्य १४ (स) मढेरुं काढावें. मढेराचें साहित्य बालवर्तक यांनीं करावें. दातारानें संकल्प करून उदक उपाध्ये यांही सोडवावें. पूर्वीं पिशाच्यांहीं ब्राह्मण बल घेतली होती. तेव्हां सिद्धांहीं ब्राह्मण त्यांजकरवीं जीवंत करून त्यासी नरवळ देऊं केली. त्यास वस्त्र नूतन घालावें, आणि सर्व गांवांमध्ये शूद्रांहीं व गुरवांनीं समागमें जाऊन गांवाभोंवतें फिरवून श्रीचा देवळास आणावा, आणि आणिल्यानंतर श्रीचें तीर्थ व सिद्धांचे हातींचे आड व तळ्या आहेत त्याचें उदक आणून त्याजवरी शिंपवावें. श्रीस धुपारत करावी आणि सर्वांनीं श्रीजवळ प्रार्थना करावी. केल्यानंतर श्रीनें त्यास जीवंत करावा. ”

एका तिरडीवर जीवंत मनुष्यास मृताप्रमाणें निजवून त्यास हिंडवून आणून

× हे इ. स. १९२७ सालीं परलोकवासी झाले.

† हे दोघेही आतां (१९५७) हयात नाहींत.

* विशेष प्रसिद्धीस आलेल्या, मुरूड गांवच्या आणखी एका गृहस्थांचा येथें उल्लेख करणें जरूर आहे. सर नारायण विश्वनाथ ऊर्फ बाळासाहेब मंडलीक, बी. ए., एल.एल. बी. हे रावसाहेब मंडलिकांचे चिरंजीव होत. कित्येक वर्षे हे जे. पी. असून मुंबई कार्पोरेशन व म्युनिसिपल स्टॅन्डिंग कमिटी व स्कूलबोर्ड यांचे सभासद असत. १९२८ सालीं सरकारनें मुंबईच्या शेरिफच्या बहुमानाच्या जोगवर त्यांची नेमणूक केली होती. (यांच्या मृत्युपत्राच्या विश्वस्तांकडून १९५६ सालीं वीस हजार रुपयांची देणगी हिंणें स्त्री—शिक्षण संस्थेकडे आली.)

नंतर त्याजवर तीर्थ वगैरे शिंपून त्याला जीवंत केला असें समजून सोडून घावयाचें, ही चाल फार वर्षांपूर्वी बंद पडलेली असावी. तीव्रदल ऐकीव देखील माहिती माझ्या लहानपणी वृद्ध मनुष्यांनाहि नव्हती. ती बंद पडण्याचें कारण कित्येक असें सांगतात, कीं, एका वर्षीं मृताप्रमाणें निजविलेला मनुष्य पुनः उठला नाहीं, आणि त्यामुळें हा प्रचार बंद पडला. हा आचार आरंभापासून पुष्कळ वर्षे चालत आला असला पाहिजे. बखर लिहिली तेव्हां हा चालू असावा. याच्या खर्चासाठीं वसाहतीच्या वेळींच मदत म्हणून वेगळें काढून ठेवलेलें होतें. हा आचार बंद झाला, हें फार चांगलें झालें.

ग्रामस्थापनेची आठवण करून देणारा दुसरा विशेष आचार म्हणजे सिद्धपुरुषांची पुण्यतिथि होय. सिद्धपुरुषांचा शिष्य वैशंपायन याला ते आपला मानसपुत्र समजत. यांच्या वंशानें सिद्धपुरुषांची पुण्यतिथि वर्षानुवर्ष कर्तिक वद्य द्वादशी रोजीं करून त्यांचें स्मारक चालविलें आहे, हें त्यांना विशेष भूषणावह आहे. या दिवशीं अष्टमानकऱ्यांना भोजनाला निमंत्रण करण्याची वहिवाट आहे. या पुण्यतिथीच्या प्रसादाला लहानपणीं मी पुष्कळ वेळां गेलेला आहे.*

वर्षप्रतिपदेच्या दिवशीं सर्व ग्रामस्थांनीं पंचांगश्रवण व निंबभक्षण यांसाठीं श्रीदुर्गादेवीच्या देवालयांत जमावें, अशी वहिवाट आहे. मंडळी जमल्यानंतर मागिल वर्षांत ज्या ज्या घरीं मनुष्यें मृत झालीं असतील, त्या त्या घरीं मानकरी व चार शिष्ट यांनीं जाऊन कुटुंबनायकांचें सांत्वन करून त्यांना बहुमानानें वाजतगाजत देवळांत आणावें, व नंतर पंचांगवाचनाला सुरुवात करावी, हा ग्रामाचार फार प्राचीन काळापासून आजतागायत सारखा चालत आला आहे.

अष्टमानकऱ्यांचा परंपरागत मान अजूनहि देण्यांत येत असतो. बऱ्या स्थितीतील लोक मंगल कार्याच्या प्रसंगीं गांवांतील सर्व ब्राह्मणकुटुंबांना निमंत्रण देतात; परंतु जे गरीब असतील, त्यांनीं सर्व ग्रामस्थांना निमंत्रण न करितां आपले आप्त व अष्टमानकरी यांना मात्र करावें, व त्यांच्या घरीं मानकऱ्यांनीं जाऊन मंगल-कार्य पार पाडावें, अशी जुनी वहिवाट आहे. अशा रीतीची मदत मानकऱ्यांकडून हल्लीं होत नाहीं. तथापि कितीहि गरीब मनुष्य असला, तरी तो मंगलकार्याच्या आदल्या दिवशीं सर्व मानकऱ्यांकडे जाऊन त्यांच्या भेटी घेतो, व शिवाय दुसऱ्या दिवशीं इतरांबरोबर त्यांना तिमंत्रण करितो, व मानकरीहि मंगलकार्याच्या वेळीं हजर राहतात. कार्याचा समारंभ आटोपला म्हणजे जमलेल्या ग्रामस्थांना एकेक नारळ

* अलीकडे (१९२७) वैशंपायन यांच्या कुळांतला पुण्यतिथि साजरी करण्यासारखा कोणी वंशज मूळ गांवांत राहिला नसल्यामुळें माझे बंधु ती. भिकाजीपंत कर्वे (दादा) ही पुण्यतिथि सिद्धपुरुष स्मारकफंडांतून साजरी करित असत. अष्टमानकऱ्यांना न बोलावितां फक्त दोन वैदिक ब्राह्मण भोजनास बोलावून श्राद्धतिथीप्रमाणें ही पुण्यतिथि साजरी केली जाई. (श्री. भिकाजीपंत कर्वे यांच्या पश्चात् हेहि बंद पडलें आहे.)

बांढण्याची वाहिवाट आहे. हे सर्व वांटून झाल्यानंतर मानकऱ्यांना ठरलेल्या अनुक्रमाने नारळाची जोडी देण्यांत येते. नारळ वांटण्यापूर्वी सर्वांना गंध लावितात. सर्वांचे झाल्यानंतर मानकऱ्यांना ठरलेल्या क्रमाने गंध लावण्यांत येते. लग्न व मुंज या दोन संस्कारांच्या वेळीं मात्र मानकऱ्यांना नारळाची जोडी दिली जाते. इतर संस्कारांच्या वेळीं इतरांबरोबर त्यांना एकेकच नारळ देतात. गर्भाधान, पुत्रावण, षष्ठीपूजन, चौल वगैरे संस्कार यथाविधि झाले असतां अष्टमानकऱ्यांना बोलावलेच पाहिजे, अशी चाल अद्यापि चालू आहे. कुळाचा मान कायम राखण्याकरितां शाळेंत गैरहजर राहूनहि मला कधीं कधीं असल्या प्रसंगीं हजर राहावे लागे.

२. मातृवंश

गंगल परांजपे यांचे वराणें म्हणजे माझा मातृवंश होय. परांजप्यांचे मूळ गांव आडिवरें. यांचे गोत्र विष्णुवर्धन, कुलस्वामी लक्ष्मीकेशव व कुलस्वामिनी आडिवऱ्याची देवी महाकाली. हे दापोली तालुक्यांत केव्हां आले हे निश्चित नाही. अलीकडच्या काळांतील यांचा मूळपुरुष महादेव हा माझा खापरपणजा. याचे मुलगे तीन - विठ्ठल, रामाजी व हरि. हणेंपासून चार मैलांवर मुडी येथे हल्लीं गंगल परांजपे यांचे बंधु राहतात. ते ठिकाण त्या वेळीं पडित जमीन म्हणून सरकारमालकीचें होतें, ते विठ्ठलभटांनीं संपादन केले; व तेथें आपण व रामाजी राहूं लागले. कनिष्ठ बंधूनें दाभोळ येथे जमिनजुमला संपादन केला. विठ्ठलभट हे कष्टाळू व पराक्रमी होते. त्यांनीं वेदाध्ययन संपविल्यावर तीन वेळां पायांनीं चालून काशीयात्रा केली, व नंतर गृहस्थाश्रमी बनले. मुडीपासून आठ मैलांवर इळणें म्हणून गांव आहे. हा गांव नाईच्या भानूचा. तेथें ब्राह्मणेतरांची वस्ती आहे. त्या गांवाची कांहीं वरें व देवळें बांधून ब्राह्मणांची लहानशी वसाहत करावी या हेतूनें ते इळणें येथें लहानसा घराटा बांधून तेथें राहूं लागले व त्यांनीं एक कोशावरील डोंगरांत देवळाच्या इमारतीसाठीं मोठमोठे चिरे काढण्याचें काम सुरू केले. हा डोंगर नुसता चढून उतरणें हेंच किती तरी कष्टाचें काम आहे. त्या ठिकाणीं एकेक दहाबारा मनुष्यांनाहि खालीं जाणार नाही असले अवजड दगड पाडून ते खालीं नेणें म्हणजे भगिरथ प्रयत्न होता. पण कसल्याहि अडचणींना न जुमानतां त्यांनीं हें काम आकारांत आणलें व देवळाचा चौथरा पुरा केला. असले शेंकडों दगड त्या डोंगरावर तयार होऊन पडले आहेत. तेथें जाऊन यांच्या कामाचा आराखडा पाहिला म्हणजे मन थक होतें. नाना फडणविसांचें मूळ गांव वेळास; तेथून हा गांव जवळ आहे. या गांवांत ब्राह्मणांची वसाहत करण्याला यांना

नानांचें उत्तेजन असावें. यांचें कर्तृत्व तेथल्या गांवकऱ्यांना सहन झालें नाहीं. नवीन बांधलेल्या चौथऱ्याच्या बाहेरच्या बाजूला एक कोनाडा करून त्यांत एक देव ठेविला होता. हे त्याची पूजा करित बसले असतां कांहीं मनुष्यांनीं येऊन त्यांचा खून केला. अजून त्या देवाला दरसाल एक कोंबडें दिलें जातें. पूर्वीच्या काळीं भुतांखेतांवर लोकांचा फार विश्वास असे. या गांवीं भुताटकीचा उपद्रव आहे, अशी तेथल्या लोकांची समजूत आहे. पुढें पुष्कळ वर्षांनीं वेहरे यांनीं यांचे जागेवर दुमजली घर बांधलें तें यांनीं लोडून दिलें, असा तेथील लोकांचा समज आहे. आतां तेथें घर बांधावयाला कोणीहि धजत नाहीं. यांचे चिरंजीव केसोपंत हेहि वडिलांप्रमाणेंच कर्तृत्ववान् पुरुष निपजले. हे वडिलांचा खून झाला त्या वेळीं लहान होते; ते आपल्या चुलत्याकडे दामोळ गांवीं जाऊन राहिले. तेथें त्यांचा विद्याभ्यास वगैरे झाला. विद्वलभट असते तर त्यांनीं त्यांना वेदविद्येचें शिक्षण दिलें असतें. आतां ते उत्कृष्ट कारकून बनले. त्यांनीं जालगांव येथें इस्टेट संपादन करून ती वडील भावाला दिली, व आपण रत्नागिरी जिल्ह्यांतल्या खेड तालुक्यांतील शेरवली गांवीं जाऊन राहिले. हा गांव त्यांनीं मुरूडकर गद्यांकडून शके १७४६ त ३२५ रुपयांना गहाण घेतला. हा गांव अगदीं पड होता, तो त्यांनीं उत्पन्नाला आणिला. नवीं शेते पाडण्याचें काम यांनीं सारखें चालूं ठेविलें. त्यांच्या खटपटीपासून यांना स्वतःला फारसा फायदा झाला नाहीं. कारण, जमीन पिकाला आल्याबरोबर गद्रे यांनीं तो गांव सोडविला. यांनीं सुमारे आप्यादीडआप्याचा हिस्सा खरेदी केला. यांच्या प्रयत्नांनीं तो गांव मोठ्या किंमतीला चढला. थोड्या वर्षांपूर्वी या गांवांचा एकअष्टमांश त्यांच्या मालकानें चार हजार रुपयांना विकला. हे अत्यंत धार्मिक गृहस्थ होते. अतिथिअभ्यागताचा योग्य समाचार घेणें हे यांच्या वंशाचें कायमचेंच ब्रीद होऊन बसलें आहे. आपणाला वेदविद्या शिकावयाला सांपडली नाहीं, ही गोष्ट त्यांच्या मनाला लागून राहिली. स्वतःमधील कमीपणा त्यांनीं मुलांमध्ये राहूं दिला नाहीं. एक चांगले वैदिक घरीं बाळगून यांनीं आपल्या मुलांना वेदविद्येचें शिक्षण दिलें. ब्राह्मणाचें कर्तव्य म्हणून वेदविद्या शिकावयाची, उदरनिर्वाहासाठीं नव्हे, हें तत्त्व यांनीं आपल्या मुलांच्या मनांत बिंबविलें, व तें त्यांनीं यावज्जीव पाळिलें. यांनीं स्वतः आपल्या मुलांना कारकुनीचें शिक्षण दिलें. कर्तृत्ववान् मनुष्याला शत्रु उत्पन्न व्हावयाचेच. एका जमिनीसंबंधानें कांहीं तंटा पडून केसोपंतांनीं सरकारदरबार करून वाद जिंकला; तेव्हां यांच्या प्रतिपक्षीयांनीं सूड घेण्याचा शेवटला उपाय योजून यांचा खून केला. या वेळीं यांचें वय सुमारे ६० वर्षांचें होतें. मरण-समयी यांचे दोन मुलगे कर्ते पुरुष झाले होते. यांची पत्नी यांच्या मार्गे पुष्कळ वर्षे जगली. मुलगे, मुली, सुना, नातवंडें पिळून तीसचाळीस मनुष्यांच्या कुटुंबांत तिला गृहदेवतेप्रमाणें सर्व मानीत. ती पुढें काशीयात्रेला जाऊन प्रयागक्षेत्रीं तिचें देहावसान झालें.

केसोपंत हे पुण्यवान् व भाग्यशाली पुरुष होते. त्यांना मरण मात्र वाईट तऱ्हेने आले. याशिवाय त्यांच्या व त्यांच्या मुलांच्या जीवनक्रमांत मनाला लागण्यासारखे कांहीं झाले नाही. यांचीं मुले कुळाला भूषण झालीं. तीं एकंदर सहा भाऊ व तीन बहिणी. यांपैकी एक भाऊ अल्पायु निपजला, व एक बहीण पन्नास वर्षांच्या वयाची होऊन वारली; परंतु बाकीची मंडळी दीर्घायु झाली. हीं सर्व भांबडे धार्मिक, सदगुणी आणि संसारदक्ष निघालीं. चार खेडेगांवांत यांनी आपलीं रहाण्याची ठिकाणे केलीं. सर्वांत वडील भाऊ रामभाऊ हे शेरवलीपासून एक मैलावर सुकदर म्हणून एक गांव आहे तेथे जाऊन राहिले. दुसरे लखुतात्या शेरवली गांवींच राहिले. तिसरे भास्करभाऊ व पांचवे सर्वांत लहान बळवंतराव (पुरुषोत्तम), रंगल परांजपे यांचे वडील, हे शेरवलीपासून पंधरा मैलांवरच्या मोहने गांवीं राहिले, आणि चवथे मोहन्यापासून एक मैलावरच्या नानबळे गांवीं राहिले. या सर्व ठिकाणीं यांचे एकटेच ब्राह्मणाचे घर असे, व अतिथिअभ्यागताचा समाचार घेऊन ब्राह्मणसंतर्पण करणे हे यांच्या कुळाचे ब्रीद सर्व ठिकाणीं चांगले पाळले जात असे. स्नानसंध्यादि ब्रह्मकर्म व रात्रीं हरिविजय, रामविजय, संतलीलामृत बगैरे हस्तलिखित पोथ्यांचे वाचन, या सर्वांच्या घरीं अप्रतिबंध चालत असे. गोरसविक्रय करणे हे पाप मानीत. यांच्या घरीं दूधदुभते भरपूर असावयाचे; पुष्कळसे तूप जमवावयाचे व ते ब्राह्मणभोजनाच्या कामीं खर्ची घालावयाचे, असा यांचा क्रम असे. कष्ट करून मिळवावे व मुलांवाळांनीं भरलेल्या कुटुंबाचे उत्कृष्ट संगोपन करून कांहीं अंश दानधर्मांत खर्ची घालावा, हा या सर्वांचा आयुष्यक्रम होता. अलीकडे तीसचाळीस वर्षे मोहन्याला राहणारे भास्करभाऊ व बळवंतराव हे आपल्या मूळ ठिकाणीं मुडीला येऊन राहिले. भास्करभाऊंनीं मुडीला नवीन इस्टेट संपादन केली व बळवंतराव आपल्या बडिलोपार्जित ठिकाणांत राहिले. या सर्व भावांमध्ये परस्पर प्रेम असे. इस्टेटीच्या वांट्यासंबंधाने यांचे बिलकुल तंटे झाले नाहीत. विभक्त होतेवेळीं यांनीं आपापसांत गुण्यागोविंदाने वांटप करून घेतले. लखुतात्यांनीं फार वर्षे धाराम् चालविले होते, ते पत्नीच्या निधनामुळे बंद ठेवावे लागले. रंगल परांजपे यांचे वडील केसोपंतांच्या मृत्यूच्या वेळीं लहान होते; यामुळे त्यांचे वेदाध्ययन लहानपणीं झाले नाही, तेव्हां त्यांनीं तरुणपणीं संहितेचे अध्ययन केले. नंतर यांनीं धाराम् घेतले व ते पुष्कळ वर्षे चालविले, आणि अलीकडे उतारवयांत तितका नियमितपणा राहू शकत नाही, म्हणून ते बंद केले. यांनीं पुष्कळ वर्षांपूर्वी एक तिळहोम केला होता. भास्करभाऊंचे चिरंजीव अजून चातुर्मास्य अग्नि ठेवितात. जालगांव येथे चैत्र महिन्याचे पहिले दहा दिवस नारायणाचा उत्सव होत असतो, त्यांत परांजप्यांकडून बराच खर्च होत असतो. दाभोळचे परांजपे या उत्सवांत पुढारीपणा घेऊन मोठा खर्च करतात. केसोपंत या उत्सवासठी दरसाल एक मण तूप व सव्वामण तांदूळ पाठवीत असत. हल्लीं हि पांच बंधूंच्या कुटुंबांकडून

आळीपाळीनें दरसाल अर्धा मण तूप ब सव्वा मण तांदूळ जात असतात. पुष्कळसा वंशविस्तार व्हावा, व वंशांतील बहुतेक मंडळी सुवृत्त, दीर्घायु, उद्योगी आणि कुटुंबाचा योगक्षेम चालविण्याला समर्थ अशी निपजावी, असें भाग्य फार थोड्यांच्या वांट्याला येतें, तें केसोपंत परांजप्यांना लाधलें, हें पुढील कोष्टकावरून लक्षांत हेईल.

मुलांची नांवे	हल्लींचें (१९१५) अगर मरणसमयी वय.	मुलगे, नातू व पणतू मिळून काहीं हयात असलेले परांजप्यांच्या वंशांतील पुरुष (१९१५)
रामचंद्र (मयत)	८०	१७
लक्ष्मण (मयत)	८६	१३
भास्कर (हयात) ^१	८७	५
वासुदेव (मयत)	६०	१५
बळवंत (हयात) ^२	७४	१६
(पुरुषोत्तम)		एकूण ६६

१ हे ११-१२ वर्षांचे होऊन १९१९ मध्ये वारले.

२ हे ८५ वर्षांच्या वयाला ३१ डिसेंबर १९२६ रोजी वारले.

यांच्या मुलांचा वंशविस्तार विशेष झाला नाहीं; पण त्याहि दीर्घायु, सुवृत्त आणि उद्योगी निपजल्या. माझी आई ८० वर्षांचें वय असतांना परलोकवासी झाली व माझी मावशी ७६ वर्षांची अजून हयात असून मातृभक्त आणि धर्मशील अशा मुलाच्या सहवासांत, हातांत काहीं काम आणि तोंडीं रामनाम अशा वृत्तीनें रहात आहे. †

परांजप्यांच्या वंशांत अलीकडल्या धियेंत पुढें सरकलेले असे रँगलर परांजपे व त्यांच्यामुळें पुढें आलेले त्यांचे दोघे धाकटे भाऊ, एवढेच काय ते आहेत. त्यांपैकी एक बी. ए. होऊन सरकारी शेतकीखात्यांत नोकर आहेत, व दुसरे बी. ए., एल. सी. ई. होऊन हल्लीं पुण्याच्या म्युनिसिपालिटीचे चीफ ऑफिसर आहेत.* यांचे एक चुलतबंधु काहीं वर्षे पूर्व आफ्रिकेंत राहिले होते; हल्लीं ते नागपुराकडे सरकारी नोकर आहेत.

† ही ८७ वर्षांची होऊन १९२७ सालीं वारली.

* हे दोघेहि बंधु सेवानिवृत्त झाल्यानंतर पुण्यांत राहात आहेत.

माझे चुलत आजे नाना परांजपे हे जालगांवीं रहात असत. अलीकडे नवीन यमदासी पंथांच्यासंबंधानें विशेष प्रसिद्धीला आलेले श्रीरामदासानुदास (पूर्वा-श्रमींचे श्रीयुत श्रीधर विष्णु परांजपे) हे यांचे नातु होत. हे बुद्धिमान व कर्तृत्ववान् आहेत. मोरोपंताच्या केकावर्तावर उत्कृष्ट विस्तृत टीका लिहून हे प्रथम प्रसिद्धीला आले. आरंभीं यांनीं सुधारणेच्या कांहीं बाबी हातांत घेतल्या, त्यांसाठीं हे नेदानें झटले, व कर्ते सुधारक बनले. पूर्व वयांत सुधारणेसाठीं धडपड करावयाची, व पुढें असल्या मार्गांत पडल्यावर सुधारणेशीं विरोध करावयाचा, असा प्रकार कित्येकांचा घडतो. यांनीं नवीन पंथ स्वीकारल्यानंतर सुधारणेविषयीं सहानुभूति कायम ठेविली. हे असामान्य पुरुष आहेत. यांनीं पुष्कळ वर्षे तीर्थाटनें करून साधुसंतांचा सहवास साध्य करून घेतला, आणि नंतर केवळ रुळलेल्या मार्गानें न जातां धैर्यानें रामदासी-पंथाला नवें वळण देण्याचा प्रयत्न करून वर्ध्याजवळच्या एका टेंकडीवर नवीन मठाची स्थापना केली. कांहीं वर्षे यांचा हा मठ फार जोरानें चालून वर्ध्याजवळचें हनुमानगड हें ठिकाण क्षेत्राप्रमाणें मानलें जाऊं लागलें होतें. मोठमोठ्या अधिकारावर असणारी नवी सुशिक्षित मंडळी व त्याचप्रमाणें पुष्कळ जुनी मंडळीहि यांची अनुयायी बनली होती. परंतु अलीकडे कांहीं कारणांमुळे यांच्या बहुतेक सुशिक्षित अनुयायींनीं यांना सोडलें आहे. धर्मसंबंधानें यांचे विचार अगर आचार अलीकडल्या सुशिक्षितांच्या विचाराच्या कसोटीला उतरण्यासारखे नसतील; पण लोकमताला न भितां यांनीं लोकांना न रुचणारे कित्येक विचार धैर्यानें प्रसिद्ध केले, व कित्येक आचार अमलांत आणले. हल्लीं यांजवर आलेलें किटाळ यांच्या चुकीमुळे आलेलें आहे कीं काय व चुकी असल्यास ती केवढी आहे, हें ठरविणें फार कठीण आहे. चुकी झाली व ती फार मोठी झाली असें गृहीत धरलें, तरी मनुष्याची किंमत ठर-वितांना त्याच्या एकंदर आयुष्यक्रमाचा विचार झाला पाहिजे. यांच्या सर्व कृति व मते मला मान्य नाहींत; पण यांचे कांहीं विचार व कांहीं कृति अत्यंत थोर आहेत.*

३. पितृवंश

केशवाईच्या काळांत कोंकणांतले पुष्कळ हिंमतवान आणि कर्तबगार लोक आपल्या नशिवाची पारख करण्याकरितां पुण्याला येत. अशा मंडळींपैकीं माझे चुलत पणजे केशवभट कर्वे अग्निहोत्री, व त्यांचे धाकटे बंधु म्हणजे माझे पणजे रघुनाथभट हे असावे. यांचें गोत्र गार्ग्य, कुलस्वामी हरिहरेश्वर व कुलस्वामिनी जोगेश्वरी. हे पुण्यांत कधीं आले, याबद्दल नकी माहिती मिळत नाहीं;

* हे १९५४ सालच्या सुमारास दिवंगत झाले.

पण शके १६६६ त यांचें पुण्याला दुकान होतें. शके १६६६ पासून शके १६९९ पर्यंतचा सदर दुकानचा ताळेबंदासारखा एक कागद सांपडतो, त्यावरून त्यांचा श्रीमंतांशीं हि देववेवीचा व्यवहार होता, असें दिसतें. हे मूळचे दापोली तालुक्यांतील पंचनदी गांवीं रहाणारे. यांच्याकडे कांहीं गांवचें उपाध्येपण असे. केशवभट अग्निहोत्री असून धार्मिक व तेजस्वी ब्राह्मण होते. * यांच्या गुणांचें चीज करण्यासाठीं

* यांच्या या गुणांची निदर्शक पुढील पत्रें येथें देण्यासारखीं आहेत :—

[१]

“ श्रीकोळेश्वर

स्वस्तिश्री शके १६७६ भावनामसंवत्सरे आश्विन वद्य ७ ते दिवशीं वेदसंपन्न राजश्री केशवभट कर्वे अग्निहोत्री, व रघुनाथभट कर्वे, बिन वासुदेवभट कर्वे, गोत्र गार्ग्य, सूत्र आश्वलायन, यांसी महाजन व जोशी व उपाध्ये व समस्त ग्रामस्थ मौजे कोळथरें, तर्फ पंचनदी, प्रांत दामोळ, मामले राजापुर यांनीं लिहून दिलें ऐसीजे. तुम्ही पूर्वी मौजेमजकुरीं गयाळ आगर होता तेथें राहात होतेत; त्या आगरावर ब्रह्मग्रह उभा राहोन तुमचा त्याणें नाश बहुत केला. तेव्हां तुम्हीं श्रीहरिहरेश्वरास जाऊन शोध करून ब्रह्मग्रह यासी मुक्त केला; तुम्ही अग्निहोत्री, थोर ब्राह्मण, सर्वांस तुमचे आवश्यक जाणोन सर्वांचे विचारें ज्या आगराचा कोणी वारीसदार नसेल तो आगर तुम्हांस धर्म द्यावा म्हणोन समस्त ग्रामस्तांनीं मिळोन करार केले; त्याजवरून मौजे मजकूरचा आगर तुम्हास धर्मदत्त दिला आहे. त्यास तुम्ही पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरेंनें उपभोग करित जाणें. त्याचा कोणी वारसदार नाही. कोणी कजिया करील त्यास श्रीची शपत असे. आगरांत घर बांधोन अग्निहोत्र स्नान संध्या नैवेद्य वैश्वदेव करून ग्रामस्तांस आशीर्वाद देत जाणें. आगराची महामुरी करून सरकारचा महसूल देऊन तुम्ही आपला कालक्षेप करित जाणें. आगराची चतुःसीमा येणेंप्रमाणें. पूर्वेस पाळाडी, दक्षिणेस दातार याचा आगर, पश्चिमेस समुद्र, उत्तरेस जोशी वाडी. या चतुःसीमांमधील आगर तुम्हास धर्मपत्र करून दिला असे. हें लिहिले बा। सही विसाजी हरी वाम महाजन मौजे मजकूर.”

याखालीं भाठ साक्षी आहेत.

[२]

“ श्री

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री
आपाजीपंत स्वामी गोसावी यांस—

सेवक बाळाजी महादेव कृतानेक नमस्कार विनंती उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणें विशेष. वेदमूर्ति राजश्री केशवभट कर्वे यास पालखीचे सरंजामास वाण (बक्षीस ?) दिंडोरी परगण्यांत पांचशें साशें रुपयांच्या तनख्याचा व नऊशें हजार रुपये हाली वसुलाचा एक गांव नेमून देणें, म्हणून श्रीमंतांची आज्ञा

श्रीमंतांनी यांना हातनोर गांव इनाम दिला होता. रघुनाभट हे व्यवहारचतुर व शहाणे होते, व त्यांची भ्रातृभक्ति विशेष असल्यामुळे केशवभटजींच्या नांवानेच सर्व व्यवहार चालवून हे त्यांच्या मार्गे असत. आपले नांव पुढे आणण्याची खटपट केली नाही. यांचा व्याप फार पसरला होता. शके १६६८ सालीं रघुनाथभटांनी गुजराथेंत

जाहाली त्वावरून मौजे हातनोर प्रां दिंडोरी हा गांव खो मुकासा दरोबस्त भटजीकडे करार करून दिल्या असे. तरी तेथील दखलगिरी तुम्ही न करणें. खो मुकासा जागीर बाबती सरदेशमुखी कुळबाब कुळकानु करार करून दिल्या असे. तरी तुम्ही तेथील देखरेख एकंदर न करणें. मौजे मजकूरची जमाबंदी होणें ते सरकारांतून हीईल त्याप्रौं ऐवज तुम्हास मजुरा * पडेल. छ १४ रबिलाखर सबां शीतैन मया व अलफ. बहुत काय लिहिणें हे विनंति. ”

[३]

“ श्री

राजश्री केशवभट कर्वे व रामाजी नाईक दातार

व गणेश महादेव बिवलकर गोसावी यांस—

अखंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य स्त्रोा दमाजी गायकवाड समशेर बहादूर दंडवत विनंती सुा इद्दिदे शीतैन मया व अलफ. तुम्हापासून कर्ज घेतले रुपये साडेसहा लाख त्यावर श्रीमंतसाहेब यांची उगवणी आहे. त्याची मुदत आषाढ अखेरपावेतो हिशेबासुद्धां रुपये द्यावे असें लिहिलें आहे. त्यास गहाण महाल बितपशील. १ पाो सिनोर १ पाा बडोदें १ पाा वलवाडें १ पाा कोरळ १ कसबे मोते १ पाो घणदिवी १ पाा राजपिंपळे १ पाा खडके १ पाा कोस १ पाा वर्याव १ कसबे नवसरी १ पाा टेभे (?). १ पाा कडोद १ पाा अनारल १ पाा तडकेश्वर १ पाा व्यारें १ पाा अमदाबाद दसकुराई.

एकूण सतरा महाल लिहून दिले असत. सदरहू मुदतीप्रमाणें ऐवज पावता करून देऊं. न देऊं तर सदरहू महालाचा ऐवज वसूल करून घेणें. जाणिजे छ. ५ मोहोरम. मोर्तब. ”

[४]

“ श्री

हिशेब दमाजी गायकवाड समशेर बहादूर सेना खासखेल

रुपये

१५९२९६७॥.

१९४७५३

५६५५६९

२३५३२८९॥. ”

केशवभट कर्वे.

रामाजी नाईक दातार.

गणेश महादेव बिवलकर.

एवढाच लेख आहे.

* कमी अगर वजा.

जकाती मक्त्याने घेतल्या. त्याबद्दल हिशेब सांपडतात. यांनी व यांच्या दुसऱ्या दोघां भागीदारानी दमाजी गायकवाड सेनाखासखेल यांना साडेसहा लाख रुपये कर्जाऊ दिले होते. त्याच्या फेडीसाठी गायकवाडी राज्यांतल्या मामलती ते आपल्या कारकुनांकडून करवीत. यांचें वैभव दाखविणाऱ्या जुन्या कागदांच्या कांहीं नकला सांपडतात; त्यांवरून हे बऱ्याच वैभवाला चढले असावे, असें दिसतें. शके १६८३ सालीं दत्ताजी लक्ष्मण याला नागपूर प्रांतीं जानोजी भोंसले

[५]

“ श्री

राजश्री दमाजीबावा गायकवाड सेनाखासखेल

समशेर बहादुर गोसावी यांसी—

छ अखंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य स्त्रो अंताजी पशराम गोडबोले निा केशवभट कर्वे आशीर्वाद विनंती येथील कुशल जाणून स्वकीये कुशल ल्याहावे विशेष. आपली आज्ञा घेऊन आलों ते ज्येष्ठ श्या १० पुण्यास क्षेम पावलों. श्रीमंतांची भेट जाली. सर्व वर्तमान निवेदन केलें. आपल्याकडील एकनिष्ठेचा प्रकार निवेदन केला. त्याजवरून फार संतोष जाला. राजश्री कृष्णाजी नाईक बाबा आमचे अगोदर पंधरा रोज आले होते. त्यांनीं आपल्याकडील साकल्प (साकल्य ?) वर्तमान निवेदन केलें होतें. त्यावरून श्रीमंतांनींहि उत्तर केलें कीं, दोनही जाबसाल एकच दिसतात. उत्तम आहे. ऐसा जाबसाल जाला. फिरोन एकदोन वेळां येविशींची विनंती केली आहे. आपल्ये आज्ञेप्रमाणें श्रीमंतांची कृपा आपल्यावर पूर्ण होये याच मजकुरांत आहों. मागाहून श्रीमंतांची व बापूंची कृपेचीं पत्रें पाठवून देतो. राजश्री कृष्णाजी नाईक बाबा यांची रवानगी श्रीमंतांही आपणाकडे केली आहे. त्यांची भेट सत्वरच होईल. ते येथील मजकूर सर्व निवेदन करतील. राजश्री रामचंद्रपंत बाबा विसनगरास आले म्हणून आइकलें त्यांस आपणांस विनंति हेच कीं, सर्वांवर कृपा करून सर्व कार्ये सिद्धीस न्यावीं. बोभाट आल्यानें श्रीमंतांची व बापूंची मर्जी खची होईल. याचा सर्व अर्थ कृष्णाजी नाईक बाबा सांगतील तो ध्यानांत आणावा. याचें मानस व आमचें मानस आहे कीं आपलें कल्याण असावें. हा हेत पूर्ण आहे. यानंतर वो रघुनाथ भट आपल्ये आज्ञेवरून नडियादेस राहिले आहेत. ते भेटीस येतील तर कृपा करून ऐवजाचा करार जाल्याप्रों त्याची नेमणूक सध्या ऐवज पदरीं पडे तो अर्थ करावा. येथील वाडीचा प्रकार व चौथे सरकती यांचा प्रकार रा कृष्णाजी नाईक बाबा सांगतां कळों येईल. तुम्हांमुळें आम्ही फार श्रमांत आहों. विस्तार कोठवर ल्याहावा ? वरकड सरकारचे सवापांच लक्ष ऐवज आहे येविशीं श्रीमंत रावसाहेबांची मर्जी. कृपा संपादून घेणें त्याअर्थां हें कार्य आधीं करावें. म्हणजे श्रीमंतांशीं उभयतांही भाषण केलें आहे तें प्रमाण पडेल. आपण सर्वन्य (ज्ञ) आहेत. विस्तारें ल्याहावें असें नाही. बहुत काय लिहिणें कृपा लोभ कीजे ही विनंति. ”

बैंगरे यांजकडील कर्जाचा ऐवज येणें होता, त्याच्या वसुलासाठीं रवाना केलें व वर्षाचें १५०० रुपये वेतन यांना देण्याचा करार केला, याबद्दल उल्लेख आढळतो. शके १६८४ सालीं मुद्दब येथील घरांतील पुतळ्यांची मोजदाद केल्याचा एक कागद सांपडतो, त्यांत १४६३ तोळे वजनाचे एकंदर ५१९२ नग असल्याचें नमूद आहे.

उभयतां बंधूंनीं मुद्दब गांवांत वतन संपादन केलें व तेथें एक मोठा चौसोपी वाडा बांधला. या गांवांत त्यांनीं धर्मदायाचीं दोन मोठीं कामें केलीं. पहिलें तलावाचें आणि दुसरें देवळाचें. तलावासाठीं सहा हजार सातशें पन्नास रुपये तेरा आणे मुद्दबाला कसकसे पाठविले, याबद्दल यादी सांपडते. हा तलाव गांवापासून एक फर्लांग दूर असून सभोंवतीं तीन देवळें आहेत, व गांवांतील लोकांची गोड्या पाण्यावर जाण्याची वाट त्याच्या एका कांठानें जाते. गोड्या पाण्याचें ठिकाणहि तेथून जवळच आहे. दापोलीहून मुद्दब गांवां येण्याचा रस्ता या तळ्याच्या कांठावरूनच आहे. सारांश, गांवापासून दूर पण जेथें मनुष्याची रहदारी

[६]

“ श्री

सेवेसी अंताजी परशराम गोंडबोले कृतानेक नमस्कार विनंती उपरी येथील वर्तमान ताता आषाढ वा ३ पा पुणियासी सुखरूप असो. विशेष. हिकडील वर्तमान तर राा रघुनाथ भटाकडून पत्रें येतात. अद्याप कांहीं निकाल जाला नाही. दमाजी गायकबाड यांची छावणी अमदाबादेजवळ जाली आहे. राा रामचंद्र (?) व नरहरपंत हे उभयतां कारभारी आहेत. कांहीं कार्य करून देऊं म्हणून म्हणतात. परंतु दमाजी बावा हिकडील तरते बुडते पाहतो. आम्हीं सरकारचीं ताकीदपत्रें व बापूंचीं स्वदस्तुरी पत्रें यजमानास व कारभारी यांस हा काळपावेंतो पंचवीस परियेंत पाठविलीं आहेत. परंतु या दरबारांत कांहीं ताल नाही. कोणाचें चित्त शुद्ध नाही. ही त्यांस बातमी वरचेवर जात्ये, त्यामुळें ठिकाण लागों देत नाही. पुढें काय होईल तें पहावें. श्रीमंत छावणीस राहिले. फौज दहा हजार आहे. परंतु दाणा व पैसा नाही. हैराण बहुत आहेत. त्यांमध्ये फितुर बहुत आहे. प्रस्तुत दादासाहेब श्रावणअखेर कांहीं फौज घेऊन तिकडे जाणार. महादजी शिंदे दूर करून मानाजी शिंदे करार केले. महादजी गोविंद कारभारी करून दिले. सात लक्ष नजर घेतली. दहा हजार फौजेनिशीं कर्नाटकास जावें ऐसा करार केला. महादजी शिंदे पळोन गेले. वरकड नाना फडणीस नाशिकास गेले. मामलती तेथेंच. (?) मौजे हातनोर येथील मजकूर तर सरंजामी गांव सोडीत नाहीत. इनामी सोडतात. आबाजीपंत व चित्तो विठल प्रेऩांत आहेत. बापूंचीं पत्रें दादांस आणलीं होतीं परंतु सोडीत नाहीत. आम्ही तेथें गेल्यावर जो मजकूर होईल तो लिहून पाठवूं. आम्ही हुंडी महादजी पंतावर पंचवीस हजारानी केली होती ती फिरली.....बहुत काय लिहिणें ही विनंति.”

बरीच असते, असें रम्य ठिकाण त्यांनीं तलावासाठीं घसंत केले. आतां हा तलाव अगदीं मोडकळीला येऊन गाळ सांचून होऊन गेला आहे.

यांचे दुसरे धर्मादायाचे काम श्रीदुर्गादेवीचे देवालय होय. त्यासाठीं यांनीं स्वतः पांच हजार रुपये देऊन व दुसऱ्या चौघां ग्रामस्थांकडून प्रत्येकीं पांच हजार देववून पंचवीस हजारांचे देऊळ बांधले. आमच्या प्रांतांत काळ्या दगडांची खाण अगदीं नाही. जिकडेतिकडे भुसभुशीत जांभा दगड आहे. यांनीं फार प्रयासाने कणखर काळा दगड आणविला, आणि चांगले किरिस्तावी कारागीर आणवून घडीव दगडांचे उंच जोते करून त्यावर देवळाची मजबूत इमारत बांधली. इमारतीसाठीं सागवानी लाकूड फार उत्तम आणविले, आणि जाड गोल खांब घेऊन त्यांवर उत्तम कारागिराकडून नामी नक्षी खोदविली. इतक्या किंमतीचे व इतक्या कलाकुसरीचे देऊळ या प्रांतांत दुसरीकडे नाही.*

[७]

“ श्री

यादी निसबत दमाजी गायकवाड. नेमणूक पाणिपताहून आली. शके १६८२: उगवणीच्या ऐवजास माहाल बाा पत्र.

ऐन ह.

पाा सिनोर	११५०००	पाा अनावल	४०००
पाा घणदिवी	८१०००	कसबे मोते	१३०००
कसबे नर(व)सरी	२१०००	पाा वर्याव	१५०००
पाा बडोदें	४५८०००	पाा तडकेश्वर	५०००
पाा राजपिंपळे	३१०००	पाा व्यारे	१८०००
पाा टेभे	४९०००	अमदाबाद दसकुरई	२७०००
पाा कोरळ	४००००		९२५०००
पाा वलवाडें	१८०००		
पाा खडकें	१२०००		
पाा कडोद	१४०००		
पाा कोस	४०००		

उगवणीशिवाय सरकारचे आज्ञेवरून ऐवज दिल्या त्यास माहाल...”

(पुढील कागद फाटून गेला आहे.) [पुढें पान २१ पहा.

* हे देवालय बांधून झाल्यानंतर श्रीदुर्गेच्या पुनःप्रतिष्ठेच्या वेळच्या एका जुन्या लेखाची नकल सांपडली आहे, ती येथें देण्यासारखी आहे. पुनःप्रतिष्ठा म्हणण्याचे कारण ग्रामरचनेच्या वेळींच श्रीदुर्गेचे देऊळ सिद्धपुरुषांनीं स्थापिलें, त्या देवालाचा हा जीर्णोद्धार होय :—

या ठिकाणी या देवळाचे थोडेसे वर्णन देणे अप्रासंगिक होणार नाही. हे पूर्वाभिमुख असून याची लांबी ६७॥ फूट व रुंदी २९॥ फूट आहे. जोतें घट माठीव दगडाचे ५ फूट उंच आहे. सभामंडप २९॥ फूट लांब व तितकाच रुंद असा चौरस घेतला आहे. हा तीन बाजूला उघडा असून सभोवती भिंतीच्या ऐवजी कांतीव गज घालून सुबक केलेला दीड फूट उंचीचा कठडा आहे. त्याच्या मागच्या भागांत १२॥

“ श्रीमाता

स्वस्तिश्री शके १६८५ सुभानुनामसंवत्सरे भाद्रपद शुद्ध प्रतिपदेस श्रीचे देवालय सिद्ध होऊन स्थापना करावयासी मुहूर्त पाहिला आणि श्रीचे पुनःप्रतिष्ठेचा संकल्प माध्यानकाळी आपाभट दातार यांजकहन केला. त्याजवर आचार्यवर्णाचे (आचार्य-वरण ?) समयी त्र्यंबकभट वैशंपायन यांनी त्याचे व आपले प्रवर म्हणविले. तेव्हां सुपारी देऊ लागले ते समयी काणे यांनी आचार्यवर्णाचा आक्षेप केला. तेव्हां समस्त ग्रामस्त श्रीचे देवालयांत मिळाले होते त्यांमध्ये विश्वनाथ जोशी व कृष्ण जोशी व केशव भट अभिहोत्री कर्वे वर्तक यांही आपाभट दातार यांसी सांगितले की, तुम्ही आपले पूर्व स्मरोन वडिलार्जित देत आलेत त्यास द्यावे. त्याजवर ते दोन घटका उगेच राहिले. मग आपाभट बोलिले की त्यांनीच आपले सत्योत्तरे ज्याचे पूर्वाजित असेल त्याने सत्योत्तरे द्यावे. त्याजवर तेच विश्वनाथ जोशी व कृष्ण जोशी व केशवभट कर्वे अभिहोत्री व ग्रामस्त काणे यास बोलिले की, तुमचे पूर्वाजित सत्योत्तरे असेल तरी तुम्ही द्यावे. त्यास काणे बोलिले की, तुम्ही पांचांही सांगितले तरी मी घेईन, सत्योत्तरे माझ्याने घेवत नाही. त्याजवर वैशंपायन बोलिले की, काणे आपले सत्योत्तरे घेत असेल तरी आम्ही नको म्हणत नाही. त्याने आपले सत्योत्तरे द्यावे. परंतु त्याच्याने घेवले नाही. ऐसा वाद होत असतां संध्याकाळ झाला. मग शंकर दीक्षित वैशंपायन उपाध्ये धर्माधिकारी व नारो हरि वर्तक व विश्वनाथ जोशी व कर्वे केशव भट अभिहोत्री वर्तक व आपाभट दातार (यांनी प्रत्येकी पांच हजार रुपये दिलेले होते) या पांचांनी निश्चय केला की, यांचा कजिया (कज्या) होतो परंतु आपण तीन वेडे श्रम केला त्याचे सार्थक केले पाहिजे. म्हणून पांचाजणांनी संध्या करून यावे आणखी पांचजणांनी अनुष्ठान करावे असा निश्चय करून संध्येस घोघर गेले. संध्या करून आल्यानंतर हरभट दातार ग्रामस्तांख पुसो लागले की, तुम्ही काय तें सांगा. त्याजवर ग्रामस्त बोलिले की, तुम्हांस ठाऊक आहे. तुम्ही ज्याचे वडिलोपार्जित सिद्धपुरुषापासून असेल त्यास द्यावे. त्याजवर हरभट दातार बोलिले की आम्हांस वृद्धि-क्षय आला तरी वैशंपायन अधिकारी. त्याजवर ग्रामस्त बोलिले की वैशंपायन यास द्यावे. त्याजवर आपाभट दातार त्रिंबकभट वैशंपायन याचे हाती सुपारी देऊ लागले तेव्हां काणे यांनी गाई ब्राह्मणांची शपत घातली. मग कोणी एकहि गोष्ट बोलना. म्हणोन शंकर दीक्षित बोलिले की, तुम्ही असके (सगळे) ग्रामस्त असोन

फूट लांब व १११ फूट रुंद गाभारा आहे, व तीन बाजूंना ५॥ फूट रुंदीची प्रदक्षिणेसाठी वाट ठेविली आहे. मागच्या भागाला चारी बाजूंनी भिंती आहेत. गाभान्याच्या पुढे व सभामंडपाच्या मागे प्रशस्त जागा ठेविली आहे. कीर्तनाच्या व पुराणाच्या वेळीं पुरुष मंडळी सभामंडपांत बसते, व स्त्रिया या भागांत बसतात. सभामंडपांत उत्तम खोदीव व नक्षीचे वीस खांब सारख्या अंतरावर चार रांगांनी बसविले आहेत. बाजूच्या दोन रांगांचे खांब वेढीला किंचित् कमी आहेत. खांबाची उभारणी येणेंप्रमाणें केली आहे :— खाली पावणेदोन फूट लांब व तितकेंच रुंद आणि एक फूट दोन इंच उंच असे उत्कृष्ट काळ्या दगडाचें उथळें दिलें आहे. हें बुडाशीं चौकोनी व पुढें प्रमाणवद्ध कमानदार घडून शेंड्याजवळ जेथें खांब टेंकावयाचा तेथील पृष्ठभाग बरोबर वर्तुलाकार घेतला आहे. अशा उथळ्यावर पांच फूट चार इंच उंचीचे गोल खांब दिले आहेत. संबंध उंचीच्या अर्धवोट जाडीच्या अंगच्या उभ्या कडा ठेवून खांबाच्या पृष्ठभागाचे सारखे बारा भाग केले आहेत. प्रत्येक भागांत खालपासून वरपर्यंत वेलबुट्टीची नक्षी खोदली आहे. खांबाच्या शेंड्यावर नक्षीदार आठ इंच जाडीचें चौकोनी लाकडी उथळें दिलें आहे, आणि उथळ्यावर पाऊण फूट जाडीचे एकमेकांशीं काटकोन करणारे नक्षीदार दोन ठोकळे एकांत एक बसविले आहेत, व त्यांवर साडेतीन इंच जाडीची लग व साडेआठ इंच जाडीची तुळई मिळून एक फूट जाडीचीं रोखीव लाकडें दिलीं आहेत व तुळईवर कडीपाट आहे. तुळईची रुंदी १३ इंच आहे. गोल खांबाची वेढ खालपासून वरपर्यंत सारखी साडेतीन फूट आहे. गाभान्याच्या पुढील प्रशस्त जागेत डाव्या बाजूला दोन व उजव्या बाजूला दोन, असे चार गोल खांब

निकालाची (गोष्ट) बोलाना. दातारानीं निश्चय सांगितला असतां काणा आण घालितो. रात्र फार झाली. अनुष्ठान रहातें. याजकरतां केशवभट कर्वे अभिहोत्री दीक्षितांजवळ बोलिले कीं, पांचाजणांनीं आम्ही जीणोंद्वार केला. पांचजण आम्ही यजमानकृत्य करून अनुष्ठान सिद्धीस नेऊं असा निश्चय केला. तेव्हां वैशंपायन बोलिले कीं, आमचा निर्णय जाहल्यावांचून अनुष्ठानास प्रारंभ करूं देणार नाहीं. असें बोलिलें असतां तें कोणी मान्य न करितां अनुष्ठानास प्रारंभ केला. जीणोंद्वाराचें अनुष्ठान आपाभट दातार यांहीं केलें. शंकर दीक्षित यांहीं श्रीची पुनः प्रतिष्ठा व नूतन पिंडिकेची प्रतिष्ठा केली. लक्ष होम नारो हरि यांनीं केला, आणि प्रासाद-वास्तुग्रहमख केशवभट कर्वे व महादेव जोशी यांहीं केलें. असें अनुष्ठान पांचांहीं केलें. याप्रमाणें हकीगत झाली. सर्व बोलिले कीं, ही गोष्ट दुराभिमान केलात परंतु बरे केलेंत नाहीं येणेंप्रमाणें हकीगत. ”

याखाली ५६ लोकांच्या साक्षी आहेत. दीडशें वर्षांपूर्वींचे तंटे व गांवक्या यांची थोडीशी कल्पना वरील लेखावरून होईल !

सभामंडपांतील खांबांपेक्षांहि मोठे आहेत. या खांबांच्या उथळ्याचें बूड दोन फूट लांब, तितकेंच रुंद व एक फूट दोन इंच उंच आहे. या खांबांची वेढ चार फूट सात इंच आहे. या चार खांबांवरील नक्षी अधिक कलाकुसरीची असून तींत दशाव-

[पान १८ वरून पुढें चालू]

१९३४ सालीं प्रसिद्ध झालेल्या बडोदें दप्तरांत खालीं दिलेले आणखी दोन कागद आढळतात :—

[८]

“ श्री.

दमाजी गाईकवाड याजकडे दामाब्जाकडील ऐवज करार केला त्यापैकीं मशार-
निल्लेंनीं सावकारांस खतें लिहून दिल्लीं. येणेंप्रमाणें रूपये :— ११९००० रामाजी नाईक
दातार खत १ ५७००० मार्गशीर्ष शुद्ध १३; ३१००० माघ अखेर, ३१००० ज्येष्ठ
अखेर; एकूण ११९०००.

३६२००० गोपाळ केशव व केशवभट कर्वे :— १७१०४ मार्गशीर्ष शुद्ध १५;

९५५०० माघ अखेर ९५५०० ज्येष्ठ अखेर एकूण ३६२०००.

२४०००० भुक्कणजी हरीदत्त खत १ :— ११५००० मार्गशीर्ष शुद्ध १५;

६२५०० माघ अखेर; ६२५०० ज्येष्ठ अखेर; एकूण २४००००

११९००० शिवराम गोविंद भिडे :— ५७००० मार्गशीर्ष शुद्ध १५;

३१००० माघ अखेर; ३१००० ज्येष्ठ अखेर; एकूण ११९०००

एकूण ८४०००० आठ लक्ष चाळीस हजारांचीं खतें लिहून दिल्लीं. यासी महाल
भेमून दिल्ले येणेंप्रमाणें रूपये :— १५०००० परगणे पेटलाद; १२०००० परगणे भडोच
व कोरल; ५५००० परगणे वसराई; १५०००० परगणे बलेसर चौऱ्याशीं सत्रा गांव.

६०००० परगणे वेकडी, ६५००० परगणे सिवादे,

६०००० परगणे चिखली, ६०००० परगणे नडियाद वगैरे,

५०००० परगणे कावारेज २५००० परगणे मातर;

३३००० परगणे मोहे एकूण ८२८००० आठ लक्ष अठ्ठावीस हजार रूपये महालचा
रसदा घेऊन जेष्ठापर्यंत कर्ज घालूं म्हणोन यादी शिक्यानिष्ठीं असे. सावकारास व्याज
दरमाहे दरसदे रूपये १॥ दिडोत्रा व मनोती दरसदे रूपये ४ प्रमाणें देऊं. याप्रमाणें खतांत
लिहून दिल्लें असे.

येणें (प्रमाणें) दमाजीनें सावकारांस चार खतें लिहून दिल्लीं. त्याजवर सरकारची
उगवणी कों दमाजी गाईकवाड यांणीं रूपये न दिल्ले तरी महाल नेमून दिल्ले आहेत ते
जप्त करून पैका वसूल करून घेऊं. जर महाल जप्त होऊन पैका वसूल न आला तरी
सरकारांतून देऊं. याप्रमाणें खतावर लिहून दिल्लें असें. (खमस खमसेन मया व अलफ
सफर ४) ”

तारांची व इतर देवतांची आणि सर्प, पोपट, हत्ती, वाघ, सिंह वगैरे प्राण्यांची सुवक चित्रे कोरली आहेत. या खांबांपुढे कांहीं वेळ उभे राहून कारागिराच्या कसबाचे खरोखरच कौतुक करित बसावे, असे वाटते. सभामंडपाच्या बाहेरच्या बाजूला पोर्तुगीज देवळांत असतात तशा प्रकारची एक मोठी घंटा टांगली आहे. या घंटेवर “ Omnes gentes Laudate Dominum ” असा ल्याटिन भाषेत लेख आहे. त्याचा अर्थ सर्व लोकांनी (राष्ट्रांनी) प्रभूची स्तुति करावी, असा आहे. ही घंटा पूर्वी कोणत्या देवळांत होती, व तेथून ही श्रीदुर्गेच्या देवळांत केव्हां व कशी आली हे कळत नाही. परंतु हे देऊळ बांधले तेव्हांच ती आणली असावी. या घंटेची उंची एक फूट अकरा इंच व वरील केळ्याची उंची सात इंच मिळून एकंदर उंची अडीच फूट आहे. जाडी सव्वादोन इंच आहे. घेर शेंड्याजवळ सव्वातीन फूट, मध्ये पात्रणेचार फूट व बुडाशी साडेसहा फूट आहे.

केशवभट व रघुनाथभट यांच्या औदार्याने आणि धार्मिकपणाने मुरुडच्या ग्रामस्थांवर त्यांचे चांगले वजन बसले. मुरुड गांवातील अष्ट मानकऱ्यांपैकी धारप यांचा निर्वंश होण्याची वेळ आली. तेव्हां त्यांच्या वंशांतली एक वृद्ध बाई हयात

[९]

“ श्री

रा. दमाजीराव गायकवाड सेनाखासखेल समशेरबहाधर गोसावी यांस, अखंडित लक्ष्मी अलंकृत रा. स्ना। केशवभट कवे आसिर्वाद उपरी येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लिहित जावे. विशेष. आपणाकडील बहुत दिवस वर्तमान कळत नव्हते. त्यांस रा. पांडुबा बाबाकडे पत्रे आली. ती पाहून बहुत संतोष जाला. आम्हाकडील वर्तमान तर पुण्यातील दोन्ही वाडे, दुकान जलाले. लोहोगडास व वस्त-भाव होती ती झाडून गेली. आम्ही मनुष्ये घेऊन कोंकणप्रांती गेलो होतो. त्यांस पुण्यास येऊन पंधरा रोज जाले. बिऱ्हाडी राहिलो आहे. भेटीस येणार परंतु मार्ग सुरक्षित नाही. लढाई होणार असे वर्तमान आहे. याजमुळे धीर पुरवत नाही. सर्व प्रकारे आमचा गलाटा जाहला आहे. आपण कृपा करून पोक्त तरतूद करून पाठविल्याने कांहीं सीस्त राहिल. सर्व प्रकारे आपण सांभाळ करितां तर उत्तम आहे. आज्ञा जाहल्यास भेटीस येऊ. रा. पांडुबा बाबाचा गलाटा जाला आहे. तो पत्री कोठवर लेहू ? देण्यास व खर्चास पैसा नाही. घरे जळाली व शरीरे आरोग्य नाही. ऐसास त्यांची स्त्रीस देवअज्ञा जाली. बहुत श्रमांतच आहेत. या श्रमाचे निवारण करणार आपणच समर्थ आहेत. या साली पेंवजाचा निर्गम करून देऊ म्हणून आपले अभय आहे. त्यास तरतुद करून नेमणुका पाठवून द्याव्या. कृपेस अंतर नाही. बहुत काय लिहीणे ? हे विनंती. ”

होती. सिद्धपुरुषांनीं मानाचें म्हणून जें ठिकाण धारप वंशाला दिलें होतें त्या ठिकाणां-
तल्याच घरांत ती रहात होती. तिजकडून हें ठिकाण उभयतां बंधूंनीं विकत घेतलें,
आणि ग्रामस्थांनीं धारपांच्या वंशाचा मान कर्वे यांच्या वंशाला दिला, व कर्वे यांना
ते अष्टमानकऱ्यांपैकीं समजू लागले. सरकारनेंही ही गोष्ट कबूल केली, व
धारपांच्या वंशाकडे असलेलें दहा रुपयांचें वर्षासन (याला खटपटें म्हणत) कर्वे
यांच्या वंशाकडे सुरू केलें, आणि धारपांच्या वंशाचा ' वर्तक ' हा किताब कर्वे
यांच्या वंशाला मिळाला.

मुरूडच्या श्रीदुर्गेच्या देवालयामाठीं ज्या प्रकारचा उत्कृष्ट काळा दगड
आणला होता, त्याच घडीघ काळ्या दगडाचें जोतें धारपांकडून घेतलेल्या मानाच्या
ठिकाणांत यांनीं बांधून ठेविलें होतें; त्यावर चांगलें घर बांधण्याचा यांचा विचार
असावा, पण तो तडीला गेला नाहीं. शके १६८९ सालीं केशवभटजींनीं काशीयात्रा
केली, तेव्हां एक हजार रुपये खर्चासाठीं बरोबर घेतले व साडेचार हजारांच्या हुंड्या
काशींत पटतील अशा घेतल्या. त्यांना हुंडणावळ शेंकडा नऊ रुपयेप्रमाणें
४०५ रुपये पडली, याबद्दल जुन्या कागदांत उल्लेख सांपडतो. हे उभयतां बंधु विभक्त
न होतां राहिले, व एका वर्षाच्या अंतरानें, आधीं वडील मागून धाकटे, असे शके
१६९६ व १६९७ या वर्षीं वारले. *

* केशवभटजीविषयीं सरकारी अधिकाऱ्यांमध्ये पूज्यबुद्धि किती होती, हें पुढील पत्रावरून
व्यक्त होईल.

“ अज * स्वारी राजश्री मोरो बापूजी सुभेदार तालुके सुवर्णदुर्ग ताा कारभारी
कसबे मुरूड तर्फ पंचनदी सुा खमस सवैन मयाव अलफ. वा केशवभट कर्वे यांस
देवआज्ञा झाली. त्यांची क्रिया जाली पाहिजे. ऋग्वेदी यांकडील उपाध्यपण वैशंपायन
यांकडे अमानत सरकारांतोन आहे त्यास वैशंपायन आपोदभ (आपस्तंभ), कर्वे ऋग्वेदी.
त्यांत अभिहोत्री. यांची क्रिया थथास्थित जाली पाहिजे. याजकरतां तुम्हांस आज्ञा केली
असे. तर वो राजश्री लक्षुमण जोशी कोळथरकर याकडून क्रिया चालवावी. लक्षुमण
जोशी न चालवील तर काणे. याशिवाय ब्राह्मणाकडून चालवावी. ऋग्वेदी ब्राह्मणाकडून
चालवावी. सारांश क्रियेची खोटी न होय तें करणें. जाणिजे. छ १२ राा ॥

मोर्तब
सुद.

* फारशींत ' अज ' म्हणजे ' पासून '

श्रीमंतांचे उपाध्ये कर्वे होते, त्यांशीं केशवभटजींचा जवळचाच संबंध असावा; पण तो कोणता याचा शोध लागला नाही. केशवभट व रघुनाथभट यांच्या कुटुंबांतील मंडळीचाहि श्रीमंतांच्या कुटुंबांतील मंडळीशीं परिचय होता, व तो पुढील पिढीतहि तसाच राहिला असें दिसते. यांचा रहाण्याचा खासगतवाडा श्रीमंतांच्या वाड्यापासून शंभर पावलांच्या अंतरावर म्हणजे शनिवारवाड्यासमोर नदीकडे गल्ली जाते, तीत पश्चिमाभिमुख आहे, त्यांत ते रहात असत. केशवभटजींना औरस संतति नव्हती. त्यांनीं रघुनाथभटांचे मधले चिरंजीव नारोपंत दत्तक घेतले. नारोपंतांनींहि चिंतु नांवाच्या मुलाला दत्तक घेतले. दुसरे बाजीराव व चिमाजी आप्पा जेव्हां पुणें सोडून गेले तेव्हां चिमाजी आप्पांनीं या दहा वर्षांच्या लहान मुलाला आपल्याबरोबर काशीस नेले. इकडे कर्व्यांचा वाडा गहाणदारच बळकावून बसले होते. पुढें या चिंतोपंतांचे दोघे चिरंजीव वे. रामभट व गणेशभट कर्वे हे काशीहून पुण्याला आले, आणि त्यांनीं कोटीत फिर्यादी करून तीनचतुर्थांश वाडा सुमारे चाळीस वर्षापूर्वी आपल्या हवालीं करून घेतला. या वाड्यांत वर उल्लेख केलेले वे. गणेशभटजी कर्वे हे विद्वान् वैदिक रहात होते, व आपल्या घराण्याची परंपरा चालवीत होते, ते गेल्या जुलै महिन्यांत स्वर्गवासी झाले आणि त्यांचा एकटाच मुलगा त्यांचे आधीं कांहीं महिने हा लोक सोडून गेला होता. आतां यांचें कोणी मार्गें राहिलें नाही.

रघुनाथभटजींचे ज्येष्ठ चिरंजीव दाजीबा यांता संतान नव्हतें. कनिष्ठ चिरंजीव आमचे आजे बापूनाना हे मुरुडास रहात असत. वर सांगितलेल्या राहात्या वाड्याखेरीज यांचे आणखी तीन वाडे पुण्यांत होते. एक शनिवारवाड्यासमोरील पाराजवळ, दुसरा मंगळधार पेठेत व तिसरा वेताळ पेठेत. या वाड्यांच्या भाड्यांचा वसूल करण्यासाठीं बापूनाना मधूनमधून पुण्याला येत. शके १७५३ पर्यंत भाडें वसूल केल्याबद्दलची टिपणें आढळतात. पुढें हे वाडे माझ्या चुलत्यांनीं विकून टाकले, कीं, भाडेकर्यांच्याच मालकीचे बनले, हें कांहीं कळत नाही.

बापूनाना निरुपद्रवी गृहस्थ होते. त्यांच्या अंगीं कर्तबगारी अगदीं नव्हती. हे पूर्वींच्या संपत्तीवर वैभवातें राहिले. हे स्वभावानें गोड असून कोणाचें मन दुखविणारे नव्हते. यांचे मुलगे सखाराम, केशव व बल्लाळ असे तीन. सखारामपंत पुढेकळ वर्षे मुरुडास राहिले; पण ज्या ठिकाणीं फुलें वेंचलीं त्याच ठिकाणीं गोंबच्या वेंचण्याची पाळी आली, तेव्हां ते मुरूड गांवांत त्यांचें जें कांहीं शिल्पक राहिलें होतें तें विकून टाकून मनवेलीजवळ तुराडें गांवीं येऊन राहिले. बल्लाळांचे चिरंजीव गंगाधरपंत यांचा थोडासा उल्लेख पुढें येईल. मधले केसोपंत हे माझे वडील. यांचें चरित्र पुढील प्रकरणांत दिलें आहे.

४. मातापितरें

शुद्ध व उद्यमशील मातापितरांच्या पोटी जन्माला येणें, यासारखें दुसरें भाग्य नाही ! हें भाग्य मला पूर्वपुण्याईनें लाधलें, या विचारानें पुष्कळ वेळां माझे मन आनंदानें अगदीं भरून जातें. माझ्या आईचा जन्म शके १७४६ त झाला. लहानपणीं हिचें राहणें शेरवली गांवीं होतें. पुढें लग्न झाल्यांततर ती आपल्या सासरीं म्हणजे मुरुड गांवीं राहूं लागली. माझे वडील केसोपंत यांचा जन्म ज्येष्ठ शुद्ध १३ शके १७४२ त मुरुड गांवीं झाला. यांचा विद्याभ्यास मुरुड येथील मराठी शाळेंतच झाला. हे हुषार विद्यार्थ्यांपैकीं एक होते. यांना मी 'बाबा' म्हणत असें. बाबा १९१२ वर्षांचे असतांना त्यांचे वडील वारले. वडील वारल्यानंतर एका वर्षानेंच यांचें लग्न झालें. त्यावेळीं आई सात वर्षांची होती. पूर्वीच्या वैभवाची थोडी झुळूक यांना लागली होती. पूर्वीच्या चौसोपी वाड्यांत हे लहानपणीं रहात होते, व यांच्या हातांत सोन्याचीं कडीं घातलेलीं होती. हा मागील वैभवाचा अवशेष होता, तो लवकरच लयाला गेला ! आजोबा वारल्यावर माझे चुलते सखारामपंत हे संसार पाहूं लागले. बाबांपेक्षां सखारामपंत दहा बारा वर्षांनीं मोठे होते. बापूनानांबरोबर पुण्यांतील वाड्यांचें भाडें वसूल करण्याकरितां हे एकदां पुण्याला आले होते. हेहि कर्तबगार नव्हते. वडिलांच्या मार्गे यांनींही होतें नव्हतें तें मोडून संसार चालविला. पुढें जेव्हां कर्ज केल्यावांचून संसार चालविणें अशक्य झालें, तेव्हां हे तिघे बंधु विभक्त झाले. प्रत्येकाच्या वांटणीला सुमारे पंचवीसतीस रुपये वार्षिक निव्वळ उत्पन्नाची जमीन, पांचपंचवीस रुपये किंमतीचीं भांडींकुंडी, वायकोच्या अंगावरचे किडुकमिडुक, कीं, जें विकावयाला गेलें असतां पांचपंचवीस रुपयेहि हातीं लागावयाचे नाहीत, व १०५ रुपये लोकांचें देणें, याप्रमाणें इस्टेट आली. आपणांला गरिबी आली ही गोष्ट लक्षांत घेऊन जर बापूनानांनीं अगर सखारामपंतांनीं पसारा आवरून छाटछूट संसार केला असता, तर अशी स्थिति आली नसती. पण तिघे बंधु विभक्त होत-पर्यंत गुराढोरांचा बगैरे पसारा कायम ठेवून जुनें असेल नसेल तें विकून व्यवहार चालविला होता. जमिनी मात्र थोड्याच होत्या. त्या कायम होत्या. त्याहि अखेर आपल्या वांटणीच्या विकून टाकून सखारामपंत जे एकदां गांव सोडून गेले ते पुनः त्या गांवीं कधीं परत आले नाहीत.

सखारामपंतांचा अव्यवस्थितपणा बाबांना कळून चुकला होता. मुरुडांत राहून आपला निभाव लागणार नाही, हें ते पूर्ण जाणून होते. मराठी शाळेंतील शिक्षण पुरें झाल्यावर पुढें विद्याभ्यास चालविण्याला मार्ग नव्हता. तेव्हां मोठी हांव न धरतां आपल्या पायांवर उभें रहाण्याचा यांनीं निश्चय केला. मुरुड गांवांत बर्वे उपनांवाचे एक सुखवस्तु गृहस्थ होते. त्यांचा शेरवलीपासून दोन कोसांवर कोरेगांव नांवाचा खोतीचा गांव होता. त्या गांवांत राहून तेथील वसुलबाकी करण्यासाठीं बर्वे यांना

कारकून पाहिजे होता. हे काम माझ्या बाबांनी पतकरले. अवशेष राहिलेल्या श्रीमंतीचा अनुभव लहानपणी घेतलेला, आणि मुरुडासारख्या ठिकाणी वयाची एकोणिस वर्षे काढलेली, अशा स्थितीत कुग्रामवास पतकरणे बाबांना किती असह्य झाले असेल, ते त्यांचे त्यांनाच ठाऊक ! परंतु दैवगति लक्ष्यांत घेऊन मन घट करून ते एकदम कोरेगांवला जाऊन आपले काम पाहू लागले. यांना जेवूनखाऊन वर्षाचा पगार पंचवीस रुपये होता. हे तेथे गेले तेव्हां त्यांना विसावेच वर्ष होते. जातांना सखाराम-पंतांना विनयपूर्वक त्यांनी एवढेच सुचविले की कर्जाचा बोजा न वाढविता तुम्हांला जे काय करणे ते करा. पुढे चार वर्षांनी म्हणजे शके १७६५ साली त्रिवर्गबंधूचे वॉटपत्रक झाले व शके १७६७ त त्यावर मान्यतेच्या सहासाक्षी झाल्या. या पत्रकांत “ तीन पुतळ्या तिन्हाइताच्या आहेत, त्या ज्याच्या त्यास हिसेरशीप्रमाणे त्रिवर्गांनी व्याव्या, ” असे वाक्य आहे. ज्या वास्तूंत शके १६८४ साली आजोबांनी पुतळ्यांची मोजदाद करावी तेव्हां ५१९२ पुतळ्या निघाल्या, त्याच वास्तूंत रहाणाऱ्या त्यांच्या तीन नातवांनी शके १७६५ त पुतळ्यांची मोजदाद करावी, तेव्हां तिवांच्या बायकांच्या अंगावर जे किडूकमिडूक होतें त्यांतल्या तीन पुतळ्या लोकांच्या उसन्या आणलेल्या आहेत असे निदर्शनाला यावे, या गोष्टीत केवढे अजब तात्पर्य आहे !

कर्त्यांचा वाडा आणि बाहेरचा डामडौल पाहून असल्या घराण्यांत आपली मुलगी पडते, याबद्दल माझ्या आजोळच्या आजोबांना व आजाला किती तरी आनंद झाला असेल; व नसते वैभव दाखविण्यासाठी आयत्या वेळी कोणाकडून तरी दागिने आणून ते जेव्हां लग्नांत आईच्या अंगावर घातले असतील, तेव्हां तिला किती डौल वाटला असेल ! पण हे सर्व उसने वैभव असून आपल्या गळ्यांत राहिलेली एक पुतळी आहे ती देखील लोकांची, असे पुढे कळल्यानंतर तिच्या व तिच्या आईबापांच्या मनाची स्थिति काय झाली असेल ! परंतु ती सत्त्वगुणी सालस माणसे असल्यामुळे त्यांनी एका शब्दानेहि कोणाला दुखविले नाही.

बाबांचा स्वभाव अतिशय शांत. त्यांना राग म्हणून कसा तो यावयाचाच नाही. आईचा स्वभाव किंचित् रागीट असे; परंतु तिचा राग दुसऱ्याला फारसा कळावयाचाहि नाही, व त्यापासून कोणाला बिलकूल त्रास व्हावयाचा नाही. आपणाला गरिबी आली आहे हे उभयतांनी जाणले, पण कोणावर न चरफडतां ती शांतपणे तिच्याशी झगडत राहिली, व अखेरीला त्यांनी तिला जिंकले ! कांहीं झाले तरी कर्ज काढावयाचे नाही, असा त्यांनी निश्चय करून तो तडीलाहि नेला. कोरेगांव व शेरवली हे गांव दोन कोसांच्या अंतरावरच असल्यामुळे आईबाबांची मोठी सोय झाली होती. शेरवलीचे घर नेहमी पंधरावीस माणसांनी गजबजलेले असावयाचे. तेथे दूधदुभत्याला व अन्नाला तोटा नव्हता. पहिल्यापहिल्याने बाबा कोरेगांवां एकटेच रहात, व आईला शेरवलीला ठेवीत. हेतु हा, कीं, कांहीं पैसे जमवावे व

आपल्या बांढ्याला आलेलें मुरुडचें कर्ज फेडावें. कोरेगांवला एकटे राहिले म्हणजे बाबांना आपल्या हातांनी स्वयंपाक करावा लागे, व कधीकधी यजमान आले तर त्यांनाहि करून घालावा लागे. परंतु तें त्यांनी खुषीने पतकरलें. आई कोठेहि राहिली, तरी ती सर्वांना हवीशीच वाटे. पडेल तें काम करण्याला ती नेहमी तयार असे. व कोणी कोणाविषयी कांहीं बोललें तरी पोटांत ठेवी. लावालावीचा प्रकार ती कधी करित नसे, यामुळें ती सर्वांना प्रिय झाली. शिल्लक पैसे उरतील ते बाबांनी तेथल्या तेथेंच कुळांकडे व्याजीं लावावे. खोतीच्या वसूलबाकीचें काम करतांना कोणती कुळें चांगली व कोणती वाईट, हें त्यांना माहीत झालेलें होतें. व्याज कमी मिळालें तरी तरत्या कुळांकडे पैसे ठेवावे हें त्यांचें तत्व असे. पहिलीं पंधरा वीस वर्षे आईबाबांनी फार काटकसर केली, पण पुढें तीं सुखी झालीं. संसार वाढल्यावर मग पुढें तितकी काटकसर करतां यावयाची नाही, हें तीं जाणून होती. त्यांची एकामागून एक पहिलीं तीन मुलें वारल्यामुळें हीं दुःखी असत. पुढें आम्ही तीन भावंडें मोठीं झालीं, तेव्हां तें दुःख तीं विसरलीं.

बाबा हरकसबी गृहस्थ होते. काथ्याच्या पिळवा काढून त्याचें सुभ तयार करणें व त्याचीं गुरांचीं दावीं, रहाटाच्या माळा वगैरे वळणें, यांत ते चांमले चाकूबगार होते. यांना चित्रें काढण्याचीहि हौस असे. हे पागोटीं चांगलीं बांधीत. मुंबईला जाऊन पगडबंदाचा धंदा करावा असेंहि एकदां यांच्या मनांत आलें होतें; पण तें त्यांनीं केलें नाही. बाबा मुरुडाला आले म्हणजे लोकांची पागोटीं बांधून देण्याचें त्यांना एक मोठें काम असे. ते पागोट्याबद्दल कधी कोणाकडून पैसे घेत नसत व नकाराचें उत्तर देऊन ते कधी कोणाचें मन दुखवीत नसत. त्या वेळीं हल्लींच्यासारख्या मुलांनीं टोप्या घालण्याचा प्रघात नव्हता. आठदहा वर्षांचे मुलगेसुद्धां लज्जामुंजींना पागोटीं घालून जात. लहान मुलगे बाबांकडे पागोटीं घेऊन यावयाचे; तेव्हां त्यांशीं गोड बोलून त्यांना तीं त्यांनीं बांधून घावयाचीं. त्यांच्या कामांत अंगचोरपणा बिलकूल नसे. कोणतेंहि काम ते मनापासून चांगलें करित. आई आणि बाबा यांना कामाच्या आणि काटकसरीच्या उत्तम संवयी लागल्यामुळें यांचा सर्व जन्म सुखांत गेला. माझे बडील बंधू दादा आणि मी यांना शाळेंत घालणें जेव्हां भाग पडलें, तेव्हां मुरुडचें वडिलोपार्जित जुनें घर मोडून पार नाहीस झालें होतें; म्हणून त्यांनीं चारशें रुपये खर्चून मुरुडाला आपल्या ठिकाणांत नवीन घर बांधलें व त्यांत आईला व आम्हां तिवां भावंडांना आणून ठेविलें. हेतु हा, कीं, आमच्या शिक्षणाची हयगय होऊं नये. दरसाल पंचवीस रुपये वेतन आणि मुरुडाच्या जमिनीचें वगैरे सालींना वीसपंचवीस रुपयांचें उत्पन्न एवढ्या प्राप्तीतून घर बांधण्याला चारशें रुपये शिल्लक टाकणाऱ्या गृहस्थाचें धोरण आणि दूरदर्शीपणा हीं किती असलीं पाहिजेत, हें कल्पनेनेच जाणलें पाहिजे. याशिवाय आई आणि आम्ही मुलें यांच्या पोषणाची जबाबदारी त्यांवर होती. कुग्रामांत दूधदुभतें वगैरे पुष्कळ

आणि धान्याची स्वस्ताई, यामुळे कुटुंबपोषणाचें काम फारसें अवघड नव्हतें. पण मुरुडासारख्या गांवांत कुटुंब पोसणें सुलभ नव्हतें. आम्हांला मुरुडाला ठेविल्यापासून पुनः आई व बाबा यांच्या कष्टांना सुरुवात झाली. बाबांनीं कोरेगांवाला रहावयाचें व नेहमीं चुलीची आराधना करावयाची, आणि आईनें घरीं सर्व प्रकारचें काम करून आम्हांला कांहीं कमी पडूं घ्यावयाचें नाहीं. कधीं आठ दिवस, कधीं चार चार दिवस, असे बाबा वर्षांतून महिना दीडमहिना मुरुडास रहात. तेव्हां कमीअधिक असेल तें पाहून त्याची दरतूद करून जात. निर्वाहाला लागणारें भात व सर्व प्रकारचीं कडधान्ये याची व्यवस्था बाबांनीं कोरेगांवीं करून ठेविली होती. कोरेगांव हा गांव खाडीकांठीं असल्यामुळे फार सोयीचा आहे. येथें मचव्यांत जिन्नस भरून चिपळुणावरून दाभोळ खाडीतून मचवा समुद्रांत नेतां येत असे व घरापासून पाव मैलावर आणून लावतां येत असे. मुरुडगांवच्या पश्चिमेला समुद्र आहे; पण पाणी उथळ असून डोंगरांचा आडोसा नसल्यामुळे गलबतें लावण्याला सोयीचें बंदर नाहीं. मुरुडाच्या उत्तरेला जी खाडी आहे, ती दोनशें वर्षांपूर्वीं बरीच खोल असून तींत बरीच दूरपर्यंत गलबतें जात असत. त्या वेळीं मुरुडांतील कांहीं लोकांचीं घरचीं गलबतें होती; परंतु मुंबईच्या दक्षिणेकडील इतर खाड्या वाळूनें ज्याप्रमाणें भरून जात आहेत त्याप्रमाणें ही खाडी देखील अगदीं होळून गेली आहे. माझ्या लहानपणीं या खाडीवर एकदोन होड्या ठेवलेल्या असत, आतां या खाडीत होडी चालण्यासारखें ठिकाणच नाहींसें झालें आहे. खाडीत मचवे जाण्याचें बंद झाल्याला शंभर वर्षे झालीं असावीं. यानंतर विशेष कारणानें कोणाला मुरुड गांवीं मचवा नेणें झाल्यास भरतीच्या वेळीं समुद्राच्या किनाऱ्यापासून फार दूर नाहीं अशा उथळ पाण्यांत तो नांगरावा लागे. मग ओहोटीच्या वेळीं खालचें वाळवंट बहुतेक उघडें पडलें म्हणजे माल उतरून घ्यावयाचा, व पुनः भरती आली म्हणजे मचवा हाकारावयाचा, असें करावें लागे. हल्लीं अशा रीतीनेंही फारसे कोणी मुरुडास मचवे नेत नाहींत. त्या वेळीं बर्ग्यांच्या कुटुंबाला लागणारें भात, कडधान्ये वगैरे कोरेगांवाला भरून, व गूळ, मिरची वगैरे वर्षाच्या पुरवठ्याचे जिन्नस चिपळुणाला भरून, दरसाल एक मचवा मुरुडाला येत असे, तेव्हां वर्षाच्या वेगमाचे बहुतेक जिन्नस बाबा एकदम भरून टाकीत. फक्त दूधदुभत्याची मात्र मोठी अडचण पडे. तिकडला एक शेर म्हणजे पुण्याच्या अर्धाशेर दुधांत आईला कांहीं वर्षे आम्हां सर्वांचें भागवावें लागलें. बर्ग्यांकडून किंवा दुसऱ्या कोणाकडून ताक आणावें आणि त्यावर निर्वाह करावा, असें पुष्कळ वर्षे चाललें होतें. पुढें आम्हीं घरीं गाय बाळगूं लागलों व त्यापुढें म्हैस वा टगण्याचीहि ऐपत आली. कुटुंबाला लागणारे तांदूळ एकटी आई दुसऱ्या कोणाची मदत न घेतां भात कांडून तयार करी. आईला आम्हां तिघांचेंच काम पडे असें नाहीं, तर आमच्या आंधळ्या आजीचेंहि सर्व तिला करावें लागे. बाबा कोरेगांवीं होते तोपर्यंत आजी माझ्या धाकट्या चुलत्याच्या घरीं राहात असे; परंतु

बाबांनीं मुरुडाला घर केल्यावर त्यांनीं तिला घरी आणलें. त्रिवर्गबंधु विभक्त झाले, तेव्हां त्यांनीं आजीच्या निर्वाहासाठीं सालीना बारा मण भाताच्या उत्पन्नाचीं शेतें वेगळीं काढून ठेविलीं होती. तिला अगदीं च दिसेनासें झालें होतें. जरूर पडे तेव्हां तिला हात धरून इकडेतिकडे न्यावें लागे. आम्हां मुलांची या कामीं मदत होई.

आई व बाबा या उभयतांनीं अशा सीतीनें आपण ह्यालांत दिवस काढून आमचा मार्ग सुखकर केला. तीं उभयतां कष्टाळू माणसें होती. पुढेंपुढें त्यांना बरे दिवस आले होते. तरी देखील त्यांनीं अंगवस्त्राणीं पडलेले कष्ट सोडले नाहींत, व गरिबी असतांही गरिबीची उघडीक लोकांपुढें केली नाहीं. यांच्या अंगीं स्वाभिमान व कुलाभिमान विशेष असे. मी अगदीं लहान असतांना बडोद्याच्या महाराजांनीं गांवोगांवा ब्राह्मणांना गोप्रदानें देवविलीं. प्रत्येक ब्राह्मणाला दहा रुपये मिळाले. मुरुडच्या पुष्कळ गृहस्थ मंडळींनींही हे दहादहा रुपये घेतले, त्या वेळीं बाबा कोरेगांवीं होते. आई एकटीच घरी होती. दादांची मुंज झालेली होती, तेव्हां त्यांनीं “ मी जाऊन दहा रुपये घेऊन येऊं का ? ” असें आईला विचारलें, त्या वेळीं ती म्हणाली, “ बाबा, दक्षिणेसाठीं हात पसरणाऱ्यांच्या वंशांत तुम्ही जन्माला आलां नाहीं. तुमचे मामा दशमंथी ब्राह्मण आहेत. पण त्यांनीं कधीं कोणत्या प्रकारचें दान घेतलें नाहीं. तुमचे पूर्वज मोठ्या नांवलौकिकाचे होते. तुमचे वडील गरीब असले तरी ते कुलाभिमान विसरले नाहींत. हें आधीं मरतिकाचें दान ! आणि ज्यांच्याकडे तुमचें लाखों रुपये येणें* आहे त्या बडोदें सरकारचें ! तेव्हां ही गोष्ट तूं स्वप्नांतहि आणूं नको. ” या गोष्टीचा असा निकाल लागल्याचें जेव्हां बाबांना कळलें, तेव्हां त्यांना अतिशय आनंद झाला.

आई व बाबा हीं उभयतां धार्मिक वृत्तीचीं होती. बाबांनीं गुरुपदेश घेतलेला होता. दररोज मनांतल्यामनांत गुरूंनीं सांगितलेलें भजन म्हणावयाचें व नंतर निजावयाचें असा त्यांचा क्रम असे. आई पहटिला दोन दोन घटका देवांपुढें बसून देवांचीं गाणीं गाई. जीवरून तिच्या स्वभावाची ओळख पडेल, अशी एक गोष्ट येथें सांगण्यासारखी आहे. माझ्या लग्नाच्या वेळीं बंधूगृही जावयाचें असतांना कांहीं पदार्थबरोबर घेण्यास ती विसरली. त्या वेळीं बंधूच्या आजीनें “ तुम्ही एवढाल्या बायका ! या साध्या गोष्टीसुद्धां तुम्हांला कशा कळत नाहीं ? ” वगैरे मर्मभेदक शब्दांनीं सर्वां-

* बडोदें सरकारकडे जें कर्त्यांचें येणें होतें तें आलें नाहीं अशी आई व बाबा यांच्या लहानपणीं सर्वांची समजूत होती. केशवभटजींनीं दमाजी गायकवाड यांना लिहिलेल्या एका पत्रांत ‘ सध्या ऐवज पदरीं पडे तो अर्थ करावा.....तुम्हांपुढें आम्ही फार श्रमांत आहों. ’ अशीं वाक्यें आहेत. नंतर फार वर्षांनीं म्हणजे १७४१ सालीं आमचे आजोबा बापूताना यांना कर्त्यांचे कारकून व भगीदार गोडबोले यांच्या मुलांनीं पत्र लिहिलें आहे, त्यांत “ पेशजीं तुमच्याजवळ गायकवाड प्रकरणीं कागदपत्र शिक्क्याचे काय असतील ते तुम्ही व आम्ही मिळोन बडोसाहेब यांस दाखवूं... ” असा उल्लेख आहे. अस्सल कागदांची काय व्यवस्था लागली असेल ती असो !

समक्ष तिला दुखविलें. आईनें उलट मर्मभेदक शब्द न बोलतां एकदम स्वतःच्या श्रीमुरवांत मारून घेतली व “माझी चुकी झाली, क्षमा करा !” असे शब्द उच्चारले. सर्व बायका थक झाल्या व पुढील कार्यक्रम निर्विघ्नपणें तडीला गेला. वरमाईला अशा रीतीनें दुखविल्यावर त्याचा सूड घेतल्यावांचून किती बायका रहातील ? पण आईने त्या लग्नांत किंवा नंतरहि याबद्दल कोणालाहि दुखविलें नाहीं.

बाबांचें वय होऊं लागलें, तेव्हां कोरेगांवची नोकरी सोडावी व मुरुडाला रहावें, असे विचार त्यांच्या मनांत येऊं लागले होते; पण ते तडीला नेण्यापूर्वीच त्यांचा अंत झाला. त्यांना कोरेगांवींच ताप येऊं लागला, व डोलींत घालून घरीं आणल्यानंतर पंधरा दिवसांनीं म्हणजे श्रावण शुद्ध ५ शके १८०१ रोजीं त्यांनीं इहलोकची यात्रा संपविली. त्यांनीं चाळीस वर्षे इमानेंइतबारें यजमानांची चाकरी केली. यहिले यजमान धारल्यानंतर त्यांचे दोघे मुलगे यांचे यजमान झाले. ते यांना वडिलांप्रमाणें मानित, व यांच्या सल्ल्याप्रमाणें वागत. शेवटलीं दहा वर्षे यांचें सालीना वेतन तीस रुपये केलें होतें. बाबा वारले, तेव्हां त्यांच्या कोरेगांवच्या खासगी देण्या-घेण्याच्या कागदांचा रुमाल कोरेगांवालाच होता. तो कर्त्यांनीं आणून माझ्या वडील भावाच्या स्वाधीन केला. त्यांचें लिहिणें अगदीं चोख होतें. देण्याघेण्यासंबंधानें बिलकूल अडचण पडली नाहीं. त्यांनीं त्या प्रांतांत फार चांगला लौकिक संपादन केला होता. केसोपंत कर्त्यांचें नांव घेतल्याबरोबर त्यांच्या ओळखीच्या गृहस्थांच्या मनांत सत्त्वगुणाची मूर्ति उभी राहात असे.

बाबांचा स्वभाव निग्रही असे. कांहीं विशेष प्रसंगीं तो नजरेला येई. त्यांतला एक प्रसंग आईनें कित्येकवेळां आम्हांला सांगितला. दादाची मुंज झाली तेव्हां मुरुडगांवांत समाराधना घालण्याविषयीं आईनें आग्रह धरिला. त्यावेळीं बाबांनीं निश्चून सांगितलें कीं, “माझ्या आटोक्याबाहेरची गोष्ट मी करणार नाहीं.” पुढें माझ्या मुंजीच्या वेळीं त्यांनीं आईची इच्छा पुरविली.

बाबांच्या व आईच्या वयांत अंतर पांच वर्षांचें होतें. बाबांनीं आम्हां सर्वांना बऱ्याच सुस्थितींत आणून सोडिलें होतें. उतारवयांत आईला कष्ट करावयाचें कारण राहिलें नव्हतें. जन्मस्वभाव म्हणून ती नेहमीं काम करित राही, ही गोष्ट वेगळी. बाबांच्या मार्गे सव्वीस वर्षे गृहदेवतेप्रमाणें कुटुंबांतिल सर्व मनुष्यांना आनंद देऊन, व सर्वांच्या उपयोगीं पडून, ती चैत्र शुद्ध २ शके १८२७ रोजीं ऐशीं वर्षांची होऊन निजधामाला गेली. मरणाच्या पूर्वी पंधराच दिवस तिनें चूल दुसऱ्याच्या हातीं दिली. तोपर्यंत दोनशें पावलांवरच्या विहिरीचे पाणी आपल्या हातीं आणून स्वयंपाक स्वतः केल्यावांचून ती कधीं राहिली नाहीं.

या दोघां प्रेमळ माणसांच्या मूर्तिमंत उदाहरणाचा आम्हां भावंडांवर फार परिणाम झाला.

५. बंधुभगिनी

माझे वडील बंधु भिकाजीपंत हे माझ्याहून पांच वर्षांनी वडील आहेत. यांना मी दादा म्हणतां. हे बुद्धीनें मध्यम, पण मनानें फार थोर सत्त्वगुणी गृहस्थ आहेत. यांचीं बालबोध व मोडी हस्ताक्षरें फार चांगलीं आहेत. पूर्वींची मराठी चवथी इयत्ता पास झाल्यावर यांनीं दरमहा पांच रुपयांवर खेड तालुक्यांतील एका शाळेंत शिक्षकाची नोकरी धरली, पुढें सहावी इयत्ता पास झाल्याशिवाय ही नोकरी कायम रहाणार नाही, असा विद्याखात्याचा नियम झाल्यावरून यांनीं मराठी सहाव्या इयत्तेची परीक्षा दिली, व हे पुण्याच्या ट्रेनिंग कॉलेजांत गेले. तेथें पहिल्या वर्षाच्या परीक्षेंत नापास झाल्यामुळें सर्टिफिकेट न मिळतां यांना परत यावें लागलें. पुढें यांनीं शाळा-खात्यांत शिक्षकाची नोकरी धरिली व यांना दरमहा दहा रुपये मिळूं लागले. मग वडील वारले, व मी इंग्रजी शिकण्याला बाहेर रहाणार म्हणून यांनीं कमी पगारावर म्हणजे सात रुपयांवर मुरूड गांवीं बदली करून घेतली. नंतर यांना दरमहा आठ रुपये मिळूं लागले. हल्लीं यांना दरमहा चार रुपये पेन्शन मिळतें. यांनीं मला इंग्रजी शिकण्यास उत्तेजन दिलें. हे स्वतः अडचण सोसून आपल्या अल्पप्राप्तीतून कांहीं शिल्लक राखून मलाः खर्चासाठीं पाठवीत; शिवाय अधिक लागणाऱ्या खर्चाबद्दल कर्जाची जोखीम घेण्यासहि हे तयार झाले !

वडिलांप्रमाणेंच दादांनीं त्या प्रांतांत फार चांगला लौकिक मिळविला आहे. हे स्वभावानें गरीब, सालस व कधीं कोणाचें मन न दुखविणारे असल्यामुळें माहितीच्या सर्व लोकांना प्रिय झालेले आहेत. हे कधीं कोणाकडे गप्पा मारावयाला जावयाचे नाहींत, अगर कधीं कोणाच्या भानगडींत पडावयाचे नाहींत. लिहिण्यासवरण्याचा कांहीं उद्योग असल्यास करावा, नाहीं तर भजनांत अगर पारमार्थिक चिंतनांत काळ घालवावा, हा यांचा क्रम आहे. यांना संसारसुखाचा लाभ फारसा झाला नाहीं. यांची बायको प्रकृतीनें अशक्त आणि बहुतेक आजारी असे. यांना सहासात मुलें झालीं, पण दुर्दैवानें तीं वारलीं. एक मुलगा पुण्याला इंग्रजी शिकण्याला आला होता. तोहि यांना लाभला नाहीं, आतां काय ती यांची एक मुलगी हयात आहे. यांची बायको चाळिशीच्या सुमाराला वारली. पुनः लग्न करण्याविषयीं यांना कित्येकांनीं सांगितलें, पण यांनीं तें ऐकिलें नाहीं. यांना संसारसुख मिळालें नाहीं, पण यांच्या मनाची शांति कधीं तिळमात्रहि ढळली नाहीं. आणि हे नेहमीं समाधानी असतात व पारमार्थिक ग्रंथ वाचण्यांत आणि पुराणकीर्तन ऐकण्यांत कालक्षेप करतात.

माझी धाकटी बहीण अंबाताई माझ्याहून तीन वर्षांनीं लहान आहे. ही बुद्धिमान, दूरदर्शी, व्यवहारदक्ष आणि कर्तबगार बायको आहे. हिचे यजमान भिक्षुक होते. हिनें बरींच वर्षे कडक सासुरवास सोसला. तिशीच्या वयांतच हिजवर वैधव्याचा

घाला पडला. हिच्या दोव मुली सुखानें संसार करीत आहेत. घरची गरिबीच, तेव्हां घरांतील कामांत मदत करून स्वतःच्या आगरवार्डीतलें काम हीच संभाळी. नवरा व सासू वारल्यानंतर संसाराची सर्व जबाबदारी हिजवरच पडली. हिनें आपला स्वतःचा आगर घरी केला, व आमचाहि आगर मक्त्यानें घेतला; आणि रात्रदिवस खपून आपलें व मुलींचें पोषण केलें, व जवळ थोडीशी शिल्लकहि केली. ही धार्मिक वृत्तीची बायको आहे. देवापुढें बसून आपलें आपण ध्यानचिंतन करावें व पोथी वाचावी, हा हिचा नित्यक्रम आहे. ही दुसऱ्या कोणाकडे बसावयाला जाऊन गप्पा-गोष्टी करीत कधीं बसावयाची नाही. शरीर कष्टवून उद्योग करणें हें शरिराचें सार्थक आहे, असें ही मानते. काम करीत असतांहि आपणाला पाठ येत असलेलीं स्तोत्रें अगर देवाचें नांव म्हणत असावयाचें. दुसऱ्याच्या कुटाळ्या कधींहि न करितां आत्मसंशोधन करून स्वतःचा मार्ग चोखाळावयाचा. हिनें गुरुपदेश घेतलेला नाही. उद्योगापसून फारशी प्राप्ति झाली नाही तरी चालेल; पण रिकामपणासारखा, आळसा-सारखा, दुसरा शत्रु नाही, हें लक्षांत आणून अल्पफलदायी तरी कांहीं उद्योग काढावयाचा, असा हिचा निश्चित मार्ग आहे. हिनें आगरांत पुष्कळ केळी लाविल्या आहेत, त्यांचीं पानें विकतील तितकीं ही विकते. बाकीच्यांचीं सुखवतें होतात. हीं सुखवतें पुष्कळ लोक अगदीं व्यर्थ दवडतात. हिनें तीं वेळच्या वेळीं आणून साफसूफ करून दडपून ठेवावीं आणि रिकाम्या वेळीं त्यांचे द्रोण लावून ते विकवि. गांवप्रयोजनांत लोकांना द्रोणांची जरूर लागते, तेव्हां त्यांना ते मिळत नाहीत, अंबाताईकडे दोनदोन महिने अगोदरपासून मागण्या आलेल्या असावयाच्या. हिचा रिकामपणाचा दुसरा उद्योग म्हणजे कुंपणाला पारे (घायपात) पुष्कळ असतात. त्यांच्या पात्या आणून पांढरा वाक काढावयाचा, व गळ्यांतलीं ओंवण्यासाठीं त्याच्या दोऱ्या करावयाच्या. एकेक हात लांबीच्या पंचेचाळीस बारीक दोऱ्या तयार केल्या म्हणजे काय तो एक पैसा मिळावयाचा. पण रिकामें बसावयाचें त्याऐवजीं हा एक पैसा कां मिळवूं नये, असें म्हणून तिनें हा उद्योग हातीं घ्यावयाचा.

स्वतःच्या कष्टानें जें कांहीं मिळेल त्यांत तृप्त असावयाचें, व दुसऱ्याच्या एका पैशाचाहि लोभ धरावयाचा नाही असा हिचा बाणा आहे. वडिलांच्या इच्छेवरून दोनशें रुपये हिला मी दिले होते; हे ती मला परत देऊं लागली. मीं नको म्हटलें, तेव्हां ते तिनें धर्मादायाच्या कामीं खर्च केले. हिचा धर्मादाय म्हणजे गुप्त दान असतें. धोंडोपंतांनीं हा धर्म केला आहे असें सांगून सत्यात्र पाहून ही आपल्या अल्प सामर्थ्याप्रमाणें दानधर्म करीत असते. लौकिकासाठीं कोणतीहि गोष्ट करण्याचा हिला तिटकारा आहे. तत्त्वदृष्टीनें विचार करून खरेंखोदें, बरेवाईट ओळखण्याचें सामर्थ्य हिच्या अंगीं चांगलें आहे. अलीकडच्या शिक्षणाचा फायदा जर हिला मिळाला असता, तर हिच्याकडून फार मोठा कार्यभाग झाला असता. विद्येचा विशेष

बंधुभगिनी व मित्र

अण्णा अंबाताई दादा बाळकृष्णपंत आचवळ

परांजपे कुटुंबाच्या चार पिढ्या

श्री. विनायकराव डॉ. परांजपे यांचे वडील श्री. निळकंठराव
 • (डॉ. परांजपे यांचे बंधु) पुरुषोत्तमपंत (विनायकरावांचे चिरंजीव)
 विनायकरावांचे कुटुंब डॉ. परांजपे यांच्या मातुश्री निळकंठरावांचे कुटुंब व मुलगा

डॉ. कर्वे यांच्या कुटुंबातील मंडळी, आप्तवर्ग आणि मित्र

श्री. बाळकृष्णपंत आचवल, प्रो. गो. चि. भाटे, रं. र. पु. पराजपे, श्री. मि. के. कर्वे, प्रो. धों. के. कर्वे, श्री. वामनराव जोशी
 सौ. आचवल सौ. मनूलाई श्री. अंबाताई सौ. आनंदीबाई सौ. जोशी

संस्कार नसतांही मनुष्याचे विचार किती प्रगल्भ असू शकतील, याचें अंबाताई मूर्तिमंत उदाहरण आहे !

मातुःश्री वारल्यानंतर दादा अगदीं एकटे पडले, तेव्हां अंबाताई त्यांच्याकडेच येऊन राहू लागली. दोघांच्याहि मुलींचें माघारपण तेथेंच करितात. भिकाजीपंतांची शरीरप्रकृति चांगली नसल्यामुळें ते वारंवार आजारी पडावयाचे. अशा वेळीं अंबाताईनें त्यांची सेवा त्यांना वडिलांसमान मानून करावयाची. शरीरकष्टांना ही कधीं कंटाळत नाही. दादांच्या अडचणीसाठीं ही त्यांजकडे येऊन रहाते खरी, पण आपला व आपल्या मुलींचा भार त्यांजवर बिलकूल पडूं देत नाही. त्यांच्यासाठीं आपणाला झीज सोसावी लागली तरी हरकत नाही; पण आपणांसाठीं त्यांना झीज लावावयाची नाही, याविषयी ती फार दक्ष असते. अशीं बाणेदार मनुष्ये आपल्या समाजांत फार थोडीं आहेत.

अंबाताईचें मन किती उदार, थोर व निर्लोभ आहे हें दर्शविणारीं दोन उदाहरणे नुकतींच घडलेलीं आहेत. महिलाविद्यालयाची कल्पना तिला फार आवडली, व तिनें स्वयंस्फूर्तीनें १९१२ सालीं या संस्थेला पंचवीस रुपयांची देणगी दिली. या देणगीची खरी किंमत कळण्यास हे पंचवीस रुपये मिळविण्याला तिला किती कष्ट पडले असतील व किती काळ लागला असेल, या गोष्टी लक्षांत आणल्या पाहिजेत. हजार रुपयांच्या देणगीनें जो आनंद होणारा नव्हे, तो आनंद अशा स्थितीतल्या मनुष्यांकडून अल्प देणग्या आल्या तरी त्यांपासून होत असतो ! मग आपल्या प्रेमळ भगिनीनें आपल्या कामाची किंमत ओळखून अशा रीतीची मदत केली असतां मला आनंदांनें भरतें आलें व क्षणभर धन्यता वाटली, तर त्यांत आश्चर्य तें कसलें ! दुसरें उदाहरण थोड्या वर्षांपूर्वीं घडलें. ब्यांका बुडाल्यामुळें माझे सर्वस्वीं नुकसान झालें असें तिनें ऐकलें होतें. त्यानंतर मी घरीं गेलों, तेव्हां तिनें मला सर्व हकीगत विचारली, व मीं ती सर्व सांगितली. कांहीं वडिलोपार्जित इस्टेट विकून आलेल्या अकराशें रुपयांचें व्याज दादांच्या हयातींत त्यांना घावें व त्यांच्या पश्चात् ती रक्कम पूर्वजांचें स्मारक म्हणून मुरूड फंडाच्या स्वाधीन करावी, अशी योजना आम्हीं केलेली तिला माहित होती, व ते रुपये इकडे आणून दरवर्षीं व्याजाचे चवेचाळीस रुपये मुरूडास दादांकडे मी पाठवितों, हेंहि तिला ठाऊक होतें. तेव्हां ही रकम देखील ब्यांकेत बुडाली कीं काय, असा प्रश्न तिनें मला केला, तेव्हां तीहि हकीगत सांगणें मला भाग पडलें. अडचणींत असलेल्या एका मित्राला मीं ती रक्कम दिली आहे, व तो अधिक अडचणींत घडल्यामुळें ती त्याजकडून परत होणें बहुतेक अशक्यच आहे, आणि दोनतीन वर्षे व्याजाचे रुपये मी स्वतःच पाठवीत असतां, वगैरे तिला सांगितलें. हें ऐकून तिनें एकदम सांगितलें, कीं, “ हे चवेचाळीस रुपये तुम्ही पाठवूं नका. मीं ते दादांना देण्याची व्यवस्था येथेंच करीन.”

केवढी धमक ही ! “अर्थात् मला मिळते आहे तोंपर्यंत मी पाठवितों; पुढे तूं आहेसच !” असा जबाब मी दिला. कोळशाच्या खाणीत लपलेल्या हिऱ्याप्रमाणे अशीं कांहीं अमूल्य रत्ने सामान्य जनांमध्ये मिसळलेली असतात, व कांहीं विशेष प्रसंगी मात्र त्यांची चमक एखाद्याच्या नजरेला पडते ! असो.

दादांचे वय आतां बासष्ट वर्षांचे आहे, व अंबाताईंचे चौपन्न वर्षांचे आहे. हीं उभयतां समाधानाने आहेत. दादा जिवंत आहेत तोंपर्यंत त्यांच्याजवळून दूर जावयाचे नाही, असा अंबाताईंचा निश्चय आहे. या साध्वींचा आमच्या समाजाला कांहीं विशेष उपयोग व्हावा, असें माझ्या मनांत येते; परंतु ते या जन्मी तरी बहुतेक अशक्य दिसते !

द्वितीयावृत्तीचे वेळीं लिहिलेली पुरवणी

दादा व अंबाताई यांचा आयुष्यक्रम पूर्वीप्रमाणेच चालला आहे. मुरुडंतील आमचे घर व आगर विकल्यावर दादा अंबाताईकडेच राहूं लागले. मुरुड गांवाची स्थापना करणाऱ्या सिद्ध पुरुषांच्या रानसंध्या करण्याच्या जागेचा उल्लेख बखरीत केला आहे. त्या जाग्यावर फक्त पडकी विहीर मात्र राहिली होती. दादांनीं या जागेला चांगले रूप आणून देण्याचा प्रयत्न केला. विहीर करून तिचा चिरेबंदी व वर्तुळाकृति आड बनविला व जवळ लहानसें मंदिर बांधून त्यांत सिद्ध पुरुषांच्या पादुका स्थापिल्या. ह्या कामीं दादांनीं स्वतःचे सुमारे एक हजार रुपये खर्चिले आहेत. ह्या कामावर देखरेख करण्याची जबाबदारी श्रीयुत विठ्ठल नारायण गोडबोले यांनीं कांहीं मोबदला न घेतां पत्करली. हे झाल्यावर आमचे चुलत बंधु गंगाधरपंत व दादा ह्यांनीं सिद्धपुरुषांच्या पुण्यतिथीचा उत्सव कार्तिक वद्य १२ रोजी करण्यासाठीं वर्गणी जमविण्याची खटपट केली. जमलेल्या रकमेला सिद्धपुरुष स्मारकफंड म्हणून नांव देऊन ती तीनशें रुपयांची रकम मुरुडफंडांत ठेवली व तिचे व्याजांत वर्गणीची आणखी भर घालून दरसाल पुण्यतिथीचा उत्सव कार्तिक वद्य १२ रोजी करण्यास सुरुवात केली. पांच वर्षांपूर्वी गंगाधरपंत वारले तेव्हांपासून एकटे दादाच ही खटपट करितात. सकाळीं पादुकांवर रुद्राभिषेक केला जातो. दोन प्रहरीं दोन वैदिक ब्राह्मण भोजनास बोलावून पुण्यतिथि साजरी केली जाते व सायंकाळीं वसंत-पूजा होते. पुण्यतिथीचे भोजन व सायंकाळची वसंतपूजा अंबाताईंच्या घरीच होते. दादांच्याजवळ आतां तीनशें रुपये शिल्लक जमली आहे. तीपैकी स्वतःच्या उत्तर-क्रियेसाठीं पन्नास रुपये ठेवून बाकीचे अडीचशें रुपये सिद्धपुरुष स्मारकफंडांत घालण्यासाठीं मुरुड फंडाकडे* देण्याचा त्यांचा विचार आहे.

अंबाताईंनीं काटकसरनें जमविलेले आठशें रुपये मुरुड येथील नागलेश्वर देवाला अर्पण केले आहेत. त्यांच्या व्याजांतून दरसाल पौष महिन्यांत महारुद्राचा अभिषेक देवावर व्हावा अशी योजना केली आहे. ह्या उत्सवाचा कार्यक्रम

* प्रकरण २० वें पहा.

येणेंप्रमाणें ठरविला आहे. प्रथम महारुद्राचें अनुष्ठान व नंतर ब्राह्मणभोजनाची सांगता; सायंकाळीं वैदिक ब्राह्मणांची वसंतपूजा व रात्री भजन. ही रकम पंचाचे मार्फत व्याजां लाविली आहे. पांच ग्रामस्थ पंच नेमिले आहेत. ते कांहीं करीत नाहीत असें आढळून आल्यास ग्रामस्थांस जुने पंच काढून नवे नेमण्याचा अधिकार दिला आहे. परिस्थितीमुळे महारुद्र होणें शक्य नसेल तर होतील तितके लघुरुद्रच करावे अशी सवलत ठेविली आहे. ह्या संबंधींचें ट्रस्टडीड करून तें, अंबाताई व पांच पंच दापोलीचे सवरजिस्टर यांचे समोर हजर राहून ता. २१ डिसेंबर १९२७ रोजी रजिस्टर केलें आहे.

अंबाताईनें आपल्या सप्तजुतीप्रमाणें मनाच्या समाधानासाठीं हें धर्मकृत्य केलें आहे, पण माझ्या नवीन उद्योगालाहि तिनें हातभार लाविला आहे. महिला विद्यापीठासाठीं तिनें पन्नास रुपयांची देणगी न मागतां दिली आहे. कष्ट करून संपादन केलेल्या ह्या प्रेमाच्या देणगीची किंमत करितां येणार नाही.*

६. बाळपण व मराठी शाळेंतील शिक्षण

माझा जन्म माझ्या आजोळीं म्हणजे शेरवली या गांवीं वैशाख शु० ५ शके १७८० म्हणजे तारीख १८ एप्रिल १८५८ या दिवशीं झाला. माझ्या आईचीं पहिलीं तीन मुलें अल्पवयांत गेल्यामुळे वडील बंधूंचें नांव भिकू व माझे नांव धोंडू असें ठेविलें. मी लहानपणीं रडून व हट्ट करून बराच त्रास देत असें, असें आई सांगत असे. तीनचार वर्षांचा असतांना कोरेगांवीं आत्म्या नांवाचा एक चाकर आमच्या घरीं असे. त्याची मुद्रा उग्र होती. मी त्रास देऊं लागलों, म्हणजे मला आईबाबांनीं या मनुष्याच्या स्वाधीन करावें व त्यानें माझ्या अंगावर रागावून मला एका ठिकाणीं, बहुधा परशा (शेकोटी)जवळ, बसवून ठेवावें, असें चालत असे. असा मी कधीं कधीं तासांचे तास बसून रहात असें. माझ्या अगदीं लहानपणच्या हद्दाची मला एक आठवण आहे. मला तोंडीं लावण्यासाठीं भिजवून अगर भाजून शिजविलेले कडवे फार आवडतात. एके दिवशीं सकाळच्या जेवणाच्या वेळीं 'मला कडवे करून घाल' म्हणून मी आईजवळ हट्ट घेऊन बसलों. अखेरिला फोडणीच्या पळीत दहावीस दाणे भाजल्यासारखे व शिजविल्यासारखे करून तिनें माझ्या पानांत घातले, व तेच हिरवेकच्चे दाणे मीं खाळे तेव्हां माझे जेवण झालें ! मजवर आईबाबांचें फार प्रेम असे व तीं माझा बराच हट्ट पुरवीत असत. नाइलाज झाला म्हणजे मात्र तीं मला आत्म्याच्या स्वाधीन करीत.

* दादा ८० वर्षांचे होऊन १९३२ सालीं परलोकवासी झाले व अंबाताई ७३ वर्षांच्या वयाला १९३४ सालीं दिवंगत झाली.

दादांचें वय नऊ वर्षांचें झालें व माझे चार वर्षांचें झालें, तेव्हां आम्हांला शिक्षणासाठीं आपल्या मूळ गांवीं म्हणजे मुरुड गांवीं ठेवण्याचें माझ्या वडिलांनीं ठरविलें. याच्या अगोदर दोन वर्षांपासून हा विचार त्यांच्या मनांत घोळत होता, व त्यांनीं चारशें रुपये खर्च करून मुरुडांत एक लहानसें घर बांधलें होतें. या घरांत माझी आई आम्हां तीन मुलांना घेऊन राहू लागली. हा ब्राह्मणवस्तीचा मोठा गांव असून या गांवीं बहुतकरून हुषार मास्तर येत, व परगांवचींही मुलें शिक्षणासाठीं मुद्दाम या गांवीं येत. माझ्या वडिलांचें शिक्षण याच शाळेंत झालें होतें. माझ्या वडील बंधूंना थोडें लिहितांवाचतां येत होतें, म्हणून ते या शाळेंत जाऊं लागले; व मला शिकावयासच आरंभ करावयाचा होता, तेव्हां मी शेणवी पंतोजीच्या शाळेंत जाऊं लागलों. पहिलें शिक्षण शेणवी शाळेंत करून घ्यावें, व नंतर सरकारी शाळेंत शिकावें, अशी तेंथली वहिवाट होती. सकाळीं शाळेंत गेल्यावर एकाकडे कित्ते गिरवावे व तोंडानें भूपाळ्या म्हणाव्या, असा तेथला क्रम असे. या शाळेंत व सरकारी शाळेंतसुद्धां धूळपाटीवरच शिकवीत असत. पाटीवर सारखी धूळ पसरून लाकडाच्या बोथट लेखणीनें लिहावयाचें असे. दर राविवारी पाट्या माजवावयाच्या असत. पाटी माजविणें म्हणजे पाटी स्वच्छ धुऊन ओल्या मातीचा अगर खडूचा अगदीं पातळ लेप तिजवर देणें. या शाळेंत सुमारे सहा महिने शिकून नंतर मी सरकारी शाळेंत जाऊं लागलों. माझी बुद्धि साधारण बरी असल्यामुळें मीं क्रमाक्रमानें वरच्या वर्गांत जाऊन तेथला अभ्यासक्रम संपवीत आणला. या वेळीं हलक्या प्रतीच्या सरकारी नोकऱ्यांसाठीं मराठी चवथ्या इयत्तेची परीक्षा घेत असत. ही परीक्षा, डेप्युटी इन्स्पेक्टर शाळेंत परीक्षेला जात, त्या वेळीं घेत, व जीं मुलें पास होत त्या मुलांना एज्युकेशनल इन्स्पेक्टराच्या सहीचें सर्टिफिकेट मिळें. ही परीक्षा बंद होऊन जिल्ह्याच्या मुख्य ठिकाणीं मराठी सहाव्या इयत्तेच्या परीक्षा सर्टेंबर महिन्यांत घेण्याची सुरुवात व्हावयाची होती. १८६९ सालीं चवथ्या इयत्तेची शेवटची परीक्षा निरनिराळ्या शाळांतून झाली. या परीक्षेला मी बसलों होतों; परंतु मी नापास झालों. माझे मित्र रापभाऊ जोशी हे ही परीक्षा याच वर्षीं पास झाले. ही परीक्षा बंद होऊन सहाव्या इयत्तेची परीक्षा सुरू झाली, तेव्हां अभ्यासक्रमांत बराच फेरफार करण्यांत आला. गणित व मोडी अक्षर या विषयांवर पूर्वीं भर असे; पण भाषाविषयाकडे लक्ष कमी असे. कवितेकडे मुळींच लक्ष नसे. याच सुमारास वाचनाचीं क्रमिक पुस्तकें बदलून नवीं सुरू करण्यांत आलीं. त्यांत नव्याच कठीण कविता दिलेल्या होत्या. या नव्या अभ्यासक्रमांत मी पडलों.

श्रीगुत विनायक लक्ष्मण सोमण हे तरतरीत व हुषार गृहस्थ आपल्या वयाच्या वीसएकविसाव्या वर्षीं ट्रेनिंग कॉलेजांतील पहिल्या प्रतीचें म्हणजे पंचवीस रुपयांचें सर्टिफिकेट मिळवून १८७० सालीं डिसेंबर महिन्यांत आमच्या गांवीं मास्तर होऊव आले. पहिल्या उमेदीत यांनीं फार उत्साहानें काम केलें. यांनीं

मला पुनः चवथ्या इयत्तेत घातलें; व क्रमानें चवथी, पांचवी व सहावी या इयत्ता पाझ्या चांगल्या तयार झाल्या. मी मास्तरांचा अगदीं आवडता विद्यार्थी होतों. बहुतकरून मी अभ्यासांला व निजावयाला त्यांच्याकडेच जात असें. इतर कांहीं विद्यार्थीहि निजावयाला त्यांच्याकडे येत. ते आम्हांला अमरकोश पाठ करायला शिकवीत. माझा शाळेंतला अभ्यास संपल्यावर मी जुन्या पद्धतीनें रघूचा दुसरा व अकरावा सर्ग गांवांतील एका शास्त्रीबुवांजवळ शिकलों. शाळेंतील अभ्यास आटोपतांच मी अगदीं रिकामा झालों. अशीं दोनतीन वर्षे मला काढावीं लागलीं. या मुदतींत शाळेंत विनपगारी शिकवावें, किंवा सहाव्या इयत्तेच्या परिक्षेला जाऊं इच्छिणाऱ्या मुलांना मदत करावी, अशा रीतीनें मी आपला वेळ कठीत असें.

या रिकामपणाच्या वेळांत माझ्या आवडत्या गणितविषयाचा अभ्यास करण्यांत मी कांहीं काळ घालवीत असें. बऱ्याच मुलांना न सुटणारीं अंकगणितांतलीं बरींच कठीण उदाहरणें मला सुटत. वाढत्या कुरणाचीं वगैरे अवघड उदाहरणें सहाव्या इयत्तेच्या विद्यार्थ्यांना मी समजावून सांगत असें. पूर्वीं मुलांच्या ट्रेनिंग कॉलेजांत रावजीशास्त्री देवकुळे म्हणून मोठे व्यवस्थित व हुषार गृहस्थ गणिताचे शिक्षक असत. त्यांनीं गणितविषयावर उत्कृष्ट रीतीचीं टिपणें करून ठेविलीं होती, तीं ते विद्यार्थ्यांकडून लिहवून घेत. मास्तरांच्या या टिपणांच्या वहा मी मागून घेऊन वाचीत असें, व मला त्या बऱ्याच समजतहि असत. सर्व अंकगणित व युक्लिडच्या सिद्धान्तांचें पाहिलें पुस्तक एवढे भाग मराठी सहाव्या इयत्तेला परिक्षेला होते, तेवढ्यावरचींच टिपणें मी वाचलीं. याचा मला पुढें चांगला उपयोग झाला.

माझी मराठी चवथी इयत्ता संपली, त्या सुमाराला मुरुडापासून सहा मैलांवर दापोली येथें एक सरकारी इंग्रजी शाळा सुरू झाली होती. या शाळेंत शिकण्याला जर मला सवड मिळाली असती, तर बरें झालें असतें; पण त्या वेळीं दादांची मराठी चवथ्या इयत्तेची परीक्षा पास होऊन ते रिकामे बसले होते. त्यांना तेथें शिकावयाला घातलें. गांवांतील दुसरीं तीनचार मुलें मिळून त्यांनीं तेथें बिऱ्हाड केलें. ते आळीपाळीनें स्वयंपाक करित. माझ्या बंधूंना ही सर्व दगदग करून अभ्यास उरकेना, म्हणून तीनचार महिने झाल्यावर त्यांनीं तो मार्ग सोडला, व रत्नागिरी जिल्ह्यांतील खेड तालुक्यांतल्या एका गांवीं दरमहा पांच रुपयांवर शिक्षकाची जागा पतकरली. पुढें माझा शाळेंतील अभ्यास संपून मी इंग्रजी शिकण्यासारखा झालों. इतक्यांत ती शाळा बंद झाली.

नवीन सहाव्या इयत्तेची परीक्षा सुरू झाली, तेव्हां पूर्वीच्या चवथ्या इयत्तेचें सर्टिफिकेट मिळविलेल्या शिक्षकांनीं ही नवी परीक्षा दिली पाहिजे, तरच त्यांची नोकरी कायमची समजली जाईल, असा सरकारी हुकूम झाला. तेव्हां माझे बंधु ही परीक्षा देण्यासाठीं रजा घेऊन वरीं आले. त्यांना बऱ्याच नवीन विषयांचा अभ्यास करावयाचा होता. या कामीं मी त्यांना मदत केली. त्यांना पुनः शाळेंत जाण्याचें कारण पडलें नाहीं.

७. लहानपणातील इतर व्यवसाय, खेळ व अन्य गोष्टी

लहानपणापासून माझी वाणी खणखणीत, शुद्ध आणि स्पष्ट असे. माझे वाचन फार चांगले होते. माझ्या आजोळीं रामविजय, हरिविजय वगैरे ग्रंथ दररोज रात्री वाचण्याचा परिपाठ असे. तोच क्रम आमच्या घरीही सुरू झाला. प्रथम माझे दादा हे करीत असत; नंतर मी ते करू लागलों. पुढे अभ्यासासाठी मी रात्रीचा मास्तरांकडे जाऊ लागलों; पण अगोदर पोथी वाचून नंतर मी तिकडे जाई. देवपूजेप्रमाणेच हे एक आमचे घरचे नित्यकृत्य झालेले होते. पोथ्या वाचणे हे पुण्यकृत्य आहे, असे आम्ही समजत असू. विशेष प्रसंगी ईश्वराराधना करण्याचा तो एक मार्ग झाला होता. शिवलीलामृताचे सूर्योदयापासून सूर्यास्ताच्या आंत पारायण करणे व गुरुचरित्राचा सप्ताह करणे, हे माझ्या परिपाठांतले झालेले होते. या गोष्टी मी भक्तीने करीं. वर्षांतून दहापांच वेळां शिवलीलामृताचीं पारायणे व चारदोन वेळां गुरुचरित्राचे सप्ताह झाल्यावांचून राहिले नाहीत. माझे वडील बंधु सहाव्या इयत्तेच्या परीक्षेला गेले. तेव्हां त्यांची परीक्षा पास व्हावी म्हणून परीक्षेच्या आरंभाच्या दिवशीं मी शिवलीलामृताचे पारायण केले. दररोज देवपूजा झाली म्हणजे लघुगुरुचरित्र वाचावे, असाहि आमच्या घरचा परिपाठ होता. हे दादा किंवा मी कोणीतरी करीत असू. दररोज संध्याकाळीं दिवे लागल्यानंतर देवांना फुले बाहून निरांजन ओवाळून नैवेद्य दाखवावा, व आरत्या म्हणून नंतर साबंकाळचे जेवण व्हावे, असा आमचा नित्यक्रम असे. हे सर्व परिपाठ अजून दादांनीं चालू ठेविले आहेत.

आमच्या घराजेजारीच वैश्वदेव, पुरुषसूक्त, सौर, रुद्र, पवमान इत्यादि शिकविण्यासाठीं एका वृद्ध वैदिकांनीं आपल्या घरीं सोब केली होती. ही विशेषतः मराठी शाळेंत जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांकरितां असे. याशिवाय गांवांत वेदशाळाहि असत; त्यांत भिक्षुकीचा उद्योग करू इच्छणारे विद्यार्थी मात्र जात. आमच्या गांवांत दशग्रंथी त्रिद्वान् ब्राह्मण पुष्कळ असत. हल्लीं मात्र या बाजूकडे फारसें कोणी वळत नाहीं. मुलांनीं सकाळची शाळा सुटल्यानंतर घरीं येऊन जेवावे, व नंतर कांहीं शिकण्यासाठीं यांच्या घरीं जावे, असा नित्यक्रम असे. मी मुंज होण्याच्या पूर्वीच दादांबरोबर या ठिकाणीं जात असें. वडील मुलांचे ऐकून मी बऱ्याच ऋचा, व कधीं कधीं संबंध बर्गहि पाठ म्हणे. हे गुरुजींच्या लक्षांत आल्यावर ते माझ्याकडे लक्ष देऊन मला शिकवू लागले. वैश्वदेव, पुरुषसूक्त, सौर व पवमानाचा कांहीं भाग इतके मी शिकलों. पुढे शाळेच्या अभ्यासाची विशेष गोडी लागल्यानंतर ही बाजू मी सोडून दिली. आमच्या घरीं वैश्वदेव नियमानें होत नसे. जेवायला बसतेवेळीं एक आहुति चुलींतल्या अग्नींतच टाकावयाची व नंतर जेवावयाला बसावयाचे, असा क्रम असे; पण कांहीं विशेषप्रसंगी व दशमी, द्वादशी, अमावास्या वगैरे कारणानें

घरीं जेवावयास भट सांगितलेला असला म्हणजे आमच्या घरीं वैश्वदेव होत असे, न तो मीच करी. आमचे वडील नेहमीं कोरेगांचीं रहात. मोठा सण आला म्हणजे आठचार दिवस ते घरीं येऊन रहात. तेव्हां देखील त्यांचें जेवण यजमानांकडे, म्हणजे बर्बाच्या घरींच होत असे. फक्त सणाचे दिवस व श्राद्धपक्ष या प्रसंगीं मात्र ते घरीं जेवीत. ते घरीं जेवावयाचे असलें म्हणजे मात्र ते स्वतः वैश्वदेव करित; इतर प्रसंगीं बहुधा मीच करीं. शेजारच्या एकदोन घरीं सोयरसुतक वगैरे आलें, तर त्यांची देवपूजा करावयाला मला बोलावीत. मी या कामाला मोठ्या आनंदानें जाई; कारण, मोवदला म्हणून देवाच्या नैवेद्याला दहीपोहे किंवा दूधपोहे मिळत असत !

माझ्या बरोवरीचे रामभाऊ जोशी इंग्रजी शिक्षणासाठीं त्यांचे मावसे वा. आ. मोडक यांच्याकडे रत्नागिरीला गेले, व बहुतेक मंडळी ट्रेनिंग कॉलेजांत गेली. मी एकदाच घरीं राहिलों. कारण मी वयानें लहान व माझी मूर्ति फारच लहान. त्यामुळें मला परीक्षेला घेण्याचा अगर ट्रेनिंग कॉलेजांत घेण्याचा मुळींच संभव नव्हता. वयानें कमी, परंतु शरिरानें उंच व सुदृढ दिसणारी मंडळी एकदोन वर्षे चोरून परीक्षेला गेली; पण मला तो मार्ग मोकळा नव्हता.

ट्रेनिंग कॉलेजांतील मंडळी सुद्धीत घरीं आली, म्हणजे त्यांच्याकडे जाऊन शिकण्याची मला उमेद येई. मला तितकी इच्छा असती, तर मास्तरांनीं मला संस्कृत शिकविलें असतें; परंतु मनुष्याला नवीनपणा नेहमीं प्रिय असतो; शिवाय अधिक शिकून आलेल्या बरोवरीच्या मंडळीजवळ शिकण्याला विशेष हौस वाटते; म्हणून मी मास्तरांकडे शिकावयाला न जातां माझे मित्र काशीनाथपंत काणे यांच्याजवळ भांडारकरांचें संस्कृत पहिलें पुस्तक शिकलों. त्यांनीं मला परीक्षेचे प्रश्न घालावे व ते तपासून मार्क द्यावे. दोनतीन वेळां ट्रेनिंग कॉलेजांतून त्यांनीं मला प्रश्न पाठविले व माझीं उत्तरें तपासून परत पाठविलीं. इंग्रजी शिकण्याला मात्र गांवांत कोणत्याहि प्रकारें मदत मिळण्यासारखी नव्हती.

माझा गळा बराच गोड आहे. आर्या, श्लोक, पदें वगैरे सुरावर म्हणण्याचा मला लहानपणापासून नाद असे. समाराधनेचें जेवण झालें म्हणजे कोणीतरी मला श्लोक म्हणण्याचा आग्रह करावा व मीं तो म्हणावा, असें बहुतकरून होत असे. फर्ग्युसन कॉलेजच्या ग्यादरिंगच्या प्रसंगींहि कधीकधी मंडळीच्या आग्रहावरून मीं श्लोक म्हटलेले आहेत. या कलेकडे लक्ष देण्याला मला कधींच सवड झाली नाहीं. गांवांत कीर्तनें झालीं म्हणजे बहुधा सुरावर म्हटलेलीं पदें वगैरे ऐकण्याच्या हेतूनें मी कीर्तनाला जात असें. आडिवऱ्याकडील गुरवांचे तमाशे गांवांत येत त्या वेळीं विशेष शोकी मंडळी त्यांच्या बैठका निवडक लोकांसाठीं करित असत; परंतु वर्षांतून दोनतीन तमाशे तरी सार्वजनिक म्हणून होत असत; त्यांत विचकट लावण्या

असत, तरी लहान मुलांनी असल्या तमाशांना जावें, असा गांभचा परिपाठ होता, व त्याबद्दल कोणाला कांहीं वाटत नसे. मी विशेषतः गाणें ऐकण्याच्या हेतूने तमाशांना जात असें.

मला नाटकें पाहण्याची हौस होती. खेडेगांवांत असले प्रसंग फारच थोडे यावयाचे; पण ते आले असतां मी वायां जाऊं देत नसे. उत्सवांच्या अखेरीला नाटकें करण्याची तिकडल्या कांहीं गांवांत चाल होती. जवळच्या गांवीं अशीं नाटकें झाल्यास तीं पहावयाला मी जाईं. फिरस्त्या नाटक मंडळ्या त्यावेळीं तिकडे काचित् जात; पण एखादी गेली, तर दापोलीला जाऊनहि त्यांचें एखादें नाटक मी पाहीं. एकदां असें एक नाटक दापोलीला होतें. त्याच कंपनीचें एक नाटक मी तीन मैलांवरच्या हणें गांवीं नाऊन पाहिलें होतें. दापोली येथील नाटकाला बरीच मंडळी मुरुडांतून गेली होती. त्यांच्याबरोबर दादाहि गेले होते. मला त्यांनीं दुसऱ्यानेंहि नेलें असतें, परंतु आमचे यजमान बर्वे यांजकडे त्या रात्री षष्ठीपूजन होतें व आम्हांपैकीं कोणीतरी त्या प्रसंगां हजर असणें जरूर होतें. कारण, एक तर आम्ही मानकरी म्हणून, व दुसरें ते आमचे यजमान म्हणून. मीं एक नाटक पाहिलें असल्यामुळे मीं गांवीं रहावें व दादांनीं नाटकाला जावें असें ठरलें; तरी माझ्यानें राहवेना. रात्रीचीं जेवणें झाल्यानंतर कांहीं मंडळी चालत जाणार होती. तेव्हां षष्ठीपूजनाचें काम झाल्यानंतर जेवण आटोपून मी त्यांच्याबरोबर चालत गेलों. याबद्दल मला बरीच बोलणीं ऐकून घ्यावीं लागलीं.

त्यावेळीं घत्यांचा खेळ इतका बोकाळलेला नव्हता. आमचे आवडीचे खेळ म्हणजे गढे व आट्यापाट्या. या खेळांचे बरेच अड्डे गांवांत असत. चवारी सुपारी हें झाड इकडे आढळांत येत नाहीं. ही चवारी सुपारी हिरवी असते, तेव्हां तिचा गर, रांप धुऊन टाकिला असतां सुपारीसारखा खाण्याला उपयोगी पडतो. हें फळ पिकल्यानंतर वरची साल काढून टाकली म्हणजे आंत मोठ्या रोंठ्याचे दुपटीपासून चौपटीपर्यंत आकाराचे गढे असतात. यांचा उपयोग गोट्यांप्रमाणें खेळण्याच्या कामीं होतो. सणावारी मोठमोठे लोक सुद्धां हा खेळ आवडीनें खेळत. आमच्या घरा-मागच्या बाडींतच या खेळाची एक जागा होती, तेथें आम्ही हा खेळ खेळत असूं. आट्यापाट्यांचा खेळ बहुधा आम्ही ओल्या वाळवंटावर म्हणजे भरतीनें धुऊन गेलेल्या स्वच्छ कठीण वाळूवर खेळत असूं. उन्हाळ्यांत उन्हाची वेळ टाळण्या-साठीं शाळा तीन वाजल्यापासून सहा वाजेपर्यंत भरत असे. आम्ही त्यावेळेचा उपयोग पुष्कळ वेळां ओल्या वाळवंटावर जाऊन पाट्या खेळण्याकडे करित असूं. तिकडला खेळ संपवावपाचा व लागलेंच घरीं येऊन पुस्तकें घेऊन शाळेंत जावयाचें. सावली मोजून आम्ही किती वाजले त्याचा अजमास करित असूं. दोनप्रहरांपासून तीन वाजेपर्यंत साधारण मानातें पावलांच्या निम्ने वाजलेले असावयाचे.

आमच्या घराशेजारी जेथे मी देवपूजेला वयैरे जात असं, तेथे सोंगट्यांनीं खेळण्याचा एक मोठा अड्डा असे. नागपंचमीपासून दिवाळी संपेपर्यंत जे सण येतात, त्या सणांच्या दिवशीं हा खेळ दिवसरात्रीतून आठदहा तास तरी चालावयाचा. मी अगदी लहान वयाचा असतांनाच हा खेळ चालत असला म्हणजे तेथे जवळ बसत असं. तीन फांशांनींच नेहमीं खेळत. मला पाहून पाहून चांगलें दान लावतां येऊं लागलें. मी एखाद्या वेळीं खुबीदार दान सुचवीत असं. दोन बाजूला दोन उत्कृष्ट दान लावणारे बसत असत व एकेका गड्याचा दुर्गंगीचा डाव बहुतकरून खेळत असत. मी सुमारे दहा वर्षांचा असतांना, एकदां पुष्कळशी मंडळी खेळ महावयाला बसली होती, व तेथे मीहि होतो. एका बाजूच्या दान देणाऱ्यानें माझें कौतुक करण्यासाठीं मला आपल्या बाजूचें दान लावण्याला सांगितलें. पंधराविस वेळां फांसे टाकून होतपर्यंत मीं तें काम हुशारीनें केलें; परंतु पुढें घाबरलों. तेव्हां नेहमींच्या मनुष्यानें तें काम आपणाकडे घेऊन डाव संपविला.

माझ्या लहानपणाच्या स्वभावाचें चित्र रेखाटण्याला उपयोगी पडतील, अशा दोन गोष्टी माझ्या चांगल्या स्मरणांत आहेत. माझी नुकतीच मुंज झालेली होती. मंडलिकांच्या घरीं एक मोठी समाराधना असून पात्रावर पावली दक्षिणा होती. मी आपल्याबरोबर माझ्या लहान बहिणीला जेवावयाला नेलें होतें. मला एक पावली व माझ्या बहिणीला एक आणा दक्षिणा मिळाली. आम्ही जेवून घरीं यावयाला निघालों. माझ्या बहिणीनें आपली दक्षिणा आपल्या मुठींत गच्च धरून ठेविली होती. 'ते पैसे माझ्याजवळ ठेवायला दे', म्हणून मी मागूं लागलों. ती देईना. माझा हेतु एवढाच होता, कीं, ते सर्व पैसे आपण नेऊन आईजवळ द्यावे व थोडी प्रौढी मारावी. आमची बरीच बोलाचाली झाली. मी ते पैसे हिसकून घेईन म्हणून माझी बहिण बव्यांच्या घरांत शिरली व माझ्याबरोबर परत न घेतां सावकाश मागून एकटी आली. अर्थात् तिच्या मनांतहि आपण आपले पैसे आईला नेऊन द्यावे व फुशारकी मिरवावी असं होतें. ती संधि तिला न देतां आपणच मोठेपणा मिरविण्याचा माझा प्रयत्न फुकट गेला.

दुसरी गोष्ट फुशारकी मारण्याचीच, परंतु निराळ्या स्वरूपाची आहे. मी सुमारे आठदहा वर्षांचा होतो. आमच्या बाबांनीं थंडीच्या निवारणार्थ एक नवी सकलाद विकत आणली होती. आमच्या शेजारचे एक गृहस्थ नेहमीं सकलाद पांघरून इकडेतिकडे हिंडत असत; तेव्हां धोतराऐवजीं सकलाद पांघरणें हें मला अधिक प्रतिष्ठेचें लक्षण वाटलें. तो वर्षप्रतिपदेचा दिवस होता. आज सकलाद पांघरून पंचांगश्रवणासाठीं देवळांत जाणार असा मीं हट्ट धरला. गांवांतल्या लहानमोठ्यां सर्व पुरुषांनीं उंची कपडे घालून देवळांत जमावें, व पंचांग वाचून झाल्यानंतर कड्डलिंबाच्या पाल्याचा चूर करून त्यांत साखर मिसळून ती वांटावी व ती खाऊन

सर्वांनीं घरोघर जावें, असा परिपाठ असे. या प्रसंगीं सकलाद् पांघरून मी देवळांत जाणार होतो. दुसरे कोणीहि मनुष्य अशा प्रसंगीं सकलाद् पांघरून जात नाही, व मी गेलों तर माझे हसें होईल, असें अनेक प्रकारांनीं बावांनीं व आईनें मला सांगितलें, पण माझी समजूत पडेना ! अखेरीला जेव्हां चवदाव्या रत्नाचा प्रयोग होऊं लागला, तेव्हांच मी गप्प बसलों.

महिन्यांतून तीन दिवस स्वयंपाकाचें काम आमच्याकडे येत असे. यासंबंधाची मुख्य जबाबदारी दादांवर पडे. धाकटी बहीण मुलगी असल्यामुळें तिजवरहि स्वाभाविक बरेंच काम पडे. मी थोडासा अधिक आवडता असल्यामुळें घरकामांत चुकारतद्रूपणा करित असें व तो खपूनहि जाई; तथापि थोडेंसें काम माझ्या वांटणीला येतच असे.

आमच्या गांवांत बहुधा केळीच्या पानावर जेवण्याची बहिवाट असे. आमचा आगर आम्ही मकत्यानें देत असूं, त्यामुळें आम्हांला केळीचीं पानें पिळत नसत; म्हणून आम्ही कसल्या तरी पत्रावळीवर जेबीत असूं. मला झाडावर चढतां येत असे. वड, भुरवड, चांदडा, फणस वगैरे झाडांवर चढून पत्रावळीसाठीं पानें आणण्याचें काम मी मोठ्या हौसेनें करित असें, व पत्रावळीहि लावीत असें. एकदां बोरीच्या झाडावर चढून बोरें पाडित असतां खांदीवरून माझा पाय निसटला व एका खांदीला हात धरलेला होता त्या खांदीपासून मी लोंबकळत राहिलों. माझ्या बरोबर बारातेरा वर्षांचा माझा एक मित्र व धाकटी बहीण हीं होती; तीं मीं पाडलेलीं बोरें टिपीत होती. माझ्या यायांपासून जमिनीपर्यंत अंतर सुमारे दोन पुरुष होते. त्या दोन मुलांनीं खालच्या वाळूवरिल कांटे वगैरे काढून टाकिले, व मी हात सोडून देऊन खालीं पडलों. अंगाला बोरीचे कांटे बरेचसे बोंचले होते, पण दुसरी म्हणण्यासारखी इजा झाली नव्हती. ही गोष्ट त्या वेळीं आम्हीं घरीं कळविली नाही. पुढें चारदोन महिन्यांनीं ती कळविली.

पावसाळ्यांत तळीं भरलीं म्हणजे कांहीं मोठे लोक व कांहीं मुलें मिळून दर रविवारीं पोहावयाला जात. आमच्या गांवांत बहुतकरून सर्वांना पोहावयाला येतें. आठदहा वर्षांचा मुलगा झाला कीं त्याला पोहावयाला शिकवावयाचें, असा तिकडील प्रघात आहे. मी पाण्यांत जावयाला फार भीत असें. एकदां शेजारच्या वडील मंडळींनीं फार वेडेपणा केला, त्यामुळें तर मीं फारच भीति घेतली. पोहावयाला शिकवावयाचें झाल्यास चांगल्या पोहणाऱ्यानें पाण्यांत जावें व नवशिक्या माणसाला कमरेभोंवतीं सुखडी अगर भोपळा बांधून धीर देऊन पाण्यांत नेलें पाहिजे. तसें कांहीं न करितां शेजारच्या मंडळींनीं माझी भीति घालविण्यासाठीं आसुरी उपाय योजला. पोहावयाला विहिरीपेक्षां तळें चांगलें; पण तळ्यावर न जातां आमच्या परसांतील आडावरच त्यांनीं मला नेलें. दोनप्रहरची वेळ होती, सर्वांचीं जेवणें

झालेली होती; तेव्हां आपण कोणी पोहावयाला न येतां मला एकट्यालाच विहिरींत टाकण्याचा त्यांनीं बेत केला. माझ्या कमरेला सुखडी बांधल्या. मी एकसारखा भीत होतो व ओरडत होतो; पण तिकडे कोणीच लक्ष देईना. तुझ्या मागोमाग मी येतो, असें एकानें मला सांगितलें, व दोघांनीं एकेक हात धरून त्यांनीं मला विहिरींत फेंकून दिलें. माझ्या कमरेला दोर बांधून जर त्यांनीं मला आंत सोडिलें असतें, तर दोराच्या मदतीनें मी पोहूं शकलों असतो; पण मी फार भ्यालेला असल्यामुळें हातपाय हलविण्याचें भान मला राहिलें नाहीं व मी गटंगळ्या खाऊं लागलों. त्या वेळीं एका मनुष्यानें विहिरींत उडी टाकली व मला घर काढलें. या त्यांच्या अविचारीपणानें माझ्या उरांत धडकी भरली. पोहण्याचें नांव काढलें, तर मी अगदीं भिऊन जाईं. त्याच्या पुढल्या रविवारी मंडळी मला पोहावयाला नेतील, म्हणून मी आमच्या माळ्यावर काळोखांत जाऊन लपून बसलों. आमच्या घराला माळा होता; पण दिवसाहि दिवा नेल्यावांचून तेथे कांहीं दिसावयाचें नाहीं, अशी स्थिति होती. घरची मंडळी मात्रा शोध करूं लागली. पण मी कोठें सांपडलों नाहीं. घरांत मनुष्यें बोलत तें मी ऐकत होतो, पण मी बाहेर आलों नाहीं. कारण हे टोळभैरव मला पाहिल्याबरोबर पोहण्यासाठीं उचलून नेतील, व घरच्या मंडळीचें त्यांच्यापुढें कांहीं चालणार नाहीं, हें मला माहित होतें. मी कोठें विहिरींत वगैरे तर पडलों नाहीं ना, अशी देखील शंका घरच्या मनुष्यांना आली; पण करतात काय? त्यांनीं शोध करावयाचा तितका केला व अखेरीला कंटाळून स्वस्थ बसली. पोहणारी मंडळी सर्व आटोपून आपापल्या घरीं जाण्याची वेळ टळून गेल्यानंतर दोनप्रहरच्या जेवणाच्या सुमाराला मी माळ्यावरून खालीं आलों, व तेथें लपून बसण्याचें कारण त्यांना सांगितलें. त्यानंतर कांहीं दिवस पोहण्यासंबंधानें कोणी माझ्या वाटेला गेलें नाहीं. पुढें बऱ्याच दिवसांनीं ही माझी भीति जाऊन मला साधारण पोहतां येऊं लागलें.

लाकडाच्या ताड्यांचे अष्टकोनी सांगाडे तयार करून रंगीत कागद त्याच्यावर चिकटवून दिवाळीसाठीं कंधे तयार करण्याचा मला नाद असे. पुढें पुढें पांढऱ्या स्वच्छ जाड कागदावर जाळी खोदून सिलिंडरच्या आकाराचे पायलीचे कंधे मी तयार करित असें. कंदिलांत पणती लाविली म्हणजे बाहेरून चित्रें लावलेली कागदाची पायली त्यांत फिरत असे. छत्रीचे अग्ने शिवावयाला मी शिकलों होतो. लोखंडी सांगाडा असला, म्हणजे मेण व बिरुदा यांच्या मिश्रणानें पावसाळ्यासाठीं मेणकापडी छत्र्या घरच्या मंडळींच्या उपयोगासाठीं मी करित असें. अशा रीतीनें मी तयार केलेली छत्री बाबांनीं आपले यजमान बर्वे यांना दाखविली व त्यांनीं माझी तारीफ केली. याशिवाय मात्रा लहानपणचा आणखी एक उद्योग चातीवर कापसाचें सूत काढून त्याचीं जानवीं बनविणें हा होता. आज्ञाशी लोक जानवीजोड विकत घेत. आमच्या घरापुरतीं जानवीं आमचीं आम्हीच तयार करित असूं.

आमच्या आगरांत आंब्याचें झाड मुळींच नव्हतें, पण उन्हाळ्यांत आंबे पिकूं लागले म्हणजे आम्ही रात्री व पहाटेला कंदील घेऊन आजूबाजूच्या पांच पंचवीस झाडांखालीं हिंडून पडलेले आंबे सांपडतील तेवढे टिपून आणीत असूं. सुमारे एक महिनाभर रात्रीचा हा उद्योग चालत असे. हीं झाडे अर्थात् लोकांच्या मालकीचीं होती. आम्ही मालकाच्या नजरेला पडलों, तर ते आम्हांवर रागें भरतः पण अशा रितीनें आंबे नेणें फारसें गैर समजलें जात नसे.

शिमग्याच्या दिवसांत मुलांनीं होळीसाठीं लाकडे, गोवऱ्या व गवत चोरणें हीं गोष्ट अगदीं साहजिक होती. शिवाय शिमग्यांत बारीकसारीक चोऱ्या करण्याला हरकत नाही असा समज असे. केळवंड, नारळ, फणस इत्यादिकांची चोरी कचित्प्रसंगीं शिमग्याच्या दिवसांत मीं केलेली आहे. कडव्याच्या ओल्या शेंगा चोरून आणाव्या व त्या मातीच्या मडक्यांत घालून त्यांचीं तेंडें बंद करून तीं मडकीं गवतांत भाजावीं व आंतल्या शेंगा वाफेनें चांगल्या शिजल्यानंतर त्या काढून खाव्या, हा उद्योग होळी आटोपल्यानंतर दहाबारा मंडळींच्या टोळ्या जमून ठिकठिकाणीं व्हावयाचा. असल्या व्यवसायांत माझे रिकामपणचे दिवस गेले.

८. देशकार्याचें बाळकडू

हे बाळकडू मला पाजणारे माझे गुरुजी सोमण मास्तर होत. आमच्या गांवीं पांडुरंग दाजी बाळ नांवाचे एक गृहस्थ मोठे हुषार, कर्तबगार, सरकारी-दरबारी कामांत शहाणे असे असत. त्यांजकडे बरीच वर्तमानपत्रें येत. यांचा व गुरुजींचा फार स्नेह जमला. मी रिकामा असल्यामुळें वर्तमानपत्रें वाचणें हा एक माझा वेळ घालविण्याचा मार्ग झाला. वर्तमानपत्रांतील कांहीं निवडक भाग गांवांतील लोकांना वाचून दाखविले असतां त्यांना सार्वजनिक प्रश्नांची बरीच माहिती करून देतां येईल असा विचार गुरुजींच्या मनांत आला, व या कामावर त्यांनीं माझी योजना केली. गुरुजींचा मी अगदीं आवडता शिष्य होतो. ते सांगतील तें काम मी विनहरकत करावयाचा. या आमच्या संबंधामुळें लोक व इतर विद्यार्थी मला थडेनें 'कल्याण' म्हणत. गुरुजींना अर्थात् 'रामदास' म्हणत. पुढें आमचे आम्हीच परस्परांमधील पत्रव्यवहारांत त्या नांवांनींच सद्दा करूं लागलों. श्रीदुर्गा-देवीच्या देवालयांत लोकांची दर्शनांला जाण्याची वेळ सायंकाळीं पांच वाजल्या-पासून दिवे लागण्यापर्यंतची असे. या वेळीं मीं वर्तमानपत्रें घेऊन देवळांत बसावें आणि वाचनाला सुरुवात करावी, व येणाराजाणारांनीं वाटल्यास कांहीं वेळ बसून

एकावें असें चालत असे. हा क्रम महिन्या दोन महिन्यांपलीकडे चालला नाही. पण हा माझा सार्वजनिक कामांतला पहिला धडा होता !

दुसऱ्या धड्यापासून मला चांगलाच अनुभव मिळाला. गुरुजींच्या मनांत देशोद्धाराच्या अनेक कल्पना येत. त्या वेळीं 'सामायिक भांडवलाच्या कंपनी' या विषयाचा ऊहापोह वर्तमानपत्रांतून बराच चालला होता. गुरुजींच्या मनांत आपण हा अनुभव पहावा असें आलें, आणि त्यांनीं मुरूड गांवांत व्यापारोत्तेजक मंडळी स्थापन करण्याची खटपट केली. आपण अध्यक्ष झाले, व शाळेंतील एक शिक्षक श्रीयुत नाना सामल यांना चिटणीस केलें. परंतु पुढें लवकरच त्यांच्या ध्यानांत आलें की, सरकारी नोकरांनीं हीं कामें उघड करणें बरें नव्हे. म्हणून त्यांनीं श्रीयुत पांडुरंग दाजी बाळ यांना अध्यक्ष, व श्रीयुत गोविंद विनायक गद्रे यांना चिटणीस केलें. हीं नांवें दाखविण्याला मात्र होती; सर्व काम ते आपणच करित. पांच रुपयांचा एकेक भाग याप्रमाणें सुमारे आठशें रुपयांचें भांडवल जमलें. या भांडवलावर एक दुकान चालविण्याचें ठरलें. कांहीं गृहस्थांनीं पांचपांच भाग घेतलेले होते. गांवांत खाजगी तऱ्हेनें चालविलेलीं दुसरीं तीनचार दुकानें होती, त्यांच्याच धर्तीवर हें दुकान सुरू झालें. गुरुजींचें विन्हाड चिटणीस गद्रे यांच्या घराजवळ होतें. तेव्हां चिटणिसांच्या घरीं बाहेरच्या खोलीत व पडवीत हें दुकान मांडलें. मी या वेळीं गांवांत रिकामटेकडा होतो, तेव्हां दुकानदार मीं व्हावें, असें ठरलें. आमच्या घरीं घरगुती जमाखर्च ठेवण्याची वहिवाट होती, व माझे दादा या सुमाराला शिक्षकाच्या चाकरीवर गेले असल्यामुळें घरचा जमाखर्च मी लिहींत असें; पण दुकानाचें लिहिणें मला माहित नव्हतें. मास्तरहि अगदीं अननुभवी होते; आम्ही जमाखर्च ठेवीत होतो, पण वेळच्यावेळीं शिल्लक तपासून पाहणें वगैरे गोष्टी नियमितपणें घडत नसत. उधार मालाचाहि जमाखर्च नोटपणें ठेवला जात नव्हता. मी दुकानांत असलों म्हणजे मीं माल विकावा, नसलों तर मास्तरांनीं अगर गद्रे चिटणिसांनीं विकावा, असें चालत असे. स्वदेशीविषयी तीव्र भावना त्यावेळीं सर्वत्र पसरली नव्हती. देशी अगर विलायती माल जो सोयीचा पडे तो दुकानांत ठेवला जाई. मला दरमहा तीन रुपये पगार द्यावा, अशी गुरुजींची इच्छा होती; पण वर्षअखेर नफ्याचा हिशोब झाल्यानंतर ते पगार देणार होते. परंतु वर्षांअंती हिशेब केल्यावर असें आढळून आलें, की, नफा व्हावा तितका झाला नाही. तेव्हां भागीदारांना दरसाल दरशेंकडा नऊप्रमाणें व्याज दिलें व माझ्या कामाचा मोबदला म्हणून मला सव्वासहा रुपये दिले. पुढें हें दुकान मोठ्या कष्टानें आणखी सातआठ महिने चाललें. आपणाला हें काम उरकत नाही, असें पाहून तें बंद करण्याचें ठरलें. सवडीसवडीनें भागीदारांचे पैसे परत देण्यांत आले, कांहींच्या गळ्यांत उरलेला माल बांधला, व आणखी राहिलेला कमी दरानें विकून सर्व निरवानिरव करण्यांत आली. या कामांत गुरुजी, गद्रे व पांडुरंग दाजी यांचे पांचपांच भाग अजी बुडाले.

बाकीच्यांचे परत देण्यांत आले. माझ्या अव्यवस्थितपणामुळे हा सर्व घोटाळा झाला, ही गोष्ट मला खात असे. बाकीच्यांना नसा चढा बसला, तसा आपणहि आपणाला बसवून घ्यावा असा विचार मी केला, व माझे मित्र श्रीयुत काशीनाथ-पंत काणे यांचे चुलते वे० दाजीबा काणे यांचे पांच भाग होते ते पंचवीस रुपये त्यांनीं मागूं नयेत असें मीं केलें, व कोणाला न कळवितां श्रीयुत भिकाजीपंत वैशंपायन म्हणून त्यांच्याच बयांचे गृहस्थ मला मदत करित, त्यांच्या मध्यस्थीनें पावणोत्रा व्याजानें पंचवीस रुपयांचें कर्जखत मीं त्यांना लिहून दिलें. अशा रीतीनें गुरुजी मला चढा सोसूं देणार नाहींत, हें मला माहित होतें; म्हणून ही गोष्ट मीं त्यांना कळविली नाहीं. काणे यांजकडे उधार माल पंचवीस रुपयांचा आहे म्हणून त्यांचे भागाचे रुपये परत वाचयाला नकोत, असें मीं खोटेंच सांगितलें व तें पचूनहि गेलें. माझ्याजवळ त्या वेळीं पैसा नव्हता; पण हा पुढें थोडीफार चाकरी करून पैसे मिळविल व आपले पैसे फेडील, अशी काणे यांना खात्री वाटली. त्या वेळीं माझे वय १८ वर्षांचें होतें. ही रक्कम मीं पुढें इंग्रजी शिकत असतांनाच मॅट्रिक्यु-लेशनची परीक्षा होण्यापूर्वी शिकवण्या वगैरे करून पैसे मिळवून फेडली. मध्यंतरीं एकदां पांच रुपये दिले व पुढें पंचवीस दिले. अधिक झालेलें व्याज त्यांनीं माफ केलें.

९. सहाव्या इयत्तेची परीक्षा

सहाव्या इयत्तेच्या परीक्षेला बसावयाला बयाचीं सतरा वर्षे पुरी व्हावीं लागत. हीं पुरी झाल्यानंतर या परीक्षेला जाण्याचा मीं बेत केला. परीक्षेची वेळ हल्लींप्रमाणेंच सप्टेंबर महिन्यांत होती, ती अतिशय गैरसोयीची असे. रत्नागिरी मुरुडाहून तीस कोस आहे. पावसाळ्याचे दिवस, व वादेंत जिकडेतिकडे खाड्या, यामुळें रत्नागिरीस जाणें अशक्य असे. म्हणून मुरुडचे विद्यार्थी परीक्षे-साठीं मुंबईला जात. विद्यार्थ्यांनीं आपापल्या जिल्ह्यांत परीक्षेला बसलें वाहिजे, असा नियम पुढें झाला. या वेळीं विद्यार्थ्यांना वाटेल त्या ठिकाणीं परीक्षेला घेत. शिवाय मुंबईची परीक्षा रत्नागिरीपेक्षां सोपी, अशीहि विद्यार्थ्यांची समजूत असे. त्या वर्षीं आम्ही पांच विद्यार्थी परीक्षेला जाणारे होतो. आंजल्यांच्या खाडींत एक गलबत मुंबईस जावयाचें होतें, त्यांतून जाण्याचा आम्हीं बेत केला. गलबत रात्रीं बारा वाजतां निघणार होतें. आम्ही आवशीलाच खाडीजवळच्या धर्मशाळेंत जाऊन बसलों. इतक्यांत पाऊस अतिशय जोराचा पडूं लागला व तो थांबण्याचें चिन्ह दिसेना. अर्थात् गलबत जाण्याचें राहिलें व आम्ही दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं पावसाच्या टोंबांतून सहा मैल घरीं परत आलों. आमच्या गांवांतील खाडीलाच

इतकें पाणी झालें कीं, मोठ्या कष्टानें ती उतरून आम्ही पार पडलों. पायरस्त्यानें मुंबईला जावयाचें म्हणजे रत्नागिरीसारखीच अडचण होती. जिकडेतिकडे उतार न होणाऱ्या खाड्या. आतां आमचें परीक्षेला जाणें बहुतकरून राहतें, असें सर्वांना वाटलें. साताराच्या परीक्षेला अजून चार दिवस होते. कसें तरी करून अठरा कोसांवर असणारें चिपळूण गांठतां आलें तर पुढील रस्त्यावर नद्यांना जिकडे तिकडे पूल होते. पाऊस फारसा कमी झाला नव्हता, म्हणून आमच्या कोणाच्याच घरची मंडळी आम्हांला परवानगी देईना. शिवाय दीड कोसांवर कंदें येथें राहणारा एक विद्यार्थी होता, त्याची परवानगी मिळावयाची होती. आम्हीं हट्ट करून परवानगी मिळविली आणि सर्वजण कंदें येथील मुलाच्या घरीं वस्तीला गेलों. आतां पाऊस कमी झाला होता, पण तीन दिवसांत सातारा गांठावयाचा होता. सर्वांना हें अशक्य वाटलें. कंदें येथील मुलाच्या घरची परवानगी मिळेंना; तेव्हां आम्हीच निघालों व तो मुलगा आम्हांला पोहेंचवावयाला आला. सामानासुमानाशिवायच तूं आमच्याबरोबर चल, म्हणून आम्हीं त्याला म्हटलें, व तोहि आम्हांबरोबर आला. दोनप्रहरां सहा कोसांवर कुंभें गांवीं आम्हीं दुपारच्या जेवणासाठीं मुक्काम केला. इकडे या मुलाच्या घरच्या मंडळींनीं ताडलें कीं, ज्या अर्थीं हा परत आला नाहीं, त्या अर्थीं हा परस्पर गेला असावा. तेव्हां त्याचा वडील भाऊ त्याचें सामानसुमान घेऊन निघाला व आमचीं जेवणें होऊन आम्ही पुढें जावयास निघणार, तो त्यानें आम्हांला गांठलें. आम्हीं सर्वांनीं आपापलीं ओझीं पाठीशीं बांधलीं व जेवल्याबरोबर पुढें जाण्यास निघालों. आठ कोसांवर आम्हीं रात्रीची वस्ती केली. पुनः पहाटेला उठून उजाडल्याबरोबर आम्हीं चिपळूण गांठलें. तेथें आमच्या गांवचे एक गृहस्थ फौजदार होते, त्यांच्या घरीं आम्हीं उतरलों. दोनप्रहरांचीं जेवणें करून थोडी विश्रांति घेऊन आम्हीं पुनः निघालों. फौजदारसाहेबांनीं आम्हांला ओझ्यासाठीं भाड्याचें एक घोडें करून दिलें. चिपळूणांपासून पाटण अठरा कोस, व पाटणपासून सातारा अठरा कोस, इतकी मजल आम्हांला मारावयाची होती, व अवकाश काय तो दीड दिवस व दोन रात्री इतका होता. आम्ही कुंभालीं घांटाच्या पायथ्याशीं जाऊन फराळ केला, व रात्रीची चारपांच तास झोंप घेऊन पहाटेला दोन वाजतां घाट चढूं लागलों. इतकें नेटानें चालण्याची आम्हांला संवय नव्हती. यामुळें आम्ही थकलों होतो; तथापि कसेंबसें करून एक वाजण्याच्या सुमाराला पाटण गांठलें. तेथें एका गृहस्थाच्या घरीं वाटसरूनना भोजन मिळत असे. तेथें जाऊन आम्हीं स्नान करून जेवणखाण आटोपलें, तो तीनसाडेतीन वाजले. दुसऱ्या दिवशीं दहा वाजतां परीक्षेसाठीं हजर व्हावयाचें होतें, व अठरा कोसांचा प्रवास करावयाचा होता. परीक्षेला जाण्यासाठीं विद्यार्थी आले आहेत अशी शाळामास्तरांना खबर कळली, तेव्हां ते आम्ही उतरलों होतो तेथें आले. त्या मंडळीनें आम्हांला अशी सल्ला दिली कीं, मोठ्या रस्त्यानें गेलें तर सातारा अठरा कोस आहे; परंतु पायवाटेनें खिडींतून

धनगरसड्याच्या मार्गाने गेल्यास सहा कोसांचा हिसका वांचतो; आम्ही जलदी केली, तर काळोख पडण्यापूर्वी धनगरसड्यावर जाऊं, व मग पुढील वाट तितकी यार्ड नाही. आम्ही सर्वांनी लागलीच निघण्याची तयारी केली. या सर्व प्रवासांत आनंदाची गोष्ट एवढीच होती, कीं, पहिल्या सहा कोसांच्या पुढे आम्हांला पाऊस बिलकूल लागला नाही. आम्ही पाटणहून निघाल्यानंतर दोनतीन मल कसेबसे ठीक गेलीं; परंतु पुढे घोडे अगदीं थकले. पाटणहून निघतांनाच घोडे-वाल्यानें खूप आढेवेढे घेतले; परंतु आम्ही त्याला जुलुमाने आमच्याबरोबर यावयाला लावले. आम्हांला परीक्षेचा ध्यास लागला होता, त्यामुळे जरी आमचीं शरीरे थकलीं होतीं, तरी आमचीं मनें त्यांना जोर देऊन ओढओढून नेत होतीं. तसें उत्तेजन त्या बिचाऱ्या घोड्याला काय होते ! बोलूनचालून तें भाडेकरी घोडे. त्याला खाणें वेताचेंच मिळावयाचें. चिपळुणापासून पाटणपर्यंतच्या अठरा कोसांच्या प्रवासानें तें थकून गेलें होतें. एक काठी मारिली कीं, चार पावले चालावे व पुनः थकून उभें रहावे, असा क्रम त्यानें सुरू केला. आम्ही त्याला मारून चालविण्याचा प्रयत्न केला, पण व्यर्थ. आम्ही अर्ध्या खिंडीत आलों व काळोख पडला. एका बाजूला उंच कडा व दुसऱ्या बाजूला खोल दरी आणि मध्ये दोनएक हातांची अरुंद घाट व जिकडेतिकडे किरं झाडी ! अशा अडचणींत आम्ही सांपडलों. घोडेवाला आमच्या मूर्खपणाबद्दल व आम्ही आपल्याबरोबर त्याला संकटांत घातल्याबद्दल आमचें शब्दांनीं ताडण करित होताच. मोठें धीट मनुष्यहि अशा वाटेनें रात्रीला जाण्याचें धाडस करावयाचें नाही; पण आम्हांला त्या वाटेची कांहीं कल्पना नव्हती. आम्ही घोड्याला मारमारून चालविण्याचा प्रयत्न केला. अखेरीला नाइलाज होऊन थकल्यामुळे तें घोडें खालीं बसलें, तें कांहीं केल्या उठेना ! आम्ही त्या वेळीं स्वार्थ सांधण्यासाठीं अतिशय निर्दयपणानें वागलों ! आम्ही पांचजण व घोडेवाला पडला एकटा. त्यांतून तो तसा खाष्ट नव्हता. नाही तर तो इतक्या संध्याकाळीं खिंडीत शिरताच ना. किती मारलें तरी घोडें उठत नाही, हें स्पष्ट दिसून आलें. अशा अरण्यांत संबंध रात्र काढणें अशक्य होतें. घोडेवाल्याचें मन द्विधा होत होतें. घोड्याला टाकून जावें कसे व अरण्यांत थांबावें तरी कसे ? अखेरीला तो आमच्या-बरोबर पुढे जाण्याला तयार झाला. आम्ही ओझीं पाठोंगळीला मारलीं. घोडेवाला पुढे झाला. आम्ही मागोमाग निघालों. वाट बिलकूल दिसेना. पांचपंचवीस पावले चालल्यानंतर मधून एखाद्यावेळीं आकाश दिसावें व पुनः झाडीमध्ये लपून जावें, असें होत होतें. घोडेवाला माहीतगार होता, त्यामुळे आम्ही मोठ्या कष्टानें दहाअकरा वाजतां खिंडीतून बाहेर पडलों. जवळच धनगरसड्याचा माळ होता, तेथे धनगरांच्या चारदोन झोंपड्या होत्या. त्यांच्या शेजारीं माळावरच आम्ही मुकाम केला. पहाटेला अतिशय बारा सुटला आणि थंडीनें आम्ही कुडकुडून गेलीं. आम्हांला जर पुढील वाट माहीत असती, तर आम्ही तसेच पुढे चाललों असतों. आम्ही

घोडेवाल्याला घेऊन पुढे गेलों असतो, पण तो येईना. दिसू लागलें तेव्हां आम्हीं पुढची वाट धरली. घोडेवाल्याला अधिक पैसे देऊन खुष करण्यालाहि आम्हांजवळ काहीं नव्हतें ! सातआठ रुपये एकेकाजवळ होते. सेवठ्यांत परीक्षेची एक रुपया फी, साताऱ्यांत जितके दिवस रहावें लागेल तितक्या दिवसांची खाणावळ व प्रवासाचे सर्व खर्च भागवावयाचे होते. तेव्हां आम्ही सातारपर्यंत ठरलेलें भाडें देऊन त्याला परत लावले. त्या बिचाऱ्याचें घोडें त्याला परत मिळालें, कीं रानांतच त्याला कोणी हिंस्र पशूनें खाऊन टाकलें, कीं अतिश्रमानेंच तें निजधामाला गेलें, ईश्वर जाणे ! या बरोबरीच्या चार विद्यार्थ्यांपैकीं दोघे अजून हयात आहेत. त्यांपैकीं कोणाची गांठ पडली कीं, त्या प्रसंगाची आठवण होऊन त्यावर संभाषण सुरू होतें, व अंगावर शहारे येतात !

आम्हीं त्या दिवशीं सकाळीं दहा वाजतां साताऱ्याला जाऊन पोहोंचण्याची जी खटपट केली, ती व्यर्थ गेली ! आम्हांला साताऱ्याला पोहोंचण्याला संध्याकाळचे पांच वाजले. आमचे एक घामस्थ तेथे कलेक्टराच्या कचेरींत कारकून होते, त्यांजकडे आम्हीं बिऱ्हाड ठेवले व जेवणाची सोय खाणावळींत केली. परीक्षेला दोनतीनशें विद्यार्थी होते. त्यांचीं नांवें नोंदण्यांतच तो दिवस गेला होता, व सऱ्या परीक्षेला सुरुवात झाली नव्हती. नांवें नोंदून झाल्यावर जर वेळ उरला, तर निबंध लिहावयाला देण्याची बहिवाट असे; पण या वर्षीं तसें झालें नव्हतें. हें ऐकून आम्हांला धीर आला. आमच्या ग्रामस्थांनीं परीक्षेच्या अध्यक्षींची गांठ घेतली व आमची हकीगत त्यांच्या कानीं घातली, तेव्हां आम्हांला परीक्षेला घेण्याचें त्यांनीं कबूल केलें. दुसऱ्या दिवशीं दहा वाजतां आम्ही परीक्षेच्या ठिकाणीं गेलों. मी नांव नोंदून घेण्यासाठीं पुढें झालों, तेव्हां माझी मूर्ति पाहिल्याबरोबरच त्या सर्वांना मी बघ खोटें सांगतो असें वाटलें. कमिटीनें माझ्याबरोबरच्या चार विद्यार्थ्यांचीं नांवें नोंदलीं, व मला परीक्षेला बसू दिलें नाहीं. मीं शाळेंतला बयाचा दाखलाहि नेला होता, पण त्याकडे कोणीं पाहिलें नाहीं. मी इतका ठेंगणा व कृश दिसें, कीं पंधरा वर्षांहून अधिक वर्षें मला खास नाहींत, असें कोणालाहि वाटावें. परीक्षकांना परीक्षा सुरू करण्याची घाई होती, तेव्हां त्यांनीं मजकडे अधिक लक्ष न देतां “तुला परीक्षेला घेत नाहीं”, असें मला सांगून ते पुढील उद्योगाला लागले !

झालें ! माझ्या सर्व आशेचा भंग झाला ! पुनः गांवीं परत जाऊन रिकाम-टेकडें हिंडत राहाणें माझ्या कपाळीं आलें. मी भिवा, मुखदुर्बळ म्हणून मला या वेळीं परीक्षेला घेतलें नाहीं. हा माझा भिन्नेपणा व मुखदुर्बळपणा मला माझ्या आयुष्यांत पुष्कळ ठिकाणीं नडला, व अजूनहि नडतो !

पूर्वीं घडून आलेला आणखी एक प्रसंग सांगण्यासारखा आहे. पांडुरंग दाजी बाळ हे आमच्या गांवचे कर्ते पुरुष होते. अशांना विरोध करणारा एक पक्ष असा-बयाचाच; तसा तो आमच्या गांवींहि होता. या दुसऱ्या पक्षांतिल एक गृहस्थ दापोली

येथें वकील होते. त्यांनी कंपनीच्या दुकानांतले पांच भाग घेतले होते. हे गृहस्थ कधीकधी दुकानांत येऊन अधिकउणी विचारपूस करित; हेतु हा की, पांडुरंग दाजी व त्यांचे स्नेही यांनी चालविलेल्या उद्योगांत कांहीं दोष काढून टवाळी करावी. दोष हवे तेवढे होते. एकदां त्यांनी दुकानांत येऊन घटकाभर अनेक प्रश्न विचारून व जमाखर्च पाहून व त्यांतले दोष काढून मला अगदीं घाबरवून सोडलें, व मी रडूं लागलों. मला कांहीं न विचारातां मास्तर व बाळ यांनाच काय तें विचारा, असें मी सांगितलें असतें म्हणजे माझे काम झालें असतें. पण हा विचार मला सुचावा कसा ? हे शब्द माझ्या तोंडून निघावे कसे ? माझी अवस्था पाहून ते निघून गेले. संध्याकाळीं ही हकीगत गुरुजीजवळ सांगतांना पुनः मला रडूं कोसळलें. माझ्यामध्ये प्रसंगावधान अगदीं नाही. एक प्रकारचा भित्रेपणा व एक प्रकारचा धीटपणा यांचा चमत्कारिक तऱ्हेचा मिलाफ मजमध्ये झालेला आहे. एखादें पाठ केलेलें भाषण सभेंत बोलून दाखविण्याला अगर तयार असलेल्या विषयांची परीक्षा परीक्षक घेत असतील तर त्यांजपुढें उत्तरे देण्याला मी भीत नसें; पण ज्या ठिकाणीं प्रसंगावधानानें उत्तरे द्यावयाचीं असत; त्या ठिकाणीं माझी अगदीं तिरपिट उडून जाई. वयानें मोठ्या अपरिचित मनुष्यांपुढें मी गेलों कीं, माझी गाळण उडालीच. एखाद्या मोठ्या मनुष्याला निरोप सांगायचा असला, तरी मला भीति वाटे. माझ्या भित्रेपणाचे आणखी एकदोन प्रसंग पुढील भागांत येतील.

या प्रसंगां जर एखादा धीट मुलगा असता, तर त्यानें परीक्षकांच्या कमिटीला आपलें नांव नोंदवयाला भाग पाडलें असतें. वय अगदीं खरेंखरें सांगितलेलें होतें व त्याबद्दल शाळेच्या मास्तरांच्या सहीचा दाखला होता. “ परीक्षेला घेत नाही ”, हे त्यांच्या तोंडचे शब्द ऐकल्याबरोबर मी गर्भगळित झालों. ही माझी अवस्था पाहून दाखला खोटाच असावा, असा त्यांचा समज अधिक दृढ झाला, व ते एकदम आपल्या उद्योगाला गेले, व मी हिरमुसला होऊन परत बिऱ्हाडीं आलों. पहिल्याच दिवशीं अंकगणिताची परीक्षा झाली व लागलीच दुसऱ्या दिवशीं निकाल सांगून त्या विषयांत पास झालेल्या विद्यार्थ्यांची पुढें परीक्षा सुरू झाली. मजबरोबरचे चारहि विद्यार्थी गणितांत नापास झाले होते. आम्ही सर्वच नाउमेद झाल्यामुळें शहर पाहण्याच्या वगैरे नादाला न लागतां आल्या वाटेनें तसेंच मार्गें फिरलों. खिंडीत आलों, तेव्हां पहिला प्रसंग मूर्तिमंत डोळ्यांपुढें उभा राहिला. यावेळीं अर्थात् दिवस होता. त्या प्रसंगांतून आम्ही कसे निभावलों याचें मला अजून आश्चर्य वाटतें.

मी घरीं येऊन पुनः पूर्वक्रम सुरू झाला. त्यावेळचें माझ्या क्षितिजावरचें महत्त्वाकांक्षेचें अत्युच्च शिखर म्हणजे सहाव्या इयत्तेची परीक्षा देऊन ट्रेनिंगांत जाणें व तेथून पहिल्या प्रतीचें सर्टिफिकेट मिळवून मास्तर होऊन बाहेर पडणें, हें होतें. तेव्हां पुनः सहाव्या इयत्तेच्या परीक्षेला वारी करण्यावांचून दुसरा मार्ग नव्हता. परीक्षेचे दिवस जवळ आले, तेव्हां परीक्षेला कोठें जावें, हा

एक प्रश्न येऊन पडला. मुंबईला जावयाचें म्हणजे गलबताच्या स्वाधीन, अर्थात् अनिश्रित. त्यावेळीं आगबोटी आठवड्यांतून दोनदां जात असत, पण त्या दिवाळीनंतर; व परीक्षा सप्टेंबर महिन्यांत होई. तेव्हां गलबतांतूनच जावें लागे. साताऱ्याला पुनःहि परीक्षेला घेणार नाहीत, ही भीति. या वर्षी माझ्याहून बाराचौदा वर्षांनी वडील असे माझे चुलत बंधु गंगाधरपंत कर्वे यांना परीक्षेसाठीं जावयाचें होतें. हे एका खेडेगांवच्या शाळेचे मास्तर होते. त्या वेळीं शाळाखात्याचें असें सर्व्हेरुलर निघालें होतें कीं, नवीन सुरू झालेल्या सहाय्या इयत्तेची परीक्षा जे पास होणार नाहीत त्यांना बढती मिळावयाची नाही. त्यामुळें तीसपस्तीस वर्षे वयाच्या कांहीं मास्तरांना सुद्धां परीक्षेला जावें लागत होतें. गंगाधरपंत एकदोन वेळां नापास झाले होते, व आतां त्यांना पुनः शेवटचा प्रयत्न करावयाचा होता. ते शाळेंत असतांना मुरुडाला जे मास्तर होते, ते या वेळीं कोल्हापूरच्या ट्रेनिंग कॉलेजांत शिक्षक झाले होते. तेव्हां त्यांच्या ओळखीनें कोल्हापूरला परीक्षेसाठीं जावें असा गंगाधरपंतांनीं वेत केला, व मीहि त्यांजबरोबरच जाण्याचें ठरविलें. मागील वर्षाचा अनुभव होता, म्हणून त्या वर्षी आम्ही परीक्षेच्या अगोदर बरेच दिवस निघालों, व चिपळुणावरून कऱ्हाडाच्या मार्गानें कोल्हापुराला जाऊन पोहोंचलों. आपलें सामानसुमान पाठीवर बांधून दररोज सुमारे पंचवीस मैलांचा प्रवास आम्ही करीत असूं. येथें एकेका विषयाची परीक्षा घेऊन तेवढा निकाल करून राहतील त्यांचीच पुढील परीक्षा घेत. असें शेवटच्या विषयापर्यंत करीत. आमची परीक्षा संपण्याला वीसपंचवीस दिवस लागले. आम्ही दोघेहि पास झालों. गंगाधरपंत हे भाविक गृहस्थ आहेत. मिरजेला त्यांचा एक मित्र होता, तेव्हां मिरज, औदुंबर, नृसिंहवाडी वगैरे ठिकाणीं जाण्याचें त्यांनीं ठरविलें. अर्थात् मीहि त्यांजबरोबर गेलों. हें सर्व आटोपून आम्ही आपल्या गांधी येण्यासाठीं परत फिरलों. नरकचतुर्दशीच्या रात्री आम्ही कऱ्हाडाला वस्ती केली. कऱ्हाडच्या एका श्रीमंत गृहस्थाच्या घरचे दोन मुलगे कोल्हापुरास इंग्रजी शिकावयास असत. ते घोड्यावर बसून सुट्टीचे घरीं चालले होते. त्यांची सहर्जीं वाटेंत गांठ पडली. गंगाधरपंत हे बोलके असल्यामुळें त्यांनीं त्यांची विचारपूस केली व ते कऱ्हाडालाच जाणार असल्यामुळें आमची रात्रीची वस्तीची सोय करण्याबद्दल त्यांनीं गोष्ट काढली व ती आनंदानें मान्य करण्यांत आली. अर्थात् आम्ही त्यांजकडेच वस्ती केली. *पहाटेचें नरकचतुर्दशीचें स्नान आम्ही

* कित्येक गोष्टी सहर्जीं अशा कांहीं चमत्कारिक रीतीनें घडून येतात कीं त्यांत कांहीं अमानुष योजना असवी, असें भोळ्या माणसाला वाटावें. वरील वाक्य लिहून होतें तों रात्रीचे आठ वाजले; इतक्यांत पार्वतीबाई आल्या व “आज मला शिकविण्याला वेळ आहे का ?” असें म्हणाल्या. मीं लागलेच लिहिणें बंद केलें, व त्यांना शिकवूं लागलों आणि पहाटेला आश्रमांत नरकचतुर्दशीच्या स्नानांची गडबड चालली आहे, अशा वेळीं पुढील वाक्यें लिहावयाला बसलों; तेव्हां झटपशीं हा मेळ माझ्या लक्षांत आला. (उत्तरार्ध, प्रकरण दोन पहा.)

गंगेवर केलें. ज्यांच्याकडे आम्ही उतरलों होतो त्यांनीं दिपवाळीचा फराळ केल्या-
शिवाय अगोदर निवुं नये, असा आग्रह केल्यावरून फराळ उरकून आम्हीं पुढील
प्रवास सुरू केला. हा परत जातेवेळचा प्रवास आम्हीं फार जलदीनें केला. भाऊ-
बिजेच्या दिवशीं मुरुडास जाऊन पोहोंचावयाचें, असा वेत केला. मधले मुक्काम
माझ्या लक्षांत नाहींत; पण प्रतिपदेच्या रात्रीं आम्हीं चिपळुणापासून तीन कोसांवर
घाटाखालीं कान्हे म्हणून गांव आहे तेथें वस्ती केली. या गांवां गंगाधरपंत पूर्वीं
मास्तर होते. तेव्हां तेथील मंडळीला भेटून नंतर पुढें जावें, अशा हेतूनें ते तेथें गेले.
मी फार थकल्यामुळें लागलाच निजून गेलों. त्यांनीं मात्र आपल्या मंडळींत कांहीं
भक्तिपर पदें वीण्याच्या सुरांत म्हणण्यांत व गप्पा मारण्यांत बहुतेक रात्र घालविली.
नंतर आम्ही पहाटेला तीनचार वाजतां निघालों ते एकसारखे बेचाळीस मैल चालून
भाऊबिजेच्या रात्रीं अकरा वाजतां घरीं जाऊन पोहोंचलों. मध्यंतरीं दोनतीन वेळां
फराळ करून प्रत्येक वेळीं तासाअध्यांतासाची विश्रांति घेतली. घरीं गेल्यावर भाऊ-
बिजेचें ओंढाळणें व फराळ होऊन नंतर कुटुंबांतील मंडळींत प्रवासासंबंधानें थोडें
संभाषण होऊन निजावयाला गेलों.

गंगाधरपंत हे सत्त्वगुणाचे पुतळे आहेत. शरीरकष्टांसंबंधानें त्यांचा पहिला
नंबर. रात्रींचा प्रवास करणें हें यांच्या अंगवळणीं पडलेलें आहे. हे मुरुडापासून सहा
कोसांवर केळशी गांवीं बरेच दिवस मास्तर होते. तेथेंच त्यांचा लग्नाचा योग
जुळला व हल्लीं पेन्शन घेऊन ते तेथेंच आपल्या श्वशुरगृहीं राहतात. मुरुड व
केळशी यांमध्ये त्यांच्या किती तरी खेपा होतात. मध्यरात्रीं मुरुडाहून
निघावें व सुर्योदयाला केळशीला जावें, अगर तिनीसांजा केळशीहून निघावें व
मध्यरात्रीं मुरुडाला यावें, असें त्यांनीं किती वेळां तरी केलेलें आहे. यामुळें यांना
त्यांची मित्रमंडळी ' निशाचर ' म्हणत. हे आतां सत्तर वर्षांचे आहेत, पण अजून
असा प्रवास करितात. यांची ओढ नसती तर मी हा परत येतेवेळचा प्रवास
इतक्या जलदीनें केला नसता. त्यांना भाऊ अगर बहीण नसल्यामुळें आम्हां
भावंडांवर यांचें विशेष प्रेम असे, व तें अजूनहि तसें आहे. मी कोंकणांत गेलों कीं,
एकदोन दिवस ते मुरुडाला येऊन मजबरोबर अधिक उणें बोलून मग जावयाचे.
भाऊबिजेसाठीं मुरुडाला जावयाचेंच, असा त्यांनीं नेट धरला व तो आम्हीं शेवटल्या
दिवशीं बेचाळीस मैल चालून तडीला नेला. या गंगाधरपंतांनीं जुने कागदपत्र
चालून पूर्वजांची संगतवार हकीगत जुळवून देण्याच्या कार्मी मला फार मदत केली.

द्वितीयावृत्तीचे वेळीं लिहिलेली पुरवणी

[ह्या ठिकाणीं गंगाधरपंतांबद्दल आणखी थोडी माहिती दिली पाहिजे. ते
चारल्याला आतां पांच वर्षे झाली आहेत. नवीन काळाला अनुसरून त्यांनीं आपली
मुलगी काशी हिच्या लग्नाचा विचार बाजूला ठेवून तिला मुरुड येथें मुलांच्या

शाळेत घातलें. त्याच शाळेतून ती रत्नागिरी येथे सातव्या इयत्तेच्या परीक्षेला गेली. जिल्ह्यांतल्या मुलांमध्ये तिचा नंबर दुसरा आला. गंगाधरपंत वारल्यानंतर त्यांच्या पत्नीने मुलीला पुण्यांतील स्त्रियांच्या ट्रेनिंग कॉलेजांत घातलें. तेथे तिचा नेहमी पहिला नंबर असे. तिला तिसऱ्या वर्षाचें सर्टिफिकेट मिळून ती आतां मुंबईत नव्या वाडीतील मुलींच्या शाळेवर शिक्षकिणीचें काम करित आहे. काशीबाई हुषार असून आणखी शिकण्याची तिची उमेद आहे. घरी अभ्यास करून येत्या जूनमध्ये इंग्रजी सहाव्या इयत्तेत बसण्याचा तिचा हेतु आहे. आजच्या प्रगतीचा विचार केला असतां झालें ह्यांत कांहीं विशेष नाहीं असें वाटेल. परंतु इंग्रजी न शिकलेल्या खेडेगांवांतल्या अगदीं जुन्या मलाच्या गृहस्थानें वृद्धापकाळांत आपल्या मुलीचें लग्न न करितां तिला मुलांच्या शाळेत घातून सातव्या इयत्तेचें शिक्षण घावें ही गोष्ट कौतुक करण्यासारखी आहे.

या साताऱ्याच्या व कोल्हापुराच्या प्रवासाप्रमाणें पाठीवर बोजा मारून चालण्याचा प्रसंग मला पुढें फक्त एकदांच आला. या वेळीं माझ्या गाठोड्यांत अगदीं नेमकें सामान असे, म्हणजे नेसावयाचें व पांघरावयाचें धोतर, मुकटा, तांब्यापंचपात्री, अभ्यासाची पुस्तके, व पोहे, दशम्या, थालीपीठ, फोडणीच्या मिरच्या, लोणचें वगैरे फराळाचें बरेंचसे सामान. वाटेंत जेवणें किती मिळतात आणि किती नाहीं, याचा नियम नसे. यामुळें ही सामुग्री बरीच घ्यावी लागे. याशिवाय बरोबरचें सामान म्हणजे एक घोंगडी व एक छत्री. पाऊस असला म्हणजे घोंगडीची खोळ करून घ्यावयाची. रात्रीचा तिचा अंधारावयाला उपयोग होई. डोकीचा मोठा चौकोनी रुमाल रात्रीचा पांघरावयाला उपयोगी पडे.]

१०. इंग्रजी शिकण्याची संधि

रुद्राताऱ्याहून परत आल्यानंतर सुमारे दोन महिन्यांनीं आमच्या गांवीं लहानशी इंग्रजी शाळा सुरू झाली. पांडुरंग दाजी बाळ यांचा माझ्याहून दोनतीन वर्षांनीं लहान असा एक मुलगा होता. त्याची मराठी पांचवी इयत्ता होऊन त्याला इंग्रजी शिकविण्यासाठीं काय करावें, या विचारांत ते होते. गुरुजींनीं त्यांना युक्ति सुचविली कीं एखादा शिक्षक मुकुडांत आणल्यास दुसऱ्या कित्येक मुलांनाहि इंग्रजी शिकण्याला संधि मिळेल. हा विचार त्यांना पटला. शिक्षकानें पांडुरंग दाजींच्या घरीच रहावें, जेवावें व त्याबद्दल त्यांनीं कांहीं देऊं नये आणि इतर मुलांकडून एकेक रुपयाप्रमाणें जी फी मिळेल ती त्यानें पगार म्हणून घ्यावी, अशी योजना होऊन मॅट्रिक्युलेशनपर्यंत शिकलेले गृहस्थ मुंबईहून आणविले,

व मंडलिकांच्या गोठ्याच्या माडीवर आमची इंग्रजी शाळा सुरू झाली. अशा रीतीने वयाला सतरा वर्षे सहा महिने झाल्यावर मी ए, बी, सी शिकू लागलो. ही संधि जर मला मिळाली नसती, तर मी या वेळेला बहुधा कोठे तरी मराठी शाळामास्तराचें काम करतांना आढळलो असतो. ही शाळा दोन वर्षे चालली व पंधरासोळा मुलांना आयुष्याची निराळी दिशा लागली. या वेळचे माझ्या बरोबरीचे हल्लीं पुढें आलेले गृहस्थ म्हणजे प्रख्यात प. वा. रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांचे पुतण्ये श्रीयुत शिवराम गंगाधर मंडलिक हे होत. हे हल्लीं मुंबई इलाख्याच्या उत्तरभागांत असिस्टंट कमिश्नर आहेत.* बाकीच्यांपैकी बरीच मंडळी ट्रेनिंग कॉलेजांत जाऊन मास्तर व्हावयची, ती अधिक क्फायतीच्या कारकुनांच्या वगैरे जागांवर आहे.

साताऱ्याला सहाव्या इयत्तेच्या परिक्षेला जाऊन परत आल्यावर ही शाळा सुरू झाली. कोल्हापूरची परिक्षेची फेरी या इंग्रजी शाळेंत असतांनाच झाली. पण परत आल्यावर मी पुनः शाळेंत जाऊं लागलो. दोन वर्षांत तीन इयत्ता पदरांत पडल्या, पण पुढें काय ! तिसरी इयत्ता तीन महिन्यांनीं संपणार, तोंच मी पुढला विचार करूं लागलो. या वेळीं गुरुजींची बदली गुहागर गांवीं झाली होती. इंग्रजीचा अभ्यास पुढें करण्यासाठी मी बाहेर जावें म्हणून गुरुजींनीं पुष्कळ उचल केली. “प्रसंग आला असतां मी थोडी मदत करीन,” असेंहि आश्वासन त्यांनीं दिलें होतें; पण या मदतीचें कारण घडलें नाहीं. हा वेळपर्यंत आमच्या बाबांनीं कर्ज म्हणून कधीं काढलें नव्हतें. पण माझ्या शिक्षणासाठीं जरूर पडल्यास मामांकडून थोडें कर्ज काढावें असा विचार त्यांनीं केला, व ओझ्यासाठीं एक गडी बरोबर देऊन ऑगस्ट महिन्यांत रत्नागिरीस जाण्यासाठीं त्यांनीं माझी रवानगी केली. पावसाळ्याचे दिवस असल्यामुळें मी पायवाटेनें चालतच गेलों. पुढें आगबोटी सुरू झाल्या असत्या, पण अगोदर जाण्यांत माझा हेतु हा होता कीं, तिसऱ्या इयत्तेचे दोन महिने तरी हायस्कुलांत काढायला मिळावे. हा माझा हेतु साधला व वार्षिक परीक्षेंत माझा नंबर पांचांच्या सुमारानें आला. रत्नागिरीस माझ्या ओळखीचें कोणी नव्हतें. माझे मराठी शाळेंतलं सहाध्यायी रामभाऊ जोशी हे त्यांचे मावसे श्रीयुत वामन आबाजी मोडक यांजकडे इंग्रजी शिकावयाला गेलेले होते. त्यांची अशी सोय झाल्यामुळें त्यांना सहाव्या इयत्तेकडे वळावें लागलें नाहीं. मी प्रथम रामभाऊंच्या ओळखीनें वामनरावजी मोडक यांचेकडेच उतरलों, व महिना पंधरा दिवस तेथें राहून नंतर दुसऱ्या कांहीं विद्यार्थ्यांच्या शेजारीं बिऱ्हाड केलें, व खाणावळींत जेवावयाला जाऊं लागलो. रत्नागिरीस सुमारें सहा महिने होतों. चवथ्या इयत्तेंत जाऊन दोनतीन महिने होतात, तों मी तापानें आजारी पडलों व घरीं आलों. रत्नागिरीस मला एक स्कॉलरशिप

* हे सेवानिवृत्त होऊन १९५१ सालीं निवर्तले.

मिळू लागली होती. दरमहा दोन रुपये मिळत. पैकीं दीड रुपया फीला जाई. तापानें मला बरेच दिवस कुचंबविलें व त्यांतून बरा होतों तो चातुर्थिक ज्वर सुरू झाला. तीन दिवस बरें असावें, पण चवथ्या दिवशीं नेमक्या वेळीं ताप येई. माझे इंग्रजी शिकणें पुनः मार्गे पडलें, तरी तें मीं अगदीं सोडलें नव्हतें. रा. सा. विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांचे पुतणे धोंडोपंत मंडलिक हे त्यावेळीं प्रकृति नीट नसल्यामुळें घरीं आलेले होते. ते बी. ए. च्या परीक्षेत नापास झालेले होते. त्यांच्याजवळ इंग्रजी चवथ्या इयत्तेची 'सॅन्डफर्ड अँड मर्टन' व 'इलियड' हीं पुस्तके वाचू लागलों. पावसाळा आला तरी मला चातुर्थिक ज्वरानें सोडलें नव्हतें, तेव्हां अर्थात् माझे इंग्रजी शिकावयाला जाणें राहित झालें. इतक्यांत मुरुडच्या मराठी शाळेंत शिक्षकाची एक जागा रिकामी झाली. पगार दरमहा पांच रुपये होता. ही जागा शाळामास्तर मला देत ना. माझा हेतु चारपांच महिने काम करून कांहीं पैसे शिल्लक टाकावे व दिवाळीनंतर इंग्रजी शिकण्याला जावें असा होता. मास्तर ती जागा कायम राहणाऱ्या मनुष्याला देणार होते. शेवटीं धोंडोपंत मंडलिकांनीं माझ्यासाठीं मास्तरांना भीड घातली व त्यांनीं मला शिक्षक नेमलें. हे मास्तर नवे होते म्हणून अडचण पडली. सोमण मास्तर असते, तर तेव्हांच काम झालें असतें. शाळा सकाळीं व संध्याकाळीं असे. सात तास शाळेचें काम करून राहिलेल्या दोन प्रहरच्या वेळांत मी मंडलिक यांच्याजवळ इंग्लिश शिकत असें. अशा रीतीचें घरींच चवथी इयत्ता पुरी करून माझे सहाष्यायी मुंबईत रॉबर्ट मनी स्कुलांत शिकत होते त्यांजबरोबर मुंबईला जाऊन नवीन वर्ग सुरू होण्याबरोबर मी पांचव्या इयत्तेत जाऊन बसलों. मुरुडची पुष्कळ मंडळी मुंबईला असत. मुरुडच्याच विद्यार्थ्यांनीं मिळून एक खोली घेतली होती. जेवावयाला मुरुडच्या नागोपंत दातारांनीं नुकतीच खाणावळ घातली होती, तीत जात असें.

पुढील तीन वर्षे अभ्यास निर्वेध झाला. लवकरच माझे मित्र परशुरामपंत दामले हे ट्रेनिंग कॉलेजांतून सुटून मास्तर होऊन मुंबईला आले. त्यांनीं मुगभाटांत आंग्र्याच्या चाळींत बिऱ्हाड केलें; व त्यांच्या घरीं मी राहूं लागलों. ते, त्यांची बायको, त्यांचे दोघे बंधु व मी इतकीं माणसें त्या लहानशा दोन खोल्यांत राहात असूं. त्यांतलीच एक खोली स्वयंपाकघराऐवजीं होती. आम्ही ग्यालरींत निजत असूं. या चाळींत राहात असतां माझीं गाणें ऐकण्याची हौस आपोआप पुरली. चाळीसमोर मुगभाटच्या रस्त्यावर एका शोकी गृहस्थाचें एक मोठें घर होतें. या घरीं दर शनिवारीं नाचकिणीचें गाणें होत असे. बहुधा त्या वेळची सुप्रसिद्ध कृष्णा झुलपी व तिची मुलगी श्यामी यांना बोलावीत. रात्रीं एक झोंप झाल्यानंतर मधुर आवाजांनींच आम्ही जागे होत असूं. रात्रीच्या शांत वेळीं गाण्याचे मोहक स्वर स्पष्ट ऐकूं येत. एखादें पद ध्यानांत राहावें व आठवडाभर त्याच्या लकेच्या माराव्या, असेंहि

होत असे. तथापि ही आवड पुरविण्यासाठी मी कधीहि गाण्याला अगर कीर्तनाला गेलों नाहीं. मी एकमार्गी असल्यामुळें आपला अभ्यास व आपण यापलीकडे मी फारसें लक्ष देत नसें.

मनीं स्कुलांत गेल्यावर लवकरच माझ्या भिन्नेपणामुळें मजवर एक प्रसंग गुदरला. या शाळेंत दर दोन महिन्यांनीं परीक्षा होत, व परीक्षेच्या नंबरांप्रमाणें स्कॉलरशिपा देत. पांचव्या इयत्तेंत सहा, पांच व चार रूपये अशा तीन स्कॉलरशिपा होत्या. या दरमहाच्या नसून प्रत्येक परीक्षेनंतर एकदां मिळावयाच्या असत. या वर्गांत आठवड्यांतून एकदां वरीं कॉपी लिहून शाळेंत नेऊन दाखवावयाची असे. गणित, इतिहास वगैरे विषयांना जसे शंभर मार्क असत, तसे इंग्रजी कॉपीलाहि शंभर मार्क ठेविले होते. माझे अक्षर अतिशय वाईट, त्यामुळें मला स्कॉलरशिप मिळण्यांत अडथळा येईल, असें मला दिसून आलें. म्हणून मी अक्षर सुधारण्याचा नेटानें प्रयत्न केला व तो कांहींसा साधला. चवथ्या इयत्तेंतले स्कॉलरशिप मिळाविणारे जे विद्यार्थी पांचवीत चढून आले होते, त्यांना असें दिसून आलें कीं, हा आपल्या बरोबर स्कॉलरशिपच्या कामांत चढाओढ करणार. त्यांची मजवर बारकाईची नजर होती. माझ्या पहिल्या कॉप्या फारच वाईट आल्या होत्या व त्यांवर एफ (F) असा शेर मिळाला होता, व या वेळची कॉपी बरी निघून जी (G) असा शेर मिळाला. दोन महिन्यांतले शेर एकत्र करून त्यांजवरून मार्क देत असत. परशुरामपंत दामले यांचे बंधु माझ्या वर्गांत होते, त्यांचे अक्षर चांगले होतें. दामले यांनीं मला कॉपी काढून दिली असली पाहिजे, असा प्रतिस्पर्धी मुलांनीं तर्क केला. जॅकसनसाहेब आमच्या कॉप्या पाहात, व इंग्रजी कविता शिकवीत. कॉप्या पाहून झाल्यावर ते आपल्या टेबलावरच त्या ठेवीत व नंतर इंग्रजीच्या तासाला मुलें आलीं म्हणजे त्या परत देत. मध्यंतरीं ते कोठें गेले म्हणजे एखादा धीट मुलगा अगोदरच जाऊन आपणाला व दुसऱ्या कित्येक मुलांना काय शेर मिळाला तो पाही. माझ्या एका प्रतिस्पर्धी मुलानें मला ' जी ' मिळालेली पाहिल्याबरोबर मी लबाडी केली असावी, असें त्याला वाटलें व ती उघडकीला आणण्यासाठीं त्यानें कंबर बांधली. इंग्रजीच्या तासासाठीं मुलें जमल्याबरोबर कॉप्या परत देणार, तों हा मुलगा उठला व त्यानें माझी व दामले यांची अशा दोन्ही कॉप्या जॅकसनसाहेबांना दाखविल्या. त्यांची मुद्रा उग्र होती व ते फार कडक असल्याबद्दल मुलें बोलत असत. त्यांनाहि तसाच संशय आला व त्यांनीं मला उभें केलें. त्यांच्या वर्गांत मराठी कोणी बोलवायाचें नाहीं, इंग्रजीतच बोललें पाहिजे, असा नियम असे. मराठीत बोलवायाचें असतें तरी माझ्या तोंडून शब्द निवाले असते कीं नसते, ह्याबद्दल शंकाच आहे ! त्यांनीं दामले यांना बिचारतां आपण कॉपी काढून दिली नाहीं असें त्यांनीं सांगितलें. तथापि त्यांना तें खरें वाटेना. मी तर घाबरून गेलों व

तोडांतून शब्द निघेना. साहेबांनीं एका मुलाला पाठवून वेताची छडी आणविली व अतिशय रागानें मला जवळ बोलावून हात पुढें करण्यास सांगितलें. वयाच्या एक-विसाव्या वर्षी असल्या अपराधाबद्दल सगळ्या वर्गासमक्ष अशी शिक्षा भोगावी लागणार, अशा स्थितींत माझ्या अंतःकरणांत जें काहूर उठलें त्याचें वर्णन शब्दांनीं करणें अशक्य आहे ! अशा स्थितींत नशिवाला बोल लावण्यासाठीं मीं आपल्या कपड्याला हात लावला व तोच छड्या घेण्यासाठीं पुढें केला. या अंगविक्षेपाकडे साहेबांचें लक्ष गेलें, व मी कदाचित् निरपराधी असेन अशी शंका त्यांना आली. 'तू पुनः कोंपी काढून दाखवितोस काय ?' असा इंग्रजीत त्यांनीं मला प्रश्न केला व मीं 'होय' असें त्याचें उत्तर दिलें. तेव्हां लागलेंच वर्गांत जाऊन वर्गाच्या शिक्षकासमक्ष कोंपी काढण्यास त्यांनीं मला पाठविलें. मी घाबरलों होतो, त्यामुळें कोंपी तितकी चांगली आली नाही; तथापि पहिल्यानें ज्या अगदीं वाईट कोंप्या लिहिलेल्या त्याच वहीवर होत्या त्यांपेक्षां किततीरी चांगली आली. त्यामुळें कोंपी मला कोंपी काढून दिलेली नसून माझी मीच काढली असें सिद्ध झालें व तो प्रसंग टळला. माझ्या अंगीं प्रसंगावधान अगदीं नाही. 'मी येथें कोंपी काढून दाखवितो,' एवढे शब्द जर आरंभीच धैर्यानें उच्चारले असते, तर सर्व कांहीं ठीक झालें असतें. परंतु माझ्या भिन्नेपणाला अजूनपर्यंत औषध मिळालेलें नाही.

मला पांचव्या व सहाव्या इयत्तेंत नेहमीं पहिली स्कॉलरशिप मिळत गेली. सातव्या इयत्तेंत मात्र एक वेळां दुसरी व बाकीच्या वेळां तिसरी मिळाली. या वर्गांत मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा नापास होऊन आलेले दोन हुषार विद्यार्थी होते. मला इंग्रजी व इतिहास हे विषय शिवायकरून बाकीच्यांत पुष्कळ मार्क मिळत. इंग्रजीचा विषय माझा अखेरपर्यंत कच्चा राहिला. न्यायमूर्ति गणपत सदाशिव राव हे आम्हांला पांचव्या इयत्तेंत इंग्रजी गद्य शिकवित असत. प. वा. राजारामशास्त्री भागवत यांनीं तीनही वर्षे संस्कृत शिकविलें. पुढें कांहीं एक व्यत्यय न येतां पहिल्याच वर्षीं मी मॅट्रिक्युलेशनच्या परीक्षेला बसलों व पासहि झालों.

११. प्रौढ विद्यार्थीदशेंतील कांहीं विशेष गोष्टी

शिकवण्याः— मुंबईला आल्यानंतर साधल्यास एखादी शिवकणी शिकवून पेशाची थोडी मदत मिळवावी असें मनांत होतेंच. तशी संधि आपोआप मिळाली. मी पांचव्या इयत्तेंत असतांना वर्गांतील एका मुलानें 'तू माझे भावाला शिकवशील काय ?' म्हणून विचारलें. मीं होय म्हटलें व कांहीं एक ठराव न करितां त्याच्या घरीं जाऊन दररोज एक तास त्याच्या भावाला शिकविण्यास

सुरुवात केली. हा निदान दोन रुपये दरमहा तरी देईल, असें मला वाटलें होतें. परंतु महिना झाल्यानंतर एक रुपया त्यानें माझ्या हातावर ठेवला; तेव्हां मी थोडासा विरस झालों. तथापि मुंबईस आल्यानंतर स्वतःच्या कष्टानें मिळविलेला हा पहिला रुपया होता, म्हणून मला फार आनंद झाला. तरी ती शिकवणी मीं दुसऱ्या दिवसापासूनच सोडली. परशुरामपंत दामले हे मास्तर असल्यामुळें त्यांजकडे शिकविण्या येत व मधून मधून दरमहा दोन अगर तीन रुपयांची शिकवणी ते मला देत. तेव्हां एक लहानशी शिकवणी मला लागली, ती मॅट्रिक्युलेशन पास होईपर्यंत टिकली. एक गृहस्थ दर रविवारी मजबरोबर एक तास नवनीतांतला कांहीं भाग वाचीत, व त्याबद्दल मला ते दर खेपेला दोन आणे देत असत. अशा रीतीनें महिन्याचे आठ आणेच मिळत, तरी त्याबद्दल मला किती तरी आनंद होई !

परोपकाराचा पहिला धडा :— स्कॉलरशिपांचे अगर शिकवण्यांचे जे पैसे मला मिळूं लागले, त्यांतील दर रुपयाला एक पैसा याप्रमाणें मी धर्मादायासाठीं काढूं लागलों. त्याशिवायहि विशेष कारणानें कांहीं अचानक मिळाल्यास तें मी यांत टाकीं. ही कल्पना माझ्या मनांत कशी आली, तें मला सांगतां येत नाहीं. पण पहिली स्कॉलरशिप हातीं पडल्यापासून मी हा नियम अंमलांत आणूं लागलों. अशा रीतीनें तीन रुपये जमतपर्यंत त्यांतून मीं कांहीं खर्च केला नाहीं. तीन रुपये जमल्यानंतर एक चांगली संधि आली. ज्यांच्या खाणावळींत मी जेवावयाला जात होतो ते नागोपंत दातार क्षयानें आजारी पडून मुरूड गांवीं आपल्या घरीं आले होते, व सुमारें महिन्याच्या आंत मरणार इतकी त्यांची स्थिति आलेली होती. मुंबईस त्यांनीं मजकडून पांच रुपये उसने घेतले होते. ते फेडण्याला त्यांना सवड झाली नव्हती. ते आणि त्यांची बायको व आई हीं त्यांच्या आजारामुळें खाणावळ बंद करून मुरूडास राहावयाला आलीं होती. मी सुधीत मुरूडास आलों असतां त्यांच्या समाचाराला गेलों. तीनहि माणसें कष्टी होऊन बसलीं होती. माझ्याकडे पाहून नागोपंतांना वाईट वाटलें. “तूं पैसे मागण्यासाठीं आलास काय ?” असा त्यांनीं मला प्रश्न केला. “ते पैसे फिटले, असें तुम्ही समजा. तुमच्या अडचणींत मदत व्हावी म्हणून हे तीन रुपये तुम्हांला देण्यासाठीं मी आलों आहे,” असें म्हणून तीन रुपये मीं त्यांच्यापुढें ठेवले. नागोपंतांची चर्चा एकदम पालटली, आणि त्यांच्या डोळ्यांतून आनंदाश्रु आले ! परोपकार करणाऱ्या मनुष्याला होणाऱ्या अवर्णनीय आनंदाचा थोडासा अनुभव त्या दिवशीं मला आला.

एका मित्राची जोड :— मी सातव्या इयत्तेंत गेलों तेव्हां श्रीयुत नरहर बाळकृष्ण जोशी मांच्याशीं माझा स्नेह जडला. नरहरपंत हे वास्तविक त्या वर्षीं कॉलेजांत असावयाचे; परंतु दुर्दैवानें मॅट्रिक्युलेशनच्या परीक्षेंत कोणाच्या तरी हलगर्जीपिणामुळें त्यांचा इंग्लिशचा पेपर हरवला, त्यामुळें ते पास झाले नाहींत. तीन

विद्यार्थ्यांचे पेपर अशा रितीनें हरवल्यामुळे त्या विचार्यांना नापास व्हावें लागलें. नरहरपंत हे माझ्यासारखे कपाळाला हात लावून बसणारे नाहींत ! त्यांनीं रजिस्ट्रार-च्या व परीक्षकांच्या घरीं पुष्कळ खेपा घातल्या व मनीं स्कुलाचे प्रिन्सिपॉल कार्सी-साहेब यांच्या मध्यस्थीनेंही खटपट केली. पण ती सर्व व्यर्थ गेली. तेव्हां ते पुनः मनीं स्कुलांत सातव्या इयत्तेंत आले. माझा स्वभाव भिन्ना व भिडस्थ असल्यामुळे मी कधीं कोणाशीं स्नेह जोडण्याचा प्रयत्न केला नाहीं. यरंभु नरहरपंतांनीं मी बऱ्यापैकीं मुलगा आहे असे पाहिलें, व मला आपल्याबरोबर अभ्यास करण्यासाठीं बोलाविलें. नरहरपंत हे माझ्यापेक्षांहि अधिक अडचणींतून बाहेर आले होते व आत्मबलानें त्यांनीं येथपर्यंत मजल मारली होती. हे बुद्धीनें तरतरीत असून एरव्हींहि त्यांची चलाखी फार होती, व दुसऱ्यावर छाप पाडण्याच्या कामीं यांचा पहिला नंबर असे. मराठी सहाय्या इयत्तेच्या परीक्षेंत रत्नागिरीला यांनीं पहिला नंबर पटकाविला होता. गरिबी असल्यामुळे घरचा एक पैसाहि न घेतां इंग्रजी शिकण्यासाठीं ते मुंबईला निघून आले. त्यांच्या ओळखीचे एक गृहस्थ हायकोर्टांत बऱ्याच पगारावर नोकर होते; त्यांच्या घरीं ते राहिले. त्यांची बायको आजारी बगैरे असल्यास स्वयंपाक कसवा व नेहमीं बाजाराची ने-आण करावी हें काम त्यांना करावें लागे. यजमानाची बायको बाळंतपणासाठीं गेली म्हणजे यजमानासाठीं व स्वतःसाठीं महिन्यांचे महिने यांना स्वयंपाक करावा लागत असे. एवढे कष्ट करूब त्यांनीं विद्यार्जन केलें. मॅट्रिकयुलेशनची परीक्षा झाल्याशिवाय मी घरीं जाणार नाहीं अशी प्रतिज्ञा यांनीं केली होती, व ती तडीला गेली. पत्नीच्या गर्भाधानासाठीं यांनीं घरीं जावें म्हणून यांच्या वडिलांनीं येऊन शिकस्त केली. पण यांनीं आपला निश्चय ढळूं दिला नाहीं. यांचें आत्मसंयमन फार दांडगें आहे.

रेव्हर्सेड जानी अल्ली या नांवाचे गृहस्थ मनीं स्कुलांत कांहीं वर्गांना वायबल शिकवीत असत. हे पूर्वींचे मुसलमान असून नंतर ख्रिस्ती झालेले होते. ख्रिस्ती मुलांसाठीं एक हॉस्टेल [बोर्डिंग], हल्लीं चंद्रारामजी हायस्कूल नांवाची मुलींची शाळा कावसजी पटेल्याच्या तळ्याजवळ आहे, त्या बंगल्यांत होतें, त्याचे हे प्रमुख होते. नरहरपंतांनीं हॉस्टेलमध्ये एक मोठी दिवाणखान्यासारखी खोली अभ्यासासाठीं व निजण्यासाठीं जानी अल्ली यांजकडून मिळविली होती. टेबल, खुर्ची, एक मोठा दिवा व निजावयासाठीं एक पलंग इतकें सामानहि त्यांजकडून यांना मिळालें होतें. या ठिकाणीं मला नरहरपंतांनीं अभ्यासासाठीं बोलाविलें व माझ्यासाठीं आणखी एक खुर्ची व पलंग मिळविला. ते व मी रात्रीं जेवल्यानंतर तेथें जात असूं व सकाळीं एकदोन तास वाचन झाल्यावर परत घरीं जात असूं.

याप्रमाणें चार महिने जाऊन मे महिन्याची सुट्टी आली. मी प्रत्येक दिव-

बाळीच्या व मे महिन्याच्या सुद्धीत घरीं जात असे. नरहरपंत पांचसहा वर्षे घरीं गेल्या-
वांचून कसे राहिले, याचें मला मोठें आश्चर्य वाटतें. या सुद्धीत नरहरपंत मुरुडाला
आमच्या येथें आले. आम्हीं सुद्धीत कांहीं इंग्रजी व संस्कृत पुस्तकें वाचलीं.

नरहरपंत हे स्वभावतः फार धीट होते. ते जानी अल्लीसाहेब व कार्ससाहेब
यांच्याशीं धर्मसंबंधीं गोष्टीत वगैरे न भितां वादविवाद करीत. त्यांच्या घरचें पाण्डे
पिण्याला यांना बिलकुल दिकत वाटत नसे. नरहरपंतांचें पाहून मीहि तसें करूं
लागलों; पण मला फार भीति वाटे ! कोणी पाहिलें तर कसें होईल, कोणी विचार-
ल्यास त्याला काय जबाब द्यावा, अशी मला मोठी धास्ती पडे. नरहरपंत असल्या
भीतीला कधीं भीक घालीत नसत.

इंग्रजी पांचव्या इयत्तेची परीक्षा:—माझे इंग्रजी शिकण्याचें तारूं
कोठपर्यंत सुरक्षित जाईल व केव्हां कोणत्या खडकावर आदळून फुटेल, याबद्दल मी
नेहमीं साशंक असे. तेव्हां जेवढी परीक्षा पदरांत पडेल, तेवढी पाहून व्यात्री, असें मला
वाटे. म्हणून सहाव्या इयत्तेत असतांना सेकंड क्लास पब्लिक सर्व्हिस अगर इंग्रजी पांचव्या
इयत्तेची परीक्षा दर जिल्ह्याला व मुंबईला होत असे, त्या परीक्षेला मी बसलों व
पासहि झालों. ही परीक्षा देण्याचें नरहरपंतांच्या स्वप्नीहि आलें नाहीं. मॅट्रिक्युलेशनच
काय पण आपण बी. ए. होणार, ही त्यांना खात्री वाटे. मला अशी खात्री कधीं
वाटली नाहीं !

बाबांचें आकस्मिक मरण:—मी मुंबईला येऊन सातआठ महिने झाले
नाहींत तोंच बाबांना मृत्यूने गांठलें. सुमारें पंधरा दिवस ताप आला व त्यांत त्यांचा
अंत झाला. दिवस पावसाळ्याचे असल्यामुळें भेटावयाला जावयाचें म्हणजे एवढा लांबचा
प्रवास पाषांनीं करावयाचा. तेव्हां घरच्या मंडळींनीं बाबांच्या आजाराचें त्यांच्या
सांगण्यावरून मला कांहींएक कळविलें नाहीं. एकदम त्यांच्या मरणाबद्दल पत्र आलें.
मला फार दुःख झालें. विशेषतः शेवटची भेट झाली नाहीं याबद्दल फार वाईट वाटलें.

बाबांच्या मरणानें एक नवीनच प्रश्न उत्पन्न झाला. कोरेगांवीं देण्याचेण्याचा
व्यवहार होता, तिकडे वर्षांतून एकदोन वेळां जाऊन व्यवस्था करणें जरूर होतें.
शिवाय घरीं पुरुष मनुष्य अगदींच कोणी नव्हतें: दादा बाणकोटाला मास्तर होते. ते
रजा घेऊन बाबांच्या आजारांत घरीं आले होते. बाबा नागपंचमीला वारले.
दिवाळीपर्यंत चाललें होतें तसेंच सर्वांनीं चालविलें. दिवाळीला आम्ही सर्व मनुष्यें
जमलों तेव्हां या प्रश्नाचा विचार केला. दादांनीं सवडीनें मुरुडासच शिक्षकाची
जागा मिळवावी व संसार पाहावा, आणि मीं तसेंच इंग्रजी शिकावें, असें ठरलें.
दादांना बाणकोटाला अकरा रुपये मिळत असत. मुरुडाला प्रथम सात रुपयांवर व
नंतर आठांवरच त्यांना काम करावें लागलें.

स्वाभिमान व स्वावलंबन :— आमची गरिबी असल्यामुळे पैशाची ओढा-ताण होत असे. ही स्थिति धोंडोपंत मंडलिक यांना चांगली माहीत होती. त्यांचे मुंबईला पुष्कळ मित्र होते. धोंडोपंतांनीं असे सुचविलें कीं, मला वार मिळण्याला विलकुल अडचण पडणार नाही. या कामीं त्यांचे मित्र मला मदत करतील व असें केले असतां पैशाच्या अडचणीतून मी मोकळा होईन असा त्यांच्या म्हणण्याचा आशय होता. या त्यांच्या सूचनेचा मी, दादा आणि आई अशा त्रिवर्गींनीं विचार केला व ही गोष्ट करावयाची नाही, असें ठरविलें. घरचा संसार काटकसरीनें करून त्यांतूनच दरमहा चार रुपये उरविण्याचा बत्तन करावा, व आणखी मदत लागेल तिच्यासाठीं मामांकडून कर्ज काढावे, असें आम्हीं ठरविलें.

मुंबईचा पायवाटेनें प्रवास :— एका मे महिन्याच्या सुद्धेंत मी घरीं आलों होतो. तेव्हां मे महिन्याच्या अखेरीला वादळ होऊन पावसाळा सुरू झाला व आग-बोटी बंद झाल्या. तेव्हां आम्ही दहा पंधरा मंडळी पाठीवर बोजे मारून मुंबईच्या प्रवासाला निघालों, ते दररोज वीसपासून पंचवीस मैलपर्यंत चालून पांचव्या दिवशीं मुंबईला येऊन पोहोंचलों. समुद्रकांठच्या रस्त्यानें अलिबागपर्यंत आलों व पुढें स्थलमार्गानें धरमतरीपर्यंत जाऊन आगबोटीनें मुंबईला आलों. पाठीवर बोजा मारून लांबचा प्रवास करण्याचा प्रसंग यापुढें आला नाही.

हातांनीं स्वयंपाक करण्याचा पहिला धडा :— मुरुडाला असतांना आम्हांला हातांनीं स्वयंपाक करण्याचे जें प्रसंग येत, त्यांत प्रथम वडील बंधु व मागून धाकटी बहीण हीं शिजविण्याचें काम संभाळीत व किरकोळ कामें मी करीत असें. अन्न शिजविण्याचें काम मजवर पडलें नव्हतें. मीं मुंबईला सुमारे सहा महिने खाणावळींत काढले. नंतर परशुरामपंत दामले, त्यांचे बंधु व मी मिळून हातांनीं करून खाण्याचा बेत केला. आम्ही आळीपाळीनें स्वयंपाक व इतर कामें करीत असूं. या ठिकाणीं मीं आपल्या कामांत विलकुल कसूर केली नाही व करून चाललीहि नसती. सुमारे एक वर्ष आम्हीं याप्रमाणें काढलें. नंतर परशुरामपंतांनीं आपली बायको आणली व त्यांच्या बिऱ्हाडांतच मी जेवूं लागलों.

मुरुडास नाटकाचे प्रयोग :— मुरुडास आम्ही समवयस्क मंडळी बरीच असूं व मे महिन्यांत करमणुकीचे प्रकार बरेच करीत असूं. दोनतीन वर्षे आम्हीं नाटकाचे प्रयोग केले. पूर्वीच्या पद्धतीप्रमाणें विदूषक, सूत्रधार, गणपति व सरस्वती हीं पात्रें येऊन नंतर खेळाला सुरुवात होई. या प्रसंगीं या कामांत मी बराच रंगून जात असें. एकदां नाटकाकरितां मुंबईहून दोन पडदे तयार करून नेवविले होते. त्यांचा व इतर खर्च नाटकाला माणशीं एक आप्याचें तिकीट लावून भागविण्यांत आला. आम्ही चालचलाऊ स्टेजहि तयार करीत असूं. गणपति व सूत्रधार यांचा

संवाद संस्कृत भाषेत तयार करून घेतला होता. मी गणपतीचें काम करीं. शिवाय एका नाटकांत राधा व कृष्ण यांचा संवाद केला. आम्हांला स्त्रीपार्श्वी कोणी मिळेल. तेव्हां कृष्ण बाहेरून बोलत आहे व राधा त्याला पड्यांतून उत्तरें देत आहे, असा भाग आम्हीं घेतला होता. त्यांत राधेचें काम मीं केलें. एका नाटकांत वेणीसंहारांतील अश्वत्थामा व कर्ण यांचा संवाद आणि त्याच्या-अगोदरचा कांहीं भाग आम्हीं संस्कृतांतून केला. त्यांत मीं अश्वत्थाम्याचें काम केलें. हे काम चांगलें वठल्याबद्दल माझी तारीफ झाली. एका वर्षीच्या नाटकाचे वेळीं बाबाहि नाटकाला आले होते. मीं नाटकांत सोंग घेऊं नये म्हणून त्यांनीं माझें मन वळविण्याचा पुष्कळ यत्न केला. परंतु डेक्कन कॉलेजांतील विद्यार्थीहि आपल्या गुरूंच्या परवानगीनें नाटकें करितात असें मीं वर्तमानपत्रांतून वाचलें होतें. तें त्यांना सांगितलें व त्यांज-कडून परवानगी मिळविली.

गणतीदाराचें काम :—हिंदुस्थानांतील मनुष्यगणती १८८१ सालीं झाली, तेव्हां मीं गणतीदाराचें काम केलें. दररोज एक रुपया याप्रमाणें मोबदला देऊन बारा दिवस काम करण्यासाठीं पुष्कळ गणतीदार मुंबईत नेमण्यांत आले होते. यांचें काम तपासणारे वरचे अधिकारी वेगळे होतेच. मनीं स्कुलांतले कांहीं विद्यार्थी हें काम करण्यास गेले होते. या वर्षाचे अखेरीस मला मॅट्रिक्युलेशनच्या परीक्षेला जावयाचें होतें, तेव्हां अशा कामांत बारा दिवस घालविणें ठीक नव्हतें. नरहरपंतांनीं हें काम केलें नाहीं, परंतु हें काम करून बारा रुपये मिळविण्याचें मीं योजिलें. आगगाडीवर जातांना तिसऱ्या वर्गाच्या दरवाज्याच्या तोंडाशीं जी गर्दी होते, तशी गर्दी गणतीदार निवडण्याच्या ऑफिसांत झाली. प्रत्येक मनुष्याला थोडेसें इंग्रजी वाचावयाला सांगून मनुष्यगणतीच्या माहितीत येणाऱ्या दहापांच शब्दांचीं स्पेलिंगें विचारून परीक्षा घेत असत. मनुष्य बरा वाटला, तर त्याचें नांव नोंदून कोणत्या ब्लॉकांत [भागांत] काम करावयाचें, तें त्याला सांगत. नाहीं तर त्याला परत पाठवीत. नंतर दुसरा मनुष्य आंत जाई. या गर्दीत माझी दाद न लागतां मी तसाच परत आलों असतों; परंतु आमच्या शाळेंतील एका धिप्पाड यहूदी विद्यार्थ्यानें हें काम मिळविलें होतें, त्यानें मला पाहिलें आणि माझ्यासाठीं खटपट केली. त्यानें एका पोलिसच्या शिपायाला मथाविलें व मला निराळ्याच दारानें आंत नेलें. माझें नांव नोंदविल्यावर मला बाहेर आणून सोडलें व मग तो घरीं गेला. माझ्या भिन्नपणांमुळे अजूनहि मला त्रास होतो. मी बहुधा तिसऱ्या क्लासानें आगगाडीचा प्रवास करितों. अशा प्रसंगीं तिकिटांच्या ऑफिसाजवळ गर्दी झाल्यामुळे अगर माणसें आंत सोडण्याच्या दरवाज्यावरील गर्दीतून वाट न मिळाल्यामुळे माझी गाडी चुकली, असें अनेक प्रसंगीं झालें आहे. हुषार मनुष्ये अशा वेळीं हरतऱ्हा करून आपलें कार्य साधतात. मनुष्यगणतीच्या कामांत माझ्या

बाट्याला सुदैवाने पाताणे प्रभूंची नवी वाडी व सभोवतालची वस्ती हा ब्लॉक आला होता; त्यामुळे मला विशेष त्रास झाला नाही. हे बारा रुपये मिळाल्यामुळे कंपनीचे दुकानाच्या वेळी केलेले कर्ज जरासे लवकर फेडतां आले.

कांहीं ख्रिस्ती लोकांचा विलक्षण धर्मभोळेपणा :— आम्ही मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा पास झाली, तेव्हां इंग्रजीची तोंडी परीक्षा घेत असत. नरहरपंतांच्या व माझ्या नंबरामध्ये फारसे अंतर नव्हते. आम्हां दोघांनाहि तोंडी परीक्षेसाठी आठ-पंधरा दिवस विनाकारण मुंबईत थांबावे लागणार होते. मी निमूटपणी तसाच थांबलो असतो. पण माझे मित्र धडपड करून होईल तितकी आपली गैरसोय दूर करणारे असल्यामुळे त्यांनी एकदम परीक्षकांची म्हणजे पीटर्सनसाहेबांची गांठ घेतली व आमची दोघांची परीक्षा लवकर घेण्याविषयी त्यांना विनंती केली. त्यांनी रविवारी आम्हांला आपल्या बंगल्यावर बोलाविले व परीक्षा घेऊन टाकिली. ही गोष्ट आम्ही सहज रेव्हरेंड जानी अष्टीसाहेबांजवळ बोललो; तेव्हां त्यांना पीटर्सनसाहेबांच्या धर्मभ्रष्टपणाबद्दल अतिशय त्वेष आला. साब्याथच्या विभ्रांतीच्या दिवशी काम करणे त्यांना मोठ्या गुन्ह्याहूनहि भयंकर वाटले. यांचा धार्मिकपणा कर्मठपणाच्या वळणावर होता. रेव्हरेंड कार्ससाहेबांना या गोष्टीचे कांहीं विशेष वाटले नाही. त्यांचा धार्मिकपणा भक्तिमार्गाच्या वळणावर असे.

१२. कॉलेजांतील तीन वर्षे

फुडील आयुष्यांत सार्वजनिक कामांत पडू लागल्यावर अनेक संस्थांच्या संबंधाने आपण अमुक करूं, तमुक करूं, अशाविषयी नानाप्रकारचे कल्पनातरंग मनांत उठून मनोराज्य करण्यांत मी कितीतरी वेळ घालविला आहे. पण विद्यार्थी-दृशेंत मी अमुक शिकेन, मी तमुक परीक्षा देईन, असे विचार माझ्या मनांत येत नसत. माझे शिकणे कोठवर तडीला जाईल याची अटकळ मला बिलकुल होईना. जितके पदरांत पडले तितके मिळविले, एवढेच मला वाटत असे. माझे कॉलेजला पाय लागतील असा विश्वास मला मॅट्रिक्युलेशनचा निकाल कळल्यानंतर सुद्धा आला नव्हता. परीक्षेंत बराच वर नंबर आल्याचे जेव्हां मला कळले तेव्हां आपल्याला कॉलेजांत जावयाला सांपडेल असे वाटू लागले.

नरहरपंतांची मनःस्थिति अगदी वेगळी होती. ते अतिशय बुद्धिमान आणि उद्योगी असल्यामुळे त्यांना आपणाला कॉलेजांत जावयाला सांपडणार, याविषयी खात्री वाटे. शिवाय ते फार चौकस असत. त्यांनी कॉलेजांतल्या अभ्यासाची

चांगली माहिती करून घेतली होती, व कॉलेजांत शिकणाऱ्या वरच्या वर्गातल्या कित्येक विद्यार्थ्यांची चांगली ओळख करून घेतली होती. जुन्या विद्यार्थ्यांकडून पुस्तकें मिळविणें व नसतील तीं नवीं घेणें घेरे खटपटी त्यांनींच केल्या. कोणत्या कॉलेजांत जावयाचें, या प्रश्नाचा आम्हांला फारसा विचारच करावा लागला नाही. बुइल्सन कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल डॉ. म्याकिंकन हे आपल्या कॉलेजसाठीं हुषार मुलें युक्तिप्रयुक्तीनें मिळवीत असत. २० कार्स व २० जानी अल्ली यांना भेटून आम्हीं बुइल्सन कॉलेजांत जावें, अशाविषयीं त्यांनीं आम्हांला सल्ला देण्याची व्यवस्था म्याकिंकनसाहेबांनीं करून ठेविली होती. नरहरपंतांना दरमहा दहा रुपयांची व मला आठ रुपयांची स्कॉलरशिप देण्याचीहि आपली तयारी त्यांनीं कळविली होती. नरहरपंतांना जगन्नाथ शंकरशेटची दुसरी स्कॉलरशिप मिळून त्यांचा नंबर सर्व विद्यार्थ्यांत तिसरा आला होता, व माझा सोळावा आला होता. बुइल्सन कॉलेज त्या वेळीं हल्लीं बुइल्सन हायस्कूल आहे तेथेंच म्हणजे गिरगांवांतल्या पोलीस कोर्टा-समोरच्या रस्त्यावर होतें. तें जवळ असल्यामुळें आम्हांला सोईचें वाटलें, व आम्ही त्याच कॉलेजांत जाऊं लागलों. नरहरपंतांचे बंधु वामनराव हे त्या वेळीं मराठी सहाय्या इयत्तेची परीक्षा पास होऊन तलाठ्याची नोकरी करित बसले होते. त्यांना वर काढावें असें नरहरपंतांना वाटलें. त्यांची पत्नी आतां मोठी झाली होती, तेव्हां मुंबईला निराळें बिऱ्हाड करण्याचा विचार त्यांनीं केला. आंग्र्यांच्या वाडीसमोर गोपीनाथ खऱ्याच्या चाळींत अगदीं वरच्या मजल्यावर दरमहा पाषणेचार रुपयांची जागा त्यांनीं घेतली. मी दामल्यांकडलें बिऱ्हाड सोडून यांच्या बिऱ्हाडांतच येऊन राहिलों. या बिऱ्हाडांत आम्ही चार मनुष्ये होतो. आम्ही खर्च फारच बेताबाताचा करित असूं. माणशीं दरमहा चार रुपयांत आम्ही अन्नखर्च भागवीत होतो. जिनस विकत घेण्याच्या कामांत नरहरपंतांची कसोशी असे. सर्व बाजार तेच करित. मी जमाखर्च ठेवीत असें. महिन्यांतून तीन दिवस आम्ही आळीपाळीनें स्वयंपाक करित असूं.

पैशासंबंधानें नरहरपंतांची ददात नाहीशी झाली होती. त्यांना दोन स्कॉलरशिपा मिळत होत्या व ते काचित् एखादी शिकवणीहि शिकवीत. माझीहि पैशाची सोय चांगली झाली. आतां मला दरमहा पांच रुपयांपासून आठ रुपयेपर्यंत एका तासाच्या शिकवणीचे मिळत. मी कधीं दोन, कधीं तीन अशा शिकवण्या करित असें. स्कॉलरशिपपैकीं दरमहा पांच रुपये फी जाई, बाकी तीस रुपये राहात, माझ्या हायस्कूलच्या शिक्षणासाठीं मामांकडून (रँगलर परांजपे यांच्या वडिलांकडून) मला दोनशें रुपये कर्ज काढावें लागलें होतें. हें कर्ज जितकें लवकर फिटेल तितकें फेडावें, असें मला वाटूं लागलें. शिकवण्यांत बराच वेळ गेल्यामुळें अभ्यासाचें नुकसान होई, परंतु लवकर कर्जमुक्त होण्याकडेच माझे लक्ष लागलें.

हा क्रम एक वर्ष सुरळीत चालला. आम्ही दोघेहि प्रीव्हिअसची परीक्षा दुसऱ्या वर्गात पास झालों. आम्हीं बुइल्सन कॉलेज सोडून एल्फिन्स्टन कॉलेजांत जाण्याचा बेत केला. त्या वेळी डॉक्टर मॉकिकन रजेवर गेले होते, म्हणून हा आमचा बेत साधला. ते असते तर त्यांनी आमच्या या करण्याला हजार विन्ने आणली असती. त्या वेळी आम्ही पांच विद्यार्थी बुइल्सन कॉलेजांतून एल्फिन्स्टन कॉलेजांत गेलों. त्यांपैकी चौघे सेकंड क्लासांत आलेले होतों. त्या वेळी स्टायर्थसाहेब बुइल्सन कॉलेजाचे प्रिन्सिपॉल होते. ते आम्हांवर अतिशय संतापले व अनेक शब्द बोलून अखेरीला त्यांनी लीव्हिंग सर्टिफिकेटे दिलीं. सेकंड क्लासांत आलेले आम्ही चौघेहि विद्यार्थी गरीबच होतों. त्या सर्वांना वर्डस्वर्थसाहेबांनी माफी केले. हे त्या वेळी एल्फिन्स्टन कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल होते. एक कॉलेज सोडून दुसऱ्या कॉलेजांत विद्यार्थी गेला, तर त्याला एकदम माफी करीत नाहीत. एका टर्मची फी घेऊन त्या टर्मचे अखेरचे परीक्षेत त्याचे मार्क पाहून नंतर माफी करण्याची वहिवाट पूर्वी होती, व अजूनहि आहे. त्यांत एक कॉलेज सोडून दुसऱ्या कॉलेजांत जाणारे चार विद्यार्थी एकदम माफी करणें हें विशेष होतें. यासंबंधानें नरहरपंतांनी खूप खटपट केली व तीत त्यांना यश आलें. वर्डस्वर्थसाहेबांचें शिकवणें अप्रतिम असे. त्याचा फायदा घेण्यासाठीच आम्ही एल्फिन्स्टन कॉलेजांत गेलों. खरें सांगायचाचें म्हणजे त्यांच्या शिक्षणापासून इंग्रजीत बरेच हुषार व बरीच बाहेरची पुस्तके वाचलेल्या विद्यार्थ्यांना चांगला उपयोग होई. सामान्य विद्यार्थ्यांच्या आठोक्याबाहेर त्यांचें शिकविणें असे. माझा इंग्रजी विषय अखेरपर्यंत कच्चा राहिला. मला वर्गांत त्यांचें शिकविणें समजत नसे. मागाहून इतर विद्यार्थ्यांकडून त्यांची टिपणें घेऊन मला तो विषय तयार करावा लागे. अर्थात् नरहरपंतांची या कामी मला पुष्कळ मदत होई.

त्या वेळी एल्फिन्स्टन कॉलेज राणीच्या बागेसमोर हल्लीं व्हिक्टोरिया टेक्निकल इन्स्टिट्यूट* आहे, त्या ठिकाणीं होतें. आम्ही रेल्वेचा पास घेऊन महालक्ष्मी स्टेशनावरून कॉलेजांत जात असूं. एकदां जानेवारीपासून एप्रिलपर्यंत हा खर्च वांचविण्यासाठीं पार्यांच जाण्याचा क्रम ठेविला. चर्नी रोड स्टेशन ग्रॅन्ट रोडपेक्षां जरासें जवळ होतें, पण पासांचे किंमतींतील थोडी कसर वांचविण्यासाठीं आम्ही ग्रॅन्ट रोडपासून पास काढीत असूं. या तीन वर्षांत विशेष कांहीं घडलें नाहीं. बुइल्सन कॉलेजांत असतांना एक मोठा बक्षीससमारंभ झाला होता. त्यावेळीं प्रीव्हिअसचे क्लासांत गणित व पदार्थाविज्ञान या दोन विषयांतील मार्कांची बेरीज करून त्यांत पहिला येणाऱ्या विद्यार्थ्याला बक्षीस ठेविलें होतें, तें मला मिळालें होतें. एल्फिन्स्टन कॉलेजांतून जे विद्यार्थी फर्स्ट बी. ए. च्या परीक्षेला गेले होते, त्यांचे युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षेचे मार्क आणविले होते, त्यांत गणित विषयांत माझा नंबर पहिला आला होता.

* आतां ही इन्स्टिट्यूटहि माटुंगा येथें गेली आहे. तेथें रेल्वे हॉस्पिटल आहे.

एल्फिन्स्टन कॉलेजांत आम्हाला कधी स्कॉलरशिप मिळाली नाही. मी दोन्ही परीक्षांत दुसऱ्या वर्गांत पास झालों. आमची माफी दोन्ही वर्षे कायम राहिली. नरहरपंतांनी इतिहास व अर्थशास्त्र हा ऐच्छिक विषय घेतला व मी गणित विषय घेतला. पहिली अडीच वर्षे बिन्हाडाची व्यवस्था एकदां सुरू केली ती तशीच राहिली. कॉलेजचा पुरा अनुभव मिळाना म्हणून नरहरपंतांनी शेवटले सहा महिने कॉलेजच्या रेसिडेन्सीत (वसतिगृहांत) राहून घालविण्याचा बेत केला. त्यांच्या पत्नीलाहि बाळंतपणासाठी त्यांनी घरी पाठविलें होतें. तेव्हां मी आपली पत्नी राधाबाई हिला आणलें आणि बिन्हाड तसेंच चालू ठेविलें. नरहरपंतांचे बंधु वामनराव बिन्हाडांत होतेच. माझ्या पत्नीबरोबर आमचा अडीच वर्षांचा मुलगा रघुनाथ हाहि आला. अशा रीतीने सहा महिने निघून जाऊन माझा कॉलेजाचा अभ्यासक्रम पुरा झाला.

याप्रमाणें विद्यार्जनाच्या काळांतच विवाहित स्थितीचा थोडा थोडा अनुभव मी घेतला, व त्यापासून मला कांहीं सुखाहि झालें; परंतु खऱ्या गृहस्थाश्रमाला प्रारंभ १८८५ च्या जानेवारीत म्हणजे कुटुंबपोषणासाठी उद्योग करणें हें प्रधान कर्तव्य होऊन पुढील अभ्यास करणें गौण झालें, तेव्हांपासून झाला. खऱ्या गृहसौख्यालाहि या वेळींच सुरुवात झाली. याच्या अगोदरचे विशेष सुखाचे प्रसंग म्हणजे राधाबाईला शिकवण्यासंबंधाचे होते.

१३. उदरनिर्वाहाची तरतूद

म्ही बी. ए. झालों, व मला फार आनंद झाला. माझ्या खऱ्या गृहस्थाश्रमाला या वेळीं प्रारंभ झाला. पूर्वीच्या शिकवण्या चालू होत्या; व खर्चाची अडचण नव्हती; पण आतां पुढें कायमचा उद्योग काय करावयाचा, हा प्रश्न लागलाच मजपुढें येऊन उभा राहिला. नरहरपंतांनी एल्एल्. बी. होण्याचा निश्चय केला. ती बाजू मला अगदीं अयोग्य आहे, असें माझ्या मनानें पूर्वीपासूनच घेतलें होतें. मला एम्. ए. चा अभ्यास करावा असें वाटलें; पण तें सवडीनें करण्याचें मी ठरविलें. मला सत्ताविसावें वर्ष लागलें होतें, तेव्हां थोडासा पैसा मिळवून घरची स्थिति थोडीशी सुधारावी, असें मनांत आलें. दोनशें रुपयांचें कर्ज फेडलें होतें. पण घरची साधारण हलाखीच होती. रोव्हिन्यूकडे अगर मुंबईतल्या एखाद्या सरकारी अगर कंपनीच्या ऑफिसांत नोकरी करावयाची नाही, हाहि निश्चय मी केला होता. माझ्या स्वभावाला शिक्षकाचा धंदा बरा आहे असें मला वाटत होतें व तोच करण्याचें मी योजिलें. तूर्त कांहीं तरी सोय लावावी, एवढाच हेतु त्या वेळीं होता. सुदैवानें एल्फिन्स्टन हायस्कूलचे प्रिन्सिपाल प. वा. वामन आबाजी मोडक हे होते, व त्या

शाळेत दोन जागाहि रिकाम्या झाल्या होत्या. नरहरपंतुंची व वामनरावजींची पूर्वीची ओळख नव्हती. तरी त्यांनीं एकदम गांठ घेतली व त्यांजवर छाप पाडून 'तुला एक जागा देतो', असें त्यांजकडून त्यांनीं कबूल करून घेतलें. रत्नागिरीला असतांना मी कांहीं दिवस वामनरावजींकडे राहिलों होतो, व मुंबईला एकदोन वेळां मी त्यांना भेटलों होतो. मी स्वभावानें अगदीं गरीब व भित्रा आहे, अशी माझ्या स्वभावाची पारख त्यांनीं करून ठेविली होती. मी त्यांजकडे जाण्याला किती तरी भीत होतो. अखेरीला एकदांचा त्यांच्यापुढें जाऊन उभा राहिलों व भीतभीत मला जागा देण्याविषयीं गोष्ट काढिली. थोडेंसें भाषण होऊन त्यांनीं अखेरीला "तूं अगदीं लहान दिसतोस, तुला वर्ग संभाळतां यावयाचा नाही, याकरितां जागा देतां येत नाही", असा जबाब दिला. तो ऐकून मला वाईट वाटलें; परंतु मीं यत्न सोडला नाही. एल्फिन्स्टन कॉलेजांतले गणिताचे अध्यापक प्रोफेसर हाथार्नथ्वेट, हे मला चांगले ओळखीत होते. हे आपल्या विद्यार्थ्यांची शिकारस करण्यांत कसूर करित नाहींत, असें मीं ऐकिलें होतें, म्हणून मीं त्यांची भेट घेतली व वामनरावजींजवळ झालेलें संभाषण त्यांना सांगितलें. 'माझ्यानें कांहीं झालें तर मीं पहातो', एवढें सांगून त्यांनीं मला निरोप दिला. पुढें कांहीं दिवसांनीं वामनरावजींकडून मला बोलावणें आलें, व मी गेलों तेव्हां "तुला जागा दिली आहे, तूं अमुक दिवशीं येऊन रुजू हो", असें त्यांनीं मला सांगितले. मजकडे चवथ्या इयत्तेचा एक वर्ग दिला होता. वर्गांत चाळीस विद्यार्थी होते. मीं तो वर्ग बऱ्या रीतीनें संभाळला व शिकविला. या रीतीनें माझ्या स्वतंत्र आयुष्यक्रमाला - खऱ्या गृहस्थाश्रमाला - सुरुवात झाली.

बॉयलर अॅकटाप्रमाणें होणाऱ्या परीक्षा व सैन्यांतील ऑफिसरांच्या परीक्षा यांना गणित विषयाची जरूर असते. या परीक्षांची तयारी करणारे युरोपियन लोक कधीं कधीं प्रोफेसर हाथार्नथ्वेट साहेबांकडे एखादा शिक्षक मिळेल काय, म्हणून चौकशी करित. अशा रीतीनें दोन ठिकाणीं हाथार्नथ्वेट साहेबांनीं माझी शिकारस केली होती. या दोन गृहस्थांकडे व पुढें यांच्या ओळखीच्या इतर गृहस्थांकडे चांगल्या क्रिफायतीच्या शिकवण्या मिळत. आठवड्यांतून तीन तास शिकवावें, व दरमहा वीस अगर पंचवीस रुपये मिळावे, अशा रीतीनें शिकवण्यांचाहि जम बसला.

एल्फिन्स्टन हायस्कुलांत ज्या गृहस्थांच्या बद्दली मला नेमलें होतें ते गृहस्थ परत आले तेव्हां मी मोकळा झालों. मीं तेथें एक वर्ष काम केलें. तेथले बरेच शिक्षक एल्एल्. बी. च्या परीक्षेसाठीं रजा घेत व पास झाले तर सोडून जात. मला जर सरकारी शाळाखात्यांत नोकरी करावयाची असती, तर या वेळीं चांगली संधि मिळाली होती. प्रिन्सिपॉल मोडक यांचें माझ्यासंबंधानें बरें मत झालें होतें. प्रथम दुसरी एखादी बद्दली देऊन नंतर त्यांनीं मला कायमची जागा दिली असती. परंतु सरकारी

नोकरित पडूं नये असा मी बेत केला. दोनतीन बऱ्यांपैकी शिकवण्या ठेवून एम्. ए. च्या परीक्षेला जावें असें मी ठरविलें. गणितविषय न घेतां पदार्थविज्ञान व रसायनशास्त्र हा विषय मी घेतला. या वेळचे या विषयांतील शिक्षण बरेचसे उपपत्तिप्रधान असे. प्रयोग अगदीं नसत असें नाहीं, पण प्रयोगांकडे लक्ष फार कमी होतें. एम्. ए. च्या परीक्षेच्या वेळीं प्रयोगांच्या ज्ञानाची परीक्षा होतच नसे. प्रश्नांची लेखी उत्तरे दिलीं म्हणजे झालें. मी एकदांचा एम्. ए. च्या परीक्षेला गेलों इतकेंच. माझी तयारी चांगली नसल्यामुळें मी नापास झालों. पण पदार्थविज्ञानशास्त्र शिकल्याचा पुढें मला उपयोग झाला. एकदां संबंध वर्ष व एकदां सहा महिने फर्ग्युसन कॉलेजांत अडचण होती, त्यावेळीं इंटरमिजिएट क्लासला तो विषय मला शिकवितां आला व बी. ए. च्या क्लासला थोडीशी मदत करितां आली.

सन १८८४ च्या अखेरीला मी बी. ए. झालों व १८८७ च्या अखेरीला एम्. ए. नापास झालों. नंतर परीक्षेचा नाद मी सोडून दिला, व आपली कायमची सोय करण्याच्या मार्गाला लागलों. इतक्यांतच कॅथॉडल गर्ल्स हायस्कुलांत प्रोफेसर हाथान्थ्वेट यांच्या शिफारसीनें मला गणिताच्या शिक्षकाचें काम मिळालें. दररोज सव्वातास शिकवून दरमहा पंचवीस रुपये पगार मिळत असे. मॅट्रिक्युलेशनच्या वर्गाला दररोज पाऊण तास गणिते व अर्धा तास शास्त्रीय विषय शिकवावयाचे असत. पुढें येथें दररोज ११ तास काम करून दरमहा पन्नास रुपये मिळूं लागले. पुढें मराठा हायस्कुलांत तीन तास काम करूं लागलों, तेव्हां ही शिकवणी मी एका मित्राला दिली. या शाळेंत मोठमोठ्या युरोपियन लोकांच्या मुली असत. विशेषप्रसंगी अपवाद करून हिंदी विद्यार्थिनी घेत असत. महर्षि दादाभाई नौरोजी यांची कन्या माणकबाई व प. वा. डॉ. आत्माराम पांडुरंग यांची कन्या माणकबाई या दोन विद्यार्थिनीना या शाळेंत मी शिकविलें होतें. नंतर एक दोन वर्षांनीं अलेक्झांड्रा गर्ल्स स्कूलमध्ये मला दररोज दोन तासांचें काम मिळालें. याबद्दल मला दरमहा पंचेचाळीस रुपये मिळत. या शाळेंत बहुतेक पार्शी विद्यार्थिनी असत. खालच्या इयत्तांत क्वचित् एखादी हिंदु मुलगी नजरेला पडे. हीं दोन कामे कायमचीं होती. तेव्हां आतां आपण दुसऱ्या कोणत्याहि नोकराचे वगैरे नादाला न लागतां मुंबईचेच कायमचे राहिवासी व्हावें, असा मी निश्चय केला.

मुंबईला कायमचें रहावें, असा निश्चय करण्याला आणखी एक मोठें कारण होतें. प. वा. राजाराम रामकृष्ण भागवत यांचा मी आवडता विद्यार्थी होतो, व पुढेंहि त्यांचें मजवर फार प्रेम असे. ते व प. वा. ना. वें. खोत या दोघांनीं मिळून 'बाँबे इंग्लिश स्कूल' नांवाची खाजगी शाळा काढली होती. शास्त्रीबुवांविषयी मला फार पूज्यबुद्धि असल्यामुळें मी या शाळेंत कमी पगारावर काम करूं लागलों. कॅथॉडल गर्ल्स स्कूल व अलेक्झांड्रा स्कूल या दोन शाळांत शिकवून राहिलेला वेळ म्हणजे

सामान्यतः दोन तास मी या कामाकडे देत असं. या दोन तासांबद्दल मी पंधरा रुपये दरमहा घेत असं. अशी आणखी दोनतीन मंडळी याप्रमाणें करी. पुण्यांतल्या न्यू इंग्लिश स्कूलची हकीगत मला माहित होती. त्या वळणावर ही शाळा नेऊन पुढेंमागें हिचे लाइफमेंबर आपण व्हावें, ही इच्छा मनांत होती; पण तिजबद्दल कोणाजवळ मीं परिस्फोट केला नव्हता. कारण घरची साधारण सुस्थिति होईपर्यंत चांगल्या पगाराचें काम सोडणें शक्य नव्हतें, व पुढें तरी आपली कितपत तयारी होईल याजबद्दल खात्री नव्हती. या शाळेचा जमाखर्च पहाणें शास्त्रीबुवांनीं मजवर सोंपविलें होतें. पुढें शास्त्रीबोवा आणि श्रीयुत खोत यांचें जमेनासें झालें, आणि शास्त्रीबुवांनीं मराठा हायस्कूल ही शाळा आपल्या एकट्याच्या जबाबदारीवर काढली. या शाळेंत अगदीं आरंभापासून मीं बऱ्याच प्रमुखत्वानें काम केलें. पुढेंमागें मीं कदाचित् लाइफमेंबर होईन, अशी आशा शास्त्रीबुवांना असावी. माझी ही इच्छा अधिक दृढ झाली. पण तिजबद्दल मी कोणाजवळ बोललों नाहीं. मात्र शाळेच्या जमाखर्चाकडे मी या दृष्टीनें लक्ष देत असं व सूचना करित असं. मी व दुसरे कांहीं गृहस्थ (श्रीयुत भा. धों. मणेरीकर, बेळगांव; प. वा. वा. के. मावळणकर, सबजज्ज; श्रीयुत वा. ग. चिरमुले, वकील, सातारा व श्रीयुत म. स. बापट, वकील, बुलढाणा) दर तासाला साडेसात रुपयेप्रमाणें पगार घेत असूं. मी बहुधा दररोज दोन तास काम करीं. बाकीची मंडळी एलएल. बी. चा अभ्यास करित होती, व त्यांचें तें कार्य साधेपर्यंत या पगारावर काम करण्याचें त्यांनीं ठरविलें होतें. मी मात्र कायमचा त्या शाळेंत रहाण्याचा संभव होता, आणि कांहीं अंशीं या हेतूनें मी मुंबईचा कायमचा रहिवासी झालों होतों. पण ईश्वरी योजना कांहीं वेगळीच होती ! मीं मुंबई सोडली, तेव्हां या शाळेचा व माझा संबंध तुटला. मराठा हायस्कूलांत फार दिवस स्वार्थत्यागाचें कारण पडलें नाहीं. पुढें दर तासाला पंधरा रुपये घेतां आलों व शेवटीं तीन तास काम करून पन्नास रुपये वेऊं लागलों.

१४. शिकवण्या

म्हणिल प्रकरणांत लिहिल्याप्रमाणें माझ्या कायमच्या कामाचा जम चांगला बसला. तरी मुळूडच्या व्यवस्थेसाठीं अधिक पैसा मिळविण्याकरतां मीं आणखी शिकवण्या पतकरण्याचें योजिलें. मला शिकवण्यांची कधीं वाण पडली नाहीं. मला झेंपतील इतक्या शिकवण्या नेहमीं मिळत. मी गणितविषय बरा शिकवतो, अशी पार्शी विद्यार्थ्यांमध्ये बरीच माहिती झाली होती. त्या वेळीं मुंबईतलें फोर्ट हायस्कूल फार चांगल्या स्थितींत होतें. त्याचे मालक माणकजी कूपर हे मोठे

हुषार व खटपटी गृहस्थ होते. त्यांनीं प्रीव्हियस व फर्स्ट बी. ए. च्या विद्यार्थ्यांसाठीं संध्याकाळीं पांच वाजल्यानंतर शिकविण्याचे खाजगी वर्ग काढले होते. या वर्गांचें अध्यापकत्व त्यांनीं मजकडे दिलें होतें. या वर्गांपासून त्यांचा तोटाच होई. पण विद्यार्थ्यांचा शाळेशीं संबंध अधिक दिवस राहतो, या गोष्टीला ते महत्त्व देत. अहमदनगरचे डिस्ट्रिक्ट जज्ज श्रीयुत माडगांवकर * हे कॉलेजांत असतांना त्यांना घरीं गणित शिकविण्याचें काम मजकडे आलें होतें. वकील ज्याप्रमाणें पुष्कळ काम असलें तरी नवीन खटले आले असतां ते आपल्या हातांतून जाऊं देत नाहींत, अगर डॉक्टर लोकहि येईल तेवढें काम घेतच असतात, त्याचप्रमाणें काम अधिक झालें तरी चांगली शिकवणी मी हातांतून जाऊं देत नसें. यामुळें मला पुष्कळ वेळां अतिशय काम पडे.

माझा नित्यक्रम इतर मनुष्यांपेक्षां अगदीं भिन्न झाला होता. माझी एक शिकवणी माजगांवांत, तर दुसरी कोटांत, आणि तिसरी कुलाब्याला, असा प्रकार असे. जेथें ट्रॅमवेची गाडी होती तेथें मी तिचा उपयोग करीत असें. पण जेथें ट्रॅम नसे तेथें मला पायांनींच जावें लागे. माजगांवच्या सेंट पीटर्स बोर्डिंग स्कूल नांवाच्या मुलांच्या शाळेंत मला एक मॅट्रिक्युलेशनच्या वर्गाला गणितविषय समजून देण्याची कायमची शिकवणी होती. सकाळीं सहापासून साडेसातपर्यंतचा वेळ मी तिच्यासाठीं ठरविला होता. याशिवाय साडेसातनंतर कधीं कधीं त्याच शाळेंतून शिक्षकशिक्षकिणींच्या अगर विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिविषयक शिकवण्या मिळत. माझ्या कायमच्या शिकवण्या येणेंप्रमाणें होत्या :-- १ सेंट पीटर्स स्कूल, माजगांव; २ कॅथीड्रल गर्ल्स स्कूल; ३ अलेक्झांड्रा स्कूल; ४ मराठा हायस्कूल; ५ फोर्ट हायस्कूल; यांशिवाय दुसऱ्या किरकोळ शिकवण्या मधूनमधून असत. दिवसांतून बहुतकरून पांचसहा मैल पायीं चालावें लागें. माजगांवांतील शिकवणीला बरोबर सहा वाजतां सुरुवात होई. थंडीच्या दिवसांत अर्धा तास दिवा लावून वर्ग चालवावा लागे. मला दोन प्रहरीं वेळ नव्हता, व या वर्गाला मीच शिकवावें, अशी शाळेच्या हेडमास्तरांची इच्छा होती. साडेसात वाजल्यानंतर विद्यार्थ्यांना दुसरे उद्योग होते. नाहींतर मला साडेसात पासून नऊपर्यंत वेळ देतां आला असतां. सहापासून साडेसात हा वेळ विद्यार्थ्यांना व मलाहि फार गैरसोयीचा होता. पण उभयतांनाहि तोच पत्करावा लागला. युरोपियन व युरेशियन विद्यार्थ्यांचें तें बोर्डिंगस्कूल होतें. मी बरोबर सहा वाजतां जात असें. विद्यार्थीहि प्रातर्विधि व अल्पाहार आटोपून तयार असत. मला पहाटेला साडेचार वाजतां उठावें लागे. हे साडेचार हल्लींचे नव्हत. मुंबई साडेचार म्हणजे हल्लींचे पांच वाजून दहा मिनिटें. मी बहुधा मजूरलोकांप्रमाणें स्नान सकाळीं न करितां रात्रीं करीत असें. सकाळीं थोडा दहीभात खाऊन मी निवें. भात रात्रींचा

* हे पुढें मुंबईच्या हायकोर्टांत न्यायाधीश झाले.

ठेवलेला असे. गिरगांवांतून माजगांवच्या शाळेत जाण्याला पंचेचाळीसपासून पन्नासपर्यंत मिनिटें लागत. त्या वेळीं माजगांवाला ट्रॅमवेचा रस्ता नव्हता. साडेसात वाजतां तेथलें काम संपल्यानंतर तेथलीच एखादी लहानशी शिकवणी असली तर शिकवावी, नाही तर नऊ वाजेपर्यंत तेथेच कांहीं वाचीत बसावें, असें करीं. नंतर एका इराण्याच्या दुकानीं जाऊन चहा व पाव यांचा फराळ करीं, व मग प्रिन्सेस-डॉकजवळच्या ट्रॅमटर्मिनसपार्शीं येऊन ट्रॅमवेंतून टाऊन हॉलपार्शीं उतरें, व तेथून दोनतीन मिनिटांच्या रस्त्यावर कॅथीड्रल गर्ल्स स्कूल होतें. तेथील काम करावयाला लागें. हें काम आटोपल्याबरोबर अलेक्झांड्रा स्कुलांत जाई. एका शाळेंतून दुसऱ्या शाळेंत जाण्याला सुमारे पांच मिनिटें लागत. तेथलें काम संपलें म्हणजे बहुधा घरीं येई. पुनः मराठा हायस्कुलांत जावयाचें असें, म्हणून मध्ये वेळ अगदीं थोडा असे. तेव्हां पोषाख बदलण्याच्या भानगडींत न पडतां पायांत बूट असतांनाच अभ्यासाच्या टेबलाशींच खुर्चीवर बसून टेबलावर ताट ठेवून थोडा ताकाचा अगर दह्याचा भात राधाबाई कालवून तयार करून आणून देई, तो व दुपारची भाजी असा अल्पाहार करून तीन वाजायला मराठा हायस्कुलांत हजर असें. तेथलें काम आटोपून ठाकूरद्वाराजवळच्या एका इराण्याच्या दुकानांत पुनः थोडा पाव चहा यांचा फराळ करून फोर्ट हायस्कुलांत जाई. तेथें एक तास काम करून घरीं येई. नंतर स्नान व जेवणखाण आटोपल्यावर रात्रीहि कधीकधी एखादी शिकवणी असे. नसल्यास थोडें मुलांना अगर राधाबाईला शिकवावयाचें व दहाचे आधींच निजून जावयाचें, असा माझा नित्यक्रम असे.

माझ्या आयुष्यांतील सामान्य अगर विशेष गोष्टींसंबंधानें मीं कधीं कांहीं लिहून ठेवलेलें नाहीं, पण आपण किती काम करीत होतो, याची उतारवयांत कांहीं कल्पना व्हावी म्हणून माझ्या दोनतीन वर्षांच्या कामाचे कॅटलाग मीं करून ठेविले होते, ते अजून माझ्याजवळ आहेत. त्यांतून चार कोष्टकें येथें दिलीं आहेत; त्यांवरून त्या वेळच्या माझ्या कामाचा अजमास होईल. कधीकधी काम बेताचें असे, व कधीकधी फार असे. सन १८८६ व १८८७ हीं दोन वर्षे बेताचें काम ठेवून मी एम्. ए. चा अभ्यास करीत होतो. १८८८ सालापासून भरपूर काम असे. पुष्कळ वेळां रोज सात ते नऊ तास शिकवण्याचें काम असून जाण्यायेण्यांत निराळा वेळ मोडे.

पहाटेला लवकर उठून माजगांवाला जावें लागें. यासंबंधानें एकदां एक गमतीचा प्रकार घडला. माझी बहीण अंबाताई त्या वेळीं सहर्जी मुंबईला आलेली होती. मी जागा झालों तर वेळेवर उठत असे; नाहीतर राधाबाई मला उठवीत असे. या वेळीं मला उठवून खावयाला देण्याचें वगैरे काम अंबाताईनें आपणाकडे घेतलें होतें. एके दिवशीं अवरकांट्याकडे लक्ष न जातां अंबाताईनें मला

वेळांचें पत्रक

तारखा															महिन्यांत आलेल्या पगाराची रकम		
१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	रु. आ.
१	१	१	२॥	१	१	१	२॥	१	१	१	...	१	२०-०
१॥	१॥	१॥	...	रविवार	१॥	१॥	१॥	१॥	१॥	...	रविवार	१॥	१॥	१॥	१॥	१॥	२५-०
...	१॥	१॥	१॥	१॥	१॥	१॥	१॥	१॥	१॥	१॥	१॥	१॥	३०-०
...	०-०
...	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	२	१	१	२५-०
॥	॥	॥	॥	...	॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥	१२-०
॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥	१२-०
२	२	२	२	२	...	१५-०
...	१	१	१	१	...	१	१	१	१	१	१	...	१	१	१	१	२०-०
१	...	१	१	...	१	...	१	१	१	७-८
१६६-८																	
रु. आ.																	
३	३	३	३	११-४
१॥	१॥	१॥	१॥	१॥	१॥	१॥	१॥	१॥	१॥	१॥	१॥	१॥	२५-०
२॥	२॥	२॥	२॥	२	रविवार	२॥	२॥	२॥	२॥	२॥	२	रविवार	२॥	२॥	२॥	२॥	५०-०
...	२	२	२	२	४५-०
१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	२५-०
१॥	१॥	१॥	१	१	१॥	१॥	१॥	१॥	२०-०
...	१	१	१	१	१	१	१	...	१	१	१	१	१७६-४

माझ्या शिकवण्यांच्या

विद्यार्थ्यांचे अथवा शाळेचे नांव	तारखा													
एप्रिल १८९०	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४
				तास										
मराठा हायस्कूल	३	३	३	१	...		३	३	...	३	३	१		३
अलेक्झांड्रा स्कूल	२	२	२	रविवार	...	२	२	२	२	२	रविवार	२
सेंट पीटर्स गर्ल्स स्कूल	२१	२१	२१	२१	२१	२१	२		२१
सेंट पीटर्स बॉय्ज स्कूल	२१	२१	११॥	११॥	११॥	११॥		११॥
मि. सी. हस	३	३	...		११
मि. एडवर्ड्स	१	...	१	...		१
ले. ए. सी. लव्हेट	१	१	...	१	...	१	१	...	१	...
 एप्रिल १८९१														
मराठा हायस्कूल	३	३	३	३		३	३	३	...	३	३		३	३
अलेक्झांड्रा स्कूल	२	२	२	...		२	२	२	२	२	...	रविवार	२	२
सेंट पीटर्स बॉय्ज स्कूल	११॥	११॥	११॥	...	रविवार	११॥	११॥	११॥	११॥	११॥	...	रविवार	११॥	११॥
फोर्ट हायस्कूल	२	२	
ले. ए. सी. लव्हेट	...	१	...	१		१	...	१	१

वेळींचें पत्रक

तारखा															महिन्यांत आलेल्या पगाराची रक्कम							
१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	रु. आ.					
३	३	३	३	३	तास											१२-१२						
२	२	२	२	...	रविवार											४५-०						
२।	२।	२।	२।	२	२। २। २। २। ... २।											५०-०						
१॥	१॥	१॥	१॥	१॥	१॥ १॥ १॥ १॥ १॥ ...											३५-०						
॥	॥	॥	॥ १ ...											१२-०						
१	...	१	१	...	१ १ ... १ १ ...											१२-०						
१	१	...	२	... १ ... १											२०-०					
१८६-१२																						
३	३	...	३	...	३	३	३	३	३	५०-०					
२	२	२	२	२	२	२	...	२	रविवार											४५-०
१॥	१॥	१॥	१॥	१॥	१॥	१॥	१॥	...	रविवार											३०-०
...	१	१	०-०					
...	१	...	१	१	...	१	...	१	१	...	१	२०-०					
१४५-०																						

बरोबर एक तास आधीं उठविलें. नित्यक्रम आटोपून मी बाहेर पडलों. मीहि घड्याळाकडे निरखून पाहिलें नाहीं. अर्धीअधिक वाट चालून गेलों तरी जिकडे तिकडे अगदीं सामसूम होतें, ही गोष्ट माझ्या लक्षांत आली. नेहमीं मनुष्यें उठून थोडीबहुत गडबडः चाललेली दिसे. शंका येऊन घड्याळाकडे पहातो, तों बरोबर एक तास मी अगोदर चाललों आहे ! आतां परत घरीं जावयाचें म्हणजे विनाकारण किती तरी चालावयाचें. तेव्हां तो तास रस्त्यावर रेंगाळण्यांत घालविला, आणि वेळेवर शाळेंत हजर झालों, व दिव्याच्या उजेडांत वर्ग चालविण्याला सुरुवात केली.

१५. एक नवीन तऱ्हेचें संयुक्त कुटुंब

भाऊमुलांवाळांसह एकत्र राहिल्याचीं उदाहरणें बरींच असतात; परंतु ज्यांचा आपसंबंध अगदीं नाहीं असे गृहस्थ एक कुटुंब करून राहिल्याचीं उदाहरणें फारशीं आढळत नाहींत. कुटुंबांतील मनुष्यांचा एकमेकांना थोडाफार उपसर्ग झाला असतां तो सोसण्याची तयारी पुष्कळांची झालेली असते. परंतु आपतां-व्यतिरिक्त इतर मनुष्यांचा उपसर्ग सोसण्याची मनाची तयारी होत नाहीं. वास्तविक पहातां ज्यांमध्ये आपसंबंध अगदीं नसतो, अशा मनुष्यांनीं एकत्र राहणें बरेंच फायद्याचें आणि सोईचें असतें. एकमेकांचा थोडासा उपसर्ग सोसल्यानें परस्परांच्या कितीतरी गैरसोयी दूर होतात. खर्चाची वाटणी परस्परांच्या विचारानें हिस्सेराशीनें करतां येते, व आपतांमधील भांडणाचें एक मुख्य बीज अजीबात नाहींसं करितां येतें. अनेक मनुष्यें एकत्र राहिल्यानें थोडें फार वर्षण होणारच. केव्हां केव्हां भांड्याला भांडें लागणार. पण त्याला फारसें महत्त्व देतां कामा नये. अशा संबंधापासून एक प्रकारचें शिक्षणहि मनुष्यांना मिळत असतें.

नरहरपंतांनीं मॅट्रिक्युलेशन झाल्याबरोबरच आपला संसार मांडला, व मी बी. ए. होण्याच्या पूर्वीच सहा महिने संसार सुरू केला होता. परंतु उभयतांच्या बायका एका वेळीं एका ठिकाणीं नव्हत्या. आम्ही दोघेहि बी. ए. होऊन मिळवूं लागल्या-नंतर वेगळीं विव्हाडें करून रहावयाचें कीं काय, हा प्रश्न उत्पन्न झाला. नरहरपंतांच्या कुटुंबाशीं माझे दळणवळण बरेंच झालें होतें. कॉलेजांत असतांना मी एकदां सुद्धींत त्यांच्या घरीं म्हणजे देवखाला गेलों होतो, व त्यांच्या आईवापाशीं माझा चांगला परिचय झाला होता. त्यांची एक बहीण मुंबईला राहत असे, तिजकडून नरहरपंतांना फारशी मदत झाली नव्हती; पण तिजकडे त्यांचें जाणेंयेणें असे, व मीहि त्यांबरोबर तिजकडे जात असें. आमच्या कुटुंबांतील मनुष्यांशींहि

नरहरपंतांची चांगली ओळख झालेली होती. ते एका सुटींत आमच्या येथें एक महिना राहिले होते, व आमच्या सर्व मनुष्यांची त्यांनीं चांगली पारख केलेली होती. अशा स्थितींत त्यांच्या व आमच्या मंडळींनीं एका बिऱ्हाडांत एका कुटुंबा-प्रमाणें राहावें, असें आम्हीं ठरविलें. ही कल्पना नरहरपंतांची. त्यांनीं सांगितल्या-बरोबर मला ती लागलीच पटली. हें उभयतांनाहि फार सोयीचें झालें. आमच्या बायका वांटणीप्रमाणें घरांतलीं कामें करीत. शिवाय माझी मेहुणी, जी अनाथवालिकाश्रमाच्या कामीं फार उपयोगी पडली, तीहि राधाबाईजवळ रहावयाला आली होती. तिचाहि पुष्कळ उपयोग होई. बाजार करण्याचें काम नरहरपंत अगर त्यांचे बंधु वामनराव करीत. या कामीं मीं अगदीं निरुपयोगी असें. मीं कधीं बाजार केला, तर कसला तरी माल घरीं आणून टाकीत असें, व त्याला अधिक किंमत पडे. जमाखर्चाची व पैशाची व्यवस्था मी करीत असें. संस्कृत व्याकरणाचे कर्ते व कांहीं संस्कृत पुस्तकांवर टीपा लिहिणारे आमचे एक मित्र श्रीगुत मोरेश्वर रामचंद्र काळे हे या कुटुंबांत दोन तीन वर्षे येऊन मिळाले होते. प्रथम ते एकटेच आले, व नंतर त्यांनीं आपल्या पत्नीला आणलें. आरंभीं बिऱ्हाडाची जागा पावणे-चार रुपये दरमहाची होती; तिच्या शेजारीच आणखी सव्वाचार रुपये दरमहाची घेतली. एवढ्या जागेत आम्ही बारापासून पंधरापर्यंत मंडळी राहात असूं. कधीं कधीं आम्हांपैकीं कोणाचे पाहुणेहि असत. नरहरपंतांचे बंधु वामनराव हे पुढें बाकीलीच्या अभ्यासासाठीं मुंबईत नोकरी धरून राहिले, तेव्हां तेहि या संघांत सपत्नीक येऊन दाखल झाले. भांडणें अगर बोलाचालीचे प्रसंग अगदींच नसत असें नाहीं; परंतु ते कधीं विकोपाला गेले नाहींत. या कुटुंबासंबंधानें जमाखर्च वगैरे नीट ठेवलेले असत; पण आतां त्यापैकीं कांहीं शिल्लक नाहीं. शिकवण्यांचीं कोष्टकें ज्या कयाट-लागांतून घेतलीं आहेत, त्यांमध्येच या संयुक्त कुटुंबासंबंधानें हजिरी व कांहीं माहिती लिहिली आहे; व त्यांतच पुढील नियम लिहिलेले आढळतात.

(अ) तीन दिवसपर्यंत कोणाचाहि पाहुणा असला तर तो हिशोबांत धरूं नये.

(ब) तीन दिवसांची गैरहजेरी हजेरीप्रमाणें समजली जावी.

घरांत एकंदर मंडळी बारापासून पंधरापर्यंत असत. त्यांत मजकडे अभ्यासा-साठीं असणारे विद्यार्थीसुद्धां माझीच आठनऊ माणसें होती. सुटींत मंडळी गेली म्हणजे संख्या कमी होई. १८८८ सालची वर्षाची सरासरी दररोज १२.१ मनुष्यांची होती, १८८९ सालीं ११.१ आणि १८९० सालीं ११ होती. १८८९ सालचा सरा-सरीच्या मानाचा खर्च दरमहा दरमाणशीं पांच रुपये एक आणा आला. यांत खोलीचें भाडेंहि धरलेलें आहे. त्यावेळीं हल्लींइतकी महागाई नव्हती, ही गोष्ट लक्षांत ठेविली घाहिजे. बाकीच्या दोन वर्षांची खर्चाची सरासरी दाखविलेली नाहीं. सन

१८९१ च्या आरंभी नरहरपंत मुंबई सोडून गेले, तेव्हां ते संघांतून सुटले. नंतर त्याच वर्षाच्या अखेरीला मी पुण्याला आलों, तेव्हां पाठीमागे वामनराव एकटेच राहिले, व संयुक्त कुटुंबाची समाप्ति झाली.

हें आमचें संयुक्त कुटुंब एकंदर सात वर्षे टिकलें. पुरुष आपापल्या कामां-साठी बहुतेक बाहेर असल्यामुळें व त्यांचीं कामे वेगवेगळीं असल्यामुळें त्यांचा तितका निकट संबंध येत नाही. जो थोडा येतो, तो वर्षण उत्पन्न करण्यासारखा नसतो, पण एका कुटुंबांत राहणाऱ्या स्त्रियांचा संबंध पदोपदीं येतो. त्यांचीं सर्व कामे एकाच ठिकाणीं करावयाचीं असतात. तशांत मुंबईतल्या आकुंचित जागेंत तर तो विशेष यावयाचा. अशा स्थितीत सात वर्षे आम्ही गुण्यागोविंदातें राहूं शकलों, याचें सर्व श्रेय आमच्या बायकांना आहे. त्यांनीं जर परस्पर घस सोसण्याच्या कामीं मोठें मन केलें नसतें तर हा प्रयोग यशस्वी झाला नसता.

हें आमचें कुटुंब म्हणजे एक आश्चर्य करण्यासारखी गोष्ट झालेली होती. एकदोन वेळां नरहरपंतांचे वडील मातुःश्री आणि त्याचप्रमाणें माझी मातुःश्री व अंबाताई हीं येऊन या कुटुंबांत कांहीं दिवस राहिलीं होती. अशा रीतीनें आम्हां उभयतांच्या कुटुंबाचें विशेष रीतीनें संघटन झालेलें होतें.

१६. नरहरपंतांचा सहवास

कोणाशीं मैत्री जोडण्याला अगर विशेष परिचय करून घेण्याला जरूर लागणारे गुण मजमध्ये नसल्यामुळें लहानपणीं ज्यांचा विशेष परिचय झाला, अशा मंडळीखेरीज माझा कोणाशीं फारसा स्नेह जडला नाही. दुसऱ्याशीं विशेष परिचय करणें मला साधतच नाही. नरहरपंतांनीं आपण होऊन मला जवळ घेतलें, म्हणूनच त्यांच्याशीं माझा एवढा निकट संबंध झाला.

माझे मित्र नरहर बाळकृष्ण जोशी यांची मजवर एवढी छाप बसण्याला या गृहस्थांमधील अनेक असामान्य गुण कारण झाले. यांच्याशीं दहापांच मिनिटांचें संभाषण केलें असतां यांची बुद्धिमत्ता व तेजस्विता प्रत्ययाला येते. यांच्या ओजस्वितेनें दुसऱ्या मनुष्यावर तेव्हांच छाप बसून जाते. मोठमोठ्या मनुष्यांशीं हे क्षणांत मैत्री जोडूं शकतात. केवळ एवढेच गुण यांच्या अंगीं असते, तर मीं त्यांना फारशी किंमत दिली नसती. परंतु दुसरेहि कित्येक अमोलिक गुण त्यांजमध्ये आहेत, त्यामुळें ते मला फार प्रिय व बंध झालेले आहेत. यांचा मनो-निग्रह फार दांडगा आहे. प्रातःसोबत घरीं असतां विद्यार्जनासाठीं ब्रह्मचर्यव्रताचें

पालन करून घराचें दर्शनहि न घेणारा तरुण लाखांत एक तरी मिळेल कीं नाहीं, याची वानवा आहे. त्याचप्रमाणें चाळिशी पुरी होण्याच्या आधींच द्वितीय पत्नी निवर्तल्यानंतर पुनः विवाहपाशांत न पडतां अनेक अडचणी सोसून देह विटाळूं न देतां राहणें व आईप्रमाणें कष्ट सोसून मुलांचें पालन करणें, या गोष्टीहि असामान्यच आहेत. यांनीं दहा वर्षे राजकोट येथील सौराष्ट्र हायस्कुलाची निरपेक्षबुद्धीनें सेवा केली. लाभाची अवेक्षा न धरतां तरुणांमध्ये उत्कृष्ट नीतिविचार विविण्यासाठीं यांनीं पुष्कळ प्रयत्न केलेले आहेत, व तसें करण्याची हातोटी यांना उत्कृष्ट साधली आहे. यामुळें विद्यार्थ्यांचेचसें काय पण इतरांचेहि मन आपणाकडे ओढून घेऊन त्यांना सन्मार्गाकडे वळविण्याचें काम हे नेहमीं करित असतात. हे आणि मी एकत्र राहात असतां आमच्या येथें विद्याभ्यासासाठीं जीं मुलें होतीं, त्यांजकडून कांहीं चांगलीं पुस्तकें यांनीं वाचून घेतलीं. हे उत्तम लेखक आहेत. राल्फ ब्रान्डो ट्राइन या अमेरिकन ग्रंथकाराचें अत्युत्तम पुस्तक 'In Tune With The Infinite' याचें रूपांतर करून 'अनंताशीं साधर्म्य' हें पुस्तक यांनीं लिहिलें आहे. हें पुस्तक लहान-थोरानीं पुनः पुनः वाचण्यासारखें व मनन करण्यासारखें आहे.

यांच्यापासून मला अतिशय फायदा झाला. मला यांचा सहवास नऊ दहा वर्षे मिळाला. या मुदतीत आम्हीं कितीतरी संभाषणें केलीं, व कांहीं पुस्तकें एकत्र वाचलीं - किंवा यांनीं मला शिकविलीं, असें म्हणणें अधिक योग्य होईल ! मी अगदीं एकमार्गी असल्यामुळें शाळेच्या अगर कॉलेजाच्या अभ्यासापलीकडे माझे लक्ष दुसऱ्या कोठें जात नसे. पण हे चौकस आणि बहुश्रुत असल्यामुळें यांनीं मला अनेक गोष्टींची माहिती करून दिली, व विशेषतः स्पेन्सरच्या ग्रंथांविषयीं मजमध्ये अभिरुचि उत्पन्न केली. आपण कोणतीं पुस्तकें वाचावीं, वगैरे माहिती ते शिक्षकांकडून अगर इतर गृहस्थांकडून मिळवीत, व अनेक खटपटी करून पुस्तकें पैदा करित. सुधारणेच्या अनेक कल्पनाहि यांनीं घाइया मनांत विंबविल्या. आगरकरांचे केसरीतील व सुधारकांतील लेख आम्ही अत्यंत प्रेमानें वाचित असूं. सुधारकाच्या अमर्दी पहिल्या अंकापासून सर्ष लेख आम्हीं वाचले. कांहीं मराठी वाचावयाचें असलें म्हणजे मी वाचावें, व यांनीं ऐकावें, असें बहुधा होत असे. सुधारकाच्या पहिल्या अंकांतील आरती किती वेळां तरी मी प्रेमानें गाइली आहे.

पहिलीं चारपांच वर्षे आम्ही रायदिवस एकत्र असूं. अभ्यासाचा कंटाळा आला म्हणजे जानीअझीच्या बंगल्याच्या व्हरांड्यांत अगर अभ्यासाच्या दिवाणखान्यांतच आम्ही हिंडत असूं. अशा वेळीं कधीकधीं एखादें नवीन पुस्तक वाचावयाचें व कधीकधीं पाश्चात्य आणि पौरात्य विचारांची तुलना करावयाची. अथरुणावर पडल्यानंतरसुद्धां आमचीं संभाषणें चालावयाचीं. कधीकधीं आम्ही लहान मोठा घास घेऊन आमच्या व खिस्ती धर्मांतल्या आचारविचारांवर कडक टीका करित

असुं. आम्हांला शाळेत बायबल शिकावें लागे त्यामुळें ख्रिस्ती धर्मातील अनेक आचार-विचार आमच्या परिचयाचे झाले होते. जें विचारशस्त्र आम्ही आपल्या आचारविचारांवर चालवूं लागलों, तेंच ख्रिस्ती आचारविचारांवरहि आम्हीं चालविलें. आम्ही केवळ कल्पनाक्षेत्रांतच वावरत असल्यामुळें आमच्या विचारांची भरारी निरंकुश असे. आमच्या चर्चेत त्या वेळचे सर्व प्रचलित विषय येऊन जात.

शेवटल्या चारपांच वर्षांत आमचे व्यक्तीसाय भिन्न झाल्यामुळें पहिल्याइतकें आमचें संघटन होत नसे. तरी आम्ही एका कुटुंबांतच राहात असल्यामुळें एकत्र बसण्याबोळण्याचे पुष्कळ प्रसंग येत, व त्या वेळीं एकसारखा विचारविनिमय चालत असे. नरहरपंत अनेक इंग्रजी पुस्तके वाचीत असत. विशेषतः चिकित्सक बुद्धीनें लिहिलेले ग्रंथ त्यांना फार आवडत. अर्थात् त्यांतील विषय संभाषणांत यावयाचे. पुष्कळ वेळां आमचे वादविवाद बायकांच्या व विद्यार्थ्यांच्या देखत होत असत व त्यांना त्यांचा फायदा मिळे.

यांनीं माझ्या अंगचा भिन्नेपणा घालविण्यासाठीं बरेच प्रयत्न केले. त्यांतलीं दोन उदाहरणें मला चांगलींच स्मरतात. पंडिता रमाबाई नुकत्याच अमेरिकेहून आल्या होत्या, व त्यांनीं चौपाटीवरील एका मोठ्या बंगल्यांत शारदासदनाला सुरुवात केली होती. पंडिताबाईंना भेटावें म्हणून त्यांनीं मला पुष्कळ आग्रह केला; परंतु त्यांजबरोबर जाऊन देखील त्यांना भेटण्याचें धैर्य माझ्यानें होईना. कोणाहि मोठ्या मनुष्याला भेटावयाचें म्हणजे माझ्यावर मोठें संकट पडल्यासारखें होई. एके दिवशीं ते व मी बँकबेवर फिरावबाला गेलों असतांना यांनीं मला जुलुमानें शारदासदनांत नेण्याचा बेत केला. यांनीं मला हात धरून त्या रस्त्यानें खेचीत नेलें. मी खुषीनें येतों असें दर्शवून त्यांचा हात किंचित् दिला पडूं दिला व संधि साधून त्यांना झटका देऊन मी एकदम निसटलों तो थेट घरीं येऊन बसलों. नंतर ते पंडिताबाईंची भेट घेऊन घरीं आले. पंडिताबाईंशीं माझी पुढें चांगली ओळख झाली. दुसरा प्रसंग श्रीयुत माधवदास रघुनाथदास यांच्या बंगल्यांत होणाऱ्या एका पुनर्विवाहाचा होता. मला तेथें जाण्याला धैर्य होईना. शेवटीं यांजबरोबर मी भीत भीत गेलों व अगदीं एका कोपऱ्यांत बसलों. हे मला बंधूवरांना पाहण्यासाठीं पुढें बोलावीत होते, पण मी पुढें गेलों नाहीं. अखेरीला हे पुढें गेले व सर्व प्रकार सावकाशपूर्ण पाहून परत आले आणि नंतर ते व मी घरीं गेलों.

नरहरपंत आपलें कल्याण साधूनच स्वस्थ बसले नाहीं. यांनीं आपल्या भावांचें शिक्षण करून त्यांना मार्गाला लाविलें. त्यांपैकीं एक वकील असून दुसरा अल्पवयांत परलोकवासी झाला. आतांचें हित साधण्यासंबंधानें नरहरपंतांची फार मोठी कामगिरी म्हणजे त्यांची बहीण गोडूबाई हिला शारदासदनांत घालण्यासंबंधानें होय. लोकपवाद सोडून मातापितरांच्याहि मर्जीविरुद्ध त्यांनीं तिला १८८९ सालीं

शारदासदनांत आणून घातलें. शारदासदन निघण्यापूर्वीच त्यांनीं तिला मुंबईला आणलें होतें, व ती आमच्या संयुक्त कुटुंबांत राहात असे. शारदासदन निघालें नसतें, तरी त्यांनीं तिच्या शिक्षणाची कांहीं तरी सोय केली असती. ही शारदासदनांतील पहिली विधवा विद्यार्थिणी होय. ही गोष्ट जर नरहरपंतांच्या हातून घडली नसती, तर तिचा सर्व जन्म दुःखांत आणि कष्टांत गेला असता.

सारांश, आयुष्याच्या अत्यंत महत्त्वाच्या काळांत नरहरपंतांच्या दहा वर्षांच्या निकट सहवासापुळें मजवर अत्यंत इष्ट परिणाम घडला. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे माझ्या विवेचक व चिकित्सक शक्तीला उजळा देऊन त्यांनीं माझ्या विचार-क्षेत्राची मर्यादा पुष्कळ वाढविली.

१७. गृहस्थाश्रम (पूर्वभाग)

आमच्या सुशिक्षित समाजांत देखील नांवाची विवाहित स्थिति, खरी विवाहित स्थिति, आणि जबाबदारी ओळखून स्वतःच्या संसाराचा भार आपल्या अंगावर घेऊन स्वीकारलेली गृहस्थाश्रमाची स्थिति या तीन अवस्थांमधून मनुष्याला जावें लागतें. अलीकडे पहिल्या दोन स्थितींतल्या काल-मर्यादा थोड्याशा आकुंचित झाल्या आहेत. पस्तीस वर्षांपूर्वी या दोनहि स्थितींत बरीच वर्षे घालवावीं लागत.

माझे लग्न पंधराव्या वर्षीं झालें. मुलगी शेजारचीच माहिली. आमचे वयांत अंतर सहा वर्षांचें होतें. त्या वेळीं मुलामुलींच्या लग्नाचा हाच योग्य काळ समजला जात होता. आमची परस्परांची चांगलीच ओळख होती. आमच्या घरामध्ये फारसें अंतर नसल्यामुळें आम्ही कधीं कधीं खेळावयालासुद्धां एकत्र जमत असूं. याशिवाय आमची विशेष ओळख असण्याला आणखी एक कारण होतें. राधाबाईंची चुलती ती माझी मामेबहीण होती, यामुळें त्यांच्या घरीं माझे जाणेंयेणें असे. आमची पूर्वीची इतकी ओळख होती, तरी आमचें लग्न झाल्याबरोबर आम्हांला ती विसरून जाणें भाग पडलें. जनरीतीप्रमाणें आमचें परस्पर बोलणें, हंसणें, खेळणें अगदीं बंद झालें.

तथापि आमच्या घरीं इतरांच्या इतका प्रतिबंध नव्हता. आमची आई फार चांगल्या स्वभावाची असल्यामुळें ती सुनांना मुलींप्रमाणेंच वागवीत असे, व घरांतील मनुष्यांचें एकमेकांशीं वागणें अधिक प्रेमाचें व मोकळेपणाचें असे. कित्येक जुन्या कुटुंबांत वडील मनुष्यांचा लहान मुलांना फार धाक वाटत असतो. तशी

स्थिति आमच्या कुटुंबांत नव्हती. पांचसहा वर्षे नांवाच्या विवाहित स्थितीत गेल्यावर मी खऱ्या विवाहित स्थितीचा अनुभव घेऊं लागलों. यानंतर मी सुट्टीचा घरीं गेलों म्हणजे कुटुंबांतील सर्व मंडळी एकत्र बसून सुखदुःखाच्या गोष्टी कराऱ्या, असें कधी-कधी घडत असे. मुंबईत शिकायला गेल्यावर मे महिन्याच्या सुट्टीत मी घरीं गेलों, त्यावेळीं पत्नी राधाबाई व बहीण अंबाताई या उभयतांना लिहिणेवाचणे शिकविण्याचा प्रारंभ केला. आईने या कामीं बिलकूल अडथळा केला नाही. बाबांनाहि ही गोष्ट कळली, पण त्यांनीं देखील नाखुषी दर्शविली नाही. आई व बाबा या उभयतांचेहि मजवर फार प्रेम होते. मी कदाचित् कुटुंबाला बरे दिवस दाखवीन अशा आशेचा अंकुर त्यांच्या अंतःकरणांत उत्पन्न झाला असावा. मी बी. ए. झालों, तेव्हां मला फार आनंद झाला, पण तो दुणावण्याला बाबा असते तर किती-तरि मौज झाली असती. असो. राधाबाई आणि अंबाताई यांनीं शिकण्याला प्रारंभ केला, व सवडीनें आपला अभ्यास दादांच्या मदतीनें चालविला. या दोघी चांगलें लिहावयाला व वाचावयाला शिकल्या. राधाबाई आणखीहि शिकली असती, पण तिला लवकरच मूल झाल्यामुळे तिचे शिकणे मागे पडलें. तिला त्यावेळीं अठरावें वर्ष होतें, व मला चौविसावें होतें. मी कॉलेजांत जाण्याला सुरुवात केली व पंधरा दिवसांनीं मला रघुनाथाच्या जन्माची वार्ता कळली.

बी. ए. होण्याच्या आधींच सहा महिने मी मुंबईला वेगळा संसार मांडला होता. परंतु माझ्या खऱ्या गृहस्थाश्रमाला प्रारंभ द्रव्यार्जन करणे ही मुख्य गोष्ट होऊन अभ्यास करणे ही गौण झाली तेव्हां पासून, म्हणजे खऱ्या विवाहित स्थितीचा अनुभव घेऊं लागल्यानंतर, सहा वर्षांनीं झाला. राधाबाई शांत व सोशिक आणि आज्ञाधारक बायको होती. तिच्या सहनशीलतेमुळेच भिन्न कुटुंबांतील मनुष्ये एकत्र राहणे शक्य झालें. आमचा उभयतांचा समागम आम्हांला फार आनंददायी झाला. आम्हां दोघांनाहि भरपूर काम असे; याबुळे राधाबाईच्या शिक्षणाकडे मला फारसे लक्ष देतां आलें नाही. तथापि तिनें कांहीं मराठी पुस्तके वाचलीं व इंग्रजी तिसरे पुस्तक ती शिकत होती.

बऱ्याच गोष्टींत नवीन प्रयोग करून पाहणे हा माझा स्वभावच झाला. लहाम मुलांना एकसारखें पुष्कळ तास शाळेंत बसवून ठेवणे बरे नव्हे, असें मला वाटत होतें; म्हणून आमचा मुलगा रघुनाथ याला शाळेंत न घालतां घरींच कांहीं शिकवावे, असें आम्हीं ठरविलें. राधाबाई मधल्या वेळीं त्याला शिकवीत असे. पुढें एकदोन वर्षे दररोज एक तास शिकविण्यासाठीं घरींच मास्तर ठेविला. पुढें तो आठ वर्षांचा झाल्यावर त्याला शाळेंत घालण्याचें ठरविलें. परंतु पहिल्यापासून सगळे अभ्यास क्रमानें झालेले नसल्यामुळे वर्गांत याचें बरोबर चालणार नाही, असें वाटलें. नियमितपणें शाळेंत न गेल्यामुळे त्याच्या अंगीं राहिलेला कच्चेपणा काढून टाकणें जरूर होतें. यासाठीं त्याला

दुसऱ्या कोणत्या शाळेंत न पाठवितां माझे बालमित्र बाळकृष्ण वामन आचवळ यांच्या स्वाधीन त्याला करावा, असें वाटलें. हे त्रेनिंग कॉलेजेंजांतून पास होऊन आलेले होते, व यावेळीं मुरुडापासून तीन कोसांवर बुरोंडी गांवीं मुख्य मास्तर होते. रघुनाथाच्या बयाचाच यांचा मुलगा होता, व त्या दोघांचा अभ्यासहि बरोबरच होता. तेव्हां त्यांनीं रघुनाथाला आपल्याकडे ठेवण्याचें कबूल केलें. या कार्मीं राधाबाईनेंहि हरकत घेतली नाहीं. बाळकृष्णपंतांचें घर तिच्या घराशेजारींच असल्यामुळें त्यांची व त्यांच्या बायकोची विशेष ओळख होती, व या दोन्ही माणसांवर तिचा विश्वास होता; यामुळें आपल्या मुलाला त्यांच्या स्वाधीन करणें तिला जड वाटलें नाहीं. सुमारे वर्ष दीड वर्ष तेथें राहून रघुनाथाची पांचवी इयत्ता चांगली झाल्यावर त्याला परत मुंबईला आणलें.

ज्यांच्याशीं माझें विशेष संवहन झालें, असे माझे मित्र काय ते दोनच. एक नरहरपंत व दुसरे बाळकृष्णपंत. बाळकृष्णपंतांचा व माझा व्यवहार अत्यंत प्रेमाचा व मोकळेपणाचा आहे. यांच्याइतके व्यवस्थित गृहस्थ फार थोडे सांपडतील. यांनीं दरमहा अकरा रुपये पगारापासून सतरा रुपये पगारपर्यंतची पंचवीस वर्षे मास्तरची नोकरी केली, व आतां ते पेन्शनर आहेत. यांना इंग्रजीचा गंधहि नाहीं; पण यांचे विचार फार पुढें गेलेले आहेत. माझ्या पुनर्विवाहामुळें मजवरचें यांचें प्रेम रतिभरहि कमी झालें नाहीं. यांनीं गरिबीतून डोकें वर काढलें. काटकसरिनें संसार करून आतां हे सुखी झाले आहेत. हे गृहस्थ व्यवहारदक्ष व दुसऱ्याची लबाडी ओळखणारे आहेत; पण यांचा व्यवहार अगदीं प्रामाणिकपणाचा असतो. यांच्या अंगीं अनेक अनुकरणीय गुण आहेत.

राधाबाई फार थोर मनाची बायको होती. बिऱ्हाडाची जागा अगदीं लहान आणि घरांत मंडळी पुष्कळ यामुळें तिला निवांतपणा अगदीं मिळत नसे. दगदगीला ती कंटाळली नाहीं, व कोणत्याहि गोष्टीबद्दल तिनें कधीं कुरकुर केली नाहीं. तिला थोडें स्वास्थ्य द्यावें असें माझ्या मनांत होतें; पण तसा योग येण्यापूर्वींच बिचारीला हा लोक सोडून जाणें भाग पडलें. ती एकदोन वेळां आजारी पडली, तेव्हां तिला मुरुडाला ठेविलें. त्यावेळीं लांबलचक पत्रें लिहून आम्ही एकमेकांना संतुष्ट करण्याचा यत्न करीत असूं. नंतर ती चांगली बरी होऊन मुंबईला आली; परंतु पुनः कांहीं महिन्यांनीं तिला दुखण्यानें पछाडलें, तेव्हां तिला मुरुडाला पाठविलें. ही आतां जगत नाहीं, असें कळल्यावर मी तिला परमार्थपर पत्रें लिहून तिचें मन मरणाला तयार व्हावें असें करीत होतो, व त्या प्रसंगासाठीं स्वतःच्या मनाचीहि तयारी करीत होतो. आमच्या कुटुंबातील मनुष्यांमध्ये अशा प्रसंगीं मन कठोर बनविण्याचा गुण विशेष प्रमाणांत आहे. बाबा वारले त्या वेळीं आईनें विशेष प्रकारचें धैर्य दाखविलें होतें. शेवटच्या दोन दिवसांत सुभूषेसाठीं जरूर तेवढें त्यांच्याजवळ बसून बाकीचा वेळ तिनें देवापुढें बसून आपलें

मन तयार करण्यांत घालविला होता. जेव्हां अखेरचा वेळ आला, तेव्हां कोणत्याहि प्रकारचा आरडाओरडा न करितां ज्या गोष्टी करावयाच्या त्या तिनें निमूटपणें केल्या. पतिमरणोत्तर ब्राह्मण स्त्रियांवर जो अत्यंत हिडिस प्रसंग येतो त्यालाहि तिनें निमूटपणें मान बांकाविली. बाबांच्या मरणाच्या वेळीं मी मुंबईला होतो. त्या वेळीं माझे वय एकवीस वर्षांचें होतें. मला सर्व कांहीं चांगलें कळूं लागलें होतें, व बाबांच्या मरणानें माझ्या शिक्षणावर गदा येते की काय, हेंहि भय होतें. तथापि ते आजारी असल्याची वार्ताहि नसतां एकदम त्यांच्या देहावसानाबद्दल पत्र आलें, तरी मी घाबरून हताश होऊन बसलों नाहीं. राधाबाईंच्या मरणाच्या वेळीं माझ्या मनाची चांगलीच तयारी झालेली होती. तिच्या मरणाचा प्रसंग पावसाळ्यांत आल्यामुळें व पावसाळ्यांत कोंकणचा प्रवास पुष्कळ वेळ खाणारा व कष्टाचा असल्यामुळें मला शेवटीं तिला भेटावयाला जाण्याला सांपडलें नाहीं. श्रावण शुद्ध ५ शके १८१३ रोजी तिचा अंत झाला. तिच्या मरणाची वार्ता मी नित्याप्रमाणें संध्याकाळीं वाहेरून आलों तेव्हां मला पत्रद्वारें कळली. त्या रात्रीचा कांहीं भाग झोंपेवांचून विचारांत गेला असेल, पण मी पहाटेला रोजच्याप्रमाणें कार्यक्रम सुरू केला, व संध्याकाळीं घरीं आलों. जणू काय विशेष कांहीं घडलेलेंच नव्हतें! असल्या प्रसंगां मनुष्यें निरुयोगी होऊन बसतात, व समाचाराला येणाऱ्या आतांशीं त्याच त्या गोष्टींची चर्चा करीत राहतात, यामुळें त्यांना निष्कारण कितीतरी त्रास होतो. नित्य कृत्यांत व्यग्र होऊन जाणें यासारखा असल्या गोष्टींचा विसर पाडण्याला दुसरा उपाय नाहीं. रघुनाथाची या वेळीं मुंज झालेली होती. तेव्हां उत्तरक्रियेचे अति जरूरीचे शेवटचे भाग मी रघुनाथाकडून अगदीं थोड्या खर्चांत करविले, व यासंबंधाचें माझे लौकिक कर्तव्य मीं निराळ्या प्रकारें केलें. राधाबाईं स्मारकफंड म्हणून पांचशें रुपयांची रक्कम मुरुडफंडांत* कायम ठेवून तिच्या व्याजाचा उपयोग मुरुड गांवांत इंग्रजी शिक्षण आणि स्त्रीशिक्षण यांना उत्तेजन देण्याच्या कामीं करावा म्हणून अट घालून दिली. मुरुडफंड लयाला जाईल, तर त्या वेळीं ही रक्कम स्त्रीशिक्षणाच्या संबधानें जी चांगली संस्था वाटेल तिच्या हवालीं करण्याविषयीहि दुसरी अट घालून ठेविलेली आहे.

१८. कुटुंबातील काहीं महत्त्वाचे प्रश्न

व्हा आजारी पडून घरी आले, तेव्हा कोरेगांवाला पुनः आपले पाय लागावयाचे नाहीत ही कल्पना त्यांच्या मनांत आली नाही. काहीं फार महत्त्वाचे कागद ते मुरुडाला ठेवीत; परंतु साधारण महत्त्वाचे सर्व कागदपत्र कोरेगांवांचे असत. हा कागदपत्रांचा रुमाल बावा वारल्यावर यजमानांनीं दादांच्या हवाली केला. त्यांनीं कुटुंबाचें पोषण होण्यासारखी व्यवस्था तेथे केली होती, व त्यांच्या हाताखाली तयार झालेलें मनुष्य तेथेच राहतें, तर त्यानें ती तशीच पुढे चालविली असती. परंतु खेडेगांवांतल्या अशिक्षित शेतकऱ्यांशीं व्यवहार करावयाचा म्हणजे मनुष्य नेहमीं जाग्यावर पाहिजे, व त्यानें डोळ्यांत तेल घालून संधि येईल त्याप्रमाणें वसूल करण्यासाठीं तत्पर राहिलें पाहिजे. तसें आमच्या घरी कोणी मनुष्य नव्हतें. आई व दादांचीं मुलेंबाळें असा व्याप मुरुडाला बराच वाढलेला होता, तेव्हा त्यांनीं मुरुडाला राहणें जरूर होतें. शाळेंत त्यांना दरमहा आठ रुपये मिळत असत. वर्षांतून आठयंधरा दिवसांची रजा घेऊन ते कोरेगांवाला जात व होईल तेवढा वसूल करित, पण तिकडे पेरलेल्या पैशाला बरीच बूड आली.

मला मिळूं लागल्यापासून मी मुरुडाला खर्चासाठीं पैसे पाठवूं लागलों. एकदां काहीं अधिक खर्च झाल्याबद्दल मी दादांना जरासें लागण्यासारखें पत्र लिहिलें. अर्थात् तें त्यांना सहन झालें नाही, व उलट पत्र लिहून त्यांनीं माझी चांगली खरडपट्टी काढली. या पत्राचें उत्तर मीं मनोवृत्ति उचंबळित होऊन लिहिलें. मीं त्यांची क्षमा मागितली. पत्र लिहावयास बसलेल्या जागीच मीं साष्टांग नमस्कार घातला आणि तसें केल्याबद्दल मीं त्यांना लिहिलें.

या माझ्या पत्रानें त्यांचा राग शांत झाला. दादांना लागण्यासारखें पत्र जें मीं लिहिलें तें केवळ चढून जाऊन उद्दाम वृत्तीनें लिहिलेलें नव्हे. मी स्वतः अगदीं काटकसरीनें खर्च करित असें. शिल्पक राहिलेल्या पैशाचा सद्व्यय करण्याचे विचार माझ्या मनांत सारखे येत असत. तेव्हा ही वेळ गेली खरी, परंतु प्रश्नाचा निकाल लागला नाही, असें मला वाटत होतें. यासाठीं योग्य संधि साधून हा प्रश्न मीं दादांजवळ काढिला. महत्त्वाच्या कुटुंबाच्या बाबींचा विचार बहुतकरून आम्हीं कुटुंबातील सर्व मंडळी एकत्र जमून करित असूं. आई, अंबाताई, दादा, चुलत बंधु गंगाधरपंत, बालमित्र बाळकृष्णपंत आचवळ आणि मी इतक्यांचें कौन्सिल कोणत्याहि महत्त्वाच्या गोष्टींचा विचार करणें झाल्यास भरत असे. या कौन्सिलपुढें मीं आपलें म्हणणें सांगितलें. त्याचा सारांश एवढाच होता कीं, 'कुटुंबाला सालोसाल सारखी मदत करित राहणें माझ्या हातून होणार नाही. काहीं

द्रव्य मिळवून त्याचा सदुपयोग करण्याचें माझ्या मनांत आहे. तरी कांहीं वर्षे मदत केली म्हणजे पुढें मदत करण्याची जरूर राहूं नये, अशी कांहीं तरी योजना करा. '

या प्रश्नावर बराच विचार होऊन अखेर निकाल झाला तो येणेंप्रमाणें :- 'मी कुटुंबाच्या तरतुदीसाठीं म्हणून पंधराशें रुपये दादांना द्यावे. ही फेड होईपर्यंत सदर रकमेचें अगर शिल्लक राहिलेल्या रकमेचें व्याज दरसाल दर शेंकडा सहा रुपयेप्रमाणें मी द्यावें. शिवाय आपल्या इस्टेटांतून दोनशें रुपये अंवाताईला द्यावे, अशी इच्छा बाबांनीं प्रदर्शित केली होती. ती रक्कम मीं द्यावी, व आणखी शंभर रुपये दादांची मुलगी मनुताई हिच्यासाठीं द्यावे. असे एकंदर अठराशें रुपये मीं दिले म्हणजे पुढें कांहींएक देण्याची जबाबदारी मजवर नाही,' असें ठरलें, व मला माझ्या डोईवरचा एक भार उतरल्यासारखें वाटलें.

बरील योजना कायम करून टाकण्यासाठीं पुढें दोन वर्षांनीं आम्हीं एक व्यवस्थापत्रक केलें, त्यांतील मुद्याचा मजकूर पुढीलप्रमाणें:—

व्यवस्थापत्रक शके १८१० सर्वधारी नाम संवत्सरे माहे मार्गशीर्ष वद्य ११, मंदवार, ते दिवशीं, भिकाजी व धोंडो केशव कर्वे, राहणार मुरुड, तालुके दापोली, जिल्हा रत्नागिरी कारणें व्यवस्थापत्रक करितां जे. मनुष्यदेह क्षणभंगुर आहे, त्याचा घटकेचा नियम नाही; करितां आम्हांपैकीं कोणी मयत झाला असतां त्याच्या कुटुंबाची पाठीमागें नीट व्यवस्था रहावी व इस्टेटीच्या वांटणींत तंटेबखेडे होऊं नयेत म्हणून आज रीजीं आम्ही एकमेकांच्या विचारें आपल्या वडिलोपार्जित व स्वकटार्जित स्थावरजंगम इस्टेटीची व्यवस्था करून ठेवित आहां, तिचा तपशील.

आजमितीस आपलें स्थावर जंगम इस्टेट आहे त्याची यादी:—

(या यादींत स्थावरजंगम इस्टेटीचे नऊ तुकडे आहेत.)

सदरहू इस्टेटीचे विभाग करावयाचे ते कलमवार:—

१ पहिला भाग:— भाट रु. ३००, मधलें ठिकाण खुद्दपैकीं रु. ३००, रामभाऊ पैकीं रु. ३१० व कोरेगांवचें शेत रु. ५० एकूण अजमासं रु. ९६०.

१ दुसरा भाग:— राहतें ठिकाण रु. ५०० व काळे यांचें ठिकाण रुपये ५००, मिळून रु. १०००.

१ तिसरा भाग:— जमीत किंमत रु. २००.

१ चवथा भाग:— गहाण मिळकत रु. १९८.

१ पांचवा भाग:— कर्जखत रु. १००.

उभयतां बंधुपैकीं जो मयत होईल त्याचे कुटुंबांस सदरील इस्टेटीपैकीं दुसरा भाग द्यावा, व मागें राहिल त्यानें पहिला भाग घ्यावा. तिसरा भाग मातोश्रीच्या निर्वाहाकरितां ठेवावा व त्याचें उत्पन्न घेऊन जो मागें राहिल त्यानें मातोश्रीचें पालन करावें. चवथा भाग अंवाताईकरतां ठेवावा व त्याचें उत्पन्न घेऊन तिला व्याजाबद्दल दरसाल १२ रुपये देत जावे. सदरहू भागावर हक्क सर्वस्वी अंवाताईचा असून तिच्या इच्छेप्रमाणें त्याची व्यवस्था व्हावयाची. पांचवा भाग मनुताईकरितां ठेवावा व व्याजाबद्दल तिला दरसाल सहा रुपये पांचते करावे.

ह्याशिवाय दागदागिना, भांडेकुंडे वगैरे (हे कोणाजवळहि शेंदोनशें रुपयांहून अधिक किंमतीचें नव्हतेंच) जें ज्याजवळ असेल तें त्यानें घ्यावें व धोंडोपंत यांची खासगी शिल्लक असेल तिचे दोन सारखे भाग करून एकेकानें घ्यावे, आणि भिकाजीपंत यांनी घराकडील कर्ज दाखवें नये.

इस्टेट घेण्याकरितां आजपर्यंत धोंडोपंत यांनीं नऊशें रुपये पाठबिले आणि सहाशें रुपये पाठाविण्याचा त्यांचा इरादा आहे. ते आल्यानंतर इकडील इस्टेटाची किंमत २५६० रुपये होईल. नंतर धोंडोपंत यांजकडून पैसा इकडे पावपाचा नाहीं. त्यांचे जवळच शिल्लक रहावयाचा. धोंडोपंतांजवळ ही शिल्लक २५६० रुपये जमेपर्यंत जर आपण उभयतां हयात असलों तर इकडील सर्व इस्टेट भिकाजीपंतांभीं घ्यावें व तिकडील धोंडोपंतांनीं घ्यावें. परंतु हा योग घेण्यापूर्वीच जर उभयतांवेकीं कोणी मयत झाला तर वरील पत्रकाप्रमाणें व्यवस्था होऊन धोंडोपंत यांचे खासगी शिल्लकेचे दोन सारखे भाग करून एकेकानें घ्यावे.

धोंडोपंत यांचे हिस्श्याचे २५६० रुपये जाऊन अधिक रकम त्यास संसारांत घालावीशी वाटल्यास तिचे तीव सारखे भाग करून भिकाजीपंत, धोंडोपंत व अंबाताई यांनीं घ्यावे.

तिसऱ्या भागापैकीं मातोश्रीच्या उत्तरकार्यास जरूर लागेल तो खर्च करून बाकी राहिल त्याचे दोन सारखे भाग करून एकेकानें घ्यावे.

येणेंप्रमाणें व्यवस्था करण्याचें उभयतांचे विचारें ठरविलें आहे. याचे बिकट कोणीं वागूं नये. ह्या व्यवस्थापत्रकाची एक प्रत भिकाजीपंत यांचे हातची उभयतांचे सह्यानिशीं धोंडोपंतांजवळ असावी, व धोंडोपंत यांचे हातची उभयतांचे सह्यानिशीं भिकाजीपंतांजवळ असावी. हें व्यवस्थापत्रक आम्हीं उभयतांनीं आपले राजीखुषीनें व अकलहुशारीनें केलें आहे. तारीख २९ दिजंबर १८८८ इसवी.

भिकाजी केशव कर्वे बर्तक दस्तुर खुद्द.

धोंडो केशव कर्वे बर्तक दस्तुर खुद्द.

याप्रमाणें व्यवस्था होऊन मी एका जबाबदारीतून सुटलों असें मला वाटलें. जवळ पैशाचा संग्रह करण्याचें कधींच माझ्या मनांत आलें नाहीं. एकीकडून पैसा येत होता व दुसरीकडून खर्च होत होता.

या प्रकरणांतच आणखी एका गोष्टीचा उल्लेख केला पाहिजे. दादांची मुलगी मनुताई हिचें जेव्हां दहाअकरा वर्षांचें वय झालें, तेव्हां तिच्या लग्नासंबंधानें काय करावें, हा प्रश्न उपस्थित झाला. गरीब कुटुंबांतला एकादा बऱ्या बुद्धीचा मुलगा पहावा व लग्न अगदीं थोड्या खर्चांत करून त्या मुलाला आपण शिक्षण द्यावें, हा माझा विचार मीं दादांना कळविला, व तो त्यांना पसंत पडला. तेव्हां मुकुंडांतल्याच एका मुलाची निवड करून हें लग्न उरकून घेतलें, व त्या मुलाला इंग्रजी शिकविण्यासाठीं मीं सुंबईला आणिलें. मीं सुंबईहून पुण्याला आलों, तेव्हां या मुलाला बरोबर आणून त्याला न्यू इंग्लिश स्कुलांत घातलें. त्याची मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा झाल्यानंतर कॉलेजांत शिकण्याचें त्यानें मनांत आणलें. तेव्हां मीं त्याला सांगितलें

की, “आतां तुझ्यासाठी अधिक पैसा खर्च करण्याची माझी इच्छा नाही. तथापि पुढे शिकण्याची तुझी इच्छा असेल तर मी तुला कर्जाऊ रक्कम देतो. तिजवर तू दरसाल दरशेंकडा पावणेचार रुपयेप्रमाणे चक्रवाढीने व्याज दिले पाहिजे.” ही गोष्ट त्याला कबूल झाली. तेव्हां त्याच्या आयुष्याचा एक हजार रुपयांचा विमा उतरला, व त्याला खर्चासाठी लागतील ते पैसे देऊ लागलो. पोस्ट ऑफिसच्या पासबुकाप्रमाणे या हिशेबाचे पासबुक केले होते. पुढे कॉलेजाचा अभ्यास झोपत नाही असे लवकरच त्याला दिसून आले. तेव्हां तो नाद सोडून तो वकिलीचा अभ्यास करू लागला. त्यासंबंधाचा खर्चही मी बरील शर्तीवर देऊ लागलो. पुढे दुर्दैवाने तो वारला. त्याच्या पॉलिसीची रक्कम ९४९ रुपये हाती आली. तीतून माझा झालेला खर्च मी घेतला व शिवाय त्याने कोणाचे काही देणे होते ते देऊन व त्याच्या बापाचे थोडे कर्ज फेडून व बापाला थोडे खर्चीवयाला देऊन बाकी उरलेली रक्कम घरत व्याजी लाविली आहे. हल्ली ती चारशे रुपये आहे. ही काही अर्दीवर मुरुड, फंडाच्या स्वाधीन करण्याचा माझा विचार आहे.*

मनूताईचे लग्न थोडेसे जनरीतीला सोडूनच झाले होते. तात्कालिक भपक्याकडे लक्ष न देतां वधूवरांच्या भावी हिताकडे अधिक लक्ष देऊन लग्नांतला निरर्थक खर्च वांचवून त्याचा उपयोग वराच्या विद्यार्जनाकडे करण्यांत आला होता. यानंतर आणखी एक कार्य उपस्थित झाले. आमच्या कुटुंबाची स्थिति साधारण बरी झालेली होती. अशा स्थितीत माझा मुलगा रघुनाथ याची मुंज करण्याची वेळ आली. असल्या कार्यांत गरीब लोकसुद्धा किती तरी खर्च करितात हे बरे नव्हे, असे मला वाटत असे. अशा बाबतीत आमण एक उदाहरण घालून यावे असे माझ्या मनांत आले. हे करणे बरेच अवघड होते. आपण या प्रसंगी गांवांत एक मोठे प्रयोजन करू, आणि शेजाऱ्यापाजाऱ्यांना देणग्या बगैरे देऊन खुष करू, असे दादांना व आईला वाटणे साहाजिक होते. राधाबाईलाहि आपल्या माहेरच्या माणसांना या वेळी खुष करावेसे वाटत होते. या सर्वांच्या समजुती पाडून मनांत आलेला वेत तडीला नेणे बरेच अवघड काम होते. प्रथम एक गोष्ट मी अशी ठरविली की, या कार्याकरितां सुमारे दोनशे रुपये खर्च करण्याची आपली ऐपत आहे, तर हे रुपये एका सत्कार्याकडे देऊन फार थोड्या खर्चांत मुंजीचा जरूर तो विधि उरकून टाकावा. असली कार्ये ज्या तऱ्हेने लोकांनी करावी असे मला वाटते व ज्या प्रकारचा उपदेश लोकांना मी करू इच्छितो, त्याप्रमाणे मी स्वतः जर वागलो नाही तर माझे वजन लोकांवर काय पडेल, हा विचार तुम्ही करा, असे मी दादा, आई व राधाबाई यांना

* ही रक्कम पुढे मुरुडफंडाकडे दिली. १९२६ अखेर ती व्याजासह ७६६५१० झाली आहे; पैकी ६०० रुपये दर्शनी किंमतीच्या साडे तीन व्याजाच्या प्रॉमिसरी नोटा आहेत. व्याज मुरुड गांवांत मुलींच्या शिक्षणासाठी खर्च व्हावयाचे आहे.

सांगितलें. माझ्या मुलाची मुंज कशी करावी हें ठरविण्याची जबाबदारी मुख्यतः माझ्यावर आहे. तेव्हां माझी मनोदेवता सांगेल त्याप्रमाणें तुम्हीं मला वागूं देणें हें योग्य होईल. आईला मीं आणखी असेंहि सांगितलें कीं, तुम्हीं म्हणून जीं कर्तव्ये आहेत, तीं तुम्ही मनोदेवता सांगेल त्याप्रमाणें तुला करतां यावीं, म्हणून मजकडून जर कांहीं पदत पाहिजे असेल, तर ती देण्याला मी तयार आहे. उदाहरणार्थ, वतें केल्यावांचून आपणाला गति नाही, किंवा इतर स्त्रिया तीं करितात म्हणूनच आपल्याला तीं करावींशीं वाटतात असें जरी तुम्हां म्हणणें असलें, तरी त्या कामांत मी तुझ्या आड येणार नाहीं, आणि या कामांत तूं माझ्या आड येऊं नये. हा विचार तिला पटला व तिच्या व्रतांसाठीं मीं तिला खर्चहि दिला. अशा तऱ्हेनें समजूत होऊन मुंजीचें कार्य माझ्या इच्छेप्रमाणें करावयाचें ठरलें. या कामीं माझे बालमित्र श्रीगुत बा. वा. आचवल यांची मला चांगली मदत झाली. त्यांच्याहि मुलाची मुंज करावयाची होती, ती त्यांनीं माझ्या धोरणानेंच करावयाचें ठरविलें. आमचे मित्र काशीनाथपंत काणे हे त्यावेळीं मुंघई-माहिमाला मास्तर होते, त्यांच्या घरीं या मुंजी आम्हीं पंधरा रुपये खर्चांत उरकून घेतल्या, आणि माझे दोनशें व आचवल यांचे शंभर मिळून एकंदर तीनशें रुपये आम्हीं मुरुडफंडाच्या हवालतीं केले. ही रक्कम कायम राहून तिच्या व्याजाचा उपयोग मुरुडगांवांत इमजी शिक्षण अगर स्त्रीशिक्षण यांना उत्तेजन देण्याच्या कामीं करावा अशी अट यासंबंधानें घालण्यांत आली आहे.

दादांचा मुलगा बारल्यानंतर पुढील पिढींत आमचें कोणी मुरुडाला जाऊन राहणारें मनुष्य नाही, ही गोष्ट स्पष्ट दिसूं लागली. तेव्हां तिकडील मालमिळकतीची बुद्धिपुरःसर कांहीं व्यवस्था लावून टाकावी, असें आमच्या मनांत आलें व आम्हीं पुढील व्यवस्थापत्रक करून टाकलें.

व्यवस्थापत्रक शके १८१८ पराभवनाम संवत्सरे माहे वैशाख शुद्ध ३ शुक्रवार तारीख ११ माहे मे सन १८९६ ते दिवशीं, व्यवस्थापत्रक लिहून ठेवणार भिकाजी केशव कर्वे, वर्तक, धोंडो केशव कर्वे, वर्तक, व रघुनाथ धोंडो कर्वे, वर्तक, राहणार कसबें मुरुड हल्लीं मुक्काम मुरुड. आम्ही त्रिवर्ग एकमेकांच्या समजुतीनें व विचारानें आपल्या स्थावरजंगम वगैरे सर्व मिळकतीची व्यवस्था करित आहों. सदर व्यवस्था करण्याचें मनांत येण्यास कारण :— आमचे पूर्वज प. वा. वेदशास्त्रसंपन्न केशवभट्ट व रघुनाथभट्ट कर्वे, वर्तक, यांनीं पुष्कळ संपत्ति मिळविली. त्यांच्या त्या वैभवाची साक्ष आजमितीस बहुतेक नामशेष झालेलें श्रीमहादेवेश्वराजवळचें तळें व दुर्गादेवीचें देवालय हीं देत आहेत. वैभव सर्व नष्ट झालें, पण परोपकारार्थ उभारलेलीं कामे मात्र अजून जिवंत आहेत. प. वा. तीर्थरूप केसो बापुजी कर्वे, वर्तक, हे वयांत येण्याचे सुमारास कर्वे वर्तक यांचें वैभव पूर्णपणें नष्ट झालें होतें. त्रिवर्गबंधु विभक्त झाले तेव्हां प्रत्येकाचे वांटणीस सुमारें एक हजार रुपये किंमतीचें स्थावर इस्टेट आलें. त्यांतूनच सावकाराचें देणें शंभर रुपये वारावयाचें होतें. तीर्थरूप केसोपंत व लक्ष्मीबाई यांनीं

फारच गरिबीनें राहून कर्जवाम वगैरे न करितां मुलांचीं लग्नें, कायें व शिक्षण केलें. तीं अत्यंत दक्षपणानें संसार न करतीं तर आम्हांस ही स्थिति प्राप्त झाली नसती. मुलांबाळांच्या पोषणास व विद्येसाठीं त्यांनीं सर्व इस्टेट फ्रोकृत केलें असतें तरी त्यांना कोणीहि दोष दिला नसता. हें लक्ष्यांत आणून व आम्हांपैकीं भिकाजी केशव यास पुत्र नाहीं व धोंडो केशव यांच्या मुलांची साधारण प्रकारची सोय होण्यासारखी स्थिति आहे हें ध्यानांत घेऊन, कर्बे वर्तक यांच्या वंशाचें व विशेषतः आम्हांपैकीं उभयतां बंधूंचीं मातापितरें लक्ष्मीकेशव यांचें कांहीं तरी स्मारक व्हावें, या हेतूनें आम्ही त्रिवर्ग व्यवस्था करतो ती येणेंप्रमाणें:—

१. ता. २९ दिजंबर १८८८ चें पूर्वीं केलेलें व्यवस्थापत्रक रद्द केलें आहे.

२. आम्हांजवळ जी जंगम जिनगी असेल ती ज्यापाशीं जितकी असेल ती सर्व ज्याची त्यानें घेऊन तिची व्यवस्था त्यानें आपल्या मर्जाप्रमाणें करावी.

३. आमच्या दरोबस्त स्थावर मिळकतीचा उपयोग कालेंकरून वर लिहिलेल्या स्मारकाकडेच करावयाचा. परंतु आम्हांपैकीं भिकाजी केशव ह्यात असतील तोंपर्यंत त्यांनीं या सर्व इस्टेटीचें उत्पन्न भोगून सरकारदस्त वारावा.

४. रहातें ठिकाण व घर हीं जोपर्यंत अंबाताईचे देखरेखीखालीं सुव्यवस्थित राहूं शकतील तोंपर्यंत विकूण नये. परंतु सदर इस्टेटीची खराबी होते असें दिसून आल्यास भिकाजी केशव यांच्या पश्चात् ती विकावी. भाऊवंदांपैकीं ती कोणी विकत घेईल तर त्याला रुपयाला चार आणेप्रमाणें नुकसान सोसून ती खरेदी यावी.

५. वरील कलमांतील इस्टेटीशिवाय बाकीची सर्व विकून टाकावी. मात्र सदर रकमेचें व्याज भिकाजी केशव यांच्या हयातींत त्यांस मिळावें.

६. एकंदर सर्व इस्टेट विकून जी रक्कम येईल ती मुरुड फंडाचे हवालीं करून तिचे समान दोन भाग करावे. एका भागाची रक्कम जशीच्या तशीच राहून तिचें व्याज मुद्दलांत मिळवीत जावें. अशा रीतीनें एकंदर रक्कम व्याजमुद्दल मिळून पंचवीस हजार रुपये होईपर्यंत तींतून खर्च करूं नये. नंतर तिच्या व्याजाचा उपयोग मुरुड गांवांत देशकालवर्तमानास अनुसरून विद्याप्रसाराचे कामीं करावा. राहिलेल्या शिलकेचे दोन सारखे विभाग करून निमे श्रीमहादेश्वराजवळचे तळ्याची सार्वजनिक जागा कायम राहून फुलझाडांचा बाग वगैरे करण्यासाठीं, व त्याचा निरंतर खर्च चालू राहण्यासाठीं ठेवावी; व राहिलेली निमे श्रीदुर्गादेवीच्या दुरुस्तीसाठीं व शाकारणीसाठीं वगैरे जरूर लागेल तसतशी खर्च करण्यासाठीं ठेवावी. श्रीमहादेश्वराचे तळ्यासाठीं व श्रीदुर्गादेवीच्या देवालयासाठीं ठेवलेल्या रकमांपैकीं तितकी जरूर वाटल्यास मुद्दलांतूनहि खर्च करण्याला हरकत नाहीं. या सर्व रकमा मुरुड फंडांत लक्ष्मीकेशव स्मारक फंड म्हणून निराळेंच खातें घालून पोस्ट बँकेमार्फत ठेवाव्या.

७. भिकाजी केशव यांच्या पश्चात् त्यांची मुलगी चिरंजीव सौ. सीताबाई हिची गरिबी असेल तर भिकाजी केशव यांच्या जंगम इस्टेटींतून अगर कलम ४ मधील इस्टेटीच्या निवळ वार्षिक उत्पन्नांतून तिला दरमहा तीन रुपये द्यावे. या दोहों मिळून दरमहा तीन रुपये देतां येत नाहीत, अशी स्थिति झाली तर कलम ४ यांतील इस्टेट विकून येईल ती रक्कम मुरुड फंडाचे हवालीं करून तिचें व्याज सीताबाईचे हयातीपर्यंत तिला द्यावें. तिचे पश्चात् सदर रकमेची व्यवस्था कलम ६ यांत दर्शविल्याप्रमाणें व्हावी.

येणेंप्रमाणें व्यवस्थापत्रक आम्ही त्रिवर्गीनीं स्वसंतोषानें व अकालहृषारीनीं लिहून ठेविलें आहे. मिति व तारीख मजकूर.

साक्ष

सह्या.

गंगाधर बलाळ कर्वे बर्तक दस्तुर खुद्द.

भिकाजी केशव कर्वे बर्तक दस्तुर खुद्द.

बाळकृष्ण वामन आचवल दस्तुर खुद्द.

धोंडो केशव कर्वे बर्तक दस्तुर खुद्द.

रघुनाथ धोंडो कर्वे बर्तक दस्तुर खुद्द.

दादांचा वृद्धापकाळ होत चालला व तिकडील कारभारांत मदत करणारे आमचे व्यवहारचतुर मित्र बाळकृष्णपंत आचवल हेही दिवसेंदिवस कमकुवत होत चालले. यामुळें मुरुडच्या इस्टेटीला पुढें योग्य किंमत येणार नाही, असा विचार माझ्या व दादांच्या मनांत आला व संधि आली असतां इस्टेट विकून टाकण्याचें आम्हीं ठरविलें. त्याप्रमाणें बाळकृष्णपंतांच्या मदतीनें चार महिन्यांपूर्वीचें इस्टेटीचें खरेदीपत्र करून दिलें. आतां आमचें मुरुड गांवीं कांहींएक राहिलेलें नाही. दादा अंबाताईचे घरी राहतात. कांहीं महिन्यांपूर्वी विकलेल्या इस्टेटीचे अकराशें रुपये व आतां विकलेलीचे एकोणिसशें मिळून एकंदर तीन हजार रुपये उत्पन्न झाले आहेत. त्यांची व्यवस्था वरील पत्रकांत दर्शविल्याप्रमाणें करावयाची आहे.*

* वरील रकमेपैकीं खर्चाचे ५० रुपये यावे लागल्यामुळें २९५० रुपये हातीं आले. त्यांतील ५०० रुपये दादांची मुलगी सीताबाई हीस दिले. राहिलेले २४५० रुपये मुरुड फंडाचे स्वाधीन करण्याच्या हेतूनें फंडाकडे पत्रव्यवहार केला. त्यांच्या अटा न पटल्यामुळें तो बेत रहित केला. सदर रकमेपैकीं सुमारे ४०० रुपये आप्तांच्या मुलांमुलींच्या शिक्षणाकडे खर्च झाले आहेत. बाकीची रक्कम मींच मुलांच्या शिक्षणाकरितां कर्जाऊ घेतली आहे. ती दादांच्या पश्चात् आश्रमाकडे लक्ष्मीकेशव स्कॉलरशिप सुरू करण्यासाठीं द्यावी असा हेतु आहे.

(याप्रमाणें रु. २००० ची रक्कम संस्थेकडे १९२९ मध्यें दिली असून आतां (१९५७) रु. २९०० दर्शनी किंमतीचे सरकारी रोखे हिंणें स्त्री-शिक्षण संस्थेच्या अक्षय निधींत ' लक्ष्मी-केशव निधि ' म्हणून दाखल आहेत. त्यांचें व्याज दरसाल चालू खर्चाकडे घेतलें जातें.)

१९. गृहस्थाश्रमांतील अन्य कर्तव्ये

अफण, आपली बायको आणि आपली मुले एवढेच काय ते आपले कुटुंब, आणि इतक्यांचे सुख साधले की, इहलोकीच्या आपल्या कर्तव्याची सीमा झाली असे ज्यांच्या कृतीत दिसून येते, असे मनुष्यप्राणी या जगांत किती तरी आढळतात, आणि सुशिक्षितांमध्ये देखील अशांचे प्रमाण असावे त्यापेक्षा कितीतरी अधिक आढळते. सुदैवाने माझ्या मनावर बरे संस्कार होऊन माझी बुद्धि इतकी आकुंचित राहिली नाही.

माझ्या पूर्वजांनी पुष्कळ संपत्ति मिळविली; पण ती लयाला जावयाला उशीर लागला नाही. त्यांच्या संपत्तीपैकी थोडा अधिक वेळ टिकलेल्या दोनच गोष्टी मला दिसत होत्या. मोडकळीस येऊन निरुपयोगी झालेला त्यांनी बांधलेला मोठा तलाव व श्रीदुर्गादेवीचे देवालय. पूर्वजांच्या इतिहासाचा माझ्या मनावर अतिशय परिणाम झाला. पैसे मिळवून घरदार करावे अगर चैन भोगावी, असा विचार क्षणभराहि मला शिवला नाही. थोडा पैसा मिळवून अगदी जरूर तेवढा कुटुंबाच्या तरतुदीला लावून बाकीच्याचा सद्बचय करावा, हा विचार गृहस्थाश्रमांत प्रवेश केल्यापासूनच सारखा माझ्या मनांत घोळत असे. आधी कुटुंबाची तरतूद करू आणि मग इतर विचारांकडे लक्ष्य देऊ, असेहि मी केले नाही. सगळे विचार कांहीं प्रमाणाने एकदम अमलांत आणावयाचे, असे मी ठरविले.

कॉलेजाचे शिक्षण पुरे होईपर्यंत शिकवण्यांचे जे पैसे मला मिळत, त्यांपैकी रुपयाला पैसा याप्रमाणे धर्मादायासाठी काढून ठेवण्याला मी कधी विसरलो नाही. पुढे एल्फिन्स्टन हायस्कुलांत जेव्हां मी नोकरी धरली, तेव्हां या प्रमाणाने माझे समाधान होईना. यासाठी प्राप्तीचे शेंकडा पांच टक्के अशा कार्यासाठी मी काढून ठेवू लागलो. या फंडाला 'धि मराठा फाइव्ह पसेंट (शेंकडा पांच) फंड' असे नांव मी दिले होते. प. वा. श्रीयुत राजाराम रामकृष्ण भागवत यांना मराठा हे नांव अत्यंत प्रिय होते, आणि त्यांच्या सहवासानेच हे नांव मी या फंडाला दिले असावेसे वाटते. या फंडाचा हिशोब मी ठेवीत असे; पण ते कागद आतां माझ्याजवळ शिल्लक नाहीत. हा मी केव्हां बंद केला, तेहि स्मरण मला नाही. तरी चारपांच वर्षे तो मी जमवीत होतो. पुढे माझा धर्मादाय किती तरी अधिक प्रमाणावर आपोआपच होऊ लागला व हा फंड मी बंद केला.

धर्मादायासाठी काढून ठेवलेल्या वरील फंडाशिवाय दुसऱ्या एका कामी आपल्या प्राप्तीचा बराच भाग खर्चण्याचा मी निश्चय केला. माझ्या शिक्षणाच्या कामांत आलेल्या अडचणी नेहमी माझ्या लक्षांत असल्यामुळे मला पैसे मिळू

लागल्याबरोबर कांहीं विद्यार्थ्यांच्या या अडचणी दूर कराव्या असें मला वाटूं लागलें. या कामांत प्रथमतः मीं आपल्या आत्तांपासूनच आरंभ केला. माझे मामेभाऊ (रँगलर परांजपे) हे आठनऊ वर्षांचे असतांनाच त्यांना इंग्रजी शिकण्याला पाठविण्यासाठीं त्यांच्या वडिलांचें मन मीं वळविलें, व नरहरपंतांचे बंधु वामनराव जोशी हे दापोली येथील मिशन स्कुलांत मास्तर होऊन गेले होते त्यांच्या घरी त्यांनीं रहावें, व मिशन स्कुलांत शिकावें, अशी व्यवस्था जुळविली. दापोलीला तीन इयत्ता झाल्यानंतर त्यांना मुंबईला नेलें. दुसरे विद्यार्थी दादांचे जांबई व तिसरे माझे मेहुणे म्हणजे राधाबाईचे बंधु. हे शेवटले दोघे अल्पायुषी निघाले. राधाबाईचे बंधु मॅट्रिकयुलेशनची परीक्षा पास होऊन नुकतेच पोस्ट खात्यांत नोकरी करूं लागले होते. चवथ्या एका विद्यार्थ्यालाहि मजकडून थोडीशी मदत झाली. या विद्यार्थ्यांचा माझ्याशीं आसपणा कोणताहि नव्हता. होतकरू विद्यार्थ्यांना मदत करावी या हेतूनेच मीं त्याला तीन वर्षे मदत केली. पुढें त्याला गोकुळदास तेजपाळ बोर्डिंगाकडून मदत मिळून तो बी. ए. झाला. मीं मजकडे असलेल्या सर्व मुलांना मराठा हायस्कुलांत घातलें होतें. मीं मुंबई सोडली तेव्हांच परांजपे मॅट्रिकयुलेशनची परीक्षा पास झाले व तीत त्यांचा पहिला नंबर आला.

एकशिवाय करून बाकीचीं मुलें मजबरोबर पुण्याला आलीं. षरील तीन मुलांशिवाय माझा मुलगा रघुनाथ व माझे बालमित्र श्रीयुत बा. वा. आचबल यांचा मुलगा असे दोघे आणखी होते. आमचें घर मुलांनीं नेहमीं गजबजलेलें असे. परांजपे कॉलेजांत अभ्यास करूं लागल्यानंतर त्यांना थोडीशी स्कॉलरशिप मिळूं लागली, पण तेवढ्यानें सर्व खर्च भागत नसे. त्यांनाहि अधिक लागणारी मदत मीं कर्जाऊ देऊं लागलों. दरसाल दर्शकडा पावणेचारप्रमाणें चक्रवाढ व्याजाचा दर ठेविला, आणि पोस्ट बँकेप्रमाणें त्यांचें एक पासबुक करून ठेविलें. यांच्याहि आयुष्याचा एक हजार रुपयांचा विमा उतरला. यांनीं ही सर्व रकम पुढें सवडीप्रमाणें फेडून टाकली, तेव्हां मीं त्यांना त्यांची विम्याची पॉलिसी परत दिली, व ती त्यांनीं अनाथबालिकाश्रमाला अर्पण केली. माझ्या आयुष्यक्रमाला जर हल्लींची दिशा लागली नसती, तर आणखी कांहीं विद्यार्थ्यांना मजकडून मदत झाली असती.

मुरूड गांवांतील श्रीदुर्गादेवीच्या देवालयाची माहिती पूर्वी दिलेली आहे. पंचवीस वर्षांपूर्वी शाकारणीची हयगय होत असे, यामुळें छपरावरील रीफ कुजून देऊळ गळूं लागलें होतें. तीनचार वर्षे असें चाललें होतें, या गोष्टीकडे कोणी लक्ष देईना. दातार, बाळ, कर्वे, दीक्षित (वैशंपायन) व जोशी या पांच वंशांतील पूर्वजांनीं हें देऊळ बांधलें होतें, व या सर्व वंशांतील मंडळी मुरूडांत होती. या कामांत कोणाच मन घातलें नाहीं, तर आपल्या पूर्वजांचें स्मारक नष्ट होऊन जाणार हा विचार मनांत आणून हें काम अंगावर घेण्याचें मीं ठरविलें. जो खर्च होईल,

त्याचे सारखे पांच भाग करून प्रत्येक वंशांतील मंडळींनी आपल्या हिस्सेरशीने आपला भाग पुरा करून घ्यावा, अशी योजना केली व ती बऱ्याच मंडळीला पटून कांहीनी वर्गण्यांचे आंकडेही घातले. प्रथम सर्व खर्च मीच करावयाचें योजिलें, व गांवांतील एका संभावित गृहस्थाच्या मार्फत १८८९ च्या मे महिन्यांत हें काम करवून घेतलें. आयती तयार केलेली रीफ मुंबईहून पाठविण्याची व्यवस्था केली होती. वर्गणीचे आंकडे लोकांनी घातले असले, तरी वर्गणी वसूल व्हावयाची नाही ह भविष्य कित्येकांनी केलें होतें, तेंच अखेर खरें ठरलें. याला अपवाद एकच गृहस्थ निघाले. ते माझे सहाध्यायी श्रीयुत नारायण जगन्नाथ दातार होत. यांनी मात्र दहा रुपये वर्गणी दिली. या कामी खर्च दीडशें रुपये आला. पूर्वाजांनी करून ठेविलेल्या आपल्या स्मारकाची थोडीशी दुरुस्ती करण्याचें भाग्य मला लाधलें, याबद्दल मला फार समाधान झालें.

२०. पुण्यास येण्यापूर्वीचीं सार्वजनिक कामें

मुखडफंड

ही एक लहानशी नमुनेदार संस्था आहे. मुखड गांवांत सहकार्यांच्या वळावर कांहीं सार्वजनिक कामें व्हावीं या हेतूनें हिची स्थापना झाली आहे. आज सत्तावीस वर्षे ही सुयंत्र चालली आहे. ही मुखड करण्याचा पहिला यत्न माझे मित्र परशुराम हरि दामले व मी या उभयतांनी केला. ही कल्पना प्रथम त्यांना सुचली कीं मला सुचली हें मला स्मरत नाही. मी मॅट्रिकयुलेशनच्या वर्गांत असतां परशुरामपंत व मी या उभयतांच्या सहाजांनीं मुखडांतील जी मंडळी बाहेर नोकरीवर होती त्यांना पत्रें लिहून मुखडफंडाची कल्पना कळविली होती व त्यांचे अभिप्राय मागविले होते. परंतु मी विद्यार्थी व परशुरामपंत नुकतेच मास्तर होऊन आलेल, यामुळे त्या वेळीं आमच्या पत्रांकडे कोणी फारसें लक्ष दिलें नाही, व ती गोष्ट तशीच राहून गेली. पुढें मी बी. ए. झाल्यानंतर परशुरामपंत, आमचे मित्र काशीनाथ वामन काणे व मी या त्रिवर्गांनीं ही संस्था अस्तित्वांत आणण्यासाठीं पुनः खूप जोराचा प्रयत्न केला. आम्ही तिघेही समवयस्क व लहानपणापासून एका ठिकाणीं वाढलेले व खेळलेले होतो. या कामांत आमच्याहून वडील अशा कांहीं ग्रामस्थांचें साहाय्य आम्हां मिळविलें, आणि विजयादशमीच्या मुहूर्तांनीं ही संस्था मुंबई येथें सुरू केली. आम्हांपैकीं परशुरामपंत हे कारस्थानी व आपल्या भाषणांनीं दुसऱ्यांचीं मनें वळविणारे होते; काशीनाथपंत गंभीर आणि विचारी असत, आणि मी सद्बुद्धीवें दुरळून जाऊन आहाराबाहेर एखादी गोष्ट करणारा

असें. शनिवार व रविवार हे दोन माझे बऱ्याच फुरसतीचे दिवस असत. ते बहुधा मुरुडफंडाच्या कार्याकडे जात. वरील गृहस्थांपैकीं एक कुलाब्याच्या ऑब्झर्व्हेटरींत बऱ्याच बरच्या दर्जाचे नोकर होते, व दुसरे कुर्ल्यास स्टेशनमास्तर होते. आम्हीं किती तरी शनिवार-रविवारच्या रात्री या गृहस्थांकडे मुरुडफंडाच्या कामांचा खल करण्यांत घालविल्या. आमच्या गांवांतून मोठ्या पगाराचे अगर विशेष वजनदार लोक फारसे तयार झालेले नाहींत. परंतु सामान्य कारकून व मास्तर मंडळी मिळून सुमारे १०० लोक बाहेर नोकरीवर आहेत. त्यांपैकीं सुमारे २५ मुंबईला असतात. मुरुडांत जन्मलेल्या अगर स्थायिक झालेल्या कोणत्याहि ब्राह्मण गृहस्थाला फंडाचा वर्गणीदार होतां येतें. प्रत्येक वर्गणीदाराला प्राप्तीच्या दर रुपयाला पैप्रमाणें वर्गणी द्यावी लागते. या नियमामुळे या फंडाला शेजारपाजारच्या गांवची मंडळी 'पैफंड' असेंहि म्हणतात. मुरुड गांवीं राहणाऱ्या नोकरी नसणाऱ्या वर्गणीदारांनीं निदान वर्षाची आठ आणे वर्गणी द्यावी असा नियम आहे. मुरुडफंडाचें मुख्य ठिकाण मुंबई असून कमिटीच्या सभा मुंबईलाच भरतात. वर्गणीदारांच्या सभा दोन भरतात. एक मुंबईला नवंबर महिन्यांत व दुसरी मुरुडाला मे महिन्यांत भरते. या सर्व सभा व वार्षिक आणि सहामाही रिपोर्ट हीं अगदीं नियमितपणें चाललेलीं आहेत. कमिटी दर दोन वर्षांनीं निवडली जाते. तींत अठरा सभासद असतात. मुंबई येथें राहणारे १२, मुरुडास राहणारे ३, व बाहेरगांवीं राहणारांपैकीं ३. मुंबईला नसणाऱ्या सभासदांचीं मते लेखी मागविलीं जातात. मी आरंभापासून आतांपर्यंत या कमिटीचा सभासद आहे. मुंबईला असतांना फंडासंबंधाची एकहि सभा मी चुकविली नाहीं, व पुण्यास गेल्यानंतरहि महत्त्वाचें काम असलें तर मी मुद्दाम फंडाच्या सभेसाठीं मुंबईला जातो. कमिटीच्या सभेंतील प्रश्नांवर मते पाठाविण्यांत मी बिलकूल कसूर करीत नाहीं. प्रवासांत वगैरे असून पत्रच पोहोचलें नाहीं तर माझा इलाज नसतो. दसऱ्याच्या मुहूर्तांनीं मुरुडफंड स्थापन झाला, यासाठीं दसऱ्याचा दिवस मुरुडफंडाचा वाढदिवस म्हणून पाळला जातो. मुंबईला मुरुडफंडाचे सभासद व इतर मुरुडकर मंडळी दसऱ्याच्या दिवशीं रात्री एकत्र जमतात, व कांहीं भाषणें आणि गायन वगैरे होऊन कॉफीपान झाल्यावर घोरोघर जातात. मी मुंबई सोडून पुण्याला आलों, तेव्हां शंभर रुपयांची देणगी मुरुडफंडाला दिली, व तिचें व्याज या वाढदिवसाच्या समारंभासाठीं खर्च करावें, अशी इच्छा प्रदर्शित केली. या फंडाचे वर्गणीदार सुमारे १३५ आहेत. फंडाजवळ आज ३६५२४३०३ रुपये शिल्लक आहेत. पैकीं २५४० रु. स्थायिक फंडाचे आहेत, व ११५२०३०३ चालू फंडाचे आहेत. शिवाय गेल्या सत्तावीस वर्षांत २५३१००५ रुपये खर्च झाला. पैकीं २०६५४१४०८ सार्वजनिक उपयोगाच्या (रस्ते, धर्मशाळा, पाण्याची सोय वगैरे) कामांसाठीं, व ४६५४१०९ रुपये गांवांतील देवळांच्या उत्सवांसाठीं वगैरे मदत म्हणून खर्च झाले आहेत.

या संस्थेचें काम फारच शिस्तवार चाललें आहे. वर्षांतून कमिटीच्या सभा चारपांच होतात. सहामाही रिपोर्ट व वार्षिक रिपोर्ट अगदीं नियमितपणें एप्रिल व आक्टोबर महिन्यांत तयार होऊन वर्गणीदारांना वांटले जातात, व नवंबर आणि मे महिन्यांत भरणाऱ्या साधारण सभांपुढें ठेविले जातात. आज सत्तावीस वर्षे हा क्रम अबाधित चाललेला आहे. अधिक उपयोगाच्या मोठ्या संस्थांशीं माझा संबंध जडला आहे. पण माझ्या गांवच्या या संस्थेवरील माझे प्रेम कमी झालेलें नाहीं. ती दीर्घ काळ टिकावी यासाठीं माझे प्रयत्न अजून चालू आहेत.*

श्रीदुर्गादेवीच्या इस्टेटीच्या व्यवस्थेसाठीं खटपट

सुधारलेल्या पद्धतीप्रमाणें आपल्या गांवांतील श्रीदुर्गादेवीच्या इस्टेटीची व्यवस्था नियमबद्ध सुरू व्हावी, असें माझे ग्रामस्थ मित्र परशुराम हरि दामले व मी यांच्या मनांत येऊन आम्हीं उभयतांनीं या कार्मीं खटपट केली. नियमबद्ध व्यवस्थेचें नवीन तऱ्हेचें वळण सुरू गांवांतील लोकांना लागत चाललें होतें. १८८३ च्या सुमाराला पुण्यांतील सार्वजनिक सभेच्या धर्तीवर सुरू गांवीं सार्वजनिक सभा स्थापन झाली होती. त्यानंतर सुरूडकंडाचें कामहि लोकांच्या नजरेपुढें व्यवस्थित रीतीनें चाललें. तेंच वळण श्रीच्या इस्टेटीच्या व्यवस्थेसंबंधानेंहि लोकांना लागवें अशी आमची इच्छा होती. म्हणून आम्हीं प्रथम मुंबई येथें राहणाऱ्या कांहीं ग्रामस्थांच्या सहानिशीं स्थानिक ग्रामस्थांना “श्रीची इस्टेट कोणाकडे व किती आहे याबद्दलची यादी बरेच वर्षांत झालेलीं नाहीं असें समजतें, करितां श्रीकडे आलेल्या वस्तूंचा तपास होऊन यादी व्हावी” असें पत्र लिहिलें. परंतु त्याचा उपयोग व्हावा, तसा झाला नाहीं. पुढें आम्हीं मुद्दाम नाताळ्याच्या सुद्धति सुरूडाला जाऊन प. वा. गो. वि. गद्रे, वेदमूर्ति ग. ना. जोशी, प. वा. प. ह. दामले व मी अशा चार गृहस्थांच्या सहानिशीं निमंत्रणपत्रक काढून, आणि आम्ही दोघे ग्रामस्थांच्या घोघर जाऊन लोकांना गांवकीला येण्याविषयीं विनंती करून ता. ३० डिसेंबर १८८८ रोजीं श्रीच्या देवा-लयांत गांवकी भरविली. त्या वेळीं सुमारे १०० ग्रामस्थ हजर होते. श्रीदुर्गादेवी अध्यक्षस्थानीं आहे असें समजून काम सुरू झालें, व आम्ही केलेल्या नियमांचा मसुदा दामले यांनीं वाचून दाखविला. नंतर जे नियम पास झाले त्यांवर कारभारी बाळ व बागूल यांच्या वंशांतील पुरुष शिवायकरून बाकीच्यांपैकीं सुमारे ७५

* अलीकडे मला या संस्थेकडे लक्ष देतां आलें नाहीं, पण तिचें काम पद्धतशीर चालू आहे. १९२६ अखेर फंडाची शिल्लक ११४८२४४३ रु. होती. पैकीं ८९०० रुपये दर्शनी किंमतीच्या साडेतीन व्याजाच्या प्रॉमिसरी नोटा असून बाकीचे पोस्टाच्या बँकेंत होते.

(१९५७ अखेर पोस्टाच्या बँकेंत रु. ३१९०-६-९ व रु. १८५०० दर्शनी किंमतीच्या सरकारी प्रॉमिसरी नोटा मिळून एकूण शिल्लक रु. २१६९०-६-९ आहे.)

गृहस्थांनीं सहा केल्या. या नियमांप्रमाणें १८८९ च्या मे महिन्यांत आम्हीं मुरुड येथें जाऊन पुनः गांवकी भरविली. प्रथम अध्यक्षस्थानीं माझी नेमणूक होऊन कामाला सुरुवात झाली, व कारभारी यांच्या म्हणण्याप्रमाणें नियमांत थोडी दुरुस्ती होऊन प. वा. कारभारी वा. ना. बागूल यांची वर्षाच्या कायमच्या अध्यक्ष्याच्या जागीं निवड होऊन सभेचें पुढील काम त्यांच्या अध्यक्षतेखालीं झालें. याप्रमाणें काम मार्गाला लागून गांवकीच्या ठरावावरून नियमांचें पुस्तक छापून प्रसिद्ध झालें. पुढील एका गांवकीस इस्टेटीची नोंद करण्यासाठीं एक कमिटी नेमण्यांत आली, व बहुतेक इस्टेटीची नोंद होऊन काम व्यवस्थेशीर सुरू झालें. दरसाल जरूरीप्रमाणें एक अगर दोन गांवक्या आम्ही भरवात असूं.

अशा रीतीनें व्यवस्था झाली खरी, पण ती पचनीं पडली नाहीं. १८९२ सालीं चैत्र शुद्ध ९ शके १८१४ रोजीं रात्रौ कीर्तनोत्तर पुढील चमत्कारिक प्रकार घडला. कीर्तनाला जमलेल्या मंडळींपुढें अशी एक सूचना आली कीं, प्रोसीडिंग वगैरे चालू झालेली नवीन नियमवद्ध व्यवस्था रद्द होऊन जुन्या वहिवाटीप्रमाणें काम चालावें. सदर सूचना येतांच कांहीं सद्गृहस्थांनीं “नियमाप्रमाणें निमंत्रणपत्रक लागलें नाहीं, करितां गांवकीचें काम चालवूं नये,” अशी तक्रार अध्यक्ष श्रीयुत ना. के. बागूल यांजपुढें केली; परंतु तिचा उपयोग न होतां चालू झालेली व्यवस्था रद्द करण्यांत आली. पुढें मे महिन्यांत आम्ही मुरुडाला आलों व उमेद खचून देतां पुनः घरोघर फिरून लोकांना गांवकीला येण्याविषयीं विनंती करून गांवकी भरविली व तीत नवीन व्यवस्था रद्द करण्यापासून होणारे तोटे सांगून लोकांची समजूत करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु कांहीं मंडळींच्या दुराग्रहामुळें आम्हांला यश आलें नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर रद्द झालेलें प्रोसीडिंग आम्हांला पहावयाला मिळावें व त्याची आम्हांला नकल करून घेऊं यावी, हें आमचें म्हणणेंहि मान्य झालें नाहीं. याप्रमाणें आम्हीं हातीं घेतलेल्या कामाचा शेवट झाला. एवढ्यानें आम्ही माघार घेतली नसती; परंतु माझ्या पुनर्विवाहामुळें हा उद्योग असाच सोडून देणें भाग पडलें. माझे मित्र परशुरामपंत दामले हे पेन्शन घेऊन घरीं गेल्यावर त्यांनीं कांहीं गृहस्थांच्या मदतीनें हा उद्योग दोन वर्षांपूर्वीं पुनः हातीं घेतला व त्यांना बरेंच यश आलें होतें; परंतु दुर्दैवानें ते नुकतेच परलोकवासी झाले. कोणी ग्रामस्थ हा उद्योग हातीं घेऊन शेवटाला पोहोंचवील तर तेथील लोकांना चांगलें वळण लागेल.*

* ही व्यवस्था बरीच वर्षे बंद पडली होती, पण श्रीयुत त्र्यंबक गोविंद गद्रे यांच्या खटपटीनें ती पुन्हा सुरू झाली आहे. दरवर्षीं मे महिन्यांत देवीचे देवळांत गांवकी भरून हिशोब वाचला जातो. देवीचा पैसा क्याश सर्दिकिकटांचे रूपानें व पोस्टाच्या ब्यांकेंत ठेविला आहे. (१९२८)

मुखडचें शाळागृह

सन १८८९ सालीं मुखडच्या मराठी शाळेचें जुनें घर अगदीं मोडकळीला आल्यामुळें नवीन शाळागृह बांधण्याची योजना सरकारकडून झाली. प्रथम २५०० रुपयांचा अंदाज होऊन सव्वासहस्रें रुपये ग्रामस्थांनीं दिले पाहिजेत, तर सरकारकडून पुढील व्यवस्था होईल, असें ग्रामस्थांना कळविण्यांत आलें. तुम्हीं वर्गणी जमविण्याची खटपट करावी म्हणून सरकारमार्फत दापोलीच्या मामलेदारसाहेबांनाहि पत्र गेलें होतें, व त्याप्रमाणें त्यांनीं गांवांत येऊन खटपट करून येथें वर्गणी जमणें शक्य नाहीं, असें परत कळविलें होतें; तरी शाळाखात्याचे इन्स्पेक्टरसाहेब आपला आग्रह सोडीनात. एवढी रक्कम या भिकार गांवांत जमणार कशी, ही आम्हांला मोठी काळजी पडली. शाळागृहावांचून तर गति नव्हती. तेव्हां परशुरामयंत दामले, काशीनाथपंत काणे, मी व इतर कांहीं गृहस्थ मिळून या कामासाठीं कंबर बांधली. मुखड गांवांत घोरोघर हिंडून जमेल तितकी वर्गणी जमवावयाची व मुखडच्या बाहेरगांवां असणाऱ्या नोकरमंडळींकडूनहि वर्गणी मिळविण्याविषयी शिकस्त करावयाची असें आम्हीं ठरविलें. नोकरलोकांनीं आपल्या पगाराच्या अष्टमांश वर्गणी दिली पाहिजे, असा आम्हीं आग्रह धरला. यासाठीं आम्हीं मुंबईत १०-३-८९ रोजी एक सभा केली, तीत बऱ्याच पगाराचे एक गृहस्थ विरुद्ध बोलले. मी या सभेंत (ही फक्त मुखड ग्रामस्थांची सभा होती) आवेशाचें भाषण केलें, व वरील गृहस्थांना थोडें लागण्यासारखेंहि बोललों. याबद्दल पुढें मला वाईट वाटलें. मीं स्वतः पन्नास रुपये वर्गणी देण्याचें कबूल केलें. मे महिन्याच्या सुद्धेंत मुखड गांवां घोरोघर हिंडून आम्हीं वर्गणी जमविली. अशा रीतीनें मोठ्या प्रयासानें ५८५ रुपये वर्गणी जमली. परंतु शाळेला पुरेशी इमारत इतक्या पैशांत होऊं शकत नाहीं, तिचा एकंदर अंदाज ४५४४ रुपये झाला आहे, पैकीं चतुर्थांश म्हणजे ११३६ रुपये ग्रामस्थांनीं भरल्याशिवाय शाळागृह बांधण्यास सुरुवात करितां घेत नाहीं, असा हुकूम शाळाखात्याच्या अधिकाऱ्यांकडून आला. या वेळीं शाळेचे कांहीं वर्ग देवळांत घंगरे बसवावे लागत होते. मला मुखड गांवाबद्दल अत्यंत प्रेम व अभिमान वाटत असे. आतां याला काय उपाय करावा, म्हणून मी विचार करित बसलों. मुखडच्या शाळेला जोडून एक खोली बांधून तीत सरकारनें मुलींचा वर्ग सुरू करावा व खोलीसाठीं मी अडीचशें रुपये देतो, असा पत्रव्यवहार मीं एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर, दक्षिण भाग यांजकडे अगोदरच सुरू केला होता. सदर रक्कम ग्रामस्थांच्या हिशोबांतच धरली जावी व सवडीनें मुलींचा वर्ग सुरू करावा, हें म्हणणें इन्स्पेक्टरसाहेबांना पटलें, तरी अजून ३०१ रुपयांची रक्कम पाहिजे होती. तीपैकीं पाऊणशें मुखडफंडानें उसनवार देऊन, राधाबाई स्मारक फंडाच्या* व्याजाचे येतील तसतशी

* याबद्दल उल्लेख अन्य ठिकाणीं आला आहे. (पान ८४ पहा.)

फेड करून घ्यावी, व बाकीचे दोनशें सव्वीस मुरूड फंडानें यावे अशी सूचना करण्यांत आली व ती पसंत होऊन मुरूडच्या शाळेला चांगलें घर मिळालें. ज्याकरितां मीं अडीचशें रुपये दिले, तो मुलींचा वर्ग मात्र मुरूडच्या शाळेंत अजून निघाला नाही.* याचें कारण पुढें लवकरच मी पुनर्विवाहाच्या भानगडींत पडलों व त्यामुळें मुरूडच्या स्त्रीशिक्षणानें पीछेहाट खाल्ती हें होय. या वेळीं बहुतेक लोकांनीं आपल्या मुली शाळेंतून काढून घेतल्या. अलीकडे सुमारे दहाबारा मुली मुलांच्या शाळेंत जाऊं लागल्या आहेत.

मुरूड येथील इंग्रजी शाळा

इंग्रजी शिकण्याला संधि मिळाली नाही म्हणजे होतकरू मुलांचें कसे नुकसान होतें व पुष्कळ प्रसंगीं त्यांच्या अंगचे गुण जन्मभर मुग्धावस्थेंत कसे राहतात, याची मला थोडीशी कल्पना झाली होती. यामुळें आपल्या गांवांतल मुलांची थोडें तरी इंग्रजी शिकण्याची कांहीं सोय करावी, असे विचार वारंवार माझ्या मनांत येत असत. मला व माझ्या बरोबरीच्या दहापंधरा विद्यार्थ्यांना गांवांतल्या गांवांत थोडेंसे इंग्रजी शिकावयाला मिळालें, यामुळें आमचा बराच फायदा झाला. आमचा वर्ग बंद झाल्याबरोबर दुसऱ्या एका वर्गाला असाच फायदा मिळाला. पण त्यानंतर दहाबारा वर्षे पुनः कोणी प्रयत्न केला नाही. या कार्मी आपण प्रयत्न करावा, असें मनांत येऊन मुरूडफंडाच्या मदतीनें तो तडीला नेण्याचें मीं योजिलें व फंडाच्या चिटणिसांना एक पत्र लिहिलें. त्याचा सारांश येणेंप्रमाणें :—

‘मुरूडफंडानें मुरूड गांवांत इंग्रजी शाळा सुरू करावी. पहिलीं दोन वर्षे मी दरसाल चाळीस रुपयेप्रमाणें मदत देण्याला तयार आहे. तितकीच मदत मुरूडफंडानें केल्यास अडचण पडणार नाही.’

या पत्राचा विचार होऊन ता. १ जानेवारी १८९१ रोजी शाळा सुरू झाली. तेरा विद्यार्थी जमले. दुसऱ्या वर्षी शाळेंत मुलें तेवीस झालीं, व सरकारी मदतीसाठीं शाळा नोंदविण्यांत आली. लवकरच मुरूडफंडानें एक स्कूलकमिटी नेमिली. त्या कमिटीनें श्रीयुत का. वा. काणे यांना सेक्रेटरी व मला अध्यक्ष नेमिलें. १८९३ च्या आरंभीं शाळेंत चवथी इयत्ता सुरू होऊन ३ शिक्षक नेमण्यांत आले, व १८९४ सालीं पांचवी इयत्ता निघून बेचाळीस विद्यार्थी इंग्रजी शाळेचा फायदा घेऊं लागले. पुढें शाळेला ओहोटी लागली. परंतु एक शिक्षक आणि दहापंधरा विद्यार्थी अशा स्वरूपांत शाळा बरेच दिवस चालली. मुंबईच्या रॉबर्ट मनी स्कूलांत शिक्षकाचें

* माझ्या सूचनेवरून मुरूडफंडानें १९१७ च्या मे महिन्यांत आपल्या जबाबदारीवर मुलींची शाळा सुरू केली. माझे चुलत बंधु गंगाधरपंत यांची त्या शाळेवर योजना झाली. एक वर्षानंतर ती शाळा सरकारचे स्वाधीन करण्यांत आली. इल्लीं ती शाळा चाड आहे.

काम केलेले एक मुरुडकर गृहस्थ उतारवयांत मुरुडाला जाऊन राहिले होते, व मिळेल तेवढ्या फीत संतुष्ट राहून येतील तेवढ्या मुलांना ते शिकवीत असत. यामुळे मोडक्यातोडक्या स्थितींत तरी ती बरीच वर्षे टिकली. पुढे १९०४ साली मुरुड गांवांत प्लेगचा त्रास होऊन ती शाळा बंद करण्यांत आली. नंतर ते गृहस्थहि वारले. तेव्हांपासून मुरुडांतली इंग्रजी शिकण्याची सोय नाहीशी झाली. *

या शाळेसाठी मजकडून द्रव्याची मदत काय ती १०५ रुपये झाली; पण इतर खटपट मा शक्यनुसार केली. पुनर्विवाहामुळे माझे मुरुड गांवी जाणें जर अगदीं बंद झालें नसतें, व सार्वजनिक कार्यासाठी खर्च होणाऱ्या अल्प द्रव्यसामर्थ्याला जर निराळ्या दिशा लागल्या नसत्या, तर कदाचित् मुरुडच्या इंग्रजी शाळेला वेगळें स्वरूप आलें असतें. मुरुडांत जीं दोन हवाशीर ठिकाणें आहेत, तेथें फिरावयाला गेलें म्हणजे या ठिकाणीं इंग्रजी शाळा व तिचें बोर्डिंग करावें, असें विचार मनांत येत व क्वचित् ते बरोबर असणाऱ्या मित्रांजवळ मी बोलूनहि दाखवीत असें. परंतु इकडील नव्या संस्थांकडे माझे सर्व लक्ष लागल्यामुळे ते विचार मागें पडले.

शिक्षणोत्तेजक मंडळी

या संस्थेशीं माझा म्हणण्यासारखा संबंध नव्हता; पण तिच्या पुनर्घटनेच्या कामीं मी बराच पुढाकार घेतला होता, म्हणून या संस्थेचा येथें उल्लेख करित आहे. या संस्थेचे उत्पादक प. वा. वामन गोपाळ केळकर, दापोली तालुक्यांतील एका शाळेचे हेडमास्तर, हे होते. मथळ्यांतील नांव हें पुनर्घटनेच्या वेळीं दिलेलें नांव होय. तिचें पहिलें नांव दापोली तालुक्यांतील मास्तर लोकांची सभा अशा अर्थाचें होतें. महिन्यांतून एक वेळ तालुक्यांतील कोणत्या तरी एका गांवीं तालुक्यांतील शाळांचे हेडमास्तर व शिक्षक मंडळी जमत, उपयुक्त विषयांवर निबंध वाचत, शिक्षणविषयक प्रश्नांची चर्चा करित आणि शिकवितांता आलेल्या शंकांचें समाधान करून घेत. ज्या गांवीं सभा भरे, तेथील हेडमास्तरांच्या घरीं सर्व मंडळी जेवत असत. सभेची वर्गणी अगर फंड कांहीं नसे. मुरुड गांवीं भरणारी ही सभा दरसाल मे महिन्यांत भरावी, असें ठरलेलें असे. मुरुड गांव मे महिन्यांत सुद्धेंत घरीं आलेल्या मंडळींनीं अगदीं गजबजून

* लोकल बोर्डांच्या परवानगीनें पुढां गेल्या (१९२०) जून महिन्यापासून मराठी शाळेंत एका इंग्रजी जाणणाऱ्या शिक्षकाची नेमणूक होऊन मुलांची इंग्रजी शिकण्याची सोय झाली आहे. ग्रामस्थांनीं वर्षाचे ५४० रुपये देण्याचें कबूल केलें आहे. त्यांत फीचें उत्पन्न वजा करावयाचें.

(या वर्गाचा फायदा सुमारे १२५ मुलांनीं घेतला. त्यांपैकीं ८१० मॅट्रिक पास झालीं. पुढें १९३६ सालीं हा वर्ग बंद पडला. कारण स्कूल बोर्ड जबाबदारी घेईना व मुलेंहि पुरेशीं येईनात.)

जातो, व या मंडळीत मास्तर लोक बरेच असतात, हे मे महिन्यांत मुरुड गांवी सभा भरविण्याचें कारण होतें. फर्स्ट बी. ए. च्या वर्गांत असतांना या सभेंत मी एक निबंध वाचला होता. पुढें मी शिक्षक झालों, तेव्हां या सभेंत सुधारणा होऊन तीत मला व इतर शिक्षकांना सभासद होतां येईल असें करण्याविषयी विनंती केली; व ती मान्य होऊन मुरुड गांवांत भरलेल्या सभेंत नियम बौर करण्यांत आले. मी प्रथम वीस रुपयांची देणगी सभेला दिली व दरवर्षी एका सभेचा खर्च सोसण्याचें कबूल केलें. मुरुडच्या सभेचा खर्च मुरुडचे मास्तर सोशीतच असत. तेव्हां दरसाल मी तितकी वर्गणी देण्याचें कबूल केलें. सभेचा खर्च सोसण्यास समर्थ नसणाऱ्या लोकांनी पगारावरून ठरविलेल्या स्केलाप्रमाणें वर्गणी घावी, असें ठरविण्यांत आलें. अशा रीतीनें जमविलेल्या फंडाचा विनियोग दापोली तालुक्यांतली शाळांच्या समाईक उपयोगासाठीं करावयाचा होता. या मंडळीकडे आणखी लक्ष देण्याचें माझ्या मनांत होतें; परंतु पुनर्विवाहामुळें माझा मुरुड गांवचा संबंध बरीच वर्षे तुटला व माझे नियमानें तिकडे जाणें बंद झालें. ही सभा पुढे बरीच वर्षे चालली व आणखीहि चालली असती; परंतु राजकीय वातावरण प्रक्षुब्ध झाल्यानंतर सरकारनें तिजवर डोंडा ठेवला, व शाळाखात्याच्या अधिकाऱ्यांनी ती भरण्यासंबंधानें कडक नियम केले. त्यांत एक नियम हा होता की, डेप्युटी इन्स्पेक्टर अगस्ट असिस्टंट डे. इन्स्पेक्टर हजर असल्याशिवाय सभा भरू नये. अशा स्थितींत कोणी मंडळीच्या कामांत मन घालीनासा झाला व ती लयाला गेली. या सभेचा कांहीं फंड अजून तसाच पडला आहे, तो बाहेर येऊन सत्कारणीं लागावा म्हणून श्रीयुत परशुरामपंत दामले, काशीनाथपंत काणे व मी या तिघांच्या सहांनी रत्नागिरीच्या डे. ए. इन्स्पेक्टरांकडे यासंबंधानें चौकशी करण्याबद्दल अर्ज केला होता; परंतु आम्हांला या कामांत लक्ष घालण्यास कारण दिसत नाहीं, असा जबाब मिळाला. यानंतर श्रीयुत सीताराम विष्णु रानडे खजिनदार, हेडमास्तर, शाळा दापोली, यांनी आपल्या जवळच्या १३०४४११ शिल्लकेची व्यवस्था लावण्यासंबंधानें ३ मे १९०९ तारखेचें सक्युलर कांहीं सभासदांकडे पाठविलें होतें. परंतु अजून त्या फंडाची कांहीं व्यवस्था लागली नाहीं.* सार्वजनिक फंडासंबंधानें आम्ही लहानमोठी सर्वच माणसें आपली जबाबदारी विलकुल ओळखीत नाहीं. आपल्याजवळ सार्वजनिक वित्त असेल, तर त्याची व्यवस्था लावणें आपलें कर्तव्य आहे, असें आम्हांला वाटतच नाहीं. ही स्थिति आहे तोंपर्यंत आमचें डोकें वर निवणें अशक्य आहे !

* श्रीयुत रानडे मास्तर दोन वर्षांपूर्वी वारले. सदर शिक्षणफंडाची व्यवस्था अजूनहि (जानेवारी १९३०) लागली नाहीं असें कळतें.

स्नेहवर्धक मंडळी

मी पुण्याला येण्यापूर्वी आपला गांव व तालुका यांच्यापलीकडे माझी दृष्टि फारशी गेली नव्हती. मुरुडफंड व्यवस्थित रीतीने चालू लागला. फंडाची काम करण्याची पद्धत नियमबद्ध होती. या कामांत चांगलें यश आलें. त्याचप्रमाणें शिक्षणोत्तेजक मंडळीच्या कामाला चांगली दिशा लागली तेव्हां आपल्या तालुक्यासाठी आपण कांहीं करावें, अशी कल्पना मनांत आली, व त्या उद्योगाला मी लागलों. तालुक्यांतील प्रमुख गांवांच्या मुदारी मंडळींना माझे नांव ठारूक झालें होतें, व कित्येकांच्या प्रसंगविशेषी भेटी झाल्या होत्या. अशा पचाससाठ मंडळींना प. वा. वा. ना. गोळे (हर्षे), प. वा. प. ह. दामले व मी यांच्या सहायांची पत्रें लिहून मुरुड गांवां बोलविलों. मे महिन्यांतील एक शनिवाररविवार घेतला होता. हेतु हा कीं, तालुक्यांतील कांहीं मास्तरलोकांनाहि यावयाला सांपडावें. शनिवारी रात्री कांहीं मंडळी वसून रविवारचा कार्यक्रम ठरविण्यांत आला. तालुक्यांतील सुशिक्षित लोकांच्या परस्पर भेटी होऊन त्यांजमध्य स्नेहभाव उत्पन्न होऊन तो वाढावा, व एखाद्या सहकार्याच्या कामी त्याचा उपयोग करितां यावा, हा या मंडळीचा हेतु होता. या मंडळीला ' मित्रमेळा ' असेंहि नांव पडलें होतें. हिच्या पहिल्या बैठकीचा खर्च मीच सोसला. मुरुडांत आमचें घर अगदींच लहान आहे. तेव्हां मंडळीच्या राहण्याची, जेवणाची, व सभेची व्यवस्था माझे मित्र काशीनाथपंत काणे यांचे चुलते श्रीयुत दाजीबा काणे यांजकडे, म्हणजे प. वा. वामन आबाजी मोडक यांनीं बांधलेल्या नव्या घरीं, केली होती. कंपनीच्या दुकानाच्या वेळीं मी पंचवीस रुपयांचें कर्ज काढलें तें यांजकडूनच.* रविवारच्या सभेंत अशा संस्थेच्या उपयुक्तेवद्दल भाषणें वगैरे होऊन कांहीं ठोकळ नियम ठरले. मुरुडफंड हा केवळ ब्राह्मण मंडळीचा आहे, तशी ही संस्था न होतां ब्राह्मणेतरांचा तीत समावेश व्हावा अशी माझी इच्छा होती; पण दुसऱ्या मंडळीचें पाठचळ मिळेना, म्हणून ' प्रथमप्रासे मक्षिकापातः ' अशी स्थिति होऊं न देण्यासाठीं तो प्रश्न मी पुढील वर्षाच्या सभेंत काढण्यासाठीं ठेविला. दुसऱ्या वर्षाची सभा दापोली येथील प्रमुख वकील प. वा. धोंडोपंत बर्वे यांच्या घरीं जालगांव येथें भरण्याचें ठरलें. प्रत्येकानें खर्चासाठीं एक रुपया वर्गणी घ्यावी, असें ठरलें होतें. जालगांव येथील दुसऱ्या वर्षाची सभा फारच चांगल्या रीतीनें झाली. गांवोगांवांची मिळून सुमारें पाऊणशें मंडळी आली होती; पण सभेच्या वेळीं सुमारें दोनशें मंडळी असावी. या सभेंत मला न रुचण्यासारखी एकच गोष्ट झाली, आणि ती ही कीं, या मंडळींत ब्राह्मणेतरांना घेण्याला सवलत असावी अशी माझी इच्छा होती ती तडीला गेली नाही. यासंबंधानें मी जोरदार भाषण केलें. त्यांत आपल्या पूर्वजांनीं ग्रामव्यवस्थेंत ब्राह्मणेतरांना किती महत्त्व दिलें आहे,

व सार्वजनिक उत्सवांच्या वगैरे प्रसंगीं त्यांजवर मानाच्या किती गोष्टी सोंपविण्यांत येत असतात, हें मीं सभासदांच्या तिदर्शनाला आणिलें, व मुक्कडगांवाच्या रचनेचा इतिहास ज्या बखरींत दिला आहे तींत 'यवनांच्या शून्यालयासाठीं जागा राखून ठेविली,' असा उल्लेख आहे तो सांगून मंडळींनीं या कामीं थोर मन करावें म्हणून विनवणी केली. पण तिचा उपयोग झाला नाहीं; फार काय पण मला दुजोरा देण्यालासुद्धां कोणी उभा राहिला नाहीं. एरवीं या सभेचें काम फार उत्कृष्ट झालें आणि एक रात्र व एक दिवस एकत्र घालवून रविवारीं संध्याकाळीं मंडळी आपापल्या गांवीं जाण्यासाठीं निघून गेली.

पुढें दोनतीन वर्षे हे मेळे वेगवेगळ्या गांवीं भरले जाऊन लोकांमध्ये त्यां-विषयीं आदर उत्पन्न झाला होता. १८९३ चा मेळा केळशी गांवीं भरण्याचें ठरलें. या बैठकीच्या आधीं दोनच महिने माझा पुनर्विवाह झालेला होता, व माझ्याविरुद्ध लोकमत अत्यंत प्रक्षुब्ध झालेलें होतें. मीं या सभेला जाऊं नये, असा माझ्या मित्रांनीं फार आग्रह धरला होता. तथापि तालुक्यांतील सुशिक्षित मंडळी कांहीं शांतपणें विचार करील असें मला वाटलें. मी निराळ्या मंकीला अगर शूद्रांना जेवावयाला वाढतात तसा अगदीं दूर पडवीत किंवा अंगणांत बसून जेवीन, आपलें उष्टें मी स्वतः काढीन व जरूर वाटल्यास सभेच्या वेळींहि मी कोणाला बिटाळ होऊं न देतां वेगळा बसेन, वगैरेप्रमाणें माझी तयारी असल्याचें मीं कळविलें होतें. मीं केळशी गांवींसुद्धां जाऊं नये, अशी माझ्या कांहीं मित्रांची इच्छा होती; त्यांचें न ऐकतां मी केळशीला गेलों. एकदम सभागृहांत न जाण्याचा माझ्या मित्रांनीं आग्रह धरिला, व तें मीं कबूल केलें. माझी तेथील एका संभावित गृहस्थाकडे राहण्याची सोय केली. मी केळशी गांवीं आलों असें कळतांच सभेला जमलेल्या मंडळींत जिकडेतिकडे लहानलहान थवे जमून या विषयाची चर्चा सुरू झाली. त्या मोठ्या गांवांत त्या दिवशीं लहानथोरांच्या तोंडीं एकच विषय होता. विशेषतः स्नेहवर्धक मंडळीच्या सभासदांना दुसरें कांहीं सुचेना. दुसऱ्या दिवशींच्या दोनप्रहरपर्यंत मंडळी जमत होती. मी त्या दिवशीं घरांतून बाहेर पडलों नाहीं. तिकडील हकीकत मला कांहीं मित्रांकडून कळत होती. माझें जेवण मी उतरलों होतों त्या घरीच झालें. सुमारें अडीच वाजतां सभेचें काम सुरू झालें; वादाचा अर्थात् एकच विषय होता. विषय म्हणजे मला स्नेहवर्धक मंडळींत येऊं द्यावें कीं नाहीं? कोणत्याहि सभासदाला सभेंतून काढणें झाल्यास तीन चतुर्थांश सभासदांचें बहुमत व्हावयाला पाहिजे होतें, तें होईना. मला मंडळींत राहूं द्यावें असें म्हणणारे एकचतुर्थांशाहून थोडे अधिक इतके सभासद होते. मला सभेंत हजर राहतां आलें असतें. परंतु मी सभेंत गेलों असतां माझें म्हणणें ऐकून न घेतां एकदम बाहेर निघून जावयाचें, असें बहुतेक मंडळींनीं ठरविलें होतें. त्यामुळें मला सभेंत जातां येईना. मला सभेंत येऊं देऊन

माझे बोलणे ऐकून घ्या व नंतर काय तो निकाल करा, असे मी एका मित्रामार्फत सुचविले होते; पण तिकडे कोणी लक्ष दिले नाही. अखेरीला तीन तास पुष्कळसा शब्दच्छल होऊन कांहींएक निष्पन्न न होता मंडळी उठली. सर्वच मंडळींना अतिशय वाईट वाटले. जी मंडळी मला सभेत ठेवू नये असे म्हणणारी होती, तिला सगळ्या कामाचा विवाड झाला म्हणून वाईट वाटले. मला सभेत ठेवावे म्हणून जे म्हणत होते त्यांना वाईट वाटण्याला हे एक कारण होतेच; परंतु मी त्यांना निष्कारण पेंचात घातले, असेहि त्यांना वाटत होते. आपल्या आत्माने एखादे निघ कर्म केले असतां जसे मनुष्याला वाईट वाटते व खिन्न होऊन तो मान खाली घालतो, तशी मनःस्थिति माझ्या हितचिंतकांची होती. पुनर्विवाहाच्या पूर्वी हा मनुष्य आपल्या तालुक्याला भूषण आहे असे बऱ्याच लोकांना वाटू लागले होते; त्याच्या उलट याने आपल्याला काळिमा लावला असे या वेळी सर्वांना वाटू लागले. याहून भिन्न मताची मनुष्ये त्या वेळी तेथे पांचचार तरी होती की नाही याबद्दल मला शंका आहे.

त्या दिवशीं रात्री एक विलक्षण प्रकार घडला. आम्ही दहापंधराजण संध्याकाळी केळशीहून निघालो, ते रात्री पाडले गांवीं एका गृहस्थाच्या घरीं आलो व अंगणांत मिजलो. रात्र बरीच उलटून गेल्यावर एकजण स्वप्नांत भ्याल्यामुळे म्हणा, अगर अंगणांत कांहीं दिसल्यामुळे म्हणा, एकदम किंचाळला. त्याबरोबर अंगणांतिल सर्व मंडळी घाबरून मोठ्याने ओरडू लागली व सर्व एकच कल्लोळ झाला. झाले काय हे कोणाला कांहींच कळेना. रात्र अगदी अंधारी होती. घराच्या मालकाने दिवा लावून अंगणांत आणला तो कोठे कांहीं दिसेना. ओरड झाल्याबरोबर प्रत्येकाच्या मनांत हा विचार आला की, केळशीच्या सभेतील विरुद्ध बाजूची मंडळी आपणाला चोप देण्यासाठी तर आली नाहीना ! दिवा येईपर्यंत प्रत्येक इसम या विचाराने ग्रस्त होऊन आपणावर आतां तडाखा बसतो की काय, अशा भीतीत होता. ही मनाची स्थिति फारच थोडा वेळ टिकली. पण ती इतकी तीव्र होती की, त्या प्रसंगाची आठवण झाली असतां अजूनहि कसेसेच वाटते ! बराच वेळ जाऊन कोठे कांहीं नाही असे पाहून सर्व मनुष्ये लाजल्यासारखीं झालीं. प्रथम किंचाळला कोण, हे अखेरीला गूढच राहिले. एक गृहस्थ अंगणांतून आपल्याला वाघ गेल्यासारखे वाटले असे म्हणाला; पण पहिल्या ओरडीने जागा झाल्यानंतरचा हा त्याचा भास. शेजारच्या एका मनुष्याची म्हैस रात्री सुटली होती, असे नंतर कळले.

पुढे मी मंडळीच्या सभासदपणाचा राजिनामा पाठविला. या मंडळीच्या कामांत माझे मित्र श्रीयुत बा. ह. लिमये, वकील, जळगांव यांनी बरीच मदत केली होती. पुढील वर्षाची सभा त्यांनी आपल्या पाडले गांवीं केली, ती फार चांगली झाली,

पण त्यापुढे कोणी कांहीं पुढाकार न घेतल्यामुळे संस्था लयास गेली. या मंडळीला मुरुडफंडासारखे स्वरूप देऊन जिल्ह्यासंबंधाने अशी संस्था काढण्याचा माझा विचार होता. अशा करूपना कधी कधी माझ्या मनांत येत व मी पुनर्विवाहांत पडलों नसतों तर मी या दिशेने उद्योग केला असता व तो कदाचित् तडीलाहि गेला असता.

२१. अकल्पित भाग्य

मुंबई हेंच माझे कायमचें राहण्याचें ठिकाण झालें, असें मला बरीच वर्षे वाटूं लागलें होतें, व त्याप्रमाणें कामाचा जमहि मी बसविला होता. घरीं पैसे पाठवावयाचे असतील तोंपर्यंत थोड्याशा ठळक शिकवण्या ठेवाव्या, व तें कारण नाहीसें झालें म्हणजे मराठा हायस्कुलाकडेच आपलें बहुतेक सामर्थ्य खर्ची घालावें, असे विचार माझ्या मनांत येऊं लागले होते. परंतु कित्येक वेळां मनुष्य एकपरी विचार करीत असतो, व भवितव्यतेच्या उदरांत दुसरेंच कांहींतरी असतें. तसा प्रकार यावेळीं झाला.

फर्ग्युसन कॉलेजाला १८९१ च्या नवंबरपर्यंत प्रीव्हिअस व फर्स्ट बी. ए. हे दोनच वर्ग शिकवण्याची परवानगी होती. पुढें नवंबरपासून सेकंड बी. ए. चा वर्ग काढण्याची परवानगी मिळाली. अर्थात् पूर्वीच्या अध्यापकांचें काम वाढलें व नवीन अध्यापक नेमणें जरूर झालें. प्रो. बा. गं. टिळक हे डेकन एज्युकेशन सोसायटी सोडून गेल्यावर प्रोफेसर गोखले हे गणितविषय शिकवीत असत. शिवाय इंग्रजीहि थोडें शिकवीत. पुढें त्यांच्याकडे अधिक इंग्लिश दिल्यावांचून भागेना; यामुळे गणितासाठीं वेगळा अध्यापक आणणें भाग पडलें. प्रोफेसर गोखले हे एल्फिन्स्टन कॉलेजांत माझे सहाध्यायी होते, व आम्हां उभयतांचा गणित हाच ऐच्छिक विषय होता. एल्फिन्स्टन कॉलेज सुटल्यानंतर त्यांची माझी गांठ क्वचितच पडली असेल. ध्यानीमनीहि नसतां एके दिवशीं प्रोफेसर गोखले यांचें पत्र माझ्या हातीं पडलें. त्यांत मजकूर कीं, गणिताच्या अध्यापकाची जागा मला देण्याचें लार्डफ मेवरांच्या मनांत आहे, तेव्हां ती पत्करण्याचा माझा मानस असल्यास मी सर्वांच्या भेटीसाठीं पुण्याला यावें. मी वाचतो हें खरें कीं स्वप्न, असें कांहीं वेळ मला होऊन गेलें. शिकस्तीचे प्रयत्न करून जी जागा मिळणें शक्य झालें नसतें ती आपणांकडे चालून येत आहे, तर ती जरूर पत्करावी, असें एकदां वाटे; पण हें काम झेपलें नाही तर आपली फजिती होईल याची वाट काय, अशी भीतीहि वाटे. प्रीव्हिअस व फर्स्ट बी. ए. या दोन वर्गांचें गणित माझे तयार होतें. कारण या

वर्गातील विद्यार्थ्यांना खासगी रीतीने हे विषय शिकविण्याचे प्रसंग मला पुष्कळ आले होते. पण बी. ए. च्या विद्यार्थ्यांना गणित शिकविण्याचा प्रसंग मला एकदोन वेळांच आला होता. शिवाय, माझे स्वतःचें अध्ययनहि बी. ए. च्या पलीकडे नव्हतें. तेव्हां बा. ए. ला शिकविण्याचें आपणाला कितपत क्षेपेल, व प्रीव्हिअसचा दीडशेंपासून दोनशें विद्यार्थ्यांचा वर्ग आपणाला संभाळतां कसा येईल, या दोन काळज्या मला वाटत होत्या. या कामीं मीं शास्त्रीबुवांचा सल्ला घेतला. त्यांनीं मला प्रोत्साहन दिलें व मी पुण्याला मंडळींच्या भेटीसाठीं आलों. भेटींत असें ठरलें कीं, माझे काम पसंत पडलें नाहीं तरी डेकन एज्युकेशन सोसायटीनें मला दोन वर्षेपर्यंत दरमहा शंभर रुपये पगार देऊन कामावर ठेविलें पाहिजे व मला पुढें रहावयाचें नसलें तरी दोन वर्षेपर्यंत सोसायटीची नोकरी सोडतां यावयाची नाहीं. उभयतांमध्यें असा करार होऊन मी मुंबईला परत आलों. कॉलेज उघडण्याला दोन महिने अवकाश होता, तेवढ्या मुदतींत सर्व व्यवस्था लावून मुंबईतील तेरा वर्षांचें वास्तव्य पुरें केलें आणि १५ नवंबर १८९१ रोजी पुण्याला येऊन कामावर हजर झालों.

मनुष्याच्या आयुष्यक्रमाला वेगळी दिशा लागण्याला कांहीं बरेवाईट विशेष प्रसंग कारणीभूत होत असतात. राधाबाईचें मरण हा एक तसाच प्रसंग होता. तो प्राप्त झाल्यानंतर महिन्या दीड महिन्यानेंच माझ्या आयुष्यक्रमांत बदल करणाऱ्या या दुसऱ्या प्रसंगासंबंधानें वाटावाटा सुरू झाली. अर्थात् याच्या निकालावर माझा पुढील कार्यक्रम ठराव्याचा होता. हा निकाल लागून मी पुण्याला येऊन अगदीं वेगळ्या परिस्थितींत पडलों. या दोनहि क्रान्तिकारक गोष्टी एकामागून एक थोड्याच काळांत घडून आल्या, हेंहि बरेंच झालें. यामुळें पुढील मार्ग ठरविण्याला स्वस्थपणा मिळाला.

पुण्यांत आल्यानंतर माझ्या एकमार्गी स्वभावाप्रमाणें आपलें घर व कॉलेज यापलीकडे मीं पाहिलें नाहीं. कोणत्याहि सभेला अगर व्याख्यानाला गेलों नाहीं, किंवा कोणा मोठ्या मनुष्याची ओळख करून घेतली नाहीं. आपले घडे घरीं तयार करावे आणि कॉलेजांत जाऊन शिकवावे, हा माझा नित्यक्रम असे. पांचसहा मैलांचें तरी हिंडणें दररोज झाल्यावांचून मला कधीं चैन पडलें नाहीं. बहुतकरून मी सकाळीं आणि संध्याकाळीं असा दोन्ही वेळीं फिरावयाला जातो. या कामीं दररोज माझे दीडपासून दोन तासपर्यंत नेहमीं खर्च होतात व या कामीं गेलेला वेळ सार्थकीं लागला, असें मी समजतो.

राधाबाई आजारी पडण्याच्या अगोदरपासूनच तिची वडील विधवा बहीण आमच्या घरीं येऊन राहिली होती, तिचा गृहकृत्यांच्या कामीं फार उपयोग होत असे. राधाबाई आजारी पडली तेव्हांपासून हा सर्व भार तिजवरच पडला व पुढें तीच आमच्याबरोबर पुण्याला आली. त्यामुळें गृहव्यवस्थेसंबंधानें मला कोणतीहि अडचण पडली नाहीं. मेहुणीच्या मदतीला दोन मुली तिच्या हाताखालीं दिल्या होत्या. या

फार्यसन कॉलेज संमेलन (१९१४) : दुर्गावर बसलेले : प्रोफेसर कर्वे, गोखले, मान, अम्बेकर, बांदोरकर, आमरकर, केळकर, गोळे, लिमये, भाटे, खेळे

डेकन एज्युकेशन सोसायटीचे }
आजीव सेवक (१९०९) }

बमलेले — पटवर्धन, पानसे, लिमये, लेले, गोखले, भाऊ, कर्वे, देवधर, राजवाडे
उभे — कोल्हटकर, गुणे, नाईक, इवीड, परांजपे, लिमये, कानिटकर, काले, भाटे, दीक्षित

दोन मुली म्हणजे एक माझी पुतणी व एक तिची भावजय. या दोघांचे नवरे मुंबई-पासूनच मजकडे विद्याभ्यासासाठी होते, ते पुण्यासहि आले होतेच. तेव्हां पांच मुलगे, व तीन बायका, व मी मिळून आम्ही नऊ मनुष्ये कुटुंबांत होतो. बाजारांतील जिन्नस आणण्याचें काम मी मुलांवरच सोंपवीत असें. अशा रीतीनें पहिलें दीड वर्ष निघून गेलें.

बी. ए. च्या वर्गाला शिकविण्याची आपल्या अंगी पात्रता यावी म्हणून मी एम्. ए. च्या परिक्षेच्या अभ्यासाचीं कांहीं पुस्तके वाचू लागलों. त्या सुमाराला नेटिव्ह इन्स्टिट्यूशनचे प्रिन्सिपॉल विष्णुपंत गोखले हे एम्. ए. च्या परिक्षेचा अभ्यास करीत होते, तेव्हां ते व मी दिवसांतून कांहीं तास बरोबर अभ्यास करीत असूं. परिक्षेला जाण्याचें माझ्या मनांत नव्हतें; पण बी. ए. चे अभ्यास शिकविण्याला अप्रत्यक्ष मदत व्हावी म्हणून मी पुढील भाग वाचीत होतो, लवकरच कामाचा जम बसला, आणि दोन वर्षांची वाट न पाहतां साडेचार महिन्यांनींच म्हणजे, एप्रिल १८९२ पासून मला डेकन एज्युकेशन सोसायटीच्या लाइफमॅंबरांनी आपणांपैकी एक करून घेतलें. पुढें जवळजवळ एक वर्ष विशेष कांहीं घडल्यावांचून सरळ गेलें.

रँगलर परांजपे बिलायतेतून परत येईपर्यंत म्हणजे १९०१ सालापर्यंत फर्ग्युसन कॉलेजांतील गणितविषय मजकडेच होता. नंतर जरुरीप्रमाणें फर्ग्युसन कॉलेजांत कांहीं तास व न्यू इंग्लिश स्कुलांत कांहीं तास असें काम मी करीत असें. पुढें प्रो. नाईक लाइफमॅबर होऊन आल्यावर कांहीं वर्षे मी कॉलेजांत मुळींच काम न करितां फक्त न्यू इंग्लिश स्कुलांतच काम केले. बरेच वेळां न्यू इंग्लिश स्कुलच्या बोर्डिंगाचे व न्यू इंग्लिश स्कुलाचे हिशोब तपासण्याचें काम मजवर येत असे. एक वर्ष नवीन मराठी शाळेच्या सुपरिंटेंडेंटचें कामहि मजवर सोंपविलें होतें. १९१२ सालचे अखेरीस माझीं वीस वर्षे पुरी झालीं होती व तेव्हांच पेनशन घेण्याचा माझा विचार होता. परंतु कॉलेजांत गणित शिकविण्याला पुरेशी मंडळी नव्हती म्हणून मला १९१३ व १९१४ ह्या सालीं मुद्दाम ठेवून घेतलें, आणि १९१४ च्या अखेरीस माझा डेकन एज्युकेशन सोसायटीशी संबंध सुटला.

२२. पुनर्विवाहाकडे माझे मन कसें वळलें ?

गुरुड येथील प. वा. पां. दा. वाळ हे गृहस्थ हुषार, बहुश्रुत आणि वर्तमानपत्रे वगैरे वाचणारे होते. यांचे आणि मला दिशा दाखविणारे माझे गुरुजी प. वा. वि. ल. सोमण यांचे बरेच सख्य जमलें होतें, व ते त्यांच्या घरी राहावयालाहि गेले होते. पुनर्विवाहासंबंधानें प. वा. विष्णुशास्त्री पंडित यांनीं

लिहिलेले लेख व इंदुप्रकाश पत्र हीं मुरुडाला येत. मी बहुतकरून मास्तरांच्या बरोबर असावयाचा, तेव्हां वाळ व सोमण यांची बरीचशीं संभाषणें माझ्या कानीं पडत. यापूर्वीं पहिला पुनर्विवाह घडून आला होता. त्यावेळीं मी अकरा वर्षांचाच होतो, पण अभ्यासांत मी माझ्याकडून तीनचार वर्षांनीं वडील मुलांबरोबर असें, व माझी विवेचकशक्ति बरीच वाढलेली होती. वर्तमानपत्रांतून आलेल्या या पुनर्विवाहाच्या हकीकतीची चर्चा आमच्या गांवींहे सुरू झाली होती व त्याचें इंदु-प्रकाशांतील चटकदार वर्णन वाचून त्याचा माझ्या मनावर फार परिणाम झालेला होता. मुरुड गांवांत या पहिल्या पुनर्विवाहासंबंधानें विशेष चर्चा सुरू होण्याला कारण होतें. त्या पुनर्विवाहांतील बंधू वेणूताई व तिचे बंधु (पैकीं ज्यांनीं पुढाकार घेतला त्यांचें नांव वामनराव) हीं मुरुडचीं असून तीं तेथें पुष्कळ दिवस राहिलेलीं होती; पण या लग्नाच्या अगोदर बरीच वर्षे त्यांनीं मुरुड गांव सोडला होता. आतां या पुनर्विवाहाचा प्रत्यक्ष संबंध मुरुडाशीं पोहोचण्याचा संभव नसल्यामुळें 'दूरतः पर्वता रम्याः' या न्यायानें मुरुडांत शिळोण्याच्या वेळीं या पुनर्विवाहावर संभाषण पुष्कळसें होत असे. तेव्हांपासूनच पुनर्विवाहाचें कार्य हें एक सत्कार्य आहे असें माझ्या मनानें घेतलें.

मी कॉलेजांत असतांना, ता. १२ जून १८८३ च्या केसरीच्या अंकांत, विधवांच्या स्थितीसंबंधावें हृदय हालवून सोडणारें एक पद प्रसिद्ध झालें, तें मला फारच आवडलें. मीं तें पाठ केले व कारणपरत्वे तें मी म्हणत असें. माझे मित्र नरहरपंत मजकडून तें अनेक वेळां म्हणवीत. त्यांचे कोणी मित्र एकत्र जमलेले असले कीं, त्यांनीं मला हें पद म्हणावयाला सांगावें. हें पद माझे मित्र सितारामपंत देवधर यांनीं लिहिलें, हें मला कांहीं वर्षांपूर्वीं कळलें. न्यायमूर्ति रानडे यांनीं तें मुद्दाम छापवून त्याच्या पुष्कळशा प्रती फुकट वांटविल्या, व त्याच्या लेखकाचा शोध लावून त्याजकडे म्हणजे सितारामपंतांकडे त्याच्या कांहीं प्रती पाठविल्या. पुढें विधवाविवाहप्रतिबंधनिवारक मंडळीचें काम करित असतां मीं हें पद व दुसरें असेंच एक हृदयद्रावक पद अशीं दोन्हीं एकत्र छापवून त्यांच्या तीन हजार प्रती वांटविल्या; परंतु आतां तें या ठिकाणीं प्रसिद्ध करण्याचें माझ्या मनांत आलें तेव्हां त्याची एकहि प्रत कोठें मिळेना ! अखेरीला केसरी ऑफिसांत जाऊन तेथली फाईल चाळली, तेव्हां तें पद मिळालें. तें येणेंप्रमाणें:—

[पंचतुंड नररुंडमालधर० — या चालीवर]

विचार सोडुनि अविचारातें निशिदिनिं जनहो कां वरितां ?

मानबधर्मा अनुचित ऐसें गतानुगतिकचि कां होतां ?

डोळे जाउनि दंतहि पडुनी केशां आली पांडुरता,

साठी उलडुनि काठी झाली स्थाइक जरि उठतांबसतां ?

तरुण समजुनी तरिही त्यासी द्वितिव विवाहा मत देतां,
 पंचमवर्षा विधवा बाला असुनि तियें नाडवितां !
 ओढवलें हें पुर्वजन्मिचें पाप म्हणुनि तिस समजवितां,
 पुरुषांना परि धर्मतत्त्व हें लायु कधीही नच करितां !
 स्वेच्छेनें संन्यासी होती कैक तयांमधिं तुम्हि पहातां,
 सोडुनि भजना हरिच्या निशिदिनिं विषयसमुद्रामधिं रमतां.
 प्रभाव ऐसा हा मदनाचा पूर्ण तुम्ही जाणत असतां
 षोडशवर्षा तरुणी सांगा दिन कशि कंठिल पति नसतां ?
 सुशील पतिरत असुनी भार्या बारविलासिनिरत होतां,
 नवल कशाचें तरि मग विधवा गर्भवती दृष्टिस पडतां ?
 विषयवासना तरुणपणामधिं नैसर्गिक केवल असतां,
 नष्ट कराया बाह्य उपाधी व्यर्थ करुनियां कां शिणतां ?
 माता श्रमली प्रतिदिनिं ज्यांतें न्हाडनि माखुनि बाढवितां,
 जीवप्राण जे असति युवतितें हर्ष बहु ज्यां शोभवितां,
 कांत अवडिनें वेणि फुलांची झाला ज्यांवरि निशि रचिता,
 त्या केशांतें कां हो चरचर नापितहस्तें कापवितां ?
 करणी करुनी क्रूर अशी ही धर्मात्मे हें पद घेतां !
 निष्ठुर निर्दय दुष्ट घातकी कसाब केवळ मज गमतां !
 हाल अपेष्टा दुसऱ्या अगणित बाला भोगिति पति मरतां,
 सदयहृदय जन कवण न गाळी अश्रु त्यांतें आठवितां ?
 फार काय वढुं वाटे छलना विधवांची ही मनिं अणितां
 हृदयद्रावक सहगमनाचा मार्गाहि बरवा यापरता !
 शोभत नाहीं तुम्हां खचित हें दोषांचे कां धबि होतां ?
 दुःखसमुद्रीं ढकलितसां कां अपराधाचा लव नसतां ?
 पुरे गांजणुक, कीं व येउं या अनाथ भगिनींची आतां !
 पुनर्विवाहा संमति या हो सांडुनि मनिंची निर्दयता !

हें पद मी आपल्याशींच म्हणें, तेव्हां माझ्या मनोवृत्ति उचंबळून येत.

आणखी एक कारण, माझे बालमित्र व ग्रामस्थ श्रीयुत रामभाऊ जोशी यांनीं या कार्मी दाखविलेलें विशेष प्रकारचें धैर्य होय. यांचे वडील व मातुःश्री हीं दोघें वैदिक घराण्यांतलीं जुन्या काळचीं माणसें, तेव्हां त्यांच्या भयंकर रोषाला आपण पात्र होऊं हें माहित असतांही त्यांनीं आपल्या गतभर्तृका भगिनीचा विवाह आपल्या जबाबदारीवर मोठ्या धारिष्टानें करून दिला होता. रामभाऊ आपल्या बाहिणीला घेऊन पुनर्विवाहासाठीं पुण्याहून निघून गेले, व तिसऱ्या दिवशीं म्हणजे ज्या

दिवशीं पुनर्विवाह होणार होता त्याच दिवशीं त्यांचीं आईबापे* कर्मधर्मसंयोगानें पुण्याला आलीं. ही हकीकत कळल्याबरोबर त्यांची काय स्थिति झाली असेल, हें कल्पनेनेंच जाणलें पाहिजे. तशांत आर्गीत तेल ओतणाऱ्या विघ्नसंतोषी व्यक्तींना तोदा नव्हता. 'या बऱ्यांत न आलेल्या मुलीचे कायदेशीर पालक तुम्ही आहां, तेव्हां तुम्ही आपल्या मुलावर किर्याद करण्याला मागें घेऊं नका व आधीं हा समारंभ थांबविण्यासाठीं तुम्ही जबलपूरच्या मॅजिस्ट्रेटसाहेबांना तार करा,' असा सल्ला रामभाऊंच्या वडिलांना ताबडतोब मिळाला ! त्यांनीं या भानगडींत पडण्याचें नाकारलें ही गोष्ट वेगळी. रामभाऊंच्या या उदाहरणानें माझ्या मनावर बराच परिणाम घडला.

विधवाविषयी विशेष प्रकारची सहानुभूति उत्पन्न होण्याला नरहरपंतांच्या वडील बहिणीचें अत्यंत हृदयद्रावक प्रत्यक्ष उदाहरण माझ्या डोळ्यांसमोर होतेंच. नरहरपंतांच्या बहिणी चार व भाऊ दोन मिळून एकंदर हीं सात भावंडे. यांतला सर्वांत धाकटा शिवायकरून बाकीची सर्व तेजस्वी आणि पराक्रमी निपजलीं. सर्व बहिणींत यांची वडील बहिण हुषार, तरतरीत व अत्यंत तीव्र मनोवृत्तीची होती. त्या विचारीची आहुति आपल्या समाजांत जो वैधव्याग्नि सारखा प्रज्वलित होऊन राहिला आहे त्याला पडली. तीस वर्षांपूर्वीच्या या अग्नीचा प्रताप व हल्लींची त्याची स्थिति यांत बरेंच अंतर आहे. वैधव्याची स्थिति तीव्र मनोवृत्तीच्या मनुष्यांना जात्याच किती तरी उद्वेगजनक असते. तीत आणखी या स्थितींत पडलेल्या मनुष्यांविषयी समाजाची अत्यंत निष्ठुर बुद्धि. तिची भर पडल्यामुळें, कित्येक स्त्रियांना वैधव्य दुःसह व्हावें यांत नवल नाहीं. ती रेल्वेच्या ऑफिसांतील एका गृहस्थाच्या पदरीं

* काहीं आगतुक कारणानीं मनुष्याला आपल्या मुलांचा राग आला, तरी अखेरीला अपत्यप्रेमाची मनोवृत्ति त्याजवर आपली छाप बसविल्यावांचून रहात नाहीं. हीं जुन्या चालीचीं आईबापे पुढें आपल्या पुनर्विवाहित मुलीच्या धरीं रहावयालाहि जात असत. त्यांनीं पुनर्विवाहितांच्या हातच्या अन्नोदकांचें सेवन केलें नाहीं, पण पुनर्विवाहाविषयींचा त्यांचा निटकारा नाहींसा झाला. नंतर पुष्कळ वर्षांनीं पुण्यांत मळेकरांच्या वाड्यांत रावबहादुर बामनराव कोल्हटकर यांच्या मुलीचा विवाह मोठ्या धाटांनें झाला. त्या प्रसंगीं हे वृद्ध गृहस्थ हजर हेने. पुरोहिताच्या हातून पौरोहित्य नीट होत नाहीं असें यांना दिसून आलें तें त्यांच्यानें निमृष्टपणीं पहावेना. मग ते पुढें सरले व स्वतः पुरोहित बनून त्यांनीं सर्व कर्म यथासांग करविलें. ज्या केवळ जुन्या संस्कारांच्या गृहस्थांना विवाहाचा केवळ आळ आलेल्या आपल्या मुलीच्या पुनर्विवाहाच्या वेळीं मरणप्राय दुःख व्हावें त्यांनींच पुढें पुनर्विवाहित दांपत्याच्या कन्येच्या विवाहाच्या प्रसंगीं पौरोहित्य करण्यास पुढें सरावें, ही गोष्ट विशेष विचार करण्यासारखी आहे. मनुष्याच्या मनावर सहवासाचा परिणाम बराच होतो ही गोष्ट खरी आहे. पण या टिकाणीं दुसरोहि एक बलवत्तर कारण आहे. आपल्या मुलांनीं पुनर्विवाहासारखें कृत्य केल्यानें मनुष्याला जें दुःख होत असतें त्याचें मुख्य कारण लोकमत हें असतें. आपल्या कुळाला काळिमा लावून आपल्याला तोंड बाहेर काढतां येणार नाहीं व लोक आपला छळ करतील ही भीति त्याच्या मुळाशीं असते. ती एकदां गेली म्हणजे मनुष्याला या कृत्यांचा बाऊ वाटेनासा होतो.

पडली होती. त्याला शिक्षणाची आवड बिलकुल नव्हती व तिला या कामी उत्तेजन अगदी मिळाले नाही. तथापि ती चांगले वाचावयाला शिकली होती. वैधव्याच्या प्रसंगाने तिच्या मनाला जो भयंकर धक्का बसला त्यातून ती कधी बाहेर पडली नाही. वैधव्याचा प्रसंग येतांक्षणीच जो दुसरा दुर्धर प्रसंग स्त्रियांवर येतो त्यातून तरी तिला सोडवावे म्हणून तिच्या बंधूनी शिकस्त केली. मीहि त्या प्रसंगी तेथे होतो. मधले बंधु वामनराव हे शरिराने भीमसेनासारखे असून त्यांनी आपले उग्रस्वरूप धारण केले. पण ते अनाठायी झाले. त्यांच्या बहिणीच्याच मनाची तयारी होईना. ती त्या वेळी तेथे एकटी असती, तर तिला धैर्य झाले असते. परंतु तिजकडे कधी न येणारी धुळ्याकडे राहणारी तिची विधवा मावशी कर्मधर्मसंयोगाने तेथे आली होती त्यामुळे तिचे धैर्य अगदीच खचून गेले, व तिने त्या निर्दय आणि गलिच्छ प्रसंगाला मान वांकविली. हा प्रसंग जर टळता, तर कदाचित् तिच्या आयुष्यक्रमाला निराळा मार्ग लागता. या प्रसंगानंतर तिने अंधारी खोली फारशी सोडली नाही. नरहरपंतांमुळे मजवर तिचा फार लोभ जडला होता व मलाहि ती वडील बहिणीप्रमाणे वाटे. तिने राहिलेल्या आयुष्याचे चीज करावे म्हणून मीहि आपली शिकस्त केली, पण यश आले नाही. ती दिवसाला घराच्या बाहेर कधी पडलीच नाही. आमच्या बायकांबरोबर रात्रीला तरी तिने फिरायला यावे, म्हणून आम्ही यत्न केला, पण ती एकदां माव आली; पुनः आली नाही. तिने आपले अन्न तोडले, कधीहि गोड खाले नाही, आजारांत औषध घेतले नाही, आणि अशा रीतीने देहाचे हालहाल केले. या प्रसंगानंतर तिच्या तोंडावर हंसू म्हणून कधी कोणाला दिसलेच नाही. मुंबईला आजारी पडून ती देवरुखाला गेली, व तेथे पुष्कळ दिवस हाल भोगून अखेरीला मृत्युमुखी पडली. तिने सहासात वर्षे ही यमयातना भोगिली. कित्येक मनुष्ये स्वतः दुःख करितात, पण ते यांचे दुःख इतके शांत व दुसऱ्याला न कळण्यासारखे असते की त्यापासून कोणाला यत्किंचित्हि ताप होऊं नये. परंतु कित्येक तेजस्वी मनुष्ये स्वतःला जाळून घेतात; इतकेच नव्हे, पण ती जवळच्या मनुष्यांनाहि जाळतात; त्यांच्या दुःखाग्नीचे भयकारे जवळच्या मनुष्यांनाहि असह्य होतात, तशा प्रकारची ही बाई होती. विचारीने बुद्धि-पुरःसर कोणाला ताप दिला नाही; पण तिला आपले मन आवरतां येईना, याला तिचा इलाज नव्हता. अशा प्रकारच्या बायका हल्लींहि आपल्या समाजांत आढळतील, पण त्यांचे प्रमाण कमी असेल, एवढेच काय ते.

मी निस्वार्थबुद्धीने तिच्यासाठीं झटत होतो हें तिने ओळखले होते. तिला माझ्या मुलाच्याच बयाची एक मुलगी होती. तिजकडे मी लक्ष्य घावे व तिच्यासाठीं मी कांहीं करावे, असे तिने मला अनेक वेळां सांगितले होते. तीहि हुषार व तरतरीत मुलगी होती. माझ्या मुलाकरितां शिक्षक ठेविला होता त्याच्याजवळ ती

बरेच दिवस त्याजबरोबर शिकत असे. तिच्या लग्नाचा योग मी रँगलर परांजपे (त्या वेळी रँगलर झाले नव्हते) यांच्याशी जुळविला. हें लग्न झाल्याची वार्ता ऐकून तिच्या आईनें सुखानें प्राण सोडला.

दुसरें एक उदाहरण माझ्या दूरच्या आतांमध्ये वडलें होतें तें वेगळें होतें. या बाईचें पाऊल वांकडें पडून त्याचा दुष्परिणाम कसा निस्तरावा या विचारांत ती मंडळी होती. ही बाई मुंबईला आली होती. ती आल्याचें कळल्यानंतर तिच्या आतांना व तिला भेटलों. पंढरपुराला पोहोचवून तेथून सुटल्यानंतर तिला मी शाळेंत घालून तिजकडून विद्याभ्यास करवीन, ही गोष्ट तुम्हांला पसंत असली तर तिनें मजबरोबर यावें, व तिच्यासंबंधाची सर्व जबाबदारी मी घेतों, असें मी त्यांना सांगितलें; परंतु तें त्यांना पटलें नाहीं. पंढरपूरचा कार्यभाग उरकून परत तिला मी तुमच्या स्वाधीन करतो, असें जर मी म्हटलें असतें तर ती लागलीच कबूल झाली असती; परंतु शिक्षणाची गोष्ट त्यांना यसंत पडेना आणि ती विकेशा असून शिक्षणाची गोष्ट मी काढतो कशी, याचा त्यांना मोठाच अचंबा वाटला ! माझे बोलणें त्यांना पसंत न पडल्यामुळें मी त्या कामांत पडलों नाहीं.

मी पुनर्विवाहाकडे वळलों, याला सामान्यतः स्त्रीजातीविषयीं सहानुभूति हेंहि एक कारण होतें. स्त्रीजातीकडे निसर्गप्राप्त जें एक कर्तव्य आलें आहे, त्यामुळें ती जात अगदीं पंगू झाली आहे. ज्या अपराधाचें मुख्य कर्तृत्व पुरुषाकडे असतें, व ज्याचा उगम शेंकडा नव्वद उदाहरणांमध्ये पुरुषाकडूनच होतो, त्याबद्दल निसर्ग आणि समाज या उभयतांनींहि स्त्रीलाच कडक शासन करावें, व पुरुषाला दोषांच्याहि तावडींतून निसटून जातां यावें, या प्रकाराला काय म्हणावें तें कळत नाहीं ! निसर्गाचे मार्ग अगाध आहेत, पण तेहि शोधण्याची मनुष्याची धडपड चालली आहे. ते त्याला कधीं युगांतरीं कळतील तेव्हां कळोत ! परंतु समाजकृत मनुष्यकृत आहे आणि ती मनुष्याला सावकाश खरी पण बदलतां येणारी आहे. तेव्हां समाजांनै स्त्रियांवर जें शस्त्र धरलें आहे त्याची धार तरी बोथट करण्याचा प्रयत्न विचारी पुरुषांनीं करावा. ज्यांचें पाऊल वांकडें पडलें त्या स्त्रिया विधवा असोत अगर विधवावजा सुवासिनी असोत, त्यांच्या शोचनीय स्थितीची कल्पना ' नहि बंध्या विजानाति गुर्वी प्रसववेदनाम् ' या न्यायानें त्यांच्या त्याच करूं जाणोत ! दुसरें कोणतेंहि संकट उद्भवलें तर उजळ याथ्यानें चार उसासे टाकून मोकळेपणीं रडतां तरी येतें, व जवळच्या मनुष्यांची सहानुभूति उद्दीपित करितां येते; पण हा तोंड दाबून बुक्क्यांचा मार असतो ! तीं वेदनांमधून त्यांची लवकरच कशीवशी सुटका होते, पण या कृतीचे दुष्परिणाम बहुतेकांना जन्मभर भोगावे लागतात. अपराध केवढा आणि त्याला शासन केवढें ! अशा रीतीनें निसर्गाच्या व समाजाच्या रोषाला

यात्र झालेल्या स्त्रीजातीची अल्प सेवा माझ्या हातून घडत आहे, हें मी माझे मोठे भाग्य समजतां.

स्त्रीजातीच्या या दुःखानें माझे मन कळवळण्याला माझ्या लहानपणीं घडलेलें व मराठी सहाय्या इयत्तेची परीक्षा आटोपल्यानंतर कोल्हापुराहून परत फिरल्यावर नरसोबाच्या वाडीला असतां, विशेष रीतीनें नजरेपुढें आलेलें एक उदाहरण कारण झालें.

नृसिंहवाडीचें नांव निघालें, कीं अंतःकरणाला चटका लावणाऱ्या एका गोष्टीचें स्मरण होतें. आम्ही नृसिंहवाडीला गेलों, तेव्हां तेथें सेवेकऱ्यांची गर्दी होती. आम्हीं स्नान करून दत्ताचें दर्शन घेतलें व प्रदक्षिणेला निघालों त्या वेळीं हातांत माळ घेऊन प्रदक्षिणा घालीत असणारी एक बाई आमच्या नजरेला पडली. आम्हीं तिजकडे पाहिलें, व तिनेंहि आम्हांकडे पाहिलें. एकदांच काय ती आमची दृष्टादृष्ट झाली. पुनः परस्परकडे पाहण्याचें धैर्य कोणालाच होईना. एक चकार शब्दहि न बोलतां आम्ही दोघे परतलों. यापुढें या बाईची गांठ कधीं पडली नाहीं.

माझ्या थोड्याशा परिचयांतले वयोवृद्ध भिक्षुकाचें एक सुशील घराणें होतें. ही बाई कांहीं आप्तपणामुळें त्या घरीं राहात असे. तिचा नवरा नाहींसा होऊन फार वर्षे झालीं होती. माझ्या अगदीं लहानपणापासून मी तिला तशीच पाहिलेली होती. नवरा मेला कीं जिवंत होता हें कांहींच न कळल्यामुळें ती सुवासिनीच्याच बेषानें राहात असे. या बिचारीची कोणा नरपशूच्या कामाग्नीत आहुति पडली. असल्या पापाचें बाह्यस्वरूप बहुधा आजुबाजूला राहणाऱ्या वायकांच्याच लक्षांत आर्षी येतें. तसें होऊन शेजारींपाजारीं कुजबुज सुरू झाली, व ती या बाईच्या घरच्या मनुष्यांच्याहि कानीं गेली. अर्थात् हिला घर सोडावें लागलें. सभोवतीं जिकडेतिकडे चळवळ उडून गेली. या वयोवृद्ध भिक्षुकाच्या घरावर बहिष्कार घालण्यासाठीं देवळांत गांवकी (गांवांतील ब्रह्मवृंदांची सभा) जमली. जो पापात्मा या कृत्याचा मुख्य चालक, तो उघडकीला आला नाहीं, आणि येता तरी त्याचें कोण काय करणार होतें ! त्या वृद्ध भटजीनीं 'अशी बाई आपल्या घरीं कांहीं महिने राहिली या पापाच्या क्षालनार्थ गांवकी ठरविल ती शिक्षा भोगायला मी तयार आहे,' असें कबूल केलें, व गांवकीनें एक मण तेल देवाच्या उत्सवाच्या प्रसंगीं त्यानें घावें ही शिक्षा ठरविली. अशा रीतीनें या प्रकरणाचा येथें वरवर निकाल लागला, पण या कृत्याचे परिणाम ज्या एका अगर दोन जीवांना भोगावे लागले, त्याचा योग्य विचार करणारी गांवकी अगर देशकी कोठें आहे काय ? नसली तर अशी कोठें उत्पन्न होईल काय ? त्या बाईनें आपल्या पापाचें क्षालन कोठें केलें असेल व बिचाऱ्या अर्भकाचें काय झालें असेल ? तें तिचें तिलाच माहित ! बा निसर्गा, कसली अजव मोहिनी तूं जीवसृष्टींत भरून ठेविली आहेस ! आणि सुधारलेल्या मनुष्यकोटींत

यापुण्याच्या कल्पनेशी तिचा संबंध जोडून देऊन केवढ्या दुःखपरंपरेचें अमोघ बीज तिच्या कोशांत लपवून ठेविलें आहेस ! हें तुझ्या कृतीचें गूढ मनुष्याला कधी उकलेल काय ?

राधाबाईच्या मृत्यूनंतर वर दिलेल्या सर्व गोष्टी मनांत मूर्तिमंत उभ्या राहात. जेव्हां जेव्हां पुनर्लगाविषयी विचार मनांत येत, तेव्हां तेव्हां विवेकबुद्धि मला विचारी कीं, 'तूं सामान्य माणसाप्रमाणें भ्याड मनानें जनरूढीला बळी पडणार, कीं मनाला पवित्र वाटणाऱ्या ब कांहीं थोर विभूतींनीं घालून दिलेल्या नवीन मार्गाचें धैर्यानें अवलंबन करणार ?' आनंदाची गोष्ट एवढीच कीं, अखेरीला सद्दिचारांचा जय झाला !

२३. पुनर्विवाह

विकृत्येक वेळां मनुष्यावर दुःखाचे प्रसंग येतात ते बरे कीं वाईट, हें ठरविणें मोठें कठीण असतें. एकुलता एक मुलगा गेल्यानें मनुष्याचें मन परमार्थाकडे वळलें व तो प्रसंग त्याच्या आत्मोन्नतीची एक पायरी होऊन बसला, असें अनेक वेळां घडलें आहे. प्रसंगाचा मनुष्य ज्याप्रमाणें उपयोग करून घेईल त्याप्रमाणें त्याला बरा किंवा वाईट म्हणावा लागेल. वैधव्य प्राप्त होणें याहून अधिक दुःखदायक प्रसंग हिंदु स्त्रियांच्या आयुष्यांत नाही ही गोष्ट कोणीहि कबूल करील; पण शहाण्णा स्त्रियांनीं त्या प्रसंगाचा सुद्धा स्वतःच्या ब इतरांच्या उन्नतीच्या कामीं उपयोग करून घेतला आहे. याचें ठळक उदाहरण पंडिता रमाबाई होत. हा प्रसंग जर त्यांजवर न गुदरता तर जी अमोलिक लोकसेवा त्यांच्या हातून घडली आहे ती कधीं घडली नसती. जो प्रसंग एकाला अधोगतीला नेण्याला कारण झाला तोच दुसऱ्याला उन्नतिप्रत नेऊं शकतो, अशीं उदाहरणें पुष्कळ सांपडतील.

राधाबाईच्या देहावसानानंतर वरच्यासारखे विचार माझ्या मनांत येऊं लागले. राहिलेलें आयुष्य विधुरावस्थेंत घालवून त्याला उपयुक्त दिशा लावणें आपणाला साधेल कीं नाही, याबद्दल मला शंका होती. नाइलाज म्हणजे तो मार्ग पतकरणें भाग होतें. पुनः संसारांत पडणें हा प्रश्नहि फार विकट होता, पण तो सोडविल्यावांचून गत्यंतर नव्हतें. विधवाविवाहाचा प्रश्न वीस वर्षांपूर्वी हल्लींच्या इतका सोपा नव्हता. माझी वृद्ध मातुःश्री व वडील बंधु हीं मनुष्यें अत्यंत प्रेमळ होतीं, आणि आमचें परस्परांवर अकृत्रिम प्रेम होतें. विधवेशीं लग्न करणें म्हणजे या उभयतांच्या निसर्गप्राप्त धर्मबुद्धीला जबरदस्त धक्का देऊन त्यांना दुःखसागरांत लोटून देण्यासारखें होतें. माझ्याएवढ्या वयाच्या मनुष्यानें लहानशा कुमारिकेशीं लग्न करणें म्हणजे

केवळ पशूच्याहि खालच्या पायरीवर जाणें होय, असें मला वाटत होतें. एकदां मन एकीकडे ओढलें जावें व पुनः तितक्याच जोरानें दुसरीकडे ओढलें जावें, असें होऊन कधीं कधीं अंतःकरण क्षुब्ध होऊन जाई. अखेरीला मीं असा निश्चय केला कीं, मातुःश्री व वडील बंधु यांची अनुमति न मिळेल, तर पुनः विवाह-पाशांतच पडावयाचें नाहीं ! हा निश्चय मीं अत्यंत सौम्य वृत्तानें मातुःश्री व वडील बंधु यांना कळविला. हीं अत्यंत थोर व कोंवळ्या मताचीं होतीं. त्यांनीं माझ्या मनाची स्थिति ओळखिली, व 'आम्हांला आमच्या परिस्थितींत सोडून देऊन तुझ्या मनाला योग्य दिसेल तें तूं कर,' अशी त्यांनीं मला मोकळीक दिली.

वडील बंधु व मातुःश्री यांजकडून ही पडत्या फळाची परवानगी मिळाल्या-मुळें मीं एका अडचणीतून पार पडलों खरा; पण दुसऱ्या अडचणी कांहीं थोड्या नव्हत्या. ज्यांनीं या कार्मीं पुढें पाऊल टाकलें होतें अशीं काय तीं दोनतीनच मनुष्ये पुण्यांत होतीं; पण या कार्मीं फारसें पाठवळ मिळण्यासारखें नव्हतें. यापूर्वीं पुण्यांत काय तो एकच पुनर्विवाह प्रसिद्धपणें झाला होता,* व तो होऊन पंधरावीस वर्षे होऊन गेलीं होतीं. हा विवाह म्हणजे सर डॉ. भांडारकर यांचे आत प. वा. अण्णासाहेब भांडारकर यांची कन्या गंगूताई भांडारे यांचा होय. पुण्यांत त्या बेळीं जुन्या मताच्या लोकांचें विशेष प्राबल्य होतें, व माझ्यासारख्या सामान्य मनुष्यांनै या कार्मीं पुढें पाऊल टाकणें कितपत दूरदर्शीपणाचें होईल, याबद्दल मन साशंक होत होतें. तथापि, जी गोष्ट करावयाला मी निघालों होतो, ती अगदीं निष्पाप व आपल्या समाजाच्या परिस्थितीला अत्यंत आवश्यक आहे, असें माझी मनोदेवता मला सांगत होती. अशा रीतीनै विचारांचें झुंज चालून अखेर कायमचा निश्चय ठरला. तथापि ही गोष्ट कोणाशीं व केव्हां घडवून आणावयाची, या गोष्टीच्या विचाराला मी लागलों नाहीं. कारण, पुण्यांतल्या नवीन कामाचा जम कसा काय बसतो या गोष्टीचा अजून निकाल व्हावयाचा होता.

पुढें लवकरच लग्नसराई आली, तेव्हां कांहीं मुलींचे पालक दुखूनदुखून मजविषयीं चौकशी करूं लागले. आतां कुमारीकेशीं लग्न करावयाचें नाहीं, हा माझा निश्चय मजकडे विचारावयाला येणाऱ्या मनुष्यांना मी स्पष्टपणें कळवीत असें. पुढें लवकरच मजकडे कोणी येईनासें झालें. बहुधा कोणत्याहि मोठ्या जबाबदारीच्या कामांत मी दुसऱ्याच्या सल्ल्यावर फारसा अवलंबून नसतो. आपल्या मनाची बळकटी आपणा स्वतःला जितकी कळते तितकी दुसऱ्याला कळण्याचा संभव

* हा विवाह देखील पुण्यास न होतां मुंबईसच झाला असें माझे मित्र प. वा. श्रीयुत सदा-शिवराव केळकर यांनीं मला पुढें सांगितलें. त्यांचें म्हणणें माझा विवाह हाच प्रसिद्धपणें झालेला पुण्यांतला पहिला पुनर्विवाह होय.

नसतो. या कामीं मीं कोणालाहि न विचारतां निश्चय केला, व जेव्हां तो तडीला नेण्याच्या कामीं दुसऱ्याच्या मदतीची जरूर लागली तेव्हां मी आयत्या वेळीं त्यांजकडे गेलों. या कामीं मला कितीतरी मनुष्यांनीं सल्ला विचारला आहे. त्या सर्वांना माझे एकच उत्तर असतें. 'कोणालाहि मनुष्याला यत्किंचित् दोष न लावतां अडचणींना तोंड देण्याचें जर तुमच्यांत सामर्थ्य असलें तर जरूर या कामीं पडा; तसें नसलें तर या वाटेला जाऊं नका.'

नंतर कॉलेजच्या कामाचा बरा जम बसून सव्वा वर्ष झालें तरी आणखी आठदहा महिने तसेंच घालविण्याचें माझ्या मनांत होतें. माझ्या कांहीं मित्रांनीं एखाद्या पुनर्विवाहेच्छु वधुविषयीं बोलणें काढलें असतां मी तिकडे दुर्लक्ष करीं. यामुळे मी कांऊं करूं लागलों आहे व कदाचित् माझा निश्चय डळमळेल अशी त्यांना शंका येऊं लागली होती. इतक्यांत एक अकल्पित गोष्ट घडून आली.

नरहरपंतांचे वडील व मातुःश्री यांचा आणि माझा चांगला परिचय झालेला होता. हीं अगदीं जुन्या तऱ्हेचीं मनुष्ये होती. तेव्हां यांच्या मुलीशीं लग्न करावें, हा विचार मला कधीं शिवलाहि नाही. परंतु जिकडून या गोष्टीचा पुरस्कार* होईल असें कधीं कोणाच्या स्वर्गीहि आलें नसतें, तिकडूनच तो झाल्यामुळे वधु शोधण्याचा प्रश्नच उरला नाही. आतां फक्त गोडूबाईला प्रत्यक्ष विचारावयाचें राहिलें होतें तें मीं शारदासदनांत जाऊन आढेवेढे न घेतां सरळ विचारलें. तिलाहि या प्रश्नाचें आश्चर्य वाटलें नाही. कारण, एकाच उगमापासून उभयतांच्या अंतःकरणांना चालना मिळाली होती. या प्रश्नाला रुकार मिळाला, तरी विवाह घडून येण्याला वर्षभर अवकाश लागेल असें मला वाटलें होतें. कारण, त्या दिवसांत कोंकण-प्रांतांत पंधरासोळा वर्षांच्या वरील वयाची विधवा विरूप झाल्यावांचून राहणें शक्य नव्हतें. यासाठीं पहिल्या प्रश्नाचें उत्तर होकारार्थी मिळाल्याबरोबर शिरोभूषणाची तयारी होण्याला किती काळ लागेल हा दुसरा प्रश्न मीं तिला केला. या प्रश्नांनें मात्र तिला आश्चर्य वाटलें. विवाहाची गोष्ट ध्यानींमनींहि नसतां या निंय चालीला दर पंधरवड्याला किंवा महिन्याला बळी पडावयाचें नाही, या हेतूनें या हिडिस प्रकाराला तिनें पुष्कळ महिने फांटा दिलेला होता व ही गोष्ट माझ्या लक्षांत आली असावी अशी तिची समजूत होती. कित्येकांची दृष्टि खोल असते, व कित्येकांची अगदीं उथळ असते. ज्या गोष्टी दुसऱ्या मनुष्याच्या सहज लक्षांत येतात, त्या कित्येकांच्या येत नाहीत. मी या दुसऱ्या वर्गांतला मनुष्य आहे. ज्या गोष्टीचें कारण नसतें, त्या गोष्टीकडे माझे लक्षच जात नाही. गोडूबाईनें बाह्यस्वरूपांत फरक

* ही इत्यंभूत हकीकत हृदयद्रावक व मनोवेधक आहे. परंतु ती येथें दिली असतां कदाचित् कोणाला जाचक होण्याची भीति आहे. पुनरावृत्तीपर्यंत या पुस्तकाची आयुर्मर्यादा असल्यास सदर भीति नाहीशी झाल्यावर ती जरूर देईन. (ती या आवृत्तींत प्रकरणाच्या शेवटीं दीपेंत दिली आहे.)

केलेला नसल्यामुळे ही गोष्ट माझ्या लक्षांत आली नव्हती. ही अडचण अगोदरच दूर झालेली असल्यामुळे संकल्पित गोष्ट लवकरच घडवून आणण्याचा मी निश्चय केला.

गोडूबाईने पंडिताबाईजवळ जेव्हां ही गोष्ट काढली, तेव्हां त्यांना अतिशय आश्चर्य वाटले. कांहीं बंगाली गृहस्थांच्या इच्छेवरून 'तूं पुनर्विवाह करण्याला तयार आहेस काय?' असा प्रश्न पंडिताबाईंनी तिला एक-दोन वेळां विचारला होता, तेव्हां 'बंगाली म्हणूनच नव्हे, पण दक्षिणी मनुष्याशीसुद्धां मला पुनर्विवाह करावयाचा नाही,' असा जबाब तिनें दिला होता. 'तुम्हांला कोणीं विचारण्यास तुम्ही परस्परच नकाराचा जबाब द्या, व पुनर्विवाहासंबंधानें पुनः तुम्ही मला विचारूं नका,' असेंहि तिनें त्यांना सांगितले होते. अशा स्थितीत हिजकडूनच हा प्रश्न आला, हें पाहून त्यांना साहजिकच आश्चर्य वाटले. माझ्याशीं लग्न करण्याच्या विचारापासून गोडूबाईला परावृत्त करण्याचा यत्न त्यांनीं केला. मी त्या वेळीं हल्लींपेक्षांहि कृश होतो व बरबर पाहणाराला मी अतिशय निःशक्त व आजान्यासारखा दिसत असें. आमच्या पुनर्विवाहावर मत देणाऱ्या एका वर्तमानपत्रकारानें या गोष्टीचा विशेष उल्लेख केला आहे. तुला लग्न करावयाचें असेल तर या मनुष्याशीं तरी करूं नको, असा सल्ला त्यांनीं दिला. जेव्हां त्यांनीं तिचा विशेष आग्रह पाहिला, तेव्हां निदान एवढा पावसाळा तरी जाऊं दे, असें त्यांनीं तिला सांगितले. माझ्या शरिराची काठी बारीक खरी पण ती कमावलेली होती, ही गोष्ट बरबर पाहणाराला कळण्यासारखी नव्हती. माझी सर्व हकीकत जेव्हां त्यांना कळली, तेव्हां त्यांनीं या गोष्टीला आपला रुकार दिला.

या ठिकाणीं गोडूबाईचें (हिचें नांव पुढें मी आनंदीबाई ठेविलें) थोडें पूर्ववृत्त दिलें असतां बरें होईल. हिचें पहिलें लग्न हिच्या वयाच्या आठव्या वर्षीं झालें. हिला हिच्यापेक्षां १७ वर्षांनीं मोठ्या अशा बिजवराला दिलें होतें. हा चांगला विद्वान असून पुढें नांवालौकिकाला येण्याचा संभव होता, एवढीच गोष्ट त्यांत बरी होती. थोड्या महिन्यांनींच तिला वैधव्य आलें. देवरुखाला तिचें माहेर आणि माखजबाला सासर. दोन्ही ठिकाणीं बायकाहि पुरुषांप्रमाणें शेतांत राबत असत. हिला घरच्या व शेतांतल्या सर्व कामांचा अभ्यास होता. यामुळे सर्व प्रकारचे शरीरकष्ट हिच्या अंगवळणीं पडलेले होते. मुंबईत शारदासदन निघणार असें प्रसिद्ध होण्याच्या आधींच नरहरपंतांनीं तिला आपल्या मुंबईच्या बिन्हाडीं आणलें होतें व तिची घरींच शिकण्याची सुरुवातहि झालेली होती. मीहि तिला पुष्कळ वेळां शिकविलेले होते. तिच्या शिक्षणाची काय व्यवस्था करावी, ही नरहरपंतांना काळजी होतीच. इतक्यांत मुंबईला शारदासदनाची सुरुवात झाली व नरहरपंतांनीं गोडूबाईला पहिली विधवा विद्यार्थिणी दाखल केली. हिच्यापूर्वीं प. वा. गंगाधरपंत गद्रे यांची

मुलगी कुमारी शारदा ही दाखल झाली होती व तिजवरूनच पंडिताबाईंनी संस्थेला शारदासदन हे नांव दिले होते. गोडूबाई शारदासदनांत चार वर्षे होती. हा पुनर्विवाहाचा योग विलक्षण रीतीने जुळून आला नसता, तर हिचा अभ्यासक्रम असाच पुढे चालून हिने एखादे स्त्रीशिक्षणाचे काम हाती घेतले असते.

आम्हां उभयतांचा निश्चय झाल्यानंतर पुढील व्यवस्थेचे काम मीं माझे मित्र रामभाऊ जोशी यांजवर सोंपविले. हे व प. वा. प्रि. गो. ग. आगरकर यांनी निमंत्रणपत्रिकेवर सहा केल्या. १८७४ साली पुण्यांतला पहिला पुनर्विवाह ज्या घरी झाला होता त्याच म्हणजे प. वा. अण्णासाहेब भांडारकरांच्या घरांत तारीख ११ मार्च १८९३ रोजी हे कार्य उरकून घेण्याचे ठरले. एकदोन मित्रांनी विवाहविधि वगैरे पाहून पौरोहित्य करण्याची तयारी चालविली होती, इतक्यांत या कामी एका गृहस्थांची अकल्पित मदत मिळाली. हे गृहस्थ वेदमूर्ति भिकंभटजी वझे होत. हे मालवण तालुक्यातील एका गांवचे भिक्षुक. यांना विधवांच्या संबंधाने फार कळकळ वाटे व त्यासंबंधाने आपण कांहीं करावे म्हणून ते मुद्दाम मुंबईला आले. त्यांनी कांहीं गृहस्थांच्या भेटी घेतल्या; त्यांत माझे मित्र प. वा. सदाशिवराव केळकर यांची गांठ घेतली. “पुनर्विवाहाच्या प्रसंगी पुरोहितपणा करण्याची तुमची तयारी आहे काय ?” असा प्रश्न सदाशिवरावांनी भिकंभटजींना केला. या प्रश्नाचे उत्तर ‘होय’ असे मिळाल्याबरोबर “तर मग उद्यां पुण्याला पुनर्विवाह आहे, तो चालविण्यास जा,” असे सदाशिवराव एकदम म्हणाले आणि श्रियुत रामभाऊ जोशी यांच्या घराचा पत्ता देऊन त्यांनी भिकंभटजींची एकदम पुण्याला रवानगी केली. त्याप्रमाणे पुनर्विवाहाच्या आदल्या रात्री रामभाऊंच्या बिऱ्हाडीं येऊन ते दत्त म्हणून उभे राहिले, तेव्हां सर्व मंडळीला विस्मय वाटला. हे कार्य आटोपल्यावर “पुनर्विवाहाचे मंगल कार्य केव्हांहि उपस्थित झाल्यास मला जरूर बोलवा, मी अगत्यपूर्वक येईन,” असे सांगून ते आपल्या गांठी गेले. पुढे दोनतीन विवाहांसाठी ते मुद्दाम आले होते. नंतर ते परलोकवासी झाले. पुनर्विवाहाच्या प्रसंगी पौरोहित्य करणे म्हणजे एक पुण्यकृत्य करणे असे त्यांना वाटे. ते म्हणत की, एक पुनर्विवाह चालविला तर एका काशीयात्रेचे पुण्य लागते !

विवाहांत कन्यादान करण्याची चाल केव्हां कशी पडली असेल ती असो ! कन्येचे दान करणे ही गोष्ट विवेकबुद्धीला कशीशीच वाटते; त्यांत प्रौढ वधूचे दान फारच चमत्कारिक दिसते. प्रौढ वधूवरांचे विवाह स्वयंवराच्या स्वरूपाचे होत. स्वयंवर या नांवाला शोभेल असा कांहीं तरी विधि या संबंधाने असावा, असे माझे मत आहे. पुनर्विवाहाच्या विधीतहि कन्यादान करण्याची वाहिवाट आहे. आमच्या विवाहांत वधूचे कन्यादान न होता तिने आत्मदान करावे असे आम्ही उभयतांनी ठरविले, व कन्यादानाचा विधि न करितां आत्मदानाचा केला. असे करण्यास

वे. भिकंभटजींनी हरकत घेतली नाही. या गोष्टीची मी त्या वेळी फारशी परिस्फुटता केली नाही, तथापि एकदोन वर्तमानपत्रकारांनी या शब्दांचा उपयोग लग्नाची माहिती देतांना केला होता. अर्थात् कित्येक लोकांमध्ये या गोष्टीची चर्चा झाली होती.

विवाहसमारंभाच्या वेळी चौघडा आणवावा अशाविषयी प्रसिद्ध सुधारक प. वा. वामनराव मोडक यांच्या पत्नी प. वा. रत्नमाबाई यांनी फार आग्रह धरिला होता. रत्नागिरीला असतांना कांहीं दिवस मी यांच्या घरी राहिलो होतो, व यांचे मजबूर बरेच उपकार होते. यांना नाखुष करणे माझ्या जिवावर आले. तथापि ही गोष्ट करावयाची नाही असे मी निश्चून सांगितले. विवाहसमारंभ सकाळीच उरकला व भोजनसमारंभ दोनप्रहरी झाला. या समारंभाला तीसचाळीस मंडळी हजर होती; पण नावे प्रसिद्ध करण्याचे ज्यांना धैर्य नव्हते अशी मंडळी त्यांत बरीच होती. हा कार्यभाग आटोपल्यावर सायंकाळी पांच वाजता यंदिता रमाबाईंच्या निमंत्रणावरून आम्ही हल्लीं विद्याखात्याच्या डायरेक्टरांचे ऑफिस असलेल्या शारदासदनाच्या बंगल्यांत गेलो.

आनंदीबाई ही यंदिता रमाबाईंची फार आवडती विद्यार्थिणी होती. त्यांनी तिला वखें व भूषणे यांच्या देणग्या देण्यांत व तिच्या अभिनंदनार्थ जो भोजनसमारंभ केला त्यासाठी बराच पैसा खर्चला. आपल्या पहिल्या विद्यार्थिनीची योग्य व्यवस्था लागत आहे, हे पाहून त्यांना अतिशय आनंद झाला होता. सदानांतील विद्यार्थिनींनाहि आपल्या एका मैत्रिणीला संसारसुखाचा अनुभव घेण्याची संधि मिळाल्यामुळे आणि विधवांच्या भावी सुस्थितीचे द्वार मोकळे होत चालल्यामुळे अत्यंत हर्ष झाला होता. तो व्यक्त करण्याची त्यांनी संधि साधली. या वेळी शारदासदन अत्यंत भरभराटीच्या स्थितीत होते, व आमच्या पुढ्यांच्या विश्वासांतून उतरलेले नव्हते. रात्री भोजनसमारंभ आटोपल्यावर सर्व विद्यार्थिनी व इतर निमंत्रित मंडळी यांची सभा होऊन कांहीं भाषणे झाली, व एका विद्यार्थिनीने अभिनंदनपर कविता केल्या होत्या, त्या तिच्या कांहीं मैत्रिणींनी गोड स्वराने गायिल्या. त्या येणेप्रमाणे :—

[‘ झाला सायंकाळ ’ या चालीवर]

आनंद झाला फार । अम्हाला । आनंद झाला फार !
प्रिय भगिनी मे गोडूबाई । करीं सुखें संसार !
जनअपवादा न गणुनि सख्ये । केला योग्य विचार ।
वाहवा करितिल सुजन तुझी मे । करितिल साह्य अपार !
तुम्हां उभयतां प्रभु सुख देवो । करा तुम्ही उपकार !

श्लोक

नांदा सौख्यभरें प्रसन्न हृदयें या सृष्टिमाजी तुम्ही,
 लोकां साह्य करूनि कीर्ति मिळवा इच्छीतसों ह्या अम्ही;
 दुष्टांचीं वचनें मना न गणुनी सदाक्य आणा मनीं,
 संपादा सुजनत्व कीं सुखद जें आहे खरें ह्या जनीं.
 सौभाग्यानुभवास विन्मुख अशा हीनस्थितीनें जिला,
 स्वीकारूनि जियेसि सख्य जुळिलें वैधव्य आली कळा;
 ऐशी एक अनाथ बालविधवा जी सिद्ध लग्नास या,
 झाली धैर्य धरूनि जी भगिनिनो धिता तिचेच्या जया.
 दीनोद्धार प्रभो ! सुरक्षितपणें राखीं नव्या जोडप्या,
 व्हावें साह्य तयांकडून करवीं दीनांवरि सत्कृपा;
 वैधव्याग्निंत शेंकडों बुडति ज्या प्रारब्धयोगें स्त्रिया
 ज्यातें मानिति तुच्छ आर्य जन त्यां रक्षीं करूनि दया.

मधुर सुरावर गायिलेलीं व आम्हांला कर्तव्यदिशा दाखविणारीं हीं पद्ये ऐकून आमच्या मनोवृत्ति उचंबळित झाल्या होत्या. उत्तरादाखल आनंदीबाईंचें व माझे थोडें भाषण होऊन हारतुरे झाल्यावर हा समारंभ आटोपला. पन्नाससाठ विधवा विद्यार्थिनींनीं नवपुनर्विवाहित दंपत्याचें अशा रितीनें अभिनंदन करण्याचा हा योग अपूर्व होता. विधवांच्या शिक्षणासाठीं कमालीचे प्रयत्न करून शारदासदन यशस्वी करून दाखविणाऱ्या बाईंच्या उत्तेजनानें त्यांच्या विधवा शिष्यिणींनीं केलेलें हे अभिनंदन आम्हांला फार स्फूर्तिदायक वाटलें. सर्वांचा प्रेमपूर्वक निरोप घेऊन आम्ही तेथून निघून आपल्या बिन्हाडीं म्हणजे शनिवार पेठेंत नदीजवळच्या मेहेदळ्यांच्या बागेतील छोटे-खानी बंगल्यांत आलों. यांत पूर्वी प. वा. प्रि. गो. ग. आगरकर राहात होते. हे फर्ग्युसन कॉलेजच्या आवारांत स्वतःसाठीं बांधलेल्या घरांत राहावयाला गेले, तेव्हां मी या घरांत राहावयाला आलों होतो. या ठिकाणीं आम्ही आपल्या नवीन संसाराला प्रारंभ केला.

पुरवणी

[पृष्ठ ११६ याखाली दिलेल्या टीपेंतील भीति नाहीशी झाली आहे. माझे श्वशुर आपल्या वयाच्या ९२ व्या वर्षीं परलोकवासी होऊन आठ वर्षे झाली आहेत. तेव्हां आतां ती हकीकत देण्यास हरकत नाही, सबब ती येथें देतो.]

नरहरपंतांचे वडील श्रीयुत बाळकृष्ण केशव जोशी (ह्यांना आम्ही 'बाबा' म्हणत असूं) हे भाविक आणि भक्तिमार्गांतले गृहस्थ होते. हे सहजीं त्यावेळीं पुण्यांत आले होते. पुण्यांतले हुंडीवाले साठे हे त्यांच्याच गांवचे म्हणजे देवरुखचे.

ते समययस्क असल्यामुळे त्यांजकडे उतरत. बाबा आमचे येथे बसावयास आले व आमच्या सुखदुःखाच्या गोष्टी सुरू झाल्या, त्यावेळीं नरहरपंत विधुरावस्थेत होते व मीहि त्याच स्थितीत होतो. “तुम्ही दोघेहि लग्नावांचून तसेच राहिलां आहां तेव्हां तुमच्या मनांत तरी काय आहे ?” असा प्रश्न त्यांनीं मला केला. मी त्यांना मोकळ्या मनानें सांगितलें, “बाबा, नरहरपंतांच्या मनांत काय आहे हें मला सांगतां येत नाही, कारण त्यांची भेट झाल्याला पुष्कळ दिवस झाले आहेत व त्यांचें माझे यासंबंधानें बोलणें झालेलें नाही. मी मात्र विधवेशींच लग्न करावयाचें असे ठराविलें आहे.” बाबा थोडा वेळ स्तब्ध राहिले व मग म्हणाले, “असें असेल तर शोध करावयाला तुम्ही दूर कशाला जातां ?” हे त्यांचे उद्गार ऐकून मी थक झालों. “बाबा, मी तुमच्या म्हणण्याचा आशय समजलों, यण हें तुम्ही विचार करून मनापासून बोलतां काय ?” ‘होय’ असा त्यांचा जबाब मिळाल्यावर मी त्यांना म्हटलें, “तर मग तुम्हीच शारदासदनांत जाऊन गोदूबाईची भेट घेऊन तिच्या मनाची तशी तयारी आहे काय म्हणून विचारा.” एकदोन दिवसांनीं ते तिला जाऊन भेटतच असत. त्यांनीं तिच्याजवळ ती गोष्ट काढून तिची कबुली घेतली व मला त्याप्रमाणें कळविलें. अर्थात् मला अतिशय आनंद झाला. नंतर बाबांवर मी आणखी एक कामगिरी सोंपविली. बाबांचा व माझ्या आईचा परिचय होताच. तेव्हां ‘तुम्ही परत घरी जातांना वाटेंत हणें बंदरावर उतरून मुरुडास जा व आईचें आणि दादांचें या कामीं मन वेळविण्याचा प्रयत्न करा’ अशी मी त्यांना विनंती केली. आई व दादा यांची पडत्या फळाची आज्ञा मिळाली होती खरी, परंतु मनांतून ही गोष्ट व्हावी अशी त्यांची इच्छा नव्हती. ह्या वृद्ध गृहस्थांनीं आपली सहानुभूति व्यक्त केल्यास त्यांचें दुःख कांहीं तरी हलकें होईल असें मला वाटलें. बाबांनीं ती गोष्ट कबूल केली. परंतु पुढें ते मुंबईस गेल्यानंतर त्यांना कोणी गुरु भेटला व तुम्ही ह्या भामगडीत पडूं नका असा सल्ला त्यांना मिळाला आणि म्हणून ते मुरुडास गेले नाहींत. आपल्या विधवा मुलीच्या लग्नाला - गुप्तपणें का होईना - संमति देणारे बाप आजच्या घटकेला तरी किती सांपडतील ? मग ३५ वर्षांपूर्वी ह्या गोष्टीबद्दल केवढा गहजब होईल याची कल्पना असतां जुन्या विचारांच्या खेडेगांवांत राहणाऱ्या वृद्ध गृहस्थानें आपण आपल्या मुलीच्या पुनर्विवाहाचा प्रश्न तिच्याजवळ काढावा व तिला त्या मार्गीला प्रवृत्त करावें ह्यावरून त्याचें दृश्य किती कोवळें असलें पाहिजे व मन किती थोर असलें पाहिजे ह्याची कल्पना होईल. बाबांची ह्या गोष्टीला अनुकूलता आहे ही गोष्ट मी सहजां प्रि. आगरकरांचे जवळ बोलून गेलों होतो. ती त्यांनीं सुधारकपत्रांत प्रसिद्ध केली व तीबद्दल देवरुख गांवांत केवढी तरी गडबड उडून गेली. पुढें सुधारकपत्रांत चुकीची दुरुस्ती करून हा मजकूर गैरसमजुतीनें छापला गेला असें प्रसिद्ध झालें, तेव्हां तेथील लोकांचा रोष थोडासा कमी झाला. तथापि तेथील ग्रामस्थांनीं

त्यांच्या मुलीच्या पुनर्विवाहाबद्दल त्यांजकडून रघुपतीच्या देवळांत बारा नमस्कार घालविले व शंभर रुपये तीन देवळांच्या जीर्णोद्धारसाठी त्यांजकडून घेतले. एवढे तरी प्रायश्चित्त दिल्यावांचून त्यावेळीं ग्रामस्थांचे समाधान झाले नाही. तसाच कांहीं प्रकार पहिल्या आवृत्तीत ही हकीकत दिली असतां होईल हें मनांत आणून त्यावेळीं ही हकीकत प्रसिद्ध केली नाही.]

२४. पुनर्विवाहासंबंधाचे त्या वेळचे लोकमत

वर्तमानपत्रातील अभिप्राय

माझे एक मित्र 'रिपोर्टर ऑन दि नेटिव्ह प्रेस' यांच्या ऑफिसांत कारकून होते. त्यांना माझ्या पुनर्विवाहासंबंधानें वर्तमानपत्रांत जे लेख आले असतील त्यांचें टांचण करून मजकडे पाठविण्याविषयी मी विनंती केली होती. त्या वेळचे लोकमत कळावें व पुढेंमागें त्यांत किती बदल होतो याची तुलना करितां यावी, म्हणून मी हें टांचण मागविलें होतें. तें पाठवितांना त्यांनीं जें पत्र लिहिलें त्यांत असे लिहिलें आहे की, "हिंदूंनीं चालविलेलीं जेवढीं पत्रें आमच्या ऑफिसांत येतात, तीं सर्व पाहून त्यांत मिळालेले हे एवढे उतारे आहेत." हे सर्व १८९३ च्या मार्च महिन्यांतल्या कोणत्या तरी अंकांतून घेतलेले आहेत. लोकमताच्या भिन्न छटा समजतील अशा रीतीच्या उताऱ्यांपैकी कांहीं भाग येथें देणें जरूर वाटतें. सर्वस्वी सुधारक मताच्या पत्रांचे लांबलचक अभिप्राय देण्याची जरूर नाही.

सर्वस्वी अगर अंशतः अनुकूल अभिप्राय

१ इंदुप्रकाश, मुंबई :— हा विवाह लावण्यास येथून भिकंभट वझे या नांवाचे याज्ञिक व वैदिक व्युत्पन्न भिक्षुक मुद्दाम गेले होते. पुण्यांत अशा प्रकारचा हा पहिलाच विवाह म्हटला तरी चालेल.

२ सुधारक, पुणे :— नैसर्गिक सौजन्य, सुशिक्षण, स्वावलंबन व निश्चय इत्यादि सद्गुण ज्याच्या अंगी आहेत त्यावर विधुरतेचा दुःखकारक प्रसंग आला असतां त्यानें काय करावें, याचें अत्युत्कृष्ट उदाहरण प्रो. कर्वे यांनीं घालून दिलें आहे.

३ ज्ञानप्रकाश, पुणे :— पुनर्विवाहपक्षाचे अभिमानी रा. वा. आ. मोडक हे मुंबईहून व पाटील बकील हे पंढरपुराहून मुद्दाम आले होते. बर्घ्याहून रा. वासुदेवराव परांजपे वगैरे मंडळीकडून अनुमतिदर्शक तार आली होती.

४ सुबोधपत्रिका, मुंबई :— कर्वे यांनी पदतमूर्खत्वाचें अवलंबन न करितां खरें मानसिक धैर्य दाखविलें.

५ वैदर्भ, अकोला :— This has been an exceptionally good match.

६ ज्ञानचक्षु, पुणे; ७ वेंगुलेंवृत्त, वेंगुलें; व ८. प्रमोदसिंधु, उमरावती या पत्रांचे अभिप्राय सर्वस्वी अनुकूल आहेत.

९ केसरी, पुणे :— डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचे लाइफ मेंबर व फर्ग्युसन कॉलेजांतील गणिताचे प्रोफेसर, रा. रा. धों. के. कर्वे, बी. ए., कोकणस्थ ब्राह्मण, वय ३५, यांचा शारदासदनांतील विद्यार्थी गोदूबाई जोशी, वय अजमासें २४ यांच्याशीं विवाह गेल्या शनिवारीं अष्टमीच्या सुमुहूर्तावर हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें करण्यांत आला. गोदूबाई यांचे पहिले पति लहानपणींच निवर्तले व त्यांच्या हल्लींच्या विवाहास त्यांचे वडील व बंधु रा. रा. न. बा. जोशी, बी. ए., एल्एल्. बी. यांची संमति आहे. राजेश्री जोशी व कर्वे हे स्नेही आहेत. रा. कर्वे यांचे पहिलें कुटुंब निवर्तल्यापासूनच पुनर्विवाह करण्याचा त्यांचा निश्चय होता व त्यांनी तो अखेरीस तडीस नेला, याबद्दल ते प्रशंसेस पात्र आहेत. बालविधवांचे अशा रीतीनें जर काहीं पुनर्विवाह घडतील तर ही सुधारणा काहीं लोकप्रिय होईल. रा. कर्वे हे सुधारणेची वाचालता करित नसूनहि ते अशा रीतीनें पुनर्विवाह करण्यास तयार झाले हेहि या लेखणी व तोंडसुधारकांनीं लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

१० मराठा, पुणे :— The remarriage which took place yesterday at the residence of the late Annasaheb Bhandarkar in Shukravar Peth, was, except being a remarriage, in every way decent, and was performed according to the strict orthodox ritual. Whatever may be our opinion on the general question about the necessity of widow remarriages, we must say that if the thing is worth trying at all, it ought to be made in a way that would make it popular. Mr. Karve, though never known to have been a blustering reformer, has set a practical example of moral courage which not a legion of social quacks have shown in their whole conduct.

११ नेटिव्ह ओपिनियन, मुंबई :— मि. कर्वे यांच्या पुनर्विवाहांत तो शास्त्रविरुद्ध होता याशिवाय दुसरें काहीं नांव ठेवण्यासारखें नव्हतें. विवाहविधि

चालविण्याकारतां कोणी ब्रह्मो भट धरून आणिला नव्हता. तो अगदीं जुन्या हिंदु शास्त्रोक्त पद्धतीप्रमाणें एका ब्राह्मणाकडून चालविण्यांत आला. मेसर्स जोशी, कर्वे व बाम* यांनीं आपल्या धैर्यानें पहिल्या पिढीच्या सुधारकांस खचित खालीं पाहण्यास लावले यांत संशय नाही.

विद्याविलास, कोल्हापूर :— आमचें मत पुनर्विवाहाच्या सर्वथैव प्रतिकूल आहे असें समजूं नये. स्मृतिवचनांत सांगितल्याप्रमाणें आपत्ति आल्या असतां इच्छेप्रमाणें विवाह करावा; मात्र त्याबद्दल शास्त्रोक्त मर्यादा असावी.

१३ जगद्धितेच्छु, पुणे :— आमच्या धर्मशास्त्राला खरोखरच जर पुनर्विवाह असंमत असेल तर धर्माकरितां म्हणून या विवाहाला व तो करणारांना दोष यावा लागेल. बाकी नुसत्या विचारदृष्टीनें पाहिल्यास धोंडोपंतांनीं आपल्या समकालीन बंधूस उत्तम किता घालून दिला असें आम्ही म्हणतो. या पुनर्विवाहासंबंधानें दोष देण्यास जागा असली तरी फारच थोडी असेल ही गोष्ट अगदीं खरी आहे.

१४ तुकाराम, अहमदनगर :— एक सुधारक मताचा व एक असुधारक अशा दोघांच्या काल्पनिक संवादांत जुन्या मतांच्या अभिमान्यांचें शेवटचें भाषण :— शास्त्रसंमतीनें म्हणाल तर आम्ही नाही ऐकणार; आणि जर गतभर्तृकेस दुःखाशीं तून बाहेर काढण्याच्या उद्देशानें केला असेल तर प्रो. कर्वे यांच्या धैर्याबद्दल तुम्हांला लाज वाटली पाहिजे व तें आमच्या प्रशंसेला पात्र आहेत. असे लोक पुढें येऊन बोलल्याप्रमाणें जर करतील तर त्यांच्यावर विश्वास बसण्यास काय बरें उशीर ?

१५ कल्पतरु, सोलापूर :— एकंदरीत सामाजिकदृष्ट्या व नीतिदृष्ट्या विचार करतां धोंडोयंत आणि गोडूबाई यांच्या विवाहानें पुनर्विवाहपक्षास चांगलीच मदत होईल व सुधारणेच्या इतिहासांत हा पुनर्विवाह महत्त्वाचा गणला जाईल.

१६ नाशिकवृत्त, नाशिक :— पुनर्विवाह का होईना, परंतु तो यथाशास्त्र व यथाविधि लावण्याची खटपट केल्यास कांहीं लोकांची संमति मिळून यश येण्याचा संभव आहे.

१७ जगदादर्श, अहमदनगर :— ज्या अवलांचा कांहीं अपराध नसतां पति गत झाल्यापामून त्यांस मरण येईयर्थें त्यांनीं दुःख भोगावें हें धर्मशास्त्रकर्त्यांस तरी कसें संमत झाले असेल तें असो. तेव्हां या गोष्टीला कांहीं सवड असलीच पाहिजे. आणि जरी धर्मशास्त्रकर्त्यांनीं पूर्वीं सवड करून ठेविली नसली तरी हल्लीं

* श्रीयुत न. बा. जोशी यांनीं तुकताच श्रीयुत बाम यांच्या प्रौढ कन्येचीं विवाह केला होता.

सवड केलीच पाहिजे पुनर्विवाह ही व्यवस्था इतर अनन्वित कृत्यें होतात त्यांपेक्षां फार उत्तम आहे.

१८ खानदेशवैभव, धुळें :— हा विवाह बऱ्याच मंडळींस पसंत पडेल, यांत संशय नाही.

प्रतिकूल अभिप्राय

१ वार्ताहर, मुंबई :— हीं वधूवरें, गोदूबाई जोशी (२८ वर्षे वयाची बाल-विधवा असून यांच्या केसांची दुष्ट चालीनें विटंबनाहि झालेली होती; परंतु पंडितारमाबाईच्या शारदासदनांत या जाऊं लागल्यापासून यांच्या अंतःकरणांत लल्लव उजेड पडला आणि त्या कारणानें त्यांनीं आतां केशभार बाळगून देहाला सुरुपता आणिली आहे) व फर्ग्युसन कॉलेजचे प्रोफेसर मि. धों. के. कर्वे, हीं होत.

२ चंडांशु, तासगांव :— पुनर्विवाह होण्यांत मोठेंसें तात्पर्य किंवा महत्त्व आहे असें मानतां येत नाहीं. या पुनर्विवाहापासून कोणत्याहि गोष्टीचा फायदा नाही ही गोष्ट सिद्ध आहे.

३ प्रांतिक समाचार, पुणे :— प्रो. कर्वे यांची प्रकृति साधारण, किंबहुना लक्षांत येण्यासारखी अशक्तच आहे म्हणण्यास हरकत नाही. तेव्हां पहिला संबंध सुटला असून, शिवाय हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें जन्माचें सार्थक असा उभयकुलांस पाणी देणारा एक पुत्र असून त्यांनीं हा विवाह करून घेतला हें एक गैर झालें, असें आमचें मत आहे.

४ पुणेवैभव, पुणे :— यास पाट किंवा पुनर्विवाह ह्यांपैकीं एकहि नांव देतां येणार नाही. वस्तुतः पाहिलें तर षड्विकारांच्या स्वाधीन होऊन ज्यांनीं आपल्या कुलांत कधींहि न झालेला प्रकार केला त्यांच्या मानसिक धैर्याची तारीफ करणें सुधारक बच्चांखेरीज इतरांस कधींहि शोभावयाचें नाही.

५ मंत्री, पुणे :— यांनीं जो पाट लावून घेतला त्याबद्दल त्यांच्या मानसिक धैर्याची जितकी स्तुति करावीशी वाटते तितकीच किंबहुना त्याच्याहि पलीकडे हिंदुधर्मशास्त्राच्या अज्ञानाबद्दल वाखाणणी व स्तुति करण्याची पाळी येते, याबद्दल खेद वाटतो.

६ श्रीशिवाजी, पुणे :— या विधवात्मदानप्रकरणांत धेडगुजरी प्रकार झाला नाही, तेव्हां त्याजपासून होणाऱ्या संततीस “ क्रॉस ब्रीड ” हें नांव देतां येणार नाही. तथापि आज दहापंधरा वर्षे जिनें वैधव्यांत काढून त्या स्थितीस आपलीशी करून घेतली, तिजवर इतका अनुग्रह करण्यापेक्षां दुसऱ्या एखाद्या नवीनच तयार झालेलीवर ही अनुकंपा केली असती, तर हल्लींच्या संबंधांतील वधूवरांचा आज कित्येक वर्षांचा स्नेहसंबंध असल्याकारणानें जो कर्मापणा येत आहे, तो तरी आला नसता.

७ कर्नाटकपत्र, धारवाड :— या पुनर्विवाहाचें पर्यवसान काय होणार म्हणाल तर नवी एक गोळकांची जात पैदा होणार. अशी गोळक जात त्या जुन्या गोळकजातीच्या गुलामांचीहि बरोबरी करूं शकणार नाही. गोव्यांच्या किरिस्तावांचीच उपमा हिला साजेल.

८ धारवाडवृत्त, धारवाड :— स्त्रीशिक्षण वाढलें, पंडिता रमाबाईसारख्या रत्नांचा उदय झाला, स्त्रियांना पुरुषांबरोबर आपले हक्क असावे असें वादूं लागलें, तेव्हां पुनर्विवाहाची चाल पडली हें बरेंच झालें, असें म्हटलें पाहिजे. श्रीजगद्गुरु सध्यां कामांतून गेले आहेत, तेव्हां चार पुढारी मंडळींनीं तरी याचा अवश्यमेव विचार करावा !

९ गंगालहरी, नाशिक :— जसे इतर जातींत पुनर्विवाह होतात तद्वतच आम्हां हिंदुलोकांत हे होत, यापेक्षां जास्त कहीं नाही. खऱ्या ब्रह्मर्षींनीं ब्राह्मण बचावकडून असें कधीहि व्हावयाचें नाही.

१० विदूषक, कऱ्हाड :— आमच्या पंडिता रमाकाकूंच्या शिष्यिणीनें आपल्या जन्माचें सार्थक केल्याबद्दल त्यांस धन्यता वाटत असेल यांत संशय नाही, व सुधारकांसहि धन्यता वाटणें साहजिक आहे. या त्यांच्या कृतीवरून यांच्या सुधारणेची कमाल आहे कीं नाही !

२५. पुनर्विवाहासंबंधाचें त्या वेळचें लोकमत

पुनर्विवाहानंतरची आमची मुरुडची पहिली खेप

द्वार मे महिन्यांत मुरुड गांवीं जाऊन महिनापंधरा दिवस तेथें राहण्याची जी माझी बहिवाट होती ती तशीच चालू ठेवण्याचा मी विचार केला. मुरुड गांवाबद्दल मला अतिशय प्रेम वाटत असे व या महिन्यांत तेथें ज्या अनेक चळवळी होत त्यांशीं माझा विशेष संबंध जडला होता. सगळ्या तालुक्यांत जिकडेतिकडे माझा पुनर्विवाह हाच विषय होऊन गेला होता. नोकरीवर असणाऱ्या इतर लोकांप्रमाणें पांचचार वर्षांनीं एकदां आठपंधरा दिवस राहून कोणत्याहि भानगडींत न पडतां परत जाणारा मी असतो, तर माझ्या वाटेस कोणी गेलें नसतें; पण अनेक चळवळींमुळें माझा लोकांशीं पुष्कळ संबंध येणार होता व त्या प्रसंगीं मला कसें वागवावें, हा प्रश्न लोकांपुढें होता. मानापमानाचा विचार न करितां लोक जसे वागवतील तसें वागवून घेण्यास मी तयार होतो. शूद्र लोकांत पुनर्विवाहाची चाल आहे त्या लोकांप्रमाणेंच मला तुम्ही वागवा, असें मी ग्रामस्थांना स्पष्ट सांगितलें होतें; पण मला

खड्यासारखें उचलून टाकण्याचाच त्यांनीं बेत केला. मी मुरुडास केव्हां येणार याबद्दल कोणाला कांहीं न कळवितां मी आनंदीबाईंसह एकदम एके दिवशीं सायंकाळीं मुरुडास जाऊन दाखल झालों, व आपल्या घरीं बाहेरच्या पडवींतील खोलीत उतरलों. मी आल्याची बातमी हांहां म्हणतां सर्व गांवभर पसरली. ताबडतोब ठिकठिकाणीं दहादहा पांचपांच लोकांचे थवे जमून मला वागविण्यासंबंधाचें नियम गांवकीर्त करून ते सर्वांना जाहीर करण्याच्या विचारांचा खल होऊं लागलां. दुसऱ्या दिवशीं गांवभर गांवकीर्त निमंत्रण होऊन रात्रीं गांवकीर्त जमली. अठरा वर्षांवरील प्रत्येक ब्राह्मण ग्रामस्थ त्या दिवशीं गांवकीर्तला हजर होता. महत्त्वाचा एखादा प्रश्न गांवकीर्त यावयाचा असला तर बहुधा त्यासंबंधानें गांवांत दोन पक्ष असावयाचे. पण या प्रश्नासंबंधानें तसें कांहीं होण्याचा संभव नव्हता. नव्या सुशिक्षित मंडळीपैकीं बरेच लोक त्या वेळीं गांवांत होते; पण एकालाहि अशा रीतीनें पुनर्विवाहिन मनुष्याला वागविणें योग्य नव्हे असें म्हणण्याचें धैर्य झालें नाहीं व तें होऊन उपयोगहि नव्हता. एखाद्या गांवकुटाळ मनुष्यानें वाटेल तें बोलावें व त्याविरुद्ध कोणीं ब काढूं नये असा प्रकार बहुधा अशा गांवकीर्त असतो. कोणी नेता अगर अध्यक्ष नसल्यामुळें अशा सभेच्या कामाला आबर घालणें कठीण असतें.

दादांची स्थिति या वेळीं अतिशय कठीण झाली होती. मी अगदीं जवळ येऊन राहिलेला, तेव्हां घरांतील मनुष्यांनीं माझ्याशीं व आनंदीबाईंशीं कितपत संबंध ठेवावा, हा त्यांना मोठा पंच होता. या कामीं त्यांना सल्ला देणारे गृहस्थ म्हणजे आमचे बालमित्र बाळकृष्णपंत आचवळ. हे त्या वेळीं मुरुडाहून तीन कोशांवर बुरोंडी येथें मास्तर होते. दादांनीं त्यांना ताबडतोब बोलावून आणलें. हे गांवकीर्तलाहि हजर राहिले. गांवकीर्त कोणीहि मनुष्य विरुद्ध न बोलतां ठराव झाले. ते येणेंप्रमाणें:—

१. धोंडोपंतांना एका बैठकीवर घेऊन बसूं नये.
२. ते ज्या सभेंत असतील त्या सभेला कोणी जाऊं नये.
३. या मे महिन्यांनंतर ते पुनः येऊन आपले कवाडीत पाऊल टाकतील तर त्यांचे बंधु भिकाजीपंत यांना बहिष्कार घालावा.

पहिल्या ठरावासंबंधानें बोलतांना एका बैठकीवर बसण्याचा प्रसंग टाळण्याकरितां एका गाडीतून(बैलाच्या)हि यांच्याबरोबर जाऊं नये असे उद्गार एका गृहस्थानें काढले होते. ज्या गृहस्थांकडे बसावयाला वगैरे जाण्याचा माझा परिपाठ होता, व ज्यांकडे गेलें असतां त्यांना वाईट वाटणार नाहीं असें मला वाटलें, त्यांकडे मात्र मी गेलों, व त्यांनीं मला निराळ्या बैठकीवर बसविलें. एक जुन्या तऱ्हेचे सद्गृहस्थ पूर्वीं मला चांगलें मानीत ते माझ्या

कृतीनें अतिशय रागावले होते. त्यांजकडे जाणें म्हणजे त्यांना मुद्दाम चिडविणें होईल म्हणून मी त्यांजकडे गेलों नाहीं. ज्या फंडांत मी आहे त्याशीं आपला संबंध नको म्हणून या व दुसऱ्या तीनचार गृहस्थांनीं माझा पुनर्विवाह झाल्याबरोबरच मुरूड-फंडाचा राजिनामा दिला होता. मुरूडफंड हा ब्राह्मण ग्रामस्थांचा आहे आणि धोंडोपंत आतां ब्राह्मण नाहींत, तेव्हां त्यांचें नांव मुरूडफंडांतून काढून टाकावें, असा कित्येकांचा विचार होता; पण त्यांना दुसऱ्यांची अनुकूलता न मिळाल्यामुळे माझे नांव फंडांतून निघालें नाहीं, तथापि त्या वर्षीं मला मुरूडफंडाच्या सभेला येऊं दिलें नाहीं. मी सभेंत गेलों असतो तर नव्या सुशिक्षित मंडळींपैकीं देखील पांचचार मंडळी सभेंत राहिली असती कीं नाहीं, याबद्दल मला शंका आहे. कारण, जो तो विनाकारण चिखलांत दगड टाकून अंगावर चिखल उडवून घेतो कोण, असें म्हणणार. मीं सभेंत जाऊन विनाकारण बखेडा करूं नये, असा सल्ला माझ्या मित्रांनीं मला दिला व मीं मुरूडफंडाची सभा, सभेंत न जातां निर्विघ्नपणें पार पडूं दिली. तालुक्यांतील सुशिक्षित मंडळी तरी अधिक विचार करतील, असें मला वाटलें होतें; पण त्यांच्या-संबंधानेंहि उलट प्रत्यय आला. स्नेहवर्धक मंडळीसंबंधानें केळशीस काय झालें, तें पूर्वीं सांगितलेंच आहे.

पहिल्या दोन बंधनांचें मला कांहीं वाटलें नाहीं; पण तिसरें बंधन मात्र माझ्या काळजाला झोंबलें ! यापेक्षां माझा शारीरिक छळ झाला असता, तर तो मीं मोठ्या आनंदानें सोसला असता. परंतु प्रियजनांतील प्रेमपाश छेदणारा हा नियम मला असह्य झाला. आम्ही कुटुंबांतील सर्व माणसें अतिशय एकोप्यानें व प्रेमळपणानें वागणारीं होती. आई, दादा, वहिनी, अंबाताई, राधाबाई व मी अशीं सर्व मनुष्ये एकत्र बसून सुखदुःखाच्या गोष्टी कराव्या, असे प्रसंग मी घडवून आणीत असें. आतां आईजवळ व अंबाताईजवळ माझेहि बोलणें अशक्य झालें, मग आनंदीबाईनें बोलण्याची गोष्ट तर विचारावयालाच नको. ग्रामस्थांनीं अशा प्रकारें शस्त्र उचललेलें पाहून आई व अंबाताई यांची मनःस्थिति अत्यंत शोचनीय झाली. त्यांच्याशीं संभाषण करण्याचा प्रयत्न करणें म्हणजे त्यांच्या दुःखावर डाग देण्यासारखें मला वाटूं लागलें. शिवाय, शेजारीं आपग्नुषीच्या खोडिदोकिटवांची कमतरता नव्हती. शिजवलेले कांहीं पदार्थ घरांतून मला देण्यांत येतात कीं काय, वगैरे गोष्टीवर नकळत पहारा होता. या मे महिन्यांत माझे आईशीं अगर अंबाताईशीं भाषण झालें नाहीं, व माझे पाऊल घरांत पडलें नाहीं. मी त्यांच्या प्रेमाला अंतरलों, याबद्दल तर वाईट वाटलेंच; पण तीं माझ्या प्रेमाला अंतरलीं, एवढेंच नव्हे, पण कुलाला कलंक लावणारा मी निघालों, याबद्दल त्यांना जाचणी व्हावी, व वेळोवेळां मान खालीं घालण्याचा प्रसंग यावा, हें दुःख मला शल्यासारखें झालें. दादा स्वभावानें अतिशय गरीब, यामुळे हा लोकापवाद त्यांना दुःसह झाला. बाहेरची सुशिक्षित

मंडळी गांवांत होती, तोंपर्यंत त्यांनीं धीर धरला होता; पण पुढें सर्व दुःख असह्य झालें. दादा हे धीराचे पुरुष. पत्नी व सहासात मुलांच्या वियोगाचें दुःख त्यांनीं धिमेपणानें सोसलें. असल्या दुःखानें ते कधीं खचले नाहींत; पण या प्रसंगानें उत्पन्न झालेल्या दुःखावर त्यांना आवर घालतां येईना. कांहीं दिवसांनीं त्यांना भ्रमिष्ठासारखें झालें, व ते वेड्यासारखे कळू लागले. परिस्थिति बदलल्यानें त्यांना बरें वाटेल म्हणून मामांनीं त्यांना शेखवलीस नेलें. सुमारें तीनचार महिने त्यांची स्थिति अत्यंत शोचनीय होती. आईच्या व अंबाताईच्या दुःखाचा तर कळस झाला. मी त्यांच्या दुःखाचा वाटेकरी होणें अशक्यच होतें. या सर्व गोष्टींनीं माझ्या मनाची स्थिति काय झाली, हें माझे मलाच ठाऊक ! मला तरी त्या स्थितीचें शब्दांनीं वर्णन करितां येत नाहीं. इतक्या थरावर हें प्रकरण जाईल, असा माझा अंदाज नव्हता. इतका अंदाज असता तर मी ही उडी घेतली असती कीं नाहीं, याची मला शंका आहे. लवकरच दादा पूर्वस्थितीवर आले म्हणून सर्व ठीक झालें. नाहींतर काय प्रकार घडले असते कोण जाणे !

यानंतर कांहीं वर्षे मी मुरुड गांवाची वास्तपुस्त सोडून दिली. पुढें दोनतीन वर्षांनीं एकदां जावें व दोन दिवस राहून परत यावें, असा क्रम आरंभला. या सर्व प्रसंगीं चुलतबंधु गंगाधरपंत यांच्या रिकाम्या घरांत मी उतरत असें, व दादाची किंवा अंबाताईची कुमारीका मुलगी आमच्या घराहून माझ्यासाठीं अन्न घेऊन येईतें मी खात असे. आठदहा वर्षांत मी माझ्या घराच्या आवारांत पाऊल टाकलें नाहीं. तसें केलें असतें तर लोकांकडून घरच्या मंडळीला त्रास झाला असता. या प्रसंगीं आई व अंबाताई या मला एखाद्या वेळींच भेटत. मध्यरात्री त्यांनीं मी असें त्या घरीं यावें, व नंतर भीतभीत माझ्याशीं चार शब्द बोलावे. आठदहा वर्षे गेल्यानंतर ग्रामस्थांचा राग शांत झाला व मी घरीं जाऊन उतरू लागलों, आणि मला मुरुड फंडाच्या सभेला जातां येऊं लागलें. तरी सभेला मी असलों म्हणजे कांहीं मंडळींनीं येऊं नये, असा प्रकार होत असे. आतां तो नाहींसा झालेला आहे.

आनंदीबाईची स्थिति फारच चमत्कारिक झाली. मला बोलाचालावयाला पुष्कळ मंडळी होती, पण तिच्याशीं सहानुभूतीनें वागणारें एकहि मनुष्य तेथें नव्हतें. तिचें बोलणें, चालणें व वागणें कसें आहे, हें सर्व मनुष्यें डिटेक्टिव्हाच्या नजरेनें पाहात होती. शेजारच्या एका विधवा बाईनें तर “ लग्नाच्या वेळीं तुला किती महिने गेले होते ? ” म्हणून वेधडक प्रश्न केला. पुनर्विवाह करणारी बाई चांगल्या वर्तनाची असणें शक्यच नाहीं, असें तिला वाटत होतें ! स्नेहवर्धक मंडळीच्या सभेसाठीं आलेल्या दापोलीच्या एका गृहस्थांना मुरुडास व केळशीस झालेले प्रकार पाहून फार आश्चर्य वाटलें, व थोडीशी चीडहि आली. त्यांनीं आम्हां उभयतांना दापोली येथें आपल्या घरीं चार दिवस राहण्यासाठीं बोलाविलें. त्यांचें निमंत्रण मोठ्या

आनंदानें स्वीकारून आम्ही तेथें गेलों. सदर गृहस्थांच्या आईनें व बायकोनें आनंदीबाईला फार सहानुभूतीनें वागविलें. त्या तिची वेणीफणी करीत व कौतुकानें अनेक प्रकारच्या हकीगती विचारित. जेवणाच्या वेळीं निराळ्या पंक्तीला बसावें व अन्नाला आणि पिण्याच्या पाण्याला स्पर्श करूं नये, एवढाच भेद काय तो त्यांनीं ठेविला होता.

अशा रीतीनें अनेक प्रकारचे सुखदुःखाचे अनुभव घेऊन व तालुक्यांतील लोकांना महिना दोन महिने संभाषणाला पुरतील असे विषय उत्पन्न होण्याला कारणीभूत होऊन आम्ही परत पुण्याला येऊन नित्य कृत्यांना लागलों.

२६. बहुजनसमाजाशीं वागण्याचें धोरण

तारीख २३ मे १८९३ च्या केसरीत पुढील स्फुटलेख आहे:—

“ प्रो. कर्वे यांच्या पुनर्विवाहाच्या वेळीं येथें कांहीं गडबड झाली नाहीं. तिचा वचपा काढण्याकरितांच कीं काय त्यांनीं एका समानशील मित्रासहवर्तमान आपल्या ग्रामस्थ धर्माभिमानी जनसमूहावर नुकतीच स्वारी केली असावी, असें एका मुरुडकराच्या पत्रावरून दिसतें. मुरुडमाहात्म्य गाणाऱ्या येथील एका पत्रानें म्हटल्याप्रमाणें परागंदा झालेले मुरुडकर कदाचित् दिग्विजयी असतील; परंतु खुद्द मुरुडचे लोक इतर ठिकाणाच्या धार्मिकमन्यांपेक्षा फारसे शहाणे नाहींत. निदान येथील शुद्धपक्षीयांपेक्षा त्यांच्यांत विशेष सौजन्य व पोंच नाहीं, हें या हकीकतीवरून उघड होतें. पुनर्विवाहाच्या शास्त्राशास्त्राचा किंवा इष्टानिष्ठतेचा विचार न करितां प्रो. कर्व्यांच्या पुनर्विवाहाचें आम्हीं अभिनंदन केलें. त्याचें मुख्य कारण, असल्या सुधारणा अमलांत आणतांना यरंपरागत शास्त्रोक्त विधींचें उल्लंघन व दुसरें पुष्कळ फाजिल प्रकार दिसून येतात ते घडूं न देऊन प्रो. कर्व्यांनीं विद्युद्देगानें सर्व सुधारणा एका क्षणांत करूं पाहणाऱ्या मंडळीला चांगला कित्ता घालून दिला, हें होय. पुनर्विवाह निषिद्ध मानणाऱ्यांनीं प्रो. कर्व्यांना नुसतें पंक्तिबाह्य ठेविलें असतें तर आम्हीं त्यांना फारसा दोष दिला नसता; पण तसें करतांना सम्य रीतींचा व सारासार विचाराचा त्याग केल्यानें आपल्याच यक्षाची हानि होते, हें मुरुडकर धर्माभिमानींच्या लक्षांत आलें नाहींसें दिसतें. केवळ पक्षाभिमानास पेटून स्नेहवर्धक सभेसारख्या नुकत्याच स्थापलेल्या होतकरू संस्थांचा विघाड करणें उचित नाहीं, हें तेथील पुढाऱ्यांच्या लक्षांत यावयास पाहिजे होतें. ”

हा लेख प्रसिद्ध झाल्यावर त्यांतील पहिल्या वाक्यानें होणारा गैरसमज दूर व्हावा या हेतूनें मी केसरीत छापण्यासाठीं एक पत्र लिहिलें, तें तारीख ३० मे १८९३

च्या केसरींत छापलें आहे. बहुजनसमाजाशीं कोणत्या रीतीनें वागण्याचा मीं संकल्प केला होता, हें त्यावरून कळून येण्यासारखें असल्यामुळें तें पत्र येथें समग्र देत आहे. त्या पत्रावरील हेडिंग केसरीकारांनीं घातलें आहे.

“ प्रो. कव्याची मुरुडवर स्वारी

रा. रा. केसरीकर्ते यांस :—

सा. न. वि. वि. गेल्या केसरींत आपल्या हातून व्यक्तीसंबंधानें माझ्यावर आरोप झाला आहे, त्यासंबंधानें दोन शब्द लिहिणें जरूर वाटल्यावरून लिहीत आहे. तरी या पत्रास येत्या अंकी स्थळ देण्याची कृपा करावी.

बहुजनसमाजाच्या मताविरुद्ध मीं एक गोष्ट केली आहे, व तिजबद्दल मला जो त्रास होईल तो भोगण्यास मीं तयार असलें पाहिजे. तरी मनुष्यस्वभावाप्रमाणें तो होईल तितका कमी करण्यासहि झटलें पाहिजे. करितां माझ्याबद्दल ज्यांना प्रत्यक्ष माहिती नाही अशा आपल्या वाचकसमुदायाचा, आपल्या लेखानें माझ्याबद्दल होणारा गैरसमज दूर करण्याविषयीं यत्न करितां.

आपल्या लिहिण्यावरून वाचणाराची अशी समजूत होते कीं, मला ‘गडबड’ अत्यंत प्रिय असून ती येथें झाली नाही म्हणून ती इच्छा तृप्त करून घेण्याकरितां, मी आपल्या समानशील मित्राबरोबर मुरुडकर धर्माभिमान्यांवर हल्ला केला. अर्थात् केवळ मुरुड येथील लोकांना खिजविण्याच्या उद्देशानें मी तेथें गेलों. परंतु वास्तविक प्रकार तसा बाहीं. मुरुडास माझें घर आहे व आप्तइष्ट आहेत. आज दहा वर्षांपर्यंत वर्षांतून दोनदां, निदान एकदां तरी, आपल्या जन्मभूमीस जाऊन तिच्या हिताकरितां आपल्या हातून होण्यासारखे अल्पस्वल्प यत्न करावे व आप्तइष्टांस भेटून विश्रंतीचे दिवस तेथें घालवावे, असा माझा परिपाठ आहे. त्यास अनुसरूनच यंदां मी तेथें गेलों. मला तेथें ‘गडबड’ करावयाची नव्हती, व म्हणून ‘समानशील मित्राची’हि जरूर नव्हती. माझ्याप्रमाणेंच माझ्या मित्रांचेहि घर मुरुडास असून कधीं कधीं ते तेथें जात असतात. ते व मी बरोबर गेलों आलों नाही. तेथें असतांना त्यांचा माझा बसण्याउठण्याचाहि संबंध फारसा नव्हता. त्यांची बैठक ज्या घरांत होती तेथील गृहस्थांस, तेथें मी गेल्यानें वाईट वाटेल अशी माझी समजूत होती, म्हणून तेथें जाणें मीं मुद्दाम टाळलें. मुरुड येथें असतां मीं कोणाकडे जेवण्याचा अगर पाणी पिण्याचाहि प्रसंग आणला नाही. ज्यांस आवडणार नाही अशा गृहस्थांकडे बसाउठावयासहि मी गेलों नाही. कांहीं गृहस्थांकडे जाऊन निराळ्या बैठकीवर बसण्याचा प्रसंग आला असतांहि, त्यांस शब्दानें अथवा कृतीनें दुखविलें नाही. ज्या गृहस्थांकडे पांचचार वेळां तरी गेल्याशिवाय व चारदोन घटका बोलत बसल्याशिवाय वर्ष गेलें नाही, अशा कित्येक गृहस्थांना माझ्या कृत्यापासून वाईट वाटलें असें पाहून, मी त्यांजकडे गेलों नाही, इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्याशीं बोलल्यानें देखील त्यांच्या मनास वाईट वाटेल, असें जाणून तोहि प्रसंग टाळला. ज्या धर्माभिमानी लोकांनीं मला चांगल्या तऱ्हेनें वागवलें नाही असें आपणांस वाटतें ते गृहस्थ देखील माझ्यावर बरील आरोप करणार नाहीत. व्यक्तीसंबंधानें मला एकाहि माणसाकडून यत्किंचित्हि त्रास झाला नाही. मी तेथें गेल्यावर लोकांस माझ्याशीं बसण्याउठण्याचा तरी प्रसंग येणारच, हें

जाणून धर्मदृष्टीनें लोकांनीं माझ्याशीं कसें वागावे याबद्दल गांवकीत ठराव होणे साहाजिक होते. त्या ठरावावरून आपलें वरील मत झालें असल्यास नकळे. मुरूड ही माझी जन्मभूमि व विश्रांतीची जागा आहे. तेव्हां तेथें अगदींच न जाणें माझ्या हातून होणार नाही; परंतु तेथें गेल्यावर कोणाचेंहि मन दुखवळें जाणार माहीं, अशाविषयीं मीं योग्य काळजी घेतली होती. ज्या समाजांत रूढ व्हावी अशा हेतूनें मीं ही गोष्ट केली, त्या समाजाशीं होईल तितका संबंध ठेवण्याचा मला यत्न केला पाहिजे. मात्र तसें करतांना समाजाला डिंबचतां कामा नये. समाज ज्या रीतीनें वागवील त्या रीतीची वागणूक सहन केली पाहिजे. म्हणजे कालांतसनें समाजालाच आपल्या कडकपणाबद्दल वाईट वाटून तो मला बऱ्या रीतीनें वागवूं लागेल. वरील तत्त्व आपणासहि कदाचित् कबूल असेल, व या तत्त्वास अनुसरूनच माझे वर्तन होतें. असें असूनहि वरील आरोप माझ्यावर होत राहतील तर निरुपाय म्हणून स्वस्थ बसावें लागेल.

इतका पाल्हाळ करण्याची गरज नव्हती; परंतु माझ्या वर्तनावर अनेक लोकांचे डोळे लागलेले असण्याचा संभव आहे, तेव्हां वेळींच पूर्ण खुलासा करणें जरूर वाटलें. तसदीची माफी व्हावी. कळावें, लोभ असावा, ही विनंति.

धोंडो केशव कर्वे ”

याच अंकांत या पत्राचा उल्लेख करून केसरीकारांनीं स्फुटलेख लिहिला आहे तो येणेंप्रमाणें:—

“ गेल्या खेपेस प्रो. कर्व्यांच्या पुनर्विवाहासंबंधानें लिहितांना त्यांजवर किंवा दुसऱ्या कोणावर ‘व्यक्तीसंबंधानें आरोप’ करण्याचा आमचा हेतु होता, असा आपला चुकीचा ग्रह करून घेऊन त्याच्या निराकरणार्थ त्यांनीं एक पत्र पाठविलें आहे, तें दुसरीकडे छापलेंच आहे. त्याच अर्थाचें त्यांच्या समानशील मित्राकडूनहि एक पत्र आलें आहे. आपणाकडून घडलेल्या शतकृत्याची फाजील बड्डेजाब न करता, समाजाकडून थोडाबहुत त्रास पोचला तरी तो निमूटपणें सोसण्याविषयी, प्रो. कर्व्यांचा व त्यांच्या समानशील मित्रांचा संकल्प पाहून आम्हांस फार आनंद वाटतो, व हा त्यांचा निश्चय तसाच कायम राहिल अशी आम्हांस उमेद आहे. आपापल्या समजुतीनें शुद्ध वाटणाऱ्या सुधारणांचें आपल्या खासगी वर्तनानें उदाहरण घालून देण्यास हल्लीं प्रत्येकास मुभा मिळाली आहे, व तसें कोणी करूं लागल्यास त्याला कोणी समजस मनुष्य अडथळा करील असें वाटत नाही. मात्र, प्रो. कर्व्यांनीं म्हटल्याप्रमाणें ‘तसें करतांना समाजाला डिंबचतां कामा नये’ ही गोष्ट असल्या प्रत्येक सुधारकांनं ध्यानांत ठेविली पाहिजे. हल्लींच्या वाक्पटु सुधारकांचा व आमचा मतभेद काय तो येथेंच. आईबाप सूर्य असले तरी ते जसे वंदनीय आहेत, त्याचप्रमाणें बहुजनसमाजाच्या समजुतीनाहि प्रत्येकांनं योग्य तो मास दिला पाहिजे. एकंदर लोकसमूहापेक्षां एकादुसरा गृहस्थ फार विद्वान् असेल, किंवा जगांत शहाणे लोकांची संख्या नेहमींच कमी असल्यामुळें असल्या थोड्या लोकांचेंच मत कदाचित् शेवटीं खरें ठरेल; परंतु जनसमाजाचें बहुत्वं हेंच त्याच्या ठायीं एक प्रकारचें पूज्यत्व उत्पन्न करितें. त्याचें उल्लंघन करणें असल्या एखाद्या व्यक्तीस किंवा अल्पसमूहास कधीहि उचित होणार नाही. सबब समाजाच्या मद्रपणाबद्दल शिष्या देत सुद्धन, किंवा

परकीय राजांच्या धमक्या देऊन त्याला चिथबणें आणि जगापुढें आपली असहिष्णुता व क्षुद्रबुद्धि प्रकट करणें, हा सुधारणेचा खरा उपाय नव्हे. केवळ अपशब्दांचा वर्षाव करण्यांतच परपक्षापेक्षां आपला श्रेष्ठपणा ज्यांना मिळवावयाचा असेल त्यांची गोष्ट निराळी; परंतु हा खऱ्या सुधारणेचा मार्ग नव्हे, हें आम्हां अनेक वेळां दाखविलें आहे. वस्तुतः पुनर्विवाहासारखें वरंवाईट कृत्य करण्याला मोठेंसं धैर्य लागतें असें नाहीं; तर तें करून गेल्यानंतर समाजाकडून होणारा त्रास मनाची समता व ज्ञांतता न दळूं देतां निमूटपणें सोसण्यांतच सुधारकांच्या नीतिधैर्याची खरी परीक्षा व्हावयाची असते, व ती आजपर्यंत एकाचीहि उतरली नाहीं, असं आम्हांस माठव्या दिलगिरीनें म्हणावें लागतें. एखादा भेकड मनुष्यहि लढाईच्या आवेशांत अलौकिक शौर्य दाखवितो; किंवा विकारवशतेनें ग्रस्त होऊन एकादा सात्त्विक पुरुषहि खुनासारखें साहस करूं शकतो. तथापि तेणेंकरून त्यांचें मेहमींचें शील बदलत नाहीं, त्याचप्रमाणें कोणा इसमाला सुधारणेची तात्कालिक उकळी येऊन तिच्या भरांत त्यानें पुनर्विवाहासारखें एखादें 'शतकृत्य' केलें तर येवढ्यावरून त्याच्या नीतिधैर्याची प्रशंसा करित सुटणें आमच्या मतें कदापि रास्त होणार नाहीं. खरें धैर्य लागतें तें पुढेंच. दुसऱ्याला शिष्या देण्यापेक्षां दुसऱ्याच्या शिष्या संथपणें ऐकून घेणें अधिक धैर्याचें लक्षण आहे, असा सर्व देशांतील साधुजनांनीं उपदेश केला आहे, त्यांतील बीज हेंच. हें दुसऱ्या प्रकारचें धैर्य, केवळ सुधारक नामाभिधाब लावल्यानेंच एकंदर समाजापेक्षां शहाणे बनणाऱ्या मंडळींमध्ये आजपर्यंत कितीजणांनीं दाखविलें आहे? बहुजनसमाजाशीं अरेरावी व स्पर्धा करण्यापेक्षां नम्रतेचा स्वीकार करून गोडीगुलाबीनेंच त्याला आपल्याकडे वळवून घेणें, यांतच सुधारकवर्गाचा खरा शहाणपणा व मानसिक औदार्य दिसून आलें असतें. टाकीचे घाव सोसल्याखेरीज जसें देवपण येत नाहीं, त्याचप्रमाणें सुधारणेप्रित्यर्थ वर्तमानपत्रांत पोकळ बडबड केल्यानें किंवा एखाशा पुनर्विवाह लाविल्यानें, सुधारक म्हणविण्याला पात्रता येत नाहीं; तर पुढील हाल-अपेष्टांतून न डगमगतां जो पार पडेल, त्याचेंच आम्हीं अभिनंदन करूं. जो जो हल्लींची सुधारकमंडळी 'मट्ट' समाजावर कोपाविष्ट होते, तो तो त्यांचाच मूर्खपणा आणि कमकुवतपणा दिसून येतो, हें जाणपर्यंत त्यांच्या लक्षांत येणार नाहीं, तोपर्यंत त्यांच्याविषयी लोकांतील आदरबुद्धि वाढण्याचा संभव नाहीं. तात्पर्य, प्रो. कर्त्याची सुधारणेची कळकळ कसोटीस लागण्याचा प्रसंग अजून पुढेंच आहे. त्यांतून ते विनथोक पार पडल्यास, इतर समानशीलांपेक्षां त्यांना आम्ही वरच्या पायरीस बसवूं; परंतु तशी खातरी होईपर्यंत मौन धरणेंच आम्हांस बरें वाटतें."

वरील स्फुटलेखांत बहुजनसमाजाशीं वागण्याचें जें धोरण केसरीकारांनीं रेखाटलें आहे तें माझ्या विचारांशीं जुळणारें आहे, त्याप्रमाणें वागण्याचा माझ्याकडून होईल तितका यत्न मीं केला आहे, व पुढेंहि अशाच प्रकारचा यत्न मजकडून व्हावा ही इच्छा आहे.

२७. पुनर्विवाहाविषयींच्या लोकमताच्या निदर्शक काहीं गोष्टी

आम्हांला राहावयाला चांगल्या वस्तीत घर मिळते की नाही, याची मला काळजी वाटत होती; पण ज्यांच्या घरांत आम्ही राहात होतो, त्या प. वा. श्रीयुत गंगाधरपंत मेहेदळ्यांनीं आम्हांला काहींएक न विचारतां तेथें राहूं दिलें. घरासंबंधानें आम्हांला या वेळीं अडचण पडली नाही खरी, तरी हें घर सोडल्यानंतर पुढें बरीच अडचण सोसावी लागली.

लगाच्या दुसऱ्याच दिवशीं आम्हांला एक विलक्षण अनुभव आला. आनंदीबाईच्या कनिष्ठ भगिनीचे श्वशुर हे पूर्वी लहानशा पगारावर सरकारी नोकर होते व या वेळीं पेनशन घेऊन पुण्यांत राहिले होते. आमच्या पुनर्विवाहाची वार्ता ऐकून यांचें मस्तक भणभणून गेलें होतें, व आंत सांठलेला सर्व संताप बाहेर ओकून टाकल्यावांचून यांना चैन पडणें शक्य नव्हतें. आमच्या जुन्या लोकांमध्ये असा एक विशेष वर्ग असे, व आहे कीं, या वर्गातील लोकांचें आचरण शुद्ध व निर्मळ असावयाचें, पण आंच्या वाणींत अपवित्र, अभद्र शब्द व शिव्या यांचा बराच भरणा असावयाचा. वरील गृहस्थ या वर्गांतले होते. ते तिसऱ्या प्रहरां आमच्या येथें आले, व आम्हां उभयतांना हांक मारून समोर बसवून तास दीडतास त्यांनीं आमची यथेच्छ पूजा केली. आम्हांला बोलावयाला त्यांनीं अवसरच दिला नाही, आणि दिला असतां तरी आम्ही काय बोलणार होतो? आम्हांला जें वर्तन शुद्ध व यथिन्न वाटलें तें आम्ही केलें, अशा अर्थाचे उद्गार दोनतीन वेळां काढण्याचे मीं धाडस केलें, पण असे उद्गार निघाल्याबरोबर त्यांना अधिकच चेव येऊन ते जास्त आवेशानें बोलूं लागत, व शिव्याशापांची वृष्टि करित. हे एकदां येथून जातात कसे असें आम्हांला होऊन गेलें. अखेरीला आपले आपणच कंटाळून “तुम्हां काळतांड्यांचें पुनश्च दर्शन नको!” असें म्हणून ते निघून गेले!

अशाच तऱ्हेच्या अस्सल शिव्या खाण्याचा आणखी एक लक्षांत राहण्यासारखा प्रसंग पुढें तीनचार वर्षांनीं आला. ते गृहस्थ मला ओळखीत नव्हते, व मीहि त्यांना ओळखीत नव्हतो. ते कोण हे मला नंतरहि कळलें नाही! कारण, मीं ती चौकशीच केली नाही. त्यांची माझी गांठ सर भालचंद्र यांच्या घरीं पडली. अनाथबालिकाश्रमाची स्थापना नुकतीच झाली होती, व सर भालचंद्र यांना संस्थेची हकीगत सांगून त्यांजवळ मदत मागण्यासाठीं मी गेलों होतो. सदरील गृहस्थ, पुढें गणेशचतुर्थी आली होती तीसंबंधानें सार्वजनिक गणपति व मेळे वगैरे बाबतींत संभाषण करण्यासाठीं आले होते. त्यांचें बोलणें आटोपल्यावर सर भालचंद्र मजकडे वळले, व माझें बोलणें ऐकून घेऊं लागले. या प्रसंगां वरील गृहस्थ सरसाहेबांना चारा घालीत बसले होते. आमचें संभाषण आटोपल्याबरोबर मदत करण्याचें

आश्वासन देऊन सरसाहेबांनी मला निरोप दिला. मी बाहेर पडून ट्रॅमटर्मिनसजवळ येतो तों वरील गृहस्थांनी मला गांठले. माझ्या बोलण्यावरून मी कोण हें त्यांनी ओळखिलें होतें. पुनर्विवाहाच्या प्रवर्तकांसकट एकंदर सुधारकवर्ग आपली जुनी घडी विघडवीत आहे व समाजाचा घात करित आहे, अशी यांची प्रामाणिक समजूत असावी असें दिसत होतें. या सर्व मंडळीवरचा राग माझ्यावर काढण्याला त्यांना ही उत्कृष्ट संधि मिळाली, तिचा त्यांनी चांगला उपयोग करून घेतला. रात्रीची दगा वाजण्याची शांत वेळ होती. यांनी देखील मला बोलण्याला फारसा वेळच दिला नाही. रानडे, भांडारकर वगैरे सन्मान्य गृहस्थांचा नामनिर्देश करून त्यांजवर शिष्यांचा भडिमार करण्याला त्यांनी सुरुवात केली. आम्ही अगदी हळूहळू चाललों होतो. त्यांना ठाकुरद्वाराशी डाव्या बाजूच्या रस्त्याने जावयाचें होतें व मला हल्ली इंदुराला न्यायाधीश असलेले श्रीयुत बॅरिस्टर कीर्तने यांजकडे जाण्यासाठी समोर डॅमच्या रस्त्याने जावयाचें होतें. बोलणें पुरें झालें नव्हतें. तेव्हां त्यांनी मला मुद्दाम उभें कलें, आणि पंधरा मिनिटेंपर्यंत यथेच्छ तोंडसुख घेऊन व “तुमच्या कर्माची फळें तुम्हांला भोगावी लागतील,” असा इशारा देऊन ते आपल्या वाटेकडे वळले, व मीहि सरळ पुढें चालता झालों.

तिसऱ्या प्रसंगांत जो समज निर्भीडपणें व्यक्त केला आहे तशा प्रकारचा समज पुष्कळ पुनर्विवाहितांसंबंधानें अनेक लोकांचा झालेला असतो, व खासगी संभाषणांतून तो चहूंकडे पसरत असतो. आश्रमाला मदत मिळविण्यासाठी मी एका तालुक्याच्या गांवीं गेलों होतो. त्या गांवीं एक लहानशी सभा होऊन व्याख्यान झालें. नंतर दुसऱ्या दिवशीं गांवांतील एका सभ्य गृहस्थांबरोबर वर्गणीसाठी सुशिक्षित लोकांच्या घरीं जाऊन त्यांच्या भेटी घेतल्या. त्यांत एका शास्त्रीबुवांच्या घरीं गेलों. हे शास्त्री जुन्या तऱ्हेनें चांगले शिकलेले असून नव्या इंग्रजी तऱ्हेच्या विद्येचाहि त्यांजवर संस्कार झालेला होता, व ते पुण्यांत बरेच दिवस राहिलेले होते. त्यांच्या शेजारीं एक सुशिक्षित गृहस्थ बसले होते. औपचारिक प्रश्न व उत्तरें झाल्यावर मी आश्रमाची हकीगत सांगूं लागलों. थोडेंसें बोलल्यावर शास्त्रीबुवा म्हणाले “पुरें करा, आपली मला माहिती आहे. व्यभिचारावर पांघरूण घालण्यासाठी पुनर्विवाह करून आतां हे धंदे आरंभले आहेत !” माझे तोंड बंदच झालें. माझ्या बरोबरीच्या गृहस्थांनाहि कशाला मीं यांना येथें आणलें, असें होऊन गेलें. आम्ही उभयतां कसातरी संभाषणाचा शेवट करून त्या उभयतांना नमस्कार करून तेथून निसटलों, व पुढल्या उद्योगाला लागलों.

चवथा एक प्रसंग दोनतीन वर्षांपूर्वीच आला. माझ्या एका ग्रामस्थ मित्राबरोबर आश्रमासाठी वर्गणी मिळविण्याकरितां मी मुंबईत हिंडत होतो. ते मला आपल्या ओळखीच्या कित्येक गृहस्थांकडे घेऊन जात. एके दिवशीं एका दानशूर

गृहस्थांकडे हे मला घेऊन गेले. हे गृहस्थ बी. ए. असून मी एल्फिन्स्टन हायस्कुलांत शिक्षक असतां माझ्या वर्गांत हे होते, असें त्यांनीं मला सांगितलें. मला त्यांची ओळख राहिली नव्हती. यांना चांगला पगार असून आपल्या प्राप्तीचा बराच अंश हे दानधर्माच्या कामी खर्चतात असें मी ऐकलें होतें. माझ्या भेटीचा उद्देश कळविल्यावर एकंदर सुधारकवर्ग व त्याचे अत्याचार यासंबंधानें त्यांनीं अतिशय कडक टीका करण्याला प्रारंभ केला. आठदहा मंडळी बुदबुद्ध्यांचा डाव चाललेला पाहात बसली होती. अर्थात् खेळाचा विरस होऊन डाव तसाच थांबला. सुधारकांवरच यांचा कटाक्ष होता, असें नाहीं. डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या लाइफ मेंबरांवरहि यांचा कटाक्ष दिसला. “शाळेची व कॉलेजांचीं ग्यादरिंगें करून सगळेजण ऑवळ्यांनीं जेवावयाला बसून जिंकडेतिकडे भ्रष्टाकार माजविण्याचें काम तुम्हीं चालविलें आहे, व तुमच्या या प्रयत्नांनीं समाजाला तुम्ही रसातळाला नेऊन पोचवीत आहां” वगैरे गोष्टी त्यांनीं काळिजाला झोंवणाऱ्या भाषेनें उच्च स्वरांनें सांगितल्या. मधूनमधून अगदीं हलक्या स्वरांनें माझे मत सांगण्यासाठीं एखादें वाक्य बोलण्याचा मी प्रयत्न केला, पण तो अगदींच फिका पडला. तेव्हां कांहीं न बोलतां त्यांचेंच म्हणणें मी ऐकून घेतलें आणि अध्यापाऊणतासांनें त्यांनीं आपलें बोलणें थांबविल्यावर आम्ही तेथून उठलों, ते शेजारी राहणाऱ्या एका मराठी शाळेच्या मास्तरांकडे गेलों. माझ्या बरोबर हिंडणाऱ्या गृहस्थांजवळ यांनीं माझ्या भेटीची इच्छा अनेक वेळां दर्शविली होती. यांच्या बोलण्याचा सारांश इतका होता, कीं, “तुम्ही ज्या गोष्टीसाठीं प्रयत्न करीत आहां त्यांचा एकंदर काय परिणाम होणार हें आपल्याला समजत नाहीं, पण तुमच्याविषयी आदरभाव उत्पन्न होतो, व तो हा एक रुपया देऊन मी व्यक्त करीत आहे.” माझ्या कामांत अशा रीतीचे दोन्ही प्रकारचे पुष्कळ प्रसंग आले.

आमचें लग्न होऊन तीनचार महिने झाले नाहींत तोंच आमचें पटत नसून आमचीं भांडणें होतात, व आम्ही विभक्त होण्याच्या खटपटींत आहोंत अशा बातम्या उठूं लागल्या, व त्या बरच्या दर्जाच्या मंडळींत देखील पसरूं लागल्या. कांहीं कारणानें नरहरपंत पुण्याला आले होते, तेव्हां आमचें भांडण मिदविण्यासाठींच हे आले आहेत असा तर्क कित्येकांनीं केला व तो चहूंकडे पसरला. वेडावांकडा प्रसंग आला असतां आनंदीबाई व तिची संतति यांची कांहींतरी तरतूद असावी, म्हणून माझ्या पश्चात् तिला विम्याच्या पॉलिसीतून वगैरे एकंदर तीन हजार रुपये मिळावे, अशी व्यवस्था करून तो कागद रजिस्टर करण्याचें काम याच सुमाराला चाललें होतें, त्यानेंही बरील कंपनीला चांगली पुष्टि मिळाली. अशा भुमका मधूनमधून बरींच वर्षे उठत असत. आरंभीच्या अनेक पुनर्विवाहित दंपत्यांसंबंधानें लोकांमध्ये अशा बातम्या बारांवार उठत.

प्रो. धोंडो केशव कर्वे

सौ. राधाबाई कर्वे

सौ. आनंदीबाई कर्वे

२० डि. २६.६. १९२१
 श्री. राधाबाई श्री. बाळकृष्णपंत जोशी सौ. मनोरमाबाई
 अंबाताई
 भार्गव

श्री. धों. के. कर्वे व सौ. आनंदीबाई कर्वे

२८. गृहस्थाश्रम (मध्य भाग)

आमचा नवा संसार

आपण गोडघड खावें, उत्तम घरांत राहावें, उत्कृष्ट पोषाख करावा, आणि चैनीनें संसारसुख भोगावें, अशा कल्पना मला अगर आनंदीबाईला कधीं शिवल्या नाहींत. राधाबाईशीं संसार करितांनाहि या गोष्टी कधीं तिच्या अगर माझ्या मनांत आल्या नाहींत. पूर्वीं आणि हल्लींहि आमच्या घरांत आठदहा मनुष्ये असावयाचीं; यामुळे असल्या आयुष्यक्रमाला आम्हांला कधीं अवकाशच मिळाला नाहीं. असल्या गोष्टींनीं होणारें सुख मनुष्याला चक्रविणारें आहे व निर्भेळ सुख ज्यांत व्यावहारिक स्वार्थ कमी अशा कृत्यांनींच मनुष्याला होऊं शकेल, ही गोष्ट अनुभवानें मला पटत चालली होती. आम्हां उभयतांनाहि निसर्गाच्या शाळेंत उत्कृष्ट शिक्षण मिळून उद्योगांत वेळ घालविणेंच आमच्या अंगवटणीं पडलें होतें. उरलेल्या वेळांत मिळणाऱ्या संसारसुखाच्या छुटक्यांनीं आमची वृत्ति होत असे. आम्ही अशा सुखाच्या कधीं पाठीला लागलों नाहीं. त्यांतल्या त्यांत सहजीं जें करून घेतां येई तें टाकलेंहि नाहीं. लग्नानंतर लवकरच माझी पुतणी व आनंदीबाईची भाची म्हणजे रंगलर परांजपे यांची पत्नी, या दोन मुलींना आम्हीं वियाभ्यासासाठीं आणलें, व त्यांच्या शिक्षणाला सुरुवात केली. या दोघींचे नवरे व माझा मुलगा रघुनाथ हे तीन मुलगे घरांत होतेच. इतक्या मंडळीचें आमचें कुटुंब बनून आम्हीं संसाराला सुरुवात केली.

विशेष महत्त्वाचें असें कांहीं न घडतां लग्नानंतर तेरा महिन्यांनीं आनंदीबाईच्या पहिल्या प्रसूतीचा समय येऊन ठेपला. जी अगोदर माझ्याजवळ राहात होती व पुढें अनाथबालिकाश्रमाच्या कामी उपयोगी पडली, ती माझी मेहुणी* पुनर्विवाहानंतर लागलीच मुरुडाला गेली होती. दुसरें कोणी मनुष्य मर्तीला येण्यासारखें नव्हतें. तेव्हां या अडचणींतून बाहेर पडण्याचा मार्ग आनंदीबाईनेंच सुचविला, व तो मलाहि पसंत पडला. मंगळवारच्या ख्रियांच्या इस्पितळांत बाळंतपण उरकून घ्यावें व अकराव्या दिवशीं परत घरीं यावें, असें आम्हीं ठरविलें. आनंदीबाई शरिरानें सशक्त असून कामानें तिचें शरीर कमावलेलें होतें. नाजूकपणाचे चोंचले हिला कधीं खपले नाहींत. दळणकांडणासकट सर्व काम गर्भावस्था वरीच पूर्णतेला येईपर्यंत हिचें चालू असावयाचें. मंगळवारच्या इस्पितळांत दीड मैल चालून गेल्यावर दोन तासांनीं ती प्रसूत झाली. धर्मार्थ चालविलेल्या संस्थेवर व्यर्थ भार घालणें बरें नव्हे हें लक्षांत आणून लहानशी देणगी मीं संस्थेकडे पोहोंचती केली.

* पान १०६ पहा.

संकेताप्रमाणें आनंदीबाई अकराव्या दिवशीं घरीं आली. बाराव्या दिवशीं मुलाचें कान टोंचण्याची वेळ आली. आनंदीबाईला हें करणें अत्यंत वेडगळपणाचें वाटत होतें. तिनें या कामीं माझा सल्ला विचारला व आम्हीं उभयतांनीं त्याचे कान टोंचावयाचे नाहींत, असें ठरविलें. मात्र आनंदीबाईनें या करण्याला सौम्य स्वरूप दिलें. मुलगा फार रडेल, यासाठीं आतां सोन्याच्या सुंकल्यानें कानाला स्पर्श करून वेळ चालवून नेऊं, मग पुढें पाहतां येईल, असें जमलेल्या चार बायकांना सांगून कोणाला कांहीं विपरीत भामूं न देतां आपला कार्यभाग साधला. आम्हीं आमच्या कोणत्याहि मुलाचे कान टोंचले नाहींत. आम्हांला मुलगी झाली नाहीं त्याला इलाज नाहीं; पण झाली असती तर तिचेहि नाककान टोंचावयाचे नाहींत, असें आम्हीं ठरविलें होतें. मुलाचें नांव अर्थाकडे लक्ष देऊन शंकर ठेविलें.

यानंतर दीड वर्षांनीं दुसऱ्या बाळंतपणाचा प्रसंग आला. या वेळीं मी विधवाविवाहप्रतिबंधनिवारक मंडळीच्या कामासाठीं बाहेर हिंडावयाला गेलों होतों. प्रसूति विशेष त्रासदायक होत नाहीं असा पहिल्या वेळेचा अनुभव आल्यामुळे इस्पितळांत न जातां हा प्रसंग घरींच गुदरून नेण्याचें ठरविलें होतें. पहिला मुलगा अगदींच लहान होता. तो घरीं एकटा राहिला नसता, हेंहि त्याला एक कारण होतें. सुदैवानें आनंदीबाईचे बंधु नरहरपंत यावेळीं पुण्याला आले होते ते या प्रसंगां उपयोगी पडले. मुलगा झाला होता. तो उपजल्यानंतर चौवीस तासांनींच वारला. यावेळीं मला घरीं राहतां आलें नाहीं म्हणून फार वाईट वाटलें. सार्वजनिक कामांत गुंतल्यामुळे स्वतःच्या संसारांतील कर्तव्यांकडे दुर्लक्ष करावें लागलें असे पुष्कळ प्रसंग माझ्या आयुष्यांत आले, त्यांतला हा बऱ्याच महत्त्वाचा होय.

आनंदीबाई संसारांत पडल्यानंतर तिचा विषाभ्यास वाढविण्यासाठीं मधून मधून प्रयत्न करण्यांत आले, पण ते साधले नाहींत. घरांत मंडळी बरीच होती, त्यामुळे घरकामाचा बोजा तिच्या अंगावर बराच असे. एकदां साधल्यास ट्रेनिंग कॉलेजाचें सर्टिफिकेट मिळवावें म्हणून कांहीं महिने ती तेंथें गेली; परंतु तें मध्येंच सोडावें लागलें. पहिला मुलगा शंकर हा साडेतीन वर्षांचा होऊन बराच आपला आपण खेळू लागला होता, व त्याच्या पाठीवरचा मुलगा वारला होता. अशा संधीला पुनः कांहीं यत्न झाल्यास करून पाहावा, असें मनांत आलें. या वेळीं घरांत मंडळी अगदीं थोडी होती. मी, वडील मुलगा रघुनाथ व पार्वतीबाई आठवले यांचा मुलगा नाना इतकींच मनुष्ये होतों. माझी पुतणी व पार्वतीबाई आठवले या, मुलींच्या ट्रेनिंग कॉलेजाच्या बोर्डिंगांत राहात होत्या. परांजपे विलायतेला गेले होते, व पुतणीच्या नवऱ्यानें खाणावळींत जेवून मित्राकडे वकिलीच्या अभ्यासाची सोय केली होती. या वेळीं नेट देऊन व गैरसोय सोसून, वेडावांकडा प्रसंग आल्यास निवहाचें कांहीं साधन आनंदीबाईच्या हातीं करून द्यावें असा विचार माझ्या मनांत आला. नागपुराला

डफरिन इस्पितळांत एक वर्षांत मिडबुइफी व बर्सिंग हा अभ्यासक्रम पुरा करून देण्याची नवीन सोय झाली होती, तिचा फायदा घेण्याचें आम्हीं ठरविलें. मुलगा बरोबर असूं देण्याची विशेष परवानगी मिळवून आनंदीबाईची नागपुराला रवानगी केली. या वेळीं आम्हीं फर्ग्युसन कॉलेजाच्या आवारांत प्रि. आगरकर यांनीं स्वतःसाठीं बांधलेल्या घरांत राहात होतो. आमच्या जेवण्याखाण्याची व्यवस्था काय करावी हा प्रश्न उपस्थित झाला. घरांत ब्राह्मण अगर बाई ठेवणें हें बऱ्याच खर्चाचें काम; शिवाय त्यांजवर कोणी पाहणारें नसलें म्हणजे नासधूस व नेआण काय करतील ती वेगळीच. तेव्हां या पंचाइतीत न पडतां स्वतःच स्वयंपाक करण्याचें मीं ठरविलें, व तें कोणतीहि अडचण न येतां एक वर्ष तडीस गेलें. घरांत चाकर माणूस ठेवलें म्हणजे पुष्कळ वेळां पैसा खर्चून आपली स्थिति परतंत्र होते. तें मनुष्य मालकाची सवड न पाहतां आपलीच सवड पाहात असतें. यासाठीं याहि भानगडींत न पडतां सर्व काम आपलें आपणच करण्याचें मीं ठरविलें. झाडसारवणापासून तों धोतरें धुणें, स्वयंपाकाचीं भांडीं घासणें, वगैरे सर्व कामें माझा मीच करूं लागलों. किरकोळ कामांत मुलांची थोडी मदत होई. फक्त दळण मात्र बाहेर देत असे. पैसे वांचविणें हा मुख्य हेतु होताच; पण स्वतःला एक प्रकारची शिस्त लागावी व वेळ पडल्यास कोणतींहि काम करण्याला जड वाटूं नये, या हेतूनें या प्रसंगाचा असा उपयोग मीं करून घेतला. मध्यें कांहीं अडचणी न येतां आनंदीबाईचा एक वर्षाचा अभ्यास पुरा होऊन सर्टिफिकेट मिळवून ती घरीं आली.

ज्याप्रमाणें पाहिल्या संसारांत राधाबाईला घरीं भरपूर काम असे, त्याचप्रमाणें या नव्या संसारांत आनंदीबाईलाहि अतिशय काम असे. ही कामाला कधीं कंटाळली नाहीं. बाजारहाट करण्याचें काम दुसऱ्या कोणाकडून चांगलें होत नाहीं हें पाहून तीं तिनें आपणाकडेच घेतलें. उंची कपडे अगर दागदागिने यांत तिनें कधीं लक्ष घातलें नाहीं. आमच्या संसारांत दुखणीबाणीं अगर बरेवाईट प्रसंग फारसे आले नाहींत. आनंदीबाईचा आणखी एक प्रसूतीचा प्रसंग इस्पितळांत व एक घरीच उरकून घेण्यांत आला. अशा रीतीनें विशेष कांहीं न घडतां आमची संसारयात्रा बरीच वर्षे चालली.

आतां एका आनंदाच्या प्रसंगाचा उल्लेख करून हें प्रकरण संपवितों. आनंदीबाईचे तीर्थरूप कांहीं कामानिमित्त पुण्यास आले होते ते आम्हांला भेटावयाला आले. जनलज्जा आणि मनलज्जा यांच्यासाठीं त्यांनीं आमच्या घरीं उतरून अब्रोदकाचे ग्रहण करणें अशक्य होतें. बाबा, आनंदीबाई व मी अशीं सुखदुःखांच्या गोष्टींत गुंतलों असतां आमचा मुलगा शंकर तेथें आला. त्याला पाहून गहिंवरलेल्या स्वरानें पुढील वाक्य त्यांच्या तोंडून निघालें. “रामा ! हें तुझें स्वरूप या जगांत कारे कोणाच्या नजरेला पडावयाचें होतें ! पण तुझी लीला अगाध आहे !”

तोंडांतून हे शब्द आणि डोळ्यांतून टप् टप् टप् आनंदाश्रु एकदमच बाहेर पडले, आणि त्यांनीं झट्टिशीं त्या मुलाला घेऊन कवटाळले. हे भक्तिमार्गी भाविक गृहस्थ आहेत. सर्व कांहीं राममय आहे, अशीं यांची दृढ भावना आहे. दररोज पहाटेलां चार साडेचार वाजतां उठून रघुपतीच्या देवळांत जाऊन कांकड आरती करावयाची, व गांवांतील सर्व देवांचें दर्शन घेऊन सूर्योदयापूर्वीं परत यावयाचें, असा यांचा नित्यक्रम आहे. घरांतून बाहेर पडल्यापासून परत येईपर्यंत उच्चस्वरानें भजन व अभंग म्हणणें सारखें चाललेलें असावयाचें. नव्वद वर्षांच्या वयांतहि हा त्यांचा क्रम अजून चालला आहे. फक्त अलीकडे दोनतीम वर्षे पहाटेला उठवत नाहीं. हे पुनः एकदां आम्हांला भेटावयाला आले होते, त्या वेळीं आश्रम वगैरे पाहून त्यांना फार आनंद झाला. सर्वांभूतीं परमेश्वर ही त्यांची भावना आहे. महार वगैरे अस्पृश्य मानलेल्या जातीविषयीं यांचें मन थोर आहे. त्यांचा कंटाळा न करितां उन्हाळ्यांत कांहीं कामानिमित्त अशीं माणसें थकूनभागून यांजकडे आलीं, तर त्यांना ताक वगैरे पाजून तृप्त करून परत पाठवावयाचें, असा यांचा परिपाठ आहे.

२९. लेखनव्यवसाय

ह करण्याची माझ्या अंगी पात्रता नाही, व हा मी फारसा केलाहि नाही. तो आपण होऊन जर मजकडे चालत आला नसता, तर मी त्याच्या वाटेला गेलों नसतो. मी अगदीं पहिला लेख पै फंडासंबंधानें लिहिला. मुरुडफंडाची कल्पना मनांत येऊन ती यशस्वी झाली होती, व स्नेहसंवर्धक मंडळीच्या द्वारे त्या धर्तीवर तालुक्यासाठीं फंड काढण्याचे विचार मनांत येत. सगळ्या हिंदुस्थानासाठीं एक फंड निघावा, व कोणावर विशेष ओझे न पडतां बरीच मोठी रक्कम जमून तिचा देशकार्यासाठीं विनियोग व्हावा, असेंहि मनांत येई. ही माझी कल्पना मीं हौसेनें लिहून काढिली. हा लेख लहान खरा, पण तो तळमळीनें लिहिलेला व स्वयंस्फूर्तीचा होता. दरसाल दरमाणशीं एक पै याप्रमाणें हिंदुस्थानांतील लोकसंख्ये-इतक्या पै वसूल करून त्या फंडाची व्यवस्था लावण्यासाठीं एक योजना तयार केली होती. एका जिल्हाकामगाराच्या हाताखालीं तीनचार फंड जमविणारे कारकून असावे, त्यांनीं गांवोगांव हिंडून जिल्हाचा वसूल करावा, गांवांतील लोकसंख्येइतक्या पै वसूल झाल्या नाहीत, तर तेथल्या प्रमुख मनुष्यांनीं ती तूट भरून काढावी, तालुक्यांत येणारी तूट तालुक्याच्या मुख्य ठिकाणच्या पुढ्यांनीं भरून काढावी, व जिल्हाकामगारानें जिल्हाच्या लोकसंख्येइतक्या पै जिल्हांतील ठळक लोकांची मदत घेऊन भरून काढाव्या. याप्रमाणें प्रांतासाठीं, इलाख्यासाठीं व देशासाठीं ऑफिसर व कमिटेच्या नेमून फंड जमविणें व तो खर्च करणें यासंबंधानें व्यवस्था लावावी. हा लेख नरहरपंतांनीं नेटिव्ह ओपिनियन वर्तमानपत्रांत छापविला होता.

दुसरा लहानसा लेख मुंबईला असतांनाच लिहिला. 'परोपकार' या विषयावर नरहरपंत व मी यांजमध्ये पुष्कळ वादविवाद होत असे. स्पेन्सरच्या उन्नत स्वार्थाच्या (enlightened selfishness) बाजूने ते नेहमी बोलत, व निवळ परोपकाराच्या तर्क मी भांडत असें. या सुमाराला अमेरिकेंतील सुप्रसिद्ध दानशूर गृहस्थ आन्ड्र्यू कार्नेजी यांचा या विषयावर एक निबंध वर्तमानपत्रांतून आला होता, तो त्यांनीं मला दाखविला. तो मला फारच आवडला. कारण त्यांतील विचार मला तंतोतंत पटले. परोपकार करणें तो असा करावा कीं, त्याचें पर्यवसान उपकृत मनुष्य आळशी बनण्यांत होऊं नये; शिडीप्रमाणें वर चढत जाण्याच्या कामीं त्याचा त्याला उपयोग व्हावा, हा त्यांतला सारांश होता. नरहरपंतांच्या प्रोत्साहानानें या निबंधाचें मी भाषांतर केलें, व तें त्यांनीं श्रीयुत हरिभाऊ आपटे यांच्या मार्फत त्यावेळचें पुण्यांतील मासिक पुस्तक 'मनोरंजन व निबंधचंद्रिका' यांत प्रसिद्ध करविलें.

पुण्यांत आल्यानंतर श्रीयुत दाभोळकर यांच्या पुस्तकमालेंत मीं कांहीं पुस्तकें लिहिलीं. हीं सर्व भाषांतरेच होतीं. प्रथम 'शास्त्राहस्य' पुस्तकांत 'मानवी प्राण्याची मूळपीठिका' हा निबंध डार्विनच्या 'मनुष्याचा अवतार' (Descent of Man) या पुस्तकांतील एका लहानशा भागावरून लिहिला, तो पसंत पडल्यावरून श्रीयुत व. ग. दाभोळकर यांनीं मला स्पेन्सरच्या 'Beneficence' या ग्रंथाचें भाषांतर करण्याचें काम दिलें. सदर भाषांतर त्यांनीं 'आत्मनीतीचीं तत्त्वें व परोपकार' या पुस्तकांत प्रसिद्ध केलें. यानंतर स्पेन्सरच्या 'Inductions of Ethics' या पुस्तकाचें भाषांतर त्यांच्या इच्छेवरून मीं केलें, ते त्यांनीं 'नीतिशास्त्राचे सामान्य सिद्धान्त' या पुस्तकाच्या द्वारे आपल्या पुस्तकमालेंत प्रसिद्ध केलें. सिजविकच्या 'Elements of Politics' या पुस्तकाच्या पूर्वार्धाचें भाषांतर करण्याचें काम त्यांनीं प्रो. वासुदेव बळवंत पटवर्धन यांजवर सोंपविलें होतें; परंतु तें पुरें करण्यास त्यांना वेळ न मिळाल्यामुळें त्यांतला अर्धा भाग दाभोळकरांनीं मजकडे दिला, तो 'राजनीतीचीं मूलतत्त्वें, पूर्वार्ध' या पुस्तकांत प्रसिद्ध झाला. श्रीयुत दाभोळकर यांनीं जर हें काम मजवर सोंपविलें नसतें, तर आपण होऊन अशा प्रकारचें काम मीं हातीं घेतलें नसतें.

या व्यवसायापासून मला फार उपयोग झाला. माझे इंग्रजी ग्रंथांचें वाचन अगदींच तुटपुंजीचें होतें, त्यांत थोडीशी भर पडली. एरव्हीं पुस्तक वाचणें आणि भाषांतर करण्यासाठीं हळुहळू विशेष लक्ष देऊन वाचणें यांत फरक असतो. हीं पुस्तकें काळजीपूर्वक वाचलीं गेल्यानें माझ्या ज्ञानांत भर पडली व विचारशक्ति वाढली. वेळेवर काम संपवून देण्याचा नेट मार्गें नसता, तर माझ्या हातून हें वाचन झालें नसतें. शिवाय द्रव्याचीहि थोडीशी प्राप्ति झाली. पुढें अनाथवालिकाश्रमाचें काम पुष्कळ पडूं लागलें व हा व्यवसाय मीं अगदीं सोडून दिला.

३०. विधवाविवाहोत्तेजक मंडळी

माझ्या हातून हिंदी स्त्रीसमाजाची जी अल्प सेवा घडत आहे, तिचे मूळ कारण पुनर्विवाहाच्या कामांत मी पुढे पाऊल टाकले हें होय. मी अतिशय मोठ्या जबाबदारीची गोष्ट केली आहे व आतां मला माझ्या आग्रुण्याचा उपयोग ही जबाबदारी ओळखून केला पाहिजे, असे विचार माझ्या मनांत येऊ लागले. जी गोष्ट मी केली तिनें मी कृतकृत्य झालों नसून माझ्या कार्याला केवळ प्रारंभ झाला आहे असें मला वाटूं लागलें. ज्या महत्कार्याशीं मी निगडित झालों आहे, त्याला उज्वल स्वरूप येईल असें माझ्या हातून कांहीं तरी घडावें, अशी इच्छा मला उत्पन्न झाली. विधवाविवाहाच्या कार्यासाठीं आपणाला काय करतां येईल, हे विचार एकसारखे मनांत घोळूं लागले. दक्षिणी लोकांत विधवाविवाहाच्या कार्यासाठीं झटणारी संस्था त्या वेळीं मुंबई, महाराष्ट्र, वऱ्हाड व मध्यप्रांत या कोणत्याहि ठिकाणीं नव्हती. प. वा. विष्णुशास्त्री पंडित यांनीं स्थापन केलेली पुनर्विवाहोत्तेजक मंडळी त्यांच्या बरोबरच लयाला गेली. हे गृहस्थ पश्चिम हिंदुस्थानांतील पुनर्विवाहाच्या कार्याचे अध्वर्यु होते, व यांनीं आपलें तनमनधन या कार्याला अर्पण केलें होतें. यांनीं श्रीशंकराचार्यांसमोर विधवाविवाहाच्या सशास्त्रवेद्वल वादविवाद होऊन निर्णय व्हावा यासाठीं अतोनात खटपट केली. हा निर्णय जरी त्या वेळीं प्रतिकूल झाला, तरी जे दहा शास्त्री पंच नेमले होते, त्यांपैकी चारांनीं अनुकूल मत दिलें होतें, व पांचव्या शास्त्र्यांनीं जरी आयत्या वेळीं प्रतिकूल मत दिलें, तरी त्यांचें खरें खरें मत पुनर्विवाहपक्षाला अनुकूल होतें या गोष्टी फार महत्त्वाच्या होत्या. त्या वेळीं सगळ्या महाराष्ट्र लोक-समाज या प्रश्नावरील चर्चेनें दुमटुमून राहिला होता. पण महाराष्ट्राच्या दुर्दैवानें विष्णुशास्त्री पंडित आमच्या समाजाला पुष्कळ वर्षे लाभले नाहींत. हे स्वतः विधवेशीं लग्न करून ' बोले तैसा चाले ' या साधुवर्याच्या कसोटीला उतरले; परंतु यानंतर एकदोन वर्षांतच म्हणजे १८७५ च्या सुमाराला यांचा अंत झाला. यांच्या पश्चात् दक्षिणी लोकांत या कार्याचा वाली कोणी नाहींसा झाला. दानशूर गुजराती पुनर्विवाहित गृहस्थ माधवदास रघुनाथदास हे पुनर्विवाहेच्छु विधवांना आश्रय देत असत, व न्यायमूर्ति रानडे हेहि कोणाला सल्लामसलत देऊन व द्रव्याची मदत देऊन थोडी झीज सोशीत. १८७५ पासून विधवाविवाहाच्या कार्याची फारच हेळसांड झाली. या कार्यासाठीं थोड्याशा कळकळीनें काम करणारे एक गृहस्थ होते. ते माझे मित्र प. वा. सदाशिवराव केळकर होत. हे गृहस्थ सत्पुरुष या पदवीला यात्र होते; पण हे ब्रह्मसमाजाला वाहिलेले असल्यामुळें विधवाविवाहाच्या कार्याला यांचा व्हावा तितका उपयोग झाला नाहीं. त्यांनीं विधवेशीं लग्न केलेलें

होते, व ते हिंदुधर्मशास्त्राच्या विधीनेच केले होते; पण पुढे हे अनुष्ठानिक ब्रह्मो म्हणजे ब्रह्मसमाजाची मते आचरणांत आणणारे झाल्यामुळे जुन्या पद्धतीने या कार्याचा विस्तार करण्याला हे असावे तितके योग्य नव्हते. तथापि या स्थितीतहि या कार्याला त्यांजकडून बरीच मदत झाली. पण त्यांचे खरे जीवितकार्य म्हणजे प्रार्थनासमाजाचे काम होय. या गृहस्थांविषयी अत्यंत पूज्यबुद्धि माझ्या मनांत नेहमी असेच आहे. असे बंधु पुरुष आपल्या समाजांत अत्यंत विरळ आहेत; म्हणूनच तो अशी कष्टदशा भोगित आहे.

अशा स्थितीत आपण या कार्यासाठी एक संस्था स्थापन करावी, असे माझ्या मनांत आले. विधवाविवाहाचे आद्यप्रवर्तक पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर आणि आमच्याकडील या कार्याचे धुरीण प. वा. विष्णुशास्त्री पंडित यांनी आंखलेल्या मार्गाने या कार्याचा विस्तार करण्याला या संस्थेने झटवें, अर्थात् १८५६ च्या कायद्याला संमत असणारे पुनर्विवाह या संस्थेला मान्य असावे, असे मी योजिले. जातिभेदाचा अत्यंत विकट प्रश्न बाजूला ठेवून निर्भेळ पुनर्विवाहाच्याच कार्यासाठी झटण्याचा मी निश्चय केला, व अशा प्रकारच्या पुनर्विवाहित गृहस्थांशी मी पत्र-व्यवहार सुरू केला. रा. ब. वामनराव कोल्हटकर हे गृहस्थ पुष्कळांना माहित आहेत. हे त्या वेळी मध्यप्रांतांत एका मोठ्या सरकारी हुद्यावर होते. हे स्वतः पुनर्विवाहित असून त्यांनी पुष्कळ घस सोसून वजनदार लोकांमध्ये कांहीं पुनर्विवाह घडवून आणले होते. रा. ब. कोल्हटकर यांना मी आपले विचार कळविले, व ते त्यांना पसंत पडून त्यांनी मला या कामी फार प्रोत्साहन दिले.

या प्रांतांत पुनर्विवाहाच्या जुन्या पद्धतीचा पुरस्कार करणारे वजनदार पुनर्विवाहित गृहस्थ कोणी नव्हते. तेव्हां मध्यप्रांतांत जाऊनच आपण या कार्याचा पाया घालावा असे मला वाटले. म्हणून १८५६ च्या कायद्याअन्वये पुनर्विवाहाचा प्रचार करू इच्छिणाऱ्या व मध्यप्रांतांतील पुनर्विवाहित गृहस्थांच्या विचारें ता. ३१ डिसेंबर १८९३ रोजी वर्धा येथे श्रीयुत वासुदेव विनायक परांजपे यांच्या घरी सभा भरविण्याचे ठरविले.

इतक्यांत पुण्यांत पुनर्विवाहाच्या कार्याचे पाऊल पुढे पडण्याचा लवकरच एक योग आला. श्रीयुत ए. शंकरराव अगर शं. सी. फडके हे दक्षिण हैदराबादेच्या हायस्कुलांत मास्तर होते. यांचे पाहिलेच लग्न व्हावयाचे असून ते विधवेशी करण्याचा यांनी संकल्प केला, व तो तडीलाहि नेला. त्यांना वधूहि अगदी योग्य मिळाली. श्रीयुत सदाशिवराव गोवंडे म्हणून इनामखात्यांत मोठ्या दर्जाचे एक कामगार पुण्यांत होते, त्यांची पंधरा वर्षांची विधवा सुलगी होती. तिचे बंधु श्रीयुत भास्करराव गोवंडे यांनी धैर्याने आपल्या बहिणीच्या पुनर्विवाहाच्या कामी पुढाकार घेऊन कार्य तडीला नेले. ज्या घरी मी राहात होतो तेथे, म्हणजे मेहेदळ्यांच्या

बागेतील बंगल्यांत, हें मंगलकार्य करण्यांत आलें. गोवंड्यांचें घराणें पुण्यांतलि बजनदार घराण्यांत गणलें जात होतें, यामुळें या विवाहाचा लोकमतावर चांगला परिणाम झाला. हा विवाह डिसेंबरांत झाला व पुढें लवकरच पुनर्विवाहाच्या मंडळीची स्थापना करण्यासाठीं वर्ध्याला जावयाचें होतें. श्रीयुत गोवंडे व फडके यांनीं या कामीं मदत करण्याचें कबूल करून आम्ही त्रिवर्ग वर्ध्याला गेलों.

तिकडील मंडळी आमची वाटच पाहात होती. आमच्या प्रयत्नांना व्यवस्थित स्वरूप यावें यासाठीं आम्हांला संस्थेची घटना करावयाची होती. यासाठीं निवळ मौज पाहणाऱ्या कमी धैर्याच्या लोकांना न बोलावितां आस्थेच्या गृहस्थांना मात्र आम्हीं बोलाविलें होतें. सभेला एकंदर १४ गृहस्थ हजर होते; पण त्यांपैकीं तीव्र कळकळीचे सातच होते, व तेवढेच त्या दिवशीं सभासद झाले. त्यांचीं नांवां येणेंप्रमाणें:—

१. श्रीयुत ह. गो. पाध्ये, ए. अ. कमिशनर, (प्रि. दा. ग. पाध्ये यांचे चुलते) (अध्यक्ष).
२. रा. व. वा. म. कोल्हटकर, नागपूर
३. श्रीयुत श्री. ग. परांजपे, फॉरिस्ट ऑफिसर, जवळपूर
४. ,, वा. वि. परांजपे, वकील, वर्धा
५. ,, शं. सी. फडके, शिक्षक, दक्षिण हैदराबाद
६. ,, भा. स. गोवंडे, पुणें
७. ,, धों. के. कर्वे, पुणें

यांत श्रीयुत पाध्ये व वा. वि. परांजपे यांचा पुनर्विवाहाच्या कार्याशीं प्रत्यक्ष संबंध नसतां केवळ विधवाविषयीं वाटणाऱ्या कळकळीनें पुनर्विवाहितांच्या बरोबर लोकनिंदा सहन करण्याला हे तयार झाले होते. या सभेंत मंडळीच्या घटनेसंबंधानें वगैरे एकंदर २५ नियम ठरले. त्यांतील महत्त्वाचे येणेंप्रमाणें :—

१. या मंडळीला विधवाविवाहोत्तेजक मंडळी असें नांव द्यावें.
२. होईल तितकें जातिबंधनें व पूर्वापार चाली यांचें उल्लंघन न करितां विधवा-विवाहाला उत्तेजन देणें.
३. पुनर्विवाहित स्त्रीपुरुष अगर त्यांच्याशीं उघडपणें पंक्तिव्यवहार करणारे स्त्री-पुरुष यांना मात्र या मंडळीचे सभासद होतां येईल.
४. पंक्तिव्यवहार न करितां सहानुभूति दाखविणारे स्त्रीपुरुष मंडळीचे हितचिंतक समजले जावे.
५. या मंडळीच्या सभासदांमध्ये व त्यांच्या कुटुंबांतील मनुष्यांमध्ये दळणवळण व्हावें या हेतूनें दोनदोन वर्षांनीं या मंडळीच्या सभासदांचा कुटुंबमेळा भरला जाईल व त्याच वेळीं सभासदांची साधारण सभा भरली जाईल.

अशा रीतीनें संस्थेची घटना होऊन व तिचें धोरण आंखलें जाऊन आम्ही पुण्याला परत आलों, व व्यवस्थित रीतीनें कामाला सुरुवात केली.

या ठिकाणीं पुनर्विवाहाच्या कार्यासाठीं मनापासून झटणाऱ्या व झीज सोसणाऱ्या मध्यप्रांतांतील दोघां गृहस्थांच्या नांवांचा उल्लेख प्रमुखत्वानें करणें जखर आहे. यांपैकीं एक रा. ब. वामनराव कोल्हटकर यांचे मित्र जबलपूरचे प. वा. कृष्णराव गोळवलकर हे होते. हे एकद्वय असिस्टंट कमिश्नर होते. यांनीं पुनर्विवाहाच्या शास्त्रार्थासंबंधानें एक लहानसें पुस्तक लिहून प्रसिद्ध केलें होतें. हे पुनर्विवाहितांशीं उघडउघड पंक्तिव्यवहार करीत, व यामुळें लोकांनीं यांना अपंक्त ठेविलें होतें. दुसरे गृहस्थ जबलपूरचे सन्मान्य वृद्ध मुवि काका साने* होत. यांनीं पुनर्विवाहाची बाजू जी एकदां धरली ती कायम ठेविली. हे अगदीं जुन्या पद्धतीनें वागणारे गृहस्थ आहेत. धर्मसंबंधीं नैमित्तिक कर्में यांच्या घरीं अगदीं व्यवस्थित रीतीनें होत असतात. पुनर्विवाहितांशीं उघडपणें संबंध ठेविल्यामुळें भिक्षुक त्रास देऊं लागले, तेव्हां यांनीं खटपट करून वर्गणी जमवून पुनर्विवाहाच्या मंडळीसाठीं एक पगारी भिक्षुक ठेविला. वर्गणींत जेवढें कमी पडे तेवढें हे स्वतः देत असत. या कामीं यांनीं फारच झीज सोसली. कोणत्याहि देशकार्यासाठीं अतोनात खटपट करून मदत मिळवून द्यावयाची हें व्रत त्यांनीं अपायर्यत चालू ठेविलें आहे. यांच्यासारखे करारी व देशकार्याची कळकळ बाळगणारे गृहस्थ आपल्या समाजांत फार थोडे आहेत.

३१. पुनर्विवाहितांचे कुटुंबमेळे †

पुनर्विवाहित गृहस्थांमध्ये विधवाविवाहाच्या कार्यासाठीं जितकी कळकळ असूं शकेल तितकी सामान्यतः इतरांमध्ये उत्पन्न होणें शक्य नाही. एकदां ही पायरी चढल्यावर या कार्यासाठीं झटणें हा त्यांचा स्वार्थच होऊन बसतो. ही गोष्ट लक्ष्यांत आणूनच कुटुंबमेळे भरविण्याची मी योजना केली. इतर गृहस्थांची जरी या कार्याला सहानुभूति मिळाली, तरी ती पुरुषांपुरतीच व कित्येक वेळां तितक्यापुरतीच असते. या कार्यासाठीं स्त्रियांनीं पुढें येणें ही गोष्ट त्या वेळीं तरी बहुतेक अशक्य होती. पुनर्विवाहित गृहस्थ दूरदूर राहणारे असल्यामुळें त्यांजमध्ये संघट्टन होऊन त्यांजकडून काहीं सहकार्य व्हावें हा या मेळ्यांचा हेतु होता. पुनर्विवाहित गृहस्थ, त्यांच्याशीं शरीरसंबंध केलेले गृहस्थ व त्यांच्याशीं उघडपणें पंक्तिव्यवहार करणारे गृहस्थ इतक्यांचा या मेळ्यांत समावेश व्हावयाचा होता.

* हे दोन वर्षांपूर्वी (१९२६) परलोकावासी झाले.

† पहिल्या दोन मेळ्यांची हकीकत मंडळीच्या प्रोसीडिंग बुकांतून घेतलेली आहे.

पहिला मेळा पुण्यांत मी राहत होतो त्या घरी म्हणजे शनिवारांत मेहेदळ्यांचे बागेंत २१ मे १८९४ रोजी भरला. पुनर्बिवाहित गृहस्थ व त्यांची पुनर्बिवाहापासून झालेली संतति मिळून एकंदर या कार्याचे आधार अशीं २२ मनुष्ये हजर होती, त्यांचा तपशीलः—

श्रीयुत दिनकर भिकाजी जोशी व कुटुंब (बेळगांव)	७
श्रीयुत कृष्णाजी धोंडदेव पंगे व दोन मुलें (नाशिक)	३
श्रीयुत कृष्णाजी गोविंद पेंडसे व कुटुंब (पुणे)	७
श्रीयुत शंकर सीताराम फडके व कुटुंब (द. हैदराबाद)	२
श्रीयुत धोंडो केशव कर्वे व कुटुंब (पुणे)	३
एकूण २२	

या वेळीं या कार्यासाठीं झटणारे व उघडपणें सहानुभूति दर्शविणारे कित्येक गृहस्थ हजर होते, त्यांचीं नांवें येणेंप्रमाणेंः—

रा. व. चिं. ना. भट; प्रिन्सिपल गो. ग. आगरकर; प्रो. चिं. गं. भानु; प्रो. वा. व. पटवर्धन; श्रीयुत वा प्र. परांजपे; श्रीयुत. रा. भि. जोशी; श्रीयुत सी. ग. देवधर; श्रीयुत वा. ग जोशी व श्रीयुत स. ग. परांजपे.

याच वेळीं मंडळीच्या सभासदांची सभा होऊन नियमांत दुरुस्ती करून सभेचीं इतर कामे करण्यांत आलीं. प्रि. आगरकर यांना सभेचें अध्यक्षस्थान दिलें होतें. या सभेंत एक व्यवस्थापक मंडळी नेमण्यांत आली व डॉ. भांडारकर यांना तिचे अध्यक्ष नेमलें.

पुनर्बिवाहित कुटुंबांचा दुसरा मेळा सन १८९७ सालीं उमरावतीला सामाजिक परिषद् भरली तेव्हां म्हणजे डिसेंबरचे अखेरीला भराविण्यांत आला. मेळ्याला हजर असलेलीं पुनर्बिवाहित मनुष्ये व त्यांची संतति यांची यादी येणेंप्रमाणेंः—

रा. व. वा. म. कोल्हटकर (नागपूर)	१
श्रीयुत भा. स. थत्ते व त्यांचें कुटुंब (उमरावती)	२
„ ना. चिं. भट (अकोला)	२
डॉ. ल. दा. गद्रे व कुटुंब (नागपूर)	२
श्रीयुत डी. वी. जयवंत व कुटुंब (उमरावती)	२
„ गो. रा. अनगळ व कुटुंब (यवतमाळ)	२
„ रा. गं. देशपांडे व कुटुंब व मुलगा (तागपूर)	३
„ श्री. ग. परांजपे (जबलपूर)	३
„ बि. ना. मराठे (हर्दा)	१
„ धों. के. कर्वे व कुटुंब व मुलगा (पुणे)	३
एकूण २१	

या मंडळीचें चारपांच दिवस बरेंच संघटण झालें. या मंडळीची एक सभा श्रीयुत रा. व. अनगळ यांच्या घरीं भरविण्यांत आली. रा. व. वामनराव कोल्हटकर हे अध्यक्ष होते. या सभेंत विशेषतः पुनर्विवाहित गृहस्थांमध्ये दळणवळण वाढविण्याला व बहुजनसमाज आणि पुनर्विवाहित गृहस्थ यांजमधील अंतर करवेल तितकें कमी करण्यास कोणते उपाय योजावे, याबद्दल विचार झाला. सरतेशेवटीं मीं पुढील सूचना सभेपुढें मांडल्या, व त्या सर्वांनुमते पसंत होऊन त्या त्या वेळीं हजार नसणाऱ्या पुनर्विवाहित गृहस्थांकडे मतांकरितां पाठवाव्या, असें ठरलें.

१. निदान षांच वर्षांतून एकदां पुनर्विवाहित कुटुंबाचा मेळा अशा वेळीं व अशा स्थळीं भरवावा कीं, त्यासाठीं सर्व पुनर्विवाहित कुटुंबांना जातां यावें. आणि ज्या गरीब कुटुंबांना भाड्याचा खर्च करण्याचें सामर्थ्य नसेल त्यांना तो देऊन तेथें आणावें, आणि वेळ व स्थळ हीं अशा रीतीनें पसंत करावीं कीं, त्या प्रसंगां दुसरे कोणतेहि महत्त्वाचे उद्योग असूं नयेत.

२. शरीरसंबंधाच्या कामांत देशस्थ, कोंकणस्थ व फऱ्हाडे यांच्या पलीकडे तूर्त जाऊं नये.

३. व्रतबंध आणि विवाह हे दोन विधि आपल्या प्राचीन पद्धतीप्रमाणें व्हावे. निदान १८५६ चा विधवाविवाहाचा कायदा लागू पडण्यास अवश्य इतके तरी विधि झाले पाहिजेत.

४. पंक्तिव्यवहाराच्या कामांत सामान्यतः आपल्या पूर्वं पद्धतीला अनुसरून चालावें आणि विवाहादि सार्वजनिक प्रसंगां तर त्यासंबंधानें विशेष काळजी घ्यावी अशी पुनर्विवाहित गृहस्थांना शिफारस करावी.

या मेळ्यासंबंधानें एक प्रसिद्ध पंक्तिभोजन करून त्याला कॉन्फरन्ससाठीं आलेल्या व पुनर्विवाहितांशीं उघडपणें पंक्तिव्यवहार करण्याला तयार असलेल्या तेथल्या गृहस्थांना निमंत्रण करावें, असा बेत होता व त्याप्रमाणें बहुतेक तयारीहि झाली होती. परंतु त्यामुळें बऱ्याच गृहस्थांचीं मनें दुखविलीं जाण्याचा संभव दिसल्यामुळें तो बेत रहित करावा लागला. तथापि श्रीयुत व्यंकटराव मुधोळकर यांनीं त्या प्रसंगां पुनर्विवाहित कुटुंबांना मेजवानी देऊन त्यावेळीं कांहीं इतर गृहस्थांस बोलाविलें होतें. यानंतर सर्व मंडळी परत आपापल्या गांवीं गेलीं.

तिसरा मेळा पुणें येथें रा. व. कोल्हटकर यांच्या ज्येष्ठ कन्येच्या विवाहाच्या प्रसंगां सदाशिव पठेंत मळेकरांच्या वाड्यांत १९१३ सालीं भरला होता. हा विवाह पुनर्विवाहाच्या कार्याला बळकटी आणणारा होता. पुनर्विवाहितांच्या संततीचें पुढें काय होणार, हा प्रश्न पुष्कळांना फार विकट वाटत होता; आणि पुनर्विवाहितांना पश्चाताप करण्याची वेळ त्यांच्या मुलींचीं लग्नें करण्याच्या प्रसंगां येईल, असें ते म्हणत असत. या विवाहांतील वधू पुनर्विवाहित दांपत्याची संतति असून

वर सिव्हिल सर्व्हिसची परीक्षा झालेले प्रथमवरच असल्यामुळे या विवाहाला फारच महत्त्व आले होते. वरपक्ष आणि वधूपक्ष हे दोन्ही समाजांतील वरच्या दर्जाचे होते. यामुळे उभयतांचे उच्च दर्जाचे आसइष्ट दूरदूरच्या ठिकाणांहून आले होते व पुनर्विवाहाच्या प्रसंगी थोडी दूर राहणारी पुण्यांतील पुष्कळ प्रतिष्ठित मंडळी या विवाहाच्या प्रसंगी हजर होती. या विवाहाने पुण्यांत पुनर्विवाहाच्या कार्याचे पाऊल बरेच पुढे पडले. सोळा पुनर्विवाहित कुटुंबांची मिळून एकंदर ४६ मनुष्ये हजर होती. इतकी पुनर्विवाहित मंडळी सहजी एकत्र जमण्याचा योग आल्यामुळे मेळ्याचे काम याच वेळी साधून घेण्यांत आले. पुनर्विवाहित मंडळीची सभा होऊन पुनर्विवाहासंबंधाच्या कित्येक गोष्टींची चर्चा झाली. हल्लीं दरसाल २५ जुलई हा दिवस पुनर्विवाहाच्या कार्याचा दिवस म्हणून पाळला जातो, व त्या दिवशीं पुष्कळ ठिकाणीं सभा होऊन या विषयावर चर्चा होत असते. ता. २५ जुलई १८५६ रोजी पुनर्विवाहाचा कायदा पास झाला, यासाठी या कार्याच्या चळवळीकरितां हा दिवस पसंत करण्याचे या मेळ्याच्या वेळीं ठरले.

यानंतर चवथा मेळा गेल्या (१९१५) मे महिन्यांत प्रांतिक सामाजिक परिषद् भरली त्याच मंडपांत भरला होता. सुमारे पंचवीस पुनर्विवाहित कुटुंबांतील बायका व मुले मिळून ६० मंडळी हजर होती व या कार्याची विशेष कळकळ वाळगणारे कांहीं स्त्रीपुरुष होते. या मेळ्याचा वेत आयत्या वेळीं ठरल्यामुळे कार्यक्रमाला मिळावा तितका वेळ मिळाला नाही. तथापि उपाहारानंतर स्त्रीपुरुषांची सभा भरून पुनर्विवाहितांच्या कर्तव्यांबद्दल वगैरे भाषणे झालीं. पुनर्विवाहाच्या कार्याला सर्वस्वी वाहिलेला, निदान आपला फुरसतीचा सर्व वेळ या कार्याला वाहणारा, कोणी तरी पुरस्कर्ता या कार्याला पाहिजे आहे.

३२. विधवा-विवाह-प्रतिबंध-निवारक मंडळी

विधवाविवाहाचे कार्य जितकें लोकमताला न दुखवितां करणें शक्य असेल तितकें करावें, असें मीं योजिलें होतें. तारुण्यांतील बेपर्वाई माझ्यांतून नाहीशी झाली होती. सोंवळ्याओंवळ्यावरची माझी श्रद्धा कधींच उडालेली होती, व श्रावणीसारखे विधि आजच्या काळाला निरर्थक आहेत असें मला वाटत होतें, तें माझे मत बदललेलें नव्हतें. तथापि पुनर्विवाहितांकडे लोकांचें लक्ष्य साहजिकरीत्या विशेष असल्यामुळे या गोष्टींत देखील लोकमताला न दुखविण्याचें धोरण ठेवावें, असें मला वाटत होतें. घरीं नेहमीं सोंवळेंओंवळें संभाळणें त्रासाचें व अशक्य होतें; यण प्रवासांत जुन्या विचारांच्या लोकांकडे उतरण्याचे प्रसंग आले असतां अगर

जुन्याचालीच्या विवाहादि कार्यांत जाण्याचें प्रसंग आले असतां ज्याप्रमाणें आपण सोंवळें संभाळतों, त्याप्रमाणें तें पुनर्विवाहाच्या प्रसंगांहि पाळलें जावें, अशाविषयीं मीं यत्न केला. पुनर्विवाहाच्या कार्यासाठीं मी धडपड करीत असतां पांचसहा वर्षांत जे पुढें चारपांच पुनर्विवाह झाले, त्या प्रसंगां भोजनसमारंभांत आम्ही कांहीं मंडळी सोंवळ्याचा उपयोग करीत असूं; तरी कांहीं मंडळी अशी असत, कीं, ते या प्रसंगां सोंवळ्यानें बसावयाचे व जुन्या लग्नसमारंभांत मात्र सोंवळ्यांनीं बसावयाचे. पुनर्विवाहानंतर वरोंच वर्षे मीं श्रावणी करण्याचा क्रम ठेविला होता. याच धोरणाला अनुसरून संस्थेचें नांव 'विधवाविवाहोत्तेजक मंडळी' असें होतें तें २० ऑगस्ट १८९५ रोजीं भरलेल्या मंडळीच्या सभासदांच्या विशेष सभेंत 'विधवा-विवाह-प्रतिबंध-निवारक मंडळी' असें बदलण्यांत आलें. विधवाविवाहाला उत्तेजन द्यावयाला नको, फक्त त्यासंबंधानें असलेला प्रतिबंध समाजानें दूर केला म्हणजे पुरे, असा अर्थ नांवांतूनच निवालेला बरा असा हेतु होता. विधवाविवाह समाजांत रूढ होण्यासाठीं जो हा प्रयत्न होत होता, त्याचें वर्णन करतांना 'आमची पुनर्विवाहित मंडळी = प्रस्तुतचा हिंदुसमाज + पुनर्विवाह' या समीकरणाचा उपयोग मी करीत असें.

या मंडळीच्या आश्रयाखालीं पुनर्विवाहितांच्या मुलांच्या शिक्षणासाठीं एक बोर्डिंग चालवावें, अशी माझ्या मनांत कल्पना आली, आणि आपण आपल्या जबाबदारीवरच हा प्रयोग करून पहावा, व तो यशस्वी झाल्यास तें बोर्डिंग मंडळीच्या स्वाधीन करावें, असें मीं योजिलें होतें. सन १८९४ च्या आरंभीच मीं या प्रयोगाला सुरुवात केली. श्रीयुत कु. धों. पंगे यांनीं आपला एक मुलगा व मुलगी अशीं दोन मुलें पाठविलीं, व श्रीयुत दि. भि. जोशी यांनीं एक मुलगा व दोन मुली अशीं तीन मुलें पाठविलीं. हे दुसरे गृहस्थ गरीब होते. यांना कांहीं मदत मंडळींतून, व कांहीं रा. व. कोल्हटकर यांजकडून होत असे आणि कांहीं ते स्वतः पाठवीत. हा प्रयोग सुमारे वर्ष दीड वर्ष करून पाहिला; पण असें बोर्डिंग चालविणें इष्ट व शक्य नाहीं असें वाटल्यामुळें मीं तो नाद सोडून दिला. तथापि गरीब पुनर्विवाहितांच्या मुलांमुलींना मदत करण्याचें काम विधवाविवाहप्रतिबंधनिवारक मंडळी करीत होती.

सार्वजनिक कामांत जेथें जेथें माझा पैशाशीं व्यवहार येतो, तेथें तेथें हिशोब अगदीं चौख ठेवून ते वेळच्यावेळीं रिपोर्टांत प्रसिद्ध करण्याचें काम मी अगदीं नियमितपणें करीत आहे. मंडळींच्या पहिल्या वर्षाच्या कामाचा रिपोर्ट १३ एप्रिल १८९५ रोजीं भरलेल्या सभेपुढें सादर करण्यांत आला, त्यांत पुढील मजकूर आहे :-

“ आपल्या लोकांच्या अनेक संस्था अल्पायुषी होण्याला जीं कारणें आहेत, त्यांपैकीं जमाखर्चाची अव्यवस्था व पैशाची अफरातफर, हें एक आहे. आमच्या संस्थेचा अंत होणें झाल्यास तो या कारणानें तरी होऊं द्यावयाचा नाहीं, असा तिच्या

चालकांचा बेत आहे. मंडळीच्या पैशाचा जमाखर्च शिस्तवार ठेविलेला आहे व तो मंडळीच्या ऑफिसांत येऊन मागितल्यास कोणाहि सभासदाला कोणत्याहि वेळी दाखविण्यांत येईल.”

सन १८९४ अखेर मंडळीचे आश्रयदाते, सभासद व साहाय्यकारी या सर्वांची मिळून संख्या १०० होती, ती १८९५ अखेर ५०० झाली, १८९६ अखेर ५६० व १८९७ अखेर ६०० झाली. यानंतर आश्रमाच्या कामाकडे माझे लक्ष जाऊ लागल्यामुळे पुनर्विवाहाच्या हितचिंतकांची संख्या वाढविण्याचे प्रयत्न शिथिल पडले.

द्रव्याशिवाय कोणत्याहि संस्थेचे काम चांगले चालावयाचे नाही, ही गोष्ट लक्षांत आणून मी आरंभापासूनच वर्गण्या जमविण्यास लागलों. प्रत्येक आश्रयदात्याने १०० रुपये, व सभासद आणि हितचिंतक यांनी दरसाल एक दिवसाची प्राप्ति, याप्रमाणे वर्गणी दिली पाहिजे, असा नियम केला होता. नियम असला तरी वर्गणी वसूल होणे फार कठिण असते व त्या दिवसांत ते फारच कठिण होते. पण मी कमालीची खटपट करित होतो. पुढील कोष्टकावरून मंडळीच्या सांपत्तिक स्थितीची कल्पना होईल.

वर्ष	वर्षारंभी शिल्लक	वर्षातील जमा	वर्षातील खर्च	वर्षअखेर शिल्लक
१८९४	०	५९१५५५९	१७०००३	४२१५५०६
१८९५	४२१५५०६	११८२५७०६	२९४००६	१३०९५१२०६
१८९६	१३०९५१२०६	९२७५७०८	२१४०१४०६	२०२२५५०८
१८९७	२०२२५५०८	४७१०८०६	१२७०१३०३	२३६६०००११
१८९८	२३६६०००११	४६५०३०५	१४६०२०६	२६८५०१०१०
१८९९	२६८५०१०१०	१२६२	२८९०१५०३	३६५७०२०७
एकूण		४९००००१०	१२४२०१४०३	

आज पंधरा वर्षांत सार्वजनिक कार्यासाठी वर्गण्या देण्याची लोकांना संवय झाली आहे तितकी त्या वेळी ती नव्हती ही एक गोष्ट, व पुनर्विवाहाचे कार्य त्या वेळी किती तरी अप्रिय होते ही दुसरी गोष्ट, लक्षांत आणली असता हा फंड जमविण्याला किती खटपट करावी लागली असेल याची कल्पना होईल.

शेवटल्या वर्षांत प. वा. विष्णुशास्त्री मेमोरिअल फंडाचे एक हजार रुपये जमा आहेत. या फंडाचे पैसे हाती येण्याला फारशी खटपट करावी लागली नाही ही गोष्ट खरी; पण त्या फंडाविषयीची आठवणसुद्धा बहुतेक बुजून गेली होती. आम्हां सुशिक्षित लोकांमध्ये सुद्धा अजून कर्तव्यदक्षता उत्पन्न झाली नाही, हे दर्शविणारे विष्णुशास्त्री मेमोरियल फंडाचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. विष्णुशास्त्री पंडित वारल्याला सुमारे पंचवीस वर्षे झाली होती, व हा फंड ज्यांच्याकडे ठेविला होता, ते श्रीयुत नारायण महादेव परमानंद वारल्यालाहि वरीच वर्षे झाली होती. विष्णुशास्त्री पंडित यांनी आपले

सर्वस्व या कार्याला वाहिलें होतें, व त्यांच्याबद्दल विशेष प्रकारचा आदरभाव बऱ्याच सुशिक्षित लोकांमध्ये उत्पन्न झाला होता. ते वारल्यानंतर वर्तमानपत्रांत दुखवट्याचे लेख येऊन मुंबईला एक व पुण्याला एक असे दोन स्मारकफंड सुरू झाले. पण एखादी गोष्ट नवीन आहे ती तिचें वाटेल तेवढें स्तोम माजवून ती जरा डोळ्यांआड झाली कीं तिला अगदींच विसरून जावयाचें ही जी मुलांची प्रवृत्ति तीच आम्हां थोर मुलांमध्ये असल्यामुळें यासंबंधाचें आपलें कर्तव्य आम्ही सर्व विसरून गेलों. मुंबईचा फंड सुमारे सातशें रुपये जमला होता. श्रीयुत प. वा. बाळाजी पांडुरंग हे त्या फंडाचे सेक्रेटरी होते. त्यांजकडे मी गेलों व त्या फंडाची व्यवस्था लावण्याच्या कामीं मी खटपट करितों, तिला आपणच सहाय्य करावें, म्हणून विनंति केली. त्यांनीं या वेळीं ५० रुपये आणखी वर्गणी दिली व श्रीयुत परमानंदांच्या चिरंजीवांना पत्र दिलें. त्यांनीं जुन्या यादी वगैरे काढून पाहिल्या व जमलेल्या पैशांत आणखी थोडीशी भर घालून एक हजाराची प्रॉमिसरी नोट माझ्या स्वाधीन केली. हे गृहस्थ फार थोर असल्यामुळें कांहीं अडचण पडली नाहीं. परंतु आम्हांला कांहीं माहित नाहीं असा जबाब त्यांनीं दिला असतां तर काय करावयाचें होतें ? विष्णुशास्त्री मेमोरियल फंडाच्या वर्गणीदारांपैकी कांहीं गृहस्थ त्यावेळीं हयात होते. त्यांचीं मर्ते घेऊन सदर फंड पुण्याच्या विधवाविवाहप्रतिबंधनिवारक मंडळीच्या स्वाधीन करावा व त्याचें व्याज पुनर्विवाहेच्छु विधवांना मदत करण्याच्या कामीं लावावें, असें ठरविलें. विष्णुशास्त्री पंडित मेमोरियल फंडाचे सातआठशें रुपयेच जमावे, व वीस पंचवीस वर्षेपर्यंत त्या रकमेची विल्हेवाट लावण्याचें कोणाच्या मनांत येऊं नये, यावरून काय निष्पन्न होतें तें पहा !

पुण्यांतल्या विष्णुशास्त्री मेमोरियल फंडाचे चिटणीसहि एक थोर गृहस्थ होते. याचे ट्रेझरर कोण होते हें मला कळलें नाहीं व तें शोधून काढण्याचा मीं प्रयत्नहि केला नाहीं. या फंडाचीहि कांहीं रक्कम जमली होती, पण तिनें सूर्यप्रकाश पाहिला नाहीं. जसा मीं मुंबईच्या फंडाची व्यवस्था लावण्याचा प्रयत्न केला, तसाच पुण्याच्या फंडाची व्यवस्था लावण्याचें माझ्या मनांत होतें. मी या चौकशीला लागलों तेव्हां मला कळून आलें कीं, माझ्या आधींच सार्वजनिक चळवळींत पडणाऱ्या एका गृहस्थांनीं पुण्यांतील नेटिह जनरल लायब्ररीची इमारत बांधतेवेळीं या फंडाचा उपयोग झाला तर पहावा म्हणून खटपट केली, पण ती निरर्थक झाली. आम्हां सुशिक्षित लोकांमधील दानत व कर्तव्यदक्षता हीं अजूनहि त्याच स्थितींत आहेत. पुण्यांतील एक स्वार्थत्यागी गृहस्थ वारल्याला वीस वर्षे होऊन गेलीं, पण त्यांच्या स्मारकफंडाची व्यवस्था अजूनहि लागली नाहीं ! फंडाचे चिटणीस, ट्रेझरर अगर वर्गणीदार यांपैकी कोणालाहि या सार्वजनिक पैशाची व्यवस्था लावण्याची बुद्धि झाली नाहीं, यावरून काय अनुमान निघतें बरें ? जबाबदार मनुष्ये अजून जीवत आहेत तोपर्यंत तरी या फंडाची व्यवस्था लावण्याचें यश कोणी घेईल काय ?

हल्लीं ब्यांकांच्या व्यवहारासंबंधानें जे प्रकार बाहेर आले आहेत, त्यांवरून काय सिद्ध होतें ? यांत ठिकठिकाणच्या सुशिक्षित लोकांकडे केवढा दोष येतो ? बँकेचे एजंट वाटेले तसा व्यवहार करित असतां त्याजकडे लक्ष देण्याची एकाहि डायरेक्टराला बुद्धि होऊं नये, भागीदार व ठेवीदार लोकांनीं खुशाल झोंपा घ्याव्या, व कांहीं सार्वजनिक फंडाचेहि पैसे अशा ब्यांकांत ठेविले जाऊन सार्वजनिक पैशाचें नुकसान व्हावें, हा बंदुकीच्या दारूनें भरलेल्या मोठमोठ्या पिंपांजवळ मुलांनीं आगकाड्या घेऊन खेळावें असा प्रकार नव्हे काय ? आंधळें दळतें आणि कुत्रें पीठ खातें, असा हा व्यवहार वर्षानुवर्ष चालला असतां ठिकठिकाणच्या शाहाण्यासुर्या माणसांची अकल कोणीकडे गेली होती ? या कार्मीं माझ्या स्वतःच्या हातूनहि फार मोठा अपराध घडला आहे.*

* मला पैशाचा अगर व्याजाचा लोभ पुष्कळ कमी आहे. माझ्या कुटुंबाच्या संरक्षणासाठीं ठेवलेली रक्कम मीं पुष्कळ वर्षे दरसाल दरशेंकडा चार रुपये व्याजांनें माझ्या एका मित्राला व नंतर डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीला दिली होती. तेथून सुटल्यावर ती तीन खाजगी ब्यांकांत विभागून ठेविली. या ब्यांका नितक्या सुरक्षित नसतात हें मनांत आणूनच असा विभाग केला. आपल्या उद्योगधंद्याला थोडें उतेजन मिळवें हा एक हेतु होता. मद्रासच्या आर्वयनॉट कंपनीचें उदाहरण डोळ्यांपुढें होतें; तथापि एकाद्या ठिकाणीं बूड आली तर आली अशा तयारीनेच हे पैसे ठेवले होते. दोन अडीच वर्षांपूर्वीं (१९१२-१३) बॉम्बे ब्यांकिंग कंपनीवर आलेलें किटाल ब्यांकेच्या चालकांनीं आंतून सर्व पोंखरलेलें आहे ही गोष्ट बाहेर फुटूं न देतां घालविलें, त्यामुळें ही ब्यांक धोक्याची नाहीं अशी माझी समजूत झाली, व विद्यालयाला कमी व्याजांनें कांहीं रक्कम मिळाल्यामुळें माझे दिलेले पैसे परत आल्यावर ते वर्ष दोन वर्षांकरितां त्याच ब्यांकेंत ठेविले. यामुळें मला स्वतःला एकदम २६०० रुपयांची टोकर बसली. तथापि माझ्या कुटुंबाच्या पैशाची वाटेले ती व्यवस्था करण्याला माझा मी मुख्यार होतों. या कामांत देखील कुटुंबाचें नुकसान करण्याचा दोष माझ्या पदरीं येतो, नाहीं असें नाहीं. पण सार्वजनिक पैशासंबंधानें मीं असा हलगर्जीपणा व बेफिकीरी केली याबद्दल मी अक्षम्य दोषाला पात्र आहे ! मजकडे या कार्मीं दोष येतो, याचें आणखी एक कारण आहे. आश्रमाची विशेष कळकळ बाळगणारे गृहस्थ श्रीयुग सिताराम नारायण पंडित येथीं ही गोष्ट १९०३ सालीं, माझ्या नजरेला आणून दिली होती. असें करणें ट्रस्ट अॅकटांत घालून दिलेल्या नियमाविरुद्ध आहे, असेंहि त्यांनीं लिहिलें होतें; पण हा दुसरा भाग माझ्या लक्षांत राहिला नाहीं. आश्रम व विद्यालय यांचे पैसे खासगी ब्यांकेंत व्याजाच्या फायद्याच्या दृष्टीनें ठेवलेले नव्हते. इतर ब्यांकांपेक्षा या ब्यांकेंत देवघेव करण्याला अधिक सोयीवार पडतें, यासाठीं चालू (करंट) खात्यांतच रकमा ठेविल्या होत्या. पोशाच्या ब्यांकेंत दोन्ही संस्थांचीं खाती आहेत व त्यांत शेंकडा तीन रुपये व्याज मिळूं शकतें. थोड्याच दिवसांत जरूर लागणार होनी म्हणून. विद्यालयाचे ४५०० रु. व आश्रमाचे १५०० रु. ब्यांकेंत ठेविले होते. आश्रमाचे आणखी १५०० रु. दुसऱ्या ब्यांकेंत ठेवण्यासाठीं पाठविले असतां दुर्दैवानें याच ब्यांकेंत ठेविले गेले. स्ट्रंडमू फंडाचे ७०८६३ रुपये मींच या ब्यांकेंत व्याजाच्या आशेनें ठेविले. वेळ आली तर आश्रमाचे व विद्यालयाचे पैसे ताबडतोब काढून घेतां येतील असें वाटत होतें. तिकडे पीपल्स ब्यांकेची गडबड उडाल्याबरोबर मीं सावध व्हावयाला पाहिजे होतें. परंतु ती दृष्टीच मजमध्ये नसल्यामुळें हा अनर्थ घडला. हा भयंकर गुन्हा माझ्या हातून घडला आहे.

लिहितांलिहितां मी कोणीकडे तरी वहावलों. आम्हां सुशिक्षित लोकांच्या हलगर्जीपणाबद्दल वाटणारी मनाची तळमळ एकदांची ओकून बाहेर पडली, हेंहि बरेंच झालें.

आपले दोष लपवून ठेवण्यांत अर्थ नाही. आत्मपरीक्षण होऊन आपणांत सुधारणा व्हावी या बुद्धीनें हा मजकूर लिहिला आहे. वर सांगितलेल्या कित्येक उदाहरणांत किती तरी सुशिक्षित व संभावित गृहस्थांचा समावेश होत आहे, व त्यांजकडे थोडाफार कर्तव्यपराङ्मुखतेचा तरी दोष येत आहे. यावरून मला तरी असें वाटतें कीं, आमचा समाज अजून नीतिमत्तेत फार मागे आहे. या गोष्टीची जाणीव ठेवून जर आपण धडपड केली नाही, तर जगाच्या हल्लींच्या चढाओढीत आपण मागे राहूं व आम्हांला लवकरच नामशेष होण्याची पाळी येईल !

३३. पुनर्विवाहाच्या प्रश्नासंबंधानें लोकमताच्या जागृतीचे प्रयत्न *

विधवा-विवाह-प्रतिबंध-निवारक मंडळीची लोकांना माहिती करून घावी, मंडळीसाठीं द्रव्याची मदत मिळवावी, पुनर्विवाहासंबंधानें लोकमत कसें आहे तें पहावें, व या अत्यंत विकट प्रश्नासंबंधानें लोकांमध्ये जगाति व सहानुभूति उत्पन्न करावी, या हेतूनें कॉलेजांत मिळणाऱ्या मोठमोठ्या सुट्यांचा उपयोग मी ठिकठिकाणीं हिंडून व्याख्यान वगैरे देण्याच्या कामीं करूं लागलों. जसें लोकमत असेल तसें तें बहुजनसमाजाच्या नजरेपुढें आणणें हा लोकांमध्ये जागृति उत्पन्न करण्याचा एक मार्ग आहे. यासाठीं लोकमताचें मापन अगदीं व्यापक स्थित रीतीनें करण्याचें मीं मनांत आणलें, व त्या कामाचा उपक्रमहि केला. सुशिक्षित जनसमूहाचें मीं पुढीलप्रमाणें एकंदर यांच वर्ग केले :— (१) आपापल्या जातीत पुनर्विवाहितांशीं उघडपणें पंक्तिव्यवहार करणारे; (२) या प्रश्नासंबंधानें आपली सहानुभूति उघडपणें व्यक्त करून दाखविणारे; (३) सहानुभूति असून ती उघडपणें सांगण्याचें ज्यांना धैर्य नाही असें (अशा गृहस्थांचीं मते गुप्त म्हणून समजलीं जात. यांचीं नांवें प्रसिद्ध न करतां केवळ आंकड्यांच्या रूपानें मोघम माहिती प्रसिद्ध करावयाची अशा अटीवर तीं घेतलीं जात); (४) कांहीं विशेष प्रकारच्या पुनर्विवाहांनाच ज्यांची संमति आहे असे; उदाहरणार्थ :— बालविधवांचा अगर

*यांतील कांहीं माहिती मंडळीच्या प्रोसीडिंग बुकांत रिपोर्ट नमूद केले आहेत त्यावरून दिली आहे.

अनपत्य विधवांचाच पुनर्विवाह ज्यांना मान्य आहे असे गृहस्थ; व शेवटचा वर्ग म्हणजे (५) पुनर्विवाहाच्या सर्वस्वी विरुद्ध असणारे गृहस्थ. मतपत्रिकांचे छापील नमुने तयार केले होते, व त्यांवर हीं मते मी घेत असें. हें काम बरेंचसें झालें होतें व आणखी पुष्कळ व्हावयाचें होतें. हे कागद या संस्थेचा मी चिटणीस होतो, तोंपर्यंत जपून ठेविले होते; पण ते पुढें गहाळ झाले. हे कागद असते, तर बरीच मनोरंजक माहिती संकलित करितां आली असती.

१८९४ च्या डिसेंबर महिन्यांत राष्ट्रीय सभेसाठीं मद्रासला जी दक्षिणी मंडळी जमली होती त्यांना या प्रयत्नांची माहिती देण्यासाठीं मी मद्रासला गेलों होतो. जातांना बॉटेंत पंढरपूर व सोलापूर, व परत येतांना हुबळी आणि बेळगांव, या ठिकाणीं उतरून सभांत व्याख्यानें देऊन व घरीं लोकांच्या भेटी घेऊन या विषयाची बरीच चर्चा व्हावी, असे प्रयत्न मीं केले. पुढें १८९५ च्या एप्रिल व मे महिन्यांत मुंबई, अहमदनगर, सोलापूर, सांगली, मिरज, कोल्हापूर आणि बेळगांव या ठिकाणीं, व नंतर सप्टेंबर, अक्टोबर व नवंबर या महिन्यांत सातारा, नाशिक, धुळे, भुसावळ, अकोला, अमरावती, यवतमाळ, वर्धा, नागपूर, भंडारा आणि रायपूर, इतक्या ठिकाणीं खटपट करण्यांत आली. कामाचा क्रम म्हटला म्हणजे प्रथम गांवांतील कांहीं प्रमुख मंडळींच्या गांठी घेऊन कोठें तरी लोकांची सभा जमवावी व त्या सभेला आपले हेतु समजून सांगावे आणि नंतर मंडळींच्या घरोघर जाऊन प्रत्येकाकडून कोणती मदत होण्यासारखी आहे याचा निकाल करावा; किंवा मदत करण्याची इच्छा नसल्यास या प्रश्नाच्या संबंधानें जसें मत असेल तसेंच देण्याविषयीं विनंति करावी; प्रत्येक सभेला जे लोक जमत त्यांना मंडळींच्या हकीगतीचीं पुस्तके व मताचे तके देण्यांत येत असत. अशा रीतीनें चार हजार पुस्तके वांटण्यांत आलीं. या प्रवासाला एकंदर १३० दिवस मोडले व रु. ९५०५०९ खर्च आला. एकदोन अडचणींच्या वेळा खेरीजकरून बाकीचा सर्व प्रवास रेल्वेच्या तिसऱ्या वर्गानें करण्यांत आला.

स्मरणांत राहिलेल्या कित्येक लोकांच्या मतांचा या ठिकाणीं उल्लेख केला असतां त्या वेळच्या लोकमताची थोडी कल्पना होईल. श्रीयुत बाळ गंगाधर टिळक यांनी पुनर्विवाहितांशीं पंक्तिव्यवहार करण्याला हरकत नाही, असें आपलें स्पष्ट लेखी मत दिलें होतें; पण अशा रीतीनें आपणाला वाटेल तें स्पष्टपणें लिहून देण्याला सुशिक्षित मंडळी तयार नव्हती. हायस्कुलाच्या हेडमास्तराच्या दर्जाच्या एका गृहस्थांनी पुनर्विवाहाला अनुकूल असें गुप्त मत दिलें होतें. एका डेप्युटी कलेक्टरांनी चौदा वर्षांच्या आंतील विधवांची लग्न करण्याला हरकत नाही असें उघड मत दिलें होतें, व तें बऱ्याच महत्त्वाचें म्हणून इतरांना दाखवून त्यांच्या मनावर कांहीं परिणाम व्हावा म्हणून मी यत्न करित असें. पुढें लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलच्या

मेंबरच्या पदवीला पोचलेल्या दोघां गृहस्थांचीं मतें त्या वेळच्या लोकस्थितीचीं चांगलींच निदर्शक आहेत. एका गृहस्थांनीं अनुकूल पण गुप्त मत दिलें व दुसऱ्यांनीं “ I do not wish to be consulted in this matter ” — म्हणजे या प्रकरणीं माझें मत विचारलें जाऊं नये — अशा अर्थाचा जबाब दिला. अर्थात् अनुकूल अगर प्रतिकूल असें कोणच्याच प्रकारचें मत देण्याला ते तयार नव्हते. पुढें हायस्कुलाचे हेडमास्तर झालेल्या एका गृहस्थांनीं पुनर्विवाहाविषयीं प्रतिकूल मत देऊन पुनर्विवाहाच्या कामीं खटपट करणाऱ्या लोकांविषयीं अनुदार विचार प्रकट केले होते. मागाहून स्वतः पुनर्विवाह करण्याचें ज्यांनीं धैर्य केलें, अशा एका गृहस्थांनीं आढेवेढे घेऊन व अनेक अटी घालून अंशतः अनुकूल मत दिलें होतें. ही लोकमताची स्थिति प्लेग सुरू होण्याच्या पूर्वीची होती. प्लेगामुळें अनेक अल्प-वयस्क स्त्रियांवर वैधव्याचा घाला पडला, त्याच्या योगानें या प्रश्नावरील लोकमत पुष्कळ बदललें. तथापि अजूनहि पुनर्विवाहितांशीं उघडपणें पंक्तिव्यवहार करणारे लोक फार थोडे आहेत. पुनर्विवाहाविषयीं अनुकूल मत देण्याला जे भिणार नाहींत अशांची संख्या मात्र बरीच वाढली आहे.

विधवाविवाहासंबंधानें लोकमत तयार करण्यासाठीं जेव्हां मी प्रयत्न करित होतो, तेव्हां खासगी संभाषणांत व व्याख्यानांत पुढील मुद्यांवर बोलत असें.

(१) विवाहित अगर गृहस्थाश्रम हाच बहुतेक स्त्रीपुरुषांना उत्तम मार्ग होय; परंतु देह त्रिदाळू न देतां शरीरसामर्थ्य चांगलें राखून कुटुंबकार्य अगर समाजकार्य यांसाठीं आपलें आयुष्य अर्पण करण्याला लागणारी मनाची बळकटी ज्यांमध्ये असेल, त्यांनीं जरूर ब्रह्मचर्यानें राहून आजन्म लोकसेवाव्रताचें आचरण करावें. हें असिधाराव्रत तडीला नेण्याइतका करारीपणा ज्यांमध्ये असेल तीं मनुष्यें धन्य व वंच्य होत. अशीं मनुष्यें हजारांत एक इतकीं तरी निपजतील कीं नाहीं, याबद्दल शंका आहे; पण हीं मनुष्यें राष्ट्राला भूषण व राष्ट्रत्व देणारीं होत.

(२) यांहून अन्य मनुष्यांना गृहस्थाश्रम हीच स्वाभाविक स्थिति होय. प्राचीनकाळीं बहुधा सर्व मनुष्यांना या स्थितीचा अनुभव घ्यावयाला मिळें. पण अर्वाचीन काळीं भिन्न परिस्थितीमुळें पुष्कळ स्त्रीपुरुषांना अविवाहित स्थितींत आयुष्य कंठणें भाग पडत आहे व यापुढें ही संख्या झपाट्यानें वाढत जाणार आहे. ही स्थिति नाहींशी करण्यासाठीं निदान तिची तीव्रता कमी करण्यासाठीं उपाय शोधून काढणें हा फार गहन प्रश्न आहे व त्याशीं झगडण्याला तेजस्वी पुरुष पाहिजेत. पण मनुष्याला त्याच्या स्वाभाविक स्थितीचा उपयोग घेऊं न देणारीं कृत्रिम बंधनें जर समाजांत उत्पन्न झालीं असतील, तर त्यांचा प्रतिकार करण्यासाठीं आपली शिकस्त करणें हें सामान्य मनुष्याचें देखील कर्तव्य आहे. हिंदूंच्या उच्च वर्णांतील विधवांना पुनः लग्न करण्यासंबंधानें जो प्रतिबंध आहे, तो अशा प्रकारचा आहे. त्याचप्रमाणें कांहीं

जाति अत्यंत लहान झाल्यामुळे जातींतल्या जातींत वधूवरांची निवड करणे अशक्य होऊन जाते. असली कृत्रिम बंधने दूर करणे हे मनुष्याच्या आटोक्यांतले काम आहे, ते त्याने जरूर करावे. दुसऱ्या अडचणीमुळे ज्यांना अविवाहित स्थितीत राहणे भाग पडेल, त्यांनी मनाला आवर घालून लोककार्याला आपले जीवित वाहून घ्यायला स्थितीचा सदुपयोग करणे बरे.

(३) नीतिसंबंधाने स्त्रीपुरुषांना एकच कसोटी लाविली पाहिजे. अल्पवयी मुलांमुलींना विधवा अगर विधुर समजणे योग्य नव्हे. ज्यांनी संसारसुखाचा अनुभव मुळीच घेतला नसेल त्यांचे पुनर्विवाह हे प्रथम विवाहच समजले पाहिजेत, व नीतीच्या दृष्टीने यांची योग्यता प्रथमविवाहाच्या स्त्रीपुरुषांप्रमाणेच मानली पाहिजे. संसारसुखाचा कांहीं काळ अनुभव घेतल्यानंतर पुनः विवाह करणे नीतीच्या दृष्टीने किंचित् गौण समजले पाहिजे. पण त्यांत दोष विलकुल नाही. पुनर्विवाहित स्त्री किंवा पुनर्विवाहित पुरुष ही नीतीच्या दृष्टीने सारख्या पायरीची आहेत. त्यांना समाजाने तसे लेखले पाहिजे.

(४) विधुराने कुमारीशी लग्न करणे हे हिंदूंच्या उच्च वर्णांच्या सद्यःस्थितीत तरी अनुचित मानले गेले पाहिजे. विधुराने लग्न करणे तर विधवेशीच करावे. तरुण कुमारांनी वैधव्याचा आरोप आलेल्या विधवा मुलीशी लग्न केल्यास तो त्यांचा विशेष थोरपणा होय. प्रथमविवाहांत काय किंवा द्वितीयविवाहांत काय, मनुष्य स्वार्थाच्या नैसर्गिक वृत्तीनेच या कार्याला प्रवृत्त होत असतो. यण पुनर्विवाहाच्या कार्याचे महत्त्व जाणून जो मनुष्य अनेक अडचणी सोसून स्वार्थ साधतांना समाजकार्य साधतो, तो नीतीच्या दृष्टीने अंधपरंपरेने कुमारीशी लग्न करणाऱ्या विधुरापेक्षा श्रेष्ठ होय.

(५) आपली मुलगी शोभेल अशा मुलीशी लग्न करण्याला प्रवृत्त होणे ही शुद्ध अनीति होय. ही पशुवृत्ति नीतिमान मनुष्याला शोभत नाही.

याच सुमाराला मुंबईच्या हेमंतव्याख्यानमालेत मी एक व्याख्यान द्यावे म्हणून त्या वेळचे मालेचे चिटणीस यांनी मला पत्र लिहिले. बा बेळी पुनर्विवाहाच्या कामांत माझे मन गढून गेले होते. तेव्हां 'पुनर्विवाहाच्या चळवळीचा पंचवीस वर्षांचा इतिहास' या विषयावर व्याख्यान देण्याचे मी कबूल केले. या विषयावर त्या वेळी फारसे कोणी बोलत अगर लिहित नसत. व्याख्यान आर्यसमाजमंदिरांत झाले. न्यायमूर्ति रानडे अध्यक्षस्थानी होते. मंडळींनी मंदिर अगदी गच्च भरून गेले होते. मी आपल्या व्याख्यानांत त्रिष्णुशास्त्री पंडितांच्या प्रयत्नाची माहिती सांगून जातीचा प्रश्नहि या प्रश्नाबरोबरच सोडविण्याचे प्रयत्न करणारा जो एक पक्ष होता, त्याच्या कार्यक्रमाचाहि उल्लेख करून नंतर मी नवीन चालविलेल्या प्रयत्नाची - 'विधवा-विवाह-प्रतिबंध-निवारक मंडळी'ची - हकीकत सांगितली, व यासंबंधाने लोकांचे कर्तव्य काय, हे सांगून व्याख्यानाचा समारोप केला. मी वक्ता नाही, आणि ज्या

कामांत माझे मन रमलेलें असतें त्या कामाशिवाय अन्य विषयावर मी सहसा बोलत नाहीं. माझे बोलणें अगदीं सार्धे पण अंतःकरणाच्या कळवक्याचें द्योतक असतें, यामुळें तें बहुधा शांतपणें ऐकून घेतलें जातें. मी एक तासभर बोललों व व्याख्यान श्रोतृसमाजाला आवडल्यासारखें वाटलें. माझे व्याख्यान झाल्यावर एक तरुण गृहस्थ बोलावयाला उठले. त्यांनीं बोलक्या सुधारकांवर विषारी वाग्वाण सोडण्याला सुरुवात केली. स्वतःवर प्रसंग आला असतां न्यायमूर्तींनीं जें वर्तन केले त्याचा उल्लेख करून “या पुनर्विवाहाच्या कार्याचें जें भयंकर नुकसान झालेलें आहे त्या सगळ्याचें खापर न्यायमूर्तींच्या डोक्यावर फोडलें पाहिजे,” असें म्हणतांना त्यांनीं आपले दोन्ही हात लांब करून जवळ आणून ते त्यांच्या शिरोभागावर नेले. श्रोतृसमाजाकडून टाळ्यांचा गजर झाला. पुनः त्याच अर्थाचीं दोन वाक्यें उच्चारून दोन्ही वेळां त्यांनीं तसेच अंगविक्षेप केले. जणूं काय कार्याचें नुकसान केल्याच्या जबाबदारीचें सर्व ओझे हे न्यायमूर्तींच्या मस्तकावर नेऊन ठेवीत आहेत ! दुसऱ्या वेळीं श्रोतृसमाजाला कसेंसेच वाटल्यासारखें दिसलें, आणि तिसऱ्या वेळीं तर अगदीं चीड आली. आणखी कांहीं वेळांनै त्यांनीं आपलें भाषण संपविलें. या अतिप्रसंगांमुळें त्या वेळच्या त्या देखाव्याचा ठसा माझ्या अंतःकरणपटावर कायमचा उठलेला आहे. त्या वेळीं न्यायमूर्तींची सागरासारखी गंभीर वृत्ति सर्वांच्या प्रत्ययाला आली. ते बोलावयाला उठले तेव्हांचें त्यांचें पहिलें वाक्य माझ्या लक्षांत राहिलें आहे. ‘आम्ही लंगडीं पांगडीं माणसें आहों; आपण पुढें चला, आम्ही तुमच्या मागून लंगडत लंगडत येतो’ अशा अर्थाचें तें वाक्य होतें. नंतर त्यांनीं अर्धातास अत्यंत सुरस व माहितीनें भरलेलें असें भाषण केलें, त्यानें श्रोतृसमाज फार आनंदित झाला. या तरुण गृहस्थांना खचित पुढें या त्यांच्या कृतीचा पश्चात्ताप झाला असेल. आपलें वय काय, आपण बोलतो कोणाला आणि प्रसंग कोणता, या गोष्टींचा विचार त्यांना त्या वेळीं झाला नाही. हे गृहस्थ हल्लीं मोठे समाजकार्यकर्ते झाले आहेत, ही आनंदाची गोष्ट होय.*

अनाथवालिकाश्रमाच्या कामाकडे माझा फुरसतीचा बहुतेक वेळ जाऊं लागल्यानंतर या मंडळीच्या कामांत मला लक्ष घालतां येईना. तरी १९०० सालीं प्रो. भाटे व श्रीयुत भाजेकर यांच्याबरोबर मीहि व्याख्यान देण्यासाठीं हिंडावयाला गेलों. मे महिन्यांत या कार्मीं सुमारे वीस दिवस खर्चिले व सातारा, कऱ्हाड, वेळगांव, धारवाड, हुबळी, गदग, विजापूर, सोलापूर इतक्या ठिकाणीं गेलों. व नाताळांत सुमारे दहा दिवस खर्चून हरिपूर, सांगली, नरसोबाची वाडी, शिरोळ, कुरुंदवाड व इचलकरंजी इतक्या ठिकाणीं गेलों. या सर्व ठिकाणीं सभा केल्या व प्रत्येक ठिकाणीं बऱ्याच मंडळीला खाजगी रीतीनें हि भेटलों. आम्ही तिघेहि प्रत्येक सभेंत भाषणें करीत असूं. अहमदनगर येथें सभेचें जमलें नाही, पण इतर काम केलें.

* हे गृहस्थ म्हणजे गजानन भास्कर वैद्य होत. दुर्दैवानें ते अकालीं परलोकवासी झाल्यानें त्यांच्या कर्तृत्वाचा लाभ समाजास फार थोडा मिळाला.

या आमच्या डेप्युटेशनचा मुख्य उद्देश पुनर्विवाहितांबरोबर उघडपणे पंक्ति-व्यवहार करण्याला शंभर गृहस्थ तयार झाल्यास पहावे, व तितके मिळाल्यास त्या सर्वांची नांवे प्रसिद्ध करावी, असा होता. शंभर नांवे मिळाल्यास ती प्रसिद्ध करण्यांत येतिल, या अटीवरच या सहा घेण्यांत येत होत्या. या झालेल्या कामांत साठ गृहस्थ मिळाले होते. हा उद्योग तितक्या नेटाने आणखी चालला असता तर कदाचित् शंभर लोक मिळाले असते. तसें होऊन शंभर नांवे प्रसिद्ध झालीं असतीं तर लोकमतावर बराच परिणाम घडला असता; पण या उद्योगाबद्दल पुढे कोणी नेट धरला नाही. जरी उद्दिष्ट हेतु सफळ झाला नाही तरी लोकांमध्ये जागृति करण्याच्या कामी या आमच्या डेप्युटेशनचा बराच उपयोग झाला. इचलकरंजी व कुरुंदवाड येथील अधिपतींनी आम्हांला चांगली मदत केली. आम्ही यांचेच पाहुणे होतो. श्रीमंत बाबासाहेबांचे मत प्रतिकूल असूनहि त्यांनी सभेचे अध्यक्षस्थान स्वीकारले होते, व शेवटचे अध्यक्षीय भाषण झाल्यानंतर त्यांना उत्तर देण्याची संधिहि त्यांनी सौजन्यानें श्रीयुत भाजेकर यांना दिली. प. वा. श्रीमंत बाळासाहेब कुरुंदवाडकर यांनी सभेचा योग श्रीविष्णूच्या मंदिरांत जुळवून दिला होता. कुरुंदवाडासारख्या ठिकाणी पुनर्विवाहाच्या गृहस्थांचे पुनर्विवाहाच्या विषयावर व्याख्यान श्रीविष्णूच्या मंदिरांत व्हावे, ही गोष्ट विशेष होती. श्रीमंतांच्या निमंत्रणावरून शास्त्री व भिक्षुक मंडळीहि सभेला आली होती. सांगलीस मात्र याच्या उलट प्रकार झाला. तेथील मारुतीचे देऊळ प्रशस्त असून ते एक सभा भरविण्याचे ठिकाणच झालेले होते. अर्थात् ही सभाहि त्या देवळांतच भरविण्याचा विचार तेथील पुढारी मंडळींनी ठरविला. त्यावेळीं तेथे पुण्यांत पुनर्विवाहाला विरोध करणाऱ्या पक्षाचे अध्वर्यु होते, त्यांना हा प्रकार सहन झाला नाही. त्यांनी लगेच ही सभा देवळांत भरून न देण्याविषयी खटपट केली, व दुसऱ्या बाजूच्या कैवाऱ्यांत तितका वजनदार व जोरदार मनुष्य कोणी नसल्यामुळे त्यांच्या खटपटीला यशहि आले. नंतर ही सभा देवळाजवळील उघड्या जागेत झाली. सभा कोठे भरवावी याबद्दल पुष्कळशी वाटाघाट व वाचावाच झाली व सभा देवळांत भरली नाही हे एकपरी चांगलेच झाले. कारण तीन पुनर्विवाहित गृहस्थ सांगलींत आले असून त्यांची भाषणे होणार या गोष्टीचा डांगोरा पिटला जाऊन सभेला खूप मंडळी आली होती, तितक्यांना देवळांत जागाहि झाली नसती.

आमच्या लोकांत निरनिराळ्या सार्वजनिक कामांना वाहून घेतलेल्या मनुष्यांची अतिशय उणीव आहे. त्याच त्याच व्यक्तींना वेगवेगळीं अनेक कामे करावी लागतात, त्यामुळे कोणतेच काम चांगले होत नाही. सुट्टी संपल्याबरोबर आम्ही हे कार्य तसेच ठेवून आपापल्या व्यवसायाला लागलो व हा उद्योग जो एकदां मार्गे पडला तो पुनः कोणी हातीं घेतला नाही. लोककार्याशीं एकरूप झालेल्या हजारों युवयुवतींनी ही भरतभूमि गजबजून जाईल, तरच हे मृतप्राय राष्ट्र सर्जिव होण्याची कांहीं आशा आहे.

३४. पुनर्विवाहाच्या कामीं आपल्या मनाप्रमाणें न वागणारे लोक

पुनर्विवाहाच्या कामीं पुढाकार घेणाऱ्या बऱ्याच गृहस्थांवर पत्नीवियोगाचे प्रसंग येऊन या कामीं स्वतः उदाहरण घालून देण्याची अनुकूल संधि त्यांना मिळाली. सभांतून अगर मित्रमंडळींत या कार्याची जोरदार तस्फदारी करून स्वतःवर प्रसंग आला असतां ते मागें सरले, अशीं उदाहरणें पुष्कळ घडलीं व अजूनहि घडत आहेत. पत्नीवियोगाचा प्रसंग आला असतां विधवेशीं लग्न करावें, कीं कुमारीशीं करावें, अशा बुचकळ्यांत ज्याचें मन पडलें नाहीं, असे गृहस्थ सुशिक्षितांमध्ये हल्लीं शेंकडा दहा देखील मिळणार नाहींत. असें असतां शेंकडा दहापांचहि विधुर पुनर्विवाहाला तयार होत नाहींत, ही स्थिति अजून असावी ही गोष्ट अत्यंत निराशेची आहे. आम्हांमध्ये अशा कामीं लागणाऱ्या धैर्याचा अभाव आहे, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. पुष्कळ लोक, विनाकारण अशा अडचणींत पडून आपणाला त्रास कशासाठीं करून घ्यावा या केवळ स्वार्थाच्या बुद्धीनेच या कार्यापासून दूर राहतात हें अगदीं खरें आहे. वाटेल त्या स्त्रै वरतानें बडिलांणीं मनें दुखलीं तरी त्याची पर्वा न करितां या प्रसंगीं मात्र एखाद्या काकीच्या अगर मामीच्या मागें लपणारे शेंदाड शिपाई आमच्या सुशिक्षितांत पुष्कळ आहेत. असे लोक कित्येक वेळां पुनर्विवाहाच्या कार्याचे शत्रु बनतात. पुनर्विवाहाच्या मुढान्यांनीं मोठमोठ्या चुका करून घाण केली, पुनर्विवाहित मनुष्ये वाईट चालीचीं आहेत, वगैरे कारणांनीं आम्ही पुनर्विवाहापासून अलित राहतों, असा बहाणा हे करित असतात. पुनर्विवाहाच्या कामीं आपल्या मनाप्रमाणें न वागणाऱ्या लोकांत वा अनेक प्रकारच्या मंडळींचा भरणा मोठा आहे यांत संशय नाहीं. परंतु कित्येक धीराच्या उदारधी गृहस्थांनाहि दुसऱ्या एका कारणानें पुनर्विवाहाच्या कामीं स्वतः उदाहरण घालून देतां येत नाहीं, ही गोष्ट खोटी नव्हे.

अगदीं जुन्या चालीचे वृद्ध आईबाप, वडील बंधु अगर वडील बहीण यांचीं मनें दुखलीं जाऊन आपल्यामुळे त्यांना पदोपदीं खालीं मान घालण्याचा प्रसंग यावा, ही गोष्ट त्रिचारी मनुष्यालाहि बुचकळ्यांत पाडणारी आहे. एकीकडे निर्दोष वाटणारी व समाजहित आणि खरें स्वहित यांच्या दृष्टीनें आवश्यक अशी गोष्ट आचरणांत आणण्यासंबंधाची मनाची उचल, व दुसरीकडे अत्यंत प्रिय आतांचे प्रेम-पाश तोडणाऱ्या या कृतीपासून मागें ओढणारी मनोवृत्ति, या दोहोंची झुंज सोडवणें फार कठिण आहे. आतांच्या प्रेमाला आपण मुकूं हा विचार स्वार्थाचा व हीस-वृत्ति-दर्शक आहे; पण त्यांना अघत्यप्रेमाला मुकावयाला लावणें भाग पडतें व कुलाला कलंक लागला अशा प्रामाणिक बुद्धीनें त्यांना दीर्घकाल दुःखांत रहावें लागतें, या

विचारानें मन अस्वस्थ होणें हें उच्चवृत्तीचें दर्शक आहे. समाजाच्या दृष्टीचें कर्तव्य, व वृद्ध आत्मांच्या दृष्टीचें कर्तव्य, हीं भिन्न झालीं असतां जर मनुष्याच्या हातून इष्ट वर्तन घडलें नाहीं, तर त्याला फारसा दोष लावितां येणार नाहीं व कदाचित् कित्येक विशेष प्रसंगां तसें करणेंच योग्य असेल. दिवसेंदिवस, सन्मान्य वृद्ध आत्मांना दुःख होईल यासाठीं पुनर्विवाहासारखी गोष्ट करणें योग्य होणार नाहीं, असे प्रसंग फार कमी येतील; पण पूर्वीच्या काळीं ते फार होते. कित्येक अशा लोकांवर फार कडक टीका करितात, पण तीं करणें योग्य नाहीं असें मला वाटतें.

यासंबंधानें मला स्वतःला फार कडू अनुभव आले. माझ्या कृतीमुळे, अर्थात् तिच्यामुळे लोकांकडून जो त्यांना त्रास झाला त्यामुळे, माझे बंधु काहीं महिने भ्रमिष्ट होऊन त्यांना कायमचें वेड लागतें कीं काय अशी भीति वाटूं लागली. मी पुण्यांत असतां माझ्या बंधूंना लोकापवादांमुळे आपल्या मुलांच्या शिक्षणाची सोय रांगर परांजपे पांजकडे करावी लागली. लोकापवादांमुळे माझ्या आईला आपल्या पोटाच्या मुलाला घरांत घेतां येईना, व परक्या घरी राहिलेल्या आपल्या मुलाची गांठ मध्यरात्रीला काळोखांतून जाऊन घ्यावी लागे. पंढरपूरच्या यात्रेला जातांना आई व दादा हीं पुण्याला आलीं; पण मी पुण्याला असून त्यांना उतरण्याची सोय दुसऱ्या ठिकाणीं करावी लागली. अंतकाळीं आपल्या मुलानें आपल्याजवळ असावें असें कोणत्या आईला वाटणार नाहीं? पण मी गेलों असतां लोक विनाकारण नांवे ठेवतील, तेव्हां हा न आलेला बरा, असें वाटून अगदीं अखेरची वेळ येईपर्यंत तिबें आपल्या दुखण्याविषयीं मला बिलकूल कळूं देऊं नये, व अखेरीला जेव्हां पत्र पाठविण्याला सांगावें तेव्हां तें निरुपयोगी व्हावें, व मला पत्र पोहोचल्याबरोबर क्षणाचाहि विलंब न लावितां मीं निघावें, पण ती हा लोक सोडून गेल्यानंतर एका दिवसानें घरीं जाऊन पोहोंचावें, यापेक्षां सांसारिक माणसाला अधिक दुःख देणारी कोणती गोष्ट असणार? जी अनाथबालिकाश्रमाची संस्था पहाण्याकरितां फार दूरदूरचीं माणसें अनेक गैरसोयी सोसून येतात, ती संस्था पहाण्याचा सहजीं योग आला असतां माझ्या अगदीं जवळच्या आत्मांनीं तो लोकापवादासाठीं दाळावा, ही गोष्ट मनुष्याच्या अंतःकरणाला शोबल्यावांचून कशी राहिल? असल्या भावी प्रसंगाचें चित्र मनुष्याच्या मनःपटावर उठून जर तो या कामीं पुढें पाऊल टाकण्याला कचरला, तर त्याला दोष तरी कसा द्यावा? रूढिपिशाचिके ! तूं कसल्या श्रृंखलांनीं या हिंदु समाजाला जखडून टाकलें आहेस? वरून धर्माचें पांवरूप घेऊन अधर्म हाच धर्म असें तूं अज्ञ हिंदुसमाजाला भासवित आहेस ! डोळे असून तूं त्याला आंधळें करून सोडलें आहेस ! हातापायांतील श्रृंखलांना हीं हस्तपादभूषणें म्हणून तो कवटाळित आहे, व हें पाहून आपल्या पराक्रमाचें कौतुक करित तूं आनंदसागरांत डुलत आहेस ! धिक्कार असो या तुझ्या कृतीला !

पंडिता रमाबाई
(पान १६५)

श्री. गो. ग. आगरकर
(पान ११८)

श्री. नरहर बाळकृष्ण जोशी
(पान ५८)

कांहीं आजन्मसेविका

श्री. काशीबाई देवधर
(पान १८७)

श्री. वेणूबाई नामजोशी
(पान १८७)

सौ. पार्वतीबाई गाडगीळ
(पान २६६)

श्री. सीताबाई जोशी
(पान २२७ व २६७)

श्री. यमुनाबाई साने
(पान २३५)

कु. बाळुबाई खरे
(पान ५८२)

अशा प्रसंगी जें खरें मनोधैर्य लागतें तें स्वतःवर व संततीवर येणाऱ्या अडचणी व गैरसोयी सोसण्यासंबंधाचें नव्हे, तर आपणाला अप्रत्यक्ष रीतीनें जिऱ्हाळ्याच्या माणसांना दुःखसागरांत लोटून देणें भाग पडतें तें मन घट्ट करून सहन करण्यासंबंधाचें होय. शेंकडा ९० मनुष्यें या प्रश्नाचा केवळ स्वार्थाच्या दृष्टीनें विचार करतात व पहिल्या प्रकारच्या अडचणींना भिऊनच माघार घेतात. पण शेंकडा दहा मनुष्यें वरच्या दर्जाचीं असतात तीं या दुसऱ्या प्रकारच्या विचारांना महत्त्व देऊन कचरतात. ज्या ठिकाणीं मन कुसुमापेक्षांही मृदु करावयाचें, त्याच ठिकाणीं तें वज्रापेक्षांही कठोर करणारे शेंकडों कन्यापुत्र भरतभूमीच्या उदरीं निपजतील, तरच या रूढिव्याघ्रीच्या जबड्यांतून समाजधेनूची सुटका होऊं शकेल !

३५. विधवा-विवाह-प्रतिबंध-निवारक मंडळीच्या सेक्रेटरीच्या कामाचा राजीनामा

पुण्यांतील पहिला पुनर्विवाह १८७४ सालीं झाला. त्यानंतर १९ वर्षांनीं म्हणजे १८९३ सालांतील मार्च महिन्यांत दुसरा झाला व त्याच वर्षी डिसेंबर महिन्यांत तिसरा झाला. १८९४ च्या आरंभीं पुनर्विवाहाच्या कार्यासाठीं स्वतःपट करणारी संस्था सुरू झाली व पुण्यांत या कार्याचें पाऊल बरेंच जोरानें पुढें पडूं लागलें. १८९५ सालीं एक आणि १८९६ सालीं एक असे आणखी दोन पुनर्विवाह पुण्यांत झाले. या दोन्ही विवाहांतील वर प्रथमवर होते, व पहिल्यांतील वधूचें कन्यादान वधूच्या वडील भावानें केलें होतें. पुढें दोन वर्षे तशींच गेलीं; परंतु १८९९ त दोन पुनर्विवाह झाले. त्यांपैकीं एक माझ्या पुतणीचा होता. पुनर्विवाहाच्या कामीं पुढें पाऊल टाकल्यानंतर मजमध्ये आपल्या जबाबदारीसंबंधानें विशेष जाणीव उत्पन्न झाली, तेव्हां मीं माझ्या पुतणीला स्त्रियांच्या ट्रेनिंग कॉलेजांत घातलें. तेथलें तिचें शिक्षण पुरें होऊन तिला पहिल्या प्रतीचें म्हणजे पंचवीस रुपयांचें सर्टिफिकेट मिळालें. तिच्या नवऱ्याचीहि मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा होऊन त्यानें पुढील अभ्यास सोडून दिला होता. या उभयतांनीं शाळाखात्यांत नोकरी करावी असें योजून वऱ्हाडच्या शाळाखात्याकडे उभयतांकडून अर्ज करविला होता, त्याप्रमाणें त्यांची नेमणूक एका गांवीं झाली होती. परंतु तीं आपल्या जागेवर हजर होण्यापूर्वीच दुर्दैवानें माझ्या पुतणीवर वैधव्याचा घाला पडला. पुढें तिनें वऱ्हाडांत कांहीं वर्षे शिक्षकणिचीं काम केलें व नंतर मीं माझे मित्र प्रो. भाटे यांच्याशीं तिचा विवाह करून दिला. या विवाहाच्या मंगल प्रसंगीं आणखी एक मंगल घडून आलें. विवाहसमारंभासाठीं मंडळी जमून नाना प्रकारच्या गोष्टी बोलत बसली होती. 'शुभलग्नसावधान' होण्याची वेळ जवळ आली होती; इतक्यांत परांजपे सीनियर रँगलर झाल्याची तार आली व सर्व आनंदीआनंद होऊन गेला. त्या वेळीं माझे आनंदाश्रु मला आवरतना !

या संस्थेला स्थैर्य येण्यासाठी १८९८ च्या ऑक्टोबर महिन्यांत ही संस्था कायदेशीर रीतीने नोंदवून घेतली. अशा रीतीने या संस्थेचे काम व्यवस्थित रीतीने चालले होते खरे, तथापि आरंभी जसे माझे सर्व लक्ष या संस्थेकडे होते तसे अनाथ-बालिकाश्रमाची सुरुवात झाल्यानंतर ते राहणे शक्य नव्हते. शिवाय विधवाशिक्षणाचे काम व विधवाविवाहाचे काम ही वेगळी केली असतां विधवाशिक्षणाच्या कामाला विशेष जोर येईल, असे मला वाटू लागले होते. माझ्या मनाची विधवाविवाहाकडील ओढ कमी होऊन ती विधवाशिक्षणाच्या कार्याकडे वळली, तो प्रकार असा.

पुनर्विवाहाच्या कार्यात मन घातल्यापासून अनेक लोकांशी माझा सहवास घडला व जुन्यानव्या अनेक मतांच्या लोकांशी संभाषण करण्याचे प्रसंग आले. त्यावरून मला असे वाटू लागले की, या प्रश्नासंबंधाने लोकमत अजून अगदीच तयार झाले नाही, व कांहीं थोड्या व्यक्तींनी आपली शिकस्त केली तरी या सुधारणेत आपले पाऊल फारसे पुढे पडण्याचा संभव नाही. या कार्यात मोठी अडचण म्हणजे विवाहपाशाने बद्ध होऊं इच्छिणाऱ्या योग्य वधूवरें मिळण्याची होय. ही अडचण अजूनहि फारशी कमी झालेली नाही. या कार्यात उडी घालण्याला मनाची षळकटी मोठी पाहिजे, व अशा मनोधैर्याची प्रत्यक्ष उदाहरणे नजरेला पडल्यावांचून समाज या कार्याचा अंगीकार करण्याला तयार होणार नाही. सुशिक्षण आणि नीतिमतेची योग्य कल्पना यांची समाजांत - विशेषतः स्त्रीसमाजांत - वाढ झाल्यावांचून स्त्रीपुरुषांमध्ये मनोधैर्य तरी उत्पन्न व्हावे कसे? शिवाय हा प्रश्न धर्माचा मानला गेल्यामुळे व एकदां उडी घातल्यानंतर माघार घेणे शक्य नसल्यामुळे या कामांत उडी घेण्याला मनुष्ये कचरतात. नेह्नां माझ्यासारख्या सामान्य मनुष्याने आपले अल्पसामर्थ्य या अत्यंत विकट कार्याकडेच खर्ची घालावे, किंवा त्याहून सोपे एखादे कार्य हातीं घेऊन त्याकडे ते लावावे, हा प्रश्न माझ्यापुढे येऊन उभा राहिला. पंडिता रमाबाईंचे शारदासदन निघाल्यापासून विधवांच्या शिक्षणासंबंधाने विशेष प्रकारची सहानुभूति माझ्यांत उत्पन्न झाली होती, व ती पुनर्विवाहाच्या कार्यात पडल्यानंतर दुणावली होती. याचे एक विशेष कारण माझी पत्नी शारदासदनांतील पहिली विद्यार्थिणी होती हे होय. दिवसेंदिवस माझ्या मनांत असे विचार येऊं लागले की, पुनर्विवाहाच्या प्रश्नाशी झगडत राहून जितक्या विधवांना कष्टमय स्थितींतून बाहेर काढतां येणे शक्य आहे, त्यापेक्षां शिक्षणाचा प्रश्न हातीं घेतला असतां कितीतरी पट अधिक विधवांना कष्टमय स्थितींतून वर काढतां येईल. विधवाविवाहाचा प्रश्न धार्मिक समजला गेल्यामुळे त्यासंबंधाने लोकांची समजूत करणे फार कठीण काम होते; परंतु विधवा-शिक्षणाचा प्रश्न तसा नसल्यामुळे लोकांची समजूत करणे तितके अवघड काम नव्हते. विधवाविवाहाच्या प्रश्नासंबंधाने मनाची समजूत पटली, तरी त्या समजूतीचा फायदा आयल्या कुटुंबांतील विधवांना देणारा जर शेंकडा एक मनुष्य आढळला, तर विधवा-शिक्षणासंबंधाने मनाची समजूत पटल्यावर त्या समजूतीचा फायदा आपल्या कुटुंबांतील

विधवांना देणारे शेंकडा दहा तरी निघतील, अशी खात्री वाटे. अशा अनेक विचारांनीं माझे मन विधवाशिक्षणाच्या कार्याकडे ओढ घेऊं लागलें.

विधवाशिक्षणाचें कार्य मीं हातीं घेतलें त्याच्या अगोदर दीड वर्ष तें हातीं घेण्याला एक उत्तम संधि आली होती. इसवी सन १८९३ च्या उत्तरार्धांत पंडिता रमाबाईंच्या शारदासदनाविरुद्ध लोकमताचा भयंकर क्षोभ झालेला होता व हिंदु शारदासदन काढण्यासंबंधानें त्या वेळीं खटपटहि सुरू झाली होती. त्या वेळीं जर कोणी कर्तृत्ववान् पुरुष अगर स्त्री पुढें आली असती, तर हिंदु शारदासदन मोठ्या प्रमाणावर एकदम सुरू झालें असतें; पण, त्या वेळीं तसा योग नव्हता. माझी या उद्योगासंबंधानें सहानुभूति होती; पण या वेळीं ती तितकी तीव्र नव्हती. या वेळीं माझे मन पुनर्विवाहाच्या कार्यांत गढून गेलेलें होतें, म्हणून हा प्रश्न मीं बाजूला टाकून पुनर्विवाहाच्या कार्यासाठींच शिकस्तीचे प्रयत्न करूं लागलों. पुढें दीड वर्षांनीं या बाजूच्या प्रयत्नांना सुरुवात केली.

अनाथबालिकाश्रमाचें काम दिवसेंदिवस घाटत चालण्यामुळे मला पुनर्विवाहाच्या कामाकडे लक्ष देण्याला वेळ मिळेनासा झाला. तथापि, १९०० सालच्या २८ जानेवारीपर्यंत मंडळीच्या चिटणिसाचें काम मीच करित होतो. त्या दिवशीं प्रोफेसर भाटे यांची चिटणिसाच्या जागीं नेमणूक होऊन त्यांजकडे मीं सद्य मंडळीच्या कामाचा चार्ज दिला; त्या वेळीं त्या मंडळीचा फंड एकंदर साडेतीन हजार रुपये होता. या मंडळीचें काम अजूनहि चालू आहे. श्रीयुत प्रो. सहस्रबुद्धे व श्रीयुत रामभाऊ जोशी हे हल्लीं मंडळीचे चिटणिस आहेत. या संस्थेच्या आश्रयाखालीं बरेच पुनर्विवाह झाले.

या रीतीनें पुनर्विवाहाच्या कार्यासाठीं सात वर्षे थोडेफार श्रम करून व विधवा-विवाहाच्या मंडळीच्या आरंभापासून सहा वर्षे चिटणिसाचें काम करून अखेर मीं त्या मंडळीच्या विशेष जबाबदारीच्या कामाचा निरोप घेतला, तथापि विधवा-विवाहाच्या कार्याचा निरोप मीं घेणें अशक्य होतें. हें कार्य अत्यंत पवित्र आहे अशी माझी समजूत पूर्वीं होती, तशीच त्या वेळीं होती, व अजूनहि आहे, व म्हणूनच तेव्हांपासून आतांपर्यंत मी विधवाविवाहप्रतिबंधनिवारक* मंडळीच्या कमिटीचा

* ह्या मंडळीनें पुढें 'विधवा-विवाह-मंडळ' असें आटोपशीर नांव घेतलें. ह्या संस्थेच्या साधारण सभेमध्ये २-५-५७ रोजी पुढील ठराव मंजूर होऊन तो २३-२-५७ च्या सभेत कायम करण्यांत आला आहे:—

“ आपल्या संस्थेचें आजपर्यंतचें कार्य व हल्लींची सामाजिक स्थिति यांचा विचार केल्यावर असें वाटतें, की संस्था स्थापन करण्याचे हेतु सफल झाले आहेत. त्यामुळे आतां ही संस्था स्वतंत्रपणें चालू ठेवण्याची आवश्यकता राहिली नाही. तरी ती बंद करून तिची मालमत्ता, देणें-घेणें वगैरे, दक्षिणी ख्रियांची उन्नति करण्यासाठीं चांगलें कार्य करणाऱ्या हिंणें स्त्री-शिक्षण संस्थेच्या हवालीं करावी. ”

जरूर ती कायदेशीर परवानगी मिळाल्यावर विधवा-विवाह-मंडळ बंद करून त्याची सर्व मालमत्ता एप्रिल १९५८ मध्ये (डॉ. वॉ. के. कर्वे शताब्दीच्या प्रसंगीं) हिंणें स्त्री-शिक्षण संस्थेकडे दिली जाईल.

सभासद राहिलों आहे. विधवाशिक्षणाच्या कार्याला अधिक वेळ मिळावा व तें कार्य अधिक सुकर व्हावें, एवढ्यासाठीच मला मंडळीच्या चिटणिसाचें काम सोडणें भाग पडलें.

या विषयाची रजा घेण्यापूर्वी एका थोर गृहस्थाच्या कळकळीच्या मदतीबद्दल उल्लेख करावयाचा आहे. सदर गृहस्थ प. बा. श्रीयुत वामन विश्वनाथ जोशी हे होत. या गृहस्थांनी पुनर्विवाहाच्या कार्याला आपलें तन-मन-धन अर्पण केलें. हे पूर्वी झांशी येथें रेल्वेच्या लोकोऑफिसांत ४५ रुपये पगारावर क्लार्क होते व पुढें तेथेंच त्यांना बढती मिळण्याचा फार संभव होता. त्यांना पुनर्विवाहाच्या कार्याबद्दल फार कळकळ घाटे व त्यांनी या विषयावरील पुस्तकांचा चांगला संग्रह केला होता. इकडे पुनर्विवाहाच्या मंडळीचें काम जोरानें सुरू झाल्यानंतर त्यांनीं माझ्याशीं पत्रव्यवहार केला व अखेरीला आपल्या तेथल्या नोकरीचा राजीनामा देऊन दरमहा वीस रुपयांत संतुष्ट राहून हें काम करण्यासाठीं ते पुण्याला आले. या मंडळीच्या कामाला व अनाथबालिकाश्रमाला यांची चांगली मदत झाली. मी या मंडळीच्या चिटणिसाचें काम सोडल्यानंतर हे मंडळीचे दुय्यम चिटणीस होऊन यांनीं कांहीं वर्षे फक्त या मंडळीचेंच काम केलें. पुढें या मंडळीच्या उत्पन्नांतून त्यांचा पगार भागणें कठीण होऊं लागलें; म्हणून त्यांनीं फर्ग्युसन कॉलेजातील कारकुनाचें काम पत्करलें, तथापि देहावसानापर्यंत त्यांची या कार्यावरील निष्ठा ढळली नाहीं. पुरोहितावांचून मंडळीचें फार अडतें असें पाहून त्यांनीं विवाह, व्रतबंध, श्रावणी इत्यादि विधींचा सप्रयोग अभ्यास केला व ते पुनर्विवाहित मंडळीचे पुरोहित बनले. यांनीं आपली एक हजार रुपयांची विम्याची पॉलिसी विधवाविवाहप्रतिबंधनिवारक मंडळीला अर्पण केली. यांची या अंगीकृत कार्यावरील निष्ठा प्रशंसनीय असून त्यांचा स्वार्थत्याग दांडगा होता. यांच्यासारखीं तळमळीनें काम करणारीं मनुष्ये आमच्या समाजांत अत्यंत विरळ आहेत.

३६. विधवाशिक्षणाच्या चळवळीचा संक्षिप्त इतिहास

परश्रात्य विद्येनें नवीन विचारांची जागृति झाल्याबरोबर विचारी मनुष्यांचें लक्ष हिंदु विधवांच्या कष्टमय स्थितीकडे वळलें, यांत नवल नाहीं. त्या वेळीं यांची स्थिति सुधारण्याचा एकच मार्ग सर्वांना दिसूं लागला. तो मार्ग म्हणजे विधवांना पुनर्विवाहाची मोकळीक करून देणें हा होता. इसवी सन १८५६ सालीं जेव्हां पुनर्विवाहाचा कायदा पास झाला, तेव्हां देशाच्या एका टोकापासून तों दुसऱ्या टोकापर्यंत जिकडेतिकडे चळवळ उडून गेली. रत्नागिरीसारख्या मागासलेल्या ठिकाणाहूनहि हा कायदा पास होऊं नये यासाठीं कितीतरी सहायांचा अर्ज गेला

होता. सुशिक्षित लोकांमध्येही फार थोडे लोक या कार्याला अनुकूल होते. बाकी सर्व या कायद्याला विरुद्ध होते. परंतु या कामी लोकमताकडे लक्ष न देतां सरकारने कायदा पास केला. सामान्यतः स्त्रियांच्या व विशेषतः विधवांच्या उन्नतीच्या कार्याचा हा कायदा आधारस्तंभ होय.

त्या वेळीं विधवाशिक्षणाच्या कार्याकडे कोणाचे लक्ष गेले नाही हे साहजिकच झाले. पुरुषांच्याच शिक्षणाला ठिकाणा नव्हता, तेव्हां स्त्रियांच्या व विशेषतः विधवांच्या शिक्षणाची कल्पना मनांत यावी कशी? विधवाशिक्षणाच्या कार्याचा पाया हिंदूंच्या उच्च वर्णातील एका विधवेकडून घातला जावा, व त्यावरील इमारतीचे कामहि उच्च वर्णातील विधवांच्याच प्रोत्साहनाने व मदतीने त्यांशीं विवाहाने वद्ध झालेल्या पुरुषांकडून सुरू व्हावे, व पुढेहि महाराष्ट्रांत श्रीमती पार्वतीबाई, वेणूबाई व काशीबाई, या विधवांचे साहाय्य मिळून ते विशेष रूपाला यावे, या गोष्टी केवळ आकस्मिक नसून निसर्गाच्या उत्क्रमणनियमांनीं घडून आल्या असाव्या, असा माझा तर्क होतो. चाला अपवाद असा एक मोठा प्रयत्न झाला, व तो तडीला जाण्याचाहि संभव दिसत होता. परंतु तो प्रयत्न बाहेरून जितका भपकेदार दिसत होता तितका त्याला आंतून जोर नव्हता, यामुळे 'आरंभशूराः खलु दाक्षिणात्याः' या नियमाचे तो एक उदाहरण होऊन बसला. या गोष्टी पुढील कार्याच्या पूर्वगामी असून ते घडवून आणण्याला कारणीभूत असल्यामुळे त्या येथे सांगणे जरूर आहे.

विधवाशिक्षणाच्या इमारतीचा पाया घालण्याच अत्यंत श्रेष्ठ कार्य पंडिता रमाबाई यांनीं केले. जीं कांहीं कोकणस्थ ब्राह्मणांचीं कुटुंबे मंगळुराकडे जाऊन राहिलीं होती त्यांपैकी रमाबाईंच्या पूर्वजांचे कुटुंब हे एक होय. यांचे वडील जुन्या तऱ्हेचे शास्त्री असून यांनीं रमाबाईंना बरीच वर्षे अविवाहित ठेवून संस्कृत विद्येत निष्णात केले. पुढे वडील वारल्यानंतर त्यांजवर अनेक प्रसंग येऊन त्या बंगाल्याकडे गेल्या. तिकडील पंडितांनीं त्यांची विद्वत्ता पाहून त्यांना 'सरस्वती' ही पदवी दिली. पंडिता रमाबाई सरस्वती यांनीं नंतर एका बंगाली गृहस्थांशीं विवाह केला. परंतु योगायोग वेगळे होते. या विवाहापासून त्यांना एक कन्या होऊन वर्ष दीडवर्षांच्या आंतच त्यांजवर वैधव्याचा घाला आला. यांचे मन सुसंस्कृत असल्यामुळे व निसर्गाच्या शाळेत यांना स्वावलंबनाचे उत्तम शिक्षण मिळाल्यामुळे या सामान्य विधवेप्रमाणे शोक करित व दैवाला बोल लावित बसल्या नाहींत. यांनीं लागलाच आपला मार्ग आंखला. मुंबई व महाराष्ट्र हा प्रांत त्यांनीं आपले कर्तव्यक्षेत्र म्हणून पसंत केला, व त्या आपल्या कोमल कन्येला घेऊन पुण्याला आल्या. त्यांचीं पुण्यांत व मुंबईत पुष्कळ पुराणे व व्याख्याने झालीं, त्यांना अतोनात गर्दी जमे. विधवांच्या शिक्षणासाठीं प्रयत्न करण्याची त्यांची इच्छा होती, व ती त्यांनीं पुण्या-मुंबईच्या पुढाऱ्यांना कळविली;

परंतु त्यांजकडून त्यांना पाहिजे होती तेवढी मदत मिळना. तेव्हां त्यांनी निराळा मार्ग आंखला. मिशनरी मंडळीच्या मदतीने त्या इंग्लंडाला गेल्या, व तेथे इंग्रजी शिकून मग त्या अमेरिकेला गेल्या. तेथील 'वसुधैवकुटुंबकम्' या वृत्तीच्या थोर पुरुषांच्या मदतीने त्यांनी द्रव्याची मदत मिळविली, व परत मुंबईला येऊन १८८९ साली चौपाटीवरील एका बंगल्यांत शारदासदनाची स्थापना केली. त्यांनी अमेरिकेंत रमाबाई असोसिएशन नांवाची संस्था काढून तिच्या शाखा मोठमोठ्या प्रसिद्ध ठिकाणी स्थापिल्या होत्या. या संस्थेने दहा वर्षेपर्यंत शारदासदनाचा खर्च चालविण्याचे कबूल केले होते. पुढे हिंदुस्थानांतल्या लोकांनी या संस्थेचा खर्च चालवावा, अशी योजना होती. मुंबई हे ठिकाण शारदासदनाला योग्य नव्हे, असे त्यांना वाटून त्यांनी ही संस्था पुण्याला आणली, व लवकरच तिच्यासाठी जागा विकत घेऊन तिजवर भव्य इमारती उठविल्या. पंडिता रमाबाई या ख्रिस्ती झालेल्या होत्या. तथापि सदनांतील विद्यार्थिनींना ख्रिस्ती धर्माचे शिक्षण न देतां हिंदुधर्माप्रमाणेच त्यांची व्यवस्था ठेविली जाईल, अशी योजना रमाबाई असोसिएशनच्या संमतीने ठरली होती, व डॉ. भांडारकर यांच्या अध्यक्षतेखाली इकडील पुढ्यांचा एक अडव्हायसरी बोर्ड (सल्लागार मंडळ) स्थापन झाला होता. लोकांमध्ये विश्वास उत्पन्न होऊन ६५ पासून ७० पर्यंत विद्यार्थिनी जमल्या होत्या, व त्या बहुतेक विधवाच होत्या. बाहेरून सर्व ठीक चाललेले दिसत होते; परंतु आंतून कांहीं विद्यार्थिनींचीं मनं ख्रिस्ती धर्माकडे वळत होती. इसवी सन १८९३ च्या जुलै महिन्यांत शारदासदनांतील दहाबारा विद्यार्थिनींनीं बाप्तिस्मा घेऊन ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला, अशी वार्ता हां हां म्हणतां वणव्याप्रमाणे पसरली, आणि तो खरी ठरून सगळे महाराष्ट्र दुःखाकुल झाले. उच्च वर्णांतील इतक्या स्त्रिया एकदम ख्रिस्ती झाल्याचे उदाहरण हिंदुस्थानांतील मिशनरींच्या कामाच्या इतिहासांत सांपडेल कीं नाही, याची शंका आहे. पंडिता रमाबाईंवर व ख्रिस्ती मिशनऱ्यांवर वर्तमान-घत्रांतून व खासगी संभाषणांतून शिव्याशापांचे भडिमार सुरू झाले; पण आंतड्याला पीळ पडून स्वोन्नतीच्या मार्गाचा प्रयत्न मात्र व्हावा तितक्या नेदाने झाला नाही ! डॉ. भांडारकरप्रभृति अडव्हायसरी बोर्डाच्या सभासदांनीं आपल्या सहाय्यांनीं एक पत्र प्रसिद्ध करून ते सदनांतील विद्यार्थिनींच्या पालकांकडे पाठविले. त्यांतील मजकूर, कीं "आम्हीं बोर्डाचा राजीनामा दिला आहे व यापुढे मुली सदनांत ठेवणे धोक्याचे आहे."

ही हकीकत अमेरिकेंत रमाबाई असोसिएशनकडे जाऊन तिकडून एक बाई इकडील लोकांशीं तडजोड करण्यासाठी आल्या. परंतु एकदां विवडलेली घडी पुनः बसली नाही. हिंदूंच्या उच्च वर्णांतील विधवांना शारदासदनाचा उपयोग होईनासा झाला, आणि लवकरच त्यांनीं आपली संस्था पुण्यांतून काढून केडगांवी नेली. पंडिताबाईंचे यापुढील प्रयत्न मुख्यत्वे हीन वर्णांच्या उन्नतिकडे बळले.

पंडिता रमाबाई सरस्वती यांच्याशी कित्येक गोष्टींत जरी मतभेद झाला, तरी या फार वरच्या कोटींतल्या म्हणजे 'परोपकाराय सतां विभूतयः' या कोटींतल्या होत, असें निदान माझे तरी मत आहे. यांनीं विधवाशिक्षणाचें कार्य स्वतःच्या बळावर केवढ्या तरी स्वरूपाला आणलें, याबद्दल हिंदी समाजानें व विशेषतः दक्षिणी समाजानें यांबद्दल नेहमीं कृतज्ञ राहिले पाहिजे. अशा पराक्रमी स्त्रिया हिंदुस्थानांतच काय, पण या भूतलावर एका काळीं हाताच्या बोटांनीं मोजण्या-इतक्यासुद्धां मिळावयाच्या नाहीत !

विधवाशिक्षणाचा दुसरा प्रयत्न बंगाल्यांत झाला. बाबू शशिपाद बानर्जी यांनीं मुंबईत शारदासदन सुरू होण्यापूर्वीं दोन वर्षे म्हणजे १८८७ सालीं कलकत्या-जवळ बरानगर येथें आपल्या घरीं विधवागृह काढिलें. हे गृहस्थ ब्रह्मो असून पुनर्विवाहित आहेत. यांचें विधवागृह बऱ्याच स्वरूपाला आलें होतें, व त्यांत भरभराटीच्या वेळीं तीस विद्यार्थिनी होत्या. या विधवागृहांत पुण्याचे प. वा. विनायकराव चावरेकर यांनीं आपल्या तिथी बहिणींना पाठविलें होतें. त्यांपैकीं विधवा बहिणीला आश्रमाच्या मंडळीकडून दरमहा तीन रुपये मदत देण्यांत येत असे. यांना हिंदी लोकांपेक्षा युरोपियन लोकांकडूनच द्रव्याची मदत व सहानुभूति अधिक मिळत असे. ही संस्था पंधरासोळा वर्षे चालवून उत्पादकांनीं आपण होऊनच बंद केली. बंद करण्याचें कारण द्रव्याच्या व कळकळीनें काम करणाऱ्या मनुष्यांच्या मदतीचा अभाव, हें होय. बाबू शशिपाद* वृद्ध झाले होते, व त्यांचा भार शिरावर घेण्याला त्यांना कोणी मिळालें नाहीं. बंगाल्यांत त्या वेळीं स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार झाला होता, व ब्रॅजुएट स्त्रिया दशकांनीं मोजतां येण्यासारख्या होत्या, तरीहि असली संस्था बंद करण्याचा प्रसंग दहावारा वर्षांपूर्वीं आला, ही गोष्ट हिंदुस्थानची हीन स्थिति दर्शविणारी आहे.

तिसरा प्रयत्न मद्रासकडे झाला. रा. व. वीरेश लिंगम पंतलुं हे विधवांच्या कार्याचे त्या प्रांतांतले अध्वर्यु होत. हेहि ब्रह्मो असून पुनर्विवाहित आहेत. मी १८९४ सालीं सामाजिक परिषदेसाठीं मद्रासला गेलों असतां यांच्या चिमुकल्या विधवागृहांत गेलों होतो. तेव्हां तेथें चार विद्यार्थिनी होत्या. तेव्हांपासून आतांपर्यंत यांचे प्रयत्न सारखे चालू आहेत; पण त्यांना म्हणण्यासारखें यश आलें नाहीं. ते पुढें पेनशन घेऊन राजमहेंद्रीला गेले, व त्यांनीं आपलें विधवागृहहि आपल्याबरोबर नेलें. यांना लोकांकडून मदत मिळावी तशी मिळाली नाहीं. यांनीं मात्र आपलें सर्वस्व या विधवागृहाला अर्पण केलें. अजून यांनीं हे विधवागृह चालू ठेविलें आहे.

विधवाशिक्षणासाठीं झालेला चवथा प्रयत्न म्हणजे पुण्यांतील शारदासदनावर

* हे गृहस्थ परलोकवासी होऊन बरींच वर्षे झालीं.

† हेहि परलोकवासी होऊन बरींच वर्षे झालीं.

किटाळ आल्यानंतर पुण्यांत हिंदु शारदासदन स्थापण्यासाठी १८९३ च्या अखेरीला झालेला प्रयत्न होय. हा प्रयत्न यशस्वी झाला असता, तर मी पुनर्विवाहित असल्यामुळे अनाथबालिकाश्रमासंबंधाने जे गैरसमज पसरले त्यांना अवकाश मिळाला नसता; पण दुर्दैवाने हा प्रयत्न तडीला गेला नाही. शारदासदनांतून ज्या गरीब विधवा निघाल्या, त्यांच्या शिक्षणाची सोय स्त्रियांच्या हायस्कुलांत करून त्यांना दोनतीन वर्षे मदत करण्याच्या कामी या प्रयत्नाचा उपयोग झाला.

३७. अनाथबालिकाश्रमाची मंडळी

विधवाशिक्षणाविषयीच्या आपल्या कल्पना कृतींत उतरविण्याची तळमळ उत्पन्न झाल्याबरोबर त्यासाठी आपणाला काय करितां येईल या विचाराला मी लागलों. प्रथम असें मनांत आलें कीं, पुनर्विवाहाची संस्था आयती बनलेली आहे, तिच्या आश्रयाखालीच विधवागृह काढण्याची खटपट करावी. या विचाराप्रमाणें तारीख १३ एप्रिल १८९५ रोजी सदर संस्थेच्या सभेंत तशा अर्थाचा एक ठराव करून घेतला, व पुनर्विवाहाच्या कार्यासाठी फिरत असतां या कार्यालाहि थोडी बर्गणी जमविण्याचा घत्न केला. पुढें लवकरच मला असें वाटूं लागलें कीं, पुनर्विवाहाच्या संस्थेच्या आश्रयाखाली विधवागृह निघालें तर ही संस्था पुनर्विवाहासाठीच आहे असा लोकांचा गैरसमज होईल, आणि शिक्षणाचा फायदा घेण्यासाठी लोक आपल्या विधवा मुलींना पाठविण्याला कचरतील, यासाठी विधवागृह काढणें तें अगदीं स्वतंत्रपणें निराळी संस्था म्हणून काढावें. हे माझे विचार मी पुनर्विवाहाच्या संस्थेला कळविले व १५ फेब्रुवारी १८९६ रोजी सदर संस्थेकडून दुसरा एक ठराव पास करून घेतला, तो येंप्रमाणें:—“कर्वे यांनी विधवागृहाकरितां मिळविलेल्या साहाय्याचा त्यांना युक्त वाटेल त्याप्रमाणें उपयोग करावा.”

इतकें झाल्यावर मी नवीन योजनेला लागलों. विधवागृह चालविणें हें मोठ्या खर्चाचें काम होतें. स्वतः कांहीं तरी केल्यावांचून दुसऱ्याजवळ बर्गणी मागण्याचा आपणाला हक्क उत्पन्न होत नाही. या विचारानें मी आपली स्वतःची सर्व शिल्लक म्हणजे एक हजार रुपये या कार्याला अर्पण करण्याचा संकल्प केला होता; पण तो कोणाला कळविला नव्हता. बर्गण्या मिळाल्या तर जमविण्याचें व वार्षिक बर्गण्यांचे आंकडे घेण्याचें काम चालविलें होतें, व कांहीं गृहस्थानीं वार्षिक बर्गण्यांचे बरेचसे आंकडे घातलेहि होते. पण बर्गणीचे आंकडे व वसूल यांमध्ये हिंदुस्थानांत तरी अंतर फार असतें व सतरा वर्षांपूर्वी तर तें फारच असे ! कांहीं झालें तरी हें काम हातीं घ्यावें व त्यासाठी कमालीचा प्रयत्न करावा, असा मी निर्धार

केला, व १८९६ च्या मे महिन्याच्या २५ तारखेच्या सुधारकपत्रांत आपल्या सहीनें एक पत्र प्रसिद्ध केलें. तें असें:—

एका लहानशा विधवागृहासाठीं यत्न

रा. रा. सुधारकर्ते यांस :—

वि. वि. सुधारकाच्या गेल्या दोन अंकांत विधवागृहाच्या आवश्यकतेबद्दल बगैरे जो मजकूर आला आहे, त्यामुळें आपल्या वाचकांचे या प्रश्नावद्दलचे विचार बरेच जागृत झाले असतील तेव्हां ही संधि साधून आज एक वर्षभर एका लहानशा विधवा-गृहासाठीं जो यत्न चालला आहे, त्यासंबंधानें माहिती दिली असतां फायदेशीर होईल असें वाढून खालील मजकूर आपणाकडे पाठविला आहे.

येथील शारदासदनापासून आपल्या लोकांना (बरिष्ठ जातींतील) उपयोग व्हाव-याचा नाही अशी माझी खात्री झाल्यानंतर केवळ आपल्या लोकांच्या देखरेखीखाली लहानसें तरी विधवागृह कसें काढतां येईल, याविषयींचे विचार मनांत घोळूं लागले. परंतु 'उत्पद्यन्ते विलीयन्ते दरिद्राणां मनोरथाः' या वाक्यांत सांगितल्याप्रमाणेंच त्यांची स्थिति झाली. आपण बोलूनचालून द्रव्यहीन; बरें, द्रव्यवानांच्या हृदयांना द्रव आपण त्यांजकडून द्रव्य मिळवून त्यांवर गृह चालवावें, तर तेंहि सामर्थ्य आपल्या अंगां नाही; या व अशाच विचारांनीं मन निराश होऊन जाई. पुढें विधवाविवाह-प्रतिबंध-निवारक मंडळीचें काम मीं हातां घेतलें, व त्यांत जेव्हां बरेंच यश येण्याचा संभव दिसूं लागला तेव्हां ठिकठिकाणीं फिरून लोकांकडून पुनर्विवाहाच्या कार्याला मदत मिळविण्यासाठीं यत्न करण्याचा मीं निश्चय केला. या वेळीं विधवागृहाची कल्पना पुनः डोक्यांत घेऊं लागली. पुनर्विवाहाच्या कार्यासाठीं फिरत असतांनाच, विधवागृहाची संस्था उत्पन्न झाली असतां तिला कोणाकडून किती मदत मिळण्यासारखी आहे, याचा अजमास करण्याला सुलभ पडेल, व विधवा-विवाह-प्रतिबंध-निवारक मंडळीच्या फंडांतूनहि कांहीं मदत मिळून पांचसहा विधवांसाठीं लहानसें गृह काढतां येईल, असा विचार मनांत येऊन मंडळीच्या साधारण सभेंत तो प्रश्न आणला, व सभेच्या परवानगीनें कामाला सुरुवात केली. ही गेल्याच्या मागल्या एप्रिल महिन्यांतली गोष्ट. त्या वेळीं मीं सांगली, मिरज, बेळगांव, कोल्हापूर बगैरे ठिकाणीं फिरावयाला गेलों, व विधवागृहासाठीं वार्षिक वर्गण्यांचे आंकडे मिळविण्याची खटपट केली. परंतु त्या खटपटीला मुळींच यश आलें नाहीं म्हटलें तरी चालेल. कारण वीसपंचवीस रुपये वार्षिक वर्गण्या मिळण्यापुरते काय ते आंकडे मिळाले. जून महिन्यांत परत आल्यानंतर ही स्थिति पाहून बहुतेक निराशाच झाली. तथापि हातीं घेतलेला महत्त्वाचा उद्योग अजीबात सोडून देण्याची बुद्धि होईना आणि विधवागृह स्थापित होण्याची थोडी तरी संभवनीयता लोकांच्या नजरेला आणण्यासारखी स्थिति दाखविल्याशिवाय लोकांजवळ वर्गण्यांचे आंकडे मागणें अगदीं निरर्थक होईल, हें पूर्वीच्या अनुभवावरून उघड दिसत होतें. तेव्हां आतां पुढें काय करावें, हा मला मोठा विचार पडला. लोकांजवळ मागण्यापूर्वी आपण आपली शिकस्त करावी असें मनांत येऊन आपल्या गरीबीकडे लक्ष न देतां एक हजार रुपये या कार्याला अर्पण करण्याचा मीं निश्चय केला, व 'विधवाविवाहासाठीं एका गृहस्थानें एक हजार रुपये देऊं केले आहेत,' असें विधवाविवाह-प्रतिबंध-निवारक मंडळीच्या

रिपोर्तांत प्रसिद्ध केलें. पुढें सप्टेंबर महिन्यांत विधवाविवाह-प्रतिबंध-निवारक मंडळीच्या कामासाठीं फिरावयाला गेलों, तेव्हां विधवागृहासाठीं लोकांकडून आंकडे मिळविण्याची खटपट केली. या वेळीं केवळ पूर्वाप्रमाणें स्थिति झाली नाही. दोर्घा-गृहस्थांनीं प्रत्येकीं एका विधवेचा खर्च देण्याचें कबूल केलें, व शिवाय तीनशें रुपयांच्या वर्गणीचे आंकडे पडले. आंकडे आणि वसूल झालेली रक्कम यांच्यामध्ये बराच फरक पडण्याचा संभव आहे. तथापि पांचसहा विधवांचें गृह चालण्यासारखें आहे, अशी स्थिति दिसल्यावरून त्याची काय व्यवस्था करावी, अशाविषयी विधवा-विवाह-प्रतिबंध-निवारक मंडळीच्या वार्षिक सभेंत विचार झाला. विधवाविवाहापेक्षां विधवाशिक्षणाला लोकांची अनुकूलता अधिक असल्यामुळें विधवाविवाह-प्रतिबंध-निवारक मंडळीच्या हातांत विधवागृह ठेवून लोकांचा त्याविषयीं गैरसमज करून देणें चांगलें नाहीं, असें माझे मत असल्यामुळें मीं असें सुचविलें कीं, विधवागृहाची संस्था निराळी स्वतंत्र करून तिची व्यवस्था त्या संस्थेला वर्गणी देणारांच्या हातांत असावी, व विधवाविवाह-प्रतिबंध-निवारक मंडळीकडून जितकी मदत होईल त्या मानानें त्या मंडळीचे मुखत्यार त्या संस्थेंत असावे; परंतु सभेंत हजर असलेल्या दुसऱ्या क्रियेक सभासदांचें मत असें पडलें कीं, विधवाविवाह-प्रतिबंध-निवारक मंडळीच्या हातांतच विधवागृहाची संस्था ठेवणें इष्ट आहे. यावर बरीच भवतिनभवाति झाली, परंतु बिश्रित असें कांहींच ठरलें नाहीं. पुढें फिरून या उद्योगाला आरंभ करावयाचा इतक्यांत मी आजारी पडलों व बरा झाल्यानंतर प्रकृति सुधारण्यासाठीं कोंकणांत गेलों; त्यामुळें अजून वरील प्रयत्नाला निश्रित स्वरूप देतां आलें नाहीं. तथापि त्याची दिशा मीं आपल्या मनाशीं ठरविली आहे, ती पुढें देतां —

केवळ आपल्या लोकांच्या देखरेखीखालीं चालणारें विधवागृह स्थापन होण्याला किती वर्षे लागतील तीं लागोत, परंतु आजचा यत्न असा करावयाचा, कीं, त्यापासून पुढील प्रयत्नांस कांहीं तरी मदत द्यावी; म्हणजे प्रत्येक यत्नास श्रीपासून आरंभ करावा लागतो तसें होणार नाहीं. तथापि तूर्तातूर्त फायदा मजरेला पडल्याशिवाय या यत्नास मदत करण्याची कोणास इच्छा होणार नाहीं. हे दोन्ही हेतु साध्य होण्याकरितां जमलेल्या पैशापैकीं कांहीं भाग कायमच्या शिलकेंत टाकिला पाहिजे व बाकीच्याचा उपयोग कांहीं विधवांचें शिक्षण चालविण्याच्या कामीं केला पाहिजे. असें करावयाचें म्हटलें म्हणजे आज स्वतंत्र विधवागृह काढण्याची कल्पना सोडून दिली पाहिजे. आम्हांला तितकी कळकळ असती तर एक सोडून पांच विधवागृहे आम्हीं चालविलीं असतीं, परंतु ही गोष्ट आमच्या काळजाला झोंबतच नाहीं याला काय करावयाचें ? हें मनांत आणून असा विचार ठरविला आहे, कीं, शंभर रुपये अगर त्याहून अधिक ज्या देणग्या मिळतील त्या कायमच्या फंडांत टाकून त्यांच्या व्याजाचा मात्र चालू खर्चाकडे उपयोग करावयाचा; आणि शंभरांहून कमी किंमतीच्या देणग्या व वार्षिक वर्गण्या यांचा निम्मे भाग कायमच्या शिलकेंत टाकून निम्मे चालू खर्चाकडे लावावयाचा. दहावीस वर्षांनीं विधवागृहाची स्थापना करण्याचा योग आल्यास कायमचा फंड त्याच्या उत्पादकांच्या हवालीं करितां येईल, व चालू खर्चासाठीं जी रक्कम हातांत राहिल तींतून कांहीं विधवांचा खर्च चालवितां येईल. विधवागृह सुरू करण्याची ऐपत अंगीं येईपर्यंत येथील फीमेल हायस्कूलाच्या बोर्डिंगांत कांहीं विधवा ठेवून त्यांचा खर्च चालविला म्हणजे झालें. पांचसात वर्षांच्या अनुभवानें पांचसात विधवांचें गृह चालवितां येईल, असा अजमास वाटल्यास तसें पुढें करतां येईल.

अशा रीतीने सुरुवात केली असतां मध्येच प्रयत्न सोडून द्यावा लागणार नाही. लोकांकडून मदत मिळून त्याला थोडे स्वरूप आले तर उत्तमच; पण ते न आले तरी मला आपले कर्तव्य करतां येईल. एका विधवेचें तरी या फंडांतून पोषण होऊं शकेल. या उद्योगाला लोकांकडून सुट्टीच आश्रय मिळाला नाही, तरी देखील माझ्या हजार रुपयांच्या व्याजांत जरूर तितकी भर घालून मी ह्यात आहे तोंपर्यंत एका विधवेच्या तरी शिक्षणाची तजवीज करीन. येणेंप्रमाणें आजपर्यंतची हकीकत आहे. थोड्याच दिवसांत या प्रश्नाला निश्चित स्वरूप देण्यांत येईल व त्यासंबंधाचे नियमहि केले जातील. ते झाल्यावर प्रसिद्धीकरतां आपल्याकडे पाठवून देईनच. कळावें, ही विनंती.

हें पत्र प्रसिद्ध झाल्यावर या कार्याला अनुकूल होतील असें वाटलें त्या गृहस्थांच्या मीं गांठी घेतल्या, व तारीख १४ जून १८९६ रोजीं प. वा. रा. व. वि. मी. भिडे यांच्या घरीं त्यांच्याच अध्यक्षतेखालीं एक लहानशी प्राथमिक सभा भरविली. या सभेला सोळा गृहस्थ हजर होते. त्या सभेंत कांहीं ठोकळ नियम ठरून 'अनाथबालिकाश्रमाची मंडळी' स्थापन करण्यांत आली. मला त्या मंडळीचे चिटणीस नेमलें, व डॉ. सर रामकृष्णपंत भांडारकर यांची अध्यक्ष्या जागीं योजना केली. नंतर मी वर्गण्या जमविण्याच्या उद्योगाला लागलों. द्रव्यबलावांचून पुढें पाऊल पडणें शक्य नाहीं हें मला स्पष्ट दिसत होतें. यासाठीं आश्रमाची स्वतंत्र स्थापना करण्याच्या भानगडींत न पडतां, ज्या विधवा मदतीसाठीं अर्ज करतील, त्यांची राहण्याची व शिक्षण्याची सोय फीमेल हायस्कूलाच्या बोर्डिंगांत करून द्रव्यबल संपादन करण्याच्या मार्गाला लागावें, असा निश्चय करून तो क्रम मीं सुरू केला. तारीख २४ जानेवारी १८९७ च्या साधारण सभेला पाहिला रिपोर्ट सादर करण्यांत आला, त्यांत पुढील मजकूर आहे :—

“या संस्थेला मदत मिळविण्यासाठीं धों. के. कर्वे सवादाने महिने बाहेर फिरत होते. ते ठाणें, मुंबई, बडोदें, अहमदाबाद, अकोला आणि उमरावती इतक्या ठिकाणीं गेले होते. शिवाय पुणें येथील गृहस्थांकडूनहि मदत मिळविण्याचा यत्न झाला. या संस्थेच्या आश्रयानें शिक्षणाच्या विद्यार्थिनीं सात आहेत. मंडळीची शिल्लक ३२२०-१४-११ रुपये आहे.”

पुढल्या वर्षी म्हणजे १८९७ सालींहि वर्गणी जमविण्यासाठीं मी बराच प्रवास केला, व त्या वर्षाच्या अखेरीला आश्रमाची एकंदर शिल्लक रु. ५६३३-११-४ झाली. या वर्षाचा रिपोर्ट सादर करतांना शहराबाहेर कोठेंतरी शांत व सुरक्षित अशी जागा पाहून तेथें इमारत बांधून तींत आश्रम चालवावा, व हल्लीं जमलेल्या फंडाला हात न लावतां त्यासाठीं निराळा फंड जमवून हें काम करावें, अशी मीं सूचना केली व ती पसंत झाली.

पण निराळा फंड कोठून जमवावयाचा हा प्रश्न होता. वर्गणीसाठीं धडपड करण्यास मी तयार होतो, पण धडपड केली म्हणजे वर्गणी जमतेच याचा काय

नियम ? तेव्हां वर्गणी जमेल तेवढी जमवावी, आणि कमी पडल्यास आपली पांच हजारांची लाइफ पॉलिसी गहाण ठेवून जरूर ती लहानशी रकम उभाखून इमारत बांधावी, असा बेत मी केला. जागा मिळाल्यानंतर इमारतीला वेळ लावावयाचा नाही, असा माझा बेत होता. पण किती धुंडलें तरी सोयीवार जागा मिळना. याकरिता नवीन इमारतीचें काम दिवसगतीवर जाऊं लागलें, व जागा मिळेपर्यंत पुण्यांतच भाड्याच्या घरांत आश्रम सुरू करावा असा विचार ठरला. अर्थात् पॉलिसी गहाण टाकून रकम उभाण्याचें कारणच पडलें नाही.

१८९८ सालीं वर्गणी जमविण्याचें काम बऱ्याच नेटानें होऊन वर्षअखेर मंडळीची शिल्लक ९८७१ रु. झाली. याच वर्षीं आक्टोबर महिन्यांत ही संस्था १८६० च्या २१ व्या अंकाप्रमाणें नोंदविण्यांत आली.

या वर्षाच्या अखेरीला नागपूर येथें वर्गणीचें काम करित असतां एकदम एक कल्पना मनांत आली. आश्रमासाठीं आयुष्याच्या विम्याची पॉलिसी गहाण टाकण्याचें आतां कारण उरलें नाही, हें खरें; तरी आश्रमाच्या कामीं आपली पॉलिसी लागावी हा मनांत आलेला सद्विचार आपण तसाच विलयाला जाऊं द्यावा काय ? विचार करतांकरतां मनांत आलें कीं, आपण किती जगतों, व आश्रमाचें काम आपल्या हातून किती होतें, याचा काय नियम आहे ? तेव्हां ही पॉलिसी आश्रमाला अर्पण करून त्याला थोडेंसं स्थैर्य आणून ठेवणें काय वाईट ? ज्याच्या मनांत कधींच सद्विचार येत नाहीत असे मनुष्य अत्यंत विरळा; त्याचप्रमाणें ज्याचे सर्व सद्विचार कृतींत उतरतात, असाहि मनुष्य अत्यंत विरळा. सद्विचार उत्पन्न व्हावे परंतु ते लवकरच विलयाला जाये, असें बहुतेक मनुष्यांचें होतें. या सद्विचारासंबंधानें आपली अशी स्थिति होऊं नये असें मला वाटलें व त्याला मीं एक उपाय योजिला. नामपूर येथील एका लहानशा सभेत मीं आपला हा बेत मुद्दाम बोलून दाखविला, व त्या वेळीं मीं असेंहि सांगितलें, कीं, जर ही गोष्ट माझ्या हातून घडली नाही, तर तुम्ही माझी फटफजिती करून मला लाजविल्याषांचून राहूं मका. नंतर १९ एप्रिल १८९९ रोजीं सदर पॉलिसीवर कायदेशीर लेख लिहून ती आश्रमाच्या ट्रस्टींच्या नांवें करून दिली. 'एका गृहस्थानें दिलेली पांच हजार रुपयांची पॉलिसी' म्हणून आश्रमाच्या रिपोर्टांत इस्टीच्या यादींत उल्लेख असतो, ती पॉलिसी हीच होय. हिच्यासाठीं दरवर्षाला १३६ रुपये याप्रमाणें वीस वर्षे मीं हसे भरले आहेत. *

* मीं पेनशन घेतल्यानंतर माझी सांपत्तिक स्थिति समाधानकारक नव्हती. तेव्हां दहा वर्षे हे हसे आश्रमानें भरले आहेत. नंतर पुन्हां मीं भरूं लागलों व गेल्या वर्षीं एकदम रकम भरून सहामाही हसे भरण्याची जरूरी ठेविली नाही, आश्रमानें भरलेल्या हप्त्यांची रकम सवडीनें परत करण्याचा माझा विचार आहे.

(याप्रमाणें ही रकम, १९३२ मध्ये, रु. १३६० दर्शनी किपतीच्या कॅशसर्टिफिकेटांच्या स्वरूपांत संस्थेस देण्यांत आली.)

३८. अनाथबालिकाश्रम

आश्रम एकदम शहराबाहेरच सुरू करावा यासाठी मी आपली शिकस्त करित होतो; परंतु इतर मंडळींचे या कामी उत्तेजन नव्हते. रा. व. ग. गो. गोखले हे मात्र मला अनुकूल होते. तारीख २१ मार्च १८९८ च्या वार्षिक सभेत रा. व. गोखले यांची हिंमण्याची जागा त्यांनी देऊं केल्यावरून तिचा आभार-पूर्वक स्वीकार करण्यांत आला; परंतु तेथल्या गैरसोयीमुळे ती जागा नाकारण्यांत आली. सदरबद्दल १८९९ च्या आरंभी प्रसिद्ध झालेल्या रिपोर्टांत उल्लेख आहे तो येणेंमार्गेः—

“रा. व. गोखले यांनी हिंमणें बुद्रुक गांवांतील आपली कांहीं जमीन देण्याचें कबूल केलें होतें; परंतु ती कित्येक अडचणींमुळे उपयोगी पडत नाहीं, यासाठी दुसरी जागा पाहण्याच्या उद्योगाला व्यवस्थापक मंडळी लागली आहे. जागा मिळाल्याबरोबर लहानसा आश्रम बांधण्याच्या कामाला सुरुवात केली जाईल.”

आपली जागा नापसंत झाली हें पाहून रा. व. गोखले यांनी आपल्या प. वा. कन्येच्या स्मरणार्थ आश्रमाची इमारत होईल तेव्हां तीत एक खोली बांधण्यासाठी ७५० रुपये देऊं केले. पुढें त्यांची जागा पसंत झाल्यावर ही देणगी देखील त्यांनी दिली.

शहराबाहेर एकादी सोयीवार जागा पाहून तेथेच इमारत बांधून मग स्वतंत्र आश्रमाला सुरुवात करावी, हा हेतु लवकर तडीला जात नाहीं असें जेव्हां स्पष्ट दिसून आलें, तेव्हां विलंब न लावितां शहरांत भाड्याच्या घरांतच त्याची सुरुवात करण्याच्या खटपटीला मी लागलों. यासंबंधानें व्यवस्थापक मंडळीचा ठराव करून घेऊन ता. १ जानेवारी १८९९ रोजी म्हणजे अनाथबालिकाश्रमाच्या मंडळीची सुरुवात झाल्यावर अडीच वर्षांनीं सदाशिव पेंढेंत पेरूच्या गेटाजवळ गोरे यांच्या वाड्यांत आश्रमाला सुरुवात केली. सुरुवातीच्या वेळीं एकच विधवा होती.

या वेळीं सातआठ विद्यार्थिनी संस्थेच्या खर्चानें फीमेल हायस्कूल व फीमेल ट्रेनिंग कॉलेज या शाळांत शिकत होत्या, व तेथल्याच बोर्डिंगांत रहात होत्या. त्यांच्या आयुष्यक्रमांत कोणत्याहि प्रकारचा फेरबद्दल न करितां ज्यांचे नवीन अर्ज येतील, त्यांना मात्र स्वतंत्र आश्रमांत घ्यावयाचें, असें ठराविलें. आमच्या - माझी पत्नी व मी यांच्या - देखरेखीखालीच या आश्रमाला सुरुवात झाली. पुनर्विवाह समाजांत रूढ होणें इष्ट आहे अशी जरी माझी समजूत होती, व त्या कार्यासाठी जरी माझे यत्न अन्यप्रकारें चालू होते, तरी आश्रम ही संस्था केवळ विधवा-

शिक्षणाचीच असावी व पुनर्विवाहासंबंधाने या संस्थेने अगदी तटस्थ वृत्ति स्वीकारावी, अशी माझी मनापासून इच्छा होती, व ती अजूनहि तशीच आहे. या इच्छेला अनुरूप अशीच आश्रमाची अंतर्व्यवस्था अगदी आरंभापासून ठेविली होती. माझ्या पत्नीने मुलींच्या खाण्यापिण्याच्या पदार्थांना शिजू नये, अशी व्यवस्था आम्ही होऊनच सुरू केली, व ती अखेरपर्यंत चालू राहिली. अशा रीतीने लोक-मताला अगदी न दुखवितां संस्था चालविण्याचा जरी आम्ही उपक्रम केला, ती लोकांचा आमच्यावर विश्वास बसेना. आमच्या ताब्यांत मुली दिव्या असतां पुनर्विवाहासाठीं आम्ही त्यांचीं मनें वळवूं, अशी भीति लोकांना वाटे. यामुळे आरंभीं विद्यार्थिनींची वाढ फारच सावकाश झाली. पुष्कळ वेळां माझ्या मनांत येई कीं, पुनर्विवाहाशीं संबंध नसणारा असा एखादा कर्ता पुरुष अगर स्त्री यांना जर हें कार्य हातीं घेतां आले असतें, तर किती तरी लवकर या कार्याची प्रगति झाली असती. पण असे विचार मनांत येऊन कांहीं उपयोग नव्हता. अशीं कर्तीं माणसें जर त्या वेळीं आपल्या समाजांत असतीं, तर तीं हिंदुशारदासदनाच्या खटपटीच्या वेळीं पुढें आल्यावांचून राहिली नसतीं. वास्तविक पाहिलें असतां त्या वेळचें लोकमत विधवा-शिक्षणाच्या विरुद्ध म्हणण्यासारखें नव्हतें. याला उत्कृष्ट प्रमाण म्हटलें म्हणजे पंडिता रमाबाईंच्या शारदासदनांत १८९३ सालीं साठसत्तर विद्यार्थिनी होत्या व त्यांतल्या बहुतेक उच्च वर्णातील विधवाच होत्या, हें होय. असें असतां अनाथबालिकाश्रमाची वाढ इतकी सावकाश व्हावी, याचें मुख्य कारण पुनर्विवाहाविषयीं लोकांना वाटत असणारी भीति हेंच असावें. आश्रमांत पहिल्या वर्षाच्या अखेरीला ४ विधवा होत्या. दुसऱ्या वर्षाच्या अखेरीला त्या ७ होत्या. तिसऱ्या, चवथ्या व धांचव्या वर्षांच्या अखेरीस ही संख्या अनुक्रमे ११, १४ व २१ अशी झाली.* आश्रमाची वाढ सावकाश झाली, ही गोष्ट एक प्रकारें फार चांगली झाली. तिजमुळे चालकांच्या धिम्मेपणाची पारख झाली, व चालू खर्च एकदम फार न वाढतां स्थायिक फंड वाढून बऱ्याच गोष्टींचा हळूहळू जम बसत गेला.

अशा रीतीने आश्रमाची सुरुवात पुण्यांतच केली खरी, परंतु मूळचा विचार कायम होता. ही स्त्रियांची नाजूक संस्था, तेव्हां ती शहरापासून दूर असणेंच बरें, असें वाटत होते. शिवाय बाहेर स्वच्छ हवेंत राहणें आणि शिक्षणाला निर्वध एकांत, हा फायदा होताच. आणखी एक मोठा फायदा म्हणजे प्लेगच्या संकटापासून बचाव. ईश्वरीकृपेनें आजपर्यंत आम्हांला प्लेगपासून बिलकूल ताप झाला नाही.

* हे आंकडे विधवा विद्यार्थिनींचे आहेत. शिवाय काहीं कुमारिका असत. पुढें दिलेल्या प्रगतीच्या कोष्टकांतल आंकडे विद्यार्थिनींच्या एकंदर संख्येचे आहेत.

रा. बं. गोखले यांची जागा नापसंत झाल्यानंतर शहरापासून तीनचार मैलांच्या आंतील चारपांच ठिकाणे मी पाहिली; परंतु मनासारखे ठिकाण एकहि आढळेलना; तेव्हां आश्रम बाहेर नेण्याचा आपला हेतु जागच्याजागी राहतो की काय, अशी मला भीति वाटू लागली. परंतु एक गोष्ट सहजी घडून आल्यामुळे माझी सर्व काळजी दूर झाली. १८९९ साली पुण्यांत प्लेग आला. तेव्हा प. वा. रा. ब. ग. गो. गोखले यांची मंडळी आपल्या बागेतल्या लहानशा घरांत रहावयाला गेली. रा. ब. गोखले यांना आश्रमाविषयी अत्यंत प्रेम वाटत असे व त्यासंबंधाने काही करण्यास ते एका पायावर तयार असत. त्यांनी आपली बरीच अडचण करून आश्रमाच्या विद्यार्थिनींना राहण्यासाठी घरांत जागा दिली. या ठिकाणी चार महिने राहिल्यानंतर येथेच कायमचा आश्रम करावा असा आग्रह मी धरला, व व्यवस्थापक मंडळानेहि या वेळी आपली संमति दिली. तथापि इतक्या दूर राहणे आम्हांला निभेल की नाही, याची अटकळ करता येण्यासाठी या ठिकाणी बेगळे लहानसे घर बांधून त्यांत काही दिवस राहून चांगला अनुभव घ्यावा व नंतर कायमची इमारत बांधण्याचा विचार कायम करावा, असे ठरवून रा. ब. गोखले यांच्याच देखरेखीखाली पांचशे रुपये खर्चून दगडमातीचे एक झोपडे बांधले, व १९०० सालच्या जून महिन्यांत आश्रम तिकडे नेला.* यापुढील दोन वर्षे आम्हां सर्वांना फार कष्टाने काढावी लागली. तेथे जाण्याला चांगला रस्ता तर नव्हताच, पण खटारगाडीहि जाण्यासारखी वाट नव्हती. त्यामुळे नेहमीच्या उपयोगाचे सर्व जिनस मनुष्यांना वाहून न्यावे लागत असत. शिवाय सर्व व्यवहार अगदी काढकसरीने चालला होता, त्यामुळे थोडा अधिक त्रास होई. या सर्व अडचणींना तोंड द्यावयाला आम्ही तयार झालो. माझी मेहुणी† (पहिल्या कुटुंबाची बहीण) अक्का (नर्मदाबाई फडके) फारसे लिहिण्यावाचण्याला शिकलेली नव्हती; परंतु तिचा माझ्यावर विश्वास होता, आणि मजबरोबर अडचण सोसण्याला तिची तयारी होती. मुलींवर देखरेख करणे, स्वयंपाक बगैरेत त्यांना मदत करणे व त्यांचे कमजास्त पाहणे ही कामे तिने पतकरली व आश्रमाला सुस्थिति येइपर्यंत ती पुष्कळ वर्षे विनबोभाट चालविली. मुली प्रथम आठच होत्या. मला कुटुंबासह तेथे येऊन राहणे शक्य नव्हते. याचे एक कारण पुरेशी जागा नव्हती; व दुसरे कारण तेथून मुलांनी शाळेत जाण्याची सोय नव्हती. अशा ठिकाणी बायकांनी एकटे राहणेहि इष्ट नव्हते. मी दररोज कॉलेजांतिल काम आटपून संध्याकाळी आश्रमांत जात

* ही झोपडी १९४४ साली पुन्हां बांधून तिचा जीर्णोद्धार करण्यांत आला.

† पान १०६ व १३७ पहा.

असें, व पुनः सकाळीं पुण्यांत परत येत असें. अवशिला व पहांटेला वरच्या वर्गातील कांहीं विद्यार्थिनींना शिकविण्याचें कामहि मला करावें लागे. एक पेनशनर मास्तर ठेविले होते, ते सकाळीं येऊन संध्याकाळीं पुण्याला जात असत. पावसाळ्यांत तर वाट फार वाईट व चिखलाची असे. पण होतां होईल तों मी तेथें जाण्याचें चुकवीत नसें. त्या सर्व मंडळीचे डोळे माझ्या वाटेकडे लागलेले असत, व मी नजरेला पडलों, म्हणजे त्यांना मोठा आनंद होई. मी तिकडे जाऊं लागलों, म्हणजे बहुधा पायली दोन शेंरांचें कांहीं तरी ओझे मजबरोबर असे. पावसाळ्यांत आम्हां सर्वांना बराच त्रास होई. घर वाईट पुणेरी कौलांनीं शाकारलेलें असल्यामुळे तें बरेंच ठिबकत असें, व अथरुणें सुकीं ठेवण्यासाठीं हांतच्या पांघरून आम्हांला निजावें लागे. सभोंवार चहूंकडे चिखल, खडे व बाभळीचे कांटे यांची समृद्धि असे. एवढें सर्व होतें तरी आम्ही सर्व मोठ्या आनंदानें रहात असूं. हें सर्व हौसेचें काम असल्यामुळे शरीरकष्टाचें मला कांहीं वाटलें नाहीं. परंतु माझ्या मनाला असह्य वाटण्यासारखे प्रसंग कधीकधी येत. घरांत कुटुंब अगर मुलांपैकीं कोणी आजारी असले तरी घरच्या मंडळीला तसेंच सोडून देऊन मला हिंणण्याला यावें लागे. अंतःकरण भरून आलेलें आहे, डोळ्यांतून अश्रु गळताहेत, व कठोर वृत्तीनें पावलें हिंणण्याच्या वाटेकडे खेंचलीं जात आहेत, अशा प्रसंगाची आठवण झाली म्हणजे अजूनहि माझे मन मला खातें. पण माझ्या संस्था मला माझ्या आमांढून अगर प्राणांढूनहि प्रिय वाटत, व ज्या वेळीं कर्तव्यांचा झगडा उत्पन्न होई त्या वेळीं बहुधा संस्थेच्या बाजूचाच जय होत असे. माझ्या ह्यगयीमुळे कुटुंबाला व मुलांना त्यांचा कांहीं एक अपराध नसतां त्रास पडलेला पाहिला म्हणजे मला अतिशय वाईट वाटे; परंतु माझी मनोवृत्तीच अशी कांहीं बनून गेली आहे कीं, बहुधा अशा प्रसंगां माझ्या हातून स्वार्थीपणाचें वर्तन घडत नाहीं. विशेष काळजीचे असे दुसरेहि प्रसंग कधीकधी उत्पन्न होत. आश्रमांतिल कोणी मुलगी बरीचशी आजारी पडली म्हणजे अडचण पडे. त्या आरंभीच्या दिवसांत जर का एकादा वाईट प्रसंग गुदरला असता, तर संस्थेला मोठाच धक्का बसला असता. पण ज्याचा शेवट गोड तें सर्वच गोड ! हे कष्टाचे दिवस निघून गेलें, व त्याच जागेवर आश्रमाची कायमची इमारत बांधण्याचें ठरलें.

यहिल्यानें आठ हजार रुषये खर्चून मुख्य चौकाची दक्षिणेकडील बाजू आणि तिला लागूनच पूर्वपश्चिम बाजूंच्या दोनदोन खोल्या एवढा भाग बांधून घेतला. या वेळीं हल्लीचे पुण्याचे सॅनिटरी इंजिनियर श्रीयुत वि. त्रिं. आगाशे यांनीं आपल्या मातुःश्रीच्या स्मरणार्थ खोल्या बांधण्यासाठीं एक हजार सहाशें रुपयांची देणगी

दिली. आश्रमाच्या बाल्यावस्थेत ज्या अशा मोठ्या देणग्या मिळाल्या, त्यांची किंमत हल्लीं मिळणाऱ्या देणग्यांहून किती तरी अधिक आहे, हें सांगणें नकोच ! १९०२ च्या उत्तरार्धात ही इमारत पुरी झाली, आणि नंतर मी कुटुंबासह तेथें रहावयास गेलों. या सुमाराला बैलाचा छकडा जाण्याला तेथें वाट झाली होती, व स्वतःसाठी आणि मुलांना शाळेंत पोहोचविण्यासाठी मी बैलाचा छकडा ठेविला. यापुढें मला नित्य नेमानें दररोज आठ मैल चालण्याचें कारण पडेनासें झालें, व हिंणयालाच रहावयाला सांपडल्यामुळें कुटुंबाची फारशी गैरसोय न करितां आश्रमाच्या कामाकडे विशेष लक्ष देतां आलों. ही व्यवस्था बरीच वर्षे चालली होती. पुढें आश्रमाचें बहुतेक काम स्त्रियांनीं अंगावर घेतल्यानंतर मी कुटुंबासह पुण्याला रहावयाला आलों, व जरूरीप्रमाणें आठवड्यांतून दोनतीन वेळां तेथें जाऊन व्यवस्था पाहूं लागलों. मी कुटुंबासह आश्रमांत रहात असतां माझ्या पत्नीचा आश्रमाच्या गृहव्यवस्थेच्या कामांत फार उपयोग होत असे व पुण्यांत रहात असतां भाजीपाला, धान्य व इतर जिन्नस खरेदी करणें वगैरे सर्व कामें आरंभीं माझ्या पत्नीवरच पडत.

३९. वर्गणीसाठी धडपड

आश्रमाची संस्था अगदी लहान होती, व लोकांत विश्वास उत्पन्न झाला नव्हता, त्या वेळीं वर्गणीचें काम अवघड होतें. शिवाय माझ्या अतिशय भिडस्त व लाजाळू स्वभावामुळें मला तें फार कठिण गेलें. प्रवासांतील दगदग मी अगदीं न कंटाळतां सहन करित होतो, पण द्रव्याची याचना करण्याचें काम मला साधत नसे. मात्र मी अगदीं अल्पसंतुष्ट असें व जें काय कोणी देईल तेवढ्यांत माझी तृप्ति होत असे. प्रथम लहानशी सभा करावी, नंतर सभेला जमलेल्या व इतर मंडळींच्या घरीं जाऊन जमेल तेवढी वर्गणी जमवावी, व नंतर पुढल्या गांवीं जावें, असा क्रम असे. यासंबंधानें माझ्या प्रवासाचीं व कामाचीं व्यवस्थित टिपणें नाहींत. दोनतीन सालच्या रिपोर्टांत थोडी माहिती आहे. तीवरून त्या वेळच्या कामाची बरीच कल्पना होईल.

१९०० सालीं केलेल्या कामाच्या विस्तृत माहितीचीं दोन कोष्टकें त्या सालच्या रिपोर्टांत दिली आहेत. तीं येणेंप्रमाणें:—

सन १९०० सालाच्या अखेरीस प्रो. कर्वे यांनी आश्रमासाठी
प्रवास केला, त्याच्या माहितीचें कोष्टक

अनु. नंबर	स्थळाचें नांव	सभेची तारीख	सभेंत हजर मंडळींची संख्या	वर्गणी देणाऱ्यांची संख्या	वर्गणीची जमलेली रकम	वार्षिक वर्गणी-दार	वार्षिक वर्गणीची रकम
१	दापोली	२२ नवंबर	३७	२१	२९०८	५	१५
२	खेड	२६ "	३१	१०	६०२	४	५
३	चिपळूण	२७ "	१००	२१	३२०८	४	१५
४	मालवण	२९ "	२२	७	१९	४	४
५	सावंतवाडी	१ डिसेंबर	२७	८	१७०८	२३	२४
६	वेंगुळें	२ "	४१	२६	४४	८	९
७	कुडाळ	३ "	२९	२	११	७	७
८	रत्नागिरी						
	निवडक मंडळी	६ "	१२	३६	१४०	२५	५०
९	रत्नागिरी						
	जाहीर सभा	७ "	१७				
१०	देवरुख	१० "	२८	१८	३३०६	०	०
११	राजापूर	१२ "	३६	२२	५००८	०	०
१२	देवगड	१४ "	३०	१३	१८०८	३	३
१३	श्रीवर्धन	१६ "	१५	१	५	०	०
१४	बाणकोट	१६ "	१०	०	०	०	०
१५	महाड	१७ "	१००	२१	४८	८	८
१६	नातें ता. महाड	१८ "	२२	१०	३०९०६	१	१
१७	बिरवाडी महाड	१९ "	२५	२	४४०६	१	१
१८	गोरेगांव माण	१९ "	१५	१	०८	१	१
१९	माणगांव	१९ "	८	६	४०१२	३	३
२०	तळें ता. माण	२० "	४०	२	१०२	२	२
२१	जंजिरामुरूड	२१ "	२५	१७	५२०४	६	६
२२	अलिबाग	२२ "	२०	९	८०४	८	८
२३	रेवदंडा	२३ "	३०	४	३०४	०	०
२४	रोहें	२४ "	२०	१०	१८०४	२	२
एकूण			७४०	२६७	५४५०४	११४	१६४

वेळ	कोठें घालविला	शेरा	तास
१६ नो. रात्री १० ते १८ नो. सकाळीं ८	पुण्यापासून मुरूड (ता. दापोली) पर्यंत प्रवास	६ तास आगगाडी, ११ तास आगबोट, १० तास विश्रांति (हणें येथें)	
१८ नो. सकाळीं ८ ते २४ नो. सकाळीं ५	मुरूड येथें	हा गांव जन्मभूमीचा असल्यामुळे एक आठवडा विश्रांतीत व ओळ- खीच्या माणसांस भेटण्यांत गेला	
२४ नो. सकाळीं ५ ते २४ नो. सकाळीं ७	मुरूडपासून दापोली- पर्यंतचा प्रवास	अंतर ६ मैल; प्रवास पायांनीं	२
२४ नो. सकाळीं ७ ते २५ नो. सायंकाळीं ४	दापोली येथें	रा. मंडलीक वकिलांच्या बंगल्यांत सभा	३३
२५ नो. सायंकाळ ४ ते २५ नो. रात्री १०॥	दापोलीपासून खेड- पर्यंतचा प्रवास	अंतर १६ मैल, प्रवास पायांनीं	६॥
२५ नो. रात्री १०॥ ते २६ नो. रात्री ८॥	खेड येथें	रंगोपंत कालें यांच्या मंडपांत	२०
२६ नो. रात्री ८॥ ते २७ नो. सकाळीं ८॥	खेडपासून चिपळू- णचा प्रवास	मध्यंतरी लवेल येथें रा. सा. मामलेदार यांची भेट. २ तास संभाषण. ४ तास विश्रांति	१२
२७ नो. सकाळीं ८॥ ते २८ नो. दुपारी १॥	चिपळूण येथें	मराठी शाळेंत सभा. अध्यक्ष रा. रा. पु. दा. छत्रे	२९
२८ नो. दुपारी १॥ ते २९ नो. सकाळीं १०॥	चिपळूणपासून मालवणचा प्रवास	दाभोळ येथें एक तास खोटी.	२१
२९ नो. सकाळीं १०॥ ते ३० नो. सकाळीं ९॥	मालवण येथें	सभा अध्यक्षावांचून	२३
३० नो. सकाळीं ९॥ ते १ डिसेंबर सकाळीं ७	मालवणपासून सावंत- वाडीच्या प्रवासांत	मालवणपासून वेंगुलेंपर्यंत आग- बोट, पुढें १७ मैल धमनी. मध्यं- तरी वेंगुलें येथें पांच तास विश्रांति	
१ डिसेंबर सकाळीं ७ ते २ डि. सकाळीं ११	सावंतवाडी येथें	सभा लायब्ररींत. अध्यक्ष मेजर मॅरिकाट, अ. पो. एजंट	२८

वेळ	कोठें घालविला	शेरा	तास
२ डि. सकाळीं ११ ते २ डि. सायंकाळीं ५	सावंतवाडीपासून वेंगुल्यांच्या प्रवासांत	अंतर १७ मैल; धमनीनें प्रवास	६
२ डि. सायं. ५ ते ३ डि. दुपारीं २	वेंगुलें येथें	सभा इंग्रजी शाळेंत. अध्यक्ष रा. सा. कृ. ना. भिडे	२१
३ डि. दुपारीं २ ते ४ डि. पहाटेस ३	वेंगुल्यांपासून कुडाळ व कुडाळपासून वेंगु- ल्यांच्या प्रवासांत	जातांयेतां सव्वीस मैल प्रवास धमनीनें. मध्यंतरीं ४ तास कुडाळ येथें सभा लायब्ररींत. अध्यक्ष रा. सा. सबनीस	
४ डि. पहाटेस ३ ते ५ डि. पहाटेस २	वेंगुलें येथें	आगबोट चुकल्यामुळें वेंगुलें येथें रहावें लागलें.	२३
५ डि. पहाटे २ ते ५ डि. दुपारीं ३	वेंगुल्यांपासून रत्ना- गिरीच्या प्रवासांत	प्रवास आगबोटीनें	१३
५ डि. दुपारीं ३ ते ९ डि. सायंकाळीं ५	रत्नागिरी येथें	एक सभा मे. रा. ब. माडगांवकर यांच्या बंगल्यांत. दुसरी हायस्कु- लांत अ. रा. सा. कृ. ना. खेर	१८
९ डि. सायंकाळीं ५ ते १० डि. सकाळीं ९	रत्नागिरीपासून देवखळच्या प्रवासांत	२२ मैल बैलगाडीनें व ८ मैल पायांनीं	१६
१० डि. सकाळीं ९ ते ११ डि. दुपारीं २	देवखळ येथें	सभा सर्कसच्या मंडपांत सभा अध्यक्षवाचून	२९
११ डि. दुपारीं ३ ते १२ डि. सकाळीं १०	देवखळपासून राजा- पूरच्या प्रवासांत	देवखळपासून लांज्यापर्यंत १६ मैल डोंगरी वाट पायांनीं व पुढें २२ मैल बैलगाडीनें	१९
१२ डि. सकाळीं १० ते १३ डि. सायंकाळीं ५	राजापूर येथें	सभा विश्वनाथ विद्यालयांत अध्यक्ष रा. सा. माळवणकर	३१
१३ डि. सायंकाळीं ५ ते १४ डि. सकाळीं ८	राजापूरपासून देवगडच्या प्रवासांत	राजापूरपासून जैतापूरपर्यंत होडी, पुढें आगबोट	१५
१४ डि. सकाळीं ८ ते १५ डि. सकाळीं ८	देवगड येथें	सभा इंग्लिश स्कुलांत अध्यक्षावाचून	२४

वेळ	कोठें घालविला	शेरा	तास
१५ डि. सकाळीं ८ ते १६ डि. सकाळीं ७	देवगडापासून बाण- कोटच्या प्रवासांत	प्रवास आगबोटीनें. मध्यंतरी जय- गड येथें ४ तास खोटी	
१६ डि. सकाळीं ७ ते १७ डि. सकाळीं ३	बाणकोट व श्रीवर्धन येथें	अंतर ७ मैल. जाणें येणें पायांनीं	२०
१७ डि. सकाळीं ३ ते १७ डि. सकाळीं ८	बाणकोटपासून महा- डव्या प्रवासांत	बाणकोटपासून दासगांवपर्यंत आगबोट; पुढें ७ मैल तांगा	५
१७ डि. सकाळीं ८ ते १९ डि. दुपारीं २	महाड येथें	महाडास असतांना नातें (५ मैल) व बिरवाडी (६ मैल) येथल्या सभांसाठीं जाऊन आलों. प्रवास बैलगाडीनें. दोहों मिळून सुमारे ३० तास	५४
१९ डि. दुपारीं २ ते २० डि. सकाळीं ७	महाडपासून तळें- पर्यंतच्या प्रवासांत	५० मैल घोड्याचा तांगा. पुढें १६ मैल छकडा. मध्यंतरीं गोरे- गांव व माणगांव येथील सभा	१७
२० डि. सकाळीं ७ ते २० डि. सायं. ५	तळें येथें	सभा विठ्ठलमंदिरांत अध्यक्षावांचून	१०
२० डि. सायं. ५ ते २१ डि. सकाळीं ७	तळ्यापासून जंजिरा मुहडपर्यंतच्या प्रवासांत	३ मैल पायांनीं; पुढें होडींत	१२
२१ डि. सकाळीं ७ ते २२ डि. सकाळीं ८	जंजिरा मुहड येथें	सभा लायबरींत, अध्यक्ष सरदार विनायकराव	२५
२२ डि. सकाळीं ८ ते २२ डि. दुपारीं १२	जंजिरा मुहडपासून अलिबागच्या प्रवासांत	प्रवास आगबोटीनें	४
२२ डि. दुपारीं १२ ते २३ डि. दुपारीं २	अलिबाग येथें	सभा क्लबांत; अध्यक्ष रा. रा. वि. वि. सप्रे	२६
२३ डि. दुपारीं २ ते २३ डि. सायंकाळीं ५	अलिबागपासून रेवदंब्याचे प्रवासांत	७ मैल तांग्यानें	३

वेळ	कोठें घालविला	शेरा	तास
२३ डि. सायंकाळीं ५ ते २४ डि. सकाळीं ९	रेवदंडा येथें	सभा पोस्ट ऑफिसानजिक मंडपांत; अध्यक्ष रा. रा. विनायकराव महाजन	१६
२४ डि. सकाळीं ९ ते २४ डि. दुपारी १	रेवदंड्यापासून रोह्याचे प्रवासांत	प्रवास आगबोटीनें	४
२४ डि. दुपारी १ ते २५ डि. रात्री २	रोहें येथें	सभा रा. रा. गांगल यांचे मंडपांत अध्यक्षावांचून	१२
२५ डि. रात्री १ ते २६ डि. सकाळीं ३	रोह्यापासून पुण्याचे प्रवासांत	मध्यंतरीं मुंबई येथें पांच तास खोटी	२६

१९०१ सालच्या डिसेंबर महिन्यांत मुंबईत चाळीचाळींतून लहानलहान सभा केल्या. यांची माहिती त्या सालच्या रिपोर्टावरून देत आहे. या सभांच्या प्रसर्गां १० पासून ५० पर्यंत मंडळी चाळीच्या लहानमोठेपणाच्या मानानें व सभा भर-विणाऱ्यांच्या खटपटीच्या मानानें जमत असत. रात्रीं माहिती सांगावी व कांहीं आंकडे सभेंत घेऊन दुसऱ्या दिवशीं वर्गणीसाठीं त्या चाळींत हिंडावें असा क्रम असे. त्या वेळच्या कामाचें कोष्टक येणेंप्रमाणें:—

अ. नं.	सभेचें ठिकाण	तारीख	वेळ	वर्गणी
१	जावजी विल्डिंग	१४ डि. १९०१	रात्री	७४३
२	खऱ्याची चाळ, कांदेवाडी	१५ " "	तिसऱ्या प्रहरीं	३०८
३	गोरेगांवकरांच्या चाळी, गिरगांव	१५ " "	रात्री	२१०१२
४	भाटवडेकरांची चाळ, ग्रांटरोड	१७ " "	"	७
५	माधवदास प्रेमजीची चाळ, मुगभाट	१८ " "	"	७०८
६	मनोरंजन ऑफिस, कांदेवाडी	१९ " "	"	११०८
७	जगन्नाथाची चाळ, फणसवाडी	२० " "	वेगळी वर्गणी	नमूद नाही
८	धुसवाडी, ठाकुरद्वार	२१ " "	रात्री	४००६६
९	पेंडशांची चाळ, गिरगांव	२२ " "	"	३०८
१०	खऱ्याची चाळ, गिरगांव	२३ " "	"	१०१२
११	स्टूडंट्स लॉज, मंगळदासची वाडी	२४ " "	"	१
१२	शेंड्यांची चाळ, सदाशिव गल्ली	२६ " "	"	१
१३	टोपीवाल्याची चाळ, ग्रांटरोड	२७ " "	"	८८८
				एकूण ७८०३०६

या सर्भांचा प्रत्यक्ष उपयोग थोडा होई हें खरें; पण त्या त्या चाळींतून संस्थेविषयीं अधिकउणी चर्चा होण्याला त्यांचा फार उपयोग होई.

१९०३ सालीं असाच आणखी एक प्रकारचा उद्योग केला. शनिवार रविवार साधून कोठें तरी जावें, व होईल तेवढें काम करून पुनः कॉलेजाच्या कामासाठीं परत यावें, असा क्रम ठेविला होता. त्या कामाचें कोष्टक १९०३ च्या रिपोर्टांत दिलें आहे.

अ. नं.	सभेचें ठिकाण	तारीख	वर्गणीची रक्कम
१	वांद्रे मि. के. नटराजन् यांच्या घरीं	२५ जानेवारी १९०३	२५
२	हिंदु युनियन क्लब	२ फेब्रुवारी	"
३	भुलेश्वराच्या मुलींच्या शाळेंतील गुजराती स्त्रियांची सभा	७ फेब्रुवारी	"
४	आर्यसमाजमंदिर	८ फेब्रुवारी	" १५४२
५	टोपीवाल्याची घमुना चाळ	१५ फेब्रुवारी २ वाजतां	९४४
६	बुडहाउसब्रिज हेल्थकॅम्प	" ५ वाजतां	९४६
७	वेदधर्मप्रचारिणी सभेमार्फत सुरखडवाला यांच्या धर्मार्थ लायब्ररींत	२२ फेब्रुवारी ५ वाजतां	४०
८	कुलाबा येथील वेधशाळेंत	" रात्री ८ वाजतां	
९	मरीन लाइन्स सारस्वत हेल्थकॅम्प	१ मार्च ८ वाजतां	१७४८
१०	भांगरवाडी लोणावळ्याजवळ	१९ एप्रिल	"

एकूण ११६४४

अशा रीतीचें हें मला न साधणारें अल्पफलदायी वर्गण्यांचें काम मी उत्साहानें करित होतो. पुढें पार्वतीबाईंनीं व काशीबाईंनीं तें घेतल्यानंतर मी फारसा या कामीं पडलों नाहीं. नंतर मी पत्रव्यवहारानें वार्षिक वर्गणीदार मिळविण्याची खटपट केली; ती बरीच यशस्वी झाली.

वर्गण्या मिळविण्यासाठीं मी दूरदूरच्या ठिकाणींहि बराच प्रवास केला. त्या सगळ्यांत वर्गणीची प्रत्यक्ष जमा वेतावाताचीच असे. पण माझे जें एकसारखें नेदानें काम चाललें होतें त्याचा बऱ्याच मनुष्यांच्या मनावर परिणाम झालेला होता, आणि त्यामुळें कित्थेक थोर गृहस्थ स्वयंस्फूर्तीनें आश्रमासाठीं मोठाल्या देणग्या पाठवात व इतरांना पाठविण्यासाठीं प्रोत्साहव देत. अशा रीतीनें आश्रमाला द्रव्याची मदत पुष्कळ झाली. मी स्वतः मागावयाला जाऊन म्हणण्यासारखी मदत मिळालेली नाहीं.

वर्गण्यांसाठीं मी दूरदूरच्या ठिकाणीं जाई त्यासंबंधानें एक विशेष गोष्ट

सांगण्यासारखी आहे. ते दिवस प्लेगच्या आरंभाचे होते आणि बरीच वर्षे प्लेग-प्रतिबंधक उपाय ठिकठिकाणी फार कडक रीतीने अमलांत येत असल्यामुळे प्रवास करणारांना त्यांपासून अतिशय ताप होत असे. कारंटाइन, सर्व्हेलन्स, कपडे वाफाळणे, जन्तुनाशक द्रव्ये घालून तयार केलेल्या पाण्यांत स्नान करणे वगैरे सर्वांचा अनुभव मी पुष्कळ वेळां घेतला. अत्यंत काटकसरीने खर्च करण्याची माझी सवय असल्यामुळे मी नेहमी रेल्वेच्या तिसऱ्या वर्गानेच प्रवास करित असें. दुसऱ्या वर्गातील उतारूंना असा त्रास होत नसे. अशा प्रसंगी तिसऱ्या क्लासाने प्रवास करणे ही वेडेपणाची काटकसर होय असें माझे मलाहि कधीं कधीं वाटे. पण सवयीचा जोर जबर आहे. वेळ आली की, मी तिसऱ्या वर्गानेच जावयाचा, व जो काय त्रास होईल तो मुकाट्याने सोसावयाचा. इंटरमीजिएट क्लास सुरू झाल्यापासून अलीकडे मी कधीं कधीं त्या क्लासाने प्रवास करूं लागलों आहे.*

४०. अनाथबालिकाश्रमाला स्वार्थत्यागी सुशिक्षित स्त्रियांची जोड

अजयंत आश्रमाचें काम मी, माझी पत्नी आणि माझी पहिली मेहुणी इतकीं मिळून कसेंबसें चालवीत होतो. आपले सर्व लक्ष त्या कामांत घालणारी कोणी स्त्री अजून आश्रमाला लाभली नव्हती. परंतु मोठ्या भाग्याने १९०२ अखेरीला श्रीमती पार्वतीबाई आठवले आश्रमाला येऊन मिळाल्या. पार्वतीबाई आठवले यांचें नांव आतां महाराष्ट्रांत चांगलें ठाऊक झालेलें आहे. यांची हकीगत बरीच मनोबोधक आहे. पंचवीस वर्षांचें वय होईपर्यंत यांची पाठीपुस्तकांशीं गांठ नव्हती. आमचा विवाह झाल्यानंतर माझ्या पत्नीचें पहिलें काम म्हणजे शिक्षणाच्या मार्गाला लावण्यासाठीं आपल्या बहिणीचें मन वळविण्याचा प्रयत्न करणें हें होतें. हें करण्याला बरीच वर्षे लागलीं. पार्वतीबाईंवर त्यांच्या मुलांची जबाबदारी असल्यामुळे इकडे येण्याला त्यांचें मन घेईना. अखेरीला मनाचा धडा करून मुलासह त्या आमच्या येथें येऊन दाखल झाल्या. आल्या दिवसापासूनच त्यांच्या शिक्षणाला सुरुवात झाली. त्यांनीं अतिशय कष्टानें अभ्यास करून ट्रेनिंग कॉलेजचें पहिल्या प्रतीचें म्हणजे २५ रुपयांचें सर्टिफिकेट मिळविलें. त्यांना सरकारची स्कॉलरशिप होती व तीन वर्षे सरकारची नोकरी करणें भाग होतें; परंतु आमच्या अर्जावरून सरकारनें विशेष ठराव करून पार्वतीबाईंना आश्रमांत काम करण्याला परवानगी दिली.

* अलीकडे (१९२८) बहुतेक प्रवास मी दुसऱ्या वर्गानें करतो.

पार्वतीबाई पुण्यांत आल्यापासूनच आश्रमाकडे त्यांचा फार ओढा लागला. आश्रमाचें काम अखेरीला बायकांचें बायकांनीच हाती घेतलें पाहिजे, व तुम्हीं या कामांत पुढाकार घेतला पाहिजे, असें मी वारंवार त्यांच्याजवळ म्हणत असें, व आपला अभ्यास संपल्यानंतर आपणाला आश्रमांतच काम करावयाला यावयाचें असें त्यांचें त्यांनाहि लवकरच वाटूं लागलें. मात्र आपलें शिक्षणें किती काय होईल व आपल्या हातून काम कितपत रेटेल याची त्यांना वारंवार फार शंका वाटे; पण मी त्यांना होईल तितकें उत्तेजन देत असें. माझ्यावर त्यांचा अतिशय विश्वास वसला, व माझ्या आशेचा अंकुर काय त्या या बाई होत्या. माझे डोळे एकसारखे त्यांच्या अभ्यासक्रमाकडे लागले होते. पार्वतीबाई येतात केव्हां आणि माझा भार हलका करतात केव्हां असें मला होऊन गेलें होतें. सरतेशेवटीं तो सुदिन एकदांचा उगवला आणि सरकारची अडचण दूर होऊन त्या आश्रमांत काम करूं लागल्या. त्या ट्रेनिंग कॉलेजांत असल्यापासूनच आश्रमाच्या कितीतरी उपयोगी पडत असत. त्या आपल्या नेहमींच्या व प्लेगच्या मोठ्या सुट्या आश्रमांत घालवीत, व लहानपणापासून सर्व प्रकारच्या कामांची संवय असल्यामुळें पडेल तें काम करीत. धान्याच्या व भाजीपाल्याच्या मोटल्या आश्रमांत नेण्याच्या कामीं पुष्कळ वेळां त्या माझ्या भागीदार होत. हिंगण्याच्या वाटेनें त्यांचे व माझे बरोबर जाण्या-येण्याचे प्रसंग पुष्कळ येत. या वेळीं आम्ही भावी गोष्टींविषयी कांहीं तरी मनोराज्य करीत असूं.

पार्वतीबाई आश्रमांत आल्याबरोबर त्या आश्रमाच्या लेडी सुपरिटेण्डेंट झाल्या. त्यांच्यासंबंधानें ईश्वरीयोजना कांहीं निराळीच होती. लेडी सुपरिटेण्डेंटच्या कामाला अधिक योग्य स्त्रिया पुढें मिळाल्या. नंतर आश्रमासाठीं वर्गणी मिळविण्याचें काम आपणाला साधतें कीं काय तें पाहण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला व त्यांत त्यांना कल्पनेबाहेर यश आलें. स्वभावतः पार्वतीबाई धीट व चिकाटीनें काम करणाऱ्या आहेत. अभ्यासानें त्यांना सर्वांत चांगलीं भाषणें करतां येऊं लागलीं व त्यांच्या कळकळींचा लोकांच्या मनावर चांगला परिणाम होऊं लागला. सरासरीनें वर्षाची सुमारे तीन हजार रुपये वर्गणी त्या जमवितात. मराठी भाषा जाणणाऱ्या लोकांच्या मुलुखांतच त्या हिंडतात असें नाहीं, तर कानडी मुलुख, तेलंगण, गुजरात व संयुक्त-प्रांत यांमध्येहि त्यांनीं अनेक अडचणी सोसून काम केलें आहे. प्रथम शक्य असल्यास स्त्रीपुरुषांची मिश्र, नाहीं तर पुरुषांसाठीं एक व स्त्रियांसाठीं एक अशा सभा करून आपल्या येण्याचा उद्देश लोकांना कळवावा व नंतर सुशिक्षितांच्या भेटी त्यांच्या घरीं घेऊन त्यांपासून वर्गणी मिळवावी असा त्यांचा कार्यक्रम आहे. द्रव्यबळाच्या दृष्टीनें पार्वतीबाई या आज अनेक वर्षे आश्रमाचा आधारस्तंभ आहेत.

श्रीमती पार्वतीबाई आठवले यांनी १९०२ सालच्या ऑक्टोबर महिन्यापासून १९०२ सालच्या अखेरपर्यंत आश्रमांतील अंतर्व्यवस्थेसंबंधाच्या बऱ्याच गोष्टींचा जम बसविला होता. सर्व प्रकारची कामे त्यांच्या अंगवळणी पडलेली असल्यामुळे ती त्या स्वतः करित व इतरांकडून करवून घेत. परंतु शाळेतल्या व घरांतल्या सर्व गोष्टींकडे त्यांना लक्ष द्यावे लागत असल्यामुळे त्यांची फार ओढाताण होई. पुढे लवकरच श्रीमती वेणूबाई व श्रीमती काशीबाई यांची मदत मिळून श्रमविभागाचे कामे करता येऊ लागली, व नंतर थोड्याच काळांत पार्वतीबाईंवर वर्गणीचे काम सोंपविण्यांत आले.

पार्वतीबाईंच्या अंगी धीटपणा व समयसूचकता हे गुण विशेष आहेत. एकदां सातारा येथे एका सभेत त्यांचे व माझे अशीं एका सामाजिक विषयावर भाषणे झालीं. पुढे अध्यक्षांनी आपल्या विरुद्ध भाषणाने श्रोत्यांच्या मनावर विपरीत परिणाम केला. मी स्वस्थ बसलों; परंतु पार्वतीबाईं धैर्याने पुढे आल्या व अध्यक्षांच्या परवानगीने भाषण करून अध्यक्षांचे म्हणणे खोडून काढून त्यांनी पुनः लोकमताचा प्रवाह आपल्या बाजूला वळविला.

एकदां बनारसच्या कॉन्फरन्सच्या वेळीं काशीबाई, पार्वतीबाई व मी अशीं तिघे बनारस येथे गेलीं होती. त्या वेळीं सर्व लोक गडबडीत असल्यामुळे आश्रमासंबंधाने कोणाजवळ बोलणे काढण्याला आम्हांला धीर होईना. परंतु अगदीं कांहीं केल्यावांचून परत जावे लागते हें पार्वतीबाईंच्याने पाहवेना. त्यांनीं अखेरीला बंगाली गृहस्थांच्या कयांपमध्ये जाऊन मोडक्यातोडक्या हिंदुस्थानी भाषेत आपले विचार कित्येक मंडळीला कळविले, व भोजनोत्तर अर्धा तास आश्रमाची हकीकत ऐकून घेण्याचे त्यांनीं कबूल केले. नंतर पार्वतीबाईंनीं काशीबाईंना ही हकीकत कळवून त्यांजकडून इंग्रजीत आश्रमाची माहिती सांगविली व धडपड करून त्या मंडळींतून ४० रुपये वर्गणी जमविली.

पार्वतीबाई या जबर उद्योगी आहेत. त्यांची चिकाटीहि वर्णनीय आहे. त्यांना इंग्रजी येत नाही, यामुळे वर्गणीच्या कामी त्यांना फार अडचण येते. त्यांनीं महिना-पंधरा दिवस इंग्रजी शिकण्याचा यत्न करावा व असाध्य म्हणून सोडून द्यावा, असे दोनतीन वेळां घडले. पण आतां पुनः त्या नेटाने यत्न करित आहेत. मला फुरसत होते तेव्हां मीहि त्यांना मदत करण्यासाठीं आपली शिकस्त करितों. मुसळाला अंकुर फोडण्याचा हा यत्न आहे. तो फसला तरी दीर्घयोगाचा धडा त्यापासून मिळेलच मिळेल. या वेळचा त्यांचा यत्न थोडासा तरी तडीला जाईल अशी आशा वाटू लागली आहे. *

* यासंबंधी मजकूर पुढे उतरार्धाच्या दुसऱ्या प्रकरणांत आलेला आहे.

श्रीमती वेणूबाई नामजोशी व काशीबाई देवधर या १९०४ साली आश्रमाला येऊन मिळाल्या. प्रथम वेणूबाई लाइफमेंबर झाल्या. नंतर सहा महिन्यांनी काशीबाई-नींही आयला निश्चय केला. या दोघींनी आपलें सर्व सामर्थ्य आश्रमाच्या कामी खर्ची घातलें. आश्रमाला आज जी उन्नतावस्था आली आहे, तिचें बरेंचसें श्रेय या दोघींना आहे. वेणूबाईंचा आश्रमाशी संबंध अगदीं नवीन होता. पण काशीबाईंचा आश्रमाचा संबंध स्वतंत्र आश्रमाच्या बहुतेक आरंभापासून होता. हिंणयाच्या चालचलाऊ घरांत सर्वांनी आनंदानें व धैर्यानें ज्या अडचणींना तोंड दिलें त्यांत काशीबाईंची मदत होती. त्याच वर्षाच्या अखेरीला त्यांची मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा उतरून त्या पुढें कॉलेजाच्या अभ्यासाला लागल्या. पुढेहि त्या मोठ्या सुट्या असल्या म्हणजे आश्रमांत येऊन जात. मद्रास युनिव्हर्सिटींत काशीबाईंचा अभ्यास बी. ए. पर्यंत झालेला आहे, आणि बी. ए. च्या एका विषयांत त्या पास झालेल्या आहेत. काशीबाईंवर वैधव्याचा प्रसंग अल्पवयांत आला, व त्यांच्या वडिलांनी त्यांना एकदम शारदासदानेन नेऊन घालण्याचें मोठें धैर्य केलें. त्या दिवसांत विधवा मुलीला शिकविणें म्हणजे समाजाचा मोठा अपराध करणें होतें. अशा कामी पडणाऱ्या मनुष्याला लोकनिदेचे बरेच प्रहार सहन करावे लागत असत. वडिलांनी दाखविलेल्या धैर्याचें काशीबाईंनीं चीज केलें. काशीबाईंनीं मधूनमधून आश्रमासाठीं वर्गण्या जमविण्याचें काम केलें, तेंहि फार चांगलें झालें. या कामासाठीं त्यांनीं मद्रास इलाखा, निजामचें राज्य, राजपुताना, संयुक्तप्रांत वगैरे ठिकाणीं पुष्कळ प्रवास केला, व आश्रमाविषयीं लोकांना माहिती करून दिली. या त्यांच्या कामाचा आश्रमाला फार उपयोग झाला. परंतु त्यांची सर्वांत मोठी कामगिरी म्हणजे त्यांचें आश्रमांतील लेडी सुपरिटेंडेंटचें काम होय. या कामांत हिंदी मनुष्यांमध्ये क्वचित् आढळणारे त्यांच्या अंगचे गुण प्रत्ययाला आले. त्यांनीं विशेष प्रकारचा स्वार्थत्याग दाखविला. अशा अत्यंत गुणी स्त्रीच्या सहवासाला मुकण्याचा प्रसंग आश्रमावर यावा हें त्याचें मोठें दुर्भाग्य होय ! कांहीं मतभेदांमुळे त्यांनीं आश्रमाचा संबंध सोडला. १९१२ च्या जून महिन्यांत त्यांनीं प्रथम परिक्षेसाठीं रजा घेतली, व पुढें तारीख १ फेब्रुवारी १९१३ रोजीं आपला राजिनामा सादर केला. व्यवस्थापक मंडळीनें तो अत्यंत नाखुषीनें व नाइलाजांनें मान्य केला. तो मान्य करतांना काशीबाईंसंबंधानें व्यवस्थापकमंडळीनें पुढील ठराव नमूद करून ठेविला आहे :—

“ श्रीमती काशीबाई देवधर यांचा राजिनामा मोठ्या नाखुषीनें मान्य करण्यांत आला आहे. आजपर्यंत काशीबाईंनीं आपलें आश्रमाचें काम अतिशय कळकळीनें व आस्थेनें केलें असून आश्रमांतील शिस्त त्यांनीं उत्कृष्ट प्रकारें राखिली होती. त्यांच्या राजिनाम्याबद्दल व्यवस्थापक मंडळीला अतिशय वाईट वाटत आहे. ”

ही गोष्ट अत्यंत शोचनीय झाली; पण त्यांतल्या त्यांत समाधानाची गोष्ट इतकीच की, त्यांची अशाच प्रकारच्या दुसऱ्या संस्थेला मदत होत आहे. त्यांच्या कर्तृत्वाचा आपल्या समाजाला असाच उपयोग होत राहो !*

कोणी सुशिक्षित स्त्री आपल्या कार्याच्या उपयोगी पडण्यासारखी आहे, असे दिसले, की तिला मिळविण्याचा प्रयत्न सुरू करावा असा माझा क्रम असे. कित्येक वेळां हे माझे यत्न निरूपयोगी होत. १८९७ सालीं उमरावतीला राष्ट्रीय सभेचा महोत्सव झाला, त्या वेळीं मी तेथे गेलों होतो. वेणूबाईचे वडील एंजिनियर असून त्यांनीं त्या वेळीं नुकतेच पेन्शन घेतले होते. राष्ट्रीयसभेचा मंडप बांधण्याचें आणि त्यासंबंधानें सर्व व्यवस्था ठेवण्याचें काम त्यांच्याकडे होते. त्या कामामुळे त्यांना विलकूल फुरसत नव्हती; तरी माझ्यासाठीं त्यांजकडून तास अर्धातास मी मागून घेतला व त्यांच्या मुलीची आश्रमासाठीं मागणी केली. वेणूबाईंचा अभ्यास अजून पुष्कळसा व्हावयाचा होता; पण त्या पुढें उपयोगी पडण्यासारख्या आहेत, असें पार्वतीबाईंकडून मला कळले होते. पुढें योग्य प्रसंग आला असतां मुद्दाम वेणूबाईंची गांठ घेऊन या गोष्टी मी त्यांच्यापाशीं बोलत असें. वेणूबाईंना हल्लींच्या स्थितींत आणून सोडण्याचें सर्व श्रेय त्यांचे आतेभाऊ प. वा. प्रि. गो. ग. आगरकर यांना आहे. त्यांनीं स्वतः लोकापवाद सोसून आणि इतरांना तो सोसावयाला लावून वेणूबाईंना प्रथम शारदासदनांत आणून ठेविले. प्रिन्सिपल आगरकरांच्या सहावासाचा फायदा वेणूबाईंना फार झाला. त्यांच्या उदाहरणामुळे अनेक प्रकारचे विचारतरंग त्यांच्या मनांत घोळत असत, व आपण काय करावें याबद्दल त्या योजना करित असत. वेणूबाईंची मॅट्रिकयुलेशनची परीक्षा पास झालेली आहे, आणि अशा संस्थेच्या प्रमुख कार्यकारी मनुष्यांमध्ये असावें लागणारें सामान्य ज्ञान, व बहुश्रुतपणा यांच्या अंगीं पुष्कळ आहे. काशीबाईंना परीक्षेसाठीं रजा घ्यावी लागे, त्या वेळीं लेडीसुपरिंटेंडंटचें काम वेणूबाईंचे करित. काशीबाईंच्या मागून दोन वर्षे आश्रमाच्या कामाचें सर्व ओझे यांजवरच पडले. अशा अडचणीच्या प्रसंगीं आमचा सर्वांचा भार हलका करण्याला कुमारी कृष्णाबाई ठाकूर या आल्या.

कृष्णाबाईंची व माझी ओळख बरेच वर्षांपासून आहे. त्या वी. ए. झाल्यापासूनच कधीकधी त्यांची गांठ घेऊन इकडील कामासंबंधानें मी त्यांच्याजवळ

* हल्लीं श्रीमती काशीबाई या पुण्यांत असून म्युनिसिपल स्कूल कमिटीच्या सभासद आहेत. इतर सार्वजनिक कामांतहि त्या भाग घेत असतात. (१९२८)

१९२३ पासून १९३७ पर्यंत या अनाथबालिकाश्रमाच्या व्यवस्थापक मंडळाच्या सभासद होत्या व १९२९ पासून १९३६ पर्यंत नियामक मंडळावरहि होत्या. संस्थेच्या सुवर्णमहोत्सवाच्या प्रसंगीं यांच्या सेवेच्या गौरवार्थ संस्थेच्या पहिल्या इमारतीस 'काशीबाई वसतिगृह' असें नांव देण्यांत आले. या १९४७ सालीं दिवंगत झाल्या.

बोलत असं, व या संस्थांचा कांहीं अनुभव घेतल्यावांचून त्यांनीं आपल्या कामाची दिशा ठरवूं नये, अशी विनंति त्यांना करित असं. आश्रमाच्या भाग्यानें मदतीची अत्यंत जल्द होती अशा वेळीं त्यांचा उपयोग झाला. कुमारी कृष्णाबाई या मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या एम्. ए. च्या परीक्षेचा मान मिळविलेल्या पहिल्या हिंदु बाई आहेत. यांचें जिकडेतिकडे कौतुक होत असतां व सरकारी अगर संस्थानांतील पुष्कळ पगाराच्या नोकऱ्या त्यांच्याकडे चालून येण्यासारखा असतां, त्यांनीं आमच्या 'फूल नाही फुलाची पाकळी' या न्यायानें दिलेल्या अल्प वेतनांत संतुष्ट राहून या संस्थांच्या सेवेला दाखल झाल्या, ही गोष्ट त्यांच्या थोर मनाची साक्ष देत आहे. १९१४ च्या एप्रिलपासून त्या आश्रमाच्या शाळेच्या लेडीसुपरिटेण्डंटचें काम करित आहेत. यांचा या संस्थेला असाच दीर्घकाल उपयोग होत रहावा, ही इच्छा आहे.*

यांच्यापेक्षां कमी प्रमाणानें, षण निरपेक्ष बुद्धीनें आणखी कांहीं स्त्रियांकडून आश्रमाला बरीच मदत झाली आहे. श्रीमती कृष्णाबाई फाळके यांचें शिक्षण खालचें वर्ग शिकविण्यासारखें झालेलें असतां व आणखी शिकण्याचें मनांत आणलें असतें तर तेंहि होण्यासारखें असतां आश्रमाची अडचण जाणून त्या हलकें समजलें जाणारें मुलींचें गृहकृत्य, स्वयंपाक व कोठी यांवर देखरेख करण्याचें काम आज सातआठ वर्षें हौसेनें करित आहेत.†

आश्रम ऊर्जित दशेला येण्यापूर्वीं आणखी तीन स्त्रियांनीं आश्रमाला फार मदत केली. त्यांपैकीं पहिल्या श्रीमती बनूताई देशपांडे होत.† या हल्लीं मुंबईत डॉ. पुरंदरे यांच्या इस्पितळांत नर्सचें काम करित आहेत. पार्वतीबाई आश्रमांत एकट्याच काम करित असतां त्यांच्या मदतीला या आल्या. यांनीं ट्रेनिंग कॉलेजचें शेषटल्या वर्षांचें सर्टिफिकेट मिळविलें होतें. अगोदरपासूनच माझे यांजकडे लक्ष होतें व आश्रमाविषयीं

* निरनिराळ्या शिक्षणसंस्थांस आश्रमाप्रमाणेंच आपल्या ज्ञानाचा फायदा त्यांनीं दिला आहे. हल्लीं या पुण्यामध्ये सेवासदनाचें कार्य करित आहेत. (१९२८) अनेक वर्षे संसारांत व शैक्षणिक कार्यांत घालविल्यानंतर पुण्यांत डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीनें नवीन सुरू केलेल्या मुलींच्या हायस्कूलच्या मुख्याध्यापिकेचें काम श्री. सरलाबाई नाईक यांनीं कांहीं वर्षे केलें. आतां त्या सेवानिवृत्त होऊन पुण्यांत राहात आहेत.

† यांनीं सुमारे ३० वर्षे निःसीम कळकळीनें व कसोशीनें सेवा बजावली व १९३४ सालीं संस्थेंतच देह ठेवला. संस्थेकडे त्यांची कांहीं ठेव होती, तिचा विनियोग करून त्या राहात असत त्या खोलीवर त्यांच्या नांवाची पाटी लावण्यांत आली आहे.

+ या नुकत्याच (१९२७) परलोकावासी झाल्या.

त्यांच्याजवळ मी बोलणें काढून ठेविलेलें होतें. त्यांच्या वडिलांची परवानगी अगो-
दरच घेऊन ठेवलेली होती. अति जरूरीच्या वेळीं यांचा आश्रमाला फार उपयोग
झाला. श्रीमती आनंदीबाई मराठे व श्रीमती दुर्गाबाई किलोस्कर यांनींहि पांचसहा वर्षे
पडेल तें काम करून आश्रमाला मनोभावानें मदत केली.† यांपैकीं आनंदीबाईंनीं
आश्रमावर कोणत्याहि प्रकारचें ओझे घातलें नाहीं. उलट आपल्या एक हजार
रुपयांची ठेव आश्रमाकडे ठेवून आपल्या हयातीत त्यांचें व्याज मात्र घ्यावें व
आपल्या पश्चात् ती रक्कम आश्रमाला मिळावी, अशी व्यवस्था त्यांनीं करून ठेविली
आहे. बाकीच्या दोघांनीं केवळ निर्वाहापुरतेंच ओझे आश्रमावर घातलें. या तिघांचेहि
आश्रमावर फार उपकार आहेत.

४१. अनाथबालिकाश्रमाला कांहीं थोर स्त्रीपुरुषांच्या भेटीचा लाभ

म्हणजे आश्रमाची सुरुवात झाली त्याच वर्षीं म्हणजे १८९९ सालीं मिस
मॅनिंग या हिंदुस्थानांत प्रवास करण्यासाठीं आल्या व त्या वेळीं त्यांनीं
आमच्या चिमुकल्या आश्रमाला भेट देऊन आम्हांला ऋणी केलें. तेव्हांपासून देहाव-
सान होईपर्यंत आश्रमावर त्यांचें प्रेम कायम राहिलें. त्यांनीं इंग्लंडांत परत गेल्याबरो-
बर ३० रुपये स्वतःची वर्गणी पाठवून दिली, व पुढील वर्षापासून लंडनच्या नॅशनल
इंडियन असोसिएशनकडून दरसाल ७५ रुपयांची एक स्कॉलरशिप देवविली. ही
संस्था लवकरच दरसाल १५० रुपयांच्या दोन स्कॉलरशिपा देऊं लागली. या
स्कॉलरशिपा अद्याप चालू आहेत.* मिस मॅनिंग यांनीं आश्रमाला पन्नास पौंड
देण्याविषयीं मृत्युपत्रांत लिहिलें होतें, व त्याप्रमाणें सदर रक्कम आश्रमाकडे आली.
हिंदुस्थानाविषयीं व विशेषतः हिंदुस्थानांतील स्त्रीजातीविषयीं ज्यांना विशेष कळकळ
वाटते, अशांपैकीं मिस मॅनिंग या बाई होत्या. यांनीं मरतेवेळीं आपलें सर्व द्रव्य
हिंदुस्थानांतील स्त्रियांच्या उन्नतीसाठीं झटणाऱ्या अनेक संस्थांना वांटून दिलें.

दुसऱ्या वर्षीं म्हणजे १९०० सालीं आश्रम हिंणण्याला नेण्यांत आला. तेथें

† श्री. दुर्गाबाई या पुन्हां संस्थेंत परत आल्या व अनेक वर्षे काम केल्यानंतर
सेवानिवृत्त झाल्या. आतां त्या टिकेकरवाडीस आपल्या भाच्याकडे राहात आहेत.
यांनींहि संस्थेची भरपूर सेवा केली.

* ह्या स्कॉलरशिपा पुढें युद्धाचे गडबडींत फंडाची टंचाई होऊं लागल्यामुळें बंद झाल्या.

अनाथबालिकाश्रमाला कांहीं थोर स्त्रीपुरुषांच्या भेटीचा लाभ १९१

एक लहानसें झोंपडें व सातआठ विद्यार्थिनी यांच्याशिवाय कांहीं नव्हतें; परंतु एका थोर गृहस्थांच्या मनांत असलाच आश्रम पहाण्याची इच्छा झाली. हे गृहस्थ म्हणजे राजपुतान्यांतली टोंक संस्थानांतले ट्रेझरर प. वा. दामोदरपंत फाटक हे होत. यांचा वडील मुलगा डॉक्टर होऊन नुकताच धंदा करूं लागला होता, व त्याजवर भार टाकून आपण एकाद्या सार्वजनिक कामांत पडावें, असे विचार त्यांच्या मनांत येत असत. हा मुलगा पुगेनें वारला तेव्हां ते सर्व विचार जाऊन या मुलाच्याच बायकोची व मुलांची तरतूद करण्याचे नवे विचार करीत बसण्याची वेळ आली. विनाकारण दुःख करीत बसणें हा दामोदरपंतांचा स्वभाव नव्हता. ते तिसऱ्या दिवशीं माझ्या घरीं आले; पण घरीं नव्हतों म्हणून निरोप सांगून परत गेले. यांची माझी ओळख नव्हती. त्यांनीं आश्रमाची हकीगत कोठें वाचली होती. मीं दुसऱ्या दिवशीं त्यांच्या घरीं जाऊन त्यांची गांठ घेतली, व तासभर अनेक गोष्टींवर आमचें संभाषण झालें आणि आश्रम पाहण्याची इच्छा त्यांनीं दर्शविली. दुसऱ्या दिवशीं आम्ही टांगुंतांन आश्रमाकडे येण्यास निघालों, तेव्हां समोरच्याच एका वृद्ध पेन्शनरांनीं खुणेनेंच त्यांना कोठें निघाला असा प्रश्न केला. तसेंच कांहीं जरूरीचें काम आहे म्हणून जाऊन येतों असें त्यांनीं उत्तर दिलें. कोणी विशेष जवळचें आस मेल्यानंतर शोक करीत खोर्लांत बसलेलें असावें, व समाचाराला येणाऱ्या मनुष्यांनीं केलेल्या त्याच मृताची आठवण करून देणाऱ्या प्रश्नांची तींच तींच उत्तरे देत रहावें, हा प्रकार मला तरी फार अनिष्ट वाटतो. दामोदरपंत वारंवार बाहेर जातात, ही गोष्ट त्या वृद्ध पेन्शनरांना मोठी चमत्कारिक वाटत आहे, असें त्यांच्या मुद्रेवरून दिसत होतें. ते व मीं हिंणण्याला आलों व त्यांनीं या कामांत एकंदर तिनचार तास घालविले. आश्रम अगदींच साधा होता. पण तो पाहून त्यांना बरें वाटलें, व त्यांचें दुःख थोडें हलकें झालें. तेव्हांपासून दामोदरपंतांचें आश्रमाकडे विशेष लक्ष लागलें. त्यांनीं दोनतीन वेळां आपल्या पत्नी यशोदाबाई फाटक यांनाहि आश्रमांत आणलें व त्यांच्या मनांत आश्रमाविषयीं कळकळ उत्पन्न केली. यशोदाबाईंना आश्रमाविषयीं इतकें अगत्य वाटूं लागलें कीं, एकदां कांहीं मंगल कार्याच्या निमित्तानें परगांवच्या सातआठ बायका त्यांच्या घरीं आल्या होत्या. त्या सर्वांना त्यांनीं आश्रम दाखविण्याला आणलें. या दांपत्याचें आश्रमावरील प्रेम येथेंच थांबलें नाहीं. त्यांनीं श्रीरामेश्वराच्या यात्रेसाठीं थोडा वेगळा संचय करून पांचशें रुपये जमविले होते. सदर रक्कम यशोदाबाईंनीं दामोदरपंतांच्या प्रोत्साहानानें यात्रेचा वेत तहकूब ठेवून आश्रमाकडे पाठवून दिली. आश्रमाच्या बाल्यावस्थेंत झालेल्या या मदतीनें मला मोठें उत्तेजन मिळालें. अशा रीतीनें विचार व कृति करणारीं दांपत्ये जर आपल्या समाजांत निपजूं लागतील तर त्याचें पाऊल पुढें पडण्याला फार काळ लागणार नाहीं !

१९०२ सालीं हर एक्सलन्सी लेडी नॉर्थकोट यांनीं आश्रमाला भेट दिली. ही संस्था त्या वेळीं अगदीं बाल्यावस्थेत होती. तेथें पहाण्यासारखें कांहीं नव्हतें. ज्यांत आश्रमाला सुरवात झाली तें लहानसें घर, पुरी होत आलेली आठ हजारांची नवीन इमारत, व बाराचौदा विद्यार्थिनी, एवढेंच काय तें तेथें होतें. चांगला रस्ता तयार झाला नव्हता; एवढेंच नव्हे पण घोड्याची गाडी जेमतेम जाण्यासारखा वाईटहि रस्ता नव्हता. तथापि ही संस्था पहाण्याचा त्यांनीं निश्चय केला. त्यांची गाडी आश्रमापर्यंत येईना, म्हणून शेवटला एक मैल त्या चालत आल्या व गेल्या. अशा प्रकारची सहानुभूति फार विरळा ! लेडी नॉर्थकोट यांच्या भेटीमुळें आश्रम बऱ्याच लोकांना माहित झाला.

लेडी नॉर्थकोट यांच्या भेटीचे बरेच श्रेय नामदार सी. एच्. हिल् * यांना आहे. हे त्या वेळीं लॉर्ड व लेडी नॉर्थकोट यांचे प्रायव्हेट सेक्रेटरी होते. यांनीं प्रथम येऊन आश्रम पाहिला व सर्व हकीकत कळविल्यानंतर लेडी नॉर्थकोट यांनीं आपल्या भेटीचा विचार कायम केला. नामदार हिल दोन वर्षांपूर्वीं पुनः एकदां आश्रम व विद्यालय पाहून गेलें.

१९०३ सालच्या रिपोर्टातील पुढील उतारा जशाच्या तसाच देत आहेः—

“ आजपर्यंत सुमारे पांचशें स्त्रीपुरुषांनीं आश्रम पाहिला आहे. पैकीं सुमारे दोनशें स्त्रीपुरुष या गेल्या वर्षांत येऊन गेले. त्या सर्वांत श्रीमती राणीसाहेब अक्कलकोट यांचें नांव प्रमुखत्वानें सांगितलें पाहिजे. राणीसाहेबांना वैधव्यस्थितीचा अनुभव स्वतःला आहे व आश्रमांतील मुलींना उपदेश करतांना या गोष्टीचा उल्लेख करून, सांपत्तिक अडचणी नसल्या तरी देखील इतर गोष्टींनीं विधवेची स्थिति किती दुःखमय असते व ती स्थिति नाहीशी करण्याला, निदान तिची तीव्रता कमी करण्याला, अशा संस्थांचा केवढा उपयोग आहे हें त्यांनीं मोठ्या कळबळ्यानें स्पष्ट करून दाखविलें. राणीसाहेबांची या संस्थेविषयीं आस्था बिलक्षण दिसली. त्या आश्रम पहाण्याला सहपरिवार आल्या होत्या. त्यांच्या कन्या म्हणजे सार्धतवाडी व जत या संस्थानच्या राण्या यांनाहि आश्रम पाहून फार आनंद झाला. राणीसाहेबांनीं आश्रमांतील गोष्टींची बारकाईनें चौकशी केली. एक उच्च कुलांतील मराठे जातीची विधवा आश्रमांत आहे, तिजबद्दल चौकशी करतांना तिचा आज्ञा अक्कलकोट संस्थानांत एक प्रतिष्ठित गृहस्थ होता असें जेव्हां त्यांच्या नजरेस आलें, तेव्हां त्यांना हा देवदुर्विलास पाहून फार वाईट वाटलें. पण त्यांतल्यात्यांत अशा शाळेंत तिचा प्रवेश झालेला पाहून समाधान झालें. श्रीमती मातुःश्री राणीसाहेबांनीं आश्रमाला दरसाल साठ रुपये देण्याचें कबूल करून व त्यांच्या चिरंजीवींनीं प्रत्येकीं शंभर रुपये देणगी देऊन आश्रमावरील आपली भक्ति व्यक्त केली व सप्रेम निरोप घेतला.

श्रीमती रमाबाई रानडे यांच्या भेटीचा प्रसंगहि असाच हृदयद्रावक होता. सांपत्तिक साधनें अनुकूल असतां हि वैधव्याग्नीनें हिंदु स्त्रियांचें तेज व उल्हास हीं कशी

* सर क्लॉड हिल् हे आइल ऑफ मॅनचे ले. गव्हर्नर असतांना १९१९ च्या मे महिन्यांत मी इंग्लंडांत गेलों होतों तेव्हां त्यांचा दोन दिवस पाहुणचार घेतला.

कोळपून जातात, हें श्रीमती रमाबाई रानडे यांच्या स्थितीवरून फार दळदळीत रीतीनें लक्षांत येतें. सौभाग्यदीप प्रज्वलित असतांना स्त्रीजातीच्या उन्नतीसाठीं त्यांचे यत्न कसे अन्याहृत चालले होते याची साक्ष मुंबईचा स्त्रियांचा क्लब देत आहे. न्यायमूर्ति रानड्यांच्या मुंबईच्या स्त्रियांनीं जें स्वतंत्र स्मारक केलें तें स्त्रियांच्या क्लबाशीं रमाबाईंचा अतिनिकट संबंध नसता तर स्वचित्त केलें नसतें. पण आतां त्यांची काय स्थिति झाली आहे पहा ! अपत्यवत् रक्षण केलेल्या संस्थेविषयीं प्रेमभाव नष्ट व्हावा हें शक्यच नाही. पण भगिनींचा सप्रेम आग्रह असतां हि अजून त्यांच्यानें तिकडे जाववळें नाही. परवां लेडी नॉर्थकोट स्वदेशीं गेल्या, त्या वेळीं पुण्यांतील स्त्रियांच्या तर्फे जी त्यांना पान-सुपारी करण्यांत आली, त्याप्रसंगीं हि — श्रीमती राणीसाहेब अक्कलकोट यांच्यासारख्या वजनदार स्त्रियांचा आग्रह असतां देखील — त्यांच्यानें जाववळें नाही. इतका परिणाम कुलीन हिंदु स्त्रियांच्या मनावर होत असतो. अशा स्थितींत अजूनपर्यंत त्यांना आश्रमाकडे हि येववळें नव्हतें यांत आश्चर्य नाही. आश्रमाविषयीं जरी त्यांच्या मनांत प्रेम होतें व योग्य प्रसंगीं त्यांजकडून सल्लामसलतहि मिळत असे, तरी अदृष्ट वस्तूंवरील प्रेम व दृष्ट वस्तूंवरील प्रेम यांत अंतर असतें. त्यांना आश्रमांत आणण्यासंबंधानें अनेक वेळां यत्न झाले, पण ते व्यर्थ गेले. एकदां तर त्यांच्या येथें आलेल्या एक पाहुण्याबाई — नुकत्याच विलायतेहून आलेल्या डॉक्टर कृष्णाबाई केळकर — आश्रमाकडे येत असतां व त्यांना येण्याविषयीं आग्रहपूर्वक विनंती केली असतां हि त्यांच्यानें येववळें नाही. अलीकडे अलीकडे आपल्या घरीं च स्त्रियांच्या सभा बगैरे करून स्त्रियांच्या उन्नतीसाठीं खटपट करण्याचें त्यांनीं सुरू केलें आहे. अशा मनाच्या स्थितींत आश्रमाला भेट देण्याचें त्यांच्या मनांत आलें. अशाच कारणामुळे अजूनपर्यंत आश्रमाकडे न आलेल्या श्रीमती आनंदीबाई भट याहि त्यांजबरोबर होत्या. सुमारे दोन तास त्यांनीं आश्रमांत घालविले व मुलींना योग्य उपदेश केला. आश्रमांतील एकंदर सर्व व्यवस्था त्यांना फारच आवडली, व आपल्या एका नातलग मुलीला काहीं दिवस आश्रमांत ठेवून त्यांनीं आपली आवड व्यक्त केली.

“पुरुषमंडळींत श्रीमंत बाबासाहेब इचलकरंजीकर व श्रीमंत आबासाहेब विशाळगडकर यांची प्रमुखत्वानें गणना केली पाहिजे. आश्रम पहावयाला येणें म्हणजे निदान तीन तास तरी मोडावे लागतात व रस्त्याच्या अडचणीमुळे — ही अडचण येत्या पावसाळ्याच्या आंत दूर होईल असें वाटतें — कधीं कधीं मैल दीड मैल व कधीं अर्धा पाव मैल चालावें लागतें. पावसाळ्याचे दिवस असल्यामुळे उभय श्रीमंतांना येतांना दीड मैल आणि जातांना दीड मैल असें तीन मैल चालावें लागलें. इतकी अडचण सोसून व वेळ खर्चून उद्योगी व श्रीमंत गृहस्थांनीं आपल्या भेटीचा लाभ घावा, हें आश्रमाचें लहानसहान भाग्य नव्हे.”

ज्यांच्या ऋणांतून आश्रम कर्षीहि मुक्त होणार नाही, असे अत्यंत थोर मनाचे राजकोटचे गृहस्थ श्रीयुत सीताराम नारायण यंडित यांच्या भेटीचा लाभ याच वर्षीं झाला. या गृहस्थांच्या औदार्याविषयीं मीं ऐकिलें होतें, व एका सामाजिक परिषदेच्या प्रसंगीं त्यांची मुद्दाम गांठ घेतली होती. त्या वेळीं त्यांना रिपोर्ट बगैरे देऊन मीं एवढीच विनंती केली कीं, सवड होईल तेव्हां आपण आश्रम प्रत्यक्ष येऊन पाहावा. त्या गृहस्थांना आग्रह करणें बरें नव्हे, हें जाणून मीं ती गोष्ट तशीच

राहू दिली; व पुढें विसरूनहि गेलों. १९०३ सालच्या दिवाळीच्या सुद्धींत एके दिवशीं सकाळीं माझे मित्र व त्यांचे पुतणे श्रीयुत नारायण भास्कर पंडित, ट्रॅन्स्लेटर हायकोर्ट, यांना घेऊन ते एकदम आश्रमांत आले व त्यांनीं आम्हां सर्वांना चकित केलें. सुद्धीमुळें बऱ्याच मुली घरीं गेल्या होत्या, पण कांहीं थोड्या तेथें होत्या, पण येथील एकंदर सर्व व्यवस्था पाहून त्यांना फार आनंद झाला व ते खूष होऊन परत गेले. नंतर कांहीं दिवसांनीं त्यांनीं तीनशें रुपयांचा एक चेक पाठविला, व कांहीं अडचण उत्पन्न झाली असतां ती कळविण्याबद्दल एक पत्र लिहिलें. पण अशी विशेष जरूरी उत्पन्न होईपर्यंत ते थांबले नाहींत ! थोड्याच दिवसांनीं दरमहा ५० रुपये मदत पाठविण्याला सुरुवात केली, व मुलींची संख्या वाढलेली पाहून ही मदत त्यांनीं ७५ रुपये केली. आम्हीं १९०४ सालीं नवीन इमारतीची योजना केली तेव्हां ते पांचगणीला रहात होते; तेथें जाऊन त्यांना मी भेटलों व सर्व हकीकत सांगितली. मी परत आल्यानंतर लवकरच त्यांनीं एक हजार रुपयांचा चेक पाठविला या त्यांच्या उपकारांनीं माझे अंतःकरण अगदीं भरून आलें, व त्या स्थितींत मी त्यांना कृतज्ञतापूर्वक एक पत्र लिहिलें. त्यांनीं एवढेंच उत्तर लिहिलें कीं, “ तुमचे व संस्थेचेच उलटे मजघर उपकार आहेत. तुम्हीं माझ्या पैशाला योग्य मार्ग दाखविला. ” हे त्यांचे शब्द औपचारिक नव्हते. इमारतीचें काम सुरू झाल्यानंतर सहासात महिने ते दरमहा पांचशें रुपये पाठवीत असत. या त्यांच्या उपकारांच्या ओझ्यातें मी अगदीं दडपून गेलों, आणि पैशाच्या अडचणींतून पार पडतो असें वाटल्याबरोबर मी त्यांना तसें कळविलें. श्रीयुत पंडित हे आश्रमाची प्रगति अगदीं काळजीपूर्वक पहात आहेत, व दरसाल निदान पांचशें रुपये तरी मदत पाठविल्यावांचून राहात नाहींत. त्यांच्याकडून आजपर्यंत सुमारे १३,००० रुपये आले आहेत. जगांत अशा प्रकारचे पुष्कळसे दाते तरी निपजावे, अगर जगांतील पुष्कळशी विपत्ति तरी कमी व्हावी !

१९०४ सालीं बडोद्याचे श्रीमंत सयाजीराव महाराज आश्रम पाहण्याला आले. महाराजांनीं सुमारे दोन तास आश्रमांत घालविले. प्रथम मुलींच्या अभ्यासाची चांचणी घेऊन नंतर समाजांत विधवांची स्थिति कशी आहे, याबद्दल त्यांचा स्वतःचा अनुभव कित्येक विधवांना विचारिला. तो त्यांनीं सांगितल्यावर सुमारे अर्धा तास महाराजांनीं सर्व मुलींना उपदेश केला. त्यांतील मुख्य मुद्दा असा होता कीं, तुम्हांला समाजाकडून जरी त्रास होत असला तरी तो हेतुपुरःसर दिलेला नव्हे, तर समाजाची आज अवेक वर्षांची जी समजूत झालेली आहे तिला अनुसरून लोक वागतात. त्या त्रासांतून सुटण्यासाठीं तुम्ही धडपड करणें यथायोग्य आहे, व त्यासंबंधानें तुम्हांला जें करणें असेल तें समाजाशीं बहुमानपुरःसर वागून तुम्ही अगदीं निर्भीडपणें करा. असा उपदेश करून महाराज परत गेले. श्रीमंत सावंत-

वाडीकर त्यांच्याबरोबर होते. श्रीमंत बाळासाहेब मिरजकर यांच्या भेटीचा लाभ याच वर्षी झाला. यांनाहि आश्रमांतील व्यवस्था पाहून आनंद वाटला व मोठ्या कळकळीने त्यांनी आपली सहानुभूति व्यक्त केली.

१९०५ सालीं एका मंगलकार्याच्या प्रसंगीं हिज एकसलन्ती लॉर्ड लॅमिंग्टन यांच्या भेटीचा योग आला. आश्रमाच्या नवीन इमारतीचा प्रवेशसमारंभ यांच्या हातून झाला. या समारंभाला सुमारे दीडशें गृहस्थ व शंभर स्त्रिया अशी मंडळी पुण्याहून आली होती.

सर जॉर्ज क्लार्क (हल्लीं लॉर्ड सिडनहॅम) यांच्या कुटुंबाला आश्रम फार प्रिय झाला होता. मिस क्लार्क प्रथम फर्ग्युसन कॉलेज पाहण्यासाठीं आल्या, त्या वेळीं त्यांनीं मुद्दाम मला बोलावून नेऊन सांगितलें कीं, तुमचा आश्रम पाहण्याला आम्ही येणार आहों. पुढें लवकरच म्हणजे १९०८ च्या सप्टेंबर महिन्यांत मिस क्लार्क व सर जॉर्ज क्लार्क यांनीं आपल्या भेटीचा लाभ आश्रमाला दिला. अशा रीतीनें आश्रम पाहिला असतांहि पुढल्याच वर्षीं सप्टेंबर महिन्यांत बक्षिससमारंभाच्या वेळीं अध्यक्षस्थान पतकरण्याचें त्यांनीं कबूल केलें. याच वेळीं मुलींनीं केलेल्या कलाकौशल्याच्या पदार्थांचें प्रदर्शन केलें होतें, तेंहि त्यांनींच उघडलें. हा समारंभ अत्यंत चित्ताकर्षक झाला. प्रदर्शन आठ दिवस उघडें ठेविलें होतें. या निमित्तानें सातशें स्त्रीपुरुष आश्रम पाहून गेले. आश्रमाच्या इतिहासांत प्रभुत्वानें नमूद करण्यासारखा हा दिवस झाला.

हर एकसलन्सी लेडी क्लार्क (हल्लीं लेडी सिडनहॅम) यांताहि आश्रम पाहण्याची फार उत्कंठा होती. त्या हिंदुस्थानांत येण्यापूर्वीच त्यांना सर जॉर्ज यांनीं आश्रमाविषयीं हकीकत कळविली होती, व येथें आल्यावर पहिल्याच वर्षीं आश्रम पाहण्याची त्यांची इच्छा होती, आणि तीप्रमाणें तारीखहि ठरविण्यांत आली; परंतु रस्ता अगदीं नादुरुस्त असल्यामुळें त्यांना त्या वर्षीं आपला वेत रहित करावा लागला. परंतु दुसऱ्या वर्षीं म्हणजे १९१२ च्या सप्टेंबरांत आश्रमाला त्यांच्या भेटीचा लाभ झाला.

हर एकसलन्सी लेडी विलिंग्डन या फर्ग्युसन कॉलेज पहावयाला आल्या त्या वेळीं त्यांनीं आश्रम पाहण्याची इच्छा प्रदर्शित केली होती. परंतु रस्त्याची स्थिति समाधानकारक नसल्यामुळें या वर्षीं त्यांच्या भेटीचा लाभ आश्रमाला होईल असें आम्हांला वाटलें नव्हतें. परंतु मद्रासच्या गवर्नरसाहेबांच्या पत्नी हर एकसलन्सी लेडी मेन्टलंड या त्यांच्या घरीं थोडे दिवस पाहण्या आल्या असतां त्या मुदतीतच आश्रम पाहून घेण्याचा विचार त्यांनीं ठरविला, व आपल्या कामगारांमार्फत रस्त्याची वगैरे चौकशी केली. रस्ता वाईट असला तरी एकदोन दिवसांत होईल तेवढीच दुरुस्ती पुरे, अशी अखेरीला रस्त्याच्या अधिकाऱ्यांना त्यांची सूचना गेली. रस्ता वेतावाताचा तरी दुरुस्त होऊन आपलें जाणें घडतें खास असें वाटल्यावांचून त्यांना

आमच्याकडे सूचना पाठवितां येईना. शेवटीं तारीख १५ सप्टेंबर १९१३ रोजीं दुपारीं बारा वाजतां त्यांच्या स्वाऱ्या येणार, तों सकाळीं आठ वाजतां त्यांच्याकडील सूचना आली ! थोड्या वेळांत करतां आली तितकी तयारी करून लेडी विलिंग्डन व लेडी पेन्टलंड या उभयतांचें स्वागत करण्यांत आलें, व अनाथबालिकाश्रम आणि महिलाविद्यालय या दोन्ही संस्था त्यांना दाखविण्यांत आल्या. एक तासपर्यंत येथील सर्व व्यवस्था पाहून त्यांना अतिशय आनंद झाला; तो व्यक्त करून उभयतांच्या स्वाऱ्या परत गेल्या.

पब्लिक सर्व्हिस कमिशनचे सभासद नामदार म. भा. चौबळ (हल्लीं सर महादेव चौबळ) हे कमिशनचे दुसरे सभासद प्रो. फिशर यांसह १९१४ च्या आरंभीं आश्रम पहावयाला आले. सर्व पाहून झाल्यावर मुर्लीना चार शब्द सांगतांना “ आजपर्यंत ही संस्था प्रत्यक्ष पाहिली नाहीं हें मीं केवढें पाप केलें त्याची कल्पना आतां मला होत आहे ! ” असे उद्गार त्यांच्या तोंडून निघाले.

निःसंमि देशभक्त पुण्यश्लोक गांधी व त्यांच्या पत्नी यांच्या भेटीचा लाभ आश्रमाला १९१५ च्या आरंभीं झाला. पुण्याला त्यांचा मुक्काम थोडा असतां या संस्थेसाठीं तीनचार तास त्यांनीं वेगळे काढिले. बऱ्याच गोष्टी बारकाईनें पाहून शेवटीं त्यांनीं सर्वांना उपदेशाचे चार शब्द सांगितले, व या संस्थेशीं अधिक परिचय करण्याची इच्छा प्रदर्शित केली. असल्या महात्मांचा थोडा तरी सहवास या संस्थेला घडावा, याहून अधिक भाग्य तें कोणतें !

या संस्थेचीं पहिलीं सातआठ वर्षे जवळजवळ अज्ञातवासांत गेलीं असें म्हटलें तरी चालेल. १९०५ सालापासून ही संस्था प्रसिद्धीला येऊं लागली व दूरदूरचे पुष्कळ लोक तीं पहाण्यासाठीं येऊं लागले. दरसाल सुमारे एक हजार स्त्रीपुरुष ही संस्था पाहून जातात. प्रेक्षकांपैकीं मोठे अंमलदार व अधिकारी या सर्वांची यादी दिली तर ती फारच मोठी होईल. यासाठीं लोककार्यासाठीं तळमळीनें काम करणाऱ्या क्रितीक गृहस्थांचीं नांवें मात्र या ठिकाणीं देतो. दक्षिणी लोकांचीं नांवें पुष्कळच होतील, यासाठीं तीं वगळलीं आहेत. सदर यादी येणें-प्रमाणें :—कलकत्त्याचे ब्रह्मसमाजाच्या वतीनें काम करणारे बाबू अविनाशचंद्र मुजुमदार, बाबू अरविंद घोष व नॅशनल कॉलेजांतील प्रोफेसर बाबू विनयकुमार सरकार; गुजराणवाल्याच्या गुरुकुलाचे उत्पादक लाला राठाराम; जलंदरच्या कन्या-महाविद्यालयाचे उत्पादक लाला देवराज; दक्षिण आफ्रिकेंतील सुप्रसिद्ध मिस्टर व मिसेस पोलक; बनारसच्या सेंट्रल हिंदु कॉलेजांतील प्रोफेसर तारापुरवाला, सेंट्रल हिंदु कॉलेज म्यागझीनच्या हल्लींच्या संपादिका मिस् एडगर, बेलूर मठांतील मिसेस सेव्हियर व मिस् क्रिश्चिआना; मंगळूरच्या डिप्रेस्ड क्लासची वसाहत अस्तित्वांत आणणारे इमि. के. रंगराव; मुंबईचे श्रीगुत दयाराम गिड्डमल; प. वा. मि. मलबारी; प. वा.

शेट धरमसी मुरारजी; शेट नरोत्तम मुरारजी; रा. ब. वसनजी खिमजी; नामदार ललूभाई सामळदास व नामदार गोकुळदास पारख; म्हैमूरचे दिवाण एम्. विश्वेश्वर अय्या; राजमहेंद्री येथील विधवागृहाच्यासाठी आपलें सर्वस्व अर्पण करणारे मद्रास इलाख्यांतील सुप्रसिद्ध सुधारक रा. व. वीरेश लिंग्म पंतलू व त्यांच्या पत्नी; लाहोरचे सुप्रसिद्ध लाला लजपतराय, प्रो. रुचिराम, व मिसेस सरलादेवी चौधरी; मिसेस सरोजिनी नायडू; प्रसिद्ध थिऑसफिस्ट सी. जिनराजदास व वृंदावनच्या औद्योगिक संस्थेचे उत्पादक मि. एम्. प्रताप. या यादीत कांहीं महत्त्वाचीं नांवे चुकून गळून गेलेलीं आहेत. आश्रमाच्या उत्कर्षाला या थोर स्त्रीपुरुषांचे आशीर्वाद कारण झाले आहेत.

नामांकित स्त्रीपुरुषांनीं आश्रम पाहून आनंद प्रदर्शित केला, म्हणजे मला समाधान वाटे ही गोष्ट खरी; पण दोन प्रसंगीं मला जो आनंद झाला, त्याची कशानेहि बरोबरी होणार नाही ! १९०२ सालीं माझी वृद्ध मातुःश्री व वडील बंधु हीं पंढरपूरच्या यात्रेसाठीं गेलीं होतीं; तेव्हां परत जातांना त्यांनीं पुण्यांत दोन दिवस मुकाम केला होता. तुम्ही माझ्या घरीं उतरावें याबद्दल माझा आग्रह नाही. परंतु कसेंहि करून एवढा आश्रम पाहून जा म्हणून मी त्यांना गळ घातली, व त्यांनींहि माझें मन मोडलें नाही. आश्रम पाहून झाल्यावर उभयतांच्या तेजांतून आनंदाश्रु गळालेले पाहून मला धन्यता वाटली. त्यांच्याबरोबर माझी मावशी आली नाही म्हणून मात्र मला वाईट वाटलें. माझ्या मावशीचें मजवर फार प्रेम असे; परंतु माझ्या पुनर्विवाहानंतर तें कमी झालेलें होतें. माझ्या आईबरोबरच मावशीहि यात्रेला आलेली होती; परंतु पुत्रप्रेमानें जसें आईचें मन वळेल तसें मावशीचें वळणें शक्य नव्हतें. ती आश्रम पहावयाला न येतां पुण्यालाच राहिली.

विशेष आनंदाचा दुसरा प्रसंग १९१४ च्या मार्च महिन्यामध्ये आला. माझे वृद्ध मामा व मामी — म्हणजे रंगलर परांजपे यांचे वडील व मातुःश्री — हीं उभयतां पुष्कळ वेळां पुण्यांत येऊन गेलीं होतीं. परंतु त्यांनीं आश्रम पाहण्याचा योग हा वेळपर्यंत आला नव्हता. याच वेळीं माझी बहीण अंबाताई व वडील बंधु हींहि अंबाताईच्या मुलीला भेटण्याकरितां खानदेशांत गेलीं होतीं, तीं सहज एकदोन दिवसांच्या फुरसतीनें पुण्याला आलीं होतीं. कांहींएक संभव नसतां अकस्मात् या चौघांच्या गांठीं आश्रमांत पडल्या, व सर्वांना अतिशय आनंद झाला. रंगलर परांजपे हेहि या आनंदाचे वाटेकरी होते. वृद्ध व पुण्यशील मामामामींच्या तोंडून निघालेले धन्यवाद ऐकून कोणत्या भाच्याचें अंतःकरण गहिवरल्यावांचून राहिल ! त्याचप्रमाणें प्रेमळ बंधुभगिनींना झालेला आनंदातिशय पाहून कोणतच भावाची चित्तवृत्ति उचंबळित होणार नाही ! या दोन प्रसंगांचा विसर मला कधीं पडणार नाही !

४२. आश्रमाचे हितकर्ते

अगदी एखादे क्षुल्लक काम असलें तरी शेंकडों लोकांचा हातभार लागला तरच तें तडीला जातें. तेव्हां आश्रमासारख्या संस्थांना हजारों मनुष्यांच्या अप्रत्यक्ष मदतीची अपेक्षा असावी, हें साहाजिकच आहे. अशा रीतीची मदत आजपर्यंत लोकांकडून झाली, म्हणूनच आश्रमाला आज हें स्वरूप प्राप्त झालें आहे व त्याची पुढील जीवयात्राहि या मदतीवरच अवलंबून आहे. ज्यांनीं आश्रमाला ठळक मदत केली त्या सर्वांचा नामनिर्देश करणें देखील शक्य नाहीं. येथें फक्त आश्रमाच्या घटकांचे जे वर्ग आहेत, त्यांचा निर्देश करून काहीं व्यक्तींनीं केलेल्या मदतीचा मात्र थोडासा उल्लेख करावयाचा आहे.

अनाथबालिकाश्रमाच्या मंडळीचे (या मंडळीला पुढेंमागें हिंदू स्त्रियांच्या शिक्षणाची मंडळी अशा अर्थाचें सामान्य नांव देण्यांत येईल असा संभव आहे.*) घटक दोव प्रकारचे आहेत. मंडळीच्या कामासाठीं आपलें आयुष्य अर्पण करणारे म्हणजे लाइफमेंबर, व द्रव्यद्वारां तिला साहाय्य करणारे. या दुसऱ्या प्रकारच्या घटकांचे आश्रयदाते व साहाय्यकारी असे दोन वर्ग आहेत. एकदम पांचशें रुपयांची देणगी अगर दरसाल पन्नास रुपये वर्गणी देणारे गृहस्थ आश्रयदाते (पेटून) होत, हे सुमारे ५० आहेत. एकदम शंभर रुपये देणारे अगर दरसाल दहा रुपये वर्गणी देणारे साहाय्यकारी (सिंपथायझर) होत; हे सुमारे पांचशें आहेत. या संस्थेचीं सूत्रे या सर्वांची मिळून जी मंडळी तिच्या हातांत आहेत. संस्थेचा कारभार करण्यासाठीं एक व्यवस्थापक मंडळी नेमली जाते. तींत सर्व लाइफमेंबर व तितकेच आश्रयदाते व साहाय्यकारी यांनीं निवडून दिलेले सभासद असतात. याशिवाय शाळेच्या कामावर देखरेख करण्यासाठीं वगैरे व्यवस्थापक मंडळीतील आठ सभासदांचा एक स्कूलबोर्ड (नियामक मंडळ — गव्हर्निंग बॉडी) आहे. एकदम दहा रुपयांहून कमी नाहीं व दरसाल एक रुपयाहून कमी नाहीं, इतकी मदत करणाऱ्या हितचिंतकांचा (वेल-विशर) आणखी एक वर्ग आहे. यांत सुमारे दोन हजार स्त्रीपुरुष आहेत.

काहीं संदर्भानें आश्रमाच्या ज्या हितकर्त्यांचीं नांवें अन्य ठिकाणीं आलीं आहेत त्यांचा उल्लेख पुनः येथें करित नाहीं. राहिलेल्या मंडळीपैकीं फारच थोड्यां-बद्दल संक्षेपानें सांगावयाचें आहे. आश्रम अगदीं बाल्यावस्थेंत असतां प. वा. श्रीयुत चिं. ह. सोहनी यांनीं आपल्या क्रिमिनल प्रोसीजर कोडाचीं साठसत्तर पुस्तकें

* १९४६ सालीं संस्थेचें नांव बदलून 'हिंणें स्त्री-शिक्षण संस्था' असें ठेवण्यांत आलें.

आश्रमाला बाक्षिस दिली. पुस्तकें उपयुक्त असून प्रत्येकाची किंमत दहा रुपये होती. आश्रमाच्या माहितीचें पत्रक व त्याबरोबरच पुस्तकाची जाहिरात अशीं सुमारे एक हजार वकील व न्यायाधीश लोकांकडे पाठविली. या खटपटीनें आश्रमाला सुमारे पांचशें रुपये फायदा झाला. त्या वेळीं हे पांचशें रुपये पांच हजारांच्या किंमतीचे होते !

या प्रयत्नामुळे एका थोर गृहस्थांचें लक्ष या संस्थेकडे वळलें. मि. जी. सी. व्हिटवर्थ हे जिल्हाजज होते. यांच्या नजरेला आश्रमाचें पत्रक घडल्याबरोबर त्यांनीं हें पुस्तक तर मागविलेंच; पण पचास रुपयांचा एक चेक पाठवून दरसाल तेवढीच वर्गणी पाठविण्याची इच्छा त्यांनीं कळविली होती. यांना कधीहि वर्गणी पाठविण्याविषयी सूचना द्यावी लागत नाहीं. अगदीं नियमित वेळीं यांची वर्गणी यावयाची. एकदां हे रजेवर विलायतेला गेले असतां तिकडून यांची वर्गणी पाठवून दिली; परंतु पत्रावर व चेकावर 'सेक्रेटरी बुइडोज होम, पुणे,' एवढाच पत्ता होता. 'हिंदु बुइडोज होम' असें लिहिलें असतें तर धोंटाळा झाला नसता. पुण्यांत लष्करांत युरोपियन विधवांसाठीं एक लहानसें विधवागृह आहे. त्यांचें नांव नुसतें 'बुइडोज होम एवढेंच आहे. इंग्लंडांतून मोघम पत्त्यावर आलेलें पत्र सहजीं त्या विधवागृहाकडे गेलें, व त्या सेक्रेटरींनीं ही रक्कम जमा केली असावी असा तर्क मीं कांहीं वर्षांनीं केला. आपला रिपोर्ट तयार झाल्यावर तो व्हिटवर्थसाहेबांकडे पाठविला, व त्यांच्या वर्गणीविषयी चौकशीचें पत्र लिहिलें. तेव्हां झालेली चूक त्यांच्या लक्षांत आली. त्यांनीं एवढाच जबाब पाठविला कीं, दुसऱ्या एका संस्थेनें प्रामाणिकपणानें ते पैसे आपलें असें समजून घेतले आहेत. पुढें दोनतीन वर्षांनीं त्या संस्थेला उद्देशून लिहिलेलीं कांहीं पत्रें मजकडे व या संस्थेला उद्देशून लिहिलेलीं त्यांजकडे गेलीं, त्यांवरून वरील संस्था पुण्यांत असल्याबद्दल मला कळलें. व्हिटवर्थसाहेब पेन्शन घेतपर्यंत नियमानें दरसाल पचास रुपये पाठवीत व पेन्शन घेऊन इंग्लंडांत गेल्यापासून दरसाल तीस रुपये पाठवीत असत. यांनीं एकदां महिला विद्यालयाला शंभर रुपये पाठविले व आतां आश्रम, विद्यालय व मठ या संस्था एक झाल्याचें कळल्यावर त्यांनीं आपली वार्षिक वर्गणी साठ रुपये केली आहे. *

कित्येक वेळीं मनुष्याच्या मनांत सत्कार्य करावयाचें असतें, परंतु आजचें उद्यांवर टाकल्यानें तें केव्हां केव्हां तसेंच राहून जातें. तसा प्रकार नाशिकचे वकील

* व्हिटवर्थ साहेब १९१८ सालीं परलोकवासी झाले. त्यांनीं आपल्या मृत्युपत्रांत आश्रमाला पांच हजार रुपयांची देणगी देण्याविषयी लिहिलें होतें. त्याप्रमाणें पांच हजार रुपये आश्रमाला मिळून ती रक्कम वाचनालयाचे इमारतींत व्हिटवर्थ हॉल बांधण्याचे कामीं खर्च झाली आहे. (१९१८)

प. वा. प. वि. योगी यांच्यासंबंधाने होणार होता. या गृहस्थांच्या मनांत आश्रमा-
त्रिपर्यां फार सहानुभूति होती. त्यांनी स्वतः शंभर रुपये दिले होते व आपल्या
मुंबईच्या एका मित्राकडून पांचशे रुपये देविले होते. आणखी तीन हजार रुपये
आश्रमाला द्यावे अशी त्यांची इच्छा होती, व ती त्यांनी आपल्या पत्नीजवळ
एकदोन वेळां प्रदर्शित केली होती. ही व्यवस्था घडून येण्यापूर्वी ते पक्षाघाताने
आजारी पडून त्यांची वाचा बंद झाली, व पुढे कांहीं दिवसांनी ते स्वर्गवासी झाले.
श्रीमती जानकीबाई योगी यांनी ही गोष्ट ध्यानांत ठेवून स्कॉलरशिपांसाठी ही
रक्कम आश्रमाच्या स्वाधीन केली. अशी उदाहरणे फारच क्वचित् आढळून येतात.

यवतमाळचे वकील प. वा. सदाशिव मोरेश्वर देव यांनी मृत्युपत्राने आपल्या
इस्टेटीचे व्यवस्थापक नेमून तिचे उत्पन्न आश्रमाकडे द्यावे, अशी व्यवस्था केली
आहे. मृत्युपत्र शाबित करून आपला हक्क सिद्ध करण्याला वगैरे पुष्कळसा खर्च
आल्याकारणाने व त्यांच्या इजाऱ्याच्या जमिनीपैकी बऱ्याच जमिनी कुळांनी फिर्यादी
करून परत घेतल्यामुळे प्रथम वाटले होते तेवढे उत्पन्न मिळणे शक्य झाले नाही.
अलीकडे कांहीं वर्षे सदर इस्टेटीचे व्यवस्थापकांकडून दरसाल दोनशे रुपये येत
आहेत. पुढे हे उत्पन्न बरेच अधिक मिळेल अशी आशा आहे.*

डॉ. सर रामकृष्णपंत भांडारकर हे अगदी आरंभापासून आतांपर्यंत व्यवस्था-
पक मंडळीचे अध्यक्ष आहेत, व द्रव्याने आणि आपल्या सल्लामसलतीने आश्रमाला त्यांनी
चांगली मदत केली आहे. प. वा. न्यायमूर्ति रानडे हे आश्रम बाल्यावस्थेत असतांच
वारले; परंतु अगदी आरंभापासून या संस्थेकडे त्यांचे फार लक्ष होते, व पुष्कळ वेळां
त्यासंबंधाने ते माझ्याशी बोलत व कांहीं सूचना करीत.

प. वा. नामदार गोपाळराव गोखले यांनी अडचणीच्या प्रसंगी योग्य सल्ला-
मसलत देऊन आश्रमाला विशेष प्रकारची मदत केली आहे. एकदां असेच कांहीं
कारण होते त्या वेळी व्यवस्थापकमंडळीचे सभासद होण्यासाठी केलेली विनंतीहि
त्यांनी मान्य केली होती.

आतां दोनतीन गृहस्थांच्या मदतीबद्दल उल्लेख करूत हें प्रकरण संपवितों.
श्रीयुत दि. कृ. साठे या गृहस्थांनी दोनतीन वर्षे आश्रमासाठी फार खटपट केली;
अनेक गृहस्थांच्या भेटी घेऊन त्यांना आश्रम दाखविण्यासाठी घेऊन द्यावे व नंतर
त्यांजकडून मिळेल ती वर्गणी मिळवावी. असा यांचा क्रम होता. यांच्या खटपटी-
पासून आश्रमाला फार उपयोग झाला. दुसरे दोन गृहस्थ श्री गो. ग भागवत व श्रीयुत

* अलीकडे या इस्टेटीतून दरसाल सहाशेंपासून एक हजार रुपयेपर्यंत आश्रमाला मिळत
असतात. (१९५७ सालापर्यंत एकूण रु. २९५०० आले आहेत.)

के. मो. फडके, हे होत. आश्रमांत अनेक अडचणी असून शिक्षक मिळणें जेव्हां बरेंचसें कठीण होतें, त्या वेळीं या दोघांचीहि मदत मिळाली. या उभयतांनीं आपलें काम मनापासून केलें. हे पडेल तें काम उचलीत असत. श्रीयुत भागवत हे कांहीं कारणानें हें काम सोडून गेले. श्रीयुत फडके हे अजून आश्रमाच्या वर्गणीचें काम करीत असतात.†

४३. आश्रमाचा विस्तार

बुद्धगर्दी लहान बीजापासून आश्रमाचा वृक्ष कसकसा वाढत गेला, हें मागल्यापुढल्या प्रकरणांवरून कळेलच; परंतु या वाढीतील कित्येक गोष्टींचा उल्लेख या प्रकरणांत करावयाचा आहे.

विधवागृहाची कल्पना प्रथम १८९५ सालीं आली, व त्यासाठीं कांहीं वर्गणी जमविण्यालाहि सुरुवात झाली. पुढें १८९६ च्या जून महिन्यांत अनाथ-बालिकाश्रमाची मंडळी स्थापन होऊन कांहीं विद्यार्थिनींच्या शिक्षणाला मदत होऊं लागली. नंतर १८९९ च्या जानेवारींत पुण्यांतच स्वतंत्र आश्रमाला सुरुवात झाली. मग १९०० च्या जून महिन्यांत आश्रम हिंणण्याच्या माळावर बांधलेल्या चाल-चलाऊ घरांत नेण्यांत आला.

आश्रमाच्या विस्तारासाठीं मी काय करूं आणि काय न करूं, असें मला केव्हां केव्हां होत असे, व आपलें बळाबळ न पाहतां व दूरवर विचार न करितां लहान मुलासारखें मी कांहीं बोलून अगर लिहून जात असें. अजूनहि माझी बहुतेक तीच स्थिति आहे. असे एकदोन प्रसंग येथें देणें वावगें होणार नाही. १९०३ सालाच्या रिपोर्टांत मी पुढील मजकूर लिहिला आहे:—

“आश्रमाची मुख्य इमारत सुमारे ८००० रुपये किंमतीची १९०२ च्या जुलै महिन्यांत पुरी झाली. पण स्वयंपाकघर, जेवणघर, न्हाणीघर, कपडे वगैरे धुण्यासाठीं फरशी वगैरेची सोय व्हावयाची होती. शिवाय मुलींची संख्या अधिक झाल्यास आणखी दहापंधरा मुलींना राहण्यासाठीं जागा तयार करणें जरूर वाटूं लागलें; परंतु इमारतफंड सर्व संपून जाऊन चालू फंडाची हजारपंधराशें रुपयांची शिल्लक मात्र इमारतफंडाला लावतां येण्यासारखी होती; आणि स्वर्च तर पांचसहा हजार रुपये होणार. तेव्हां काय करावें, ही मोठी विवंचना होती. या संस्थेचें पाऊल हळूहळू, पण निश्चित-

† आतां श्रीयुत फडके यांचा आश्रमाशीं संबंध नाही.

पर्णे सारखें पुढें पडत चाललें आहे, यावरून परमेश्वराचें साहाय्य या उद्योगाला आहे व तो हितचिंतकांच्या मनांत खचित प्रेरणा करणार, हें लक्ष्यांत आणून या वर्षाच्या आरंभी नवीन इमारतीचें काम एकदमच सुरू करण्यांत आलें. इमारतफंडासाठीं जरूर तितकी रक्कम जमली तर उत्तमच; परंतु नाहीं जमली तर येणारी तूट खासगी शिलकॅ-
तून व तिनें न भागेल तर स्वतःच्या जबाबदारीवर कर्ज काढून भरून काढावयाची असा निर्धार चिटणीस यांनीं केला होता, व तो त्यांनीं अनेक प्रसंगीं सभांतून बोलून दाखविला होता; परंतु ईश्वररूपेनें तसा कांहीं प्रसंग न येतां ५७०० रुपये खर्च होऊन नवीन इमारत पुरी झाली आहे. "

आश्रमाचें काम दिवसेंदिवस वाढत चाललें होतें व काम करणारीं चांगलीं माणसें अधिक असल्याशिवाय तें निभण्यासारखें नव्हतें. तेव्हां मंडळींनीं सोडलें तर डेकन एज्युकेशन सोसायटीच्या बंधनांतून सुटतां आल्यास पहावें व आश्रमाच्याच कामाकडे सर्वस्वीं लागावें, असा विचार मतांत येऊन ती गोष्ट मीं प्रमुख लाइफ-
मेंबर्गांजवळ काढली. बंधनांतून सोडण्याची गोष्ट त्यांनीं अगदीं नाकबूल केली; परंतु कार्याचें महत्त्व लक्षांत आणून त्यांनीं मला बरीचशी रजा देण्याचें कबूल केलें. तेव्हां मीं तीन वर्षांची बिनपगारी रजा घेऊन १९०४ च्या आरंभीं आश्र-
माच्या कामांत आपले सर्व मन घालण्याला सुरुवात केली. हा क्रम अकरा महिने चालू राहिला. पुढें आश्रमाच्या कामाला योग्य स्त्रिया मिळाल्या, व डे. ए. सोसा-
यटीचीं वीस वर्षे पुरीं केल्यावांचून गत्यंतर नाहीं, हें लक्षांत आणून राहिलेली रजा रद्द करवून मी पुनः सोसायटीच्या कामावर रुजू झालों.

आश्रमांतील मुलींची संख्या जसजशी वाढत गेली, तसतसे इमारतीचे नवीन नवीन भाग जोडावे लागले. पैशाची अडचण बहुधा असेच; पण ती कशी ना कशी तरी दूर होई. इमारतीला थोडा तरी जोड लागला नाहीं अशीं सारखीं दोनतीन वर्षे कधीं गेलीं नाहींत. होतां होतां दोन्ही संस्था मिळून एक लाख रुपयांच्या इमारती झाल्या आहेत.

आश्रमाच्या शाळेची वाढहि चांगल्या रीतीनें झाली आहे. महिलाविद्या-
लयाच्या ९० मुली आश्रमाच्या शाळेंतच शिकत असतात. या रीतीनें शाळेंत दोनशें मुली होऊन मॅट्रिक्युलेशनपर्यंत शिकविण्याची सोय झाली आहे. मराठीचा अभ्यासहि सात इयत्तांचा होऊन सातव्या इयत्तेच्या परिक्षेसाठीं कांहीं मुली पाठ-
विण्यांत येतात.

ज्या हिंणयाच्या माळावर पूर्वीं एकहि मनुष्य नव्हतें तेथें आतां एक लहानशी

वसाहत झाली आहे, व विद्यार्थिनी आणि दोन्ही संस्थांतील कामगार आणि त्यांची कुटुंबे मिळून एकंदर अडीचशें मनुष्ये या ठिकाणी राहात आहेत.

सरकारी टपालखात्यानेंहि आश्रमाची वाढ होऊं लागल्याबरोबर आमची अडचण दूर करण्याला प्रारंभ केला. पहिल्यानें आठवड्यांतून तीनदां पत्रे मिळत असत तीं दररोज मिळूं लागलीं. नंतर अनुभव घेण्यासाठीं लहान बँच पोस्ट-ऑफिस सुरू करण्यांत आलें व ऑफिसला पुरेसें काम नेहमीं मिळेल असें लक्षांत आल्याबरोबर तें कायम करण्यांत आलें. पोस्टमास्तरणीला पगार प्रथम दरमहा चारच रुपये असे, तो वाढत वाढत आतां आठ रुपये झाला आहे. मनीऑर्डर, सेव्हिंग बँक वगैरे पोस्टाच्या सर्व सोयी आतां येथें झाल्या आहेत.

आश्रमाचा फायदा घेण्यासाठीं विद्यार्थिनी फार दूरदूरच्या ठिकाणांहून येतात. महाराष्ट्राच्या सर्व भागांतून तर त्या येतातच; पण व-हाड, मध्यप्रांत, मध्यहिंदुस्तान, गुजरात वगैरे ज्या ज्या भागांत महाराष्ट्र भाषा बोलणाऱ्या लोकांची वस्ती आहे, त्या त्या भागांतूनहि मुली येतात. ज्यांची स्वभाषा मराठी नसते अशाहि कित्येक विद्यार्थिनी मद्रास, म्हैसूर, मंगळूर, राजमहेंद्री वगैरे ठिकाणांहून आश्रमांत येतात. हल्लीं अशा विद्यार्थिनी आश्रमांत पांच आहेत.

पूर्वीं आश्रम फारच थोड्या लोकांना माहित होता. आतां आश्रमाची ज्यांना माहिती आहे असे लोक सर्व हिंदुस्थानांत ठिकठिकाणीं आहेत. ज्यांच्या मनांत आश्रमाविषयीं गुप्त सहानुभूति उत्पन्न झाली आहे अशा लोकांची संख्याहि बरीच मोठी आहे. आश्रमाचे वर्गणीदार हिंदुस्थानाच्या सर्व भागांत पसरलेले आहेत, व आजपर्यंत पंचवीस हजार लोकांकडून तरी आश्रमाला थोडीफार मदत झालेली असेल. दरसाल सुमारे तीनएक हजार लोकांकडून थोडीफार मदत मिळून सुमारे पंधरा हजार रुपये जमा होतात.

आश्रमाचा वार्षिक खर्चहि दांडगा आहे. दरसाल सुमारे तेराचौदा हजार रुपये खर्च होतो. हा दिवसेंदिवस वाढतच जाणार. हा भरून निघण्याचें साधन म्हणजे सालीना वार्षिक वर्गण्यांचें उत्पन्न सुमारे साडेतीनपासून चार हजार, खर्च देणाऱ्या विद्यार्थिनींकडून तीन हजार, व व्याज दोन हजार; बाकीचा इतर देणग्यांच्या द्वारे कसाबसा भरून निघतो.

आश्रमाचा विस्तार हळूहळू कसा होत गेला व त्याच्या उपयोगाचें क्षेत्र किती विस्तृत झालें आहे, याची कल्पना पुढील कोष्टकावरून होईल. हीं कोष्टके आश्रमाच्या एकोणिसाव्या वार्षिक रिपोर्टावरून घेतलीं आहेत.

गेल्या एकोणीस वर्षातील आश्रमाची स्थिति दाखविणारें कोष्टक

वर्ष	सालअखेर विद्यार्थिनींची संख्या	सालाची जमा		सालाचा खर्च		सालअखेर शिल्लक				
		रु.	आ. पै.	रु.	आ. पै.	रु.	आ. पै.			
१८९६	...	३७१५	८	६	१९४	९	७	३५२०	१४	११
१८९७	...	२८७२	१२	९	४६०	०	४	५९३३	११	४
१८९८	...	४७७९	१३	११	८४२	०	६	९८७१	८	९
१८९९	४	४१०३	१५	६	७५७	७	७	१३२१८	०	८
१९००	१०	३७७३	२	१	१७८७	११	१०	१५२०३	६	११
१९०१	१४	२९१५	३	४	१८४३	७	४	१६२७५	२	११
१९०२	१८	७३७१	११	११	९५७९	७	०	१४०६७	७	१०
१९०३	३०	१३९७४	१०	९	९०६८	१३	६	१८९७३	५	१
१९०४	३८	२०८५५	१५	१	९१८७	१४	४	३०६४१	५	१०
१९०५	६०	१८०४७	१०	१०	२३४५३	०	०	२५२३६	०	८
१९०६	७५	२१८४०	११	४	१२१०६	१५	०	३४९६९	१३	०
१९०७	६५	१५८५१	१३	०	८७७८	११	०	४२०४२	१५	०
१९०८	८०	१३४०७	४	२	१०९८८	६	१०	४४४६१	१२	४
१९०९	९५	१६२८७	१४	०	१४६२९	५	३	४६१२०	५	१
१९१०	१००	१९१७३	१	९	१४०९३	१३	७	५११९९	९	३
१९११	१००	२११३३	१४	१	१५१८०	१२	२	५७१५१	११	२
१९१२	१०५	२०२४७	१२	१	१६२७६	५	३	६११२४	२	०
१९१३	१०५	१८९७३	१५	४	१८३७२	९	०	६१७२५	८	४
१९१४	११०	१५३२०	१३	१०	३१८०९	६	५	४५२३६	१५	९

विद्यार्थिनींची जातवारी

कोंकणस्थ ब्राह्मण	६०	नायडू	२
देशस्थ ब्राह्मण	५७	गोवर्धन ब्राह्मण	२
कऱ्हाडे ब्राह्मण	२३	तेलगू	२
सारस्वत ब्राह्मण	१४	द्रविड ब्राह्मण	२
कायस्थ प्रभु	१०	देवरुखे ब्राह्मण	२
मराठे	१०	त्रिदुर ब्राह्मण	२
दैन्य ब्राह्मण	६	उच्चकुळांतील मराठे	१
वाणी	४	धनगर	१
तेली	३				

विद्यार्थिनींची स्थळवारी

पुणे जिल्हा	२७	बडोदे	४
मुंबई	२६	गुजरात	४
सातारा जिल्हा	२०	मध्य हिंदुस्थान	३
रत्नागिरी जिल्हा	१९	निजामाचे राज्य	३
कोल्हापूर व दक्षिणेतील संस्थाने	१६	कारवार	३
मध्यप्रांत	१५	नाशिक जिल्हा	२
सोलापूर जिल्हा	१०	सावंतवाडी	२
बऱ्हाड	८	म्हैसूर	२
इंदूर	५	मंगळूर	२
ठाणे जिल्हा	५	विजापूर जिल्हा	२
बेळगांव जिल्हा	५	खानदेश	१
कुलाबा जिल्हा	५	राजमहेंद्री	१
ग्वालहेर	५	गोवा प्रांत	१
अहमदनगर जिल्हा	५				

एकूण २०१

विद्यार्थिनींच्या पालकांची सामाजिक स्थिति

६४	विद्यार्थिनींचे पालक सरकारी नोकर आहेत.
२३	...
२१	...
१९	...
१७	...
१४	...
१३	...
१२	...
७	...
५	...
१	...
५	विद्यार्थिनींचे जवळचे आप कोणी नाहीत.

४४. अनाथबालिकाश्रम आणि विधवाविवाह

अनाथबालिकाश्रम ही संस्था केवळ शिक्षणाची असावी व पुनर्विवाहाच्या प्रश्नासंबंधाने तिने तटस्थ वृत्ति स्वीकारावी, असे धोरण मी अगदी आरंभापासून ठेविले होते व त्यासाठी जरूर ती काळजी घेतली होती. अधिकारी मनुष्यांनी अगर शिक्षकांनी या प्रश्नासंबंधाने अनुकूल अगर प्रतिकूल मते विद्यार्थिनी-जवळ प्रदर्शित करू नयेत, अशी व्यवस्था ठेवलेली होती. मी स्वतः आश्रमांतील विधवा विद्यार्थिनींच्या विवाहाच्या कामी बिलकूल पडावयाचे नाही, असे ठरविले व पालकाच्या अनुकूलतेचाचून आश्रमांतील एकाया विधवेचा विवाह घडून येऊ लागला, तर त्यासंबंधाने कांहीएक मदत करावयाची नाही व त्या प्रसंगी आपण हजर हि रहावयाचे नाही, असे करू लागलो. तथापि आश्रमाशी ज्यांचा संबंध नाही अशा विधवांच्या विवाहासंबंधाने शक्यनुसार मदत करण्यास मी मार्ग सरलो नाही. आश्रमाच्या लायब्ररीसाठी करमणूक वर्तमानपत्र सुरू करण्याचे माझ्या मनात आले, परंतु सुरू करणार तोंच नवीन वर्षापासून त्या पत्रांत पुनर्विवाहाची गोष्ट देण्याला सुरुवात झाली. तेव्हा मी आपला बेत एक वर्ष तहकूब ठेवला. पुनर्विवाहासंबंधाचे हल्लीचे लोकमत, आणि हे उपाय मी योजित होतो त्यावेळचे लोकमत यांत फार अंतर आहे ! बहुजनसमाजाचे मत संस्थेविषयी प्रतिकूल होऊ देऊ नये, यासाठी मी फार जपत होतो. या माझ्या वागण्याचा परिणाम असा झाला की, पुनर्विवाहाची पक्षापाती मंडळी मजवर फार रुष्ट झाली. मला आता पुनर्विवाह केल्याबद्दल पश्चात्ताप वाटू लागला आहे व शक्य असते तर प्रायश्चित्त घेऊनहि मी मोकळा झालो असतो, अशा प्रकारचे उद्गार काढण्यालाहि कित्येकांनी कमी केले नाही !

कित्येक वेळां मधल्या मार्गाने जाणे बरेच कठीण असते. एका पक्षाची मंडळी एक प्रकारचे आरोप करित असते, तर दुसऱ्या पक्षाची मंडळी त्याच्या अगदी उलट प्रकारचे आरोप करिते. राजकीय वातावरणांत 'मवाळ' म्हटल्या जाणाऱ्या पक्षाची जी स्थिति केव्हांकेव्हां होई, ती स्थिति सामाजिक वातावरणांत अनेक वेळां आश्रमाची झाली. एका बाजूने सरकारने संशय घेऊन त्यांना राजद्रोही म्हणावे, व दुसऱ्या बाजूने जहाल पक्षाने त्यांना घरभेदे, सरकारचे बगलबच्चे, बगैरे विशेषणें देऊन त्यांची संभावना करावी. त्याचप्रमाणे खरेखोटे कांहीं कारण सांपडले की, एका पक्षाने 'पुनर्विवाहगृह,' 'पुनर्विवाहाचा कच्चा माल तयार करण्याचा कारखाना,' बगैरे प्रकारें त्याचे वर्णन करावे व दुसऱ्या बाजूने 'ही पुनर्विवाहाला विरोध करणारी संस्था आहे' असे म्हटले जावे. कधी एका पक्षाची गैरमर्जी, तर कधी दुसऱ्या पक्षाची, असे पुनः पुनः घडावे. १९०५ व १९०६ साली तर दोन्ही पक्षांच्या वर्त-

मावपत्रांनीं खूपच ओरड केली. यावेळच्या सुमाराचे वर्तमानपत्रांतील कांहीं उतारे दिले असतां त्या वेळीं मजबद्दल व आश्रमाबद्दल प्रगतिपर लोकांचें कसें मत झालें होतें, तें दिसून येईल.

वेळगांव येथील 'चिकित्सक' वर्तमानपत्राच्या १६ ऑगष्ट १९०५ च्या अंकांत 'एक पुनर्विवाहित' या सहीनें 'प्रो. कर्वे व आश्रमाच्या अधिकारिणी स्त्रिया यांस' एक लांबलचक अनावृत पत्र प्रसिद्ध झालें होतें, त्यांतील कांहीं उतारे :—

“जर केस वाढविलेल्या एका विधवेशीं प्रोफेसरसाहेबांनीं लग्न केलें आहे, तर तें नाहीं केलें असें होत नाहीं; पण पाहिजे तर त्यांनीं काडी मोडून देऊन प्रायश्चित्त घ्यावें. प्रायश्चित्तासारखी तोड काढून जर विधवाविवाहाचा मळ प्रो. कर्व्यांनीं धुऊन टाकिला नाहीं तर सुधारक व इतरहि लोक त्यांना पुनर्विवाहित समजणारच ! मग आश्रमाचें काम जितकें उत्तम व्हावयाला पाहिजे तितकें उत्तम होणार नाहीं; पण सध्यां सदसद्विवेकाच्या दोन पेट्यांचा उपयोग करून इकडे सुधारकांना व तिकडे तदितरांना झुलवून पैसे मिळवितां येतात, तसें स्पष्टपणें बोलल्यानें होणार नाहीं. दोन सदसद्विवेकाच्या पेट्यांनीं फार मोठे काम होतें. आपला व एका विधवेशीं जन्म घेणाऱ्या संसारांत जातो, विधवांचा कनबाळ म्हणून घ्यावयाला मिळतें; व दुसऱ्या बाजूला शास्त्राप्रमाणें वापणारा म्हणून उच्चारक, किंवा असुधारक अगर दुर्धारक यांच्या टोळींत मिसळवण्याला मिळतें. याकरितां स्पष्टपणें बोलणें हें प्रोफेसरसाहेबांच्या पथ्यावर पडणार नाहीं. यासाठीं प्रोफेसरसाहेबांनीं आपलें मूकव्रत सोडावें. जर प्रोफेसरसाहेब स्पष्ट सांगतील कीं, मी विधवाविवाह पाप समजतां. 'विधवाविवाह-प्रतिबंध-निवारक मंडळी' च्या ऐवजीं 'विधवाविवाहोत्तेजन-निवारक मंडळी' काढण्याचा माझा विचार आहे, विधवांना फक्त शिवलीलामृतासारख्या पोथ्या वाचण्याला शिकवून आपल्या भगिनींच्या घरीं पुराणिकांचें काम करण्याला शिकवावयाचें आहे, व सुईण, दाई, शिंपीण, मास्त्रीण, असलीं कामें शिकवण्याचा हेतु इतकाच, कीं, आपल्या सवाष्ण भगिनींच्या बाळंतपणाची, मुलें खेळवण्याची, कपडेलेते शिवण्याची आणि लहान मुलींना पुराणांतल्या गोष्टी सांगून सासरीं कसें वागावें वगैरे शिकण्याची सोय व्हावी, या विधवांनीं संन्यासिनी अगर वैरागिणी व्हावें असेंच मी त्यांच्या मनांत भरवून देणार, तर सर्व जुने लोक तरी प्रो. कर्व्यांना आश्रमासाठीं मदत करतील व प्लेग वगैरेसुद्धें होणाऱ्या लाखों विधवांनीं आश्रम भरून जाईल, आणि हिंणेंसुद्धेक केडगांवावर ताण करील ! असा आश्रम गजबजून गेल्यावर यांतून बाहेर पडणाऱ्या 'गंगाभागीरथी' सर्व देशभर फिरून सनातन धर्माचा झेंडा कायम रोंवतील.

“आपल्या आश्रमांत येणाऱ्या बायांशीं आपण प्रतारणाबुद्धीनें कां वागतां ? विधवांशीं लग्न करणें पाप आहे अशी त्यांची समजूत होईलसें कां वागतां ? बायकांचें पहिलें लग्न व दुसरें लग्न यांत विलक्षण फरक आहे. एक स्वर्गप्राप्तीचें व दुसरें नरक-प्राप्तीचें साधन आहे, अशी त्यांची समजूत कां करून देतां ? विधवेनें लग्न करूं नये असें आपले लेफ्टनंट कां सांगतात ? कुचेष्टा केल्याशिवाय प्रतिष्ठा वाढत नाहीं हें आपलें वागण्याचें तत्त्व असावें काय ? ज्यांनीं स्वतः विधवेशीं लग्न लाविलें, ज्यांनीं विधवाविवाहोत्तेजक मंडळी स्थापिली, त्यांनींच 'विधवा-विवाह-

प्रतिबंध-निवारक' असे त्या मंडळीचे नांव बदलून टाकावे काय? यांनीच विधवांना सुशिक्षित करण्याचा प्रयत्न करावयाचा म्हणून जे विधवासदन स्थापिले तेच विधवा-विवाहाच्या उलट मते बनविण्याची शाळा व्हावी ना !

“सदसद्विवेकाची एकच पेटी वापरा ! अनाथबालिकाश्रम संस्था व तिचे हेतु आणि कामे हीं विधवाविवाहाच्या सुधारणेला अनुकूल तरी असतील, किंवा प्रतिकूल तरी असतील. दोन्ही असू शकणार नाहीत. म्हणून तुम्ही खऱ्या सुधारकांस अगर तदितरांस कोणास तरी फसवीत आहां असें होतें. पण तसें फसवें नका.”

या पत्रांतिल एक उतारा घेऊन 'सुबोधपत्रिके' ने या वेळीं एक लेख लिहिला व त्या पत्राचा उल्लेख करून 'सयाजीविजया' नेहि एक लेख लिहिला. 'सुधारक' पत्रानें एक बराच लांबलचक अग्रलेख 'प्रो. कर्वे, अनाथबालिकाश्रम आणि विधवापुनर्विवाह' या मथळ्याखालीं याच सुमाराला लिहिला आहे. त्यांतील उतारे येणेंप्रमाणें:—

“अलीकडे कित्येक वर्षे प्रो. कर्वे व त्यांस मदत करणारे त्यांचें मित्रमंडळ यांस आपलें काम उत्तम प्रकारें साधावें म्हणून आपला सुधारणेचा कार्यक्रम छाटाछूट करून बराच आटोपसर करावा आणि तेवढा साध्य करून घ्यावा, विनाकारण फाटपसारा घालण्यांत अर्थ नाही असें वाटूं लागल्यामुळे त्यांना विधवाविवाह व विधवांची स्थिति सुधारणें हे दोनच विषय हातीं घ्यावेसे वाटलें. ... आणि कित्येकांनीं पुनर्विवाहित पक्ष व सुधारणावादी पक्ष हे दोन वेगळे पक्ष आहेत, असें लोकांस भासवून आपण आपल्या पुनर्विवाहित गोतासुद्धां सुधारकांस सोडून धर्माभिमान्यांच्या पंखाखालीं घुसण्याचे प्रयत्न केले. त्यांनीं धर्माभिमानाच्या घुरास त्तर लावून सुधारकांस आणि सुधारणेस इरसाल शिष्या देण्याच्या आणि मोठ्या आड्यतेनें उपदेश करण्याच्याहि कावा लढवून पाहिला. अशा प्रकारें विवेकभ्रष्टाच्या पतनाप्रमाणें खालीं, त्याहून खालीं, अशा पतनास हा पुनर्विवाहितपक्ष कसा पात्र झाला, याची आठवण आमच्या वाचकांस करून देण्याची गरज नाही. या पक्षाच्या पराक्रमाशीं व त्यांस आलेल्या यशापयशाशीं आम्हांस येथे कांहीं कर्तव्य नाही. परंतु पुनर्विवाहितपक्षानें सुधारकपक्षावर जें शस्त्र घातलें तेंच शस्त्र त्या पक्षावर त्यांतील कांहीं मंडळींनीं घातलें, आणि खुद्द पुनर्विवाहितपक्षांतहि पुनर्विवाहाचा गौरव करणारे व त्यास महत्त्व न देणारे असे दोन पक्ष आतां उपस्थित झाले आहेत. प्रो. कर्वे हे या दुसऱ्या पक्षाचे अध्वर्यू आहेत, असें त्यांच्या वर्तनावरून म्हणावें लागत आहे. ते स्वतः पुनर्विवाहित आहेत; परंतु पुनर्विवाह करण्याच्या बाबतींत त्यांनीं कोणास मदत केली असें लोकांस म्हणावयास मिळें नये, हा त्यांचा बाणा आहे. त्यांच्या आश्रमांतील एखाद्या विधवेनें आश्रम सोडल्यानंतरहि पुनर्विवाहाच्या मार्गाकडे जाण्याचा कल दाखविला, तर ते तिला त्यापासून परावृत्त करितात. जी मुलगी अर्थात् विधवा, पुढें कदाचित् पुनर्विवाह करील असें यांस वाटतें, तीस ते आश्रमांत घेत नाहीत. पुनर्विवाहित दांपत्याची एखादी मुलगी आश्रमांत ठेवण्याचा प्रसंग आला तर तिला ते थारा देत नाहीत. अशा प्रकारें आपला अनाथबालिकाश्रम विधवाविवाहाच्या पापापासून अलिप्त रहावा म्हणून ते झटत आहेत. ते स्वतः पुनर्विवाहित आहेत त्यास इलाज नाही ! पण न जाणो, त्याच्या प्रायश्चित्तार्थ ते कांहीं देहदंड करीतहि असतील, अशी आजची स्थिति आहे;

आणि या सर्व गोष्टींचा उल्लेख ते 'तटस्थवृत्ति' या नेमस्त शब्दानें करीत आहेत..... हल्लींच्या आपल्या विरोधी वर्तनास जर ते तटस्थवृत्ति म्हणून खरोखरच म्हणत असतील, तर ते आपणा स्वतःवर आततायीपणानें जुलूम करीत आहेत, असें म्हणावें लागत आहे. त्यांची त्यांच्या हातून दुसऱ्यांनीं सुटका करून देणें अवश्य आहे असें आम्हांस वाटतें. अनाथबालिकाश्रमांत लोकांच्या घेरून नेऊन एक पांचपन्नास तरुण विधवा एका आवारांत कोंडल्या, आणि घरच्याप्रमाणेंच त्यांशीं मनें संकुचित राहतील; धर्म, आचार, विचार यांच्या कोत्या कल्पना तशाच कायम राहतील अशी तजवीज केली, तर इतके कष्ट करून हा असा आश्रम स्थापण्याचें तरी कारण काय ? आणि त्यासाठीं प्रो. कर्वे यांच्या योग्यतेचा थोर किंमतीचा मोहरा विरेस घालण्याचें तरी कारण काय ? जरूरच असेल तर एखादा धर्माभिमानी स्वार्थानंद किंवा वेदशास्त्रज्ञून्य बाळाचार्य तें काम करणार नाही काय ?

“आमच्या मतें पुनर्विवाहितपक्ष म्हणून आपणांस वेगळा पंथ कल्पून सुधारणेचीं विरोध करण्यांत नवीन उपस्थित झालेला हा पुनर्विवाहितपक्ष, आणि त्यावरहि मखलाशी करून दाखवूं पाहणारा प्रोफेसर कर्वे यांनीं पसंत ठरविलेला हा तटस्थपक्ष, यांची वेळींच कानउघाडणी करून त्यांस आत्मज्ञान करून देण्याची फार आवश्यकता आहे, आणि न्या. मू. रानडे किंवा डॉ. भांडारकर यांच्या मताप्रमाणें सर्व बाजूनीं इष्ट सुधारणा घडवून आणणें हितकर आहे असें ज्यांचें मत असेल, त्यांनीं हें काम आपलें अवश्य कर्तव्य म्हणून हातीं घ्यावयाला पाहिजे. हल्लींच्या स्थितींत एक महत्त्वाचा प्रश्न पुढें येण्याचा संभव आहे; तो हा कीं, हल्लीं या आश्रमाला ज्यांनीं प्रथमद्वारा मदत केली आहे त्यांनीं ती कोणत्या समजुतीवर केली आहे ? पुनर्विवाह व सुधारणा यांशीं विरोध करण्यासाठीं लोकांनीं आपले पैसे प्रो. कर्वे यांच्या हातीं दिले, किंवा आम्ही म्हणतो त्याप्रमाणें पुनर्विवाहाच्या प्रश्नाचा आश्रमांत संबंध नाही खरा; तथापि त्या प्रश्नाशीं खऱ्या तटस्थवृत्तीनें वागून स्त्रीजातीची उन्नति या आश्रमांत शिकून तयार झालेल्या मुलींच्या हस्तें अंशतः तरी व्हावी म्हणून हा फंड गोळा झाला आहे ? हा प्रश्न सोडविण्याचा खरा मार्ग आश्रयदात्यांचीं मतें घेणें हा आहे. हें काम दिवसगतीवर न टाकतां अगर परिणाम काय होईल त्यास न भितां केलें पाहिजे.”

याच वेळीं २८ सप्टेंबर १९०६ च्या 'काळ' पत्रांत लांबलचक अग्रलेख आला आहे. त्यांतील एक उतारा येथें देतो :—

येथील अनाथबालिकाश्रमासंबंधानें अतिशय कळकळ बाळगणाऱ्या आणि विशेष खटपट करणाऱ्या अशा एका गृहस्थानीं आपला अंदाज प्रकट केला आहे कीं, ही संस्था एकंदरीनें फार लोकोपयोगी असून हिचा उपयोग हळूहळू पुनर्विवाहाच्या उत्तेजनार्थ होईल असा संभव दिसत आहे. पुनर्विवाहाचा कच्चा माल तयार करण्याचे काहीं कारखाने अस्तित्वांत असले, तर ते आजच्या स्थितीला काहीं वाईट नाहीत. पुनर्विवाह करण्याचें एकदां आवश्यक ठरल्यानंतर मग तसल्या कलाच्या मुलीं साऱ्या जगभर शोधीत न बसतां, त्या एके ठिकाणीं गवसण्याचा कोठेंतरी अड्डा असला तर तो सोईचाच आहे.पुनर्विवाहित जोडप्याच्या देखरेखीखालीं ही संस्था चालू ठेवण्यांत आलेली आहे एवढ्यावरूनच ही पुनर्विवाहाची संस्था आहे असें ठरत नाही, हें या सद्गृहस्थांसहि मान्य आहे, व ती पुनर्विवाहाचीच संस्था आहे असें त्यांचेहि स्पष्ट म्हणणें नाही; परंतु एकंदर व्यवस्थेवरून पंडिता रमाबाईची संस्था

जशी अखेरीस ख्रिस्ती धर्माकडे झुकली, तसा या संस्थेचाहि कांटा एकादे वेळीं पुनर्विवाहाकडे झुकल कीं काय, अशी त्यांना शंका उत्पन्न झालेली आहे. ”

सुशिक्षित लोकमत एवढें खवळून जाण्यास मुख्य कारण १९०४ च्या अखेरला पार्वतीबाईंनीं मुंबईच्या सामाजिक परिषदेत जें भाषण केलें तें होतें. शेहं चाळिसाव्या प्रकरणांत याबद्दल (पान २१६) उल्लेख आहे. पार्वतीबाईंचा पुनर्विवाहाच्या प्रश्नासंबंधानें स्पष्ट विरोध होता. आश्रमानें या प्रश्नासंबंधानें तदस्थवृत्ति सोडून दिल्यास आपण आश्रमाचा संबंध सोडूं असें त्या स्पष्ट म्हणत. मनापासून या कार्याशीं विरोध करणाऱ्या या एकट्याच बाई आश्रमांत होत्या. पण त्या नेहमीं वर्गणीच्या कामासाठीं बाहेर हिडत असत. यामुळें त्यांचा मुलींशीं संबंध फारसा येत नसे. काशीबाई व वेणूबाई या प्रश्नासंबंधानें अनुकूल मताच्या असून तदस्थवृत्तीचेंच धोरण त्यांना पसंत होतें, व त्यांचाच मुलींशीं निकट संबंध असे.

वर्तमानपत्रांतील टीकांना उत्तर देण्याच्या भानगडींत मी सहसा पडत नसे; परंतु प्रगतिपर सुशिक्षितांच्या मताचा एवढा क्षोभ झालेला पाहून मला उत्तर द्यावेंसें वाटलें, व ६ एप्रिल १९०६ च्या सुधारकाच्या अंकांत माझे पुढील पत्र प्रसिद्ध झालें:—

“सुमारें सात आठ महिन्यांपूर्वीं बेळगांव येथील चिकित्सकांत प्रसिद्ध झालेलें एक पत्र, व आपल्या गेल्या अंकांतील एक अग्रलेख यांमुळें होणारा गैरसमज अंशतः तरी नाहीसा व्हावा या हेतूनें हें पत्र लिहीत आहे.

“कलकत्त्याकडील पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर आणि आपल्या इकडील विष्णुशास्त्री पंडित यांनीं पुनर्विवाहाचा जो मार्ग रेखाटला त्याचें अवलंबन देशकालवर्तमान व आपलें बळाबळ पाहून मीं केलें. पुढें या प्रयत्नास दुसऱ्या मंडळीचें साहाय्य मिळून हल्लीं त्या यत्नाचें सुकाणू माझ्या मित्रांच्या हातांत आहे. हा यत्न करतांना सुधारणेच्या मार्गानें पुढें गेलेल्यांशीं अगर जाऊ इच्छिणाऱ्यांशीं मीं कधीं विरोध केला नाहीं. अंशतः समाजहित साधण्याच्या दृष्टीनें ज्याला जो सुधारणामार्ग इष्ट वाटेला त्याचें त्यानें अवश्य अवलंबन करावें, यांतच सर्वांचें हित आहे. अशा मनुष्यांचा विरोध करणें, त्यांच्यासंबंधानें कुत्सित बोलणें किंवा झिडिणें, किंवा त्यांच्यासंबंधानें लोकांत गैरसमज उत्पन्न होईल असें काहीं करणें, हें मी पाप समजतां ! माझा त्यांच्याशीं मतभेद होऊं शकेल पण त्यांच्याविषयीं माझी पूज्यबुद्धि दळणार नाहीं ! सुधारणामार्गांत पुढें गेलेला मनुष्य पाहिला, व त्याच्याइतकें धैर्य व दृढनिश्चय हीं आपल्या अंगां नाहीत असें मनांत आलें, म्हणजे लाजेनें मान खालीं घालावी असें वाटतें. अशा पुरुषश्रेष्ठांना मदत करून पुण्य जोडतां न आलें, तरी निदान त्यांच्या मार्गांत विघ्न आणण्याचें पाप तरी माझ्या हातून कधीं न घडो, एवढें मी देवाजवळ मागणें मागतों.

“सुधारणेच्या मार्गांत माझ्यापुढें गेलेले जे लोक आहेत त्यांचें माझ्या उद्योगाला पाठबळ आहे. अशांशीं विरोध करणें म्हणजे एक प्रकारचा कृतघ्नपणा होय, असें मी समजतां; पण जे सद्भावानें माझ्या उद्योगाच्या उलट दिशेनें यत्न करीत असतील त्यांच्याशीं हि मला विरोध कर्तव्य नाहीं. ज्याला जो मार्ग शुद्ध व इष्ट वाटेला त्यानेंच

त्याला जाऊं देण्यांत एकंदरीत सर्वांचें हित आहे असें मला वाटतें. दुसऱ्याच्या वाटेल्या न जातां आपल्याला जें कांहीं कर्तव्य असेल तें करावयाला प्रत्येकाला पाहिजे तेवढें क्षेत्र मिळेल. 'आपलें काम बरें व आपण बरें' हा माझा क्रम फार दिवसांचा आहे, व तो तसाच कायम रहावा अशी माझी इच्छा आहे.

“सुधारणेच्या मार्गांत पुढें गेलेल्यांविषयीं एक प्रकारची पूज्यबुद्धि मनांत वागवावी असा माझा यत्न असतो, व मार्गें असलेले लोक जेवढें करीत असतील तेवढ्यांतच मी समाधान मानून घेत असतो.

“असो. आतां विधवाविवाह व विधवाशिक्षण या दोहोंच्या संबंधाकडे बघूयां. आपल्या समाजाची स्थिति लक्षांत घेतां विधवाशिक्षणाचें काम विधवाविवाहापासून अगदीं अलिप्त अशा रीतीनें चालविलें असतां तें लोकप्रिय होऊं शकेल, असें माझे मत बरेच वर्षांपासून आहे व तें अजून कायम आहे. ही कल्पना प्रथम पुनर्विवाहाच्या मंडळींतून निघाली व तिचें थोडें काम पुनर्विवाहाच्या मंडळींतच झालें, ही गोष्ट खरी. पण अगोदर पूर्ण विचार झाला, नंतर कृतीला प्रारंभ झाला, अशांतला हा प्रकार नव्हे. जसजसे विचार बदलत गेले तसतसे फेरफार होत गेले, आणि विधवाविवाह व विधवा-शिक्षण हीं दोन्हीं कामें अगदीं वेगवेगळीं चालविण्याचा संकल्प करून तीं मी चालवूं लागलों. हे माझे करणें चुकीचें झालें असें कित्येकांस वाटत असेल, व तें कदाचित् तसें असेलहि; परंतु माझे मत अजून कायम आहे. पुनर्विवाहाशीं अगदीं संबंध नसलेला कोणी मनुष्य जर आश्रमाचा व्यवस्थापक असता, तर हल्लींची अडचण उत्पन्न झाली नसती; परंतु मी स्वतः पुनर्विवाहाशीं अगदीं संबंध नाहीं अशा रीतीनें आश्रमाचें धोरण राखणें नाजूक काम झालें असून, पुनर्विवाहित मनुष्य मुख्य आहे तेव्हां पुनर्विवाहा-साठींच ही संस्था असली पाहिजे, असा लोकांचा समज होणें अगदीं स्वाभाविक होतें. अशी पुष्कळांची समजूत होती व अजूनहि आहे. होतां होईल तो कोणाला संशयाला जागा ठेवूं नये अशा रीतीनें माझे वर्तन होतें व आहे. पुनर्विवाहाच्यासंबंधानें अनुकूलहि नाहीं व प्रतिकूलहि नाहीं असा आपला रोख मीं ठेविला आहे, व शिक्षकिर्णानाहि तसाच तो ठेवण्याविषयीं माझे सांगणें आहे. हा संबंध वर दर्शविल्या रीतीनेंच राहणें इष्ट आहे, असें माझे मत आहे.

“यांत प्रसंगीं चूक घडलीच तर पुनर्विवाहाला अनुकूल अशी घडण्यापेक्षां विधवा-शिक्षणाला अनुकूल अशी घडेल तर एकंदरीत बरें, असें मला वाटतें. विधवाविवाहाच्या प्रश्नाशीं एकजीव झालेलीं माणसें समजस व विचारी आहेत; परंतु आश्रमाच्या आजच्या व भावी विद्यार्थिनींचे पालक तितके समजस असण्याचा संभव नाही. थोडेंसें कारण झालें, किंवा झालेंसें वाटलें, तरी तेवढ्यानेंहि बराच घात होण्याचा संभव आहे. यासाठीं अधिक समजुतीच्या मनुष्यांनीं आपल्या कमी समजुतीच्या बांधवांसाठीं घस सोसणें फार धोरणाचें दर्शक होईल. विधवाविवाहाचा उद्योग हें कांहीं अंशांनीं माझेच अपत्य आहे. त्याच्या नाशास मी प्रवृत्त होत आहे अशी समजूत माझ्या कित्येक मित्रांची झाली आहे व इतरांचीहि ते तशी करून देत आहेत, ही अत्यंत खेदजनक गोष्ट आहे. विधवाविवाहाच्या प्रश्नांत माझे हिताहित अशा रीतीनें घुंतून गेलेलें आहे कीं, त्या प्रश्नाची हेळसांड करणें शक्यच नाही ! आश्रमाशीं जेव्हां संबंध येतो तेव्हां या प्रश्नासंबंधानें जरी माझी वृत्ति तटस्थपणाची आहे, तरी इतर प्रसंगीं ती तशी नाही. सदसत्, योग्यायोग्य इष्टानिष्ट हा विवेक करण्याचें जें सामर्थ्य ईश्वररूपेनें मला प्राप्त झालें आहे, त्यांच्या

कसोटीनें जी वृत्ति तटस्थ अशी मला वाटते, तीच आश्रमाशीं प्रसंग आला असतां मी ठेवीत असतां. हल्लीं आश्रमाचें जें धोरण आहे तेंच कायम राहणें इष्ट आहे असें माझें मत आहे. या धोरणानें पुनर्विवाहाच्या कार्याचें अणुभरहि नुकसान होत नाहीं; हेंहि आपलें मत मी स्पष्टपणानें लिहून ठेवितों. पुनर्विवाहाला अनुकूल अशाच लोकांचा भरणा वर्गणीदारांत मोठा आहे, तेव्हां त्यांनीं आपल्या मतांच्या जोरावर हल्लींचें धोरण बदलावें, असाहि इशारा देण्यांत आला आहे. तटस्थवृत्तीचें जें चित्र माझ्या मित्रांनीं वटविलें आहे तें सर्वस्वीं खरें नाहीं, एवढेंच मी येथें सांगतां. पण तें सर्वस्वीं खरें, अशी ज्यांची समजूत झाली असेल त्या व इतर पुनर्विवाहाच्या हितचिंतकांस माझें एवढेंच सांगणें आहे, कीं, सद्गृहस्थ हो ! पुनर्विवाहाच्या प्रश्नाच्या दृष्टीनेंच तुम्हीं हें धोरण बदलण्याच्या यत्नास लागूं नका. धोरण बदलल्यानें पुनर्विवाहाच्या उद्योगाला जो आज फायदा होईल त्यापेक्षां तें न बदलल्यानें कालान्तरानें अधिक होईल. दुसऱ्याहि एका कारणानें तुम्हीं या यत्नास लागूं नका, असें मी त्यांस सांगेन. विधवाशिक्षणाच्या कार्यासाठीं विधवाविवाहाच्या कार्यानें असा स्वार्थत्याग करणें फार थोरपणाचें होईल.

“पुनर्विवाहाच्यासंबंधानें विशेष नेटानें उद्योग होणें जरूर आहे, व त्यांतील एक मुख्य काम पुनर्विवाहेच्छु विधवांसाठीं एक निराळें विधवागृह काढणें हें आहे. उद्योग करणाराला साहाय्य खाचित मिळेल. ‘विधवाविवाहप्रतिबंधनिवारक मंडळी’जवळ चार हजार रुपये आहेत. सुद्धल कायम ठेऊन व्याजाचा उपयोग या कामीं करतां घेण्यासारखा आहे. मला हें काम हातीं घेण्याला कधीं वेळ मिळेल कीं नाहीं, याबद्दल मोठी शंका आहे. परंतु जर कोणीं हें काम हातीं घेईल, तर या कामासाठीं सवडीनें काहीं अटींवर एक हजार रुपये द्यावे असा माझा हेतु आहे. ईश्वररूपेनें माझ्या आयुष्याची दोगी बरीच बळकट राहिली, व तोंपर्यंत या उद्योगाला कोणी हात घातला नाहीं तर कदाचित् मीहि तो हातीं घेईन. सवड झाल्यास ज्या कित्येक गोष्टींबद्दल यत्न करण्याचें मीं योजिलें आहे, त्यापैकी हा एक आहे.

आधींच सुधारणापक्ष किती तरी लहान आहे. त्यांत पुनर्विवाहपक्ष म्हणून एक तट आहे व तो इतर सुधारणांना विघातक आहे अशी कित्येकांची समजूत व्हावी व ती पसरत जावी, यापेक्षां आणखी आत्मघातक तें काय असावयाचें? मला वाटतें कीं, जीं जीं मनुष्ये जें जें करण्यास तयार असतील, तेवढ्याएरतेंच त्यांचें साहाय्य घेऊन, त्यांच्या अंगांत पुढें घेण्याचें सामर्थ्य नाहीं म्हणून त्यांजवर न रागावतां व त्यांचा तिरस्कार न करितां पुढें जाणारांनीं बाकीचा बाजो जर आपला आपणच हौसेनें उचलला तर किती बहार होईल !

“लोककल्याणासाठीं झटणाऱ्या सत्पुरुषांनीं ! जी अल्पसेवा मी करीत आहे तिच्यासंबंधानें आपला गैरसमज झाला असल्यास तो अंशतः जरी दूर झाला, तरी या लिहिण्याचें सार्थक झालें, असें मी समजेन. मला या कामांत अधिक लिहिणें इष्ट वाटत नाहीं. अधिकउण्या शब्दाबद्दल माफी व्हावी, ही विनंती.”

यानंतर बरीच वर्षे या प्रकरणासंबंधानें कोणी उचल केली नाहीं; परंतु १९११ सालीं आश्रमाच्या एका थोर आश्रयदात्यानें निकराचें पत्र लिहिलें त्याचा सारांश : “ही संस्था पुनर्विवाहाला अनुकूल म्हणून तरी प्रसिद्ध करा, नाहीं तर प्रतिकूल

म्हणून तरी स्पष्ट खुलासा होऊं या, ही मध्यस्थ वृत्ति नको ! ” असा होता. या पत्राचा विचार ता. २१ जून १९११ रोजी भरलेल्या व्यवस्थापक मंडळीच्या सभेत होऊन सर्वानुमते पुढील ठराव करण्यांत आला :—

“ The Hindu Widows' Home is a strictly educational institution, and as such, its attitude towards the question of widow-marriage can only be one of absolute neutrality. The committee, however, is of opinion, that when it is settled by the guardian of a widow that she should be married, and active steps have begun to be taken, it is desirable, that such guardian should withdraw the girl from the Home in consideration of the disturbing influence which the matter is bound to exercise, not only on the mind of the girl concerned, but also on the minds of the other girls in the home. ”

अशा रीतीने या प्रश्नाचा शेवटचा निकाल लागला. आश्रमानें या प्रश्ना-संबंधानें जरी तदस्थवृत्ति स्वीकारली, तरी इंग्रजी धर्तीवर सुरू झालेल्या अलीकडल्या शिक्षणाचा स्वभावधर्मच असा आहे की, बाबावाक्य प्रमाण न मानतां खरेंखोटे, बौरवाईट, न्यायअन्याय इत्यादि गोष्टींचा विचार ज्याचा त्यानें स्वतंत्र रीतीनें करण्याकडे विद्यार्थ्यांची प्रवृत्ति व्हावी. शेजेवाईनें कोंबडें झांकलें तरी सूर्य उगवायचा राहात नाही, या म्हणीप्रमाणें विद्यार्थिनींच्या मनांत संस्कार होण्याला अनेक साधनें असतात, तीं बंद करणें शक्य नाही ! मनुष्य नव्या शिक्षणाच्या मार्गांत असलें म्हणजे प्रौढ झाल्यानंतर अशा प्रश्नांचा विचार केल्यावांचून तें कदापि राहणार नाही. शिवाय स्वार्थाच्या विचाराची मदत न्यायाच्या बाजूलाच असल्यामुळें विरुद्ध मताचा मनावर ग्रह करण्याचा यत्न झाला असें गृहीत धरलें, तरी तो टिकणें शक्य नाही. या स्वाभाविक परिणामाला अनुसरून मीं आपल्या पत्रांतील ठळक वाक्य लिहिलें होतें, व तें खरें झालें असें पुढील आंकड्यांवरून सिद्ध होईल.

१८९९ च्या आरंभों एका विधवेनिशीं स्वतंत्र आश्रमाला सुरुवात झाली. तेव्हांपासून आतांपर्यंतच्या पंधरासोळा वर्षांत दक्षिणी लोकांत एकंदर पुनर्विवाह सुमारे पंचावन्न झाले. त्यांतील बंधूपैकीं अनाथबालिकाश्रमांतील जुन्या विद्यार्थिनींची संख्या पंचवीस आहे. हे पंचवीस पुनर्विवाह आश्रमानें या कार्याची बिलकूल तरफदारी न करितां झालेले आहेत. यांपैकीं आठ, मुलींच्या पालकांनीं पुढाकार घेऊन घडवून आणलेले आहेत, व चार, पालकांची गुप्त परवानगी मिळून झालेले आहेत. ज्यांच्या जवळचें कोणी काळजी करणारें नाही अशा पांचजणींनीं स्वतःच्या जबाबदारीवर ते घडवून आणले, व राहिलेल्या आठजणींनीं आसवर्ग विरुद्ध असतां वयांत आल्यावर स्वतःच्या बळावर पुढें पाऊल टाकलेलें आहे.

४५. अनाथवालिकाश्रम आणि विधवावपन

विधवाविवाह अगर स्त्रीशिक्षण यांच्यासाठी जितके नेटाचे प्रयत्न झाले, तितके केशवपनासंबंधाने झालेले नाहीत. पुष्कळ वेळां असे घडते की ज्या सुधारणेवांचून फारसे अडलेले नसते, ती सुधारणा मार्गे पडून राहते. देशस्थ, कोकणस्थ व कऱ्हाडे यांजमध्ये शरीरसंबंध घडून येणे ही गोष्ट तरी सोपी आहे; पण आजपर्यंत जितके पुनर्विवाह झाले आहेत त्यांच्या निम्नाने देखील असलीं लगे घडून आलीं नाहीत !

वैधव्याचा नवीन घाला ज्यांवर पडतो त्यांचे वपन करण्याचा प्रघात हळूहळू कमी होत आहे, ही गोष्ट खरी. तथापि शहरांत राहणारे लोक अगर त्यांच्याशी निकट संबंध ठेवणारे लोक या प्रश्नासंबंधाने जितके तयार झालेले दिसतात, तितके खेड्यापाड्यांतले लोक तयार नाहीत. शहरापासून दूरदूरच्या भागांत हा प्रघात अजून बऱ्याच जागीने सुरू आहे. एकदां विधवेचे वपन झाले तर तिचा आयुष्यक्रम कायमचा आंखला गेला, असे बहुधा घडते. मग ती विद्याऱ्यासंग अगर पुनर्विवाह यांविषयी कल्पनासुद्धा मनांत आणू शकत नाही. पुढे तिला पूर्वीच्या रुळलेल्या मार्गांत आपला जन्म कंटावा लागतो. शाळेंत जाण्यासंबंधाने अगर पुनर्विवाहासंबंधाने संकेशा विधवांच्या मनाची तयारी जशी लवकर होऊ शकते, तशी विकेशा विधवांच्या मनाची होऊ शकत नाही. याला अपवाद अशी कांहीं उदाहरणे घडली आहेत; पण ती फार थोडी आहेत. संकेशा विधवांनी शिक्षणाचा फायदा घेण्यासाठी दिवसेंदिवस अधिक प्रमाणाने पुढे यावे, असे घडणे शक्य आहे; पण विकेशा विधवांनी पुनः शिरोभूषण धारण करणे हे मात्र भयंकर मानले गेल्यामुळे फारसे शक्य नाही. संकेशा विधवा घरांत असल्या तरी ज्यांना विशेष कांहीं वाटत नाही असे शंभर लोक घेतले, तर त्यांतले पांचहि आपल्या घरातील विकेशा विधवेला संकेशा व्हावयाला अनुमति देणार नाहीत.

एकदां कोणतीहि गोष्ट अंगवळणी पडली म्हणजे ती कितीहि हिडिस असली तरी तिचा बीट येत नाहीसा होतो. दर पंधरवड्याला अगर महिन्याला या किळसवाण्या कृतीची नापितामार्फत पुनः पुनः आवृत्ति करणे हा शिक्षाचार समजला जावा, व ज्यांना तो अनाचार वाटतो त्यांनी डोळ्यांवर कातडे ओढून स्वस्थ बसावे, यापेक्षा आमची अत्यंत दीनावस्था सिद्ध करण्याला दुसरे काय पाहिजे आहे ? ज्या विकेशा विधवांच्या मनांत या प्रश्नासंबंधाने विचारजागृति झाली असेल, त्यांनी लोकापवादाला न भितां या कामी उदाहरण घातून द्यावयाला पुढे सरसावले पाहिजे. पन्नास-पन्नास साठसाठ वर्षांच्या वयाच्या कांहीं वयस्क विधवा जर या कामी पुढे सरसावतील

तर त्याचा लोकमतावर फार परिणाम होईल. या हिडिस प्रकाराचे तात्कालिक दुष्ट परिणाम म्हणण्यासारखे घडत नाहीत ही गोष्ट खरी; पण ही चाल म्हणजे आमच्या मनाच्या दुर्बलतेचे एक दृश्य चिन्ह आहे असे मला वाटते.

विधवावपनासंबंधाने शहरांतील स्थिति हल्ली बरी आहे; परंतु खेडेगांवी या-संबंधाची तीव्रता बरीच आहे. विशेषतः एकदां वपन झालेलें असून पुनः केशकलाप धारण करणें अत्यंत निंद्य मानिलें जातें. यासंबंधानें पंधरा वीस वर्षांपूर्वी कोंकणांत घडलेलें एक उदाहरण नेहमीं माझ्या मनांत येतें. माझ्या माहितीच्या एका बाईच्या घरी सुधारणेच्या कित्येक विषयांवर संभाषणें होत, तीं यांच्या कानीं पडत. विधवांचें वारंवार वपन करणें हा शुद्ध अनाचार आहे, असें या बाईचें यजमान म्हणत असत, व या बाईंनाहि तें तसें वाटूं लागलें होतें. त्यांजवर तसा प्रसंग आला, तेव्हां त्यांनीं एकदां पतीच्या प्रेतावरोबर दहन करण्यासाठीं आपला केशभार अर्पण केला; पण पुनः त्या प्रसंगाला मान वांकविण्याचें त्यांनीं नाकारलें ! त्या बाईचे मुलगे चांगले कर्तसेवरते होते; पण त्यांपैकी कोणीहि तिला पाठवळ देईना. उलट तूं असें करशील तर आम्ही कोणीहि तुला जवळ ठेवणार नाहीं, असा त्यांनीं तिला आपला मनोदय कळविला; आणि जेव्हां त्या बाईंनीं कोणाचें न ऐकतां आपला निश्चय तडीला नेला, तेव्हां बहिष्काराच्या भीतीनें त्या मुलांनीं त्यांना वेगळें ठेविलें. अखेरीला वेगळ्या खोलींत एकटें राहून त्यांनीं जन्म काढिला; परंतु रुढीनें आपलें शिक्षामोर्तब मारलेल्या या अनाचाराला त्या बळी पडल्या नाहीत ! मी एकदां कोंकणांत गेलों असतां मुद्दाम निरोप पाठवून त्यांनीं मला बोलावून नेलें, व आपल्या दुःखाची कहाणी सांगितली. बहिष्काराच्या भीतीनें प्रत्यक्ष मुलांनीं आपल्या आईशीं अशा रीतीनें वागावें, यापेक्षां रुढीचा जुलूम आणखी तो कसा असावयाचा ! यांच्या देहावसानानंतर प्रेताला अग्नि देण्याच्या वेळीं वपनाचा आग्रह कोणी धरिला नाही व त्यांचें क्रियाकर्मांतर यथा-विधि झालें, हें मोठें भाग्यच समजावयाचें !

आश्रमानें या कार्याला अप्रत्यक्ष रीतीनें थोडीशी मदत केली आहे. दहाबारा वर्षांपूर्वी जेव्हां यासंबंधानें पहिलें उदाहरण आश्रमांत घडून आलें, तेव्हां जुन्या आचारविचारांत रुळलेल्या पार्वतीबाईंना ही गोष्ट असह्य वाटली व याबद्दल यांनीं शक्य तितका तिरस्कार व्यक्त केला. परंतु इतर स्त्रियांनीं या कामीं मनाचा थोरपणा दाखविल्यामुळे या उपक्रमांत व्यत्यय आला नाही. यानंतर कधीकधी असा एकादा प्रकार घडवा; या रीतीनें आजपर्यंत अशीं सातआठ उदाहरणें घडलीं. अलीकडलें खुद्द पार्वतीबाईंचें उदाहरण फार महत्त्वाचें आहे. पार्वतीबाईंच्या विचारांत झालेला फरक व तो झाल्यानंतर त्याप्रमाणें आचरण करण्यांत त्यांनीं दाखविलेलें धैर्य, हीं प्रशंसनीय आहेत ! या कामीं पुढें पाऊल टाकतांना जेव्हां त्यांनीं असेंहि सांगितलें कीं, माझ्या या कृत्यापासून जर आश्रमाला अपाय होत असेल तर आश्रमाशीं

संबंध आहे तोंपर्यंत मी ही गोष्ट करित नाही. पार्वतीबाईंची ही तयारी पाहून मला अतिशय आनंद झाला. पार्वतीबाईंच्या या कृत्याने कांहीं लोकांचा आश्रमा-
त्रिषयी प्रतिकूल ग्रह होईल असें मला वाटलें व तें खरेंहि ठरलें. परंतु आश्रमावर
त्यामुळे म्हणण्यासारखा परिणाम होणें शक्य नाही, हेंहि स्पष्ट दिसत होतें; यामुळे मी
मोठ्या आनंदानें त्यांना रुकार दिला.

कोणीं एकादी गोष्ट केली तर तिजबद्दल सद्बुद्धीनें अनुमान न करितां
दुर्बुद्धीनें करावें, असा मनुष्यस्वभावच दिसतो. कित्येक वेळां चांगलीं चांगलीं
मनुष्यसुद्धां या अनिष्ट मनोवृत्तीला बळी पडून तींमुळे उत्पन्न होणारे लोकप्रवाद
पसरित असतात. पार्वतीबाईंच्या मनांत पुनर्विवाह करण्याचें आल्यामुळे त्यांनीं हा मार्ग
स्वीकारला आहे व लवकरच त्यांचा पुनर्विवाह होणार आहे, अशी बातमी मुंबईत
संभावित लोकांत पसरली होती व तिचें प्रतिबिंब पुण्यांतहि पडलें होतें. यांतलें खरें
जाणून घेण्यासाठीं आश्रमाच्या एका हितचिंतकांनीं मजकडून याचा खुलासा करून
घेतला. जिनें एक तप आश्रमाच्या निरपेक्ष सेवेत घालविलें, व जिची चाळिशी
उलटून गेलेली असून जिला बी. ए. झालेला पंचविशीच्या सुमाराचा एक मुलगा
आहे, तिनें पुनः केशकलाप धारण करण्याचें मनांत आणण्याला दुसरें कांहीं कारण
या कल्पकाला सुचलें नाहीं ! असल्या कामीं पुढें येणाऱ्या स्त्रियांना लोकप्रवाद सहन
करावे लागणारच ! पण कोणत्याहि सुधारणा जनतेचे प्रहार कोणीतरी सहन केल्या-
वांचून घडून येणें शक्य नाहीं ! सदाचरणी पोक्त स्त्रिया या कामीं किंत्ता घालून
देण्याला पुढें सरसावतील काय ?

४६. आश्रमावरील कांहीं कठीण प्रसंग

स्वधारण मानानें पाहतां आरंभापासून आतांपर्यंत आश्रमाचें काम एकंदरीत
कार चांगलें चालून त्याची एकसारखी प्रगतीच होत आहे, ही गोष्ट
खरी; परंतु त्याजवर वेगवेगळ्या स्वरूपाचीं संकटें मधून मधून येऊन त्यात्रिषयीं
लोकांचे गैरसमज व कलुषित बुद्धि झाली नाहीं असें मात्र नाहीं. त्यांपैकीं एका
संकटाचा उल्लेख मागल्या एका प्रकरणांत झाला आहे. दुसरीं कांहीं वा प्रकरणांत
देण्याचें योजिलें आहे.

श्रीमती पार्वतीबाई आठवले यांनीं १९०४ सालीं आश्रमासाठीं वर्गण्या
मिळविण्याच्या कामाला आरंभ केला. त्याच वर्षाच्या अखेरीला राष्ट्रीय सभा व राष्ट्रीय
सामाजिक परिषद् यांच्या बैठकी मुंबईला झाल्या. तेव्हां त्यांनीं सामाजिक परिषदेत
बोलण्याचें धाडस केलें. त्या भाषणांत त्यांच्या अंगचें धैर्य, समयसूचकता, वक्तृत्व

वगैरे गुण निदर्शनाला आले; परंतु कोते विचार आणि अदूरदर्शीपणा यांच्या प्राबल्यामुळे आपण काय बोलतो याचें भान त्यांना राहिलें नाहीं. त्यांनीं सुधारकांवर आणि विशेषतः मुंबईतील स्त्रीवर्गावर शस्त्र उचललें. त्यांचे आचारविचार आणि पोषाखाच्या तऱ्हा वगैरेसंबंधानें खरमरित टीका केली. पार्वतीबाईंच्या आयुष्याचीं पंचवीस वर्षे खेडेगांवांत गेलेलीं होती, व पुढलीं सातआठ वर्षे पुण्यांत परंतु शाळेच्या कोंपऱ्यांत गेलेलीं. अशा बाईला सुधारकवर्ग आणि मुंबईतील पुढें गेलेला स्त्रीवर्ग यांचें वांगणें अत्याचाराचें वाटावें यांत नबल नव्हतें; पण त्यांनीं आपली योग्यता व वेळ अवेळ न पाहतां अशा रीतीनें अनेक लोकांचीं मनें दुखविलीं. सापाच्या शेंपटीवर पाय घडला म्हणजे त्याची जी अस्वथा होते, ती पार्वतीबाईंच्या भाषणानें कित्येकांची झाली. त्या वेळीं हजार असलेले लोक तो प्रसंग कधीं विसरणार नाहींत. वर्तमानपत्रांतून त्यांजवर गहजब होऊं लागला, व अशा बाईला आश्रमांतून काढून टाकावें अशा उघड सूचना होऊं लागल्या. खाजगी पत्रांचा तर मजवर भडिमारच झाला ! हें बादळ कसें शांत होतें याची मला मोठी काळजी पडली. पार्वतीबाईंचा अविचार नाहींसा होऊन कालेंकरून त्या सुधारणेच्या कार्याचा एक आधारस्तंभ होऊन राहतिलि अशी मला आशा होती, ती बऱ्याच अंशीं सफल झाली आहे, व आणखी सफल होण्याचीं चिन्हें दिसत आहेत. पण सर्व गोष्टी हळुहळू क्रमानें व्हाव्या लागतात. उतावळेपणानें कार्य बिघडण्याचा संभव असतो. हळुहळू सर्व स्थिरस्थावर झालें; परंतु पुष्कळांचा बरीच वर्षे पार्वतीबाईंवर कटाक्ष होता.

पुनर्विवाहासंबंधाचें आश्रमाचें धोरण आणि त्यासंबंधानें वर्तमानपत्रांतून झालेला विपर्यास व अतिशयोक्ति, यांनाहि अप्रत्यक्ष रीतीनें पार्वतीबाईं बऱ्याच कारण झाल्या. पार्वतीबाईंचें प्रकरण चालू असतांच पुनर्विवाहासंबंधीं चर्चा सुरू झाली. पार्वतीबाईंसंबंधानें फारच प्रतिकूल ग्रह अगोदरच झालेला असल्यामुळे या प्रश्नाला अधिक तीव्र स्वरूप आलें. याची सविस्तर हकीकत चव्चेचाळिसाव्या प्रकरणांत दिलीच आहे.

याच सुमाराला धर्माविपर्याय नाजूक मनोवृत्तींच्या मनुष्यांचीं मनें आश्रमाविरुद्ध खवळण्याला एक प्रकरण उपस्थित झालें. एका गुजराती गृहस्थांनीं पंचवीसशें रुपयांची देणगी आश्रमाला देऊं केली. तींत त्यांना दोन गोष्टी पाहिजे होत्या. एक लहानसें देऊळ व प्लेगसारख्या सांसर्गिक रोगाचा प्रादुर्भाव आश्रमांत झाला असतां त्यासाठीं एक लहानसें हॉस्पिटल. देवळासंबंधानें अनेक गोष्टी विचार करण्यासारख्या होत्या. सकेशा विधवेच्या हातचें पाणी अगर गंध देवपूजेला चालूं नये, अशी ब्राह्मण समाजांतील शिस्त आहे. तेव्हां सकेशा विधवांनीं प्राणप्रतिष्ठा केलेल्या मूर्तीची पूजा वगैरे करावी, कीं नाहीं, त्याचप्रमाणें ब्राह्मणेतर विधवांनीं त्या मूर्तीला शिवावें कीं नाहीं, असले नाजूक प्रश्न उपस्थित व्हावयाचे. शिवाय देऊळ म्हटलें

म्हणजे त्याला विशेष पवित्रपणा आला. ते निरंतर कायम ठेवण्याची आणि नित्य पूजेअर्चेची व्यवस्था राहिली पाहिजे. ही नाजूक जबाबदारी घेणे बरे नव्हे, यासाठी त्या गृहस्थांचे मन वळविण्याचा आम्ही यत्न केला. मुंबईचे रा. ब. ना. त्रिं. वैद्य हे आश्रमाचे हितकर्ते आहेत. आमच्या विनंतीवरून त्यांनी त्यांची गांठ घेऊन देवळाच्या ऐवजी देवघर बांधण्याला संमति मिळवून आम्हांला तसे लिहिले. यावर तारीख २६ ऑगष्ट १९०६ रोजी भरलेल्या कमेटीच्या सभेत विचार होऊन झालेल्या निकालाबद्दल प्रोसीडिंगबुकांत उल्लेख आहे, तो येणेप्रमाणे :—

“शेट यांच्या सूचनासंबंधाने रा. ब. ना. त्रिं. वैद्य यांचे पत्र * वाचण्यांत येऊन स्पर्शजन्य रोगासाठी लहानसे इस्पितळ बांधण्यासाठी रुपये बाराशें, व तुलसी-वृंदावन आणि देवघर यांच्यासाठी रुपये तेराशें अशा शेटजींच्या देण्या आभार-पूर्वक स्वीकाराव्या.”

त्यानंतर ता. ६ सप्टेंबर १९०६ च्या कमेटीच्या सभेच्या प्रोसीडिंगांत पुढील उल्लेख आहे:—

“स्पर्शजन्य रोगाने आजारी असलेल्या रोग्यांसाठी इस्पितळ व देवघर यांच्या जागा कायम करण्यांत आल्या, दोहोंचे प्लॅन पसंत होऊन ते शेटजींकडे पाठविण्याचे ठरले.”

रा. ब. ना. त्रिं. वैद्य यांजबरोबर मी एकदोन वेळां त्यांजकडे गेलों होतो, व यानंतर आश्रमाचे एंजिनीयर श्रीयुत मोरोपंत गोखले यांच्याबरोबर प्लॅन दाखविण्यासाठी जाऊन त्यांची दोन वेळां गांठ घेतली; परंतु मध्यंतरी कांहीं कारणाने आश्रमा-विषयी त्यांचे मन कलुषित होऊन त्यांनी आपला तो विचार सोडून दिला. या कामी मी श्रीयुत बा. गं. टिळक यांच्याहि मध्यस्थीचा प्रयत्न केला. शेटजींचा त्यांजवर विशेष विश्वास होता असे दिसल्यावरून त्या उभयतांची गांठ घालून देण्यासाठी मी मुद्दाम मुंबईस गेलों होतो. त्यांची गांठ अखेरीला परत येतांना स्टेशनावर दहा मिनिटे पडली; परंतु ही सर्व खटपट व्यर्थ गेली.

या प्रकरणासंबंधाने धर्माभिमानी वर्तमानपत्रांनी अधिकउणे लिहून आश्रमा-

* “I saw Mr. and he has authorised me to inform you that he is prepared to defray the cost of two rooms to accommodate inmates suffering from infectious or contagious diseases (estimated to cost about Rs. 1200) and a Devghar (instead of a temple) with a Tulasi Vrindavan. He anticipates that the estimate for Devghar will not exceed Rs. 1200 or 1300.

विरुद्ध खूप ओरड केली. उत्तर देण्याच्या भानगडीत मी पडलों नाहीं. उत्तर देण्याचा प्रयत्न करण्यानें लोकमत कधीकधी अधिक कलुषित मात्र होतें व निष्कारण वाद माजतो. ज्यांनीं खाजगी रीतीनें या प्रकरणीं चौकशी केली त्यांचें समाधान करण्यांत आलें. अजूनहि यासंबंधानें केव्हां केव्हां प्रश्न विचारण्यांत येतात.

आश्रमाच्या चालकांची अगर व्यवस्थापक मंडळाच्या सभासदांचीं मते कशींहि असलीं तरी हिंदू धर्माच्या तत्वांवर आश्रम आरंभापासून चालत आला आहे व तो तसाच चालूं राहिल. आश्रमांत देव आहेत, व देवपूजा करणाऱ्या स्त्रिया आहेत. श्रीयुत गोविंद बल्लाळ देवल यांनीं कांहीं अटींवर गीतामंदिर बांधण्यासाठीं तीन हजार रुपये दिले. त्यांचा स्वीकार करण्यांत आला आहे. त्यांच्या अटींचा विचार करण्यासाठीं ३ सप्टेंबर १९०७ रोजीं व्यवस्थापक मंडळाची सभा भरली होती, तीत ते हजर होते. त्यांनीं लेखी सूचना आणल्या होत्या, त्यांत किरकोळ शाब्दिक फेरफार होऊन त्यांचा लेख पसंत झाला. तो १९०७ सालाच्या म्हणजे बाराव्या वार्षिक रिपोर्टांत प्रसिद्ध केला आहे. तो लेख येणेंप्रमाणें:—

“ हिंमणें येथील अनाथबालिकाश्रम हिंदुधर्मतत्वांप्रमाणें चालावयाचा असल्यामुळे त्या आश्रमाला जोडून आश्रमांतील विद्यार्थिनींच्या उपयोगाकरितां मंदिर बांधण्यासाठीं मीं जीं तीन हजार रुपयांची रक्कम दिली, ती खालील अटींवर दिली आहे.

[अ] या मंदिराचा उपयोग श्रीमद्भगवद्गीतापठण, वाचन, निरूपण, पुराण, कीर्तन, भजन व नीतिपर व्याख्यानं वगैरे फक्त धार्मिक कामांकरितांच व्हावा.

[ब] आश्रमांत राहणाऱ्या विद्यार्थिनींनीं आपलीं दररोजचीं नियमित धर्मकृत्यें सदर मंदिरांतच करीत जावीं. त्याशिवाय इतर स्त्रियांस सदर मंदिरांत आपलीं धर्मकृत्यें करण्याची मोकळीक आहे.

[क] हिंदूवांचून इतर कोणासहि या मंदिरांत जाण्याची मनाई असावी. तशीच हिंदूपैकीं अस्पृश्य जातींस मंदिरांत जाण्याची मनाई आहे.

[ड] मंदिरांत जाणारांनीं जोडा, बूट, वगैरे पादत्राणें बाहेर काढून ठेवून आंत जावें.

[इ] “ परलोकवासी सौभाग्यवती राधाबाई भ्रतार गोविंद बल्लाळ देवल, राहणार सांगली, हरीपूर, यांचे स्मरणार्थ. ” असा मंदिर बांधल्याचें वर्ष घातलेला शिलालेख मंदिराबाहेर दारावर लावावा. सदर अदीहि एका फळ्यावर मोठ्या अक्षरांनीं लिहून दारावर तो फळा लावावा.

येणेंप्रमाणें आश्रमाच्या धार्मिक धोरणासंबंधानें स्पष्ट निकाल झालेला आहे.

दोन वर्षांपूर्वी महिलाविद्यालय बांधण्यांत आले, त्यांत देवघर आहे. श्रीयुत देवल यांचे वेगळे गीतामंदिर लवकरच बांधण्यांत येईल.*

आतां वेगळ्या प्रकारच्या संकटाकडे वळू. 'जेथे गांव आहे तेथे महारवाडा असावयाचाच' अशी म्हण आहे. भिन्नभिन्न परिस्थितीतून आलेल्या अनेक ठिकाणच्या एवढ्या स्त्रीसमाजांत क्वचित् एकादी चंचल स्त्री निवावयाचाचि. असें उदाहरण अगदीं न घडेल तर मोठें आश्चर्यच समजावयाचें.

'अनृतं साहसं माया' या कव्युक्तीला पुष्टि देणाऱ्या थोड्याशा विद्यार्थिनींनीं आश्रमावर अनुग्रह करून मधूनमधून त्याजवर वेडेवांकडे प्रसंग आणले, हे एकपरी बरेच झालें. अशा प्रसंगांमुळे लोकांमध्ये मधूनमधून संस्थेविषयीं अविश्वास उत्पन्न होतो तो नाहीसा करण्यासाठीं चालकांना विशेष सावधपणें वागावें लागतें, हें एकंदरीत हिताचेंच आहे.

एका संभावित गृहस्थांनीं एका चांगल्या कुटुंबांतली मुलीला आश्रमांत आणून घातलें. ती मुलगी चांगली सुस्वभावाची होती, व बुद्धीनेंही बरी आणि अभ्यासी दिसून आल्यामुळे तिला आम्हीं एक स्कॉलरशिपहि दिली होती. आश्रमांत ती दहावारा महिने होती. त्या मुदतीत तिचे वाईट वर्तन आम्हांला कांहींच दिसलें नाहीं. पण ती आश्रमांत येण्यापूर्वीच विचारीवर पाश टाकला गेला होता, असें मागाहून कळलें. मुलीचीं येणारीं व जाणारीं पत्रे वाचलीं जाण्याची व्यवस्था आश्रमांत आहे. पण कसलेंहि कारंटाईन ठेवले तरी प्लेगचा प्रवेश जसा होऊं शकतो, तसा येथेंहि पत्रांचा अगर निरोपांचा प्रवेश क्वचित् प्रसंगीं होतो. तसल्या उपायाने एके दिवशीं संध्याकाळीं ती मुलगी संधि साधून आश्रमांतून निसटली व संकेतानुरूप पूर्वपरिचित व्याधाच्या पाशांत पुनः जाऊन पडली. ही सर्व गोष्ट आम्हांला फार दिवसांनंतर कळली. ही मुलगी ज्यांच्या पाशांत सांपडली त्यांच्याजवळच विवाह न करितां रहात आहे ! वाईट संस्काराचा मनावर केवढा पगडा बसतो, हें या उदाहरणावरून सिद्ध होतें. कांहीं महिने आश्रमाचा सहवास मिळून देखील दुष्ट संस्कारांनीं या मुलीवर पुनः आपली छाप बसविली. गरीब स्वभावाच्या भोळ्या मुली कित्येक वेळां नाहक छळल्या जातात !

दुसरें उदाहरण निराळ्या स्वरूपाचें व अधिक धाडसाचें आहे. एका प्रतिष्ठित गृहस्थांची आत्त त्यांच्या संभावित मित्रामार्फत आश्रमांत आली. दोन महिन्यांच्या आंतच तिनें आपले गुण दाखविले. ती येथें आली होती तरी कशासाठीं, याचाच

* वाचनालयाच्या इमारतीच्या एका भागाला गीतामंदिर हें नांव देण्यांत आलेलें आहे व त्याचा उपयोग श्रीयुत देवल यांनीं घातलेल्या शर्तीप्रमाणें होत असतो.

कांहीं उमज पडत नाही. तिनें येथें एक अर्धवट मुलगी मैत्रिणि जोडली, आणि सर्व मुली एके दिवशीं संध्याकाळीं कोथरूडच्या महादेवाला गेल्या असतां या दोन मुली इतरांची नजर चुकवून तेथून निसटल्या. विचारांच्या अर्धवट मुलीचें फार नुकसान झालें. ही जहांबाज बाई एका लग्नें जुळविणाऱ्या एजंटाच्या जाळ्यांत सांपडली, आणि कुंकू लावून प्रौढ कुमारिका बनली. एजंटमार्फत एका बड्या पेन्शनराशीं तिचें लग्न झालें. पुढें हा प्रकार उघडकीला आला. आम्हांला हें सर्व कळण्याचें कारण त्या गृहस्थांचे चिरंजीव सर्व खाणाखुणा ऐकून सांगत आमच्याकडे चौकशीला आले. हा प्रकार ऐकून मन थक झालें ! असली गोष्ट जर आम्हांला कोणी सांगितली असती तर ती खरी वाटली नसती !

आश्रमांतल्या एकाद्या बाईनें असले गुण उधळले म्हणजे सहजच चडूंकडे गवगवा होतो व कांहीं दिवसपर्यंत कोठें तोंड दाखविण्याची सोय नाही, अशी आमची स्थिति होऊन जाते. सुदैवानें असले प्रकार फार काचित् घडतात म्हणून ठीक आहे.

ज्याच्या योगें आश्रमाच्या अब्रूला सहज धक्का लागला असता असें पुढील उदाहरण आहे. यांत एका बाईनें मोठ्याच शिताफीनें आम्हां सर्वांना चकविलें. ही बाई आपल्या लहान बाळासह पुण्याजवळच्या हडपसर स्टेशनाजवळ झाडाखालीं दीनबाण्या स्थितींत पडलेली तेथील शाळामास्तरांना आढळली. तिनें त्यांना जी हकीकत कळविली ती अशी :— प्लेगमध्ये माझा नवरा व इतर आप्त मरण पावले, आणि मी अनाथ होऊन माझ्या बाळासह हिंगण्याच्या आश्रमाची वाट काढीत चाललों आहे, व येथें जवळच तो कोठें आहे असें मला कोणी संगितल्यावरून मी या स्टेशनावर उतरून चौकशी केली, पण कांहीं पत्ता न लागल्यामुळें निराश होऊन येथें पडलों आहे. ही हकीकत ऐकून मास्तरांचें हृदय कळवळलें, व ते तिला घेऊन पुण्याला आमच्या विन्हाडीं आले. मी घरीं नव्हतां, यामुळें आनंदीबाईजवळ सर्व हकीकत सांगून तिला ठेवून ते परत गेले. आनंदीबाईलाहि तिची दया आली, व तिला ठेवून घेण्यासंबंधानें तिनें कांहीं आढेवेढे घेतले नाहीत. मी परत आल्यावर एकदोन दिवसांनीं तिला हिंगण्यास नेलें. आश्रमांतिल आम्हीं सर्व मंडळीहि तिची सर्व हकीकत खरी समजून चाललों होतो. पण पुढें सुमारे दीड वर्षांनंतर खरा प्रकार मोठ्या गमतीनें बाहेर पडला. या बाईची या मुदतींत कोणी कांहीं विचारपूस केली नव्हती. नंतर तिच्या भावाचें मला पत्र आलें. त्यांत अमुकअमुक बाई तुमच्या आश्रमांत आहे, तिची खुशाली कळवावी वगैरे मजकूर होता.

आपलें सर्व आप प्लेगनें मेले, असें त्या बाईनें सांगितलें असतां आज हा भाऊ कोठून निर्माण झाला म्हणून मला आश्चर्य वाटलें; परंतु आपणाला आश्रमांत घेण्याला अडचण येऊं नये म्हणून तिखटमीठ लावून तिनें आपल्या विपन्न स्थितीचें वर्णन केलें असेल, असें मनांत घेऊन मला त्याचें विशेष वाटलें नाही. “बाईचें

ठीक चाललें आहे; लहान मूल असल्यामुळे अभ्यासाला मिळावा तितका वेळ मिळत नाही, इतकेंच.” अशा मजकुराचें पत्र मी तिच्या भावाला लिहिलें, व तसें लिहिल्याबद्दल तिला सांगितलें. एवढ्यानें माझे मन स्वस्थ झालें; पण त्या बाईला कसें चैन पडणार ! कोठ्यांत न ठरणारा पदार्थ पोटांत गेला असतां तो जसा आंत खळबळ उडवून देऊन अखेरीला ओकून बाहेर पडतो, त्याप्रमाणें तिची अवस्था झाली. आजपर्यंत जें आपण कोणाला कळू दिलें नाही, तें आतां केव्हां तरी बाहेर पडणार, हें मनांत येऊन तिला रात्रंदिवस चैन पडेंनासें झालें. अखेरीला आपल्या अपराधाची कहाणी तिनें लेडी सुपरिंटेंडेंट यांच्याजवळ सांगितली, व त्पांजकडून ती मजकडे आली. आम्ही आश्चर्यानें थक झालों. आतां काय करावें, हा आम्हांला मोठा विचार पडला. सरतेशेवटीं य गोष्टीचा बोभाटा होऊं न देतां तिला कांहीं काळ तशीच ठेवून थोडीशी मार्गाला लावून परत पाठवावी असें आम्हीं ठरविलें व पुढें तिला वाटेला लाविलें. आतां ती सन्मार्गानें वागत असून स्वावलंबी झाली आहे.

आतां एक वेगळ्या प्रकारचें उदाहरण देतो. एका मुलीला आश्रमांत घेतलें गेलें; परंतु ती आश्रमांत ठेवण्याला योग्य नाही असें कांहीं महिन्वांनीं विश्वसनीय माहितीवरून कळल्यामुळे तिला एका विश्वासू बाईबरोबर तिच्या घालकाकडे पोहोंचतें करण्यांत आलें. त्यानंतर लवकरच मला पुढील रजिस्टर केलेलें पत्र मिळालें :—

“ रा. रा. प्रोफेसर कर्वे, म्यानेजर अनाथबालिकाश्रम, यांस :—

आमची बाई ही आपले शिक्षणाखालीं होती; परंतु ती काल रोजीं म्हणजे ता. १४ डिसेंबर सन रोजीं आमच्या घरीं एक बाई सोबत घेऊन आली आहे, व ती असें सांगत होती कीं, आपण तिजला पुनर्विवाह लावण्याचा आग्रह करूं लागलांत व ती जेव्हां पुनर्विवाह लावण्यास नाकबूल करूं लागली, त्यावेळेला आपण तिजवर तूं वाईट चालीची आहेस असा वृथा दोषारोप करून तिजला घरीं पाठविलेंत. तर या नोटीशीद्वारे तुम्हांस असें विचारण्यांत घेत आहे, कीं दुसऱ्याच्या मुलीस पालकाच्या संमतीशिवाय पुनर्विवाह लावण्याला व जबरदस्ती करण्याला आपणाला काय अधिकार आहे, व तसें ती नाकबूल करित असतांना आपण तिजवर तूं बदफैलीची मुलगी आहेस असें कुभांड रचून तूं आम्हांला शाळेंत नको असें म्हणून घरीं पोहोंचती केलीत. सबब आपणाला असें विचारण्यांत येतें कीं, तिनें काय बदफैली केली हें आपण पुराव्यानिशीं सिद्ध करून देण्याला तयार आहां काय ? जर आपण या दोन गोष्टीसंबंधीं तयार असाल, तर आपण ही नोटीस पोंचल्यापासून २४ तासांच्या आंत आम्हांस समाधानकारक निकाल कळवावा. तसें व केल्यास कायदेशीर इलाज करणें भाग पडेल.

पत्ता.....

आपला

..... ”

अर्थात् या पत्राला मीं कांहींच उत्तर लिहिलें नाही !

पुढील उदाहरण भयंकर स्वरूपाचें आहे. आश्रमांतील एका विद्यार्थिनीला बारिकसारीक चोऱ्या करण्याची खोड होती, व तिजबद्दल अनेक तऱ्हेच्या तक्रारी पूर्वी आलेल्या होत्या. नंतर यासंबंधानें माझी स्वतःची खात्री पटण्यासारखी एक गोष्ट झाली. तेव्हां या विद्यार्थिनीला कांहीं शिक्षा करावी म्हणून रात्री मुली भजनासाठी* जमल्या, त्या वेळीं तिच्या अपराधांचा विचार करण्याचें मी योजिलें. शिक्षकिणी आणि सर्व मुली या वेळीं हजर होत्या. त्या दिवशीं घडलेल्या अपराधाची व तिजबद्दल पूर्वीचें जें निरनिराळ्या माणसांना कांहीं वादत होतें तें, या सर्वांचा विचार करून प्रत्येकीनें ही बाई शिक्षेला पात्र आहे कीं नाहीं, याबद्दल पाटीवर आपलें मत लिहावें, असें मी सर्वांना सांगितलें. एक अपवाद शिवाय करून बाकी सर्वांचें मत ती शिक्षेला पात्र आहे असें होतें. मुलींनीं लिहिलेलें फक्त मी एकदा वाचून व नंतर त्यांनीं तें पुसून टाकावें, व जें ज्याला वादत असेल तें त्यानें मोकळ्या मनानें लिहावें, असें मुद्दाम सांगितलें होतें. त्या दिवशींच्या तिच्या चोरीबद्दल मला अगदीं शंका नव्हती. तेव्हां एका शिक्षकीणबाईनीं तिला सर्वासमक्ष पांच छड्या माराव्या अशी शिक्षा देण्यांत आली, व तेथच्या तेथे अमलांतहि आली. एका हातावर तीन व दुसऱ्या हातावर दोन अशा छड्या वेताच्या छडीनें देण्यांत आल्या. ती रात्र, दुसरा दिवस आणि दुसरी रात्र सरळ गेली. तिसऱ्या दिवशीं या विद्यार्थिनीची आई आजारी असल्याबद्दल तार आली. हिनें शिक्षेची गोष्ट घरी कळविण्यामुळेच ही तार आली असावी असें आम्हीं ताडलें, पण तिच्या जाण्याला अडथळा न घेतां आम्हीं तिला जाऊं दिलें, व ज्या गृहस्थांमार्फत ही बाई आश्रमांत आली होती त्यांना घडलेल्या हकीकतीचें एक पत्र लिहिलें. ही बाई जाईपर्यंत तिचे नित्याचे सर्व व्यवहार यथास्थित होत होते, व हिला कांहीं कमजास्त झाल्याची कोणाला शंकाहि आली नाहीं. माझे पत्र पोहोंचण्यापूर्वीच मला त्या गृहस्थांचें पत्र पुढें लिहिल्या-प्रमाणें आलें:—

“वि. वि. आपले आश्रमांत या नांवाची एक मुलगी माझ्यामार्फत शिकण्याकरितां ठेविली होती, ती काल रोजी तिची आई आजारी असल्यामुळे तिजला भेटण्याला आली आहे. ती येथें आल्यावर तिचे अंगावर मारल्याचे वण दिसल्यावरून तिचे आईनें तिजला विचारतां तिनें मि. कर्वे व ... बाई नांवाची कोणी मास्तरिण आहे हिनें असें दोघांनीं मारलें असें सांगितलें, व तिजवर चोरीचे खोटे आरोप करून तिचे पुष्कळ हाल केले असेंहि सांगितलें. व याशिवाय दुसऱ्या कांहीं गोष्टी सांगितल्या; परंतु त्या पत्रांत लिहिण्यासारख्या नाहींत. त्याबद्दल तूर्त विचार करणें नाहीं. तिच्या आईनें डॉक्टरला दाखवून अंगास असलेले वण मारल्याचेच

* दररोज रात्री सर्व मुलींनीं एकत्र जमून भक्ति, परमार्थ, वैराग्य विषयांची कांहीं पद्ये म्हणावी, व उपदेशपर अगर पौराणिक माहितीचा एखादा ग्रंथ अगर उतारा वाचावा, असा आश्रमांतील नित्यक्रम आहे.

आहेत असें सर्दिक्रीड घेतलें आहे, व त्या झालेल्या इजेमुळें तिजला तापहि येत आहे. असें झाल्यामुळें तिची आई व इतर नातेवाईक मंडळी यांनीं बरीच गडबड करण्याचा विचार केला आहे; परंतु ती मुलगी माझ्यामार्फत आश्रमांत गेल्यामुळें मजला या कामांत थोडी मध्यस्थी करणें जरूर वाटल्यावरून त्यांना दोन गोष्टी सांगून तूर्त शांत केलें आहे, व तुमचेकडून या गोष्टीचा खुलासा आल्यावर मग काय तें करावें, असें सांगितलें आहे. तर यासंबंधानें आपल्याकडून खुलासा येईल अशी आशा आहे. उत्तर लवकर यावें. एकदोन दिवसांत उत्तर न आल्यास त्यांना योग्य वाटेल ती तजवीज तीं करतील. तर आपले मर्जीनुरूप तजवीज व्हावी, कळावें. ”

हें पत्र वाचल्याबरोबर माझ्या उरांत धस्स झालें ! सूड घेण्याच्या बुद्धीनें विलक्षण कुभांड रचलें जाऊन मजवर, ... बाईवर व बाल्यावस्थेतील संस्थेवर भयंकर किराळ आणण्याचा या मंडळींनीं बेत केल्यासारखें दिसलें. यापुढें वकिलाच्या सल्ल्यावांचून या कामांत पत्रव्यवहार करणें बरें नव्हे हें मी समजून चुकलों, व हल्लीं प्रसिद्धीला आलेल्या माझ्या एका होतकरू वकीलमित्राच्या सल्ल्यानें पुढील पत्रव्यवहार केला. मीं वरील पत्राचें उत्तर लिहिलें, तें येणेंप्रमाणें :—

“ वि. वि. तुमचें ... बाईवद्दलचें ता. १८१२—चें पत्र पावलें. तुम्हांस मीं शनिवारी पत्र लिहिलेंच आहे, त्यांत जो काय मजकूर जाहला होता त्याजबद्दल लिहिलें आहे. त्याहून जास्त कांहीं एक नाहीं. माझे पत्र तुम्हांला मिळण्यापूर्वीं तुम्हीं हें पत्र लिहिलें आहे असें दिसतें. बाईनें अंगावर मारलें वगैरे जें सांगितलें त्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. तुम्ही तिचे आईस माझे शनिवारचें पत्र दाखविलेंच असेल. ”

यानंतर कांहीं दिवसांनीं पुढील पत्र आलें.

5th January, —

“ Dear Sir,

.....bai now intends to prosecute her studies and she therefore wants a leaving certificate from you. I hope you will have no objection to comply with her request.

With reference to the conversation we had about her during the last Christmas, I beg to inform you that she denies all charges you have brought against her. She says that they are grossly defamatory and false, and they have been got up in order to take revenge on her for not consenting to your improper proposals. The corporal punishment inflicted on her was extremely cruel, and she holds you and the lady teacher responsible for it. She says that if the charges are not withdrawn, she will have to

get her character cleared in such manner as she may be advised to do.

I was asked to write this letter to you long ago, but as we were all busy during the past week, I could not find time to do so. I hope you will consider this letter in such a way as you may deem proper.

I am sorry I have to trouble you in this matter, but as the girl was sent there at my suggestion, I consider it my duty to communicate to you what she has to say, and it is desirable in the interest of the institution itself and the parties concerned in this connection, that this matter may come to an end without much noise."

या पत्राला मी पुढील उत्तर लिहिलेः—

"Dear Sir,

Kindly let me know what sort of leaving certificate she wants.

As regards the other matter touched upon by you in your letter it is immaterial to me whetherbai admits or denies the facts as she is not now in my school. But I wonder at the audacity with which she brings forth an entirely false and stupid excuse. I am sorry such a foolish girl happened to be admitted in my school. As regards the charge of 'improper proposals' you make mention of, not only is the statement entirely false, but it is equally improbable, and I am sure, that even the worst enemies of mine, if there be any, and of the institution, would never regard that with the least seriousness for a moment. I am sorry neitherbai, nor her mother, nor her advisers, if there be any, could see the serious nature and consequences of making such a charge. What I have said to you is true to a letter. I had to tell you, as it was through you that the girl was admitted into the Ashram, the nature of the punishment, I have told you about. That is all the truth. If either bai or her mother take it into their head to act foolishly I cannot help it. The facts are just as I have stated them to you and I think after you advisebai the right course, let them do what they please."

हा पत्रव्यवहार येथेच थांबला. अलीकडे असले कोणतेहि प्रकार घडून आले नाहीत !

४७. अनाथबालिकाश्रमानें आजपर्यंत काय केलें ?

आश्रमाचा समाजाला काय उपयोग आहे, हा प्रश्न अजूनहि पुष्कळ वेळां विचारला जातो. परंतु दिवसेंदिवस या प्रश्नाला उत्तर देत बसण्याचें कारण राहणार नाही, असें वाटतें. सहातुभूतीनें पाहणाराला आश्रमाचा उपयोग सहज दिसून येईल; तथापि यासंबंधानें थोडासा स्पष्ट खुलासा करणें वावगें होणार नाही. प्रथम प्रत्यक्ष उपयोग काय झाला व. होतो हें पाहून नंतर अप्रत्यक्ष उपयोगाकडे वळूं.

आजपर्यंत आश्रमांत सुमारे ५०० विद्यार्थिनी दाखल झाल्या. यांघेकीं ज्यांना आश्रमाचा म्हणण्यासारखा उपयोग झाला नाही अशा फार तर पन्नास असतील. बाकीच्या सर्वांना आश्रमाचा बराच उपयोग झाला आहे. मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा पास झालेल्या विद्यार्थिनी सुमारे वीस आहेत. या बहुतेकींनीं कॉलेजांतील शिक्षणाचा थोडा फार फायदा घेतला आहे. आजपर्यंत सुमारे २५ विद्यार्थिनींनीं ट्रेनिंग कॉलेजांची सर्टिफिकेटें मिळविलीं असून सदतसि विद्यार्थिनी व्हर्नाक्युलर फायनल म्हणजे मराठी सातऱ्या इयत्तेची परीक्षा पास झाल्या आहेत. मिडवाइफ आणि नर्स हीं कामें करणाऱ्या सुमारे वीस आहेत. प्रसंग पडल्यास आज स्वतःच्या पायांवर उभ्या राहूं शकतील, अशा सुमारे सत्ताशें विद्यार्थिनी आपला अभ्यासक्रम पुढें चालवीत आहेत.

आश्रमाचा फायदा घेण्यासाठीं किती दूरदूरच्या ठिकाणांहून विद्यार्थिनी येतात हें पाहिलें, व त्याचप्रमाणें स्वतःचा खर्च सोमून येणाऱ्या विद्यार्थिनींची संख्या वर्षानुवर्ष कशी वाढत आहे ही गोष्ट लक्षांत आणली, म्हणजे आश्रमाच्या उपयुक्ततेविषयी शंका घेण्याचें कारण नाही. मराठी सात इयत्ता व इंग्रजी मॅट्रिक्युलेशनपर्यंत शिकण्याची सोय आश्रमाच्या शाळेंत झालेली आहे. आश्रमाकडे आज दोनशें विद्यार्थिनींची बोर्डिंगशाळा अस्तित्वांत आली आहे.

काहीं विद्यार्थिनींना आश्रमाचा विशेष रीतीनें फायदा झाला आहे. त्यांचीं थोडीं उदाहरणें येथें देतां. आरंभीं आश्रमाला आश्रमपणा ज्यांनीं आणला, व आश्रमामुळें ज्यांचें विशेष कल्याण झालें, त्या तीन बहिणींची हकीकत पुढें महिला-विद्यालयाच्या वर्णनांत आढळून येईल. दुसरें एक तीन स्त्रियांचें कुटुंब आश्रम बाल्यावस्थेंत असतांनाच त्यांत येऊन दाखल झालें. हें कुटुंब म्हणजे सहा वर्षांची एक मुलगी, वीस वर्षांची तिची आई व पस्तीस वर्षांची तिची आजी, यांचें होतें. आई व आजी या विधवा होत्या. आजीबें लिहिण्यावाचण्याचा थोडा अभ्यास केला, व पुढें सुइणीच्या वर्गांत जाऊन त्या कामाचें सर्टिफिकेट मिळविलें. हल्लीं या बाई सुइणीचें आणि मिडवाइफचें काम करित आहेत. आईनें ट्रेनिंग कॉलेजाचें सर्टिफिकेट मिळवून

व इंग्रजी सहाय्या इयत्तेपर्यंत अभ्यास करून पुढें पुनर्विवाह केला; परंतु दुर्दैवानें ती लवकरच स्वर्गवासी झाली. मुलगी अजून अविवाहित असून बी. ए. चा अभ्यास करित आहे.† दुसरें एक मायलेकींचेंच उदाहरण आहे. आई इंग्रजी चवथ्या इयत्तेपर्यंत शिकून पुढें तीन वर्षे इस्पितळांतील मिडवाइफ व नर्सचें काम शिकून तबार झाली. या बाई हल्लीं मुंबईत काम करित असून मुलगी मॅट्रिक्युलेशनच्या वर्गांत आहे.

पुढील उदाहरण एका पराक्रमी बाईचें आहे. घरच्या मनुष्यांची परवानगी मिळेना म्हणून त्यांनीं आपल्या हिंमतीवर आश्रमाच्या रस्ता धरला. या बाईना आश्रमांत कसें दाखल करावें, याचा आम्हांला मोठा विचार पडला. यांचें वर्तन वगैरे कसें असेल हें जाणण्याला कांहीं मार्ग नव्हता. तेव्हां विद्यार्थी म्हणून दाखल न करितां कामासाठीं त्यांना ठेवून घ्यावें व शाळेच्या वेळांत शिकण्याची त्यांना सवड द्यावी, असें आम्हीं ठरविलें. या बाईंनीं आपल्याला स्वयंपाकासंबंधी व इतर कामे जीं सांगितलीं असतील तीं मनापासून केल्यामुळें त्या सर्वांच्या पसंतीला उतरल्या, व वर्ष दीडवर्षानंतर त्यांना विद्यार्थी म्हणून दाखल करण्यांत आले. आश्रमाच्या शाळेंत अभ्यास करून बहर्नाक्युलर फायनल पास झाल्यावर या बाईंनीं पुढें पुरुषांच्या ट्रेनिंग कॉलेजांतील दुसऱ्या वर्षाचा अभ्यास पुरा केला, व हल्लीं त्या महिला-विद्यालयाच्या बोर्डिंगच्या सुपरिंटेंडेंटचें काम करित आहेत.*

आणखी एका बाईची हकीकत विशेष मनोरंजक आहे. या बाई म्हणजे ज्यांच्या प्रोत्साहनांनें देशकार्याकडे माझे मन वळलें त्या माझ्या मराठी शाळेंतील गुरुजींच्या पत्नी होत. माझे गुरुजी, व या त्यांच्या तृतीय पत्नी, यांचा मजवर पूर्ण विश्वास असे. हा विश्वास बसण्याला विशेष कारण होतें. मी त्यांना विसरलों बव्हतों, व त्यांचा माझा पत्रव्यवहार चालू होता. शिवाय मी दोन वेळां, ते शिक्षक होते त्या गांवीं त्यांना भेटण्यासाठीं मुद्दाम गेलों होतों. तेहि एकदां आश्रम बाल्यावस्थेंत असतां तो पाहण्यासाठीं मुद्दाम आले होते. अशा रीतीनें आमचा संबंध कायम राहून प्रसंगविशेषीं विचारविनिमयहि होत असे. गुरुजींनीं पेन्शन घेतल्यावर महिलाविद्यालयाच्या कामीं मदत करण्यासाठीं मीं त्यांना विनंती केली, व तिला मान देऊन ते सकुटुंब पुण्यांत राहावयाला आले. चार वर्षांपूर्वीं हे वारले. त्या वेळीं या बाईचें वय सुमारे तेहेतीस वर्षांचें होतें. यांना चार मुली व एक मुलगा अशीं पांच मुलें असून बडील दोन मुलींचीं लग्नें झालेलीं होती, व त्यांतील

† ही पुढें बी. ए. होऊन तिचें एका मोठ्या इंजिनियरशीं लग्न झालें अस्त, ती सुखानें संसार करित आहे. (या नुकत्याच दिवंगत झाल्या.)

* ह्या बाईबद्दलचा उल्लेख छप्पन्नाव्या प्रकरणांत आहे.

एकीला मूल होऊन या बाईकडे आजीपणाहि आलें होतें. गुरुजी वारले त्या प्रसंगी मी हजर होतो. नंतर तेराव्या दिवशीं संध्याकाळीं मी या बाईकडे गेलों, व पुढील आयुष्यक्रमाविषयीं बोलणें केले. “समाजाच्या राहटीप्रमाणेंच आयुष्य कंठावयाचें असेल, तर माझे कांहीं म्हणणें नाहीं; परंतु, आयुष्यक्रमाची दिशा बदलावयाची असेल, तर दिवस फुकट न दवडतां उयोगाला लागलें पाहिजे, व या कामीं शिकस्तीची मदत करण्याला मी तयार आहे,” वगैरे गोष्टी त्यांच्याजवळ मी बोललों. थोडासा विचार करून त्यांनीं माझ्या सल्ल्याप्रमाणें वागण्याचें कबूल केलें, व चौदाव्या दिवसापासून मी त्यांच्याकडे जाऊन त्यांना दररोज दोन तास शिकवूं लागलों. या बाई बुद्धीनें बऱ्या आहेत. यांचें बालबोध वाचन चांगलें तयार होतें, आणि कांहीं गद्य पुस्तकें व कांहीं कविताहि त्यांनीं वाचलेल्या होत्या; परंतु बेरीज, वजाबाकी, व्याकरण, मोडी वगैरेचा यांना गंधहि नव्हता. त्यांना शिकविण्याचा क्रम मीं तीन महिने चालू ठेविला, व त्या मुदतींत त्यांची बरीच तयारी झाली. आतां यापुढें घरीं राहून चालणार नाहीं, आश्रमांत गेलें पाहिजे, असें बोलणें त्यांच्याजवळ मीं काढलें. अर्थात्, त्यांना हें फार जड वाटलें. आपलीं चिलींपिलीं येथें सोडून तेथें जाऊन आपली विद्या काय होणार, ही त्यांना भीति पडली; परंतु, माझ्या सल्ल्याबाहेर जावयाचें नाहीं, असा आपला निर्धार त्यांनीं मला कळविला. या बाईंहुन लहान वयाची त्यांची विधवा बहीण पुण्यांतच राहते. तिचें स्वतःचें लहानसें घर आहे, त्या घरांतच या बाई राहतात. तेव्हां आपलीं तीन मुलें बहिणीच्या स्वाधीन करून तुम्ही आश्रमांत जा, व आठपंधरा दिवशीं त्यांना भेटावयाला येत जा, असा माझा मनोदय मीं त्यांना कळविला, व तो त्यांना मान्य होऊन त्या आश्रमांत गेल्या. जेव्हां जेव्हां त्यांना शिकविण्याची संधि मला सांपडे, तेव्हां तेव्हां ती मीं वाया दवडिली नाहीं. १९१२ सालीं मी फर्लो रजेवर असतां आठदहा महिने आश्रमांतच राहात होतो. त्यावेळीं दररोज पहाटेला त्यांना मी नियमानें शिकवीत असें. गेल्या वर्षीं या व्हर्नाक्युलर फायनलच्या परीक्षेंत पास झाल्या, आणि आतां या आश्रमांतच शिक्षकिणीचें काम करित आहेत. या बाईंचा आयुष्यक्रम बदलल्यामुळें त्यांच्या अंगीं विशेष धैर्य आलें आहे. पहिल्या मुलींचीं लग्नें त्यांना फारसें शिक्षण न देतां अल्पवयांत झालीं, तशीं आतां राहिलेल्या दोन मुलींचीं करावयाचीं नाहींत, असें त्यांनीं ठरविलें आहे.† या दोन मुलींपैकी पहिली पंधरा वर्षांची असून इंग्रजी सहाव्या इयत्तेंत आहे, व दुसरी नऊ वर्षांची मराठी

† ह्या बाईंची मुलगी मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा पास होऊन तिचें लग्न मध्यभागांतल्या शिक्षण खात्यांतल्या एका बी. ए. एल. टी. गृहस्थांशीं झालें आहे व दुसरी हल्लीं फर्ग्युसन कॉलेजीत बी. ए. च्या वर्गांत आहे. मुलगा बी. ए. झाला आहे. (१९२८) (हा पुण्याच्या कन्याशाळेंत शिक्षक होता तो नुकताच सेवानिवृत्त झाला आहे.)

सहाय्या इयत्तेत आहे. आपल्या समाजांत कितीतरी हुषार व कर्तबगार विधवा स्त्रिया आहेत, परंतु त्यांना मार्ग कसा सांपडावा हीच अडचण आहे.

अनाथबालिकाश्रमाचा अप्रत्यक्ष उपयोग बराच झाला आहे, अशी माझी समजूत आहे. कांहीं स्त्रीपुरुषांना सार्वजनिक कामाचा ओनामा शिकावयाला ही संस्था साहाय्यभूत झाली आहे. महिलाविद्यालय व निष्काम-कर्म-मठ यांच्या कल्पनांचा परिपोष आश्रमानें केला असून त्या संस्थांचा उगम आश्रमापासून झाला आहे. हजारों मनुष्यांच्या अंतःकरणांत या संस्थेनें परोपकारबुद्धि उत्पन्न करून त्या बुद्धीला कार्यक्षेत्रांत अवकाश दिला आहे. हिंदी लोकांनीं आपल्या बळावर चालविलेल्या असल्या संस्थांत ही बरीच यशस्वी झालेली असल्यामुळे हिचें अनुकरण करून इतर ठिकाणीं असल्या संस्था काढण्याचें प्रोत्साहन या संस्थेमुळे कित्येकांना मिळालें आहे.

पण आश्रमापासून झालेला सर्वांत मोठा फायदा म्हटला म्हणजे खुद्द विधवा-वर्गाच्या अंतःकरणांत त्यानें जो आशेचा नवा अंकुर उत्पन्न केला, तो होय. हिंदूंच्या ज्या जातींत विधवाविवाह रूढ नाहीं त्या जातीतील अल्पवयस्क विधवांना शिक्षण देऊन त्यांचीं मनं सुशिक्षित करून त्यांना स्वावलंबी होतां येईल असे साधन त्यांच्या हस्तगत करून देणें व आपलें जीवित उपयोगी असून तें कोणत्या तरी कार्याला लावितां येईल असा विश्वास त्यांच्यामध्ये उत्पन्न करणें, हे आश्रमाचे उद्देश आहेत, व ते चांगल्या रीतीनें तडीला जात आहेत. आमच्या समाजाचा विधवासंबंधानें एकंदर रोख असा आहे, कीं, “आतां आपणाला जगून काय करावयाचें आहे? स्वतःला व दुसऱ्याला भार अशा या जीविताचा एकदां शेषट होईल तर बरें !” असे विचार वैधव्याचा अनुभव घेणाऱ्या स्त्रियांच्या मनांत यावे. अशा स्त्रिया आश्रमांत आल्यानंतर लवकरच त्यांची वृत्ति प्रफुल्लित होते व आपलें जीवित म्हणजे स्वतःच्या व देशाच्या उपयोगी पडण्यासारखी एक मूल्यवान् चीज आहे, असें त्यांना वाटूं लागतें. विधवा स्त्रियांच्या विचारांत व मनोवृत्तींत फरक पाडण्याच्या कामीं आश्रमानें बरीच महत्त्वाची कामगिरी बजावली आहे.

४८. महिलाविद्यालयाची गर्भावस्था

महिलाविद्यालय हें झाडावर रुजलेलें झाड आहे. अनाथबालिकाश्रमाच्या वृक्षावर हें रुजलें, तेथून कुंडीत घालून त्याला पुण्याला नेण्यांत आलें, व तेथें त्यानें चांगला जीव धरल्यावर आश्रमाशेजारीं आणून तें लावण्यांत आलें. आश्रमाची अशा रीतीनें वाढ होणें अगदीं साहजिक होतें. जलंदर येथें कन्यामहा-विद्यालयाच्या वृक्षावर विधवागृहाचें बीज रुजलें. सुरत येथें या दोहोंचें बीज एकदम

पेरलें जाऊन वनिताश्रम ही संस्था उत्पन्न झाली. स्त्रीशिक्षणाच्या कोणत्याहि जोरदार प्रयत्नाला असें व्यापक स्वरूप येणें हें निसर्गाच्या उत्क्रमणमार्गाला अनुसरूनच आहे. हें बीज झाडावर न कळत पडलें कसें, व त्याला अंकुर फुटून त्याचें झाड झालें कसें, त्याचा संक्षिप्त इतिहास येथें द्यावयाचा आहे.

आश्रम बाल्यावस्थेंत असतांनाच या संस्थेचें बीज व कळत पेरलें गेलें. आरंभीं आश्रमांत फारशा विद्यार्थिनी येत नसत. तेव्हां विधवा विद्यार्थिनींच्या मुली फुकट घ्याव्या, व त्यांच्या बहिणींनाहि कांहीं सबलत घावी अशी योजना केली होती. त्यावेळीं रत्नागिरी जिल्ह्यांतल्या एका धाडशी गृहस्थांनीं मला पत्र लिहिलें कीं, “माझ्या १४, १२ व १० वर्षांच्या तीन मुली आहेत. वडील मुलगी विधवा असून दुसऱ्या कुमारीका आहेत. या सर्वांना शिक्षणासाठीं आश्रमांत पाठवावें, अशी माझी इच्छा आहे. मजकडून द्रव्याची मदत फारशी होऊं शकणार नाही व तीनहि मुलींचा बहुतेक भार आश्रमावरच पडेल. विधवा मुलीलां एकटीलाच पाठवावें, तर ही गोष्ट केल्यानंतर इकडील परिस्थितीत मुलींना स्थळें मिळणें शक्य नाही. या सर्व गोष्टींचा विचार करून काय तें कळवावें.”

या गृहस्थांच्या मनांत सुधारणेच्या कल्पना प. वा. प्रिन्सिपाल आगरकरांच्या लेखांनीं उत्पन्न केल्या होत्या. मुली कशा काय आहेत, तें प्रत्यक्ष पाहून नंतर या गृहस्थांना जबाब द्यावा, असा विचार करून मी मुद्दाम या कुटुंबाला पाहण्यासाठीं तिकडे गेलों. मुलींची तरतरी पाहून त्या सर्वांना आश्रमांत घ्यावें असें वाटलें, व अठरावीस वर्षांचें मुलीचें वय होईपर्यंत त्यांच्या लग्नाची गोष्ट काढणार नाही, असें कबूल करित असल्यास सर्वांना आश्रमांत पाठवावें, असा जबाब मीं त्यांना दिला. ती अट मान्य करून १९०० सालाच्या आरंभींच, त्या गृहस्थांनीं आश्रमांत मुली पाठविल्या. हा महिलाविद्यालयाचा खरा आरंभ होय. या तिघी बहिणींची हुषारी पाहून आश्रम पाहावयाला येणाऱ्या मंडळींना मोठा आनंद वाटे. या तीनहि बहिणींचा पुढील आयुष्यक्रमहि फार समाधानकारक आहे. वडील बहीण ट्रेनिंग कॉलेजांतील पहिल्या प्रतीचें सर्टिफिकेट मिळवून कांहीं वर्षे आश्रमांत व पुढें पुण्यांतील सेवासदनांत शिक्षकिणीचें काम करित होती. शिवणकाम, गायन, ड्रॉइंग वगैरे इतर कलाहि तिनें संपादन केल्या आहेत. तिनें बरीच वर्षे आपल्या पराक्रमावर आपल्या तिघां भार्वाचें शिक्षण चालविलें. हल्लीं तिनें एका सार्वजनिक कामांत झटणाऱ्या गृहस्थांशीं पुनर्विवाह केला आहे.* दुसरीचा अभ्यास इंग्रजी सहाय्या इयत्तेपर्यंत होऊन तिचें लग्न एका बी. ए. गृहस्थांशीं तिच्या एकविसाव्या वर्षीं झालें.* हे गृहस्थ एका म्युनिसिपल इंग्लिश स्कुलाचे हेडमास्तर आहेत. तिसरीचा

* हे गृहस्थ म्हणजे शेतकी कॉलेजांतील प्रोफेसर रा. व. द. ल. सहस्रबुद्धे हे होत.

* हे गृहस्थ म्हणजे रा. वे. भा. लेले, हेडमास्तर हायस्कूल संगमनेर, हे होत.

अभ्यास प्रीव्हियस परीक्षेपर्यंत होऊन तिचे लग्न तिच्या एकविसाव्या वर्षी माझा वडील मुलगा एल्फिन्स्टन कॉलेजांतील गणिताच्या अध्यापकांचा मदतनीस आहे त्याच्याशी झाले. या माझ्या सूनवाई हल्ली आपला संसार संभाळून चंद्रारामजी हाय-स्कूलांत शिक्षाक्रीणीचे काम करित आहेत.*

आरंभी विधवा विद्यार्थिनींच्या कुमारिका मुली आणि बहिणी एवढ्यांनाच आश्रमांत घेतले जात असे; पण पुढे खर्च देऊन येणाऱ्या इतर कुमारिका व सुवासिनी विद्यार्थिनींना घेण्याची सुरवात झाली. आश्रमांतील राहणी व अभ्यासक्रम लोकांना आवडू लागल्यामुळे बरेच लोक आपल्या कुमारिका व सुवासिनी मुलींना आश्रमांत पाठवू लागले, आणि अशा विद्यार्थिनींची संख्या दिवसेंदिवस वाढू लागली. आश्रमांतील विधवा व अविधवा विद्यार्थिनींची संख्या कसकशी वाढत गेली, हे पुढील क्रोष्टकावरून ध्यानांत येईल.

वर्ष	आश्रमांतील विधवा विद्यार्थिनींची संख्या	आश्रमांतील अविधवा विद्यार्थिनींची संख्या
१८९९	४	०
१९००	८	२
१९०१	११	३
१९०२	१४	४
१९०३	२१	९
१९०४	२७	११
१९०५	४७	१३
१९०६	५६	१९

अविधवा विद्यार्थिनींची संख्या वाढत चालली, तेव्हां आश्रमाच्या कमिटीने असा नियम केला की, आश्रमांतील एकंदर विद्यार्थिनींच्या चतुर्थांशापेक्षां अशा विद्यार्थिनींची संख्या अधिक वाढू देऊ नये, व विधवा विद्यार्थिनींसाठी जागेची जरूर लागल्यास अविधवा विद्यार्थिनींना परत पाठवून जागा करावी. या नियमामुळे बऱ्याच अविधवा विद्यार्थिनींच्या अर्जांना नकाराचा जबाब देणे भाग पडे. ही स्थिति माझ्याने पाहिलेना. आश्रमाने आपल्या कामाचा विस्तार करून अविधवा विद्यार्थिनींच्या शिक्षणाची सोय करावी, निदान त्यांच्यासाठी बोर्डिंगाची सोय परस्पर झाल्यास त्यांना आश्रमाने आपल्या शाळेचा फायदा तरी द्यावा, अशा खटपटीला मी लागलो. एक सक्च्युलर कमिटीच्या सभासदांकडे आगाऊ पाठवून नंतर या प्रश्नाचा विचार कमिटीच्या सभेत व्हावा, अशी योजना मी केली. ते पुढील पानावर दिले आहे.

* या उभयतांबद्दल आणखी माहिती उत्तरार्धाच्या पडिल्या प्रकरणांत येणार आहे.

सक्युलर

अविधवा विद्यार्थिनींची आश्रमाच्या शाळेत शिकण्याची सोय

१. आश्रमांत अविधवा विद्यार्थिनींचें प्रमाण दरसाल वाढत आहे. हल्लीं १९ अविधवा विद्यार्थिनी आश्रमांत आहेत. यांतल्या ४ विधवा विद्यार्थिनींच्या संबंधी असून बाकीच्या १५ त्यांचा खर्च देऊन त्यांच्या पालकांनी, अगर कुमारीकांच्या शिक्षणाला उत्तेजन देणाऱ्या कांहीं थोर गृहस्थांनी स्कॉलरशिपा देऊन आश्रमांत ठेविल्या आहेत. यांतल्या कांहीं मुली वऱ्हाड, इंदूर वगैरे दूरदूरच्या ठिकाणांहून आलेल्या आहेत. एकाहि मुलीच्या अर्जाला जर आजपर्यंत नकाराचा जबाब न मिळता, तर आतांपर्यंत आश्रमांतली अविधवा विद्यार्थिनींची संख्या कदाचित् हल्लींच्या दुप्पटहि झाली असती. यावरून इतकें स्पष्ट होतें, कीं खुद्द आश्रमांत किंवा आश्रमाच्या धर्तीवर चालविलेल्या बोर्डिंगशाळेत आपल्या मुली पाठवाव्या अशी इच्छा आपल्या समाजांतील एका वर्गांत उत्पन्न झाली आहे. अशा शाळेच्या अभावीं कांहीं लोक आपल्या मुली नाखुषीनें, परंतु नाइलाजास्तव हुजूरपागेंत ठेवितील; तथापि कांहीं माणसांची ही सदिच्छा अशा शाळेच्या अभावीं जागच्या जागींच जिरेल, व मुली अशिक्षित राहतील. हुजूरपागेंत मुली ठेवण्यासंबंधानें पुरुषपालकांची तयारी असावी, पण बायकांची तयारी नसल्यामुळें मुली घरीं राहाव्या अशीहि कांहीं उदाहरणें घडतील. फीमेल हायस्कूल व फीमेल ट्रेनिंग कॉलेज या शाळा, आश्रम व त्या धर्तीवर निघणाऱ्या शाळांच्या मातृस्थांनी आहेत, व त्यांबद्दल मजमध्ये बहुमान व आदर वसत आहे. या शाळांचा आजपर्यंत फार मोठा उपयोग झालेला आहे व पुढेहि होणार यांत शंका नाही. ही जी नवीन शाळा काढावयाची, ती या शाळांशीं स्पर्धा करण्याकरितां नव्हे, तर त्यांनीं आरंभिलेल्या सत्कार्याचा त्यांच्याच आशीर्वादानें प्रसार करण्याकरितां होय. आश्रमांत ७५ विद्यार्थिनी शिकत असतां वरील शाळांची वाढहि मोठ्या झपाट्यानें होत आहे. यावरून आतां स्त्रियांसाठीं दुसरी एक शाळा चांगल्या रीतीनें चालण्याचा समय आला आहे, असें म्हणण्यात हरकत नाही. खुद्द आश्रमांत येतील तितक्या अविधवा विद्यार्थिनींच्या शिक्षणाची सोय केली, अथवा त्यांच्यासाठीं निराळी शाळा काढली, तरी वरील शाळांची वाढ खात्रीनें होत राहणार. कारण, शिकणाऱ्या विद्यार्थिनींची संख्याच मोठ्या झपाट्यानें वाढत आहे. ही दुसरी शाळा निघाली तरी मध्यम स्थितीतल्या बऱ्याच विद्यार्थिनी व श्रीमंत स्थितीतील सर्व मुली हुजूरपागेंतच जाणार. आश्रमांत किंवा त्या धर्तीवर चालविलेल्या शाळेत मुलींना दिवसांतून दीड दोन तास गृहकृत्यांत घालावे लागणार, व तें पसंत न करणाऱ्या मुली हुजूरपागेंतच जाणार; या कारणामुळें आपल्या विधवा मुली आश्रमांत न पाठवितो हुजूरपागेंत पाठविल्याची उदाहरणें घडून आली आहेत. दुसरें, बुद्धिविषयक शिक्षणासंबंधाची सोय

निष्काम कर्ममठाचे सेवक

सौ. हरणाबाई व श्री. बा. वि. कौलगेकर
(पान २४२ व २६६)

* * *

गुरुपत्नी

झोसडींतील पहिली विद्यार्थिनी

श्री. म. के. गाडगीळ
(पान २४२ व २६६)

श्री. रमाबाई सोमण
(पान २२७)

श्री. कमलाबाई गरूड
(श्री. छोट्टाई तावडे)

श्री. सदाशिव मोरेश्वर देव
(पान २००)

श्री. पार्वतीबाई आठवले
(पान १८४ व ३३८)

सरकारी शाळांत जितकी चांगली असेल, तितकी अशा शाळेत होऊं शकणार नाही. तेव्हां अशा शाळेमुळे त्या शाळांस कांहीं धक्का पोचेल, असा नुसता विचाराहि मनांत आणण्याचें कारण नाही. 'भिन्नरुचिर्हि लोकः' या न्यायानें ज्यांना आश्रमासारखीच शाळा पसंत वाटते, त्यांच्यासाठी ती उत्पन्न करून कांहीं अधिक मुलींच्या शिक्षणाची सोय करावी, एवढाच उद्देश आहे.

२. अविधवा विद्यार्थिनींच्या शिक्षणाची वर दर्शविलेल्या रीतीनें सोय करणें जरूर आहे असें धरून चालले, तर ती कोठें करावी, असा प्रश्न उत्पन्न होतो. प्रत्येक कार्यासाठीं खटपट करणारी मंडळी वेगवेगळी असणें फार इष्ट आहे; पण तिच्या अभावीं राजकीय, सामाजिक, औद्योगिक, धार्मिक वगैरे सर्व कामें त्याच त्याच व्यक्तींना करावीं लागतात. त्याप्रमाणें विधवांच्या शिक्षणाला वाहिलेलीं माणसें निराळीं, व अविधवांच्या शिक्षणासाठीं खटपट करणारीं निराळीं, असें असतें तर ठीक झालें असतें. परंतु वर दर्शविलेल्या शाळेसारखी शाळा स्वतंत्र प्रयत्नांनीं स्थापित होऊन ती लवकर उदयाला येईल, असा आज तरी कांहीं संभव दिसत नाही. तेव्हां विधवांच्या शिक्षणासाठीं यत्न करणाऱ्या माणसांनींच हाहि प्रश्न हातीं घेऊन त्याची तड लावणें इष्ट दिसतें. आश्रमासाठीं जर हायस्कुलाचे व ट्रेनिंग कॉलेजाचे वर्ग चालवावयाचे आहेत, तर अविधवांसाठीं आश्रमाला कांहींएक निराळी व्यवस्था करायला नको. खालच्या इयत्तांत जरूर पडल्यास कांहीं अधिक शिक्षक ठेवावे लागतील, इतकेंच. तेव्हां माझी सूचना अशी आहे कीं, अविधवा विद्यार्थिनींसाठीं राहण्याची व जेवणखाण्याची सोय आश्रमाजवळ निराळ्या घरांत करून सर्व विद्यार्थिनींसाठीं शाळा एकच करावी, व या सगळ्यांवर देखरेख आश्रमाच्या व्यवस्थापक मंडळीचीच असावी.

३. अविधवा विद्यार्थिनींच्या राहण्याची व जेवणखाणाची सोय करण्याकरितां जें घर लागेल, त्याचा खर्च, शाळागृहाच्या खर्चाचा कांहीं अंश व शिक्षकांच्या पगाराचा कांहीं अंश यासाठीं लागणारा पैसा आश्रमानेंच त्याच्यासाठीं निराळा फंड उभाकरून उत्पन्न करावा. आश्रम ही जबाबदारी घेण्यास तयार नसेल, तर ही जबाबदारी आपल्यावर घेण्याला मी तयार आहे.

४. जलंधर येथील 'कन्यामहाविद्यालयानें' प्रथम कुमारिकांच्या शिक्षणाला सुरुवात केली, व आतां त्यांनीं त्याच संस्थेच्या आश्रयाखालीं विधवागृह सुरू केलें आहे, त्यांत १५ विधवा आहेत. आश्रमानें आपला विस्तार याच्या उलट रीतीनें करण्यास हरकत नाही.

५. पण अशा प्रकारें विस्तार करणें हें आश्रमाच्या ज्या मर्यादा आंखलेल्या आहेत त्यांना अनुसरून होईल काय, हा प्रश्न उत्पन्न होतो. याला माझ्या समजुतीनें 'होय' असें उत्तर देतां येईल. पण इतरांच्या समजुतीनें तें तसें नसलें तरी या

गोष्टीचा समावेश होईल अशा रीतीस नवीन नियम करणे संस्थेच्या हातचें आहे. माझ्या समजुतीनें तशी आवश्यकता नाही. हें कसें तें पाहाः—

तारीख २४ जानेवारी सन १८९७ रोजीं भरलेल्या आश्रमाच्या साधारण सभेंत पुढील नियम पसंत झाला.

“आश्रमांतील शिक्षणाचा फायदा घेण्यासाठीं आपल्या ताब्यांतील जीव-
द्धर्तृका स्त्रियांस किंवा कुमारिकांस पूर्ण खर्च देऊन आश्रमांत ठेवण्याची कोणा
पालकाची इच्छा असल्यास, विधवांना मदत करणे हा जो आश्रमाचा मुख्य हेतु
त्याला कोणत्याहि रीतीनें बाध येत नसेल, तर त्यांना आश्रमांत घेण्याला
हरकत नाही.”

हा नियम मंडळी कायदेशीर रीतीनें नोंदली जाण्याच्या पूर्वीचा आहे. सन
१८९८ च्या ऑक्टोबर महिन्यांत मंडळी नोंदली गेली, त्यावेळचा नियम येणें-
प्रमाणें आहे. हा नियम २४ जुलई १८९८ रोजीं भरलेल्या साधारण सभेंत पास
झालेला आहे :—

The objects for which the Association is established are :—

- (a) To establish and maintain Home, Schools and other similar institutions for the education and training, moral, literary, scientific, technical and professional of Hindu females generally and specially of Hindu widows belonging to castes, who cannot by the custom of the caste remarry.
- (b) To create and maintain a class of Hindu sisters of charity and mercy.

पुढें तारीख ११ डिसेंबर १९०२ रोजीं भरलेल्या व्यवस्थापक मंडळीच्या सभेंत ठराव झाला तो येणेंप्रमाणें :—

“आश्रमांतील शिक्षणाचा फायदा घेण्यासाठीं सुवासिनींस अगर कुमारिकांस पूर्ण खर्च देऊन आश्रमांत ठेवण्याची त्यांच्या पालकांची इच्छा असल्यास, आश्रमांत जागा असेल तर त्यांस घेण्यास हरकत नाही. परंतु अशा रीतीनें घेतलेल्या मुलींची संख्या आश्रमांतील विद्यार्थिनींच्या संख्येच्या एक तृतीयांशाहून अधिक नसावी, व केव्हांहि जागेच्या अडचणीमुळे विधवा विद्यार्थिनीस शाळेंत घेतां येत नाही असा प्रसंग आल्यास सुवासिनी अगर कुमारिका विद्यार्थिनीस काढून विधवा विद्यार्थिनीसाठीं जागा करावी.”

स्त्रीशिक्षणासाठीं एखादें मिशन काढून तें हिंदु सिस्टर्सनीं चालविणें व त्यासाठीं आश्रमानेंच एखादा निराळा फंड काढून त्यांतून गांवोगांवीं मुलींच्या शाळा काढणें,

हे देखील आश्रमाच्या मर्यादेबाहेर होणार नाही. अशी पहिली शाळा अविधवा मुलींसाठी आश्रमांतच काढावी असें माझे म्हणणे आहे. आतां वेगळी शाळा काढणे गैरसोईचें व विनाकारण अधिक खर्चाचें असल्यामुळे विधवा व अविधवा यांसाठी एकच शाळा ठेवण्यास हरकत नाही.

६. आतां विधवाशिक्षणासाठी खटपट करणाऱ्या माणसांनीच हे काम हाती घेतलें असतां, त्यांचें विधवा शिक्षणाच्या कामाकडे दुर्लक्ष्य होऊन त्या कार्याचा विस्तार व्हावा तितक्या झपाट्याने होणार नाही, असा आक्षेप येईल, व तो कांहीं अंशी खरा आहे; तथापि दुसऱ्या कार्याचेंहि महत्त्व लक्षांत आणलें व स्त्रियांची एक मोठी शाळा अगदी स्वतंत्रपणें चालविण्यानें आपल्या सुशिक्षित स्त्रियांना जें शिक्षण मिळणार आहे त्याकडे लक्ष दिलें, तर पहिल्या कार्यानें दुसऱ्या कार्यासाठी थोडासा स्वार्थत्याग करण्याला तयार व्हावें असें मला वाटतें. अजून आश्रमांत घेण्याला योग्य अशा कोणत्याहि विधवेचा अर्ज नामंजूर करण्यांत आला नाहीं, व अशा अठरा वर्षांच्या आंतल्या विधवेचा अर्ज नामंजूर करण्याची पाळी, हें नवीन कार्य हातांत घेतलें तरी पुढेहि दहापांच वर्षे येणार नाही, अशी आश्रमाच्या कार्यकारी माणसांस उमेद आहे.

७. या नवीन कार्यामुळे कांहीं कुमारांच्या ब्रह्मचर्याची मर्यादा दोनतीन वर्षे सहज वाढण्यासारखी आहे. प्रौढ कुमारांस निर्धास्तपणें ठेवितां येईल असें स्थळ लोकांच्या पसंतीला उतरण्यासारखें असल्यास, त्याचा फायदा घेणारीं कांहीं मनुष्ये स्वचित् निघतील.

८. या दुसऱ्या कार्यानें आश्रमाला अप्रत्यक्ष रीतीनें बराच फायदा होईल. आश्रमाची संस्था जरी हल्लीं थोडीशी लोकप्रिय झाली आहे, तरी तिच्याविषयीची विश्वसनीय माहिती अजून मोठ्या प्रमाणानें लोकांत पसरली पाहिजे. कुमारिका आश्रमांत येऊं लागल्या, म्हणजे अर्थात् त्यांच्या पालकांमध्ये आश्रमाविषयी विशेष प्रकारची सहानुभूति उत्पन्न होणार, व त्यांच्या सोयऱ्याधायऱ्यांनीं त्यांच्या वर्तनावर टीका केल्यास ते परस्परच त्यांची समजूत करून देणार. शिवाय या कुमारांच्या लक्ष्में होऊन त्या समाजांत वावरूंक लागल्या म्हणजे त्या आश्रमांतल्या मुली म्हणून शेजारीपाजारी साहाजिकच त्यांना आश्रमाविषयीं अनेक प्रश्न करणार. अशा रीतीनें आश्रमाचे अनेक हितचिंतक उत्पन्न होण्याचा संभव आहे.

९. आश्रमाची व्यवस्थापक मंडळी या प्रश्नाचा सहानुभूतिपूर्वक विचार करील, अशी आशा बाळगून पुरें करितों.

या सक्युलरचा विचार ता. ६ फेब्रुवारी १९०७ रोजी भरलेल्या कमिटीच्या सभेत झाला. त्यावर ठराव झाला तो असा:—

“सुवासिनी व कुमारिका विद्यार्थिनींचा प्रश्न रा. कर्वे यांनी आणिला. त्यावर वाटाघाट होऊन हा प्रश्न या संस्थेचा नाही, असा ठराव झाला. सदरवद्दल रा. कर्वे यांनी जरूर वाटल्यास दुसरी संस्था काढावी.”

झाले! माझ्या आकांक्षांना आश्रम थोडा तरी वाव देईल ही माझी आशा विकल झाली! वेगाने वहात येणारा पाण्याचा लोंढा एखाद्या उंच बांधाशी येऊन कांहीं वेळ जरी थंबकून राहिला, तरी मागून नेट झाला म्हणजे तो आपणासाठी वेगळा मार्ग करून त्या वाटेने वाहू लागतो. त्याप्रमाणे माझ्या मनोवृत्तीची स्थिति होऊन त्या वेगळा मार्ग शोधू लागल्या.

४९. महिलाविद्यालयाचा जन्म

कुमारिका व सुवासिनी यांच्या शिक्षणासाठी आश्रम आणखी कांहींएक करून इच्छित नाही ही गोष्ट ठरल्यानंतर मी मोठ्या अडचणीत पडलों. आश्रमासारखी जेथली राहणी आहे व जेथे बेताच्या खर्चात शिक्षण होऊ शकेल, अशा शाळेत आपल्या मुलींता शिक्षण देण्याची इच्छा लोकांमध्ये वाढत्या प्रमाणावर दिसून येत असतां तिचा फायदा घेतां येऊं नये, या गोष्टीचें मला अतिशय वाईट वाटे. सामान्यतः स्त्री-शिक्षणासंबंधानें व कुमारािकांच्या लग्नाची वयोमर्यादा वाढविण्यासंबंधानें माझ्या मनोवृत्ति दिवसेंदिवस अधिकाधिक प्रबल होत चालल्या होत्या. दक्षिणी नव्हे अशा एका थोर मनाच्या हिंदु गृहस्थाला ब्रह्मचर्यफंडाला मदत करण्यासंबंधानें मीं यापूर्वी बरेच माहिजे विनंती केली होती. ब्रह्मचर्यफंडाची कल्पना येणेंप्रमाणें आहे:—

‘वीस वर्षांचें वय होईपर्यंत मुलीचें लग्न करणार नाही, व मुलीचें शिक्षण आपच्या देखरेखीखालीं चालवीन, असें गरीब मुलींच्या पालकानें कबूल करावयाचें, व आम्ही सोळासतरा वर्षांचें वय होईपर्यंत मुलीचें शिक्षण चालवून पुढें तीं होतकरू दिसली, व आणखी शिकण्याची तिला हौस असली, तर तिला अधिक शिकू घावयाचें, नाहीं तर तिला लग्नाची परवानगी घावयाची.’

कांहीं कुमारािकांना चांगलें शिक्षण मिळून प्रौढ वयांत त्यांचे विवाह झाल्याची उदाहरणें समाजांत घडवून आणावीं, हा ब्रह्मचर्यफंडाचा हेतु आहे. हा हेतु त्या गृहस्थांना पसंत पडून त्यांनीं ब्रह्मचर्यफंडाला दरमहा २५ रुपयेप्रमाणें मदत देण्याचें

कबूल करून ती मदत त्यांनीं सातआठ वर्षे दिली, व नंतर दुसऱ्या एका अधिक जखरीच्या कार्याला ती घाबयाला सांपडावी म्हणून तीन वर्षांपूर्वी ती बंद करण्यांत आली. त्या मदतीनें मला बरीच उमेद वाटूं लागली होती. आश्रम या कार्मी अगदीं उदासीन राहणार नाही. असें वाटल्यावरूनच तो प्रश्न मीं कमिटींत आणला होता. तेथें निराशा झाल्यामुळे दुसरी संस्था काढण्यावांचून गतीच नाहीशी झाली; पण आश्रमाच्या संस्थेचें बरेचसें ओझे शिरावर असतां दुसऱ्या संस्थेचें ओझे अंगावर घेणें सोपें काम नव्हतें. बरें, तयार झालेल्या लोकमताचा फायदा न घेणें म्हणजे पुढें पाऊल टाकण्याला प्राप्त झालेली उत्कृष्ट संधि घालविणें होय, असें मला वारंवार वाटे. उलट पक्षीं आश्रमाच्या धर्तीवर अशा विद्यार्थिनींसाठीं निराळी शाळा काढण्याचा विचार मनांत आला, म्हणजे अवर्णनीय जबाबदारी मूर्तिमंत डोळ्यांपुढें उभी राहून छाती दडपून जाई. अशा विचारांच्या व मनोवृत्तीच्या झटापटींत कांहीं काळ जाऊन अखेरीला, काय होईल तें होवो, या कार्मी उडी घ्यावयाची, असा मनाचा धडा केला, आणि केवळ स्वतःच्या जबाबदारीवर तारीख ४ मार्च १९०७ रोजी रंगपंचमीच्या दिवशीं, लकडी पुलाजवळच्या डे. ए. सोसायटीच्या ताब्यांतील जुन्या व पडक्या पण प्रशस्त वाड्यांत* सहा विद्यार्थिनींनिशीं महिलाविद्यालयाला सुरुवात केली, व ६ मार्च १९०७ च्या दैनिक ज्ञानप्रकाशांत या संस्थेच्या हेतूंबद्दल वगैरे स्पष्टीकरण करण्यासाठीं स्वतःच्या सहीनें एक लेख प्रसिद्ध केला. तो येणेंप्रमाणें :—

“(१) अनाथबालिकाश्रम स्वतंत्रपणें स्थापित झाल्यापासून आज आठ वर्षे मला जो अनुभव आला आहे, त्यावरून असें घाटतें कीं, खुद्द आश्रमांत किंवा आश्रमाच्या धर्तीवर चालविलेल्या दुसऱ्या एखाद्या शाळेंत मुलींचें शिक्षण वेताच्या स्वर्चानें होण्यासारखें असेल, तर बरेच लोक आपल्या आविवाहित अगर विवाहित मुलींस अशा शाळेंत ठेवून शिक्षण देण्यास तयार होतील. हल्लीं आश्रमांत अशा प्रकारच्या १९ विद्यार्थिनी आहेत. असल्या येतील तितक्या मुली आश्रमांत घेतां आल्या असत्या, तर त्यांच्या शिक्षणाकरितां अशी निराळी शाळा काढण्याची आवश्यकता राहिली नसती; परंतु अनाथबालिकाश्रमाची कर्तव्यमर्यादा विस्तृत करणें इष्ट नसल्यामुळे अशा विद्यार्थिनींच्या कित्येक अर्जांस नकाराचा जबाब घावा लागतो. अर्थात्, कित्येक पालकांच्या मनांत असूनहि त्यांच्या मुलींना अशा प्रकारच्या शाळेचा फायदा मिळूं शकत नाही. ही अडचण दूर करावी या हेतूनें महिलाविद्यालयाची सुरुवात करण्यांत आली आहे.

“(२) आज डोळ्यांपुढें असलेले महिलाविद्यालयाचे उद्देश येणेंप्रमाणें आहेत :—

* हा वाडा पुढें अनाथ हिंदु महिलाश्रमानें विकत घेऊन त्या जागीं स्वतःची नवी इमारत बांधली.

(अ) गृहिणीपदाचीं कर्तव्ये व जवाबदाच्या ज्याच्या योगानें मनावर पूर्णपणें ठसतील, व ज्याच्या योगानें समाजविषयक कर्तव्यांविषयी चांगली ओळख होऊं शकेल असें शिक्षण देऊन आपल्या समाजांत कांहीं सुशिक्षित स्त्रिया तयार करण्याचा यत्न करणें.

(ब) मुलांप्रमाणेंच मुलींच्याहि ब्रह्मचर्यव्रताची मुदत आठ वर्षांच्या वयानंतर पुढें बारा वर्षांची व्हावी, व त्यांच्या विवाहकालाची मर्यादा वीस वर्षांवर यावी, हें अंतिम साध्य शक्य होण्यासाठीं यत्न करणें.

“(३) पहिला उद्देश साधण्यासाठीं शिक्षण यावयाचें तें कोणतीहि परीक्षा अगर सरकारी शाळांतील इयत्ता साध्य ठरवूनच न देतां व्यवहारांतील बऱ्याच गोष्टींची सामान्य माहिती होईल अशा प्रकारचें दिलें जाईल. परंतु पहिलीं चारपांच वर्षे हें शिक्षण झाल्यानंतर पुढें आणखी चारपांच वर्षे विद्याभ्यासासाठीं मिळूं शकतलि अशी ज्या विद्यार्थिनींची स्थिति असेल, त्यांना त्यापुढील काळांत मॅट्रिक्युलेशन अथवा शिक्षकिणीची परीक्षा हें साध्य ठरवून शिक्षण देण्यांत येईल. हौसेनें परोपकारांतच आपला जन्म घालवावा असें कोणाला वाटल्यास अथवा संसारांत पडल्याबरोहि द्रव्याच्या बाजूनें मद्यत मिळविणें जरूर झाल्यास परीक्षेचें साधन फार उपयोगी पडतें. सध्या यांचचार विद्यार्थिनी व एक शिक्षक यांनीच शक्य तेवढें करावयाचें आहे; परंतु विद्यालयाचा विस्तार होऊन द्रव्याचें साधन शक्य झाल्यास इयत्ता ठरविणें त्या प्रो. वामुदेव बळवंत पटवर्धन यांनीं सुचविलेला नवीन अभ्यासक्रम व रा. व. चिंतामण विनायक वैद्य यांनीं आपल्या स्त्रीशिक्षणावरील निबंधांत स्त्रियांसाठीं सुचविलेला नवीन अभ्यासक्रम हे लक्षांत घेऊन ठरविण्यांत येतील.

“(४) दुसरा उद्देश अत्यल्प प्रमाणानें तरी फलरूप व्हावा, म्हणून कांहीं गरीब परंतु धाडसी लोकांच्या मुलींचें शिक्षण विद्यालयानें आपल्या खर्चानें चालवावें, असें योजिलें आहे. कित्येक गरीब पण कुलीन पालक आपल्या मुलींच्या शिक्षणाचा खर्चाचा भार कोणीं सोसल्यास त्यांना वीस वर्षांचें वय होईपर्यंत शिक्षणासाठीं विद्यालयांत ठेवण्याला तयार होतील. ज्यांना पैसा खर्च करण्याचें सामर्थ्य असतें, त्यांच्या अंगीं मानसिक धैर्याची उणीव असते; पण ज्यांच्या अंगीं मानसिक धैर्य असतें, त्यांच्याजवळ द्रव्याचें बळ नसतें. अशा स्थितींत ‘आंधळा माणूस व लंगडा माणूस’ या गोष्टींत सांगितल्याप्रमाणें एकमेकांची उणीव एकमेकांनीं भरून काढल्यास मोठें कार्य घडून येऊं शकेल. ज्यांच्या अंगीं या कामीं लागणारें मानसिक धैर्य असेल, त्यांना ही गोष्ट आवडणाऱ्या धनिक गृहस्थांकडून साहाय्य झालें पाहिजे. अशा रीतीनें पुष्कळशा सुशिक्षित स्त्रिया तयार करणें सध्याच्या काळीं अतिशय महत्त्वाचें व जरूरीचें आहे. हें काम द्रव्याच्या बळानें बरेंच होण्यासारखें आहे. यासाठीं या कामाकरितां एक

वेगळा फंड करून त्यांतून काहीं मुलींचें शिक्षण चालवावें असा हेतु आहे. “ वीस वर्षांचें वय पुरें होईपर्यंत आमच्या मुलींचा काळ अध्ययन व अध्यापन यांत जावा, या हेतूनें आम्हीं आपल्या मुली विद्यालयाच्या स्वाधीन केल्या आहेत. त्यांचा सर्व खर्च विद्यालयानें चालवावा. ही मुदत भरण्यापूर्वीं कोणत्याहि कारणानें आम्हीं आमच्या मुलीला काढून नेलें, तर दरमहा पांच रुपयेप्रमाणें त्यांच्यासाठीं विद्यालयानें केलेच्या खर्चाची रकम आम्ही भरून देऊं,” असा पालकांकडून करार घ्यावयाचा. अशा मुलींची संख्या अर्थात्च फंडावर अवलंबून राहणार.

“ विवाहाच्या वयाची मर्यादा साधल्यास दोनतीन वर्षे पुढें ठकलावी, असें कित्येकांच्या मनांत असतें; परंतु आपल्या हल्लींच्या समाजस्थितींत चौदा वर्षांहून अधिक वयाच्या अविवाहित मुलींना राहण्यास योग्य परिस्थिति नसते. यासाठीं मुलींचीं लग्नें घाईनें कशीं तरी करून घ्यावीं लागतात; परंतु या मर्यादेच्या बाहेर वर्ष दोन वर्षे मुली अविवाहित राहिल्या, तरी त्यांची राहण्याची व विद्याभ्यासाची सोय करून पालकांची ही अडचण दूर करावी, असाहि विद्यालयाचा हेतु आहे.

“ (५) विशेषतः मध्यम व गरीब स्थितीतील लोकांना या विद्यालयाचा उपयोग व्हावा म्हणून दरमहा पांच रुपयांत प्रत्येक मुलीचा खर्च भागवावा अशी तजवीज केली आहे. पुस्तकें कपडे यांसाठीं मात्र पालकांना वेगळा खर्च पडेल. शिक्षकांची वगैरे मदत नसल्यामुळे तूर्त इंग्रजी पहिल्या इयत्तेपुढें ज्यांची मजल गेली नाही अशा विद्यार्थिनींना मात्र घेतलें जाईल.

“ (६) धर्माशिक्षण व नीतिशिक्षण यासंबंधानें अनाथबालिकाश्रमांत सुरू असलेला क्रमच येथेहि चालू राहिल. Liberal Hinduism - म्हणजे उदार हिंदु-धर्माचें शिक्षण मिळावें अशी योजना केली आहे. पुढील गोष्टींकडे विशेष लक्ष पुरविलें जाईल:--

(अ) Plain living and high thinking - साध्या वृत्तीचें राहणें व श्रेष्ठ विचारांचें आणि मनोवृत्तीचें पोषण करणें.

(ब) धर्मोदार्य - भिन्नभिन्न जाति, धर्म व मते यांच्यासंबंधानें उदार वृत्ति उत्पन्न करणें.

(क) कर्तव्यजागृति - स्वतःचें ओझे निमुटपणें सहन करून दुसऱ्याचेंहि थोडें-फार ओझे उचलण्याची प्रवृत्ति उत्पन्न करणें.

हल्लींच्या आपल्या हीन स्थितींत या गुणांची अत्यंत आवश्यकता आहे.

(ड) मुलींच्या हातून गृहकृत्ये करविणें; दुसऱ्याच्या मदतीवांचून पांच पातांचा साधा स्वयंपाक करतां आल्यावांचून विद्यालयातील कोणत्याहि मुलीचें शिक्षण पुरें झालें असें समजलें जाणार नाही.

“(७) अशा प्रकारचें विद्यालय शहरापासून दूर असणें फार जरूर आहे. परंतु बरेच लोक त्याचा उपयोग करून घेण्याला तयार आहेत असें अनुभवानें सिद्ध झालें पाहिजे, व त्यासाठीं मोठें द्रव्यबलहि उत्पन्न झालें पाहिजे. या पुढल्या गोष्टी आहेत. येथें एवढें दिग्दर्शन पुरें आहे.

“(८) तूर्त या विद्यालयाचे दोन फंड केले आहेत; एक ब्रह्मचर्य व दुसरा शिक्षण फंड. पाहिल्यांतून वीस वर्षांचें वय होईपर्यंत अध्ययन व अध्यापन यांत काळ घालविणाऱ्या मुलींचा खर्च चालावयाचा व दुसऱ्यांतून शिक्षक व इतर नोकरांचा पगार वगैरे खर्च चालावयाचा. कोणत्याहि फंडाला एका पैशापासून जी मदत मिळेल तिचा आभारपूर्वक स्वीकार केला जाईल. स्वीकार करतांना फंडाचा निर्देश केला नसेल तर ती मदत शिक्षणफंडाकडे घेतली जाईल. लोकांकडून मिळणाऱ्या मदतीची पोंच दरमहा ज्ञानप्रकाशांतून दिली जाईल.

“(९) या विद्यालयाची हरएक प्रकारची जबाबदारी खालीं सही करणारा-वर आहे. या संस्थेला आपलें आयुष्य अर्पण करणाऱ्या स्त्रिया मिळव्या व या संस्थेची सर्व जबाबदारी हळूहळू त्यांजवर सोंपवावी असा हेतु आहे; परंतु जन्म आणि मरण हीं जशीं प्राणिमात्राच्या तशीच संस्थांच्याहि पाठीला लागली आहेत. या सृष्टिनियमाला अनुसरून पूर्णावस्थेला येण्यापूर्वीच या विद्यालयाचा अंत होणार असला, तर त्या प्रसंगीं देण्याघेण्याची सर्व वाट लावून कांहीं शिल्लक राहिल्यास ती अनाथबालिकाश्रमाच्या स्वाधीन केली जाईल.

“(१०) एका कार्याला लोकांकडून भरपूर मदत मिळाल्यानें उत्तेजन येऊन या दुसऱ्या कार्याचा भार शिरावर घेतला आहे. ‘सर्वारम्भास्तंबुलाः प्रस्थमूलाः’ या न्यायानें द्रव्याच्या मदतीवांचून एक पाऊलहि टाकतां यावयाचें नाहीं, हें ध्यानीं आणून याहि कार्याला बहुजनसमाज मदत करील अशी आशा आहे.

“धोंडो केशव कर्वे”

अशा रीतीनें महिलाविद्यालयाची कल्पना लोकांपुढें ठेवून कार्यसिद्धीसाठीं धिम्मोपणानें यत्न करूं लागलीं.

५०. महिलाविद्यालयाचा पुण्यातील जीवनक्रम

सुरुवातीच्या दिवशीं विद्यालयांत सहा विद्यार्थिनी होत्या. पैकीं तीन ब्रह्मचर्य फुडांतून पूर्वीं आश्रमांत शिकत होत्या त्या, व तीन माझ्या थोर मनाच्या दोघां मित्रांच्या मुली होत्या. या गृहस्थांनीं या नवीन उद्योगाला मदत करण्यासाठीं आपल्या मुलींचा खर्च देऊन त्यांना मुद्दाम विद्यालयांत आणून ठेविलें.

अशा रीतीनें महिलाविद्यालयाची सुरुवात होऊन त्याची वाढ होऊं लागली. आरंभीं विद्यालयाची वेगळी शाळा केली, व माझे लहानपणचे गुरुजी श्रीयुत वि. ल. सोमण यांना शिक्षकाचें काम करण्यासाठीं विनंती केली. ते बडूय हें आपलें राहण्याचें गांव सोडून या कामासाठीं पुण्यांत आले, व पुढें या शाळेंत त्यांची जरूर नाहींशी झाल्यानंतर ते पुण्यालाच राहिले. हे विद्यालयांतील मुलींना इंग्रजीवांचून इतर विषय शिकवीत व इंग्रजी मी शिकवीत असें. घरांतील व्यवस्था माझ्या ज्या मेहुणीनें कष्ट करून आश्रमाच्या आरंभींच्या दिवसांत मदत केली, तिजवरच सोंपविली. आतां आश्रमाला सुरळीत मार्ग लागला होता आणि विद्यालयाला तिच्या निरपेक्ष श्रमांची फार जरूर होती. पहिलीं दोन वर्षे विद्यालयांत काम करून ती परत आश्रमांत आली. तिचीं अलीकडील दोनतीन वर्षे प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यांतच गेलीं व अखेर अडीच वर्षांपूर्वीं आश्रमांतच तिचा अंत झाला.*

आरंभीं विद्यालयाच्या मार्गांत अडचणी फार होत्या. विद्यालयाच्या पहिल्या वार्षिक रिपोर्टांत पुढील मजकूर आहे :—

“आश्रमांत आतां सर्व प्रकारचा जम बसलेला आहे. तेथें आपल्या मुली पाठविण्यास लोक सहज तयार होतात. पण विद्यालयाच्या आरंभींच्या स्थितींत सर्व प्रकारची गैरसोय असणार; तेव्हां येथें मुली पाठविण्यास लोक कचरतील ही गोष्ट लक्षांत आलेली असूनहि पुढें पाऊल टाकण्यांत आलेलें आहे. कालेंकरून आश्रमाच्या सर्व सोयी विद्यालयालाहि प्राप्त होतील या आशेवरच हें धाडस केलें आहे.”

विद्यालयांत वर्षअखेर चौदा मुली झाल्या. मुली थोड्या आणि त्या मानानें वर्ग फार अशी स्थिति झाली. विद्यालय पुण्यांत असेल, तोंपर्यंत त्याची विशेष वाढ होणें शक्य नाहीं हें मला दिसत होतें. संधि सांपडेल तेव्हां विद्यालय आश्रमा-शेजारीं न्यावें असा माझा निश्चय झाला होता. तेव्हां विद्यालय पुण्यांत असेल तोंपर्यंत तें नुसतें बोर्डिंग म्हणून चालवून मुलींचें शिक्षण त्यांना इतर शाळांत पाठवून करून घ्यावें असा क्रम मीं सुरू केला.

* पान १०६ व १३७ पहा.

१९०९ च्या जानेवारीत प्रसिद्ध झालेल्या विद्यालयाच्या रिपोर्टात पुढील मजकूर आहे.

“बऱ्याच संकटांतून पार पडून त्याला (विद्यालयाला) आतां स्थिरता येण्याची आशा वाटत आहे. गेल्या जून महिन्यांत विद्यालयाची स्थिति अतिशय वाईट झाली होती. वर्गण्यांच्या उत्पन्नांतून दरमहा सुमारे शंभर रुपये खर्च करणे भाग होतें, व विद्यालयाची एकंदर शिल्लक दोनशांहून अधिक नव्हती. विद्यालयाची कल्पना आज नाहीं उद्यां तरी समाजाला मान्य होणार व ही एक अत्युपयोगी संस्था होऊन राहणार अशा दृढ अद्वेनेच या संस्थेला आरंभ झालेला आहे; पण ‘दसऱ्याला जंगेल तर दिवाळी पाहील’ या म्हणीप्रमाणें विद्यालयाच्या अस्तित्वावरच गदा येते कीं काय, अशी काळजी उत्पन्न झाली होती; पण तिचा लवकरच निरास झाला. या वेळीं कांहीं मित्रांकडूनच चांगली मदत झाली. मुंबईतील एका बाईना विद्यालयावरील संकटाची बातमी कळल्यामुळें त्यांनीं मोठ्या उत्साहानें मुष्टिफंड गोळा करून सुमारे पावपह्या तांदूळ जमविले व अल्प देणग्या मिळवून सव्वासात रुपये जमा केले. ही थोडीशी मदत कशी पाठवावी, असा त्यांना संकोच वाटे. अखेरीस धीर करून ती त्यांनीं पाठवून दिली.”

अशा अडचणींतून निघून महिलाविद्यालयाचें पाऊल हळूहळू पुढें पडत चाललें. विद्यालयाची जागा अगदीं भरून जाऊन आणखी मुली घेण्याची सोय नाहींशी झाली. यामुळें विद्यालयाची वाढ थंबवून राहिल्यासारखें झालें. विद्यालय शहरापासून दूर नेण्याच्या कल्पनेचा जम लवकर बसेना. एक गोष्ट मात्र अत्यंत उत्साहजनक घडली. निष्काम-कर्म-मठाच्या कल्पनेला १९१० च्या अखेर मूर्त स्वरूप येऊन चार वर्षे महिलाविद्यालयाची जबाबदारी जी एकट्या मजवर होती, ती निष्काम-कर्म-मठानें आपणाकडे घेतली. महिलाविद्यालयाच्या पुढील प्रगतींत निष्काम-कर्म-मठाच्या दोघां सेवक मित्रांकडून मोठें साहाय्य झालें. हे दोघे गृहस्थ म्हणजे श्रीयुत महादेव केशव गाडगीळ व बाळाजी विनायक कौलगेकर हे होत. पहिले गृहस्थ बी. ए. असून चाळिशीच्या सुमाराचे आहेत. बडोद्यांत मोठ्या हुद्यावर असलेले प. वा. ज. स. गाडगीळ यांचे हे पुतणे व इंदुप्रकाशाशी संबंध असलेले प. वा. केशवशास्त्री गाडगीळ यांचे चिरंजीव. यांना मुलगा नसून दोन मुली आहेत. वडील मुलगी संसारांत पडलेली असून दुसरी लहान आहे, व ती अजून शिकत आहे; ती इंग्रजी सातव्या इयत्तेंत आहे. यांना पूर्वी बडोदें संस्थानांत नोकरी होती. तिचा राजिनामा देऊन अशा कार्मी मदत करण्याकरितां ते कुटुंबासह इकडे आले. दुसरे गृहस्थ मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा झालेले असून पन्नाशीच्या सुमाराचे आहेत. हे सातारा जिल्ह्यांतील एका गांवीं आपल्या जमीनजुमल्याची व्यवस्था पहात असत. यांनीं प्रौढ वयांत स्वतःच्या परिश्रमानें शिक्षण मिळविलें होतें, व

देशोद्धाराची तळमळ यांना लहानपणापासून असल्यामुळे यांनी अनेक धडपडी केल्या होत्या. असल्या हेतूनेच ते शेतकीत पडले होते. यांनाहि मुलगा नसून दोन मुलीच आहेत. त्यांना शिकविण्यासाठी यांची तळमळ सुख झाली, व त्यांनी एक-दोन वर्षे माझ्याशी पत्रव्यवहार चालविला. हे दोघेहि गृहस्थ, यांची वेताच्या जबाबदारीचीं आटोपशीर कुटुंबे असल्यामुळे या कामीं फार उपयोगी पडतील असें जाणून त्यांना सकुटुंब या कार्याला वाहून घेण्याविषयी विनंती केली व ती त्यांनी मान्य केली. विद्यालयाला आज जें स्वरूप आलेलें दिसत आहे, त्याचें बहुतेक श्रेय या उभयतांना आहे.

१९११ च्या जानेवारीत प्रसिद्ध झालेल्या विद्यालयाच्या चवथ्या रिपोर्टांत पुढील विचार आहेत :—

“महिलाविद्यालय ही संस्था अजून फार लहान आहे खरी, तरी तिची योग्य प्रकारची जोपासना झाल्यास तिजमध्ये प्रचंड शक्ति उत्पन्न होऊं शकेल, असें बीज तिच्यांत आहे. हिंदी समाजांत फार मोठें स्थित्यंतर होत आहे—किंबहुना त्याचा पुनर्जन्म होत आहे—असें म्हटलें तरी चालेल. या संस्थेकडून बराच मोठा कार्यभाग व्हावयाचा आहे, हें भविष्य तिच्या चालकांच्या लक्षांत आलेलें आहे, व परमेश्वरकृपेनें तें खरें ठरेल असा भरंवसा त्यांना वाटत आहे. या संस्थेचीं सूत्रे निष्काम-कर्म-मठाच्या स्वाधीन होणें ही ईश्वरी योजनेतलीच एक पायरी आहे. या व असल्या संस्थांच्या उपयोगी पडण्याची आपली बुद्धि कायम रहावी एवढेंच मठाच्या सेवकसेविकांचें जगच्चालकाजवळ मागणें आहे.”

वरील विचार रिपोर्टांत नमूद झाले, त्या वेळीं विद्यालय पुण्यांत असून तें घुळीत खेळणाऱ्या मुलाप्रमाणें अगदीं साधें व लहान होतें. तें आश्रमाजवळ जाण्याचा त्या वेळीं कांहींएक संभव दिसत नव्हता. आश्रमाशेजारीं तें न्यावें अशी इच्छा मात्र उत्कट होती, पण ती तडीला जाण्याचा मार्ग दिसेना.

५१. आश्रमाच्या शेजारीं विद्यालयाची स्थापना

अनाथबालिकाश्रम व महिलाविद्यालय या दोन्ही संस्थांची जबाबदारी मलाच वहावी लागणार हें स्पष्ट दिसत होतें, व उभय संस्थांचा एकजीव होणें हें दोहोंच्याहि हिताचें आहे, अशी माझी ठाम समजूत होती. यामुळे आश्रमाच्या शेजारीं ही संस्था नेण्याला संधि मिळेपर्यंत पुण्यांतच तिची हळूहळू वाढ होईल, अशी खटपट चालविली.

आश्रमाशेजारीं विद्यालय नेण्याची इच्छा पुष्कळ दिवस जागच्याजागींच

राहिली. आश्रमाशेजारच्या जमिनी विकत घेण्याचे यत्न महिलाविद्यालयाची कल्पना निवण्याच्या आधीपासून चालले होते; पण त्यांना यश आलें नव्हतें. यासंबंधानें आम्हांला मोठाच विचार पडला होता, व काय करावें तें सुचेना. इतक्यांत १९११ च्या मार्च महिन्यांत आश्रमाशेजारची सुमारे पांच एकर जमीन विकत मिळण्याचा सुयोग आला, व भारी किंमत पडली तरी ती देऊन १६५० रुपये खर्च करून जमिनीची खरेदीपत्रके केली. या कामीं श्रीयुत के. मो. फडके यांनीं फारच खटपट केली. यांच्या मदतीवांचून हें कार्य तडीला गेलें नसतें.

जमीन हातीं आल्याबरोबर श्रीयुत गाडगीळ, श्रीयुत कौलगेकर व मी या त्रिवर्गाला अतिशय आनंद झाला व आम्ही या जमिनीवर इमारत बांधण्याच्या उद्योगाला लागलों. विद्यालयाची बहुतेक शिल्लक म्हणजे १६५० रुपये जमीन खरेदी घेण्याला लागले. बाकी शिल्लक काय ती पांचचारशें रुपये उरली. इमारत प्रथम पंधरा हजार रुपयांची करावी, असा आमचा बेत होता; पण तेवढ्यांत जुळेना यामुळे तो अंदाज पंचवीस हजारांचा झाला. ही रक्कम आणाची कोठून, हा आम्हांला मोठाच विचार पडला. आम्ही सर्व मध्यम स्थितीतलीं माणसें. तथापि शक्य तें आपण केल्यावांचून गति नाही हें पाहून, आपल्या पश्चात् कुटुंबाची तरतूद म्हणून ठेविलेली प्रत्येकीं तीन हजार रुपयांची रक्कम संस्थेला कर्जाऊ घ्याची, असें आम्ही ठरविलें. याप्रमाणें नऊ हजारांची सोय झाली. बाकीची रक्कम कशी मिळवावी, याचा फारसा विचार न करितां आम्ही इमारतीला सुरुवात केली. कोणी कर्ज दिल्यास ठीक, नाही तर दिवेंचरें काढून रक्कम उभी करावी, असा आमचा विचार होता, आणि त्याप्रमाणें आमचे प्रयत्न चाललेहि होते. इतक्यांत आमची काळजी दूर करणारी अनपेक्षित मदत आम्हांला मिळाली. महिलाविद्यालयासाठीं मुंबईच्या गांधर्वमहाविद्यालयानें एका जलशाचें उत्पन्न देऊं केलें होतें. त्या जलशाचीं तिकिटें खपविण्याची खटपट श्रीयुत गाडगीळ हे करीत होते. त्यांनीं श्री. एच्. ए. वाडिया, बॅरिस्टर यांची गांठ घेतली, व कांहीं तिकिटें घेण्याविषयीं विनंती केली. शिवाय विद्यालयाच्या इमारत फंडाला त्यांजकडून मदत मिळण्याविषयींहि गोष्ट काढली. तेव्हां त्यांनीं विद्यालयाचे रिपोर्ट, इमारतीचा नकाशा व अंदाजपत्रक वगैरे कागद श्रीयुत गाडगीळ यांजकडून मागून घेतले. नंतर सुमारे एक महिन्यानें एन्. एम्. वाडिया धर्मफंडाच्या सेक्रेटरीकडून पत्र आलें. कीं, “एन्. एम्. वाडिया यांच्या मातुःश्री, बाई मोटलीबाई, यांचें नांव इमारतीला देत असाल, तर या फंडांतून अंदाजाच्या रकमेचा म्हणजे पंचवीस हजारांचा एक तृतीयांश देणगी देण्याची दृष्टीची इच्छा आहे.” ‘वसुधैव कुटुंबकम्’ या वाक्याचा उच्चार अनेकांनीं अनेक वेळां केला असेल; पण तत्त्व आचारांत आणण्याचें महद्भाग्य ज्यांना लाभलें, अशा विभूति या भूतलावर फारच थोड्या निर्माण झाल्या असतील. अशा

विभूतीपैकी एन्. एम्. वाडिया हे गृहस्थ होते. त्यांनी आपली सर्व इस्टेट परोपकारासाठी ठेविली आहे व तिचे दरसालचे तीनचार लाखांचे उत्पन्न, जातिधर्माचा अगर स्थलकालाचा भेद न ठेवतां भूतलावरील विपत्ति कमी व्हावी व ज्ञान वाढावे, या कार्यासाठी खर्चिले जाण्याची व्यवस्था त्यांनी करून ठेविली आहे. वाडिया-फंडाच्या सेक्रेटरीचे पत्र हातीं आल्याबरोबर आम्हांला अवर्णनीय आबंद झाला. अशा प्रकारच्या आनंदाचे प्रसंग अवघ्या आयुष्यांत फार कचित् पावयाचे. आमच्या डोक्यावरचे एक मोठे ओझे खाली उतरल्याप्रमाणे झाले. मनाच्या स्थितीचा हा अनुभव आम्ही थोडा वेळ घेतों न घेतों, तोंच आमच्या आनंदांत विरजण पडते की काय अशी भीति उत्पन्न झाली. सेक्रेटरीचे पत्र व ट्रस्टींचा ठराव पुनः वाचतांना एका गोष्टीकडे लक्ष गेले. सेक्रेटरीच्या पत्रांत महिलाविद्यालयासाठी ४१६६१००८ चा चेक पाठविला आहे, असे स्पष्ट असून त्यांत दुसरा संबंध नव्हता. पण ट्रस्टींच्या ठरावांत 'महिलाविद्यालय, पुणे' असे शब्द असून पुढे कंसांत Girl Widow School (बालविधवांची शाळा) असे शब्द घातले होते. इमारतीसाठी पंचवीस हजारोंचा तृतीयांश घावयाचा त्याचा अर्धा भाग असे स्पष्ट शब्द होते. परंतु काहीं गैरसमज झाला आहे की काय, या गोष्टीचा निकाल केल्यावाचून या पैशाचा उपयोग करणे योग्य नव्हते. अनाथबालिकाश्रमासाठी या फंडाकडून कांहीं मदत मिळविण्याची खटपट अगोदरपासून चालविली होती. तेव्हां ही मदत म्हणजे आश्रमालाच मदत आहे, असा जर त्यांचा समज होत असेल, तर या रकमेचा स्वीकार करावयाचा नाही असें लागलेच मीं ठरविले, व चेक तसाच ठेवून श्रियुत वाडिया यांना पत्र लिहिले. बहुधा असा गैरसमज झालेला नसावा, असें मला वाटत होते; कारण श्रियुत वाडिया यांनी मला स्वयंस्फूर्तीने १७ ऑक्टोबर १९०९ तारखेचे पत्र लिहिले होते, त्यांत पुढील वाक्ये आहेत.

“ My attention has been drawn to your good work in the Hindu Widows' Home Association and the Mahila Vidyalaya and I should like, with your assistance to get all the information I can about the conditions and requirements of these institutions. ”

या दोन संस्था वेगवेगळ्या आहेत हे त्यांना ठाऊक होते. पण न जाणों, त्याचा विसर पडून आश्रमाला जी आपणाला मदत करावयाची आहे तीच ही व आतां आपण त्या जबाबदारीतून मोकळे झालों असें जर त्यांना वाटत असले, तर हा चेक परत करून त्या संस्थेलाच मदत करा असें मीं सांगणार होतो. श्रियुत वाडिया यांजकडून माझ्या पत्राचे कांहींच उत्तर आले नाही, यामुळे मी फार घाबरलों. ही हयगय त्यांजकडून सहजगत्या झाली होती; परंतु त्यामुळे हा गैरसमज खराच झालेला असावा, अशी मला शंका आली. पुढे जेव्हां दोन महिन्यांनीं श्रियुत

वाडिया हे आपल्या खडकीच्या घरीं रहावयाला आले तेव्हां श्रीयुत गाडगीळ व मी या उभयतांनीं त्यांचीं गांठ घेतली, व यासंबंधाचा खुलासा करून घेतला. दोन संस्थांबद्दल आपले मनांत अगदीं घोंटाळा झालेला नसून ही मदत विद्यालयालाच केलेली आहे, व 'Girl Widow School' हे शब्द चुकीनें पडले आहेत, असें त्यांनीं स्पष्ट सांगितलें, तेव्हां आम्हांला धीर आला, व दोन महिने तसाच ठेवलेला चेक वटावून आणला.

आश्रमाशेजारीं महिलाविद्यालय नेण्याला आम्हीं इमारत पुरी होण्याची वाट पाहिली नाहीं. इमारतीचें काम नुकतेंच सुरू झालें होतें, इतक्यांत पुण्यांत प्लेग आला. तेव्हां विद्यालय हुसऱ्या ठिकाणीं न नेतां विद्यालयाच्या जागेंत नवीन इमारती-शेजारीं झोंपड्या बांधून त्यांत आणलें. तेव्हांपासून म्हणजे १९११ च्या डिसेंबर महिन्यापासूनच विद्यालयाची लहानशी शाळा सुरू केली आणि महिलाविद्यालय हें केवळ बोर्डिंग बनलें होतें, तें त्याचें स्वरूप जाऊन त्याला बोर्डिंग शाळेचें स्वरूप आलें, व अशा तऱ्हेनें महिलाविद्यालय हें नांव सार्थ झालें. तेव्हांपासून १९१३ च्या नवंबरपर्यंत विद्यालयाची वेगळी शाळा आश्रमाशेजारीं होती. नंतर आश्रमानें विद्यालयाच्या मुली आपल्या शाळेंत घेण्याबद्दल कांहीं अटींवर परवानगी दिली.

५२. महिलाविद्यालयाचा विस्तार

स्वातंत्र्याच्या मध्यें झाड खुरटतें त्याप्रमाणें पुण्यांत महिलाविद्यालयाची स्थिति झाली होती. त्याच्या विस्ताराला तेथें वावच नव्हता. विद्यालयाचें रोप आश्रमाशेजारच्या उघड्या जागेंत आणून लावल्याबरोबर तें झपाट्यात वाढीला लागलें. या तीनचार वर्षांत त्याची वाढ कल्पनेबाहेर झाली आहे.

वाडिया धर्म-फंडांतून झालेल्या आठ हजारांच्या मदतीनें आम्हांला मोठी समेद आली. पुढें श्रीयुत गाडगीळ व श्रीयुत कौलगेकर यांच्या खटपटीनें आणखीहि बरीचशी मदत लोकांकडून मिळाली. मुलींची संख्या इतक्यांत पन्नास झाली, व ती आणखी झपाट्यानें वाढणार, असें दिसूं लागल्यामुळें इमारतीचा आणखी भाग वाढविला, व एकंदर खर्चाचें मान चाळीस हजारांच्या वर गेलें, जसजसे अधिक पैसे मिळत गेले, तसतशी अधिक मुलींची सोय करण्यासाठीं अधिक खर्च करण्याला आम्ही प्रवृत्त झालों. ब्यांकेंत बूड आली नसती, तर कर्जाचा बोजा एवढा राहिला नसता. पण साडेचार हजारांची बूड आल्यामुळें सोळा हजार रुपये इमारतीसाठीं कर्ज काढावें लागलें होतें. सदर कर्जापैकीं हल्लीं बारा हजार रुपये देणें आहेत. एका वेळीं

आमच्या मनाची स्थिति काय होती, ती १९१२ सालाच्या रिपोर्टातील शेवटल्या पारिग्राफांत दिली आहे. तो पारिग्राफ येणेंप्रमाणें:—

“आभारप्रदर्शन हें केव्हां केव्हां औपचारिक मानलें जातें, व क्वचित् प्रसंगीं तें तसें असतेंहि. परंतु आमच्या मानसिक स्थितीची कल्पना ज्यांना होईल, त्यांनाच आमची कृतज्ञता किती कळकळीची आहे, हें कळूं शकेल. स्वतःजवळ द्रव्यबल नसतां लोकांकडून मदत मिळेल — निदान जरूर पडल्यास कर्ज तरी मिळेल, या भ्रं-वशावर पंचवीस हजारांचें काम सुरू करण्याची जोखीम शिरावर घेणाऱ्या मनुष्याच्या मनाची स्थिति कशी असेल, याची कल्पना करणें कठीण नाहीं. एकदां एका मित्रानें त्या कामांत तुम्हांला अपयश आल्यास — अर्थात् कर्जाच्या फेडीचें दुमणें पाठीला लागल्यास — ‘तुम्हीं काय योजना केली आहे?’ असा प्रश्न केला. त्याला आम्हीं एवढेंच उत्तर केलें कीं, “तशा प्रसंगीं दिवाणी तुरुंगांत जाण्याला आम्हीं आपल्या मनाची तयारी करून ठेविली आहे.” कोणी झाला तरी दुसरें काय करणार? पण आमच्या सद्धेतूंकडे लक्ष पुरवून या कार्याच्या हितचिंतकांनीं थोर मनानें फारच थोड्या वेळांत आम्हांला अंतःकरण मोळणाऱ्या भयंकर काळजांतून मुक्त केलें. या त्यांच्या उपकारांची किंमत करतां येणार नाहीं. त्यांची फेड कायावाचामनानें त्या कार्यासाठीं झटण्यानेंच होणार आहे. परमेश्वर करो आणि आम्हांला तशी बुद्धि होवो.”

अनाथबालिकाश्रमाच्या प्रगतींत लोकमताचा विरोध ही एक मोठी अडचण होती. तशी विद्यालयाच्या प्रगतीच्या कामीं नव्हती. विद्यालयाच्या कामीं मोठी अडचण द्रव्य-साहाय्यासंबंधाचीच होती. अगदीं प्रारंभी या कामीं ज्यांनीं मदत केली, त्यांच्या मदतीची खरी किंमत त्यांनीं केलेल्या द्रव्याच्या मदतीच्या अनेकपट आहे. येथें कांहीं स्त्रीपुरुषांच्या मदतीचा उल्लेख करणें जरूर आहे.

विद्यालयाची सुरुवात होऊन एक महिना होतो न होतो, इतक्यांत मेजर कृष्णाजी विष्णु कुकडे, सिव्हिल सर्जन, यांनीं खटपट करून चारशें रुपये जमवून पाठविले, व आणखी कांहीं महिन्यांनीं दोनशें रुपये पाठविले. जवळ कांहीं एक नसतां संस्थेला सुरुवात केली होती. अशा स्थितींत ही मदत आल्यानें मला मोठें उत्तेजन मिळालें. आणखी एका महिन्यानें श्रीमती गंगाबाई गोखले यांजकडून एक पत्र आलें तें येणेंप्रमाणें —

“ज्ञानप्रकाशांत महिलाविद्यालयासंबंधानें माहिती आल्यावरून व माझ्या भाच्यानें प्रत्यक्ष याहून आपला अनुभव कळविल्यावरून अशा संस्थेला मदत करणें जरूरीचें वाटलें. दुदैवानें मजवर जो प्रसंग आला आहे, तो टाळतां येण्याचे प्रयत्न ब्रह्मचर्याश्रमांत सुरू आहेत, ही अभिनंदनीय गोष्ट होय. तरी अशा एकाद्या विद्यार्थिनीला माझ्या प्रिय पतीच्या नांवानें दरमहा पांच रुपये प्रमाणें शिष्यवृत्ति

देण्याचें मनांत आलें आहे. हिला 'विश्वनाथ सदाशिव गोखले शिष्यवृत्ति' म्हणावें. ही सतत चालावी अशी माझी इच्छा आहे. परंतु तशी तजवीज होईपर्यंत दरसाल आगाऊ साठ रुपये पाठविण्याची व्यवस्था शक्य तितके दिवस केली आहे."

स्त्रियांच्या कार्याला या थोर मनाच्या बाईकडून मिळालेल्या प्रोत्साहनानें मला मोठी उमेद आली. यांजकडून अजून मदत होत आहे.

या संस्थेला स्थैर्य आणण्याच्या कामीं एका गरीब विधवेकडून आरंभ झाला, ही गोष्ट विशेष आहे. श्रीमती लक्ष्मीबाई भिडे यांनी स्वसंरक्षणासाठीं एक हजार रुपयांचा संग्रह करून ठेविला होता. ही रक्कम त्यांनीं विद्यालयाच्या स्वाधीन केली. यांच्या हयातींत यांना रकमेचें व्याज पावयाचें, व त्यांच्या पश्चात् रक्कम स्थायिक फंडांत घालून व्याजाचा उपयोग एका ब्रह्मचारिणीच्या पोषणाकडे करावयाचा, अशी अट त्यांनीं घालून ठेविली आहे. आपल्याजवळच्या लहानशा पुंजाचाहि उपयोग अशा रीतीनें करणारी स्त्रीपुरुषे धन्य होत.

या संस्थेचा उपयोग विशेषतः दक्षिणी लोकांना होणारा असूनहि डॉ. टी. सी. खांडवाला हे या संस्थेला जी चांगली मदत करित आहेत, ती त्यांच्या विशेष थोरपणाची निदर्शक आहे. हे ब्रह्मचर्यफंडासाठीं दरमहा दहा रुपये देत असतात. शिवाय तापी व्हॅली रेल्वेच्या हजार रुपयांचे शेअर या संस्थेला त्यांनीं दिले आहेत. त्यांचें व्याज 'कांतिलाल खांडवाला स्कॉलरशिप' या रूपानें ब्रह्मचर्यफंडाच्या एका मुलीसाठीं खर्च होत असतें.

मेजर हंटर स्टीन हे आश्रम, विद्यालय व मठ या तीनहि संस्थांचे मोठे उपकर्ते आहेत. आश्रमासाठीं दरसाल पन्नास, विद्यालयासाठीं साठ व एका सेविकेच्या शिक्षणासाठीं १३२ मिळून एकंदर दोनशें बेचाळीस रुपये दरसाल जानेवारीच्या पांच तारखेच्या आंत मला मिळावे, अशी व्यवस्था त्यांनीं करून ठेविली आहे. विद्यालय सुरू होऊन एक वर्ष होतें न होतें तोंच तें पहावयाला ते आले व त्यांच्या मनांत आलेले विचार त्यांनीं तारीख १४ मार्च १९०८ च्या टाइम्स ऑफ इंडियाच्या अंकांत प्रसिद्ध केले. ही संस्था एक वर्षाची असता ती प्रत्यक्ष पाहून तिच्या मुद्रेवरून त्यांनीं हिजबद्दल वर्तविलेलें भविष्य त्या पत्रांतील एका वाक्यांत आहे. तें वाक्य असें:—

"In a small house in Narayan Peth, Poona City, not far from Lakadi Pool is to be found the tiny beginning at least on this side of India, of what will one day prove the social regeneration of the country."

हें भविष्य खरें ठरो वा न ठरो, पण या संस्थेची प्रगति अत्यंत आश्चर्य वाटण्यासारखी झाली आहे, यांत संशय नाही. हें पत्र वाचून लेडी म्यूर म्याकेंझी यांनीं या चिमुकल्या संस्थेला भेट दिली, व पन्नास रुपयांची देणगी पाठविली.

श्रीयुत सीताराम नारायण पंडित हे आरंभापासून दरसाल सुमारे शंभर रुपये मदत पाठवीत आहेत. सर भालचंद्र यांनी आज्ञांच्या खोलीसाठी प. वा. लेडी भाटवडेकर यांच्या स्मरणार्थ एक हजार रुपये दिलेले आहेत. श्रीयुत रामदास कृष्ण नायडू यांनी आपल्या मातुःश्रीच्या स्मरणार्थ एन्डाउमेंट फंडाला एक हजार रुपये देऊन त्याच्या व्याजांतून ब्रह्मचर्यफंडाची अर्धी स्कॉलरशिप जातिधर्माचा विचार न करितां देण्यासाठी पाठविले. एका हितचिंतकानें दोन हजार रुपये पाकशास्त्राच्या शिक्षणाला उत्तेजन देण्यासाठी प. वा. बाबाजी गणेश देशपांडे यांच्या स्मरणार्थ पाठविले आहेत. प. वा. जयराम भाऊ ठाकूर यांच्या ट्रस्टींनी १६०० रुपये दिले आहेत; पैकीं एका खोलीसाठी एक हजार व लहानशी एक स्कॉलरशिप देण्यासाठी सहाशें. कोणी मागावयाला गेलें नसतां स्वयंस्फूर्तीनें केलेल्या मदतीचा परिणाम संस्थेच्या चालकांवर फार होतो. मुंबईचे श्रीयुत जनार्दन राघोबा यांनी आमच्या ध्यानींमनींही नसतां विद्यालयासाठी पांचशें व मठासाठी पांचशें असे एक हजार रुपये पाठवून दिले. कांहीं स्कॉलरशिपा व हजाराहून कमी अशा बऱ्याच देणग्या मिळाल्या आहेत.

प. वा. नामदार गोपाळराव गोखले यांचें महिलाविद्यालयावर विशेष प्रेम होतें. १९०७ च्या मार्च महिन्याच्या आरंभी सदर संस्था सुरू केल्याबद्दलचा ज्ञानप्रकाशांतील लेख वाचल्याबरोबर यांनी मला कलकत्याहून मुद्दाम विशेष अभिनेदनपर एक पत्र लिहिलें होतें. पुढें गेल्या वर्षी बाँबे ब्यांकिंग कंपनीत पैसे बुडाल्यानंतर आयत्या वेळीं इमारतीचे देण्यासाठी वगैरे पैसे कोठून आणावे ही आम्हांला मोठी पंचाईत पडली होती. त्या वेळीं कोणाकडे कर्ज मागावयाला जाण्याचीहि सोय नव्हती. यांच्याजवळ ही गोष्ट काढतांच यांनी सर्व्हेट्स् ऑफ इंडिया सोसायटीच्या शिलकेपैकी पांच हजार रुपये आमच्या स्वाधीन केले, आणि आणखी पाहिजे तरी घेऊन जाण्यास सांगितलें. इतका विश्वास व इतका थोरपणा दुर्मिळ आहे. सदर रक्कम आम्हीं दुसरी तजवीज करून एक वर्षाच्या आंतच परत केली.

एका थोर मनाच्या गृहस्थांनीं केलेल्या अन्य प्रकारच्या मदतीचा उल्लेख या ठिकाणीं करणें जरूर आहे. श्रीयुत नारायण जनार्दन जोशी, सुखवस्तु एंजिनियर, यांनीं केवळ परोपकारबुद्धीनें विद्यालयाची इमारत अथवापासून इतिपर्यंत तयास करवून देण्याच्या कामीं कष्टाळूपणानें अत्यंत महत्त्वाची मदत केली. यांच्या इतक्या निरपेक्ष बुद्धीचे व उच्च नैतिक ध्येयांचे गृहस्थ आपल्या समाजांत तरी फार विरळा आहेत.

पुढील कोष्टकावरून विद्यालयाचा विस्तार हळूहळू कसा होत गेला, हें कळून येईल :—

महिलाविद्यालयाची सात वर्षांतील प्रगति दाखविणारे कोष्टक

वर्ष	विद्यार्थिनींची संख्या		वर्षातील वर्गण्यांचे वगैरे उत्पन्न		मुलींच्या पालकांकडून जमा		चाहू खर्च		इमारतीवर वगैरे खर्च		वर्षाखेर शिल्लक			
	पुण्यांतील	दिगण्यांतील	रु.	पै.	रु.	पै.	रु.	पै.	रु.	पै.	रु.	पै.		
१९०७	१४	०	१५२७	६	१९९	०	१०१५	०	९	०	०	७११	७	९
१९०८	१९	०	२३८१	१०	८०४	२	१८१२	११	७	०	०	२०८४	३	६
१९०९	२७	०	२०१२	४	९३५	५	२२५७	१२	२	०	०	२७७४	१०	११
१९१०	२९	०	१७१३	११	७८६	१२	२०२१	१५	७	०	०	३२५२	१४	९
१९११	८	२२	६८३१	१२	१२८८	१०	३१२६	१	४	३४६२	७	४७८४	१३	११
१९१२	१६	४४	२५०५०	९	१४४७	१०	५२९९ ^{००}	५	२	२३६२६	१०	८	२३५७	८
१९१३	१८	५७	९७३९	३	४१००	०	८९६१	१	११	११८१९	१५	१०	९०३४	६
							४४५०	९	८				करी	
							वैकटूड						करी	
१९१४	८	९१	४४१९	१	१०३१९	१३	१०४८०	५	९	४८९९	५	२	९६७५	३

५३. महिलाविद्यालयाची खरोखर जरूर आहे काय ?

महिलाविद्यालय सुरू झाले, तेव्हां अशा प्रयत्नांकडे सहानुभूतीने पाहणारी काहीं विचारी मनुष्येसुद्धा अशा संस्थेची खरोखर जरूर आहे काय, असा प्रश्न सद्भावने करित होती. त्यावेळीं उत्तर देऊन त्यांच्या मनाचे समाधान झाले नसते. कित्येक प्रश्न असे असतात की, त्यांचीं शाब्दिक उत्तरं मनाला कधीं पटत नाहीत. काहीं काळ लोटल्यावर प्रत्यक्ष नजरेला पटणारे परिणाम हींच अशा प्रश्नाला उत्तरं होत.

महिलाविद्यालय चालवावयाची कल्पना कित्येकांना फार पसंत पडली, व काहीं मंडळीकडून प्रोत्साहनपर व मदतीचे आश्वासन देणारी पत्रे आलीं. काहीं गृहस्थांना ही शाळा पुण्यांतील मुलींच्या हायस्कुलाशीं स्पर्धा करण्यासाठींच काढली आहे असें वाटले. एका अत्यंत थोर व उदार गृहस्थांनीं पुढील वाक्ये लिहिलीं :—

“ When there is already in Poona a High School for girls with boarding arrangements added, the necessity of starting another Home for unmarried girls near the same town is not apparent. It would be a competitor with the Girls' High School. ”

या गृहस्थांना माझ्या हेतूंबद्दल शंका वाटली नाही; परंतु याचा परिणाम एका चांगल्या संस्थेशीं निष्कारण चढाओढ करणें असा होईल, अशी यांना भीति वाटली. या थोर गृहस्थांनीं पुढें विद्यालयाला चांगली मदत केली.

सरकारनें, संस्थानांनीं, म्युनिसिपालिट्यांनीं, वगैरे केलेलीं कामे उपयोगाचीं व अधिक टिकाऊ असतात, यांत शंका नाही; परंतु मनुष्याच्या अंगांत जोर भरण्याला जसा त्याला व्यायाम पाहिजे, तसा समाजाच्या अंगांत जोर भरण्याला त्यालाहि व्यायाम पाहिजे. आपल्या गरजा आपण भागविण्यासाठीं धडपड केल्यानें शिक्षण मिळत असतें तें फार मूल्यवान् असतें. महिलाविद्यालयानें स्त्रीशिक्षणाच्या बाबतींत स्वावलंबनाचा एक लहानसा धडा शिकविला आहे. प्रयत्न केला असतां आम्हांला अशा प्रकारच्या संस्था उभारतां येणें शक्य आहे, हें त्यानें सिद्ध केलें आहे.

महिलाविद्यालयाचा एक लहानसा उपयोग असा आहे की, कित्येक मुलींचे पालक स्थळें पहातांपहातों अगदीं कंटाळून जातात, व अखेरीला कोठें जमत नाही. आतां एवढी मोठी झालेली मुलगी घरीं नेली तर शेजारीपाजारी आपणाला नांवें

ठेवतील. व मुलगीहि निरुद्योगी राहणार या अडचणीत कित्येक पालक पडत असतात. अशा स्थितीतल्या मुलींना विद्यालय हें एक निर्वेध ठिकाण झालें आहे.

जाणूनबुजून मुलींना प्रौढ वयापर्यंत ठेवून त्यांना शिक्षण घ्यावयाचें मग प्रसंगी योग्य स्थळ न मिळाल्यामुळें मुळींच लग्नाचा योग न आला तरी बेहेत्तर आहे; तसें झाल्यास त्यांनीं स्वावलंबी होऊन समाजकार्याच्या उपयोगी पडावें, अशा धाडसी विचारांनीं उद्युक्त होणाऱ्या गृहस्थांना महिलाविद्यालयाचा केवढा तरी उपयोग होईल, किंबहुना महिलाविद्यालयामुळें असे धाडसी विचार कित्येकांच्या अंतःकरणांत उद्भवतील. याचें एक ठळक उदाहरण कोंकणांत घडून आलें आहे. एका सुखवस्तु गृहस्थाला सहा मुली असून मुलगा नाही. सुखवस्तु गृहस्थांना मुलींचें लग्न म्हणजे एक दिव्यच होऊन गेलें आहे. महिलाविद्यालयाची हकीकत वाचल्यानंतर या गृहस्थांच्या मनांत असें आलें कीं, या सहा दिव्यांतून पार पडण्याच्या भरीला न पडतां हे सहा मुलगे आहेत असें समजून त्यांना शिक्षण घ्यावें, मग पुढें काय होईल तें होईल ! असें मनांत आणून प्रथम त्यांनीं आपली विधवा मेहुणी आणि वडील मुलगी यांना आणून आश्रमांत ठेविलें. नंतर एका वर्षानें दुसऱ्या मुलीला आणून त्या तिर्षींना विद्यालयांत ठेविलें. आणखी दीड वर्षानें खालच्या दोन मुलींना आणलें. अशा रीतिनें चौथी बहिणी व त्यांची मावशी अशीं विद्यालयाचा उपयोग घेत आहेत.* मनुष्यसमाजाच्या अंगी राष्ट्रत्व आणण्याला अशीं धाडसी मनुष्ये कारणीभूत होत असतात. केव्हां केव्हां धाडस फसतेंहि; परंतु राष्ट्रपुरुषाच्या अंगी जोम येण्याला यशाप्रमाणेंच अपयशाचाहि उपयोग होतो.

विद्याव्यासंगी हिंदी समाजांत एक नवीन घातक प्रकार बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर अस्तित्वांत येऊं पहात आहे. सुधारणेच्या नांवाखालीं समाजांत पुसत असलेल्या या प्रकाराबद्दल वेळींच कानउघाडणी होऊन तो बंद पाडण्याचे नेटाचे प्रयत्न झाले पाहिजेत. या घातक प्रकाराची जाणीव सुधारकांमध्येहि व्हावी तितकी झाल्याचें दिसून येत नाही. हा प्रकार असा :—

तीसचाळीस वर्षांपूर्वीं बारांपासून पंधरांपर्यंत वयाचा मुलगा व सातपासून दहापर्यंतच्या वयाची मुलगी यांचे विवाह होत असत. तें एकपरी बरें, पण हल्लीं होत असलेले पंचवीसपासून तीसपर्यंतच्या वयाचे वर व बारांपासून पंधरांपर्यंतच्या वयाच्या वधू हे विवाह नकोत, असें म्हणण्याची वेळ आली आहे. पहिल्या प्रकारच्या विवाहांत

* हल्लीं ही मावशी मुंबईस शिक्षकीण आहे. † हें कुटुंब आतां वाढलें आहे. आठ बहिणी सर्व अविवाहित असून त्यांपैकीं चौथी गृहीतागमा होऊन महिलाविद्यापीठाला जोडलेल्या शाळांतून काम करित आहेत, पांचवी जी. ए. च्या परिक्षेला बसली आहे व बाकीच्या तिघींचेही शिक्षण चालू आहे. (१९२८)

+ (ह्या नुकत्याच निवर्तल्या.)

विजोडपणा बिलकूल नाही; पण तो दुसऱ्या प्रकारच्या विवाहांत बराच आहे. पहिल्या प्रकारच्या विवाहांत स्त्रीला संतति सतरा वर्षांच्या सुमाराला बहुधा होते; परंतु दुसऱ्या प्रकारच्या विवाहांत स्त्रीला संतति विजवरांच्या बायकांप्रमाणे बहुधा चवदापंधरा वर्षांच्या सुमाराने होते. हल्लीं समाजाला प्राप्त झालेली ही स्थिति माझ्या मते अत्यंत शोचनीय आहे. मुलांचे लग्नाचे वय पाहिजे तेवढे वाढले आहे; कारण त्याला धर्माची आडकाठी नाही; पण मुलीच्या लग्नाचे वय मात्र कांहीं एका मर्यादेपर्यंत वाढून तेथेच थक्कले आहे. या मर्यादेच्या पलीकडेही कांहीं लोक आपल्या मुली ठेवितात, व त्याकरितां त्यांना कोणी अपेक्ष करित नाही ही गोष्ट खरी आहे; पण या मर्यादेपलीकडे आपल्या मुली अविवाहित ठेवण्याचे धैर्य फारच थोड्या लोकांना होतें. याचा परिणाम असा झाला आहे कीं, उभयपक्षां प्रथम विवाह असतां दहाबारा वर्षांहून अधिक अंतर ज्या वधूवरांच्या वयांत असतें, असे कितीतरी विजोड विवाह हल्लीं आपल्या समाजांत दर वर्षी होत आहेत. वधूचे वय जर अठरा वर्षांहून अधिक असेल, तर उभयतांच्या वयांत इतके अंतर असले तरी कांहीं बिघडणार नाही. परंतु मुलीची पूर्ण वाढ झालेली नसतां उभयतांच्या वयांत इतके अंतर असणें फार घातक आहे. आतां कांहीं केले तरी पूर्वस्थितिवर जाणें अशक्य आहे. विचारी तरुण विद्यार्थी दिवसेंदिवस कुटुंबपोषणाचे सामर्थ्य अंगीं आल्याशिवाय म्हणजे पंचविशी, पुष्कळ प्रसंगीं तिशीहि उलटल्याशिवाय लग्न करण्याला तयार होणार नाहीत. अशा तरुणांसाठीं अठरा अगर त्याहून अधिक वयाच्या वधू समाजानें तयार केल्या पाहिजेत. अर्थात् इतक्या वयापर्यंत मुली घरीच अशिक्षित ठेवणें ठीक नाही. त्यांनीं शेवटलीं तर्तिचार वर्षे विद्यालयासारख्या शाळेंत काढलीं पाहिजेत. ओघाबरोबर वहात जाण्यांत शहाणपणा नाही. विचारी मनुष्ये पुढील धोरण पाहून योग्य तो फेरबदल आपला आपण करित असतात. विद्यालयामुळे प्रौढ कुमार्किा तयार होण्याला उत्तेजन मिळून या प्रकाराला थोडा तरी आळा बसण्याचा संभव आहे.

स्त्रियांच्या प्रौढ विवाहाला उत्तेजन देणारी एक योजना महिलाविद्यालयानें अगदीं आरंभापासून केली आहे. आठ वर्षांच्या वयानंतर पुढें बारा वर्षे मुलींनीं ब्रह्मचर्यानें रहावें, व नंतर गृहस्थाश्रमांत पडावें, हें तत्त्व विद्यालयानें अगदीं पहिल्या दिवशीं नमूद करून ठेविले आहे, आणि त्याची उदाहरणे घडवून आणण्यासाठीं ब्रह्मचर्यफंडाची योजना करून ठेविली आहे. कित्येक गरीब मनुष्यांच्या होतकरू मुली अल्पवयांत विद्याहीन व निस्तेज मनुष्यांच्या पदरीं पडावयाच्या, त्यांना प्रौढ वयापर्यंत शिक्षण देऊन वर आणून सोडावयाचे, हें कार्य अल्पप्रमाणावर ब्रह्मचर्यफंड करित आहे. या मुली व स्वयंस्फूर्तीनें पालकांनीं विद्यालयांत आणून ठेविलेल्या प्रौढ मुली यांचा समाज पाहिल्याबरोबर पुष्कळांना आपल्या मुलींनाहि पुष्कळ काळपर्यंत अविवाहित ठेवून अशा प्रकारचे शिक्षण देण्याची स्फूर्ति होते.

मला वाटतें कीं, आपल्या समाजसुधारणेच्या कार्यांत प्रौढ विवाहाला बरेच

वरचें स्थान दिलें पाहिजे. हा प्रश्न एकंदर हिंदी समाजाचा आहे. जीवनाथ कलहांत हिंदी राष्ट्राला इतर राष्ट्रांशीं टक्कर देणें भाग आहे. गतकालप्रमाणें उपजीविकेचीं साधनें मिळविण्याचें काम आतां सोपें राहिलें नाहीं. लोकांची राहणी दिवसेंदिवस अत्यंत खर्चाची होत चालली आहे, व मुलांना शिक्षण देऊन संसारक्षम करणें हें काम पुष्कळांना झेपेनासें होत आहे. अर्थात् अशीं मनुष्ये विवाहपाशांतच पडावयाला कचरणार. म्हणजे समाजांत पुष्कळसे पुरुष एकाकी राहणार. हा प्रकार आजच दृष्टिगोचर होत आहे, आणि मुलींना योग्य स्थळें मिळत नाहींत, याचें एक मुख्य कारण हें आहे. पुष्कळ स्त्रियांनाहि एकाकी रहावें लागणार, हाच याचा परिणाम होय. सामान्यतः स्त्रीपुरुषांना वैवाहिक स्थितीच योग्य होय, यांत शंका नाहीं. परंतु ज्या परिस्थितींत आपण सांपडलों आहों, तींत ही स्थिति इष्ट असली तरी शक्य नाहीं, असेंच आढळून येईल. अर्थात् या परिस्थितीशीं झगडण्यावांचून अन्य गति उरली नाहीं. या निसर्गप्राप्त स्थितीला तोंड द्यावयाचें असेल, तर विवाहासंबंधानें आपल्या समाजांत रूढ झालेल्या बऱ्याच कल्पना आपल्याला विचापूर्वक सोडून देणें भाग आहे. त्या कल्पना म्हणजे (१) प्रत्येक मुलीचा विवाह झालाच पाहिजे; (२) हा विवाह ऋतुकालापूर्वी झाला पाहिजे; व (३) तो आईबापांनीं करून देणें हें त्यांचें कर्तव्य आहे. उत्क्रान्तीच्या प्रवाहांत सांपडून आपण ज्या पायरिवर येऊन पोहोंचलों आहों, ती इष्ट आहे असें ज्यांना वाटत असेल त्यांनीं वरील कल्पनांचा त्याग करून सावधगिरीनें प्रवाहाच्या दिशेनें पोहत जावें. ज्यांना ही स्थिति अनिष्ट वाटत असेल, त्यांनींहि उत्क्रमणप्राप्त म्हणून त्याच मार्गानें गेलें पाहिजे. ते जर प्रवाहाच्या विरुद्ध दिशेनें पोहें लागतील तर लवकरच थकून जाऊन प्रवाहाच्या वेगानें कोठें तरी जाऊन आपटतील, अगर प्रवाहांत गडप होऊन जातील. यासंबंधानें मला तर असें वाटतें कीं, मध्यम स्थितीतील आईबापांनीं मुलाप्रमाणेंच मुलींनाहि त्या वीस वर्षांच्या होतपर्यंत शिक्षण द्यावें, व प्रसंग पडल्यास आपलें व दोन मुलांचें पोषण करण्याचें सामर्थ्य त्यांच्या अंगीं आणून द्यावें व विवाहाचा प्रश्न त्यांचा त्यांजवर सोंपवून त्यांना या कामीं योग्य सहाय्यसलत द्यावी. परिस्थितीला योग्य असाच हा विचार आहे व तो दिवसेंदिवस पुष्कळांना ग्राह्य होण्याचा संभव आहे.

विवाहाचें बयोमान वाढविण्याच्या दृष्टीनें विचालयाचा किती उपयोग आहे, हें पुढील कोष्टकावरून कळून येईल:—

महिलाविद्यालयांतील कुमारी मुलींची वयवारी

वय	वर्षांपासून	वय	वर्षेपर्यंत वयाच्या
१५	वर्षांपासून	२०	वर्षेपर्यंत वयाच्या	१५
१३	"	१५	"	२५
१०	"	१३	"	३३
८	"	१०	"	११

एकूण ८४

या सर्व गोष्टींचा विचार केला असतां मथळ्यांतील प्रश्नाला आज 'एकाचशा काय, पण अशा अनेक महिलाविद्यालयांची जखरी आपल्या समाजांत उत्पन्न होत आहे,' असें उत्तर देण्याची वेळ आली आहे. पुण्यांतील मुलींच्या हायस्कुलाचें बोर्डिंग गच्च भरून गेलें आहे, व त्या शाळेंत प्रवेश करूं इच्छिणाऱ्या विद्यार्थिनींच्या अर्जांना नकाराचे जबाब मिळत आहेत. आमच्या विद्यालयांत आज दूरदूरच्या ९१ विद्यार्थिनी आहेत, व आणखी एक वर्षाच्या आंतच विद्यार्थिनींच्या अर्जांना नकाराचा जबाब देण्याची पाळी आम्हांवर येईल, असा संभव दिसत आहे; आणि या सर्व गोष्टी दक्षिणी लोकांच्या उपयोगी पडणाऱ्या नव्या बोर्डिंग शाळा निघत असतांही होत आहेत. गेल्या तीन वर्षांत बडोदें, इंदूर व उमरावती या तीन ठिकाणीं बोर्डिंगांची चांगली सोय झाली आहे. कांहीं प्रमुख शहरांशिवाय मुलींना प्राथमिक शिक्षणाहून अधिक दर्जाचें शिक्षण देण्याच्या सोयी कोठेंहि नाहींत, आणि यामुळें जिल्ह्याच्या शहरी राहणाऱ्या लोकांनाहि शिक्षणासाठीं खर्च करून मुली दूर पाठवाव्या लागतात. अशा मुलींची संख्या दिवसेंदिवस वाढतच जाणार, आणि असतील तेवढ्या सोयी अपुऱ्या पडणार.

५४. प्रौढ मुलांच्या शाळेंत प्रौढ मुलींना शिक्षण देण्यासंबंधानें एक प्रयोग

श्रीमती गोपिकाबाई लेले यांच्या शिक्षणासंबंधानें त्यांचे भ्रतार व त्या या उभयतांनीं फार अडचण सोसली. मी उमरावतीला गेलों असतां तेथें या उभयतांचा परिचय झाला. हीं उभयतां साधल्यास एक वेळ जेवून अगर दोन्ही वेळां सातूच्या पिठावर संतुष्ट राहून शिक्षणांत व्यत्यय न येईल असें करीत. त्या कानव्हेंटच्या मुलींच्या शाळेंत जात असत. तेथें बराचसा अभ्यास झाल्यावर मॅट्रिक्युलेशनच्या परीक्षेच्या धोरणानें अभ्यास करण्याचें त्यांनीं ठरविलें, व त्या पुण्याला आमच्या बिऱ्हाडीं येऊन राहिल्या. दुसरी भाषा संस्कृत घेण्याचें यांच्या मनांत होतें. त्या वेळीं मुलींच्या हायस्कुलांत संस्कृत भाषा शिकविण्याची सोय नव्हती, यामुळें त्या शाळेंत कोणी संस्कृत शिकत नसत. त्या शाळेंत हें वैगुण्य फार दिवस राहिलें असतां तिकडे कोणाची नजर गेली नाहीं, ही आश्चर्याची गोष्ट आहे. डॉ. कृष्णाबाई केळवकर, डॉ. काशीबाई नवरंगे, श्रीमती काशीबाई हेरलेकर, श्रीमती गोदूबाई देशपांडे, श्रीमती काशीबाई देवधर व श्रीमती वेणूबाई नामजोशी या सर्व हुषार स्त्रिया मराठी दुसरी भाषा घेऊन मॅट्रिक्युलेशन पास झाल्या. यांपैकी ज्या पुढें कॉलेजांत गेल्या, त्यांना संस्कृत शिकण्यासाठीं मोठे प्रयास पडले. असो.

गोपिकाबाईंनी संस्कृत घेऊनच न्यू इंग्लिश स्कुलांत शिकावयाला जावें असें आम्हीं ठरविलें, व हा वेत तडीलाहि गेला.

यानंतर १९०७ सालीं आश्रमांतील तीन विद्यार्थिनी मॅट्रिक्युलेशनच्या वर्गांत आल्या. आश्रमाच्या मोडक्यातोडक्या शाळेंत एप्रिल महिन्यापर्यंत त्यांचें शिक्षण कसेबसे चाललें होतें. पुढें मे महिन्याच्या सुद्धेंत मीं त्यांना पुण्याला नेलें, व न्यू स्कुलांतील इंग्रजी विषय शिकविणाऱ्या लाइफ मॅबर गृहस्थांनीं माझी विनंती मान्य करून त्यांना इंग्लिश शिकविलें, व मीं स्वतः गणित आणि शास्त्रीय विषय शिकविले. या मुली आमच्या नजरेखालीं राहिल्या, तर या वर्षीं त्या परिक्षेला जाऊं शकतील, असें आम्हांला महिन्यासव्वामहिन्याच्या अनुभवावरून वाटूं लागलें. तेव्हां या मुलींना आश्रमांतून काढून न्यू इंग्लिश स्कुलांत घातलें. मी स्वतः त्यांच्या वर्गावर शिक्षक असल्यामुळें व इतर शिक्षकमंडळींचीहि सहानुभूति असल्यामुळें हा प्रयोग यशस्वी होऊन तीन विद्यार्थिनींपैकीं दोघी पास झाल्या.

हा वेळपर्यंत प्रौढ मुलांच्या शाळेंत प्रौढ मुलींना शिक्षण देण्यासंबंधानें अनुभव घेऊन पहावा ही कल्पना मनांत नव्हती. विशेष कारणानें या मुलींचें शिक्षण न्यू इंग्लिश स्कुलांत करून घेतलें इतकेंच. पण पुढें तसा हेतु मनांत धरून तो अनुभव घेण्यांत आला. आश्रमांत इंग्रजी वरच्या इयत्तांचे वर्ग ठेवण्याची आपली इच्छा अस्थानीं आहे, ही गोष्ट माझ्या लक्षांत येऊन चुकली. मराठी पहिल्या इयत्तेपासून इंग्रजी सातव्या इयत्तेपर्यंत काय त्या ७५ विद्यार्थिनी आश्रमांत होत्या. अर्थात् इंग्रजी वरच्या इयत्तांतून एकाद्या वर्गांत दोनतीन मुली, तर एकाद्यांत मुळींच नसाव्या, असा प्रकार होता यात नवल नाहीं. तेव्हां आश्रमांतले वरच्या इयत्तांचे वर्ग बंद करून त्यांतील मुलींना दुसऱ्या शाळेंत घालण्याचें ठरविलें. अर्थात् ज्या विद्यार्थिनींच्या पालकांनी आपल्या मुलींच्या शिक्षणाची व्यवस्था आपली आपण केली, त्यासंबंधानें मजवर कांहीं जबाबदारी नव्हती. पण ज्यांनीं हें काम मजवर सोपविलें, त्यांच्या शिक्षणाची व्यवस्था लावणें माझे काम होतें. याशिवाय पुण्यांतील महिलाविद्यालय वाढत चाललें होतें, व मुली थोड्या आणि वर्ग फार, अशी स्थिति लवकरच झाली. तेव्हां पुण्यांत महिलाविद्यालयाची शाळा न ठेवितां फक्त बोर्डिंग ठेवावें, व मुलींना शिक्षणासाठीं दुसऱ्या शाळांत पाठवाव्या, असा क्रम सुरू केला. याहि मुलींना कोणत्या शाळेंत पाठवावें, हा प्रश्न उपस्थित झाला.

सहजीं आलेला अनुभव समाधानकारक व उत्तेजन देणारा असल्यामुळें इंग्रजी शिक्षणाच्या मुलींना न्यू इंग्लिश स्कुलांत घालावें, असें मनांत आलें. हें मनांत येण्याला अनेक कारणें होती. एक नवीन अनुभव घेऊन पाहण्यासारखी ही गोष्ट होती व तो अनुभव घेण्याला ही उत्कृष्ट संधि होती. दुसरें मी स्वतः न्यू इंग्लिश स्कुलांत शिक्षक होतो, व शाळेच्या व्यवस्थेंतहि माझे थोडें अंग होतें; यामुळें या शाळेंत

मुलींना घातल्याने त्यांच्या अभ्यासावर माझी देखरेख विशेष राहणे शक्य होते, व त्यांच्या अडचणीहि दूर होण्यासारख्या होत्या. तिसरे प्लेगच्या दिवसांत मुलींचे हायस्कूल वर्षांतून तीनचार महिने बंद राहात असे, तसे न्यू इंग्लिश स्कुलाचे नसल्यामुळे मुलींचा अभ्यास प्लेगच्या दिवसांतहि चालू राहात असे. या अनेक कारणांनी न्यू इंग्लिश स्कुलांतच मुलींना घालण्याचे मी ठरविले, व या माझ्या इच्छेला न्यू इंग्लिश स्कुलाच्या व्यवस्थापकांनी प्रोत्साहन दिल्यामुळे हा अनुभव घेऊन पाहाण्याला मला मोठी उमेद आली.

असे करण्याला आणखी एक लहानसे कारण होते. मुलींना वरच्या वर्गांत चढविणे व मॅट्रिक्युलेशनच्या परीक्षेला पाठविणे या कामी मुलींच्या हायस्कूलांत अतिशय कडकपणा करित; त्यामुळे मुलींचा उत्साहभंग होत असे. मुलींना मुलांपेक्षा थोडे अधिक उत्तेजन द्यावयाचे तें एकीकडेच राहून वरील दोन गोष्टींत न्यू इंग्लिश स्कुलांत मुलांसंबंधाने जे नियम असत त्यांपेक्षा किती तरी अधिक कडक नियम मुलींच्या हायस्कूलांत मुलींसाठी घातले होते. माझ्या माहितीच्या बऱ्याच विद्यार्थिनींना हा कडकपणा भोवल्याचे मला माहित होते, व त्यांतून या मुली सुटतील तर बरे, असे मला वाटत होते. न्यू इंग्लिश स्कुलांत मुली जाऊ लागल्यापासून हा कडकपणा कमी झालाहि. या कडकपणाची कांहीं उदाहरणे येणेप्रमाणे :— पहिल्या वर्षी बहुधा कोणाला परीक्षेला जाऊ द्यावयाचे नाही; दुसऱ्या वर्षीहि परीक्षेला जाऊ दिले नाही, व तिसऱ्या वर्षी खाजगी रीतीने जाण्याला मुलीला परवानगी दिली आणि ती पास झाली, अशी कांहीं उदाहरणे होती. एका हुषार व तरतरीत मुलीला आणखी एक वर्ष त्याच इयत्तेत कुचंबत ठेवल्याचे एक ढळढळीत उदाहरण माझ्या माहितीच्या मुलींत घडले होते. एक उदाहरण तर याषाणूहृदयाला द्रव आणणारे होते. प्लेगचे दुसरे अगर तिसरे वर्ष होते. एक हुषार व सुशील अशी मुलगी हुजूरपागेच्या बोर्डिंगांतच राहात असे. प्लेग सुरू झाल्याबरोबर सर्व विद्यार्थिनी आपापल्या घरी गेल्या, त्यांबरोबर ही देखील आपल्या बापाकडे गेली. शाळा बंद होऊन गेली व परीक्षेचा फॉर्म मिळण्यासंबंधाने आगाऊ चौकशी करण्याचे भान मुलीला अगर तिच्या बापाला राहिले नाही. पुढे जेव्हा त्यांनी लेडी सुपरिंटेंडंट यांना लिहिले, तेव्हा त्यांनी 'कोणत्या तरी शाळेच्या प्रिलिमिनरी परीक्षेला बसून तीत पास झाल्याशिवाय फॉर्म मिळणार नाही,' असा जबाब दिला. सर्व शाळांच्या प्रिलिमिनरी परीक्षा होऊन गेल्या होत्या, तेव्हा प्रिलिमिनरीत पास होणे शक्य नव्हते. फॉर्म पाठविण्याला कांहीं दिवस अवकाश होता, तेव्हा मुलीच्या बापाने लेडी सुपरिंटेंडंट यांची आर्जवे केली; पण कांहीं उपयोग झाला नाही. अखेरीस फॉर्म पाठविण्याच्या शेवटच्या दिवशी मुलीच्या बापाने युनिव्हर्सिटीच्या रजिस्ट्रारसाहेबांची गांठ घेतली; व त्यांना झालेला सर्व प्रकार सांगितला. त्यांच्या हातांत काय होते? पण त्यांनी एवढेच सांगितले की, आम्ही मुलीला परीक्षेसाठी बसू देतो. ती पास झाली तरी लेडी सुपरिंटेंडंट यांची

अनुमति मिळाल्याशिवाय तिचा निकाल सांगण्यांत येणार नाही. ही गोष्ट मान्य होऊन ती परीक्षेला बसली; एवढेच नव्हे, तर त्या वर्षी परीक्षेला बसलेल्या सर्व स्त्रियांमध्ये पहिला नंबर येऊन चॅटफील्ड प्राइझ तिला मिळाले असतें, इतके मार्क तिला मिळाले, परंतु त्याचा कांहींएक उपयोग न होतां त्या वर्षी त्या मुलीला नापास व्हावें लागलें.

मी महिलाविद्यालय काढलें, व मुली न्यू इंग्लिश स्कुलांत घातल्या; या दोन्ही कृत्यांत माझा हेतु मुलींच्या हायस्कूलाशीं स्पर्धा करणें व त्याचा दुष्टावा करणें याहून अन्य नव्हता, असें कांहीं गृहस्थांना वाटत होते व अजूनहि कित्येकांना कदाचित् वाटत असेल. याच सुमाराला या शाळेंविरुद्ध ज्ञानप्रकाशांत एक खरमरीत लेख आला होता. हा लेख मीच लिहिला, असा कित्येक गृहस्थांचा समज झाला. एका गृहस्थांनीं तर माझे नांव घेऊन 'यानेंच हा लेख लिहिला असला पाहिजे,' असे उद्गार कांहीं माणसांसमक्ष काढले, व त्यांपैकीं एकांनै ती गोष्ट मला कळविली. असे आरोप होऊं लागतपर्यंत मला या लेखाची वार्ताहि नव्हती. या शाळेंविषयीं माझे मत महिलाविद्यालय सुरू होण्यापूर्वीं जें गुप्त खाजगी पत्र मी आश्रमाच्या व्यवस्थापक मंडळींच्या सभासदांना लिहिलें, व जें अठेचाळिसाव्या प्रकरणांत दिलें आहे, त्यांत नमूद केलें आहे. या शाळेंनें महाराष्ट्रावर अनंत उपकार केले आहेत. आज आम्ही स्त्रीशिक्षणाच्या बाबतींत जें करीत आहों, अगर पुढें करूं, त्या सर्वांचा पाया मुलींचें हायस्कूल होय. त्याचें अभीष्ट चित्तूनहि तसला दुसरा उद्योग मनुष्याला करतां येईल. दुसऱ्या व्यक्तीला अगर संस्थेला खाली ओढून आपण बर चढण्याचा प्रयत्न जी व्यक्ति अगर संस्था करील, ती फजित झाल्यावांचून कदापि राहणार नाही. स्त्रीशिक्षणाच्या कोणत्याहि संस्थेचा मी कधी शत्रु झालों नाही, व होणार नाही. मिशनरी लोकांनीं चालविलेल्या शाळासुद्धां मला प्रिय आहेत. मग ज्या शाळेंनें महाराष्ट्राचें एवढें कल्याण केलें, तिचा द्वेष मी कशासाठीं करूं ? अशी बुद्धि मला कधीं न होवो, ही माझी मनापासून इच्छा आहे.

न्यू इंग्लिश स्कुलानें पांचपंचवीस मुली शाळेंत घेतल्या, तर तेवढ्यानें मुलींच्या हायस्कूलांतील संख्या कमी होऊन हायस्कूलाचें नुकसान होईल, असा भाग मुलींचा नाही. न्यू इंग्लिश स्कुलांत मुली घालण्याला आधीं फारच थोडे लोक तयार होतील. जें थोडे लोक अशा रीतीनें तयार असतील, त्यांच्या मुली न्यू इंग्लिश स्कुलांत अवश्य घ्याव्या असें माझे मत आहे. अशा प्रकारची वरघट पडणें फार कठीण असतें. पडलेली वरघट नाहीशी झाल्यास ती पुनः पाडणें सोपें नाही. मुलींच्या हायस्कूलाच्या हितचिंतकांच्या इच्छेवरून नवीन मुली शाळेंत न घेण्याचा नियम न्यू इंग्लिश स्कुलानें केला आहे. गेल्या मार्चांत पूर्वींच्या सर्व मुली परीक्षेला वगैरे जाऊन आतां न्यू इंग्लिश स्कुलांत एकहि मुलगी राहिली नाही, ही गोष्ट बरी झाली नाही. आतां कोणाहि पालकाला नवीन मुलगी येथें आणून घालण्याला अवघड वाटेल, व

शाळेत घेणाऱ्यांनाहि पुनः नवव्यासारखें वाटूं लागेल. मुलीला इंग्रजी शिक्षण पाहिजे असेल तर तिला मुलांच्या इंग्रजी शाळेत पाठवून तें घ्यावें, नाही तर तिला शिक्षणावांचून ठेवावी, असा प्रसंग पुण्यांत थोडक्याच वर्षांत येईल असा संभव दिसत आहे. स्त्रीशिक्षणाचे बाबतींत लोकांचें पाऊल मोठ्या झपाट्याने पुढें पडत आहे. मुलींच्या हायस्कुलाच्या बोर्डिंगांत पुरेशी जागा नाही म्हणून अर्ज परत करावे लागतातच; पण घरी राहून शाळेत जाऊं इच्छिणाऱ्या इंग्रजी शिक्षणाच्या कांहीं मुलींना 'वर्गांत बसावयाला जागा नाही, सबब शाळेत घेतां येत नाही,' असा जबाब मिळाल्याचें दोनतीन मुलींच्या पालकांनीं मला सांगितलें आहे. अशा स्थितींत मुलांच्या शाळेत मुली पाठविण्याची ज्यांची तयारी असेल, त्यांना तसें करण्याला सवलत देऊन कमी धारिष्टवान् पालकांच्या मुलींसाठीं मुलींच्या हायस्कुलांत जागा राखून ठेवणें इष्ट आहे. अशा व्यवस्थेच्या अभावीं स्त्रीशिक्षणाची नैसर्गिक वाढ खुंटणार आहे.

न्यू इंग्लिश स्कुलांत मुली पाठविण्याची सुरुवात १९०८ सालीं केली. त्या वर्षी पांचसहाच मुली होत्या. ही संख्या वाढतवाढत चारपांच वर्षांत वीसपर्यंत गेली. एकंदरीत हा अनुभव फार समाधानकारक झाला. मुलींना बसण्यासाठीं वेगळीं बाकें ठेवणें व मधल्या सुद्धीत वगैरे बसण्यासाठीं त्यांच्याकरितां एक लहानशी वेगळी खोली देणें, यापेक्षां आणखी कांहीं करावयाला नको. पुष्कळसा खर्च करून मुलींना शिक्षणासाठीं परक्या ठिकाणीं पाठविण्यापेक्षां त्यांना आपल्या नजरेखालीं ठेवून मुलांच्या शाळेत त्यांचें शिक्षण करून घेणें हा मार्ग मला विशेष सोयीचा वाटतो. या कार्मी शाळेंतील शिक्षकांची सहानुभूति मात्र पाहिजे. क्वचित् एखाद्या धीराच्या मनुष्यानें आपल्या मुलीला मुलांच्या शाळेत पाठवून तिचें शिक्षण करून घ्यावें, असा प्रकार घडला आहे. परंतु ही गोष्ट अधिक प्रमाणावर घडली पाहिजे. जिल्ह्याच्या ठिकाणीं मुलांचीं हायस्कुलें आहेत, पण मुलींचीं नाहीत. मध्यम स्थितीतल्या धैर्यवान् मनुष्यांनीं या शाळांचा उपयोग आपल्या मुलींच्या शिक्षणासाठीं करून घेण्याला कचरूं नये.

५५. स्त्रीशिक्षणासंबंधाने कांहीं विचार

तीनचार वर्षांपूर्वी श्रीयुत न. चिं. केळकर यांनीं केसरीसाठीं मीं एक लेख लिहावा, अशी इच्छा प्रदर्शित केली. स्त्रीशिक्षणासंबंधाने आपले विचार भिन्न वाचकवर्गापुढें ठेवण्याला ही संधि बरी आहे, असें मनांत येऊन मीं या विषयावरच लेख लिहिला. त्यांतला बराच भाग येथें दिला असतां कधीकधी स्त्रीशिक्षणाविषयीं मला किती तळमळ वाटत असे, हें दिसून येईल.

“पुणें येथील स्त्रियांच्या हायस्कुलाचा बक्षिससमारंभ नुकताच झाला, त्या

वेळीं नामदार प्रो. गोखले यांनीं सदर संस्थेबद्दलच्या लोकमतांत कसकसे फरक होत गेले, याविषयीं निरीक्षण फार मार्मिकपणानें केलें होतें. स्त्रियांच्या हायस्कुलासंबंधानें सुशिक्षित लोकयताची प्रगति व सामान्यतः स्त्रीशिक्षणासंबंधानें बहुजनसमाजाच्या मताची प्रगति, यांमध्ये पुष्कळच साम्य आहे. आरंभीं क्रियायुक्त विरोध, पुढें निष्क्रिय पण तिरस्कारपूर्ण विरोध, त्यापुढें यक्षी उदासीनता, व शेवटीं औदासीन्याच्या बाजूला झुकणारी निष्क्रिय सहानुभूति, अशीं क्रमाक्रमानें लोकमताचीं स्थित्यंतरे होत गेलीं आहेत. ही प्रगति इतक्या मंद गतीनें होत आहे कीं, हें माघ अगदीं निराशाजनक नसलें, तरी जवळजवळ तसेंच आहे. स्त्री-शिक्षणाच्या भावी स्थितीचा विचार केला असतां हि आशाजनक असें क्षितिजावर कांहींच दिसत नाहीं. हिंदी, अर्थात् हिंदु, मुसलमान वगैरे हिंदूवासीयांनीं बनलेल्या स्त्रीसमाजाची निरक्षरता पाहिली म्हणजे मनुष्य कितीहि आशावादी असला तरी तो उदास होऊन जाण्याचा संभव आहे. निद्रित अगर बेशुद्ध अशा स्थितीत असलेल्या हिंदी समाजाच्या डोळ्यांत अंजन कसें पडावें, हा अति विकट प्रश्न आहे. त्यांतल्यात्यांत पुरुषसमाजाविषयीं काळजी घेणारे अनेक नांवांनीं संबोधिल्या जाणाऱ्या, विचार करूं लागलेल्या, अनेक पक्षांत कांहीं लोक तरी आढळतात; परंतु स्त्रीसमाजाविषयीं कळकळ बाळगणारे फार थोडे आणि त्यांतहि स्वार्थत्यागयुक्त कृति पाहावयाची असल्यास सूक्ष्मदर्शक यंत्राचेंच साहाय्य घेतलें पाहिजे.

“अव्वल इंप्रजीत पितामह दादाभाई नवरोजी, डॉ. भाऊ दाजी, रा. सा. वि. ता. मंडालिक वगैरे मंडळींनीं ‘स्ट्रुडंटस् लिटररी व सायंटिफिक सोसायटी’ स्थापन केली, व तिच्या आश्रयाखालीं मुंबईत मराठी व गुजराती मुलींच्या शाळा स्थापन करून स्त्रीशिक्षणाच्या कार्याला आरंभ केला, आणि न्यायमूर्ति रानडे व त्यांचे सहाध्यायी यांनीं कॉलेजांत विद्यार्थी असतां या शाळांतील वर्ग शिकविले. पारशसिमाज व हिंदुसमाज यांमध्ये स्त्रीशिक्षणाच्या कार्याला सुरुवात एकदमच झाली. परंतु पारशीसमाजानें देशकालवर्तमान ओळखलें, व आज त्यांच्यांत साक्षर स्त्रियांचें प्रमाण शेंकडा शंभर आहे म्हटलें तरी चालेल. स्त्रीशिक्षणाला सुरुवात होऊन अर्धे शतक लोटलें, तरी हिंदुसमाजाची काय स्थिति आहे पाहा ! त्यानें साक्षर स्त्रियांचें प्रमाण शेंकडा दोनतीनच्यावर जाऊं दिलें नाहीं ! मुसलमानी समाजाविषयीं तर बोलावयासच नको ! मागच्या पन्नास वर्षांच्या प्रगतीवरूनच जर पुढील अजमास करावयाचा असेल, तर हिंदी स्त्रीसमाज साक्षर बनविण्याला शतके तर पुरीं पडणार नाहीतच, पण तेथपर्यंत तो जिवंत राहिल्यास कित्येक सहस्रे तरी पुरीं पडतील कीं नाहीं, याचीहि वानवाच आहे. आजपर्यंत आम्हीं या बाबतींत प्रयत्न म्हणून केलाच नाही. आपोआप जें घडून आलें तें आलें. स्वावलंबनाची कांस न धरितां परावलंबी राहावयाचें हें आपलें ब्रीदच कायम राखावयाचें असल्यास वरील भविष्य वर्तविण्यास कोणी भविष्यवादी नको.

“स्वावलंबनाची कांस धरावयाची म्हणजे जी साधनें उपबलध असतील त्यांचा तिरस्कार करावयाचा, असें मात्र नव्हे. त्या साधनांचा पूर्ण उपयोग करून घेऊन राहिलेले क्षेत्र स्वावलंबनाने व्यापले पाहिजे. आतां अशा या साधनांचा अनुक्रमे विचार करूं. पहिलें साधन सरकारी, म्युनिसिपालिटीच्या अगर लोकल बोर्डाच्या शाळा होत. आजपर्यंत या दिशेनें जें काम झालें आहे, तें कृतज्ञताबुद्धीनें कबूल करणें योग्य आहे. परंतु हल्लींच्यापेक्षां किती तरी पटीनें अधिक काम सरकारकडून झालें पाहिजे. सरकारी पैशावर दुसऱ्या निकडीच्या मागण्या किती तरी असल्यामुळे स्त्रीशिक्षणाचा प्रश्न नेहमीं बाजूलाच राहणार. तेव्हां सरकारकडून या बाजूनें फारसे प्रयत्न होण्याची आशा नको. लोकांनीं नव्यानव्या मुलींच्या शाळा काढून त्या सरकारच्या स्वाधीन करणें शहाणपणाचें होईल; पण एवढें शहाणपण आणावयाचें कोठून ?

“मुलांच्या शिक्षणासंबंधानें सरकारनें बरेंच मोठें काम केलें आहे. त्याचा फायदा मुलींच्या शिक्षणासाठीं करून घेणें हें कार्य शहाण्या व वजनदार लोकांनीं मनावर घेतल्यास बरेंच साधण्यासारखें आहे. पण या कामीं लोकमत तयार झालें पाहिजे. ‘केसरी’ सारख्या वर्तमानपत्रांनीं हें लोकमत बनविण्याचें काम हातीं घेतलें पाहिजे. सगळ्या रत्नागिरी जिल्ह्यांत मुलींच्या शाळा दहा पंधराहून (आतां वीस-पंचविसांहून) अधिक नाहीत, व मुलांच्या दीडशांहून कमी नाहीत. ज्या ठिकाणीं मुलींच्या शाळा नाहीत त्या ठिकाणीं मुलांच्या शाळांतच मुली पाठवून त्यांचें शिक्षण करून घ्यावयाचें, या मार्गाचा अवलंब केल्यास स्त्रीशिक्षणाचें पाऊल बरेंच पुढें पडेल. दहा वर्षांच्या आंतील वयाच्या मुलींचें शिक्षण मुलांच्या शाळांत करून घेण्यास कोणतीहि हरकत नाही.

“दुसरें साधन मिशनरी लोकांचे प्रयत्न. धर्मप्रसाराच्या इच्छेनें का होईना, त्यांनीं स्त्रीशिक्षणाच्या कामीं जी मदत केली आहे, तिचें मोल करितां येणार नाही. धर्मप्रसाराच्या हेतूनें त्यांच्यांत जें बळ उत्पन्न होत आहे, त्याहून अधिक बळ स्वधर्म-रक्षणाच्या हेतूनें आम्हांत उत्पन्न झालें पाहिजे. त्यांच्या शेजारीं आपली शाळा उत्पन्न होऊन सर्व मुली आपल्या शाळेंत येतात, व त्यांच्या शाळेंत जावयाल एकहि मुलगी शिल्लक राहात नाही असें होईल, तर तें स्वाभिमानवृत्तीला शोभेल. पण इच्छासामर्थ्यानें प्रचंड कामें घडवून आणणारीं तीं माणसें पडलीं; व दुबळेपणानें निष्क्रिय राहून नुसत्या शिष्याशापांनीं आपणांला धन्य मानून घेणारीं आम्ही माणसें पडलीं. अर्थात् परिणाम व्हावयाचा तोच होतो. एका बाजूनें जोराचें कार्य चालू राहतें; दुसऱ्या बाजूला स्वतः कार्ये करण्याचें सामर्थ्य नाही; दुसऱ्याच्या स्वार्था हेतूनें का होईना, आपलें कार्य झालें तर तें कबूल करण्याइतकी कृतज्ञता अगर मनाचा

थोरपणा नाही, अशी स्थिति असते. खुद्द पुणे शहर हें आपल्या प्रांतांत मुंबई खेरीज-
करून स्त्रीशिक्षणाचें मुख्य स्थान आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही. या ठिकाणीं
मिशनरींनीं चालविलेल्या शाळांतून मागासलेल्या जातीतील किती हिंदु मुली व प्रसंगीं
पांढरपेशा जातीच्याहि मुली शिक्षणाचा फायदा घेत आहेत तें पाहवें, म्हणजे या
शाळांचा स्त्रीशिक्षणाच्या कामीं केवढा उपयोग होत आहे, हें कळून येईल. सारांश,
याहि साधनाचा कृतज्ञता बुद्धीनें घेववेल तितका उपयोग करून घेतला पाहिजे.

“तिसरें साधन सागरांत विंदु या प्रमाणानें होत असलेले स्वावलंबनाचे
प्रयत्न - अर्थात् धनिकांनीं व सामान्य जनांच्या देणग्यांनीं व स्वार्थत्यागी स्त्रीपुरुषांच्या
यत्नांनीं चाललेल्या स्त्रियांच्या खाजगी शाळा. हें साधन अधिक प्रमाणानें
अस्तित्वांत येण्याला बऱ्याच निस्वार्थ बुद्धीनें प्रेरित झालेल्या स्त्रियांनीं मनावर
घेतलें पाहिजे.

“यांतच अंतर्भूत होणारें - अगर जें भिन्न असें चवथें साधन मानलें तरी
चालेल तें - अजून अस्तित्वांत यावयाचें आहे. अत्यल्प प्रमाणावर तरी तें अस्ति-
त्वांत आणण्यासाठीं प्रस्तुत लेखकाला बरीच तळमळ लागली आहे. या साधनाचा
येथें थोडासा विचार करावयाचा आहे. कोणत्याहि कार्यावर निःसीम प्रेम जडल्यावांचून
मनुष्याच्या हातून समाधानकारक काम होत नाही. हिंदी स्त्रियांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार
करणें हें अत्यंत पवित्र देशकार्य - धर्मकार्य - आहे, अशी श्रद्धा अंतःकरणांत बाणली
पाहिजे. या कार्यासाठीं केलेले विचार, उच्चार हीच परमेश्वराची प्रार्थना - हेंच
जन्माचें सार्थक - अशी वृत्ति निदान कित्येकांची तरी बनली पाहिजे. पंधरा कोटि
स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या महत्कार्याला मी थोडा तरी हातभार लावीन, असा आत्म-
विश्वास उत्पन्न झाला पाहिजे. निदान पंधरा निरक्षर स्त्रियांना साक्षर करून या
महत्कार्याचा एक कोट्यंश तरी मी आपल्या श्रमानें साध्य करीन व हें घडून
आल्यावर, एक लहानसें व्रत तरी माझ्या हातून तडीला गेलें म्हणून मला धन्यता
चाटेल, असे विचार रात्रंदिवस मनांत घोळले पाहिजेत. स्त्रीशिक्षणाच्या कार्याची
लांबी, रुंदी व खोली वाढविण्याच्या महत्कार्यासाठीं मी आपलें जीवित अर्पण
करीन, आणि पडतील ते कष्ट सोशीन, अशी मनाची तयारी पाहिजे. धर्मप्रसारासाठीं
बौद्ध भिक्षुणींनीं विहार स्थापून जें कार्य केलें, तें कार्य स्त्रीशिक्षणाच्या प्रसारासाठीं
करण्या परिव्राजिका उत्पन्न होऊन त्यांनीं आपले विहार बनविले पाहिजेत. त्यांनीं
द्रव्याच्या देणग्यांवर आपली सर्व भिस्त टाकतां कामा नये. द्रव्याच्या देणग्या जरूर
पाहिजेत, व त्या यथाकाळीं मिळतीलहि. पण त्या मिळोत किंवा न मिळोव, त्यांचें
काम अबाधित चालू राहिलें पाहिजे. द्रव्यभिक्षेची पाश्चात्य तऱ्हा अजून आम्हां
पौर्वात्यांच्या अंगवळणीं पडलेली नाही; पण पुढें तरी ती अंगवळणीं पडली पाहिजे.
तथापि तोंपर्यंत थांबतां कामा नये. अर्थात् त्यांनीं धान्यभिक्षेचा अवलंब केला

पाहिजे. अशा संन्यासिनी स्त्रियांचे संघ उत्पन्न होतील, तरच स्त्रीशिक्षणाचा प्रश्न सुटण्याची आशा आहे, नाहीतर हें कोडें उलगडणें दुरापास्त आहे.

“ हें कल्पनासृष्टीतलें उड्डाण झालें. मूर्तसृष्टीत याचा काय उपयोग ? वरील कल्पना पूर्णत्वानें साध्य होणें जवळजवळ अशक्य कोटीतीलच आहे खरें, तथापि ‘ तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ’ या न्यायानें यत्न करून पाहण्याला कोणती हरकत आहे ? अत्यल्प प्रमाणावर असा यत्न करून पाहण्याचा मोह या लेखकाला पडला आहे. या जन्मांत यश न आल्यास त्याच ध्यासांत राहून हा देह ठेवावा, व कार्यपूर्तीसाठी पुनः जन्म घेऊन यावें, अशी त्याची इच्छा आहे. ती परमात्म्याच्या कृपेनें सफल होवो.”

५६. निष्काम-कर्म-मठ (पूर्व इतिहास)

ही माझ्या विचारांतील व कार्यक्रमांतील उत्क्रान्तीची शेवटची पायरी होय. आपल्या राष्ट्राच्या उद्धाराचें अत्यंत कठीण काम तडीला नेण्यास स्वार्थत्यागाच्या तत्त्वावर काम करणारे पुरुषांचे व स्त्रियांचे संघ शेंकडों किंबहुना हजारों निर्माण झाले पाहिजेत असें मला पुष्कळ वर्षे वाटत आहे, व अलीकडे तर तो माझ्या श्रद्धेचा एक विषय होऊन बसला आहे. या तत्त्वावर काम करणाऱ्या स्त्रियांचा एक संघ निर्माण करावा, ही कल्पना अनिश्चित स्वरूपानें फार वर्षे माझ्या मनांत घोळत आहे. तारीख २४ जानेवारी १८९८ च्या सुधारकांत आश्रमाचा रिपोर्ट प्रसिद्ध केला त्यांत पुढील मजकूर आहे :—

“ स्त्री-शिक्षणाचें काम चालविण्याला थोडक्यांत संतुष्ट असणाऱ्या स्त्रियांची फार आवश्यकता आहे. स्त्रीशिक्षणाच्या कामाकडे खर्च करण्याला आमच्या सरकारजवळ पैसे नाहीत, व भरपूर पगारावर स्त्रीशिक्षक नेमून तें काम आपल्या अंगावर घेऊन चालविण्याची आमच्या अंगी शक्ति नाही. तेव्हां पांचसात रुपयांत आपला चरितार्थ चालवून किंवा प्रसंगी वारांवर आपली उपजीविका करून स्त्रीशिक्षणाच्या कामीं आपला देह शिजविणाऱ्या स्त्रिया उत्पन्न झाल्यावांचून त्या कामांत फारशी प्रगति व्हावयाची नाही. अशा प्रकारच्या स्त्रिया उपदेशानें व प्रत्यक्ष उदाहरणानें तयार करण्याची आश्रमाच्या चालकांना फार उमेद आहे.”

नंतर १८९८ च्या ऑक्टोबरांत अनाथवालिकाश्रमाची संस्था कायद्याप्रमाणें नोंदविण्यांत आली, त्या वेळीं आश्रमाच्या उद्देशांत एक कलम घातलें आहे, तें येणेंप्रमाणें :—

“ परोपकाराच्या कामीं आपलें आयुष्य घालवूं इच्छिणाऱ्या हिंदी सेविकांचा (सिस्टर्सचा) संघ उत्पन्न करून त्याचा खर्च चालविणें. ”

पुढें १९०२ सालीं आश्रमासंबंधानें मीं एक पत्रक प्रसिद्ध केले होते, त्यांत पुढील मजकूर आहे :—

“ सारांश, आश्रमांतील विद्यार्थिनींनीं विद्या संपादन करून नीतीनें आपला चरितार्थ चालवावा, एवढाच केवळ आश्रमाचा हेतु नाही, तर त्यांनीं तसें करून शिवाय आपल्या देशभगिनींच्या उपयोगीं पडावें, व त्यांच्या उन्नतीला साहाय्य करावें, हा आश्रमाचा हेतु आहे. याशिवाय विद्या संपादन करून द्रव्याची अपेक्षा न करितां, संपादित विद्येचा उपयोग केवळ परोपकारार्थ करणाऱ्या व आश्रमासारख्या संस्था आपल्या सामर्थ्यावर चालविणाऱ्या कांहीं स्त्रिया आश्रमांतून तयार होतील, अशी आश्रमाला फार उमेद आहे. ”

करवेल तेवढा स्वार्थत्याग हें मठाच्या कल्पनेचें मुख्य अंग आहे. या कल्पनेला अनुसरूनच आश्रमाच्या लाईफमेंबर स्त्रियांचें वेतन निर्वाहाला अवश्य तेवढेंच ठरविलें होतें, व लाईफमेंबरांची घटना मठ या नांवानें नव्हे, पण त्यांत प्रतिबिंबित झालेल्या तत्वांवर व्हावी, अशी माझी इच्छा होती.

तारीख ६ मार्च १९०७ च्या ज्ञानप्रकाशांत महिलाविद्यालयाच्या सुरुवातीच्या वेळीं आपल्या सहीनें जो लेख मीं प्रसिद्ध केला, त्यांत पुढील उल्लेख आहे :—

“ या संस्थेला आपलें आयुष्य अर्पण करणाऱ्या स्त्रिया मिळाल्या व या संस्थेची सर्व जबाबदारी हळूहळू त्यांजवर सोंपवावी, असा हेतु आहे. ”

यावरून असें दिसून येईल कीं, ही कल्पना मधूनमधून माझ्या मनांत येत असे. पुण्यांतल्या व इतर अनेक संस्थांविषयीं विचार मनांत आला म्हणजे ही कल्पना अधिकाधिक दृढ होत जाई. कोणत्याहि संस्थेची घाढ पूर्ण होऊन ती नीटपणें चालण्यास अत्यावश्यक गोष्ट म्हटली म्हणजे ज्या पवित्र हेतूनें व उत्साहानें ती संस्था काढण्यांत आली असेल, तो हेतु व तो उत्साह पूर्णपणें मनांत विंबून काम करणाऱ्या मनुष्याची परंपरा उत्पन्न झाली पाहिजे. संस्थेच्या कार्यासाठीं देह झिजविणें हेंच आपलें अंतिम साध्य, हेंच आपल्या जन्माचें सार्थक्य, ही भावना हाडींमाशीं खिळली पाहिजे. प. वा. नामदार प्रो. गोखले यांची सर्व्हंटस् ऑफ इंडिया सोसायटी, डेकन एज्युकेशन सोसायटी, ज्ञानाना मिशन, पंचहौद मिशन, माझ्या डोळ्यांपुढें असणारें मुंबईचें कॅथीड्रल गर्ल्स स्कूल या संस्थांकडे पाहिलें, म्हणजे तेव्हांच दिसून येईल कीं, धार्मिक कार्यांत मनुष्यांची जी कळकळ दिसून येते, तसल्या कळकळीनें प्रेरित झालेल्या कार्यकारी मनुष्यांचा संघ अत्येकीच्या पाठीशीं आहे. त्या संस्थांचें कार्य साधणें हें अत्यंत पवित्र कर्तव्य होय, असें त्या मनुष्यांना

वाटत आहे, आणि म्हणूनच त्या संस्था लोकादराला पात्र झाल्या आहेत, व त्यांना हें स्वरूप आलें आहे. अशा संस्थांच्या कामीं देखील इतर व्यावहारिक कार्याप्रमाणेंच द्रव्यबलाची जरूर आहे, ही गोष्ट खरी; पण द्रव्यबल त्या संस्थांचें केवळ जडशरीर होय. त्यांचें खरें जीवित त्यांच्या पाठीशीं असणाऱ्या कार्यकारी मनुष्यांमध्ये असतें. दुर्दैवानें अशा कार्यकारी मनुष्यांची आषल्या समाजांत मोठी उणीव आहे. स्त्रियांच्या उन्नतीचें कार्य प्रचंड आहे; त्यांच्या शाखाहि अनेक आहेत. हल्लींच्या संस्था शंभर-पटीनें वाढल्या, तरी त्या या कार्याला पुऱ्या पडावयाच्या नाहींत. पैशानें संस्था अस्तित्वांत येऊं शकतील, पण त्या योग्य प्रकारें चालविण्याला उच्च मनोवृत्तीचीं मनुष्यें पाहिजेत.

याकरितां पैशासाठीं नव्हे, पण कार्यासाठीं काम करणाऱ्या स्त्रियांचा संघ उत्पन्न झाला पाहिजे. मनुष्यजातीची सेवा परमेश्वराला प्रिय आहे, हा एक परमेश्वरप्राप्तीचा, आध्यात्मिक साधनाचा, मुक्तीचा मार्ग आहे, ही कल्पना आज तरी आम्हांला परकी वाटते; निदान ती आमच्या अंगीं बाणाची तशी बाणलेली नाहीं. ही कल्पना आमच्या हाडीमाशीं खिळली पाहिजे. तिच्या प्रेरणेनें हजारों मनुष्यें कार्याला प्रवृत्त होतील, तरच आमच्या तरणोपायाचीं आशा आहे. निष्काम-कर्म-मठाचा मुख्य हेतु हिंदी स्त्रीसमाजाची सेवा करणें, शक्य असल्यास स्वतःच्या हिंमतीवर स्त्रीसमाजाच्या उपयोगी पडणाऱ्या संस्था चालविणें हा आहे. मठ शब्दानें बराच गैरसमज होण्याचा संभव आहे, व तसा तो झालेलाहि आहे. या शब्दानें ध्वनित होणाऱ्या मनःशुद्धि, वैराग्य, निःस्वार्थता वगैरे पौर्वात्यांच्या कल्पना व 'मिशन' या पाश्चात्य शब्दानें ध्वनित होणाऱ्या शिक्षण, लोकसेवा इत्यादि उपयुक्त कार्यांच्या कल्पना यांच्या समुच्चयाचा निर्देश होण्यासाठीं आम्हीं हें नांव योजिलें आहे. अलीकडे रूढ झालेल्या अर्थानें मठ शब्दाचा उपयोग केलेला नाहीं. 'मठश्छात्रादिनिलयः' असा मठ शब्दाचा अर्थ एका कोशकारानें दिलेला आहे. आमच्या ह्या मठाचें साध्य अगदीं साधें आणि त्याचे मार्ग अगदीं सरळ, कोणालाहि सहज समजण्यासारखे आहेत; त्यांत गुह्य किंवा गूढ कांहीं नाहीं. आमचे सर्व व्यवहार अगदीं उघडे आहेत, त्यांत गुप्तपणा अगर लपवाछपवी अगदीं नाहीं. आमच्या सर्व सेवकसेविका समाजांत वावरत आहेत, त्यांना एकान्तांत बसून धर्मसाधन करावयाचें नाहीं. समाजसेवा हा आमचा देव आणि अशा सेवेच्या उपभुक्तेविषयीं खात्री ही आमची श्रद्धा. आमच्या हातून जें थोडें कांहीं घडेल, ती आमची देवापुढें ठेवण्याची भेट. स्वार्थत्याग, साधी राहणी, वगैरे आमच्या श्रद्धेच्या व आमचा सर्व लय तिकडे लागावा याच्या खुणा आहेत. अपयश आणि निराशा यांच्या प्रसंगीं मन समतोल राखण्याला त्यांचा फार उपयोग आहे. ही संस्था केवळ स्त्रियांची असणें अतिशय आवश्यक आहे, ही गोष्ट अगदीं आरंभापासून माझ्या लक्षांत आहे, व त्या धोरणानेंच तिचा क्रम आंखला गेला आहे. मठाचा सर्व भार आपल्या शिरावर घेऊन मठाच्या आश्रयाखालीं असणाऱ्या संस्था

आपल्या बळावर चालविणाऱ्या स्त्रिया उत्पन्न होतील तो सुदिन. हा दिवस आमच्या नजरेला पडावा, हेच आम्हांला पाहिजे आहे. पुरुषसेवक अत्यंत जरूरीपुरते घ्यावयाचे आहेत, व हे सर्व विवाहित व आपल्या पत्नीसह वेगळे आपल्या कुटुंबांत राहणारे असेच असावयाचे आहेत. कर्तबगार स्त्रिया होऊन त्या अशा संस्था आपल्या आपण अस्तित्वांत आणीपर्यंत आम्ही स्वस्थ बसणें हें माझ्या मते आमच्या दूरदर्शीपणाचें लक्षण नव्हे. मी आपल्या दृष्टीपुढें असाध्य ध्येय ठेविलें आहे, असें कित्येकांचें म्हणणें आहे. पण 'आभाळावर रोख धरावा तेव्हां झाडाच्या शेंड्यापर्यंत तरी बाण जाईल,' ही इंग्रजीतील म्हण लक्षांत घेतली पाहिजे.

मठाच्या कल्पनेचें बरेच दिवस चिंतन झाल्यानंतर त्याला मूर्त स्वरूप देण्याच्या यत्नाला मी लागलों. या तत्वांनीं प्रेरित झालेली मंडळी मिळाल्यावांचून आश्रम व विद्यालय या संस्था दीर्घायुषी होणें शक्य नाहीं असें मला वाटूं लागलें. १९०८ च्या नोव्हेंबरच्या ४ थ्या तारखेला, मुंबईला गिरगांवांतील पोलिस कोर्टाजवळ सेवासदन होतें तेथें, दोन मनोभूमिकांत* या विचारांचें मी बीजारोपण केलें व आम्ही तिघांनीं, या नव्या संस्थेला वाहून घेण्याबद्दल परमात्मस्वरूपाचें चिंतन करून प्रतिज्ञा केल्या, आणि तेव्हांपासून या संस्थेचें रोप वाढीला लागलें, असें म्हणण्याला हरकत नाहीं. त्या वेळीं या नव्या संस्थेविषयीं स्पष्ट कल्पना झालेली नव्हती. फक्त अमुक धोरणावर ही संस्था चालवावयाची, एवढेंच ठरलें होतें. आरंभीं मठाला येऊन मिळालेली सर्व मंडळी विद्यार्थीदर्शोतील असल्यामुळें ती तयार होऊन काम करूं लागेपर्यंत मठाला दृश्य स्वरूप देणें शक्य नव्हतें. पुढें श्रीयुत वाळाजी विनायक कौलगेकर व श्रीयुत महादेव केशव गाडगीळ हे उभयतां सपत्नीक मठाला येऊन मिळण्याला तयार झाल्यामुळें मठाला लवकरच दृश्य स्वरूप देतां आलें. तारीख ६ डिसेंबर १९१० रोजीं मठाच्या सर्व सेवकसेविकांची सभा महिलाविद्यालयांत होऊन मठाचे नियम वगैरे ठरले. वरील चार मंडळीला एक वर्षाच्या मुदतीनें प्रोवेशनवर घेण्यांत आलें, व ती मुदत संपल्यावर त्यांना कायमचें घेण्यांत आलें. आम्ही वेडींवांकडीं व लहानमोठीं मिळून बाराचौदा माणसें आहोंत. पैकीं पुरुष चार असून बाकीच्या स्त्रिया आहेत. चौघांपैकीं तिघांचा उल्लेख झालाच आहे, आणि चवथे गृहस्थ श्रीयुत नारायण महादेव आठवले. यांच्या आशेवर मी मठाच्या कार्मीं पुढें सरसावलों. अनाथबालिकाश्रमाच्या कामावरून महाराष्ट्रियांना परिचित झालेल्या श्रीमती पार्वतीबाई आठवले यांचे हे चिरंजीव होत. हे वयाच्या आठव्या वर्षापासून पार्वतीबाईंच्या व माझ्या सहवासांत आहेत. आश्रमाशीं यांचा अगदीं लहानपणापासून परिचय झालेला आहे, व आश्रम आणि विद्यालय यांजविषयीं यांच्या मबांत आपलेपणा उत्पन्न झालेला आहे. मठाच्या कार्मीं मला मदत करण्याचें अभिवचन

* श्री. मथुराबाई उचगांवकर व श्री. नारायण महादेव आठवले.

देणारे हेच पहिले होत. मठासंबंधाने ज्या तिघांनी प्रथम प्रतिज्ञा केल्या, त्यांतले हे एक आहेत. माझ्या पश्चात् माझ्या सर्व संस्थांविषयी काळजी बाळगून त्यांना दीर्घायु करण्याविषयी हे आपली शिकस्त करतील, असा मला दृढ विश्वास आहे. हे बी. ए. झालेले असून फर्ग्युसन कॉलेजांत डेमॉन्स्ट्रेटरचे काम करित आहेत. आणखी एका वर्षाने आपला अभ्यास पुरा करून हे कार्यक्षेत्रांत प्रवेश करतील. सेविकांपैकी पांचाबद्दल मला बरीच आशा वाटत आहे. श्रीमती सीताबाई जोशी यांचा पुरुषांच्या ट्रेनिंग कॉलेजांतील दोन वर्षांचा अभ्यासक्रम पुरा झाला असून हल्ली त्या विद्यालयाच्या बोर्डिंगाच्या लेडी सुपरिंटेंडेंट आहेत. दुसऱ्या बाईंचा सदर ट्रेनिंग कॉलेजांतील तीन वर्षांचा अभ्यासक्रम पुरा झाला आहे व त्या हल्ली इंग्रजी शिकत आहेत. तिसऱ्या बाई प्रीव्हियस परीक्षा पास होऊन ग्रांट मेडिकल कॉलेजांत गेल्या आहेत; चवथ्या प्रीव्हियस पास झाल्या आहेत, व पांचव्या मॅट्रिक्युलेशनच्या वर्गांत आहेत. बाकीच्या सेविकांचा उपयोग बुद्धिविषयक शिक्षणासंबंधाने जरी फारसा झाला नाही, तरी त्यांची इतर कामांत फार मदत होईल. ही सर्व मंडळी मठावर आलेल्या अनेक वावटळींतून टिकली आहे, व ती कांहीं वर्षांनी आश्रमविद्यालयांच्या उपयोगी पडू लागेल, अशी मला मोठी उमेद वाटत आहे.

५७. निष्काम-कर्म-मठाच्या उत्क्रांतीतील कांहीं पायऱ्या

स्वी शिक्षणासाठी एखादे मिशन - पुढे याचेंच नांव मठ ठेविलें - काढवें, असे अनिश्चित विचार माझ्या मनांत येत व अगोदरपासून त्याच्या फंडाची तरतूद करावी म्हणून मला एक कल्पना सुचली. माझ्या कल्पना केव्हांकेव्हां मुलांप्रमाणे क्षुल्लुक गोष्टींना विशेष महत्त्व देणाऱ्या असतात. जेथे प्रचंड फंड लागावयाचा, तेथे पैशाने आणि अर्ध्या पैशाने काय होणार ? परंतु कधीकधी माझे लक्ष अशा बारीक गोष्टींकडे जाते. जेव्हां वेळ येईल तेव्हां थोडीतरी शिल्लक असावी, या हेतूने पोस्टाच्या तिकिटांच्या विक्रीवर रुपायाला एक पैसा याप्रमाणे कमिशन मिळत असे, त्या कमिशनचा उपयोग लहानसा फंड जमविण्याच्या कामी करावा, असे माझ्या मनांत आलें. हिंगण्याला पोस्ट ऑफिस होतें, त्या ऑफिसांतून होणाऱ्या तिकिटांच्या विक्रीवरील कमिशन या कामाकडे देण्याचें पोस्ट मास्तरणीने कबूल केलें; याला मी पैसाफंड असे नांव दिलें होतें. तिकिटें खपविण्यासाठी मी व माझा एक मित्र खटपट करित असूं. त्या वेळीं एक आण्याची पावतीचीं तिकिटें वेगळीं असत. तीं पोस्ट खात्यामार्फतहि विक्रीत असत. या तिकिटांवर रुपायाला एक आणा

कमिशन मिळे. वर उल्लेख केलेले माझे मित्र आपल्या ऑफिसांत लागणारीं तिकिटें दरमहा मजकडून नेत. ज्ञानप्रकाशाच्या मॅनेजरांना रुपयाच्या तिकिटांमार्गे अर्धा पैसा देण्याचें कबूल करून अर्धा पैसा मी या फंडाकडे ठेवीं. अशा रीतीनें हिंगण्याच्या पोस्ट ऑफिसांतून तिकिटें मागवून जो क्रम चालविला होता तो तिकिटांचें कमिशन बंद झालें तेव्हां थांबला. कमिशनचा वेगळा जमाखर्च ता. १ जानेवारी १९०७ पासून आहे. या पहिल्याच दिवशीं तिकिटांच्या कमिशनपासून झालेल्या उत्पन्नाची जमा ६५ रुपये आहे.*

ता. ४ नवंबर १९०८ रोजीं आम्हीं तीन मनुष्यांनीं जी प्रथम प्रतिज्ञा केली, तीं येणेंप्रमाणें:—

“आश्रमाचें, विद्यालयाचें व अशांसारख्या इतर लोकोपयोगी संस्थांचें काम करण्यासाठीं जें ‘इंडियन लेडीज मिशन’ स्थापावयाचें आहे, त्याकामीं मी आपलें जीवित या विश्वाचा चालक जो परमात्मा त्याला स्मरून अर्पण करित आहे. माझ्या जीवितावर आतां माझा हक्क नाही. त्याचा उपयोग संस्थेनें वाटेल तसा करून घ्यावा. माझ्या व माझ्या स्वतःच्या कुटुंबाच्या खर्चासंबंधानें संस्था जें ठरवील तें मला मान्य आहे.”

यानंतर आश्रमाच्या विद्यार्थिनींतून या संस्थेला वाहून घेणारीं मनुष्यें मिळविण्या-बद्दल यत्न सुरू झाला. आश्रमाशेजारच्या डोंगरावर या संस्थेला वाहून घेणाऱ्या मंडळीच्या सभा वर्षांतून दोनतीन वेळां कराव्या, व त्याच वेळीं कोणी नवीन मनुष्यें या संस्थेला मिळू इच्छित असल्यास त्यांच्या प्रतिज्ञा करून घ्याव्या, असा क्रम चालू झाला. या सभांचा उद्देश सहविचारांनीं एकमेकांच्या निश्चयांना बळकटी आणावी, हा असे. एकदोन वेळां या सभा लेडी सुपरिंटेंडेंट यांच्या परवानगीनें आश्रमांत भरल्या होत्या. या वेळीं संस्थेला वाहिलेल्या माणसांशिवाय दुसरें कोणी हजर नसे. या वेळीं या उद्योगाला येऊन मिळणारीं सर्व मनुष्यें विद्यार्थीदशेंतलींच असल्यामुळे प्रत्यक्ष कामाला आरंभ करणें शक्य नव्हतें. २५ एप्रिल १९०९ नंतर नवीन मनुष्य आम्हांला मिळालें नाहीं. १९१० अखेरीपर्यंत आम्हांला येऊन मिळालेल्या मनुष्यांचा उत्साह कमी न होतां त्यांचा निश्चय ढळू नये, याबद्दल माझी धडपड चालली होती. या वेळीं सुदैवानें श्रीयुत गाडगीळ व कौलगेकर यांची मदत मिळाल्यामुळे मठाला दृश्यस्वरूप देतां येऊन जगापुढें येतां आलें. जेव्हां या उद्योगाला निश्चित स्वरूप दिलें, तेव्हां पूर्वीं प्रतिज्ञा करून ज्या विद्यार्थिनी येऊन मिळाल्या होत्या, त्यांच्या परीक्षेची वेळ आली. पूर्वींचें बंधन हें केवळ इच्छाप्रदर्शक होतें; या वेळचे बंधन त्याहून अधिक महत्त्वाचें होतें. आपणाला हें निभणार नाहीं

* अर्थात् ही रक्कम पूर्वींच्या कित्येक महिन्यांच्या विक्रीतील फायद्याची आहे.

असें ज्यांना वाटलें, अशा कांहीं या वेळीं गळून गेल्या. बाकीच्या आपला निश्चय कायम करून या संस्थेत दाखल झाल्या. तेव्हां दाखल झालेलीं सर्व मनुष्ये अद्यापपर्यंत संस्थेला धरून राहिलीं आहेत. या वेळीं मठांत दाखल झालेल्या विद्यार्थिनीपैकीं एकहि अठरा वर्षांहून कमी वयाची नव्हती. हल्लीं वयासंबंधाचे नियम स्पष्ट ठरविण्यांत आले आहेत. यांत येऊन दाखल झाल्यानंतर कोणाला सोडणें झाल्यास डेकन एज्युकेशन सोसायटीनें ज्याप्रमाणें एक हजार रुपये दंडाची शिक्षा ठरविली आहे, तशी मठानें कोणतीहि अट ठेविली नाही.

माझ्या मनाचा ओढा स्वार्थत्याग व वैराग्य यांजकडे विशेष आहे. हे गुण म्हणजे मला साधावे तितके साधलेले आहेत असें नव्हे. परंतु माझ्या मनाची धांव त्या बाजूला आहे. कांहीं स्त्रियांनीं दागिने न घालण्याचा संकल्प करून इतरांना उदाहरण घालून देण्याचा यत्न करावा, व या कामीं होणारी बचत स्वतःचा संसार सुधारण्याच्या अगर सार्वजनिक कार्यांच्या कामीं लागावी यासाठीं कांहीं स्त्रियांचीं मनें वळविण्याचा मीं प्रयत्न केला व महिलाविद्यालयांतील एका विद्यार्थिनीला 'मनोरंजना' साठीं यासंबंधाचा लेख लिहिण्याला प्रोत्साहन दिलें. त्याचप्रमाणें रेशमी कांठांचीं लुगडीं न नेसतां सुती कांठांचीं नेसलें, तर किती तरी बचत होईल ! देशकार्यासाठीं बऱ्याच स्त्रियांनीं अशा व्रतांचा अंगीकार करून त्यापासून होणारी बचत सत्कार्याला लावावी असें मला वाटे. मठाच्या एका सेविकेला या दोन्ही गोष्टी पटल्या, व तिनें त्यांचें ग्रहण केलें. मठाच्या सेवकांनीं ही गोष्ट अंगीकारावी अशी माझी इच्छा होती; परंतु त्यांच्या मनाची तयारी नसल्यामुळें या गोष्टीचा आग्रह करण्यांत आला नाही.

निष्काम-कर्म-मठ हें नांव केव्हां सुचलें तें लक्षांत नाही; परंतु मठाला संघटित स्वरूप येण्यापूर्वीं त्या विषयींच्या माझ्या कल्पनेचें एक टिपण मला मिळालें आहे; त्यावर तारीख नाही. तें येणेंप्रमाणें:—

“ निष्काम-कर्म-मठ ”

“ कर्म या शब्दानें या ठिकाणीं वर्णाश्रमधर्मांचीं कर्मे समजावयाचीं नव्हत. ‘मी, माझीं बायको, माझीं मुलें’ या कल्पना ज्यांत विसरून जातील, अशा प्रकारचीं परोपकाराचीं-समाजोन्नतीचीं कर्मे.

“कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः’ ही आमचीं श्रद्धा. समाजोन्नतीच्या निःस्वार्थ कर्मांनींच मनुष्याला जीवन्मुक्त होतां येईल, हा आमचा दृढविश्वास. या मठाचे सेवक व सेविका होण्यास कांहीं खडतर व्रतें आचरलीं पाहिजेत. या व्रतांचा अंगीकार करण्याइतकें मनोधैर्य ज्यांच्या अंगीं असेल, त्यांच्या हातींच मठाचें चालकत्व नेहमीं राहिलें पाहिजे. ही एक प्रकारची तपश्चर्या आहे, अशी भावना

करूनच या खडतर घृतांचा अंगीकार व्हावयास पाहिजे आहे. मठाच्या अंगी प्रचंड सामर्थ्य उत्पन्न झाले पाहिजे. हे खडतर तपश्चर्येवांचून कसे होणार व असे सामर्थ्य उत्पन्न झाल्यावांचून मठ समाजकार्य ते काय करणार ?

“ तेव्हा मठाचे अंतःशरीर (मठाचा केवळ आत्मा) ज्या द्रव्याचे बनणार, ते द्रव्य - अर्थात् ती मनुष्ये - स्वार्थत्यागाच्या भर्तीतून तावून-सुलाखून निघाली पाहिजेत. त्यांमधले हीण जळून गेले पाहिजे. निदान पुनःपुनः आंच देऊन ते नाहीसे करण्याचा यत्न झाला पाहिजे. जीवन्मुक्ति साधणे - जड देहांत राहून कडकडीत वैराग्य व मनोजय यांची प्राप्ति करून घेणे - हे अत्यंत कठीण काम आहे. ते साधण्याचा यत्न करण्याची ज्यांची तयारी असेल - पुनः पुनः आंच लावून घेण्यास ज्यांची हरकत नसेल - तींच मनुष्ये मठाचे सेवकसेविका होण्यास योग्य समजावयाची. कित्येक खडतर घृतांचे आचरण कमावे लागेल, हे लक्षांत ठेवूनच त्यांनी मठाची दीक्षा घ्यावी. अशी माणसे थोडीच मिळणार, व मिळाल्यानंतरहि त्यांतलीं काहीं गळून जाणार.

“ इतकी मनाची ज्यांची तयारी नसेल, त्यांच्यासाठी दुसरी पायरी करावयाची आहे. या पायरीवर येऊन येथे स्थिर झाल्यावर त्यांनी वरच्या पायरीवर जाण्याचा प्रयत्न करावा. या पायरीवरील मनुष्यांनी देखील बराच स्वार्थत्याग केला पाहिजे. तथापि त्यांच्यासंबंधाचे नियम वरच्या वर्गाइतके कडक असणार नाहीत. ”

जोपर्यंत सर्व व्यवहार मानसिक सृष्टीतच चालले होते, तोपर्यंत या कल्पनेच्या उड्डाणाला कोणताहि प्रतिबंध झाला नाही; परंतु जड सृष्टीत वावरू लागल्यानंतर खडतर तपश्चर्या बाजूला राहून वर निर्दर्शित केलेल्या दुसऱ्या वर्गाशी जुळेल असेच मठाचे धोरण ठेवण्यांत आले. आडांतच नाही, ते पोहऱ्यांत कोठून येणार !

निष्काम-कर्म-मठ अजून देखील जगापुढे आला नसता; परंतु निसर्ग-योजना वेगळी होती. श्रीयुत बाळाजी विनायक कौलगेकर यांना आपल्या मुलींच्या शिक्षणाबद्दल तळमळ लागून ते मला वारंवार यत्रे लिहीत होते. मी प्रथम त्यांना आश्रमांत शिक्षकांचे काम करून मुलींच्या शिक्षणाची सोय लावण्याला सल्ला दिली. पुढे त्यांना हिंणण्याची हवा मानवेना, व मठाच्या कल्पना त्यांना पसंत पडल्यामुळे त्यांनी आश्रमाचे काम सोडून दिले, आणि ते मठाचे सेवक होऊन त्यांच्या आणि त्यांच्या कुटुंबाच्या हाती पुण्यांतील विद्यालयाची व्यवस्था देण्यांत आली. श्रीयुत महादेव केशव गाडगीळ यांचा माझा परिचय यांच्याहि अगोदरपासून झाला होता. १९०४ साली आश्रमाची इमारत बाढविण्यासाठी हिंणण्याला आश्रमाच्या इमारतीसमोर कमिटीची सभा झाली, त्यावेळी हे हजर होते. आयली नौकरी सोडून आश्रमाचे काम करण्याला यावे, असा विचार यावेळी यांच्या मनांत आला होता, व तो त्यावेळी त्यांनी बोलूनहि दाखविला होता. पुढे या गोष्टी

तशाच राहून गेल्यानंतर १९१० च्या मे महिन्यांत त्यांची गांठ पडली, तेव्हां मागील विचार कायम आहेत काय म्हणून मी त्यांना विचारिलें; व मठासंबंधाचे वगैरे माझे विचार त्यांना कळविले. पावसाळ्यानंतर येण्याचें त्यांनीं कबूल केलें. मध्यंतरी अनेक गोष्टींविषयी बराच पत्रव्यवहार होऊन कायमच्या येण्यापूर्वी मठासंबंधी वगैरे गोष्टींची चर्चा करण्यासाठीं त्यांना मुद्दाम पुण्याला बोलाविलें. नंतर मी, श्रीयुत गाडगीळ, श्रीयुत कौलगेकर व मठाला येऊन मिळतील असें वाटलें होतें ते एक चौथे गृहस्थ असे फर्ग्युसन कॉलेजच्या मागच्या बाजूला फिरावयास गेलों, व आम्हांमध्ये मठासंबंधी अनेक प्रश्नांची चर्चा होऊन त्यांनीं मठासाठीं यावें, आणि प्रथम एक वर्षाच्या रजेंत येऊन तेवढी मुदत पगार न घेतां आश्रमांत शिक्षकाचें काम करावें, व सर्व नीट जुळून आल्यानंतर बडोद्याच्या नोकरीचा राजीनामा पाठवावा असें ठरलें. श्रीयुत गाडगीळ यांचा स्वार्थत्याग दांडगा आहे. त्यांनीं मठावर अगर दुसऱ्या संस्थेवर आपला भार घातलेला नाही. या दोन गृहस्थांचें सहकुटुंब साहाय्य मिळाल्यामुळे मठाच्या कल्पनेला लवकर मूर्त स्वरूप मिळालें, व विद्यालयाचेंहि षाऊल जोरानें पुढें पडलें.

आश्रम व विद्यालय या संस्था चालविण्यासाठीं मनुष्यें तयार करणें हें मठाचें मुख्य ध्येय आहे. पुढील हस्तपत्रक तारीख ४ एप्रिल १९११ च्या केसरी व ज्ञान-प्रकाश पत्रांत प्रसिद्ध झालें आहे :—

निष्काम-कर्म-मठाची शिक्षा

वर्षप्रतिपदेच्या सुमुहूर्तावर या भिक्षेस सुरुवात केली आहे. मठाची स्थापना होऊन चार महिने झाले. या मठांतील सेवकसेविकांनीं फलावर आसक्ति न ठेवितां सद्भावानें समाजकार्यासाठीं झटावें, असा हेतु आहे. आठ सेविका अजून विद्यार्जन करित आहेत. त्यांचा विद्याभ्यास संपल्यावर त्या मठाच्या देखरेखीखालीं स्त्रीशिक्षणाचें काम करूं लागतील. यांपैकी कांहींचा खर्च मठाकडून चालत आहे. महिलाविद्यालयाचीहि सर्व जबाबदारी मठानें आपल्यावर घेतली आहे. मठानें प्रथमतः आश्रमासाठीं व विद्यालयासाठीं काम करणारीं माणसें तयार करावयाचीं आहेत, व सामान्यतः स्त्रीशिक्षणाचा प्रश्न हातीं घ्यावयाचा आहे. दिवसेंदिवस द्रव्यसामर्थ्य एकत्र होणें फार कठीण होत चाललें आहे. केवळ द्रव्यभिक्षेवर अवलंबून न राहतां कार्य करण्याचें सामर्थ्य मठाच्या अंगीं यावें म्हणून शक्य झाल्यास मठाच्या सेवकसेविकांनीं भिक्षेच्या पवित्र अन्नाचें सेवन करावें, असें योजिलें आहे. यासाठीं भिक्षेचें धान्य विकून त्याचे पैसे न करितां तें तसेंच मठाच्या उपयोगांत आणलें जाईल. भिक्षेची तऱ्हा साधल्यास नवीन वळणावर नेण्याचें योजिलें आहे. पुणें शहरांत वारांवर व मधुकरांवर सुमारे दोन अडीचशें विद्यार्थ्यांचा चरितार्थ चालला आहे. याच पद्धतीनें कांहीं सेवकसेविकांचा व विद्यार्थिनींचा चरितार्थ चालल्यास पाहावयाचें

आहे. ज्या गृहस्थांची एका वाराची मदत देण्याची इच्छा असेल, त्यांनीं आठवड्यांचा-
तुब ठरलेल्या वारीं एका मनुष्याचें दोन वेळांचें जेवण होईल इतका शिधा घावा, व
ज्यांना एक माधुकरि घावयाची असेल, त्यांनीं सात दिवसांच्या माधुकरिला पुरतील
इतके दाणे घावे. कोणी ओंजळभर अगर मूठभर दाणे घातले तरी त्यांत आमचा
संतोष आहे. भिक्षेची फेरी आठवड्यांतून एकदांच होईल. ही फेरी करण्याचें काम
मठाच्या स्वयंसेविका श्रीमती सौ. गोपिकाबाई लेले व श्रीमती राधाबाई मालवणकर
यांनीं पतकरलें आहे. मठानें आपल्या समजुतीप्रमाणें जें सत्कार्य करण्याचें योजिलें
आहे, त्याचें अंशभागी व्हावें अशी ज्यांची इच्छा असेल, त्यांनीं मठाला वर
लिहिल्याप्रमाणें साहाय्य करावें.

निष्काम-कर्म-मठ, पुणें सिटी
२ एप्रिल १९११

सेवक-सेविकांच्या आज्ञेवरून
मठाचा नम्र सेवक
धोंडो केशव कर्वे

वर निदर्शित केलेल्या दोन स्त्रिया व मी मिळून चारपांच दिवस भिक्षेसाठीं
हिंडलों. नंतर हें काम मठाच्या इतर सेविकांनीं केलें. पहिल्या वार्षिक रिपोर्टांत
यासंबंधानें उल्लेख आहे, तो असा :—

“मठाच्या सेवकसेविकांनीं प्रसंग पडला असतां धान्यभिक्षेवर आपला
चरितार्थ चालवून लोकसेवा करण्याला तयार असलें पाहिजे अशी मठाच्या चाल-
कांची इच्छा आहे. ‘भिक्षापात्र अवलंबणें। जळो जिणें लाजिरवाणें ॥’ ही
तुकारामबुवांची उक्ति स्वार्थासाठीं भिक्षा मागणारास लागू आहे. परंतु लोककार्याला
वाहिलेल्या माणसांनीं यासंबंधाची आपली लाज काढून टाकिली पाहिजे. या
उद्देशानें व मठाला आणि विद्यालयाला कांहीं मदत व्हावी म्हणून वर्षप्रतिपदेच्या
मुहूर्तानें या कामाचा पहिला धडा घेण्यांत आला. जसे विद्यार्थ्यांना वार देतात,
तसा आठवड्यांतून एक वाराचा शिधा घावा, व ज्यांना तेवढें सामर्थ्य नसेल त्यांनीं
शक्त्यनुसार मूठपसा दाणे घावे अशी विनंती करण्यांत आली, व ती पुष्कळजणांनीं
मान्य केली. हे काम सहा महिने चांगल्या रीतीनें चाललें व सुमारे ६ पल्ले तांदूळ
व ६ पल्ले इतर धान्य जमलें. या सर्व धान्यांचा उपयोग सेवकसेविकांच्या व विद्या-
र्थिनींच्या अन्नासाठीं करण्यांत आला. पुढें प्लेग सुरू झाल्यामुळें हें काम बंद पडलें.
या कामीं श्रीमती गोपिकाबाई लेले, बडोद्याच्या श्रीमती काशीबाई बेडे व श्रीमती
आनंदीबाई कर्वे यांनीं पुष्कळ खटपट केली. धान्याचे वार कबूल केलेल्या बऱ्याच
मंडळींनीं द्रव्याच्या रूपानें मासिक वर्गणी देण्याचें कबूल केलें व त्यांनीं तशी
सुरुवातहि केली आहे.”

वारांच्या रूपानें विद्यार्थिनींसाठीं धान्य जमविण्याचें काम यानंतर मठाच्या
सेविकांनीं केलें नाहीं. परंतु माझी पत्नी आनंदीबाई हिनें तें आणखी दोन वर्षें

चालविलें. सामान्य मनुष्यांकडूनहि हें काम होण्यासारखें आहे, व प्रसंगी याचा उपयोग होऊं शकेल असें माझे मत आहे. तथापि ही गोष्ट हौसेनें करण्याची आहे, जुलुमानें लादण्याची नव्हे. तेव्हांपासून मठाच्या मंडळीनें ही केली नाहीं व हिजविरुद्ध बऱ्याच मंडळीचा विशेष कटाक्ष दिसल्यामुळें मींहि या कामीं आप्रह धरिला नाहीं.

५८. निष्काम-कर्म-मठासंबंधानें विशेष खुलासा

मठासंबंधानें अनेक प्रकारचे गैरसमज पुष्कळसे पसरलेले आहेत. ते दूर व्हावे, यासाठीं मठाच्या रिपोर्टातील कांहीं उतारे देऊन नंतर मठाचे हल्लींचे नियम या प्रकरणांत देण्याचें योजिलें आहे.

मठाच्या पहिल्या म्हणजे १९११ सालाबद्दलच्या रिपोर्टातील उतारे:—

सामान्य माहिती

“ श्रीमद्भगवद्गीतेतील निष्कामकर्माचें तत्त्व मनांत वागवून नेहमींचीं कौटुंबिक व सार्वजनिक कामें केलीं असतां तीं किती सुकर होतात, व ‘लाभालाभौ जया-जयौ’ याविषयी मनाची समता राखल्यानें मनुष्य खिन्न न होतां त्याची उमेद कशी कायम राहूं शकते, हें थोड्याशा तरी अनुभवावांचून कळावयाचें नाहीं. आपलें आयुष्य लोकसेवेला अर्पण करणारी व फळावर आसक्ति न ठेवतां सार्वजनिक कामांत देहभान विसरून जाणारी पुष्कळशीं माणसें समाजांत उत्पन्न झाल्यावांचून त्याला कधींहि जिवंतपणा यावयाचा नाहीं. मठ शब्द ऐकल्याबरोबर, स्वतःचा व जगाचा संसार सोडून भगवें वस्त्र धारण करून जे भजनपूजनाला लागतात व इतरांना लावूं पाहतात अशांची संस्था, ही कल्पना कितीएकांच्या मनांत येते. यासाठीं आम्ही ‘मठ’ शब्द कोणत्या अर्थानें योजित आहों, याचें स्पष्टीकरण होणें जरूर आहे. स्वतःच्या सांसारिक हिताला बरेंच गौण स्थान देऊन समाजाच्या ऐहिक हितासाठीं तळमळीनें झटणें किंवाहून समाजदेवतेचें अशा रीतीनें आराधन करणें, हीच परमात्मस्वरूपाची पूजाअर्चा होय अशी श्रद्धा बाळगणें व इतरांत ती उत्पन्न करणें, ही एक कल्पना आमच्या मठाच्या मुळाशीं आहे. ‘मठश्रद्धात्रादिनिलयः असा मठ शब्दांचा अर्थ एका प्राचीन कोशकारानें दिला आहे. मठानें महिलाविद्यालयाचें जें पहिलेंच काम हातीं घेतलें आहे, तें या अर्थाला अगदीं अनुरूप आहे. पवित्र आचरण ठेवून व्यक्तिहित समाजहितांत लुप्तप्राय करावयास शिकणें हें या चें ध्येय आहे; जपतपानें परमार्थ साधणें हें नव्हे. हे विचार आणखी स्पष्ट होण्यासाठीं एवढेंच लिहिणें जरूर आहे, कीं, जपतप व भजनपूजन या मार्गांना

हा मठ विरोध करित नाही. सेवकसेविकांपैकी कोणाला या मार्गाचे मठांत आचरण करण्यास कोणताहि प्रतिबंध नाही; परंतु हा संप्रदाय उत्पन्न करून बाढवावा हा मठाचा हेतु नाही. साधल्यास लोकसेवेसाठी निष्कामबुद्धीने आपले तन, मन, धन अर्पण करणारा संघ उत्पन्न करून त्याचा विस्तार करावा, हे या मठाचे ब्रीद आहे.”

“ या मठाची सर्व भिस्त संघशक्तीवर आहे. आम्ही सर्व मनुष्ये निर्धन आहो व आम्हांपैकी पुष्कळांना शिक्षण अगदीच बेताचे आहे. परंतु महत्कार्य घडून येण्यास शिक्षणापेक्षां मनोवृत्तीच्या उदारपणाचा अधिक उपयोग होतो व संघशक्ति उत्पन्न करण्यास या वृत्ति फार उपयोगी आहेत, अशी आम्हां सर्वांची समजूत आहे. अधिक शिकलेल्या व कमी शिकलेल्या सेवकसेविकांनी एकमेकांना कमी अधिक न लेखितां समभावाने वागून आपल्या अंगच्या गुणांचा संस्थेला फायदा करून द्यावा ही इच्छा आहे. बुद्धीचे शिक्षण अगदीच नसून चालणार नाही ही गोष्ट खरी आहे; परंतु मनुष्याची किंमत करतांना त्याच्या बुद्धीच्या शिक्षणाला वाजवीपेक्षां किती तरी अधिक महत्त्व दिले जाते व अंतःकरणाच्या उदार वृत्तींना किती तरी कमी किंमत मिळते हे खोटे नाही. कोणत्याहि कार्याला अनेकांची जरूरी लागते व आपलेपणा उत्पन्न झाल्याशिवाय मनुष्याच्या हातून खुल्या दिलाने काम होत नाही. म्हणून आम्ही लहानमोठी व कमीअधिक शिकलेली माणसें एकत्र झालो आहो. आम्ही फार मोठे ध्येय आपल्या दृष्टीपुढे ठेविले आहे; पण ते साध्य होण्यास लागणाऱ्या अनेक गुणांचा मात्र आम्हांमध्ये अभाव आहे, ही गोष्ट आम्ही जाणून आहो. मतभेद झाला तरी कार्यासाठी तो विसरून मिलाफाने काम करणे फार कठिण आहे, व या खडकावरच आमची पुष्कळ तारवे फुटली आहेत. आम्हांसहि या खडकाची मोठी भीति वाटत आहे. तथापि ‘काशीस जावे नित्य वदावे’ या म्हणीप्रमाणे उच्च ध्येयाचा उच्चार करण्यास आम्ही तयार झालो आहो. अल्पांशाने तरी आमचे विचार कृतीत उतरोत, एवढे देवाजवळ मागावयाचे आहे.”

दुसऱ्या म्हणजे १९१२ सालच्या रिपोर्टीतील उतारे :—

“ या वर्षी सेवकसेविकांचे काम समाधानकारक झाले. मागील रिपोर्टीत लिहिल्याप्रमाणे आम्ही आपल्या संघाला ‘निष्काम-कर्म-मठ’ हे नांव केवळ ध्येय आपल्या नजरेपुढे राहावे यासाठी दिले आहे. बाकी आम्ही माणसें सामान्यजनांहून वेगळीं नाही. ‘भुखडुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ’ या शब्दांचा उच्चार करणे सोपे आहे, पण दुःखाच्या व अपजयाच्या प्रसंगी कार्याची चिकाटी कायम राहण्याला लागणारे मनोवैर्य आम्हां सामान्यजनांच्या अंगी कोठून यावे ? आरंभीच असली कसोटी आम्हांला लागली असती तर आमचा निभाव लागला नसता; पण बहुधा असे घडत नाही. सामान्यजनांनी सद्बुद्धीने आरंभिलेल्या कार्याला थोडे थोडे

यश मिळून त्यास उत्तेजन यावें, अशीच बहुधा ईश्वरी योजना असते. आमच्या-संबंधानें हा प्रकार विशेष रीतीनें घडून आला व आमचें मठावरचें प्रेम दृढ झालें, ही आनंदाची गोष्ट आहे.”

“स्वतःच्या जबाबदारीविषयी जागृति व्हावी, मठाविषयी सुखदुःखाच्या गोष्टी बोलाव्या व एकमेकांचे विचार एकमेकांना कळविण्याला संधि मिळावी, या हेतूनें वर्षाचे अखेरीस हिंणेंबुद्रुक येथें महिला विद्यालयाच्या इमारतीत सेवकसेविकांचें संमेलन भरविण्यांत आलें होतें. दोन शिवाय करून मठाला वाहून घेतलेली सर्व मंडळी या प्रसंगी हजर होती. अडीच दिवस एकत्र घालविण्यांत आले. पांचसहा वेळां सभेच्या रूपानें सर्वांनीं जमून मठाच्या कामासंबंधानें वगैरे चर्चा केल्या. एकंदरीत या संमेलनाचा सेवकसेविकांच्या मनांवर चांगला परिणाम झाला.”

“याप्रमाणें मठाच्या दुसऱ्या वर्षाची हकीकत आहे. संस्थेचें नांव कितीहि मोहक असलें, तरी तींत काम करणाऱ्या मनुष्यांवरच तिची किंमत अवलंबून असणार, हें आम्हीं जाणून आहों. संस्थेचे हातून कांहीं तरी लोककार्य व्हावें ही आमची मनापासून इच्छा आहे. मात्र त्या इच्छेप्रमाणें आमच्या हातून काम कितपत घडेल ही आमची आम्हांसच शंका आहे, मग लोकांस तशी शंका आल्यास नवल नाही. आपल्या जबाबदारीची जाणीव सेवकसेविकांस राहो, एवढेंच परमेश्वराजवळ मागून हा रिपोर्ट पुरा करितों.”

तिसऱ्या म्हणजे १९१३ सालच्या रिपोर्टातील उतराः—

“सार्वजनिक उद्योग हातीं घेणाऱ्या मनुष्यांचें मन फार थोर असलें पाहिजे. स्वतःच्या संस्थेवर विशेष प्रेम असणें व तीसाठीं रात्रंदिवस धडपडणें जरूर आहे, हें खरें; तथापि अशा मनुष्यांचे मनांत सामान्यतः मनुष्यजातीच्या व विशेषतः हिंदी समाजाच्या प्रगतीसाठीं जीं अनेक मनुष्ये व ज्या अनेक संस्था मनापासून झटत आहेत, त्यांविषयी प्रेमभाव व सहानुभूति असणें अत्यंत जरूर आहे. सद्भावानें चालविलेल्या इतर संस्थांविषयी आपले मनांत प्रेमभाव वसावा यासाठीं मठानें एक लहानशी योजना केली आहे व ती वर्षानुवर्ष चालू रहावी अशी त्याची इच्छा आहे. आपल्या अल्प सामर्थ्यांतूनच, अत्यल्प कां होईना पण तेवढी तरी मदत कांहीं संस्थांस त्यांचें स्मरण करून व अभीष्ट चिंतून प्रेमपुरःसर पाठवून द्यावी असा उपक्रम मठानें केलेला आहे. पितरांचें अगर ऋषींचें तर्पण करण्यांत जो हेतु दिसतो, तोच या उपक्रमांत आहे. ‘पवं पुष्पं फलं तोयं’ अशा भावनेनें केलेल्या या मदतीनें त्या संस्थांची भूक भागणें शक्य नाही हें मठ जाणून आहे. परंतु द्वितीयेच्या चंद्राचा गौरव करण्याला दुसरा मार्ग नाही हें जाणून जशी वस्त्राची दशी अर्पण करावयाची त्यांतलाच हा प्रकार आहे. सेवक-सेविकांचीं मनें थोर होण्याचे कार्मी त्याच्या प्रातिक्रियेचा कांहीं परिणाम व्हावा एवढाच यांत हेतु आहे.”

मठासंबंधानें पाळ्हाळिक लिहिण्याचें कारण त्यासंबंधानें निष्कारण झालेला गैरसमज होय. आतां मठाचे नियम देऊन हें प्रकरण पुरें करतो.

निष्काम-कर्म-मठाचे नियम

१. या संस्थेचें नांव 'निष्काम-कर्म-मठ' हें असावें.

२. मठाचे उद्देश येणेप्रमाणें :—

(अ) समाजहितासाठीं झटणाऱ्या हिंदी सेविकांचा संघ उत्पन्न करणें.

(ब) संस्थेची सर्व जबाबदारी संभाळण्याचें सामर्थ्य सेविकांमध्ये येईपर्यंत कांहीं पुरुषसेवक घेऊन मठाचें काम सुरू करणें व तसें सामर्थ्य आल्यानंतर नवीन सेवक घेण्याचें बंद करून पूर्वी घेतलेल्या सेवकांनीं त्यांची इच्छा असल्यास मठांत आजन्म काम करणें.

(क) स्त्रियांसाठीं बोर्डिंगशाळा व इतर शाळा चालविणें व सामान्यतः शिक्षणाचीं व दयाधर्माचीं कामें करणें.

(ड) वरील कलमांत दाखल केलेलीं कामें करणाऱ्या संस्थांस शक्यनुसार द्रव्याचें अगर मनुष्यांचें साहाय्य देणें.

३. मठाच्या सेवकसेविकांनीं पुढील व्रतांचें पालन करण्याविषयी प्रतिज्ञा केली पाहिजे :—

(अ) मीं आघलें जीवित आजपासून संस्थेच्या कार्यासाठीं पूर्णपणें अर्पण केलें आहे.

(ब) माझे सर्व सामर्थ्य मी संस्थेच्या कार्याकडे खर्च करीन व संस्थेचें कार्य करित असतां खाजगी फायदा करून घेण्याची इच्छा धरणार नाहीं.

(क) संस्थेच्या नियमांप्रमाणें जें ठरेल तें मी निमूटपणें मान्य करीन.

(ड) मजकरितां व मजवर अवलंबून राहणाऱ्या मनुष्यांकरितां जी व्यवस्था संस्था बहुमतानें करील तीं मी संतुष्ट राहीन.

(ई) माझे खाजगी वर्तन मी शुद्ध ठेवीन.

(फ) माझी राहणी व पोशाख हीं मी साधी ठेवीन.

(ग) मी इतरांच्या धार्मिक समजुतीबद्दल उदार मन करीन व इतरांच्या धार्मिक समजुतीस धक्का बसेल असें वर्तन मी करणार नाहीं.

(ह) मी कोणाचाहि द्वेष करणार नाहीं.

४. मठाचे नियम पाळण्याला तयार असलेल्या कोणत्याहि स्त्रीला सेविका होतां येईल. मात्र तिनें कांहीं मुदतीपर्यंत मठांत प्रवेशनर राहून काम केलें पाहिजे व तिला संघांत घेण्याबद्दल मठाच्या कौन्सिलाची व तीनचतुर्थांश सेवकसेविकांची संमति पाहिजे.

५. सेवकसेविकांचा मठाशीं संबंध आजन्म राहिल.*

६. नवीन होणाऱ्या सेवकसेविकांचें वय निदान पूर्ण २१ वर्षांचें असलें. पाहिजे ष प्रोवेशनर होण्यापूर्वीं निदान पूर्ण १८ वर्षांचें असलें पाहिजे.

७. इच्छित शिक्षण पुरें होण्यापूर्वीं कोणास प्रोवेशनर करून घेणें असेल तर त्यांच्या शिक्षणास मुदत किती यावयाची व शिक्षणाचा खर्च कोणी करावयाचा यासंबंधी कौन्सिलचा स्पष्ट ठराव अगोदर झाला पाहिजे व त्याला प्रोवेशनराची संमति पाहिजे.

८. अक्षम्य गैरवर्तनावांचून कोणाहि सेवकसेविकेला मठांतून काढून टाकता येणार नाही. अक्षम्य गैरवर्तनामुळे कोणास काढून टाकणें झाल्यास तसे करण्याला कौन्सिलची व ३ सेवकसेविकांची संमति पाहिजे.

९. कुटुंबी पुरुषांशिवाय इतरांना सेवक म्हणून संस्थेत घेतलें जाणार नाही.

१०. तरुण कुटुंबी पुरुष सेवक होण्यास तो प्रॅजुरट अगर त्याच्या योग्यतेचा असला पाहिजे.

११. मध्यम वयाच्या अगर त्याहून अधिक वयाच्या गृहस्थांना सेवक करण्यास वरील शिक्षणाची अट नसावी; परंतु त्यांचें मठावर फारसे ओझे पडू नये या गोष्टीकडे लक्ष असावें व त्यांता मठाकडून कांहीं देणें जखर असल्यास तें किती व किती मुदतीपर्यंत यावयाचें याबद्दल कौन्सिलचा स्पष्ट ठराव अगोदर व्हावा.

१२. संस्थेच्या कामाची मुख्य जबाबदारी कौन्सिलवर राहिल. पहिली पांच वर्षे कौन्सिलचे सर्व अधिकार रा. कर्वे हे चालवितील.

१३. सेवकसेविकांनीं चरितार्थासाठीं मिळणाऱ्या मासिक वृत्तींतून जखर तो खर्च करावा; परंतु तींतून शिल्लक राहिल्यास तिचा खाजगी संग्रह करण्याचा त्यांना अधिकार नाही. राहिलेली शिल्लक परत मठाकडे दिली पाहिजे. ही शिल्लक त्या त्या मनुष्याचे नांवें वेगळी जमा करण्यांत येईल. हींतून खर्च करणें झाल्यास मठाचे परवानगीची जखर नाही. सदर शिल्लकेची अधिकांत अधिक मर्यादा अडीचशें रुपये आहे.

१४. सेवकसेविकांचा पूर्वींचा कांहीं द्रव्यसंग्रह अगर जमीनजुमला वगैरे असल्यास त्याची त्यांनीं मर्जीप्रमाणें व्यवस्था करावी. परंतु मठांत आल्यावर शारीरिक अगर बौद्धिक श्रमानें मिळणाऱ्या सर्व पैशावर मठाची मालकी राहिल.

१५. ही संस्था राजकीय कामांत बिलकूल पडणार नाही.

* कोणा सेविकेला विवाह करावयाचा असल्यास तिला परवानगी असावी, असा नियम घालण्याचा विचार होता; परंतु आतां मठ आश्रमांत अंतर्भूत झाला आहे, यासाठीं आश्रमाच्या पोटनियमांत तो दखल करण्यांत येईल.

१६. ही संस्था मोडल्यास अगर कांहीं कारणानें बंद पडल्यास तिचे सर्व कर्जवाम वारून कांहीं शिल्लक राहिल्यास ती स्त्रियांच्या हितासाठीं एका अगर अनेक संस्थांस वांटून द्यावी. अशा वेळीं कोणत्या संस्थेला किती मदत द्यावयाचीं हें त्या वेळीं हयात असलेल्या सेवकसेविकांनीं अगर त्यांच्या अभावीं ज्या न्यायाच्या कोर्टाकडे हा अधिकार असेल त्या कोर्टांनीं ठरवावें.

निष्काम-कर्म-मठाचा प्रयत्न हें एक माझ्या आहाराबाहेरचें काम होतें. हें तडीला लावण्याला माझ्याहून फार मोठ्या सामर्थ्याचीं मनुष्ये पाहिजे होती. अशीं मनुष्ये या संस्थेच्या नाशिवानें तिला मिळावी, एवढीच माझी इच्छा होती. अशीं मनुष्ये मिळत तोंपर्यंत मठाचें ध्येय मान्य करून तें अल्पांशानें तरी आचरणांत आणण्याचा प्रयत्न करणारीं कांहीं माणसें मिळवून संस्था जिवंत ठेवावी, एवढ्या-साठीच मी यत्न करणार होतो. आतां मठ आश्रमांत अंतर्भूत झाला आहे, तेव्हां त्याची स्वतंत्र वाढ होण्याचा प्रश्नच उरला नाही.

५९. ज्याचा शेवट गोड तें सर्वच गोड

म्हणजे ज्ञानानें हातीं घेतलेल्या कार्याला सदबुद्धीनें प्रेरित झालेल्या कांहीं मंडळी-कडूनहि विरोध यावा, असा निसर्गाचा क्रमच दिसतो. किंवा अशा कार्यामध्ये त्यांच्यांत जीवनसामर्थ्य असेल, तर जोरदारपणा उत्पन्न व्हावयाला गैर-समज आणि विरोध हे कारणीभूत होत असतात. आश्रमाच्या पुरस्कर्त्या व कार्यकारी मनुष्यांपैकीं बहुतेकांच्या मनोवृत्ति मठाविषयीं अत्यंत साशंक अथवा विरोधयुक्त अशा होत्या. अर्थात् त्यांच्याशीं विशेष परिचित अशा पुष्कळच मंडळीची मनः-प्रवृत्ति तशीच झाली यांत नवल नाही. मनुष्य कितीहि चांगलें असो, एकदां अमुक एक गोष्ट अनिष्ट असा त्याचा समज झाला, म्हणजे त्याला तींतील दोष ठळक दिवूं लागतात, व गुणांकडे नजर जात नाही. मला आतां चळ लागला आहे, व मी कांहीं तरी करीत सुटलों आहे, असें या वेळीं कित्येकांना वाटलें. दुसऱ्या कित्येकांना आमचा हा सर्व पोरखेळ वाटला, व भातुकलीच्या खेळाप्रमाणें हा खेळ लवकरच आटोपेल, अशी त्यांची समजूत होऊन त्याकडे त्यांनीं दुर्लक्ष्य केलें. परंतु ही संस्था जसजशी वाढूं लागली, तसतशी त्यांची मनःप्रवृत्ति बदलत चालली.

मठ एवढ्या अंतःकलहाला कारण होईल, अशी कल्पना मला पहिल्यानें झाली नाही; आणि तशी झाली असती तरी आश्रम व विद्यालय या संस्था दीर्घायु करण्याला मला दुसरा मार्ग दिसत नव्हता. माझ्या समजुतीनें जो मार्ग मला उत्तम वाटला, त्या मार्गांत आपली शिकस्त करावी असें माझ्या मनानें घेतलें, व मी

आशापूर्ण अंतःकरणाने अडचणींना तोंड देण्याला तयार होऊन पुढील मार्ग चोखाळू लागलो. आपले विचार दुसऱ्यांच्या मनाला पटतील अशा रीतीने ते त्यांजपुढे मांडणे व भिन्न मतांच्या माणसांची समजूत घालून त्यांजमध्ये सलोखा उत्पन्न करणे हे दुर्दैवाने मजमध्ये नसल्यामुळे, इतरांची समजूत पडणे अगर न पडणे ही गोष्ट काळावर सोंपवून मनांत आलेल्या कामी उडी घालणे हाच माझा स्वभाव बनला आहे. खाजगी संभाषणांतून मठावर व त्यासंबंधाच्या कृतींवर जे आक्षेप कार्णी येत, त्यांचा विचार करून जे फेरफार करणे इष्ट वाटले ते आम्ही करित गेलो. आश्रम व मठ यांमधील विरोधामि खाजगी संभाषणांतून चहूंकडे पसरला. या अग्नीच्या विस्ताराचे क्षेत्र बरेच मोठे झाले होते; पण त्यांत वर्तमानपत्रांनी तेल ओतून व वारा घालून ते अधिक मोठे केले नाही, हे भाग्यच समजावयाचे. या अग्नीच्या ज्वाळा पुष्कळशा कमी झाल्यानंतर इंदुप्रकाशाने हे प्रकरण हाती घेतले. हेच जर त्याने एक वर्ष अगोदर हाती घेतले असते, तर हा अग्नि कदाचित अधिक भडकला असता. इंदुप्रकाशांतील मजकूर अर्थात् कित्येकांच्या खाजगी संभाषणांतील गोष्टींचे प्रतिबिंब आहे. या प्रतिबिंबाचे जे अस्सल असेल, त्याचे तेज किती प्रखर असेल, याची कल्पना सहज करिता येईल. या लेखांना प्रत्यक्ष उत्तर देण्याची माझी इच्छा नाही. अप्रत्यक्ष उत्तर मठाची हकीगत व एकंदर सर्व वृत्त काळजीपूर्वक वाचणारास आपोआप मिळेल. कांहीं लोकांना त्यावेळी मठाबद्दल काय वाटत होते, ते आमच्या नजरेपुढे रहावे, व इतरांना कळावे एवढ्यासाठी सदर लेख जशाचे तसे पुढील प्रकरणांत देत आहे. हे लेख २१ ऑगस्ट १९१३ च्या इंदुप्रकाशांत प्रसिद्ध झाले आहेत.

६०. इंदुप्रकाशांतील लेख

(1) A Knotty Problem

**The Anath Balikashram and its two new associates
at Hingne Budruk, Poona**

(From a trusted and esteemed friend)

A perplexing situation demanding serious attention and close scrutiny of all friends of Social Reform in the Deccan has arisen at Hingne Budruk, Poona, in connection with the Widows' Home or the Anath Balikashram and its two new neighbours and associates, the Mahila Vidyalaya and the Nishkama Karma Matha, all three of them started by Prof.

Karve and worked side by side, under his direct care and supervision. Of these three institutions the oldest and the most catholic and altruistic is the Widows' Home, and it is precisely this institution which would seem to have become the greatest sufferer, its affairs having come to a state, threatening a serious diminution of its utility and popularity — perhaps its very existence. The Home was founded about seventeen years ago for the amelioration of the moral and intellectual as well as the material lot of the widows and until about four or five years ago the management of its affairs and its prospects were in a satisfactory condition. The institution kept on till then its even tenor of progressive popularity and utility under the fostering care of its founder and devoted sponsor the indefatigable Prof. Karve, whose yeoman services rendered heretofore to the cause, are so well-known and appreciated. Unfortunately, however, things have very much altered with the development of the two new institutions founded by Prof. Karve, one the Mahila Vidyalaya started six years since, and the other the Nishkama Karma Math started three years later. In part common and analogous, but in part conflicting and divergent as the objects of these three institutions are, those of the Math in particular being of a very debatable character, their working under the common direction and supervision of Prof. Karve and in close proximity with each other, has produced difficulties and complications of a serious character. What is worse, the Widows' Home has unfortunately lost that single-minded zeal and devotion which Prof. Karve had been previously bestowing on it and it is the new institutions, the Vidyalaya and the Math, on which at present all his affections and energies have been almost exclusively concentrated. The result is that to add to the chronic difficulty of want of sufficient funds, the interests of the Widows' Home have been in other directions also seriously jeopardised. Allowances must of course be liberally made amongst friends of Social Reform for differences of opinion, and no one can claim the right to wean Prof. Karve away from his new loves, the Vidyalaya and the Math. But surely, the patronage of the general public can be extended to the Math and the Vidyalaya, as widely and cheerily as to the Home, only if the basal principles and management are unobjectionable and the association of the three institutions can be tolerated

only if there are no disturbing factors and untoward complications arising therefrom. It is much more with the intention of suggesting a working compromise, as opposed to a split and severance, and of purging away what seem to be the objectionable features of the two new institutions and their working that this note has been penned. It may be mentioned that it embodies the views of a number of tried friends of the cause whom the writer took special care to consult and who consider that remedial action on the lines suggested is peremptorily needed.

THE WIDOWS' HOME

Now to turn to the facts in elucidation of the serious complaints made and the untoward complications arisen, the Hindu Widows' Home or the Anath Balikashram has a regular constitution of its own under which the general direction is vested in an elective Managing Committee helped by a Ladies' Committee whilst the actual management falls on the Secretaries and the 'Life Members', the latter being ladies serving on principles of self-sacrifice on pittances which scarcely come to a third of the modest allowances sanctioned for the male Life Members of the D. E. Society. Till recently there were three such Lady Life-Members of the Home, two of them being also bracketed with Prof. Karve as Co-Secretaries. Out of this dishearteningly small number of three Life-Members, one, Mrs. Kashibai Devdhar, who was doing duty as Co-Secretary and Lady Superintendent of the Home, has to a large extent, on account of dissatisfaction, at the new developments, recently left the institution for good. Only two Life-Members remain, Mrs. Venubai Namjoshi and Mrs. Parvatibai Athavale. The latter has generally to spend the whole year, in touring about far and wide, collecting subscription, of which the peremptory necessity may well be gauged from the fact that as against a carefully kept down annual expenditure of about Rs. 15000, only about Rs. 2000 come in, on the income side, as the interest of the permanent endowment fund and about 4000, as the regular annual subscriptions. That leaves the large amount of about Rs. 9000 to be made up every year by town to town collections merely for meeting the ordinary expenses of the Home. Mrs.

Venubai Namjoshi, the Acting Lady-Superintendent, is thus the only Life-member on the spot and the brunt of work must fall on her and Prof. Karve until new Life-members come in, of which however the possibility seems remote under the present grievous circumstances, found intolerable by even a long-standing worker like Mrs. Kashibai Devdhar. Of devoted workers there is thus as great a want as ever. On the other hand, the Home has far from reached its full development. To quote from the Report for 1912, funds are badly wanted for a variety of purposes:— (1) increasing the building accommodation so that admission may not have to be refused to helpless widows seeking it, as has to be done now, (2) opening the sixth and the seventh standard classes in the school at the Home, (3) putting its industrial classes upon a satisfactory basis, etc. For all this work, even after the departure of Mrs. Kashibai Devdhar, Prof. Karve, with the able assistance of the devoted Venubai Namjoshi and Parvatibai Athavale would doubtless have proved pretty equal. Unluckily for the Home, however, all the hopes once entertained that after retiring from the Fergusson College Prof. Karve would devote to it his full time and attention have been entirely frustrated.

RIVALS TO THE HOME

It is so painful to have to say it, but the fact is that Prof. Karve's energies and affections are now almost entirely absorbed by the Mahila Vidyalaya and the Nishkama Karma Math. Since 1910 his time and energy have been devoted to securing subscriptions for the Vidyalaya and the Math and finding work and members for the latter. In the result the Widows' Home has forfeited that zealous love, regard and readiness for work on Prof. Karve's part, which hitherto were its main support. More serious than this grievance of want of sufficient funds and devoted workers are however a number of untoward consequences, adversely affecting the name, reputation, economy and general management of the Widows' Home which have arisen out of the direct or indirect association with it of Prof. Karve's new loves and pets, the Mahila Vidyalaya and the Nishkama Karma Math. Some of these consequences are likely to injure seriously the Home and to no small extent discredit similar

institutions flying the flag of Social Reform and hence a detailed exposition of them becomes necessary.

THE MAHILA VIDYALAYA AND
THE NISHKAMA KARMA MATH

The Vidyalaya was founded about six years ago and the Math two years ago. To-day, however, it is the younger institution namely the Math, of which the objects, constitution and method of work have several objectionable features, which occupies the premier position of master and dictator, as is evident from the Report for 1912 published with the significant title 'निष्काम-कर्म-मठ व महिलाविद्यालय — दुसरा व सहावा वार्षिक रिपोर्ट.' The Math is in fact quartered at present in the buildings erected at a cost of over Rs. 25000 collected by public subscriptions for the Vidyalaya and is managing all its affairs. The Math itself is under no outside control. Its sole and absolute dictator for the first five years is Prof. Karve who is to be succeeded by the Council of the members of the Math themselves then to come into existence. Apparently, the Vidyalaya is in absolute and complete charge of the Math and even the subscribers have apparently no legal right to intervene or interfere. The Math and the Vidyalaya are thus legally autonomous institutions separate from the Widows' Home. But they work together or side by side because it would seem, of Prof. Karve's common sponsorship and because in a way the new institutions are offsprings of the Widows' Home. The objects are in part at least common. The Widows' Home admits under its constitution as free boarders widows from castes amongst whom widow remarriage does not prevail and its object is to give education to the inmates and fit them for independent life. Its portals are also open to paying virgins and widows from the castes above named. The Home maintains for fulfilling its objects a boarding and a school with special industrial classes. It would seem that the genesis of the Vidyalaya lay in a dissatisfaction at the restriction of admission in the Widows' Home only to girls of the non-remarrying castes. Surely, a new branch of the Home would easily have met all the requirements in this behalf. But Prof. Karve went in for a new and separate institution altogether and one under his sole management. The Vidyalaya, thus come into existence, has, like the Widows'

Home, a boarding and a school of its own. It admits girls above eight years of age, of all castes and all kinds — virgins, married girls, with husbands living or widowed. A branch of the Vidyalaya inmates consists of the 'Celibacy (ब्रह्मचर्ये) Fund' girls, who are virgins bound under their own or their guardians' pledge to remain unmarried to a certain age. It will thus be seen that higher female education is a common object with both the Widows' Home and the Vidyalaya. Leaving aside the question of the justification for starting the Vidyalaya as a separate institution, the points to note are (1) that the building of the Vidyalaya is in close proximity to that of the Widows' Home, (2) that Prof. Karve is their common founder, friend and chief worker and (3) that both are badly suffering from want of funds. And yet, strange to say, not only have the two institutions two separate buildings and establishments under separate management, but they have also got two separate tiny schools of their own, separately located and manned and both semi-developed and semi-starved. The Reports for 1912 show that there were only forty-eight girls in the Vidyalaya School and only a hundred and five girls in the Widows' Home School. The thinking public may well ask the question, as to why these two schools, existing as they do for pure educational purposes, should not be amalgamated so as to secure the double advantage of increasing the teaching efficiency and securing a due economy of public funds so as to materially relieve the acutely felt financial pressure. As said before, it is difficult to understand why Prof. Karve at all started the Vidyalaya as an altogether separate institution with no control from the donors. It is twenty times more difficult to understand why the two institutions are made to maintain two different schools. As matters stand, not only are money and energy wasted but unnecessary and unpleasant jealousies exist and bickerings occur between the Home and the Vidyalaya people. There is thus a most unedifying spectacle presented to the public of grave differences amongst persons working for the same cause and under the same banner, in adjacent buildings and under the supervision of one and the same person.

THE NISHKAM KARMA MATH

Last but most unsatisfactory are some of the features and

methods of work of the Math, which under Prof. Karve's sole direction, solely controls and manages the Mahila Vidyalaya. The Nishkama Karma Math is a mixed association of males and females living together, organized after the fashion of the Jesuits, its members, termed 'Sevakas' and 'Sevikas,' having to pledge themselves irrevocably for life (1) to the dedication of all their life (जीवित) and powers (सामर्थ्य) to the work of the Math without any desire of personal gain, (2) to implicit obedience and discipline and willing acceptance of whatever arrangement is made by the Math for the maintenance of themselves and their dependants and (3) to purity, simplicity, tolerance and charity. Its objects are defined to be to create a body of Indians devoted to Service, to conduct institutions promoting female education and to do works of mercy and charity. The membership is to remain open for males as well as females, till it becomes possible to cease enlisting more males. The age limits of admission for these monks and nuns of the Nishkama Karma Math is fixed at twenty-one for regular membership and eighteen for probationership. Any female can be a member, but on males the condition is imposed that they must be 'family persons' (कुटुंबी पुरुष) whatever that means. Presumably any lady, virgin, married or a widow, can be a member.

FAULTY IDEAL AND CONSTITUTION

The ideal of voluntary poverty and dedication of one's self for social service and a lofty co-living of high-souled men and women without even cause for scandal is no doubt a catching one; and one can understand how it must have captured an energetic, self-sacrificing and personally pure-intentioned optimist like Prof. Karve. It may be granted that the persons who have so far joined the Math as Sevaks and Sevikas come up, or will come up, to the ideal and preserve it. But in judging of the merits of an association of selfless devotees of the monks and nuns type like the Matha, practical men must take into account possibilities and probabilities and the failings and weaknesses of human nature. The history of the Convents of the west as well as the East of old times has its lessons to teach and there are such present day experiences as of the Theosophical Society, the Bombay Sevasadan and minor institu-

tions like the Hanumangad Math.* Platonic arrangements are not for this world and the evil results of the occasional scandals to which they give rise are so great that wise men will guard against the temptations and opportunities for abuse which Maths and Convents of this character afford so plentifully. Farseeing practical men cannot therefore be expected to at all approve of the close association of male and female members allowed for an indefinite period by the constitution of the Math. Nor can they help condemning positively the low age limit of 18. Is it morally right to allow inexperienced boys and girls of the tender age of 18 to bind themselves for life by the kind of pledges of poverty and self-abnegation which the Math exacts? Things may perhaps go on well so long as Prof. Karve is there to closely watch and exercise effective control. But it cannot be gainsaid that there are great dangers of abuse and corruption as well as of backsliding and hypocrisy and these, if and when they occur, will seriously injure not only the Math but the whole cause of social reform. The risks are great and the stakes heavy while the guarantees are few and feeble.

ABUSES

What would appear to disinterested outsiders as abuses have, in fact, already taken place, seriously prejudicing the interests both of the Widows' Home and the Vidyalaya. The ascetic ideal of the Math is forced on the Vidyalaya and because the Widows' Home is not thought by the Math people to come up to that level, there are frictions and bickerings.

* थिआसॉफिकल सोसायटी, मुंबईचें सेवासदन व हनुमानगड मठ या तीन संस्थांचा उल्लेख करून ज्या तीन व्यक्ति ध्वनित केल्या आहेत, त्यांविषयी मला पूज्यबुद्धि वाटते, असें स्पष्टपणें नमूद करण्यांत मला कमीपणा वाटत नाही. तथापि मला एवढें सांगणें जरूर वाटतें कीं, थिआसॉफिकल सोसायटी अगर हनुमानगड मठ यांचा मी अनुयायी नाहीं. मनुष्य चुकीला पात्र आहे; त्याप्रमाणें एकाद्या वेळीं मनुष्याच्या हातून चुकी घडेल. मनुष्याची अमूक एक कृति चुकीची आहे कीं काय हें ठराविणें फार कठिण आहे. त्यांत असामान्य मनुष्यांच्या कृतीचें परीक्षण करणें त्याहून कठिण आहे. वर ध्वनित केलेल्या व्यक्ति माझ्याहून फार वरच्या पायरीच्या आहेत. चिकित्सक दृष्टीनें त्यांच्या कृतींची परीक्षा करण्याचें मला कारण नाहीं. माझ्या उत्क्रांतीशीं जुळणारे असे त्यांचे विचार मला दिसल्यास ते मी प्राह्य करावे, एवढेंच माझें कर्तव्य मी समजतां. त्यांपैकीं एखाद्या व्यक्तीचें कांहीं विशेष प्रसंगींचें आचरण चुकीचें आहे असें गृहीत धरलें, व तिचें पुढील आयुष्य असावें तितकें उदात्त राहिलें नाहीं, तरीहि आजपर्यंत त्यांनीं केलेली दांडगी तपश्रया विसरतां कामा नये, असें मला वाटतें. यासंबंधानें 'मिरा किडला तरी राळ्याला हार जाणार नाहीं,' या आमच्या म्हणीकडे लक्ष द्यावें, एवढेंच मला सुचवावयाचें आहे.

Secondly, there is an objectionable proselytizing for securing recruits for the Math. The nine persons who appear as the regularly enlisted Sevaks and Sevikas in the Report for 1912 are Prof. Karve himself and two married pairs, Mr. and Mrs. Kaulgekar and Gadgil, the remaining four being widows, two of them so young as about 21 and 25. Of the nine members full four were recruited from the teaching staff of the Widows' Home and their services are now transferred to the Vidyalaya. Besides these nine regular members some five or six girls of 17 or 18 were taken away from the Widows' Home to the Vidyalaya and are reported to have taken pledges and become probationer Sevikas. Even these girls were given some lessons in house to house begging — 'भिक्षा' — which is one method of work followed by the Math. There have been cases of withdrawals of girls by parents for this sort of proselytizing.

The question the public may well ask is whether there was any necessity for the organization of the Math. Would it not have been better to unite the Widows' Home and the Vidyalaya as co-operating branches of one institution aiming at female emancipation and try every means of increasing the Lifemembers devoted to it? Supposing, however, that the institution of the Math with its more ascetic ideal is a concern only of those who voluntarily join it, the friends of the Widows' Home and the Vidyalaya have undoubtedly the right to demand that the Math shall not directly or indirectly force its ideals on them and what is still more important, that it shall neither seek nor enlist recruits from among the teachers or the pupils and other inmates entrusted to the guardianship of the Home or the Vidyalaya. The two institutions do not certainly exist for furnishing a recruiting field for social ascetics of the Don Quixote type.

THE REMEDIES

The radical remedies for all this highly unsatisfactory state of things would of course be to absolutely dissociate the Home and the Vidyalaya from the Math and its members, if not altogether to close the Math and to unite the former two into one institution managed by a responsible elective body. It has, however, to be recognized that this would be too great a

demand on Prof. Karve and the other Sevaks and sevikas of the Math and they would naturally not consent to such self-immolation. By way of compromise therefore are the following suggestions made to the parties concerned, namely the Managing Committee of the Widows' Home and Prof. Karve as the supreme director of the Vidyalaya and the Math, and they are earnestly requested to consider and adopt them without loss of time with any modifications that may be deemed advisable:—

(1) The control over the affairs of the Vidyalaya should be vested in a Managing Committee elected by the Donors. The personnel of this Committee should be as far as possible the same as that of the Widows' Home.

(2) There should be one common School for the Home and the Vidyalaya, under the management of a sub-committee of an equal number of members nominated by the Managing Committees of the two institutions, the expenses being shared equally or in proportion to the number of girls,

(3) Every effort should be made to secure fresh Lady Life-members to serve the Home and the Vidyalaya and the terms offered should be more liberal than the present miserable pittances.

(4) The Math as Math should have its quarters far off from both the Home and Vidyalaya and if it must have male and female members there should be separate quarters at a distance from each other for the two sexes.

(5) The employment of the Sevaks and Sevikas of the Math for any work of the Home or the Vidyalaya should be at the entire discretion of the Managing Committees of the two institutions.

(6) The Math should enlist as members only grown up persons, say above the age of 30.

(7) So long as any Sevaks or Sevikas of the Math are serving in the Home or the Vidyalaya, no one from the inmates or the teaching or the superintending staff of institutions should be admitted as a Sevak or Sevika of the Math until two years have elapsed since the person's connection with the institutions ceased.

(2) The Hindu Widows' Home at Poona

Elsewhere we publish under the heading of 'A Knotty Problem' an article from a gentleman, on whose information and judgment we can place implicit reliance and whose disinterested friendship for the cause we can confidently vouchsafe, on the rather delicate but for the matter of that highly important subject of the plight to which the Anath Balika-shram or the Hindu Widows' Home at Poona has come owing to the starting of two new institutions in its neighbourhood. That indefatigable and unquestionably sincere worker, Prof. Karve, who founded the Home, is also the founder of its two new associates—the Mahila Vidyalaya and the Nishkama Karma Math. We believe we will not be wrong if we lay it down categorically that the general public understand that all these three institutions are working smoothly and harmoniously and with a substantial agreement as to the aims and objects and the methods and principles of work. Doubtless, most patrons send their subscriptions with implicit trust in Prof Karve's disposals of the fund and allotments as between the three institutions. The facts disclosed in the article we publish by our 'trusted and esteemed friend' and the story they make up of rivalries, differences and wanton wastes of resources will therefore come almost as a surprising revelation to the friends of the Widows' Home and the general cause of Social Reform in the Deccan and our Presidency. There can be no question whatsoever, let us put it down most emphatically, of finding fault with or throwing personal blame on Prof. Karve, or of belittling his great past services. He himself will however be the last person not to allow people to differ from him, and we are persuaded that most sensible people will endorse the criticisms of our 'trusted and esteemed friend' on the Nishkama Karma Math and its ways, on its obsession over the Mahila Vidyalaya, on the irresponsible and autocratic manner in which these two institutions are managed, and on the untoward results produced thereby on the present condition and future prospects of the Widows' Home. We confess, that we for one feel most anxious on account of the Widows' Home. For the Math and its quixotic ideals we care little and few will take much interest in its fortunes. The

Mahila Vidyalaya - aiming merely at giving higher education to girls of all kinds and incidentally at raising the age of marriage — is by no means a novel institution or the only one of its kind. With the thriving Female High School at Poona, with the very well conducted Chanda Ramji and St. L. Sc. Society's and other Girls' High Schools in Bombay, with the new High Schools for Girls established at Amraoti, Gwalior and Indore and with the sure prospect of similar institutions springing up elsewhere, even the total disappearance of the Mahila Vidyalaya would be no irreparable calamity. The Widows' Home, on the other hand, is an institution, the sacredness of whose mission of altruistic charity requires no expounding; and the fact of its being the only institution of the kind in the Deccan, is one which entitles it to the most solicitous care and support of all friends of social reform. If therefore, as the writer of our contributed article shows, it is the Widows' Home that is suffering, the situation developed at Poona requires promptest and effective remedies. Our friend does not play the role of a mere destructive critic. He has detailed suggestions to make and these seem to be not only very well thought of, but also conceived in a spirit of amity and compromise. We should very much like to learn what Prof. Karve has to say in regard to them. We should also welcome suggestions from the thinking public. We are anxious for nothing else but a satisfactory settlement. An honest endeavour to bring on such settlement has been the only motive for our taking up the subject, the information given to us showing clearly that an impasse has developed on the subject between the workers and controllers of the three institutes at Poona and that a free public discussion would best help a right solution.

यानंतर मठासंबंधाने वर्तमानपत्रांतून कांहीं एक चर्चा झाल्याचे माझ्या ऐकिवांत नाही.

इंदुप्रकाशांतील लेखकांप्रमाणेच आश्रमाच्या व्यवस्थापक मंडळींतील बहुतेक सभासदांचीं मनें मठासंबंधाने फार कलुषित झालेलीं होती. आश्रमाच्या शाळेंत विद्यालयाच्या मुली घेण्यासंबंधाचा ठराव व्यवस्थापक मंडळीनें तारीख ४ सप्टेंबर १९१३ रोजीं भरलेल्या सभेंत केला, त्या वेळीं एक अट घालण्यांत आली ती अशी :—

“ विद्यालयांत मठाच्या सभा भरवूं नयेत. ”

थोरथोर मनुष्यांचें मठासंबंधानें असें मत व्हावें, यापेक्षां मठाचें आणखी दुर्दैव तें कोणतें असावयाचें होतें ? मठाचीं सर्व मनुष्यें विद्यालयाच्या आवारांत येऊन राहिलीं तरी चालत होती, व प्रसंगविशेषीं तीं रहातहि होती; पण त्यांची सभा तेथें भरण्याला परवानगी नव्हती.

कांहीं दिवस जाऊं देऊन या मनोवृत्तींत कांहीं फरक पडेल तर पहावा, व आश्रम आणि विद्यालय या दोन संस्थांचा आयुष्यक्रम आणखी एकदोन वर्षे तरी निर्वेध चालावा, एवढ्यासाठींच ही अट कबूल करण्यांत आली होती. मठाची संस्था अगदीं निर्दोष नसेल, किंवा आरंभीं किरकोळ गोष्टींत कांहीं चुका झाल्या असतील; घण तेवढ्यासाठीं ती संस्था थोर पुरुषांच्या बहिष्काराला पात्र व्हावी याला 'दैव-दुर्विलास म्हणावें कीं काय म्हणावें, हेंच मला समजत नाही ! मठ हें नांव ऐकल्या-बरोबर 'मोनास्टरी' वांचून दुसरी ज्यांना कल्पना होत नाही, त्यांची समजूत घालणें कठीण आहे. मला तर तें नांव अत्यंत प्रोत्साहक वाटतें. मठ ही संस्था 'सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटी' अगर एकादें मिशन यांहून यत्किंचित्हि भिन्न नव्हती. सेवकसेविकांनीं अंगीकारावयाचीं वतें अक्षरशः सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटीच्या नियमांतून घेतलीं होती. त्या सोसायटीचें ध्येय वेगळें व मठाचें ध्येय वेगळें एवढाच काय तो फरक होता. आश्रम आणि विद्यालय या संस्था जशा अनुकरणीय होत आहेत, त्याचप्रमाणें मठ ही संस्था अनुकरणीय करून दाखविण्याची मला उमेद होती. मठाचे नियम म्हणजे वज्रलेप नव्हते. थोडीथोडी दुरुस्ती होऊन हे तयार झाले होते व अजूनहि त्यांत दुरुस्ती होणार होती. मठाचें जें स्वरूपवर्णन दिलेलें आहे, त्यावरून त्याविषयीं सहानुभूतीच्या दृष्टीनें पाहिलें असतां सर्व कळून येईल. मठ ही पवित्र संस्था व्हावी यासाठीं माझी धडपड चालली होती व माझा हेतु अंशतः तरी सफल होईल, अशी मला खात्री वाटत होती.

सुदैवानें उभयपक्षां मनःस्थिति बदलण्याला लवकरच आरंभ झाला, आणि हळूहळू सर्व संस्थांच्या हिताकडे दृष्टि जाऊन त्यांच्या एक्रीकरणाचे विचार सर्वांच्या मनांत येऊं लागले व या सुविचारांचा परिणाम लवकरच घडून आला. मतभेद व अंतःकलह यांना मुख्य कारण काय झालें व या सर्वांचा गोड शेवट कसा झाला, तो प्रकार पुढल्या प्रकरणांत दिला आहे.

६१. मात्रे कांहीं स्वभावदोष

दुसऱ्याला नाखुष करणें माझ्या अगदीं जीवावर येतें. माझ्या स्वभावामुळें माझ्या मुलांवरसुद्धां कधीं माझा दाब नसतो. तीं लहानपणापासूनच माझ्याजवळ अगदीं सलगनीं व निर्भडिपणें वागूं लागतात. अण्णा आपणावर रागाव-तील अशी भीतीच त्यांना वाटत नाही. मोठ्या दोन मुलांना एकदोन वेळां तरी शिक्षेचे प्रसंग आले; पण धाकट्या दोन मुलांना शिक्षा केल्याचें मला स्मरत नाही. जीं दुसरीं मुलें अभ्यासासाठीं मजकडे होतीं, त्यांना रागाचे शब्द बोलण्याचे प्रसंग-सुद्धां फार थोडे आले असतील. इतका गोडपणा जगांत चालावयाचा नाही; परंतु तो माझ्या अंगीं खिळल्यामुळें इसापनीतींतील लांकडाच्या ओंड्याच्या राजाप्रमाणें माझी स्थिति होते.

या दोषामुळें दुसऱ्याचे अपराध पोटांत घालण्याकडे माझ्या मनाची प्रवृत्ति फार होते व अपराधाला योग्य शासन मजकडून होत नाही, यामुळें शिस्त राख-ण्याच्या कामीं माझ्या हातून ढिलाई होते. एकदोन वेळां न्यू इंग्लिश स्कुलांत सुपरि-टेंडेंचें व असिस्टंट सुपरिटेंडेंचें काम मजकडे आलें होतें त्या वेळां मुलें माझ्या या स्वभावाचा फायदा घेत. दरमहाची फी १२ तारखेच्या आंत दिली पाहिजे. उशीर झाल्यास एक पैशाप्रमाणें दंड द्यावा, असा नियम असे. कांहीं तरी सधवी सांगून दंड माफ करून घेण्यासाठीं मुलें मजकडे येत व कधीं कधीं त्यांना नाखुष करण्याएवजीं मीच त्यांच्या दंडाचे पैसे त्यांच्याजवळ देऊन त्यांना परत पाठवीत असें.

या स्वभावदोषामुळें अधिकार चालविण्याच्या कामाला मी अगदीं निरुपयोगी आहे. एका विशेष परिचयाच्या लाइफ-मैबर मित्रांनीं विनोदानें माझें नांव 'गोब्राह्मण' ठेविलें होतें. या विनोदाच्या लहानशा नांवांत माझें स्वभाववर्णन बरेंचसें उतरलें आहे. एकदां एका पदवीधर शिक्षकांना लेडी सुपरिटेंडेंट यांनीं खालच्या इयत्तांवर काम दिलें. यामुळें आपला अपमान झाला अशी समजूत करून घेऊन ते ताठ्यानें वर्ग शिकविण्याला गेले नाहीत. ही गोष्ट मजकडे आली तेव्हां मी त्यांना बोलाविलें, व "तुमच्या वर्तनाबद्दल मी तुम्हांला बोलणार आहे, याबद्दल मला क्षमा करा," असें म्हणून त्यांना प्रथम साष्टांग नमस्कार घातला व नंतर "तुम्हीं केलें हें बरें केलें नाही" वगैरे त्यांना सांगितलें. हा सर्व प्रकार लेडी सुपरिटेंडेंट यांच्या समक्ष घडला. आणखी एकदोन प्रसंगीं आश्रमांतील शिक्षकांशीं मी असलेंच वर्तन केलें. त्याप्रसंगीं तिसरें कोणी मनुष्य हजर नव्हतें, एवढेंच काय तें.

या दोषाचेंच एक भिन्न स्वरूप पुढील उदाहरणांत आहे. एकदां आश्रमांतील एका विद्यार्थिनीच्या हातून बराच मोठा अपराध घडला. अमुक एक गोष्ट तूं करूं नको असें बजावून सांगितलें असतांही तिनें ती केली होती. ही मुलगी अतिशय

तापट व प्रसंगीं भलतेंच कांहीं करील अशा स्वभावाची होती. शिवाय ती पोरकी होती. हिला आतां काय शिक्षा करावी हा मला मोठा विचार पडला, व हिला बोलूं लागल्यावर माझा राग अनावर होईल कीं काय, ही मला भीति पडली. मीं तिला एकटीलाच बोलावून आणलें व तिची कानउघाडणी करून तिनें केलेल्या चुकीचा प्रसंगीं केवढा घातक परिणाम झाला असता, हें तिच्या नजरेला आणून दिलें. कांहीं वेळ माझी शांतवृत्ति राहिली; पण नंतर राग येऊं लागला. तथापि हिला कडक शिक्षा केली तर ती आततायीपणानें भलतेंच कांहीं करील, हा विचार मनांतून गेला नाही. सौम्य शिक्षेनें कार्यभाग होण्यासारखा नव्हता. “या अपराधाला तुला कडक शासन पाहिजे; परंतु तें करण्याला मला धैर्य होत नाही. यासाठीं तें मीं स्वतःलाच करून घेतों” असें म्हणून खूप जोरानें मीं आपल्याच श्रीमुखांत फडकाविली, व पुन्हां ‘असें करूं नको,’ एवढें सांगून तिला परत पाठविलें. यानंतर मी तिच्याशीं मायेनें वागलों, व पुढें तिनें अपराधहि केला नाही. ती आतां आश्रम सोडून गेली असून सुस्थितीत आहे.

या मनाच्या दुर्बलतेमुळेच माझ्या अंगीं उत्पन्न झालेला मोठा दोष म्हणजे हाताखालच्या व बरोबरीच्या मनुष्यांशीं योग्य रीतीनें वागतां न येणें हा होय. आश्रम, विद्यालय व मठ यांच्या परस्परसंबंधांत जी अनर्थपरंपरा उत्पन्न झाली, तिचें मुख्य कारण माझ्या अंगचा हा दोष होय. या माझ्या स्वभावदोषाचे परिणाम कांहींना भोवलेच आहेत, व यापुढेहि ते कितीकांना भोवतील, हें सांगतां येत नाही. जोंपर्यंत सर्व एकमार्गी होतें, तोंपर्यंत सगळें ठीक चाललें. पण भिन्न मतांचीं व परस्परांशीं पटत नाहीं अशीं अनेक मनुष्ये एकत्र जमल्यानंतर कळीला सुरुवात झाली. ती लोकांच्या नजरेला अलीकडे आली एवढेंच. तिचें बीज बरेंच जुनें आहे. तें मनुष्यस्वभावांशीं खिळलेलेंच आहे, व चार मनुष्ये एकत्र झालीं कीं, त्याचा थोडाफार प्रादुर्भाव व्हावयाचाच. कर्त्या माणसांचें खरें शहाणपण या बीजाला अंकुर फुटूं लागल्याबरोबर जेथच्या तेथें त्याचा मोड करण्यांत आहे. हें माझ्या अंगीं अगदींच नसल्यामुळे सर्व अनिष्ट प्रकार घडून आले. जेव्हां मी उत्साहानें या गोष्टी हातीं घेतल्या, त्यावेळीं मला हे दूरवरचे परिणाम दिसले नाहींत. एकट्या मनुष्यांशीं प्रसंग असल्यास आपण माघार घेऊन प्रकरण निकालाला लावतां येतें; परंतु परस्परां-विषयीं ज्यांचीं मनें शुद्ध नाहींत अशा अनेक व्यक्तींशीं प्रसंग आला म्हणजे मीं गोंधळून जातां, व मला कांहीं सुचत नाही. अशा वेळीं मी कात्रीत सांपडल्या-सारखा होतो, व त्यामुळे मला व इतरांना फार ताप होतो. मला ताप होतो त्याबद्दल वाईट वाटत नाही. कारण माझ्या स्वभावदोषाचा परिणाम मला भोगलाच पाहिजे. परंतु इतरांना ताप होतो त्याबद्दल फार वाईट वाटतें.

आणखी एक दोष — किंवा त्याला दोष म्हणण्यापेक्षा गुणाचा अभाव म्हणणें अधिक बरें — माझ्या अंगीं आहे. आपल्याबद्दल कोणाचा गैरसमज झालेल

असला, तर योग्य वेळ साधून आपली बाजू युक्तिप्रयुक्तीने त्याजपुढे मांडून तो दूर करण्याचे चातुर्य मजमध्ये नसल्यामुळे अशा प्रसंगी मला काळावर भिस्त ठेवूनच स्वस्थ बसावे लागते व केव्हां केव्हां गैरसमज अधिकच पसरत जातात. एकदां माझ्या दोघां मित्रांनीं निष्काम-कर्म-मठाच्या उद्योगापासून मला परावृत्त करण्यासाठीं सद्बुद्धीनें माझी कानउघाडणी करण्याचा यत्न केला. माझ्यासंबंधानें त्यांचें मन इतरांच्या तोंडच्या तिखटमीठ लावलेल्या गोष्टी ऐकून बरेंच कलुषित झालें असावे असें मला वाटत होतें. तेव्हां यांची समजूत घाडणें आपल्या हातून होणार नाही हें जाणून मी त्या भानगडींत न पडतां, या कामांत जें मीं पुढें पाऊल टाकलें आहे तें मागें घेण्याची माझी इच्छा नाही, इतकेंच सांगून मी मोकळा झालों. आपली खरी बाजूहि नीटपणें पुढें मांडतां न आल्यामुळे कित्येक थोर गृहस्थांचा मजबद्दल गैरसमज व्हावा व तो वर्षानुवर्ष कायम रहावा, असेंहि कचित् घडतें.

जेथें आपलें समर्थन करण्यासाठीं दुसऱ्याचा दोष अगर कमीपणा दाखविल्या-वांचून गत्यंतर नसतें, तेथें आपणच कमीपणा पतकरून स्वस्थ बसणें मला बरें वाटतें. हें मी थोर मनानें करतो असें नव्हे. दुसऱ्याचा दोष दाखवावयाचा म्हणजे तो सिद्ध केला पाहिजे व तें करणें सोपें नसतें; यासाठीं आपली बाजू लंगडी आहे असें पतकरणेंच माझ्यासारख्या स्वभावाच्या मनुष्याला सोईचें होतें. त्यामुळे देखील कित्येक वेळां गैरसमज तसेच रहातात.

आश्रमाच्या कमिटीच्या सभांच्या वेळीं अंतःकलहासंबंधाचा कांहीं विषय निघाला तर 'मी आतां वेडा झालों आहे' एवढेंच सांगून मी मोकळा होत असें. या मंडळीची समजूत घालणें माझ्या आटोक्याबाहेर असल्यामुळे मला या मार्गाचाच अवलंब करावा लागे.

माझा स्वभाव मूळचा रागीट आहे; पण प्रयत्नांनीं राग आंतल्या आंत दाबून टाकण्याला मी शिकलों आहे. तथापि कधीं कधीं तो बाहेर पडतो, व अशा प्रसंगीं दुसऱ्याला लागण्यासारखे शब्द माझ्या तोंडून निघतात; पण असे प्रसंग थोडे येतात.

एकादा गोष्ट मला बरी वाटली व ती मी हार्तीं घेतली म्हणजे दुसऱ्यांच्या बऱ्याबाईट म्हणण्याकडे लक्ष न देतां होतां होईल तों तीपासून माघार घ्यावयाची नाही, असा माझा स्वभाव असल्यामुळे कधीं कधीं त्याला हद्दीपणाचें स्वरूप येतें.

या दोषांवर पांघरूण घालणारा एक लहानसा गुण माझ्या अंगी आहे, एवढीच त्यांतल्या त्यांत समाधानाची गोष्ट आहे. एखाद्या तत्त्वाचा प्रश्न अगर महत्त्वाची बाब नसली, म्हणजे आपलें म्हणणें मागें घेऊन क्षमा मागण्याला अगर तोडजोड करण्याला मी नेहमीं तयार असतो. त्याचप्रमाणें विशेष महत्त्वाच्या कामीं मतमेद झाल्यास चिकाटीनें आपल्या विचाराप्रमाणें वागून निगरगट बनून प्राप्त स्थितीला तोंड देण्यालाहि मी तयार असतो.

६२. त्रिवेणीसंगम

अथवा

आश्रम, विद्यालय व मठ यांचें एकीकरण

त्रिवेणीसंगाच्या उत्क्रमणव्यवस्थेत तोडजोडीचें तत्त्व पदोपदी निदर्शनाला येतें. तोडजोडीवांचून मनुष्यव्यवहार अशक्यच झाले असते. योग्य वेळीं तोडजोड न झाल्यानें केवढाले अनर्थ गुदरतात याची उदाहरणे इतिहासांत शेंकडों आढळतील. तोडजोड होणे अशक्य झालें, म्हणजे युद्धें उपास्थित होतात व पुढें तोडजोड होते तेव्हांच तीं बंद होतात. खासगी व्यवहारांत तोडजोडीचे प्रसंग क्षणोक्षणी असतात. सार्वजनिक व्यवहारांत तोडजोडीचें महत्त्व फार आहे. योग्य प्रसंगीं तोडजोड न झाल्यामुळे पुष्कळ वेळां संस्थांचें व राष्ट्रांचें भयंकर नुकसान होतें.

मागील प्रकरणांत सांगितलेल्या एका स्वभावदोषामुळे आश्रमाच्या नियामक मंडळीची समजूत न घालतां आल्याकारणानें महिलाविद्यालयाची वेगळी संस्था काढणे मला भाग पडलें व दोन्ही संस्था चालविण्यासाठीं मंडळी तयार व्हावी म्हणून निष्काम-कर्म-मठ ही निराळी संस्था काढणेहि क्रमप्राप्तच झालें. अशा रीतीनें एका बाजूला आश्रम व दुसऱ्या बाजूला विद्यालय आणि मठ अशा एकमेकांपासून भिन्न दोन व्यवस्थ्यु झाल्या. आश्रमाचा बहुतेक कारभार जरी व्यवस्थापक मंडळीच्या अनुमतीनें चालत होता, तरी संस्थेची मुख्य जबाबदारी मजवरच होती. विद्यालय व मठ यांची जबाबदारी आरंभीं सर्व मजवर होती. पुढें मठाला व्यवस्थित स्वरूप आल्यावर या संस्थांचें काम सेवक-सेविकांच्या अनुमतीनें चालवूं लागलों. तरी जबाबदारीचा मुख्य भाग मजवरच होता.

मनाची दुर्बलता हा जो माझ्या अंगचा मुख्य दोष त्यामुळे कोणत्याहि संस्थेचा सूत्रधार होण्याला मी योग्य नसतां तें सूत्रधारत्व मजकडे आलें, व त्याचा व्हावयाचा तोच परिणाम झाला. जवळच्या मनुष्यांमधील गुणावगुण ओळखून निरनिराळ्या मनुष्यांना त्यांच्या त्यांच्या पायरीनें ठेवून त्यांना तारतम्यानें वागविणे हें मला कधीं साधलें नाहीं. तरतमभाव जगांत सर्वत्र पसरला आहे, तो ओळखून-ज्याला वागतां येत नाहीं, तो मनुष्य जगांतील व्यवहाराला निरुपयोगी समजावयाचा. मला तरतमभाव अगदीं ओळखतां येत नाहीं असाच केवळ प्रकार नव्हे; पण तो ओळखल्यानंतर त्याप्रमाणें मनुष्यांना वागविण्याच्या कामीं जी धूर्तता व जो खरमरीतपणा लागतो त्यांचा मजमध्ये अभाव असल्यामुळे वरील संस्थांतल्या कार्यकारी

मनुष्यांच्या परस्परसंबंधांत मतभेद व गैरसमज आणि त्यामुळे उत्पन्न होणारे अंतः-कलह यांना उग्रस्वरूप प्राप्त झाले. यांचे तीन प्रकार होते. भिन्नसूत्री संस्थांच्या चालकांमधील आपसांतल्या गैरसमजुती व मतभेद होतेच, व शिवाय उभय संस्थांच्या निकटवर्तित्वामुळे उत्पन्न होणाऱ्या परस्परांविषयींच्या गैरसमजुती व मतभेद हेही होते. कांहीं खेळ खेळतांना खेळगड्यांची संख्या विषम असली म्हणजे एक गडी कानचिपला म्हणून निवडला जातो. याला दोन्ही बाजूनी खेळावयाचे असते. इकडे त्याला लोणचे म्हणतात. माझी स्थिति या कानचिपल्यासारखी होती. मात्र करमणुकीच्या खेळांत कानचिपल्याची स्थिति इष्ट असते व या ठिकाणी त्याच्या उलट प्रकार होता, एवढेच. वरील तीनही प्रकारांत माझा संबंध जेथेथे येई. अशा प्रकारची मनाची ओढाताण चालली असतांही सर्व संस्थांची साधारण मानाने प्रगतीच होत होती, ही त्यांतल्या त्यांत मनाला धीर देणारी गोष्ट होती.

एका वेळीं एका बाजूला आश्रम आणि दुसऱ्या बाजूला विद्यालय व मठ यांच्या परस्परसंबंधांत अतिशय ताण उत्पन्न झालेला होता. सभोवतालचे वातावरण सुमारे दोन वर्षे फार क्षुब्ध स्थितींत होते. इंदुप्रकाशांतील पत्र प्रसिद्ध झाले त्या वेळीं सर्व स्थिरस्थावर होऊन पुष्कळ महिने लोटले होते. परंतु ते पत्र म्हणजे क्षुब्ध वाता-वरणाच्या वेळच्या स्थितीचा जणू फोटोग्राफच होय. त्या वेळचे माझ्या मनाच्या स्थितीचे प्रतिबिंब १९१२ च्या जुलै महिन्यांत प्रसिद्ध केलेल्या मठाच्या पाहिल्याच वार्षिक रिपोर्टांतील शेवटल्या पारिग्राफांत दिसून येईल. तो पारिग्राफ असाः—

“ अशा रीतीने निष्काम-कर्म-मठाचा पाया घातला गेला आहे. यावर सुंदर व भव्य इमारत उठते अगर याचाच एकेक दगड कोसळून तो जमीनदोस्त होतो, हे भविष्यकाळीं ठरावयाचे आहे. असल्या संस्था सुरळीत चालण्याला केवळ पैशाचा स्वार्थत्याग करून भागत नाही. अहंकार, स्वतःच्या मताचा फाजील अभिमान, परमतासहिष्णुता वगैरे अनेक मनोवृत्ति, सहकार्यांच्या आड येतात. कार्यकारी माणसे असल्या मनोवृत्तींच्या तडाख्यांत सांपडल्यामुळे संस्था लयाला गेल्याची उदाहरणे आपल्या देशांत सध्यांच्या काळीं हवीं तेवढी सांपडतील. अशी स्थिति आहे तरी ‘प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः’ या कव्युक्तीप्रमाणे ‘मध्य’ पदाला तरी पात्र व्हावे या बुद्धीने हा आरंभ केला आहे. हे नाटक शोकपर्यवसायी व्हावयाचे असले तरी त्यांतील जीं पात्रे आपापलीं कामे मनःपूर्वक करतील त्यांना विषाद वाटण्याचे कारण नाही. ”

महिला विद्यालयाची संस्था ही आश्रमाची योग्य प्रकारची वाढ होय, आणि दोन्ही संस्था केव्हांतरी एकजीव झाल्या पाहिजेत, असे मला घाटत होते. २० जून १९०८ रोजी प्रसिद्ध केलेल्या विद्यालयाच्या माहितीच्या इंग्लिश पत्रकांत पुढील वाक्ये आहेतः—

“ These numbers* clearly prove a growing desire on the part of the public to make use of the Widows' Home for the education of married and unmarried girls. If this healthy desire on the part of the public was to be carefully nursed, the only alternatives were either to induce the authorities of the Widows' Home to remove the restriction or to start an institution on the model of the Widows' Home to provide for the growing want. The first alternative being found impossible, the only course left open was to make an effort for a new institution with a view to get it amalgamated or co-ordinated with the Widows' Home, if it became possible at a later stage.”

१९०९ च्या जानेवारीत विद्यालयाचा दुसरा रिपोर्ट प्रसिद्ध केला, त्यांत पुढील विचार आहेत:—

“ संस्थेच्या हल्लींच्या स्थितीत ‘विद्यालय’ हें नांव अन्वर्थ नाही. सध्यां विद्यालय हें केवळ बोर्डिंग झालें आहे ... ही स्थिति लवकर नाहीशी होऊन ‘विद्यालय’ हें नांव सार्थ व्हावें अशी फार इच्छा आहे. मुलांच्या काय किंवा मुलींच्या काय, बोर्डिंगशाळा म्हटल्या की त्या शहरापासून दूर अशा एकांत स्थळांच पाहिजेत. पण द्रव्याच्या अनुकूलतेशिवाय हें साध्य होणें शक्य नाही. हा योग जितका लवकर येईल तितकें चांगलें.”

“ अनाथबालिकाश्रम व महिलाविद्यालय या दोन संस्थांनीं मिलाफानें काम केल्यास मोठी बहार होईल. यांनीं आपापलीं बोर्डिंगें निराळीं चालवून दोहोंची शाळा एकत्र चालविल्यास स्त्रीशिक्षणाचें एक नमुनेदार स्थान अस्तित्वांत येऊं शकेल. दोन्ही शाळांतील विद्यार्थिनी एकत्र झाल्यानें त्यांची संख्या बरीच वाढेल, आणि त्यांचें वर्गीकरण करण्यास सोयीवार पडेल; आणि खर्चाचा बोजा एकट्या संस्थेवर न पडतां तो दोहोंमध्ये विभागला जाईल, आश्रमानें मनांत आणलें व विद्यालयाला हाताशीं धरलें, तर हा मिलाफ लवकर होऊं शकेल. आश्रमाशीं बरोबरीच्या नात्यानें वागण्यासारखे दिवस विद्यालयाला यावयाचे असल्यास त्याला अजून बरीच वर्षे पाहिजेत. तथापि विद्यालयाचें बोर्डिंग बांधण्यासाठीं सातआठ हजार रुपये व दोन्ही संस्थांची मिळून एक शाळा बांधणें झाल्यास तिच्यासाठीं सात-आठ हजार रुपये इतके खर्च करण्याची ऐपत विद्यालयाच्या अंगीं येईल तितकी लवकर आणावी व मग दोन्ही संस्थांचा मिलाफ घडवून आणण्यासाठीं नेटाचा यत्न करावा, अशी इच्छा आहे.”

* हे आंकडे म्हणजे आश्रमांतील अविधवा विद्यार्थिनीची वाढ दर्शविणारे पृष्ठ २३१ याजवरील आंकडे होत.

आश्रम, विद्यालय व मठ या संस्थांचे एकीकरण व्हावे, असें जरी मला वाटत होतें, तरी तें लवकर घडून येणें शक्य नव्हतें. धातूचे तुकडे सांधावयाचे झाल्यास त्यांना पूर्वी चांगली आंच मिळून ते मऊ व्हावे लागतात. हे एकाच डोंगरांतून निघालेले प्रवाह भिन्न मार्गांनी जाऊनच त्यांचा संगम होणें क्रमप्राप्त झालें. या नव्या संस्थांमध्येहि नैसर्गिक तेज असून त्या आपापल्यापरी थोडें तरी कार्य करणार हें आश्रमाच्या नियामक वर्गाला दिसूं लागलें, तेव्हांच तें ऐक्य शक्य झालें. अशी खात्री होण्याला मध्यंतरी कांहीं काळ जाणें भागच होतें. इतक्या निकट असणाऱ्या या संस्थांचें ऐक्य झाल्यावांचून दुसरी गति नव्हती ही एक गोष्ट, व त्यांचा एक-जीव झाल्यानें एक मोठी उपयुक्त संघटना होण्याचा पुष्कळसा संभव दिसूं लागला, ही दुसरी गोष्ट. यांचा परिणाम जबाबदार मनुष्यांच्या मनांवर घडल्यामुळें कार्यसिद्धि होण्याला विलंब लागला नाहीं. सर्वांनीं मोठें मन करून आपापल्या बाजूनें जखर तितकी माघार घेऊन गुण्यागोविंदानें तोडजोड घडवून आणली, ही त्यांतल्यात्यांत मोठ्या आनंदाची गोष्ट झाली. विशेषतः आश्रमाच्या नियामकमंडळीनें यावेळीं मोठ्या उदार मनानें व दूरदर्शीपणानें मठाच्या सर्व मंडळींचा संग्रह करून ऐक्य घडवून आणलें हें या संस्थांचें मोठें भाग्य होय. आश्रमाच्या मंडळींची कायदेशीर घटना झालेलीच होती, तीत जखर तो फेरबदल करून त्या संस्थेंतच विद्यालय व मठ यांचा अंतर्भाव करण्यांत आला, व या संस्थांची सर्व जबाबदारी त्या मंडळीनें आपल्या अंगावर घेतली. आश्रमाच्या मंडळींचे सभासद होण्याला जितकें द्रव्य-साहाय्य द्यावें लागतें तितकें ज्यांनीं विद्यालय व मठ यांना दिलें असेल त्यांना मंडळींचे सभासद करून घेण्यांत आलें, व आश्रमाचे लाइफमेंबर आणि मठाच्या सेवकसेविका या सर्वांचें एक कार्यकारी मंडळ बनविण्यांत येऊन त्याच्या हातीं प्रवर्तक सत्ता देण्यांत आली. आतां या संयुक्त संस्थेची घटना डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या नमुन्यावर केली आहे. संस्थेची आजन्मसेवा करणारांचें कार्यकारी मंडळ, शाळेंतील शिस्तीचे व अभ्यासक्रमाचे वगैरे नियम घालून देण्यासाठीं स्कूलबोर्ड, संस्थेच्या सर्व कामांचे नियमन करणारी व्यवस्थापक मंडळी आणि तिला निवडून देणारी व संस्थेचे मुख्य नियम वगैरे करणारी, द्रव्यानें मदत करणाऱ्या सभासदांची व संस्थेच्या आजन्म सेवकांची मिळून सभा, इतक्या सर्वांची ही नवीन संस्था बनली आहे. आतां ही संस्था केवळ विधवांच्या शिक्षणाचा प्रश्न हातीं न घेतां सामान्यतः स्त्रीशिक्षणाच्या प्रश्नाकडे लक्ष देईल. विधवांचें शिक्षण हें कार्यक्रमंतील एक प्रमुख अंग होऊन राहिल हें सांगावयाला नकोच.

आतां ही नवीन संस्था जोमानें वाढीला लागेल अशी आशा करण्याला बरीच जागा झाली आहे. माझ्या स्वभावदोषांमुळें उत्पन्न होणारे दुष्परिणाम टाळण्याला नवी संघटना उपयोगी पडेल. जोपर्यंत मनुष्यस्वभाव कायम आहे, तोपर्यंत मतभेद व गैरसमजुती राहणारच. पण त्यांचा निकाल लागून तो अंमलांत येण्याची

व्यवस्था झाली म्हणजे ठीक जुळते. आतां सर्व व्यवस्था एकतंत्री झाली आहे, व संस्थेच्या आजन्मसेवकांमध्ये शहाणी व समजदार मनुष्ये बरीच आहेत. त्यांच्या वेगवेगळ्या कमिट्यांपुढे वादग्रस्त प्रश्न ठेवून त्यांनीं केलेला निकाल सर्वांनीं मान्य करावा, असें पूर्वीच्या अनुभवांनीं भाजल्यापोळल्यामुळे आम्हांला वाटूं लागलें आहे. आम्हांला मिळालेली आंच सहकार्याकडे आमच्या मनोवृत्तीचा ओघ बळवील अशी बरीच आशा वाटत आहे.

या संस्थेत थोडासा नवीन जोम भरेल अशी आशा करण्याला आणखी एक कारण आहे. विशेष प्रकारच्या अनुभवांनीं ज्यांच्या अंगीं कांहीं सात्त्विक गुणांचा विकास झाला आहे, अशा एका तरुण विद्वान् गृहस्थांच्या मनांत आश्रम, विद्यालय व मठ या तीनहि संस्थांविषयीं असामान्य प्रेमाचा अंकुर उद्भवला आहे. या संस्थांचें ऐक्य होण्याचा कांहींएक संभव दिसत नव्हता तेव्हांपासूनच या ठिकाणीं आपला जन्म घालविण्याचा संकल्प त्यांनीं केला होता. या संकल्पाला आतां निश्चयाचें स्वरूप आलें आहे व चारदोन महिन्यांच्या आंतच ते संस्थेचे आजन्मसेवक बनून काम करण्यास येतील, अशी बळकट आशा वाटत आहे.*

आश्रम, विद्यालय व मठ यांच्या एकीकरणानें बनलेल्या या त्रिवेणीसंगमाला 'महिलाश्रम' हें नांव द्यावें, असें लोककार्यासाठीं तळमळणाऱ्या एका देशभक्तानें सुचविलें आहे. ही सूचना मान्य झाल्यास या नवसंघटनेला अन्वर्थक व पूर्वतिहास-सूचक नांव मिळेल. एका संस्थेच्या नांवाचा पहिला शब्द व दुसरीच्या नांवाचा शेवटचा शब्द यांच्या संयोगानें बनलेल्या या नांवांत आश्रम शब्दानें मठ शब्दाच्या अर्थाचाहि अंतर्भाव होत असल्यामुळे या तीनहि संस्थांची निदर्शक अशी ही शब्दरचना होईल. या त्रिवेणीसंगमाच्या तीर्थाचें माहात्म्य वाढो व त्यांत मज्जन करून हजारों भरतकन्या स्वतःच्या व मातृभूमीच्या उद्धाराला साहाय्यभूत होवोत !

६३. स्टूडंट्स फंड

पुढिल्ल्या दोन वर्षे मी फर्ग्युसन कॉलेजाचें काम मनापासून केलें. स्वतःचें ज्ञान वाढविणें व विद्यार्थ्यांच्या उपयोगीं पडणें हेच विचार मुख्यत्वेकरून माझ्या मनांत असत. नंतर विधवाविवाहाच्या कार्यासाठीं मंडळी स्थापन करण्याचे विचार प्रबल झाले व माझा फुरसतीचा बराच वेळ या कामीं खर्च होऊं लागला. पुढें आणखी अनाथबालिकाश्रमाची उभारणी करण्याचे विचार मनांत येऊं लागले व या दोन संस्थांनीं माझ्या अंतःकर्णांतील बरीच जागा अडविली. अर्थात् डेक्कन

* प्रा. हरि रामचंद्र दिवेकर (उत्तरार्धातील दुसऱ्या प्रकरणांत पहा.)

एज्युकेशन सोसायटीसंबंधाने माझे कर्तव्य माझ्या मनाला समाधान वाटण्यासारखे होईना. वेळच्यावेळीं शाळेत अगर कॉलेजांत जाऊन तेथला कार्यभाग यथाशक्ति उरकण्यांत मी कसूर केली नाही. मजकडे दिलेलें शिकविण्याचें काम मी काळजी-पूर्वक करित होतो. पण लाइफमॅंबराचें सोसायटीतील काम सरकारी नोकरीप्रमाणें नाही; रात्रंदिवस सोसायटीच्या प्रगतीसंबंधाचे विचार मनांत वागवून तिच्या कल्याणासाठीं झटणें हें कळकळीच्या लाइफमॅंबराचें कर्तव्य आहे. तें मजकडून नीट होत नाही ही गोष्ट माझ्या मनाला खार्ई. शिवाय ज्या दुसऱ्या कामांत मी पडलों त्यांत यश येण्याला, सोसायटीच्या कामामुळें मला समाजांत जी योग्यता मिळाली ती बऱ्याच अंशीं कारण झाली, ही जाणीव मला होती. यामुळें सोसायटीचें उतराई कसें व्हावें हा विचार पुष्कळ वेळां माझ्या मनांत येई. ज्या नवीन दिशांना माझे मन ओढ घेऊं लागलें होतें तिकडून त्याला परतविणें अशक्य होतें. तेव्हां सोसायटीच्या उपकारांची फेड करण्याला दुसराच कांहीं तरी उपाय योजावा, असें मला वाटूं लागलें. न्यू इंग्लिश स्कूलचे जुने विद्यार्थी किती तरी आहेत, त्यांच्या अंगीं चेतना उत्पन्न होऊन शाळेसंबंधाच्या त्यांच्या कर्तव्याची जागृति करून दिल्यास केवढें तरी कार्य होण्याचा संभव आहे असा विचार माझ्या मनांत आला व सुमारे पंधरावीस जुन्या विद्यार्थ्यांची एक लहानशी सभा गद्रे यांच्या वाड्यांत करून एक नवीन संस्था अस्तित्वांत आणण्याचा मी यत्न केला. या संस्थेला 'न्यू इंग्लिश स्कूल असोसिएशन' हें नांव दिलें असावेसें वाटतें. या संस्थेला प्रत्येक जुन्या विद्यार्थ्यानें आपली एक महिन्याची प्राप्ति द्यावी, व अशा रीतीनें एक मोठा फंड करून त्याचा उपयोग न्यू इंग्लिश स्कूलाच्या प्रगतीसाठीं करावा, असें मी योजिलें व यासंबंधाने कांहीं नियमहि महिल्या सभेत केले. त्यांतील एक मुख्य नियम असा होता कीं, या फंडाचें व्याज दरसाल खर्च न करितां तें मुदलांत मिळवीत जावें, व एकंदर फंड एक लाखाचा होईपर्यंत त्याला हात लावूं नये. या सभेचें प्रोसीडिंग ठेविलें होतें; पण ती वही कोठें नाहीशी झाली. सोसायटीचे लाइफमॅंबर व शाळेचे नवेजुने शिक्षक यांचाहि समावेश या संस्थेत करावा व एक महिन्याची प्राप्ति देण्याचा पहिला धडा यांनींच घालून द्यावा, असें मनांत आणून त्यांपैकीं कांहींचें साहाय्य मी मिळविलें, व वर्गणी जमाविण्याला सुरुवात केली. जुने विद्यार्थी शोधून काढून त्यांना भेटून त्यांजकडून वर्गणी मिळविण्याचें काम फार मोठें आहे. करण्याला कोणाला वेळ होईपर्यंत आपण या फंडाचा पाया घालून ठेवावा असा माझा उद्देश होता. सोसायटीचे लाइफमॅंबर श्रीयुत कृष्णाजी पांडुरंग लिमये हे न्यू इंग्लिश स्कूलाचे जुने विद्यार्थी होते; तेव्हां त्यांच्याबरोबर जाऊन त्यांच्या वेळच्या कांहीं विद्यार्थ्यांच्या गांठीं घेतल्या. एका प्लेगच्या सुद्धींत बरीच फुरसत होती, त्या वेळीं हें काम केलें. माझ्या हातून हें काम जितकें होईल असें वाटलें होतें तितकें झालें नाही. अखेरीला तें अगदी बंद पडलें, तेव्हां १९०१ सालीं माझ्याजवळ असलेली शिल्लक ८२६८१००९ मी लाइफ-

मेंबरांच्या बोर्डाच्या स्वाधीन केली. बोर्डांनं हें काम न्यू इंग्लिश स्कुलाच्या सुपरिंटेंडेंटांवर सांपविल्लें. त्यांनीं एक इंग्रजी छापील पत्रक काढून तें कित्येक जुन्या विद्यार्थ्यांकडे पाठविल्लें व या फंडाला मदत करण्याला त्यांना विनंति केली. हें काम त्यांनीं सुमारे एक वर्ष केलें. इतक्या मुदतींत हा फंड ८२६ रुपये होता तो १२९८ रुपये झाला. नंतर १९०५ च्या अखेरीपर्यंत हें काम तसेंच पडून राहिल्लें. या वेळीं फंड सव्याज १४८४५१२०५ झाला.

या वेळीं पुनः एकदां माझ्या मनानें उचल खाल्ली. इतर मंडळींत काम करण्याचा माझा विचार नव्हता. पण आपणच स्वतः काय होईल तें करावें व शाळा सोडून जाते वेळीं शाळेंतील विद्यार्थ्यांना या फंडासंबंधानें माहिती करून द्यावी असें मीं योजिल्लें. तेव्हां ' नाही तरी हा फंड पडूनच आहे. तुम्ही मला याचा सेक्रेटरी करून तो माझ्या हवालीं करा. इतरांमध्ये नव्हे, पण स्वतः यासंबंधानें कांहीं करावें असें माझ्या मनांत आहे; तुम्ही कोणी नेटानें हें काम हातीं घ्याल, तेव्हां मी तो तुमच्या हवालीं करीन ' अशी विनंति मीं लाइफमेंबरांच्या बोर्डाला केली. ती मान्य करून त्यांनीं तो फंड माझ्या ताब्यांत दिला. १९०५ सालापासून या फंडाचा शिस्तवार जमाखर्च मीं ठेविला आहे. आपण डेकन एज्युकेशन सोसायटीची नोकरी करीत आहां व दरमहा ७५ रुपये प्रमाणें आपणाला वेतन मिळत आहे, तोंपर्यंत दरमहा दहा रुपयेप्रमाणें या फंडाकडे आपण देत जावें, असें मीं ठरविल्लें व तारीख १ जुलई १९०६ पासून हा विचार अमलांत आणला. आपलें मन बदलण्याचा मोह आपणाला पडूं नये व याचा न्यू स्कुलाच्या कांहीं विद्यार्थ्यांवर परिणाम व्हावा यासाठीं मी एक युक्ति योजिली. विद्यार्थ्यांची प्रिलिमिनरी परीक्षा होण्याच्या सुमाराला या फंडाची कल्पना न्यू इंग्लिश स्कुल सोडून जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांना द्यावी व ते मिळवूं लागल्यानंतर त्यांनीं एक महिन्याचा पगार या फंडाला देण्याचा आतांच संकल्प करून ठेवावा, यासाठीं सातव्या इयत्तेंतल्या दोनतीनशें मुलांना एकत्र जमवून त्यांना व्याख्यान द्यावें, असा क्रम मीं तीनचार वर्षे ठेविला होता. या व्याख्यानाच्या वेळीं स्वतःचा संकल्प मुलांना सांगून टाकला असतां आपलें बंधन अधिक दृढ होईल व मुलांच्या मनावरहि विशेष परिणाम होईल, असें वाटून तसें करण्याचें मीं ठरविल्लें. या व्याख्यानांत त्या वेळीं जे पैसे जमलेले असतील त्यांत मुळींच भर पडली नाही तर नुसत्या व्याजानें एक लाख रुपये होण्याला किती वेळ लागेल हें मी त्यांना समजून सांगत असें, व त्यांतल्या एका मुलानें जर आपला महिन्याचा पगार या फंडांत घातला, तर हा काळ त्या एकट्याला किती मागें हटवितां येईल, हें त्यांच्या मनांत भरवीत असें. सरकारी प्रॉमिसरी नोटीच्या दरसाल दरशेंकडा साडेतीन रुपयेप्रमाणें चक्रवाढ व्याजाच्या दरानें हिशोब केला, तर दामडुप्पट होण्याला वीस वर्षे लागतात. या एका व्याख्यानाच्या वेळची शिल्लक १५०० रुपये होती. हिचे २०, ४०, ६०, ८०, १०० व १२० वर्षांनीं अनुक्रमें ३, ६, १२, २४, ४८ व ९६ हजार रुपये होतील,

तेव्हां एक लाख रुपये होण्याला १२२ वर्षे लागतात, ही गोष्ट मीं मुलांना समजावून दिली. आतां आज एकानें आपल्या पगाराचे २५ रुपये दिले. तर सदर देणगीची रास १२० वर्षांनीं १६०० रुपये होते; म्हणजे एका लाखाचें एक वर्षांचें ३५०० रुपये व्याज होणार, तेव्हां या रकमेमुळें सुमारें पांच महिने अगोदर एक लाख रुपयांची रास जमूं शकेल, व व्याजाचा उपयोग करण्याला मुरुवात करितां येईल. यांत इतके दिवसपर्यंत डेकन एजुकेशन सोसायटी चालेल, आणि या मुदतींत फंडाची अफरातफर अगर अव्यवस्था करणारा कोणी भेटणार नाही; या गोष्टी गृहीत धरल्या आहेत. अशा धरूनच दूरदर्शीपणानें पुष्कळ व्यवहार करणें शहाणपणाचें आहे. त्यांतले कित्येक फसावयाचे, हेंहि निर्विवाद आहे. या सर्व व्याख्यानांच्या वेळीं 'मी दरमहा दहा रुपये देऊन ही १२० वर्षांची मुदत करवेल तितकी कमी करणार आहे,' या गोष्टीचा उल्लेख मी करित असें, व तेवढा करूनच राहत नसे, तर "मी अशा रीतीनें वर्गणी देतो की नाही या गोष्टीचा तुम्ही तपास करा व देत नाही असें आढळून आल्यास भररस्त्यांत माझी फजीति करण्याला मार्गेपुढें पाहूं नका," असेंहि मी त्यांना सांगत असें.

या फंडाला आणखी एका रीतीनें मदत करण्याचा संकल्प याच वेळीं मीं आपल्या मनाशीं केला होता; पण यासंबंधानें प्रसिद्धपणें मीं कोठें उद्गार काढले नव्हते. हा विचार म्हणजे फर्ली व पेनशन घेतल्यानंतर या मुदतींत मिळणारें वेतन आपण न घेतां तें या फंडाकडे जमा करावें, व आपणाला निर्वाहासाठीं लागणारें द्रव्य ज्या संस्थेत काम करावयाचें त्या संस्थेपासून घ्यावें, हा होय. ज्या वेळीं आपले हातपाय थकतील, त्या वेळींच पेनशनाचा उपयोग कुटुंबपोषणासाठीं करावा. १ नवंबर १९१० पासून मीं तीन महिन्यांची हफ्ताची रजा व दोन वर्षांची फर्ली घेतली, आणि आश्रमांत काम करूं लागलों. तेव्हां चरितार्थासाठीं आश्रमांतून दरमहा तीस रुपये घेऊन सोसायटीकडून मिळणारें वेतन मी या फंडाकडे जमा करूं लागलों. असें मी आठ महिने केले, आणि तीन महिन्यांचे दरमहा पाऊणशेंप्रमाणें सन्वादीनशें रुपये व पांच महिन्यांचे दरमहा पन्नासप्रमाणें अडीचशें रुपये मिळून एकंदर ४७५ रुपये या फंडाकडे जमा केले. पुढें अडचण आली. माझी खाजगी शिल्पक गुंतलेली होती व माझ्या मुलाच्या मेडिकल कॉलेजांतील खर्चासाठीं मला दरमहा घन्नास रुपये पाठविणें जरूर हातें. तेव्हां सोसायटीकडून मिळणारें वेतन मी परस्पर त्याला पाठवूं लागलों. हे सर्व पैसे व पुढील पेनशन सब्याज स्टूडंट्स फंडाला परत करावें असा माझा हेतु आहे,* परंतु वँक्रेत ठोकर लागून पैशाच्या संबधानें माझी परिस्थिति अगदींच बदलल्यामुळें हा माझा हेतु तडीला जाईलच, असें सांगत नाहीं.

मी सोसायटीचें काम करित होतो, तोंपर्यंत दरमहा दहा रुपयेप्रमाणें वर्गणी

* हें आतां शक्य नाहीं असें स्पष्ट विद्मू लागलें आहे.

आणि वर नमूद केलेली ४७५ रुपयांची रक्कम व व्याज मिळून १९१४ च्या अखेर एकंदर शिल्लक ३१८६४५४५ झाली आहे. याशिवाय १२० वर्षांची मुदत लवकर कमी करण्याच्या आशेने मोहात पडून या फंडांतून मुंबईच्या ब्यांकिंग कंपनीत ठेवलेल्या ७०८४१५४३ च्या रकमेला बूड आली आहे. यापैकी कांहीं परत आल्यास तेवढी वरील शिल्लक भर पडेल. आतां माझा डेकन एजुकेशन सोसायटीचा प्रत्यक्ष संबंध सुटल्यामुळे वरील शिल्लक व जमाखर्चाचे वगैरे कागद मी सोसायटीच्या सेक्रेटरीच्या हवाली केले आहेत.

६४. गृहस्थाश्रम (उत्तरभाग)

म्हणी विशेष आसक्तीने संसार कधीच केला नाही. जेव्हां जेव्हां सार्वजनिक कामांत मी फार गढून जातो तेव्हां तेव्हां सांसारिक सुखांचा मला विसर पडतो. त्या कामांतून अवसर मिळाला म्हणजे मी संसारसुखाचे घुटके मोठ्या आवडीने घेतो.

आपल्या कुटुंबांतिल मनुष्यांची योग्य रीतीची व्यवस्था लावणे हा गृहस्थाश्रमी मनुष्याच्या कर्तव्यांतिल प्रमुख भाग आहे. बहुजनसमाजाला प्रगतीचा मार्ग दाखविणाऱ्या कांहीं महाजनांचे अनुकरण करून मीं रुळलेला मार्ग सोडून दिला आहे. जुन्या संस्कारांवर जरी माझा विश्वास नाही तरी पूर्वपरंपरा म्हणून यांतले कांहीं भिन्न स्वरूपाने तरी राहावे असें मला वाटते. या संबधाने जुन्यानव्याची तोडजोड होण्याचा काळ पुढे आहे. तोंपर्यंत परंमरेतील एक महत्त्वाचा संस्कार चालू ठेवावा या हेतूने आम्ही आमच्या तीनहि मुलांच्या मुंजी केल्या. वडील मुलगा रघुनाथ याची मुंज मी या मार्गात पडण्यापूर्वीच झाली होती, तिची हकीकत मागील एका प्रकरणांत दिलीच आहे.

मुलांच्या लग्नाची जबाबदारी आईबापांवर नसून ती मुलांवरच आहे असें माझे मत आहे. कुटुंबपोषणाचे सामर्थ्य अंगी आल्यावांचून पुरुषाने आपले लग्न करू नये; आईबापांनीं मुलांना या कामीं सल्लामसलत द्यावी व निवड करण्यांत मदत करावी म्हणजे झाले. मुलांच्या लग्नाच्या कामांत तंतोतंत या मताप्रमाणे वागण्याचा माझा निश्चय आहे. मुले प्रौढ झाल्याबरोबर त्यांचीं लग्नें न केलीं तर तीं कदाचित् कुमार्गगामी होऊन जन्माचा अपाय करून घेतील असें यावर कित्येकांचे म्हणणे आहे. पण संसारक्षम होण्यापूर्वीं लग्न केल्यानें होणाऱ्या अपायापेक्षां हा अपाय पुरवला. रघुनाथ स्ववल्ंबी झाल्याबरोबर मीं हा प्रश्न त्याच्याजवळ काढिला;

परंतु आणखी कांहीं वर्षे तशीच जाऊं देण्याचें त्याच्या मनांत असल्यामुळें मी त्याला आग्रह केला नाहीं. पुढें एकोणतिसाव्या वर्षी त्याचें लग्न झालें व मी त्याला या कार्मी योग्य ती मदत केली.

माझ्या सामर्थ्याप्रमाणें मुलांना शिक्षण दिलें म्हणजे मजवरची जबाबदारी संपली, त्यांच्यासंबंधानें आणखी कांहीं तरतूद करावयाला नको, असा मनाचा निश्चय मी फार वर्षांपासून केलेला आहे व मुलें आठव्हा वर्षांची झाल्याबरोबर हे विचार मी त्यांना कळविलेले आहेत. मात्रा मोठा मुलगा रघुनाथ याच्या शिक्षणासंबंधानें मला बरीच काळजी घेतां आली. त्याच्या प्राथमिक शिक्षणासंबंधानें पूर्वीच्या एका प्रकरणांत उल्लेख आला आहे.

इंग्रजी शिकण्यासाठीं तो मराठा हायस्कुलांत जाऊं लागला व त्याचें शिक्षण वर्गाबरोबर नीट होऊं लागलें. पुण्याला आल्यावर न्यू इंग्लिश स्कुलांतून तो पहिल्या वर्षी परीक्षेला बसला; तेव्हां त्याची तयारी बरी होती, परंतु तो इतिहास-भूगोलांत नापास झाला. अशा रीतीनें मिळालेल्या अधिक वर्षांचा चांगला उपयोग करून घ्यावा असें मी मनांत आणलें. इतिहास व भूगोल हे विषय मी स्वतः तयार करून त्याला शिकवूं लागलों व गणितविषयाकडे अधिक लक्ष देऊन मागील दहापंधरा वर्षांचें गणिताचे पेपर त्याजकडून लिहवून तपासून दिले. सुदैवानें या श्रमांचा उपयोग झाला व मॅट्रिक्युलेशनच्या परीक्षेंत त्याचा नंबर पहिला आला. पुढें प्रीव्हियसच्या परीक्षेच्या वेळींहि त्याजकडून मागील दहा वर्षांचे गणिताचे पेपर लिहवून घेतले होते. त्या परीक्षेंत तो पहिल्या वर्गांत पास झाला. मला कॉलेजच्या रेसिडेन्सींत कधी रहावयाला मिळालें नव्हतें. माझ्या मुलाला तो फायदा मिळावा म्हणून मी त्याला तेथे ठेविलें. यथाक्रमें त्याचें शिक्षण पुरें होऊन तो स्वावलंबी झाला.

याप्रमाणें एका मुलाच्या जबाबदारींतून मी मोकळा झालों. दुसरा मुलगा शंकर याच्या शिक्षणाकडे लक्ष देण्याला मला फुरसत मिळाली नाहीं. तथापि मॅट्रिक्युलेशनला जाण्याच्या आधीं वर्ष दीड वर्ष त्याच्या गणितविषयाकडे मी लक्ष दिलें, त्याचा थोडासा उपयोग झाला. त्या वर्षी न्यू इंग्लिश स्कुलांतून एकशेंवीस विद्यार्थी मॅट्रिक्युलेशनच्या परीक्षेंत पास झाले. त्यांत त्याचा गणितविषयांत पहिला नंबर येऊन शाळेंतील या विषयाचें बाक्षिस त्याला मिळालें होतें. त्यानें फर्ग्युसन कॉलेजांत राहून बी. ए. व्हावें असें मी त्याला सुचविलें व तें करण्याला तो कबूल झाला असता, तर या वेळेला मी त्याच्याहि जबाबदारींतून मोकळा झालों असतों; परंतु प्रीव्हियसची परीक्षा झाल्यावर मेडिकल कॉलेजांत जाण्याची इच्छा त्यानें दर्शविली. तेव्हां तिच्या आड न येतां तो अभ्यासक्रम मी त्याला घेऊं दिला. तो हल्लीं तिसऱ्या वर्षाच्या वर्गांत आहे.

याप्रमाणें दुसऱ्या मुलाचें शिक्षण चालू आहे. तिसरा फर्ग्युसन कॉलेजांत प्रीव्हियसच्या वर्गांत आहे, व चवथा इंग्रजी तिसऱ्या इयत्तेत आहे. यांच्या बी. ए. पर्यंतच्या शिक्षणाची व्यवस्था माझ्या हातून लागल्यास त्यांच्या ऋणांतून मी मुक्त झालों, असें मला वाटे. त्यांचें बी. ए. पर्यंतचें शिक्षण माझ्या हातून व्हावें एवढी मात्र माझी फार इच्छा आहे.*

मजवर वेढावांकडा प्रसंग लवकरच आल्यास मागें राहणाऱ्या मनुष्यांची काय तरतूद करावयाची, हा प्रश्न आरंभापासून मजपुढें होताच. डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीनें यासंबंधाची बरीच तजवीज करून ठेविली होती, परंतु ती बुरेशी नव्हती. सोसायटीची विम्याची पॉलिसी नांवाला तीन हजारांची आहे, पण कित्येक प्रसंगां तिचें उत्पन्न २१०० अगर २२०० रुपयेच होतें. अलीकडे लाइफमॅंबराच्या कुटुंबाला पुरे तीन हजार रुपये मिळावे, अशा प्रकारचा विमा उतरला जातो; पण पूर्वीचा विमा वेगळ्या प्रकारचा होता. एवढ्यानें भागावयाचें नाहीं, यासाठीं थोडासा द्रव्यसंचय करण्याच्या उद्योगाला आम्ही लागलों. या संचयाची सव्याज रक्कम तीन हजार रुपये झाली होती, ती बहुतेक मीं मूर्खपणानें बाँबे बँकिंग कंपनींत घालविली. तथापि आनंदाची गोष्ट इतकीच कीं, आतां मुलांची शिक्षणाच्या कामांत बरीच प्रगति होऊन त्यांच्या-बद्दलची जबाबदारी पुष्कळशी कमी झालेली आहे. मुलें अल्पवयी व शिक्षणांत फार मागें असतां जर अशी ठोकर लागली असती, तर अधिक काळजीची गोष्ट झाली असती.

स्वतःच्या व संस्थांच्या संसारांत येणाऱ्या अडचणींनीं मीं हताश होऊन जात नाहीं. आनंदाच्या प्रसंगां माझें मन फार हलकें होतें, व कित्येक वेळां गहिंवर येऊन आनंदाश्रु आवरेनातसे होतात. परंतु सामान्यतः दुःखाच्या अगर संकटाच्या प्रसंगां माझें मन अतिशय कठोर बनतें. अशा वेळां बहुधा दुःखाश्रु न येतां उलट प्रसंगाला तोंड देण्यासाठीं एक प्रकारचें स्फुरण अंगांत चढतें.

कर्धीकधीं मरणाविषयीं विचार करून त्याविषयींची भीति नाहींशी करणें फार जरूर असतें. जन्माला आलेल्या व्यक्तींना व संस्थांना मरण हें आहेच; तें आज येतें, कीं, कांहीं काळानें येतें, याचा कांहीं नियम नाहीं. हे विचार अनेक प्रसंगां माझ्या मनांत येत असतात, व अशा आपत्तीच्या प्रसंगासाठीं मी आपलें मन तयार करून ठेवीत असतो. प्रेमाच्या मनुष्यांच्या गांठीं पडतात त्या वेळां ही आपली शेवटचीच भेट असें समजून आपण चालूं, असे उद्गार मी काढीत असतो. पोटच्या

* जेंपर्यंत मुलें लहान होती तेंपर्यंत मी माझ्या इच्छेप्रमाणें वागत होतें; परंतु ती मोठी होऊन त्यांच्या आकांक्षा वाढत चालल्या त्यांच्या आड जाणें मला, जड जाऊं लागलें व त्यांच्या शिक्षणासाठीं पुष्कळसा पैसा मला खर्च करावा लागला. ही सर्व हकीकत उत्तरार्धाच्या पहिल्या प्रकरणांत दिली आहे.

मुलांना मूठमाती देण्याचे प्रसंग आईबापांवर आलेले आपण पाहतो. त्याप्रमाणे आपण वाढविलेल्या संस्थांना मूठमाती देण्याचा प्रसंग मजवर येणार नाही म्हणून कशावरून ? तसा प्रसंग आला असतांही माझे धैर्य खचू नये, व प्राप्तस्थितीत आपल्या हातून कांहीं सत्कर्म घडावे, अशासाठीं मन कठोर बनविण्याचा प्रयत्न मी करीत असतो. असे उद्गार कांहीं मंगलप्रसंगी आश्रम-विद्यालयांच्या मुलांसमोर मी काढले आहेत. माझ्याजवळ कांहीं नाही ही गोष्ट खरी; तथापि मी आपलें वेडेवांकडे मृत्युपत्र करून ठेवीत असतो. मरण ही व्यवहारांत नित्य घडून येणारी गोष्ट आहे. तिज-बद्दल विचार करून 'आपुलें मरण देखिलें म्यां डोळां । तो झाला सोहाळा अनुपम ॥' अशी मनःस्थिति अल्पांशानें तरी अनुभवण्याचा यत्न मी कधीकधी करीत असतो. विशेष अडचणींच्या प्रसंगी असले विचार प्रमुखत्वानें पुढें येतात हें सांगणें नकोच. अडचणींचे प्रसंग हे मनुष्यांचे खरे शिक्षक होत.

६५. वानप्रस्थाश्रम

संस्कृतःच्या संसारावरील आसक्ति नाहीशी करणें हा जो या तृतीयाश्रमांतील विशेष धर्म तो गृहस्थाश्रमांत असतांनाच हळूहळू माझ्या अंगां येत चालला होता. स्वतःचा व संस्थांचा संसार होतां होईल तों अलिप्त राहून लिप्त मनुष्यांप्रमाणें कष्टाळूपणानें करण्याचें शिक्षण मला मिळत होतें. किंवाहून माझा गृहस्थाश्रम हा केवळ गृहस्थाश्रम नसून तो गार्हस्थ्य आणि वानप्रस्थ्य यांच्या संयोगानें बनलेला होता, असें म्हटलें तरी चालेल.

मुलांवाळांसाठीं पुष्कळसा द्रव्यसंचय, जमीनजुमला, घरदार वगैरे करून ठेवण्याची स्वाभाविक प्रवृत्ति ठीक आहे. परंतु आपल्या देशाच्या हल्लींच्या स्थितीत बऱ्याचशा समजदार मनुष्यांनीं या प्रवृत्तीला बश न होतां मुलांना योग्य शिक्षण मिळण्याची व्यवस्था करून बाकीच्या द्रव्याचा उपयोग देशकार्याकडे करणें जरूर आहे. शांतता असतां बेताचें सैन्य पुरतें, परंतु युद्ध उपस्थित झालें असतां कारकून-मंडळी, शिक्षकमंडळी व कॉलेजांतील प्रौढ विद्यार्थी यांची सुद्धां सैन्यांत भरती करानी लागते. त्याचप्रमाणें हिंदुस्थानाच्या हल्लींच्या परिस्थितींत गृहस्थाश्रमाचीं कर्तव्ये संपुष्टांत आणून बऱ्याच मनुष्यांनीं वानप्रस्थाश्रमांत प्रवेश केला पाहिजे. वास्तविक पाहिलें असतां मुलांमध्ये स्वावलंबन उत्पन्न करण्यासाठीं शिक्षणापलीकडे त्यांना मदत न करणेंच बरें. स्वकष्टार्जित द्रव्यानें मिळविलेल्या सुखांत जी गोडी आहे ती अन्यकष्टार्जित द्रव्यानें मिळविलेल्या सुखांत नाही. शरीरकष्ट करणाराच्या अन्नाची गोडी आणि स्वकष्टार्जित द्रव्याच्या उपभोगानें मिळणारें सुख यांत साम्य

आहे. थोड्याशा अडचणीतून वाट काढावी लागल्याने मनुष्याला शिक्षण मिळत असते ते तरुणांना मिळणे जरूर आहे. आपल्या मुलांना शिक्षण देण्यापुरतीच तजवीज करावयाची याहून अधिक त्यांच्यासाठी कांहीं ठेवावयाचे नाही हा जो निश्चय मी केला, तो असल्या विचारांनीच केला.

निष्काम-कर्म-मठाची स्थापना झाल्यापासून माझ्या खऱ्या वानप्रस्थ्याला प्रारंभ झाला असे म्हणण्याला हरकत नाही. तेव्हापासून मी आपली सर्व मिळकत मठाकडे देऊ लागलों व मला कुटुंबपोषणासाठी लागणारे द्रव्य मी मठाकडून घेऊ लागलों. तेव्हापासून एक पैसाहि आपल्या संसारासाठी शिलकेंत टाकावयाचा नाही, असा मी निश्चय केला. बाकी, हे सर्व शाब्दिक झाले आहे. माझी सर्व प्राप्ति माझ्या संसाराकडे खर्च होत आहे व मजकडून मठाला द्रव्यद्वारां कांहीं फायदा होत नाही. मठावर माझा बोजा पडू नये, एवढ्यासाठी मात्र मी काळजी घेत आहे. पूर्वी उरलेली शिल्क संसारांत टाकावयाची, या दृष्टीने व्यवहार चालला होता; आतां, शिल्क उरली तरी संसारांत टाकावयाची नाही, या दृष्टीने चालला आहे, एवढाच काय तो भेद आहे. माझ्या समजुतीने हा भेद फार मोठा आहे. कोणत्याहि कार्याची किंमत त्याच्या दृश्य फलावरून न करितां त्या कार्याला प्रवृत्त करणाऱ्या ज्या मतोवृत्ति त्याच्या मुळाशी असतात, त्यांवरून केली पाहिजे. आजपर्यंतहि द्रव्यसंचयाकडे माझे लक्ष म्हणण्यासारखे गेले नव्हते; तथापि यापुढे तो बिलकूल करावयाचा नाही, असा निश्चय करण्याची बुद्धि मला मठामुळे झाली.

मी वानप्रस्थ आहे, असे म्हणणे सोपे आहे; पण वानप्रस्थ्याला योग्य अशा कृति हातून घडणे फार कठीण आहे. अशा कृति माझ्या हातून क्वचित् प्रसंगीच घडतात. त्यांतल्या दोन येथे देण्याचे योजिले आहे.

माझा स्वभाव मूळचा रागीट, पण मी भिडस्त आणि भितरा असल्यामुळे माझ्या रागापासून दुसऱ्यांना फारसा ताप होत नाही. माझा राग आवरण्याचा मी पुष्कळ यत्न केला व तो कांहीं अंशीं सफलहि झाला आहे. तथापि कधीकधी राग अनावर होऊन त्याचा वाईट परिणाम घडतो. ही वृत्ति अनावर होऊन एकदां एका सत्पुरुषाचा उपमर्द माझ्या हातून झाला. महिलाविद्यालय सुरू करण्यापूर्वी कुमारिका व सुवासिनी विद्यार्थिनींच्या शिक्षणाची सोय आश्रमाने करावी, किंवा आश्रमाच्या आश्रयाखाली मला करू द्यावी, म्हणून मी आश्रमाच्या कमिटीला शेवटची विनंति केली होती. ती ज्या सभेत अमान्य झाली, त्या सभेचे काम संपल्यानंतर सुरू झालेल्या संभाषणांत रागाचे भरांत मी परमपूज्य गुरुवर्य डॉ. भांडारकर यांच्या मनाला लागण्यासारखे शब्द उद्दामपणाने बोललों. नंतर तीनचार वर्षांनी याबद्दल आपण माफी मागणे बरे, असे मनांत घेऊन मी त्यांना पुढील पत्र लिहिले :—

Hyderabad Sind,
15 December, 1911.

Revered Sir,

I am exceedingly sorry for my insulting words and attitude at the committee meeting of the Widows' Home, five years ago when the question of admitting non-widows in the Ashram was finally decided. I was excited at the time and my conduct was disgraceful. For a long time I did not feel so and afterwards when I felt it I had not the courage to ask for forgiveness. However, better late than never. So I now make an unreserved apology for my conduct that night and, request you to kindly pardon me.

I shall circulate a copy of this letter among the members of the committee who were present that night, when I return to Poona in the 2nd week of January,

Yours obediently,
D. K. Karve.

यांत्र डॉ. भांडारकरांकडून पुढील उत्तर आले :—

Samgam, Poona.
23rd December, 1911.

Dear Mr. Karve,

I never thought much of the incident you mention, which consisted simply in your saying that you did not want any committee for your new institution. I did not take it as an insult at all; but simply understood that our assistance was in no way required by you.

Yours sincerely,
R. G. Bhandarkar.

दुसरी गोष्ट अशी :—एका थोर मनाच्या गृहस्थांशीं माझा थोडासा परिचय झाला. यांचे वागणे अगदी नियमितपणाचे होते व यांनी ठेविलेली व्यवस्थेशीर टिपणे वगैरे पाहून यांच्याबद्दल माझ्या मनावर फार चांगला ग्रह झाला. यांजमध्ये मनाचे कांहीं थोर गुणहि मला दिसून आले. हे पैशाच्या अडचणीत होते. यांना कायमची नोकरी होती, तेव्हां नियमितपणाने वागून हे पैशाची फेड करतील, याबद्दल मला शंका नव्हती. यासाठी अधिक व्याजाने काढलेल्या रकमा त्यांना परत करतां याव्या, म्हणून मी त्यांना ९२० रुपये दरसाल दरशेंकडा ४ व्याजाने दिले, व पावतीचे तिकीट लावून त्यांच्या व त्यांच्या कुटुंबाच्या हातची एक पावती घेतली.

याला तारण म्हणून हजाराची एक याप्रमाणे दोन पौलिसी आपल्याजवळ ठेवून घेतल्या. हे माझे करणे अगदी निःस्वार्थपणाचें नव्हतें. निष्काम-कर्म-मठाला हे गृहस्थ योग्य होतील, अशी मला आशा वाटत होती, व या हेतूतें त्यांजवर उपकार करण्याची सहज आलेली संधि मी साधली होती. पुढे कांहीं हेतूने त्यांनी आपल्या नोकरीचा राजिनामा दिला, व ते पुणें सोडून गेले. आपण कोठें आहों, काय करतो, वगैरेबद्दल त्यांनी मला कांहीं एक कळविलें नाहीं, व मीहि त्यांची फारशी विचारपूस केली नाहीं. पुढें सुमारे दीड वर्षानें आपण अडचणीत असल्याबद्दल त्यांचें पत्र आलें, तेव्हां मी दहा रुपये पाठवूं शकेन, असें कळविण्यानंतर त्यांजकडून मागणें झाल्यावर दहा रुपये पाठवून दिले. पुनः तीनचार महिन्यांनी तसेंच पत्र आल्यावरून त्यांना आणखी दहा रुपये पाठविले. नंतर ते वडिलांच्या शुश्रूषेसाठी पुण्यांत येऊन राहिले; पण दोनतीन महिन्यांत त्यांनी माझी गांठहि घेतली नाहीं. एकदां सहर्जी गांठ पडली तेव्हां त्यांना कसेसेंच वाटलेंसें दिसलें. दुसऱ्याच्या देण्याबद्दल मनुष्याला केवढी ओशाळगत वाटतें, या गोष्टीचा प्रत्यय मला त्या वेळीं आला. मीं एका शब्दानेहि त्यांना व्याज अगर मुद्दल केव्हां देणार, असें लिहिलें अगर विचारलें नाहीं. आतां पैशाची व्यवस्था करण्याच्या भानगडींतून मुंबई बँकिंग कंपनीनें मला बहुतेक सोडविलें होतें; तेव्हां यांनाहि ऋणांतून मुक्त करून आपणहि मोकळे व्हावे असा विचार मी केला. चांगले विचार फार वेळ टिकत नाहींत, तेव्हां ते तीव्र असतांनाच मनुष्यानें चांगलें कार्य उरकून घ्यावें; म्हणून हे विचार मंदावण्यापूर्वीच मीं त्या उभयतांना पत्र लिहून टाकलें कीं, अमुक दिवशीं तुम्ही मला आश्रमांत येऊन भेटावे, म्हणजे तुमचे कागद मी तुम्हांला परत देईन व मी मोकळा होईन. त्याप्रमाणें त्यांनीं माझी गांठ घेतली, व त्यांनीं लिहून दिलेली पावती व दोन पौलिसी हे त्यांचे कागद त्यांना परत दिले. तसें करतांना त्यांना एवढेंच सांगितलें कीं, तुम्ही कर्जांतून मुक्त झालां असें समजा. ही रक्कम मीं तुम्हांला वडिलार्जित इस्टेट विकून सार्वजनिक कार्याकडे लावण्यासाठीं जे पैसे तयार केले होते, त्यांतून दिली होती. सहर्जी तुम्हांला द्रव्य मिळून ही रक्कम परत करण्याची तुम्हांला इच्छा झाल्यास ती मी जिवंत असल्यास माझ्याजवळ किंवा माझ्या पश्चात् अमुक मनुष्याजवळ देण्याला हरकत नाहीं. परंतु या कर्जासंबंधानें तुम्हांला जाचणी लागण्याचें कारण नाहीं. माझ्या ऋणांतून तुम्हांला मीं मुक्त केलें आहे. पूर्वजांच्या ऋणांतून मुक्त होण्याची तजवीज मीं पहातो.

६६. कांहीं किरकोळ गोष्टी

माझ्या स्वभावाचें, मनोवृत्तीचें व गुणावगुणांचें अंशतः दिग्दर्शन ज्यांच्यायोगें होईल, अशा कित्येक गोष्टी व कांहीं किरकोळ प्रसंग या प्रकरणांत देण्याचें योजिलें आहे. इतर प्रकरणांत ज्यांना स्थळ मिळालें नाहीं, असेहि कांहीं स्फुट भाग या प्रकरणांत दिले आहेत.

माझा एकमार्गीपणा :— करमणुकीच्या मार्गाकडे माझे मन फारसें कधीं वळलें नाहीं. मीं मुंबईत विद्यार्थीदशेंत असतां अण्णा किलोस्करांचें संगीत शाकुंतल नाटक अत्यंत लोकप्रिय झालेलें होतें, व तें पाहण्यासाठीं दहादहा वीसवीस तासांचा आगगाडीचा प्रवास करून हौशी लोक दूरदूरच्या ठिकाणांहून येत असत. मला गाणें ऐकण्याची हौस असे, पण या बाजूकडे वळावयाचें नाहीं असा मीं निश्चय केला व तो तडीला नेला. मीं तेरा वर्षे मुंबईत काढलीं, तेवढ्या मुदतींत मीं एकच नाटक पाहिलें. थिएटर कसें असतें व पडद्यांची वगैरे भौज कशी असते तें पहावें, असें मनांत आलें, व मंडळीबरोबर एकदां डोंगऱ्यांचें संगीत शाकुंतल पहावयाला गेलों-पुण्यांतील माझ्या आयुष्यक्रमांतहि एकदांच नाटकाला जाण्याचा प्रसंग आला. मतिविकार हें नाटक पुनर्विवाहाच्या विषयावर लिहिलेलें असल्यामुळें त्यासाठीं मीं जावें असा कंपनीतील एका गृहस्थानीं आग्रह केल्यावरून तेवढें नाटक मात्र मीं पाहिलें. याशिवाय गॅदरिंग वगैरेंच्या निमित्तानें विद्यार्थ्यांनीं केलेलीं नाटके पहाण्याचे मात्र कांहीं प्रसंग आले. सगळ्या जन्मांत सर्कशीचा खेळ मीं एकदांच पाहिला आणि तो तरी आश्रमांतील विद्यार्थिनींना दाखविण्याच्या निमित्तानें मी त्यांजबरोबर गेलों तेव्हां. सिनेमेटोग्राफ मीं अजून पाहिला नाहीं. हें सांगण्याचें तात्पर्य इतकेंच कीं, मीं अगदीं एकमार्गी होऊन गेलेला असल्यामुळें या इतर गोष्टींकडे मीं कधीं लक्षच दिलें नाहीं. करमणुकीसाठीं व्यायामाचे खेळ खेळण्याकडेहि माझे लक्ष गेलें नाहीं. माझा व्यायाम म्हणजे दिवसांतून चारसहामैल चालणें. तें सहज घडलें तर ठीकच. तसें न घडलें तर सकाळसंध्याकाळ चालून तें घडवून आणावयाचें, हा माझा क्रम विशेष कारणावांचून कधीं चुकला नाहीं. करमणुकीसाठीं मीं कधीं कधीं पत्त्यांनीं मात्र खेळतो. सुट्टीच्या दिवसांत माझ्या मुलांबरोबर अगर आश्रमांतील विद्यार्थिनींबरोबरहि केव्हांकेव्हां हा खेळ मी खेळलों आहे. पण महत्त्वाचें काम नसून कंटाळ्याचा वेळ घालवावयाचा असला तर किंवा सणाच्या दिवशीं मात्र अशा रीतीनें करमणूक करून घेतों. नाटकें अगर कादंबऱ्या वाचण्याकडे माझे लक्ष कधीं गेलें नाहीं. मीं इंग्रजी कादंबऱ्या काय त्या तीन वाचल्या. ईस्ट लिन, हॅलिबर्टन्स ट्रबल्स आणि चॅनिंग्स. मराठींतल्याहि तीनचारांहून अधिक कादंबऱ्या मीं वाचल्या नाहींत. ईस्ट लिन वाचून स्त्रीजाती-विषयीची माझी सहानुभूति दुणावली.

एका मित्रांचा थोरपणा :— परलोकवासी श्रीयुत विनायक नारायण आपटे हे मनाचे फार थोर होते. पुण्यातील मुलींचे हायस्कूल व ट्रेनिंग कॉलेज या संस्थांवर ज्या मंडळीची देखरेख आहे, त्या महाराष्ट्र फीमेल एजुकेशन सोसायटीचा मी सभासद असावे असे यांना वाटत असे. तथापि ही आपली इच्छा यांनीं मल कळविली नव्हती. अनाथबालिकाश्रमाच्या मंडळीचे हे एक द्रुष्टी असल्यामुळे यांचा माझ्या थोडासा परिचय झालेला होता. वरील सोसायटीचा सभासद होण्याला पन्नास रुपयांची देणगी द्यावी लागत असे. श्रीयुत आपटे यांनीं मला काहींएक न कळवितां परस्पर माझ्या नांवें पन्नास रुपये सोसायटीकडे भरले. मी त्या मंडळीत असावे पण देणगीचा बोजा मजवर पडूं नये या सद्विच्छेनें त्यांनीं वरील गोष्ट केली. पुढें सोसायटीचा रिपोर्ट मजकडे येऊन सभासदांच्या यादींत जेव्हां माझे नांव आढळलें, तेव्हां मला फार आश्चर्य वाटलें व चौकशी करितां, श्रीयुत आपटे यांनीं माझी वर्गणी भरल्याचें मला समजलें. अशा ऋणांत रहाणें मला बरें वाटलें नाहीं. मी त्यांचे हे पन्नास रुपये सवडीनें देऊन टाकले.

स्वोत्कर्षासाठीं परापकर्ष :— सोलापूरच्या सरस्वतीमंदिराचे उत्साही उत्पादक व सेक्रेटरी माझ्या चांगल्या परिचयाचे होते, व आश्रमाच्या वर्गणीसाठीं मी सोलापूरला गेलों असतां त्यांजकडे मी उबरलों होतो, आणि वर्गणीच्या कामीं त्यांनीं मला मदतहि केली होती. ते परलोकवासी होऊन बरींच वर्षे झालीं. आश्रम निघाला त्याच सुमाराला सरस्वतीमंदिराची स्थापना झाली. पुढील गोष्ट नंतरच्या तीनचार वर्षांतली आहे :—

अगदीं जुन्या पद्धतीनें शिकलेल्या व अगदीं जुन्या पद्धतीनें वागणाऱ्या आणि पूजेअर्चेत बराच काळ घालविणाऱ्या पंडिता अनसूयाबाई या सरस्वतीमंदिरांत पुराण वाचीत व धर्माशिक्षण देत. मंदिराच्या एका वार्षिक रिपोर्टांत या गोष्टीचा उल्लेख करितांना पुढील अर्थाचें वाक्य सेक्रेटरीच्या हातून लिहिलें गेलें. 'शारदा-सदन अगर अनाथबालिकाश्रम यांच्यासारखी ही संस्था अधर्म व अनीति शिकविणार नाहीं.' आपली संस्था अधिक लोकप्रिय करण्याच्या भरांत थोर मनुष्ये सुद्धां केव्हांकेव्हां सहज दुसऱ्या संस्थांवर घसरतात. हा रिपोर्ट एका वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध झालेला सहज माझ्या वाचण्यांत आला. सुदैवानें तो वाचून माझी चित्तवृत्ति क्षुब्ध झाली नाहीं. केव्हां केव्हां चांगल्या मनुष्याच्या हातूनहि कशी चूक होते याबद्दल विस्मय वाटून आपण याची फेड कशी करावी, हा विचार मी करूं लागलों. लागलाच एक उपाय सुचला व तो ताबडतोब अमलांतहि आणला. सरस्वतीमंदिर ही चांगली संस्था आहे असें मला वाटत होते; पण तिला मदत करण्याची बुद्धि मला झाली नव्हती. या संधीला आपण अल्प मदत पाठविल्यास उत्तम होईल, असें मनांत येऊन मी एकदम पांच रुपयांची मनीऑर्डर पाठवून दिली व सर्व प्रकार विसरून गेलों.

आश्रमाविषयीं तिटकाराः— पुनर्विवाहाच्या कार्याला जितका लोकांचा विरोध होता तितका तो विधवाशिक्षणाच्या कार्याला नव्हता, ही गोष्ट खरी; पण कित्येक सुशिक्षित लोकहि या कार्याचा विलक्षण द्वेष करित असतात. पुढील गोष्ट आश्रमाची सुरुवात झाल्यानंतर तीनचार वर्षांत घडलेली आहे. सिव्हिल लिस्ट पाहून मोठमोठ्या अंमलदारांकडे रिपोर्ट पाठवावे, असा माझा परिपाठ होता. त्याप्रमाणे डेप्युटी कलेक्टरच्या दर्जाच्या एका गृहस्थांकडे मी आश्रमाचा रिपोर्ट पाठविला. हा अर्थात् साध्या बुकपोस्टानेच पाठविला होता. त्याचा स्वीकार न करिता तो त्यांनी तसाच परत पाठविला. ही गोष्ट माझ्या लक्षांत न राहून पुनः दुसऱ्या वर्षी त्यांजकडे तसाच रिपोर्ट पाठविला. या वेळीं बुकपोस्ट परत करून ते थांबले नाहीत. 'पुनः तुमच्याकडून रिपोर्ट येईल तर तुमच्याविरुद्ध कायदेशीर इलाज करणे भाग पडेल' अशा अर्थाचे पोस्टकार्ड त्यांजकडून आले. तेव्हांपासून अजूनपर्यंत मी त्यांजकडे पुनः रिपोर्ट पाठविला नाही, हें सांगावयाला नकोच !

अस्पृश्य वर्गासंबंधानें कांहीं विचारः— निराश्रित साहाय्यकारी मंडळाच्या तर्फे येथील किलोस्कर थिएटरांत एक मोठी सभा होती व त्या प्रसंगी मी एक लहानसें भाषण करावें, अशाविषयी या सभेचा पुरस्कार करणाऱ्या कांहीं मित्रांकडून मला सांगण्यांत आले. आपल्या हिंदुसमाजाला कलंक लावणारे जे कित्येक निध प्रघात आपल्या समाजांत रूढ होऊन गेले आहेत, त्यांतलाच अस्पृश्य मानल्या जाणाऱ्या लोकांना वागविण्याचा प्रघात होय, अशी माझी दृढ समजूत झाली होती, व या कार्याचे महत्त्व आणि त्याचा नाजूकपणा यांविषयीहि मला चांगली जाणीव उत्पन्न झाली होती; परंतु दुसऱ्या कार्यांत मन रमल्यामुळे या कामीं माझ्या हातून कांहीं होण्यासारखें नव्हतें. तेव्हां मित्रांचें सांगणें पतकरावें कीं नाही याविषयीं मन द्विधा होत होतें. अखेरीला मला सद्बुद्धि होऊन मी त्यांचें म्हणणें कबूल केलें. परंतु एखाद्या सत्कार्यासाठीं कांहींएक न करतां नुसती शाब्दिक सहानुभूति दाखविणें मला कसेसेंच घाटलें. तेव्हां प्रथम या कार्यासाठीं शंभर रुपये देण्याचा संकल्प करून नंतर मदत करण्यासाठीं दुसऱ्यांना विनंति केली. असल्या कामीं सहानुभूति दाखवून द्रव्याची थोडीशी मदत केल्यानें आपलें कर्तव्य संपत नाही. खरोखर अधिक महत्त्वाचें कर्तव्य वेगळेंच आहे हें श्रोत्यांच्या मनावर ठसविण्याचा मी प्रयत्न केला. माझ्या भाषणांतील मुद्दे येणेंप्रमाणें होतेः—

१. प्रतिष्ठित साहेबलोक अगर मुसलमानलोक यांना आपण आपल्या घरांत ज्या ठिकाणीं नेऊन बसवितों, त्या ठिकाणीं निराश्रित लोकांमधील संभावित गृहस्थांना घेऊन जावें, व हा व्यवहार अगदीं उघडउघड करावा.

२. हा व्यवहार उघड करण्याचें ज्यांना धैर्य नसेल, त्यांनीं वेळोवेळीं योग्य

प्रसंग साधून असें करणें अगदीं निर्दोष आहे, या मताचें पित्रमंडळींत व सभांत स्पष्टपणें प्रतिपादन करावें.

३. ज्या ठिकाणीं त्यांच्या स्पर्शाचा दोष मानला जात असेल त्या ठिकाणीं असा दोष आम्ही मानीत नाहीं, असें उघड उघड सांगावें, निदान तसें मत तरी प्रदर्शित करावें.

४. ज्या ठिकाणीं या लोकांच्या सावलीचा विटाळ मानला जातो, त्या ठिकाणीं सावलीचा विटाळ आम्ही मानीत नाहीं, असें स्पष्टपणें सांगण्यास कांहीं गृहस्थांनीं पुढें यावें व त्यासाठीं बहिष्कार सोसण्यालाहि तयार व्हावें; निदान सावलीचा विटाळ मानणें गैर आहे, एवढें तरी जुन्या मतांच्या लोकांसमोर उघड-उघड बोलावें.

या चवथ्या कर्तव्यासंबंधानें बोलत असतां एक वृद्ध गृहस्थ “आतां सावलीचा विटाळ कोणी धरित नाहीं,” असें सर्वांना ऐकूं जाण्यासारखें बोलले. मला कोंकणांतील हा प्रघात माहित होता. तथापि यासंबंधीं अगदीं अलीकडील माहिती आणविण्यासाठी दापोली तालुक्यांतील एका मोठ्या गांभच्या मिशाला मी पत्र लिहिलें. त्यानें आपल्या अनुभवाच्या माहितीनें जें उत्तर लिहिलें, त्यांतील सारांश :—

“महाराचांभाराच्या सावलीचा विटाळ ब्राह्मण लोक धरतात; एवढेंच नव्हे, तर ब्राह्मणेतरहि सावलीचा संसर्ग घडला असतां स्नान करून शुचिर्भूत होतात. तुमचें पत्र आल्यानंतर एका हायस्कूलच्या फर्स्ट असिस्टंट मास्तरांचें काम केलेल्या गृहस्थांना मी मुद्दाम विचारलें कीं, ‘महाराच्या सावलीचा विटाळ मी धरित नाहीं असें गांवांत उघडपणें सांगण्यास तुम्ही तयार व्हाल काय?’ या प्रश्नाचें उत्तर त्यांनीं नकारार्थीच दिलें.”

केवढें आमचें विचारदौर्बल्य ! मिशनरीलोक अंत्यजोद्वाराचें काम करूं लागल्यास शंभर वर्षे झालीं, पण सातआठ वर्षांच्या आधीं या आमच्या बांधवांकडे लक्ष देऊन त्यांच्यासाठीं कांहीं करण्याला कोणा कर्त्या मनुष्याला बुद्धि झाली नाहीं हें आमच्या घोर निद्रेचें लक्षण समजावयाचें नव्हे तर काय ? माझे गावांचून काय अडलें आहे, असें म्हणून प्रत्येकानें नामावेगळें रहाण्याचा प्रयत्न करावा, यापेक्षां आमच्या कर्तव्यपराङ्मुखतेची आणखी साक्ष कोणती पाहिजे ? मनाला निर्दोष वाटणारी गोष्ट जनतेच्या बागुलबोवाला भिऊन तुम्ही आपल्या अंतःकरणांत किती दिवस लपवून ठेवणार ? हें आमचें करणें निखालस आत्मघाताचें आहे. हिंदुस्थानांतील एकषष्ठांश प्रजेला आम्ही दूरदूर नागवीत आहों व परधर्मीलोक त्यांना जवळ करित आहेंत. याचा परिणाम जो व्हावयाचा तोच होत आहे. या वर्गांतील पुष्कळ

माणसांनीं धर्मान्तर केलें आहे. वः पुष्कळ करीत आहेत आणि डोळ्यांवर कातडें ओढून हें सर्व आम्ही पहात आहों ! या प्रश्नासंबंधानें आपलें प्रामाणिक मत स्पष्टपणें जाहीर करणें हें सुशिक्षितांचें पवित्र कर्तव्य आहे. अस्पृश्य मानल्या जाणाऱ्या संभावित गृहस्थांशीं पंक्तिव्यवहार करण्यालासुद्धां हरकत नाही, असें माझे स्पष्ट मत आहे.

६७. धर्म व तत्त्वज्ञान यांविषयीं काहीं विचार

पुर्वीच्या काळांत स्वतंत्रपणें विचार करणारीं मनुष्यें फारच थोडीं असत. त्या थोड्यांनीं विचार करावा आणि बाकीच्या सर्वांनीं परंपरेनें प्राप्त झालेल्या त्या विचारांचें अंधश्रद्धेनें ग्रहण करावें असा प्रकार चालत असे. जुन्हा आचारविचारांवर श्रद्धा ठेवून त्याप्रमाणें वागणारे सर्वच लोक अंधश्रद्धेच्या कक्षेंत येतात, असें माझे म्हणणें नाही. नव्याजुन्याचें शक्यनुसार परीक्षण करून विचारपूर्वक जुन्याचें ग्रहण करणारे अंधश्रद्धेच्या कक्षेंत येत नाहीत. अलीकडल्या काळांत स्वतः विचार करणारांची संख्या फार वाढली आहे व कोणत्याहि विचारांचें ग्रहण करतांना ते केवळ अंधश्रद्धेनें न करतां युक्तिवादाला व अनुभवाला पटण्यासारखे ते आहेत कीं नाहीत हा विचार करणारे लोक अगदीं सामान्य जनांतसुद्धां उत्पन्न होत आहेत. याचा साहजिक परिणाम असा होत आहे कीं, जुन्या काळचे धर्मविचार व समजुती यांवरून लोकांची श्रद्धा उडत आहे. जगांतल्या प्रगतिपर सर्व राष्ट्रांत हा प्रकार घडून येत आहे व तीच लाट पाश्चात्य विषेबरोबर जोरानें हिंदुस्तानांत आली आहे. सर्व प्रकारचीं मते आणि समजुती चिकित्सक बुद्धीच्या कसोटीला लावण्याची सामान्य मनुष्यांतसुद्धां जी प्रवृत्ति होत आहे तीमुळे धर्मविचारांत होत जाणारा फेरफार राष्ट्रांची अवनति करणारा आहे असें पुष्कळांना वाटतें. परंतु मला हा फेरफार राष्ट्रोन्नतिकारक वाटतो. काहींएक विचार न करितां परंपरेनें प्राप्त झालेल्या समजुतींना चिकित्ण राहणें हें, त्या समजुती बरोबर आहेत असें धरून चाललें तरी देखील मनुष्याची अवनति करणारें आहे, व विचार करून जुन्यानव्या मतांतून निवड करतांना मनुष्यानें चुकी केली व असत्य मताचें ग्रहण केलें तथापि तें त्याच्या उन्नतीच्या मार्गांतलें आहे, अशी माझी समजूत आहे. मनुष्यानें जबाबदारी ओळखून प्रामाणिकपणें विचार करावा व सत्य वाटणाऱ्या मतांचें ग्रहण करून जेथें संशय वाटेल तेथें कोणतेंच ठाम मत वनूं न देणें हें श्रेयस्कर आहे.

धर्म, तत्त्वज्ञान, नीति आणि इतर सामाजिक निर्वेध या सर्वांचीच खिचडी धर्माच्या रूढ कल्पनेंत झालेली आहे. या वेगवेगळ्या गोष्टींची फारकत होणें फार

जरूर आहे, असें मला वाटते. सनातन सत्य कोणते, तें शोधून काढण्याचे मार्ग कोणते, ईश्वर आहे कीं नाही, असल्यास त्याचा आपला संबंध काय, व त्याच्या-संबंधानें आपलें कर्तव्य काय, वगैरे गोष्टींचा स्वतंत्रपणें विचार करण्याला प्रत्येक व्यक्तीला मोकळीक असली पाहिजे. आजपर्यंत समाजाचा - अर्थात् समाजांतिल रूढ मतांचा - व्यक्तींवर फार दाब असल्यामुळे स्वतंत्र विचारांची वाढ अगदीं खुंटून गेलेली होती. अलीकडे हा दाब कमी होत जाऊन स्वतंत्र विचारांना अवकाश मिळत आहे, ही आनंदाची गोष्ट आहे. लोकमतांत हा जो बदल होत चालला आहे त्यामुळे कांहीं व्यक्तींच्या उद्दामपणाला वाव मिळून क्वचित् प्रसंगीं स्वतंत्रपणाच्या नांवाखालीं स्वैर अत्याचारांना सवड मिळत आहे, ही गोष्ट खरी; परंतु स्वतंत्र विचारांचा कोंडमारा होण्यापेक्षां या बाजूनें होणारें नुकसान पुरवले. मनुष्यांनीं प्रामाणिकपणानें व सद्बुद्धीनें अनेक बाजूंनीं विचार करून आपल्या आचरणाचा मार्ग ठरवावा, व तो अमलांत आणण्याला त्यांता समाजानें हरकत करूं नये; असें ज्ञाल्याशिवाय समाजाच्या अंगीं जिवंतपणा यावयाचा नाही. आपल्या राष्ट्रांत प्राचीन काळीं होऊन गेलेल्या सत्पुरुषांविषयीं व सद्ग्रंथांविषयीं आपणांमध्ये पूज्यबुद्धि व आदर पाहिजे ही गोष्ट खरी; तरी 'न निर्दोषं न निर्गुणम्' हे न विसरतां परिस्थितीचा विचार करून व दिवसेंदिवस मनुष्यजातीची जी प्रगति होत आहे, ती लक्षांत घेऊन सत्याच्या बळकट आधारावर आपले विचार उभारले पाहिजेत. जुनें जशाचें तसें संभाळून ठेवण्यांत शहाणपणा नाही. जुन्यानव्यांचा एकजीव होऊन जुन्यांतून नवे उत्क्रांत होणें, हीच जुन्याची खरी वाढ होय.

स्वतंत्र विचार न करितां आपोआप बनलेल्या पापपुण्याविषयींच्या व ईश्वराविषयींच्या माझ्या कल्पना जसजसा स्वतंत्र विचारांचा उदय होऊं लागला, तसतशा लयाला जाऊं लागल्या. माझे मित्र नरहरपंत यांचा सहवास ज्ञाल्यापासून या विषयावर आम्हीं यारंवार बोलत असूं. हर्बर्ट स्पेन्सर यांच्या ग्रंथावर नरहरपंतांची फार भक्ती बसली, व माझ्या विचारांना तीच दिशा लागली. ईश्वरप्रणीत असें कोणतेंहि धर्मपुस्तक नाही, व ईश्वराचा अवतार असा कोणताहि पुरुष झाला नाही, असा माझ्या मनाचा कल झाला व अजूनहि तो तसाच कायम आहे. ईश्वरप्रणीत मानलेल्या व इतरहि ग्रंथांतून जें चांगलें असेल तें ग्राह्य मानावें व जगांत जे सत्पुरुष होऊन गेले ते वंश व अनुकरणीय मानावे अशी मनाची प्रवृत्ति होते, पण परमेश्वराशीं त्यांचा इतका निकट संबंध लावणें मनाला पटत नाही. परमेश्वराची पूजाअर्चा, प्रार्थना, भजन, जपजाप्य वगैरे गोष्टींकडे माझे मन कधींहि वळलें नाही. साधुसंतांच्या ग्रंथांतिल नीति, वैराग्य, परोपकार वगैरेसंबंधाच्या प्रासादिक लेखांनीं माझ्या मनोवृत्ती उचंबळूं शकतात, व भक्तीच्या मनोवृत्तीनें कांहीं मनुष्ये जशीं ईश्वर-भजनांत तल्लीन होऊन जातात, त्याप्रमाणें मी कधीं कधीं असलीं पद्ये पुनः पुनः घोळून म्हणण्यांत अगर त्यांतील विचारांचें मनन करण्यांत गढून जातां.

सद्वृत्ति मनांत ठरण्याला सत्पुरुषांच्या वाणींतून निघालेल्या प्रासादिक पंक्ति फार उपयोगी पडतात. पुढील पंक्ति माझ्या विशेष आवडीच्या आहेत.

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
 सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥
 मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णाः
 त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः ॥
 परगुणपरमाणून पर्वतीकृत्य नित्यम्
 निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ॥
 सर्वे भवन्तु सुखिनः । सर्वे सन्तु निरामयाः ।
 सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चित् दुःखभागभवेत् ॥
 तुका म्हणे तोचि संत । सोशी जगाचे आघात ॥
 निश्रयाचें बळ । तुका म्हणे तेंची फळ ॥

मना श्रेष्ठ धारिष्ट जीवीं धरावें । मना बोलणें नित्य सोशीत जावें ॥
 स्वयें सर्वदा नम्र वाचे वदावें । मना सर्व लोकांस रे नीववावें ॥
 मना चंदनाचे परी त्वां झिजावें । परी अंतरीं सज्जना नीववावें ॥
 मरे एक त्याचा दुजा शोक वाहे । अकस्मात तोही पुढें जात आहे ॥
 जे का रंजले गांजले । त्यांसि म्हणे जो आपुले ।
 तोचि साधु ओळखावा । देव तेथेंची जाणावा ॥
 बोले तैसा चाले । त्याचीं वंदावीं पाऊलें ।
 त्याचें झाडीन अंगण । त्याचा दास म्हणवीन ॥
 भगवन्तीं घडे जेणें अंतराय । हो का बापमाय त्यजावीं ते ॥
 सदासर्वदा योग तूझा घडावा । तुझे कारणीं देह माझा पडावा ॥
 असे हो जया अंतरीं भाव जैसा । वसे हो तथा अंतरीं देव तैसा ॥

परस्पराविरोधी अनेक गोष्टी पुढें आल्या असतां तर्कशास्त्राची कसोटी लावून सत्यासत्य, न्यायान्याय यांचा निर्णय करण्यास लागणारा विचारांचा जोम व बुद्धीची तीव्रता यांचा मजमथ्ये अभाव असल्यामुळें पुष्कळ तात्त्विक व व्यावहारिक गोष्टींतहि मबाचा कोणताहि निश्रय न करितां मी आपलें मन मध्यस्थ राहूं देतां. आपल्या अनुभवाला येतील व मनाला पटतील तेवढ्या थोड्याशा गोष्टींविषयीं मनाचे ग्रह करून ते आचरणांत आणावयाचे व इतर गोष्टींविषयीं कायमचे ग्रह होऊं यावयाचे नाहीत याविषयीं माझा यत्न असतो.

गहन प्रश्नांचीं उत्तरे समाधानकारक मिळालीं नाहीत - अर्थात् त्यांविषयींचीं कायमचीं मते बनलेलीं नसलीं, तरी मनुष्यानें आपणाला समजूं लागण्याबरोबर आपल्या आचरणाचा मार्ग आंखला पाहिजे. आधीं मी या प्रश्नांचा निकाल लावीन

आणि मग आपल्या आचरणाचा मार्ग ठरवीन असे म्हणून चालावयाचे नाही. मनुष्याने जर बुद्धिपुरःसर आपल्या आचरणाचा मार्ग आंखला नाही, तर यद्दृष्टेने त्याचे आचरण कसे तरी होत राहिल, व त्याला न कळत त्याच्या आचरणाचे मार्ग ठरून जातात. बहुतेक मनुष्यांची अशीच स्थिति होत असते व ती आपल्या आचरणाला बळण लावण्याचा यत्न करित नाहीत. आचरणाला दिशा लावण्याचा मुळी प्रयत्नच न करणे वेगळे, आणि तसा प्रयत्न करित असतां आंगंतुक कारणांनीं अगर मनोविकारांच्या तावडीत सांपडल्यामुळे आपल्या हातून चुका घडणे हे वेगळे. मनुष्य आस्तिक असो अगर नास्तिक असो, त्याचे या जगांतील जीवित ही एक अमोलिक चीज आहे व तिचा उपयोग फार दूरदर्शीपणाने व शहाणपणाने केला पाहिजे, अशा प्रकारची जाणीव उत्पन्न होऊन आपल्या आचरणाला दिशा लावण्याचा प्रयत्न मनुष्य करूं लागला म्हणजे त्याला नवजीवन प्राप्त झाले, असे मी समजतो. ही बुद्धि उत्पन्न होणे हा मनुष्याच्या प्रगतीचा पाया आहे. मग जसजसे मनुष्य आत्मनिरीक्षण व आत्मसंशोधन करूं लागेल, तसतसा त्याचा आत्मोन्नतीचा मार्ग अधिकाधिक सुलभ होत जाईल. ईश्वराचे अस्तित्व, आत्म्याचे अमरत्व, पुनर्जन्म, मनुष्याला अतींद्रिय ज्ञान प्राप्त होण्याची शक्यता वगैरे गहन विषयांवर विचार करून पक्षप्रतिपक्ष करणे व प्रतिपक्षाला चीत करून टाकणारे युक्तिवाद शोधीत बसणे हीं तीव्रबुद्धीच्या महान् तत्त्वज्ञांचीं कामे होत. सामान्य तरुणांनीं असल्या विषयांकडे लक्ष देऊन आपल्या वर्तनाला आळा घालण्याचे जें महत्त्वाचे कर्तव्य त्याकडे दुर्लक्ष्य करणे यासारखा दुसरा अविचार नाही, असे मला वाटते. या प्रश्नांचा समाधानकारक निर्णय करणे फार कठिण आहे. हे प्रश्न अत्यंत कठिण आहेत; पण त्यांबद्दल सामान्य मनुष्याचे देखील परंपरेने प्राप्त झालेले अगर वाचलेल्या व ऐकल्या गोष्टींवरून सहज बनलेले मताचे कल असतात. ते हळूहळू पक्क होण्यासाठीं तसेच ठेऊन देऊन वर्तनाला बुद्धिपुरःसर दिशा लावण्याचे काम तरुणाने प्रथम हातीं घेतलें पाहिजे.

आपलें व आपल्या कुटुंबाचें कल्याण करण्याचे विचार प्रत्येक मनुष्याच्या मनांत जरूर आले पाहिजेत व त्यांना अनुलभून त्यानें धडपडहि केली पाहिजे. हें मनुष्याचें पाहिलें कर्तव्य आहे व हें ज्याच्या हातून होत नसेल तो मनुष्याच्या वरच्या पायरीला तरी पोहोचला असला पाहिजे, अगर मनुष्य या पदवीला नालायक समजला पाहिजे. हें जरी खरें तरी ज्यांत ऐहिक अगर पारलौकिक स्वार्थापलीकडे कांहींहि नाही असे विचारच मनुष्य जन्मभर करित राहिला, तर त्याच्या मनाला समाधान मिळणार नाही. मीं काय केलें असतां माझ्या जन्माचें सार्थक होईल, हा विचार मनुष्याच्या श्रेष्ठ मनोवृत्तीचा दर्शक आहे. हा विचार केव्हांना केव्हां तरी मनुष्याच्या अंतःकरणांत उद्भवतोच. स्वतःच्या कल्याणासाठीं झटत असतां दुसऱ्यांच्याहि कल्याणाची काळजी बाळगून त्यासाठीं धडपड केली

असतां माझ्या जन्माचें सार्थक होईल, असें या प्रश्नाचें उत्तर मुष्कळांच्या मनांत आलें आहे व तें आचरणांत आणण्याचा त्यांनीं यत्न केला आहे. केवळ स्वार्थापलीकडे ज्यांची नजर कधीं गेली नसेल, असे मनुष्य कितीहि धार्मिक दिसत असले तरी ते खरे धार्मिक नव्हत. आत्मोन्नतीसाठीं तळमळ उत्पन्न होणें हें मनुष्यपणाचें पहिलें चिन्ह होय, व परोन्नतीच्या द्वारें आत्मोन्नति साधण्यासाठीं धडपडणें ही त्याच्यावरची पायरी होय. या उभय विचारांचें आणि आचारांचें संमेलन ज्याच्या जीवितांत योग्य प्रमाणानें झालें त्यानें जन्माचें सार्थक्य केलें, असें म्हणण्यास हरकत नाही. आत्मोन्नतीचे व परोन्नतीचे विचार मनांत येऊं लागले व त्यांसाठीं आपण धडपड करूं लागलों म्हणजे ती साधतेच असें नाही. जी आषणाला आत्मोन्नति अगर परोन्नति वाटेल ती खरोखरच तशी असेल कीं नाही हें समजणें कठीण आहे. तथापि प्रामाणिकपणानें यत्न करणें हें मनुष्याच्या हातचें आहे व तें त्यानें केलें कीं तो आपल्या कर्तव्याला जागला, असें म्हणावयाला हरकत नाही. स्वतःला योग्य मार्ग सांपडणें कठीण आहे; पण तो सांपडला असें गृहीत धरलें तरी तो दुसऱ्यांना शिकविणें महादुर्घट आहे. बुद्ध, कृष्ण, ख्रिस्त अशा अवतारी मानलेल्या पुरुषांच्या हातून सुद्धां बहुजनसमाजाला मार्ग दाखविण्याचें कार्य तडीला गेलें नाही; मग सामान्य मानवांची काय कथा ? असें आहे तरी कोणी निराश होण्याचें कारण नाही. टिटवीनें ज्याप्रमाणें आपल्या चोंचींतून थेंबथेंब पाणी बाहेर आणून टाकून समुद्र आठविण्याचा यत्न केला, त्याप्रमाणेंच आपला यत्न आहे, अशी खूणगांठ बांधली म्हणजे निराश होण्याचें कारण राहणार नाही. बहुजन समाजाच्या उन्नतीचें कार्य जें हातीं घ्यावयाचें, त्याचा उपयोग स्वोन्नतीच्या साठीं फार होत असतो. फलावर आसक्ति न ठेवतां सामान्य मनुष्य देखील जर अशा कामाला लागेल, तर त्याचा आत्मोन्नतीचा मार्ग फार सुखकर होईल.

अमुक एक धर्माच्या अगर मताच्या लोकांतच चांगलीं माणसें निपजतात असें नाही. सर्व प्रकारच्या आस्तिक व नास्तिक मतांच्या अनुयायांमधून सत्पुरुष निर्माण झाले आहेत. यावरून असें दिसून येईल कीं, मन थोर होण्यास अमुक एक मताचा अंगीकार अवश्य आहे, असें नाही. आपल्या आटोक्यांतील अनेक गोष्टींचा विचार करून मनुष्यानें प्रामाणिकपणानें आपलें मत ठरवावें. मनुष्याची किंमत त्याच्या मतावर नाही. ती त्याच्या आचरणावर आहे. गहन विषयांवरील मते मनुष्यांच्या सद्दिचारांच्या व सत्कृतींच्या आड येत नाहीत, आणि म्हणूनच सर्व मतांच्या लोकांत थोर पुरुष आढळून येतात.

कोणतेहि धर्मपुस्तक ईश्वरप्रणीत नाही व कोणतीहि व्यक्ति ईश्वरी अवतार नाही असें जे मानतात, ते आपल्या राष्ट्रांतील बहुमोल धर्मग्रंथांचा अगर अवतारी म्हणून मानलेल्या पुरुषांचा अनादर करतात असें म्हणणें योग्य होणार नाही. आई-

बापांच्या मतांशीं आपलीं मते सर्वथैव जुळत नाहीत, यासाठीं कांहीं गोष्टीं त्यांच्या इच्छेप्रमाणें न वागणारा मुलगा आईबापांशीं प्रेमानें व पूज्य बुद्धीनें वागूं शकेल; त्याचप्रमाणें वरील मते धारण करणारा मनुष्यहि आपल्या राष्ट्रांतील उत्कृष्ट ग्रंथ, थोर विभूति आणि त्यांनीं घालून दिलेल्या परंपरा यांविषयीं आदर व पूज्यबुद्धि बाळगूं शकेल. त्याचें म्हणणें एवढेंच असणार कीं देशकालास अनुसरून पूर्वपरंपरेंत क्रमाक्रमानें बदल होत गेला पाहिजे. राष्ट्रीय ग्रंथ, राष्ट्रीय पुरुष आणि राष्ट्रीय परंपरा हीं सर्व राष्ट्रांचें जीवन होत; पण पाणी जसें नेहमीं वाहातें राहून शुद्ध राखण्याची खबरदारी घ्यावी लागते, त्याचप्रमाणें राष्ट्रीय आचारविचारांना चालना देऊन ते देशकालांशीं जुळतील असे करावे लागतात. पाण्याला उपसा नाहीसा झाला म्हणजे जी त्याची स्थिति होते, तीच आपल्या राष्ट्रीय म्हटल्या जाणाऱ्या आचारविचारांची स्थिति झालेली होती व अजून आहे. प्राचीनकाळाच्या आचार-विचारांच्या परंपरेंत जें श्रेष्ठ व रमणीय आहे तें राखलें पाहिजे व बाकीचें हळूहळू बदलीत गेलें पाहिजे. आमच्या पूज्य धर्मग्रंथांविषयीं मजमध्ये किती आदर आहे, हें पुनर्विवाहानंतरचें माझे वर्तन व आश्रम चालविण्याचें धोरण यांवरून दिसून येईल.

पाश्चात्य शिक्षणानें उद्भवलेल्या विचारांनीं अंधश्रद्धा नाहीशी होऊन प्रत्येक गोष्टीला विचाराची कसोटी लावण्याची संवय झाल्यानंतर, आपणाला समजतील व पटतील अशीं सत्पुरुषांच्या तोंडचीं वचनें वाचावीं व त्यांचें मनन करावें आणि अल्पांशानें सद्विचार कृतींत उतरविण्याचा यत्न कराना एवढेंच माझे धर्माचरण बनलें. धार्मिक व तात्त्विक ग्रंथांचें माझे वाचन अगदींच थोडें झालें. याचें कारण मला वाचण्याला फुरसत थोडी मिळाली ही एक गोष्ट, व माझ्या वाचनाची गति अगदीं मंद आहे, ही दुसरी. सुमारे दहा वर्षांपूर्वीं भगवद्गीतेकडे माझे लक्ष लागलें. तींतील कांहीं विचारांनीं माझ्या मनाला चटका लावून सोडला. 'In Tune With The Infinite' हें पुस्तक माझे मित्र नरहरपंत यांनीं माझ्या नजरेला आणून दिलें. मूळ पुस्तक व त्याचें त्यांनीं केलेलें 'अनंताशीं साधर्म्य' हें भाषांतर मीं अनेक वेळां वाचलें. हें मला फार आवडलें. अलनचीं लहानमोठीं तसल्याच विचारांचीं पांचसहा पुस्तके एका गृहस्थांनीं पाठविलीं, तीं मीं मोठ्या प्रेमानें वाचलीं. मिसेस् बिन्नांट यांचें आत्मचरित्र व बाबू केशवचंद्र सेन यांचें चरित्र यांच्या वाचनानेंहि मजवर बराच परिणाम झाला. स्वामी रामतीर्थ यांच्या व्याख्यानांचें मराठी पुस्तक मला फार आवडलें. व त्या व्याख्यानांचे तीनहि भाग मीं मुद्दाम आणून वाचले, स्वामी विवेकानंदांच्या समग्र ग्रंथांचें पांच भागहि मीं वाचण्याचा यत्न केला. या दोघांच्याहि ग्रंथांतील न समजण्यासारखे गहन भाग सोडून देणें भाग पडलें. रॅशन-लिस्टिक प्रेस असोसिएशनचीं कांहीं पुस्तके व इंगरसोल आणि इमर्सन यांचे कांहीं निबंध मीं अलीकडे वाचले आणि माझे मित्र राजश्री गाडगीळ यांच्या सहवासानें

थिऑसॉफिक मंडळीने प्रसिद्ध केलेली दोनतीन लहान पुस्तके वाचलीं. एवढेच काय ते माझे वाचन. या सर्व संस्कारांच्या समवायाने ईश्वरविषयक विचारासंबंधाने माझ्या मनाचा हल्लीचा कल, साधुसंतांचा सर्वाभूती भगवद्भाव, वेदांत्यांचे अद्वैत, व भौतिक-शास्त्र-पारंगतांचे सर्वेक्य (मोनिझम) यांकडे आहे. या तीन विचारप्रवाहांच्या संगमांत सत्य असावेसे वाटते. सद्भावनेने चालविलेल्या सर्व पंथांत व ते सद्बुद्धीने चालविणाऱ्या सर्व व्यक्तींत सत्याचा व चांगुलपणाचा पुष्कळ अंश आहे अशी माझी समजूत आहे, व या सर्वांविषयी मला सहानुभूति वाटत असून यांकडे दोष-दृष्टीने न पाहतां गुणग्राहकतेच्या दृष्टीने पहावे, असे मला वाटते. आपल्या राजाला नवजीवन प्राप्त होत आहे. अशा वेळी स्वतंत्र विचारांना वाव देऊन एकमेकांच्या धर्मविचारांकडे उदार वृत्तीने व थोर मनाने पाहण्यांतच सर्वांचे कल्याण आहे, असा माझा समज आहे.

परमेश्वर सृष्टीहून वेगळा नसून तो भूतमात्रांत प्रादुर्भूत झालेला आहे. ईश्वराची प्रार्थना करून त्याला आळविणे हे माझे ध्येय नसून ईश्वरस्वरूपांत लीन होणे हे माझे ध्येय आहे. आत्मविकास करित करित सर्वात्मभावपर्यंत मजल पोहोचविणे, हे वरील ध्येय साध्य करून घेण्याचे साधन आहे. हा मार्ग अत्यंत विकट आहे, हे असिधाराव्रत आहे, हे मी जाणून आहे. पण लक्ष योजने दूर अशा या ध्येयाकडे एक पाऊल पडले, तरी मनाला थोडेसे समाधान होते. असले समाधान दुसऱ्या कशानेही होत नाही. असले विचार मनांत ठसण्यासाठी व कोट्यंशाने तरी ते कृतींत उतरावे यासाठी भगवद्गीतेतील काहीं वाक्ये मी आदर्शरूप ठरविली आहेत. अर्थात् आकाशावर नेम धर, म्हणजे झाडाच्या शेड्यापर्यंत तरी निशाण मारतां येईल, या म्हणीप्रमाणे हा आदर्श आहे. या आदर्श रूप पंक्तीपैकी काहीं येथे देतोः—

अद्वेषा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
 निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥
 संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
 यन्मात्रोद्विजते लोको लोकात्रोद्विजते च यः ।
 हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो..... ॥
 अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
 यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति ।
 शुभाशुभपरित्यागी..... ॥
 सयः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
 शीतोष्णसुखदुःखेषु समःसंगविवर्जितः ॥
 तुल्यनिंदास्तुतिर्माँनी संतुष्टो येन केनचित् ।
 अनिकेतः स्थिरमतिः..... ॥

माझ्यासारख्या मनुष्यानें असलें ध्येय आपणापुढें ठेवणें आणि त्याच्यासाठीं धडपड करणें हें मुलानें चंद्राला पकडण्यासाठीं उडी मारण्याइतकें हास्यास्पद आहे, हें मी जाणून आहे. तथापि याहून कमी प्रतीच्या आदर्शानें मनाचें समाधान होत नाहीं यांला माझा नाइलाज आहे. यांतलें मला कांहीं साधत नाहीं हें क्षणोक्षणीं माझ्या प्रत्ययाला येतें, तरी तें साधण्यासाठीं थोडा तरी बुद्धिपुरःसर यत्न करावा असें मात्र बरेच वर्षांपासून मला वाटत आलें आहे. धर्मराजाला अजातशत्रु हें नांव आहे. असें भाग्य या जगांत लाघणें दुर्घटच दिसतें. धर्मराजासंबंधानें तरी तें कितपत खरें असेल कोण जाणें ! केवढाहि साधु असला, तरी भर्तृहरीची उक्ति “ मृगमीनसज्जनानां तृणजलसंतोषविहितवृत्तिनाम् ॥ लुब्धकधीवरपिशुना निष्कारण-वैरिणो जगति ” त्याला लागू पडावयाचीच. आपणाला कोणी शत्रु उत्पन्न होऊं घावयाचा नाही, हें करणें जसें अशक्य कोटींतलें आहे, तसें आपण कोणाचें शत्रुत्व करावयाचें नाही हें करणें नाही. अर्थात् तुलनेच्या दृष्टीनें दुसरें पहिल्यापेक्षां सोपें इतकेंच; परंतु दुसरेंहि अत्यंत कठीण आहे. मनोवृत्ति प्रक्षुब्ध झाल्यावर दुसऱ्याच्या संबंधानें द्वेषाच्या अगर वैराच्या कल्पना मनांत आल्यावांचून रहात नाहीत. पण ती वेळ निघून गेल्यानंतर जेव्हां आपण एकांतांत शांत मनाच्या स्थितींत असतो, तेव्हां ज्यांविषयीं अशा कल्पना मनांत आल्या त्यांच्याविषयींच प्रेमाचे विचार मनांत आणणें, त्यांचें कल्याण व्हावें असें चिंतणें, प्रथमदर्शनीं वाटतें तितकें कठीण नाही. ज्यांच्या अंतःकरणांत आपणाविषयीं बरी भावना नसल्याचा आपल्याला संशय येत असेल त्यांच्याविषयीं एकांतांत शुभ विचार घोळविणें हें अभ्यासानें मनुष्याला शक्य आहे, हें मी अत्यल्प स्वानुभवावरून म्हणूं शकतो. असे प्रयत्न आत्मोन्नतिकर आहेत अशी माझी समजूत झालेली आहे. यामुळें माझ्या आचरणांत दृश्य फरक पडला आहे असें मला वाटत नाही. कारण प्रसंग आला म्हणजे मनोवृत्ति क्षुब्ध होऊन त्यांचे परिणाम व्हावयाचे ते होतातच. तथापि बरील प्रयत्न दृष्ट मनोवृत्तीचा पगडा मनावर फार वेळ राहूं देत नाही. कांहीं असो. बरील ध्येयापासून आपण कितीहि दूर असलों तरी त्याच्यासाठींच तळमळ लागवी व त्या बाजूनें अत्यल्प तरी बुद्धिपुरःसर यत्न व्हावा म्हणजे माझ्या जन्माचें सार्थक्य होईल, असें मला वाटतें.

हा माझा धर्म, हीच माझी नीति, हेंच माझें तत्त्वज्ञान. हें अल्प अंशानें तरी आपल्या अंगीं मुरावें म्हणून माझी तळमळ व धडपड. यापलीकडील गोष्टी मला कळत नाहीत. त्याविषयीं कोणताहि पूर्वग्रह होऊं न देतां त्या कळण्याविषयीं उन्मुख राहून आपणामध्ये त्या उत्क्रांत होईपर्यंत उतावीळपणें त्यांच्या पाठीला न लागतां स्वस्थपणें दृष्टीपुढला मार्ग क्रमीत राहण्याचें धर्माचरण मजकडून देहावसानापर्यंत होवो एवढीच माझी इच्छा आहे.

६८. उपसंहार

म्हाजी कहाणी पुरी झाली. लहानसें प्रारब्धकर्म कसें वसें तरी शेवटाला गेले. आतां हें विश्वात्म्याला अर्पण करून समारोप करावयाचा आहे. भौतिक सृष्टीतील लहानसें राज्य आणि मानससृष्टीतील त्याचा विस्तार यांचा योग्य प्रमाणानें होणारा मिलाफ अत्यंत आनंददायी असतो. याच्यासारखें सुख संसारी मनुष्याला दुसरें नाही. प्रत्यक्ष अनुभविल्या जाणाऱ्या सुखापेक्षां भावी सुखांतच मनुष्य अधिक दंग होऊन जातो. मनुष्याचा सर्व उत्साह पुढील यशाच्या आशेवर - मनोराज्यावर - अवलंबून असतो. या उत्साहदायी मनोराज्यांत संचार करून क्षणभर कल्पनासृष्टीत उड्डाण करण्याची परवानगी घेतों.

हिंण्याच्या माळावर चाललेल्या स्त्रियांच्या हायस्कुलाची गणना उत्कृष्ट हायस्कुलांत होऊन ती एक नमुनेदार शाळा बनली पाहिजे. मॅट्रिकयुलेशनचा अभ्यासक्रम पुरा होण्यापूर्वी विवाहित स्थितीत पडूं इच्छिणाऱ्या स्त्रियांसाठी वेगळ्या ऐच्छिक अभ्यासक्रमाची सोय याच शाळेंत झाली पाहिजे. या अभ्यासक्रमांत गणितविषय व इतिहास-भूगोल यांच्या विशेष ज्ञानाला रजा देऊन पाकशास्त्र, बाल-संगोपन, गृहव्यवस्था, आरोग्यशास्त्र, प्रसूतिशास्त्र, आज्ञाऱ्यांची शुश्रूषा, शरीरशास्त्र वगैरे विषयांच्या थोड्याशा माहितीचा समावेश केला पाहिजे. अर्थात् हे विषय सप्रयोग शिकविले पाहिजेत. या शाळेला जोडून एक लहानसें स्त्रियांचें इस्पितळ असल्यावांचून हें करितां यावयाचें नाही. या इस्पितळांत मिड्वाइफ व नर्स यांचा उद्योग करूं इच्छिणाऱ्या स्त्रियांना निवळ मराठीतून पूर्ण शिक्षण मिळण्याची सोय झाली पाहिजे. शक्य झाल्यास मराठीतून हॉस्पिटल असिस्टंटच्या वर्गाइतकें शिकविण्याची सोय व्हावी. मराठी शाळांसाठी शिक्षकिणी तयार करण्याकरितां या शाळेला जोडून स्त्रियांचें ट्रेनिंग कॉलेज निचालें पाहिजे. इतक्या सगळ्या सोयी होऊन पांचचारशें स्त्रियांच्या शिक्षणाची उत्कृष्ट व्यवस्था झाल्यानंतर किंवा साधल्यास त्यापूर्वीहि महाराष्ट्रासाठी स्त्रियांची युनिव्हर्सिटी करण्याचे प्रयत्न झाले पाहिजेत. ही युनिव्हर्सिटी हल्लींच्या युनिव्हर्सिटीचांप्रमाणें आंग्ल-भाषा-प्रधान नसावी, स्वभाषेला प्रथम स्थान मिळून इंग्रजी भाषेला दुय्यम स्थान दिलें पाहिजे, व सर्व विषय स्वभाषेच्या द्वारें शिकविले गेले पाहिजेत. ज्या स्त्रियांना अनुकूलता असेल व ज्यांचे संबंधानें वेळाचा प्रश्न नसेल त्यांनीं हल्लींच्या युनिव्हर्सिटीचा उपयोग जरूर करून घ्यावा. परंतु इतर स्त्रियांसाठी कमी वेळांत, कमी श्रमानें व कमी खर्चानें बऱ्याच उच्च दर्जाचें शिक्षण मिळण्याची सोय अशा रितीनें केली पाहिजे. अशा प्रकारच्या स्वभाषेंत शिक्षण देणाऱ्या स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीचा स्थापन झाल्यावांचून शिक्षणाचा पाया भक्कम होणें शक्य नाही. हिंण्याच्या संस्थांतून जर महाराष्ट्रासाठी

स्त्रियांची युनिव्हर्सिटी उत्क्रान्त होईल तर मोठी बहार उडेल. या सर्व गोष्टी सिद्धीस जाऊन हें ठिकाण सरस्वतीदेवीचें क्रीडास्थान बनलेलें, मूर्तसृष्टीत नाही तर नाही, पण कल्पनासृष्टीत तरी पाहून आनंदसागरांत पोहत राहावें, अशी वेडी इच्छा क्षणभर मनावर आपलें साम्राज्य चालविते.

हें कल्पनासृष्टीतलें राज्य जडसृष्टीत मूर्त स्वरूपांत दिसणें अत्यंत कठीण तर खरेंच, पण केवळ अशक्य कोटीतलें नव्हे ! या कार्याला आरंभ झाला तेव्हांची त्याची स्थिति, आणि त्याला हल्लीं प्राप्त झालेलें दृश्यस्वरूप यांचा विचार केला असतां वर काढलेलें भावी स्थितीचें चित्र हास्यास्पद वाटणार नाही. गेल्या दहा वर्षांत सर्व दिशांनी जी प्रगति झाली आहे, ती लक्षांत घेतां वर सूचित केलेली या संस्थेची प्रगति होण्यास पात्र शतकाचीहि जरूर लागूं नये. मात्र चालकांचा उत्साह आणि लोकांचा विश्वास हीं वाढत गेलीं पाहिजेत. मतभेद हे सर्वत्र असाव-याचेच, पण त्यांच्या मुळाशीं व्यक्तिविषयक भावना नसून राष्ट्रीय भावना असली पाहिजे, म्हणजे ते असल्या सदबुद्धीनें चालविलेल्या प्रयत्नांच्या आड येणार नाहीत. हल्लींचा काळ संघशक्तीचा आहे. या राष्ट्रकार्याविषयीं हजारोंहजार देशबांधवांमध्ये प्रेम उत्पन्न झाल्यास व त्याला अल्पप्रमाणानें तरी दृश्य स्वरूप मिळाल्यास एकचसें काय पण असलीं अनेक स्थळें उत्पन्न होऊन तीं भारतीय राष्ट्रच्या जीवनाचें केंद्र बनतील. अडचण काय ती आम्ही आपल्या घोर निद्रेंतून खडबडून जागे होऊन आपल्या कर्तव्याविषयीं विचार करूं लागण्यासंबंधाची आहे. या संबधानेंहि निराश होण्याचें कारण नाही. अल्पप्रमाणानें तरी बहुजनसमाजांत जागृति होत आहे व तिचा थोडासा उपयोगहि राष्ट्रीय संस्थांना होत आहे. हें प्रमाण वाढविण्याचा उद्योग राष्ट्रभक्तांनीं नेटानें चालविला पाहिजे.

माझ्या मनानें पसंत केलेल्या या राष्ट्रीय उद्योगासाठीं माझ्या जीवांत जीव आहे, तोंपर्यंत परमात्म्यानें मला या संस्थांत काम करण्याची बुद्धि व सवड यावी, एवढेंच माझे त्याच्याजवळ मागणें आहे. माझ्या कल्पनासृष्टीतील चित्र या जन्मींच जडसृष्टीत पाहण्याचें भाग्य जर मला लाधलें नाही, आणि पुनर्जन्माच्या कल्पनेंत जर सत्य असेल तर या वासनेनें युक्त अशा जीवात्म्यानें पुनः नवशरीर धारण करून प्रारब्धकर्म संपूर्ण करावें व नंतर जड शरिराचा त्याग करून परमात्मस्वरूपीं लीन व्हावें एवढीच माझी इच्छा आहे.

आत्मवृत्त

उत्तरार्ध

१. कुटुंबाची सद्यःस्थिति

गेली बारा वर्षे आमच्या कुटुंबाला फार चांगली गेली. कुटुंबातील सर्व मंडळी आपापल्यापरी उद्योग करित असून सुखासमाधानाने नांदत आहेत. प्रत्येक व्यक्तीविषयी थोडी माहिती ह्या प्रकरणांत देण्याचा मी विचार केला आहे.

माझी पत्नी आनंदीबाई ही पहिल्यापासूनच संसारदक्ष आहे. आमचे घरी नेहमी बरीच मुलें असावयाची. आनंदीबाईने आमचे घरी लहानसे बोंडिंगच सुरू केले होते असे म्हटले तरी चालेल. श्रियुक्त माधवराव बापट यांचे चारी मुलगे आमचे येथे होते. घरखर्चासाठी मी दिलेली मासिक रकम व बोंडिंगच्या मुलांची खर्चासाठी आलेली रकम यांतून बचत होईल ती शिल्लक टाकावयाची असा तिचा क्रम असे. बहुतेक काम स्वतः करावयाचे व नाइलाज होईल तेव्हाच आणि तेवढेच मोलाने घावयाचे हे तिचे ठरलेले तत्व. आतांकडून काचित् प्रसंगी मिळालेल्या देणग्या व पंडिता रमाबाईकडील देणगी ह्या सर्वांची भर त्या शिल्लकेंत टाकून व सुईणपणामुळे होणारी प्राप्तीहि त्यांत घालून शिल्लक रकम व्याजासह वाढवेल तितकी वाढवावयाची असा क्रम तिने सारखा चालू ठेविला होता. पुढे पुढे तिने कांहीं अनाथ मुले बाळगावी व कांहीं खर्च घेऊन ठेवावी असा क्रम सुरू केला. अशा रीतीने तिने दहाबारा अनाथ मुलांमुलींचे पालनपोषण केले आहे. ह्यासाठी तिला काचित् प्रसंगी कित्येक लोकांकडून वर्गणीहि मिळे. तिच्या शिल्लकेंत भर पडण्याला आणखी एक चांगली संधि आली. कुमारी विठाबाई सामंत (हल्ली सौ. मनोरमाबाई लेले) ही आठ वर्षांची असतांनाच हिचे पालकत्व मजकडे आले. तेव्हापासून तिचे सर्व प्रकारांनी पालनपोषण करण्याचे काम मी आनंदीबाईवरच सोंपविले. त्या संबंधाने तिला जे मासिक द्रव्य मजकडून मिळे, त्यांतूनहि तिच्या श्रमांचा मोबदला म्हणून कांहीं बचत होई. अशा रीतीने जमलेल्या सव्याज रकमेपैकी सहा हजार रुपये आनंदीबाईने अनाथबालिकाश्रमाकडे ठेव म्हणून ठेविले आहेत. ह्या रकमेचे व्याज तिला तिच्या हयातीत मिळावे व पुढे ते आश्रमाच्या खर्चाला लागावे अशी योजना आहे. हल्ली या व्याजाचा उपयोग अनाथ मुलांमुलींच्या पोषणाकडेच होत असतो. आता स्वतःच्या मुलांबाळांची जबाबदारी न राहिल्यामुळे तिला कांहीं वेळ आश्रमासाठी वर्गणी मिळविण्याचे कामी लाविता येतो. तथापि थोड्या अनाथ

मुलांची जबाबदारी अजून तिजवर असल्यामुळे त्यांजकडे लक्ष देण्यांतहि तिला कांहीं काळ घालवावा लागतो.

माझा वडील मुलगा रघुनाथ ह्यानें दहा अकरा वर्षे सरकारी विद्याखात्यांत नोकरी केली. प्रथम कांहीं वर्षे हायस्कुलांतून शिक्षकाचें व पुढें एम्. ए. झाल्या-
नंतर कित्येक कॉलेजांतून गणिताच्या अध्यापकाचें काम त्यानें केलें. नऊ दहा
वर्षे नौकरी झाल्यावर एक वर्ष फर्ली रजा घेऊन व पुढें ती आणखी चार पांच
महिने वाढवून त्यानें पॅरिस येथें फ्रेंच अँकॅडमीमध्ये गणिताचा अभ्यास केला. त्या
अँकॅडमीची (*Diplôme d'Etudes Supérieures*) ही पदवी त्यानें मिळविली
आहे. फ्रान्समध्ये गेला त्यावेळीं तो धारवाडच्या कर्नाटक कॉलेजांत गणिताचा
अध्यापक होता. त्याच्या गैरहजरित त्या कॉलेजला बी. ए. चे विषय शिक-
विण्याची परवानगी मिळाली. त्यावेळीं ह्याच्यापेक्षां वियेनें कमी अशा एका
गृहस्थांची कर्नाटक कॉलेजांत नेमणूक होऊन रघुनाथाबें परत आल्यावर गणिताचा
असिस्टंट प्रोफेसर (*Assistant Professor of Mathematics*) ह्या जागेवर
डेकन कॉलेजांत जावें असा हुकूम त्याला मिळाला. हा अन्याय रघुनाथाला सहन
झाला नाही. कॉलेजे तपासण्यासाठीं युनिव्हर्सिटीनें एक कमिटी नेमिली होती. तिनें
कर्नाटक कॉलेजांतील गणित विषयासंबंधानें असा शोरा दिला होता कीं, हल्लींचे अध्या-
पक ह्या कॉलेजांत आहेत तोंपर्यंत गणिताच्या ऑनर्स कोर्सला (बी. ए. चे गणितां-
तील विशेष प्रावीण्यदर्शक अभ्यासक्रमाला) परवानगी देऊं नये. या जागेवरचे
पूर्वींचे गृहस्थ परत आल्यावर ती परवानगी यावी. रघुनाथानें पॅरिसमध्ये
असतांनाच ह्या अन्यायाबद्दल खरमरीत टीका करून अधिकाऱ्यांना लिहिलें
होतें. ह्याचा कांहीं उपयोग न होतां त्याला परत आल्यावर डेकन कॉलेजांत
रुजू व्हावें लागलें. फर्ली रजा भोगल्यानंतर निदान सहा महिने तरी काम
केलें पाहिजे असा नियम असल्यामुळे त्याला एकदम राजीनामा देतां आला नाही.
ह्या अन्यायाचें परिमार्जन करण्यासाठीं त्याला अहमदाबादच्या गुजरात कॉलेजांत
गणिताच्या अध्यापकाची जागा सरकारनें दिली. पण ह्या वेळीं दुसऱ्या प्रकारानें एक
नवीन अन्याय केला. ह्याचे अगोदर एक दोन वर्षे नोकरीत शिरलेले परंतु गुणांनीं
कमी अशा लेक्चररच्या जागेवरील गृहस्थांस तीनशें रुपये पगार व प्रोफेसरच्या
जागेवर नेमणूक झाली असतां रघुनाथाला अडीचशेंच रुपये पगार देण्यांत
आला. अशा प्रकारचे अन्याय जेथें चालतात तेथें नोकरी नको असा विचार करून
रघुनाथानें सरकारी नोकरीचा राजीनामा दिल्यानंतर राजीनामा देण्याचीं कारणें
त्यानें बॉम्बे कॅनिकल पत्रांत प्रसिद्ध केलीं होती.

नंतर कांहीं काळानें बुइल्सन कॉलेजांत गणिताचे अध्यापकाची जागा रिकामी
झाली ती त्याला मिळाली. येथें कॉलेजांत विद्यार्थी असतांनाच 'संततिनियमन'

आणि ' गुप्त रोगांपासून बचाव ' ह्या दोन विषयांकडे रघुनाथाचें लक्ष लागलें होतें. फ्रान्समध्ये ह्या विषयांचा त्यानें अभ्यास केला व इकडे परत आल्यावर त्यानें ह्या विषयांवर पुस्तके लिहिलीं. हे त्याचे उद्योग बुइन्सन कॉलेजांत त्याची नेमणूक झाली त्या वेळीं तेथील अधिकाऱ्यांना माहित होते. पण पुढें कित्येक लोकांनीं असले उद्योग करणाऱ्या मनुष्याला तुम्ही आपल्या कॉलेजांत अध्यापक कसा राहूं देतां अशा आशयाचीं पत्रे कॉलेजच्या अधिकाऱ्यांकडे पाठविल्यामुळे त्यांनीं त्याला ' हे उद्योग तरी सोडून घा, नाहीतर आपल्या जागेचा राजीनामा घा ' अशा अर्थाचें पत्र पाठविलें. रघुनाथानें आपल्या स्वाभिमानास साजेल अशा रीतीचें वर्तन ह्या वेळींही केलें. कॉलेजच्या अधिकाऱ्यांनींही सहा महिन्यांचा पगार व पगारांतून रुपयास एक आणा कापून व तितकीच रक्कम कॉलेजांतून घालून जो प्रॉव्हिडंटफंड जमला होता तो, हीं त्यास दिलीं व थोरपणाचें वर्तन करून कोर्टांत जाण्याची पाळी आणली नाहीं.

गणित विषय शिकविण्याचे वर्ग काढून कांहीं प्राप्ति होते कीं काय तें पाहण्याचा प्रयत्न त्यानें केला होता, पण त्यांत यश आलें नाहीं. तेव्हां थोडा थारे-पालट करावा व तिकडे कांहीं उद्योग मिळाल्यास पहावा ह्या हेतूनें तो केनिया कॉलनीमध्ये नैरोबी येथें माझा दुसरा मुलगा शंकर होता त्याजकडे गेला. तेथें कांहीं महिने राहून आपल्या दर्जाला योग्य असे काम जमून न आल्यामुळे तो परत आला.

रघुनाथ फ्रान्समध्ये गेला त्या पूर्वीच त्याला फ्रेंच भाषा चांगली येत होती. तेथें गेल्यावर सर्व व्यवहार त्याला फ्रेंच भाषेतच करावा लागत होता. ह्या गोष्टीचा त्याला नोकरी मिळविण्याचे कामी फार उपयोग झाला. वॉम्बे बेहरिन कंपनी ह्या नांवाची मोठ्ये व हिरे यांचा व्यापार करणारी एक कंपनी आहे. तिचें ऑफिस टाइम्स ऑफ इंडियाच्या इमारतीत आहे. त्या कंपनीचे मॅनेजर मिस्टर रोझथाल हे फ्रेंच गृहस्थ आहेत. त्यांना इंग्रजी व फ्रेंच ह्या दोन्ही भाषा चांगल्या जाणणारा एक प्रायव्हेट सेक्रेटरी किंवा पर्सनल असिस्टंट पाहिजे होता. हें काम अलीकडे दीडवर्ष रघुनाथाला मिळालें आहे.

आपल्या विचारांच्या प्रसिद्धीसाठीं एखादें मासिक काढावें असा त्याचा हेतु बरेच दिवसांपासून होता, पण निर्वाहाची सोय झाल्याचाचून दुसरा कोणताहि विचार मनुष्याला सुचत नाहीं. त्या विवंचनेंतून सुटल्यानंतर त्यानें ह्या गोष्टीकडे लक्ष दिलें. 'समाजस्वास्थ्य' या नांवाचें लंहानसें मासिक त्यानें गेल्या आठ नऊ महिन्यांपासून सुरू केलें आहे. ह्या एकंदर कामांत त्यानें बराच स्वार्थत्याग केला आहे. रघुनाथाचीं कित्येक मते मला पान्य नाहींत, व तीं वेळीं अवेळीं प्रसिद्ध करण्याचा प्रकारहि मला संमत नाहीं. पण ज्या गोष्टींची माहिती होणें व्यक्तीच्या आणि समाजाच्या हिताचें आहे असें त्याला विचारपूर्वक वाटतें, त्या गोष्टी तो निर्भीडपणें दुसऱ्या कोणाच्याहि मताला न जुमानतां प्रसिद्ध करित आहे आणि त्यासाठीं

स्वतःच्या पदराला खार लावून घेत आहे. एकंदरीत त्याच्या बाणेदारपणाबद्दल व त्यासाठी सोसाव्या लागणाऱ्या अडचणींना तोंड देण्याची तयारी त्याने दाखविल्याबद्दल त्याचे कौतुक केल्यावाचून माझ्याने राहवत नाही.

त्याची पत्नी मालतीबाई ही फर्ग्युसन कॉलेजांत प्रीव्हियसपर्यंत शिकलेली असून तिने पुष्कळ वर्षे मुलींच्या वेगवेगळ्या हायस्कुलांतून शिक्षाक्रीणीचे काम केले आहे. हल्ली ती मुंबई म्युनिसिपॅलिटीच्या मुलींच्या उर्दू शाळांत ड्रिल-टीचरचे (कवाईत शिकवण्याचे) काम करित असते. हल्लींच्या पिढीत तितका दिसून न येणारा काटकपणा व चिकाटी हे गुण मालतीबाईमध्ये विशेष प्रमाणांत आहेत. शाळेतले काम संभाळून मुंबईतल्या कित्येक स्त्रियांच्या चळवळीत ती बरेच लक्ष घालीत असते व इतके करून घरातील कामकाज व टापटीप यांत बिलकूल कमी पडू देत नाही. सांपत्तिकदृष्ट्या मालतीबाई रघुनाथाला बरीच मदत करू शकण्यासारखी असल्यामुळे व त्याच्या नवीन प्रकारच्या चळवळीत त्याला तिची मनापासून सहानुभूति असल्यामुळे दोन वेळां नोकरीचा राजीनामा देतांना त्याचे मन कचरले नाही.

माझा दुसरा मुलगा शंकर हा एम्. बी. बी. एस्. होऊन पुढे महायुद्धाचे वेळी लष्करी मेडिकल खात्यांत शिरला. त्याला अफगाणिस्तानचे सरहद्दीवर, इराणांत व मेसापोटेमियांत सैन्यांतील डॉक्टरांचे काम करावे लागले. तेथून सुटल्यावर त्याने केनिया कॉलनीमध्ये नैरोबी येथे खाजगी रीतीने डॉक्टरचे काम केले व त्यांत त्याला यशाहि चांगले आले. तेथे त्याने आपल्या दवाखान्याला जोडून हिंदी लोकांसाठी एक हॉस्पिटल चालविले व इतर डॉक्टरांना तेथे आपले रोगी ठेवण्यास परवानगी दिली. अशा रीतीने त्याला तेथील हिंदी लोकांच्या विशेष रीतीने उपयोगी पडतां आले. त्याने आपल्यासाठी तेथे एक लहानसे घरहि बांधले आहे. संध्या त्याने आपले हॉस्पिटल बंद करून आपला दवाखाना व घर हीं तेथील एका हिंदी डॉक्टराच्या स्वाधीन केली आहेत, कारण एफ्. आर. सी. एस्. होण्याचे त्याच्या मनांत आल्यामुळे मुलांमाणसांना इकडे पाठवून तो त्या अभ्यासासाठी एडिंबरो येथे नुकताच गेला आहे.

त्याची पत्नी रेवतीबाई ही महिला विद्यापीठाची 'गृहीतागमा' आहे. तिने सुमारे दोन वर्षे पुण्यांतील नाथीबाई कन्याशाळेत शिक्षाक्रीणीचे काम केले आहे. शंकर व रेवतीबाई यांचे दोन मुलगे एक पांच वर्षांचा व एक तीन वर्षांचा असे आहेत. त्यांच्या बाललीला पाहण्याचेहि भाग्य आनंदीबाईला व मला दीड-वर्षापूर्वी लाभले होते व हल्लीहि लाभत आहे.

माझा तिसरा मुलगा दिनकर हा मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या बी. एस्. सी. च्या परीक्षेत पहिल्या वर्गांत पहिला आला होता. पुढे त्याला स्कॉलशिप मिळून तो

प्रो. रघुनाथराव व सौ. मालतीबाई कर्वे

अणांचें कुटुंब

दिवकरराव
रेवतीबाई

भास्करराव
अणा

बाया

शंकरराव व त्यांचे मुलगे
इरावतीबाई

बंगलोरच्या रिसर्च इन्स्टिट्यूटमध्ये गेला. तेथे त्याने अडीच वर्षे अभ्यास करून जे संशोधनात्मक काम केले त्याबद्दल त्याला त्या इन्स्टिट्यूटचा असोसिएट करण्यांत आले आहे. तेथे असतांनाच मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या एम. एस्.सी. पदवीसाठी एक निबंध तयार करून त्याने पाठविला होता. तो प्रशंसनीय ठरून त्याला एम. एस्.सी. ची पदवी मिळाली व मूस मेडल (पदक) हि मिळाले.

पुढे त्याने जर्मनीत जाऊन अभ्यास करण्याचे मनांत आणले. चि. शंकर-कडून पैशाची मदत झाल्यामुळे व कर्ज काढून थोडीशी पैशाची व्यवस्था केल्यामुळे हा त्याचा वेत तडीस गेला. लैन्झिग् युनिव्हर्सिटीत अडीच वर्षे अभ्यास करून त्याने पीएच्. डी. ची पदवी मिळविली. परत आल्यावर त्याला बंगलोरच्या रिसर्च इन्स्टिट्यूटमध्ये फेलोशिपवजा काम मिळाले होते. जर्मनीला जाण्यापूर्वीच फर्ग्युसन कॉलेजच्या मंडळीचे असे म्हणणे होते की, याने लाइफ मेंबर होऊन मग जर्मनीला जावे. परंतु अगोदर अभ्यास संपविल्यानंतरच मग जुळव्यास फर्ग्युसन कॉलेजांत जावे असे दिनकराने ठरविले. त्याच्या जर्मनीतल्या शिक्षणाकरिता नऊ हजारांवर झालेल्या खर्चापैकी साडेसहा हजार रुपये डेकन एज्युकेशन सोसायटीने दिले व तो सोसायटीचा लाइफ मेंबर झाला. ह्याने आतां डेकन जिमखान्याचे बसाहतीत आपणासाठी लहानसे घर विकत घेतले आहे. अर्थात् कर्ज काढूनच हे त्याला करावे लागले. मुंबई युनिव्हर्सिटीत परीक्षक होण्याची संधि मिळाल्यामुळे व मासिक प्रार्थितून थोडी बचत करून निर्मेशिर्मे कर्ज त्याने फेडले आहे. मी ज्या संस्थेत काम केले त्याच संस्थेत काम करण्याची संधि माझ्या मुलाला मिळाली हे पाहून मला फार आनंद झाला.

याची पत्नी इरावतीबाई ही फर्ग्युसन कॉलेजांतून बी. ए. झालेली आहे. कॉलेजांतिल सर्व विद्यार्थ्यांत हिचा पहिला नंबर आल्यामुळे हिला फर्ग्युसन कॉलेजांत एक वर्ष दक्षिणा फेलोशिप मिळाली होती. हल्ली तिने एम. ए. च्या परीक्षेसाठी 'कोकणस्थ चित्पावन ब्राह्मणांचे मानवशास्त्रदृष्ट्या संशोधन' या विषयावर निबंध लिहून पाठविला आहे.

माझा चवथा आणि सर्वांत लहान मुलगा भास्कर ह्याला मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या बी. एस्.सी. व बी. टी. ह्या पदव्या मिळाल्या आहेत. शिक्षणशास्त्रांत आणखी डिप्लोमा व पदवी मिळविण्याच्या हेतूने तो लीड्स येथील युनिव्हर्सिटीत दाखल झाला आहे. तेथे दोन वर्षे राहण्याचा त्याचा मानस आहे. दिनकरासाठी खर्चलेली बरीच रकम डेकन एज्युकेशन सोसायटीकडून परत आली म्हणून हे धाडस करतां आले. पूर्वीचे कर्ज फेडण्याकडे त्यांतली बरीच उडून गेली आहे हे खरे. तथापि थोडीशी राहिली आहे ती व थोडे नवीन कर्ज काढून कसेतरी भागवितां येईल.

तिकडून परत आल्यावर स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीत काम करण्याची त्याची इच्छा आहे. पाहू या कसे काय जुळते तें.

आतां सरतेशेवटीं स्वतःच्या संबंधानें चार शब्द लिहून हें प्रकरण पुरें कारितों. शारीरस्वास्थ्याच्या संबंधानें मला कोणत्याहि रीतीनें कुरकुर करण्याला जागा नाही. माझीं सर्व इंद्रियें शाबूत आहेत. होतां होईल तों सकाळचा व संध्याकाळचा चार चार मैलांचा व्यायाम मी चुकवीत नाहीं. येरंडवण्याच्या माळावर रहात असलों तर साधल्यास दोन्ही वेळां डोंगरांतून घेताळाचे देवळापर्यंत जाण्याचा क्रम मीं ठेविला आहे. पावसाळ्यांत पौडचे रस्त्यानें बरोबर दोन मैल जाऊन परत यावयाचें. बाहेर प्रवासांत असतां कोणत्याहि ठिकाणीं गेलें म्हणजे माझे पहिलें काम फिरावयाला जाण्याला चांगला रस्ता कोणता हें पहावयाचें.

मुलांना बी. ए. पर्यंत शिकवून सोडून घावें व आपल्या द्रव्याचा राष्ट्रकार्यासाठीं उपयोग करावा हे बारा वर्षांपूर्वी आत्मवृत्ताच्या पहिल्या आवृत्तीत प्रदर्शित केलेले विचार टिकले नाहींत. मुलांच्या पुढें शिकण्याच्या हौसेच्या आड येऊं नये असें वाटल्यामुळें व पार्वतीबाई आठवले यांस अमेरिकेंत पाठविण्याचे कामींही बराच खर्च झाल्यामुळें माझी सांपत्तिक स्थिति बरी नाही. ह्यामुळें डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीतील पेन्शन घेऊन शिवाय अनाथबालिकाश्रमांतील माझे व्यवसायबंधु चरितार्थासाठीं जितकें मासिक द्रव्य घेतात तितकें मलाहि घ्यावें लागतें. अशीं कांहीं वर्षें गेलीं तर सर्व स्थिरस्थावर होईल आणि तीं तशीं जाण्याचा बराच संभव दिसत आहे.

येरंडवण्याच्या माळावर विद्यापीठाच्या आवारांत माम्यासाठीं विद्यापीठानें झोपडीवजा लहानसें घर बांधून दिलें आहे व त्यांतच एकदोन पाहुण्यांची चार दिवस राहण्याची सोय केली आहे. अर्थात् मी ह्यात आहे तोंपर्यंतच मला व माझ्या मंडळीला त्याचा उपभोग घेतां येईल.

एकंदरीत ईशकृपेनें मला सर्व प्रकारचें सौख्य लाभलें आहे.

२. अनाथबालिकाश्रमाचें गेलें एक तप

(१९१५ ते १९२७)

म्हिला विद्यापीठाची जबाबदारी आश्रमानें घेतल्यावर शिकविणारे योग्य अध्यापक कसे मिळतील ही काळजी सुरू झाली. विद्यापीठ आर्थिक दृष्टीनें स्वतंत्र ठेवावें व त्याची घटना अगदीं भिन्न असावी असा आरंभापासून हेतु

होता. तथापि विद्यापीठाच्या शिक्षणसंस्था चालविण्याची जबाबदारी आश्रमाच्या आजन्म सेवकांवरच पडणार हें स्पष्ट दिसत होतें.

(१) साहित्याचार्य हरि रामचंद्र दिवेकर हे १९१५ च्या जुलईतच आश्रमाचे आजन्मसेवक झाले होते. ह्यांनीं संस्कृत विषयाची जबाबदारी घेतली. सन १९१५ सालच्या रिपोर्टांत त्यांचेसंबंधानें पुढील उल्लेख आहे.

“ या वर्षी संस्थेच्या चालकवर्गांत एका उत्साही विद्वान् गृहस्थाची भर पडली, ही गोष्ट नमूद करण्यास आम्हांला अतिशय आनंद होत आहे. राजश्री हरि रामचंद्र दिवेकर, एम्. ए. हे अलाहाबाद येथील म्यूर सेंट्रल कॉलेजांत संस्कृत अध्यापकाचे मदतनीस होते व यांना हिंदुस्थान सरकारनें सालीना दीडशें पौंडांची स्कॉलर्शिप प्राचीन-शिलालेख-वाचन-शास्त्र (Epigraphy) व वर्णोत्क्रान्ति (Palaeography) या विषयांचें युरोपांत जाऊन अध्ययन करण्यासाठीं दिली होती; परंतु युद्धामुळें उपस्थित झालेल्या परिस्थितींत ह्या विषयांचा अभ्यास करणें सोईवार होणार नाही म्हणून युरोपांत जाण्याचा बेत त्यांनीं तूर्त रहित केला आहे. वरच्या दर्जाच्या सरकारी नोकरींत प्रवेश होऊन तीत नांवारूपास येण्याचा चांगला संभव असतां वेगळ्या प्रकारचा आयुष्मक्रम स्वीकारल्यातें आपणास मातृभूमीची सेवा विशेष प्रकारें करितां येईल, हें ध्यानीं आणून या संस्थेच्या चालकांशीं त्यांनीं विशेष परिचय केला व त्याचें पर्यवसान या संस्थेला आपलें जीवित अर्पण करण्यांत होऊन त्यांनीं आपल्या नोकरीचा राजीनामा दिला व ते या संस्थेचे लाइफ सेवर झाले. ”

दिवेकरांना ह्या वेळीं युरोपला न जाण्याला महायुद्ध हें एक कारण होतें खरें, पण बलवत्तर कारण आमची अडचण व येथें राहण्याविषयीं आम्हीं केलेली आप्र-हाची विनंती हें होय. विद्यापीठाची नवीन जबाबदारी अंगावर घेतली असल्यामुळें यांच्या मदतीची अत्यंत जरूरी होती. त्यावेळीं त्यांना न मिळालेली संधि पुढें सवडीनुसार घावी असें आम्हांस वाटत होतें. तो योग नुकताच घडून आला आहे. त्यांना दीडवर्षाची आम्हांस शक्य तितक्या सवलतीनें रजा देण्यांत आली आहे. तिचा फायदा घेऊन ते पॅरिस येथील प्रो. लेव्ही यांच्या मदतीनें संशोधनाचें काम करण्यासाठीं गेल्या जानेवारी महिन्यांत युरोपला गेले आहेत. ते स्वतः कीर्ति मिळवून परत येतील व या संस्थेचें महत्त्व वाढवितील अशी आशा आहे.

(२) श्री. नारायण महादेव आठवले हे जरी प्रत्यक्ष काम करावयाला आलेले नव्हते, तरी त्यांनीं अगोदरच आपणाला आश्रमाच्या कार्याला वाहून घेतलें होतें. त्यांचा एम्. ए. चा अभ्यास चालला होता व एम्. ए. झाल्याबरोबर ते कॉलेजांत शिकविण्यास येणार हें ठरलेलें होतें. त्याप्रमाणें ते येऊन रुजू झाले. ह्यांनीं पदार्थविज्ञानशास्त्र व रसायनशास्त्र हे विषय घेतले.

(३) श्री. गोपाळ महादेव ऊर्फ बापूसाहेब चिपळूणकर हे मुंबई युनिव्हर्सिटीचे बी. ए. असून यांनी सरकारी सेकंडरी ट्रेनिंग कॉलेजांतील परीक्षा दिली होती, व नंतर अमेरिकेंत जाऊन मिनेसोटा युनिव्हर्सिटीचे एम्. ए. होऊन ते नुकतेच परत आले होते. त्यांनी आम्हांस मदत करण्यासाठी सरकारी नोकरीचा राजीनामा दिला व ते आश्रमाचे आजन्मसेवक होऊन कॉलेजांत शिकविण्यास आले. ह्यांनी इतिहास व मानसशास्त्र ह्या विषयांची अडचण दूर केली.

(४) आमचेजवळ कॉलेजांत इंग्रजी शिकविण्यास योग्य प्रोफेसर नव्हता. ही आमची अडचण श्री. सखाराम वामन जोशी, बी. ए., एल्.एल्. बी., वकील शिरपूर यांनी दूर केली. पुष्कळ वर्षे नांवाजलेले वकील म्हणून काम झाल्यानंतर तो उद्योग सोडून दुसरे कांहीं करावे या विचारांत ते होते. त्यांनी आमची अडचण जाणून एक वर्ष इंग्रजीच्या प्रोफेसराचे काम वेतन न घेतां केलें.

(५) डॉ. एन्. एल्. रानडे यांनी पहिल्या वर्षी कॉलेजांत शारीरशास्त्र शिकविण्याचे पतकरिले व नंतर डॉ. ग. स. सहस्रबुद्धे यांनी ते काम चालविले.

(६) प्रो. वासुदेव गोविंद मायदेव हेहि आजन्मसेवक होण्याचे हेतूने आम्हांस येऊन मिळाले. पुढे हे एम्. ए. होऊन इंग्रजी शिकविण्याचे कामी मदत करूं लागले. हे महाराष्ट्र वाङ्मयक्षेत्रांत आपले नांव करतील अशी आशा वाटत आहे. यांना कवित्वाची स्फूर्ति आहे, तिचा पुढे विकास होण्याचा संभव आहे. आश्रमाला द्रव्य-साहाय्य मिळविण्याचे कामी यांची चांगली मदत झाली आहे.

(७) श्री. विश्वनाथ आबाजी मोडक, बी. ए., हेहि १९१६ सालींच आले व १९१७ साली आजन्मसेवक झाले. यांची महिलाश्रम हायस्कूल चालविण्याचे कामी चांगली मदत झाली आहे.

अशा रीतीने आरंभीच्या अडचणी दूर होऊन कॉलेजाचे काम व्यवस्थित सुरू झाले. महिलाविद्यापीठाच्या आश्रयाखाली अध्यापिकाशाळा म्हणजे प्राथमिक शाळांसाठी शिक्षिकेची तयार करण्याचे कॉलेजहि १९१७ सालच्या जून महिन्यांत काढण्यांत आले. बापूसाहेब चिपळूणकर यांस त्या कॉलेजचे प्रथमतः प्रिन्सिपल नेमण्यांत आले. कॉलेजलाहि त्यांची मदत होतीच.

(८) श्री. गं. बा. गरूड यांची कॉलेजांत इंग्रजी शिकविण्याचे कामी मदत झाली. यांनी आजन्मसेवकांत आपले नांव दाखल केले होते, व एक वर्ष आश्रमाच्या मंडळीच्या चिटणिसाचेहि काम केले. पुढे त्यांच्या पत्नीला हवा मानवेना म्हणून

एक वर्षाची रजा घेऊन नंतर त्यांनीं राजीनामा दिला. यांच्याकडून २१३ वर्षे चांगली मदत झाली.*

(९) १९१८ सालीं श्री. वामन मल्हार जोशी यांचें साहाय्य आम्हांस मिळालें. यांच्याबद्दल आश्रमाच्या रिपोर्टांत पुढील उल्लेख आहे.

“महाराष्ट्र गद्यलेखकांत रा. वामनराव जोशी आज बरेच वर्षांपासून प्रसिद्ध आहेत. यांच्या काव्यशास्त्रविनोदात्मक ‘रागिणी’ने मराठी कादंबऱ्यांत उच्चस्थान पटकाविलें आहे; व यांच्या ‘नीतिशास्त्रप्रवेशाच्या’ द्वारें अनेक विद्यार्थ्यांनीं नीतिशास्त्रासारख्या अगम्य विषयांत सहज प्रवेश केला आहे. मराठी भाषेचे असले मार्मिक लेखक रा. जोशी प्रथम येथील कॉलेजांत प्रोफेसर म्हणून आले व दोन वर्षे येथील अनुभव घेतल्यावर आपलें पुढील आयुष्य याच कार्यांत घालविण्याचा निश्चय करून हे आश्रमाचे आजन्मसेवक झाले. यांच्या योगानें आजन्मसेवकमंडळीच्या कार्यक्षमतेत केवढी भर पडली आहे हें सांगत बसण्याचें कारणच नाहीं.”

यांनीं मराठी विषय आपल्या ताब्यांत घेतला व आरंभी इंग्रजीच्या कार्याहि यांची मदत झाली.

(१०) श्रीयुत परशुराम कृष्ण गोडे, एम. ए. यांचीहि एक वर्ष चांगली मदत झाली.

(११) प्रो. रा. कृ. लागू यांना कॉलेजांत इंग्रजी शिकविण्याचें मुख्य काम देण्यांत आलें. श्री. लागू हे न्यू पूना कॉलेजांत इंग्रजी विषय शिकवितात व मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या इंग्रजीच्या अभ्यासमंडळाचे (Board of Studies) ते सभासद आहेत. एवढ्या योग्यतेच्या अध्यापकाचा लाभ विद्यापीठास झाल्यामुळें इंग्रजी विषयासंबंधी एक मोठी अडचण दूर झाली आहे.

(१२) १९२० सालीं प्रो. रामचंद्र हरि केळकर हे आम्हांस येऊन मिळाले व पुढें लवकरच आजन्मसेवकांत यांचें नांव दाखल करण्यांत आलें. प्रो. केळकर यांनीं सहा महिने बडोद्याच्या कॉलेजांत प्रोफेसराचें काम केलें होतें. यांनीं इतिहास व राज्यव्यवस्था हे विषय घेतले आहेत. येणेंप्रमाणें कॉलेजांतील बहुतेक विषय शिकविण्याची चांगली सोय झाली.

शारीरशास्त्र, इंद्रियविज्ञानशास्त्र, वनस्पतिशास्त्र व प्राणिशास्त्र हे विषय शिकविण्याला नेहमीं कोणा डॉक्टराची मदत लागते. एक वर्ष डॉ. कृष्णाबाई वेडे (हल्लीं सौ. खाड्ये) यांनीं तें काम केलें. हल्लीं डॉ. आगाशे यांची या कामावर योजना झाली आहे. हल्लीं कॉलेजांत अध्यापक आहेत ते येणेंप्रमाणें :—

* हिंगणें सोडल्यावर यांनीं पुणें सेवासदन या संस्थेला वाहून घेऊन भरपूर समाजसेवा केली. ते १९५२ सालीं निवर्तले.

१ प्रो. नारायण महादेव आठवले — ग्रिनिसपल व पदार्थविज्ञान आणि रसायनशास्त्र ह्या विषयांचे अध्यापक

२ प्रो. रामचंद्र कृष्ण लागू }
३ प्रो. वासुदेव गोविंद मायदेव } इंग्रजी विषयाचे अध्यापक

४ प्रो. हरि रामचंद्र दिवेकर — संस्कृत विषयाचे अध्यापक

(हे रजेवर आहेत तोपर्यंत त्यांचे जागी श्री. द. ग. येरवडेकर यांची नेमणूक केली आहे.)

५ प्रो. कमन मल्हार जोशी — मराठी व मानसशास्त्र या विषयांचे अध्यापक

६ प्रो. रा. ह. केळकर } इतिहास व राज्यव्यवस्था या विषयांचे
७ प्रो. एम्. एम्. भागवत } अध्यापक

८ डॉ. वा. ग. आगाशे — शारीरशास्त्र, इंद्रियविज्ञानशास्त्र, वनस्पतिशास्त्र व प्राणिशास्त्र ह्या विषयांचे अध्यापक

प्रो. मायदेव हे इंग्रजीच्या जोडीला मराठी विषयहि शिकवितात.

श्री. बापूसाहेब चिपळूणकर यांजकडे कन्याशाळेचे धुरीणत्व देणें जरूर झालें, तेव्हां अध्यापिकाशाळेचे धुरीणत्व घेणाऱ्या एका योग्य आजन्मसेवकाची आवश्यकता उत्पन्न झाली.

(१३) आम्ही मोठ्या अडचणीत असतांना श्री. नारायण महादेव पटवर्धन हे आमच्या मदतीस आले. हे एम्. ए., एल्. टी. असून मध्यप्रांताच्या सरकारी विद्याखात्यांत काम करीत होते. तिकडील चांगला पगार ब्र बढती हीं सोडून देऊन ते आम्हांस येऊन मिळाले व अध्यापिकाशाळा त्यांचे स्वाधीन करण्यांत आली.

महिलाविद्यापीठाच्या गृहीतागमा कु. गंगूबाई ओक यांचा श्रीयुत पटवर्धन यांच्याशीं विवाह झाल्यामुळे या उत्साही जोडप्याचा आश्रमाला लाभ होत आहे. सौ. गंगूबाई पटवर्धन यांचा आश्रमांतील मुलींचें गर्ल गाइडचे पथक तयार करण्याच्या कामीं फार उपयोग झाला. कांहीं दिवस त्या या पथकाच्या कॅप्टन होत्या. हल्लीं त्या लंडन येथें शिक्षणशास्त्राचा अभ्यास करीत आहेत.

विद्यापीठाच्या कॉलेजांतील अध्यापकवर्गाची योजना झाली, त्याचप्रमाणें विद्यापीठाची ठिकठिकाणीं हायस्कुलें चालविणाऱ्या स्त्रियांची निवड करणें जरूर होतें. यांतली बरीच निवड विद्यापीठ स्वर्गीहि नसतांना निष्काम-कर्म-मठानें करून ठेविली होती. मठाच्या सेविकांपैकीं चौथी शिल्लक राहिल्या आहेत. तिघींनीं विद्यापीठांतला अभ्यासक्रम पुरा करून गृहीतागमा झाल्यानंतर कार्यक्षेत्रांत प्रवेश केला आहे.

(१) ह्यांतल्या विद्यापीठाच्या पहिल्या गृहीतागमा श्रीमती वारूबाई शेवडे. ह्या आश्रमांतील वसतिगृहावर देखरेख करण्याचें व थोडेंसै महिलाश्रमांत शिकविण्याचें व असिस्टंट सुपरिटेंडेंटचें काम करीत आहेत.

(२) श्रीमती सीताबाई अण्णिगेरी व (३) श्रीमती बनूताई आहो यांचा उल्लेख पुढें येईल. त्यांजकडे मुंबईच्या व वेळगांवच्या हायस्कुलांचें धुरीणत्व दिलें आहे. वारूबाई व सीताबाई ह्या गर्ल गाइडच्या चळवळींत भाग घेत असतात व त्यांनीं हिंणण्याच्या व मुंबईच्या शाळांत मुलींचीं पथकें तयार केलीं आहेत.

(४) चवथ्या सेविका श्रीमती गंगूबाई तांबोळे ह्यांनीं विद्यापीठाची प्रवेश-परीक्षा झाल्याबरोबर कार्यक्षेत्रांत प्रवेश केला. ह्या हल्लीं विद्यापीठाचा जमाखर्च ठेवण्याचें व खजिना सभाळण्याचें (कॅशरचें) काम उत्कृष्ट प्रकारें करीत आहेत.

(५) ह्यांनंतर आश्रमाला येऊन मिळालेल्या सेविका श्रीमती कमळाबाई देशपांडे ह्या होत. ह्यांनीं आपलें सामर्थ्य आश्रमाच्या सेवेकडे खर्ची घालण्याचें ठरविलें आहे. यांची मुंबई युनिव्हर्सिटीची मॅट्रिक्युलेशन परीक्षा झाल्यानंतर पुढें त्यांनीं कोणत्या कॉलेजांत जावें हा प्रश्न उपस्थित झाला. देशपांडे मंडळींची इच्छा त्यांनीं फर्ग्युसन कॉलेजांत जावें अशी होती. कमळाबाईंचे वडील श्रीयुत नरसिंह चिंतामण केळकर हे महिलाविद्यापीठाच्या प्रोव्हिजनल कमिटीचे सभासद असून पुढें सेनेटचे व सिंडिकेटचे सभासद होते व हल्लीं सेनेटचे सभासद आहेत. यांनीं कमळाबाईंनीं महिलापाठशाळेंत जावें असा सल्ला दिला व तोच कमळाबाईंना पसंत पडून त्या महिलाविद्यापीठाच्या गृहीतागमा झाल्या. यानंतर कांहीं दिवस त्यांनीं आश्रमांत काम केलें व हल्लीं त्या साताऱ्याचे कन्याशाळेंत मुख्य अध्यापिका आहेत. त्यांज-बद्दल पुढें उल्लेख येईलच.

आश्रमाचे कांहीं आजन्मसेवक व सेविका आश्रमाला सोडून गेल्याबद्दल येथें उल्लेख करणें भाग आहे. श्री. वेणूबाई नामजोशी (हल्लीं सौ. जानकीबाई साठे *), सीताबाई जोशी (हल्लीं सौ. वनारसे) व यमुनाबाई साने (आतां सौ. इंद्रिाबाई नियोगी), ह्या पुन्हां संसारांत पडल्यामुळें त्यांना राजीनामा द्यावा लागला. पहिल्या दोघींची विशेष अडचणीच्या वेळीं आश्रमाला मदत झाली आहे. यमुनाबाई एम्. बी. बी. एस्. होऊन पुढें बंगलोरच्या स्त्रियांच्या इस्पितळांत एक वर्ष अनुभव घेऊन नुकत्याच काम करूं लागल्या होत्या व त्यांची कॉलेजला मोठी मदत झाली असती, परंतु पुढील आयुष्याची दिशा बदलण्याचें त्यांच्या मनांत आल्यामुळें आश्रमाची

* या १९४९ सालीं दिवंगत झाल्या. १९४६ सालीं सुवर्णमहोत्सवाच्या वेळीं अध्यापिकाशाळेच्या वसतिगृहाला 'वेणूबाई वसतिगृह' असें नांव देऊन संस्थेनें कृतज्ञता व्यक्त केली.

म्हणण्यासारखी सेवा त्यांजकडून झाली नाही. याचा मोबदला त्या अन्य रीतीने देतील अशी आशा आहे.*

ह्यापुढील भाग मोठ्या दुःखाने लिहावा लागत आहे. श्री. म. के. गाडगीळ व सौ. पार्वतीबाई गाडगीळ त्याचप्रमाणे श्री. बाळाजी विनायक कौलगेकर व सौ. हरणाबाई कौलगेकर यांची व आश्रमाची ताटातूट होण्याचा प्रसंग आला हा दैवदुर्विलासच म्हटला पाहिजे. गाडगीळ व कौलगेकर ह्यांच्यासंबंधाने १९२० साली प्रसिद्ध झालेल्या रिपोर्टात पुढील उल्लेख आहे. “श्री. गाडगीळ व श्री. कौलगेकर यांनी महिला-विद्यालयाच्या बाल्यावस्थेपासून त्यांचे पोषण मोठ्या काळजीपूर्वक केले व पुढे ती संस्था अनाथबालिकाश्रमांत समाविष्ट झाल्यावर आश्रमाची सेवा यांनी यथाशक्ति केली. पुढे जसजशी नवीन मंडळी या कार्यक्षेत्रांत कामे करू लागली तसतसे जुन्या-नव्यांचे पटणे कठीण पडू लागले व आश्रम-यंत्राच्या चालण्यांत करकर सुरू झाली. उभय पक्षांच्याहि ध्यानांत ही स्थिति येऊन सर्वांच्या सल्ल्याने उभयतांनी राजीनामा द्यावा असे ठरले. पुढे पार्वतीबाई गाडगीळ व हरणाबाई कौलगेकर यांचाहि संबंध सुटला. या सर्वांनी केलेली संस्थेची सेवा लक्षांत घेऊन त्यांना पेन्शन देण्यांत आले आहे.†

महिला पाठशाळेवर आश्रमाचे स्वामित्व होते. विद्यापीठाकडून तिला फक्त द्रव्याची वार्षिक मदत होत असे. अशा स्थितीत ठाण्याचे श्री. विनायक लक्ष्मण भावे यांनी एका मुख्य अटीवर शेंकडा चार व्याजाचे पन्नास हजारांचे रोखे आश्रमाला देऊं केले. ती अट म्हणजे आश्रमाने चालविलेल्या महिला पाठशाळेशी श्री. भावे यांच्या मातुःश्रींचे नांव घाबयाचें. ह्या देणगीचा आश्रमाने आभारपूर्वक स्वीकार करून श्री. भावे यांस तसे कळविले व वर्तमानपत्रांतून देखील ही गोष्ट प्रसिद्ध झाली. नंतर थोड्याच दिवसांनी सर विठ्ठलदास ठाकरसी यांच्या पंधरा लक्षांच्या देणगीबद्दलचें पत्र विद्यापीठाकडे आलें. त्यांत त्यांची अट विद्यापीठाच्या मुख्य कॉलेजला त्यांच्या मातुःश्रींचे नांव दिलें पाहिजे अशी होती. विद्यापीठाच्या मदतीवांचून कॉलेज चालविण्याचें सामर्थ्य आश्रमाचे अंगी नव्हतें. तेव्हां आश्रमाला आपण चालविलेले कॉलेज विद्यापीठाच्या हवाली करणें भाग पडलें; व त्याला

* ही आशा इंदिराबाईंनी संपूर्णतया पूर्ण केली आहे असें मोठ्या आनंदाने म्हणावेंसें वाटतें. त्यांची संस्थेशेबंदीची सहानुभूति उत्तरोत्तर वाढत असून त्यांनी आजपर्यंत अदमासें रु. ९२०० ची मदत केली आहे. त्यांच्या या मदतीबद्दल संस्थेनेंहि त्यांस १९४० पासून संस्थेचे उपाध्यक्ष नेमले आहे. एका माजी विद्यार्थिनीनें आपल्या मातृसंस्थेला इतकी मदत करावी व उलट संस्थेनेंहि तिची एका उच्च पदावर स्थापना करावी, हें उभयपक्षां सारखेंच भूषणास्पद आहे.

† श्री. कौलगेकर १९२९ साली व श्री. गाडगीळ १९४१ साली कालवश झाले.

अनाथबालिकाश्रमाची इमारत (१९०४)

महिलाविद्यालय (१९१२)

अण्णांचे सहकारी - आश्रमाचे आजन्मसेवक (१९२८)

रा. द. केळकर, वि. आ. मोडक, ना. म. पटवर्धन, गो. म. विपक्षणकर, ना. म. आठवळे, वा. म. जोशी, द. रा. दिवेकर, वा. गो. माथडेव,
क्रमलाबाई देशपांडे, बनूबाई अहो, वारुबाई शेवटे, अण्णा, पार्वतीबाई आठवळे, गंगूबाई तांबोळे, सीताबाई अण्णिगेरी

विठ्ठलदासांच्या मातुःश्रींचें नांव दिलें गेलें. श्री. भावे यांच्याशीं देण्याघेण्याचा व्यवहार झालेला नव्हता. महिलाश्रमाला अगर अध्यापिकाशाळेंला आपल्या मातुःश्रींचें नांव देण्याची आमची तयारी आहे, असें श्री. भावे यांस कळविलें पण तें त्यांस पसंत पडलें नाहीं. यामुळें त्यांची देणगी तशीच राहिली. यासंबंधानें आश्रमाच्या पंचविसाव्या रिपोर्टांत पुढील उल्लेख आहे :—

“ दोन भिन्न दानशूर गृहस्थांनीं दोन भिन्न संस्थांस देऊं केलेल्या या भिन्न देणग्यांच्या खेचाखेचींत विद्यापीठ व आश्रम या दोन्ही संस्थांस जोडणारें कॉलेज सांपडलें, व कॉलेज चालविणाऱ्या आश्रमाच्या आजन्म-सेवकांपुढें मोठाच कूट प्रश्न येऊन पडला. चार मैलांच्या आंत स्त्रियांसाठीं एकाच धर्तीचीं दोन कॉलेजे चालण्याइतकी स्त्रीशिक्षणाची वाढ झालेली असती, तर सरस्वतीबाई भावे कॉलेज व नाथीबाई ठाकरसी कॉलेज अशीं दोन्ही कॉलेजे चालवून हा प्रश्न सहज सोडवितां आला असता; पण दुर्दैवानें सध्यांच्या स्त्रीशिक्षणाच्या स्थितींत - एका कॉलेजासहि पुरेशा विद्यार्थिनी न मिळणाऱ्या स्थितींत - अशीं दोन कॉलेजे चालविणें म्हणजे चालकांच्या क्षात्रीचा व लोकांच्या पैशाचा अपव्ययच झाला असता, आणि म्हणूनच आपण सरस्वतीबाई कॉलेज तरी चालवावें अथवा विद्यापीठास नाथीबाई ठाकरसी कॉलेज तरी चालवूं पावें असा पेंच येऊन पडला होता. स्वार्थाच्या व स्वाभिमानाच्या दृष्टीनें रा. भाव्यांची देणगी स्वीकारावी व आपला गेलेला शब्द परत घेऊन खालीं मान घालण्याचा प्रसंग आपणांवर ओढवून घेऊं नये असें वाटत होतें, तर कार्याच्या दृष्टीनें १५ लक्ष रुपयांच्या साहाय्यानें विद्यापीठास जें कार्य करितां येण्यासारखें आहे त्यांत आपण यत्किंचितहि खो न घालतां उलट होईल तेवढें साहाय्य करावें असें वाटत होतें. ह्या दुसऱ्या हेतूनें आश्रमाच्या मंडळींनीं आपलें कॉलेज विद्यापीठाच्या स्वाधीन करावयाचें ठरवून १ जुलै १९२० पासून तें विद्यापीठाच्या स्वाधीन केलें. आश्रमानें रा. भाव्यांची देणगी कां नाकारली याची मीमांसा अशी आहे; व ही गोष्ट लक्षांत घेऊन आश्रमाचे हितचिंतक या कृत्याची योग्यायोग्यता ठरवितील अशी आशा आहे. ”

तारीख १ जुलै १९२० रोजी महिला-पाठशाळा विद्यापीठाच्या स्वाधीन करण्यांत आली, तेव्हां महिला पाठशाळेच्या खर्चाची सर्व जबाबदारी विद्यापीठानें घेतली. श्रीयुत गाडगीळ यांनीं आश्रमाची गरिबीची स्थिति जाणून स्वतःची अडचण करून हिंमणें येथें कॉलेज चालविण्याकरितां दरसाल एक हजार रुपये देण्याचें कबूल केलें होतें. तशी अडचण होती तोपर्यंत त्यांनीं साडेतीन वर्षांचे साडेतीन हजार रुपये दिले व पुढें साहजिकच त्यांनीं ती देणगी बंद केली. त्यांच्या देणगीचा विशेष अडचणीच्या वेळीं फार उपयोग झाला.

आश्रमावर विद्यापीठाचें पैशाचें ओझें पडेनासें झालें आहे ही गोष्ट खरी. तथापि विद्यापीठाच्या योगक्षेमाची काळजी आश्रमाच्या आजन्म-सेवकांसच बरीचशी घ्यावी लागत आहे. विद्यापीठासाठीं द्रव्यसाहाय्य मिळविणें, त्याच्या मूलभूत कल्पनेचा चहूंकडे प्रसार करणें, नवीन शाळा काढण्याचे प्रयत्न करणें, कॉलेजांत शिकविण्याचें काम करणें किंवा त्या कामासाठीं योग्य माणसें शोधून काढणें हें सर्व आश्रमाच्या आजन्म-सेवकांसच करावें लागतें. जोंपर्यंत महिला-पाठशाळा हिंणण्यास होती, तोंपर्यंत सर्व मंडळी एकत्र असत. १९२३ च्या नवंबर महिन्यांत महिला-पाठशाळा येरंडवण्याच्या इमारतींत गेल्यावर आश्रम आणि विद्यापीठ ह्या वेगळ्या संस्था आहेत हें अधिक प्रत्ययाला येऊं लागलें. आरंभापासून जरी त्या वेगळ्या होत्या तरी त्या वेळचा वेगळेपणा लक्षांत येत नसे. नंतर मात्र तो स्पष्टपणें भासूं लागला. कित्येक आजन्म-सेवकांना आश्रमापासून दूर रहावें लागलें व हळूहळू आश्रमाच्या आजन्म-सेविकांना विद्यापीठाच्या कामासाठीं निरनिराळ्या ठिकाणीं पाठवावें लागलें, तेव्हां स्वाभाविकच कित्येक सेवकसेविकांचें आश्रमाकडचें लक्ष कमी झालें.

आश्रमाला मदत करतील अशी ज्यांच्याविषयीं मला खात्री वाटे व ज्या आश्रमाच्या बाल्यावस्थेंत मला मदत करण्यासाठीं सर्वांच्या अगोदर आल्या आणि आश्रमावर व त्यांच्या स्वतःवर आलेल्या अनेक प्रसंगांतून निभावून जाऊन ज्या अजूनपर्यंत नुसत्या टिकून राहिल्या आहेत; इतकेंच नव्हे, पण ज्यांच्या मदतीवांचून आश्रमाचा एक पाथ लंगडा झाला असता, त्या पार्वतीबाईंच्या धाडसासंबंधाची हकीकत दिल्यावांचून हें आश्रमवृत्त पुरें होऊं शकणार नाहीं. ही हकीकत मनोरंजक असून धाडसी माणसांस स्फूर्ति देणारी आहे. त्यांच्यासंबंधानें आश्रमाच्या १९२० च्या रिपोर्टांत पुढील उल्लेख मीच केलेला आहे.

“अनाथबालिकाश्रमाच्या गेल्या चार पांच वार्षिक रिपोर्टांत पार्वतीबाईं आठवले यांजबद्दल उल्लेख आला नाहीं. ह्याचें कारण एवढेंच कीं, आमच्या अविचाराच्या धाडसी प्रयोगाचा शेवटचा अंक समाप्त झाल्यावरच ह्या प्रकरणाबद्दल एकदम काय लिहावयाचें तें लिहावें असा माझा हेतु होता, परंतु आतां कांहीं कारणानें त्याजबद्दल लिहिणें प्राप्त झाल्यामुळें आजपर्यंत घडून आलेल्या या गंभीर नाटक्याच्या कथानकाचा थोडक्यांत सारांश दिल्यावांचून तसें करितां येत नाहीं.

“आश्रमाच्या जुन्या वर्गणीदारांना माहीतच आहे कीं, पार्वतीबाईंना पंचवीस वर्षांचें वय होईपर्यंत मराठीचीं मुळाक्षरेंहि येत नव्हतीं व त्यानंतर अभ्यास करून त्यांनीं स्त्रियांच्या ट्रेनिंग कॉलेजांतलिल पहिल्या वर्गाचें सर्टिफिकेट मिळविलें व स्वार्थ-त्यागपूर्वक एक तप आश्रमाची सेवा केली. आरंभापासूनच त्यांची स्मरणशक्ति (पाठशक्ति) कमी प्रतीची होती व वयाच्या मानानें ती आणखी कमी झाली.

त्यांना ह्या व्यंगाची जाणीव असूनहि त्यांची चाळिशी उलटल्यावर दोनतीन वर्षांनी त्यांनी इंग्रजी शिकण्याचें मनांत आणलें. हेतु हा कीं, कामापुरतें इंग्रजी समजू लागल्यास सगळ्या हिंदुस्थानभर हिंडतां येईल व आश्रमाची माहिती सांगून त्यासाठीं मदत मिळवितां येईल. म्हणून वर्गणीसाठीं ठिकठिकाणीं हिंडण्याचें काम चालू असतांच त्यांनीं इंग्रजी शिकण्यास प्रारंभ केला, परंतु कांहीं प्रगति होत नाही असें आढळून आलें. ज्यांना त्यांची माहिती आहे त्यांना हजारांत एकामध्येहि न आढळणारे कांहीं गुण त्यांजमध्ये दिसून आले आहेत. निदान माझे तरी त्यांबद्दल तसें मत झालेलें आहे. तेव्हां मलाहि वाटलें कीं, पार्वतीबाईंचा इंग्रजीशीं थोडासा परिचय झाल्यास त्यांच्या कार्यक्षेत्राचा बराच विस्तार होऊं शकेल आणि म्हणून मी त्यांना सुचविलें कीं, त्यांनीं बऱ्याच मुदतीची बिनपगारी रजा घ्यावी व सर्वस्वी ह्याच उद्योगाला लागावें. मीं त्यांना आणखीहि सांगितलें कीं, हें तुम्हांला पटत असल्यास तुमच्या खर्चाची जबाबदारी घेण्यास मी तयार आहे. हें काम बहुतेक अशक्य आहे अशी आम्हां उभयतांची समजूत होती, तसा उल्लेख मी आत्मवृत्तांत केलाहि होता. तथापि यत्नाची कमाल करून एकदां मनाची खात्री करून घ्यावी अशा हेतूनें त्यांनीं पुढें पाऊल टाकलें. हें करण्यापूर्वीं त्यांनीं असें ठरविलें कीं, आश्रमाचें काम तहकूब केल्यामुळें त्याचें जें नुकसान होईल त्याहून अधिक चढा लागूं घावयाचा नाही. ह्या निश्चयानें त्यांनीं काम हातीं घेतलें व मुंबईतल्या अनेक शाळांत कांहीं मुदतपर्यंत राहून इष्ट हेतु साधण्यासाठीं त्यांनीं शक्य ते प्रयत्न केले; परंतु त्याचा फारच थोडा उपयोग झाला. इतके श्रम व काळ ह्या कामीं खर्चून आतां तें तसेंच अर्धवट सोडून देणें त्यांना व मला अत्यंत दुःखद वाटूं लागलें. त्या कामीं आशा करणें व्यर्थ आहे असें स्पष्ट दिसत होतें, पण आशेचा संभव नसतांहि तिच्या मार्गें धांवणें हा जो मनुष्यस्वभावाचा दुर्बलपणा त्याला आम्ही अपवाद नव्हतां. आम्हांला असें वाटलें कीं, अत्यंत कठीण असा एकच राहिलेला उपाय म्हणजे - इंग्लंडांत अगर अमेरिकेंत वर्षसहामहिनें राहून पाहणें - एकदां करून पाहावा व चक्रव्यूहांतून बाहेर पडावें; अगर हें नाटक शोकपर्य-वसायी होणार असल्यास त्यांतच शेवटच्या अंकाची समाप्ति करून टाकावी. ह्या शेवटच्या उपायांत आशातंतु एवढाच होता कीं, रात्रंदिवस त्या भाषेशीं घर्षण झाल्यानें कांहीं उपयोग झाला तर झाला. लढाई संपल्यानंतर हा उपाय अमलांत आणावा व तोपर्यंत पूर्वींचाच क्रम चालू ठेवावा असें ठरलें. एक वर्ष वाट पाहिल्या-नंतर देखील युद्धाचा शेवट दृष्टीच्या आटोक्यांत येईना तेव्हां वाट पाहण्याला कंटाळून पार्वतीबाईंनीं ऑगस्ट १९१८ त जपानच्या मार्गानें अमेरिकेंत जाणाऱ्या बोटीवर पाय ठेविला व ता. ५ ऑक्टोबर रोजी त्या अमेरिकेच्या पश्चिम किनाऱ्या-वर उतरल्या.

“पौर्वात्यांच्या विचारसरणीप्रमाणें पार्वतीबाईंची इहलोकची यात्रा बरीच सफल झाली होती. प्रौढ वयांत शिकावयास आरंभ करूनहि त्यांनीं शिक्षकाचें वतिसऱ्या वर्षांतील पहिल्या प्रतीचें सर्टिफिकेट मिळविलेंच होतें. त्यांच्या एका तपाच्या निरपेक्ष सेवेनें एका मोठ्या उपयोगी संस्थेच्या - अनाथबालिकाश्रमाच्या - उचतीला बरीच मदत झाली. त्यांचा एकुलता एक मुलगा एम्. ए. होऊन त्यांच्याच प्रोत्साहनानें आश्रमाचा आजन्मसेवक झाला होता व त्याची नुकतीच स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीच्या कॉलेजच्या प्रिन्सिपलच्या जागी नेमणूक झाली होती. आपल्या चलाख लहानग्या नातवाचें लाड पुरविण्याचेंहि सुदैव त्यांना लाभलें होतें. तेव्हां आपण समाजाच्या व कुटुंबाच्या ऋणांतून मुक्त झालों असे त्यांस वाटूं लागलें व अशा स्थितींत मृगजळाप्रमाणें दूरदूर सरणाऱ्या आशेच्या नादीं लागून आपल्या जिवाला मुकावें लागलें तरी हरकत नाही, अशी त्यांच्या मनाची तयारी झाली होती. आपण अंधारांत उडी घेत आहों, आपलें वय ४६ वर्षांचें आहे, चरितार्थासाठीं आपणांस अगदींच अपरिचित अशा परक्या देशांत काम करावें लागणार, भाषेच्या अभावीं मुक्यासारखी आपली स्थिति होणार व कसलाहि प्रसंग ओढवला तरी त्यांतून सुटण्याला आपणाजवळ द्रव्यवळ नाही, ह्या सर्व गोष्टींची पूर्ण जाणीव असतांहि, आश्रमाच्या एका पैशालाहि न शिवतां जें काय होईल तें करावयाचें असा निश्चय करून, त्यांनीं आपणाला संकटांच्या दरिंत लोटून दिलें. ज्या संकटांना तोंड देण्यास मी स्वतः तयार झालों नसतो, त्यांत त्यांना लोटण्यास बऱ्याच अंशांनीं मी कारण झालों. क्रमाक्रमानें त्यांच्या मनाची तयारी माझ्या प्रोत्साहनानें झाली व असें करणें निर्दयपणाचें होतें हें मला कबूल केलें पाहिजे. माझ्या अपराधाची तीव्रता कमी करणारी काय ती एकच गोष्ट आहे. ती ही कीं, पार्वती-बाईंमध्ये कांहीं विशेष गुण आहेत अशी माझी कल्पना आहे. आणि विशेष प्रसंगा-चांचून त्या गुणांच्या उत्कर्षाला वाव मिळत नाही. तेव्हां तिकडे जाण्यासाठीं त्यांना भर देण्यांत त्यांच्या अंगच्या विशेष सामर्थ्याच्या विकसाला क्षेत्र सांपडावें हा एक हेतु होता. तथापि त्यांच्या मार्गांतल्या अडचणीमुळें त्यांना कदाचित् जिवालाहि मुकावें लागेल हें मला स्पष्ट दिसत होतें. मजकडून होणाऱ्या मदतीसंबंधानें मात्र मी त्यांजमध्ये भलतीच आशा उत्पन्न केली नाही. अमेरिकेंत जाणें व तिकडून परत येणें ह्याबद्दलचा प्रवासखर्च व त्याहून अधिक फारच थोडी द्रव्याची मदत देण्याचें मी कबूल केलें. हें करण्यासहि माझ्याजवळ पैसा नव्हताच. कर्ज काढून जखर ती रकम भरावी व हळूहळू तिची फेड करावी असें मी योजिलें होतें. परंतु मला एकसष्टावें वर्ष लागलें त्यावेळीं मुंबईतील व महाराष्ट्रांतील स्त्रियांनीं मला पंचवीसशें रुपयांची थैली दिली. तीत थोडी भर घालून मीं आतांपर्यंत त्यांच्यासाठीं २७०० रुपये खर्चिले. स्त्रियांकडून मिळालेल्या देणगीचा भलत्याच मनोराज्यासाठीं खर्च

करणें योग्य नव्हे हें मी जाणून आहे; व यत्न करून ही रक्कम सव्याज दुसऱ्या कामी लावीन अशी मला उमेद आहे.

“पार्वतीबाई उघड्या डोळ्यांनी तर्कित व अतर्कित संकटांना तोंड देण्याला पुढें सरसावत होत्या व त्यांच्या भाराखाली दडपून जाण्याची ही वेळ आली होती. पाहिलें वर्ष सवावर्ष त्यांना शरिराच्या अस्वास्थ्यांत, पैशाच्या टंचाईत व काळजींत काढावें लागलें. त्यानंतर त्यांची परिस्थिति सह्य होऊं लागली व अलीकडे त्यांची स्थिति बरीच समाधानकारक आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. दिवसांतून कांहीं वेळ त्यांना उपयुक्त कामी लावितां येतो. ओ'रायली या उपनांवाच्या माषलेकींच्या लहान कुटुंबांत आतां त्यांना आश्रय मिळाला आहे. न्यूयॉर्कजवळ ब्रुकलिन येथें त्यांचें लहानसें घर आहे तेथें त्या राहतात. हें मध्यम स्थितीतलें कुटुंब असून त्यांची सांपत्तिक स्थिति साधारणच आहे. तरी पार्वतीबाईंना त्यांजकडून फार मदत होते. त्या कुटुंबांत त्यांची सुखानें राहण्याची सोय झाली आहे. तरी उपजीविकेसाठीं त्यांना अजूनहि काम करावें लागतेंच. कुमारी ओ'रायली ह्या पन्नाशीच्या वयाच्या असून सार्वजनिक कामांत लक्ष घालणाऱ्या व विशेषतः कामगार वर्गाच्या हितासाठीं झटणाऱ्या आहेत. गेल्या वर्षी सगळ्या जगाची कामगार-परिषद् वाशिंग्टन येथें भरली. त्या परिषदेस ह्यांनीं पार्वतीबाईंना आपल्या खर्चानें नेलें होतें व तेथील बऱ्याच संस्था त्यांनीं त्यांना दाखविल्या. ओ'रायलीचें कुटुंब फार प्रेमळ असून त्याची पार्वतीबाईंना अनेक प्रकारांनीं मदत होत आहे. पार्वतीबाईंनीं आपला फुरसतीचा कांहीं वेळ तेथल्या हिंदी व अमेरिकन स्त्रीपुरुषांना भेटून आश्रमाला कांहीं मदत करण्यासाठीं त्यांचीं मनं वळविण्यांत घालविला. अशा रीतीनें त्यांनीं आश्रमासाठीं चारशें डॉलर वर्गणी जमविली. परत येतेवेळीं प्रवास-खर्चाला उपयोगी पडावी म्हणून सदर रक्कम मीं तेथें त्यांजवळच ठेविली आहे व तिची त्यावेळची किंमत, चौदाशें रुपये, आश्रमाकडे जमा केली आहे. अर्थात् ती रक्कम पूर्वीं खर्च झालेल्या रकमेहून वेगळी आहे. हे चौदाशें रुपये व पुढें आणखी जमविल्यास ते सर्व अमेरिकन स्कॉलरशिपफंड म्हणून आश्रमांत कायमचे शिल्लक राहावे व त्याच्या व्याजाचा उपयोग गरीब विधवांच्या शिक्षणासाठीं व्हावा अशी माझी इच्छा आहे. हें एक पार्वतीबाईंच्या धाडसाचें व अमेरिकन औदार्याचें स्मारकच होऊन राहील. ओ'रायली मायलेकी व पार्वतीबाईंना अनेक प्रकारें मदत करणारे हिंदी व अमेरिकन लोक यांचे मी ह्या ठिकाणीं संस्थेचे व स्वतःचेतर्फें मनः-पूर्वक आभार मानितों.

“ह्या प्रकरणाचा शेवट एका वेळीं वाटत होता तितका हृदयभंजक होणार नाही अशी आशा वाटते. हें सर्व कथानक फार मनोरंजक व बोधप्रद होईल आणि

सुरक्षितपणे हिंदुस्थानांत परत येण्याचें नाशिवीं असल्यास पार्वतीबाई ही मनोबोधक हकीकत लिहून सर्वांना सादर करतील यांत शंका नाही. पण काळाच्या उदरांत काय आहे कोणी सांगावें ? ”

पार्वतीबाईंचे बाकी राहिलेले दिवस अमेरिकेंत विशेष कष्टांवांचून गेले. परत येतांना लंडन, पॅरिस वगैरे शहरें पाहण्याची संधि त्यांना मिळाली. त्यांनीं एकंदर सुमारे चार हजार रुपये वर्गणी जमविली व दोन वर्षांपूर्वीं आणखी दीड हजार रुपये त्यांनीं पूर्वीं मिळविलेल्या वर्गणीदारांनीं पाठवून दिले. ही सर्व रक्कम अमेरिकन स्कॉलरशिपफंड म्हणून आश्रमाच्या कायमचे शिल्लकेत जमा आहे. पार्वतीबाईंचा इंग्रजी भाषा शिकण्याचा हेतु सफल झाला नाही. त्या परत आल्या त्या वेळचे त्यांचें मोडकेंतोडकें इंग्लिश होतें तेंहि नाहींसं झालें आहे. तथापि पाश्चात्य लोकांच्या सहवासाचा त्यांच्या विचारांवर परिणाम झालेला आहे. परत आल्यावर पार्वतीबाईंनीं पुन्हां आश्रमाची वर्गणी जमविण्याचें काम सुरू केलें आहे. पार्वतीबाईंचें चरित्र म्हणजे एक कादंबरीच आहे. हें चरित्र लवकरच प्रसिद्ध होणार आहे तेव्हां त्यासंबंधानें आणखी लिहिण्याचें कारण नाही.*

(१) आश्रमांत आतां सर्व प्रकारच्या सोई फार चांगल्या झाल्या आहेत. पूर्वीं पिण्याला व स्वयंपाकाला कालव्याचेंच पाणी घ्यावें लागत असे. पावसाळ्यांत गढूळ पाणी येऊं लागलें म्हणजे फारच त्रास पडत असे व तें एक दोन दिवस निवळत ठेवावें लागत असे. आतां तेथें ट्यूबवेल (Tube well) केली आहे. म्हणजे यंत्रानें जमिनींत साठ फूट खोल भोक पाडून त्यांत खालपर्यंत नळ बसवून पंपानें पाणी घेण्याची सोय केली आहे. हा हातपंप सहा सात वर्षांच्या मुलीलाहि चालवितां येईल इतका हलका आहे. पिण्याला व स्वयंपाकाला हें पाणी त्या वसाहतीला पुरेसें होतें व पावसाळ्यांत देखील अगदीं स्वच्छ पाणी मिळूं शकतें.

(२) पूर्वीं बाजारांतून धान्य आणावें, तें निवडून स्वच्छ करून दळणासाठीं पुन्हां शहरांत पाठवावें, असा द्राविडी ग्रामायाम करावा लागे. आतां आश्रमानें ऑइल एंजिन आणलें आहे व त्याच्या साहाय्यानें दळण्याची गिरणी काढिली आहे. तिचा उपयोग आश्रमाला होऊन आजूबाजूच्या लोकांचेहि दळण ह्या गिरणीवर दळून दिलें जातें.

(३) पूर्वीं जिकडे तिकडे राकेलाचे दिवे वापरावे लागत. नेहमीं कांचा तडकन फुटावयाच्या व कंदील धुरानें खराब व्हावयाचे. आतां ऑइल एंजिनच्या मदतीनें डायनॅमो चालवून विजेच्या दिव्यांची सोय केली आहे.

* ' माझी कहाणी ' हें पुस्तक १९२८ सालीं प्रसिद्ध झालें.

(४) एंजिन चालत असेल तेव्हां पंप चालवून उंच ठिकाणीं ठेविलेल्या टार्कीत पाणी चढवून ठेवावयाचें व नंतर तें नळांनें जहर पडेल तेव्हां घानाच्या खोलींत उपयोगांत आणावयाचें व पाणी तापविण्याच्या बंबांत सोडावयाचें अशी व्यवस्था केली आहे.

(५) आश्रमाच्या सभोवतालची जागा स्वच्छ व सपाट केली आहे व शाळेचे अंगणांत आणि वाचनालयासमोर बाग केले आहेत.

(६) येथें शाळांच्या व कॉलेजांच्या उपयोगासाठीं शास्त्रीय उपकरणें तयार करण्याचा कारखाना निघाला आहे. त्या कारखान्याला “ जूनियर लॅबोरेटरी अॅपॅरेटस वर्कशॉप ” असें नांव दिलें आहे. ह्यांतून तयार झालेलीं उपकरणें सरकारी विद्या-खात्यानें हायस्कुलांच्या उपयोगासाठीं घेतलीं आहेत. शिवाय मुंबईचें रॉयल इन्स्टिट्यूट, पुण्यांतील फर्ग्युसन व न्यू पूना कॉलेजें, धारवाडचें कर्नाकट कॉलेज व सुरत आणि अहमदाबाद येथील कॉलेजें, ह्या सर्वांनीं मिळून आजपर्यंत सुमारे दहा हजार रुपयांचीं उपकरणें खरेदी केलेलीं आहेत. ह्या उपकरणांत विद्युत्संबंधीं उपकरणें मुख्य आहेत. हिंणण्याच्या बसाहतींत व एरंडवण्याच्या गाळावरील कॉलेजाच्या बसाहतींत यांत्रिक दृष्टीच्या ज्या सुखसोयी झालेल्या आहेत, त्या सर्वांचें श्रेय पार्वतीबाईचे चिरंजीव श्रीयुत नारायण महादेव ऊर्फ नाना आठवले ह्यांस आहे. यांनीं विद्यार्थी असतांना प्रिन्सिपल केशवराव कानिटकर यांच्या प्रोत्साहनानें त्यांच्या नजरे-खालीं फर्ग्युसन कॉलेजाच्या वर्कशॉपमध्ये एक वर्ष काम केलें व त्यांना शास्त्रीय उपकरणें वनविण्याच्या बाबतींत एक प्रकारची दृष्टि उत्पन्न झाली. तिचा त्यांनीं परिपोष करून स्वतःच्या हिंमतीवर तिच्या मूर्त सृष्टीतील कार्याला क्षेत्र निर्माण केलें. मुंबईच्या रॉयल इन्स्टिट्यूटमध्ये एक प्रकारचें सूक्ष्मदर्शक यंत्र (Travelling Microscope) विलायतेहून येतांना त्याचा एक महत्त्वाचा भाग घाडून आलें, तें तेथील पदार्थविज्ञानशास्त्राचे अध्यापक व नानांचे सहाध्यायी प्रोफेसर परांजपे यांनीं मुंबईस नीट होईना म्हणून ह्या कारखान्यांत आणून टाकलें. नानांनीं त्यांत डोकें घालून पुष्कळ वेळ खर्चून तें दुरुस्त केलें. त्यांना या विषयाचा ध्यास लागून राहिला आहे.

कपड्यांनीं व दागदागिन्यांनीं मनुष्यदेहाला जशी शोभा येते त्याप्रमाणें आश्रमाचें बाह्य स्वरूप शोभायमान झालेलें आहे. पण ज्या जडदेहावर वस्त्रेभूषणें चढवावयाचीं तो आश्रमाचा जड देह मात्र थोडासा कृश झालेला आहे हें कबूल करणें भाग आहे. आश्रमाच्या जड देहाचे मुख्य घटक दोन, द्रव्याचें बळ व विद्या-

थिर्नीच्या संख्येचें बळ. आश्रमाचे हे दोन्हीहि अवयव कांहींसे रोड झाले आहेत. आश्रमाच्या वाढत्या खर्चाला वार्षिक उत्पन्न पुरें पडत नाही. महायुद्धाच्या उत्तरार्धात फार महागाई झाली त्या सुमारास वाडिया ट्रस्टींकडून दरवर्षी तीन हजार रुपये यात्रमाणें पांच वर्षे मदत झाल्यामुळें तीं वर्षे निभावलीं. त्याच सुमारास बापूसाहेब चिपळूणकरांनीं आश्रमभाऊबीज फंड सुरू केला. त्यालाहि पहिल्यानें चांगली मदत मिळून तीं कांहीं वर्षे बरीं गेली. अलीकडे तो फंड देखील रोडावला आहे. विद्यापीठाकडून सालिना पांच हजारांची मदत होत आहे व आश्रमाचे आजन्मसेवक विद्यापीठाकडून मिळणाऱ्या वेताच्या वेतनांतून पोढाला चिमटा घेऊन सालिना अडीचशेन हजारोंची मदत करीत आहेत. थोडासा तरी भाऊबीज फंड आहेच, व पार्वतीबाई हाडांचीं काडे करून मदत मिळवीत आहेत; तरी हीं सर्व साधनें अपुरींच पडत आहेत. दिवसेंदिवस आश्रमाला मदत करणाऱ्या मध्यमवर्गाची स्थिति खालावत चालली आहे, लोकांजवळ मदत मागणाऱ्या आमच्याच संस्था व इतरांच्या संस्था वाढत आहेत, ठिकठिकाणीं स्थानिक संस्थाहि नव्या नव्या उत्पन्न होत आहेत आणि ह्या सर्वांची मागणी एकाच वर्गावर पडत आहे. ह्या सर्व गोष्टी जरी खऱ्या आहेत, तरी लोकांना राष्ट्रीय दृष्टीच्या कर्तव्यांची जाणीव अधिक प्रमाणांत होऊं लागली आहे व राष्ट्रीय संस्थांना मदत करण्याची लोकांची इच्छाहि वाढत्या प्रमाणावर आहे, ही गोष्ट खोटी नाही. आमच्या कडून जितके कसून प्रयत्न व्हावयाला याहिजेत तितके ते होत नाहीत ही गोष्ट देखील कबूल केल्यावांचून गत्यंतर नाही. एका दृष्टीनें गेल्या बत्तीस वर्षांत आश्रमाचें जीवनकार्य बरेंच झालेलें आहे. आश्रमाच्या संस्थेनें महिलाविद्यापीठाला व त्याच्या अनुषंगानें चाललेल्या अनेक हायस्कुलांना जन्म दिला आहे. स्त्रियांच्या संबंधानें लोकमतांत फरक पडलेला स्पष्ट दिसून येतो त्याला कांहीं अंशीं आश्रम अप्रत्यक्ष रीतीनें कारण झालेला आहे. हे खरें असलें तरी आश्रमाच्या हातून अजून पुष्कळ लोकसेवा होण्यासारखी आहे व ती खचित होईल. आश्रमाच्या आजन्म-सेवक-सेविकांनीं ह्या कामीं अधिक लक्ष घातलें पाहिजे व तीं तें घालतील यांत शंका नाही.

आश्रमांतील विद्यार्थिनींची संख्या कमी होण्याला बरींच कारणें झाली आहेत. सुशिक्षित मध्यम वर्गातील लोकांचें आर्थिक सामर्थ्य कमी होत चाललें आहे. त्यामुळें मुलीसाठीं पैसा खर्च करून तिला अशा संस्थांमध्ये ठेवून शिक्षण देणें पुष्कळांना जड जातें. दुसरें कारण ठिकठिकाणीं मुलींच्या शिक्षणाची सोय होत आहे व उमरावती आणि इंदूर ह्या दोन ठिकाणीं वसतिगृहांची उत्तम सोय झालेली आहे. शिवाय मुलीला दुसऱ्या ठिकाणीं पाठवून खर्च करावयाचा त्यापेक्षां तिला

आपल्या देखरेखीखालीं ठेवून मुलांच्या हायस्कुलांत शिक्षण घावें ह्या गोष्टीलाहि कित्येक पालक तयार होऊं लागले आहेत. आमच्या आश्रमांत मिळणारें शिक्षण महिलाविद्यापीठाच्या धोरणाचें असून त्याला सरकारी मान्यता नाही, म्हणूनहि कित्येक पालक आश्रमांत मुली पाठविण्यास कचरतात व केव्हां केव्हां त्यांना वरच्या इयत्तांतून काढून नेतात. सरतेशेवटीं आश्रमाचें द्रव्यसामर्थ्य बेताचेंच असल्यामुळें नादार विद्यार्थिनींची संख्या वाढवितां येत नाही आणि नादार विद्यार्थिनीसुद्धां कांहीं वर्षे संस्थेचा फायदा घेऊन नंतर राजमान्य संस्थांकडे धांव घेतात. इतकें असूनहि विद्यार्थिनींची संख्या म्हणण्यासारखी कमी झाली नाही ही त्यांत समाधानाची गोष्ट आहे. दिवसेंदिवस विद्यापीठाची लोकप्रियता वाढत जाण्याचा संभव आहे व राजमान्यतेच्या बाबतींतहि हळूहळू पुढें पाऊल पडण्याचा बराच संभव दिसत आहे. तेव्हां विद्यार्थिनींच्या संस्थेच्या बाबतींतहि निराश होण्याचें कारण नाही. आश्रमावरील लोकांचा विश्वास कायम आहे ही समाधानाची गोष्ट आहे. पुढील पृष्ठावरील कोष्टकावरून आश्रमाची सद्यःस्थिति लक्षांत येईल.

ह्या कोष्टकासंबंधानें थोडें स्पष्टीकरण करणें जरूर आहे. पृष्ठ २०४ वर दिलेल्या कोष्टकांत १९१४ अखेर दाखविलेली शिल्लक ४५२३६०१५०९ आहे. ह्या कोष्टकांत ती ३५९२२०१५०८ दाखविली आहे. ह्याचें कारण १९१५ च्या आरंभीं अनाथबालिकाश्रम, महिला विद्यालय आणि निष्काम-कर्म-मठ ह्या संस्थांचें एकीकरण झालें त्यावेळीं विद्यालयाच्या सुमारें ५०००० रुपयांच्या इमारती वगैरे आश्रमाकडे आल्या; त्यांजबरोबर विद्यालयाचें अजमासें नऊ हजारांचें कर्जाहि आश्रमाकडे आलें. ह्यामुळें ह्या कोष्टकांत ती शिल्लक कमी दाखविली आहे. ह्या कोष्टकांत दाखविलेली शेवटची शिल्लक बहुतेक साडेतीन व्याजाच्या प्रॉमिसरी नोटांच्या स्वरूपांत आहे व ती आश्रमाच्या चालू खर्चाला उपयोगी पडण्यासारखी नाही. व्याजांतून स्कॉलरशिपा व बक्षिसें देण्यासाठीं दिलेल्या देणग्यांनीं ती बनली आहे. ह्याशिवाय आपल्या हयातींत व्याज आपणांस मिळावें व नंतर रक्कम आश्रमाकडे जावी अशा कांहीं व कांहीं परत करण्याच्या ठेवी आहेत त्या सर्व मिळून आज आश्रमाची शिल्लक ११०६३३०२ आहे. कोष्टकांत कित्येक वर्षीं खर्चाच्या रकमेपेक्षां उत्पन्नाची रक्कम बरीच अधिक दिसून येते, पण तींतील बराच भाग, व्याजाचा मात्र स्कॉलरशिपांचे कामीं उपयोग करून मुद्दल रक्कम स्थायिक फंडांत घालण्यासाठीं असतो. अलीकडे जमेचीं व खर्चाचीं तोडें मिळवणें बरेंच कठीण होऊं लागलें आहे.

वर्ष	वर्ष अखेर विद्यार्थिनींची संख्या	वर्षातील उत्पन्न	वर्षातील खर्च	वर्षअखेर शिल्लक
१९१४	२००			३५९२२४१५०८
१९१५	२२६	२०९४५४३४२	२३१५७४१४४१०	३३७१०४४
१९१६	२१६	३४९६८४१२४९	१७३९३४२	५१२८५४१४४९
१९१७	२७०	३७०९४४७४६	४३६७६४४४७	४४७०४४१४८
१९१८	२६५	४६३९७४४४१०	४११३१४४४३	४९९६९४१३४३
१९१९	२१८	३३८७३४५४१	३९४७८४१४१०	४४३६५४४६
१९२०	१९८	३४०१२४१४६	४०२२४४४४८	३८१५२४९४४
१९२१	१९४	४०५६४४४४९	४१०७१४४४४०	३७६४४४१४४१
१९२२	२१६	४४३६७४४४२	२८२९४४४	५३७१४४३४३
१९२३	२२७	३८८४४४५४१	३२७१६	५९८४६४४४४
१९२४	२१०	२९४८४४१४१	३११४१४१२४२	५८१८४४१३४३
१९२५	१७३	२३३८२४७४१०	२७०३९४४४२	५४५३१४१५४११
१९२६	१७०	३२३८०४११४११	२७१९८४४४५	५९७१३४१०४५
१९२७	१७१	३५१७२४१४४७	३०२७०४१०४४	६४६१५४१४४८

आश्रमाच्या वन्यावाईटाबद्दल जे जबाबदार आहेत त्या सर्व आश्रमाच्या आजन्म-सेवक-सेविकांचा उल्लेख होऊन गेलाच आहे; परंतु त्या सर्वांची यादी या ठिकाणी एकत्र दिली असतां बरें पडेल :

१. प्रो. धोंडो केशव कर्वे, बी. ए.
२. श्री. पार्वतीबाई आठवले.
३. साहित्याचार्य प्रो. हरि रामचंद्र दिवेकर, एम्. ए.
४. प्रो. नारायण महादेव आठवले, एम्. ए.
५. प्रो. गोपाळ महादेव चिपळूणकर, एम्. ए.
६. प्रो. वासुदेव गोविंद मायदेव, एम्. ए.
७. श्री. विश्वनाथ आबाजी मोडक, बी. ए.
८. श्री. वारूबाई शेवडे, जी. ए.
९. प्रो. वामन मल्हार जोशी, एम्. ए.
१०. श्री. बनूबाई अहो, जी. ए.
११. प्रो. रामचंद्र हरि केळकर, एम्. ए.
१२. श्री. कमळाबाई देशपांडे, जी. ए.
१३. श्री. सीताबाई अण्णिगेरी, जी. ए.
१४. प्रि. नारायण महादेव पटवर्धन, एम्. ए., एल्. टी.
१५. श्री. गंगूबाई तांबोळे

यांपैकीं बहुतेक सर्व मंडळींचें सामर्थ्य विद्यापीठाच्या कार्मीं खर्च पडत आहे. विद्यापीठ हें आश्रमाचें अप्रत्यक्ष कार्य आहे. त्याच्या प्रत्यक्ष कार्याकडे अधिक लक्ष पोंचणें जरूर आहे. विद्यापीठाचें फारच मोठें जोखीम मीं आपल्या शिरावर घेतल्यामुळें आश्रमाच्या कामाला मीं निरुपयोगी झालों आहे. तथापि विद्यापीठाची आतां कर्जफेड झाल्यामुळें मला आश्रमाकडे थोडेंसें लक्ष देतां येईल असें वाटतें.

३. महिला-विद्यापीठाची कल्पना

६६ हि गण्याच्या संस्थांतून जर महाराष्ट्रासाठीं स्त्रियांची युनिव्हर्सिटी उत्क्रांत होईल तर मोठी बहार उडेल” हें वाक्य बारा वर्षांपूर्वीं स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीचे विचार मनांत घोटूं लागलें असतां आत्मवृत्ताच्या उपसंहारांत लिहिलें आहे. ह्या अमूर्त सृष्टीतील विचारांना मूर्त स्वरूप येऊन केवळ महाराष्ट्रासाठींच नव्हे पण ज्याचा उपयोग महाराष्ट्राबाहेरील प्रांतांनाहि होऊं शकेल - व थोड्याशा प्रमाणानें आजहि होत आहे - अशा प्रकारचें विद्यापीठ स्थापन होऊन त्याची जन्मापासूनची हकीकत सांगण्याचा सुयोग आज प्राप्त झाला आहे. ज्या अतर्क्य शक्तीच्या सहाय्यानें येथवर मजल आली तिजवद्दल मन कृतज्ञतेनें उचंबळून जातें.

मुलींच्या अभ्यासक्रमांत सुधारणा झाली पाहिजे हे विचार कधीं कधीं मनांत येत. १९०७ सालीं महिला-विद्यालयाच्या आरंभींच्या विनंतिपत्रांत पुढील उद्देश दिलेला आहे, “गृहिणीपदाचीं कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या ज्याच्या योगानें मनावर पूर्णपणें ठसतील, व ज्याच्या योगानें समाजविषयक कर्तव्यांविषयीं चांगली ओळख होऊं शकेल, असें शिक्षण देऊन आपल्या समाजांत कांहीं सुशिक्षित स्त्रिया तयार करण्याचा यत्न करणें.” तथापि ज्यांना अधिक शिक्षण घेणें असेल त्यांच्यासाठीं मॅट्रिक्युलेशन अगर व्हर्नॅक्युलर फायनलची परीक्षा हेंच ध्येय ठेवून काम चाललें होतें. व अगदीं आकस्मिक रीतीनें विद्यापीठाची स्पष्ट कल्पना डोक्यांत आली नसती, तर पूर्वींचाच क्रम पुढें चालू राहिला असता.

माझ्या आयुष्यांत कांहीं अकल्पित योग आलेले आहेत व त्यांमुळें माझ्या कार्याला एकदम निराळी दिशा लागलेली आहे. १९१५ च्या ऑगस्ट महिन्याच्या सुमारास एके दिवशीं मी आश्रमांत काम करीत बसलों असतां त्या दिवशींचें टपाल माझ्या हातीं आलें. त्यांत एक बुकपोस्ट होतें. वेष्टन दूर केल्यावर आंतून ‘जपान बुइमेन्स युनिव्हर्सिटी’च्या म्हणजे जपानी स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीच्या माहितीचें

छोटेखानी पुस्तक निघालें. त्याचीं पानें चाळून तें टेबलाच्या खणांत ठेवून दिलें व हातांतलें काम पुढें चालू केलें. तें पुस्तक कोणी पाठविलें हें त्यावेळीं मला कळलें नाहीं. सोबत किंवा वेगळें पत्र नव्हतें. वेष्टणाच्या कागदावर पाठविणाराचें नांव आहे कीं काय किंवा निदान त्यावरील पोस्टाचा छाप पाहून तें कोणत्या ठिकाणीं टपालांत पडलें हें पाहण्याचीहि त्यावेळीं मला जिज्ञासा झाली नाहीं. अनेकांकडचीं पत्रकें अगर पुस्तकें येतात त्यांतलेंच हें एक अशा अस्पष्ट विचारानें त्या पुस्तकाकडे मीं विशेष लक्ष दिलें नाहीं. पुढें तीनचार आठवड्यांनीं आणखी एक अकल्पित गोष्ट घडून आली. १९१५ सालच्या अखेरीला राष्ट्रीय सभा मुंबईस भरावयाची होती. त्याच वेळीं राष्ट्रीय सामाजिक परिषदहि व्हावयाची होती. सदर परिषदेचे सेक्रेटरी न्यायमूर्ति चंदावरकर यांनीं त्या परिषदेचें अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याविषयीं मला पत्र लिहिलें. ही गोष्ट माझ्या कल्पनेबाहेर होती. कोनाकोपऱ्यांत काम करणाऱ्या मनुष्याला असलें जबाबदारीचें काम सांगण्यांत येईल असें माझ्या स्वमीहि आलें नाहीं. माझ्या आटोक्याबाहेरचें हें काम आहे हें जाणून मीं तावडतोव त्यांना पत्र लिहिलें, कीं कृपा करून आपण योग्य मनुष्याची निवड करा व मला ह्या संकटांतून सोडवा. हें माझे उत्तर त्यांना पडलें नाहीं. त्यांनीं माझ्या कांहीं मित्रांजवळ बोलून त्यांजकडून मजवर दडपण घालविलें व तें काम पत्करण्याचें मीं कसें वसें कळू केलें. ह्यांनंतर अध्यक्षाच्या भाषणांत आपण काय बोलावें हा विचार मनांत घोळूं लागला. आपलीं जवळ जवळ वीस वर्षे स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या कामांत गेलीं आहेत, तेव्हां त्या भाषणांत स्त्रियांचें शिक्षण हाच मुख्य भाग असावा असें मीं ठरविलें. ह्यावेळीं जपानांतील स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीची हकीकत देणाऱ्या पुस्तकाची आठवण झाली व तें मीं अथपासून इतिपर्यंत वाचलें आणि कांहीं एक अवर्णनीय वारें माझ्या शरिरांत व मनांत खेळूं लागलें. जपानी बांधवांनीं ज्या मार्गाचा स्वीकार केला त्या मार्गाचा स्वीकार केला तरच आपल्या स्त्रियांमध्ये माध्यमिक व उच्च शिक्षणाचा प्रसार बऱ्याच वेगानें करतां येईल असे विचार मनांत घोळूं लागले.

जपानी लोकांच्या तरी मनांत असे विचार कां आले हें पाहिलें पाहिजे. ६५ अगर ७० वर्षांपूर्वींचें जपान आणि तितक्याच वर्षांपूर्वींचें हिंदुस्थान हे दोन देश सामाजिक स्थितींत व शिक्षणाच्या बाबतींत समान होते. त्या सुमाराला जपानी लोकांना व्यापारासाठीं व धर्मग्रंथारासाठीं तिकडे गेलेल्या पाश्चात्य लोकांचा सहवास विशेष प्रमाणावर घडूं लागला. चाणाक्ष व दूरदर्शी जपानी लोकांच्या तेव्हांच नजरेस आलें, कीं जर आपण ह्या लोकांच्या विद्या, कला, शास्त्रें, उद्योगधंदे व वाङ्मय हीं हस्तगत केलीं नाहींत, तर पाव शतकाच्या आंत जपान अधोगतीला लागणार. जपाननें तावडतोव कितीतरी विद्यार्थी दरवर्षीं युरोपांत व अमेरिकेंत पाठविण्यास सुरुवात केली. ह्यांनीं परत येऊन परदेशांत मिळविलेल्या ज्ञानाचा फायदा आपल्या

देशांतील लोकांस याचा असा क्रम सुरू झाला. जपानांत युनिव्हर्सिटीच्या निघाल्या व पुरुषांचें शिक्षण झपाट्यानें पुढें जाऊं लागलें. शेंकडों नव्हेत तर हजारों पदवीधर दरसाल निवूं लागले, पण स्त्रिया मार्गे पडल्या व पुरुषांचे विचार आणि स्त्रियांचे विचार यांमध्ये महदंतर दिसूं लागलें. असें अंतर राहूं दिल्यास राष्ट्राला अपायकारक होईल हा विचार कित्येक पुढ्यांच्या डोक्यांत घोळूं लागला व मिस्टर नरुसे - हे पुढें त्या युनिव्हर्सिटीचे प्रेसिडेंट म्हणजे चान्सेलर झाले — ह्यांना ह्या कामाचा ध्यास लागला. पांच वर्षे ह्या संबधानें खटपट करून १९०० सालीं त्यांनीं ह्या युनिव्हर्सिटीची स्थापना केली.

जपानी लोकांच्या स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीच्या प्रयत्नांत जो भाग मला विशेष आवडला त्यासंबंधाचे उतारे त्या पुस्तकांतून देत आहे. माझ्या सामाजिक परिषदेच्या भाषणांतहि हे उतारे मी घेतले होते. ह्या उताऱ्यांतील विचार मला सर्वस्वी मान्य झाले* व त्या धोरणानें प्रयत्न करण्याचें मी ठरविलें. सदर उतारे येणेंप्रमाणें :—

“ Our aim in establishing the Women's University is neither to copy the higher institutions for women in America and Europe, nor to rival the men's University courses in this country. What we aim at is to frame our schedules of study so as to suit the mental and physical conditions of women at present, and to gradually raise the standard in accordance with general progress. ”

[“स्त्रियांकरितां स्वतंत्र विद्यापीठाची स्थापना करण्यांत आमचा हेतु अमेरिका किंवा युरोप यांतील स्त्रियांच्या उच्च शिक्षणाच्या संस्थांचें अनुकरण करणें हा नाही, किंवा आपल्या देशांतील पुरुषांच्या विश्वविद्यालयांत नेमलेल्या अभ्यासक्रमाशीं स्पर्धा करणें हाहि नाही, तर वर्तमानकालीन स्त्रीवर्गाच्या शारीरिक व मानसिक स्थितीला अनुरूप होईल असा अभ्यासक्रम तयार करणें व सर्वसाधारण प्रगतीला अनुसरून तो हळूहळू वाढविणें हें आमचें ध्येय आहे.”]

* येथें मला स्पष्टपणें हें सांगितलें पाहिजे कीं, पुढील लेखांत माझीं व्यक्तिविषयक मतें कित्येक प्रसंगीं येतील, पण माझीं मतें आणि स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीचें धोरण हीं एक नव्हत. माझ्या सहकाऱ्यांचीहि मतें माझ्या मतांहून भिन्न असतील. पुष्कळ लोक माझीं मतें तींच स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीचीं मतें असा आपला समज करून घेतात व इतरांचाहि तसा समज करून देण्याचा प्रयत्न करतात. स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीचें धोरण सेनेट-सभेनें ठरविलेलें आहे. ह्या सभेनें आरंभीं ६० विद्वान् व अठरापवी स्त्रीपुरुष होते व गेलीं ८ वर्षे ८० आहेत. सेनेटच्या संमतीवांचून कोणतीहि महत्त्वाची गोष्ट घडून येत नाही. युनिव्हर्सिटीचें धोरण ठरविणें, अभ्यासक्रम पसंत करणें आणि धोरणांत किंवा अभ्यासक्रमांत बदल करणें हें सर्व सेनेटच्या अधिकारांतलें आहे. एकट्या व्यक्तीनें त्यांत दबळाढवळ करणें शक्य नाही.

“ There is a widespread tendency to regard a woman merely as a tool or a machine destined solely for service at home or for the propagation of family line; and in opposition to such extreme tendencies, we feel the necessity of educating women as human beings, that we may be able to call forth their consciousness as personalities with infinite aspirations and longings. ”

[“ स्त्री म्हणजे घरकाम करण्याला अथवा वंशविस्ताराला उपयोगी पडणारे एक साधन किंवा यंत्रच आहे, असें मानण्याची एक सर्वसामान्य प्रवृत्ति आहे. अशा या अत्यंत एकांगी व एकपक्षीय समजुतीच्या उलट आमचें मत आहे. आम्हांला असें वाटतें कीं, मानवजातीचा एक घटक या दृष्टीनें च स्त्रियांना शिक्षण देणें अवश्य आहे. हेतु हा कीं त्यायोगें आशा व आकांक्षा यांचें अमर्याद क्षेत्र आपणांस मोकळें आहे ही भावना त्यांच्या मनांत उत्पन्न व्हावी. ”]

“ We cannot support another movement which aims at the so-called emancipation of women. In opposition to this tendency, we lay emphasis on home life as the chief sphere of women's activities. Here her proper place is found as wife and mother, not indeed as a tool or ornament, but as an active partaker in the humanitarian and national spirit, which should animate a home. Our aim is to educate women that they shall come to realise their own special mission in life as free personal agents and as members of the Empire of Japan and that, as such they shall be able to perform their services as wives and mothers in a larger sense and more efficient manner than hitherto. ”

[“ स्त्री-दास्य-विमोचन या नांवानें ओळखली जाणारी चळवळ आम्हांला मान्य नाही. उलट, स्त्रीचें मुख्य कार्यक्षेत्र म्हणजे तिचें गृह या मुद्यावर आम्ही विशेष भर देतो. या कार्यक्षेत्रांत पत्नी व माता म्हणून तिचें जें स्वभावोचित स्थान आहे, तें केवळ गृहकृत्याच्या उपयोगाचें किंवा शोभेचें साधन अशा नात्यानें नसून, कुटुंबामध्ये जी एक राष्ट्रिय व विश्वबंधुत्वाची भावना नांदत असली पाहिजे त्या भावनेशीं उत्साहानें समरस होणारी एक व्यक्ति या नात्याचें तें आहे. आमचा हेतु असा आहे कीं, स्त्रियांना जें शिक्षण घात्रयाचें त्यामुळें त्यांना आपण जपानी साम्राज्याच्या घटक असून कोणतेंहि कार्य करण्याला स्वतंत्र अशा व्यक्ति आहों, ही जाणीव व्हावी व तीमुळें स्वतःच्या कर्तव्याची ओळख त्यांना पटून पत्नी व माता म्हणून त्यांनीं केलेल्या सेवेला अधिक व्यापक अर्थ येऊन ती पूर्वीपेक्षा अधिक परिणामकारक व्हावी. ”]

“But at the same time we must remember there will always be women who, owing to various reasons, do not marry. To these we must give room for realising their mission in life and utilising their own peculiar personal abilities. We must recognize their spheres of activity as legitimate, and not as existing on sufferance, and their lives as having important missions for the Nation and the community at large.”

[[“कांहीं ना कांहीं कारणांमुळे लग्न न करणाऱ्या स्त्रिया समाजांत निघणारच, ही गोष्टहि आपण विसरून चालणार नाही. अशा स्त्रियांनाहि आपल्या आयुष्यांतील ध्येय साध्य करण्याची व त्यांच्यांत असलेले विशेष गुण कारणीं लावण्याची संधि देणे आवश्यक आहे. अशा प्रकारची संधि देण्यांत आषण त्यांच्यावर मोठी मेहेरबानी करित आहो असें नसून तो त्यांचा न्याय्य हक्क आहे व वास्तविक त्यांच्या जीविता-नेंहि बहुजनसमाजाचें व राष्ट्राचें महत्त्वाचें कार्य होणारें आहे असें समजलें पाहिजे.”]]

“Thus the principles, which shall govern us in educating women, are : first, to educate them as human beings, personalities; secondly, to educate them as women in order to fit them to become good wives and wise mothers; and thirdly, to educate them as members of the nation so that they may always remember that their lives at home are related in an important manner, however hidden, to the prosperity or decay of the nation.”

[[“एकंदरीत स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या बाबतींत आपण पुढील तत्त्वांना अनुसरून चाललें पाहिजे:—

(१) स्त्रिया म्हणजे मानवजातीचे घटक व स्वत्वनिशिष्ट व्यक्ति आहेत हें ओळखून त्यांना शिक्षण देणें.

(२) सुपत्नी व सुमाता होण्याची पात्रता अंगीं येईल असें शिक्षण त्यांस देणें.

(३) आपल्या प्रापंचिक जीवनाचा राष्ट्राच्या उन्नति-अवनतीशीं — अस्फुट असला तरी — निकट संबंध आहे असें त्यांच्या नेहमीं ध्यानांत राहिल अशाप्रकारचें शिक्षण त्यांस देणें.”]]

स्त्रियांच्या शिक्षणाचें धोरण कसें असावें ह्याबद्दल अलीकडे पाश्चात्य देशांतूनहि असले विचार सुरू झाले आहेत. त्यांचा उल्लेख ह्या ठिकाणीं करणें बावगें होणार नाही. कोणतीहि गोष्ट आहाराबाहेर गेल्यानंतर पीछेहाटीचे प्रयत्न करण्यापेक्षां अगोदरच सावध झालेलें बरें असें मला वाटतें. पुरुषांच्या सर्व विद्या, कला आणि

शास्त्रे व पुरुषांचे सर्व व्यवसाय हस्तगत करून घेण्याचा कल किंवा सर्वतोपरी पुरुष बनण्याची प्रवृत्ति जी अतिरेकाला चाललेली आहे तिच्या विरुद्ध चळवळ पाश्चात्य देशांतून सुरू झालेली आहे. नाइन्टीन्थ सेंचरी ऍंड आफ्टर (Nineteenth Century and After) ह्या भारदस्त मासिकाच्या ऑगस्ट १९२७ च्या अंकांत डॉ. मेरिक् बूथ (Dr. Meyrick Booth) ह्यांनी एक लेख लिहिला आहे त्यांतील विचार मननीय आहेत.

हल्लींच्या लोकमताचें दिग्दर्शन करतांना यांनी लिहिलें आहे :—

“To maintain that the sexes are almost, if not quite, identical in mental and moral attributes, and that they should enjoy identical education and pursue identical careers, is to be ‘progressive’. On the other hand, those who see a profound meaning in the eternal polarity of the sexes, and maintain that civilisation will be enriched and vitalised through a full cultivation of this fruitful diversity, are without further ado stamped as ‘reactionaries.’”

[“मानसिक व नैतिक गुणांचें बाबतीत स्त्रीपुरुषे हीं पूर्णपणें नसलीं तरी बहुतेक एकरूप आहेत, आणि, म्हणून त्यांच्या शिक्षणाचें स्वरूपहि एकच असलें पाहिजे, आणि त्यांचे व्यवसायहि एकाच स्वरूपाचे असावेत असें प्रतिपादन करणें हें ‘प्रागतिक’ पणाचें लक्षण समजलें जातें. उलटपक्षीं स्त्री व पुरुष हीं असून नित्य अभिमुख असलेल्या ध्रुवकोटीप्रमाणें भिन्न आहेत या गोष्टीत ज्यांना कांहीं विशेष अर्थ दिसून येतो व स्त्रीपुरुषांमधील या सुफलदायी भिन्नत्वाचा पूर्ण विकास केला तरच संस्कृतीला चेतना मिळून ती अधिक संपन्न होईल असें ज्यांना वाटतें त्यांवर खुशाल ‘परागतिकत्वा’चा छाप मारण्यांत येतो.”]

आजच्या स्थितीचें वर्णन त्यांनीं केलें आहे तें येणेंप्रमाणें :—

“The refusal of feminists to accept sex distinction as a basic social principle has made it impossible for them to develop any positive aims or ideals of their own, since these could only arise through a recognition of man’s specific character. As a result, the superior positivity of the male has triumphed. The progress of modern feminism has come to mean little more in practice than the penetration of women into a man-made social and industrial system. Today it is the woman with her inborn pliability of character, who is busy adapting herself to all sorts of masculine careers. The girl of today has been hypnotised by male influence. Devoid of any philosophy of

life of her own, she is content to follow where men have gone before."

[" स्त्री-पुरुषांमधील भेद समाजघटनेचें एक मूलभूत तत्त्व आहे, ही गोष्ट स्त्री-पक्षपाती नाकबूल करितात आणि म्हणूनच त्यांना स्वतःचीं अशीं उद्दिष्टें व ध्येयें ठरवितां येणें शक्य नाहीं. कारण पुरुषांत कांहीं विशेष गुण आहेत असें मान्य केलें तरच अशा प्रकारचीं स्वतंत्र ध्येयें व उद्दिष्टें ठरवितां येतील. याचा परिणाम असा झाला आहे कीं, पुरुषांच्याच अभिनिवेशाचें प्राबल्य होऊन आज पुरुषवर्गानें प्रस्थापित केलेल्या सामाजिक व औद्योगिक संस्थांत स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीचें स्थान मिळणें हेंच स्त्री-पक्षपाती वर्गाचें प्रत्यक्ष ध्येय होऊन बसलें आहे. आजकाल अशी स्थिति झाली आहे कीं, परिस्थितीपुढें वांकण्याच्या स्त्रियांच्या नैसर्गिक स्वभावामुळें सर्व प्रकारचे पुरुषी व्यवसाय करण्याची पात्रता आपल्या अंगीं आणण्याच्या उद्योगाला त्या लागल्या आहेत. हल्लींच्या युवतींवर पुरुषी पेशाच्या विचारांची मोहिनी पडली आहे. आपल्या जीविताचें अन्तिम साध्य काय याविषयी स्वतःचे असे कांहीं विचार नसल्यामुळें पुरुषांनीं स्वतःसाठीं मळलेल्या वाटेनें जाण्यांतच त्या धन्यता मानीत आहेत."]

स्त्री-पुरुषांमधील भेद त्यांनीं येणेंप्रमाणें दाखविला आहे :—

" In a recent lecture to the Ethnological Society, Dr. Bernard Hollander gave a very clear explanation of some of the main characteristics of the typical woman, and related these to the specific structure of the body, brain and nervous system. Owing to greater relative importance of the sympathetic nervous system in women, and its greater fineness, women are more capable than men of experiencing and expressing feelings, such as joy, fear, grief, hope and are more instinctive and subjective in all their reactions. Men will never equal women in intuition quick receptivity, adaptability and 'emotionality'. On the other hand, the greater stability of the male nervous system is the result of a different constitution. Nature knows her own job, and if women were in nervous constitution like men they would be unfitted for their racial functions."

[" थोड्याच दिवसांपूर्वीं मानववंशशास्त्र-संस्थे (Ethnological Society) पुढें दिलेल्या आपल्या व्याख्यानांत डॉ. बर्नार्ड हॉलंडर यांनीं सर्वसामान्य स्त्रीचे अंगीं दिसून येणाऱ्या महत्त्वाच्या गुणधर्मांपैकीं कांहींचें अतिशय स्पष्ट विवेचन केलें. त्यांत त्यांनीं असें दाखविलें कीं स्त्रियांची विशिष्ट शरीररचना, त्यांचा मेंदू, व त्यांची मज्जासंस्था (Nervous System) यांच्याशीं त्या गुणधर्मांचा निकट

संबंध आहे. आनुकंपिक तंतुजालाचें (Sympathetic nervous System) स्त्रियांमध्ये सापेक्षतेनें अधिक महत्त्व असल्यामुळे व तें अधिक नाजूक असल्यामुळे आनंद, भीति, दुःख, आशा इत्यादि मनोवृत्ति अनुभवणें व त्या व्यक्त करणें या बाबतीत पुरुषांपेक्षा त्यांच्यामध्ये अधिक पात्रता आली आहे; व त्याच कारणामुळे या मनोवृत्तींच्या त्यांच्यावर होणाऱ्या प्रतिक्रिया अधिक अन्तःस्फूर्त व आत्माभिमुख असतात. पुरुषांनीं कितीहि केलें तरी अंतःप्रज्ञा, शीघ्रसंस्कारक्षमत्व, प्रसंगानुरूप वागण्याची तयारी आणि भावनावशत्व या बाबतीत ते स्त्रियांची कधीहि बरोबरी करू शकणार नाहींत. उलटपक्षीं पुरुषांची घटनाच वेगळी असल्यामुळे त्यांच्या मज्जा-तंतूला अधिक स्थिरता आलेली आहे. निसर्गाला स्वीकृत कार्य चांगलें कळतें आणि स्त्रियांची मज्जातंतुघटना पुरुषांसारखीच असती तर वंशविस्तारासंबंधी स्त्रियांची जीं कार्ये आहेत तीं पार पाडण्यास त्या असमर्थ झाल्या असत्या. ”]

पुरुषी बायका व बायकी पुरुष ह्यासंबंधानें त्यांचें मत येणेंप्रमाणें आहे:—

“Dr. Arabella Kenealy, in her thought-provoking work “Feminism and Sex Extinction,” lays weight upon the basic significance for our civilization of sex difference. She makes it clear that masculinity in girls or women is as much a symptom of degeneration as would be femininity in men, and carries with it dangers no less serious for the welfare of society. ... Dr. Kenealy explains that while each parent transmits something of his or her sex type to the child, in the normal girl the feminine characteristics are dominant and the masculine recessive. Each sex contains potentialities of the other. The best men are those with a dash of the women. But should the opposite sex-characteristics be over-developed, we get degeneracy. The forcing of girls along masculine lines may result in serious and lasting injury to health.”

[“डॉ. अराबेला केनीली या बाईंनीं आपल्या “स्त्रीपक्षपातित्व व लिंग-विशिष्ट गुणांचा नाश” (Feminism and Sex Extinction) या नांवाच्या विचारोद्धोषक ग्रंथांत मानव जातीच्या सुधारणेची इमारत स्त्री-पुरुषभेदाच्या पायावरच उभारलेली आहे या मुद्यावर विशेष जोर दिला आहे. त्यांनीं अगदीं स्पष्टपणें असें दाखविलें आहे कीं, पुरुषांनीं बायकी बनणें हें जितकें त्यांच्या अवनतीचें लक्षण होईल तितकेंच मुली किंवा स्त्रिया यांनीं पुरुषी बनणें हेंहि त्यांच्या अवनतीचें लक्षण आहे. शिवाय त्यामुळे समाजहितालाहि कमी धोका आहे असें नाहीं. वरील गोष्टीचें विवरण करितांना त्या म्हणतात, कीं आईबाप आपापले विशिष्ट गुणधर्म आपल्या मुलांमध्ये संक्रमित करीत असतात हें जितकें खरें आहे तितकेंच हेंहि खरें आहे कीं,

सर्वसाधारण मुलींमध्ये तिच्या आईचेच गुणधर्म प्रबलतर असतात व बापाचे गुणधर्म त्या मानानें गुप्त असतात. पुरुष-जाति काय किंवा स्त्री-जाति काय प्रत्येकींत दुसरीचे गुणधर्म गुप्त असतातच. उत्तम पुरुष कोणते तर ज्यांमध्ये स्त्रीगुणधर्माची थोडीशी छटा असते ते; परंतु विरुद्ध जातीच्या गुणधर्माची वाढ जर वाजवीपेक्षां फाजील झाली तर मात्र ती अधोगति होय. मुलींना पुरुषी वळणावर जाणें भाग पाडल्यास त्याचे परिणाम त्यांच्या आरोग्याला घातक होतील. ”]

स्त्री-पुरुषभेद नाहीसा झाला तर काय होईल ह्यासंबंधानें त्यांनी उतारा दिला आहे तो असा :—

“ If woman's nature were really the same as that of man it would be a superfluity, a mere tautology. If women acquire the view that sex difference is only physical, and that mentally and spiritually they are of the same nature as men, and if they act on this assumption (thus giving life a one-sidedly masculine form) then our civilisation will sooner or later sink into utter confusion and chaos. — From an article in ' Die Frau. ’

[“ स्त्री निसर्गतःच जर पुरुषासारखी असती तर तिचें अस्तित्व निरर्थक व पुनरुक्तिभूत झालें असतें. स्त्रीपुरुषांतील भेद केवळ शारीरिक आहे आणि मानसिक व अध्यात्मिक दृष्ट्या स्त्रिया पुरुषांप्रमाणेच आहेत अशी स्त्रियांची कल्पना होऊन त्याप्रमाणें जर त्या वागूं लागल्या व अशा रितीनें जीवनाला एकांगी पुरुषी वळण प्राप्त झालें, तर आपल्या संस्कृतीत आज ना उद्यां गोंधळ माजून अनवस्था प्रसंग उद्भवेल. — Die Frau (स्त्री) या जर्मन मासिकांतील एका लेखावरून. ”]

स्त्रियांच्या अभ्यासक्रमाचा विचार करतांना स्त्री-पुरुषांमधील निश्चित भेद लक्षांत घेतला पाहिजे याविषयीं त्यांचें म्हणणें :— “ I do not, of course, maintain that the foregoing brief review of some of the results of the sex psychology gives us a clear-cut scheme. There is no such scheme. But if we should err in attempting too sharp a differentiation of the sexes, those err far more who believe, with the feminists, that sex distinction can safely be ignored in education and occupation. Red may fade imperceptibly into yellow. Nevertheless, there is such a thing as red and such a thing as yellow. And, however vague may be the border-land of mental and emotional sex distinctions, there is a masculine psychology and there is a feminine psychology, and these possess certain fairly well-defined qualities which I have sketched above. ”

[“मानसशास्त्रांतील स्त्री-पुरुषविषयक सिद्धान्तांपैकी कांहींचें आतांपर्यंत जें थोडक्यांत सिंहावलोकन केलें त्याच्या आधारे आपणांस (अभ्यासक्रमाची) एकादी पूर्णत्वानें सुनिश्चित योजना तयार करितां येईल असें माझें अर्थातच म्हणणें नाही. अशा प्रकारची योजना सांपडणार नाही. परंतु स्त्री-पुरुषांमध्ये अत्यंत सुनिश्चित भेद आंहे असें मानण्यांत जर आपण चूक करित असलोंच, तर स्त्रीपक्षपात्यांप्रमाणें ज्यांना असें वाटतें, कीं शिक्षण व व्यवसाय यांच्या बाबतीत विचार करितांना हा भेद लक्षांत घेण्याचें मुळींच कारण नाही, ते आपल्याहून अधिक मोठी चूक करित आहेत. तांबडा रंग फिकका होत होत कोणाच्याहि लक्षांत न येतां पिवळसर होऊन अखेरीस पिवळ्याशीं एकरूप होईल; तरी देखील तांबडा व पिवळा हे दोन वेग-वेगळे स्वतंत्र रंग आहेतच. त्याचप्रमाणें मनोरचना आणि भावना यांचे बाबतीत स्त्री-पुरुषांमधील सीमा कितीहि अस्पष्ट असली तरी प्रत्येकांत बरेच स्पष्टपणें दिसून येणारे कांहीं विशिष्ट गुणधर्म आहेत हे मीं वर दर्शाविलेंच आहे.”]

खऱ्या सामाजिक प्रगतीसंबंधानें त्यांचें मत :—

“The line of social progress consists in duly recognising the broad distinction of sex and so moulding the educational system that it shall bring to full fruition all the potentialities of human bipolarity. It is my charge against the existing system that it tends to obliterate the life-giving difference of sex, that it trains girls to imitate and compete with men, rather than to fulfil their own natural gifts and to rejoice in all their feminine potentialities, welcoming even such limitations as they may impose.”

[“स्त्रीत्व व पुरुषत्व यांमध्ये निःसंदेह भेद आहे ही गोष्ट ओळखून मानव-जातीच्या द्विमुखी घटनेत (human bipolarity) अन्तर्हित असलेल्या सर्व गुणांचा पूर्ण विकास होईल अशी शिक्षणपद्धति निर्माण करणें ही सुधारणेची खरी दिशा होय. प्रचलित शिक्षणपद्धतीवर माझा असा आक्षेप आहे कीं, तिच्या योगानें आखिल जीवनाला प्राणभूत असलेला स्त्री-पुरुषांतील भेद हळूहळू नाहीसा होतो; व मुली आपल्या स्त्रीत्वामध्ये ज्या शक्ति गर्भित आहेत त्यांबद्दल आनंद मानून, इतकेंच नव्हे तर स्त्रीत्वाबरोबर अवश्य येणाऱ्या नाना प्रकारच्या अडचणी आनंदानें पतकरून आपल्या निसर्गदत्त गुणांचा जो पूर्ण विकास करावयाचा तो न करितां पुरुषांची नकळ करण्यास व त्यांच्याशीं स्पर्धा करण्यासच मात्र शिकतात.”]

त्यांचें म्हणणें कीं, स्त्री श्रेष्ठ कीं पुरुष श्रेष्ठ हा प्रश्नच मुळीं संभवत नाही :—

“We must endeavour to cleanse our schools and colleges of those false modes of thought which cause every attempt to

make a wise distinction between the sexes to be regarded with suspicion as a probable attempt to assert male superiority. There is here no question at all of superiority or inferiority. In the light of male standards the female sex will certainly seem inferior. In the light of female standards the males would seem inferior. But if we adopt the comprehensive viewpoint of biology the sexes are seen to be equal in value while differing in function."

[“ स्त्री-पुरुषांत विवेकपूर्वक भेद करण्याच्या प्रत्येक प्रयत्नाकडे ‘हा पुरुषाचें श्रेष्ठत्व प्रस्थापित करण्याचा तर प्रयत्न नसेल ना?’ अशा संशयानें पाहण्याची प्रवृत्ति ज्या विचारसरणीमुळें होते त्या विचारसरणीची आपण आपल्या शाळांतून व कॉलेजांतून हकालपट्टी केली पाहिजे. या ठिकाणीं उच्चनीचत्वाचा मुळींच प्रश्न नाहीं. पुरुषांना लावावयाची कसोटी स्त्रियांना लावल्यास त्या केव्हांहि कमीच पडणार. तसेंच स्त्रियांना लावावयाची कसोटी पुरुषांना लाविली तर तेहि कमीच पडतील. परंतु या प्रश्नाकडे जर आपण जीवशास्त्राच्या व्यापक दृष्टीनें पाहिलें तर आपणांस असें दिसेल कीं, स्त्रीपुरुषांचीं कार्यक्षेत्रें भिन्न असलीं तरी दोघांची योग्यता सारखीच आहे.”]

मग स्त्रियांच्या शिक्षणाची योजना कशी करावी ?

“Dr. J. W. Harms, who has made a special study of the problem of adolescence in its relation to the internal secretions (the ductless glands) comes to the conclusion (in which he is supported by other students in the same field) that the conditions of growth for boys and girls are so widely different that we should remodel the educational system in order to bring it into line with our psychological knowledge. Girls should certainly not be prepared for the same examinations as boys, since this involves a forcing of the female nervous system at the wrong time. It is monstrous that girls should be thrust into the masculine educational scheme ... ; There are deep-going mental differences.

“We must not forget, he says, that the existing system of higher education, with all its examinations etc. was evolved in order to suit boyish needs and periods of growth, and is totally unsuited to girls. In the interests of national health and the happiness and well-being of the female half of the population, he considers it urgently necessary to set up a system

of girls' education (including special universities for women only) adapted to the specific psychology of woman."

["डॉ. जे. डब्ल्यू हार्म्स यॉर्नी अस्फुट यौवनावस्था व शरिरांतील अंतरस या विषयाचा (विशेषतः विनाल ग्रंथींचा) विशेष अभ्यास करून जो निष्कर्ष काढिला आहे (आणि जो त्याच विषयाचा अभ्यास करणाऱ्या इतर शास्त्रज्ञांनाहि मान्य आहे) तो असा की, मुलगे व मुली यांच्या वाढीचे नियम अगदीं भिन्न असल्यामुळे आषण आपल्या शिक्षणपद्धतीची पुनर्घटना करून ती मानसशास्त्रांतील सिद्धान्तांशीं सुसंगत केली पाहिजे. पुरुषांसाठींच म्हणून सुरू केलेल्या परीक्षांसाठीं मुलींना तयारी करावयास लावणें हें अगदीं अयोग्य आहे. कारण अशा शिक्षणानें भलत्याच वयांत मुलींच्या मज्जातंतुजालावर ताण पडणें अपरिहार्य होतें. पुरुषी शिक्षणपद्धतीत मुलींना लोटून देणें हें क्रूरपणाचें आहे; कारण उभयतांमध्ये मूलभूत असे मानसिक भेद आहेत.]

" ते म्हणतात की, उच्च शिक्षणाची प्रचलित पद्धति व तींत असलेल्या परीक्षा घैरेची योजना पुरुषांच्या गरजा व त्यांच्या वाढीचे विशिष्ट काल यांना अनुरूप होईल अशा रीतीनें केलेली असून ती मुलींच्या दृष्टीनें सर्वरवीं अयोग्य आहे, आणि म्हणून राष्ट्रीय आरोग्य आणि लोकसंस्थेचा अर्धा भाग जो स्त्रिया त्यांचें सुख व कल्याण हीं लक्षांत घेतां मुलींकरितां स्वतंत्र व त्यांच्या विशिष्ट मनोरचनेला अनुरूप अशा शिक्षणपद्धतीची योजना (या योजनेंत फक्त स्त्रियांकरितां काढलेल्या खास विश्वविद्यालयांचा अंतर्भाव होतो) तयार करणें हें त्यांच्या मते अत्यंत आवश्यक आहे. "]

ही जी प्रतिक्रियेची लाट पाश्चात्य देशांतून पसरत आहे तिला शास्त्रज्ञांचें किती पाठबळ आहे व ती निवळ धार्मिक विचारांच्या किंवा जुन्या रीतीभातींत रुळलेल्या लोकांच्या केवळ प्रतिगामी धोरणाचें प्रतिबिंब नसून पुरोगामी लोकांमधून तिचा उद्भव कसा झाला आहे, हें तो संबंध लेख व ह्यासंबंधाचे विचार ज्या पुस्तकांतून प्रसिद्ध होत आहेत तीं पुस्तके (उदाहरणार्थ Sex Psychology (sixth volume) by Havelock Ellis; Adolescence by Stanley Hall, two volumes; Ethics of Feminism by Wadia; and Feminism and Sex Extinction by Arabella Kenealy) वाचल्यावाचून कळणार नाही.

एवढा वेळपर्यंत ज्या विचारांचा ऊहापोह झाला त्यांचा मतितार्थ पुढील चार प्रमेयांत व्यक्त करतां येईल. मला या उद्योगाला प्रवृत्त करणारीं हींच चार प्रमेयें होत.

(१) आपण जबाबदार मानवी व्यक्ती आहों ही भावना व आपल्या

सामर्थ्याविषयी आत्मविश्वास ज्याच्या योगाने उत्पन्न होईल असे पुरुषसामान्य शिक्षण स्त्रियांना देणे.

(२) आपल्या देहाचे घटक ज्याप्रमाणे भिन्न भिन्न पेशी, त्याप्रमाणे समाज किंवा राष्ट्ररूप देहाचे घटक जी कुटुंबे ती जोमदार व मनोहर बनविणे मुख्यतः कुटुंबांच्या सूत्रधार ज्या स्त्रिया त्यांजवर अवलंबून आहे. कुटुंब ही संस्था ढळमळीत होईल अशी प्रवृत्ति स्त्रीवर्गात उत्पन्न होऊ देणे राष्ट्राला विघातक आहे, तेव्हा कुटुंबे, इंग्रजीत Home ह्या शब्दांत किंवा 'गृहिणी गृहमुच्यते' या वाक्यांत जो गर्भित अर्थ साठविला आहे तशी बनविण्याचे सामर्थ्य ज्या शिक्षणाच्या योगाने स्त्रियांमध्ये उत्पन्न होईल, असे शिक्षण त्यांना देणे.

(३) आपण राष्ट्रचा घटक आहो ही भावना ज्या शिक्षणाने उत्पन्न होईल असे शिक्षण स्त्रियांना दिले पाहिजे. त्याचप्रमाणे मुलांमुलींच्या कोंवळ्या अन्तःकरणांत, राष्ट्रीय भावनांचे बीज पेरणे, राष्ट्रांतील साधुसंतांविषयी पूज्यबुद्धि व पराक्रमी पुरुष (युद्धांत पराक्रम दाखविणारेच केवळ नव्हत) आणि तेजस्विनी स्त्रिया यांच्याबद्दल आदर उत्पन्न करणे हे अत्यंत नाजूक व पवित्र कर्तव्य राष्ट्रांतील आयांचे आहे. हे कर्तव्य उत्कृष्ट रीतीने बजावण्याचे सामर्थ्य ज्या शिक्षणाने अंगी येईल असे शिक्षण त्यांना देणे.

(४) काही कारणांनी आपण संसारांत पडू नये, असे ज्या स्त्रियांना वाटत असेल त्यांनी आपापलीं ध्येये ठरवून तीं ध्येये साध्य होण्याला ज्या शिक्षणाची जरूर असेल, ते शिक्षण त्यांनी अवश्य घ्यावे व आपली कर्तव्याची दिशा ठरवावी. अशा स्त्रियांचा लहानसा वर्गहि राष्ट्राच्या स्थैर्याला व प्रगतीला आवश्यक आहे. स्त्रियांनी अमुक करावे किंवा तमुक करू नये अशा रीतीचे कायद्याने किंवा समाजाने घातलेले निर्बंध साफ काढून टाकिले पाहिजेत. ह्या संबंधांत पुरुषांचे व स्त्रियांचे हक्क समान असावेत. कोणत्याहि स्त्रीला अमुक विद्या आपण शिकावी किंवा अमुक उद्योग आपण करावा असे वाटेले तर कायद्याची अगर समाजाची बंधने तिच्या मार्गांत आडवी येऊ नयेत. तथापि समाजस्थैर्यासाठी किंवा त्यांच्या शारीरिक व मानसिक घटनेचा विचार करितां सामान्यतः स्त्रियांनी कोणते शिक्षण घ्यावे व कोणते उद्योग करावे ह्याविषयांचा विचार होणे अत्यंत जरूरीचे आहे. सर्व प्रकारच्या विचारांना वाव मिळाला पाहिजे व त्या विचारांचे कृतीत प्रतिबिंब उठविणारी त्या विचारांना वाहिलेली माणसे पाहिजेत. अशा विचारांच्या व कृतींच्या झगड्यांतूनच उत्क्रान्तीची वाट गेलेली आहे.

जपानांतील स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीची माहिती देणाऱ्या छोटेश्वानी पुस्तकांतील उताऱ्यांत दिसून येणाऱ्या धोरणाने नरुसे यांनी १९०० साली काम सुरू केले व त्यांत त्यांना यशाहि फार चांगले आले. त्या पुस्तकांत १९१२ पर्यंतची हकीकत दिली

आहे. इतक्या मुदतीत त्या युनिव्हर्सिटीतून १२४३ स्त्रिया पदवीधर होऊन बाहेर पडल्या. १९०० सालाच्या पूर्वी सगळ्या जपान देशांत स्त्रियांचीं हायस्कूलें १२ होती तीं १९१२ त १८२ झालीं. इतकी विलक्षण प्रगति थोड्या काळांत झालेली पाहून आपणाहि त्यांनीं घालून दिलेल्या मार्गानें जावें असें मला वाटूं लागलें. ह्या त्यांच्या युनिव्हर्सिटीला सरकारची मदत अगर सरकारचें नियंत्रण नाही. राजकुलां-तील अगर सरकारी अधिकाऱ्यांची मदत आहे पण संघटित सरकारचा संबंध नाही. आपल्या देशांत असलीं कामें करणाऱ्यांच्या मार्गांत अनेक अडचणी आहेत याची जाणीव मला होती. अगोदर उच्च शिक्षण घेणाऱ्या स्त्रियाच फार थोड्या. त्यांत ज्या पदवीला अगर सर्टिफिकेटला सरकारी मान्यता नसेल अशा मार्गाकडे वळणाऱ्या स्त्रिया कितीतरी थोड्या सांपडणार. दुसरें आपणाजवळ पैसा नाही. आपली सामुग्री काय ती एक लहानसें हायस्कूल व स्वार्थत्यागानें काम करणारीं थोडींशीं योग्य माणसें. सुदैवानें सरकारची मदत मिळून अधिक यगार घेण्याची चट आमच्या आजन्मसेवकांस लागली नव्हती. अत्यंत थोड्या वेतनांत ते संतुष्ट होते व अशा कामाला ते खात्रीनें पुढें सरसावतील असा मला विश्वास होता. आपलीं वीस वर्षे स्त्रियांच्या ज्या संस्थांसाठीं खटपट करण्यांत गेलीं आहेत, त्याच संस्थांना निराळें वळण देण्याचा प्रयत्न करावा असें माझ्या मनानें घेतलें व जेव्हां ही इच्छा प्रवळ होऊं लागली तेव्हां आश्रमांतील आजन्मसेवकांजवळ ह्यासंबंधानें चर्चा करूं लागलों. त्यांची सहानुभूति मिळतांच आश्रमाच्या व्यवस्थापक मंडळाला कसें वळवावें हे विचार सुरू झाले. इतक्यांत माझे मित्र व आश्रमाचे आजन्मसेवक श्री. महादेव केशव गाडगीळ, बी. ए. ह्यांनीं अत्यंत उदार देणगी देण्याचें आश्वासन दिलें. त्यांनीं जें पत्र लिहिलें तें अक्षरशः येथें देतां.

“ रा. रा. धोंडो केशव कर्वे यांसी सा. न. वि. वि. आज कित्येक महिन्यां-पासून माझे मनांत विचार येत आहे कीं द्रव्यसंन्यास करावा. द्रव्याचा लोभ फार बंधनकारक आहे - उच्चतीचे मार्गांत आड येणारा आहे. म्हणून घडिलाजित धनापैकीं पत्नीचे व मुलीचे खर्चाला बेतावातानें पुरेल इतकेंच द्रव्य त्यांचे नांवें ठेवावें व दहा हजार रुपये देऊन टाकावे व स्वतःचा खर्च अगदीं आटोपशीर ठेवून त्याकरितां स्वकष्टानें मिळवावें. हे दहा हजार रुपये गुंतले असल्यामुळें एकदम हातीं येण्यासारखे नाहीत; तरी वाचादात्त झालें म्हणजे बरें अशा समजुतीनें हें पत्र आपणांस लिहीत आहे. दरवर्षास एक हजार प्रमाणें दहा वर्षांत ही रक्कम देईन. आनंदाची गोष्ट आहे कीं ह्या देणगीस पत्नीची व मुलीची संमति आहे.

ह्या रकमेचा उपयोग आपल्या “महाराष्ट्र बुडमेन्स युनिव्हर्सिटी” तील स्त्रियां-करितां पहिलें कॉलेज हिंगणें येथें स्थापन करणेचे कामीं व्हावा.

ह्या पत्राचा उपयोग आपलें इच्छेनुरूप करण्यास माझी हरकत नाही. कळ्यावें. लोभाची वृद्धि असावी हीच विनंती.

महिलाश्रम २१-१२-१५

आपला

महादेव केशव गाडगीळ

वरील देणगीस आमची पूर्ण संमति आहे.

पार्वतीबाई गाडगीळ

येसूबाई गाडगीळ ”

हें पत्र आल्याबरोबर प्रत्यक्ष उयोगाला लागलों. प्रथमतः श्री. गाडगीळ व हरि रामचंद्र दिवेकर यांच्या विचारानें एक सकर्णुलर पत्र तयार केलें व मी आणि दिवेकर असे दाभाड्याच्या तळेगांवीं श्रीयुत शिवराम विनायक शेवडे यांजकडे गेलों. त्यांची अनुमति मिळून आम्ही तिघे डॉ. भांडारकर यांजकडे गेलों. त्यांनींहि आम्हांस उत्तेजन देऊन अनुमतिदर्शक सही दिली. नंतर प्रो. भाटे, डॉ. ह. श्री. देव, श्रीमती रमाबाई रानडे, प्रो. द. ल. सहस्रबुद्धे व डॉ. पां. दा. गुणे ह्या व्यवस्थापक मंडळीच्या सभासदांची संमति मिळाली व सर्वानुमते ही सूचना पसंत झाली. सदर सकर्णुलर पत्र येणेंप्रमाणें:—“ रा. रा. व्यवस्थापक मंडळीचे सभासद यांस :—आज दोनतीन महिने माझे मनांत अशी कल्पना घोळत आहे की, जपान देशांतील “जपान बुइमेन्स युनिव्हर्सिटी” चे धर्तीवर हिंदुस्थानांत वेगवेगळ्या देशी भाषांतून शिक्षण देणाऱ्या स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीच्या स्थापन झाल्यावांचून स्त्रीशिक्षणाचा पाया भक्कम होणार नाही, आणि दुय्यम व उच्च शिक्षणाचा प्रसारहि व्हावा तितका झपाट्याने होणार नाही. स्त्रियांचें शिक्षण सर्वस्वी पुरुषांप्रमाणेंच होत आहे हें बरें नव्हे, व तें कांहीं बाबतींत तरी पुरुषांच्या शिक्षणाहून भिन्न असणें जरूर आहे. ही जी बऱ्याच विद्वानांची योग्य तक्रार आहे तिजकडे लक्ष देऊन आतां ह्या कल्पनांना मूर्त स्वरूप देण्याची वेळ आली आहे, असें मनांत येऊन खालील सूचना सर्व सभासदांपुढें ठेवीत आहे. तिचा विचार होऊन आपलें मत प्रदर्शित करणेची मेहेरबानी व्हावी.

“ ही सूचना आजच इतक्या घाईनें आपलेपुढें ठेवीत आहे याचें कारण असें की, माझे सहकारी गाडगीळ यांनीं मला सोबत जोडलेलें पत्र लिहून आणि सुंदर व उदार देणगी देऊन माझे विचारास मोठें पाठबळ दिलें. तसेंच मला येत्या सामाजिक परिषदेत अध्यक्ष या नात्यानें भाषण करावयाचें आहे. ती संधि ही योजना प्रकट करून तिला आपले राष्ट्रांतील विचारी लोकांची सहानुभूति मिळविण्यास अत्यंत योग्य आहे हाहि विचार मनांत आला. ती सूचना येणेंप्रमाणें :—

“सूचना :—महाराष्ट्रासाठी स्त्रियांची मराठी भाषेतून शिक्षण देणारी व इंग्रजी भाषा जीत आवश्यक विषय म्हणून शिकविली जाईल अशी युनिव्हर्सिटी स्थापन करण्याचा प्रयत्न अनाथबालिकाश्रमाचे मंडळीने करावा व त्या युनिव्हर्सिटीचे पहिले कॉलेज महिलाश्रमाला जोडून जितक्या त्वरेने काढतां येईल तितके काढावे. ह्या गोष्टींचा सांगोपांग विचार जानेवारी महिन्यांत व्यवस्थापक मंडळीचे सभेत व्हावा.

पुणे, ता. २३ डिसेंबर १९१५

धांडो केशव कर्वे ”

इतक्यांतच आणखी एक आनंदाची गोष्ट घडली. कु. कृष्णाबाई ठाकूर यांनी २४ तारखेस पत्र लिहून कळविले की “प. वा. बळवंत गोविंद गोडबोले यांच्या स्मरणार्थ मी कांहीं रक्कम जमविलेली आहे. तरी त्यांच्या नावाने लायबरी बनविण्यासाठी ४००० रुपये देण्याची माझी इच्छा आहे.” (ह्या रकमेपैकी पुढे १९०० रुपये मिळाले.)

हे सर्व होते तों डिसेंबरची २५ तारीख आली. प्रो. वासुदेवराव पटवर्धन यांच्या मदतीने मी माझे भाषण अगोदरच तयार केले होते ते ‘इंडियन सोशल रिफॉर्म’ चे संपादक मि. के. नटराजन् यांस दाखविले. यांचेबद्दल मला विशेष प्रकारचा आदर फार वर्षांपासून होता व अजूनहि आहे. माझे भाषण सुधारून देण्यासाठी मी त्यांना विनंती केली व ती त्यांनी मान्य केली. स्त्रीशिक्षणाबद्दलचे माझे विचार व स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीची योजना त्यांना बिलकूल पसंत पडली नाही व तेव्हांच त्यांनी आपली नापसंती स्पष्ट शब्दांनी व्यक्त केली. त्यांचेकडून मला उत्तेजन मिळेल असे वाटत होते पण माझी निराशा झाली. त्यांचे तसे प्रामाणिक मत होते व पुढे ते त्यांनी आपल्या ‘रिफॉर्म’ मध्येहि स्पष्टपणे व्यक्त केले. माझ्या भाषणांत आश्रमाचे व्यवस्थापक मंडळीनेहि योजना पसंत केली आहे व अशा प्रकारची युनिव्हर्सिटी काढण्याचा प्रयत्न केला जाईल असेहि मी सांगून टाकिले होते. हे माझे भाषण चोहोंकडे प्रसिद्ध झाल्यानंतर सुमारे दोन महिन्यांनी मिस मार्गारेट ई. राबर्ट्स, हेड मिस्ट्रेस, गर्ल्स ग्रामर स्कूल, ब्रॅडफोर्ड यांनी मला एक पत्र लिहिले की आमच्या टीचर्स असोसिएशनच्या सभासदांना तुमच्या भाषणाच्या प्रती वांटावयाच्या आहेत तरी त्याच्या प्रती शिल्लक असल्यास दिडशें पाठवून घ्याव्या व किंमत कळवावी. प्रती शिल्लक नसतील तर दुसरी आवृत्ति काढून प्रती पाठवाव्या. खर्च देण्यांत येईल. त्याप्रमाणे भाषणाची दुसरी आवृत्ति आर्यभूषण छापखान्यांतून काढून घेतली व त्यांजकडे प्रती पाठविल्या. ह्या आवृत्तीचा खर्च कबूल केल्याप्रमाणे त्यांनी दिला. आतां माझेजवळ त्याची एकच प्रत शिल्लक आहे.

जपानांतील स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीची माहिती देणारं छोटेखानी पुस्तक कोणी पाठविलें ही जिज्ञासा वाचकांस झालेली असेल, ती तृप्त केली पाहिजे. बनारसचे जमीनदार सुप्रसिद्ध दानशूर बाबू शिवप्रसाद गुप्त यांनीं सुमारे चार वर्षांनंतर पत्र पाठवून कळविलें कीं, तें पुस्तक मीं व माझे मित्र कलकत्त्याचे प्रो. विनयकुमार सरकार ह्यांनीं पाठविलें होतें. त्या पत्रांत आमचीं नांवां प्रसिद्ध करूं नयेत असें लिहिलें होतें. पुढें ते वेळगांव काँग्रेसनंतर परत जात असतां पुण्यास आले, तेव्हां भेटीचे प्रसंगीं आपलीं नांवां सांगण्यास प्रतिबंध करूं नये अशी त्यांस विनंती केली व ती त्यांनीं मान्य केली.

४. महिला-विद्यापीठाची गर्भावस्था

सामाजिक परिषदेतील भाषण झाल्यानंतर मी स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीची म्हणजे विद्यापीठाची घटना करण्याच्या उयोगाला लागलों. येथील सुमारे चौदापंधरा मंडळींची सभा या गोष्टीची चर्चा करण्यासाठीं फर्ग्युसन कॉलेजांत भरविली. ह्यांपैकीं सुमारे एक तृतीयांश मंडळी ह्या प्रयत्नाला प्रतिकूल होती. विरोधकांत डॉ. परांजपे व हरिभाऊ आपटे हे असल्याचें स्मरतें. डॉ. परांजपे यांनीं आपलें प्रतिकूल मत अगोदरच व्यक्त केलेलें होतें. माझें एक लहानसें इंग्रजी चरित्र त्यांनीं लिहिलें, तें सामाजिक परिषदेच्या आधीं एक दोन दिवसच प्रसिद्ध झालें होतें. परिषदेंत स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीच्याबद्दल माझी तरफदारी चालली होती व त्याच वेळीं हीं पुस्तकें परिषदेच्या मंडपांत व बाहेर विकलीं जात होतीं. सदर पुस्तकांत *Festina lente* असें एक लॅटिन वचन असून त्याचें इंग्रजींत भाषांतर *hasten slowly* (इतकी घाई करूं नका) असें दिलें होतें. त्यांच्या सल्ल्याचा हेतु हा होता कीं, अजून आश्रमाला चांगलें स्थैर्य यावयास पाहिजे तें येऊं या व मग दुसरा उद्योग हातीं घेण्यास आपणांस ठीक पडेल. त्या सभेतील दुसऱ्या तृतीयांश मंडळींपैकीं कांहींचा कल प्रतिकूल मताकडे व कांहींचा अनुकूल मताकडे होता. राहिलेला एक-तृतीयांश मात्र अनुकूल असून, प्रयत्न करून पाहण्यास हरकत नाही, अशा मताचा होता. प्रो० केशवराव कानिटकर व प्रो० हरिभाऊ लिमये यांची पूर्ण सहानुभूति मिळाली. या उयोगाला पहिलें द्रव्याचें साहाय्य प्रो० कानिटकर यांजकडून मिळालें. ही सभा आटोपल्याबरोबर त्यांनीं मला आपल्या घरीं नेलें व तीनशें रुपयांच्या नोटा माझ्या हातांत दिल्या. ही सभा विद्यापीठासंबंधीं अनेक गोष्टींची चर्चा करण्यासाठीं बोलाविली होती. तींत ठराव नव्हते किंवा कांहीं निश्चित योजना ठरवावयाची नव्हती. मीं मात्र निश्चय केला होता कीं, लोकमत कसेंहि असो, ह्या कामीं आपली

शिकस्त करावयाची. ह्या सभेत युनिव्हर्सिटी महाराष्ट्रासाठी असावी; दरसाल दहा रुपये वर्गणी देणाऱ्या अगर् तीनशें रुपये देणगी देणाऱ्या पदवीधरांचा एक मतदार-संघ करावा; व पांच रुपये वार्षिक वर्गणी अगर् दीडशें रुपये देणगी देणारांचा दुसरा मतदारसंघ करावा; वगैरे कांहीं गोष्टी बऱ्याच मंडळींना मान्य झाल्या.

ह्या सर्व गोष्टी आश्रमाच्या व्यवस्थापक मंडळीला मान्य होऊन त्यांना आश्रमाच्या असाधारण सभेकडून मंजुरी मिळावयास पाहिजे होती. सदर मंजुरी मिळविण्यासाठी व्यवस्थापक मंडळीची सभा १९ जानेवारी १९१६ रोजी फर्ग्युसन कॉलेजांत भरली. त्यावेळीं चारपांच इतर मंडळींनाहि बोलाविलें हातें, व कुमारी कृष्णाबाई ठाकूर, प्रो. के. रा. कानिटकर, प्रो. ह. गो. लिमये व प्रो. विजापूरकर ही मंडळी हजर होती. या सभेत नवीन काढावयाच्या संस्थेस “महाराष्ट्र शारदापीठ” हें नांव सुचविण्यांत आलें; व उद्देश आणि सेनेटचे सभासद निवडण्यासाठी कांहीं नियम पसंत करण्यांत आले. प्रो. फर्वे, प्रो. भाटे, प्रो. कानिटकर, प्रो. लिमये, श्री. न. चिं. केळकर व श्री. म. के. गाडगीळ ह्या सहा गृहस्थांची प्रोव्हिजनल कमिटी स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीसाठीं जखर त्या गोष्टी करण्यासाठीं नेमावी, अशी शिफारस आश्रमाच्या सभासदांच्या असाधारण सभेला करण्याचें व ही असाधारण सभा १३ फेब्रुवारी १९१६ रोजी भरविण्याचें ठरलें.

मध्यंतरी महत्त्वाच्या गोष्टी घडून आल्या. त्यावेळीं हिंदुस्थानसरकारच्या कौन्सिलांतील सर शंकरन् नायर यांजकडे विद्याखातें सोपविलें होतें. तेव्हां त्यांना ही कल्पना कशी काय आवडते हें पाहण्यासाठीं त्यांजकडे डेप्युटेशन घेऊन जावें असें आम्हीं ठरविलें व पत्र लिहिलें. त्यांनीं कळविलें की, “हिंदु युनिव्हर्सिटीच्या पायाचा दगड बसविण्याच्या समारंभाला आम्हांस जावयाचें आहे. तरी बनारस येथें तुम्ही आमची भेट घ्या.” आम्हांस हें सोयीचें झालें. कारण कलकत्यापर्यंत जाण्याच्या ऐवजीं बनारसपर्यंत जाऊन काम झालें व समारंभ पाहण्यास मिळाला. मी, हरिभाऊ दिवेकर व कृष्णाबाई ठाकूर अशीं डेप्युटेशनच्या स्वरूपांत बनारस येथें जाऊन सर शंकरन् नायर यांस भेटलों. त्यांना कल्पना बरी वाटली व तुमचें काम कांहीं स्वरूपाला आल्यानंतर पाहतां येईल असें त्यांनीं सांगितलें.

प्रो. पं. का. तेलंग ह्यांनीं मला डॉ. विझांट यांजकडे नेलें. त्यांना ही योजना फार आवडली व “युनिव्हर्सिटी केवळ महाराष्ट्रासाठीं न काढतां तिला व्यापक स्वरूप द्या” अशी सल्ला त्यांनीं व प्रो. तेलंग यांनीं दिली. डॉ. विझांट यांनीं त्याच वेळीं दीडशें रुपयांचा चेक दिला. दुसऱ्याहि कित्येक गृहस्थांशीं बोलणें झालें व बऱ्याच मंडळींना हा विचार पसंत पडला. तेथून परत येतांना आम्ही अलाहाबादेस आलों व कायस्थ पाठशाळेचे प्रिन्सिपल बी. संजीवराव यांजकडे उतरलों. तेथें एक सभा होऊन त्या सभेत स्त्रियांच्या शिक्षणावर व स्त्रियांचे युनिव्हर्सिटीसंबंधानें आमचीं भाषणें झालीं.

पूर्वी योजिल्याप्रमाणे आश्रमाच्या मंडळीची असाधारण सभा १३ फेब्रुवारी १९१६ रोजी झाली व त्या सभेत " भारतवर्षीय महिला-विद्यापीठ " अथवा " इंडियन् वुइमेन्स युनिव्हर्सिटी " हें नांव सुचविण्यांत आलें व व्यवस्थापक मंडळीच्या शिफारसीप्रमाणें प्रोव्हिजनल कमिटी कायम करण्यांत आली. आणि श्री. गाडगीळ ह्यांना त्या कमिटीचे सेक्रेटरी नेमण्यांत आलें. सेनेट व सिंडिकेट नेमली जाऊन त्यांचे स्वाधीन चार्ज होईपर्यंत प्रोव्हिजनल कमिटीनें काम करावें असें ठरलें. त्या सभेनें पूर्वी दिलेली मतदारांबद्दलची योजनाहि पसंत केली.

प्रोव्हिजनल कमिटीनें लोकांपुढें ठेवण्यासारखी विद्यापीठाच्या घटनेसंबंधी तात्पुरती योजना तयार केली व लोकांना भेटून त्यांची सहानुभूति व मदत मिळविण्याचें काम जारिनें सुरू करण्याची वेळ आली. एका बाजूला स्त्रियांना पुरुषांसारखेंच शिक्षण पाहिजे व तें इंग्रजीतूनच दिलें पाहिजे असें म्हणणारे पाश्चात्य शिक्षणांत फार पुढें गेलेले लोक होते व अजून आहेत. दुसऱ्या बाजूला जुन्या मताचे लोक. यांना हायस्कूलचें किंवा कॉलेजचें शिक्षण स्त्रियांना सुळीच नको होतें. सुशिक्षितांमध्ये सुद्धा अशा विचारांचे लोक बरेच आहेत. आम्हांला ह्या दोन पंथांच्या लोकांच्या मधून मार्ग काढावयाचा होता. वास्तविक हिंदुस्थानांतील पुरुषांच्या शिक्षणाचा अभ्यासक्रमहि त्यांना योग्य होईल असा नव्हता व नाही. पाश्चात्य युनिव्हर्सिटीच्या वळणावर, इंग्रजी भाषेला फाजील महत्त्व देऊन अभ्यासक्रम ठरविलेला आहे, तोच सरसकट सर्व स्त्रियांवर लादणें अत्यंत अनिष्ट आहे. पण या कित्येक लोकांचें म्हणणें की, "पुरुषांचा अभ्यासक्रमच चांगला सुधारण्याचे प्रयत्न करा व तोपर्यंत पुरुषांचेंच शिक्षण स्त्रियांना मिळूं या." अशा मताच्या बऱ्याच लोकांनीं केवळ माझ्या पूर्वीच्या कामाकडे व ह्या नवीन कामांतील उत्साहाकडे पाहून, ह्या कारणांला मदत केली आहे. आमच्या सेनेटमध्ये सुद्धा अजून अशा मताचे काहीं लोक असावेत असें वाटतें. ज्यांना मनाचा कल, काळ व द्रव्य यांची अनुकूलता असेल त्यांनीं पुरुषांचेंच शिक्षण घेण्यास हरकत नाही. ह्यासंबंधानें माझ्या सामाजिक परिषदेच्या भाषणांतील पुढील उतारे माझे मत स्पष्ट करतील :—

" Those women who have the time, money and inclination and can afford to go high enough on this ladder are welcome to follow these courses of study and our society will be better for them. "

[" ज्या स्त्रियांना काल, द्रव्य व मनःप्रवृत्ति यांची अनुकूलता असेल आणि या शिडीवर बरेच उंच जाण्याचें ज्यांना सामर्थ्य असेल त्यांनीं खुशाल हा अभ्यासक्रम स्वीकारावा; त्यापुढें आपल्या समाजाचें हितच होईल. "]

“I do not mean that the way should be rigorously barred against those whose ambition would be to beat men on their own ground and compete with them for prizes and honours in the existing Universities. Those who would be in a position by intellectual, physical and financial equipments to do so would certainly be glorious ornaments to their kind and also to the whole community in the present conditions.”

[“पुरुषांच्याच क्षेत्रांत त्यांच्यावर ताण करणे व हल्लींच्या विश्वविद्यालयांतील पारितोषिकें मिळविणें व बहुमान संपादन करणें यांमध्ये पुरुषांशीं स्पर्धा करणें ही ज्यांची महत्त्वाकांक्षा असेल अशा स्त्रियांना प्रचलित अभ्यासक्रम घेण्याच्या कार्मीं सक्त मज्जाव व्हावा असें माझे म्हणणें नाहीं. हें शिक्षण घेण्याची ज्यांची बौद्धिक, शारीरिक व सांपत्तिक पात्रता असेल अशा स्त्रिया म्हणजे वर्तमान परिस्थितीत केवळ स्त्रीजातीचेंच नव्हे तर सर्वसामान्य समाजाचें उज्ज्वल भूषण होत. ”]

ह्यावरून असें मात्र कोणी समजू नये कीं, बुद्धिमान स्त्रियांनीं पुरुषांचेंच शिक्षण घ्यावें असें मला वाटतें. उलट परकीं बुद्धिमान स्त्रियांना आमच्या युनिव्हर्सिटीत शिक्षण घेऊन आपलें ज्ञान वाटेल तितकें वाढवितां येईल व समाजोपयोगी कामें करतां येतील असें माझे मत आहे; तथापि रुळलेल्या मार्गिनिं जाण्याची व राजमान्य पदवीचें शिक्षण घेण्याची प्रवृत्ति सामान्यतः आढळून येणारच; तेव्हां अशा प्रवृत्तीच्या कांहीं बुद्धिमान स्त्रिया तिकडे गेल्यास त्यांत विशेष वावणें नाहीं. पण सामान्य बुद्धीच्या स्त्रियांनीं पुरुषांच्या युनिव्हर्सिटीकडे वळणें हें मात्र केवळ आत्मघातकीपणाचें आहे असें म्हटल्यावांचून मला राहवत नाहीं.

वर्तमानपत्रांतून अगर मासिकांतून लेख लिहिणें, सभांतून भाषणें करणें, आपल्या जबाबदारीवर कांहीं कामें अंगावर घेऊन तीं चालविणें वगैरे गोष्टीत महिलाविद्यापीठाच्या पदवीधर स्त्रिया इतर विद्यापीठाच्या पदवीधर स्त्रियांहून रतिमात्र कमी पडणार नाहींत; किंवा ह्या कार्मीं मातृभाषेचा विशेष अभ्यास झाल्यानें व सर्व विषय मातृभाषेंतून शिकल्यानें महिलाविद्यापीठाच्या पदवीधरांनाच या कार्मीं अधिक पात्रता येऊं शकेल. इंग्रजींतून सर्व विषय शिकून व पुरुषांप्रमाणेंच सर्व शिक्षण घेऊन बाहेर पडलेल्या मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या हिंदु पदवीधर स्त्रियांनीं इंग्रजी भाषणें केलीं आहेत अगर लेख लिहिले आहेत असें फारसें आढळत नाहीं. मनावर संस्कार होण्याच्या व उपयुक्ततेच्या दृष्टीनें महिलाविद्यापीठाचें शिक्षणच अधिक परिणामकारक होईल व होतें असें माझे ठाम मत आहे.

युनिव्हर्सिटी काढण्याचें कायमचें ठरून प्रोव्हिजनल कमिटी कायम होऊन काम सुरू झाल्यावर हिंदुस्थानांतल्या व इंग्लंडांतल्या कांहीं वजनदार लोकांना पत्रें लिहून त्यांची सहाजुभूति मिळवितां आल्यास पाहावी असें मनांत आलें व अशा

गृहस्थांकडे पाड्या भाषणाची एक प्रत, प्रोव्हिजनल कमिटीने काढलेले छापील विनंतीपत्र व स्वतः लिहिलेले एक पत्र, अशीं रवाना केलीं. त्यांपैकीं तीन गृहस्थांनीं विशेष उत्तेजनपर उत्तरें पाठविलीं त्यांतील उतारे येथें देणें इष्ट वाटतें. डॉ. रवीन्द्रनाथ टागोर हे २५ मार्च १९१६ च्या पत्रांत लिहितात :—

“ I am greatly interested in your proposal for a Women's University where education should be given through the Vernaculars. I agree with the arguments given in your printed circular both for the necessity of such an institution and also the urgency of starting it without passing through the elaborate process of delay in order to secure the Government recognition. It is far better that you should win it at the end, than pray for it in the beginning.

“ I am afraid I cannot sign the paper you enclose under any of its heads. All my available income must be given to my own school at Shantiniketan. At the same time I would wish to give you any moral support I can in your endeavours which have my heartiest sympathy. ”

[“ मातृभाषा ही बोधभाषा ठेवून आपण स्त्रियांकरितां एका विश्वविद्यालयाची जी योजना केली आहे तिच्याकडे माझे बरेंच लक्ष आहे. अशा प्रकारच्या संस्थेच्या आवश्यकतेविषयींचे, तसेंच सरकारी मान्यता मिळविण्याचे खटाटोपांत व्यर्थ कालक्षेप न करितां तिचें काम ताबडतोब चालू करण्याविषयींचे, आपण काढिलेल्या छापील पत्रकांतील सर्व युक्तिवाद मला पसंत आहे. आरंभापासून मान्यतेसाठीं याचना करित बसण्यापेक्षां ती शेवटीं हक्कानें प्राप्त करून घेणें हें अधिक श्रेयस्कर आहे.

“ आपण पाठविलेल्या पत्रकांत निर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याहि सदरांत मला माझे नांव देतां येणार नाही असें वाटतें. मजपाशीं उपलब्ध असलेलें सर्व द्रव्य मला शांतिनिकेतनांतील माझ्या स्वतःच्या शाळेस द्यावें लागणार आहे; तथापि तुमच्या प्रयत्नांबद्दल माझी मनापासून सहानुभूति असून शक्य तितकें नैतिक पाठबळ तुम्हांस देण्याची माझी इच्छा आहे.”]

डॉ. एच्. ए. एल्. फिशर, व्हाइस चान्सेलर, शेफील्ड युनिव्हर्सिटी, हे एका पब्लिक सर्व्हिसेस कमिशनचे मेंबर असतांना हिंदुस्थानांत आले होते व त्यांनीं सर महादेव चौबळ यांचेबरोबर येऊन आश्रमाला भेट दिली होती. हे आपल्या ८ मे १९१६ च्या पत्रांत लिहितात :—

“ I am very greatly interested in the outline scheme for an

Indian Women's University which you have been kind enough to send me. The establishment of a university for women would put the crown upon the noble work which you are doing in India for female education and from the bottom of my heart I wish you every success. Doubtless you will meet with obstacles, but these your moral courage will assuredly overcome. May every success attend your efforts."

“ स्त्रियांच्या विश्वविद्यालयासंबंधीच्या योजनेची जी रूपरेषा आपण मजकडे पाठविली तिच्याकडे माझे बरेच लक्ष वेधलेलं आहे. आपलं हिंदुस्थानांत स्त्रीशिक्षणाचें जें महत्त्वाचें कार्य चालू आहे त्यावर आपण स्त्रियांकरितां एका विश्वविद्यालयाची स्थापना करून कळसच चढवीत आहांत. आपणांस पूर्ण यश लाभो असें मी अगदीं मनापासून इच्छितों. आपणांस आपल्या मार्गांत अडचणी येणारच; परंतु आपण आपल्या नैतिक सामर्थ्याच्या बळावर त्या दूर कराल अशी माझी खात्री आहे. आपणांस आपल्या प्रयत्नांत पूर्ण यश येवो. ”

डॉ. फिशर ह्यांनीं सर महादेव चौबळ ह्यांच्या विनंतीवरून १९२५ सालीं महिलाविद्यापीठाच्या पदवीदान-समारंभाच्या वेळचें भाषण लिहून पाठविलें होतें.

मि. सी. एफ. अँड्र्युज हे आपल्या ६ जून १९१६ चे पत्रांत लिहितात :—
“ I have been very deeply interested in the papers you have sent me about the women's University and I do indeed congratulate you on the wonderful start you have made and the splendid lines you have laid down. I wish so much I had many thousands of rupees that I could give to it, but I am now without money of my own.”

[“ स्त्रियांच्या विश्वविद्यालयासंबंधाचीं जीं पत्रकें आपण मजकडे पाठविलीं तीं मला विशेष आषडलीं. आपण केलेला प्रारंभ मोठा कौतुकास्पद असून आपण घालून दिलेले मार्ग प्रशस्त आहेत; आणि या दोहोंबद्दल मी आपलें खरोखर फार अभिनंदन करितों. आपल्या कार्याला मदत देण्याकरितां मजपाशीं हजारों रुपये असते तर काय बहार झाली असती ! परंतु आतां मजपाशीं स्वतःचा असा पैसा राहिला नाहीं. ”]

कांहीं मंडळींनीं आपले विरुद्ध विचारहि कळविले होते, आश्रमाला व महिला-विद्यालयाला मोठी मदत करणारे श्री. सीताराम नारायण पंडित व त्याचप्रमाणें आश्रमासाठीं २००० रुपये स्कॉलरशिपसाठीं देणारे गृहस्थ श्री. नारायण गणेश देशपांडे यांनीं स्त्रियांचे युनिव्हर्सिटीची आवश्यकता नाहीं असे अभिप्राय कळविले होते.

लोकमान्य टिळकांची या उद्योगाला सहानुभूति मिळाल्यास पाहावी म्हणून

मी प्रयत्न केला, पण यश आलें नाहीं. त्यांचें म्हणणें असें पडलें, कीं हल्लींच्या शिक्षणानें आम्ही जसे संशयवादी (Sceptic) बनलों आहों तशाच स्त्रिया बनतील व आमच्या गृहसौख्याचा नाश होईल.

विद्याखात्यांतील बऱ्याच वरच्या दर्जाच्या हुद्यावर असणाऱ्या एका युरोपियन गृहस्थांनीं आपला निषेध खालील कडक शब्दांत व्यक्त केला होता :—

“ Starting such a University would mean prostituting the high ideals which go with the idea of a University.”

[“ असलें विश्वविद्यालय स्थापन करणें म्हणजे ‘ विश्वविद्यालय ’ या शब्दानें ध्वनित होणाऱ्या उच्च ध्येयांपासून च्युत होणें होय.”]

स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीच्या विरुद्ध असणारे आपले विचार आपल्या जवळ न ठेवतां ते वृत्तपत्रांतून अगर मासिकांतून प्रसिद्ध करणारे थोडे गृहस्थ होते. त्यांत इंडियन सोशल रिफॉर्मर पत्रानें पुढाकार घेतला होता. स्वतःचे प्रतिकूल अभिप्राय देणें चाललेंच होतें, पण इतरांच्या विरोधक लेखांचेहि उतारे त्या पत्रांत येत होते.

२७ फेब्रुवारी १९१६ च्या अंकांत त्या पत्राचे संपादक लिहितात :—

“ The immense personal devotion and sacrifice which enabled him (Prof. Karve) to make the Hindu Widows' Home at Poona what it is to-day, are bound to make any project which he conceives, if not a success, at least a serious distraction hampering progress, along established lines. We do not think that the scheme will succeed; it certainly does not deserve to succeed. What it may do is to lead to divided counsels and to further postponement of progress along established lines. We can only hope that the diversion created by Prof. Karve's scheme will be over by the time the war comes to an end, when Government may be expected to do something. ”

[“ स्वतःची पूर्ण निष्ठा व मोठा स्वार्थत्याग या गुणांच्या बळावर त्यांना (प्रो. कर्व्यांना) पुणें येथील अनाथबालिकाश्रम नांवाच्या संस्थेला तिचें आजचें स्वरूप प्राप्त करून देतां आलें. याच गुणांच्या जोरावर त्यांनीं मनांत आणलेली कोणतीहि योजना यशस्वी झाली नाहीं, तरी तीमुळें प्रचलित मार्गासंबंधानें बुद्धिभेद उत्पन्न होऊन चालू असलेल्या प्रगतीला विघ्न मात्र खास होईल. ही योजना यशस्वी होईल असें आम्हांस वाटत नाहीं व ती यशस्वी होण्याच्या योग्यतेचीहि खचित नाहीं. तिच्या योगानें एवढें मात्र होण्याची भीति आहे कीं, मतांमतांचा गलबला माजून रुळलेल्या मार्गानें चालू असलेली प्रगति आणखी लांबणीवर पडेल. आम्हांला एवढीच आशा

वाटते कीं प्रो. कर्वे यांच्या योजनेनें उत्पन्न झालेली खळबळ युद्ध संपण्याच्या सुमाराला नाहीशी होईल. त्या वेळीं सरकार कांहींना कांहीं करील अशी आशा करण्यास हरकत नाही.”]

ता. १२ मार्च १९१६ च्या अंकांत पुढील मजकूर आहे:— “ It is because we are sure that notwithstanding Professor Karve's excellent intention the new project will act as a stumbling block in the way of women's education that we have felt ourselves constrained to express our disbelief in it in unmistakable terms. ”

“ प्रो. कर्वे यांचे हेतु कितीहि चांगले असले तरी त्यांच्या नवीन योजनेनें स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या मार्गांत मोठी घांड आडवी येणार आहे, अशी आमची खात्री आहे आणि म्हणून त्या योजनेसंबंधीं आम्हांला वाटणारा अविश्वास अगदीं असंदिग्ध रितीनें व्यक्त करणें आम्हांला भाग पडत आहे. ”

कोणतीहि नवीन कल्पना निघाली कीं तिजबद्दल अनुकूल व प्रतिकूल असे विचार प्रकट व्हावयाचेच. विरोधी विचार प्रदर्शित करण्याचें व त्यांच्या प्रसारार्थेहि काम केवळ सद्बुद्धीनेंच होत होतें, त्यांत व्यक्तिविषयक द्वेष नसून हा प्रयत्न समाज-हिताला व स्त्रियांच्या उन्नतीला विघातक आहे अशी प्रामाणिक समजूतच त्यांत होती, असें स्पष्ट दिसत होतें; म्हणून अनुकूल अभिप्रायांनीं हुरळून न जातां व प्रतिकूल अभिप्रायांनीं हताश न होतां ठेवतां येईल तितकी समतोल वृत्ति ठेवण्याचा मी यत्न करित होतो.

कोणतेहि नवीन विचार समाजाच्या हिताचे आहेत कीं अहिताचे आहेत हें पुष्कळ वर्षांच्या अनुभवानें ठरावयाचें असतें. तेःहां प्रत्येकानें आपल्या समजुती-प्रमाणें राष्ट्रकार्य करित रहावें हाच उत्तम मार्ग.

आश्रमाचे खास सभेची मंजुरी मिळून प्रोव्हिजनल कमिटी स्थापन झाल्याबरोबर नेटानें काम करण्याची वेळ आली. मीं प्रथम पुण्यांत आणि मुंबईत पुष्कळ लोकांना भेटून त्यांना मतदारसंघांत दाखल केलें व नंतर महात्मा गांधी पुण्यास आले असतां त्यांची गांठ घेतली. त्यावेळीं त्यांना फुरसत नसल्यामुळे ह्यासंबंधानें विचार करण्यासाठीं त्यांनीं मला मुंबईस बोलाविलें. मी त्यांना सर्व्हॅन्स ऑफ इंडिया सोसायटीतील सेवक श्री. चितळिया यांचेबरोबर गांवदेवीत राहणाऱ्या त्यांचे मित्रांच्या घरी रात्री साडेआठ्याच्या सुमारास भेटलों. उच्च शिक्षणांत सुद्धां मातृभाषेला बोल-भाषा करणें, गणितविषय ऐच्छिक ठेवणें, फक्त अंकगणित मात्र आवश्यक ठेवणें, प्रपंचशास्त्र व आरोग्यशास्त्र हा विषय आवश्यक ठेवून स्त्रियांना योग्य असा अभ्यासक्रम ठरविणें वगैरे सर्व भाग त्यांस पसंत पडले. पण इंग्रजी हा विषय आम्हीं आवश्यक

ठेविला होता हे त्यांस पसंत पडलें नाहीं. उच्च शिक्षणांतसुद्धां इंग्रजी हा विषय ऐच्छिकच ठेवावा असें त्यांचें म्हणणें होतें. हें आम्हांस पटेना. तेव्हां आपण हा आग्रह धरला तर आम्हांस आपल्या सहानुभूतीशिवाय काम करणें भाग पडेल असें मीं त्यांस सांगितलें. महात्मा गांधी हे कोणत्याहि महत्त्वाच्या विषयावर एकदम कायमचें मत न देतां विचार करूनच काय तें ठरवितात. कांहीं वेळ विचार करून ते म्हणाले, “ कर्वे, तुम्हींच आहांत म्हणून मी आपला आग्रह सोडतां. पण माझे मत पहिल्याप्रमाणेंच म्हणजे इंग्रजी हा विषय स्त्रियांच्या उच्च शिक्षणांत सुद्धां ऐच्छिक ठेवावा असेंच आहे, तथापि तुमचा उद्योग चांगला आहे व त्या कामीं मदत करण्याची माझी इच्छा आहे.” लागलेंच त्यांनीं दरसाल दहा रुपये देऊन मतदार होण्याचें कबूल केलें. महात्मा गांधीकडून मला द्रव्याची मदत नको होती; मला त्यांचा नैतिक पाठिंबा पाहिजे होता, परंतु त्यांनीं आपली वर्गणी देण्याबद्दल आग्रह धरला, व दरसाल रिपोर्ट पाठवून ती वसूल करीत जा म्हणून सांगितलें व त्याप्रमाणें आम्हीं ते तुरुंगांत जाईपर्यंत केलें. नंतर मात्र वर्गणीसाठीं मीं त्यांना त्रास दिला नाहीं. त्यांची वर्गणी जमा होऊन त्यांचें नांव आमचे मतदारांत येत असतें. मग मी त्यांजबरोबर अहमदाबादेस गेलों. तेथें महात्माजींच्या अध्यक्षतेखालीं माझे स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीसंबंधानें व्याख्यान झालें. त्या व्याख्यानांत विशेष गोष्ट ही घडली कीं, मिस चत्र ह्या युरोपियन बाई तेथील फीमेल ट्रेनिंग कॉलेजच्या प्रिन्सिपल होत्या, त्यांना ही कल्पना पसंत पडून त्या सामान्य संघाच्या मतदार झाल्या व पुढें त्यांनीं एकदम दीडशें रुपयांची देणगी दिली. महात्माजींच्या पाठिंब्यामुळें अहमदाबादेत वर्गणीहि बरीच मिळाली. अशा रीतीनें ह्या संस्थेच्या गर्भावस्थेंत महात्मा गांधी यांची मोठी मदत झाली.

ह्या ठिकाणीं इंग्रजी हा विषय आवश्यक कां ठेविला याबद्दल थोडें लिहिलें पाहिजे. त्या वेळीं माध्यमिक शिक्षणांत देखील कोणताहि विषय शिकतांना इंग्रजीचा उपयोग आवश्यक होता. पुढें माध्यमिक शिक्षणांत बोधभाषा म्हणून हिचा उपयोग ऐच्छिक केला गेला. उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थिनींना ज्ञानाचे दरवाजे मोकळे झाले पाहिजेत. आज तरी इंग्रजी किंवा दुसऱ्या कोणत्यातरी युरोपियन भाषेवांचून हें होऊं शकत नाहीं. इंग्रजी भाषा ही आज अर्ध्या जगाची भाषा झाली आहे. कोणत्याहि विषयाचें विशेष ज्ञान करून घ्यावयाचें असलें अगर कोणत्याहि गोष्टीची विशेष माहिती पाहिजे असेल तर ती आज इंग्रजीच्या ज्ञानावांचून होणें शक्य नाहीं. फार काय आपल्या देशांतील पुढाऱ्यांचीं भाषणें प्रत्यक्ष ऐकणें अगर त्यांच्याशीं संभाषण करणें तेंहि इंग्रजीवांचून आज होऊं शकत नाहीं. जपानांतील स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटींत सुद्धां इंग्रजी भाषा हा विषय उच्च शिक्षणांत आवश्यक ठेविला आहे. जपानांत कांहीं इंग्रजांचें राज्य नाहीं. पण त्यांना देखील स्त्रियांच्या शिक्षणांत

इंग्रजीची आवश्यकता वाटली. आपल्याकडे तर इंग्रजीचा उपयोग किती तरी आहे. ह्या गोष्टी विचारांत घेऊनच इंग्रजी हा विषय कॉलेजांत आवश्यक ठेविला आहे व हायस्कुलांतूनहि बहुतेक मुली हा विषय घेतात.

अहमदाबादेहून परत आल्यावर मी मद्रासला गेलों. तेथे दि राइट ऑनरेबल श्रीनिवास शास्त्री यांजकडे उतरलों. हा वेडा पार असल्या असामान्य कार्याला हात घालून सहानुभूति व मदत मिळविण्यासाठी मद्रासेस येतो हे पाहून त्यांना मोठा अचंबा वाटल्यासारखे दिसले. अर्थात् पाहुणचाराच्या दृष्टीने कोणतेहि व्यंग नव्हते. आपणांला मजबूत कांहीं वाटावयास नको, आपण आपल्या सहकारी मंडळींपैकी कोणीतरी मजबूत वा व मी कांहीं मंडळींच्या भेटी घेतों असे मी त्यांस सांगितले, व पहिल्याने 'हिंदू' पत्राचे संपादक श्रीयुक्त कस्तुरीरंग अय्यंगार यांस भेटलों. त्यांस योजना आवडली व लागलेच त्यांनी आपले नांव पदवीधरांचे संघांत दाखल केले. अशा रीतीने त्या दिवशी पांच-सहा नांवे पदवीधरांचे संघांत व तितकीच सामान्य संघांत दाखल झाल्यानंतर संध्याकाळी घरी आल्यावर नामदार शास्त्र्यांनी कसे काय काम झाले म्हणून विचारले. त्या वेळी त्यांचेपुढे ज्या नोट-बुकांत नांवे दाखल केली होती ते ठेविले. तेव्हां त्यांनीहि आपले नांव पदवीधरांचे संघांत लिहून टाकले. सुमारे एक आठवडा तेथे राहून कांहीं व्याख्याने दिली व बऱ्याच मंडळींची सहानुभूति व मदत मिळविण्याचा प्रयत्न केला, व तो चांगलाच यशस्वी झाला. नंतर मदुरा, त्रिचनापल्ली, सेलम्, बंगलोर, तंजावर, कुंभकोणम्, विजगापट्टण, राजमहेंद्री, बन्हामपूर, इतक्या ठिकाणी आपल्या मित्रांना पत्रे लिहून माझी उतरण्याची, सभा भरण्याची वगैरे सोय ना. शास्त्र्यांनी उत्कृष्ट प्रकारे केली. प्रत्येक ठिकाणी कोणीतरी स्टेशनावर येऊन मला भेटावे व परत जाताना मला आगगाडींत बसवून यावे इतकी व्यवस्था होऊन मला कोणत्याहि प्रकारे अडचण विलकूल पडली नाही. नंतर मी कलकत्त्याला गेलों. तेथील व्यापारी श्री. माडगांवकर स्टेशनवर आले होते व त्यांजकडे जाण्याचा माझा विचार होता; पण डॉ. नीलरत्न सरकार यांनी आप्तह केल्यावरून मी त्यांजकडे गेलों. कलकत्ता येथे माझी चांगलीच फजिती उडाली. तेथील सभेत माझे व्याख्यान संपल्यावर अध्यक्षानी त्यावर डिबेट (चर्चा) सुरू करण्यासाठी वक्त्यांना आव्हान केले. एका-मागून एक वक्ता स्त्रियांची युनिव्हर्सिटी होणे किती अशक्य आहे हे सिद्ध करू लागला. एका मोठ्या सुशिक्षित वजनदार गृहस्थानी तर असे उद्गार काढले की, स्त्रियांना उच्च शिक्षण देणे म्हणजे त्यांना उंच टांचांचे बूट घालावयास लावून लोकांचे लक्ष वेचणारा पोषाक करून आपला दिमाख दाखवीत नाचरेपणा करण्यास उत्तेजन देणे होय. Flirting (नखरेबाजी) ह्या शब्दाचा उपयोग त्यांनी केला होता. अशा प्रसंगाला तोंड देण्याला मी अगदीं निरुपयोगी मनुष्य आहे. माझ्याजवळ सांगायला तरी काय होतें? मुख्य गोष्टी मी व्याख्यानांत सांगितल्याच होत्या. सेनेट ठरवील तो

अभ्यासक्रम अंमलांत येणार. आज निश्चित असें कांहींच नव्हतें. मीं स्वस्थपणें टीका ऐकली व उत्तर देण्याचा प्रयत्न न करतां अध्यक्षांनींही माझ्या वेडेपणाला अनुलक्षूनच भाषण करून सभा बरखास्त केली. एक मात्र आशेचा किरण एका कॉपऱ्यांतून आला. मंडळी व्याख्यानाच्या जागेहून जात असतां सेंट पॉल्स खिश्न मिशन कॉलेजांतील प्रो. एस्. पी. वसवानी हे गृहस्थ माझ्या टेबलाशी आले व ही योजना आपल्याला पसंत असल्याचें सांगून त्यांनीं आपलें नांव पदवीधरांचे संघांत दाखल केलें. मद्रास इलाख्यांतील सहा-सात ठिकाणीं व बंगलोर येथें फारच चांगली मदत मिळाली होती. कलकत्यांत तशी मिळाली नाहीं. परंतु आणखी दोन दिवस कलकत्यांत राहून कित्येक लोकांच्या मीं भेटी घेतल्या, व पदवीधर संघांत आठ व सामान्य संघांत चार नांवें दाखल करून मी पुन्हां अलाहाबादेस आलों. तेथें चांगलें काम झालें. नंतर दिल्ली, लाहोर व जलंदर इतक्या ठिकाणीं जाऊन मी पुण्याला परत आलों. लाहोर व जलंदर येथें चांगली सहानुभूति व मदत मिळाली. मतदार मिळविण्याचे कामीं कु. कृष्णाबाई ठाकूर (आतां सौ. सरलाबाई नारिक), श्रीमती वेणूबाई वामजोशी (आतां सौ. जावकी-बाई साठे) व श्रीमती पार्वतीबाई आठवले यांनीं फार चांगली मदत केली. कृष्णाबाईंनीं मध्यहिंदुस्थानांतील इंदोर, देवास वगैरे ठिकाणीं व मध्यप्रांतांतील खांडवा, बऱ्हाणपूर वगैरे ठिकाणीं आणि मुंबई व गोंडळ येथें काम केलें. वेणूबाईंनीं नागपूरकडील मध्यप्रांताचा भाग व बऱ्हाड या ठिकाणीं काम केलें. पार्वतीबाईंनीं कर्नाटकांत आणि बेळगांव, धारवाड, हुबळी, गदग, बल्लारी व विजापूर ह्या ठिकाणीं काम केलें. एप्रिलचे आरंभाला हें काम पुरें झालें. सुमारे बाराशें मतदार मिळाले. ब्रॅज्युएट होऊन ज्यांचीं दहा वर्षे झालीं असतील अगर एम्. ए., पीएच्. डी. वगैरे उच्च पदव्या ज्यांना मिळाल्या असतील अशाच स्त्रीपुरुष मतदारांना सेनेटचे सभासद होतां बेईल अशी अट होती. अशा प्रकारच्या २६४ स्त्रीपुरुषांनीं सेनेटसाठीं उमेदवार होण्याचें कबूल केलें. त्यांची यादी मतदारांकडे पाठविण्यांत आली. आश्रमाचे वर्गणीदारांनीं तीस सभासद निवडावे व युनिव्हर्सिटीच्या मतदारांनीं तीस निवडावे असें ठरलें होतें. ह्या तिसापैकीं चौवीस पदवीधर मतदारांनीं व ६ सामान्य संघाच्या मतदारांनीं निवडावपाचे होते. उमेदवारांची यादी सर्व मतदारांकडे पाठविण्यांत आली. ज्यांची वर्गणी एप्रिल अखेरपर्यंत आलेली असेल त्यांचींच मतें धरलीं जाताल अशी सूचना मतदारांस देण्यांत आली होती. ह्याप्रमाणें सुमारे ६०० मतदारांना मत देण्याचा हक्क होता. आश्रमाच्या ४५० वर्गणीदारांपैकीं ८८ नीं मतें पाठविलीं होती. ३५९ पदवीधर मतदारांपैकीं २४१ नीं व १७५ सामान्य संघाच्या मतदारांपैकीं ९७ मतदारांनीं मतें पाठविलीं होती. मताधिक्याप्रमाणें सेनेटच्या साठ सभासदांची निवड मे महिन्याच्या आरंभीं कायम झाली. त्यांत पांच स्त्रिया होत्या. सभासदांची प्रांतवारी येणेंप्रमाणें होती :— पुणें २७, मुंबई ८,

गुजराथ ५, मध्यहिंदुस्थान ३, पंजाब १, युनायटेड प्रोव्हिन्सेस् २, बंगाल १, मध्य-प्रांत १, दक्षिण महाराष्ट्र ३, कर्नाटक १, म्हैसूर २ व मद्रास ६. प्रोव्हिजनल कमिटीने सेनेटपुढे ठेवण्यासाठी नियमावलि तयार केली व प्रवेश परिक्षेचा आणि कॉलेजांतिल पहिल्या वर्षाचा अभ्यासक्रम तयार केला; आणि सेनेटच्या सभासदांकडे पहिल्या सभेतील कामांचे टिपण व त्यासंबंधाचे सर्व कागद पाठाविण्यांत आले.

आतां दोन मोठ्या अडचणींचे प्रश्न सोडवावयाचे राहिले होते. चॅन्सेलर (अध्यक्ष), व व्हाइस-चॅन्सेलर (उपाध्यक्ष) यांच्या कामाला योग्य अशी माणसे शोधून काढून ते काम त्यांनीं पतकरावे ह्यासाठी त्यांचें मन वळविणें हें मोठें कठीण काम होतें. मतदार मिळविण्याच्या कामांत व द्रव्याची मदत मिळविण्याच्या कामांत कल्पनेबाहेर यश आलें होतें. तथापि ह्या कार्याशीं एकजीव झालेलीं माणसें फार थोडीं होतीं. ह्या कामांत अपयश येण्याचा पुष्कळ संभव आहे असें बऱ्याच जणांना वाटत होतें; व माझे मलाहि वाटत होतें. अशा स्थितींत हीं कामे करण्याला योग्य माणसें मिळणें सोपें नव्हतें. मे महिन्यांत डॉ. भांडारकर लोणावळ्यास हजेसाठी गेलेले होते. मी व हरीभाऊ दिवेकर लोणावळ्यास त्यांजकडे गेलों व त्यांना चॅन्सेलर होण्याविषयीं विनंती केली. त्यांनीं थोडेसे आढेवेढे घेतले, परंतु अखेरीस आमची विनंती मान्य करून आम्हांला आनंदित केले. आतां व्हाइस-चॅन्सेलरचा प्रश्न राहिला. सर्व्हेट्स् ऑफ इंडिया सोसायटीच्या वार्षिक सभेसाठी ना. श्रीनिवास शास्त्री आलेले होते. त्यांना विनंती करण्यासाठी आम्हीं गेलों. त्यांनीं युकीने डॉ. परांजपे यांजकडून ह्या कामाची कबुली मिळविली. डॉ. परांजपे यांना प्रत्यक्ष विचारण्याचा धीर आम्हांस होईना. त्यांचा या कार्याला प्रथमतः विरोधच होता, म्हणून त्यांचें नांव मतदारसंघांत दाखल करण्यालाहि मी गेलों नाहीं. सर्व्हेट्स् ऑफ इंडिया सोसायटीचे श्री. वझे यांना विनंती करण्यासाठी मी सर्व्हेट्स् ऑफ इंडिया सोसायटींत गेलों होतो. तेथें बसलों असतां डॉ. परांजपे तेथें आले व मतदारांची नोंद केलेले नोटबुक माझेजवळ घडलें होतें तें घेऊन वाचूं लागले. त्यांत मुंबई, पुणे व इतर ठिकाणचीं मिळून ९५ नांवे मतदार-संघांत दाखल झालेलीं होतीं. लागलेंच त्यांनीं ९६ वें आपलें नांव त्या नोटबुकांत लिहिलें. नांवासमोर ५०० रुपयांच्या देणगीचा आंकडा घातला. एका बाजूनें कार्याविषयीं सहानुभूति अगदीं थोडी पण दुसऱ्या बाजूनें पजविषयीं विशेष प्रेम अशा कात्रीत ते सांपडले होते. पुढें ठिकठिकाणच्या लोकांची चांगली मदत व सहानुभूति मिळालेली पाहून त्यांना बरें वाटलें असें दिसत होतें. पण व्हाइस चॅन्सेलरचें काम ते पत्करतील असें वाटलें नव्हतें. ना. श्रीनिवास शास्त्र्यांनीं त्यांचें मन वळविलें व डॉ. भांडारकर यांना घळविल्याबद्दल झालेल्या आनंदापेक्षांहि आम्हांस अधिक आनंद झाला.

सेनेटची प्रहिली सभा ता. ३ व ४ जून १९१६ ह्या दिवशीं फर्ग्युसन कॉलेजांत भरली. ६० सभासदांपैकीं ४३ सभासद हजर होते. हजर सभासदांत मद्रासच्या मिसेस कस्मिन्स व ना. श्रीनिवास शास्त्री; नागपूरचे रा. व. वामनराव कोल्हटकर; अलाहाबादचे प्रिन्सिपल बी. संजीवराव; बडोद्याचे एन्. के. दीक्षित व गोविंदराव सर-देसाई; बनारसचे पं. का. तेलंग; अहमदनगरचे रा. व. ग. कृ. चितळे; सातारचे श्री. सी. ग. देवधर; नाशिकचे श्री. रा. ग. प्रधान; व पुण्याचे सर रामकृष्ण भांडारकर, डॉ. परांजपे, नामदार वा. सी. कामत, श्री. न. चिं. केळकर वगैरे पुण्याचे बहुतेक सभासद हजर होते. सेनेटचें काम २ दिवस चाललें होतें. प्रथम प्रोव्हिजनल कमिटीचे अध्यक्ष या नात्यानें सभेला सुरुवात मीं करून दिली व डॉ. भांडारकर व डॉ. परांजपे यांची चॅन्सेलर व व्हाइस-चॅन्सेलरचे जागीं योजना होऊन डॉ. भांडारकर यांचे अध्यक्षतेखालीं काम सुरू झालें. एकंदर तीन बैठकी होऊन सर्व कामांचा निकाल लागला. दुसऱ्या व तिसऱ्या बैठकीला डॉ. भांडारकर हजर नसल्यामुळे डॉ. परांजपे यांच्या अध्यक्षतेखालीं सर्व कामे झालीं. अकरा सभासदांची सिंडिकेट (कार्यकारी कमिटी) कायम करण्यांत आली व रजिस्ट्रारचें काम मजबूतच सोंपविण्यांत आलें. अशा रीतीनें ता. ३ जून १९१६ रोजीं भारतवर्षीय महिलाविद्यापीठाला वेगळें अस्तित्व प्राप्त झालें. आणि प्रोव्हिजनल कमिटीचे सेक्रेटरी श्रीयुत गाडगीळ यांनीं आपले कामाचा चार्ज मजकडे दिला, व युनिव्हर्सिटी ही स्वतंत्र संस्था होऊन ती आश्रमापासून वेगळी झाली. श्री. गाडगीळ यांनीं प्रोव्हिजनल कमिटीच्या सेक्रेटरीचें काम फार चांगल्या रीतीनें केल्यामुळे महिलाविद्यापीठाला व्यवस्थित स्वरूप लवकर देतां आलें. विद्यापीठाची नियमावलि तयार करण्याच्या कामीं व अभ्यासक्रम ठरविण्याच्या कामीं प्रो. केशवराव कानिटकर व हरिभाऊ लिमये यांची फार चांगली मदत झाली.

महिलाविद्यापीठाची कल्पना मनांत आल्यापासून तीन चार महिन्यांतच ती सामाजिक परिषदेतून ता. ३० डिसेंबर १९१५ रोजीं लोकांपुढें ठेवण्यांत आली व नंतर पांच महिने व चार दिवस एवढ्या अल्पावधींतच त्या कल्पनेला मूर्त स्वरूप देतां आलें. स्वावलंबन व स्वाभिमान यांचीच कास धरून काम झाल्यामुळेच इतक्या जलदीनें काम पार पडलें. सरकारची मान्यता मिळविण्याच्या नादाला जर आम्ही लागलों असतो तर ह्या कामाला आरंभच कधीं झाला नसता. पुण्याच्या युनिव्हर्सिटीचा प्रश्न आज कसा भिजत पडला आहे तो पहा ! दहा लाख प्राथमिक खर्च व तीन लाख वार्षिक खर्च एवढ्याची तजवीज करा व पुढें कामाला हात घाला असा सल्ला ह्या कामीं पुढाऱ्यांना मिळाला आहे. हल्लीं ह्या युनिव्हर्सिटीसंबंधानें संभाषणांत अगर लेखांत एक अक्षरहि आढळून येत नाही. लुटुपुटीची कां होईना पण आमची युनिव्हर्सिटी अस्तित्वांत येऊन ती अकरा वर्षे चालली आहे व स्त्रियांच्या शिक्षणाचें

थोडेंसें तरी कार्य करीत आहे. जेवनि तर तुपाशीं नाहीं तर उपाशीं असा सरकारी व सरकारी मान्यतेच्या कामांचा प्रकार आहे !

५. महिला-विद्यापीठाची पहिली चार वर्षे

तारीख ३ जून १९१६ रोजी महिला-विद्यापीठाचा जन्म होऊन त्याच दिवशीं त्याचें यथाविधि नामकरणहि झालें. स्वतंत्रपणें हायस्कूल व कॉलेज चालविण्याचें सामर्थ्य विद्यापीठाचे अंगी बसल्यामुळें आश्रमाचे आश्रयानें चाललेला महिलाश्रम व त्याच्याच आश्रयाखालीं निघणारें कॉलेज ह्या संस्था पहिल्या सेनेटच्या सभेतच युनिव्हर्सिटीला जोडून घेण्याचा ठराव झाला होता. आतां हें कॉलेज म्हणजे 'महिलापाठशाळा' सुरू करणें हें पहिलें काम होतें. आरंभी पाठशाळेच्या प्रिन्सिपलचें काम मजवर सोंपविण्यांत आलें. मी तारीख ९ जून १९१६ रोजी आपले सहीनें वर्तमानपत्रांतून जाहिरात प्रसिद्ध केली कीं, ज्यांची कोणत्याहि युनिव्हर्सिटीची मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा पास झालेली असेल त्यांना माठशाळेंत घेतलें जाईल. त्या जाहिरातींत विद्यापीठाची पहिली मॅट्रिक्युलेशन म्हणजे प्रवेशपरीक्षा ता. २६ जून १९१६ रोजी महिलाश्रमांत घेण्यांत येईल व ज्यांनीं कोणत्या तरी हायस्कूलांत मॅट्रिक्युलेशनच्या वर्गांत एक वर्ष अभ्यास केलेला असेल अशाच विद्यार्थिनींना या परीक्षेला बसतां येईल असाहि मजकूर होता. महिलाश्रमांतून चार विद्यार्थिनी या परीक्षेला बसल्या व त्या चारीहि पास झाल्या. शिवाय मुंबई युनिव्हर्सिटीची परीक्षा पास झालेली एक विद्यार्थिनी रेवतीबाई केतकर (हल्लीं रेवतीबाई कर्वे) पाठशाळेंत आली. मिळून पांच विद्यार्थिनींचा पहिल्या वर्षाचा वर्ग ता. ५ जुलई १९१६ रोजी सुरू करण्यांत आला. अशा रीतीनें विद्यापीठाच्या खऱ्या कामाला आरंभ झाला.

“सर्वारंभास्तंडुलप्रस्थमूलाः” द्रव्य मिळविल्यावांचून विद्यापीठाची मगति होणें अशक्य हें स्पष्ट दिसत होतें. हें काम मुख्यत्वेकरून माझ्यावरच पडलें. तेव्हां प्रिन्सिपलचें काम श्री. पार्वतीबाई आठवले यांचे चिरंजीव श्री. नारायण महादेव आठवले यांजवर व रजिस्ट्रारचें काम श्रीयुत हरि रामचंद्र दिवेकर यांजवर सोंपवून मी लोकमत तयार करणें व द्रव्यार्जन करणें या कार्यासाठीं मोकळा झालों. मला विद्यापीठाचा ऑर्गनायझर नेमलें. तेव्हांपासून आजपर्यंत मी हेंच काम करीत आहे.

पहिल्या चार वर्षांत विद्यापीठाचें म्हणण्यासारखें पुढें पाऊल पडलें नाही. प्राथमिक शाळांतील शिक्षकिणी तयार करण्यासाठीं १९१७ च्या जूनमध्ये आश्रमाचे मंडळीचे आश्रयाखालीं अध्यापिकाशाळा उघडण्यांत आली व ती विद्यापीठाला

महिला विद्यापीठाचे पहिले कर्णधार
(चन्सेलर)

डॉ. सर रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर

सर महादेव भास्कर चौवळ

सर विठ्ठलदास ठाकरसी

लेडी प्रेमलीलाबाई ठाकरसी

जोडण्यांत आली. अशा रीतीने महिलाश्रम, अध्यापिकाशाळा व महिलापाठशाळा या तीन संस्था म्हणजेच विद्यापीठ अशी स्थिति होती. तथापि या चार वर्षांत विद्यापीठाच्या चार पदवीधर स्त्रिया बाहेर पडल्या. पुढील कोष्टकावरून चार वर्षांतल्या विद्यापीठाच्या प्रगतीची कल्पना होईल.

वर्ष	विद्यार्थनींची संख्या		विद्यापीठाकडून आश्रमाला मिळालेली मदत	खर्च वजा जातां वर्षअखेर राहिलेली एकंदर शिल्लक
	महिला-पाठशाळा	अध्यापिका-शाळा		
१९१६	५	०	०	रु. ३१७७३-१०-११
१९१७	१३	१८	रु. ४०००	रु. ७३३९४-११-५
१९१८	१६	१८	रु. ६०००	रु. ११६३८७-११-२
१९१९	१७	३८	रु. ७०००	रु. १८९८३१-५-२
१९२० जून अ.	१७	३८	रु. ८३४३-६-२	रु. २१६०४१-१०-५

प्रत्येक वर्षी दाखविलेल्या शिल्लकेत ३॥ टक्यांच्या प्रॉमिसरी नोटांच्या दर्शनी किंमतीचा बराच मोठा आंकडा आहे.

हा चार वर्षांत द्रव्याची मदत चांगलीच मिळाली असे वरिल कोष्टकावरून लक्षांत येईल. ह्यांत दोन तीन देणग्यांचा उल्लेख विशेष रीतीने करणें जरूर आहे. त्या मोठ्या म्हणून नव्हे पण विशेष प्रकारच्या सहानुभूतीने केलेल्या म्हणून त्यांची किंमत करितांना वेगळी कसोटी लाविली पाहिजे.

बाबू शिवप्रसाद गुप्त यांची आरंभी फार चांगली मदत झाली. स्त्रियांची युनिव्हर्सिटी निघाली हें वर्तमानपत्रांतून वाचल्याबरोबर त्यांनी पांचशें रुपयांचा चेक पाठविला. ह्यांतर्त त्यांजकडून दरवर्षी जानेवारीच्या पहिल्या-दुसऱ्या तारखेस ५०० रुपयांचा चेक यावयाचा. हा चेक ज्या शहरी राष्ट्रीय सभेची बैठक असेल तेथून

यावयाचा, व तो हिंदी भाषेत लिहिलेला असून त्याखाली हिंदीतच त्यांची सही केलेली असावयाची. अशा रीतीने एकंदर तीन हजार रुपये त्यांजकडून आलेले आहेत. नंतर त्यांजकडून मदत मिळण्याचें बंद झालें. त्याचें कारण त्यांनीं आपली सुमारें दहा-लाखांची जिंदगी, 'काशी विद्यापीठ' ह्या नांवाचें राष्ट्रीय विद्यापीठ बनारस येथें स्थापन करण्यासाठीं दिली हें होय. हें विद्यापीठ पाहण्याची मला गेल्या डिसेंबर महिन्यांत संधि मिळाली. बनारस येथें गेलों असतां मला रिकाम्या हातांनीं परत पाठविणें बरें नव्हे हें जाणून त्यांनीं आपल्या पत्नीकडून १५१ रुपयांची देणगी देवविली व इतर लोकांकडूनहि थोडीशी मदत मिळवून दिली. ह्या गोष्टींवरून बाबू शिवप्रसाद ह्यांच्या मनोभूमिकेची कल्पना होईल.

सर बुइल्यम वेडरवर्न यांच्याशीं पत्रव्यवहार करण्याला एक अनपेक्षित कारण घडून आलें. माऊंट एव्हरेस्ट हें नांव ज्या गृहस्थांच्या नांवावरून हिमालयाच्या अत्युच्च शिखराला मिळालें त्यांची कन्या मिस एथेल एव्हरेस्ट हिनें आपल्या इस्टेसीचे मृत्युपत्र केलें. त्यांत कांहीं विशिष्ट देणग्या देऊन उरलेल्या द्रव्याचा विनियोग हल्लीं अस्तित्वांत नसलेल्या, हिंदुस्थानांतल्या हिंदी लोकांनीं चालविलेल्या एकाद्या स्वतंत्र शिक्षणसंस्थेला मदत करण्याचे कामीं व्हावा किंवा तशी संस्था मृत्युपत्राची व्यवस्था करणाऱ्या मंडळीस न दिसल्यास तशी निराळी संस्था काढावी असा उल्लेख केला होता. हें मृत्युपत्र १९१२ सालीं लिहिलें व पुढें ती मरण पावली. सदर मृत्युपत्रांतला हा भाग हिंदुस्थानांतल्या कांहीं वर्तमानपत्रांत १९१६ च्या जून महिन्याच्या सुमारास छापला गेला व तो कोणी तरी माझे नजरेस आणला. आमचें पांच मुलींचें कॉलेज लवकरच सुरू व्हावयाचें होतें, व वरील अटी आमचे संस्थेस लागू पडत होत्या. तेव्हां आपण यत्न करून पहावा असें मनांत आलें. सर बुइल्यम यांचें हिंदुस्थानवर विशेष प्रेम आहे हें मला माहित होतें. पण त्यांची प्रत्यक्ष किंवा पत्रद्वारेंहि ओळख झालेली नव्हती. सर्व्हंट्स् ऑफ इंडिया सोसायटींतून त्यांचा पत्ता आणवून मी त्यांस एक पत्र लिहिलें व त्यांजकडे अनाथवालिकाश्रमाचें (Widows' Home) रिपोर्ट व विद्यापीठासंबंधानें काढलेलीं विनंतिपत्रें वगैरे कागदहि पाठविले, व त्या मृत्युपत्राच्या व्यवस्थापकांकडे चौकशी करून आमचा अर्ज त्यांजकडे गुदरण्याविषयीं विनंती केली. चौकशीनंतर त्यांनीं असें कळविलें कीं, लढाईमुळे सगळ्या सरकारी व खाजगी रोख्यांचे भाव फारच कमी झालेले आहेत; व त्यामुळे मिस एव्हरेस्ट यांनीं ज्या विशिष्ट देणग्या देण्याविषयीं मृत्युपत्रांत लिहिलें आहे त्या पुरे पडण्याइतकाहि पैसा तिच्या इस्टेटिंतून निघत नाहीं, तेव्हां अवशेष राहण्याची गोष्टच बोलण्यास नको. जर पूर्वीची स्थिति कायम असती तर दीडपासून दोन लाख रुपये हिंदुस्थानच्या वांट्याला आले असते. रॉयटर्नें हिंदुस्थानांत पाठविलेल्या तारेंत १४००० पौंड हिंदुस्थानांत अशा कॉलेजासाठीं ठेविले आहेत असा उल्लेख

कला होता. सदर तार 'इंडिया' पत्रांत छापली होती पण सर बुइल्यम ह्यांनी 'मुत्युपत्रांत रकम लिहिली नव्हती तरी पण उरलेल्या पैशाचा विनियोग तसा करण्याबद्दल लिहिलें आहे' अशी हकीकत 'इंडिया' पत्रांत प्रसिद्ध केली. त्याच-वेळीं फर्ग्युसन कॉलेजनें व महिलाविद्यापीठानें आपल्या मार्फत चौकशी केली वगैरेबद्दल उल्लेख केला आहे. हें पत्र २८-७-१६ च्या 'इंडिया'मध्ये छापलें आहे.

त्यांना विनंती केल्याप्रमाणें हें काम तर त्यांनीं केलेंच. पण तेवढ्यावर ते थांबले नाहींत. आमच्या कामाबद्दल विशेष प्रकारचें प्रेम त्यांचे मनांत उत्पन्न झालें. सर्व रिपोर्ट वगैरे वाचून, आश्रमापासून स्त्रियांचे युनिव्हर्सिटीचा आरंभ कसा झाला ह्याबद्दल त्यांनीं दोन लेख लिहिले. एक त्यावेळीं लंडन येथें चालू असलेल्या इंडिया नांवाच्या आठवड्याच्या वर्तमानपत्रांत व दुसरा *Jus Suffragi* नांवाच्या सफ्रेजिस्टांच्या वर्तमानपत्रांत. स्वतःचें कामसुद्धां मनुष्य जितक्या काळजीनें करणार नाहीं तितक्या काळजीनें केलेलें हें काम पाहून त्या गृहस्थांबद्दल विशेष आदर माझ्या अन्तःकरणांत उत्पन्न झाला. त्यांच्या पत्रांतून काहीं उतारे येथें देणें इष्ट वाटतें :—

" I have read with the greatest interest and sympathy the printed papers you have sent me and you may rest assured that I will do all I can to help your valuable undertaking.

(19th July 1916). "

[" आपण पाठविलेले सर्व कांहीं कागद मी मोठ्या आस्थेनें व सहानुभूति-पूर्वक वाचून पाहिले आहेत; आपण अंगीकारिलेल्या या बहुमोल कार्याला मला जी जी मदत करतां येईल ती ती मी करीन अशी आपली खात्री असूं या. (१९ जुलै १९१६)"]

" Since writing to you I have a letter from Mr. Pickering in reply to my letter to the Trustees under Miss Everest's will. It is disappointing. He says that owing to the war the value of investments has depreciated, and he fears that there will be little or no residue for the Indian benefaction, at any rate for sometime to come.

" Please see this week's India to which I have addressed a letter explaining the situation, I have taken the opportunity to give British sympathisers a brief account of your several activities on behalf of Indian women.

" As I should like to be associated with the inception of the independent Poona movement for the higher education of Indian women, please accept enclosed cheque for Rs. 300, to

be applied in such way as you may consider most useful. (25th July, 1916) ”

[“ मी आपणांस मागील पत्र लिहिल्यानंतर मि. पिकरिंग यांजकडून मला एक पत्र आलें आहे. तें पत्र मिस एव्हरेस्टच्या मृत्युपत्राच्या ट्रस्टीना लिहिलेल्या पत्राचें उत्तर असून तें बरेंच निराशाजनक आहे. त्यांत ते लिहितात कीं युद्धामुळें रोख्यांचे भाव उतरले आहेत व त्यामुळें हिंदुस्थानला चावयाच्या देणगीकरितां, निदान कांहीं काळपर्यंत तरी कांहीं एक बाकी रहावयाची नाही व राहिलीच तर ती अत्यंत अल्प असेल.

“ ‘ इंडिया ’ वृत्तपत्राचा ह्या आठवड्याचा अंक आपण कृपाकरून पहावा. मी त्यांत पत्र लिहिलें असून त्यांत एकंदर परिस्थिति स्पष्ट करून दाखविली आहे. व या प्रसंगानेंच आपण हिंदी स्त्रियांच्या उन्नतीकरितां ज्या चळवळी करित आहां त्यांची त्रोटक हकीकत इंग्लंडमध्ये असणाऱ्या हितचिंतकांकरितां दिलेली आहे.

“ हिंदी स्त्रियांच्या उच्च शिक्षणाच्या ज्या चळवळीस पुण्यांत स्वतंत्रपणें सुरुवात झाली आहे तिच्याशीं माझा संबंध असावा असें वाटल्यावरून मी सोबत तीनशें रुपयांचा चेक पाठवीत आहे, त्याचा अवश्य स्वीकार करून त्याचा तुम्हांस योग्य वाटेल तो विनियोग करावा (२५ जुलै १९१६) ”]

“ I was also particularly interested to receive the little illustrated pamphlet containing the history of the Widows ' Home. I have been reading it aloud to Lady Wedderburn who much appreciates your work (13th September 1916). ”

[“ अनाथबालिकाश्रमाच्या इतिहासाचें एक छोटेंसें पुस्तक मिळालें तें मी आस्थेनें पाहिलें. लेडी वेडरबर्न यांना तें वाचून दाखवीत आहे. आपलें कार्य त्यांच्या पसंतीस उतरलें आहे. ”]

“ I hope that you duly received copy of ' Jus Suffragi ' in which I wrote an article on Indian Women's University. It was written at the request of Mrs. Henry Fawcett, and marked copies were sent to a number of influential people here and in India, including Lords Morley, Bryce, and Reay the Viceroy and Governors of Bengal, Madras and Bombooy. (13th September, 1916) ”

[“ ‘ जस सफ्रेजी ’ पत्राचा अंक आपणांस मिळालाच असेल, मिस हेन्री फॉसेट यांच्या विनंतीवरून त्यांत मी भारत-वर्षीय-महिला-विद्यापीठावर एक लेख लिहिला आहे. त्या अंकाच्या प्रती लेखावर खुणा करून येथील व हिंदुस्थानांतील बऱ्याच वजनदार गृहस्थांकडे पाठविण्यांत आल्या असून त्यांत, लार्ड मोर्ले, लार्ड

ब्राइस, लार्ड रे, हिन्दुस्थानचे व्हाइसरॉय आणि बंगाल, मद्रास व मुंबई या इलाख्यांचे गव्हर्नर या सर्वांचा समावेश केला आहे. (१३ सप्टेंबर १९१६)”]

माझ्या एका मित्राला स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीची कल्पना आवडली नाही. युनिव्हर्सिटी निघण्याच्या सुमारासच सरकारने स्त्रियांच्या शिक्षणासंबंधाने पुढारी गृहस्थांचीं मते मागविली होती. त्यासंबंधाने माझ्या मित्राने २५ जून १९१६ तारखेचे, म्हणजे युनिव्हर्सिटी निघाल्यावर तीन आठवड्यांनी, सरकारकडे पत्र पाठवून आपलीं मते कळविलीं होती. सदर पत्राची नकल सर बुइल्यमशीं त्यांचा पत्रव्यवहार असल्यामुळे त्यांजकडे त्यांनीं पाठवून दिली. त्यासंबंधाचे उत्तर त्यांनीं माझ्या मित्राला पाठविलें व तें त्यांचें उत्तर माझ्या मित्राने माझ्याकडे अवलोकनार्थ पाठविलें. त्यांतील कांहीं भाग येथे देतो :—

“I confess that my sympathies are with Professor Karve's gallant attempt to found a Women's University. It may be a forlorn hope, but no great stronghold is taken without such an attack, and as the attempt is being made, I would gladly see it supported by all enlightened friends of women's higher education. (24th September, 1916).”

[“ प्रो. कर्वे यांनीं स्त्रियांसाठीं विश्वविद्यालय काढण्याचा जो धडाडीचा प्रयत्न सुरू केला आहे त्याला माझी पूर्ण सहानुभूति आहे असें मी कबूल करतो. त्यांच्या आशेला विशेष आधार नसेल परंतु कोणताहि मजबूत किल्ला अशा हल्ल्या-शिवाय काबीज करता येत नाही. आणि ज्या अर्थी अशा प्रयत्नाला सुरुवात होत आहे त्या अर्थी त्याला स्त्रियांच्या उच्च शिक्षणाविषयीं आस्था बाळगणारे सर्व सुसंस्कृत लोक साहाय्य करतील तर मला आनंद होईल.”]

सर बुइल्यम वेडरवर्न यांनीं ‘इंडिया बेनिफिट फंड’ काढलेला होता. त्यांच्या पश्चात् त्यांचे मित्र एच्. एस्. एल्. पोलक यांनीं त्या फंडाची व्यवस्था लाविली. त्यावेळीं आश्रमाला दीडशें पौंड व महिला विद्यापीठाला १०० पौंड देण्यांत आलें.

डॉ. लांडे यांची देणगी त्यांना भूषणास्पद व माझ्यासारख्या काम करणाराला अत्यंत उत्तेजनकारक आहे. मॅट्रिक्युलेशनच्या परिक्षेचा अभ्यास पुरा करण्यालाहि जवळ पैसे नाईत म्हणून यांना सातव्या इयत्तेतूनच हॉस्पिटल-असिस्टंटच्या वर्गांत जावें लागलें. पुढें सरकारी नोकरीत दाखल होऊन संधि येतांच त्यांनीं आफ्रिकेंत बदली करून घेतली. अखेरीस ते युगांडा प्रांतांतील जिंजा शहरीं होते. त्यांनीं आपली विधवा भाची आश्रमांत शिकण्यास ठेविली होती व ते एकदां आश्रम पाहून गेले होते. जून १९१६ मध्ये विद्यापीठ सुरू झालें व मार्च १९१७ मध्ये ते परलोक-वासी झाले. ह्या वेळीं युनिव्हर्सिटीचें मनांत भरण्यासारखें काम मुळींच झालें व्हातें.

डॉ. लांडे यांनी वर्तमानपत्रांतून व मासिकांतून या विद्यापीठाबद्दल कांहीं वाचलेले होते एवढेच. २५ मार्च १९१७ रोजी मृत्युपत्र झाल्यानंतर ता. ३० मार्च १९१७ रोजी ते वारले. मृत्युपत्रांत,

“Trustees of Karve Female University (or whatever be the name of the Institution at Poona, India) will be my trustees in India.”

[“ ‘कर्वे फीमेल युनिव्हर्सिटीचे’ (किंवा हिंदुस्थानांत पुणे शहरी असलेल्या या संस्थेचे जे नांव असेल त्या नांवाच्या संस्थेचे) ट्रस्टी हे माझे हिंदुस्थानांतील ट्रस्टी होत. ”] असा उल्लेख होता.

ह्या मृत्युपत्राप्रमाणे पैसे हातीं येण्याला अनेक अडचणी होत्या. युगांडामधील वारशासंबंधी कायद्याचे १०५ कलम येणेप्रमाणे आहे :—

Clause 105 of the Uganda Succession Ordinance is: ‘No man having a nephew or niece or any nearer relative shall have power to bequeath any property to religious or charitable uses, except by will executed not less than 12 months before his death and deposited within six months from its execution in some place provided by law for the Safe Custody of the wills of living persons.’

[“ धर्माच्या अगर परोपकाराच्या कामीं आपल्या मार्गे आपल्या मालमत्तेचा उपयोग व्हावा असें एखाद्यास वाटत असल्यास व पुतण्या किंवा पुतणी किंवा भाचा किंवा भाची अथवा त्याहून जवळचा असा एखादा त्याचा नातेवाईक जिवंत असल्यास मरणापूर्वी निदान बारा महिने त्यासंबंधीचे मृत्युपत्र करून ते केल्यानंतर सहा महिन्यांचे आंत ते कायद्याने सांगितलेल्या योग्य अधिकाऱ्यांच्या स्वाधीन केले गेले असले पाहिजे. ”]

युगांडाच्या हायकोर्टाने तेथील ट्रस्टींना प्रोव्हेट देतांनाच पुढील अट घातली :—

“Leave to send the money to the trustees in India is given on Mr. Home (तेथील ट्रस्टींचे वकील) undertaking to inform the trustees, the wives and nephew that payment of the legacies to charitable institutions in this case is contrary to Section 105 of the Uganda Succession Ordinance 1905.”

[“ मृत्युपत्रांत नोंदून ठेविलेल्या देणग्या धर्मादाय संस्थांना देणे हे युगांडामधील वारशासंबंधीच्या १९०५ साली झालेल्या १०५ कलमाचे अन्वये कायदेशीर रितीने बंधनकारक होत नाही ही गोष्ट डॉ. लांडे यांच्या मृत्युपत्राचे ट्रस्टी, त्यांच्या पत्नी व त्यांचा भाचा यांना कळविण्याचे मि. होम यांनी पत्करल्यावरून हिंदुस्थानांतील ट्रस्टींकडे पैसे पाठविण्याची परवानगी देण्यांत येत आहे. ”]

आफ्रिकेंतील ट्रस्टिनी ४०००० रुपये आमचेकडे पाठविले. डॉ. लांडे यांच्या मृत्युपत्राप्रमाणे व्यवस्था बहावयाची होती. डॉ. लांडे यांची आई, त्यांच्या दोघी बायका किंवा भाचा यांनी जर हरकत घेतली असती तर विद्यापीठाला अगर इतर संस्थांना कांहींएक फायदा झाला नसता. त्यांची आई व दोघी बायका यांना भेटण्यासाठी मी नागपूर, वर्धा व अहमदनगर या ठिकाणी जाऊन प्रत्येकीची भेट घेतली. त्यांनी मोठ्या खुशीने आपला सर्व हक्क सोडण्याचें कबूल केलें, व त्याप्रमाणें स्टॅपवर सोडचिठी करून दिली. ती ठिकाठिकाणच्या सबरजिस्ट्रारांकडे नोंदण्यांत आली व या सोडचिठ्या मुंबईच्या हायकोर्टांत दाखल झाल्यानंतर ट्रस्टिना प्रोवेट मिळालें व येथल्याहि सर्व इस्टेटीची व्यवस्था लागून मृत्युपत्राप्रमाणें वांटणी झाली. त्यांच्या मृत्युपत्राप्रमाणें पैसाफंडाला रु. २०००, डिप्रेस्ड क्लास मिशनला २०००, नेटिव्ह इन्स्टिट्यूशनला ३०००, व नडियादच्या अनाथाश्रमास ५०० याप्रमाणें देणग्या देण्यांत आल्या. शिवाय त्यांचे मातोश्रीस ३०००, वडील बायकोस २००० व बहिणीस ५०० रुपये देण्यांत आले. आणि धाकट्या बायकोस ती तीस वर्षांची होईल तेव्हां २००० द्यावयाचे आहेत. ह्याशिवाय त्यांचे मातोश्रीला दरमहा २५, व प्रत्येक बायकोला दरमहा ३० याप्रमाणें त्यांच्या त्यांच्या हयातींत द्यावयाचे आहेत. आतांपर्यंत डॉ. लांडे यांचे मिळकतींतून २६७४९-२-३ इतकी रकम पुणें शहरांतील नाथीबाई कन्याशाळेसाठी जी 'विठ्ठल राघोबा लांडे' इमारत झाली आहे तिचे खर्चाकडे देण्यासाठी मिळालेली आहे व त्या ट्रस्टपैकी १५८१४-९-१० एवढी रकम प्रॉमिसरी नोटांच्या वगैरे स्वरूपांत वेगळी ठेवलेली आहे.

विद्यापीठाच्या अगदीं बाल्यावस्थेंतहि ही अकल्पित देणगी अनेक अडचणींतून पदरांत पडली ह्यामुळें मला विशेष आनंद झाला. ज्यांच्याजवळ अलोट संपत्ति असते त्यांनीं मोठमोठ्या देणग्या दिल्या तर त्यांत विशेष आश्चर्य नाही. पण मध्यम स्थितींतल्या माणसानें आपल्या कष्टानें मिळविलेल्या बऱ्याच मोठ्या मिळकतीचा सुमार चार पंचमांश भाग लोकोपयोगी संस्थांस वांटून द्यावा ही खरोखरच मोठी अभिमानास्पद गोष्ट आहे.

विद्यापीठाचें कार्यक्षेत्र वाढलें तर पहावें म्हणून अहमदाबादेस चाललेलें महिला-विद्यालय विद्यापीठास जोडण्याचा प्रयत्न करण्यासाठी मी तेथें गेलों. त्या विद्यालयाच्या व्यवस्थापक मंडळीच्या सभासदांना व्यक्तिशः व एका ठिकाणीं भेटलों, व ह्या संबंधानें चर्चा केली. तेथील मंडळींना त्यांची शाळा विद्यापीठाला जोडणें आवडलें नाहीं. सरकारी अभ्यासक्रमापेक्षां वेगळा अभ्यासक्रम त्यांनींहि ठरविला होता. मॅट्रिक्युलेशनच्या बरोबरची शालान्त परीक्षा घेण्याचें त्यांनीं योजिलें व आपलें काम स्वतंत्रपणें चालविण्याचें ठरविलें. अहमदाबादेस यश आलें असतें तर सुरतेस

जाऊन तेथल्या महिला-विद्यालयाच्या चालकांना तशीच विनंति केली असती. परंतु तेथे अपयश आल्यामुळे सुरतेस जाण्याचा विचार रद्द केला.

जालंदर कन्यामहाविद्यालयासंबंधानेहि प्रयत्न करावासा वाटला. १९१८ साली पंजाबांत प्रचारासाठी व वर्गणीसाठी फिरत असतां तेथील कन्या-महाविद्यालयाचे उत्पादक व प्रवर्तक लाला देवराज ह्यांजकडेच उतरलों होतो. त्यावेळीं संस्थेचा उत्सव असल्यामुळे सौ. सरोजिनी नायडूहि तेथे आल्या होत्या. त्यांच्या अध्यक्षते-खालीं माझे व्याख्यान झालें व 'तुम्हीं पंजाबांत स्त्रियांची वेगळी युनिव्हर्सिटी तरी काढा नाहीतर कन्यामहाविद्यालय आमच्या युनिव्हर्सिटीस जोडून घ्या' अशा प्रकारचे विचार मी प्रदर्शित केले व ते मिसेस नायडू यांनाहि पसंत पडले परंतु तशी कांहीं गोष्ट घडून आली नाहीं.

वर्षातून सात आठ महिने तरी ह्या नवीन कल्पनेच्या प्रचारासाठी व वर्गणी-साठी हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागांत मी हिंडत असें. ५ जानेवारी १९२० चें विद्यापीठाच्या हकीकतीचें विनंतिपत्र छापलेलें आहे. त्यांत ज्या ठिकाणीं मी वर्गणी-साठी गेलों त्या ठिकाणांची यादी देण्यांत आली आहे. ती जशीच्या तशीच येथें देत आहे. तिजवरून माझ्या प्रवासाची कल्पना होईल.

स्थळांची यादी

डेकन :— सोलापूर, सातारा, वाई, नाशिक, सिन्नर, मालेगांव, पिंपळगांव बसवंत, जळगांव, भुसावळ, यावल, अहमदनगर, येवले, चाळिसगांव, धुळे, अमळनेर, सासवड, भोर, भाटवर, शिरवळ, जुन्नर आणि खेड.

कोंकण :— कल्याण, भिवंडी, ठाणे, बसई, पनवेल, उरण, अलिबाग, महाड, दापोली, चिपळूण, गुहागर, रत्नागिरी, राजापूर, देवगड, मालवण, वेंगुर्ले आणि शिरोडा.

कर्नाटक :— बेळगांव, धारवाड, हुबळी, कुंदगोळ, गदग, बागलकोट, मुद्दे-विहाळ, विजापूर आणि कारवार.

बऱ्हाड :— उमरावती, अकोले, यवतमाळ, एलिचपूर, मूर्तिजापूर, कारंजा, शेगांव, खामगांव, मलकापूर, बुलढाणा, आणि वणी.

मध्यप्रांत :— नागपूर, वर्धा, बऱ्हाणपूर, खांडवा, आर्वी, हिंणघाट, वरोरा, चांदा, भंडारा, हुशंगाबाद, इटासी, सोहागपूर, गादरवाडा, नरसिंगपूर, जबलपूर, सिहोरा, कटणी, दमोह, सागर, खुरई, हर्दा, आणि टेंभुर्णी.

बडोदे संस्थान :— बडोदे, पेटलाद, मेहसाणा, विसनगर, वडनगर, पाटण, आणि अमरेळी.

उत्तर गुजराथेंतिल संस्थानें :— पालनपूर आणि सिधपूर.

गुजरात :— बलसार, सुरत, भडोच, आनंद, नडिआद, खेडा, अहमदाबाद, गोधा आणि दोहद.

काठेवाड :— लिंबडी, भावनगर, वडिया, जेतपूर, जुनागड, गोंडळ, राजकोट, जामनगर, वांकाणे, आणि ध्रांगध्रा.

मध्य हिंदुस्थान :— महु, धार, देवास, रतलाम, उज्जैन, भोपाळ, सेहोर, नरसिंहगड, व्यावरा, राजगड.

इंदूर संस्थान :— इंदूर, बढवाई, मंडलेश्वर, महेश्वर, सनावद, खरगोण, माहिदपूर, गरोठ, रामपुरा, कचोद आणि खातेगांव.

राजपुताना :— झालरापाटण.

म्हैसूर संस्थान :— नंजनगुड, म्हैसूर, श्रीरंगपट्टण, फ्रेंच रॉक्स, चेनापट्टन, बंगलोर, तुमकुर, मादिगेरी, हासन, होले-नरसीपूर, चिक्कमंगलूर, शिमोगा, सागर आणि तीर्थल्ली.

मद्रास इलाखा :— मद्रास, तंजावर, कुंभकोनम, मदुरा, त्रिचनापल्ली, सेलम, विजगापट्टण, राजमहेंद्री आणि बन्हामपूर.

बंगाल :— कलकत्ता.

संयुक्त प्रांत :— बनारस, अलाहाबाद आणि आग्रा.

पंजाब :— पेशावर, रावळपिंडी, जेलम, गुजरात, सिआलकोट, गुजराणवाला लाहोर, अमृतसर, फेरोझपूर, जलंदर, होशिआरपूर, अंबाला आणि दिल्ली.

सिंध :— कराची, हैदराबाद, सक्कर, रोहरी, शिकारपूर आणि लारखाना.

पोर्तुगीज प्रांत :— पणजी, म्हापसे आणि पेडणे.

हिंदुस्तानांतील लहान संस्थाने — इचलकरंजी, मुळड, (जंजिरा), सावंतवाडी, कुडाळ आणि भोर.

पहिल्या चार वर्षांत विद्यापीठाच्या कामाला कल्पनेबाहेर यश आलें. इतकें द्रव्यसहाय्य मिळेल हें माझ्या स्वप्नांहि आलें नव्हतें. आमच्या परीक्षांना सरकारची मान्यता नाही यामुळें महिलाश्रमांतल्या कांहीं विद्यार्थिनी हुजूरपागेंत गेल्या. अशा स्थितीतहि कॉलेजाला एवढ्यातरी विद्यार्थिनी मिळाल्या ही गोष्ट समाधान मानण्यासारखीच होती.

६. सर विठ्ठलदास ठाकरसी यांची अनपेक्षित उदार देणगी

सर विठ्ठलदास ठाकरसी यांच्या मनांत आमच्या युनिव्हर्सिटीविषयी विशेष प्रकारचें प्रेम उत्पन्न होण्याला जें कारण घडलें तें अनपेक्षित गोष्टीपैकीच होय. विठ्ठलदासांनीं आपल्या मातुःश्रींच्या नांवानें स्कॉलर्शिपा देण्यासाठीं दरसाल हजार रुपये आश्रमाला द्यावे हा क्रम सुरू होऊन दोन वर्षे झालीं होती. त्यावेळीं युनिव्हर्सिटीला मदत मागण्यासाठीं मी त्यांजकडे गेलों होतो व त्यांनीं एक हजार रुपये दिले होते. पुढें सर विठ्ठलदास, सर विश्वेश्वर अय्या, शेट मुळराज खटाव व आणखी दोनतोन गृहस्थ ही मंडळी पृथ्वीप्रदक्षिणेसाठीं निघाली तेव्हां लेडी ठाकरसी व आणखी दोन स्त्रिया त्यांजबरोबर होत्या. सर विठ्ठलदास ह्यांनीं तुमचे कॉलेजातील कोणी हुशार बाई चांगली इंग्रजी जाणणारी आमचेबरोबर येण्यास तयार असेल, तर तिला लेडी ठाकरसींची सहचरी म्हणून आम्ही बरोबर नेऊं असें मला सांगितलें होतें. श्रीमती सीताबाई अण्णगेरी ह्या त्यावेळीं कॉलेजांत शिकत होत्या, त्या जाण्यास तयार झाल्या, व त्यांना घेऊन मी ठाकरसींकडे गेलों. थोडेसें बोलणें झाल्यावर त्यांनीं त्यांना दोन दिवस घरीं राहण्यासाठीं बोलाविलें व त्यांचा उपयोग होईल असें पाहून त्यांनीं त्यांना बरोबर घेतलें व सर्व मंडळी चीन देशांतून जपानांत गेली आणि तेथें त्यांनीं टोकियो येथें स्त्रियांचे युनिव्हर्सिटीस भेट दिली. ही गोष्ट १९१९ सालीं घडली. तेथें सतराशें विद्यार्थिनी त्या युनिव्हर्सिटीच्या शाळांतून व कॉलेजांतून शिकत होत्या व सातशें विद्यार्थिनी युनिव्हर्सिटीला जोडलेल्या वसतिगृहांत राहून त्या युनिव्हर्सिटीतील शिक्षणाचा लाभ घेत होत्या. आपल्याकडील शिक्षण बहुधा पुस्तकीविषेच्या स्वरूपाचें असतें. तेथें बागबगीचा बनविणें, शास्त्रीय पद्धतीनें कपडे धुणें, स्वयंपाक करणें व खोल्यांची व्यवस्था राखणें हे विषय विद्यार्थिनींकडून प्रत्यक्ष कामें करवून घेऊन शिकविण्यांत येत होते. तेथील सर्व व्यवस्था पाहून ठाकरसींचे मनावर फारच परिणाम झाला. अशा प्रकारची युनिव्हर्सिटी हिंदुस्थानांत असावी असे विचार त्यांचे मनांत खेळूं लागले. पुढें जपानांतून अमेरिकेस जात असतां बाटेंत आगबोटीवर गप्पा-गोष्टींना पुष्कळ वेळ असे. तत्कपोशीवर सर्व मंडळीं एकत्र बसून कधीं कधीं तासांचे तास नाना प्रकारच्या संभाषणांत घालवीत असत. पुष्कळ वेळां स्त्रियांच्या शिक्षणाचा व स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीचा प्रश्न निघे, तेव्हां सीताबाईंना अनेक प्रश्न विचारले जात. स्वार्थत्यागानें काम करणारी हिंणण्यास कोण कोण मंडळी आहेत, समाजातील कोणत्या दर्जाच्या विद्यार्थिनी तेथें येत असतात, सकाळपासून संध्याकाळपर्यंतचा कार्यक्रम काय असतो वगैरे अनेक प्रश्नांचीं उत्तरें सीताबाईंना द्यावीं लागत. याचाहि परिणाम ठाकरसींच्या मनावर फार झाला. सीताबाई त्यांचे बरोबर नऊ महिने होत्या. त्या मुदतींतल्या त्यांच्या वर्तनांनें ठाकरसी खूष होऊन गेले. कधीं कधीं

आचारी आजारी पडला तर सीताबाईंनी पुढे होऊन कामाला मान वांकवावी व अडचण भासू देऊ नये. केव्हा केव्हा स्थानिक प्रमुख माणसांना मेजवानी देण्याचा प्रसंग आला तर आपलेकडील पकाने सीताबाईंनी तयार करावी व परदेशी माणसांना इकडील परी दाखवून प्रसंग उत्तम रितीने साजरा होईल असे करावे. जपानांतील स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीसारखी युनिव्हर्सिटी आपल्या देशांत असावी असे ठाकरसींचे विचार बळावत चालले होते व सीताबाईंच्या कर्तबगारीने त्या विचारांना पुष्टि मिळाली. सीताबाई अण्णिगेरी ह्या अनाथ बालिकाश्रमाच्या मंडळीच्या आजन्म-सेविका आहेत. ठाकरसींनी त्यांचा कपडालत्याचा वगैरे सर्व खर्च संभाळून परत आल्यावर त्यांना पांचशे रुपयांचा चेक दिला. आरंभी त्यांच्याशी कोणत्याही प्रकारचा करार केलेला नव्हता. त्यांनी परत आल्यावर आपला कॉलेजांतील अभ्यास पुरा करून जी. ए. ची पदवी मिळविली व आतां त्या मुंबईतील नाथीबाई कन्या-शाळेच्या मुख्य अध्यापिका झाल्या आहेत.

ठाकरसी परत आले तेव्हा त्यांना व सीताबाईंना भेटण्यासाठी मी मुंबईस गेलों होतो व आगबोटीतून उतरल्याबरोबरच त्यांना बंदरावर भेटलों, तेव्हा त्यांनी तिसरे प्रहरी मला भेटल्यावाचून परत पुण्याला जाऊ नका असे सांगितले. तिसरे प्रहरी त्यांचे घरी त्यांना भेटण्यास आलेल्या लोकांची गर्दी होती. त्या वेळी त्यांनी मला एवढेच सांगितले की तुमच्या युनिव्हर्सिटीसंबंधाने मला पुष्कळसे बोलावयाचे आहे; मला वेळ झाला म्हणजे मी तुम्हांस कळवीन. पुढे प्रिन्सिपल केशवराव कानिटकर व डॉ. परांजपे यांजबरोबर महाबळेश्वर मुक्कामी मी दोन तीन वेळां त्यांचेकडे जाऊन या संबधाने चर्चा केली व अखेरीस त्यांनी आपल्या सूचना युनिव्हर्सिटीकडे पाठविल्या, त्या थोड्याशा फेरफाराने मंजूर होऊन अखेर अशी ठरल्या त्यांतील मुख्य येंणेप्रमाणे :—

१ सर विठ्ठलदास ठाकरसी व त्यांचे वारस आणि मृत्युपत्राचे व्यवस्थापक यांनी विद्यापीठाला दरसाल साडेवाचन हजार रुपये निरंतर देत रहावे.

२ ह्या त्यांच्या देणगीसाठी विद्यापीठाने पुढील गोष्टी कराव्या :—

(अ) विद्यापीठाने आपले नांव बदलून 'श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी इंडियन युइमेन्स युनिव्हर्सिटी' म्हणजे 'श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी भारत-वर्षीय महिला-विद्यापीठ' असे ठेवावे.

(ब) विद्यापीठाने ताबडतोव पुण्यांत हायस्कूल काढावे.

(क) विद्यापीठाने एकदम हिंण्याचे कॉलेज आपल्या ताब्यांत घ्यावे व ते लवकर शहराच्या जवळ नेऊन तेथे वसतिगृहाची सोय करावी.

(ड) शक्य तितके लवकर विद्यापीठाने मुंबईस एक हायस्कूल काढावे, व

त्यांत मराठी आणि गुजराथी ह्या दोन्ही शाखा असाव्या आणि हायस्कुलाची वाढ होऊन पुढे कॉलेज काढतां येईल असें त्यांचें धोरण असावें.

(ई) पूर्ण कॉलेज झाल्यानंतर व जरूर त्या इमारती बांधून होतील तेव्हां विद्यापीठाचें ठाणें पुण्यांतून मुंबईस न्यावें. तसें होईपर्यंत १९२१ च्या जूनपासून सेनेटच्या सभा मुंबईस भरत जाव्या आणि तेव्हांपासूनच सिंडिकेटच्या सभा मुंबई किंवा पुणें यांपैकी सोईच्या ठिकाणीं भराव्या.

(फ) पुण्यांतलें हायस्कूल व कॉलेज यांना अनुक्रमें श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी कन्याशाळा व श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी महिला-पाठशाळा अशीं नांवें द्यावीं. शिवाय ज्या शैक्षणिक संस्थांचा खर्च सर्वस्वीं विद्यापीठाकडून चालत असेल त्या सर्वांना श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी यांचेच नांव द्यावें.

(ग) सर विठ्ठलदास यांच्या हयातींत त्यांनीं व त्यांच्या पश्चात् दामोदरदास ठाकरसी यांच्या पुरुष वारसानें सेनेटमधील पांच सभासद नेमावे. त्यांतल्या तिघांना सेनेटचा प्रतिनिधि होण्यास ज्या अटी लागत असतील त्या लागू पडल्या पाहिजेत. पण बाकीच्या दोघांना सेनेटमध्ये चालत असलेल्या कामांत योग्य भाग घेतां आला म्हणजे झालें.

३. विद्यापीठाला सरकारी मान्यता तरी मिळावी किंवा त्यांच्या देणगीएवढा फंड विद्यापीठानें जमवावा. हें झाल्यानंतर ज्या प्रॉमिसरी नोटांचें व्याज ५२५०० रुपये येईल इतक्या प्रॉमिसरी नोटा विद्यापीठाचे स्वाधीन करण्यांत येतील. त्यांनंतर दरसाल साडेबावन हजार रुपये देण्याची जबाबदारी राहणार नाही.

ह्या अटी मान्य होऊन देणगीचा स्विकार झाल्याबरोबर हिंणण्यांतिल कॉलेजाची म्हणजे महिला-पाठशाळेची व्यवस्था विद्यापीठाकडे देण्यांत आली व पुण्यांतिल कन्याशाळाहि विद्यापीठाकडे देऊन त्या दोहोंना श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी महिला-पाठशाळा व श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी कन्याशाळा अशीं नांवें देण्यांत आलीं. सर विठ्ठलदास, प्रो. कानिटकर व मी असे शाळेच्या सोईचें एकादें विकत घेण्यासारखें घर किंवा एकादी बखळ मिळू शकते कीं काय हें पाहण्यासाठीं दोन तीन वेळां हिंडलों, परंतु मनासारखी जागा मिळेना. कॉलेजसाठीं हल्लींची जागा सर विठ्ठलदास यांस फार आवडली व ती लागलीच १४०० रुपये एकर प्रमाणें २४ एकर जागा खरेदी केली. इमारती, प्लॅन व एस्टिमेट हीं सर विठ्ठलदास ह्यांनीं स्वतः आपल्या देखरेखीखालीं करविलीं, आणि कॉलेजची इमारत बांध-विण्याचें काम त्यांचा बंडगाईन जवळचे टेंकडीवरील 'पर्णकुटी' बंगला ज्यांनीं बांधला त्यांजवरच म्हणजे श्रीयुत नारायण विष्णु आठवले यांजवरच सोंपविलें. कॉलेजसाठीं

मनांत भरण्यासारखी इमारत असावी असें सर विठ्ठलदास यांस वाटत असे व ते पुढे तयार करतांना वारंवार बदल करीत असत. त्यांचा आप्रह नसता तर आम्हीं एवढा पैसा हमारतींवर खरचला नसता. आमचेजवळ त्या वेळीं रोकड नव्हती म्हणून त्यांनीं एक लक्ष शहायशीं हजार रुपये विद्यापीठाला विनव्याजीं उसने दिले व ते आम्ही हप्त्याहप्त्यांनीं फेडावे असें ठरविलें. त्या रकमेचा शेवटचा पंचवीस हजारांचा हप्ता गेल्या डिसेंबरांतच देण्यांत आला. दुर्दैवाची गोष्ट एवढीच की, कॉलेजाची पुरी झालेली इमारत पाहण्याला सर विठ्ठलदास हे जगले नाहींत. ते जर हयात असते तर विद्यापीठाचें पाऊल पुढें पडण्याला त्यांजकडून चांगली मदत झाली असती.

७. विद्यापीठाच्या धोरणानें चालणाऱ्या शाळा काढण्याचे प्रयत्न

सर विठ्ठलदास यांची मदत मिळण्यापूर्वीं पुणें शहरांत विद्यापीठाच्या धोरणानें चालणारी शाळा काढण्याचा प्रयत्न माझे सहकारी मित्र श्रीयुत गो. म. चिपळूणकर यांनीं केला. श्रीयुत चिपळूणकर व श्रीयुत त्रिं. रा. गद्रे यांनीं १९१७ च्या ऑगष्ट महिन्यांत पुण्यास 'कन्याशाळा' स्थापण्यासाठीं एक लहानसें मंडळ स्थापिलें व मुंबईत आणि पुण्यांत हिंडून त्यांनीं कांहीं फंड जमविला व ३ विद्यार्थिनीं-निशीं ती शाळा १९१८ च्या एप्रिल महिन्यांत सुरू केली. आश्रमाच्या आजन्म-सेवकांची ह्या प्रयत्नाला सहानुभूति होती, परंतु पैशाची जबाबदारी आश्रमानें घेतली नाहीं. विद्यापीठानेंहि ह्या शाळेला मदत करणें शक्य नव्हतें. तेव्हां मदत मिळविण्याची सर्व जबाबदारी आमच्या बापूसाहेबांना (गो. म. चिपळूणकर ह्यांना आम्ही सर्व बापूसाहेब म्हणतो) घ्यावी लागली. त्या वर्षाच्या अखेरीस शाळेंत ५७ मुली झाल्या व १९२० सालांत ती संख्या ८३ झाली. शाळा पैशाच्या अडचणींत होती, इतक्यांत सर विठ्ठलदास यांची देणगी मिळून ती शाळा विद्यापीठाचे स्वाधीन करण्यांत आली. बापूसाहेबांचे या शाळेवरील अपत्यप्रेम लक्षांत घेऊन विद्यापीठानें ह्या शाळेचें धुरीणत्व अजूनहि त्यांजकडेच ठेविलें आहे व त्यांच्या धुरीणत्वाखालीं ह्या शाळेची चांगली भरभराटहि होत आहे.

दुसरी शाळा काढण्याचा प्रयत्न मुंबईस करण्यांत आला. ह्या कामीं मुंबईचे श्रीयुत लक्ष्मणराव नाईक ह्यांनीं फार मदत केली. मुंबईत त्यावेळीं चालू असलेलें एखादें हायस्कूल जर महिलाविद्यापीठाच्या धोरणानें काम करण्यास तयार असेल व मराठी आणि गुजराती अशा दोन्ही शाखा चालवील तर प्रयत्न करून पहावा आणि तें शक्य नसेल तर वेगळें हायस्कूल काढावें अशी सर विठ्ठलदास यांची इच्छा होती. त्याप्रमाणें दोन ठिकाणीं प्रयत्न करण्यांत आला. चंदारामजी गर्लस हायस्कूलानें हे

काम पतकरलें तर महावें म्हणून त्याच्या कमिटीच्या बहुतेक गुजराथी सभासदांकडे मी व लक्ष्मणराव गेलों. हें हायस्कूल एका ट्रस्टच्या पैशांतून चाललेलें असल्यामुळें हायकोर्टाचे परवानगीशिवाय त्या कमिटीला ती शाळा खासगी युनिव्हर्सिटीच्या धोरणानें चालवितां आली नसती; पण कमेटीची इच्छा असती तर हायकोर्टाची तशी परवानगी मिळविणें कठीण पडलें नसतें. परंतु मुंबई युनिव्हर्सिटीचें धोरण सोडणें त्या मंडळींना पसंत पडेना. नंतर श्रीयुत गजानन भास्कर वैद्य यांनीं चालविलेल्या स्टूडंट्स लिटररी सोसायटी हायस्कूलासंबंधानें प्रयत्न केला पण तोहि सफल झाला नाहीं. तेव्हां मुंबईत वेगळें हायस्कूल काढणें भाग पडलें. प्रथम सर विठ्ठलदास यांचे सल्ल्यानें मुंबईचे श्रीयुत गोकुळदास कहानदास पारख यांच्या चौपाटीवरील घरांत कांहीं प्रमुख गृहस्थांची सभा भरली तींत सर विठ्ठलदासहि हजर होते. बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर शाळा काढण्यासंबंधानें त्या सभेत चर्चा झाली. शाळेसाठीं सोईवार जागा पाहण्याकरतां मी व लक्ष्मणराव बरेच हिंडलो. अखेरीस ठाकुरद्वाराजवळ नवरोजी स्ट्रीटमध्ये नवीन बांधलेल्या पारशांचे चाळीतील वरच्या मजल्यावरची जागा पसंत केली.

शाळेंत मराठी व गुजराथी असे दोन्ही भाग ठेवण्याचें ठरलें. श्रीयुत लक्ष्मणराव नायक हे मुंबईच्या स्मॉल कॉज कोर्टांत ट्रान्सलेटर होते. ह्यामुळें त्यांना गुजराथी व हिंदी भाषा चांगल्या येतात. त्यावेळीं त्यांनीं फर्ली रजा घेतली होती. लक्ष्मणरावांनींच शाळेच्या सुपरिंटेंडेंटचें काम करावें अशी विनंति मी त्यांना केली व ती त्यांनीं मोठ्या आनंदावें मान्य केली व रजा संपतांच पेन्शन घेऊन मोकळे झाले. त्यांच्या योग्यते-प्रमाणें त्यांना वेतन देणें पैशाच्या दंडाईमुळें शक्य नव्हतें. मुंबईच्या शाळेला खर्च फार येतो. भाड्याखालींच बेजार होण्याची पाळी येते. परंतु ते मलबारहिलवर रहात असल्यामुळें गाडीच्या खर्चापुरतें ऑनिरियम घेऊन काम करण्यास ते मोठ्या खुषीनें तयार झाले.

मुलींच्या शाळेंत मुलींवर देखरेख करणारी व शाळेच्याच इमारतींत राहणारी एखादी पोक्त बाई असल्यास बरें हें मनांत आणून श्रीमती पार्वतीबाई आठवले यांकडे तें काम दिलें. पुढें शाळेंत गुजरातीची जरूर राहिली नाहीं व श्रीमती सीताबाई अण्णिगेरी यांची मुख्य अध्यापिका म्हणून नेमणूक झाली. तेव्हां पार्वतीबाईंची तेथून सुटका झाली.

मुंबईच्या शाळेसाठीं बराच मोठा खर्च पुढें करावा लागणार हें लक्षांत आणून सर विठ्ठलदास यांची मदत मिळाल्यापासून दर वर्षाच्या अंदाजपत्रकांत मुंबईच्या शाळेसाठीं कांहीं रक्कम वेगळी काढून ठेवण्यांत येत असे. अशा रीतीनें कांहीं रक्कम चालू वर्षाच्या अंदाज-पत्रकांतून व कांहीं पूर्वीच्या शिल्लकेंतून खर्च करून मुंबईच्या शाळेचा खर्च भागविण्याचें ठरलें. ही शाळा ता. १ फेब्रुवारी १९२४ रोजी उघडण्यांत आली. मुंबईत शाळा चालविण्याच्या अडचणींचा उल्लेख १९२४

च्या जून महिन्यांत सेनेटपुढें जो रिपोर्ट वाचण्यांत आला त्यांत केला आहे. तो येणेंप्रमाणें:—

“ The University has also made a further advance by opening a school in Bombay. But it was faced with two difficulties in carrying out the idea. First, the claims of vernaculars as media of instruction are not so keenly recognised by the cosmopolitan citizens of Bombay, as by the inhabitants of other places. Secondly, a school in Bombay necessarily means the outlay of a large amount of money. But the University was bound to take steps in this direction owing to the conditions laid down by the late Sir Vithaldas Thackersey. The first humble step was therefore taken and a small school with Marathi & Gujarati sides was opened in February last. On account of the difficulties mentioned above, it is apprehended that the school may take a long time to flourish, but as stated above, we were bound to try the experiment and the promoters are determined to persevere in the matter and try their utmost to make it a success. ”

[“ युनिव्हर्सिटीनें मुंबईत एक शाळा काढून आपल्या कामाची आणखी प्रगति केली आहे. परंतु आपली कल्पना प्रत्यक्ष कृतीत आणतांना या संस्थेला दोन अडचणींना तोंड द्यावें लागलें. एक देशी भाषांचा बोधभाषा म्हणून उपयोग करण्याच्या बाबतीतील जरूरी इतर ठिकाणच्या लोकांना जितक्या तीव्रतेनें भासते तितकी ती मुंबईच्या सर्वजातीय व संमिश्र वस्तीच्या लोकांना भासत नाहीं. दुसरें असें कीं मुंबईत शाळा काढणें म्हणजे अर्थातच बराच पैसा खर्ची घालणें होय. असें असतांही युनिव्हर्सिटीला परलोकवासी सर विठ्ठलदास ठाकरसी यांनीं घातलेल्या अर्दीप्रमाणें या दिशेनें उपक्रम करणें जरूरीचें होतें. आणि म्हणूनच प्रथम लहानसा एक प्रयोग करण्यासाठीं गेल्या फेब्रुवारीत मराठी व गुजराथी अशा दोन्ही शाखा असलेली एक शाळा उघडण्यांत आली. वर सांगितलेल्या अडचणींमुळे शाळेची भरभराट होण्याला बराच वेळ लागेल कीं काय अशी भीति वाटत आहे. परंतु वर दर्शविल्याप्रमाणें हा प्रयत्न करून पाहणें आमचें कर्तव्य होतें, आणि या बाबतीत चिकाटी धरून तो पूर्ण यशस्वी करून दाखविण्यासाठीं आपली शिकस्त करावयाची असा चालकांचा निश्चय आहे. ”]

गुजराथी वर्ग काढण्याचे हेतूनें दरमहा ६० रुपये पगारावर एका गुजराती शिक्षकाची योजना केली होती. पण सहा महिन्यांत काय त्या दोन गुजराती मुली आल्या. त्यांतली एक लवकरच परत गेली. दुसरीही ठिकण्याचें लक्षण दिसलें

नाहीं. तेव्हां आठ महिन्यांनंतर गुजराती शिक्षकास रजा देऊन मराठी शाखा मात्र चालू ठेवली. ह्या शाळेला सर विठ्ठलदास यांच्या अटीप्रमाणे “ श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी कन्याशाळा, मुंबई, ” असे नांव आरंभापासूनच दिलेले आहे.

ह्या शाळेची प्रगति बरी होत आहे. ह्या शाळेच्या सुपरिटेण्डेंटचे काम सर विठ्ठलदास यांजबरोबर पृथ्वीप्रदाक्षिणा करून आलेल्या श्रीमती सीताबाई अण्णिगेरी यांजकडे दिलेले आहे. हल्ली ह्या शाळेत ८२ मुली असून सहा इयत्ता आहेत. येत्या जूनमध्ये हे पूर्ण हायस्कूल होईल.

गुजराती शाखा काढण्याचे काम मार्गे पडले; परंतु मुंबईच्या ‘ वनिता विश्रामा ’ ने गुजराती मुलींचे हायस्कूल बनविण्याचा प्रयत्न करून पाहण्याचे मनांत आणले आणि त्यास इतर शाळांच्या ग्रांटच्या अटी लागू न करिता बरीच ग्रांट देण्याचे सिंडिकेटने कबूल केले. ह्यामुळे ह्या विद्यापीठाच्या धोरणाचे गुजराती मुलींसाठी हायस्कूल वनिता विश्रामाच्या आश्रयाखाली लवकरच पूर्णतेस येईल अशी आशा वाटू लागली आहे. सध्या त्यांच्या शाळेत चार इयत्ता असून त्या शाळेचे धुरीणत्व सर चिमणलाल सेटलवाड यांच्या कन्या सौ. शारदाबाई दिवाण यांजकडे आहे. त्यांच्या नेतृत्वाखाली ह्या शाळेची प्रगति चांगली होत आहे.

साताऱ्यांत मुलींच्या इंग्रजी शिक्षणाची सोय नव्हती. न्यू इंग्लिश स्कुलांत बऱ्याच मुली जात असत व अजूनही कांहीं जातात. पण मुलांच्या शाळेत मुली पाठविणे पुष्कळ पालकांना आवडत नाही आणि ह्यामुळे त्यांच्या मुलींना शाळेचा फायदा मिळू शकत नसे. श्रीयुत वाग्भट नारायण देशपांडे, श्रीयुत पंढरीनाथ वामन घाणेकर व डॉ. आगशे यांच्या मनांत साताऱ्यास आमच्या युनिव्हर्सिटीच्या धोरणाची शाळा असावी असे विचार येत. त्या संबंधाने चर्चा करण्याकरता त्यांनी श्रीमती कमलाबाई देशपांडे ह्यांना व मला बोलाविले. आम्ही या गोष्टीचा विचार करण्याकरता १९२२ च्या आक्टोबर महिन्यांत दिवाळीच्या दिवसांत तेथे गेलो. शाळा इतक्या तांतडीने निघेल असे कोणाच्या स्वप्नीही नव्हते. कमलाबाईंनी आपल्या वडिलांना विचारलेले नव्हते व आश्रमाच्या आजन्मसेवकांचीही संमति विचारलेली नव्हती. संभाषण चालले असता एकदम माझ्या मनांत आले की, ‘ शुभस्य शीघ्रम् ’. कमलाबाईंनी शाळेची जबाबदारी घ्यावी व शाळा एकदम भाऊविजेचे मुहूर्तावर सुरू करावी. वडिलांची परवानगी विचारलेली नसल्यामुळे कमलाबाईंचे मन जरा कांकू करित होते. आश्रमाच्या आजन्मसेवकमंडळाकडून परवानगी मिळवून देण्याची हमी मी घेतली व कमलाबाईंनीही रुकार दिला. एकदम आम्ही सर्व मंडळी श्रीयुत दादासाहेब करंदीकर व रावबहादूर काळे यांजकडे जाऊन त्यांची संमति मिळविली; आणि सहा सात विद्यार्थिनींच्या पालकांची अनुमति मिळविण्यांत आली व भाऊविजेचे मुहूर्तावर सकाळी दादासाहेब करंदीकरांच्या

घराशेजारीच त्यांचे दुसरे घर आहे तेथे एकदम शाळेला सुरुवात करण्यांत आली. त्याच दिवशी संध्याकाळी पाठक हॉलांत स्त्रीपुरुषांची मोठी सभा भरविण्यांत येऊन शाळा उघडल्याबद्दल जाहीर करण्यांत आले व मदतिसाठी विनंति करण्यांत आली. पांचसहा पुढारी मंडळींनी प्रत्येकी शंभर रुपये दिले व वर्गणीसाठी ताट फिरवण्यांत आले त्यांतहि बरीच वर्गणी जमली. अशा रीतीने एकदम शाळेला आरंभ करण्यांत आला. प्रमुख लोकांकडे जाऊन त्यांजकडून वर्गणीचे आंकडे घेण्याचे काम आम्ही एकसारखे दोन दिवस करित होतो. आतां ह्या शाळेला पूर्ण हायस्कूलचे स्वरूप आलेले आहे. शाळेत सुमारे नव्वद मुली आहेत. ह्या शाळेला मिळालेले सर्व यश कमलाबाईंमुळे आहे. त्यांनी पहिली दोन वर्षे कांहीं एक मोबदला न घेतां काम केले व नंतरहि निर्वाहापुरतेच वेतन घेऊन त्या काम करित आहेत. त्यांच्या नेतृत्वाखाली ह्या शाळेची आणखीहि भरभराट होईल अशी आशा आहे.*

बेळगांवास मी वर्गणीच्या कामासाठी गेलों असतां माझ्या असें नजरेस आले, कीं तेथे मुलींच्या इंग्रजी शिक्षणाची सोय नसून सुखवस्तु लोकांच्या थोड्या मुली मुलांच्या मिशन हायस्कुलांत जात आहेत. ह्या ठिकाणी प्रयत्न केला असतां विद्यापीठाच्या धोरणाची मुलींची शाळा चातू शकेल असें मला वाटले. आमच्या विद्यापीठाच्या गृहीतागमा श्री. बनूबाई अहो ह्यांना आश्रमाच्या आजन्मसेवकमंडळानें इकडे पाठविण्याचे ठरविले व त्यांनीं हि अल्प वेतनावर ह्या ठिकाणी काम करण्याचे कबूल केले. त्याप्रमाणें मी व बनूबाई बेळगांवास आलों आणि आम्ही व श्री. मणेरिकर मिळून अनेक लोकांकडे जाऊन त्यांजकडून वार्षिक मदतीचे व देणगीचे आंकडे घेतले. ह्या कामासाठी मला वीस दिवस बेळगांवास रहावे लागले. ह्या शाळेला श्री. बेळवी, श्री. मुजुमदार, श्री. मणेरिकर, श्री. बोंद्रे, श्री. चिकोडी व श्री. खोत ह्यांची हस्ते परहस्ते चांगली मदत झाली आहे. श्री. मणेरिकर व श्री. खोत हे वृद्ध गृहस्थ आषला अमोलिक वेळ खर्चून शाळेंत मुलींना इंग्रजी विषयाचे शिक्षण देण्याचे प्रयत्न करित आहेत. ह्या शाळेंत हल्लीं ६० विद्यार्थिनी आहेत. ह्या शाळेला मिळालेले यश मुख्यत्वेकरून श्री. बनूबाई अहो यांनीं केलेल्या निरपेक्ष श्रमांचें फल आहे.

मी सांगलीला गेलों असतां असें आढळून आले कीं, मुलींचा इंग्रजी तिसऱ्या इयत्तेचाहि वर्ग नसल्यामुळे विद्यार्थिनींस मुलांच्या हायस्कुलांत जावे लागतें. मुलांच्या हायस्कुलांत आपल्या मुली पाठविण्याची पुष्कळ पालकांची तयारी नसते. अर्थात् त्यांच्या मुली घरीं बसून राहतात. पुढें इंग्रजी तिसरी यत्ता शिकविण्याची सोय संस्थानच्या शाळेंत झाली; पण पुढले वर्ग चालविण्याची संस्थानच्या अधिकाऱ्यांची व चीफसाहेबांची तयारी दिसना. संस्थानांतून मुलींच्या पुढच्या शिक्षणाची

* ही शाळा १९३५ सालीं आश्रमानें आपल्या ताब्यांत घेतली.

सोय होऊं शकत नाहीं असें मला अधिकारीवर्गाकडून निश्चितपणें कळल्यावर मी श्री. गंगूबाई गोगटे यांच्या मदतीनें १९२५ च्या जूनमध्ये मुलींचा इंग्रजी चवथ्या इयत्तेचा वर्ग काढला. नंतर १९२६ च्या जूनमध्ये पांचवी व १९२७ च्या जूनमध्ये सहावी निघाली. संस्थानांतून ह्या शाळेला थोडी ग्रँट मिळत आहे. ह्या शाळेसंबंधानें मला बराच खटपट करावी लागली व अजूनहि लागत आहे. सातारा, बेळगांव, सांगली, वाई, सोलापूर, येथील शाळांकडे मी विशेष लक्ष देतो व त्यांच्या योगक्षेमाविषयी मला विशेष काळजी वाटते. ह्या सर्व ठिकाणीं मी कधीं कधीं जातो व हस्तें व परहस्तें त्या शाळांसाठीं कांहीं होण्यासारखें असलें तर करतो.

विद्यापीठाची कल्पना पुष्कळांना पसंत आहे, व अशा धोरणाच्या शाळा ठिकठिकाणीं व्हाव्या अशी पुष्कळांची इच्छा असते. पण अशा शाळेसाठीं बराचसा स्वार्थत्याग करणारीं अगर त्रिच्या पाठीमागें लागून तिला मूर्त स्वरूप आणून देण्यासाठीं धडपडणारीं माणसें फार कमी आहेत. एखाद्या प्रान्तिक सरकारनें अगर संस्थानिकांनीं जर हें कार्य हातीं घेतलें तर पुष्कळ काम होऊं शकेल. पण हें व्हावें कसें ?

८. महिलाविद्यापीठाचा विस्तार विद्यापीठानें आजपर्यंत काय केलें ?

मुम्बईहाराष्ट्रासाठीं युनिव्हर्सिटी काढण्याच्या आकुंचित कल्पनेला व्यापक स्वरूप देऊन भारतवर्षीय महिलाविद्यापीठ असें नांव दिलें, परंतु तें अंशतः तरी सार्थ कसें कारितां येईल ह्या विबंचनेंत आम्ही होतो. त्यासंबंधीं पूर्वीं कसे प्रयत्न केले व ते कसे त्रिफल झाले हें मागील एका प्रकरणांत आलेंच आहे. सुदैवानें १९२० च्या जून महिन्यांत सर विठ्ठलदास ह्यांचा आधार मिळाल्यामुळें हें काम सुलभ झालें. अहमदाबाद व सुरत येथें मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या धोरणाहून वेगळें शिक्षण देण्याचा उपक्रम झाला होता, तो आतां उपयोगी पडला. मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या मॅट्रिक्युलेशनपेक्षां वेगळा अभ्यासक्रम ठरवून 'गुजराथ स्त्री केळवणी (शिक्षण) मंडळ'नें शालान्त परीक्षा घेण्याचें ठरविलें. आणि ही पाहिली परीक्षा १९२० च्या जूनमध्ये घेण्यांत आली. ह्या परीक्षेला अहमदाबादच्या 'जीवकोर वनिता-विश्राम हायस्कुलां'तून तीन विद्यार्थिनी बसल्या होत्या त्या पास झाल्या. ही शालान्त परीक्षा त्या वर्षापुरती आमच्या विद्यापीठानें मान्य केली व त्या तीन मुलींनिशीं गुजराथ महिला पाठशाळा ह्या नांवाचें कॉलेज स्त्री केळवणीमंडळानें अहमदाबादेस सुरू करून तें आमच्या विद्यापीठाला जोडलें.

अहमदाबादच्या जीवकोर वनिताविश्राम हायस्कुलानेंहि ह्या विद्यापीठाच्या

धोरणाने काम चालविण्याचे ठराविले व ते १९२० च्या ऑक्टोबर महिन्यांत विद्यापीठाला जोडण्यांत आले.

सुरतचे 'महिलाविद्यालय' स्त्रियांना योग्य अशा प्रकारचे शिक्षण देण्यासाठी १९१६ च्या जून महिन्यांत सुरू झाले होते. ते १९२० च्या डिसेंबर महिन्यांत विद्यापीठाला जोडण्यांत आले. अशा रीतीने ठाकरसीची मदत मिळाल्यापासून ६ महिन्यांच्या आंतच गुजराथेतील तीन संस्था विद्यापीठाला जोडल्या गेल्या, व त्यांना दरसाल द्रव्याची मदतहि विद्यापीठाकडून होऊ लागली. मालवण येथील कन्याशाळा तेथील उत्साही गृहस्थ श्री. के. एम्. देसाई यांनी १९१० च्या जूनमध्ये सुरू केली. १९१८ साली 'फेमेल एज्युकेशन सोसायटी, मालवण', ही संस्था स्थापन होऊन तिने ही शाळा चालविण्याची जबाबदारी आपल्यावर घेतली. ह्या संस्थेचे मुख्य चालक श्री. देसाई हेच आहेत. ही शाळा १९२२ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत विद्यापीठाला जोडली गेली व तिला विद्यापीठाकडून वार्षिक द्रव्यसहाय्य मिळू लागले.

बडोद्यांतील महाराणी गर्ल्स हायस्कूल हे मुंबई युनिव्हर्सिटीला जोडलेले आहे. ह्या हायस्कूलांत आमच्या विद्यापीठाचाहि अभ्यासक्रम सुरू व्हावा अशी खटपट करण्याकरिता १९२२ साली मी बडोद्यास गेलो, व सुमारे दोन महिने तेथे राहिलो. पहिल्याने तेथील पुढारी लोकांची एक सभा भरून ह्या प्रश्नाचा विचार केला. त्या सभेत महाराजसाहेबांकडे पाठविण्यासाठी एक अर्ज तयार करून त्यावर सुशिक्षित लोकांच्या सहा घेऊन तो महाराजांकडे सादर करावा असे ठरले. ह्या कामांत डॉ. सुमंत मेहता, श्री. सौ. शारदागौरी मेहता, विद्याखात्याचे डायरेक्टर श्री. एन्. के. दीक्षित, प. वा. कृष्णराव शारंगपाणी आणि गर्ल्स हायस्कूलाच्या प्रिन्सिपल मिस्. एम्. ए. नीडहेंम ह्या सर्वांनी सहानुभूतिपूर्वक सहाय्य केले. ह्या सर्वांच्या मदतीने व पसंतीने अर्जाचा नमुना तयार करून त्यावर सहा घेण्यासाठी मी प्रमुख लोकांकडे हिंडलो व सुमारे ३०० सहा मिळविल्या. हा अर्ज मंजूर होऊन महाराणी हायस्कूलांतल प्रवेश परीक्षेचा वर्ग १९२२ साली विद्यापीठाला जोडण्यांत आला. आणि १९२३ पासून मराठी भाषेतून व गुजराती भाषेतून अभ्यास करून विद्यार्थिनी महिलाविद्यापीठाच्या प्रवेश परीक्षेसाठी बसू लागल्या.

भावनगर येथील कांहीं उत्साही मंडळींनी ह्या विद्यापीठाच्या धोरणाने १९२५ साली महिलाविद्यालय स्थापन केले. १९२६ साली विद्यापीठाच्या इन्स्पेक्टरांनी ही शाळा तपासली होती. १९२७ साली ते विद्यापीठाला जोडण्यांत येऊन त्याला थोडीशी ग्रॅंटहि देण्यांत आली आहे. हे आतां पूर्ण हायस्कूल झाले आहे.

ह्याशिवाय सातारा, बेळगांव व सांगली येथील शाळांची हकीकत मागील प्रकरणांत दिली आहे, सातारा व बेळगांव येथील शाळा पूर्ण हायस्कूलाच्या

स्वरूपाला आलेल्या आहेत. सांगली येथील शाळा लवकरच पूर्ण हायस्कूल होईल- ह्या सर्व शाळा विद्यापीठाला जोडलेल्या आहेत.

ह्या विद्यापीठाच्या धोरणाने चालणारीं कांहीं मिडल स्कुले आहेत. अकोला येथील टिळक कन्याशाळा सौ. इंदिराबाई कट्टी यांच्या नेतृत्वाखाली चालली आहे. ही शाळा सुरू होऊन बरीच वर्षे झाली आहेत. सोलापूर येथील सरस्वती-मंदिराचे आश्र्वाने चाललेल्या शाळेच्या लेडी-सुपरिंटेंडेंट कु. बनूबाई देशपांडे, जी. ए., या आहेत. श्रीयुत वि. आ. मोडक, अनाथबालिकाश्रमाचे आजन्मसेवक, यांनी ह्या शाळेसाठी फार खटपट केली. बाई येथे श्री. बापूसाहेब काथवटे व श्री. बापूसाहेब दातार ह्या उभय पेन्शनर मुनसिफांच्या श्रमांनी कन्याशाळा सुरू झालेली आहे.* ह्या शाळेवर जी. ए. पर्यंत अभ्यास झालेल्या एका बाईची योजना झालेली आहे. रत्नागिरीची शाळा विद्यापीठाच्या जी. ए. बाई सौ. आनंदीबाई जोशी यांचे नेतृत्वाखाली चाललेली आहे. ह्या शाळेसंबंधाने ह्यांनी फार परिश्रम केले आहेत व आज तीन वर्षे यांची खटपट चालू आहे.

ज्या ज्या प्रान्तांत वेगळी भाषा प्रचलित आहे अशा प्रत्येक प्रांतासाठी स्वतंत्र स्त्रियांची युनिव्हर्सिटी असणे हे अन्तिम साध्य आहे. परंतु तशी परिस्थिति उत्पन्न होईपर्यंत मध्यवर्ती विद्यापीठाचा फायदा इतर प्रांतांनी घेतल्यास वावगे होणार नाही. कोणत्याहि प्रान्तांतल्या प्रचलित भाषेत शिक्षण देणाऱ्या शाळा किंवा कॉलेजे जर ह्या विद्यापीठाला जोडली जातील तर त्यांना यथाशक्ति द्रव्यसहाय्य देणे व त्यांतील विद्यार्थिनींच्या परीक्षा घेणे ही कामे आमच्याकडून होऊ शकतील. ह्या सवलतीचा फायदा इतर प्रान्तांनी जरूर करून घ्यावा.

शिक्षणाच्या मार्गातील अडचणी दूर करून त्रिया स्त्रियांच्या आढोकांत आणून देण्याचे कार्य ह्या विद्यापीठाने थोडेसे केले आहे. शाळेत किंवा कॉलेजांत न जातां घरी अभ्यास करून विद्यापीठाच्या परीक्षांना बसण्याची सवलत आहे. दुसरे विद्यार्थिनींना परीक्षेसाठी लांबच लांब प्रवास करण्याचे कारण पडत नाही. ज्या शहरांत विद्यार्थिनींचा अभ्यासक्रम चालला असेल त्या शहरांतच तेथल्या एकाद्या शाळेच्या सुपरिंटेंडेंट बाईच्या देखरेखीखाली परीक्षा घेण्याची योजना केली जाते. अशा रीतीने अलाहाबाद, ग्वाल्हेर, कानपूर वगैरे ठिकाणी ह्या विद्यापीठाच्या परीक्षांचे सेंटर कधी कधी झालेले आहेत. मराठी व गुजराथी ह्या भाषांतून शिक्षण देणाऱ्या शाळा व कॉलेजे आहेत. ह्याशिवाय हिंदी, बंगाली व उर्दू ह्या भाषांतून अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थिनी कधी कधी ह्या विद्यापीठाच्या परीक्षांना बसतात. अशा रीतीने सर्व अभ्यास घरी करून ग्वाल्हेर येथील एक विद्यार्थिनी हिंदी भाषेतून सर्व परीक्षा देऊन गृहीतागमा झालेली आहे. ग्वाल्हेर येथे मिस हिल् ह्या

* ही शाळा १९४९ साली हिंगणे स्त्री-शिक्षण-संस्थेने आपल्या ताब्यांत घेतली.

अमेरिकन बाईनीं मुलांमुलींना इंग्रजी शिकविण्याची एक शाळा चालविली आहे. ह्या बाईना आमचा अभ्यासक्रम पसंत पडला आहे व त्या आपल्या शाळेतल्या विद्यार्थिनीं आमच्या परीक्षांसाठी तयार करित असतात. मिस हिल्स ह्या आमच्या सेनेटच्या सभासदहि आहेत. त्या हल्लीं अमेरिकेस गेल्या आहेत पण त्यांचें काम चालविण्यासाठी आलेल्या बाईहि त्यांचें अनुकरण करित आहेत. कोणत्याहि प्रान्तांतिल एकच विद्यार्थिनी जरी आपल्या प्रान्तांतल्या भाषेतून अभ्यास करून परिक्षेस बसण्याची इच्छा दर्शवील तरी त्या भाषेसाठी पुस्तकें मुक्रर करणारें मंडळ (Board of Studies — बोर्ड ऑफ स्टडीज) नेमण्यांत येईल व त्या विषयांत कोणतीं पुस्तकें वाचावयाचीं हें तिला कळविण्यांत येईल.

आणखी एका रीतीनें महिला-विद्यापीठाचें कार्यक्षेत्र वाढवितां आलें तर पहावें असें मनांत येऊन सुमारें पांच वर्षांपूर्वी नाशिक येथें एक प्रयत्न करून पाहिला पण तो फसला. नाशिक येथें सरकारनें चालविलेलें जें मिडल स्कूल आहे त्याला सात आठ हजार रुपये वार्षिक खर्च येतो. त्यांत इंग्रजी चारच इयत्तांचें शिक्षण दिलें जातें. हें स्कूल सरकारनें महिला विद्यापीठाच्या स्वाधीन करावें, चार इयत्तांपर्यंतचा त्यांचा अभ्यासक्रम आहे तसाच ठेवावा, पुढें आमच्या धोरणानें वरच्या इयत्तांचे वर्ग काढून विद्यापीठानें तें पूर्ण हायस्कूल बनवावें व सरकारनें ती खर्चाची रक्कम विद्यापीठाच्या स्वाधीन करावी, अशा आशयाचा अर्ज नाशिकच्या मंडळीकडून करवावा असा माझा वेत होता. असें केल्यानें ज्यांना मुंबई युनिव्हर्सिटीचा अभ्यास करावयाचा असेल त्यांना पूर्वीप्रमाणें पुढें मुलांच्या हायस्कुलांत जातां येईल; व इतरांना महिलाविद्यापीठाच्या प्रवेशपरीक्षेस बसतां येईल. अलीकडे बोधभाषा ह्या दृष्टीनें मातृभाषांचा सरकारी हायस्कुलांत बराच प्रवेश झाल्यामुळें मुंबई युनिव्हर्सिटीची मॅट्रिक्युलेशन व विद्यापीठाची प्रवेश परीक्षा ह्यांमध्ये फारसा भेद राहिला नाही. ह्यासाठीं मी नाशिक येथील प्रमुख गृहस्थांच्या गांठी घेतल्या व दोन वेळां पुढान्यांच्या सभांत ह्यासंबंधाची पुष्कळ चर्चा झाली. ह्या कामासाठीं मी आठ दिवस नाशिकास राहिलों. एकमतानें सरकारकडे तसा अर्ज होणें शक्य नाही असें दिसून आल्यामुळें मला तो उद्योग सोडून देणें भाग पडलें.

आज स्त्रियांच्याहि माध्यमिक शिक्षणाकडे अधिक पैसा खर्च करण्याची सरकारची प्रवृत्ति नाही. सरकारनें इंग्रजी चार इयत्ता शिकविणारी पांच मिडलस्कूलें महाराष्ट्रांत व कर्नाटकांत मिळून ठाणें, नगर, नाशिक, विजापूर व धारवाड ह्या ठिकाणीं काढलीं आहेत. ह्यांतल्या कित्येकांनीं आम्हांला वर्षांचे आणखी सहाशें रुपये द्या म्हणजे आम्ही पांचवी इयत्ता काढतो अशा प्रकारची मागणी अनेक वेळां सरकारकडे केली पण ती मंजूर झाली नाही. ह्या शाळा अगोदरच निघाल्या होत्या. म्हणून त्या बंद करण्यांत आल्या नाहीत. हा प्रश्न जर वाढत्या खर्चाच्या नव्या मनुंत उत्पन्न झाला असता, तर अशा शाळा निघाल्याच नसत्या. सरकारजवळ

अधिक खर्च करण्याला पैसे नाहीत, तेव्हां तेवढ्याच खर्चात पूर्ण हायस्कूलचें शिक्षण देतां येण्याचा संभव असला, तर तो फायदा तरी लोकांना मिळावा अशी योजना झाली पाहिजे. सरकारनें आपलें एक मिडल् स्कूल महिलाविद्यापीठाच्या ताब्यांत घावें व त्या स्कूलसाठीं होणाऱ्या खर्चाइतकी रकम विद्यापीठाच्या स्वाधीन करावी. त्या स्कूलांतील कायम न झालेल्या शिक्षकांना योग्य नोटीस देऊन रजा घावी व कायम शिक्षकांची सोय सवडी सवडीनें इतर शाळांतून करावी. ही व्यवस्था तीन वर्षांपुरती मंजूर करून तेवढ्याच खर्चात पूर्ण हायस्कूलाचा फायदा मिळतो की काय तें पहावें. हा प्रयोग यशस्वी झाल्यास तशी दुसरी शाळा विद्यापीठाकडे घावी. यशस्वी न झाल्यास सरकारनें पुन्हां ती आपलेकडे परत घ्यावी. महिलाविद्यापीठ ही संस्था आतां इतका विश्वास दाकण्याच्या योग्यतेची झाली आहे.

खाजगी संस्था कमी खर्चात सरकारी संस्थाच्या बरोबरीचें काम करूं शकतात, हा अनुभव मुलांच्या शिक्षणसंस्थांत आलेला आहे. ह्या विद्यापीठाला जोडलेल्या कांहीं मुलींच्या शाळाहि बऱ्या प्रकारचें काम करित आहेत, हें सरकारी इन्स्पेक्टर त्या शाळांची परीक्षा घेत असतात आणि सरकारकडून त्या शाळांना ग्रॅंट मिळत असते ह्यावरून दिसून येण्यासारखें आहे. सरकारच्या मनांत आलें म्हणजे त्याला पाहिजे तें करितां येतें. विद्याखात्याच्या अधिकाऱ्यांच्या मनांत असा प्रयोग करून पाहण्याचें आल्यास ते ही गोष्ट सहज करूं शकतील. मुंबई कौन्सिलांतील स्त्री-शिक्षणाच्या कैवारी सभासदांनींही सरकारला असा प्रयोग करून पहाण्यास सल्ला द्यावा. आमच्या कित्येक शाळांचें काम असावें तितकें समाधानकारक नसतें ह्याचें मुख्य कारण पैशाचा अभाव हें असल्यामुळें अधिक पगार देऊन हुशार शिक्षक तेमतां येत नाहीत. सरकारकडून चांगली मदत मिळाल्यास ह्याच शाळा चांगलें काम करून दाखवतील.

मागल्या व ह्या प्रकरणांत दिलेल्या हकीकतीवरून विद्यापीठानें स्त्रियांच्या माध्यमिक व उच्च शिक्षणाच्या प्रसारासाठीं कोणते प्रयत्न केले तें लक्षांत येईल. मुंबईसरकारनें स्त्रियांच्या उच्च शिक्षणासाठीं वेगळा असा प्रयत्न केला नाही. पुरुषांसाठीं काढलेल्या कॉलेजांचा फायदा स्त्रिया घेऊं शकतात एवढेंच. अशा रीतीनें मुंबई युनिव्हर्सिटींतून आजपर्यंत सुमारे सव्वाशें हिंदु स्त्रिया बी. ए. झाल्या आहेत. आमच्या विद्यापीठांतून ४७ गृहीतागमा बाहेर पडल्या आहेत. सिंधप्रांत खेरीज करून बाकीच्या मुंबई इलाख्यांतील कॉलेजांत उच्च शिक्षण घेणाऱ्या स्त्रिया सुमारे १६० आहेत. महिला विद्यापीठांत हें शिक्षण घेणाऱ्या स्त्रिया ३५ आहेत. हें उच्च शिक्षणासंबंधानें झालें.

आतां माध्यमिक शिक्षणाच्या बाबतीत गुजराथेत व महाराष्ट्रांत सरकारकडून व विद्यापीठाकडून हिंदु स्त्रियांसाठीं झालेल्या कामांची तुलना करूं या. सरकारनें स्वतः चालविलेलीं मुलींचीं दोन हायस्कूलें एक पुण्यास व दुसरें अहमदाबादेस अशीं आहेत. खासगी प्रयत्नांनीं चाललेलीं पण ज्यांना सरकारची मदत आहे अशीं हिंदु मुलींचीं हायस्कूलें म्हणजे मुंबईचीं चंदारामजी गर्ल्स हायस्कूल, स्टुडेंट्स् लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटीचें गर्ल्स हायस्कूल, सेंट कोलंबा गर्ल्स हायस्कूल व कदाचित् आणखी एकदोन असतील. महिलाविद्यापीठाच्या मदतीनें केवळ खासगी प्रयत्नांनीं चालविलेलीं हायस्कूलें चार आहेत. हिंण्याचा महिलाश्रम, पुण्यांतील नाथीबाई ठाकरसी कन्याशाळा, अहमदाबादेतील जीवकोर वनिताविश्राम व सातान्यांतील कन्याशाळा. सरकारकडून व महिलाविद्यापीठाकडूनहि ज्यांना मदत मिळते अशा माध्यमिक शिक्षणाच्या शाळा म्हटल्या म्हणजे मालवणची कन्याशाळा, बेळगांवचें महिलाविद्यालय व सुरतचें महिला-विद्यालय ह्या होत. केवळ सरकारनें चालविलेल्या इंग्रजी चवथ्या इयत्तेपर्यंतच्या शाळा महाराष्ट्रांत फक्त तीनच आहेत; त्या ठाणें, नाशिक व अहमदनगर येथल्या. विद्यापीठाच्या मदतीनें व कांहीं केवळ प्रोत्साहनानें चाललेल्या अशा प्रकारच्या शाळा म्हटल्या म्हणजे रत्नागिरीची कन्याशाळा, वाईतील कन्याशाळा, सोलापूरच्या सरस्वती-मंदिरानें चालविलेली कन्याशाळा, मुंबईच्या वनिताविश्रामाचें मिड्ल स्कूल व मुंबईची नाथीबाई ठाकरसी कन्याशाळा ह्या होत.

सरकारच्या मदतीनें किंवा त्या मदतीवांचूनहि मुलांचीं हायस्कूलें चालविणें हें काम तितकें कठीण नाहीं. कारण मुलांना शिक्षण दिल्यावांचून गत्यंतर नाहीं असें लोकांना वाटत असल्यामुळें मुलांसाठीं बरीच मोठी फी देण्याची पालकांची तयारी असते. मुलींच्या हायस्कूलांची अगर मिड्लस्कूलांची गोष्ट अगदीं वेगळी आहे. आधीं हें शिक्षण घेऊं इच्छिणाऱ्या मुलींची संख्या फार थोडी, आणि त्या थोड्या मुली देखील जबर फी असेल तर निघून जाणार. अशा स्थितीत स्त्रियांमध्ये माध्यमिक शिक्षणाचा प्रसार कसा व्हावा हा मोठा बिकट प्रश्न होऊन बसला आहे. हा प्रश्न अल्पांशानें तरी सोडविण्याचा प्रयत्न विद्यापीठाच्या हातून झाला आहे. सरकारच्या प्रयत्नांनीं स्त्रियांच्या उच्च व माध्यमिक शिक्षणाच्या प्रसाराचें जें कार्य होत आहे त्याला थोडीशी पुस्ती जोडण्याचें काम विद्यापीठानें केलें आहे हें वर दिलेल्या माहितीवरून दिसून येईल. माध्यमिक शिक्षणाचें विद्यापीठानें जें कार्य चालविलें आहे त्याची स्पष्ट कल्पना पुढील कोष्टकावरून होईल.

शाळेचें नांव	इश्टी इश्टी शिकविल्या जाताना	विद्यार्थिनींची संख्या	शाळा चालविणाऱ्या मंडळीचें अगर व्यक्तीचें नांव
१ महिलाश्रम, हिंगणें	७	१०२	अनाथ-बालिकाश्रमाची मंडळी
२ श्री. ना. दा. ठा., कन्याशाळा, पुणें	७	३५०	श्री. ना. दा. ठा. भारतवर्षीय महिला- विद्यापीठ
३ जीवकोर वनिताविश्राम अहमदाबाद	७	१५४	गुजराथ स्त्री-केळवणी-मंडळ
४ महिला-विद्यालय, सुरत	७	१९१	महिला-विद्यालय-मंडळ, सुरत
५ कन्याशाळा, मालवण	७	४४	फ्रीमेल एजुकेशन सोसायटी, मालवण
६ कन्याशाळा, सातारा	७	९०	कन्या-शाळा-मंडळ, सातारा
७ महाराणी गर्ल्स हायस्कूल, बडोदें	६,७	३२	बडोदें संस्थानचें विद्याखातें
८ श्री. ना. दा. ठा., कन्याशाळा, मुंबई.	६	८२	श्री. ना. दा. ठा. भारतवर्षीय महिला- विद्यापीठ
९ महिला विद्यालय, बेळगांव	६	६०	महिला-विद्यालय-मंडळ, बेळगांव
१० टिळक कन्याशाळा, अकोला	४	२५	श्रीयुत कट्टी व सौ. इंदिराबाई कट्टी
११ कन्याशाळा, सांगली	४,५,६	१५	कन्याशाळा-मंडळ, सांगली
१२ कन्याशाळा, वाई	३	३५	कन्याशाळा-मंडळ, वाई
१३ महिला-विद्यालय, रत्नागिरी	३	१३	श्रीयुत ज. वा. जोशी व सौ. आनंदी- बाई जोशी
१४ महिला-विद्यालय, भावनगर	७	६३	कांहीं उत्साही गुजराथी मंडळी
१५ कन्याशाळा, सोलापूर	४	५५	सरस्वती-मंदिर संस्था
१६ वनिताविश्राम इ. स्कूल, मुंबई	४	४८	वनिता-विश्राम संस्था
	एकूण	१३५९	

श्री. ना. दा. डा. महिला पाठशाळेचा अध्यापकवर्ग व विद्यार्थिनी

(१९२७-२८)

श्री. ना. दा. डा. महिलाशिक्षा, पुणे

प्राथमिक शिक्षणालाहि - सागरांत विंदु या न्यायानें कां होईना - हातभार लावण्याचें काम हें विद्यापीठ करीत आहे. मुलींच्या प्राथमिक शाळांसाठीं शिक्षकिणी तयार करण्यासाठीं हिंमण्याची अध्यापिका-शाळा यत्न करीत आहे व त्या शाळेला विद्यापीठाकडून मदत मिळत असून विद्यार्थिनींची परीक्षा घेण्याचें काम विद्यापीठच करीत आहे. या परीक्षांना सरकारी मान्यता मिळविण्याची खटपट चालू असून ती बहुतेक यशस्वी झाली आहे. सरकारी अधिकारी व विद्यापीठाचे प्रतिनिधि या उभयतांचे विचारानें ठरलेल्या अटींना येत्या जूनमध्ये विद्यापीठाच्या सेनेटकडून मंजुरी मिळाली म्हणजे अध्यापिका-शाळेंतून बाहेर पडणाऱ्या शिक्षकिणींच्या अडचणी दूर होतील. आजपर्यंत या शाळेंतून पास होऊन निघालेल्या ४४ शिक्षकिणी आहेत व त्या कोणत्याना कोणत्या तरी प्राथमिक शाळांत काम करीत आहेत.

इंग्रजी भाषेच्या अवजड दडपणाखाली व मॅट्रिक्युलेशन आणि बी. ए. हें ध्येय ठरवून चाललेल्या स्त्रियांच्या उच्च आणि माध्यमिक शिक्षणाचा प्रसार व्हावा तितका आणि व्हावा तितक्या वेगानें होणें शक्य नाही. त्याचप्रमाणें दास्यवृत्तीत मुरलेल्या आम्हां लोकांमध्ये सरकारच्या पाठिंब्याचाचून व मदतीचाचून स्त्रियांच्या उच्च आणि माध्यमिक शिक्षणाचा प्रसार मोठ्या प्रमाणावर होण्याची आशा नको. हिंदुस्थानांत आज तरी शेंकडा ९० स्त्रियांचें हें शिक्षण आर्थिक स्वातंत्र्यासाठीं - नोकरीसाठीं - नसून केवळ ज्ञानार्जनासाठीं आहे. घरबसल्या करितां येण्यासारख्या धंद्याचें शिक्षण स्त्रियांना मिळेल तर तेंहि जरूर पाहिजे. पण ह्या गोष्टीकडे कोणाचें लक्ष नसून पुरुषांप्रमाणेंच बी. ए., एम. ए. होण्यासाठींच थोड्याशा स्त्रियांची धडपड चालली आहे व त्याच शिक्षणाला सरकारचें, सरकारी अधिकाऱ्यांचें आणि धनिकांचें पाठबळ मिळत आहे; पण पुष्कळांच्या उपयोगी पडणाऱ्या कमी श्रमांच्या आणि विशेष जरूरीच्या शिक्षणाकडे कोणाचें लक्ष जात नाही. तरी इंग्रजी भाषेनें आणि सरकार-मान्य परीक्षांनीं ज्यांना मोहिनी घालून वेडें करून सोडलें नाहीं अशा मंडळींनीं योग्य विचार करून सरकारचें पाठबळ आणि सरकारची मदत स्त्रियांच्या योग्य शिक्षणाच्या प्रसारासाठीं मिळेल असे प्रयत्न ठिकठिकाणच्या कौन्सिलांतून झाले तरच हें स्त्रीशिक्षणप्रसाराचें काम धसास लागेल. नाहीं तर हल्लीप्रमाणें मुंगीच्याच पावलांनीं चालावें लागणार.

९. महिलाविद्यापीठाबद्दल लोकमत

अनेक प्रकारांनी अजमावले पाहिजे. प्रथमतः विरोधी मतांचा विचार करू या. 'न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति' या वचनाला महत्त्व देणाऱ्या जुन्या विचारांच्या लोकांना स्त्रियांचे शिक्षणच मुळी पसंत नाही. सुशिक्षित लोकांमध्ये सुद्धा असा एक वर्ग आहे की त्याला प्राथमिक शिक्षणाच्या पलीकडे स्त्रीशिक्षणाची मजल जाऊ नये असे वाटते. ह्या दोन वर्गांना फारसे महत्त्व देण्याचे कारण नाही. ह्यांशिवाय आणखी दोन लहानसे पण वजनदार पक्ष या विद्यापीठाचा विरोध करणारे आहेत. सामाजिक बाबतीत अत्यंत प्रगमनशील असा एक पक्ष आहे. त्याचे मुखपत्र 'इंडियन सोशल रिफॉर्मर' हे आहे व श्रीयुत के. नटराजन हे त्याचे संपादक आहेत. दुसरा अतिशिक्षित लोकांचा एक वर्ग आहे; त्याचे अमुक एक मुखपत्र आहे असे म्हणता येणार नाही. ह्या दोन पक्षांच्या मतांचा पहिल्याने उल्लेख करतां. ह्या दोन्ही पक्षांच्या लोकांचे विद्यापीठांत दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणाने समाधान होत नाही. ह्यांपैकी कित्येकांनी ह्या चळवळीला द्रव्यद्वारां साहाय्य केले आहे, व कांहीं थोडे विद्यापीठाच्या सेनेतचे सभासदाहि होते व असतील. एका गृहस्थानीं " My heart goes with you but my head is with the Indian Social Reformer " (माझे हृदय तुमच्याकडे जाते, पण बुद्धि इंडियन सोशल रिफॉर्मरकडे वळते.) असे उद्गार काढले होते. इंडियन सोशल रिफॉर्मर मधले कांहीं उतारे आरंभीच्या एका प्रकरणांत दिले आहेत. आणखी कांहीं उतारे येथे दिले असतां त्या पक्षांचे मत कळून येईल.

विद्यापीठाच्या प्रगतीबद्दल एक लहानसा रिपोर्ट रजिस्ट्रार यांनी प्रसिद्ध केला होता. त्यांत पुढील वाक्य होतें:-

" The desirability of a separate University for women is not now an open question and strenuous efforts are being made to make it a success. "

[" स्त्रियांची स्वतंत्र युनिव्हर्सिटी पाहिजे की नको हा प्रश्न आतां वादाचा राहिला नाही. ती यशस्वी व्हावी म्हणून नेटाचे प्रयत्न चालू आहेत. "]

ह्या रिपोर्टावर टीका करतांना ८ एप्रिल १९१७ च्या रिफॉर्मरमध्ये पुढील वाक्ये आहेत :-

" It is, in the least, inopportune to say that the desirabilityopen question." It appears rather that the enthusiasm for the moment is distinctly on the wane."

[" " स्त्रियांची स्वतंत्र युनिव्हर्सिटी पाहिजे की नको हा प्रश्न आतां वादग्रस्त

राहिला नाही,' असे म्हणणें निदान अप्रासंगिक तरी आहे. खरी स्थिति अशी आहे कीं या चळवळीच्या उत्साहाला अलीकडे तरी उतरती कळा लागली आहे."]

ता. ८ जुलई १९१७ च्या अंकापासून रिफॉर्मरच्या लिहिण्याचा रोंख थोडा बदलला. त्यापूर्वीं नुकतीच मुंबई इलाख्यांतील शिक्षक लोकांची परिषद् मुंबईस भरली होती. त्या परिषदेत विद्यापीठाच्या अभिनंदनपर ठराव पास झाला होता. त्याला अनुलक्षून ८ जुलैच्या अंकांत पुढील वाक्यें आहेत.

" We are glad to join in the welcome accorded to Prof. Karve's Women's University and in the hope that, that experiment will prove a success. The need for facilities for women's education is so vast and pressing that it is foolish to pin our faith in any one plan and method. Numerous and repeated experiments are necessary to determine what the best and most suitable scheme is in the conditions of the country."

[" प्रो. कर्वे यांनी काढलेल्या स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीचें जें अभिनंदन करण्यांत आलें व ती यशस्वी व्हावी अशी जी इच्छा प्रदर्शित करण्यांत आली तिला आम्ही आनंदानें दुजोरा देतो. स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या सोई करणें हें कार्य इतकें व्यापक आणि निकडीचें आहे, कीं एकादी विशिष्ट पद्धतीच किंवा योजनाच चांगली असा आग्रह धरून बसणें मूर्खपणाचें होईल. चालू परिस्थितींत शिक्षणाची कोणती योजना सर्वांत चांगली व उपयुक्त होईल हें ठरविण्याकरतां भिन्न भिन्न प्रयोगांची जरूरी आहे व ते पुनः पुनः केले पाहिजेत. "]

" We are opposed, and have been so all along, to the idea of a separate University for Women. The sole object of a University is the promotion and advancement of learning. There is no sex in knowledge. A separate Women's University has always seemed to us to be reminiscent of the mediæval Hindu prohibition of sacred learning to women and Sudras — a prohibition based on a conception that has degraded the position of women in Hindu Society."

(*The Indian Social Refomer*, 20 July, 1920)

[" स्त्रियांकरितां स्वतंत्र विश्वविद्यालय असावें या कल्पनेला आमचा पूर्वी-पासूनच विरोध होता, व आजहि तो तसाच आहे. कोणत्याहि विश्वविद्यालयाचा मुख्य व एकच हेतु म्हणजे ज्ञानाची प्रगति व अभिवृद्धि हा होय. ज्ञान हें स्त्रीपुरुषभेद ओळखित नाही. मध्ययुगीन स्त्रिया व शूद्र यांना वेदाध्ययनाची बंदी केल्याची आठवण हें स्त्रियांचें स्वतंत्र विद्यापीठ आज आम्हांस करून देत आहे.

वरील बंदीच्या मुळाशी जी मनोभावना होती तिच्यामुळेच समाजांत हिंदु स्त्रियांचा दर्जा कमी होत गेला. ”] (इंडियन सोशल रिव्हॉर्मर, २० जुलै १९२०)

“ Sir Hormusji Wadya, presiding at the last annual meeting (Opening Ceremony) of the Poona Women's University, laid his finger on the weak spot of the Institution when he advised the College Authorities to give due and proper attention to the study of the English language and literature which must, he said, remain the *lingua franca* of the Indian nation for a long time to come, and which, therefore, deserved to be studied more carefully than merely as a second language. Professor Karve, in thanking Sir Hormusji, is reported to have regretted very much ' the lack of appreciation and moral courage on the part of the people, ' who, he said, were still unwilling to take advantage of the facilities provided by the Indian Women's University for women's education. Experiments must continue to be made in education, and Prof. Karve's experiment was well worth making if only to show that, in modern India, the idea of having a separate system of education for women, has no chance of acceptance. Those who are really earnest about giving the best education to their daughters naturally prefer to send them to institutions affiliated to the recognized Universities. Prof. Karve's claim that he was providing a national system has been superseded by the *Charka* school of educationists. It has also since become known that the majority of women students in Japan attend the same Universities as men* and that the Japanese Women's University is no more typical of Japanese, than Prof. Karve's of Indian; women's aspirations. Instead of chiding the public for their " lack of moral courage " — where does moral courage come in, we wonder — Prof. Karve would do well to

* Taking this to be the correct estimate, it must not be forgotten that Japanese language is the medium of instruction in men's Universities in Japan. The Women's University of Tokyo also is still prospering. Its Silver Jubilee or the twentyfifth anniversary is going to be celebrated in this month (April 1928) and in this connection an Exhibition is going to be held to show the work of modern women in all countries of the world in its various phases — literature, art, science, politics, economics, education, music, religion, social service, etc. An Indian Section of this exhibition is being organised and madam Yuki Hirota is in charge of this section. All this is being done by the Japan Women's University.

adopt Sir Hormusji's suggestion† which has all along been also ours, and convert his University into a Women's College affiliated to the Bombay University. A good college is better than a doubtful University.

(*The Indian Social Reformer*, 30th June, 1923)

[“ पुणें येथील स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीच्या गेल्या वार्षिक सभेचे (कॉलेजाच्या इमारतीच्या प्रवेशसमारंभाचे) अध्यक्ष सर होर्मसजी वाडिया यांनी इंग्रजी भाषा ही आणखी बरेच दिवस तरी हिंदी राज्याची विचारविनिमयाची सर्वसामान्य भाषा राहणारच, व याकरिता त्या भाषेचा केवळ दुय्यम भाषा म्हणून होत असलेल्या अभ्यासापेक्षां जास्त काळजीपूर्वक अभ्यास केला पाहिजे असा कॉलेजाच्या अधिकाऱ्यांना उपदेश केला; असें करण्यांत त्यांनी या संस्थेच्या दोषस्थळाचें नेमकें दिग्दर्शन केलें आहे. सर होर्मसजी वाडिया यांचे आभार मानतांना प्रो. कर्वे यांनी भारतवर्षीय महिलाविद्यापीठानें स्त्रियांच्या शिक्षणाकरितां ज्या कांहीं सोई केल्या आहेत, त्यांचा फायदा घेण्यास लोक अद्याप नाखुप असून त्यांमध्ये नैतिक धैर्याचा व गुणग्राहकत्वाचा जो अभाव दिसून येतो, त्याबद्दल आपणांस वाईट वाटतें असें म्हटल्याचें प्रसिद्ध झालें आहे. शिक्षणांत प्रयोग हे चालू असलेच पाहिजेत, व स्त्रियांकरितां स्वतंत्र अभ्यासक्रमाची जरूरी आहे ही कल्पना आधुनिक हिंदुस्थानाला ग्राह्य होण्यासारखी नाहीं, हें दाखविण्याकरितां तरी प्रो. कर्वे यांनी चालू केलेला प्रयोग करून पाहणें जरूर होतें. आपल्या मुलींना शक्य तितकें उत्तम शिक्षण घावें असें ज्यांना उत्कटतेनें वाटतें त्यांना साहजिकच आपल्या मुलींना सरकारी मान्यता असलेल्या विश्वविद्यालयांना जोडलेल्या शिक्षण-संस्थांतच पाठविणें अधिक आवडतें. आमचें शिक्षण म्हणजे राष्ट्रीय शिक्षण असें म्हणण्याचा प्रोफेसर कर्वे यांचा अधिकार आतां चरकापंथी शिक्षण-शास्त्रज्ञांनीं हिरावून घेतला आहे. अलीकडे सर्वांना हेंहि कळून आलें आहे कीं, जपानांत विद्यार्थिनीपैकीं बऱ्याचशा विद्यार्थिनी पुरुषांकरितां निघालेल्या विश्वविद्यालयांतच जातात.* आणि प्रो. कर्वे

† Sir Hormasji's suggestion is simply to pay more attention to the study of English than what is given to a second language and that is being done.

* ही गोष्ट खरी असें धरून चाललें तरी जपानांत पुरुषांच्या युनिव्हर्सिटींत देखील जपानी भाषा हीच बोधभाषा आहे हें विसरतां कामा नये. शिवाय तेथील स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीचें कामही चांगलें चाललें आहे. ह्याच महिन्यांत (एप्रिल १९२८) त्या युनिव्हर्सिटीच्या रौप्य जुबिलीचा म्हणजे पंचविसावा वार्षिक समारंभ होणार आहे. ह्या निमित्तानें सगळ्या जगांतील स्त्रियांच्या कामाचें प्रदर्शन भरणार आहे. हीं कामें, वाङ्मय, कलाकौशल्य, भौतिक अगर आधिभौतिक शास्त्रें, राजनीति, अर्थशास्त्र, शिक्षणशास्त्र, गायनवादन, धर्म, समाजसेवा इत्यादि विषयांच्या संबंधानें असावी असें योजिलें आहे. ह्या प्रदर्शनांत हिंदुस्थानासाठीं एक वेगळा भाग राखून ठेविला आहे. या भागाची व्यवस्था मॅडम यूकी हिरोटा यांजकडे आहे. हा सर्व खटाटोप जपानांतील स्त्रियांची युनिव्हर्सिटी करीत आहे.

यांचें विश्वविद्यालय हिंदी स्त्रियांच्या आकांक्षांना जितपत यथार्थतेनें मूर्त स्वरूप देणारें आहे, तितपतच जपानी स्त्रियांच्या आकांक्षांना जपानमधील स्त्रियांची युनिव्हर्सिटी मूर्त स्वरूप देणारी आहे. नैतिक धैर्याच्या (पण येथें नैतिक धैर्याचा प्रश्न येतो कसा कोणास ठाऊक !) अभावामुळे लोकांना दोष देण्यापेक्षां प्रो. कर्वे यांनीं सर होमसजी वाडिया यांनीं केलेली सूचना + (व तीच सूचना आम्हीहि आजपर्यंत सारखी करित आहों) मान्य करून आपल्या युनिव्हर्सिटीचें रूपान्तर स्त्रियांच्या कॉलेजांत करून तें मुंबई युनिव्हर्सिटीला जोडून टाकणें फार बरें. नांवाच्या विश्व-विद्यालयापेक्षां सुव्यवस्थित रितीनें चाललेलें कॉलेज फार बरें. ” (इंडियन सोशल रिव्हॉर्म, ३० जून १९२३).]

“From the first, we have made no secret of our opinion that the Women's University represented a retrograde step in the movement for the elevation of the status of women in this country to something like equality with men. The education proposed to be given in it was planned to suit the prejudices of the average Indian. ... This concession to popular prejudice, however, has not helped to popularise the University, which after so many years and so much propaganda, has on its rolls fewer women than are to be found in the Fergusson and New Poona College. The fact is that those who think of the education of women at all seriously prefer the established Universities where at any rate the idea of the intellectual disparity between men and women is not emphasised as in the Women's University.*

“The only other argument used to justify a separate Women's University in this Presidency ... was that the Vernaculars could be used as the media of Instruction. ... In the initial stage, the Vernaculars are the media of instruction in all secondary schools almost up to the Matriculation standard, and as for higher education of the Indian people, Mr. Fisher agrees with Dr. R. P. Paranjpye and Sir. M. B. Chaulbal that “English must always hold an important place+ as being the one language common to

+ सर होमसजी यांची सूचना फक्त इंग्रजीकडे अधिक लक्ष देण्याबाबतची होती व तसें लक्ष दिलेंही जात आहे.

* The Women's University does *not* emphasise the idea.

+ There is no difference of opinion among the promoters of the Indian Women's University. Keeping modern Indian languages as media of instruction they have given an important place to the study of English.

the whole Indian Continent, but also as being a modern world language capable of expressing all the latest ideas in Pure and Applied Sciences." Speaking of Dr. Paranjpye, it is a curious paradox that the Vice-Chancellor of the Women's University is a strong opponent for separate colleges for women in affiliation with the Bombay University. ... In our opinion, whatever justification there might have been for the Women's University ten years ago, there is none at all at present when the Bombay University is making its courses of study more varied and elastic. The Women's University in Poona can best become a college affiliated to the proposed Poona University. It is hardly worth while to maintain a separate University for the sake of 20 or 25 girls. The large sum of money at present spent on the University can better be utilised by making special provision in the Poona University for facilities for women students."

(*The Indian Social Reformer*, 4th July 1925)

[“ स्त्रियांचा दर्जा वाढवून तो सामान्यतः पुरुषांच्या दर्जाइतका वर न्यावयाचा एतदर्थ जी चळवळ या देशांत चालू आहे, तिचे दृष्टीने स्त्रियांची युनिव्हर्सिटी ही मागे पाऊल टाकणारी संस्था आहे असें आम्हांस वाटते, व तसें तें आम्ही प्रथमपासूनच उबड उघड म्हणत आलों आहों. तीत वावयाच्या शिक्षणाची योजना अशी केलेली आहे, कीं ती सामान्य हिंदी माणसाच्या पूर्वग्रहांना प्रिय व्हावी. परंतु अशा तऱ्हेच्या लोकछंदानुवर्तनानें ही युनिव्हर्सिटी लोकप्रिय होण्याला मदत झालेली दिसत नाहीं. कारण इतक्या कालावधीनंतर व त्या कल्पनेच्या प्रसाराची इतकी खटपट झाल्या-नंतरहि फर्ग्युसन कालेज व न्यू पूना कॉलेज यांत असलेल्या विद्यार्थिनींच्या संख्ये-इतकी संख्याहि आज तिच्या पटावर नाहीं. खरी गोष्ट अशी आहे कीं, जे कोणी स्त्रियांच्या शिक्षणाचा थोड्या तरी गंभीरतेनें विचार करतात ते आपल्या मुलींना सर्वमान्य झालेल्या युनिव्हर्सिटीमध्येच पाठविण्याचें पसंत करतात, कारण या संस्थांचे योगें स्त्रीपुरुषांमध्ये बौद्धिक दृष्ट्या भेद आहे या कल्पनेला - स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीत जसें महत्त्व दिलें जातें + तसें दिलें जात नाहीं.

“ या इलाख्यांत स्त्रियांकरितां स्वतंत्र युनिव्हर्सिटी पाहिजे हें सिद्ध करण्याकरितां दुसरें एकच कारण सांगण्यांत येत असतें आणि तें हें कीं, त्या युनिव्हर्सिटीत मातृ-भाषांचा बोधभाषा म्हणून उपयोग करितां येईल. सुरुवातीला सर्व दुय्यम शाळांतून जवळ जवळ मॅट्रिक्युलेशनपर्यंत मातृभाषा याच बोधभाषाहि असतात; पण हिंदी लोकांच्या उच्च शिक्षणाविषयीं पाहिलें तर मि. फिशर यांचें डॉ. आर पी.

परांजपे व सर एम्. बी. चौबळ यांच्या सारखेच असें मत आहे की, इंग्रजी ही सर्व हिंदी राष्ट्रालाची एकच सर्वसामान्य भाषा आहे एवढेंच नव्हे, तर ती सर्व तात्विक व व्यावहारिक शास्त्रांतील नवीन नवीन कल्पना व्यक्त करू शकणारी सर्व आधुनिक जगाची भाषा आहे; म्हणून त्या भाषेला महत्त्वाचें स्थान मिळालें पाहिजे.* डॉ. परांजपे यांचें नांव वर आलें त्यावरून आम्हांला येथें सहज म्हणावेंसें वाटतें की, मुंबई युनिव्हर्सिटीला जोडूनच परंतु स्त्रियांकरितां स्वतंत्र कॉलेज काढण्याच्या कल्पनेला विरोध करणारे गृहस्थ या युनिव्हर्सिटीचे व्हाइस-चान्सेलर असावेत, ही एक विलक्षण विसंगतीच आहे. आमच्या मते स्त्रियांकरितां स्वतंत्र युनिव्हर्सिटी काढणें कदाचित् दहा वर्षांपूर्वीं समर्थनीय झालें असेल. परंतु आतां मुंबई युनिव्हर्सिटी आपल्या अभ्यास-क्रमांत अधिक अधिक विविधता व लवचिकपणा आणण्याचा प्रयत्न करित असतां, स्त्रियांकरितां स्वतंत्र युनिव्हर्सिटी चालू ठेवण्याला कांहींहि कारण नाही. पुणें येथील युनिव्हर्सिटी ही भावी पुणें विश्वविद्यालयाला जोडलेलें एक कॉलेज झाल्यास उत्तम. वीस पंचवीस मुर्लीकरितां एक स्वतंत्र युनिव्हर्सिटी चालविणें यांत मुर्लीच हंशील नाही. हल्लीं या युनिव्हर्सिटीवर जो पुष्कळसा पैसा खर्च होत आहे त्याचा विनियोग पुणें विश्वविद्यालयामध्यें विद्यार्थिनींकरितां विशेष सोई करण्याचे कामीं केला तर तो अधिक चांगला.” (इंडियन सोशल रिफॉर्मर ता, ४ जुलई १९२५.)]

“ Sir Moropant Joshi's address at the annual function held last Sunday to confer degrees on about half a dozen women students of the Poona Women's University, was in the nature of a special pleading for that institution. His position demanded Sir Moropant to speak up for the University, but his encomium was not warranted by the figures which he himself quoted. If after strenuous propaganda work carried on all over India, in season and out of season, to enlist students for it,* the institution can only show 40 students on its roll after nearly a decade of its existence, it can be valued only as a failure. Either the ideal of the Indian Women's University in which the 'fictitious importance' attached to English in the other Universities has been transferred to wifeness and motherhood, does not appeal to the generality of women or they are averse to being

* याबद्दल महिला विद्यापीठाच्या चालकांचा मतभेद नाही. मातृभाषा या बोधभाषा ठेवून इंग्रजीला महत्त्वाचें स्थान त्यांनीं दिलें आहे.

* Propaganda is for rousing people to think of the desirability of a departure from the established routine and to collect subscriptions and not for enlisting students.

shunted off from the common track of education. Sir Moropant thinks that Indian Women's education should accommodate itself to the fact that every Indian woman gets a chance to marry. It should be rather considered a healthy and welcome sign if our women do not look upon marriage as an economic necessity. It is not intelligible why some people are anxious to show that the Indian Women's University is the last word in Indian Women's education. As a matter of fact many a member who holds high and responsible position in the Senate of that University takes care to send his daughter or ward to the recognized University. The Indian public may not condemn an institution outright, but they are too wise to mistake the chaff for the grain.* Our contention is, let us not set a limit to the women's progress+ and let us not say to her thus far shalt thou go and no further in the domain of education. We have no quarrel with the Women's University, but we take serious exception to the attempt made to exalt it beyond its actual merits, "

(*The Indian Social Reformer* - 3rd July 1926.)

“ पुणे येथील स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीच्या सुमारे अर्धा डझन विद्यार्थिनींना पदव्या देण्यासाठी गेल्या रविवारी जो समारंभ झाला त्या प्रसंगी सर मोरोपंत जोशी यांनी केलेले भाषण त्या संस्थेचे कसेंहि करून समर्थन करण्याकरितां होतें. तें ज्या स्थानावरून बोलत होते त्या स्थानावरून युनिव्हर्सिटीला अनुकूल असें भाषण करणें त्यांस प्राप्तच होतें. परंतु त्यांनीं जी स्तुति केली त्या स्तुतीला त्यांनींच दिलेल्या आंकड्यांचा विशेष आधार नव्हता. विद्यार्थिनी मिळविण्याकरितां सर्व हिंदुस्थानभर वेळीं अवेळीं परिश्रमपूर्वक प्रचारकार्य^३ करूनहि व दहा वर्षांच्या अवधीनंतरहि या युनिव्हर्सिटीला आपल्या पदावर ४० विद्यार्थिनीपेक्षां अधिक नांवें दाखवितां येत नसतील तर हा प्रयत्न अयशस्वी झाला असें म्हणण्यास प्रत्यवाय नाहीं. दोहोंपैकीं

* I am very doubtful whether the public can be credited with such discriminating powers. Even educated people show a lamentable want of this power. It is rather the tendency to go along the trodden path that keeps away people from new experiments.

+ No responsible promoter of the Women's University is for putting such a limit.

३ प्रचार कार्य हें छापी ठरीव पद्धतीद्वन वेगळ्या पद्धतीच्या अभ्यासक्रमाची आवश्यकता आहे, ह्याविषयी लोकांना विचार करावयास लावण्यासाठीं व वर्गव्या मिळविण्यासाठीं असून विद्यार्थिनी मिळविण्यासाठीं नसतें. विद्यार्थिनी मिळविणें हें सोंपें काम नसतें. तें क्रमाक्रमानें हळूहळू व्हावयाचें असतें व तें होतहि आहे.

एक कोणतें तरी खरें असलें पाहिजे—एक इतर युनिव्हर्सिट्यांमध्ये जें इंग्लिश भाषेला कृत्रिम महत्त्व देण्यांत येतें तें तेथून काढून पत्नीत्व व मातृत्व यांना देण्यांत यावें, अशा प्रकारचें भारतवर्षीय महिलाविद्यापीठाचें ध्येय सामान्य स्त्रीला पसंत नसलें तरी पाहिजे; अगर शिक्षणाचा सामान्यतः चोखाळलेला मार्ग सोडून देऊन आपणांस एका बाजूला सारण्यांत यावें हें तरी त्यांना अमान्य असलें पाहिजे. सर मोरोपंत यांचें मत असें दिसतें कीं, ज्याअर्थी प्रत्येक स्त्रीला लग्न करण्याची संधि मिळते त्याअर्थी या गोष्टीला अनुरूप होईल असें त्यांचें शिक्षण असावें. विवाह हा आर्थिक दृष्टीनें जरूर आहे असें आमचा स्त्रीवर्ग न मानील तर तें त्यांच्या मनाच्या जोमदारपणाचें चिन्ह होईल. हिंदी स्त्रियांचे शिक्षणाचे बाबतीत भारतवर्षीय महिलाविद्यापीठानें जें कांहीं केलें आहे, त्याहून आतां अधिक करण्याचें राहिलें नाहीं, असें दाखविण्याचा कांहीं लोक कां प्रयत्न करितात हें समजणें कठिण आहे. खरी गोष्ट सांगावयाची म्हणजे या युनिव्हर्सिटीच्या सेनेमध्ये उच्च व जबाबदारीच्या स्थानांवर असलेले बरेच सभासद स्वतःच्या मुलीबाळींना सरकारनें मान्यता दिलेल्या युनिव्हर्सिट्यांमध्ये घालण्याची खबरदारी घेतात. हिंदी जनता एखाद्या संस्थेला निखालस त्याज्य समजणार नाहीं, घण दाणा व तूस यांतील भेद ओळखण्याइतकें शहाणपण तिच्यांत आहे.* आमचें म्हणणें असें आहे कीं, आपण स्त्रियांच्या गतीला मर्यादा न घालतां शिक्षणाचे बाबतीत त्यांना 'घेयपर्यंतच तुम्ही जा, पुढें जातां कामा नये' असें म्हणण्याचें सोडून देऊं या.† भारतवर्षीय महिला-विद्यापीठाचे बाबतीत आमचे मनांत कांहीं एक वैषम्य नाहीं. पण तिच्या वास्तविक योग्यतेपेक्षां तिचा जो बाजवीपेक्षां फाजील बडेजाव करण्यांत येतो त्याविरुद्ध आक्षेप घेणें हें मात्र आम्हांस जरूरीचें वाटते." (इंडियन सोशल रिव्हॉर्मर, ३ जुलै १९२६.)

गेल्या डिसेंबरचे अखेरीस मद्रास येथें भरलेल्या राष्ट्रीय सामाजिक परिषदेचे श्रीयुत के. नटराजन् हे अध्यक्ष होते. त्या वेळीं त्यांनीं केलेल्या भाषणांत पुढील उल्लेख आहे:—

"I must not omit to refer here to the Women's University at Hingne Budruk which owes its existence almost entirely to the self-sacrificing zeal of Prof. Karve, whose services to

* जनतेला एवढ्या विवेकशक्तीबद्दल सर्टिफिकेट द्यावें कीं काय ह्याविषयीं मला बरीच शंका आहे. सुशिक्षितांमध्येही ह्या विवेकशक्तीचा अभाव दिसून येतो. मळलेल्या वाटेनें जाण्याची प्रवृत्तीच पुष्कळांना नवीन प्रयोगांपासून दूर ठेविते.

† ही गोष्ट महिला विद्यापीठाच्या चालकांस सर्वस्वीं कबूल आहे. विद्यापीठाच्या चालकां-पैकीं कोणाचेंही मत अशी मर्यादा घालावी असें नाहीं.

women's cause in India will always be gratefully remembered by social reformers all over the country. Personally, I hold that, in the present circumstances of our country, when a sort of tradition of women's intellectual inferiority has held sway for many centuries, it is necessary, at least till that tradition is wholly destroyed, to make no distinction in the courses of study especially in the higher education open to men and women. I have therefore been all along rather sceptical in my appreciation of the idea of a separate University with an altogether different curriculum of studies for women. But I have always acknowledged that every method and every system which promises to bring the benefits of education of some kind to girls and women who would otherwise go without them, is to be welcomed; and from that point of view the Women's University is a very valuable and interesting experiment."

“ प्रो. कर्वे यांच्या स्वार्थत्यागपूर्वक उद्योगामुळेच आस्तित्वात आलेल्या हिंगणें बुद्धक येथील स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीचा उल्लेख करण्याला मी विसरतां कामा नये. हिंदुस्थानांतील स्त्रियांच्या उन्नतीप्रीत्यर्थ प्रो. कर्वे यांनीं केलेल्या कामगिरीचें स्मरण सर्व देशभर समाजसुधारक नेहमीं कृतज्ञतापूर्वक करतील. परंतु देशाच्या चालू परिस्थितीत स्त्रिया बौद्धिक दृष्ट्या पुरुषांपेक्षां कमीच आहेत असें मानण्याच्या एका प्रकारच्या प्रघाताचें शेंकडों वर्षे समाजांत प्राबल्य असतां, तो प्रघात पूर्णपणें नाहीसा होईपर्यंत तरी स्त्रीपुरुषांसाठीं नेमलेल्या अभ्यासक्रमाचे बाबतीत - विशेषतः उच्च शिक्षणाचे अभ्यासक्रमाचे बाबतीत - कांहींहि फरक न करणें अवश्य आहे असें माझे मत आहे. आणि म्हणूनच आतांपर्यंत स्त्रियांकरितां स्वतंत्र युनिव्हर्सिटी असावी व त्यांच्याकरितां नेमावयाचा अभ्यासक्रमहि स्वतंत्र असावा या कल्पनेचें मूल्य निश्चित करतांना मी जरा संशयवृत्ति दाखवीत आलों आहे. परंतु मी नेहमीं असें म्हणत आलों आहे कीं, योजना किंवा पद्धति कोणतीहि असो, शिक्षणाचे फायदे एरवीं ज्या मुलींना किंवा स्त्रियांना मिळणें शक्य झालें नसतें त्यांना एखाद्या पद्धतीमुळे किंवा योजनेमुळे ते मिळत असल्यास तिचा आपण खुषीनें स्वीकार करावा. आणि याच दृष्टीनें स्त्रियांची युनिव्हर्सिटी हा एक अत्यंत उपयुक्त व चित्ताकर्षक प्रयोग आहे यांत शंका नाही. ”]

आश्रमाच्या संस्थेपुरती पुनर्विवाहाविषयीं तटस्थ वृत्ति पत्करून मी विधवा-शिक्षणाच्या कार्याकडे आपलें सामर्थ्य खर्ची घालूं लागलों त्या वेळीं कांहीं सुधारक मंडळी मजवर रुष्ट होऊन, आतां हे पुनर्विवाहाचा द्वेष करितात व यांच्या संस्थेंतील मंडळी पुनर्विवाहाच्याविरुद्ध बाजूला विधवांचीं मनें घळवितात, अशा अर्थाचे आरोप

करून हे पुनर्विवाहाच्या कार्याचें नुकसान करित आहेत असें लोकांना भासवूं लागले. तसलाच प्रकार माध्यमिक व उच्च शिक्षण घेणाऱ्या स्त्रियांपैकी शेंकडा पाऊणशें स्त्रियांना माझ्या समजुतीनें अधिक उपयोगी होईल अशा अभ्यासक्रमाची योजना करून तिच्यासाठी मी उत्साहानें काम करूं लागल्याबरोबर स्त्रीपक्षाती वर्गापैकी कांहींचा झाला. यांनीं हें प्रतिगामी धोरण आंखलें आहे, यामुळें स्त्रियांच्या उच्च शिक्षणाचें पाऊल मार्गें पडणार आहे, स्त्रियांचा दर्जा कमी होणार आहे, स्त्रिया बुद्धीनें कमी असें यांचें मत असल्यामुळें यांनीं त्यांच्यासाठी कमी दर्जाचा अभ्यासक्रम आंखला आहे, वगैरे गोष्टी ते प्रतिपादन करूं लागले. ज्याप्रमाणें पुनर्विवाहाच्या कार्याबद्दल माझ्या विचारांत यत्किंचितही फरक न पडतां मी विधवाशिक्षणाच्या कार्याला लागलों, त्याचप्रमाणें स्त्रियांच्या उन्नतीबद्दलच्या विचारांत यत्किंचितही फरक न पडतां मी हें कार्य हातीं घेतलें आहे. स्त्रियांच्या हक्कांचा अगर दर्जाचा प्रश्न उद्भवला असतां मी कोणाला हार जाईन असें मला वाटत नाही. स्त्रिया बुद्धीनें कमी आहेत असें माझे मत बिलकूल नाही, व या विद्यापीठाच्या इतर चालकांचेहि नाही. पण आज शेंकडा ऐशीं तरुणांना जसें अत्यंत निरुपयोगी शिक्षण मिळत आहे त्याचप्रमाणें शेंकडा ऐशीं स्त्रियांना निरुपयोगी शिक्षण मिळत आहे. पुरुषांच्या शिक्षणांत फेरफार घडवून आणणें दुरापास्त आहे. पण स्त्रियांच्या शिक्षणांत फेरफार घडवून आणणें तितकें दुरापास्त नाही. ह्यासाठी ह्या दुसऱ्या कामांत मी धडपड करूं लागलों आहे. पुनर्विवाहाच्या कार्यासाठी अनेकांनीं अनेक खटपटी केल्या पण जनता तें मान्य करित नाही; म्हणून तें कार्यच अयोग्य अगर अनिष्ट असें म्हणणें आणि वेळीं-अवेळीं या योजनेचा सगळ्या देशभर प्रसार होत असतां जनता तिचा फायदा घेत नाही. ह्यासाठी ती योजनाच अयोग्य असें अनुमास काढणें ह्या दोन गोष्टी तर्कशास्त्राच्या दृष्टीनें सारख्याच योग्यतेच्या ठरतील.* समाजाला जी गोष्ट ग्राह्य होत नाही ती त्याज्य असें ठरवावयाचें असल्यास कोणतीहि सुधारणा घडून यावयास नको. दहा बारा वर्षे धडपड झाल्यानंतरहि शिक्षणाच्या विद्यार्थिनी या योजनेकडे वळत नाहीत. याचें कारण ही योजना अयोग्य हेंच असलें पाहिजे असें नाही. लोक सामान्यतः गतानुगतिक - रुळलेल्या मार्गांनीं जाणारे - असतात. नवीन मार्ग राजमार्ग झाला

* जनताचशी काय पण सुशिक्षित मंडळी देखील रूढीच्या - मग ती रूढि सामाजिक बाबतीतील असो की नैतिक बाबतीतील असो - पालकडे जाऊन ग्राह्याग्राह्यतेचा विचार करून कितपत वागतात ह्याबद्दल बरीच शंका आहे. ज्ञानासाठी जे शिकत असतील त्यांजबद्दल प्रश्न नाही. परंतु कर्ज काढून सुद्धां सर्वांनीं बी. ए. च्या आणि एलएल. बीच्या पाठीस लागवें ह्यावरून काय दिसून येतें ? एक चाळीस पन्नास रुपये पगाराची जागा झाली असतां शेंकडों बी. ए. लोकांचे अर्ज यावेत याला काय म्हणावें ? इंदूर संस्थानांत गेल्या सप्टेंबर महिन्यांत न्यायखात्यांतल्या सहा जागा भरावयाच्या होत्या त्यांच्यासाठी एलएल. बी. आणि बॅरिस्टर यांचे अकराशां- हून अधिक अर्ज आले होते ही गोष्ट काय दाखविते ?

आहे हे दिसल्यावांचून ते त्याच्यावर पाऊल टाकित नाहीत. नवीन मार्ग राजमान्य होण्याला दीर्घ कालावधि लागत असतो. सरकारने जर उद्यां जी. ए. ची. योग्यता नोकरीच्या दृष्टीने बी. ए. च्या बरोबरीची ठरविली तर मुंबई युनिव्हर्सिटीकडे किती विद्यार्थिनी वळतील हे अनुमान काढण्याला मोठा तर्कशास्त्रज्ञ नको आहे. विद्यार्थिनींचा ओघ ह्या बाजूला कां वळत नाही ह्याचीं कारणे शोधून काढण्याला फारसें खोलांत शिरण्याचें कारण नाही. तीं अगदीं उघड उघड आहेत. सराकरी मान्यता मिळाली तर ह्या विद्यापीठाचा स्पर्ग सुलभ होईल, पण ती मिळाली नाही तरी देखील अगदीं निराश होण्याचें कारण नाही. कालेंकरून ह्या विद्यापीठाचा उपयोग करून घेणाऱ्या विद्यार्थिनींची संख्या वाढेल अशी मला खात्री आहे; एवढेंच नव्हे तर स्त्रियांच्या माध्यमिक व उच्च शिक्षणाचा बराचसा भाग हे विद्यापीठ व त्या नमुन्यावर निघणारी दुसरी विद्यापीठे वळकावून बसतील अशी मला उमेद आहे. तथापि उलट अनुभव येऊन विद्यापीठाच्या हातून कांहीं कार्य होत नाहीसें झाल्यास कांहीं मित्रांच्या सह्याप्रमाणे ह्या संस्थेला मुंबई युनिव्हर्सिटीचें कॉलेज बनविण्यालाहि मी तयार होईन. पण तसें करण्यापूर्वी अगदीं नाइलाज होईपर्यंत मी आपली शिकस्त केल्यावांचून राहणार नाहीं.

आतां दुसरा लहानसा पण अतिशिक्षित आणि वजनदार लोकांचा पक्ष काय म्हणतो तें पाहूं. या पक्षाचें मत कळण्याला एक चांगलें साधन आहे. मुंबई सरकारनें १९२४ सालीं मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या सुधारणेचा विचार करून सूचना करण्यासाठीं कमिटी नेमिली होती. त्या कमिटींत पुढील चवदा गृहस्थ होते :- १ सर चिमणलाल सेटलवाड (चेअरमन), २ डॉ. आर. पी. परांजपे, ३ मि. ए. एल कॉव्हर्नटन (सेक्रेटरी), ४ रे. ई. ब्लॅटर, ५ मि. एम्. आर्. जयकर, ६ मि. एच्. पी. मोदी, ७ मि. के. नटराजन्, ८ कॅ. ई. व्ही. ससून, ९ प्रो. के. टी. शहा, १० मिर्झाअल्ली अहंमदखान, ११ सर पुरुषोत्तमदास ठाकुरदास, नाइट; सी. आय्. ई., एम्. बी. ई., १२ सर फाजलभाई करीमभाई, नाइट, १३ मि. ए. बी. लढे, १४ मि. जे. बी. पेटिट. या कमिटीचें जें मत तेंच या दुसऱ्या पक्षाचें मत असें म्हणण्यास हरकत नाही. या कमिटीनें स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीच्या प्रश्नाचा विचार करून आपलें मत दिलें तें येणेंप्रमाणें :-

We have had the aims and objects of Mr. Karve's Indian University for Women at Hingne Budruk explained to us by its supporters and we have read the reports of its progress. But a majority of the witnesses on this subject hold that a separate University for women is wasteful of money and effort and is likely to lower the standard of higher education for women. They think that co-education is a sounder principle at the

University stage. Even those who are inclined to support the existing Women's University admit that, if the use of the Vernacular as a medium is in some degree admitted in the colleges of the University of Bombay and if provision of special options for women is made, a separate University is totally unnecessary. We are agreed that a separate Women's University is wasteful of effort and money, and that a Women's University with the vernacular as its medium is not in the interests of higher education of women in this Presidency, for reasons which appear from what we have already said about the Vernacular in Universities. More-over, there is no evidence of any real demand for such a form of education. "

[" हिंगणें बुद्रुक येथील प्रो. कर्वे यांच्या भारतवर्षीय महिलाविद्यापीठाची ध्येयें व त्याचे उद्देश यांचें विवरण त्या विश्वविद्यालयाच्या पुरस्कर्त्यांनीं केलें तें आमचेयाशीं असून आम्ही त्याच्या प्रगतीबद्दलचे अहवाल वाचले आहेत. परंतु या विषयावर ज्या गृहस्थांच्या साक्षी घेतल्या त्यांपैकीं बहुसंख्यांकांचें मत असें आहे कीं, स्त्रियांकरितां स्वतंत्र युनिव्हर्सिटी काढणें म्हणजे पैशाचा व श्रमाचा अपव्यय असून त्याच्या योगानें स्त्रियांच्या शिक्षणाचा दर्जा कमी होण्याचा संभव आहे. त्यांच्या मते विश्वविद्यालयीन शिक्षणावस्थेंत (स्त्री-पुरुषांचें) सहाशिक्षण हें तत्त्वतः अधिक निर्दोष आहे. अस्तित्वांत आलेल्या स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीचा पुरस्कार करणारेहि असें कबूल करतात कीं, मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या कॉलेजांमधून मातृभाषेचा बोधभाषा म्हणून कांहीं प्रमाणांत उपयोग करण्याचें मान्य झालें व स्त्रियांकरितां म्हणून अधिक ऐच्छिक विषयांची ध्यवस्था केली तर स्त्रियांकरितां निराळें विश्व-विद्यालय काढण्याची कांहीही जरूरी नाही. आम्हां सर्वांचें मत असें आहे कीं, स्त्रियांकरितां स्वतंत्र युनिव्हर्सिटी काढणें म्हणजे पैसा व श्रम व्यर्थ दवडण्यासारखें आहे, आणि मातृभाषा हीच जिच्यांत बोधभाषा आहे अशी स्त्रियांची स्वतंत्र युनिव्हर्सिटी काढणें या इलाख्यांतील स्त्रियांच्या उच्च शिक्षणाला पोषक होणार नाही. विश्वविद्यालयांत मातृभाषेच्या उपयोगासंबंधीं आम्हीं जें कांहीं म्हटलें आहे, त्यावरून आमचें वरील मत होण्याचीं कारणें कळून येण्यासारखीं आहेत. शिवाय अशा प्रकारच्या शिक्षणाला खरी मागणी असल्याचा पुरावा नाही. "]

सामाजिक सुधारणांचे बाबतींतला अत्यंत प्रगमनशील पक्ष व हा दुसरा अतिशिक्षित लोकांचा पक्ष ह्या दोहोंमधील लोकांवर इंग्रजी भाषेनें अशी कांहीं मोहिनी घातली आहे, कीं सरसकट सगळ्या विद्यार्थ्यांवर ह्या परकी भाषेचा अवजड बोजा टाकल्यानें जो शारीरिक व मानसिक शक्तीचा अपव्यय होत आहे त्याजकडे त्यांचें लक्षच जात नाही. त्यांना असें वाटतें कीं ज्या योजनेंत इंग्रजीला प्राधान्य

नाही ती योजना टाकाऊच असली पाहिजे. उच्च शिक्षणांत सुद्धां इंग्रजी मुळींच नको किंवा फार तर ऐच्छिक असावी असें म्हणणारेहि लोक आहेत. आम्ही मधल्या मार्गानें जाऊं पाहतों.

पदवीदान समारंभाच्या वेळच्या अनेक भाषणांत इंग्रजी भाषेच्या अभ्यासाकडे विशेष लक्ष देण्याबद्दल इशारा दिला आहे तो ठीक आहे. इंग्रजी भाषेच्या अभ्यासाला योग्य महत्त्व दिलें पाहिजे हें मत ह्या विद्यापीठाच्या चालकांपैकीं प्रत्येकाचें आहे. आज ती सगळ्या जगाची भाषा झालेली आहे. खुद्द आपल्या देशांतल्या निरनिराळ्या भागांतील लोकांशीं दळणवळण ठेवण्यास ह्या भाषेचा उपयोग होत आहे व तो पुढेहि पुष्कळ वर्षे होत राहील. आज हिंदुस्थान जें एक राष्ट्र बनलें आहे तें इंग्रजी भाषेमुळें होय. तेव्हां इंग्रजी भाषेचा चांगला अभ्यास स्त्रियांनीं सुद्धां करावा येथपर्यंत मतभेद नाही. मतभेद होतो तो इंग्रजीचें फाजील स्तोम माजविणाऱ्या व इंग्रजी हीच बोधभाषा असली पाहिजे असा आग्रह धरणाऱ्या लोकांशीं होतो. ज्यांची मातृभाषा इंग्रजी नाही असे पृथ्वीच्या पाठीवर किती तरी लोक सांपडतील कीं ज्यांनीं आपल्या व्यवसायासाठीं, संशोधनासाठीं अग्न अभ्यासासाठीं इंग्रजी भाषेचा उपयोग आम्हां सामान्य ग्राज्युएटांपेक्षांहि अधिक केला आहे, परंतु ज्यांचें बोलणें ऐकून व लिहिणें पाहून ज्यांना उच्चारंसाठीं, स्पेलिंगांसाठीं व वाक्यरचनेसाठीं आमचे मॅट्रिक्युलेशनचे परीक्षक नापास करतात. कितीहि मेहनत केली तरी हिंदी भाषांहून अत्यंत भिन्न असलेल्या इंग्रजी भाषेवर प्रभुत्व संपादन करणें शकडा एखाद्यालाच साधेल. सगळा अभ्यास इंग्रजी भाषेत करून अकरा वर्षे जिच्या अध्ययनांत घालविली ती कितयत अवगत होते याचें बरेंचसें ताजें उदाहरण आहे. मुंबई युनिव्हर्सिटींत इंग्रजी निबंधलेखन हा विषय वेगळा काढून त्यांत प्रत्येक बी. ए. च्या उमेदवारानें पास झालें पाहिजे असा नियम केला होता. एका वर्षी बी. ए. च्या ११५० उमेदवारांपैकीं ५४० इंग्रजी निबंधलेखन या विषयांस नापास झाले. ही गोष्ट गेल्या तीनचार वर्षांतली आहे. इंग्रजी भाषेचें बरेंचसें ज्ञान झालेलें असलें म्हणजे प्रसंग पडतो तेव्हां अभ्यासानें मनुष्य तिचा योग्य उपयोग करावयास शिकतो. इंग्रजी भाषेचें महत्त्व जाणून इतर युनिव्हर्सिटींतून सेकंड लॅंग्वेजकडे म्हणजे दुसऱ्या भाषेकडे जितकें लक्ष दिलें जातें त्यापेक्षां बरेंच अधिक लक्ष महिलाविद्यापीठांत इंग्रजीकडे दिलें जातें. आणि कित्येक शाळांत ह्यगयीनें दिलें जात नसलें तर तें दिलें गेलें पाहिजे. हायस्कूलच्या आरंभापासून कॉलेजाच्या अखेरीपर्यंत इंग्रजी हा महत्त्वाचा आवश्यक विषय असला म्हणजे इंग्रजीचें जरूर तें ज्ञान सहज मिळूं शकतें.

ह्या दोन्ही विरोधी पक्षांच्या मतांमध्ये जें 'if' म्हणजे 'जर' 'तर' आहे तें फार महत्त्वाचें आहे. जर मातृभाषेचा प्रवेश सरकारी युनिव्हर्सिटींत होऊं लागला

व प्रपंचशास्त्र, आरोग्यशास्त्र इत्यादि विषय स्त्रियांसाठी ऐच्छिक ठेवले गेले तर मग स्त्रियांच्या वेगळ्या युनिव्हर्सिटीची आवश्यकता कोठे राहिली? जोपर्यंत सामान्य पदवीचे (Ordinary Degree) शिक्षण मात्रभाषेला बोधभाषेचे स्थान देऊन होऊं लागलें नाहीं तोपर्यंत स्त्रियांच्या वेगळ्या युनिव्हर्सिटीची आवश्यकता राहणारच. आमच्या मंदगतीचा विचार केला असतां हें घडून येण्यास किती दशकें लागतील हें आज तरी सांगतां येत नाहीं.

असो. आतां अंशतः किंवा सर्वस्वीं अनुकूल मतांचा विचार करूं या. असलीं कांहीं मते पूर्वीच्या एका प्रकरणांत दिलीं आहेत. सामान्यतः स्त्रियांना दिल्या जाणाऱ्या उच्च शिक्षणांत सुद्धां भेद केला पाहिजे असे विचार पाश्चात्य देशांतूनहि प्रचलित होत आहेत, हें नाइन्टीन्थ सेंचरी अँड आफ्टर मासिकांतील उतारे दिले आहेत त्यांवरून लक्षांत येईल. विद्वान् व वजनदार लोकांचें ह्या चळवळीला जर पाठबळ नसतें तर स्त्रियांची युनिव्हर्सिटी अस्तित्वांत येणेंच शक्य झालें नसतें. आजपर्यंत ज्यांनीं चान्सेलर व व्हाइस चान्सेलरचें काम केलें व जे आज करीत आहेत, त्याचब्रमाणें सिंडिकेटच्या आणि सेनेटच्या सभासदांचें काम ज्यांनीं केलें व करीत आहेत, त्यांची विद्वत्ता व त्यांचा दर्जा पुढील यादीवरून कळून येईल.

महिलाविद्यापीठाचे आजपर्यंतचे चान्सेलर, व्हाइस चान्सेलर व सिंडिकेटचे सभासद

चान्सेलर

डॉ. सर रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर, एम्. ए., पीएच्. डी.

सर महादेव भास्कर चौबळ, बी. ए. एल्एल्. बी., के. सी. आय्. ई.,
सी. एम्. आय्.

व्हाइस-चान्सेलर

डॉ. रघुनाथ पुरुषोत्तम परांजपे, एम्. ए., बी. एस्सी., डी. एस्सी.

प. वा. न्यायमूर्ति सर लल्लुभाई आशाराम शहा, एम्. ए; एल्एल्. बी.

सिंडिकेटचे सभासद

प्रिन्सिपल केशव रामचंद्र कानिटकर, सौ. शारदागौरी मेहता, बी. ए.

एम्. ए., बी. एस्सी. श्रीयुत केशवलाल सी. देसाई, बी. ए;

प्रिन्सिपल विनायक गणेश आपटे, बी. ए; एल्एल्. बी.

डॉ. सुमंत बी. मेहता, एम्. बी.

१९२८ च्या आरंभीचे सिंडिकेटचे सभासद

धि ऑनरेबल सर चुनिलाल ब्रजभुवनदास मेहता, एम्. ए., एल्.एल्. बी. (चान्सेलर)	कुमारी कृष्णाबाई तुळसकर, एम्. ए. प्रो. विष्णु बळवंत नाईक, एम्. ए. साहित्याचार्य प्रो. हरि रामचंद्र दिवेकर, एम्. ए.
श्रीयुत बालकराम, एम्. ए., आय. सी. एस्. (व्हाइस-चान्सेलर)	प्रिन्सिपल नारायण महादेव आठवले, एम्. ए.
डॉ. वाय्. जी. नाडगीर, एम्. एस्., एफ्. सी. पी. एस्., डीन, ग्रँट मेडिकल कॉलेज	प्रि. कुमारी इंदिराबाई भागवत, बी. ए., महिलापाठशाळा, अहमदाबाद.
प्रिन्सिपल एन्. एम्. शहा, एम्. ए. लेडी ठाकरसी	प्रो. धोंडो केशव कर्वे, बी. ए.

वरील सभासदांशिवाय सेनेटचे सभासद

रा. ब. डॉ. पी. व्ही. शिखरे, एल्. एम्., अॅन्ड एस्.	श्रीयुत गोविंद काशिनाथ गाडगीळ, बी. ए. बैरिस्टर अॅन्ड लॉ
प्रिन्सिपल एन्. एम्. पटवर्धन, एम्. ए., एल्. टी.	श्रीयुत एच्. डी. नानावटी, बी. ए., एल्.एल्. बी.
श्रीयुत बाळकृष्ण सी. कामत, बी. ए.	प्रो. श्रीकृष्ण निळकंठ चाफेकर, एम्. ए., एल्.एल्. बी.
रा. ब. प्रो. दत्तात्रय लक्ष्मण सहस्रबुद्धे, एम्. एस्.सी., एम्. एजी.	श्रीयुत व्ही. सी. जाधव, बी. ए.
प्रो. रामचंद्र हरि केळकर, एम्. ए.	सौ. ताराबाई प्रधान, बी. ए.
श्री. रामचंद्र काशिनाथ भिडे, बी. ए.	श्रीयुत जी. एन्. काजी, बी. ए.
प्रो. नारायण केशव बेहरे, एम्. ए. एल्. टी.	श्रीयुत आर. जे. ठाकोर, बी. ए., एल्.एल्. बी.
डॉ. सुमंत बी. मेहता, एम्. बी.	श्रीयुत के. एन्. देसाई, एम्. ए., एल्.एल्. बी.
श्रीयुत बी. पी. ठाकोर, बी. ए.	
श्रीयुत केशवलाल सी. देसाई, बी. ए., एल्.एल्. बी.	श्रीयुत पी. ए. धोंड, एम्. ए.
श्रीयुत एम्. यू. अलमौला, बी. ए., बी. एस्.सी.	रा० ब० रावजी रामचंद्र काळे, बी. ए., एल्.एल्. बी., एम्. एल्. सी.
प्रो. वामन मल्हार जोशी, एम्. ए.	प्रिन्सिपल केशव रामचंद्र कानिटकर, एम्. ए., बी. एस्.सी.
श्रीयुत बाग्भट नारायण देशपांडे, बी. ए., एल्.एल्. बी.	सर महादेव भास्कर चौबळ, बी. ए., एल्.एल्. बी., के. सी. आय्. ई., सी. एस्. आय्.
डॉ. एम्. एन्. आगाशे, एम्. बी. बी. एस्.	
प्रो. वासुदेव गोविंद मायदेव, एम्. ए.	

- डॉ. के. के. जोशी, एम्. ए., पीएच्. डी.
 प्रो. रघुनाथ धोंडो कर्वे, एम्. ए.
 धि राइट ऑबरेवल मि. व्ही. श्रीनिवास
 शास्त्री, एम्. ए., एल्. टी., पी. सी.
 प्रि. विनायक गणेश आपटे, बी. ए.
 श्रीयुत मुकुंद आर. जयकर, एम्. ए.,
 एलएल. बी., बॅरिस्टर अँड लॉ,
 एम्. एल्. ए.
 डॉ. दिनकर धोंडो कर्वे, एम्. एस्सी.,
 पीएच्. डी.
 प्रो. पंढरिनाथ काशिनाथ तेलंग, एम्. ए.,
 एलएल. बी.
 श्रीयुत नरसिंह चिंतामण केळकर, बी. ए.,
 एलएल. बी., एम्. एल्. ए.
 सौ. सरलाबाई नाईक, एम्. ए.
 प्रिन्सिपल गोविंद चिमणाजी भाटे, एम्. ए.
 प्रो. महादेव रामचंद्र परांजपे, एम्. ए.,
 बी. एस्सी.
 कुमारी मेवल ए. नीडहॅम, बी. ए.
 कुमारी अँग्रेस जी. हिल्, बी. ए., बी. लिट्.
 सौ. शारदागौरी मेहता, बी. ए.
 प्रो. गोपाळ महादेव चिपळूणकर, एम्. ए.
 सौ. मार्गरेट ई. कझन्स, बी. म्यूझिक्
 डॉ. काशीबाई नवरंगे, बी. ए., एल्. एम्.
 अँड एस्.
 डॉ. कृष्णाबाई केळवकर, एल्. एम्. अँड
 एस्.
 श्रीयुत गोपाळ आर्. देव, बी. ए., बी. एल्.
 प्रो. दत्तो वामन पोतदार, बी. ए.
 श्री. गंगाधर बाळकृष्ण गरुड, बी. ए.
- श्रीयुत गणेश सदाशिव मराठे, एम्. ए.,
 ए. आय्. आय्.
 डॉ. सुंदराबाई कीर्तने, एल्. एम्. अँड एस्.
 डॉ. श्रीपाद कृष्ण बेलवलकर, एम्. ए.,
 पीएच्. डी.
 प्रो. गणेश हरि केळकर, एम्. ए.
 प्रो. गोपाळ बाळकृष्ण कोल्हटकर, एम्. ए.
 प्रो. रामचंद्र कृष्ण लागू, एम्. ए.
 प्रो. बाय्. डी. जोशी, एम्. ए.
 श्रीयुत यशवंत रामकृष्ण दाते, बी. ए.,
 एल्एल. बी.
 श्रीयुत एन्. के. दीक्षित, बी. एम्. सी. पी.
 डॉ. टी. सी. खांडवाला, एल्. एम्. अँड एस्.
 न्यायमूर्ति गोविंद दिनानाथ माडगांवकर,
 बी. ए., आय्. सी. एस्.
 श्रीयुत जव्हेरमल अमरसिंग, बी. ए.
 सौ. स्नेहलता पगार, बी. एस्सी., ए. एम्.
 सौ. शान्ताबाई कशाळकर, बी. ए.
 डॉ. गोपाळ रामचंद्र तांबे, एम्. ए.,
 बी. एस्सी., एल्. एम्. अँड एस्.
 प्रो. डी. डी. कापडिया, एम्. ए.
 श्रीयुत गोकुळदास एम्. शहा
 श्रीयुत माधवजी दामोदर ठाकरसी
 सर रमणभाई महिपतराम नीलकंठ, बी. ए.,
 एल्एल्. बी.*
 प्रिन्सिपल जिवराज एन्. मेहता, एम्. डी.
 श्रीयुत विनायक त्रिंबक आगाशे,
 एल्. सी. ई.
 प्रिन्सिपल जगन्नाथ रघुनाथ घारपुरे,
 एम्. ए., एल्एल्. बी.

लागोपाठ तीन सभांना गैरहजर राहिले तर सेनेटच्या अगर सिंडिकेटच्या सभासदांचे नांव कमी व्हावे असा नियम आहे. हा नियम पाळून ही इतकी मंडळी

* हे मुकतेच परलोकवासी झाले.

आपले श्रम, वेळ व पैसा खर्च करून ह्या विद्यापीठाला मदत करित आहेत. ह्यावरून यांपैकीं कित्येकांचीं मते विद्यापीठाच्या धोरणाला सर्वस्वी अनुकूल नसलीं तरी त्यांजकडून कांहीं तरी इष्ट कार्य होत आहे असें त्यांस वाटत असलें पाहिजे.

सेनेटचे सभासद निवडणाऱ्या मतदारांची संख्या आज दहा वर्षे सरासरीच्या मानानें २५०० आहे. ह्यांत कोणत्या ना कोणत्या तरी युनिव्हर्सिटीच्या पदवीधरांची संख्या सातशेंपासून आठशेंपर्यंत असते. ह्यांना दरसाल दहा रुपये व्याजाचें उत्पन्न होईल इतकी देणगी किंवा दरसाल दहा रुपये वर्गणी द्यावी लागते. इतर मतदारांना निदान दरसाल पांच रुपये व्याजाचें उत्पन्न होईल इतकी देणगी किंवा दरसाल पांच रुपये वर्गणी द्यावी लागते. वर्गणी आली नाही तर नांव मतदारांचे यादीतून कमी केलें जातें. ह्या इतर मतदारांतहि पदवीधर, वकील वगैरे चांगल्या शिक्षित लोकांची संख्या पुष्कळ आहे. दरवर्षी दोनतीनशें मतदार गळतात ही गोष्ट खरी; पण तितकेच नवीन मतदार दरवर्षी दाखल केले जातात. इतक्या सुशिक्षित मंडळींची सहानुभूति वर्षानुवर्ष कायम आहे, ह्यावरून काय अनुमान निघतें तें पहा. वेगवेगळ्या संघांतील मतदारांची संख्या पुढील कोष्टकावरून कळेल.

निरनिराळ्या संघांतील मतदारांच्या संख्या दाखविणारें कोष्टक

वर्ष	आश्रयदात्यांचे संघांतील मतदार	पदवीधरांचे संघांतील मतदारांची संख्या			सामान्य संघांतील मतदारांची संख्या			सुशिक्षित स्त्रियांचे संघांतील मतदार	एकूण मतदार
		कायमचे मतदार	वार्षिक वर्गणी देणारे मतदार	एकूण	कायमचे मतदार	वार्षिक वर्गणी देणारे मतदार	एकूण		
१९१९	१७			७७८			१०५५	५३	१९०३
१९२०	२१			८२६			१२१४	५७	२११८
१९२१	२९			८२५			१२४९	५८	२१६१
१९२२	३३			८८२			१५२५	७८	२५१८
१९२३	४०	१४५	६८५	८३०	२१०	१२७६	१४८६	८२	२४३८
१९२४	४५	१४५	७२३	८६८	२१०	१४९४	१७०४	८३	२७००
१९२५	४९	१९२	६१०	८०२	३२१	१३८३	१७०४	८२	२६३७
१९२६	५३	२०१	६०६	८०७	३५९	१४९१	१८५०	८९	२७९९
१९२७	६५	२०६	५७२	७७८	४०५	१४६१	१८६६	९८	२८०७
१९२८	६७	२१२	५७१	७८३	४४८	१४५५	१९०३	११२	२८६५

ह्या कोष्टकासंबंधाने थोडे स्पष्टीकरण केले असता बरे पडेल. आरंभी १९१६ साली निवडणूक होऊन साठ सभासदांची जी सेनेट झाली तीच तीन वर्षे म्हणजे १९१९ च्या जूनपर्यंत कायम राहिली. तोंपर्यंत मतदारांना मते देण्याचे कारण पडले नाही. ह्यामुळे निरनिराळ्या संघांतील मतदारांची यादी प्रसिद्ध झाली नाही. पुढे दरवर्षी सेनेटमधील कांहीं जागा रिकाम्या व्हाव्या व त्या नवीन निवडणूक होऊन भरल्या जाव्या असा क्रम चालू आहे. सामान्यतः एकदां निवडून आल्यानंतर पांच वर्षे सभासदत्व राहते; नंतर ते नांव कमी करावे असा नियम आहे. अशा रीतीने कमी झालेल्या सभासदाला पुन्हा निवडून देता येते. पहिल्या चार वर्षांच्या मतदारांच्या यादीत कायमचे मतदार व वार्षिक वर्गण्या देणारे मतदार असा भेद केला गेला नव्हता.

सर विठ्ठलदास ठाकरसी ह्यांचेकडून दरसाल साडेबावन हजारप्रमाणे व्याजाचे रुपये आलेले वजा जातां आजपर्यंत सुमारे पांच लाख रुपये ह्या विद्यापीठाला मिळाले आहेत. ह्यांपैकी सुमारे पावणे दोन लाख, एक हजार किंवा त्याहून अधिक देणगी देणाऱ्या सुमारे साठपांसष्ट लोकांकडून आले आहेत, पण बाकीचे सव्वातीन लाख सुशिक्षित मध्यम वर्गाकडून मिळालेले आहेत. कोणत्याही राष्ट्राची बळकटी ह्या सुशिक्षित मध्यम वर्गावरच अवलंबून असते. अगदीं आरंभापासून महिला-विद्यापीठाला ह्या वर्गाचा मोठा आधार आहे. ह्या मोठ्या वर्गाची सहानुभूति नसती तर विद्यापीठाचे पाऊल पुढे मडगे अशक्य झाले असते.

ह्या विद्यापीठाबद्दलचे लोकमत कळण्याला आणखी एक मार्ग आहे. ह्या विद्यापीठाच्या नमुन्यावर युनिव्हर्सिटीच्या काढण्याचा प्रयत्न इतर प्रांतांत झालेला आहे. ह्या प्रयत्नांना यश आले नाही ही गोष्ट वेगळी. बंगाल्यांत ख्रियांची युनिव्हर्सिटी काढण्यासाठी एक कमिटी स्थापन झाली होती. तिचे अध्यक्ष सर अशुतोष चौधरी, हायकोर्ट जज्ज, हे होते व त्या कमिटीत डॉ. पी. सी. राय यांचे नांव होते. त्या कमिटीने एक सक्च्युरल काढून कांहीं विद्वान् स्त्रीपुरुषांचीं मते मागविलीं होती. ह्यासंबंधाचा एका वर्तमानपत्रातील लेख तेवढाच कापून सर विठ्ठलदास ठाकरसी यांनी मजकडे पाठविला होता. ह्या उद्योगाबद्दल पुढे कांहींएक ऐकू आले नाही.

पंजाबांत देखील कांहीं लोकांना ही इच्छा झाली होती. लाहोरच्या दयानंद वेदिक कॉलेजाचे उत्पादक व माजी प्रिन्सिपल लाला हंसराज यांनी वर्तमानपत्रद्वारे प्रसिद्ध केले होते की, तीन लाख रुपये जमल्यास हा उद्योग हातीं घेण्याची आपली इच्छा आहे. साठ हजार रुपयांची देणगी आपली देण्याची इच्छा एका धनिकाने वर्तमानपत्रद्वारे प्रसिद्धहि केली होती; परंतु पुढे जालिआंवाला वाग प्रकरण उपस्थित होऊन पंजाबांत विलक्षण परिस्थिति उत्पन्न झाली व ही गोष्ट मार्गे पडली.

अखिल भारतवर्षीय स्त्रियांची पहिली शैक्षणिक परिषद पुणे येथे १९२७ च्या पहिल्या आठवड्यांत भरली होती; तिने पुढील दोन ठराव पास केले.

“ That in all education of girls in India teaching in the ideals of motherhood and in the making of the home beautiful and attractive, as well as training in social service, should be kept uppermost. ”

[“ हिंदुस्थानांतील मुलींच्या शिक्षणांत मातृपदाच्या ध्येयांसंबंधीचें ज्ञान, त्याचप्रमाणे गृह सुंदर व आकर्षक कसे करावे यासंबंधीच्या कल्पना आणि समाजसेवेचें अनुभवयुक्त शिक्षण यांना अग्रस्थान देण्यांत यावें. ”]

“ The Women’s conference recommends that government recognition should be given to successful educational institutions which have been working on experimental lines advocated by this conference (such as the Indian Women’s University and others) and which desire such recognition. ”

[“ ह्या स्त्री परिषदेची सरकारास अशी शिफारस आहे कीं, या परिषदेनें ज्या धोरणाचा पुरस्कार केला आहे त्यासंबंधीचे प्रयोग करून पाहणाऱ्या यशस्वी शिक्षणसंस्थांना (उदाहरणार्थ भारतवर्षीय महिलाविद्यापीठ, व इतर संस्था असल्यास त्या) त्या संस्थांची तशी इच्छा असल्यास सरकारनें मान्यता द्यावी. ”]

गेल्या फेब्रुवारींत दिल्ली येथे भरलेल्या स्त्रियांच्या शैक्षणिक परिषदेनें ह्या दोन ठरावांना पुनः मान्यता दिली आहे.

मुंबई इलाख्यांतील विद्याखात्याचा १९२५-२६ सालचा रिपोर्ट थोड्या महिन्यांपूर्वी झाला त्यांत विद्यापीठाबद्दल पुढील उल्लेख आहे.

“ A number of schools throughout the presidency are affiliated to the Poona Women’s University. Some of these are recognized by the Department. A special feature of these schools is that they use the Vernacular as the medium of instruction for all subjects except English throughout the school course. ”

[“ इलाख्यांतील बऱ्याच शाळा पुण्यांतील स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीला जोडलेल्या आहेत. ह्यांपैकी कांहीं विद्याखात्यांत नोंदलेल्या आहेत. या शाळांचें विशेष स्वरूप म्हटलें म्हणजे त्यांत शेवटच्या वर्गापर्यंत इंग्रजीशिवाय सर्व विषयांचें शिक्षण मातृभाषेतून दिलें जातें. ”]

“ The cause of women’s education and of the uplift of women is nobly assisted by numerous societies and institutions

in this presidency, the chief among which are the Seva Sadan Society, Poona, and Indian Women's University, Poona. The Education Inspector, C. D. reports:—

“In the cause of female education, especially the education of adults, the efforts of Prof. D. K. Karve on the one hand and of Mr. G. K. Devdhar on the other are commendable. Prof. Karve's tiny little colony of 30 years ago has now developed into a full-fledged University for Indian Women. Its special feature is that the medium of instruction is the vernacular and the aim of adapting girls' curriculum to their special needs and conditions and of retaining the simplicity of Indian style of living is steadily kept in view.”

[“या इलाख्यांतील पुष्कळ मंडळ्यांची आणि संस्थांची स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या आणि उन्नतीच्या कार्यात मोठी मदत आहे. ह्यांत पुण्यांतील सेवासदन सोसायटी आणि भारतवर्षीय महिला विद्यापीठ ह्या संस्था प्रमुख होत. मध्यभागाचे एज्युकेशन इन्स्पेक्टर लिहितात :—

“स्त्रियांच्या, विशेषतः प्राढ स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या कामांत एका बाजूला प्रो. डी. के. कर्वे यांचे व दुसऱ्या बाजूला श्री. जी. के. देवधर यांचे प्रयत्न प्रशंसनीय आहेत. प्रो. कर्वेच्या ३० वर्षांपूर्वीच्या लहानशा वसाहतीला आता पूर्णतेला आलेल्या हिंदी स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीचे स्वरूप आलेले आहे. मातृभाषेचा बोधभाषा म्हणून उपयोग करणे, अभ्यासक्रम स्त्रियांच्या विशेष गरजांकडे व स्थितीकडे लक्ष देऊन ठरविणे आणि हिंदी राहणीतील साधेपणा कायम ठेवणे, ह्या गोष्टीत विद्यापीठाचे वैशिष्ट्य आहे.”]

आंध्र युनिव्हर्सिटीच्या ५ डिसेंबर १९२७ रोजी भरलेल्या सेनेटच्या सभेत पुढील ठराव पास झाला:—

“That the Senate request the Academic Council to consider the desirability of having separate courses of study, as alternative to the present courses, for women and to formulate proposals for giving effect to this policy, if it approves.”

[“हल्लींच्या शिक्षणक्रमाशी समान्तर असा स्त्रियांसाठी वेगळा वैकल्पिक अभ्यासक्रम ठरविण्याच्या इष्टतेचा विचार करावा व तसे करणे योग्य वाटल्यास तो मार्ग अमलांत आणण्याच्या दृष्टीने सूचना पुढे आणाव्या अशी सेनेटची तज्ज्ञ मंडळास विनंति आहे.”]

आंध्र युनिव्हर्सिटीचे व्हाइस चान्सेलर श्रीयुत सी आर. रेड्डी ह्यांनी जगाच

प्रवास केला त्यावेळीं स्त्रियांना निराळ्या पद्धतीचें शिक्षण देणारीं अनेक कॉलेजे पाहिलीं. त्यांचीं माहिती त्यांनीं १९१६ त " Deputation Study " (डेप्युटेशन स्टडी) ह्या पुस्तकांत प्रसिद्ध केली होती. अशा कॉलेजांत लंडनमधलें " किंग्स् कॉलेज फॉर वुइमेन " (Kings College for Women) हें प्रमुख आहे. वरील ठरावाला पुढें गति देण्यासाठीं श्रियुत रेड्डी यांनीं टिप्पणवजा लिहिलेलें एक छोटेखानी पुस्तक रजिस्ट्रारमार्फत कित्येक स्त्रीपुरुषांकडे रवाना झालें आहे व त्यांजकडून ह्या योजनेसंबंधानें सूचना मागविल्या आहेत. ह्या पुस्तकांत पाश्चात्यांनीं चालविलेल्या कित्येक स्त्रियांच्या कॉलेजांत विषयांचा अभ्यासक्रम कसा ठेविला आहे ती माहिती दिली आहे. श्रियुत रेड्डी यांची इच्छा आंध्र युनिव्हर्सिटीनें स्त्रियांना प्रपंचशास्त्र व समाजशास्त्र (Domestic and Social Science) या विषयांचें शिक्षण देण्यासाठीं स्त्रियांचें स्वतंत्र युनिव्हर्सिटी कॉलेज काढवें अशी आहे. तूर्त इंटरमीजिएट कॉलेजापासून सुरुवात करावी अशी त्यांची शिफारस आहे.

हिंदुस्थानांतील स्त्रियांच्या शिक्षणासंबंधानें सर अतुलचंद्र चॅटरजी यांनीं लंडन येथें युनिव्हर्सिटी कॉलेजांत शिक्षणसंस्थांच्या परिषदेपुढें भाषण केलें; त्या संबंधाच्या अप्रलेखांत ता. ३ जानेवारी १९२८ च्या टाइम्स ऑफ इंडियांत पुढील उल्लेख आहे:—

" The difficulties of the task are enormous. Only men and women gifted with imagination are likely to succeed. A great educational policy would involve enormous expense and teachers for many obvious reasons, are hard to secure. The battle, however will be half won when Indian public opinion is agreed that female education is a necessity. Once there is agreement upon that, we may hope that public opinion will increase the prestige of those engaged in the fine vocation of teaching, and then some of the present difficulties of securing teachers will disappear. The task may seem hopeless; but not so hopeless as it was, now that professor Karve's little colony at Poona has developed into the Indian Women's University and the goal is splendid. That alone should be an incentive to the cooperative efforts of all who love their country.

[" कार्याला (स्त्रीशिक्षणप्रसाराच्या) अडचणी अपरिमित आहेत. कल्पक स्त्रीपुरुषांनाच यशाचा मार्ग सांपडण्याचा संभव आहे. शिक्षणाच्या घोरणाचें ध्येय ठेवणें म्हणजे खर्चहि मोठाच येणार; आणि शिक्षक मिळणें दुरापास्त होणार. याचीं कारणें अनेक असून तीं अगदीं उघड उघड आहेत. परंतु स्त्रीशिक्षण अवश्य पाहिजे याबद्दल हिंदी जनतेचें ऐकमत्य असेल तर अर्धाअधिक लढाई आपण जिंकल्या-

सारखीच होईल. एकदां ही गोष्ट सर्वांनाच मान्य झाली म्हणजे लोकमतांत फरक पडून शिक्षणाच्या या उच्च धंद्यांत पडणाऱ्या व्यक्तींचा दर्जा वाढू लागेल आणि मग शिक्षक मिळण्याची आतां जी अडचण पडते आहे ती पडणार नाही. या कार्मीं अपयश येणार असें वाटणें साहाजिक आहे. परंतु आतां प्रो. कर्वे यांच्या पुणें येथील लहानशा संस्थेचें रूपांतर भारतवर्षीय महिलाविद्यापीठांत झालें आहे. तेव्हां यापुढील काम पूर्वीइतकें निराशाजनक राहिलें नाहीं. आणि ध्येय तर उज्ज्वल आहेच आहे. या नुसत्या ध्येयाकडेच जरी नजर दिली तरी देशावर प्रेम करणाऱ्या सर्व व्यक्तींना सहकारितेनें प्रयत्न करण्याची स्फूर्ति मिळण्यासारखी आहे.”]

दिल्लीमध्ये ता. ७ फेब्रुवारी १९२८ रोजीं स्त्रियांची अखिल भारतवर्षीय शैक्षणिक परिषद् भरली असतां लेडी अर्विन यांनीं जें भाषण केलें त्यांत त्यांनीं हिंदुस्थानांतलि स्त्रियांच्या शिक्षणाबद्दल पुढील विचार प्रदर्शित केले आहेत.

Lady Irwin said in her address to the All India Women's Conference :—

“To-day we see Girl's education developing on lines which are slavish imitation of boy's education. It is surely inappropriate that the curriculum for girls should be decided by the necessity of studying for a certain examination so that it may perforce exclude many, if not most of the subjects, we would most wish girls to learn. If public opinion, for example, demands that matriculation should be always the first test of excellence of a High School education, schools will necessarily be forced to meet that demand and the result will be, as I suggested, to drive us into a uniformity that fails to take account of the distinctive necessities of women. We must therefore do all in our power to set a different standard or to create a desire in the public mind and in the girls themselves for an education which will allow girls or, at any rate, a greater number of them to develop along other lines, What we should aim to give them is a practical knowledge of domestic subjects and laws of health which will enable them to fulfil one side of their duties as wives and mothers, reinforced by a study of those subjects which will help most to widen their interests and outlook.”

(Times of India, 8th February, 1928) .

[“मुलींचें शिक्षण आज मुलांच्या शिक्षणाचेंच एक अंधानुकरण होऊं लागलें आहे. मुलींना एखाद्या परीक्षेकरितां म्हणून अभ्यास करण्याची आवश्यकता असावी आणि तशा दृष्टीनें त्यांच्या अभ्यासक्रम ठरविला जावा हें खरोखर अनुचित आहे.

कारण त्याचा परिणाम असा होतो की, जे विषय मुलींनी शिकावे अशी आपली अतिशय इच्छा असते, त्यांपैकी सर्वच नाही तरी बरेचसे विषय त्या अभ्यासक्रमांतून गाळावे लागतात. उदाहरणार्थ, लोकमताची मागणी जर अशी असेल की, मॅट्रिक्युलेशन परीक्षा हीच दुय्यम शिक्षणाची परिपूर्णता झाली आहे किंवा नाही हें अजमावण्याची पहिली कसोटी असावी तर ही मागणी जेणेकरून पुरविली जाईल अशाच शाळा निघतील, आणि त्याचा परिणाम असा होईल की, मी ध्वनित केल्याप्रमाणे आपल्या सर्वच शाळा एकाच सांच्याच्या निघतील व त्यामुळे स्त्रियांच्या विशिष्ट गरजा लक्षांत घेण्याचे राहून जाईल. म्हणून लोकांच्या व मुलींच्या पुढे एक निराळेंच ध्येय ठेवण्याचा व त्यांच्या मनांत अशा शिक्षणाची आवड उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे की त्यायोगे मुलींची, निदान त्यांच्यापैकी बऱ्याच जणींची तरी, प्रगति निराळ्या मार्गाने होईल. आपण स्त्रियांना अशा प्रकारचे ज्ञान द्यावयास पाहिजे की, त्यांत गृहविषयक व्यावहारिक माहिती व आरोग्यासंबंधीचे नियम यांचा अंतर्भाव होईल. असे झाले म्हणजे पत्नी व माता या नात्यांनी बरेचवेर येणाऱ्या जबाबदाऱ्यांचा एक भाग त्या पूर्णपणे पार पाडू शकतील. या ज्ञानाच्या जोडीला दुसरेही विषय असे घातले पाहिजेत की त्यायोगे त्यांची दृष्टि अधिक व्यापक होऊन त्यांना अनेकविध गोष्टींकडे पूर्वापेक्षां अधिकाधिक लक्ष लागू शकेल.”

१०. महिलाविद्यापीठाचे वैशिष्ट्य

दुसरे युनिव्हर्सिटीच्याहून ही युनिव्हर्सिटी म्हणजे महिलाविद्यापीठ कोणत्या गोष्टींनी भिन्न आहे हें ह्या प्रकरणांत दाखविण्याचा हेतु आहे. येथपर्यंतच्या हकीकतींत कित्येक गोष्टी सहर्ज येऊन गेल्या आहेत, परंतु येथे प्रमुखत्वाने त्यांचा निर्देश करणे जरूर आहे.

महिलाविद्यापीठ ह्या नांवावरूनच स्त्रियांच्या दृष्टीने विचार करून योग्य दिसेल तो अभ्यासक्रम यांत ठेवण्याचा हेतु स्पष्ट दिसतो. म्हणूनच प्रपंचशास्त्र आणि आरोग्यशास्त्र हा विषय सर्व परीक्षांतून आवश्यक ठेविला आहे. ह्या विषयाच्या अंगत्वानेच वनस्पतिशास्त्र, प्राणिशास्त्र, शरीररचनाशास्त्र, इंद्रियविज्ञानशास्त्र, मानसशास्त्र व विशेषतः मुलांच्या मनोव्यापारांची मीमांसा ह्या विषयांची मूळ तत्त्वे शिकविली जातात. समाजशास्त्र हा विषय आवश्यक ठेविला आहे व गायनवादन आणि चित्रकला ह्या विषयांचाहि समावेश झाला आहे.

पुरुषांना व स्त्रियांना सारखेच नडणारे दोषहि ह्या विद्यापीठांतून काढून टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. आपल्या शिक्षणपद्धतीतील मोठा दोष, जो जगांत

दुसऱ्या कोठेंहि सांपडणार नाहीं तो, म्हटला म्हणजे इंग्रजी भाषेला दिलेलें फाजील महत्त्व व मातृभाषेची हेळसांड हा होय. सत्तर वर्षांपूर्वी जेव्हां युनिव्हर्सिटीच्यांना सुरुवात झाली तेव्हां असें होणें साहजिक होतें. त्यावेळीं देशी भाषांची प्रगति तितकी झालेली नव्हती. तथापि त्यावेळीं देशी भाषांना जें उत्तेजन देण्यांत येत होतें तें पुढें कमी झालें. मुंबई युनिव्हर्सिटीचे पहिले पदवीधर १८६२ त बाहेर पडले. त्यांत फक्त डॉ. भांडारकर यांचीच संस्कृत दुसरी भाषा होती. बाकीचे तिचे म्हणजे न्यायमूर्ति रानडे, श्रीयुत वामन आवाजी मोडक व श्रीयुत बाळ मंगेश वागळे हे होत. ह्यांची दुसरी भाषा मराठी होती. तेव्हांपासून १८७१ पर्यंत मराठी व गुजराती दुसरी भाषा घेऊन बाहेर पडलेले ग्राजुएट आढळतात. नंतर मातृभाषांना मज्जाव झाला तो इतका की, हायस्कुलांतील इंग्रजी तिसऱ्या इयत्तेच्यापुढें विद्यार्थ्यांला मातृभाषेचा विटाळहि होऊं नये. अलीकडेच मातृभाषेला थोड्या सवलती बिलूं लागल्या आहेत, पण मातृभाषा विरुद्ध इंग्रजी भाषा ह्यांची झुज अजून चालूच आहे. थोड्या वर्षांपूर्वी मॅट्रिक्युलेशनचे सर्व विषय इंग्रजी भाषेतूनच शिकावे लागत होते.

पहिल्या अमदानांत वाकिलीची परीक्षा मराठींत होत असून जिल्ह्याच्या कोर्टांत मराठींतून काम चालविणारे नांवाजलेले वकील असत. आरंभी मराठींतून वैद्यकीचें शिक्षण घेऊन तयार झालेले हॉस्पिटल असिस्टंट असत. कायद्याची आधुनिक वैद्यकशास्त्राचीं पुस्तकें त्यावेळीं मराठींत झालेलीं होती. बडोदे संस्थानांत आधुनिक पाश्चात्य पद्धतीच्या वैद्यकीचें शिक्षण मराठींतून देण्याचा विशेष प्रयत्न झालेला होता. हा प्रकार असाच चालू राहता तर देशी भाषा इतक्या मार्गे पडल्या नसत्या. पण त्यांचें दुदैव ओढवलें व त्यांजवर बहिष्कार घालण्यांत आला.

श्रीयुत सय्यद रॉस मसूदजंग ह्यांना जपानांतील शिक्षणपद्धति पाहण्यासाठीं निजाम सरकारनें जपानांत पाठविलें होतें. हे ऑक्सफोर्ड युनिव्हर्सिटीचे बी. ए. असून इंडियन एज्युकेशन सर्व्हिसमध्ये प्रविष्ट झालेले आहेत. ह्यांना निजाम-सरकारनें मागून घेऊन यांचे हातीं विद्याखात्याचीं सूत्रें दिलेलीं आहेत. ह्यांनीं तीन महिने जपानांत राहून तेथील शिक्षणपद्धतीचा अभ्यास करून 'जपान आणि तेथील शिक्षणपद्धति' (Japan and its Educational System.) हें पुस्तक लिहून तें १९२३ त प्रसिद्ध केलें. त्यांचें म्हणणें कीं जपानी लोकांनीं पाश्चात्य लोकांचें ज्ञान आपल्या भाषेत आणून तें सर्वांच्या हवालीं केलें. आणि आम्हीं हिंदुस्थानांत तें ज्ञान इंग्रजी भाषेचें कुलूप लावलेल्या घेटींत ठेविलें आहे व त्या कुलुपाची किल्ली फारच थोड्या म्हणजे इंग्रजी जाणणाऱ्या लोकांजवळच आहे. ही हिंदुस्थानानें घोडचूक केलेली आहे. त्यांच्या पुस्तकांतील कांहीं उतारे देणें मला इष्ट वाटतें.

“ It is only, thanks to the far-sighted policy of His Exalted Highness the Nizam of Hyderabad, that by the foundation of the Osmania University, where all instruction has to be imparted in the Urdu language, that step has at last been taken in India, which was taken in Japan as early as the second half of the 19th century.

“ Had the hope been fulfilled which was so confidently expressed in the Despatch from the Court of Directors of the East India Company to the Governor General in India, on the education of the people of India, dated the 19th July 1854 that :

“ ‘ The vernacular literatures of India will be gradually enriched by translations of European books or by the original compositions of men whose minds have been imbued with the spirit of European advancement, so that European knowledge may gradually be placed in this manner within the reach of all classes of the people.’ I feel convinced that the cultural position of India in every realm of human intellectual activity would not have been as low as it is to-day.

“ My observation, limited though it is, of the intellectual life of the Japanese nation as a whole, and the study of her past history, have created in my mind the hope-giving belief that we Indians, as far as intellectual attainments are concerned, are certainly superior to them ; what we, however, do lack are facilities for the proper development and training of what may be called our national genius. But I also feel that so long as modern thought and modern science on which alone can be based, with any certainty, the material progress of a nation are allowed to remain, as they are to-day in India, locked up in a foreign language, progressive ideas can never spread with that speed which the present economic position with the other nations of the world demand. ”

[“ मातृभाषांचा बोधभाषा म्हणून उपयोग करण्याचा जो उपक्रम जपानमध्ये कितीतरी वर्षांपूर्वी म्हणजे एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातच करण्यांत आला तो आतां कोठें हिंदुस्थानांत होत आहे; ही गोष्ट उस्मानिया युनिव्हर्सिटी स्थापन झाली व तेथें सर्व शिक्षण ऊर्दूमधूनच देण्याचें ठरलें यामुळें शक्य झाली असून त्याचें श्रेय हैदराबादच्या दूरदर्शी व धोरणी निजाम सरकारलाच आहे.

“ ईस्ट इंडिया कंपनीच्या डायरेक्टरांनी हिंदुस्थानच्या गव्हर्नर जनरल साहेबांस सन १८१४ च्या जुलै महिन्याच्या १९ व्या तारखेस हिंदी लोकांच्या शिक्षणासंबंधी खालीलप्रमाणे एक खलिता पाठविला:—

‘ युरोपियन भाषांत लिहिलेल्या पुस्तकांच्या भाषांतरानें किंवा ज्यांच्या मनांत युरोपीय संस्कृतीचें ज्ञान विंचलें आहे अशा लोकांच्या स्वतंत्र प्रबंधांनीं हिंदुस्थानांतील देशी भाषांत लिहिलेलें वाङ्मय उत्तरोत्तर अधिक समृद्ध होत जाईल आणि अशा रीतीनें युरोपांतील ज्ञान सर्व वर्गांतील लोकांच्या आढोक्यांत येईल. ’

“ या खलित्यांत पुढील सुपरिणामाविषयी इतक्या खात्रीपूर्वक व्यक्त केलेली आशा जर सफल झाली असती तर मी खात्रीनें सांगतो कीं, बौद्धिक व्यापाराच्या प्रत्येक क्षेत्रांत संस्कृतिदृष्ट्या हिंदुस्थानचें जें आज खालच्या दर्जाचें स्थान आहे तें तसें राहिलें नसतें.

“ जपानी राष्ट्राच्या बौद्धिक जीवनाचें माझे निरीक्षण मर्यादित असलें तरी त्यानें व त्यांच्या गतकालीन इतिहासाच्या अभ्यासानें माझ्या मनांत असा आशाजनक विश्वास उत्पन्न झाला आहे कीं, आम्हीं हिंदी लोक बौद्धिक गुणांसंबंधीच बोलावयाचें झाल्यास खात्रीनें त्यांच्यापेक्षां वरच्या दर्जाचे आहों. मात्र आमच्यांत जी खरी उणीव आहे ती ही कीं, आमच्या राष्ट्रीय बुद्धिमत्तेचें शिक्षण व विकसन होईल अशा साधनांचा आमच्या देशांत अभाव आहे. मला असेंहि वाटतें कीं, राष्ट्राची आधिभौतिक प्रगति ज्या आधुनिक कल्पनांवर व शास्त्रांवर खरोखर अवलंबून असते, त्या कल्पना व तीं शास्त्रें जोपर्यंत, हिंदुस्थानांत आज आहेत त्याप्रमाणें परकी भाषेत मोहोरबंद पडून आहेत, तोपर्यंत प्रगतिपर कल्पनांचा प्रसार, हिंदुस्थानची आर्थिक परिस्थिति व त्याला इतर राष्ट्रांवरोवर करावयाची चढाओढ हीं लक्षांत घेतां जितक्या झपाट्यानें व्हावयास पाहिजे तितक्या झपाट्यानें होणें शक्य नाही. ’]

“ To say that one's mother-tongue should not be made the medium of instruction for higher education, because it does not happen to be as highly developed for conveying scientific thought as some foreign language, is a dangerous proposition to advance. I dread to think what would have happened to Japan today if they too like us had wasted energies for a hundred years in trying to give to a foreign language the position which nature meant their mother tongue to have. The absurdity of the dread of using an Indian vernacular as the medium of instruction would be realised by any one who preached today in England that since there are better books for the study of

chemistry in the German language than in English. German should therefore be the language in which all lectures on chemistry should be delivered in the Universities of England. All that can be reasonably proposed is that in England any one who wishes to study advanced chemistry should also know German so as to be able to consult the standard books on the subject."

[“ एकाद्याची मातृभाषा परकी भाषेसारखी शास्त्रीय विचार व्यक्त करण्या-इतकी प्रगल्भ दशेस आली नाहीं, म्हणून उच्च शिक्षणाचे बाबतीत तिचा बोधभाषा म्हणून उपयोग करूं नये असें प्रतिपादन करणें थोक्याचें आहे. जपानानेंहि आपल्या-प्रमाणेंच मातृभाषाचें शिक्षणातील निसर्गसिद्ध स्थान परकी भाषेला देण्याच्या खटपटीत शंभर वर्षे आपल्या शक्तीचा अपव्यय केला असता, तर आज त्या देशाची काय स्थिति झाली असती हा विचार मनांत आला म्हणजे भीति वाटते. हिंदुस्थानां-तील एकाद्या भाषेचा बोधभाषा म्हणून उपयोग करावा या कल्पनेची पुष्कळ लोकांना भीतीच वाटते. परंतु या भीतीमध्ये जो वेडगळपणा आहे तो ध्यानांत येण्याकरितां अशी कल्पना करावी कीं, एकादा मनुष्य इंग्लंडमध्ये जाऊन तेथील लोकांना उपदेश करित आहे कीं ‘ज्या अर्थी जर्मन भाषेमध्ये रसायनशास्त्रावर अधिक चांगले ग्रंथ आहेत त्या अर्थी इंग्लंडमधल्या युनिव्हर्सिट्यांमध्ये रसायन-शास्त्रावरील व्याख्यानं जर्मन भाषेंत व्हावीत.’ जर्मन भाषेंतील सर्वमान्य ग्रंथ वाचतां याचे याकरितां उच्च रसायन शास्त्राचा अभ्यास करणाऱ्या प्रत्येक विद्यार्थ्याला जर्मन भाषेचें ज्ञान पाहिजे असें फार तर आपल्याला प्रतिपादन करतां येईल.”]

“ To enable our students to assimilate knowledge and to think for themselves, it is necessary that the process of thought as well as its expression should be made as natural as possible. This can only be done by making the Vernaculars of India the media of instruction. Our experience of the students of the Osmania University, even though it is not a long one, has already convinced those professors of British Indian Universities who examined them in such subjects as Mathematics, History and Economics, that saved as these students now are from having to divert their attention from the subject matter to the grammatical construction of a foreign language, in which the students of other Universities in India have to study their books and to answer their question-papers, they are able not only to express themselves in their own mother-tongue more clearly, but also to show a firmer grasp of the subject of study

than the students even of a higher class in the Universities established in British India."

[" आमच्या विद्यार्थ्यांना त्यांनी मिळविलेले ज्ञान पचनी पाडतां यावे व त्यांना स्वतंत्रपणे विचार करतां यावा म्हणून विचार करणे व तो व्यक्त करणे हे दोन्ही व्यापार शक्य तोंवर स्वाभाविकपणे होतील असें करणे आवश्यक आहे. हिंदुस्थानांतील देशी भाषांचा बोधभाषा म्हणून उपयोग केला तरच हें साध्य होण्यासारखें आहे. उस्मानिया युनिव्हर्सिटींतील विद्यार्थ्यांचा जो अनुभव आपणाला आला आहे तो जरी फारसा नसला, तरी त्यावरून खालसांतील युनिव्हर्सिटींच्यांमधील प्रोफेसरांची गणित, इतिहास, अर्थशास्त्र इत्यादि विषयांचे परीक्षक म्हणून अशी खात्री झाली आहे, कीं खालसांतील युनिव्हर्सिटींच्यांमध्ये शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना ज्या परकी भाषेमध्ये पुस्तके वाचावीं लागतात व जीं प्रश्नांचीं उत्तरे लिहावीं लागतात त्या भाषेच्या व्याकरणविषयक रचनेकडे उस्मानिया युनिव्हर्सिटींमधील विद्यार्थ्यांना लक्ष द्यावे लागत नसल्यामुळे व ते त्यांना त्या त्या विषयाकडेच देतां येत असल्यामुळे त्यांना जें सांगावयाचें असतें तें अधिक स्पष्टपणे व्यक्त करितां येतें; इतकेंच नव्हे तर खालसामधील युनिव्हर्सिटींत त्यांच्याहून वरच्या वर्गांत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांपेक्षांहि त्या विषयांवरील त्यांचें प्रभुत्व अधिक असतें."]

देशी भाषांतून उच्च शिक्षण देण्याचा मोठ्या प्रमाणावर झालेला पहिला प्रयोग हरिद्वाराजवळच्या गुरुकुलाचा होय. हा त्यांचा प्रयोग यशस्वी झालेला आहे. गुरुकुल पाहण्याची संधि मला गेल्या वर्षी मिळाली. हल्लीं तेथें आधुनिक पाश्चात्य वैद्यकीचेंहि शिक्षण हिंदी भाषेंतून देण्यांत येत असतें. ह्या नंतरचा दुसरा प्रयत्न महिलाविद्यापीठाचा व तिसरा दक्षिण हैद्राबादेंतील उस्मानिया युनिव्हर्सिटीचा. ह्यांनंतर निघालेल्या राष्ट्रीय विद्यापीठांतूनहि देशी भाषांना बोधभाषेचें स्थान दिलें आहे.

उच्च शिक्षणांत देखील मातृभाषेला बोधभाषा करणे - अर्थात् मातृभाषेंतून सर्व विषय शिकवणे - हा ह्या विद्यापीठाचा विशेष आहे. मातृभाषेच्या वाङ्मयाच्या अभ्यासालाहि विद्यापीठाच्या परीक्षांतून प्रमुखस्थान दिलेले आहे. ह्यामुळे आणखी एक कार्य सहजीं घडून येतें. आपली प्राचीन संस्कृति आणि आपली परंपरा ह्यांच्याशीं विद्यार्थिनींचा परिचय होणे आवश्यक आहे. आपल्या मध्यकालीन कविरायांच्या प्रासादिक कवनांत हे विषय वारंवार येऊन जातात.

इंग्रजी भाषेचीं चांगला परिचय होणे जरूर आहे, व ही गोष्ट हायस्कुलाच्या आरंभापासून कॉलेजाच्या अखेरीपर्यंत हा विषय आवश्यक ठेवून साधली आहे. कॉलेजांत शिकावयाच्या कित्येक विषयांवर मातृभाषेंत असावीं तशीं पुस्तके उपलब्ध नाहींत. अशा विषयांच्या अभ्यासासाठीं इंग्रजी पुस्तके नेमण्यांत येतात.

व तीं विद्यार्थिनींना वाचावीं लागतात. अर्थात् विषय मातृभाषेतून समजाविला जातो व परीक्षेच्या प्रश्नांचीं उत्तरे मातृभाषेतूनच लिहावीं लागतात. जरूर पडेल तेव्हां इंग्रजी भाषेचा उपयोग करितां यावा इतकें इंग्रजीचें ज्ञान अवश्य पाहिजे व तें ह्या विद्यापीठांत मिळतेंहि.

गणित विषयाची नावड असल्यामुळें ज्यांचीं नापास होण्यानें दोनतीन वर्षे फुकट जातात असे बरेच विद्यार्थी सांपडतील. गणित विषयासाठीं ज्यांना युनिव्हर्सिटीचा अभ्यासक्रम सोडून देणें भाग पडलें असेहि कांहीं थोडे विद्यार्थी सांपडतील. हिंदुस्थानांतील कित्येक युनिव्हर्सिट्यांनीं मॅट्रिकयुलेशनच्या नंतर गणित विषय आवश्यक ठेविला नाहीं, पण मुंबई युनिव्हर्सिटींत प्रीव्हियसच्या परीक्षेसाठीं तो अजून आवश्यक आहे. बी. ए. झाल्यावांचून गत्यन्तर नाहीं अशी समजूत असल्यामुळें बरेच तरुण विद्यार्थी हीं वर्षे घालूनहि शेवटपर्यंत जाऊं शकतात. पण विद्यार्थिनींचीं अशीं वर्षे फुकट गेलीं तर त्यांना मध्येंच अभ्यास थांबविण्याची वेळ येते. लग्नाच्या पूर्वीं जेवढा वेळ सांपडेल तेवढ्याचा चांगला उपयोग करून घेतां आला पाहिजे ही गोष्ट मुलींचा अभ्यासक्रम ठरवितांना लक्षांत घेणें जरूर आहे. ह्या विद्यापीठांत अंकगणित हा विषय आवश्यक आहे पण बीजगणित व भूमिति यांची थोडीशी ओळख प्रवेश परीक्षेपूर्वीं करून दिली जाते इतकेंच. परीक्षेला हे विषय आवश्यक नाहींत. ह्या विषयांत गम्य असल्यास हे ध्यावे, नाहीं तर त्यांच्या ऐवजीं दुसरे ध्यावे. अंकगणितापलीकडे गणित विषय न शिकतां महिलाविद्यापीठांत पदवीधर होतां येतें.

कॉलेजांत न जातां घरीं अभ्यास करूनहि ह्या विद्यापीठाच्या परीक्षा देतां येतात व पदवीधरहि होतां येतें. अशा रीतीनें दोन स्त्रिया पदवीधर झाल्या आहेत. माध्यमिक व उच्च शिक्षण स्त्रियांच्या आटोक्यांत आणून देणें हा ह्या विद्यापीठाचा एक हेतु आहे. परीक्षेसाठीं लांबच लांब प्रवास करून विद्यार्थिनींना परीक्षेच्या ठिकाणीं जावें लागतें. हा त्रास चुकविण्यासाठीं फार दूरची एकच विद्यार्थिणी असली तरी तिची परीक्षा त्याच ठिकाणीं घेतली जाण्याची व्यवस्था करण्यांत येते. ह्या वर्षीं अलवार येथील एक विद्यार्थिणी परीक्षेला बसत आहे. तेथल्या शिक्षण-खात्याच्या इन्स्पेक्टरच्या देखरेखीखाली तिची परीक्षा घेण्याची व्यवस्था झाली आहे. प्रश्नपत्रिका येथून पाठविल्या जातील.

ह्या विद्यापीठाला राष्ट्रीय हें विशेषण अनेक दृष्टींनीं शोभण्यासारखें आहे. विद्यापीठाच्या अधिकाराचीं सर्व सूत्रें प्रातिनिधिक तत्त्वावर वनलेल्या सेनेटच्या हातांत आहेत. सर्व जातींच्या, धर्मांच्या व प्रान्तांच्या लोकांना ह्या संस्थेचा फायदा घेतां येईल. मराठी, गुजराती, हिंदी, बंगाली व उर्दू ह्या बोधभाषांतून अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थिनी ह्या विद्यापीठाचा फायदा घेत आहेत. ह्या वर्षीं सिंधी भाषेतून अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थिनी प्रवेश परीक्षेला बसल्या आहेत. कोणत्याहि प्रांतांतलें

तेथील प्रचलित भाषेत शिक्षण देणारं हायस्कूल किंवा कॉलेज ह्या विद्यापीठाला जोडतां येईल. द्रव्याच्या बळावांचून युनिव्हर्सिटी चालणें शक्य नाहीं ही गोष्ट खरी, पण ह्या विद्यापीठाचा जन्म राजेरजवाड्यांच्या आणि श्रीमंतांच्या मोठमोठ्या देणग्यांच्या बळावर झालेला नसून, तो सामान्य लोकांकडून मिळणाऱ्या लहान लहान पण हजारों हजार देणग्यांच्या बळावर झाला आहे. व अशा लोकांच्या मदतीवरच त्याची अजूनहि भिस्त आहे. थोडेसे अपवाद वगळले म्हणजे विद्यापीठाला राजेरजवाड्यांकडून व लक्ष्मीपुत्रांकडून मिळालेली मदत सामान्य लोकांच्या मदती-इतकीच आहे हें दिसून येईल.

इंग्रजी भाषेला फाजील महत्त्व न देतां कमी श्रमानें मातृभाषेंतून स्त्रियांना ज्ञान मिळवण्याचीं साधनें उपलब्ध करून द्यावीं या दृष्टीनें विद्यापीठाचे जोराचे प्रयत्न व्हावे अशी माझी इच्छा आहे. मनावर संस्कार होण्याच्या दृष्टीनें अगर बहुश्रुत-पणाच्या दृष्टीनें ह्या विद्यापीठाची प्रवेशपरीक्षा पास झालेल्या विद्यार्थिनी इतर युनिव्हर्सिटीच्यांतून मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा पास झालेल्या विद्यार्थिनींहून कमी नसाव्या व त्या तशा नाहींतहि असें मला वाटतें. त्याचप्रमाणें आमच्या 'गृहीतागमा' सामान्य पदवी (Pass Degree) मिळविलेल्या बी. ए. स्त्रियांपेक्षां कमी नाहींत. असें म्हणण्यास मला शंका वाटत नाहीं. केवळ अपत्यप्रेमासुळें मीं हें म्हणतां असें कोणी म्हणतील त्यांना माझे उत्तर एवढेंच कीं, हें आज व्हावें तितक्या प्रमाणानें साध्य झालें नसेल तर तें साध्य झालें पाहिजे असें माझे म्हणणें आहे.

स्त्रियांच्या माध्यमिक शिक्षणाचा योग्य अभ्यासक्रम आंखून त्या शिक्षणाच्या प्रसाराचें अल्पस्वल्प कार्यहि आपल्या हातून व्हावें हा ह्या विद्यापीठाचा हेतु आहे व त्याप्रमाणें त्याच्या हातून थोडेसें कार्य झालेलें आहे, हें दुसऱ्या एका प्रकरणांतील माहितीवरून ध्यानांत येईल. केवळ स्वभाषेंतून माध्यमिक शिक्षण मिळावें अशी देखील योजना ह्या विद्यापीठानें केली आहे. इंग्रजी विषय वगळून बाकीचे प्रवेश परीक्षेचे सर्व विषय कायम ठेवून एक परीक्षा ठराविलेली आहे, तिला 'मातृभाषेंतील माध्यमिक शिक्षणाची शेवटची परीक्षा' हें नांव दिलें आहे. ही पास झाली असल्यास फक्त इंग्रजी विषयांत पास झालें म्हणजे प्रवेश-परीक्षेचें सर्टिफिकेट मिळूं शकतें. ज्यांना इंग्रजी मुळींच शिकावयाचें नसतें किंवा ज्यांनीं इंग्रजी मध्येच सोडून दिलेलें असतें त्यांना ही परीक्षा उपयोगी पडते.

प्राथमिक शिक्षणाला थोडी मदत व्हावी ह्या हेतूनें प्राथमिक शाळांसाठीं शिक्षकिणी तयार करण्याकरितां स्त्रियांचीं कॉलेजें निघाल्यास तीं ह्या विद्यापीठाला जोडलीं जाऊन त्यांना थोडी वार्षिक मदत मिळूं शकते व त्यांच्यासाठीं अभ्यासक्रम आंखून विद्यार्थिनींच्या परीक्षा घेऊन त्यांना सर्टिफिकेटें देण्याचें कार्य विद्यापीठाकडून होऊं शकेल. हिंंगणें बुद्रुक येथील अध्यापिकाशाळेचें काम विद्यापीठाच्या

देखरेखीखालीं न्वाळलें आहे. ह्याचा उपयोग किती झाला हें दुसऱ्या एका प्रकरणांत दिलेल्या माहितीवरून कळून येईल.

ह्या संस्थेला युनिव्हर्सिटी हें नांव शोभत नाहीं असें कित्येकांचें म्हणणें आहे. त्यांचें म्हणणें कीं, युनिव्हर्सिटीचें ध्येय इंटरमीजिएटच्या व पदवीच्याहि पलीकडलें उच्चतर शिक्षण देण्याचें असलें पाहिजे. ह्या ध्येयाच्या बरेंच खालचें काम करणाऱ्या जगांतील अनेक संस्थांनीं हें नांव धारण केलें आहे. शब्दाच्या मूळ अर्थीकडे लक्ष दिलें असतां आणि ह्या संस्थेनें जें कार्य आपल्यासाठीं आंखून घेतले आहे व त्यांतलें कांहीं घडवूनहि आणलें आहे त्याजकडे पाहतां युनिव्हर्सिटी हेंच नांव मला तरी यथार्थ दिसतें. इतर युनिव्हर्सिट्यांच्या पावलावर पाऊल ठेवून न चालतां ह्या युनिव्हर्सिटीनें आपलें क्षेत्र बरेंच व्यापक केलें आहे. नांव कोणतेंहि असलें तरी संस्थेची योग्यता तिच्या कामावरूनच ठरत असते. तें काम लोकांच्या पुढें आहे.

११. मुंबई युनिव्हर्सिटी व महिलाविद्यापीठ ह्या दोहोंमधून निघणाऱ्या एका विशिष्ट वर्गातील पदवीधर स्त्रियांची तुलना

एकाच प्रकारचा माल काढणारे दोन कारखाने असले म्हणजे त्यांतील मालांचे गुणावगुण पाहून त्यांची तुलना करावी, असें मनुष्याच्या सहज मनांत येतें. त्या मालाचा उपयोग स्वतः करावयाचा असला तर तो हें काम विशेष काळजीनें करतो. पण तसें नसलें तरी देखील जिज्ञासेच्या अगर कुतूहलाच्या दृष्टीनें हें तो करित असतो. स्वदेशी आणि परदेशी कारखान्यांतून तोच माल निघत असला तर स्वदेशी माल किंचित् कमी दर्जाचा असला, तरी 'श्रेयान् स्वधर्मा विगुणः' या न्यायानें कांहीं मनुष्यें स्वदेशी पतकरतात. स्वदेशी कारखान्यांना परदेशी कारखान्यांशीं टक्कर देणें फार जड जातें. रेल्वेच्या सवलती मिळत नाहींत. सरकारचा पाठिंबा नसतो. भांडवल पुरविणारे लोक साशंक असतात. इतक्या अडचणींतून परदेशी मालाशीं जवळ जवळ टक्कर देणारा माल जर स्वदेशी कारखान्यांत निघाला, तर त्याचें कौतुक करून तो घ्यावा असें थोड्याशा मनुष्यांना वाटतें व तीं तो घेतात हें खरें, पण बऱ्याचशा विचारी लोकांची सुद्धां समजूत पडण्यास वेळ लागतो, मग जनतेची समजूत पडण्यास वेळ लागला तर त्यांत आश्चर्य नाहीं.

असा प्रकार शिक्षणसंस्थांतून निघणाऱ्या मालासंबंधानें म्हणजे त्या संस्थांत मिळणाऱ्या शिक्षणासंबंधानेंहि होतो. प्रचलित पद्धतीनें शिक्षण देणाऱ्या संस्थांच्या पाठीमागें राजमान्यतेचा जोर असतो. तसा स्वतःच्या बळावर काढलेल्या निराळ्या दिशेच्या संस्थांना नसतो. अशा संस्थांना अनेक अडचणींशीं झगडा-

वयाचें असतें. आपल्या देशांत जीं अनेक राष्ट्रीय विद्यापीठें विद्यालीं त्यांना पहिल्या आवेशांत लोकमताचा बराच पाठिंबा मिळाला, पण तो आवेश ओसरल्यानंतर लोक केवळ व्यावहारिक दृष्टीनें विचार करूं लागले व राष्ट्रीय विद्यापीठांना रामराम ठोकून ते राजमान्य शिक्षणाकडे वळले. राजमान्य शिक्षणांत जरी इतकी बेकारी माजली आहे, व शेंकडा दहा पंधरा विद्यार्थी वगळले तर बाकीच्यांना जरी केवळ मृगजळावरच तहात भागवून घ्यावी लागते, तरी तिकडे जाण्याचा मोह सामान्य बुद्धीच्या किंवा त्याहून खालच्या पायरीच्या विद्यार्थ्यांना सुद्धां सोडित नाही. ह्याचा परिणाम असा झाला आहे कीं शिक्षण बरें आहे कीं वाईट आहे ह्याचा विचार न होतां नोकरी मिळवून देण्याचें सामर्थ्य — हें सामर्थ्य तरी नकली आहे कीं खरें आहे हा विवेक रहात नाही तो नाहीच — त्याच्यांत किती आहे हा एकच विचार निर्णायक होऊन बसतो. तळेगांवच्या नवीन समर्थ विद्यालयासारख्या किंवा शांतिनिकेतनासारख्या केवळ शैक्षणिक दृष्टीनें उत्पन्न झालेल्या सुव्यवस्थित संस्थांना सुद्धां लोकांची ही विचारसरणी बाधक होते.

स्त्रियांच्या शिक्षणाची गोष्ट थोडीशी वेगळी आहे. त्यांना स्वावलंबी करणें किंवा आर्थिक स्वातंत्र्य मिळवून देणें हा शेंकडा नव्वद् मुलींच्या शिक्षणाचा तरी हेतु नसतो. तथापि रुळलेल्या मार्गानें जाण्याची प्रवृत्ति आणि राजमान्यता ह्यांचा बरचष्मा होतोच. महिला-विद्यापीठाला थोडीशी राजमान्यता मिळाली आहे व पुढें ती कदाचित् आणखी थोडीशी मिळण्याचा संभव आहे ही एक गोष्ट, व राजमान्य शिक्षणामध्ये सुद्धां आर्थिक स्वातंत्र्य मिळण्याचा संभव बराच कमी होत चालला आहे ही दुसरी, ह्यांमुळे स्त्रियांच्या शिक्षणाकडे तुलनात्मक दृष्टीनें पाहण्याची प्रवृत्ति उत्पन्न करण्याचा यत्न अगदीं फुकट जाईल असें वाटत नाही. गणित विषय व शास्त्रीय विषय हे दोन ऐच्छिक विषय घेऊन ज्या विद्यार्थिनी महिला विद्यापीठाची प्रवेश परीक्षा पास होतील, त्यांना एल्. सी. पी. एस्. परीक्षेचें वैधकीय शिक्षण देणाऱ्या मेडिकल स्कुलांत दाखल होतां येईल. आज मुंबई युनिव्हर्सिटींतून बाहेर पडलेल्या ग्रॅजुएट (पदवीधर) व अंडर ग्रॅजुएट (बी. ए. न झालेल्या परंतु कॉलेजांतील एकदोन परीक्षांचें शिक्षण घेतलेल्या) स्त्रिया बऱ्याच आहेत. त्यांना सरकारी अगर खासगी नोकरी मिळणें बरेंच कठीण होऊं लागलें आहे. आरंभी अशा स्त्रियांची संख्या फार थोडी असल्यामुळें त्यांना भराभर चांगल्या पगाराच्या नोकऱ्या मिळत गेल्या. परंतु आतां ती स्थिति राहिली नाही. ह्यापुढें तर शिकलेल्या स्त्रियांमध्ये बेकारीच उत्पन्न होणार. हल्लींही तशी स्थिति थोड्या प्रमाणानें जाणवूं लागली आहे. तेव्हां आपल्या मुलींना मुंबई युनिव्हर्सिटीचें शिक्षण द्यावें कीं, महिला-विद्यापीठाचें शिक्षण द्यावें हा विचार मुलींच्या पालकांना आज नाही उद्यां करावा लागणार.

तुलनात्मक दृष्टीने विचार करतांना तीन चार मुद्यांकडे लक्ष दिलें पाहिजे. मनावर संस्कार होण्याच्या व बहुश्रुतपणा अंगी येण्याच्या दृष्टीने कोणतें शिक्षण अधिक परिणामकारक होईल ? त्याचप्रमाणें योग्य वर मिळण्याला अमुक एक शिक्षण अधिक उपकारक होईल कीं काय ? कुटुंबाच्या व समाजाच्या उपयोगी पडण्याची पात्रता कोणत्या शिक्षणानें अधिक येईल ? समाजांत वावरतांना अशिक्षित स्त्रियांवर परिणाम करण्याला इंग्रजी भाषेंतून शिकलेले स्त्रियांच्या व्यवहाराशी संबंध नसलेले विषय अधिक उपयोगी पडतील, कीं मातृभाषेंतून शिकलेले प्रपंचशास्त्र, आरोग्यशास्त्र, इंद्रियविज्ञानशास्त्र, मानसशास्त्र व विशेषतः शिशुमानसविकास-शास्त्र हे उपयोगी पडतील ? शिक्षणासाठीं जो खर्च करावयाचा व वेळ घालवावयाचा त्याचा मोबदला कोणत्या शिक्षणानें अधिक मिळेल ? कोणत्या शिक्षणानें शरीरावर वाईट परिणाम होण्याची भीति अधिक आहे ? व सरतेशेवटीं, प्रसंग आला असतां आपल्या पायांवर उभें राहतां येईल कीं नाहीं ? हे प्रश्न आतां केवळ उपपत्तीच्या दृष्टीने व नुसत्या विचाराचीच कसोटी लावून सुटणार नाहींत. ते अनुभवानें सोडविले पाहिजेत. मुंबई युनिव्हर्सिटींतून व महिला-विद्यापीठांतून पदवीधर होऊन बाहेर पडलेल्या स्त्रिया आज समाजांत वावरत आहेत. त्यांच्या आयुष्यक्रमाकडे चिकित्सकबुद्धीने पाहिलें असतां हे प्रश्न सोडवणें फारसे कठीण पडणार नाहीं. एा प्रश्नांची उत्तरे देण्याचा प्रयत्न करण्याची माझी इच्छा नाहीं. तो प्रयत्न प्रत्येक वाचकानें आपापल्यापरी करावा. हे प्रश्न सोडविण्याला लागणारी थोडी सामुग्री मात्र पुरविण्याचा माझा विचार आहे.

ज्या पदार्थांची तुलना करावयाची त्यांमध्ये वरेंचसें साम्य असावें लागतें. ह्यासाठीं ह्या दोन युनिव्हर्सिटींच्यातील पदवीधर स्त्रियांमधून असे दोन वर्ग निवडून काढले पाहिजेत कीं त्यांमध्ये अनेक प्रकारचें साम्य असूं शकेल. महिला-विद्यापीठांतील पहिली पदवीधर स्त्री १९१९ त बाहेर पडली. ह्यासाठीं १९१९ यासून १९२७ पर्यंत बाहेर पडलेल्या स्त्रियांचीच तुलना करणें इष्ट होईल. दुसरी गोष्ट समान दर्जाच्या स्त्रियांमध्ये तुलना व्हावी व त्यांची संख्याहि जवळ जवळ सारखी असावी. देशस्थ, कोंकणस्थ व कऱ्हाडे ह्या ब्राह्मणांच्या तीन पोटजातींतील पदवीधर स्त्रिया जर घेतल्या तर ह्या गोष्टी साधताहेत. ह्यासाठीं दोव कोष्टकें मी देत आहे. त्यांवरून ह्या उभय विद्यापीठांतून निघालेल्या ह्या विशिष्ट वर्गातील स्त्रिया कोठें आहेत व काय करीत आहेत तें कळून येईल व प्रत्येक वाचकाला आपापलें मत बनावितां येईल. पुष्कळ वाचकांना ह्यांपैकी बहुतेकांची प्रत्यक्ष अगर अप्रत्यक्ष माहिती असण्याचाहि संभव आहे.

महिलाविद्यापीठांतील पदवीधर स्त्रिया

अ. नं. व नांव	पदवीची पहिली परीक्षा पास झाल्याचे वर्ष	हल्लींची (१९२८) स्थिति व कामाचे स्वरूप
१. श्रीमती वारूबाई शेवडे, जी. ए.	१९१९	हिंगणें बुद्रुक येथील महिलाश्रमाचे वसतिगृहावर देखरेख. यांना गर्ल गाइडचे सेकंड ग्रेड सर्टिफिकेट मिळाले आहे व हिंगणें येथील गर्लगाइडच्या कंपनीच्या ह्या क्याप्टन आहेत. महिलाश्रमांत थोडे शिकवण्याचे कामहि करतात. या हिंगण्याच्या अनाथबालिकाश्रम संस्थेच्या आजन्म-सेविका आहेत.
२. श्रीमती कमलाबाई देशपांडे, जी. ए.	१९२०	साताऱ्याची कन्याशाळा स्थापन करून ती पूर्ण हायस्कुलाच्या स्वरूपाला आणण्याचे श्रेय यांचे आहे. या त्या कन्याशाळेच्या सुपरिंटेंडेंट आहेत व सातारा डिस्ट्रिट बोर्डाच्या स्कूल कमिटीच्या सभासद आहेत.
३. सौ. गंगूबाई पटवर्धन, जी. ए.	१९२०	यांना गर्ल गाइडचे सेकंड ग्रेड सर्टिफिकेट मिळाले असून यांनी प्रथम हिंगणें येथे गर्ल गाइडची कंपनी (पथक) स्थापन करून तिच्या त्या क्याप्टन झाल्या. गेल्या वर्षी त्या एका पिशिष्ट अध्यापन पद्धतीचे शिक्षण त्या पद्धतीच्या उत्पादक मिस मॉटिसोरी यांचेकडून घेण्यासाठी लंडन येथे गेल्या. हल्ली त्या तेथेच मराया मे कॉलेजांत शिक्षण-शाखाचा अभ्यास करीत आहेत. तिकडे जाण्या-पूर्वी त्या महिलाश्रमांत शिकवण्याचे काम करीत होत्या.
४. सौ. रेवतीबाई कर्वे, जी. ए.	१९२०	यांनी कांहीं वर्षे पुण्याच्या शाळेत असिस्टंट सुपरिंटेंडेंटचे काम केले. पुढे त्यांचा विवाह क्याप्टन शंकर धोंडो कर्वे, एम्. बी. बी. एस्. मेडिकल प्राक्टिशनर, नैरोबी, (ब्रिटिश ईस्ट आफ्रिका) यांच्याशी झाला.
५. कुमारी गोदावरीबाई केतकर, पी. ए.	१९२१	ह्या भारतीय नाट्यशास्त्रावर निबंध लिहून महिला-विद्यापीठाच्या ' प्रदेयागमा ' झाल्या आहेत. या निबंधाचे ४०० पृष्ठांचे पुस्तक छापून झाले आहे. ह्या पुस्तकाने महाराष्ट्र वाङ्मयांत चांगली भर पडली आहे. या साताऱ्याच्या कन्याशाळेत असिस्टंट सुपरिंटेंडेंट आहेत.

६.	श्रीमती रुक्मिणी
अम्मा चिंतामणि-
भट्टा, जी. ए.	१९२१	या नेलोर येथील मुलींच्या इंग्रजी शाळेत शिक्षिका आहेत.
७.	कुमारी कृष्णाबाई
खरे, जी. ए.
(सौ. कृष्णाबाई
मोटे)	१९२१	यांना मध्यप्रांतांतील सरकारी विद्याखात्यांत घेतले आहे. या उमरावती येथील मुलींच्या हायस्कूलांत शिक्षिका आहेत. यांजकडे मॅट्रिक्युलेशनच्या वर्गाचे मराठी व संस्कृत हे विषय अनेक वेळां दिलेले आहेत.
८.	सौ. आनंदीबाई
जोशी, जी. ए.	१९२२	यांचा विवाह रत्नागिरी येथील वकील श्रीयुत जनार्दन वामन जोशी, बी. ए., एल्ल. बी., यांच्याशी झाला. आपला संसार संभाळून यांनी रत्नागिरी येथे आज तीन वर्षे कन्याशाळा चालविली आहे.
९.	सौ.दामिनीबाई
पंतवैद्य, जी. ए.	१९२२	यांचा विवाह इंदूरचे श्रीयुत एम्. व्ही. पंतवैद्य, बी. एस्सी., इलेक्ट्रिकल इंजिनियर यांच्याशी झाला.
१०.	श्रीमती दुर्गाबाई
जोशी, जी. ए.	१९२२	यांजकडे अकोल्यांतील भगिनी मंडळाचे नेतृत्व आहे. या अकोला येथील टिळक कन्याशाळेतहि थोडेसे काम करतात.
११.	श्रीमती शांताबाई
भाटवडेकर, जी. ए.	१९२२	या नागपूर येथे भिडे कन्याशाळेत सुपरिंटेंडेंट आहेत. या अखिल भारतीय स्त्री शिक्षण परिषदेच्या गेल्या फेब्रुवारी महिन्यांत दिल्ली येथील अधिवेशनासाठी नागपूरतर्फे प्रतिनिधि म्हणून गेल्या होत्या.
१२.	श्रीमती सीताबाई
अण्णगेरी, जी. ए.	१९२२	या सर विठ्ठलदास व लेडी विठ्ठलदास यांचे बरोबर पृथ्वीप्रदक्षिणा करून आल्या. यांना गर्लगाइडचे सेकंड ग्रेड सर्टिफिकेट मिळाले आहे. या मुंबईतील श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी कन्याशाळेच्या सुपरिंटेंडेंट आहेत. याहि दिल्ली येथील स्त्रीशिक्षण-परिषदेस मुंबईतर्फे प्रतिनिधि म्हणून गेल्या होत्या.
१३.	सौ. सुमतिबाई देव
जी. ए.	१९२२	यांचा विवाह नागपूरचे श्रीयुत पी. पी. देव. एम्. ए., एल्ल. बी., वकील, नागपूर यांच्याशी झाला.
१४.	कुमारी बाळूबाई
खरे, जी. ए.
(सौ. मालतीबाई
बेडेकर)	१९२३	या पुण्यांतील श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी कन्याशाळेत असिस्टंट सुपरिंटेंडेंट आहेत. यांना गर्ल गाइडचे सेकंड ग्रेड सर्टिफिकेट मिळाले आहे. यांनी कन्याशाळेत एक गर्लगाइडचे पथक तयार केले आहे व त्याच्या या व्यापून आहेत. यांनी 'प्रदेयागमा' परीक्षेसाठी अलंकारशास्त्रावर एक निबंध लिहून पाठविला आहे.

१५. श्रीमती बनूबाई अहो, जी. ए.	१९२३	बेळगांवचे महिलाविद्यालय स्थापन करून ते जवळ-जवळ पूर्ण हायस्कूलाच्या स्वरूपाला आणण्याचे श्रेय यांना आहे. या त्या महिलाविद्यालयाच्या सुपरिंटेंडेंट आहेत.
१६. श्रीमती गंगूबाई लेले, जी. ए.	१९२४	या नागपूर येथील भिडे कन्याशाळेत काम करित आहेत.
१७. सौ. वनमालाबाई तुळजापूरकर, जी. ए.	१९२५	यांचा विवाह श्रीयुत दत्तो आपाजी तुळजापूरकर, बी. ए., एल्.एल्. बी., हायकोर्ट वकील, मुंबई, यांच्याशी झाला. त्यापूर्वी या वाई येथील कन्या शाळेच्या सुपरिंटेंडेंट होत्या.
१८. कुमारी मथूबाई केतकर जी. ए.	१९२५	या मुंबईतील नाथीबाई कन्याशाळेत शिक्षिका आहेत.
१९. कुमारी वेंकूबाई सरदेशपांडे, जी. ए.	१९२५	या पुणे येथील सेवासदनान्या मुलींच्या हायस्कूलाच्या सुपरिंटेंडेंट आहेत. (आतां सौ. सुशीलाबाई कोठीवान, नागपूर)
२०. कुमारी शांताबाई केतकर, जी. ए.	१९२५	या सातारा येथील कन्याशाळेत शिक्षिका आहेत.
२१. सौ. पद्मावतीबाई मंडलिक, जी. ए.	१९२५	यांचा विवाह श्रीयुत गोपाळ शिवराम मंडलिक, बी.एस्.सी., इलेक्ट्रिकल इंजिनियर यांच्याशी झाला.
२२. श्रीमती सुशीलाबाई आठवले, जी. ए.	१९२६	यांनी कांहीं महिने पुण्यांतील कन्याशाळेत व कांहीं महिने बेळगांवच्या कन्याशाळेत शिक्षकिणीचे काम केले.
२३. कुमारी सुशीलाबाई धनेश्वर, जी. ए.	१९२६	या बेळगांवच्या महिलाविद्यालयांत शिक्षिका आहेत.
२४. कुमारी अनसूयाबाई गद्रे, जी. ए.	१९२६	या हिंणें बुद्रुक येथील महिलाश्रमाच्या व वसति-गृहाच्या असिस्टंट सुपरिंटेंडेंट आहेत व महिलाश्रमांत शिक्षकांचे कामहि करितात. (सौ. मनोरमाबाई पंडित, इंदूर)
२५. कुमारी द्वारकाबाई जोगळेकर, जी. ए.	१९२६	या पुण्यांतील कन्या-शाळेत शिक्षिका आहेत. (सौ. द्वारकाबाई साने, पुणे)
२६. कुमारी कावेरीबाई जोशी, जी. ए.	१९२६	या सांगलीच्या कन्याशाळेच्या सुपरिंटेंडेंट आहेत. (आतां सौ. कावेरीबाई कर्वे, हिंणें)
२७. कुमारी यमुनाबाई राजवाडे, जी. ए.	१९२६	यांनी कांहीं महिने बेळगांव येथील महिलाविद्यालयांत शिकविण्याचे काम केले.
२८. कुमारी द्रौपदीबाई केतकर जी. ए.	१९२७	या सांगलीचे कन्याशाळेत शिक्षिका आहेत. (आतां सौ. काटदरे)

मुंबई युनिव्हर्सिटीतील पदवीधर स्त्रिया

१. कुमारी गीताबाई हेरलेकर, बी. ए.	१९१९	बडोदें येथील महाराणी गर्ल्स हायस्कुलांत शिक्षिका आहेत.
२. सौ. शारदाबाई नरवणे, बी. ए.	१९१९	यांचा विवाह श्रीयुत एस्. जी. नरवणे, इंजिनियर, यांच्याशी झाला.
३. सौ. सुधाबाई ढवळे, एम्. ए.	१९२०	यांचा विवाह श्रीयुत रामचंद्र सदाशिव ढवळे, बी. ए. यांच्याशी झाला.
४. सौ. सुशीलाबाई मोडक बी. ए.	१९२०	यांचा विवाह डॉ. यशवंत वामन मोडक, एल्. एम्. अँड एस्., बडोदें, यांच्याशी झाला.
५. सौ. भानुमतीबाई मोहनी,	१९२०	यांचा विवाह श्रीयुत दत्तात्रय कृष्ण मोहनी, एम्. ए., एल्. टी., नागपूर, यांच्याशी झाला.
६. कुमारी भवानी नटराजन्, बी. ए.	१९२०	या नुकत्याच इंडियन सोशल रिफॉर्मरच्या संपादिका झाल्या आहेत. यापूर्वी दादर येथील मुलींच्या इंग्रजी शाळेंत अवैतनिक काम करित असत.
७. श्रीमती गोदूबाई केळकर, बी. ए. बी. टी.	१९२१	या पुण्यांतील फीमेल हायस्कुलांत शिक्षिका आहेत.
८. कुमारी यमुनाबाई भाटे, एम्. ए. (हिलेकर)	१९२१	या पुण्यांतील फीमेल हायस्कुलांत शिक्षिका होत्या. हल्ली या लंडन येथे शिक्षणशास्त्राचा अभ्यास करित आहेत.
९. सौ. मालिनीबाई परांजपे, बी. ए.	१९२२	यांचा विवाह मुंबईच्या रॉयल इन्स्टिट्यूटमधील प्रोफेसर गो. रा. परांजपे यांच्याशी झाला.
१०. कुमारी अनसूया-बाई देवधर बी. ए.	१९२२	या पुण्यांतील फीमेल हायस्कुलांत शिक्षिका आहेत.
११. कुमारी शान्ताबाई बापट, एम्. ए.	१९२३	या पुण्यांतील फीमेल हायस्कुलांत शिक्षिका आहेत.
१२. सौ. विमलाबाई देशपांडे एम्. ए.	१९२३	यांचा विवाह श्रीयुत पुरुषोत्तम यशवंत देशपांडे एम्. ए., एल्.एल्. बी., उमरावती यांच्याशी झाला. या उमरावतीच्या गर्ल्स हायस्कुलांत शिक्षिका आहेत.
१३. कुमारी वेणूबाई पानसे, एम्. ए., बी. टी.	१९२३	या पुण्यांतील फीमेल हायस्कुलांत शिक्षिका आहेत.
१४. कुमारी रंगूबाई पोक्षे, बी. ए., एल्.एल्. बी.	१९२३	या पुण्यांतील सेवासदनाचे हायस्कुलांत शिक्षिका आहेत.
१५. सौ. मयुराबाई बंबेवाले, बी. ए.	१९२३	यांचा विवाह मध्यप्रांतांतील श्रीयुत बंबेवाले यांच्याशी झाला.

१६. सौ. शकुंतलाबाई गाडगीळ, बी.एस्सी. १९२३ यांचा विवाह डॉ. श्रीकृष्ण नारायण गाडगीळ, नागपूर यांच्याशी झाला.
१७. कुमारी सुशीलाबाई जकातदार, बी. ए. १९२४ या पास झाल्यानंतर लवकरच परलोकवासी झाल्या.
१८. कुमारी द्वारकाबाई भट, बी.ए., बी.टी. १९२४ या पुण्यांतील सेवासदनाच्या ट्रेनिंग कालेजाच्या प्रिन्सिपल आहेत.
१९. कुमारी चंद्राबाई पोंक्षे, बी. ए., एलएल. बी. १९२५ या पुण्यांतील सेवासदनाच्या हायस्कूलांत शिक्षिका आहेत.
२०. सौ. इंदिराबाई मायदेव, बी.एस्सी. १९२५ यांचा विवाह श्रीयुत अनंत गोविंद मायदेव, बी. ई., यांच्याशी झाला. बी. एस्सी. झाल्यावर दीडवर्ष या फीमेल हायस्कूलमध्ये शिक्षिका होत्या. हल्ली बारामतीस सेवासदनांत या शिकविण्याचें काम फुकट करीत आहेत.
२१. कुमारी कृष्णाबाई कोल्हटकर, एम्. ए. १९२५ या अलीकडे सांगली येथील कन्याशाळेंत दररोज एक तास अवैतनिक काम करीत आहेत.
२२. सौ. इंदिराबाई लेले, बी. ए. १९२५ यांचा विवाह श्रीयुत प्रतापरात्र वासुदेव लेले सबजज्ज चांदा यांच्याशी झाला.
२३. कुमारी गंगूबाई काळे, बी. ए. १९२५ या हल्ली विशेष कांहीं करीत नाहीत.
२४. सौ. इरावतीबाई कर्वे, बी. ए. १९२६ यांचा विवाह डॉ. दिनकर धोंडो कर्वे, एम्. एस्सी. पीएच्. डी., फर्ग्युसन कालेजांतील प्रोफेसर, यांच्याशी झाला. या एक वर्ष फर्ग्युसन कॉलेजांत फेलो होत्या.
२५. सौ. शांताबाई नासिककर बी. ए. १९२६ यांचा विवाह डॉ. एस्. जी. नासिककर, एम्. बी. बी. एस्., पुणे, यांच्याशी झाला.
२६. श्रीमती मुक्ताबाई लेले, बी. ए. १९२६ या सेवासदनांत शिक्षिका आहेत.
२७. कुमारी सिंधुबाई गोखले, बी. ए. १९२६ या मुंबईच्या सेकंडरी ट्रेनिंग कॉलेजांत बी. टी. चा अभ्यास करीत आहेत.
२८. कुमारी सत्यप्रियाबाई मराठे, बी. ए. १९२६ या अकोला येथील होमक्लासांत शिक्षिका आहेत.
२९. कुमारी सोनूबाई चिपळूणकर, बी. ए. १९२६ या एम्. ए. चा अभ्यास करीत आहेत.
(आतां सौ. जोशी, बनारस)
३०. कुमारी शकुंतलाबाई परांजपे, बी. एस्सी. १९२६ या हल्ली केंब्रीजमध्ये न्यूनहॅम कॉलेजांत शिकत आहेत.
३१. कु. मथुराबाई गोखले, बी. ए. १९२७ या एम्. ए. चा अभ्यास करीत आहेत.

३२.	कु. कमलाबाई रुकिडचे, बी. ए.	१९२७	या एम्. ए. चा अभ्यास करित आहेत. (आतां सौ. टिळक)
३३.	कु. विमलाबाई गोखले, बी. ए.	१९२७	या पुण्यातील फीमेल हायस्कुलांत शिक्षिका आहेत.
३४.	सौ. कमलाबाई जमखंडी, बी. ए.	१९२७	यांचा विवाह श्रीयुत जमखंडी यांच्याशी झाला असून या हल्लीं विजापूरच्या सरकारी मिडल स्कुलांत शिक्षिका आहेत.
३५.	कु. शरयूबाई किलोस्कर, बी. ए.	१९२७	यांचेसंबंधानें माहिती मिळाली नाही.
३६.	कु. शारदाबाई नागपूरकर, बी. ए.	१९२७	या पुण्याच्या सेवासदनांत शिक्षिका आहेत.
३७.	कु. शांताबाई परांजपे, बी. ए.	१९२७	या पुण्याच्या फीमेल हायस्कुलांत शिक्षिका आहेत.
३८.	कु. मथुराबाई मुळे, बी. ए.	१९३७	यांचे संबंधानें माहिती मिळाली नाही.
३९.	मालतीबाई देवळालीकर बी. ए.	१९२७	या कराची येथें एका मुलीच्या इंग्रजी शाळेंत शिक्षिका आहेत.
४०.	कु. ईंदिराबाई दामले बी. ए.	१९२७	यांचे संबंधानें माहिती मिळाली नाही.
४१.	कु. तानुबाई चिरपुटकर बी. ए.	१९२७	या पुण्यातील कन्याशाळेंत शिक्षिका आहेत.

ह्या ठिकाणीं एक दोन गोष्टी वाचकांच्या लक्षांत आणून देणें जरूर दिसतें. मुंबई युनिव्हर्सिटींतून बाहेर पडलेल्या ज्या स्त्रिया शिक्षणव्यवसायांत पडल्या आहेत, त्या बहुतेक सरकारी शाळांत काम करित आहेत. परंतु महिला-विद्यापीठांतून बाहेर पडलेल्या बऱ्याच पदवीधर स्त्रिया खाजगी प्रयत्नांनीं निघालेल्या शाळांत स्वार्थ-त्यागाच्या तत्त्वावर काम करित आहेत. त्या शाळांना ऊर्जितदशा आणून देण्याला त्यांचे शाळेंत शिक्षण देण्याहून अन्य प्रकारचे श्रम कारणीभूत झालेले आहेत.

मुंबई युनिव्हर्सिटींतून किंवा महिला विद्यापीठांतून बाहेर पडणाऱ्या ग्रॅज्युएट व अंडरग्रॅज्युएट स्त्रियांना स्वावलंबी व्हावयाचें असल्यास त्यांना आतां थोडे अपवाद वर्ज केले तर एकच मार्ग उरला आहे. तो म्हटला म्हणजे मोठ्या पगाराची हांत न धरतां जिल्हाच्या किंवा तालुक्याच्या ठिकाणीं जाऊन खाजगी शाळा काढणें हा होय. बऱ्या रीतीनें निर्वाह होईल इतकें वेतन त्यांता मिळूं शकेल. पण दुसरा कोणी आपल्याला वेतन देईल आणि मग आपण जाऊं असें म्हटलें तर मात्र कांहीं होणार नाही. स्वतः जाऊन लोकांचीं मनं वळवून दहा पांच मुलींचीच शाळा सुरू केली पाहिजे म्हणजे सर्व कांहीं जुळून येतें. नोकरीवर अवलंबून न राहतां अशा

प्रकारचे प्रयत्न करणाऱ्या स्त्रीच्या अंगी खरा आत्मविश्वास उत्पन्न होऊन तिजमध्ये अनेक गुणांचा परिपोष होईल व तिच्या हातून एखादी न होणारी समाजकार्य होऊ शकेल.

पुरुषांच्या कॉलेजांतून उच्च शिक्षण घेणाऱ्या स्त्रियांपैकी शेंकडा ऐशी स्त्रियांना महिला विद्यापीठांत मिळणारे शिक्षण अधिक उपकारक होईल असें माझे ठाम मत आहे. तें किती प्रमाणांत खरें आहे हें वाचकांना ठरवितां यावें ह्यासाठी वरील याथा दिल्या आहेत. त्यांत कोणाचा उपमर्द करण्याचा हेतु नाही. दोन्ही युनिव्हर्सिटींतून आजपर्यंत निघालेल्या व ह्यापुढें निघणाऱ्या पदवीधर स्त्रियांच्या वैयक्तिक, कौटुंबिक, सामाजिक व राष्ट्रीय कामगिरीची तुलना करून ह्या गोष्टीचा निर्णय केला पाहिजे. ही गोष्ट राष्ट्राच्या जिव्हाळ्याची आहे. ह्यासाठी ह्या बाबतीत विचारपूर्वक लोकमत बनणें अत्यंत जरूर आहे.

१२. विद्यापीठाला मिळालेल्या ठळक देणग्या व विद्यापीठाची सांपत्तिक स्थिति

शुद्ध विठ्ठलदास यांच्या देणगीबद्दल विस्तृत हकीकत आलेलीच आहे. डॉ. लांडे यांच्या देणगीबद्दलहि सविस्तर उल्लेख केलेलाच आहे. शेट मूळराज खटाव हे ठाकरसींच्या बरोबर पृथ्वीप्रदाक्षिणेला गेलेल्या मंडळीत असून जपानांतील स्त्रियांची युनिव्हर्सिटी पाहिलेले व तिच्या संबंधीचे संवाद एकलेले होते. यांनी खटाव मकनजी यांचे स्मरणार्थ हिंदू युनिव्हर्सिटीला स्त्रियांसाठी वसतिगृह बांधण्याकरितां एका लाखाहून अधिक देणगी दिलेली होती. ठाकरसींच्या देणगीबद्दलहि त्यांना माहिती होती. त्यांना भेटल्यानंतर इमारतीसंबंधानें त्यांनी चौकशी केली. मुख्य इमारतीसंबंधाचें काम चालू होतें पण वसतिगृहासंबंधानें जरूरी होती. त्या इमारतीच्या खर्चाबद्दल निम्मे म्हणजे पंचवीस हजार रुपये देण्याचें त्यांनी कबूल केलें व नकाशा तयार करून तो दाखविण्यासाठी पुन्हा बोलाविलें. इमारतीला खर्च सत्तर हजार येईल असें नकाशा काढल्यानंतर अंदाज करितां दिसून आलें. तें त्यांस दाखविल्यानंतर त्यांनी पस्तीस हजार रुपये देण्याचें कबूल केलें व “खटाव मकनजी वसतिगृह” कॉलेजाच्या इमारतींजेजारी बांधण्यांत आलें. या देणगीनें आम्हांस योग्य वेळीं फार मदत झाली. वसतिगृहावांचून आमचें चाललें नसतें व त्यासाठींहि ठाकरसींनीं आम्हांस आणखी बिनव्याजी कर्ज दिलें असतें; परंतु तें फेडतां फेडतां नाकी नस आले असते. ती जरूरी यांच्या देणगीमुळें राहिली नाही.

यानंतर साधारण मोठी देणगी म्हणजे कुमारी विठाबाई सामंत (हल्लीं सौ. मनोरमाबाई लेले) यांची. यांचे वडील व मातुःश्री हीं या आठ वर्षांच्या होण्या-

पूर्वीच परलोकवासी झाली होती. यांच्या वडिलांच्या इच्छेने त्यांनी मृत्युपत्रांत लिहिल्यावरून यांचे सर्व प्रकारचे पालकत्व मजकडे आले. या आमच्या कुटुंबांत व संस्थांत लहानाच्या मोठ्या झाल्या. यांच्या वडिलांनी परोपकाराच्या कामी बराच पैसा खर्चिला होता व आपल्या मुलीनेंहि अशा कामी कांहीं करावे अशी इच्छा आपल्या मृत्युपत्रांत लिहून ठेविली होती. तीस अनुसरून सौ. मनोरमाबाईंनी सहा हजार आठशे रुपयांची कॅश सर्टिफिकेट (कांहीं १९२८ त व कांहीं १९३० त मुदत संपणारी) विद्यापीठाला देणगीचे रूपाने दिली.* मनोरमाबाईंनी उदारपणाने ही देणगी देऊन विद्यापीठाला व मला ऋणी करून ठेविले आहे.

ग्वाल्हेर दरबारकडून हल्लीचे महाराज गादीवर बसले त्या वेळीं विद्यापीठाला सहा हजार रुपयांची देणगी देण्यांत आली. यांचे वडील गादीवर असतांना सुमारे तीनचार वर्षांपूर्वी मी त्यांना भेटलो होतो पण त्या वेळीं मदतीचा योग आला नाही. या देणगीचे कामी रा. व. रावजी जनार्दन भिडे यांची खटपट विशेष उपयोगी पडली.

यानंतर सांगण्यासारखी देणगी म्हणजे सर रतन टाटा ट्रस्टफंडातील. श्रीयुत बी. जे. पादशा यांच्या मध्यस्थीने हे काम करावे असे मनांत येऊन त्यांची भेट घेण्याची इच्छा पत्राने त्यांस कळविली. त्यांनी कामाचे स्वरूप पत्रद्वारेच कळविण्याविषयी लिहिल्यावरून त्यांजकडे विद्यापीठाच्या माहितीचे रिपोर्ट वगैरे पाठविले. कांहीं महिन्यांनी दरसाल एक हजार प्रमाणे पांच वर्षे मदत होईल असे कळविण्यांत आले व त्याप्रमाणे पांच हजार रुपये विद्यापीठाकडे जमा झाले.

यानंतर एकाच देणगीचा उल्लेख करावयाचा आहे. हा ती मोठी आहे म्हणून नव्हे, पण ती उत्कट भावनेने व अगदी मध्यम स्थितीतल्या माणसांकडून आहे म्हणून होय. श्रीयुत सखाराम नारायण करमळकर हे गृहस्थ श्रीमती यमुनाबाई मोघे यांचे जवळचे आप्त आहेत. यमुनाबाईंना अनाथ-बालिकाश्रमांत आणून घालण्याचे कामी यांनी बरीच खटपट केली होती. यमुनाबाई मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा पास झाल्या व त्या हल्ली मुंबईत शिक्षकिणीचे काम करित आहेत. यमुनाबाईंच्या मुलीला चांगले शिक्षण देण्याची उभयतांनी खटपट केली. पण ती मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा झाल्यानंतर दुर्दैवाने मृत्युमुखी पडली. या मुलीचे कांहीं

* त्यांच्या साडेतीन व्याजाच्या चाळीस हजारांच्या सरकारी प्रॉमिसरी नोटा विद्यापीठाजवळ ठेवण्यास द्याव्या व त्यांचे सर्व व्याज त्यांचीं सर्व नातवंडे वयांत येतपर्यंत त्यांच्या कुटुंबास मिळावे व नंतर त्यांनील अथें विद्यापीठाकडे जाऊन राहिलेले अथें नातवंडांत विभाषून द्यावे अशी योजना त्यांचे-माझे विचारें ठरली होती व त्यासंबंधाने विद्यापीठाशी पत्रव्यवहारही झाला होता; पण पुढे स्वतःच्या पैशाचा स्तःला व्हावा तितका उपयोग होणार नाही, हे मनांत येऊन ती योजना त्यांस पसंत न घाटल्यामुळे तशीच राहून गेली.

चांगलें स्मारक करावें असें उभयतांनीं ठरविलें होतें. मी विद्यापीठाच्या कामासाठीं मिरजेस गेलों असतां श्रीयुत करमळकर हे प्रकृति सुधारण्यासाठीं तेथे राहत होते. त्यांनीं मला बोलावून घेतलें व शेंकडा साडेपांच दराचे चार हजारांचे रोखे त्यांजवर विद्यापीठाच्या ट्रस्टींचीं नांवें घालून माझ्या स्वाधीन केले. या देणगीसाठीं कॉलेजच्या इमारतीतील एका खोलीला “कु. मनुबाई मोघे शाला” असें नांव दिलें आहे. ह्या प्रकारच्या देणग्यांनीं अशा कामांत पडणाऱ्या मनुष्यांना केवढें उत्तेजन येतें हें अनुभवावांचून कळणार नाही.

एक हजार रुपये किंवा त्याहून अधिक देणगी देणाऱ्या स्त्रीपुरुषांची यादी येणेंप्रमाणें :—

महिलाविद्यापीठाच्या आश्रयदात्यांनीं दिलेल्या देणग्या

प. वा. सर विठ्ठलदास ठाकरसी (काहीं अटी पुऱ्या पडल्यानंतर मुद्दल घावयाचें. तोंपर्यंत व्याज दरसाल ५२५०० रुपये घावयाचें)	१५००००००
प. वा. डॉ. विठ्ठल राघोबा लांडे नागपूर (काहीं अटींवर)	४००००
श्री. मूळराज खटाव, मुंबई	३५०००
सौ. मनोरमाबाई लेले, पुणें	६८००
हिज हायनेस धि महाराजा ऑफ् ग्वाल्हेर	६०००
सर रतन टाटा ट्रस्ट, मुंबई	५०००
श्रीमंत नारायणराव बाबासाहेब घोरपडे, इचलकरंजी	४०००
एन्. एम्. दाडिया ट्रस्ट, मुंबई	४०००
बाबू शिवप्रसाद गुप्त, बनारस	३०००
प. वा. श्री. इंदिराबाई वैद्य, मुंबई	२४००
श्री. भास्कर वामन जोशी, उमरावती	२३००
श्री. सुंदराबाई महात्मे, मुंबई	२४००
प. वा. श्रीयुत काशीनाथ मोरेश्वर पिंगळे, मुंबई	२०००
डॉ. सखाराम नारायण करमळकर, मुंबई	२०००
श्री. यमुनाबाई मोघे, मुंबई	२०००
हिज हायनेस धि ठाकोरसाहेब, लिंबडी	२०००
श्रीमंत आप्पासाहेब पटवर्धन, सांगली	२०००
इंडिया बेनिफिट ट्रस्ट फंड, लंडन	१५४१
राजाबहादुर जी. कृष्णमाचारी, दक्षिण हैदराबाद	१५००
श्री. सिताराम सुबराव कानगो, बडोदें	१३६०

श्री. रणछोड भवान लोटवाला, मुंबई	१३००
डॉ. गोपाळ रामचंद्र तांबे, भुज	१२५५
श्री. गंगाधर बळवंत तळवलकर, हरिगांव	१२५०
हर हायनेस धि महाराणीसाहेब ऑफ़ भरतपूर	११००
रा. बा. अनंत सदाशिव तांबे, बडोदें	१०२०
रा. व. डॉ. दलजंगसिंग खनका, जयपूर	१०२०
डॉ. धोंडों आप्पाजी पटवर्धन, अहमदाबाद	१०००
श्री. मोतीलाल माणिकचंद, अमळनेर	१०००
हिज हायनेस धि महाराजासाहेब ऑफ़ वांसदा	१०००
श्री. नरसिंगराव राजे घोरपडे, बडोदें	१०००
महाराष्ट्र वाचनालय, बसरा	१०००
लेडी रमाबाई पट्टणी, भावनगर	१०००
श्रीमंत बाबासाहेब पंतसचिव, भोर	१०००
सौ. अवंतिकाबाई गोखले, मुंबई	१०००
सर पुरुषोत्तमास ठाकुरदास, मुंबई	१०००
न्या. गोविंद दिनानाथ माडगांवकर, मुंबई	१०००
श्री. हिरालाल अमृतलाल शहा, मुंबई	१०००
श्री. करमचंद चुनीलाल मुंबई	१०००
श्री. मगनलाल प्रभूदास, मुंबई	१०००
श्री. मुरारजी गोकुळदास देवजी, मुंबई	१०००
श्री. शांताराम नारायण दाभोळकर, मुंबई	१०००
श्री. शिरीनबाई पाटक, मुंबई	१०००
डॉ. तुळजाराम सी. खांडवाला, मुंबई	१०००
श्री. वेलचंद छगनलाल, मुंबई	१०००
हिज हायनेस धि नबाबसाहेब ऑफ़ खंवायत	१०००
हर हायनेस धि महाराणीसाहेब ऑफ़ धरमपूर	१०००
न्या. केशवराव कोरटकर, हैदराबाद द.	१०००
श्री. वामन रामचंद्र नाईक, हैदराबाद द.	१०००
श्रीमंत राणीसाहेब चंपावतीबाई प्रतापगिरजी, हैदराबाद द.	१०००
श्री. जमशेद एन. आर. मेहता, कराची	१०००
सर होर्मसजी ए. वाडिया, खडकी	१०००
द्विवाण बहादुर कृष्णराव एल्. पावणसकर, किशनगड	१०००
श्री. सूरचंद केवलदास, कुणघेर	१०००
य. वा. श्रीमंत अण्णासाहेब पटवर्धन, कुरुंदवाड	१०००

हिज हायनेस धि महाराजासाहेब ऑफ् म्हैसूर	१०००
हिज हायनेस धि युवराजसाहेब ऑफ् म्हैसूर	१०००
कर्नल कृष्णाजी त्रिष्णु कुकडे, नागपूर	१०००
श्री. जेसिंगभाई जव्हेर गुमान, पाटण	१०००
श्री. बी. के. बोस, पुणे	१०००
श्री. गोविंद काशीनाथ गाडगीळ, पुणे	१०००
दि. व. काशीनाथ रामचंद्र गोडबोले, पुणे	१०००
हिज हायनेस धि महाराज राणासाहेब, पोरबंदर	१०००
हर हायनेस धि महाराणीसाहेब, पोरबंदर	१०००
श्री. वाग्भट नारायण देशपांडे, सातारा	१०००
प. वा. रा. व. खंडूभाई देसाई, सुरत	१०००
श्री. गुलाबभाई कंथडजी देसाई, सुरत	१०००
हर हायनेस धि महाराणीसाहेब, वढवाण	१०००
रावबहादुर जम्नालाल बजाज, वर्धा	१०००

सर चिहलदास ह्यांच्या देणगीने विद्यापीठाला स्थैर्य आलें आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही, पण एकंदरीत विद्यापीठाची सांपत्तिक स्थिति समाधानकारक नाही. इमारतीसाठी काढलेल्या एक लक्ष शायशीं हजार रुपयांच्या विनव्याजी कर्जाची फेड गेल्या डिसेंबरांत पंचवीस हजारांचा शेवटचा हप्ता देऊन झाली आहे एवढी त्यांत समाधानाची गोष्ट आहे. आतां विद्यापीठाजवळ प्रॉमिसरी नोटांच्या रूपानें सुमारे सव्वा लाख रुपयांची शिल्लक आहे. हे सव्वा लाख रुपये दर्शनी किंमतीच्या स्वरूपांत असून बहुतेक प्रॉमिसरी नोटा शेंकडा साडेतीन दराच्या आहेत. त्या सर्वांचें व्याज सुमारे चार हजार रुपये येतें. साडे वावन हजार रुपये ठाकरसीकडील व्याज आणि सुमारे दहा हजार रुपये वार्षिक वर्गण्यांचें उत्पन्न मिळून एकंदर साडे सहासष्ट हजार रुपये वार्षिक खर्चाची तरतूद झाली. ह्यांत वार्षिक वर्गण्यांचें उत्पन्न जें दहा हजार धरलें आहे तें अनिश्चित आहे. वर्षाचा एकंदर चालू खर्च सत्तर हजारांहून अधिक आहे व तो सालोसाल वाढत जाणारा आहे. उत्पन्न कमी झालें तर पूर्वीच्या शिल्लकेंतून तूट भरून काढावी लागेल. खर्चाच्या ठोकळ रकमांची कल्पना पुढील यादीवरून होईल.

श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी महिला-पाठशाला येरंडवणे	१६५००
श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी कन्याशाळा, पुणे	१००००
श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी कन्याशाळा, मुंबई	९५००
या विद्यापीठाला जोडलेल्या शाळांना वार्षिक मदत	२२५००
स्कॉलरशिपा व बक्षिसें	१५००

छापणावळ	१२००
ऑफिसच्या कामगारांचा पगार	३०००
प्रवास खर्च (वर्गणीच्या कामासाठी व सेनेटच्या आणि सिंडिकेटच्या सभासदांचा)	२५००
परीक्षाखर्च (परीक्षकांस देण्याच्या अत्यल्प वेतनासुद्धां)	३५००
टपालखर्च	८००
स्टेशनरी वगैरे	४००
इमारतीचे विम्मासाठी	६००
इतर किरकोळ बाबी	१०००

७३०००

विद्यापीठानें उच्च शिक्षणासाठीं फारसा अधिक खर्च करण्याच्या भानगडींत पडूं नये. कारण कांहीं केले तरी सरकारी मान्यता मिळेपर्यंत कॉलेजांतील विद्यार्थिनींची संख्या फारशी वाढण्याचा संभव नाही व आमच्या उच्च शिक्षणाला सरकारी मान्यता मिळण्याला अजून अवकाश आहे. तोपर्यंत माध्यमिक शिक्षणाच्या प्रसाराचें अत्यंत महत्त्वाचें कार्य विद्यापीठानें हातीं घेतलें आहे. ह्या कार्या विद्यापीठाला बरेंच यश आलें आहे व आणखी पुष्कळ काम होण्यासारखें आहे. पण हें सर्व द्रव्याच्या बळावर अवलंबून राहणार, वार्षिक वर्गण्यांशिवाय इतर देणग्या मिळून स्थायिक फंडांत जर भर पडेल आणि व्याजाचें उत्पन्न वाढेल तर पुढील कार्य सुव्यवस्थित रीतीनें चालेल. नाहीतर नेहमीं हातातोंडाशीं गांठ राहिल व कसें-बसें जीवंत रहावयाचें एवढेंच ध्येय होऊन बसेल.

ठाकरसींची पंधरा लाखांची देणगी विद्यापीठाचे हातीं येण्यासाठीं जी मुख्य व सर्वांत कठीण अशी अट घातली आहे ती त्यांच्या देणगीइतका फंड विद्यापीठानें जमविला पाहिजे ही आहे. विद्यापीठाच्या स्थावर इस्टेटीसाठीं सुमारे साडेतीन लाख रुपये खर्ची पडले आहेत. हे व हल्लींची शिल्लक मिळून पांच लाख धरता येतील. आतां आणखी दहा लाखांच्या दर्शनी किंमतीच्या प्रॉमिसरी नोटा घेतां येतील एवढा फंड विद्यापीठानें जमविला पाहिजे. माझ्या हयातींत ही गोष्ट घडून येण्याची मला आशा नाही. तथापि तिकडे नजर लावून एकसारखें काम करित रहावें हा माझा हेतु आहे. आज चाललें आहे एवढें काम माझ्या हयातींत चालूं राहिलें तरी मी आपणांस भाग्यवान् मानीन. पण द्रव्याच्या अभावीं त्यांत मागें पाय घेण्याची वेळ आली तर मात्र मला वाईट वाटेल. पण तशा स्थितीलाहि तोंड देण्याची माझी तयारी आहे. काळाच्या उदरांत काय असेल तें असो !

१३. महिलाविद्यापीठाच्या प्रचाराचें कार्य

विद्यापीठाचे उद्देश कोणते, त्यानें कोणतें कार्य करावयाचें योजिलें आहे व तें कितपत तडीस जात आहे, हें लोकांच्या नजरेस आणावें व लोकांकडून द्रव्य साहाय्य मिळवावें ह्यासाठीं विद्यापीठ सुरू झाल्यावर थोड्याच महिन्यांनीं मीं प्रचाराचें काम हातीं घेतलें व तेव्हांपासून आज अकरा वर्षे तें सारखें करित आहें. विद्यापीठ सुरू होण्यापूर्वीहि त्याची घटना करण्यासाठीं मला दोन महिने फिरावें लागलें. पहिल्या चार वर्षांत मी कोठें कोठें गेलों त्या स्थळांची यादी एका प्रकरणांत दिली आहे, तीवरून त्या वेळच्या माझ्या प्रवासाची कल्पना होईल. ह्या आठ वर्षांत पंजाब, बंगाल, बिहार व ओरिसा एवढे प्रांत वर्ज करून बाकीच्या हिंदुस्थानच्या भागांत मीं बराच प्रवास केला व मुख्य मुख्य शहरीं गेलों. ह्या आठ वर्षांत मी ज्या ठिकाणीं गेलों त्या शहरांची व गांवांची यादी तयार करण्यास बराच वास पडेल व ती लांबलचक होईल. तेव्हां तसें न करितां निराळ्या तऱ्हेनें माझ्या कामाची कल्पना होण्यासाठीं मी एक लहानसें कोष्टक देतो. १९२१ सालापासून मी एक टिपण ठेवलें आहे. त्यांत पांच रुपये अगर त्याहून अधिक व पांच रुपयांहून कमी वर्गण्या किती मिळाल्या त्या आंकड्यांची नोंद आहे. त्याचप्रमाणें वर्षांत किती दिवस प्रवास केला त्याचीहि नोंद आहे. ह्यावरून असें दिसून येईल कीं गेल्या सात वर्षांत सरासरीनें दर वर्षी २६७ दिवस किंवा जवळ जवळ ९ महिने प्रवासांत गेले.

वर्ष	पांच रुपये अगर त्यांहून अधिक वर्गण्यांची संख्या	पांच रुपयांहून कमी वर्गण्यांची संख्या	वर्षातील प्रवासाचे दिवस
१९२१	७१५	२५७	२८८
१९२२	२३३	४२५	२५२
१९२३	६६४	१५३२	२१३
१९२४	६५७	२९६८	२४९
१९२५	९९२	४००१	३०५
१९२६	८२४	२८३७	२६२
१९२७	७४२	२२७९	३०४
एकूण	४८२७	१४२९९	

कोणत्याहि शहरीं जावयाचें म्हणजे अगोदर तेथल्या कोणा तरी संभावित गृहस्थास पत्र लिहून त्याजकडून जबाब आणविलेला असावयाचा. बहुतकरून एका मोठ्या शहरीं गेलें म्हणजे तेथूनच कोणाकडून तरी पुढल्या तीन चार प्रतिष्ठित गृहस्थांना पत्रें लिहवावयाचीं व त्यांजकडून उतरण्याची सोय होईल असें उत्तर आलेलें असलें म्हणजे कोणत्या गाडीनें येणार हें अगोदर पत्रानें किंवा तारेन कळवून ठेवावयाचें. बहुधा स्टेशनावर कोणी तरी येऊन मला उतरण्याचे ठिकाणीं न्यावें असें घडतें. क्वचित् चुकामुक झाल्यास जवळ पत्ता असावयाचाच त्या पर्यावर जावयाचें. तेंथें वेळ फुकट जाऊं नये म्हणून अमुक वेळीं व्याख्यान करावें असें अगोदर सुचविलेलें असावयाचें व बहुतकरून तसें व्हावयाचें. कामाचा क्रम म्हणजे साधल्यास व्याख्यानापूर्वीं कांहीं प्रतिष्ठित गृहस्थांच्या गांठी घ्यावयाच्या व त्यांना सभेला येण्यासाठीं विनंति करावयाची. सभा आटोपल्यानंतर शहराच्या मानानें पुढें दोन तीन अगर अधिक दिवस राहून स्थानिक गृहस्थांच्या मदतीनें प्रत्येकाकडे जाऊन वर्गणीसाठीं याचना करावयाची. हा क्रम वर्षानुवर्ष चालू आहे.

महाराष्ट्रांत हिंडत असतांना बहुतकरून स्त्रियांची एक सभा करून तींत व्याख्यान देण्याचा क्रम ठेविला आहे. स्त्रियांच्या सभेंत संस्थेला मदत करण्यासंबंधाचा उल्लेख फारसा करित नाही. परंतु एकादी खटपटी बाई अगर हुशार मास्त्रीण असली, तर तिनें अनेक ठिकाणीं जाऊन बायकांकडूनहि वर्गणी जमवावी असें पुष्कळ वेळां घडलें आहे. स्त्रियांच्या सभांत प्राचीन काळीं स्त्रियांची योग्यता केवढी होती, त्यांना समाजांत किती माव मिळत असे व समाजावर त्यांचें केवढें वजन होतें, ह्या गोष्टींचा उल्लेख करून हल्लींच्या त्यांच्या अवनत स्थितीची त्यांना जाणीव करून देण्याचा प्रयत्न करतों. वयातीत स्त्रियाहि सभांना येतात व त्यांना शिक्षणाची आवश्यकता वाटते.

आरंभीं महाराष्ट्राबाहेर काम करतांना फक्त इंग्रजी जाणणाऱ्या लोकांतच माझे काम होत असे. पण अलीकडे गुजराती आणि हिंदी प्रान्तांत इंग्रजी न जाणणाऱ्या लोकांमध्ये व स्त्रियांमध्येहि कांहीं काम झालें तर करण्याचा प्रयत्न करितों. मला गुजराती व हिंदी भाषा अवगत नाहीत. पण माझे व्याख्यान गुजराती अगर हिंदी भाषेंत नागरी लिपींत छापून तयार ठेवतों व तें सभांतून वाचतों. हा प्रयोग चांगला यशस्वी होतो. ज्या ज्या ठिकाणीं आर्य समाजाच्या शाखा आहेत त्या त्या ठिकाणीं पडद्यांतील स्त्रियादेखील अशा व्याख्यानांचे वेळीं हजर राहूं शकतात. मात्र सभा फक्त स्त्रियांचीच असली पाहिजे व व्याख्यात्याशिवाय एकादाच वृद्ध मनुष्य हजर असावा.

अलीकडे चार वर्षे सार्वजनिक व्याख्यानाशिवाय प्रत्येक हायस्कुलांत व कॉलेजांत विद्यार्थी व शिक्षकमंडळी यांचेसाठीं वेगळें व्याख्यान करण्याचा प्रघात

पाडला आहे. या व्याख्यानांचा मुख्य उद्देश तरुण विद्यार्थ्यांच्या मनांत या नव्या चळवळीविषयी प्रेम उत्पन्न करावे हा असतो. विद्यार्थ्यांकडूनहि पुष्कळवेळां आणा, अर्धा आणा अशा रीतीनें मदत होऊं शकते.

दोन तीन वर्षांपूर्वी महाराष्ट्रांत फिरत असतांना नासिक व नगर ह्या जिल्ह्यांत बऱ्याच लहान लहान गांवांत सुद्धां मी जात असें. ज्या गांवीं इंग्रजी जाणणारा मनुष्य एखादाच असावा अगर तोहि नसावा पण मराठी पूर्ण सात इयत्ता शिकविणारी शाळा असावी अशा गांवीं जावें, सहाय्या व सातव्या इयत्तेतले विद्यार्थी शिक्षक आणि गांवांत केसरी वगैरे वर्तमानपत्रें वाचणारे कोणी लोक असल्यास व ते आल्यास ते, अशांची सभा शाळेंतच करावी आणि व्याख्यान झाल्यानंतर तासदोनतासांच्या आंत आणा, अर्धा आणा करून चार दोन रुपयें जमले तर पहावें व पुढच्या गांवीं जावें असा क्रम असे. खानदेशांत व रत्नागिरी जिल्ह्यांतहि असा कांहीं गांवीं गेलों आहे. पूर्वी पत्रें वगैरे लिहिण्याचेंहि विशेष कारण नसे. भोजनाची सोय शाळामास्तर आपले घरीं किंवा एखाद्या सुखवस्तु गृहस्थाचे घरीं करीत. रेल्वेस्टेशनपासून चारपांच मैलांवरच गांव असला म्हणजे सामान स्टेशनावर ठेवून तेथें चालतच जावें व काम आटोपून पुन्हा परत यावें असें वडत असे.

महाराष्ट्रांतिल प्रत्येक तालुक्याच्या ठिकाणीं व इतर कांहीं मोठ्या गांवीं व महाराष्ट्राच्या बाहेर सगळ्या हिंदुस्थानभर प्रत्येक जिल्ह्याच्या ठिकाणीं जावें अशी माझी इच्छा आहे. या प्रचारकार्याचा प्रधान हेतु लक्षावधि माणसांमध्ये या चळवळीविषयी प्रेम उत्पन्न करावें हा आहे. स्त्रियांच्या माध्यमिक शिक्षणाचा प्रसार शहरांशहरींच नव्हे तर गांवीगांवीं झाला पाहिजे. स्त्रियांमध्ये माध्यमिक शिक्षण फार मोठ्या प्रमाणावर पसरल्यावांचून राष्ट्रोन्नतीच्या प्रयत्नांना खरें तोंड लागणार नाही असें माझे ठाम मत आहे. हें शिक्षण इंग्रजीव्यतिरिक्त असलें तरी चालेल. केवळ सरकारच्या प्रयत्नांचा होईल तितका उपयोग करून घ्यावाच, पण खाजगी प्रयत्नांनीं ह्या कार्याला नेट दिला पाहिजे. हे विचार लक्षावधि लोकांच्या कानावर जावे व ह्या कामीं खाजगी प्रयत्न करण्याची लोकांमध्ये स्फूर्ति उत्पन्न व्हावी हा माझ्या प्रयत्नांचा मुख्य हेतु आहे. महिलाविद्यापीठासाठीं द्रव्यार्जन करणें हा देखील हेतु आहेच, पण अलीकडे मी त्याला गौणस्थान दिलें आहे.

माझे शरीर आणि मन हीं धडधाकट आहेत तोंपर्यंत हें प्रचारकार्य करीत रहावें अशी इच्छा आहे. ती कितपत पुरी होतें हें पहावयाचें.

१४. महिलाविद्यापीठाच्या इतिहासावर सांधी-कोंधीतून प्रकाश पाडणाऱ्या कांहीं गोष्टी

गुखाद्या आजीबाईंच्या संसारांत ज्याप्रमाणें नेहमीं उपयोगी न पडणाऱ्या कांहीं वस्तु कोंपऱ्यांत अगर माळ्यावर एका बाजूला डाळून ठेवलेल्या असतात, त्याप्रमाणें कांहीं अडगळवजा गोष्टी या प्रकरणांत सांठवून ठेवण्याचा मी विचार केला आहे.

पार्वतीबाई आठवले ह्या अमेरिकेंत गेल्या असतांना त्यांची अनेक ठिकाणीं ओळख झाली व त्यांनीं पुष्कळ लोकांजवळ आश्रमाचे व स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीचे रिपोर्ट दिले होते. प्रो. विनयकुमार सरकार हे अमेरिकेंत असतां त्यांची व पार्वतीबाईंची गांठ पडली होती व त्यांनींहि पार्वतीबाईंचा तेथल्या कित्येक लोकांशीं परिचय करून दिला होता. प्रो. विनयकुमार सरकार हे एकदां आमचा आश्रम पाहण्यास आले होते, त्या वेळीं बैलांच्या छकड्यांतून आश्रमाची मंडळी जातां येतां त्यांनीं पाहिली होती व ही गोष्ट ते कित्येक अमेरिकन स्त्रीपुरुषांजवळ बोलले होते. अशा मंडळींपैकीं कांहींना बाबू धनगोपाळ मुकजी यांनीं वरील गोष्टींचें स्मरण देऊन स्त्रियांचे युनिव्हर्सिटीस एक मोटार बसची देणगी देवाविली. ही देणगी पर्सनल सर्व्हिस फंडाच्या ट्रस्टींपैकीं एक श्रीमती आना एन्. डेव्हिस ह्या बाईंच्या मार्फत आलेली आहे. ह्या देणगीचा आम्हांस फार उपयोग होत आहे.

विद्यापीठाच्या वर्गणीच्या कामांत मला एक चांगलाच अनुभव आला. एका शहरां मध्यमास्थितींतल्या चांगल्या संभावित व वजनदार गृहस्थांकडे मी उतरलों. त्यांनीं मला वर्गणी मिळवून देण्याचे कामीं चांगली मदत केली व पाहुणेचाराहि चांगला केला. त्यांचें इंपीरियल ब्यांकेंत खातें होतें. रोज वर्गणी मिळे ती त्यांचे जवळच ठेवावयास देत असें. पैसे विमा उतरलेल्या राजिष्टर पत्रानें न पाठवितां त्यांचे खात्यांत ठेवण्यास घाबरे व त्यांजकडून राजिष्ट्राच्या नांवाचा चेक घेऊन तो पुण्यास पाठवावा असें मनांत आलें. त्यांनीं ब्यांकेंत पैसे भरून चेक दिला व तो मी पुण्यास पाठविला पण तो वटला नाहीं. ते गृहस्थ अडचणींत होते हें मला त्यावेळीं कळलें नाहीं. मध्यंतरीं आणखी कोणाल तरी चेक दिल्यामुळे त्यांच्या खात्यांत शिल्लक उरली नाहीं. मला बुडविण्याचा त्यांचा हेतु खचित नव्हता. मी कोणालाहि दोष न लावतां चारशें सव्वसि रुपये मुकाट्यानें भरले व मोकळा झालों. त्या गृहस्थांना दोनतीन पत्रें लिहिलीं पण उत्तर येईना, शेवटीं अतिशय लाजून त्यांनीं उत्तर पाठविलें. त्यांना मी क्षमा केली. आपणाला कधीं सामर्थ्य आलें तर पैसे पाठवा नाहीं तर ते फिटले असें

समजा एवढें त्यांना लिहून टाकलें. तेथल्या गृहस्थाला त्यांच्या ह्या वर्तनाव्हाल मी लिहिलें नाहीं.

माझा मुलगा दिनकर हा बंगलोर येथें रिसर्च इन्स्टिट्यूटमध्ये अभ्यास करित असतां मला बंगलोर येथें जाण्याचा प्रसंग आला व रिसर्च इन्स्टिट्यूटमध्ये एक व्याख्यान देण्याचें मी ठरविलें. मी पूर्वीं एकदां तेथें व्याख्यान देऊन थोडीशी वर्गणीहि जमविली होती. सभा जमल्यावर एका विद्यार्थ्यानें एकदम दिनकरनें अध्यक्षस्थान स्वीकारावें अशी सूचना केली व लागलेंच दुसऱ्या विद्यार्थ्यानें तिला अनुमोदन दिलें. ह्या अकल्पित प्रकाराबद्दल मला आश्चर्य घाटलें. पण दिनकरनें बाबुकल्यासारखें न दाखवितां एकदम तें स्थान पटकावलें व शिरस्त्याप्रमाणें व्याख्यात्याची ओळख करून देऊन व सरतेशेवटीं समारोपाचें भाषण करून सभा बरखास्त केली. त्या रात्री तेथें मी राहिलों व वर्गणीचें कामहि चांगलें झालें.

पुष्कळ वर्षे स्त्रियांच्या सहवासाला राहून व त्यांच्या उन्नतिसंबंधाचाच विचार करतां करतां त्यांच्या भाविकपणाचा एक गुण मी उचलला आहे. भक्तीनें देवावर तीळ, तांडूळ, फुलें यांची लाखोली वहावी किंवा देवाला अगर वडा-पिंपळाला लक्ष प्रदक्षिणा घालाव्या या व्यवसायांत भाविक बायका आपला बराच वेळ घालवितात. यांचें अनुकरण करून मी माझा पुष्कळसा वेळ सरस्वती देवीवर - अर्थात् महिला-विद्यापीठावर - वर्गण्यांची लाखोली वाहण्याचा संकल्प करून त्या कामीं खर्चित आहे. ही गोष्ट मी कित्येक वेळां व्याख्यानांतहि सांगतो व आणा अर्धा आणा वर्गणी देऊनहि वर्गणी देणारांची संख्या एक लक्ष करण्यास मला मदत करा अशी विनंति करतां. हे काम या जन्मीं पुरें होण्याचें लक्षण दिसत नाहीं. कारण सात वर्षे काम करून ही संख्या काय ती १९१२६ झाली आहे. या कामासंबंधानें विचार करूं लागलें म्हणजे लाख्या हरिदास म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या एका गृहस्थांच्या ऐकलेल्या गोष्टीची आठवण होते. यांनीं देवापुढें लक्ष कीर्तनें करण्याचा संकल्प केला. बरोबर बैठका दिवे वगैरेहि सर्व साहित्य ठेवून कोणत्याहि गांवीं गेलें म्हणजे देवळांत जाऊन बैठक घालून रात्र असल्यास दिवे लावून कीर्तनाला आरंभ करावयाचा. क्षेत्री श्रोते असल्यास ठीकच. नाहीं तर समोर देव आहेच. घरोघर देव असतातच, तेव्हां संभावीत गृहस्थांच्या घरीं जाऊन त्यांजकडेहि कीर्तन करण्याचा परिपाठ यांचा होता. मी या हरिदासांना प्रत्यक्ष पाहिलें नव्हतें. अजून ते आहेत कीं नाहींत व त्यांचा क्रम चालू आहे कीं नाहीं कोण जाणें. केवळ लाखोलीच्या घाठीस लागण्यास वेळ मिळाला तर तें कार्य होऊं शकेल व कदाचित् माझे हातून तें पुरें होईलहि. पण आज विद्यापीठाचा खर्च चालविण्यासाठीं जरूर ती रक्कम मिळविण्यासाठीं धडपड करतां करतां हे कार्य जितकें साधेल तितकें करावयाचें आहे, ह्यामुळें तें मंद गतीनें चाललें आहे.

सर विठ्ठलदास ठाकरसी यांनी दिलेल्या १,८६,००० रुपये बिनव्याजी कर्जाची फेड करण्यासंबंधाने असे ठरले होते की, वार्षिक वर्गण्यांचे उत्पन्न चालू खर्चाकडे लावून त्याशिवाय इतर देणग्या मिळतील त्या कर्जाचे फेडीचे कामी लावाव्या. याप्रमाणे दोन तीन वर्षे पंचवीस हजार रुपये किंवा थोडी अधिक अशी फेड करण्यांत आली. फेडीच्या रकमेत जरूर तेवढी भर घालून त्यांजकडून येणारे दरसाल साडे बावन हजार रुपये पुरे करण्यांत येत असत. एका वर्षी वर्गणी कमी येणार असे चिन्ह दिसू लागले, तेव्हा त्या वर्षी पंचवीस हजार रुपये परत न करता वर्गणीची रक्कम जमेल तेवढीच परत करू, असे सर विठ्ठलदास यांचे बंधु शेट माधवजी यांस कळविण्यांत आले. ते वर्ष व्यापाराच्या भयंकर मंदीचे व त्यांच्या अडचणीचे होते. तेव्हा पंचवीस हजार रुपये तुम्ही परत केलेच पाहिजेत असा त्यांनी आग्रह धरला. वर्गण्या कमी जमल्या तर पूर्वीच्या शिल्लकेतल्या प्रॉमिसरी नोटा विकून भर करण्याखेरीज दुसरा इलाज नव्हता. असे करणे होता होईल तो टाळणे अवश्य होते. सेनेटची सभा चालू असताच हा प्रश्न उद्भवला होता. सेनेटच्या पहिल्याच बैठकीतला जमाखर्चाच्या अंदाजपत्रकाचा विचार व्हावयाचा. पण हा प्रश्नाचा विचार करून अंदाजपत्रक दुरुस्त करणे भाग होते म्हणून ते दुसऱ्या दिवसाच्या बैठकीसाठी ठेवले गेले. पुढे काय करावे हा विचार आम्ही आश्रमाचे आजन्मसेवक जमून केला. शाळांच्या मदतीतून कांहीं रक्कम कमी करावी व आपणाला मिळणाऱ्या पाऊणशें रुपयांच्या मासिक वेतनांतून दरमहा दहा रुपये परत भरणा करावे असे आम्ही ठरविले व त्याप्रमाणे अंदाजपत्रक दुरुस्त करून ते सेनेटमध्ये पास करून घेतले. पुढे सुदैवाने वर्गण्या मिळून शाळांची मदत कमी केली होती ती व आजन्मसेवकांनी भरणा केलेली रक्कम सेनेटच्या परवानगीने परत देण्यांत आली. प्रसंगाला तोंड देण्याची आजन्मसेवकांची तयारी असते, म्हणूनच अशा संस्था अस्तित्वांत येऊ शकतात व पुढे चालू राहतात.

मी वर्गण्यासाठी हिंडत असतां आलेला एक अनुभव येथे देण्यासारखा आहे. १९१७ साली मी बडोदे येथे गेलो असता महाराजांची गांठ घेतली व त्यांनी माझ्या व्याख्यानाला यावे अशी विनंति केली. त्यांनी कॉलेजांत व्याख्यान करा व मला सबड झाल्यास मी येईन असे सांगितले. महाराज व्याख्यानास आले पण दिवाण सर मनुभाई यांजकडून अशी सूचना मला देण्यांत आली की, महत्त्वाचा भाग मी अर्ध्या तासांत सांगावा म्हणजे महाराजांना कांहीं पाहुणे आलेले होते त्यांजकडे जाता येईल. मला व्याख्यानांत सर्व गोष्टी संगतवार सांगावयाच्या होत्या त्यामुळे मी माझे व्याख्यान नेहेमीप्रमाणे बरोबर एक तास चालविले. महाराज अखेरपर्यंत राहिले आणि त्यांनी सुमारे वीस मिनिटे मोठे उत्साहजनक भाषण केले. मला त्यांनी हिंदुस्थानचे बुकर टी. वॉशिंग्टन म्हटले व नवीन इमारत होत आहे ती आपण स्त्रियांच्या कॉलेजाला

देऊं शकूं वगैरे गोष्टींचा उल्लेख केला. महाराज राजवाड्यांत गेल्यावर त्यांनी महाराणी साहेबांना सभेची हकीकत सांगितली व दुसरे दिवशीं सकाळीं मी उतरलों होतो तें पत्र घेऊन स्वार आला. त्यांत संध्याकाळीं स्त्रियांचे सभेंत माझे व्याख्यान व्हावें व महाराणी साहेबांनीं त्या व्याख्यानाला यात्रे अशी योजना झाल्याचें मला कळविण्यांत आलें होतें. हा सर्व प्रकार होऊन गेल्यानंतर महाराजांच्या व महाराणी-साहेबांच्या भेटीलाहि मी गेलों होतो. दोन तीन वर्षांपूर्वी महाराजांनीं युनिव्हर्सिटीचे आश्रयदाते व्हावें अशा अर्थाचें विनंतिपत्र मीं त्यांजकडे पाठविलें होतें. सदर पत्र महाराजांनीं वाचलें असेल कीं नाहीं ह्याबद्दल मला शंका आहे, पण त्याचा जबाब बडोद्याच्या शिक्षणखात्याचे कमिशनर यांजकडून आला तो येणेंप्रमाणें:—

Subject:— Appeal for contribution.

Sir, I have the honour to acknowledge the receipt of your letter No. 11, dated 17th November 1925, to the address of His Highness the Maharaja Saheb, which has been forwarded to this office for disposal, and to say that Sir Vithaldas, a Baroda subject has contributed handsomely to the University Funds. Several Officials belonging to His Highness's Territories are paying annual subscriptions, while others are in addition helping the University with their brains also. A class is started in the High School and the College for preparing students for the Women's University Examinations. What more need we do in the matter for an All India University ? (4-1-1926)

“ विषय :— मदतीकरितां विनंति.

[“ महाराज, आपलें नंबर ११ ता. २७-११-२५ चें, महाराज साहेब श्रीमंत सरकार बडोदें यांना उद्देशून लिहिलेलें पत्र पांचलें. तें आमचेकडे निकालाकरितां आल्यावरून आम्हीं आपणांस असें कळवावयाचें आहे, कीं सर विठ्ठलदास हे बडोदें संस्थानांतीलच एक प्रजाजब असून त्यांनीं आपल्या विश्वविद्यालयाच्या निधीप्रतियर्थ चांगली मदत केली आहे. श्रीमंत सरकारच्या ताब्यांतील मुलुखांतले बरेच अधिकारी वार्षिक वर्गण्या देत आहेतच; शिवाय दुसरोहि कांहींजण आर्थिक मदत देऊन आणखी बौद्धिक मदतही देत आहेत. येथील हायस्कूल व कॉलेज यांमधून स्त्रियांच्या विश्वविद्यालयाच्या परीक्षांसाठीं विद्यार्थिनी तयार करण्याकरतां एकेक वर्गहि सुरू करण्यांत आला आहे. अखिल भारतवर्षाकरितां काढलेल्या या विद्यापीठासाठीं आम्हीं आणखी मदत ती काय करावयाची ? (४-१-१९२६) ”]

प्रचाराच्या कामांत केव्हां केव्हां विलक्षण अनुभव येतात. प्रो. वासुदेव

गोविंद मायदेव व मी असे दोघे एका गृहस्थांना भेटण्यासाठी गेलो. हल्लीं नाना प्रकारचे लोक वर्गण्या मागण्यास जातात त्यामुळे कित्येक लोक अत्यंत त्रासून गेलेले असतात. हे गृहस्थ मुंबईतील व्यापारी असून हवेसाठी पुण्यास रहावयास आले होते. आम्ही एका संस्थेसाठी आलो आहो असे कळतांच अतिशय तिरस्कारपूर्वक त्यांनीं आम्हांस परत लाविलें व आम्ही जावयास निघालो. प्रो. मायदेवांनीं जवळच उभे असलेल्या त्यांच्या एका आतास हे भेटावयास आलेले गृहस्थ अमुक आहेत, असें जातां जातां सांगितलें. आम्हीं जरासे दूर गेल्यावर त्या गृहस्थांनीं त्या शेटर्जास माझे नांव सांगितलें. त्याबरोबर त्यांनीं आम्हांस परत बोलावून चांगल्या रीतीनें आमच्याशीं बोलून आम्हांस परत पाठविलें व पुढें चांगली देणगीहि दिली.

१५. वाचकांचा निरोप

धुभगिनीनो, आतां सरते शेवटीं आपला निरोप घेऊन हें लहानसे अंगीकृत कार्य पुरें करावयाचें आहे. कोणतेंहि कार्य पाठीमागे तगादा असल्यावांचून होत नाही हा मनुष्यस्वभाव आहे. त्याला मी अपवाद नाही. मनोरंजनकारांचा तसादा नसता तर 'आत्मवृत्त' लिहून झालें नसतें. त्याचप्रमाणें माझ्या सहकारी मित्रांनीं माझ्या एकाहत्तरावे वाढदिवसाचे संधीस आत्मवृत्ताची दुसरी आवृत्ति काढण्याचें ठरवून विद्यापीठाच्या हकीकतीची जोड आत्मवृत्ताला देण्याचें योजिलें नसतें, तर हें कार्य मीं हातीं घेतलें असतें कीं नाहीं ह्याबद्दल मला जबर शंका आहे. विद्यापीठाची हकीकत मीं लिहून काढवी अशा सूचना माझ्या कित्येक मित्रांनीं केल्या पण हें काम मीं हातीं घेतलें नव्हतें. आतां नियमित मुदतीत तें मी कसें वसें केलें आहे. ही लांबलचक व कित्येक ठिकाणीं अगदीं नीरस झालेली हकीकत आपणांस कशी काय आवडेल तें सांगतां येत नाहीं. तथापि विद्यापीठाचा इतिहास ह्या दृष्टीनें, ती कंटाळवाणी होण्याचा संभव असला तरी लिहिणें मला इष्ट वाटलें.

येथें विद्यापीठाच्या विस्तारासंबंधाचे माझे विचार नमूद करणें अप्रशस्त होणार नाही. राष्ट्राच्या प्रगतीचे विचार जसे पुरुषांच्या तसेच स्त्रियांच्याहि अंतः-करणांत घोळत असले पाहिजेत. हे विचार उत्पन्न होऊन त्यांचा परिपोष होण्यास इंग्रजीसहित अथवा इंग्रजीविरहित माध्यमिक शिक्षण तरी पुरें मिळालें पाहिजे. ह्या शिक्षणाचा प्रसार मोठ्या प्रमाणावर करण्याचें ध्येय स्त्रियांच्या विद्यापीठांनीं ठेविलें पाहिजे. ह्या शिक्षणाचा प्रसार करणाऱ्या शाळांसाठीं शिक्षकिणी पाहिजेत त्या

ह्या विद्यापीठांनीं चालविलेल्या कॉलेजांत शिक्षण घेऊन तयार झाल्या पाहिजेत. ज्या ज्या प्रांतांत सुसंस्कृत वेगळी भाषा प्रचलित असेल त्या प्रत्येक प्रांतांत शक्य होईल तितके लवकर एक स्त्रियांचें वेगळें विद्यापीठ स्थापित झालें पाहिजे व एक उच्च शिक्षणाचें कॉलेज पाहिजे. मुर्लीसाठी हायस्कुलें व मिडल स्कुलें तालुक्याच्याच काय त्याहूनहि लहान गांवीं सुद्धां झालीं पाहिजेत. दिवसेंदिवस खर्चाच्या राहणीमुळें व हुंड्यामुळें योग्य बंधूवरांची योजना होणें कठीण होत आहे आणि त्यामुळें कांहीं स्त्रियांनीं अविवाहित राहणें अपरिहार्य होणार हें स्पष्ट दिसत आहे. अशा स्त्रियांनीं नोकऱ्यांच्या पाठीस व लागतां, अल्प वेतनांत संतुष्ट राहून, स्त्रीशिक्षणप्रसाराच्या कार्याला वाढून घेतलें पाहिजे. स्त्रियांच्या माध्यमिक शिक्षणाच्या शाळांचें जाळें सगळ्या देशभर पसरलें पाहिजे. मुंबई इलाख्यापुरतें आपलें कार्यक्षेत्र संकुचित न करतां तें त्याबाहेर नेलें पाहिजे. या हेतूनेंच ह्या कार्याचा विस्तार बाहेरच्या क्षेत्रांत व्हावा यासाठीं माझे प्रयत्न चाललेले असतात. व ते अखेरपर्यंत चालवावे असा माझा हेतु आहे. आणखी एक दोन तरी स्त्रियांचीं विद्यापीठें इतर प्रांतांत चाललेलीं पहावीं ही माझी इच्छा आहे.

आयुर्वेदाच्या (पाश्चात्य व पौरस्त्य ज्ञानाच्या मिलाफानें झालेल्या) शिक्षणाचा प्रसार आपल्या स्त्रीवर्गांत होणें अत्यंत जरूर आहे व महिला विद्यापीठांत वाढ्मयात्मक विद्याशाखेप्रमाणें (Faculty) आयुर्वेद विद्याशाखेचाहि समावेश झाला पाहिजे. एम्. बी. बी. एस्. व एल्. सी. पी. एस्. परीक्षा पास झालेल्या डॉक्टरणी जितक्या तयार होतील तितक्या पाहिजेच आहेत. पण ह्या परीक्षांचा अभ्यास इंध्रजीच्या द्वारें करावा लागतो व तो दीर्घकालावधीचा असल्यामुळें फारच थोड्या स्त्रिया हें शिक्षण घेऊन बाहेर पडतात, व पुढेंहि त्यांची संख्या वाढण्याचा फारसा संभव नाहीं. ह्यासाठीं ज्याप्रमाणें प्राथमिक शिक्षण देण्यासाठीं वेतावातानें शिकलेल्या शिक्षकिणी ट्रेनिंग कॉलेजांतून तयार केल्या जातात व त्या पुऱ्या पडत नाहींत; म्हणून व्हर्नाक्युलर फायनल परीक्षा पास झालेल्यांना किंवा तीहि परीक्षा पास न झालेल्या स्त्रियांना तें काम दिलें जातें, त्याप्रमाणें छाटाछूट केलेला आयुर्वेदाचा आटोपसर अभ्यासक्रम ठरवून मातृभाषेंतून शिक्षण देऊन व इस्पितळांतहि अनुभव देऊन स्त्रिया तयार करण्याचें काम महिलाविद्यापीठांनीं हातीं घेतलें पाहिजे. अशा पुष्कळशा स्त्रिया तयार झाल्या तर त्यांचा समाजाला मोठा उपयोग होईल.

आतां महाराष्ट्राला एक कळकळीची विनंती केल्यावांचून राहवत नाहीं. महाराष्ट्राबाहेर या विद्यापीठाला आतां फारशी मदत मिळेल असें मला वादत नाहीं. महाराष्ट्रांत देखील ठिकठिकाणीं इतक्या संस्था निघाल्या आहेत कीं, मध्यवर्ती संस्थेला मदत मागावयास गेलें असतां बरीच नाखुषी दिसून येते. स्थानिक संस्थांची जरूरी आहेच आहे, पण मध्यवर्ती संस्था देखील पाहिजेतच. ज्याप्रमाणें प्राप्तीवरील करा-

सारखे कांहीं कर मध्यवर्ती हिंदुस्थानसरकारच्या खर्चासाठी राखून ठेविले जातात व बाकीचें उत्पन्न प्रान्तिक सरकारांच्या खर्चाकडे मिळते, त्याचप्रमाणें राष्ट्रकार्याला लावण्याच्या मर्यादित द्रव्यापैकी कांहीं प्रत्येकानें मध्यवर्ती संस्थांसाठी राखून ठेविलें पाहिजे. ज्याप्रमाणें राजकीय कार्यक्षेत्रांत महाराष्ट्रांनें वाटाड्याचें काम केलें त्याचप्रमाणें स्त्रियांच्या उन्नतीच्या व स्त्रीशिक्षणाच्या कार्यक्षेत्रांत महाराष्ट्रांनें तेंच काम लहान प्रमाणावर तरी केलें आहे. हें कार्य करणाऱ्या अनाथबालिकाश्रम आणि महिला-विद्यापीठ ह्या संस्था महाराष्ट्रांनें नामशेष होऊं देऊं नघेत. महाराष्ट्र दारिद्री आहे ही गोष्ट खरी, पण थेंबें थेंबें तळें सांचें या न्यायानें या उपयोगी संस्था जिवंत ठेवणें महाराष्ट्राच्या आटोक्याबाहेर नाही. या कर्तव्याला महाराष्ट्र जागेल अशी मला आशा आहे.

अनाथबालिकाश्रमाची व महिला-विद्यापीठाची जबाबदारी आपणावर घेणाऱ्या आश्रमाच्या आजन्म सेवक-सेविकांनाहि या ठिकाणीं दोन शब्द लिहावेसे घाटतात. आम्ही महाराष्ट्रीय भांडखोर आहों हें ठरलेलेंच आहे. आमचें मतस्वातंत्र्य (?) दांडगें व त्यामुळें आमचीं भांडणेंहि विकोपाला जाण्याचा संभव फार. यासाठीं आपणांला फार जपलें पाहिजे. आश्रम व विद्यापीठ यांची स्थिति आज विशेष काळजी करण्यासारखी नाही ही गोष्ट खरी; तथापि एकोप्यानें काम केल्या-वांचून व प्रत्येक व्यक्तीनें आपलें बहुतेक सामर्थ्य या संस्थांच्या कामीं लाविल्या-वांचून या जबाबदाऱ्या निभणें कठीण आहे. 'उपजणें मरणें न चुके नरा' हें जसें व्यक्तीला तसेंच संस्थांनाहि लागू आहे. तथापि आपण दीर्घायुषी होण्याचा जसा प्रयत्न करित असतो, तसा आपल्या संस्था दीर्घायुषी करण्याचा प्रयत्न आपल्या हातून व्हावा ही माझी इच्छा आहे.

अखेरीस पाहिल्या आवृत्तीच्या उपसंहारांत प्रदर्शित केलेले विचार पुन्हां एकदां या ठिकाणीं लिहून लेखणी खाली ठेवितों. पुनर्जन्माच्या कल्पनेंत जर सत्य असेल व अंतर्काळींच्या वासनेवर जर तो पुनर्जन्म अवलंबून असेल तर जग-च्चालकानें माझे या कार्यावरील प्रेम अधिकाधिक बाढवावें व जन्मोजन्मीं मला या कार्यासाठीं तनमनधन अर्पण करण्याची बुद्धि द्यावी अशी त्याचेजवळ याचना करून मी आपणां सर्वांचा निरोप घेतों.

परिशिष्ट

[पुढील बखरीचा आत्मवृत्ताशी संबंध नाही. परंतु आपल्या गांवच्या स्थापनेची ही मनोरंजक माहिती आणखी कांहीं वर्षे काळाच्या दाढेंतून वांचवितां आली तर पहावें, म्हणून ही बखर या ठिकाणीं श्रीयुत नारायण विश्वनाथ मंडलिक यांच्या परवानगीनें पुरवणीरूपानें देत आहे. रावसाहेब वि. ना. मंडलिक यांनीं ही बखर उजेडांत आणून ती छापून ठेविली नसती, तर ती अंधारांतच राहून काळाच्या भक्ष्यस्थानीं पडली असती. पन्नास वर्षांपूर्वीं रावसाहेब मंडलिकांनीं छापलेल्या या लहानशा बखरीची छोटेखानी पुस्तकें त्यांच्या चिरंजीवांनीं जपून ठेविली, म्हणून आज त्यांच्या चारदोन प्रती नजरेला पडत आहेत. हा उत्कृष्ट ऐतिहासिक लेख सर्वभक्षक काळाच्या दाढेंतून वांचविण्याचें श्रेय मुंबईच्या पूर्वीच्या टाऊन कौन्सिलचे अध्यक्ष रा. सा. मंडलिक व हल्लींच्या टाऊनकौन्सिलचे अध्यक्ष त्यांचे चिरंजीव यांजकडे आहे.]

मुखड गांवाची हकीकत

[सुमारे एक बंद फाटून गेला आहे.] पाहून चित्तांत आणिलें कीं, एथें ग्रामाची रचना करावी; असें पाहून आसूद ग्रामास आले; तेथें ग्रामस्थांस पुसोन गुहागर एथें उभयतां बराबर शिष्य वैशंपायन असे त्रिवर्ग गुहागरास गेले. तेथें जाऊन तो जाग पदमाकर भट सिध्द पुरुष यास गांवची रचना करावयास नेमून देऊन, आपण व शिष्य असे उभयतां फिरून आसुदास वास्तव्य करून, तेथील रुद्रभूमिकास्थल मागून जंगल मोडावयास काम चालीस लाविलें. जंगल तोडितां तोडितां, गांवाचा मध्यभागीं वडाचा वृक्ष थोर होता तो सिध्द पुरुषाचा विचारें तोडावा असें चित्तांत आणून, बराबर दहा वीस ब्राह्मण व शिष्य वैशंपायन समागमें घेऊन वडाचा वृक्ष तोडावयास लागले. ते समर्थीं घाव घालितां दातार ब्राह्मण मृत पावला. तेव्हां सिध्दानें चित्तांत पाहिलें तों यामध्यें पिशाच्य बहुत आहे, व वटवृक्षांत कोणी देवता आहे; सेव्हां त्या देवतेची प्रार्थना करून पिशाच्य याचें बंधारण करून ब्राह्मण जीवंत करविला. केल्यानंतर सर्व जंगल मोडून क्षेत्र सिध्द केलें. त्याजवर गंगाधर सिध्द पुरुष व शिष्य वैशंपायन असे कर्णाटक प्रांतीं जाऊन गंडकी शिलेची मूर्ति घेऊन आले. त्यासी मुहूर्ती आपणा जवळ ठेऊन एक मुहूर्त गुहागरास पाठविली, व एक मुहूर्त दिव्यांस* पाठविली. एथील मुहूर्ताची स्थापना करावयाशी प्रारंभ केला तेव्हां वैशंपायन यांजकरवीं अनुष्ठान स्थापनेचें करऊन देवस्थापना केली. पुढें गांवीं वतनदारांची स्थापना करितां प्रथम वैशंपायन व दातार यांची स्थापना करून वैशंपायन यासी सर्व ग्रामांतील उपाध्येपण दिलें, व दातारांस श्रीचे पूजेचा अधिकार दिला; आपले क्षेत्रीं गोचारास स्थल नाहीं तेव्हां शैकर वंशीचा जालंदर राजा जालगांवास

हें गांव म्हणजे दिवें बोलीं अशी कथा आहे.

होता त्याजवळ सिध्द पुरुष गंगाधर भट जाऊन, आपल्यास स्थळ मागितलें. तेव्हां त्याणें आसुद व फणसू व गिम्हवर्ण, व करदें या चौहा गांवीची भूमि, त्या लोकांजवळ राज्याचें वतन मागून सिध्दास दिली. यांमध्ये कोणाचें सिध्दाखेरीज स्वामित्त्व दुसरियाचें नाहीं. असें करून राजाची आज्ञा घेऊन आपले क्षेत्रीं आले. आणि चतुःसीमेमध्ये जागजागीं पिशाच्य याचा रक्षणाकरितां जागजागीं देव देवस्थानें स्थापन केलीं; दक्षिणेस भद्रागिरी पर्वत, उत्तरेस चंद्रागिरी पर्वत व पूर्वेस आसव नदी, पश्चिमेस समुद्र, चतुःसीमेमध्ये देवब्राह्मणाची दक्षिणेकडून स्थापना करित चालले. नदीचे अलीकडे क्षेत्रुपाल स्थापिला. त्याचा पश्चिमेकडून उभा मार्ग केला, आणि मार्गाचे पश्चिमभागीं आपणास स्थळ नेमून तेथें आपला शिष्य मानसपुत्र वैशंपायन यासी स्थापिलें. त्यासी आपणा वडीलपणाचा मानपान, गंध, विडा व धर्माधिकार दिले. आणि तेथें गडदू स्थापिला; आणि आपले स्थळांत निर्गुंडादेवी गोरक्षणास स्थापिली. आपले उत्तरेस रुद्रभूमीस जावयास मार्ग ठेविला. छिया सहगमनास जातील, त्यांस बसावयासी स्थळ नेमिलें, आणि उभ्या मार्गाचे पूर्वेस श्री लक्ष्मीनारायण स्थापिला, आणि पूजेस भाव्याब्राह्मण स्थापिला. त्यासी स्थळ नेमून संनिध ठेविला. त्याचे पूर्वभागीं बहिरवदेव व कालिकादेवी स्थापिली. आणि क्तिथेक क्षेत्रुपाल व देव त्याचे संनिध स्थापिले. त्याचे देवळास जावयासी मार्ग ठेविला. रुद्रभूमीचे मार्गाचे उत्तरेस वैशंपायन शिष्य स्थापून सर्व ग्रामाचे व देवळांतील सर्व देवाचें उपाध्येपण दिलें. त्याचे उत्तरेस नेना ब्राह्मण या नामेंकरून स्थापिला; त्यासी महाजनकीचा अधिकार दिला. त्याचा उत्तरेस बाल ब्राह्मण स्थापिला त्यासी वर्तकपणाचा अधिकार दिलहा. त्याचे पूर्वेस पर्वताकडेस जावयासी मार्ग ठेविला. त्याचे उत्तरेस वरदाक्षायणी नामें करून स्थापिली. तेथून पुढें उभ्या मार्गाचे पश्चिमेस श्रीगंगानारायण यासी स्थापिला; आणि पूजेस परांजण्या ब्राह्मण स्थापिला. त्याचे उत्तरेस जोसी ब्राह्मण स्थापिला. त्याचे उत्तरेस क्षेत्रुपाल स्थापिला. त्याचे उत्तरेस सुतार ब्राह्मण स्थापिला; त्यास वर्तकपणाचा अधिकार दिलहा. त्याचे उत्तरेस पूर्व पश्चिमेस जावयासी मार्ग ठेविला. त्याचे उत्तरभागीं, ग्रामाचे मध्यभागीं, प्रथम श्रीची स्थापना केली. श्रीचे पूर्वभागीं चोहों देवांची स्थापना केली. त्याचे उत्तरभागीं, गोखला ब्राह्मण स्थापिला; त्यासी पूजेचा अधिकार दिलहा. तेथून उभा मार्ग श्रीमाहादेश्वर याचे देवाल्यास जावयासी केला. त्याचे मध्यभागीं क्षेत्रुपाल स्थापिला. त्याचे पूर्वेस महासुद्रा-संनिध क्षेत्रुपाल स्थापिला. त्याचे पूर्वभागीं व पश्चिम उत्तर भागीं जागजागीं क्षेत्रुपाल स्थापिले. श्रीचे संनिध उत्तरभागीं स्वयंभुवा देव वटवृक्षामध्ये होती तिची स्थापना तेथेंच केली. श्रीचे संनिध क्षेत्रुपाल स्थापिला. शुभा देवीचे संनिध उत्तरभागीं दातार ब्राह्मण स्थापिला; त्यासी पूजेचा अधिकार दिलहा, त्याचे उत्तरेस कंदीकर ब्राह्मण स्थापिला; त्यासी महाजनकीचा अधिकार दिलहा. त्याचे उत्तरेस कोपरकर ब्राह्मण स्थापिला; त्यासी वर्तकपणाचा अधिकार दिलहा. त्याचे उत्तरेस मार्गाचे पूर्वपश्चिम भागीं जावयासी रुद्रभूमीस जावयासी मार्ग ठेविला. उभ्या मार्गाचे पूर्वेस श्रीनागलेश्वर स्थापिला.

त्याचे संनिध गोडबोला ब्राह्मण स्थापिला. त्यासी पूजेचा अधिकार दिल्हा. त्याचे पश्चिमेस चंद्रभराडी देवता स्थापिली. नागलेश्वराचे पूर्वेस क्षेत्रुपाळ स्थापिला. उभ्या मार्गाचे पश्चिमेस गडदूचा अलीकडे धारप ब्राह्मण स्थापिला; त्यासी वर्तकपणाचा अधिकार दिल्हा. त्याचे उत्तरेस शून्यालयासी स्थळ नेमिलें. त्याचे पूर्वेस आसूद ग्रामास जावयासी मार्ग ठेविला, आणि मार्गावर क्षेत्रुपाळ स्थापिला. त्याचे पूर्वेस पर्वताचे उत्तरेस नदी-संनिध क्षेत्रुपाळ स्थापिला. शून्यालयाचा दक्षिणेस गडदू सीमा करून ठेविली. गडदूचे पश्चिमभागीं बनामध्ये बनिचि या नामें करून देवी स्थापिली. तिचे उत्तरेस नदीपलीकडेस चंद्रागिरीचे खालीं समुद्रीरीं सीमादेवी स्थापिली; तिचे पूजेस सोनार स्थापिला. याप्रमाणें देव देवस्थानें व आणखी क्षेत्रुपाळ असे बहुत जागजागां पिशाच्य रक्षणास स्थापिले, आणखी वतनदार जागजागीं स्थापिले. आणि वतनदारांचे जुमल्यामध्ये गडदू स्थापिले. आणि चित्तांत पाहिलें तो पुढें यवनी राज्य होइल, याजकरितां गांवाचे उत्तरेस गडदू पलीकडेस शून्यालय बांधिलें. शून्यालयाचे पूर्वेस पश्चिमभागीं गडदू पलीकडे यवनास स्थळ ठेविलें, व इतर जातींस गडदू आलीकडेस व पलीकडेस स्थळ ठेविलें. फाल्गुन वद्य ३० पासून कोण रविसीनें वतनदारानें चालावें त्याचा तपशील :— अमा-वास्याचे दिवशीं श्रीचे एथून वसंतनवरात्रांचें सर्वास गांवांमध्ये [सुमारे चार अक्षरे नाहीत] (आमंत्रण ?) दातारानें करावें. चैत्र शुद्ध १ चे दिवशीं तुऱ्या वाजंत्री याणें मानकरी यांचे व सर्वांचे घरोघर वाद्य वाजवावें. श्रीचा देवळांत व शुभादेवीचा देवळांत सडासंमार्जन घालून ग्रामस्थांस बसावयासी दातार याणें घालावें. घातल्यानंतर देवीस प्रातःकाळीं मलस्नान द्यावें. उदकानें श्रीचे द्वारींचा दोणी भरून पाद्य आचमनास ग्रामस्थांस ठेवावें. वैशंपायन उपाध्ये यांहीं प्रातःकाळीं श्रीचे देवळास जावें; गेल्यानंतर दातार याणें बसावयासी द्यावें, आणि पूजा साहित्य घेऊन दातार याणें पूजा करावयास यावें. आल्यानंतर दातार याणें पूजा करावी, आणि वैशंपायन याणीं पूजा सांगावी, आणि सदैव पुराण सांगावें; आणि ग्रामस्थ श्रीचे देवळीं आल्यानंतर जाचे घरीं मृत्यु पावले असेल त्याचे घरीं दहापांच ग्रामस्थ व महाजन, वर्तक, उपाध्ये, जोशी, व दातार, यांहीं जाऊन त्यासीं बहुमान करून वाजतगाजत [श्रीचे देवळीं आणावें; आणि आणिल्यानंतर सर्वांहीं शुभादेवाचा देवळामध्ये बसावें, व बसल्यानंतर जोशी याणीं देवीचें सन्निध उभें राहून पंचांगश्रवण सर्वास करावें, आणि पंचांग श्रीचा देवळांत ठेवावें. ठेविल्यानंतर दातार यानें विडा द्यावा. दिल्यानंतर वैशंपायन यांहीं श्रीचे संनिध बसोन सिद्ध पुरुषाची परिभाषा आमंत्रणाची आहे ती लिखित वाचावे, आणि ते दिवसी मुर्डी [स] सत्पुरुष ब्राह्मण आहे त्यासी प्रथम लिखित लिहावें, लिखित वाचल्यानंतर दातारानें वैशंपायन यासी गंध, विडे, सेले, द्यावे; दिल्यानंतर हरिकथा करवावी. हरिकथा जाहलियानंतर सर्वास गंध विडे दक्षिणा द्यावी. दिल्यानंतर सर्वांहीं घरोघर जावें. सायंकाळीं पुराणास व हरिकथेस ग्रामस्थ गेल्यानंतर दातारानें बसावयासी घालावें, व पुराणास पाटसमई ठेवावी. पुराण व हरिकथा जाहलियावरी गंध

विडे द्यावे. याप्रमाणें तृतीयापर्यंत वर्तणूक करावी. तृतीयेचे दिक्शीं सोनार व तुऱ्या वाजंत्री यांहि सिमादेवीचे चैत्रीचें आमंत्रण गांवांमध्ये सर्वास करावें. चतुर्थीचे दिक्शीं सर्वाही श्रीसिमादेवीस नैवेद्य घेऊन जेवणास जावें. दातार याणें प्रातःकाळीं मुखवास लावावयास सोनारानें दातारापासून मागून न्यावा. तेथें जेवणास गेल्या नंतरी मानकरी यांसी नैवेद्य द्यावे. त्याचा तपशील :— महा[ज]न दोन, येकूण नैवेद्य २; वर्तक चार, येकूण नैवेद्य (४) चार; उपाध्ये धर्माधिकारी दोन, येकूण नैवेद्य दोन; जोशी १ एक, येकूण नैवेद्य; १ [२ अक्षरें नाहीत] येक येकूण नैवेद्य येक; दातार येक, येकूण नैवेद्य पांच ५; अधिकारी चोहों देवांचे, येकूण नैवेद्य चार; खरवळा येक, येकूण नैवेद्य १; वतनदार ब्राह्मण यासी परस्पर ग्रामस्थांकडील सोनार याणें नैवेद्य देववावे; व मराठे व इतर जात वतनदार गुरव बहिरीचा एक, एकूण नैवेद्य ५; आसूडाचा गुरव, एकूण नैवेद्य ५; हजाम ५; सालदुलचा वतनदार ५; सुतार ५; सोनू कुंभार ३; गावडा ५; वारीक २; एकूण नैवेद्य ६; तुऱ्या वाजंत्री, ५; शिंपी, ५; परीट, ५; गोंवळा, २; तेळी, २; कांसार, १. येणेंप्रमाणें सोनारानें नैवेद्य द्यावे. जेवण जाहल्यानंतर जोशी याणें पंचांग सांगावें. लिखितास कागद कारभारी यांहीं वैशंपायन याजपाशी द्यावे. दिल्यानंतर हरिकथा करवावी. दातारानें गंध विडे वैशंपायन यासी प्रथम द्यावे, व जोशी यासी द्यावे व माहाजन वर्तक यांस द्यावे, व सर्वासहि द्यावे. त्यानंतर तुऱ्या वाजंत्री यापाशी चोवाळणी ग्रामसंमंयें इनामतीतून पैका वतनदारानें द्यावा. दिल्यानंतर मुखवास दातार याणें घेऊन त्याचे बरोबर सर्वांहि वाजत गाजत पश्चिम मार्गानें समुद्र तीरानें यावें. येत्येसमयीं शून्यालयासमोर आलें म्हणजे, वाद्य क्षणमात्र वाजवूं नये. तेथून श्री दुर्गेचा पेटेंत यावें. आल्यानंतर ग्रामस्थ श्रीचे देवळा-जवळ असतील, ते व आपण सर्वांहीं परस्पर भेटावें. भेटल्यानंतर श्रीचा रथ उचलून दातारानें वर चढून रथ पेटेंमध्ये ब्राह्मणांहीं आणावा; आणि दातारानें सर्व देवांस धुपारती करावी. केल्यानंतर यथास्थानें रथ ठेवावा. ठेविल्यानंतर श्रीचे देवळांत जाऊन हरिकथा करावी. गंध विडे यथा अनुक्रमें दातारानें द्यावे. दिल्यानंतर सर्वांहीं घोघर जावें. रात्रौ वाजंत्री याणें शिद्ध पुरुषाचे स्थळाचे गडदूपासून वाजवीत सर्व मानकरी श्रीचा देवळास घेऊन जावें. सर्व गेल्यानंतर, जो कोणी गेला नसेल त्यासी महाजन वर्तकांहि वारिकास पाठवून बोलावून आणावें. दातार याणें बसावयासी घालून, दिवे लावून ठेवावे. ठेविल्या नंतर पुराण व हरिकथा जाहलियावर यथाअनुक्रमें दातारानें गंध, विडे द्यावे; व सोनारस गंध लावून विडे द्यावे. याप्रमाणें नवरात्र चालावें. जोशी यांहीं नित्य श्रीचे देवळीं पंचांग श्रवण करावें. पंचमीचे दिक्शीं प्रातःकाळीं श्रीचे व मानकरी यांचे घोघर गुरवानें वाद्य वाजवावें. त्याचा अनुक्रम :— प्रथम श्रीचे आंगण्यामध्ये वाजवावें; म्हणजे श्रीचें व दाताराचें आंगणें, येक; व इतर देवासंनिध वाजवावें; व मानकरी यांस तेथून नेना महाजन याचे दारीं वाजवावें; तेथून सिद्धाचे स्थळाशीं वैशंपायन यांचे दारीं वाजवावें; तेथून बाळ वर्तक यांचे दारीं वाजवावें; तेथून उपाध्ये यांचे दारीं वाजवावें; तेथून धारप यांचे दारीं वाजवावें, धारपा

अगोदर कर्ंदीकर माहाजन याचे दारी वाजवावे; तेथून जोशी याचे दारी वाजवावे; तेथून सुतार वर्तक याचे दारी वाजवावे; तेथून कोपरकर वर्तक याचे दारी वाजवावे; तेथून (सुमारें ३ अक्षरें नाहीत) र; याप्रमाणें प्रातःकाळीं व माध्यानकाळीं, व सार्यकाळीं कथेस व पुराणास न्यावे; याजप्रमाणें पुराण व हरिकथा जाहलीयावर पूर्ववत् यथा अनुक्रमें गंध, विडे, गणेश पूजा द्यावी; याप्रमाणें चालावे. सप्तमीचे दिवशीं दातार याणें श्रीचे येथून केळवणास मानकरी यांसी व सेवकांस बोलवावे, आणि केळवण करावे. त्याचा अनुक्रम :— मानकरी माहाजन २, व चाकर पडघणकर २ येकूण ४; वर्तक ४, पडघणकर ४, येकूण ८; उपाध्ये वैशंपायन व धर्माधिकारी २, शिष्य २, एकूण ४; हिरा जोशी १, व शिष्य १, एकूण २; खरबळा २, व जोर (?) चोहां देवांचे ४. येणेंप्रमाणें मानकरी ब्राह्मण यांस केळवणास बोलवावे, व इतर जातीचे मानकरी बोलवावे. सोनारानें रथ पुतळी भोग मुहूर्त उजळावयास न्यावी. दातारानें त्यास गंध, विडा द्यावा. इतर जातीचे मानकरी वितपशील :— सोनार येक; वाजंत्री व ढोलकरी २; वारीक दोन; गावडा १; सुतार १; शिंपी १; साली १; कुंभार १; गुरव आसुदकर १; न्हावी १; गुरव बहिरीचा १; गोवळा १; तेली १; परीट १; चाम्हार १; येणेंप्रमाणें इतर जातीचे मानकरी यांसी बोलवावे. अष्टमीचे दिवशीं सर्व मिळून श्रीचे (सुमारें ४ अक्षरें नाहीत) भांडारांतील सर्व साहित्य समाराधनेचें घेऊन सर्वाहीं मिळून समाराधना करावी. आसूद येथें व करदें येथें आमंत्रण पाठवावे. सर्वाहीं श्रीचे समाराधनेस भोजनास जावे. सुतारानें स्थळ सडासंमार्जन घालून ठेवावे. दातार याणें रसईची पूजा करून नैवेद्य वाजत घेऊन जावा. उपाध्ये यांहीं पूजा सांगावयासी बरोबर जावे. तेथून आल्यानंतर समाराधनेस अन्नशुद्ध उपाध्यांहीं वाहून, दाताराकडून उदक सोडवावे. सोडिल्यानंतर भोजन जालियावर विडे, दक्षणा द्यावी. सार्यकाळीं बाळ वर्तक यांहीं श्रीस महानैवेद्य करावा. उपाध्ये व धर्माधिकारी वैशंपायन जोशी (सुमारें ४ अक्षरें नाहीत) प्रातःकाळीं आमंत्रण करावे. सार्यकाळीं बोलावून आणून, महानैवेद्याचा संकल्प करून, नैवेद्य पूजा घेऊन श्रीचे देवळास वाजत गाजत जावे. गेल्यानंतर श्रीची पूजा करून वैष्णव पात्रामध्यें नैवेद्य घातला असेल तो श्रीस दाखवावा. नैवेद्य पूजा जाहल्यानंतर रथपुतळीस नैवेद्य दाखवावा; तेथें दाखविल्यानंतर भावई देव आहे तीसही दाखवावा. श्रीचे पृष्ठभागीं क्षेत्रुपाळ आहे, त्याची पूजा करून नैवेद्य दाखवावा. यानंतर गणपतीची पूजा करून नैवेद्य दाखवावा; आणि शुभा दे(वी)ची पूजा करून नैवेद्य दाखवावा. दाखविल्या नंतर ब्राह्मणांस गंध, विडे दक्षिणा द्यावी. दिल्यानंतर शुभा देवीचे उत्तरभागीं तोरण तुऱ्याने बांधलें असेल त्या खालून जावे. दाताराचे घरीं एकानें नैवेद्य जेवावयासी जावे, आणि सर्वाहीं घरास येऊन भोजन करावे. भोजन जाहल्या नंतर श्रीचे देवळीस जावे. गेल्यानंतर पुराण श्रवण जाहल्यानंतर श्रीचे अलंकार भूषणें भांडारांतून काढून माहाजन वर्तक यांणीं दाराजवळ देऊन श्रीस घालवावे. घातल्यानंतर बाळवर्तक याणें श्रीचा दंड घेऊन श्री संनिध उभे असावे. मंडपामध्यें कोपरकर वर्तक याणें दिवे लावून

चारी प्रहर तेलवात घालीत असावें; सुतार वर्तक याणें कुंचा श्रीसंनिध वायू घालीत असावें; महाजन वर्तक यांहीं वारिका करून बसावयास मंडपामध्ये घालवावें; घातल्यानंतर परस्थळचे लोक आले असतील, त्यांचे जागे आहेत त्या त्या जागा त्यांसी बसवावे. बसल्यानंतर प्रामस्थ व आसूदकर यांहीं एक (सुमारें दोन अक्षरें नाहींत) दक्षिणेकडे उत्तरामुख बसावें. सिद्धाचे जागा सभा सन्मुख वैशंपायन यांहीं बसावें. बसल्यानंतर हरिकथा करवावी, व इतर गीत वाद्य नृत असा आनंद करावा. परस्थळचे प्रहस्थ आले असतील, हरिकथेस आले नसले तर त्यांस आमंत्रण पाठवून बहुमान करून सभेस आणावे; आणून आनंद करावा. रात्रौ सोनारानें देव उमळावयासी नेली आहे ती आणावी, आणि सर्व सभेस गंध, विडे, क्षीराबत, दक्षिणा द्यावी, आणि प्रातःकाळीं सूर्योदय जाहला नाहीं तों सडासंमार्जन व देवीस स्नान घालून दातारानें ठेवावें. कोणी लोकांनीं देवीस गेले तर (सुमारें ६ अक्षरें नाहींत) केलें असेल त्यांहीं श्रीचे देवळीं सैपाक करून ब्राह्मण सवासनी सांगून श्रीस नैवेद्य दाखवून सूर्योदयापूर्वीं भोजन करावें. प्रातःकाळीं श्रीचे देवळीं सर्वाहीं येऊन धारपानें भोग मूर्ध्व रथ पुतळी बाहेर आणावी, तेथें दातारानें पूजा करावी; केल्यानंतर धारपानें रथावर ठेवावी; बाळवर्तक याणे दंड घेऊन रथापुढें चालावें; सुतार वर्तक याणें रथाचे साहित्य पहावें, व निशाण घेऊन पुढें चालावें; शिंपी याणें रथ कापडावा; अनामि[कानें] आदर्श लावावा. दातारानें शुभा देवीचा मंडपांत वतनदारांस बसावयासी घालावें. घातल्यानंतर कारभारी यांहीं भंडारांतील अडशरी मुशाहिरा इतर जातीचे चाकरीचे लोक आहेत त्यांस कोपरकर वर्तक याणें अडशरी मुशाहिरा सर्वास द्यावा. यथा अनुक्रमें द्यावा. यासी दातारानें प्रथम गंध विडा कोपरकरास द्यावा, दुसऱ्यानें जो महाजन यास द्यावा; त्याचेमागून धर्माधिकारी उपाध्ये यास द्यावा. त्याचेमागून जोशी यासी द्यावा; त्याचे मागून बाळवर्तक यासी द्यावा; त्यामागून धारप यासी द्यावा, व सुतार यास द्यावा. तेथून रथाजवळ यावें; आल्यानंतर नेना महाजन याणें सुपान्यांचें मखर भरावें, त्यासी प्रथम दातारानें रथाजवळ गंध विडा द्यावा. त्याणें सुपान्या मानकरी त्यांसीं द्याव्या. परांजपे यानें केळीचें मखर भरावें; त्यासी दातारानें प्रथम गंध विडा द्यावा. त्याणीं केळीं प्रथम सिद्धाचे जागा वैशंपायन धर्माधिकारी यासी द्यावी, व सर्व मानकरी यासी द्यावी. त्यानंतर सोनार याणें रथाजवळ सोनें हपें याचा पाट श्रीस तेथें बसावयासी थावा. दिल्यानंतर धारप याणें रथाबरोबर चालावें. दातारानें रथावर चडावें. कोपरकर वर्तक याणें रथावरि चढून दिवटी ठेवावी. सर्वब्राह्मणांहीं रथ उचलून पेठेंत न्यावा. तेथें गेल्यानंतर सुतार व धारप यांणीं अश्व व शुभ्र चौहीं गांवचे मिळून रथ चालवावा. सर्वांहीं रथाबरोबर जावें. उत्तरेकडे प्रथम रथ न्यावा. घोघर उभा करीत जावें. ब्राह्मण व सवासीण बायको पूजानैवेद्य देतील, तो देवीस दाखवावा. घोघरचीं बाळगोपाळें रथावर चढवावीं. दातारानें गांवामध्यें जागजागीं देवस्थानें आहेत त्यांस सर्वास वरचेवर धुपारत करीत असावें. उत्तरेचा शेवडीस हद्द गडदूपासून अलीकडे फिरवावा. तेथून फिरून आणून श्री नागलेश्वराचा दक्षिण भागीचे

विदीनें नेते समई सोनारानें आपले घरची तेथें पूजा द्यावी, आणि आपले स्थळाशीं रथावरी मुलें बाळें चढवावीं. तेथून कोपरीचे विदीनें रथ न्यावा. नेल्यानंतर माहादेश्वर व सर्व देवास धुपारत करीत पेठेंत आणावा. पेठेंतून दक्षिणेचे शेवडीस नदीपर्यंत घोघर उभा करीत आणावा. आणिल्यानंतर गुहागरचे देवीस धुपारत करून रथ फिरवावा, आणि नारायणाचे देवळाजवळ उभा करावा; तेथें शूद्र लोकांचे बाळ गोपाळांनीं श्रीचे पायां पडावें. गोवळे यांस खांदेली यांस व सर्वांस पाणी उदक द्यावें. तेथून उपाध्ये वैशंपायन याचा स्थळापासून यांसी रथावरी घेऊन गंगानारायणपर्यंत यावें, व तेथें उपाध्ये यांहीं उतरावें; आणि गंगानारायण यांसी धुपारत करावी; करून रथ पेठेंत न्यावा. तेथें ब्राह्मणांहीं फिरून रथ घेऊन मंडपाजवळ यथास्थानें रथ ठेवावा. ठेवल्यानंतर श्रीचे दर्शनास जाऊन गंध विडे, घेऊन घोघर जावें; सायंकाळीं सर्वांहीं त्यागास जावें, गेल्यानंतर तेथें वारिकानें उपोसित राहून, हातीं शस्त्र घेऊन प्रथम धर्माधिकारी वैशंपायन यासी हाक मारावी; दुसऱ्यानें उपाध्ये वैशंपायन यासी हाक मारावी; तिसऱ्यानें जोशी यासी हाक मारावी, चवथ्यानें [सुमारे ४ अक्षरें नाहीत] हाक मारावी; याजप्रमाणें गांवचे व परगांवचे उपाध्ये जोशी यास हाक मारल्यानंतर त्यांसी दातारानें गंध, विडे, सेले यथा अनुक्रमें द्यावे. चाकरीचे लोकांस मुशारा द्यावा. दशमीचे दिवशीं सर्वांहीं मिळून इनामतींतून शाहाळीं पाहून त्याचा उदकानें देवीस स्तपन घालावें, आणि पूजा करून उत्तम सोपस्कर नैवेद्य दाखवावा. दाखविल्यानंतर सर्वांस गंध विडे, गणेशपूजा सर्वांस द्यावी. नवरात्र संपूर्ण करावें. चैत्र वद्य सप्तमीचे दिवशीं दातारानें जपाचें आमंत्रण सर्वांस घोघर सांगावें. अष्टमीचे दिवशीं, दातारानें संकल्प करून दातार यानें वैशंपायन उपाध्ये यांचे हातीं आचारवर्ण द्यावें. यांहीं जप सर्वांकरून करवावा; अनुष्ठान संपवावें. संपल्यानंतर आच्यारी यांस सर्व ब्राह्मणांस गंध, विडे व दक्षिणा द्यावी. सर्वांहीं घोघर जावें. चैत्र वद्य १४ चे दिवशीं, दातारानें उक्तावल काढवावी. पिशाच्यास बळ द्यावी. वैशाख वद्य अमावास्येस, वारिकानें श्रीच्या देवळांत भावई देवी आहे, ती प्रातःकाळीं दातारानें बाहेर आणून ठेवावी, आणि देवळामध्ये वारिकानें जाऊन सडासंमार्जन घालून तेथें बसलें असावें. गांवच्या बायका तिच्या दर्शनास जातील, पूजा नैवेद्य दक्षिणा ठेवतील, ते वारिकानें न्यावे. सायंकाळीं दातारानें देवी गर्भान्यांत ठेवावी, आणि वारिकानें सडासंमार्जन घालावें. ज्येष्ठ वद्य १४, मढेरू काढवावें. मढेराचें साहित्य बालवर्तक यांणी करावें. दातारानें संकल्प करून उदक उपाध्ये यांहीं सोडवावें. पूर्वी पिशाच्याही ब्राह्मण बल घेतली होती, तेव्हां सिद्धांहीं ब्राह्मण त्याजकरवीं जिवंत करून, त्यासी नरबळ देऊं केली. त्यास वन्न नूतन घालावें. आणि सर्व गांवामध्ये शूद्रांहीं व गुरवांनीं समागमें जाऊन गांवभोंवतें फिरवून श्रीचा देवळास आणावा; आणि आणिल्यानंतर श्रीचें तीर्थ व सिद्धाचे हातींचे आड व तळया आहेत, त्याचें उदक आणून, त्याजवरी शिंपवावें; श्रीस धुपारत करावी; आणि सर्वांनीं श्रीजवळ प्रार्थना करावी. केल्यानंतर, श्रीनें त्यास जिवंत करावा. आशाढी दशमीपासून चातुर्मास दशमी एकादशीस श्रीचे

पालखीत मुखवास घालून गांवामध्ये दातार यानें फिरवावी. लोक पूजा नैवेद्य देतील, तो घ्यावा. याप्रमाणें कार्तिकीपर्यंत चालवावें. श्रावण शु॥ चतुर्दशीस श्रीचे ऐथून श्रावणीचें आमंत्रण सर्वास दातारानें करावें. पौर्णिमेचे दिवशीं सर्वाहीं उपा-
कर्मास जावें. उत्सर्जन माहादेश्वराचे देवळीं करावें. दातारानें श्रीचे देवळीं उपासकर्माचें अनुष्ठानाचें साहित्य करून ठेवावें, आणि दातारानें व सर्वाहीं संकल्प करून गणपती पूज्यन करून उपाध्यावर अक्षत टाकावी. उपाध्याहीं अनुष्ठानास प्रारंभ करून समाप्तीस न्यावें. सभादीप आले असतील, ते ते यजमाना करवून संकल्प उपाध्ये यांहीं करवावा. केल्यानंतर प्रथम श्रीस येऊ ठेवावा. दुसरा असल्यास उपाध्ये वैशंपायन यांस द्यावा. तिसरा असला तर धर्माधिकारी यासी द्यावा. चवथा असला तर जोशी यांसी द्यावा. पांचवा असला तर (सुमारें ६ अक्षरें नाहींत.) कोपरकर यासी द्यावा. दुसरे असले, तर ग्रामस्थांचे मध्ये थोर ब्राह्मण असतील त्यांस द्यावे. दिल्यानंतर सर्वाहीं घरोघर जावें. उपाध्ये यांस दातारानें जेवावयासी बोलवावें. गांवामध्ये हव्यकव्य कार्य प्रयोजन जाचे घरीं होईल त्याणे अगोघर मानकरी यांच्या भेटी घेऊन यथा अनुक्रमें बोलवावें. श्रीचे देवळांत ग्रामसंभमें अनुष्ठान होईल त्याचा संकल्प दातारानें करावा, आणि वैशंपायन याचे हातीं आचारीवर्ण द्यावें, व सदश वर्णही त्याचे हातीं द्यावें; व गांवामध्ये याजप्रमाणें वर्तणूक करावी. जोशी यास ब्राह्मत्व द्यावें. श्रावणीचा अनुष्ठानाचें ब्रह्मत्व वैशंपायन यांसी द्यावें. सिद्धाचा प्रथम गंध विडा मानमहत्त्व वैशंपायन यांस पुत्र म्हणून. यज(न) याचें ब्राह्मत्व जोशी यांचें. गांवामध्ये उपाध्येपण व धर्माधिकार, असे दोन मान वैशंपायन याचे; तिसरा जोशी याचा. (सुमारें ८ अक्षरें नाहींत.) ब्राह्मणाखेरीज यज्ञोपवीताचा अधिकारी असेल त्यास, व गुजरास, व क्षेत्रीयास, व सोनारास, वैशंपायन याजखेरीज दुसरा कोणी उपाध्या नाहीं, जोशी या खेरीज दुसरा जोशी नाहीं. या प्रमाणें चालवावें. भाद्रपद शुद्ध ४ स लोक गणपतीस श्रीचे देवळांत आणिलील, त्यास दातारानें गंध विडे द्यावे. भाद्रपद पौर्णिमा आमावास्यास दातारानें शारदी नवरात्राचे श्रीचे येथून गांवामध्ये आमंत्रण करावें. अश्वीन शुद्ध १ चे दिवशीं इनामतीचे पैकीं भांडारांतून घटस्थापनेचें साहित्य कारभारी यांहीं दाताराकडून आणवावें, आणि दातार याणें संकल्प करून नवरात्राचें आचारी वर्ण वैशंपायन यांचे हातीं देऊन घटस्थापना करावी. जप देवी महात्म याचा जप करून पुराण श्रवण करावें. सप्तमीचे दिवशीं जपाचें आमंत्रण दातारानें करावें. वाल्मोपाल येऊन, सर्वाहीं लहान थोरांहीं जप करावा. जपाचा संकल्प दातारानें करून उपाध्ये वैशंपायन यांचे हातीं वर्ण द्यावे. यांहीं समाप्तीस अनुष्ठान न्यावें. नवमीचे दिवशीं होमाचें साहित्य इनामती पैकीं आणावें. होम जाहल्यानंतर बलिदान करून, तुऱ्या वाजंत्री व वारीक यांहीं न्यावा. नेल्यानंतर श्रीस दुधानें अभिषेक करून स्तपन जाहलें म्हणजे उत्तम प्रकारें पूजा नैवेद्य दाखवावा, व उपाध्यायांस व इतर ब्राह्मणांस विडा दक्षणा द्यावी. नवरात्राचे जपाचे मळा सेता उपाध्याहीं लावून इनाम उपभोग करावा. दशमीचे दिवशीं प्रातःकाळीं सर्वाहीं श्रीचा

देवळीं जाऊन उपाध्याहीं दाताराकडून घटाचें विसर्जन करून सर्वास अभिषेक करावा. सायंकाळीं सर्वाहीं सिमालंत्रनास श्री महादेश्वर याचे संनीध जाऊन शमीपूजन करावें, अथवा सीमेवर नदीसंनिध शमीपूजन करावें. केल्यानंतर सर्वाहीं वाजतगाजत श्रीचा देवळास येऊन दर्शन घ्यावें. घेतल्यानंतर सर्वाहीं घोघर जावें. कार्तिक पौर्णिमेस त्रिपूर तेवावा. यासी सर्वाहीं जावें. सर्वास इनामतींतून गंध विडे द्यावे. पौषमासी मंगलवारीं इनामतींतून मंगलवारीचे मंगलवारीं सर्वास गंध विडे द्यावे. माघमासी शिवरात्रीचे दिवशीं सर्वा (सुमारें ४ अक्षरें नाहींत) करावें. फाल्गून शुद्ध ५ पासून खेळी यांहीं यथा अनुक्रमानें देवळास व मानकरी यांचे दारीं मान द्यावा. दक्षिणेकडून मानकरी यांचे दारीं मान देत उत्तरेस जावें. पौर्णिमेचे दिवशीं सोनार याणें नवें नगर येथें क्षेत्रुपाळाचे पलीकडे पूर्वभागीं बली करावी. मानकरी ब्राह्मण यासी सोनारानें आमंत्रण करावें. सायंकाळीं तुऱ्या वाजंत्री याणें कोपरीचे बिदीनें वाजत न्यावें. तेथें गेल्यानंतर वैशंपायन यांहीं सोनारास पूजा सांगावी. सांगितल्या नंतर प्रथम गंध विडा वैशंपायन उपाध्ये यासी द्यावा; दुसरा माहाजन यास द्यावा, तिसरा दुसरे माहाजनास; चवथा दातारास द्यावा. पांचवा जोशी यासी द्यावा; सहावा बालवर्तक यासी द्यावा, तेथून धारप यास द्यावा; तेथून सुतार यासी द्यावा; तेथून कोपरकर वर्तक यांसी द्यावा; व इतर ग्रामस्थ जातील त्या सर्वास गंध विडे द्यावे; व सर्वाहीं वाजत गाजत कोपरीचे मार्गानें श्री बहिरव याचे होळीचे संनिध यावें. आल्यानंतर दळवी याणें पूजा साहित्य वैशंपायन यांजपाशीं द्यावें. यांहीं पूजा करून सर्वाहीं प्रदक्षिणा करून होळी लावावी. होळी लागल्यानंतर गुरब व वारीक यांहीं सर्वास घोघर पावावें. प्रतीपदेचे दिवशीं सोनारानें पंचखूर जातीचे लोक मिळवून उत्तरेकडून दक्षिणेस बहिरव याचे होळीवर यावें. आल्यानंतर तेथून बहिरवाचा कौल घेऊन सर्वाहीं गांवामध्ये श्री नारायण याचे संनीध यावें. आल्यानंतर पुजारी याणें दोण भरून ठेविली असेल, तें उदक खेळी श्री क्षेत्रुपाळ याचे दर्शनास जातील, त्यांजवर उदक शिंपवावें. फिरोन ते आल्यानंतर तेथून धुरवाड खेळतखेळत श्रीचा देवळापाशीं जावें. गेल्या नंतर उपाध्ये यांहीं मंत्र म्हणावा, म्हटल्या नंतर श्रीचा दर्शनास जावें. तेथून घोघर जावें. पंचमीचे दिवशीं सोनारानें सिपणें याचें आमंत्रण सर्व मानकरी यांसी करावें, व दातारासहि करावें. यानंतर सायंकाळीं तुऱ्यानें व वारिकानें दिवटी तेवून, तुऱ्यानें वाजत गाजत श्रीच्या देवळासी आणावे. आणिल्यानंतर दातारानें हळदिव (हळदिवे) उदक करून, आम्रपल्लव घेऊन श्री दुर्गेवर उदक शिंपवावें. तेथून शुभा देवीवर शिंपणें करावें. तेथून सर्वाहीं वाजतगाजत सर्व देवांस शिंपणें करीत करीत कोपरीचे बिदीनें होळीवर क्षेत्रुपालास जावें. तेथें जाऊन होळी वरून सोनार याचे घरीं नवे नगरास जावें. सोनारानें बसावयासी घालून मानकरी यांस बसावावें. बसल्यानंतर प्रथम अनुक्रमें गंध, विडे, व सेले दातारापासून सर्व मानकरी यांस द्यावे. दातारास दिल्यानंतर उपाध्यास द्यावा; तेथून पुढें जोशी यास द्यावा; तेथून महाजनक वर्तक यांसी द्यावा; तेथून उत्तरेकडून गांवामध्ये यावें. आल्यानंतर

गंडूपासून श्री सीमा देवीस शिंपणें करावें. तेथून सर्वास देवास शिंपणें करीत करीत दक्षिणेस यावें. आल्यानंतर क्षेत्रुपाळावरी सर्व उदक घालून, सर्वाहीं घरोघर जावें. याजप्रमाणें वतनदारांनीं चालावें. वठारें वाटून दिलीं. क्षेत्राचीं वठारें आठ. यांमधोन मानकरी यांणीं असावें. येणेंप्रमाणें गांवची रचना केली; तेव्हां कोंपरी वठारास चंतर राज्यापासून दत्त घेतले, तेव्हां तेथील ब्राह्मण याची सत्ता निवृत्त करावी; ते समयीं ब्राह्मण तेथील उभे राहिले. तेव्हां ते बोलिले कीं, आम्हांस आज्ञा काय. तेव्हां सिद्ध बोलिले कीं तुमचा वठारास आपली सत्ता धर्माधिकार [सुमारें ४ अक्षरें नाहीत] उपाध्येपण व श्री महादेश्वराचा देवळींची पुराण आपले; व दुसरे आचारी वर्ण व सदश वर्ण आपले; प्रथम गंध आपले; येणेंप्रमाणें त्या ब्राह्मणांहीं सिद्धास दिले. सिद्धांहीं मानसपुत्रास दिले; व आसुद ग्रामस्थ याजपासून चंपावती क्षेत्र नदीचे उत्तर भागीं नदीपासून व्याघ्रेश्वराचे पूर्वेस पर्वतापर्यंत उपाध्येपण व धर्माधिकार व श्री व्याघ्रेश्वराचे देवळींचें आपणास त्यांहीं दत्त दिजें. आपण मानसपुत्रास दिलें; आणि सेतें पांच आपणास दिलीं. कोंपरीमध्ये वतनदार अधिकारी हिरा ज्योतिसी आपले ग्रामींचा. प्रथम आसुद ग्रामांतून ब्राह्मण समुदाय घेऊन क्षेत्र पाहावयासी येते समयीं, नदीचे आलीकडे आले, तेव्हां प्रथम नूतन क्षेत्र असें नाम ठेवून, पुढें सागराचे तीरीं आले. त्याजवर वटवृक्षास छे[द]न करावयासी प्रारंभ केला. करितांच त्यामध्ये देवता बहुत पिशाच्यें यांहीं क्षोभ करून घाव घालितां त्या दातार ब्राह्मणाची बली घेतली; तेव्हां देवतांचें शांतवन करून ब्राह्मण जीवत करविला, आणि दुसरे नामाभिदान मूळ-वटग्रामस्थ असें ठेविलें. श्रीची व इतर ब्राह्मण याची स्थापना जागजाणीं केली. देव देवस्थानें बहुत पिशाच्यरक्षणास स्थापना केल्या. श्रीस व आपणास शेतें नेमून ठेविलीं आपले पुण्यतिथीस चिरेखाण वाविल नेमलें. श्रीस वोंवळे शेत नैवेद्यास नेमिलें. कनक शेत श्रीच्या फुलापानास नेमिलें. उंबरक्षेत्र श्रीचे यात्रेचे समाराधनास नेमिलें. लमग क्षेत्र श्रीचे यात्रेस तवूवेडि यासी. चंदन क्षेत्र आपले पुण्यतिथीचे ब्राह्मणास गंधास व विडे दक्षिणेस नेमिलें. गणेश सेत गणपती नागलेश्वर यासी नेमिलें. मड शेत मढेहं यासी नेमिलें. नदी पलीकडे आपणास व श्रीस शेत मागितलें. मागोन घेतलें. वरकड शेतें :— १ केशर शेत शून्यालयास नेमिलें; आड शेत ३ चोखंडे ४ चार (?) पांच; त्यामध्ये केशर शेत शून्यालयास नेमून दिलें; आणि चार आपणास व श्रीस धर्मादायास ठेविलीं; त्यामध्ये उत्पन्न होईल तें निमे भांडारांत ठेवावें, निमे आपल्या कुटुंबपोषणास आपले मानस पुत्रांनीं व दातारानें न्यावें. सीमा देवीस नैवेद्यास व यात्रेस देवीस नमूद देवलें सेत नेमिलें, आणि श्रीचे भांडारास चंद्राग शेत व माडीस सेतें नेमिलीं. दक्षिणेस आपल्या क्षेत्राचें परिमित, भीमसेन पाषाण पर्वत रूप याचे सन्मुख; पूर्वेस पर्वतावरील उदक, पश्चिमेस व उत्तरेस येतें तेथपर्यंत आपले क्षेत्राचा नियम. करवंदा क्षेत्र राज्यापासून आपणास मागून घेतलें; तेथें वढीलपणाचा मान व उपाध्येपण व धर्माधिकार व वढीलपण आपलें, आणि ब्राह्मणाची तेथें स्थापना केली. त्यांसीं जळें स्थळें करून

दिल्ली, आणि आपणासहि ठेविलें इद्र वतनदार होते तेही स्थापिले. आपले क्षेत्रांत इद्र लोकां कशेडीका क्षेत्र व नागलेश्वराचे पूर्व व उत्तर भागीं सेवकांस स्थळ देऊन इतर जातींस ठेविलें; आणि देव देवस्थानानें यांचे संनिध आढ व तळ्या ब्राह्मणांस स्नानसंध्यादिक गोधनांस असें सर्वांस उदक करून ठेविलें. ब्राह्मणांस ग्रामाबहि ग्रहारुद्राचे पूर्वभागीं दक्षिणेकडे पिंडदानास स्थळ उदक नेमून ठेविले. त्याचे उत्तर भागीं इतर जातींस रुद्रभुम जागजागा जातीजातीस नेमून ठेविली. माहादेश्वर याचे पूर्वभागींचे नदीचे उत्तरेस नूतन क्षेत्रांचा लोकांस रुद्रभूमी नेमून ठेविली. फुणसुवा क्षेत्र अधिकारी कोपरी पर्यंत क्षेत्रपालाचे दक्षिणेकडेस पूर्वपश्चिमेकडेस जावयाचा मार्ग करून ठेविला. त्याचे दक्षिणेस कोपरी अलीकडे उत्तर भागीं आपलें नूतन नगर आपण प्रथम नाम ठेविलें येणें प्रमाणें क्षेत्र करून पिशाच्य मर्दनास देव देवस्थानें व अनेक क्षेत्रपाला जागजागा स्थापिले, आणि आपले पुण्यतिथीस व श्रीच्या भांडारास स्थळें नेमिलीं. आपले पुण्यतिथीचे चिरखान बाविल शेत नेमिलें; महादेश्वर यासी कोपरीमध्ये स्थल नैवेद्यास पेढिका क्षेत्र नेमिलें. त्याचे मध्यें येक अंश श्री देवाचा, येक अंश आपले पुण्यतिथीचा, येक अंश कोपरीचा ब्राह्मणाचा [सुमारे ६ अक्षरें नाहींत] उत्तरेस श्रीचे यात्रेस व सदैव सर्वांस गंध लावावयासी चंदन क्षेत्र चंदनास नेमिलें; तांबूलास सदैव नेमिलें, व आपणास दक्षिण भागीं स्नानसंध्येस वायुगंगा इचे तीरीं स्नान करावयासी पाषाण बसावयासी व उदकास दोग ठेविली; व तटाक संध्या करावयास बांधिले. आपले क्षेत्राची चतुःसीमा :— दक्षिणेस पर्वताचे वर उदक, उत्तरेचा पर्वतावर उदक, पूर्वेस पर्वताचे पाला कडेस पलीकडेस तिकडेस उदक जाय तेथपर्यंत, पश्चिमेस सागर. पूर्वील हकीकत लिहिली.

धोंडो केशव कर्वे

चरित्र

(१९२८ ते १९५८ पर्यंत)

लेखक

प्रि. नारायण महादेव पटवर्धन,

एम. ए., एल. टी.

एप्रिल १९५८

प्रस्तावना

१९१५ साली लिहिलेले 'आत्मवृत्त' १९२८ मध्ये वाढविलेल्या स्वरूपांत लोकांपुढे आले. सुमारे ६०० पानांच्या या ग्रंथांत ग्रथित केलेली अण्णांची व त्यांच्या कार्याची महत्त्वाची माहिती सर्वसामान्य वाचकांना व विशेषतः विद्यार्थ्यांना संक्षिप्त स्वरूपांत उपलब्ध व्हावी, या विचाराने संस्थेने या मोठ्या आत्मवृत्ताचे सुमारे २०० पानांचे 'संक्षिप्त आत्मवृत्त' १९३३ साली प्रसिद्ध केले. अर्थात् यांत १९२८ ते १९३३ पर्यंतची सर्व माहिती समाविष्ट करण्यांत आली. पुढे ३ वर्षांनी म्हणजे १९३६ साली अण्णांनी 'Looking Back' नांवाचे आपल्या कार्याच्या माहितीचे पुस्तक इंग्रजीत प्रसिद्ध केले. अशा प्रकारे अण्णांच्या चरित्रावर ही चार पुस्तके वेळोवेळी प्रसिद्ध झाली असून त्यांत १९३६ पर्यंतची माहिती आली आहे. ही सर्व पुस्तके आपआपल्या परीने चांगली आहेत. तथापि १९२८ ची आवृत्ति विस्तृत व प्रमाणभूत समजली जात असल्याने स्वाभाविकपणे तिला जास्त महत्त्व प्राप्त झाले.

१९२८ सालापुढचा भाग अण्णांच्या हातून लिहिला जावा व तो याच आवृत्तीला जोडून नवी आवृत्ति तयार करावी अशी इच्छा वेळोवेळी व्यक्त करण्यांत आली. पण प्रत्यक्ष कार्य करण्याची इच्छा व शक्ति असेतो कार्यच करीत राहावे, कार्य करण्याचे सोडून त्याची नुसती हकिकत लिहिण्यांत काळाचा व शक्तीचा अपव्यय करू नये अशा विचारानेच की काय, अण्णांनी १९२८ च्या पुढचा भाग त्यावेळी लिहिण्याचे टाळले असावे. ते कसेहि असो. तो भाग अलिखित राहिला आहे एवढे खरे. पण त्यामुळे मराठीतील एक उत्कृष्ट आत्मचरित्र अपुरे राहिले आहे.

१९५८ च्या एप्रिलमध्ये अण्णांना शंभर वर्षे पुरी होऊन देशभर त्यांचे सत्कार-समारंभ साजरे व्हावयाचे आहेत. अर्थात् त्या निमित्ताने हिंगणे स्त्री-शिक्षण संस्थे-कडून जो सत्कारसमारंभ होईल त्या प्रसंगी अण्णांचे अपुरे आत्मवृत्त पुरे करून संस्थेमार्फत प्रसिद्ध करावे या विचाराला जोराची चालना मिळाली आणि त्या कामी अण्णांना पुन्हा एकदां गळ घालण्यांत आली. पण वाढत्या वयाबरोबर लेखनाची उमखा पण राहिली नाही व विस्मरणाहि वाढू लागल्याने अण्णांनी स्वतः लिहिण्याला पूर्ण नकार दिला आणि एकंदर परिस्थिति लक्षांत घेता त्यांचे ते करणे योग्यहि होते. तेव्हां आत्मवृत्त पुरे होणे अशक्यच ठरल्यामुळे पुढल्या ३० वर्षांचे चरित्र आत्मवृत्ताला जोडणे एवढाच मार्ग उरला. संस्थेच्या कोणातरी सेवकाने त्याला साधेल त्या स्वरूपांत ते केले पाहिजे असे संस्थेच्या चालकांनी ठरविले व ते काम

प्रस्तुत लेखकावर सोंपविलें. हें काम मला कितपत करतां येईल, व केले तरी अण्णांची भाषा व माझी भाषा विजोड होईल किंवा काय अशीहि शंका मनांत आली. अण्णांचें चरित्र पुरें झालेंच पाहिजे हें तर मनांत आलेंच.

‘आपण रानडे, टिळक, गोखले, अशांसारखी कोणी फार मोठी लोकोत्तर कर्तृत्वाची व्यक्ति नाही’ असें अण्णांनीं पुष्कळदां म्हटलें आहे. स्वतःच्या योग्यते-संबंधींच्या अण्णांच्या या शंकेला उत्तर देतां येईल— नव्हे पु. गो. काणेकर (‘त्रिविध वृत्त’ साप्ताहिकाशीं निगडित असलेले एक मार्मिक लेखक) यांनीं यापूर्वीच तें दिलें आहे. अण्णांच्या कार्यासंबंधीं काणेकर म्हणतात, “तत्त्वज्ञानाच्या मंदिरांत अण्णासाहेबांनीं एकादें नवीन दालन उघडलें नसेल किंवा जगाची उलटापालट करण्याच्या दृष्टीनें एकाद्या अभिनव कार्याचा उपक्रम केला नसला अथवा क्रांतिकारक अशा एकाद्या नव्या संदेशाशीं त्याचें नांव निगडित झालेलें नसलें, थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे नेत्रदीपक व्यक्तिमत्त्व आणि साधारण जनांच्या दृष्टीनें नेत्रदीपक कार्य यांचा मिलाफ त्यांचे ठिकाणीं दिसत नसला तरी त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची व कार्याची थोरवी कोणालाहि नाकबूल करतां येणार नाही. समाजासाठीं, राष्ट्रासाठीं, सत्यासाठीं जे हुतात्मे होतात त्यांच्यापेक्षां तशाच कार्यासाठीं जे जगतात त्यांचें महत्त्व कोणत्याहि प्रकारें कमीं नाही. फारच थोड्या लोकांच्या वांट्याला येणारें दीर्घायुष्य अण्णासाहेबांना सुदैवानें लाभलें. आणि या दीर्घ काळांतील प्रत्येक क्षण त्यांनीं समाजसेवेकरतां खर्च केला. अशा प्रकारें आपल्या आयुष्याचा हिशेब कितीसे लोक देऊं शकतील ?”

तेव्हां हें चरित्र पुरें करण्याच्या आवश्यकतेसंबंधीं कांहीं विचारच करावयास नको. राहिले भाषेसंबंधीं. पण त्याहि बाबतींत असाच विचार करून आपल्याला साधेल तशा भाषेत लिहावें— अण्णांच्या भाषेतील सौंदर्य त्यांत येवो न येवो; असें मनाशीं ठरविलें. जीवनाच्या शेवटीं संस्थेची— जिनें वाढविलें, पोसलें व थोरवीला चढविलें त्या संस्थेची— थोडीतरी सेवा घडानी आणि अण्णांच्या चरित्राचें वाचन, मनन व लेखन करतांना मनाला कांहीं काळ तरी जरा वरच्या पातळीवर गेल्याचा आनंद व आल्हाद व्हावा या हेतूनें अण्णांच्या चरित्राचा राहिलेला भाग लिहिण्यास प्रस्तुत लेखक प्रवृत्त झाला आहे.

आतां शेवटचें एकच गोड कार्य राहिलें; आणि तें म्हणजे ज्यांनीं ज्यांनीं म्हणून हें चरित्र लिहिण्यास मदत केली त्यांचा कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख करणें हें होय. अण्णांच्या प्रवासाचें वर्णन करतांना त्यांचेबरोबर असणाऱ्या श्री. भास्कररावांनीं लिहिलेल्या दैनंदिन नोंदींचा अतिशय उपयोग झाला. श्री. ना. दा. ठा. भारतवर्षीय महिलाविद्यापीठाच्या खटल्यासंबंधींची माहिती विद्यापीठ व आश्रम यांच्या वार्षिक अहवालांतून मिळाली. ग्रामप्राथमिक शिक्षणमंडळाची माहिती अण्णांचे त्या कार्या-

तील सहकारी श्री. भा. रा. भागवत यांचे लेखांतून मिळाली. समतासंघाची हकीकत संघाच्या चिटणीस श्री. वारूबाई शेवडे, श्री. के. वि. गोडबोले व श्री. बाबूराव जगताप यांचेकडून मिळाली. संस्थेच्या आजन्मसेवकांची माहिती संस्थेच्या अहवालांतून मिळाली. आणि अण्णांच्या दशवार्षिक वाढदिवससमारंभाची माहिती ज्ञानप्रकाश व केसरी यांच्या फायलींतून 'स्त्री' व 'वसन्त' या मासिकांच्या खास 'कर्वे' अंकांतून घेतली. लेखक ह्या सर्व साहाय्यकर्त्या व्यक्तींचा व संस्थेचा अत्यंत आभारी आहे. याशिवाय कितीतरी व्यक्तींनी वेळोवेळी नवीन माहिती पुरविली त्यांचेहि आभार मानणें योग्य आहे. शेवटीं एकच विनंती कीं, व्यक्तिविषयक माहिती देतांना कांहीं चुका झाल्या असल्यास किंवा कार्याचें मूल्यमापन करतांना कोणाला कांहीं अन्याय झाला असल्यास त्यांनीं क्षमा करावी. चरित्रलेखन हा इतिहासलेखनाचाच भाग असल्यानें त्यांत स्थळकाळासंबंधीं निश्चितपणा असावयास पाहिजे. प्रस्तुत लेखकाचे हातून या बाबतींत कोठें भोंगळपणा झाला असण्याचा संभव आहे; तोहि क्षम्य मानावा.

शेवटीं गुरु. अण्णांना दीर्घायुष्य लाभो व तें सुखाचें, शांतीचें व समाधानाचें जावो आणि ज्या शताब्दिसमारंभाच्या निमित्तानें हें पुस्तक लिहिलें जात आहे, तो समारंभ उत्तम प्रकारें साजरा होवो अशी परमेश्वराची प्रार्थना करून ही प्रस्तावना संपवितों.

विसावा
 ५३३ शुक्रवार, पुणें २ }
 प्रजासत्ताक दिन
 २६ जानेवारी १९५८ }

ना. म. पटवर्धन

धोंडो केशव कर्वे

चरित्र

१. अण्णांचा ६१ वा व ७१ वा वाढदिवस

अण्णांनीं 'आत्मवृत्त' १९१५ सालीं लिहिलें. त्यानंतर पुढल्याच वर्षी महिलाविद्यापीठाची स्थापना केली. त्यानंतर दोन वर्षांनीं त्यांना साठ वर्षे पुरीं झालीं व त्यांचा ६१ वा वाढदिवस बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर साजरा झाला. त्यानंतरचीं १० वर्षे त्यांनीं पूर्णपणें महिलाविद्यापीठाच्या कार्याला वाहिलीं. १९२८ सालीं त्यांचा ७१ वा वाढदिवस साजरा झाला. त्यावेळीं 'आत्मवृत्ताची' दुसरी आवृत्ति निघाली. तींत घालण्याकरितां त्यांनीं जो 'उत्तरार्ध' लिहिला त्यांतील बराच भाग विद्यापीठाच्या माहितीनेंच व्यापला गेलेला आहे. त्यांत या दोन्ही वाढदिवसांच्या समारंभांचा कांहींच उल्लेख झालेला नसल्यामुळें त्यांची माहिती येथें प्रथम दिली आहे.

व्यक्तीच्या जीवनांत वयाला ६० वर्षे पुरीं होणें या गोष्टीला अतिशय महत्त्व देण्यांत येतें आणि तें योग्यच आहे. माणसाची सर्वसामान्य वयोमर्यादा भारतांत २५ ते ३० च्या दरम्यान असतांना साठ वर्षे जगण्यालाहि बरीच पुण्याई लागते, अशी श्रद्धा असते व म्हणून त्याप्रसंगीं कांहीं धार्मिक विधिहि करण्यांत येतो. कुटुंबीयांना व आतेष्टांना सुख देत व स्वतःला सुख लावून घेत 'विना दैन्येन जीवित' जगणें ही कांहीं लहानसहान गोष्ट नाही आणि त्याबद्दल त्या व्यक्तीचें अभिर्मान करणें हें उचितच आहे; पण स्वतः गृहस्थाश्रम-धर्मानुरूप चांगल्या प्रकारें जगणें व शिवाय इतर रंजल्यागांजल्या जीवांनाहि सुखानें जगविणें हें दुहेरी कर्तव्य जिनें साधलें अशी संतमालिकेंत शोभण्यासारखी व्यक्ति साठ वर्षांची मर्यादा ओलांडूं शकली व तीहि निकोप व सुदृढपणें ओलांडूं शकली, हें पाहून कुटुंबीयांना व आतेष्टांना विशेष वाटलें असल्यास नवल नाही.

निराश्रित स्त्रियांचें — विशेषतः अनाथ विधवांचें — अपत्यवत् पालनपोषण करून, त्यांना शिक्षण देऊन स्वतःच्या पायावर उभें राहण्यास समर्थ बनविण्याची बहुमोल कामगिरी आश्रमस्थापनेपासून १९१८ पर्यन्त — म्हणजे सरासरी दोन तपें अण्णांनीं जीं केलीं तीं लोकांच्या पुढें होती. विधवा-विवाह मंडळ, डेकन

एज्युकेशन सोसायटी, महिला-विद्यापीठ वगैरे संस्थांतील अण्णांचें कार्यहि लोकांना विदित होतें. त्यांची सत्कार्यावरील निष्ठा, निर्लोभता, त्याग, धैर्य, चिकाटी, व्यावहारिक चोखपणा वगैरे वैयक्तिक गुणांचाहि लोकांच्या मनावर फार मोठा परिणाम झाला होता. अशा परिस्थितींत अण्णांना साठ वर्षे संपून एकसष्टावें वर्ष लागलें म्हणून लोकांना विशेष आनंद वाटणें आणि त्यांनीं अण्णांबद्दल वाटत असलेला आपला आदर विशेष रीतीनें व्यक्त करणें हें सर्वस्वी उचित व कृतज्ञतेचें मानलें पाहिजे.

अण्णांना ईश्वरकृपेनें दीर्घायुष्य लाभलें असल्यानें त्यांचा नुसता एकसष्टावा वाढदिवसच सार्वजनिक रीत्या व मोठ्या थाडामाटानें साजरा झाला असें नव्हे, तर पुढील १०-१० वर्षांचे वाढदिवसहि उत्तरोत्तर वाढत्या थाडामाटानें व जास्त जास्त मोठ्या प्रमाणावर साजरे झाले. असे दशवार्षिक वाढदिवस व त्यांचे समारंभ १९१८ ते १९४८ पावेतो चार वेळां झाले आहेत. २५, ५०, ६० वगैरे वाढदिवसांच्या कल्पना, त्यांची सिल्ह्वर, गोल्डन, डायमंड वगैरे सारखीं इंघ्रजी नांवां व रजत, सुवर्ण, हीरक अशा स्वरूपाचे त्यांचे मराठी प्रतिशब्द बरेच रूढ होत आहेत. ७०, ८०, ९० इत्यादि पुढचे दशवार्षिक वाढदिवस करण्याचे सुयोगच व्यक्तीच्या जीवनांत फारसे कधीं येत नसल्यानें त्यांचीं नांवांहि अद्याप निश्चित झालीं नसून अर्थात् रूढहि झालीं नाहींत. रजत, सुवर्ण, हीरक, माणिक, यांसारखीं नांवां आतांपर्यंत पुरेशीं पडलीं पण यापुढच्या दशवार्षिक वाढदिवसांचें मूल्यमापन करण्यासाठीं नवीन-नवीन रत्नें व धातु यांचीं नांवां शोधूनच काढावीं लागतील.

हे चारहि वाढदिवस महाराष्ट्रांत निरनिराळ्या ठिकाणीं साजरे होऊन त्यानिमित्त मोठमोठे समारंभ करण्यांत आले. हे समारंभ म्हणजे अण्णांचा जीवनमार्ग अनुसरणाऱ्या वाचक-वाटसरूला वाटेवर लागणाऱ्या शिवेच्या खुणा (land-marks) आहेत असें म्हटलें तरी चालेल. या सीमांना पांचल्यावर थोडेंसें थांबून आतांपर्यंत आक्रमिलेल्या मार्गाचें सिंहावलोकन करण्याची स्वाभाविकतःच इच्छा होते आणि म्हणूनच ह्या वाढदिवसांची व तन्निमित्त झालेल्या समारंभांची संक्षिप्त माहिती देण्याचें योजिलें आहे; ती वाचकांना मनोरंजक व उद्बोधकहि वाटेल अशी आशा आहे.

एकसष्टावा वाढदिवस (१९१८)

अण्णांचा ६१ वा वाढदिवस दिनांक १८ एप्रिल १९१८ या दिवशीं हिंण्याच्या आश्रमांत मोठ्या थाटानें साजरा झाला. हा काळपावेतो प्रस्तुत लेखकाचा व हिंण्याच्या संस्थेचा साक्षात् संबंध जडला नव्हता; पण अण्णांच्या कार्याबद्दल वाटणारा जिव्हाळा व कै. महादेव केशव तथा तात्या गाडगीळ यांचें निमंत्रण यांच्या योगानें हा समारंभ समक्ष पाहण्याचें भाग्य त्याला लाभलें. अहाहा! काय तो उल्हास, उत्साह व आनंद! संबंध वातावरण कसें चैतन्यमय झालें होतें. या उत्सवाप्रीत्यर्थ मुद्दाम उपास्थित झालेले अण्णांचे सर्व आसेष्ट, संस्थेचे आजन्म-

सेवक व सेविका, शिक्षक व शिक्षिका, विद्यार्थिनी, नोकर, चाकर, सर्वजण मोठ्या उत्साहाने व आनंदाने इकडे तिकडे वावरत होती. सकाळच्या पुण्यप्रहरांत मंगल सुरावर सामुदायिक प्रार्थना झाल्यानंतर विद्यार्थिनींनी व शिक्षकांनी उच्च स्वरांने अण्णांचा जयजयकार करीत एक प्रभातेफेरी काढली. मूळ झोपडीपासून सुरुवात करून त्या काळापर्यंत माळावर बांधल्या गेलेल्या सर्व इमारतीपुढे क्रमाक्रमाने उभे राहिल्यावर त्या त्या इमारतीची माहिती सांगण्यांत आली व अशा रीतीने मागील २० वर्षांच्या संस्थेच्या इतिहासाची उजळणी करण्यांत आली. ही प्रदक्षिणा पुरी झाल्यावर ८ च्या सुमारास आश्रमांतील विद्यार्थिनींनी अण्णांना मानपत्र अर्पण केले. विद्यार्थिनींची संख्या फारशी मोठी नसली तरी त्यांच्यांत संस्थेवरील प्रेम व आपलेपणा विशेष उत्कटपणे व्यक्त होत होता. याच प्रसंगी जुनागडचे प्रसिद्ध प्राध्यापक व रसिक विद्वान् महादेव मल्हार जोशी (प्रा. वा. म. जोशी यांचे ज्येष्ठ बंधु) यांचे स्फूर्तिदायक भाषण झाले. दुपारी भोजन-समारंभ आटोपल्यानंतर २-३ वाजता मुंबई व पुणे शहरांतील सर्व नागरिक स्त्रियांतर्फे अण्णांना मानपत्र देण्याचा समारंभ झाला. या वेळी अण्णांच्या कार्याच्या चहात्या, मुंबईच्या सुप्रसिद्ध डॉक्टर श्री. काशीबाई नवरंगे, यांनी अध्यक्षस्थान स्वीकारले होते. स्त्रियांची ती सार्धसुधी पण प्रेमादाराने ओथंबलेली भाषणे ऐकून अण्णांना गर्हिवरून आलेले दिसले. त्यांनी उत्तरादाखल चार शब्द सांगून व आभास मानून आपले भाषण संपविले. लगेच ४-३० वाजता त्या दिवसाच्या मुख्य कार्य-क्रमाला डॉ. सर भांडारकर यांच्या अध्यक्षतेखाली सुरुवात झाली. अण्णांचे सहकारी श्री. म. के. गाडगीळ, अण्णांचे गांवकरी सुप्रसिद्ध व्याकरणकार श्री. रा. भि. जोशी, प्रो. वै. का. राजवाडे, प्रो. गो. चि. भाटे, वगैरेंची अण्णांच्या गुणवर्णनपर भाषणे झाली. सर्व भाषणांतून व्यक्त झालेल्या प्रेम, आदर, कृतज्ञता, वगैरे सात्त्विक भावनांनी संबंध वातारण दरवळून गेले होते. मानपत्र व २३६९ रु. ४ आ. ची थैली अण्णांना अर्पण केल्यावर अध्यक्ष डॉ. भांडारकर यांचे भाषण झाले. त्यांनी वैदिक मंत्रांनी अण्णांना अभिष्ट चिंतिले. सरतेशेवटी अण्णांनी सर्वांचे आभार मानले व व्यक्तीवरच्या लोभाबरोबरच संस्थेवरचा लोभहि वाढवून तिच्या कार्याला लोकांनी जास्त मदत करावी असे मोठ्या कळवळ्याने सांगितले. प्रो. दिवेकरांनी सर्वांचे आभार मानल्यावर हा समारंभ संपला. ह्याच प्रसंगी संस्थेतील चित्रकलाशिक्षक श्री. बचुभाई मुलाणी यांनी अण्णांचे तैलचित्र काढले होते, त्याचे अध्यक्षानी अनावरण केले. ह्या समारंभाला ५०० वर निमंत्रित मंडळी गांवांतून आली होती. पण विशेष म्हणजे अण्णांचे सख्खे वडील बंधु श्री. भिकाजीपंत व चुलतबंधु श्री. गंगूनाना हे मुद्दाम मुरुडाहून ह्या समारंभासाठी आले होते. त्यांचे हे येणे सर्वांनाच विशेष कौतुकास्पद वाटले. रात्री विद्यार्थिनींचे कांहीं मनोरंजनपर कार्यक्रम झाल्यावर अण्णांचा हा ६१ वा वाढदिवस व पहिला दशवार्षिक महोत्सव समाप्त झाला. ह्या

समारंभाच्या निमित्ताने अण्णांच्या कार्याची उपयुक्तता व लोकप्रियता चांगलीच प्रत्ययास येऊन अण्णांना व त्यांच्या सहकाऱ्यांना अधिकच उमेद आली असली पाहिजे. देणग्यांच्या रूपाने आर्थिक मदत झाली ती निराळीच.

श्री. काशीनाथ रघुनाथ मित्र यांनी 'मासिक मनोरंजन'चा खास अंक या निमित्ताने काढला होता. त्यांत बंगलोरच्या समाजकार्यकर्त्या श्री. श्रीरंगम्मा, श्री. नटराजन्, रँगलर परांजपे वगैरेंचे गौरवपर लेख आले होते.

एकाहत्तरावा वाढदिवस (१९२८)

बुधवार ता. १८ एप्रिल १९२८ रोजी अण्णांचा ७१ वा वाढदिवस हिंगणें येथे साजरा करण्यांत आला. यापूर्वीच्या १० वर्षांत अण्णांच्या नुसत्या वयांतच भर पडली होती असें नाही, तर त्यांच्या कर्तृत्वांत व संस्थेच्या व्यापांत आणि लौकिकांतहि फार मोठी भर पडली होती. संस्थेवर लोभ करणाऱ्या व अण्णां-विषयी प्रेमादर वाटणाऱ्या कितीतरी स्त्रिया व माजी विद्यार्थिनी हिंगण्यास आदल्या दिवसापासून दाखल झाल्या होत्या. सूर्योदयावरोबर विद्यार्थिनी, शिक्षक, पाहुणे, या सर्वांनी मिळून 'आश्रमगीत' म्हटल्यावर अण्णांना अभिबंदन करून त्यांचे अभीष्टचिंतन केले. ह्यावेळची एक लहानशीच पण उल्लेखनीय गोष्ट म्हणजे अण्णांच्या हस्तें संस्थेंत काम करणाऱ्या सर्व गडीमाणसांना फेटे अगर टोप्या व मोलकरणींना खण देण्यांत आले. सर्वांच्या चेहऱ्यावर आनंदाचे व कृतज्ञतेचे हास्य दिसत होते. नंतर सर्वांनी मिळून अण्णांचे समवेत अल्पोपहार केला व सकाळचा कार्यक्रम संपला. लगेच ८-३० वाजतां पुणे नगरपालिकेने ह्या दिवसानिमित्त अण्णांना मानपत्र देण्याचे ठरविले होते त्या समारंभास अण्णा, सौ. बाया व आश्रमांतील इतर बरीच मंडळी तिकडे गेली. एकंदर समारंभ मोठ्या थाटाचा झाला. पुण्यांतील सर्व पक्षांतील, जातींतील व धंद्यांतील प्रमुख नागरिक मंडळी हजर होती. नगरपालिकेचे अध्यक्ष डॉ. नायडू यांनी मानपत्र अर्पण केले. त्यांत शेवटी म्हटले होते, "अण्णांसाहेब, या आपल्या अतुल कामगिरीबद्दल हे पुणे शहर आपले ऋणी आहे. आपली रहाणी साधी आहे, आपली विचारसरणी उच्च आहे व आपली करणी उच्चतम आहे. आपल्यासारखा नागरिक पुणे शहराला लाभला म्हणून आम्ही स्वतःला भाग्यवान् समजतो आणि म्हणूनच परमेश्वराने आपल्याला उदंड आयुष्य द्यावे, वर्षानुवर्ष आपला अधिक उत्कर्ष व्हावा व आपण सुरू केलेल्या संस्थांची दिवसेंदिवस जास्त भरभराट व्हावी अशी पुन्हां एकदां त्या परमेश्वराची प्रार्थना करून आम्ही आपल्या परवानगीने आपली रजा घेतो." "

मानपत्राला उत्तर देतांना अण्णा म्हणाले, "आजच्या आनंददायक प्रसंगी मला माझ्या आयुष्यांतील एका संस्मरणीय प्रसंगाची आठवण होत आहे. हिंगणें येथे आश्रम स्थापन केल्यावर माझ्या मातोश्री तो पाहण्याकरतां आल्या होत्या.

आश्रम पाहून माझ्या मातेचें अंतःकरण भरून आलें व तिनें मला शुभाशीर्वाद देऊन यश चिंतिलें. त्यावेळीं मला आनंदाचें भरतें आलें. अगदीं तसाच आनंद मला आजच्या प्रसंगीं वाटत आहे. पुण्यनगरी ही अनेक उपयुक्त संस्थांची जननी आहे. माझ्या मातेनें माझ्या कार्याचें कौतुक करून मला आशीर्वाद दिला. त्याप्रमाणेंच ज्या संस्थांचा मी प्रतिनिधी आहे त्यांचा गौरव मातेसमान असणाऱ्या पुण्यनगरीनें केला यापेक्षां आणखी प्रिय गोष्ट कोणती असणार? आपण सर्वजण स्त्री-शिक्षणप्रेमी आहांत हें जाणून आपणांपैकी प्रत्येकानें स्त्रीशिक्षणाकरितां शक्य ती मदत करावी अशी मी आपणांस विनंती करतो” नंतर कांहीं वर्षांपूर्वीं पुणे शहरांत प्राथमिक शिक्षण सक्तीचें करण्यासंबंधींचा प्रश्न उद्भवला असतां मोठ-मोठ्या नागरिकांमध्ये एक खडाजंगी वाद झाला होता. त्याला उद्देशून अण्णा म्हणाले, “एक वेळ मुलांचें शिक्षण मागें पडलें तरी चालेल, परंतु मुलींच्या शिक्षणाची योजना शक्य तितक्या लौकर अमलांत येणें जरूर आहे. एक वेळ मुलगा अशिक्षित राहिला तरी चालेल, परंतु मुलांचें शीलसंबर्धन करण्याकरतां मातेनें सुशिक्षित होणेंच इष्ट आहे. अशी स्थिति असल्यामुळे आपणां सर्वांस माझी अशी विनंती आहे, कीं मुलांना व मुलींना शिक्षण देण्याच्या कामीं आपण प्रयत्न करावेतच. परंतु द्रव्याच्या अभावीं दोन्ही गोष्टी शक्य नसतील तर मुलांच्या शिक्षणाचा प्रश्न मागें टाका परंतु स्त्रियांना सुशिक्षित करा.”

आदि, अंत व मधला आशय या सर्वच दृष्टीनें अण्णांचें हें भाषण किती कलात्मक झालें आहे! आईच्या आठवणीनें सुरुवात, नगरपालिकेला दिलेली आईची उपमा, एका महत्त्वाच्या प्रश्नाचा - जो अद्यापिहि सुटला बाहीं - उल्लेख करून त्या संबंधींचा दिलेला स्फुर्तिदायक संदेश या सर्व गोष्टींमुळे हें भाषण अत्यंत हृदयस्पर्शी झालें आहे. या शुभप्रसंगाच्या स्मरणार्थ नगरपालिकेनें लकडी (आतां संभाजी) पुलावरून एरंडवण्याकडे जाणाऱ्या रस्त्याला ‘कर्वे रोड’ असें नांव देण्याचें ठरविलें. ‘कर्वे रोड’ व ‘कर्म-मार्ग’ ह्या दोहोंतील सूक्ष्म व सूचक साम्य पाहून रसिक वाचकांना मोठी मजा वाटे.

अण्णा व इतर मंडळीं नगरपालिकेचा समारंभ संपवून परत आल्यावर मुद्दाम उभारलेल्या भव्य मंडपांत जेवणाचा समारंभ साजरा करण्यांत आला. दोन प्रहरीं समारंभाचे नियोजित अध्यक्ष, मुंबई इलाख्याचे त्या वेळचे दिवाण सर गोविंदराव प्रधान, लेडी रमाबाई यांचेसह तेथें येऊन दाखल झाले व समारंभाला सुरुवात झाली. सर्व मंडप स्त्री-पुरुष पाहुण्यांनीं गच्च भरून गेला होता. प्रथम विद्यार्थिनींचे मनोरंजनपर कार्यक्रम झाल्यावर लेडी रमाबाई यांनीं विद्यार्थिनींस वाक्षिसें दिलीं व सर गोविंदराव यांनीं त्यांस चार उपदेशाचे शब्द सांगितले. यानंतर वाढदिवसाच्या मुख्य कार्यक्रमास सुरुवात झाली. श्री. वारूबाई शेवडे यांनीं सत्कार समिततिकीं

अहवाल वाचल्यानंतर आश्रमाच्या व्यवस्थापक मंडळाचे अध्यक्ष श्री. बाबासाहेब कामत, पुण्याचे कलेक्टर मि. ट्यूडर ओवेन, रा. न. चिं. केळकर, सौ. यशोदाबाई भिडे, सौ. दुर्गाबाई गोखले, प्रो. राजवाडे, श्री. वाग्भट देशपांडे, कु. गोडूबाई केतकर, वगैरे मंडळींची अण्णांच्या गुणगौरवपर व अभिनंदनपर भाषणे झालीं. श्री. तात्यासाहेब केळकर आपल्या भाषणांत म्हणाले, “दि. व. गोडबोले हे गैरहजर असल्यामुळे त्यांच्या जागीं भाषण करण्याची मला आज्ञा झाली आहे; परंतु दि. व. गोडबोले आज येथें हजर असते तर बरें झालें: असतें. प्रो. कर्वे यांनीं भोगलेल्या आयुष्याबद्दल अभिनंदन आम्ही कमी वयाच्या माणसांनीं करावें हें रास्त आहे. परंतु या पुढें ‘दीर्घायु व्हा’ असा आशीर्वाद दि. व. गोडबोले यांच्या सारख्या वयोवृद्धांनींच देणें उचित आहे. स्त्री-शिक्षणासंबंधींचा पूर्वींचा पुण्याचा ग्रह पार बदलून टाकण्यास प्रो. कर्वे यांचीच कामगिरी कारणीभूत झाली. स्त्री-शिक्षणासारख्या सुरुवातीला अप्रिय वाटणाऱ्या कार्यास मदत मिळाली याचें श्रेय प्रो. कर्वे यांच्या व्यक्तिगुणांकडेच आहे. ठिकठिकाणीं जन्मास आलेलीं माणसें आपलींशीं मानून ही उपयुक्त संस्था चालविणाऱ्या दीर्घयोगी अण्णासाहेबांस परमेश्वर दीर्घायु करो, असें मी इच्छितों !

नामदार प्रधान आपल्या अध्यक्षीय भाषणांत अण्णांचें अभिनंदन करतांना म्हणाले, “स्त्रियांची सर्वांगीण उन्नति करण्याकरितां हिंदुस्थानांत कोणती व्यक्ति जास्त खटपट करते असें जर कोणीं मला विचारलें, तर मी गु. अण्णांचे कडे बोट दाखवीन. रंजल्या गांजलेल्या स्त्रियांना आपुलकीनें ज्यांनीं योग्य मार्ग दाखविला तेच खरे साधु असें मला वाटतें. कोणत्याहि प्रकारच्या हाल-अपेष्टांची पर्वा न करतां चिकाटीनें उच्च ध्येयावर दृष्टी ठेवून कार्य करणाऱ्या गुरुवर्यांना ईश्वर दीर्घायु करो ! ”

हीं सर्व भाषणे होईतों साडेसात वाजले, लोक अण्णांच्या भाषणासाठीं आतुर झाले. टाळ्यांच्या गजरांत अण्णांनीं सुरुवात केली. समारंभासाठीं इतक्या दूर आल्याबद्दल लोकांचे आभार मानून अण्णा म्हणाले, “सध्यां स्त्री-शिक्षणाचें पाऊल पुढें पडत आहे ही गोष्ट जरी खरी आहे, तरी तें याहिपेक्षां जास्त झपाट्यानें पुढें पडलें पाहिजे असें माझे ठाम मत आहे. हल्लींच्या प्रगतीनें माझे समाधान होत नाहीं. जपानकडे पाहिले असतां असें दिसून येतें कीं, तेथें शेंकडा नव्याणव मुलें शिक्षण घेत असलीं तर शिक्षण घेणाऱ्या मुलींची संख्याहि शेंकडा नव्याणव अशीच आहे; पण आपल्याकडे मात्र शिक्षण घेणाऱ्या मुलांमुलींचें प्रमाण ८३:१ असें आहे. ही स्थिति शोचनीय नव्हे काय ? इतर राष्ट्रांच्या बरोबरीचा दर्जा हिंदुस्थानास प्राप्त व्हावा अशी जर आपली इच्छा असेल, तर स्त्रियांना शिक्षण देण्याच्या कामीं आपण अविश्वांत श्रम घेणें इष्ट आहे. जर स्त्री-शिक्षणाचा प्रसार न होईल तर हिंदुस्थानची उन्नति घडून येणें शक्य नाहीं, असें भविष्य कलकत्ता युनिव्हर्सिटीच्या कमिशननें वर्तविलें आहे, तें अगदीं खरें आहे. तेव्हां माझी आपणां

सर्वास अशी विनंती आहे की, आपण स्त्री-शिक्षणाच्या कार्यास शक्य ती मदत करावी. ”

नंतर आलेल्या सर्व पाहुणे मंडळीस अल्पोपहार देण्यांत आला. या वेळेस शिकस्तीचे प्रयत्न करूनहि पाहुणे मंडळीची व्यवस्था नीटशी ठेवतां आली नाही. आलेल्या मंडळींनीं मात्र प्रसंग ओळखून आपलेपणानें आश्रमास संभाळून घेतलें. याला कारण त्यांना संस्थेबद्दल वाटत असलेलें प्रेम हेंच होय.

या प्रसंगीं हिंणें येथील विद्यार्थिनींनीं कलाकौशल्याचें एक सुंदर प्रदर्शन भरविलें होतें. पण मुख्य समारंभ संपण्यास अतिशय उशीर झाल्यामुळें पाहुण्यांना तें धडपणें पाहतां आलें नाहीं.

या ७१ व्या वाढदिवसाचें चिरस्थायी स्मारक म्हणून ‘कर्वे जुबिली फंड’ नांवाचा एक फंड काढण्यांत आला. त्या वेळेचे गव्हर्नर सर लेस्ली विल्सन यांनीं स्वतःच त्यांत पुढाकार घेतल्यामुळें फंडाला चांगली चालना मिळाली. निरनिराळ्या संस्थानाधिपतींनीं, दरबारांनीं, उदार धनिकांनीं व कृतज्ञ विद्यार्थिनींनीं चांगली मदत केल्यामुळें फंडाची रक्कम १६००० रु. पर्यंत गेली. या फंडाच्या व्याजांतून पांच कायम शिष्यवृत्ति ठेवण्यांत आल्या. स्वतंत्र व स्वतः कमावत्या व्यक्तींनीं या फंडास देणग्या पाठविल्या हें तर ठीकच झालें, पण बडोदे, भावनगर वगैरेसारख्या दूरदूरच्या शाळांतील विद्यार्थिनींनीं जमाविलेले रुपये ३३०, व त्या वेळीं लंडन येथें शिकत असलेल्या सौ. गंगूबाई पटवर्धन यांनीं तेथें जमाविलेले १६ पौंड अशा देणग्या आल्या हें विशेष होय.

याच दिवसाची आणखी एक आठवण म्हणून अण्णांच्या ‘आत्मवृत्ता’ची दुसरी वाढवलेली आवृत्ति व श्री. पार्वतीबाई आठवले यांचें ‘माझी कहाणी’ अशीं दोन पुस्तके प्रसिद्ध करण्यांत आलीं. व्यक्तीप्रमाणेंच केंसरी, ज्ञानप्रकाश इत्यादि वृत्त-पत्रीय संस्थांनींहि हा समारंभ साजरा करण्याकरितां शक्य ती मदत केली. जाहिराती, अहवाल, संपादकीय अग्रलेख वगैरे वेळोवेळीं प्रसिद्ध झालींच, पण त्याशिवाय मोठमोठ्या नामांकित लेखक-लेखिकांकडून अण्णा व त्यांच्या संस्था यांसंबंधीं लेख व कविता लिहून घेऊन तींहि प्रसिद्ध करण्यांत आलीं. अशा लेखांपैकी व काव्यांपैकी प्रत्येकाचा एखादा दुसरा मासला येथें दिल्यावांचून राहवत नाहीं. बनारसचे प्रोफेसर न. ना. गोडबोले, ‘प्रो. धोंडो केशव कर्वे’ या आपल्या लेखांत लिहितात :— “ॲरिस्टॉटलनं एके ठिकाणीं म्हटलें आहे की, शाब्दिक विवाद किंवा बौद्धिक उपपत्ति यांच्या आधारावर समाजघटना होत नाहीं. समाज चालण्यास संस्थाच उत्पन्न केल्या पाहिजेत. नवीन संस्था उत्पन्न करणें व त्या यशस्वी रीतीनें चालवून दाखविणें हें काम अतिशय विकट आहे. व तें साध्य होण्यास मनुष्याचे अंगीं अनेक नैतिक गुणांचा समुच्चय असावा लागतो. दीर्घयोग, स्वतःच्या कल्पनांत

पूर्ण विश्वास, रचनाकौशल्य व जनतेर्शीं प्रेमानें वागण्याची हातोटी हे गुण चालकांत असल्याशिवाय कोणतीहि संस्था स्थिर होणार नाही. अशा तऱ्हेच्या संस्थापकांमध्ये प्रो. कर्वे यांची गणना केली पाहिजे. ”

तसेंच प्रसिद्ध प्रासादिक कवि कै. मुकुंदशास्त्री मिरजकर यांनीं अण्णांच्या ७१ व्या वाढदिवसानिमित्त 'कर्वे-गुण गौरव' नांवाचा ७१ आर्यांचा सुगंधी व सुंदर गुच्छ गुंफला आहे. त्यांतील पांच सात आर्यांचा रस विशेष सेवन करण्यासारखा आहे.

“ स्वीकृत कार्यामध्ये रमला, गमला न पावला मरण ।

तोचि खरा वीर म्हणा येती सद्युण अनेक त्या शरण ॥ १ ॥

ईश्वरचंद्र क्रांती बंगप्रांतांत होय जी करिता ।

झाला तीच करोनि अण्णा कर्वे स्त्रियांस उद्धरितां ॥ २ ॥

कर्तव्य हाचि ईश्वर गणुनी त्याची दृढा धरी कास ।

आस न धनादिकांची ठेवी, प्रभुचा जयापरी दास ॥ ३ ॥

करिती जन पुष्कळही अबलोत्ताति हा परी असामान्य ।

प्रकटी सद्युण यास्तव झाला जगतास आजला मान्य ॥ ४ ॥

वदती लोक 'सुधारक' मी परि यांतें 'महर्षि' मानीन ।

आंतुनि बाहेरूनहि निर्मळ म्हणुनि कसा न वानीन ? ॥ ५ ॥

विनती सूजां आतां साहाय्य करा तया अनेकपरी ।

विश्वांत विश्वविद्यालय हो याचें यशस्वि याउपरी ॥ ६ ॥

वर्षे सत्तर तेवीं सत्तर तुजला समर्पिल्या आर्या ।

ईशरूपेनें लाभो शतबर्षोत्सव पुढें तुला आर्या ॥ ७ ॥

या वाढदिवसाच्या आदल्या दिवशीं कवि 'गिरीश' यांनीं पुढील मधुर भावगीत ज्ञानप्रकाशमध्ये प्रसिद्ध केले.

अनाथबालिकाश्रमांतील आरंभींची खोली

मन किती बघुनि तुज कौतुकतें । अभिमानें हृदया ये भरतें ॥ १ ॥

सिंधु नदीची बघुनि भव्यता । जलविस्तारीं मधुर दिव्यता ॥

अवलोकाया उगम रम्यता । दृष्टि झणी मागें फिरते ॥ १ ॥

किती पसरलीं किरणें शीतल । वृक्षलतांना करुनी निर्मळ ॥

जींतुन आली परि ती कोमल । तीस पहाया मन वळतें ॥ २ ॥

भक्तिरसाची जणु अधिराणी । दूर पसरली अंभंगवाणी ॥

जींतुन वीणा ती निजनयनीं । पहावया मन उत्सुकतें ॥ ३ ॥

कार्यभव्यता तुज भंवतीची । पाहुनि उठती हृदयीं वीची ॥

सहातुभूती सादर मनिंची । पहावया तुज आतुरतें ॥ ४ ॥

२. यूरोपच्या प्रवासाचें प्रस्थान

महिलाविद्यापीठाची स्थापना केल्यानंतर पुढे सुमारे बारा वर्षे म्हणजे १९२८ पर्यंत अण्णांनी भारतांतील बहुतेक सर्व प्रांतांत संचार करून विद्यापीठा-संबंधी लोकमत जागृत केलें, व हजारों रुपयांची मदत मिळविली. बंगाल, बिहार, ओरिसा, पंजाब अशा चार-पांच प्रांतांत ते फारसे गेले नाहींत. हे प्रांत अण्णांनी आपल्या दौऱ्यांतून कां वगळले हें नीटसे समजत नाहीं. कदाचित् तेथे खर्चाच्या मानानें उत्पन्न फारसें होणार नाहीं, कदाचित् मराठी व इंग्रजी भाषा तेथील सर्वसामान्य जनतेला फार कळणार नाहींत, व मग प्रचाराचें काम फारसें होणार नाहीं, असेही अण्णांना वाटलें असावें. तेव्हां आतां स्वस्थानी बसूनच विद्यापीठाचें होईल तितकें मार्गदर्शन करावें, नाहींतर पुन्हां त्याच त्याच प्रांतांत प्रवास करून जास्त जास्त मदत मिळवावें रहावें येवढे दोनच मार्ग अण्णांपुढे उरले. पण त्यांना यांपैकीं कोणताच मार्ग पसंत पडला नाहीं. आणि हें त्यांच्या स्वभावाला पूर्णपणें साजेसें असेंच होतें. कोणतेंहि एकादें कार्य सुरू करून ते योग्य प्रकारें मार्गावर लावल्यानंतर अण्णा तेथेंच घोटाळत व घुटमळत राहात नाहींत. त्यांचें मन आणखी पुढच्या एकाया नवीन कार्याकडे वळतें. अण्णा जुन्या जीवनाचे किंवा जुन्या श्रद्धांचे जितके निष्ठवंत उपासक आहेत, तितकेच ते नवीन जीवनाचे व नवीन श्रद्धांचे भाविक भरू आहेत. आणि या दोन प्रवृत्तींचा खेळ त्यांच्या संबंध जीवनावर चाललेला आपल्याला पहावयास सांपडतो.

भारतांत विद्यापीठासंबंधी जितकें करावयाचें तितकें करून झालें आहे, पुढें काय करावयाचें हा प्रश्न पुढें उभा राहतो न राहतो तोंच फारा दिवसांची अपूर्त इच्छा पूर्त करण्याची कल्पना अण्णांना सुचली. या कल्पनेला त्यांचे निकटचे सहकारी व महिलाविद्यापीठाचे कार्यवाह (रजिस्ट्रार) प्रा. ना. म. आठवले यांचा व इतर सहकाऱ्यांचा पाठिंबा मिळाल्याबरोबर ते त्या मार्गाला लागले. भारताबाहेरच्या इतर खंडांतील मोठमोठ्या देशांत जाऊन विद्यापीठासंबंधीचें प्रचारकार्य व अर्थप्राप्ति यांबाबत तेथें कांहीं जमतें का हें पहावें ही ती कल्पना होय. कल्पना ठीक होती, पण ती प्रत्यक्ष अंमलांत कशी आणावयाची? पहिली अडचण म्हणजे या वेळीं अण्णांची सत्तरावी उलटली होती. १९१४ सालीं अण्णा डेक्कन एज्युकेशन सोसायटींतून निवृत्त झाले त्याच वेळीं त्यांचीं छप्पन्न वर्षे पुरीं झालीं होती. आणि सरकारी नियमाप्रमाणें व जनरहादीप्रमाणें पाहतां अण्णांनीं पेन्शन घेऊन 'हरि हरि' म्हणत स्वस्थ बसावयाचें, किंवा फार तर इतर पेन्शनरां-प्रमाणें मनाच्या समाधानाकरितां थोडेसें सार्वजनिक कृत्य करण्याचें मनांत आणलें असतें तर तें एकंदर परिपाठाला धरूनच झालें असतें. वमाचीं साठी उलटली तेव्हां

त्यांच्या कांहीं हितचिंतकांनीं अण्णांनीं आतां स्वतःच्या प्रकृतिकडे पहावें, यापुढें कसलेंहि सार्वजनिक कार्य करूं नये असें प्रेमळपणें सुचविलेंहि. पण तें न मानून सत्तरावें वर्ष लागलें तरी अण्णा पूर्वींच्याच उमेदीनें आपला सर्व कार्यसंभार वाहत होते. साठ्याच्या वेळीं निवृत्त होण्याबद्दल मित्रांनीं जो आग्रह केला होता त्यांत आतां अधिकच भर पडली; आणि आतां म्हातारण्यांनीं परदेशगमनाचा हा विचार (विचार कसला? अविचारच तो!) अण्णांनीं सोडावा असें बहुतेकांचें म्हणणें पडलें. पण तृषितांना पाजाव्याच्या पाण्याचा घडा अद्याप पुरा भरला नव्हता ना. नियत कार्य अर्धवट सोडून कसें चालेल?

वयाचें एक असो; पण पैशाचें काय? परंतु अण्णांनीं आपल्या चिकाटीनें व श्री. आठवले यांच्या मध्यस्थीनें महिलाविद्यापीठाच्या चालकांचीं मनें अनुकूल करून घेऊन प्रवासाकरितां म्हणून पांच हजार रुपयांची रक्कम मंजूर करून घेतली आणि ही आर्थिक अडचण दूर केली. आजपर्यंतचा सर्व प्रवास अण्णांनीं एकट्यानेच केला होता; पण मनांत योजलेला हा पुढचा प्रवास कोणालाहि बरोबर न घेतां एकट्यानें करणें इष्ट नव्हतें — शक्यहि नव्हतें. बरोबर कोणाला घेणार? पण हीहि अडचण सोईस्कर रीत्या दूर झाली. अण्णांचें सर्वांत धाकटे चिरंजीव श्री. भास्करराव हे त्याच सुमारास लीड्मच्या विश्वविद्यालयामध्ये एम्. एड्. च्या पदवीकरितां अभ्यास करीत होते. ते थोड्याच दिवसांत आपला अभ्यास पुरा करून मोकळे होणार होते. नंतर त्यांची मदत युरोपच्या प्रवासांत होण्यासारखी होती. त्याच वेळीं अनाथ-बालिकाश्रम संस्थेचे एक आजन्मसेवक व अण्णांचे एक निष्ठावंत अनुयायी प्रा. हरिभाऊ दिवेकर हे पॅरिसमध्ये डॉक्टरेटच्या पदवीकरितां संशोधनकार्य करीत होते, व अण्णांच्या सूनबाई सौ. इरावतीबाई कर्वे या जर्मनीत बर्लिनमध्ये डॉक्टरेटकरितां प्रबंध लिहित होत्या. शिवाय डॉ. अप्पासाहेब परांजपे हे याच वेळीं लंडनमधील इंडिया कौन्सिलचे सभासद असून त्यांचेहि वास्तव्य तेथेंच होतें. अशी सर्व घरची मंडळी युरोपांत ठिकठिकाणीं पसरली असल्यामुळें तेथें अण्णांना फारसें जड जाणार नव्हतें. नाही म्हणावयास इंग्लंडला पंचेपर्यंतचा पंधरा दिवसांचा समुद्रांतला प्रवास त्यांना एकट्यालाच करावा लागणार होता. पण तीहि अडचण अनायासें दूर झाली.

त्याचें असें झालें कीं, अनाथबालिकाश्रमाच्या एक आजन्म सेविका श्री. कमळाबाई देशपांडे यांना प्रकृतिस्वास्थ्यासाठीं त्यांच्या वडिलांनीं — श्री. तात्यासाहेब केळकर यांनीं — अण्णांबरोबर परदेशीं पाठविण्याचें ठरविलें; व अशा रीतीनें बोटीवरील सोबतीचाहि प्रश्न मिटला. सर्व अडचणी आपोआपच नाहीशा झाल्यावर अण्णांनीं आपल्या प्रवासाचें प्रस्थान ठेवलें. श्री. कमळाबाई या पुढें कांहीं दिवस अण्णांबरोबर होत्या. पॅरिस, लंडन वगैरे ठिकाणच्या वास्तव्यांत प्रकृतीला बरें

वाटल्यानंतर मात्र त्या झेकोस्लोव्हेकिया देशातील प्राग युनिव्हर्सिटींत प्राध्यापक विदनिर्त्त या आंतरराष्ट्रीय कीर्तीच्या गुरूंचे हाताखाली पी. एच्.डी. चा अभ्यास करण्यासाठी गेल्या.

अण्णांनीं यापूर्वी हिंदुस्थानांत जो प्रवास केला होता, तो इतर वयातीत माणसांप्रमाणें यात्रा करण्याच्या धार्मिक भावनेनें केला नव्हता; किंवा निसर्गरम्य स्थळें पाहण्याच्या रसिकाच्या सौंदर्यभावनेनें अथवा शौकानें केला नव्हता; किंवा निरनिराळ्या देशांतील लोकांच्या सामाजिक चालीरीतींचा प्रत्यक्ष अभ्यास करण्याच्या शास्त्रीय व संशोधकीय दृष्टीनेंही केला नव्हता. अनाथबालिकाश्रमाच्या किंवा महिला-विद्यापीठाच्या कार्याचा प्रचार करणें व आर्थिक मदत मिळविणें एवढा एकच हेतु आजपर्यंतच्या प्रवासामार्गे होता. आतांच्या प्रवासाचे वेळींही तो हेतु होताच; पण त्याशिवाय आणखी एक कार्य साधण्याची त्यांची इच्छा होती. प्रा. माधवराव परांजपे यांनीं सुचविल्याप्रमाणें जिनीव्हा व एलिसनोर येथें भरणारे शैक्षणिक मेळावे पाहणें हें तें कार्य होय.

संबंध प्रवासांत अण्णांचे किती दिवस कोणत्या गांवीं गेले हें समजावें म्हणून त्यांनीं एक तक्ता आपल्या संक्षिप्त आत्मवृत्तांत घातला आहे. तो शेवटीं परिशिष्टांत दिला आहे. या तक्त्यावरून त्यांचा प्रवास किती गर्दीचा होत होता याची कल्पना येईल. प्रवासाचें सामान्य वृत्त अण्णांनीं आपल्या आलेष्टांना व आश्रमीय मंडळींना उद्देशून वेळोवेळीं लिहिलेल्या पत्रांतून दिलें आहे. यांतल कांहीं पुढें किलोस्कर मासिकांतहि प्रसिद्ध झाली आहेत. याच पत्रांचा सारांश सुसूत्रपणें अण्णांच्या संक्षिप्त आत्मवृत्तांतहि आला आहे. पुढच्या प्रकरणांतून दिलेला प्रवासासंबंधींचा बहुतेक मजकूर त्यांतूनच घेतला आहे. पत्रांतील वर्णनें सुरू करण्यापूर्वीं अण्णा वाचकांना एक प्रांजळ इषारा देतात. ते लिहितात, “मला व्यक्तिशः आलेल्या अनुभवांवरून व इतर मंडळींशीं केलेल्या संभाषणावरून माझे झालेले ग्रह यांचा समावेश साहजिकच या पत्रांत होईल. त्यांत अपुऱ्या माहितीमुळे, किंवा संकुचित निरीक्षणामुळे कांहीं किरकोळ चुका असण्याचा संभव आहे हें वाचकांनीं लक्षांत ठेवलें पाहिजे.

३. यूरोपचा प्रवास

१६ मार्च १९२९रोजी अण्णा रावळपिंडी बोटीनें श्री. कमळाबाई बांसह मुंबईहून इंग्लंडला जाण्यास निघाले. हैद्राबादचे सुप्रसिद्ध नागरिक न्या. मू. केशवराव नाईक हेहि याच बोटीवर होते. आगबोट मुळींच लागत नसे. त्यामुळे व खाणें पिणेंहि भरपूर असल्यामुळे अण्णांना या सफरीचा बिलकूल बास झाला

नाहीं. दिवसांतून पांच-सहा वेळां खाणें मिळ्ते. सकाळीं शौचमुखमार्जन झाल्यानंतर चहाबरोबर बिस्किटे व एकादें संत्रें अथवा दोन लहान केळीं; ९ वाजतां ब्रेकफस्ट, १ वाजतां लंच, ४ वाजतां चहा, ७ वाजतां डिनर म्हणजे भरपूर जेवण. शिवाय रात्री दहा वाजतां कॉफी, इतकें सर्व असतां खाण्याचे हाल कसे होणार? जें सुख त्यांना खाण्यापिण्यासंबंधी झालें तेंच राहण्यासंबंधीहि झालें. त्यांच्या खोलींत एकंदर तीन प्रवाशांची सोय होती. पण एक जण मुळींच न आल्यामुळें व ४-५ दिवसांनीं दुसरा उतरून गेल्यामुळें बाकीचे ७-८ दिवस सबंध खोली अण्णांनाच वापरावयास मिळाली. त्यामुळें अण्णांची हिंडण्याची सोयहि उत्तम झाली. कारण डेकवर कधी थंडी, वारा, पाऊस वगैरे असल्यास तें या खोलीचा मनसोक उपयोग करून घेत असत. अण्णा, कमळाबाई, नामदार केशवराव व आणखी एक धारवाडचे लिंगायत वकील कुलकर्णी हीं चौघे मिळून एका टेबलाची भरती होत असल्यानें एकादा परकी माणूस आल्यानें जेवतां-खातांना जो संकोच व औपचारिकपणा वाटतो तोहि वाटण्याचें कारण नव्हतें. सर्वजण हातांनीं, काट्याचमच्यांचा उपयोग न करतां, हंसत-खेळत व मराठीत गप्पागोष्टी करित जेवत असत. शेवटले कांहीं दिवस ही मंडळी केशवरावांच्या पत्यांनीं खेळतहि असत.

हीं सर्व सुखसाधनें असतांनाहि अण्णा पूर्णपणें सुखी नसत. संस्थेचें काम होत नाही हा विचार त्यांच्या आंतरमनांत बोचत असे. ते आपल्या पाहिल्याच पत्रांत म्हणतात :- “पार्वतीबाईसारखें किंवा बायासारखें मला धैर्य असतें तर आगबोटीवरहि थोडें वर्गणीचें काम झालें असतें. पण माझ्या भिडस्त स्वभावामुळें मीं कोणा-जवळ तोंड उघडलें नाहीं व कोणापुढें तोंड वेंगाडलें नाहीं. पुढें तरी या कामांत माझी बहुधा फजीतीच होईल असें वाटतें. तें कसेहि झालें तरी प्रकृति चांगली राहिली तर ऑगस्ट अखेरपर्यंतचे दिवस यूरोपांत काढावयाचे एवढें मात्र योजिलें आहे.” वाटेंत एडन व पोर्ट सेड हीं बंदरें लागल्याबरोबर तीं शहरें घाहण्यासाठीं बाकीची मंडळी किनाऱ्यावर गेली. अण्णा मात्र डेकवरूनच पाहत होते. ते लिहितात, “मी माझ्या एकमार्गी स्वभावामुळें थोडासा खर्च होईल तो वांचविण्यासाठीं गेलों नाहीं. आगबोट शहरापासून जवळच उभी होती. तींतूनच मोठमोठ्या इमारती, रस्ते वगैरे दिसत होते. तेवढेच मीं पाहिले व समाधान मानून घेतलें. मी खाण्याच्या व कपड्या-लत्यांच्या बाबतींत काटकसर करणार नाहीं. पण इतर खर्च शक्य तोंवर कमी करण्याचें ठरविलें आहे.” या प्रवासाच्या शेवटीं शेवटीं बाकीच्या मंडळींना थोडासा त्रास झालेला दिसतो. तो अण्णांना मात्र कांहींहि झाला नाहीं; आणि याच्या आनंदांत ते किंचित् विनोदानें लिहितात, “आगबोट न लागण्याच्या कामांत व एरवीं हिंडण्याफिरण्याच्या तरतरीत व दर जेवणास हजर राहून थोडें तरी खाण्याच्या कामांत आमच्या मंडळींत माझा नंबर पाहिला लागला.”

आगबोटितून उतरल्यापासून तिकडील कोणीतरी माहितगार मनुष्य स्वतःबरोबर असावे अशी व्यवस्था अण्णांनी अगोदरपासूनच करून ठेवली होती. ते फ्रान्स-मधील मार्सेल्स बंदरावर उतरून पॅरिसमार्गे लंडनला गेले. अण्णांना मार्सेल्सला उतरून घेण्याकरितां प्रो. दिवेकर याघयाचे होते. पण बोट ठरलेल्या वेळापूर्वी खूपच आधी पोचल्यामुळे दिवेकरांची व अण्णांची चुकामूक झाली. अर्थात्, धांवपळ, धांवाधांव, धांदल जे कांहीं व्हावयाचें तें सर्व होऊन अण्णांना पुढच्या प्रवासाची धास्तीहि वाटू लागली असली पाहिजे. पण सर्व थोडक्यांतच निभावून अण्णा दिवेकरांच्या मदतीनें कमलाबाईंसह लंडनला सुखरूप पोचले.

पहिले साडेतीन महिने लंडन हें अण्णांचें मुख्य ठिकाण बनलें. दोन-तीन आठवडे बाहेरगांवीं फिरून लंडनमध्ये ८-१० दिवस रहावे, व पुन्हां कोठेंतरी जावे असें चाललें होतें. या रीतीनें इंग्लंडमधील ८-१० शहरें, फ्रान्समधील पॅरिस, आयर्लंडमधील डब्लिन व स्कॉटलंडमधील ग्लास्गो आणि एडिंबरो या ठिकाणचें काम आटोपलें.

इंग्लंडमध्ये विशेषतः लंडनमध्ये पाहण्यासारख्या कितितरी गोष्टी आहेत; आणि परदेशाचे प्रवासी त्या पाहिल्यावांचून परत जात नाहीत. पण अण्णांनी त्यांतल्या फारच थोड्या पाहिल्या. आपल्या संस्थांच्या कार्याच्या प्रचारार्थ कांहीं संस्थांत जावयाचें, आयत्या वेळेला कांहीं सभा भरवावयाच्या, जी कांहीं मूठभर मंडळी जमतील त्यांस इंग्रजीतून तोंडी, व कधीं मॅजिकलॅटर्नच्या साह्यानें, १५-२० मिनिटें आपल्या कार्याची माहिती यावयाची व शेवटीं कोणाकडून झोळी (टोपी) फिरवावयाची, व जी कांहीं थोडी-फार (थोडीच!) मदत मिळेल तिच्यावर समाधान मानून पुढील मार्गाला लागावयाचें, ही अण्णांची नेहमीची पद्धति. मोठ्या व प्रसिद्ध वर्तमानपत्रांच्या चालकांना भेटावयाचें, त्यांची मिनतवारी करून त्यांत आपले फोटो व माहिती प्रसिद्ध करवावयाची, बातमीदारांच्या सभा भरवून चहा-बरोबरच आपल्या मुलाखती देऊन, आपली व आपल्या कार्याची टिमकी अगाऊच वाजवावयाची, ही जी अलिकडील पंधरावी विद्या तिला अण्णा अद्याप तरी अगदीं नवखे होते; आणि खरें म्हणजे ते त्यांच्या स्वभावांतच नव्हते. सिनेमा, नाटकें, खेळाचे सामने, कलाकुसरीचीं प्रदर्शनें, पोहणे, बल्हविणे वगैरेंसारख्या शर्यती, ऐतिहासिक स्थळे, संग्रहालये, वाचनालये, नैसर्गिक सौंदर्याचीं ठिकाणे इत्यादिसारखें फारसें कांहीं अण्णांनीं पाहिलें नाहीं. मुख्य कार्य करतां-करतां एखादी गोष्ट सहजासहजी, सोयीनें व स्वल्पांत पाहतां आली तर - किंवा कोणी फारच आग्रह केला तर त्याचें मन मोडूं नये म्हणून - पहावयाची ही अण्णांची नेहमीची रीति. यामुळे एवढा मोठा प्रवास करूनहि ज्ञानाची विविधता, दृष्टीची व्यापकता, अभिरूचीचें वैचित्र्य वगैरे जे गुण देशातून केल्यानें प्रवाश्यांत येतात ते अण्णांमध्ये

नवीन येऊन त्यांच्या मूळच्या ज्ञानांत, अभिरुचींत, आवडी-निवडीत वगैरेंत फारशी भर पडल्याचें दिसत नाहीं. स्वतःला जन्मभर शिक्षणाला व समाजकार्याला वाहून घेतल्यामुळें व त्यांकरितांच हा प्रवास असल्यामुळें अण्णांनीं कांहीं शैक्षणिक व सामाजिक संस्था पाहिल्या, व दोन आंतरराष्ट्रीय शैक्षणिक संमेलनांनाहि ते हजर राहिले. पण तें सुद्धां मुख्यतः स्वतःच्या कार्याच्या प्रचारापुरतेंच. नवीन नवीन शैक्षणिक प्रश्न, नवीन-नवीन पद्धति-प्रकार वगैरें पाहून त्याप्रमाणें आपल्या शैक्षणिक कल्पनांत व कार्यांत कांहीं कमी जास्त करण्याकरितां म्हणून नव्हे.

अण्णांच्यामधला दोष दाखवावयाचा म्हणून या गोष्टीचा उल्लेख केला, असें नाहीं. किंबहुना हा दोष दोषहि नसून तो त्यांच्यांतील एकमार्गीपणाच्या गुणाच्या अतिरेकांतून जन्माला आला आहे हें आपण जाणलें पाहिजे. कोणत्याहि गुणाचा अतिरेक म्हणजेच दोष हें अरिस्टॉटलचें म्हणणें पुष्कळसें खरें आहे. अंगीकृत कार्याच्या मुख्य मार्गावर कोठेंहि फांटे फुटूं द्यावयाचे नाहींत, मार्गावरील इतर अमिषांना भुलावयाचें नाहीं, त्यांकरितां जास्त शक्ति, पैसा व वेळ खर्ची घालावयाचीं नाहींत, ही अण्णांची वृत्ति असल्यामुळें तिच्या पोटी उत्पन्न झालेला दोष फालिताकडे पाहतां शेवटीं गुणरूपच ठरतो.

ता. १५ मे १९२९ रोजी श्री. भास्करराव आपला लीड्स्चा मुकाम संपवून अण्णांना लंडन येथें येऊन मिळाले व त्यांनीं अण्णांचा 'चारज' घेतला. खुद्द ब्रिटनमध्ये लंडन, ऑक्सफर्ड, केंब्रिज, मॅचेस्टर, लिब्ररपूल, डब्लिन, ग्लासगो, एडिंबरो, लीड्स्, बर्मिंगहॅम् वगैरे १०-१२ शहरांना अण्णांनीं भेटी दिल्या. या सर्व ठिकाणीं मिळून ३०-३५ व्याख्यानं देऊन आपल्या कार्याचा प्रचार केला व थोडीशी मदत मिळविली. प्रत्येक ठिकाणीं जमलेल्या श्रोत्यांची अद्मासें संख्या अण्णांनीं दिली आहे, ती पाहतां सर्व ठिकाणच्या श्रोत्यांची एकंदर संख्या दोन हजारांवर गेलेली दिसत नाहीं. सामान्यपणें अशा तऱ्हेच्या सर्भासंबंधीं सर्वकडे अनुभव सारखाच दिसतो. ऑक्सफर्ड, केंब्रिज, लीड्स् येथील नामकित व ज्येष्ठ विद्यापीठांना अण्णांनीं भेटी दिल्या व लार्ड फिशर (हे हिंदुस्थानांतील एका शैक्षणिक कमिशनचे सभासद होते) लॉर्ड सॅडलर (हे कलकत्ता युनिव्हर्सिटी कमिशनकडे अध्यक्ष होते) वगैरेसारख्या प्रसिद्ध शिक्षणतज्ज्ञांच्या गांठी घेऊन आपल्या कार्याला त्यांची सहानुभूति मिळविली. शिक्षणाचें माध्यम आरंभापासून अखेरपर्यंत मातृभाषा हेंच असलें पाहिजे असा अण्णांचा आग्रह असून आपल्या विद्यापीठाचें तें एक वैशिष्ट्य आहे असें ते अभिमानानें सांगतात. आणि म्हणून डब्लिन येथें आयरिश भाषेच्या पुनरुज्जीवनाचे चाललेले प्रयत्न पाहून त्यांना अतिशय आनंद झाला. यासंबंधीं ते एका पत्रांत लिहितात, "आयर्लंड तीनशें वर्षे ब्रिटिश अंमलाखाली असल्यामुळें इंग्रजी भाषेचेंच चांगलें प्रस्थ माजलें, व घरीदारी तीच भाषा होऊन बहुतेक

जगप्रवासास निघतांना (१६ मार्च १९२९)

एंग्लिसनोर शिक्षण संमेलनांत

श्री. भा. धों. कर्वे डॉ. कर्वे

श्री. इनामदार सौ. कमलादेवी चटोपाध्याय

डॉ. आइन्स्टाइन

डॉ. कर्वे

(बर्लिनमधील भेट - १९२९)

जपान विमेन्स युनिव्हर्सिटीस भेट

(जानेवारी १९३०)

आयरिश लोक आपली मातृभाषा विसरून गेले, व जिकडे तिकडे इंग्रजी भाषेचें साम्राज्य झालें. देशाचें नांव आयर्लंड, पण लोकांची भाषा इंग्रजी असें विकृत स्वरूप या राष्ट्राला आलें. आयर्लंडला स्वातंत्र्य मिळाल्याबरोबर ही स्थिति बऱ्याच लोकांना असह्य वाटूं लागली. आयर्लंडांत परस्परविरोधी दोन राजकीय पक्ष आहेत. पण या दोन्ही पक्षांचें या बाबतींत एकमत आहे. पंचवीस तीस वर्षांत घोघर आयरिश भाषेंत सर्व व्यवहार चालावेत, व मुलांना आयांच्या दुधाबरोबर आयरिश भाषेचें शिक्षण मिळावें अशा महत्त्वाकांक्षेनें आयरिश भाषेच्या प्रचाराची खटपट चालली आहे. प्राथमिक शाळांसाठीं जे शिक्षक तयार करावयाचे त्यांचीं मोठाल्या शहरांतील कॉलेजें जेथें आयरिश भाषा बोलतात त्या भागांत न्यावी असा विचार चालला आहे. हेतु हा कीं, शिक्षकांचा आयरिश भाषेशीं विशेष परिचय व्हावऱ्, व त्यांनीं मुळापासून सर्व शिक्षण सर्व प्रांतांत आयरिश भाषेंतून घावें. आम्ही अशी एक शाळा पहावयास गेलों होतो. या प्रयत्नाला आयर्लंडांतील इंग्लिश लोक स्वाभाविकपणें विरोध करतातच, पण बरेच आयरिश लोकहि याच्या विरुद्ध आहेत. परंतु त्यांचा हा विरोध चालणार नाही. शिक्षणखात्यांत शाळांना मदत देण्यासंबंधानें असे नियम केले आहेत कीं, ज्या शाळा आयरिश माध्यम ठेवून इंग्लिश दुसरी भाषा म्हणून शिकवितील त्यांना अधिक मदत घावयाची. या प्रयत्नांना कितपत यश येईल हें भविष्यकाळ ठरवील. पण या प्रयत्नाचें कौतुक केल्याशिवाय राहवत नाही. ”

आपल्याकडील विद्यार्थ्यांला तीन तीन भाषा शिकाव्या लागतात अशा तऱ्कारीला उद्देशून अण्णा लिहितात, “येथें प्रत्येक विद्यार्थ्यांला स्वतःच्या मातृभाषे-शिवाय आणखी दोन आधुनिक भाषा शिकाव्या लागतात. एक इंग्रजी दुसरी जर्मन किंवा फ्रेंच. प्रत्येकाचें अथपासून इतिपर्यंतचें सर्व शिक्षण मातृभाषेंतूनच व्हावयाचें आणि आंतरप्रांतीय व आंतरदेशीय व्यवहारासाठीं किंवा उच्च शिक्षणांतील कांहीं संशोधनकार्यांसाठीं आणखी दोन भाषा त्यास अवगत असाल्या लागतात. आपल्याकडील विद्यार्थ्यांनाहि मातृभाषा, राष्ट्रभाषा म्हणून हिंदी, आणि आंतरराष्ट्रीय म्हणून इंग्रजी अशा तिन्ही भाषांचें शिक्षण आवश्यक आहे. उच्च शिक्षणांतील संशोधनकार्यासाठीं त्यानें पाहिजे असल्यास फ्रेंच, जर्मन किंवा रशियनहि शिकावी. शिक्षणक्रमांत फार भाषा, फार भाषा असा निष्कारण गिल्ला करण्यांत कांहीं अर्थ नाही. ”

अण्णांचीं नेहमींचीं पत्रें सामान्यतः मोजकीं व कामापुरतींच असतात. पण मातृभाषेच्या माध्यमाचा प्रश्न त्यांच्या जिव्हाळ्याचा असल्यामुळें व आयर्लंड आणि हिंदुस्थान यांची या बाबतींत अगदीं सारखी स्थिति असल्यामुळें त्यांना लिहिण्याचें भरतें आलेलें दिसतें. भाषानिहाय प्रांतरचना, अध्यापनसंस्थांचें शहरांतून खेडेगांवांत स्थलांतर, राष्ट्रभाषा व प्रांतभाषा यांचे परस्पर संबंध इत्यादिसंबंधीं आपल्याकडे हल्लीं चाटू असलेल्या विचारांवरहि या पत्रांचा प्रकाश पडूं शकतो.

जूनच्या २० तारखेस अण्णांचा मुक्कामः एडिंबरो येथें होता. त्यावेळीं दिवस फार मोठे झाले होते. दोन-तीन दिवस रात्रीहि सूर्यप्रकाश असल्याचें अदृष्टपूर्व दृश्य पाहून अण्णांना त्याचें कौतुक वाटतें व त्याचे भरांत ते लिहितात, “या सुमारास दोन-तीन दिवस असे असतात कीं, चोवीस तास वाचण्यासाठीं दिव्याची जरूर पडत नाही. संध्याकाळीं सूर्य मावळून संधिप्रकाश नाहीसा होण्याच्या वेताला सकाळचा संधिप्रकाश सुरू होतो. संध्याकाळच्या संधिप्रकाशाचा शेवट व सकाळच्या संधिप्रकाशाचा आरंभ यांची भेट झाल्यामुळे चोवीस तास उजेड असतो. यापेक्षां आणखी उत्तरेकडे गेलें म्हणजे मध्यरात्रीहि सूर्य क्षितिजाच्या वरच असतो. अर्थात् अशा ठिकाणीं आरंभीच्या बारा तासांना दिवस, व पुढल्या बारा तासांना रात्र असें म्हणावयाचें. या दिवसांत निजण्याकरितां रात्री खिडक्यांना काळे पडदे लावून मुद्दाम अंधार करावा लागतो.”

लीडस् येथें मुक्काम असतांनाच अण्णांना भास्करराव एम्. एड्. च्या परीक्षेंत पास झाल्याचें समजलें. ते २७ जूनच्या पत्रांत यासंबंधी पुढील एकच वाक्य लिहितात, “आतां कोणत्याहि प्रकारची काळजी न राहतां तो मजबरोबर हिंडू शकेल.” येथून जवळच बोर्नविल् म्हणून ठिकाण आहे तेथील जगप्रसिद्ध कॅडबरीचा कोकोचा कारखाना ते पहावयास गेले होते. त्यासंबंधीं ते लिहितात, “तो जगद्व्याळ कारखाना पाहून थक झालों. सगळ्या जगाला चाकोलेट् पुरविण्यांत येतें. अमेरिकेंत ड्यूडी जबर ठेवल्यामुळे तिकडे मात्र माल जात नाही. कारखाच्यानें विस्तीर्ण प्रदेश व्यापला आहे. १००० माणसें कामावर आहेत. आफिसांत ३०० कारकून आहेत. दररोज हजारपासून पंधराशेंपर्यंत प्रेक्षक पहावयास येतात. त्यांस दाखविण्यासाठीं आळीपाळीनें काम करणारे ८० वाटाडे आहेत. कामगारांसाठीं घरे बांधून दिली आहेत. त्यांचीं गांवें वसली आहेत. प्रेक्षकांना त्या गांवांतून फिरवून आणण्यासाठीं मोटार बसेस ठेवल्या आहेत. त्यांत बसून प्रेक्षकांना हिंडवून आणतात. नंतर त्यांनीं कारखान्यांतून हिंडावयाचें. हें पाहतां पाहतां चार-पांच मैलांचें हिंडणें होतें. प्रेक्षकांच्या टोळ्या जसजशा जातात तसतशा त्यांना रिफ्रेशमेंट रूममध्ये नेऊन चहा-फराळ देण्यांत येतो. व जातांना एक डबा (त्यांत चाकोलेट व माहितीचीं पत्रकें असतात) देण्यांत येतो. हजार माणसांच्या लंचची सोय एका मोठ्या दालनांत हजार खुर्च्या व टेबले मांडून केली आहे. एक मोठें थिएटर आहे. विस्तीर्ण बाग आहे. तेथें काम करणाऱ्या प्रत्येक स्त्री-पुरुषानें पोहण्यास शिकलें पाहिजे असा नियम आहे. पोहण्यासाठीं मोठा तलाव आहे; व त्याचें पाणी शुद्ध रहावें अशी व्यवस्था केली आहे.

“या कारखान्याच्या मालकांना भेटावें अशी इच्छा होती, पण ती साधली नाही. एक दोन मिनिटें उभ्या उभ्याच भेटीचा योग मोठ्या कष्टानें आला. त्यांनीं

सांगितलेंच कीं, आमच्याकडे मागावयास कितीतरी याचक येतात व सर्वांची दाद घेणें शक्य नाही. मीं अपिलाचे कागद त्यांकडे दिलेच. अर्थात् ते वेस्टपेपरबास्केट मध्ये जाणार.पण नाही. त्यांनीं ५ पौंड पुढें पाठविले.”

जुलैच्या १७ तारखेस अण्णांनीं लंडन कायमचें सोडलें, व ते युरोपांतील इतर देशांकडे वळले.

अण्णांचा पॅरिसमधील मुक्काम राहण्याच्या दृष्टीनें व कामाच्या दृष्टीनेंहि फार चांगला झाला होता. दिवेकरांसारखा हुशार व पैकक्रियानिपुण गृहस्थ दिमतीला असल्यामुळें रोज घरच्या घरीं महाराष्ट्रीय खाणें-पिणें मिळूं लागलें. नात्यांतली व ओळखीचीं माणसेंहि बरींच भेटूं लागलीं व इंग्लंडचा कंटाळा नाहीसा होऊन पुढील कार्याला जोम आला. येथें इंदूरचे महाराज सर तुकोजीराव व राणी शर्मिष्ठादेवी, श्री. आर. डी. सेटना, सर दोराब टाटा, प्रसिद्ध क्रांतिकारक श्री. राणा इत्यादीं-सारख्या बड्या बड्या मंडळींच्या गांठी-भेटी होऊन वैशाची प्राप्तीहि बरी झाली. गांठी-भेटी जुळवून आणण्यासाठीं बरींचशीं संधानें व वशिले लावावे लागतात, व म्हणून हें काम मोठ्या कष्टाचें व कौशल्याचें असतें. पण दिवेकरांची मदत झाल्यातें अण्णांना येथें बरेंच यश आलें. येथें पिळालेल्या देणग्यांपैकीं काहीं ठळक देणग्या पुढीलप्रमाणें आहेत :—आर. डी. सेटना रु. २०००, एस्. आर. राणा रु. १०००, नॅशनल इंडियन् असोसिएशन, लंडन रु. ४००, मिस्टर आणि मिसेस पोलॉक पौंड ३३०.

शौकी प्रवाशाला पाहण्यासारख्या कितीतरी गोष्टी पॅरिसमध्ये आहेत. अण्णांनीं त्यांतल्या दोन-तीनच पाहिलेल्या दिसतात. मात्र त्यांचें वर्णन त्यांनीं मोठें तपशीलवार — एखादा शिक्षक वर्गांत मुद्दाम करतो त्याप्रमाणें — केलें आहे. हिंणें येथील आपल्या लहानग्या विद्यार्थिनींकरितां अधून मधून ज्ञानाचा खाऊ आपण पाठविला पाहिजे या अंधुक जाणिवेनें अण्णांनीं तीं वर्णनें केलीं असावीतसें दिसतें. पॅरिसमधील एकेल टॉवरसंबंधीं ते पत्रांत लिहितात :—“जगांतील सर्वांत उंच मनोरा एकेल टॉवर हा ९८४ फूट उंच आहे. विजेच्या पाळण्यांतून आम्ही अगदीं वरच्या मजलवावर गेलों. तेथून पॅरिस शहर, मोठा नकाशा आडवा पसरला आहे असें दिसतें. माणसें बाहुल्यांप्रमाणें दिसतात. मोटार गाड्या, ट्रॅम गाड्या, व बस गाड्या मुलांच्या खेळण्यांतल्यासारख्या दिसतात, आणि त्या वेगानें चालत असतां जगूं काय मोठाल्या घुशी रस्त्यांतून तुरतुर धांवत आहेत असें वाटतें.”

दुसरी जी एक गोष्ट अण्णांनीं विशेष औत्सुक्यानें पाहिली व विस्तारानें वर्णिली ती म्हणजे ख्रियांचें एक मोठें वसतिगृह. त्यासंबंधीं ते लिहितात :—“पॅरिस येथें एका अमेरिकन कोट्यधीश घाईनें अनेक राष्ट्रांतील विद्यार्थिनींच्या सोयीसाठीं एक प्रशस्त आंतरराष्ट्रीय वसतिगृह बांधिलें आहे. तेथें शंभर विद्यार्थिनींची

राहण्याची सोय आहे. शिवाय इतर विद्यार्थिनींना त्याचा फायदा घेतां येतो. त्यांना दोन प्रहरचें जेवण (लंच) येथें घेतां येतें, व वाचनालयाचा उपयोग करून घेतां येतो. निरनिराळ्या तीस राष्ट्रांतील विद्यार्थिनी या ठिकाणीं आहेत. प्रत्येक विद्यार्थिनीला स्वतंत्र खोली, तीतच पलंग, बिछाना, जवळच हात तोंड धुण्यासाठीं टेबला-इतक्या उंचीवर पाणी सांडण्याची व्यवस्था व स्नानाची खोली इतकी व्यवस्था आहे. या इमारतिस आठ मजले असून वर गच्ची आहे व खालीं तळघरें आहेत. इमारतीतच विद्यार्थिनींच्या सोयीकरितां एक नाटकगृह आहे.” अशा प्रकारची आंतरराष्ट्रीय नसली तरी निदान आंतरप्रांतीय बसतिगृहें आपल्याकडे निघून स्त्रियांचें दळण-वळण वाढावें, त्यांच्यामध्ये वैचारिक देवघेव व्हावी व एकंदर देशाचें ऐक्य साधावें ही अण्णांची आंतरिक इच्छा या पत्रांत स्पष्टपणें दिसून येते.

पॅरिस व एकंदर युरोप यांमधील स्त्री-पुरुष विशेषतः स्त्रिया—वेशभूषा-केशभूषा, खाणें-पिणें व वागण्याच्या इतर चालीरीती यांत फार पुढें गेल्या असून त्यांच्या चालचालणुकींत बराच अगोचरपणा आला आहे अशी टिका पुष्कळ प्रवाशी करतात. अण्णा आपल्या नेहमीच्या स्वभावाप्रमाणें यासंबंधी बरेच मुग्ध आहेत. स्त्रियांच्या सिगरेट ओढण्यासंबंधी मात्र ते एका पत्रांत संयमपूर्ण उल्लेख करतात, “युरोपांत स्त्रियांनीं सिगरेट ओढणें ही गोष्ट अगदीं स्वाभाविक होऊन गेली आहे. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटीतील स्त्रियाचें सॉमरव्हिल् कॉलेज आम्हीं पाहिलें. तेव्हां तेथील प्रिन्सिपल बाईंनीं आम्हांला चहाला बोलावले. त्या वेळीं वरच्या वर्गातील दहा-बारा विद्यार्थिनींनाहि बोलाविलें होतें. चहा, बिस्किटे वगैरे खाणें झाल्यावर प्रिन्सिपल बाईंनीं सिगरेटची एक लहानशी पेटी उघडली व विद्यार्थिनींच्या पुढून हळू हळू जात प्रत्येकीपुढें ती केली. बहुतेकींनीं एकएक सिगरेट काढून घेतली. भास्करनेंहि एक घेतली. मी मात्र कधींच सवय नसल्यामुळें घेतली नाहीं. हा प्रकार तेथें शिष्टाचार होऊन बसला आहे.”

इंग्लंड व पॅरिस सोडल्यावर अण्णा बेलजम् व हॉलंड देशांत गेले. व तेथें त्यांनीं दोन तीन शहरें पाहिलीं. पण ते दिवस सुटीचे असल्यामुळें तेथें प्रचारकार्य कांहींच झालें नाहीं. तेथून ते स्वित्झरलंडमधील जिनेवा शहरां तेथील शिक्षकसंघाच्या संमेलनासाठीं गेले. जगांतील निरनिराळ्या देशांतून सुमारे १५०० प्रतिनिधि संमेलनासाठीं आले होते. आपल्या राष्ट्रांतूनहि १५ प्रतिनिधि गेले होते. अर्थातच त्यांनीं अण्णांना आपले प्रमुख नेमले. जगांतील प्रमुख शिक्षणशास्त्रज्ञांच्या ओळखी होऊन अण्णांची व त्यांच्या कार्याची बरीच प्रतिष्ठा वाढली. पुढें १९३० सालीं बनारसला भरलेल्या संमेलनाचें निमंत्रण देण्याचा मान अण्णांना ओघानेंच मिळाला. त्यांनीं त्या ठिकाणीं एक भाषणहि केलें, पण अवघ्या पन्नास-साठ लोकांनींच तें ऐकलें. अण्णा आपल्या उपजत विनोदबुद्धिनें म्हणतात “जमलेले लोक थोडे असले तरी

निवडक व खऱ्या कळकळीचे होते!” शेवटच्या दिवशीं अण्णांनीं भारतातर्फे एक संदेश दिला व तें संमेलन संपलें. शेवटीं आल्प्स पर्वताच्या माऊंट ब्लँक शिखरावर एक सहल निघाली, ती अण्णांना विशेष आवडली. तेथील देखाव्याचें व विशेषतः त्यावरील बर्फाच्या नदीचें वर्णन त्यांनीं मोठ्या रसिकतेनें व काव्यमय भाषेत केलें आहे. ते लिहितात :— “स्वित्झर्लंडांत आल्प्स पर्वताचें माँब्लॉ म्हणून शिखर आहे. त्याच्या शेजारीं एक बर्फाची नदी (ग्लेशिअर) आहे. ती पाहण्यासाठीं आम्हीं गेलों होतो. अशा नदीचा वेग वर्षांतून कांहीं फूट असतो. बर्फाच्या नदीवर वाऱ्यानें बाळू पसरली गेल्यामुळें पहिल्यानें तो खडक असावा असें आम्हांस वाटलें. कारण जवळच्या खडकाचा रंग व तीराजवळच्या ग्लेशिअरचा रंग हे सारखेच होते. मग जेव्हां ग्लेशिअरवर जास्त उभे राहिलों व प्रत्यक्ष बर्फ पाहिलें तेव्हां खात्री झाली. भास्कर व इतर मंडळी कठीण झालेल्या बर्फावरून दूरपर्यंत चालून गेली. मी पांचसहा फुटांवर उभा राहिलों. पायाखालचें बर्फ गुळगुळीत असून पाय घसरण्याची भीति फार असते. शिवाय बर्फांत मोठमोठ्या भेगा व भगदाडें असल्यामुळें वाट काढणेंहि कठीण असतें. चांगलें ऊन पडलेलें आहे, अंगांतून घाम येत आहे (कारण तिकडे गरम कपडे घालूनच बाहेर पडावें लागतें, व चालण्याच्या व्यायामानें घाम येतो.) डोक्यावर छत्री आहे व पायांखालीं बर्फाची नदी आहे अशी स्थिति होती. कांहीं प्रवाश्यांनीं नदीतलें थोडेंसें बर्फ फोडलें होतें त्यांतला एक खडा मीं तोंडांत टाकला. बर्फानें आच्छादिलेले पर्वताचें शिखर सूर्यप्रकाशांत दैदीप्यमान दिसत होतें. बर्फानें आच्छादिलेला भाग पाहून परीटघडीची शुभ्र चादर जिकडे तिकडे पसरली आहे कीं काय असा भास होई.”

स्वित्झर्लंडमध्ये ७-८ दिवस राहून अण्णा डेन्मार्कमधील एल्सिनोरच्या शिक्षक-संमेलनाला गेले. निरनिराळ्या देशांतून सुमारे २००० प्रतिनिधि या संमेलनाला आले होते. जमाव मोठा व विविध असूनहि सर्व गोष्टी अगदीं ठरल्यावेळीं व ठरलेल्या क्रमाप्रमाणें चालल्या होत्या. या प्रसंगीं डाल्टन् प्लॅन् पद्धतीचा उपक्रम करणाऱ्या हेलेन् पार्व्हस्ट वाई, पूर्वप्राथमिक शिक्षणपद्धति काढणाऱ्या व लोकप्रिय करणाऱ्या मॅटिसोरीबाई इत्यादि जगन्मान्य शिक्षणतज्ज्ञांशीं अण्णांच्या प्रत्यक्ष गांठी पडून एकमेकांच्या कार्याची एकमेकांना चांगली ओळख झाली. एका सभेंत अण्णा व श्री. कमलादेवी चट्टोपाध्याय यांचीं भाषणें झालीं. एका सहलींत तीं दोघें बरोबर चाललीं असतांना एका बातमीदारानें त्या दोघांचा एकत्र फोटो घेऊन व त्याखालीं ‘वृद्ध प्रोफेसर कर्वे व त्यांच्या तरुण सुंदर पत्नी’ असें लिहून तो आपल्या वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध केला. अण्णा व कमलादेवी हीं त्याला खरोखरच पतिपत्नी वाटलीं का केवळ थडेंनें व गमतीनें त्यानें असें लिहिलें हें कळण्यास मार्ग नाहीं.

एल्सिनोरला १५ दिवस राहून अण्णा कोपेनहेगेनला गेले. तेथील एका

प्रचंड डेअरीचें वर्णन त्यांनीं आपल्या एका पत्रांत पुढीलप्रमाणें केलें आहे:—
 “ही डेअरी सहकारी तत्त्वावर चालली आहे. सभोवतालच्या पुष्कळ मैलांवरचें दूध तेथें येतें. प्रत्येक शेतकरी आपल्या गाईचें दूध एका अगर अनेक टिनच्या मोठाल्या डब्यांत घालून तें बंद करून घराबाहेर ठेवून देतो. असे शेंकडों इवे रोज दोनदां मोटारमिधून डेअरींत आणले जातात. प्रत्येक डब्यांतील दुधाचा कस व त्याचें माप घेतलें जाऊन त्यांची नोंद होते; आणि त्याप्रमाणें शेतकऱ्याला पैसे मिळतात. हें सर्व दूध शास्त्रोक्त पद्धतीनें शुद्ध करण्यांत येतें. तें एकदां तापवून नंतर एकदम बर्फाच्या उष्णतामानाइतकें गार केलें जातें व यंत्रानें स्वच्छ धुतलेल्या हजारों बाटल्यांत सीलबंद करून शहरांत रतीबाकरितां अगर विकण्यास पाठविलें जातें. स्वच्छतेसंबंधीं अतिशय काळजी घेतली जाते. सर्व काम यंत्रानें होत असल्यामुळें हाताचा बिलकुल स्पर्श होत नाहीं.”

डेन्मार्कहून अण्णा स्वीडन-नॉर्वेला गेले. तेथें ४-५ दिवस राहून व २-३ व्याख्यानें देऊन ते जर्मनींत लाइप्झिकला गेले. हा प्रवास त्यांनीं विमानानें केला. विमानानें केलेला हा त्यांचा पहिलाच प्रवास असतांहि अण्णांना त्याचें फारसें कांहीं वाटलेलें दिसत नाहीं. जर्मनींतील मुकामांत त्यांच्या सूनबाई इरावतीबाई या त्यांच्या दिमतीला असल्यानें प्रवास सुखाचा झाला हें सांगावयास नकोच. तेथें असतांना अण्णांनीं सुप्रसिद्ध वैज्ञानिक प्रो. आइनस्टाईन यांची भेट घेतली. आइनस्टाईनना इंग्रजी फारसें येत नसल्यानें व अण्णांना जर्मन येत नसल्यानें जें थोडें बोलणें झालें तें दुभाष्या-मार्फतच झालें. या भेटींत ‘अमेरिकेंतील कार्नेजी ट्रस्टला लिहून कांहीं मदत मिळवितां आल्यास आपण पाहूं’ असें आइनस्टाईननीं अण्णांना सांगितलें. या सांगण्याचा पुढें कांहीं प्रत्यक्ष फायदा झाल्याचें ऐकिवांत नाहीं. या भेटीचा फोटो न्ययॉर्कटाइम्समध्ये प्रसिद्ध होऊन आइनस्टाईन यांच्या फोटोखाली ‘पाश्चात्य देशांतील जगद्विख्यात शास्त्रज्ञ’ व अण्णांच्या फोटोखाली ‘पौरात्य देशांतील जगद्विख्यात शिक्षण तज्ञ’ असें लिहिलें होतें. बर्लिनमध्ये राजा महेन्द्रप्रताप यांची व अण्णांची गांठ पडली. त्यांनीं आपली मालमत्ता वृंदावन येथें ‘प्रेम महाविद्यालय’ म्हणून औद्योगिक शाळा स्थापन करण्यासाठीं देऊन टाकून ते जगभर हिंडत असतात. जर्मनींत एकंदर ८-१० दिवस राहून व ३-४ व्याख्यानें देऊन अण्णांनीं जर्मन देश सोडला व आपला युरोपचा दौरा संपविला. या दौऱ्यांत अण्णांनीं पांच माहिण्यांत सुमारे ५० शहरांना भेटी दिल्या, व्याख्यानेंहि तितकींच दिलीं, सुमारे ४० शिक्षणसंस्था पाहिल्या व अदमासें साडेबारा हजार रुपयांची मदत मिळविली. युरोपच्या प्रवासाचा समारोप करतांना ता. १८ सप्टेंबर १९२९ च्या पत्रांत अण्णा लिहितात, “आतां युरोपचा प्रवास संपवून अमेरिकेकडे चाललों आहों. एकंदरीत युरोपचा प्रवास सर्व दृष्टींनीं चांगला झाला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. उभयतांच्या प्रकृति चांगल्या

राहिल्या. संस्थेच्या कार्यावद्दलच्या माहितीचा प्रसार पुष्कळ प्रमाणावर झाला. ठिक-ठिकाणच्या वर्तमानपत्रांतून फोटोग्राफ व संस्थेवद्दलची माहिती प्रसिद्ध झाली. प्रत्येक सभेत थोडीफार वर्गणी मिळाली. आतांपर्यंत वर्गणीचा आकडा ३७२० रुपये व ५५६ पौंड इतका झाला. आतांपर्यंतचा खर्च १९७५ रु. ३८८ पौंड इतका झाला. वर्गणीतून खर्च वजा जातां राहिलेली शिल्लक बाकीच्या प्रवासखर्चास पुरणार नाही. सुमारे १५०० रु. अधिक लागतील असे वाटते. इतके तरी अमेरिकेंत मिळतील अशी आशा आहे.”

४. अमेरिकेचा प्रवास

ज्या दोन शिक्षण-परिषदांना हजर राहण्यासाठी म्हणून अण्णा यूरोपला गेले होते. त्या दोन्हीहि संपल्या; व यूरोपांतील प्रमुख देशांना भेटी देऊन प्रचाराचें व वर्गणीचें कामहि झालें. आतां ते आपल्या मूळ बेताप्रमाणें हिंदुस्थानाला परत फिरावयाचे. परंतु वर्गणीचें काम बरें झालें तेव्हां आतां जपानां-तील ज्या स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीने त्यांना भारतांत महिलाविद्यापीठासंबंधी प्रयत्न करण्याची स्फूर्ति दिली ती युनिव्हर्सिटी डोळ्यांनीं पहावी व तिकडे जातांना अनायासें अमेरिकेंतूनहि जावें असा विचार अण्णांचे मनांत आला आणि त्यांनीं महिला-विद्यापीठाच्या चालकांची संमतीहि मिळविली. पासपोर्ट, कपडे, अमेरिकन चलन वगैरेंची तरतूद करून ता. १७ सप्टेंबर रोजी 'रिलायन्स' बोटीनें अण्णांनीं प्रयाण केलें. ही बोट जर्मन असून तिजवर 'रावळपिंडी' पेशांहि विशेष प्रकार होते. एका काचेच्या छपराखाली चांगली बाग व पाहिल्या वर्गाच्या प्रवाश्यांना पोहण्यासाठी एक हौद होता.

हा प्रवास अण्णांनीं तिसऱ्या वर्गानेंच केला. पण बोटीवरील एकंदर व्यवस्था इंग्लंडच्या बोटीवरच्या मानानें चांगली असल्यामुळें, बोटीवरील कप्तान, स्टुअर्ड वगैरेंना बोट-कंपनीच्या अधिकाऱ्यांकडून सूचना मिळाली असल्यानें विशेष लक्ष दिलें गेल्यामुळें, व विशेष म्हणजे दररोज दोन्ही वेळच्या जेवणांत दर्हांभात व फळें भरपूर मिळत असल्यामुळें अण्णांना हा प्रवास बराच मानवला. वर्तमानपत्रांच्या बातमीदारांना कप्तानाकडून अण्णांसंबंधी माहिती मिळाल्याबरोबर त्यांनीं त्यांच्या मुलाखती व फोटो घेतले व अण्णा न्यूयॉर्कला पोचण्यापूर्वीच आपापल्या वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्धहि केले. बातमीदारांच्या या दक्षतेवर व तत्परतेवर खूप होऊन अण्णा विनोदानें लिहितात “त्या वेळीं अमेरिकेंत दारू पिण्याला बंदी असल्यामुळें ही संधि साधून त्यांनीं (बातमीदारांनीं) बोटीवर बरीचशी दारूहि पिकून घेतली.” अशा प्रकारें जर मजेंत व चैनींत ता. २६ रोजी अण्णा न्यूयॉर्कला पोचले.

गोगटे नांवाचे एक गृहस्थ अमेरिकेंतील एक प्रतिनिधि म्हणून जिनेव्हा परिषदेला हजर होते. त्यांनी इंटरनॅशनल हाऊसमध्ये अण्णांची उतरण्याची सोय केली होती. ही संस्था अमेरिकेंतील नवकोट नारायण रॉकफेलर यांच्या औदार्याने स्थापन झाली आहे. येथे त्यावेळी ५७ राष्ट्रांतले ६०० विद्यार्थी रहात होते. हिंदुस्थानांतील वीस एक विद्यार्थीहि तेथे होते. फर्ग्युसनचे प्रो. पी. व्ही. बापट व पुण्याच्या कु. मैनाबाई शहाणे हीहि मंडळी तेथे होती. सर्व राष्ट्रांतील विद्यार्थ्यांचा परस्पर परिचय व्हावा, त्यांजमध्ये बंधुभाव नांदावा, व पुढील आयुष्यांत यांतल्या कांहीं ओळखी दिकून राहाव्या हा ह्या संस्थेचा हेतु आहे. पॅरिसमधील स्त्रियांच्या आंतरराष्ट्रीय वसतिगृहांतल्याप्रमाणे येथेहि राहण्याच्या व अभ्यासाच्या सर्व सुखसोयी आहेत. विद्यार्थ्यांना फार खर्च पडू नये व सोयी तर सर्व असाव्यात हे धोरण या संस्थेने ठेवले आहे. अमेरिकेंत नोकर ठेवणे हे मोठे खर्चाचे काम असते; आणि म्हणून वाढण्यासवरण्याचीं सर्व कामे येथे कॅफिटेरिआ, (आपल्याकडे अलीकडे आलेली 'अन्नपूर्णा') पद्धतीवर चालतात. ही पद्धति अण्णांना एवढी आवडलेली दिसते की तिचे सविस्तर वर्णन त्यांनी एका पत्रांत केले आहे. ते लिहितात : "सर्व विद्यार्थी एका रांगेत (क्यू लावून) उभे राहतात; व तेथून नंबराप्रमाणे पुढे सरकतात. सुरुवातीच्या एका टेबलावर थाळ्या ठेवलेल्या असतात. त्यांतील एक थाळी घेऊन प्रत्येकाने खाद्यपदार्थांच्या गाळ्यांसमोरून जावयाचे, व जातांना जरूर तेवढे पदार्थ घेत शेवटच्या गाळ्यांशीं गेले म्हणजे तेथली कारकून बाई ते पदार्थ पाहून एक बिल तयार करते, व तें त्या विद्यार्थ्याजवळ देते. त्याने ती थाळी व तें बिल घेऊन रिकामे टेबल सांपडेल त्याच्याशीं बसून खाणे खावे व थाळी आणि बशापेले बगैरे तेथेच ठेवून बिल घेऊन परत जातांना दरवाजाशीं बसलेल्या कारकुनाजवळ बिलाचे पैसे देऊन त्याने बाहेर पडावे. अशा रीतीने जेव्हांच्या तेव्हां निकाल होऊन मागाहून खाणावळीचे पैसे वसूल करण्याची दगदग पडत नाही. आम्ही तेथेच जेवत असू. मी एकदम आंत जाऊन बसें, व भास्कर दोघांच्याहि थाळ्या घेऊन येत असे. टेबल रिकामे झाल्याबरोबर उर्षी भांडीं उचलून नेऊन पुन्हां टेबल साफ करण्याचे कामहि कांहीं विद्यार्थी करतात व त्याबद्दल ते मोबदला मिळवितात. अमेरिकेंतील या स्वयंसेवेच्या पद्धतीमुळे कितीतरी बचत होते व गरजू विद्यार्थ्यांना आर्थिक मदत होते.

ता. १६ आक्टोबर १९२९ च्या पत्रांत अण्णांच्या मनांत यावेळीं चाललेला आशा-निराशेचा खेळ चांगल्या प्रकारें दिसून येतो. ते लिहितात "मुंबई सोडल्याला आज बरोबर ७ महिने झाले. अजून दोन महिने संयुक्त संस्थानांत काढावयाचे आहेत. हल्लीं जो कार्यक्रम आंखला आहे त्याप्रमाणे आम्ही १८ डिसेंबर रोजी सॅन्फ्रान्सिस्को येथे पोटीत बसणार. मोठ्या लोकांच्या गांठी पडण्याचा योग दिसत नाही. कांहीं हिंदी लोकांच्या मदतीने ज्या कांहीं थोड्याशा लढान सभा होतील

तेवढ्याच. द्रव्याच्या मदतीसंबंधाने बरीच आशा वाटत होती ती सफल होण्याचीचिन्हें दिसत नाहीत. तथापि निराशेचें कारण नाही. खर्चापुरते पैसे मिळतील. खुद्द मला नाही, पण भास्करला मिळणारा अनुभव पुष्कळ उपयोगी पडेल. ”

न्यूयॉर्कमधील पंधरा-पंधरा, वीस-वीस मजल्यांची घरे (ब एक तर ५३ मजल्यांचे) व त्यांतील ऑर्डिनरी व एक्सप्रेस पाळणे घाहून अण्णांना मोठी मजा वाटते. त्यांचे वेळीं तेथे उंचांत उंच म्हणजे ५३ मजल्यांचेच घर होतें. आतां तर १०० मजल्यांचे एक घर झाले आहे. तेथील रस्त्यांची काटकोन मांडणी व त्यांना क्रमांक देण्याची पद्धतीहि मोठी सोयीची असल्याचें अण्णा सांगतात.

इंग्लंडांत जसें लंडन तसें अमेरिकेच्या पूर्वभागांत न्यूयॉर्क हें अण्णांच्या मुक्कामाचें मुख्य ठिकाण झाले होतें. अमेरिकेंत निरानिराळ्या शाळा-कॉलेजांचे व क्लबांचे व्याख्यानांचे कार्यक्रम कित्येक महिने अगाऊ ठरत असल्यामुळे व त्याची कांहींच कल्पना अण्णांना नसल्यामुळे कार्यक्रमांची जुळवाजुळव करण्यासाठीं पत्रव्यवहार करण्या-खालीच कितितीरी दिवस खर्च झाले. त्यामुळे न्यूयॉर्क येथें पांच आठवेडे राहून, मधून मधून भोंवतालच्या ५-६ गांवीं जाऊन त्यांनीं आपलें प्रचारकार्य केलें. या मुक्कामांत बऱ्याचशा मोठ्या व्यक्तींशीं त्यांच्या गांठी पडल्या. ‘इंडिआ इन बॉडेज्’ या प्रसिद्ध पुस्तकाचे लेखक डॉ. जे. टी. सॅड्स्लॅड, ‘मदर इंडिया’ नांवाच्या कुप्रसिद्ध पुस्तकाच्या लेखिका मिस मेयो, सकलातवाला पातिपत्नी, पारशी लक्षाधीश एस्. आर. बमनजी, महात्मा गांधींचे अनुयायी व सहकारी, प्रसिद्ध मिशनरी सी. एफ्. अँड्र्यूज, डॉ. दास-गुप्ता, डॉ. जे. सी. चतर्जी वगैरे कितितीरी मोठमोठी मंडळी अण्णांना न्यूयॉर्कच्या मुक्कामांत भेटली. येथेंच अण्णांची व जस्टीन ई. अँबट यांची गांठ-भेट झाली, तिचें वर्णन त्यांनीं पत्रांत केलें आहे. “या गृहस्थांनीं पार्वतीबाईंच्या ‘माझी कहाणी’ या पुस्तकाचें भाषांतर केलें आहे. त्यांच्या निमंत्रणावरून आम्ही त्यांजकडे गेलों. कोकटनूर यांनीं आपल्या मोटारमधून आम्हांस त्यांजकडे नेलें. त्यांचें ठिकाण येथून ४० मैलांवर असून फारच रम्य आहे. सभोंवतालीं नाता प्रकारचीं झाडे आहेत. त्यांचा मराठी व संस्कृत पुस्तकांचा संग्रह फार मोठा आहे. त्यांचें वय ७६ वर्षांचें असून दररोज नियमानें पांच तास मराठी पुस्तकांचें इंग्रजी भाषांतर करित असतात. महाराष्ट्र संतांच्या समग्र ग्रंथांचें इंग्रजी भाषांतर करून तीं पुस्तके छापण्याचें त्यांच्या मनांत आहे. पुस्तके आपल्या खर्चीनें छापवून तीं निरानिराळ्या लायब्रर्यांना फुकट पाठविण्याचें काम त्यांनीं केलें आहे. तसलीं तीन पुस्तके आपल्या कॉलेजच्या लायब्ररीत आहेत. हल्लीं ते बाहिणाबाईंच्या अभंगांचें भाषांतर करित आहेत. मूळ जशाचें तसें छापून नंतर भाषांतर असतें. शंभर वर्षांपूर्वीं एका अमेरिकन मिशनर्यानें व्यंकटेशस्तोत्राची हस्त-लिखित प्रत मिळविली होती. तींत शंभर श्लोक आहेत व १०६ प्रचलित भर्तीत आहेत तेव्हां ते ६ प्रक्षिप्त आहेत. ही मूळ प्रत ते छापून काढणार आहेत. या गृहस्थांचा

उद्योग अचाट आहे. पुढल्या वर्षी हिंदुस्थानांत जाण्याची त्यांची उमेद आहे. पुण्यास गोडबोले हे त्यांचे सेक्रेटरी आहेत. ते पुण्यास त्यांच्या पुस्तकप्रकाशनाचें काम करीत असतात. अंबटसाहेब आपल्या गुनिव्हासिटीला वर्षाचे शंभर रुपये पाठवीत असतात. त्यांच्या सहवासांत दोन-तीन तास घालण्यास सांपडले यामुळे फार आनंद झाला.”*

या मुक्कामांत पुष्कळशी महाराष्ट्रीय मंडळीहि अण्णांना भेटली. पूर्वी पुण्याच्या अनाथविद्यार्थीगृहांत असलेले व आतां न्यूयॉर्कमध्ये स्थायिक बनलेले व्यापारी श्री. शंकरराव मराठे†, वेळगांवचे डॉ. कोकटनूर, पुण्याचे प्रा. व्ही. डी. गोखले इत्यादि महाराष्ट्रीय मंडळींनी अण्णांना आपआपल्या बिन्हाडों बोलावून त्यांचें मोठ्या प्रेमानें स्वागत केलें, महाराष्ट्रीय पद्धतीच्या मेजवान्या दिल्या व बहुतेकांनी आपल्या ऐपतीप्रमाणें अण्णांच्या कार्याला मदतहि केली. न्यूयॉर्कमधील अशा मदतीची मजल ८०० डॉलरांपर्यंत गेली. अमेरिकन स्त्रियांशीं लग्नं केलेल्या कांहीं हिंदी गृहस्थांचीं कुटुंबेहि अण्णांनी पाहिलीं आणि त्यांचे संसार फार सुखाचे चालल्याचें ऐकून त्यांना फार समाधान झालें.

याच मुक्कामांत अण्णांनीं पुकिप्सी (Poughkeepsie) येथील वासार (Vassar) कॉलेज व हानोवर येथील डार्टमथ (Dartmouth) कॉलेज अशा दोन स्त्रियांच्या संस्थाहि पाहिल्या. दोन्ही संस्था फार मोठ्या अमून प्रत्येकींत हजारोंवर विद्यार्थिनी उच्च शिक्षण विशेषतः प्रपंचशास्त्राचें शिक्षण घेत होत्या. वैयक्तिक व सार्वजनिक आरोग्य, स्त्रीसुलभ व्यायाम, गायनवादनदि कला, केशभूषा, वेषभूषा, गृहभूषा वगैरे भूषापद्धति, जीवनसत्वयुक्त पदार्थांची व तयार करण्याच्या पद्धतींची माहिती इत्यादिसंबंधी उच्च प्रकारचें ज्ञान तेथें दिलें जात होतें. आपण आपल्या विद्यापीठांत गृहविज्ञान, प्रपंचशास्त्र वगैरे विषयांना महत्त्व दिलें तें योग्यच झालें, असा विचार मनांत येऊन अण्णांना बरें वाटलें असेल. कदाचित् या बाबतींत आपल्याला अद्याप बरेंच करायचें आहे, असेहि वाटलें असेल.

न्यूयॉर्कच्या आसपास असलेल्या १०-१२ शाळा पाहून व तेथें व्याख्यानें वगैरे देऊन अण्णा फिलाडेल्फिया, वॉशिंग्टन, पिट्सबर्ग, शिकागो, लॉस् एंजल्स, सान्फ्रान्सिको वगैरे शहरां गेले. सुमारे दीड महिन्याच्या या प्रवासांत विशेष कांहीं घडलें नाहीं. अमेरिकेंत - विशेषतः दक्षिणेकडील भागांत निग्रो लोकांना फार तिरस्कारानें व तुच्छतेनें वागविलें जातें. आपलेकडील अस्पृश्यतेच्या प्रश्नापेक्षांहि त्यांच्याकडील निग्रो वगैरे श्वेततर लोकांचा प्रश्न अधिक विकट आहे. वॉशिंग्टनपासून ७-८ तासांच्या

* यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या विश्वस्तांकडून रु. १३६८ ची देणगी आश्रमाकडे आली.

† हिंगण्याच्या आश्रमाच्या माजी विद्यार्थिनी इंदुबाई लवाटे यांच्याशीं पुढें यांनीं लग्न केलें.

अंतरावर असलेल्या ग्रीन्स्वरो शहरांत निग्रो मुलींच्या कॉलेजांत अण्णांचें एक व्याख्यान झालें. तेथें स्टेशनावर श्वेततर लोकांचें प्रवेशद्वार व गोऱ्या लोकांचें प्रवेशद्वार अशा पाठ्या होत्या. दोघांच्या वेदिंमरूम्सहि वेगळ्या होत्या. अर्थांत अण्णांना हें दृश्य बोचल्यावांचून राहिलें नाहीं.

या प्रवासांत लीलावती नांवाच्या एका १३ वर्षांच्या मुलीचा उल्लेख अण्णांनीं आपल्या दैनंदिनींत मुद्दाम केला आहे. गदर पार्टीच्या बंडांत कामास आलेल्या रामचंद्र नांवाच्या एका राष्ट्रीय बंडवाल्याची ती मुलगी. अण्णांचें आपल्या संस्थांबद्दलचें भाषण ऐकून तिनें आपल्या स्वतःच्या मिळकतींतून १५ डॉलरांचा एक चेक अण्णांच्या हातावर ठेवला. अण्णांना अर्थांतच तिचें फार कौतुक वाटलें. पण तिच्या घरची ती हलाखीची स्थिति ओळखून अण्णांनीं तो चेक परत केला. पिट्सबर्ग येथें असतांना अण्णांनीं रग्बी फुटबॉलचा (यांत हातानें चेंडू फेकतात.) एक जंगी सामना पाहिला. स्टेडियमवर जाण्यासाठीं २०-२५ रस्ते होते व पाऊण लाख प्रेक्षक बसूं शकतील इतके तें विस्तीर्ण होतें. अण्णांना असले सामने वगैरे पाहण्याचा शौक नाहीं. पण ज्या बाईंकडे ते उतरले होते त्यांनीं मोठ्या आग्रहानें व स्वखर्चीनें त्यांस नेलें म्हणूनच ते गेले.

डिट्रॉईट व शिकागो हीं शहरें करून अण्णा लॉस एंजल्सला गेले. तेथून ३५ मैलांवर क्लेअरमाँट म्हणून एक ठिकाण आहे. तेथून जवळच एका निर्जन स्थळीं कॅलिफोर्निया ज्युनिअर रिपब्लिक नांवाची एक शिक्षण-संस्था आहे. तेथें १२ ते १८ वर्षांपर्यंतचे शें-सवाशें उनाड मुलगे व बालगुन्हेगार शिक्षण घेत होते. रोज २ तास शाळेंतील शिक्षण झाल्यावर बाकीच्या वेळीं शेतकी, सुतारी, लोहारी, वगैरे निर-निराळ्या धंध्यांचें शिक्षण त्यांना देण्यांत येतें. ही शाळा स्वयंशासनाच्या तत्त्वावर चालली असून तेथील मुलगे आपलें पुढील आयुष्य नीतीनें व सुखानें घालविण्यास लायक होतात असें आढळतें.

अमेरिकेंतील प्रवासांत शैक्षणिक गोष्टींबरोबरच कांहीं सामाजिक बाबींकडेहि अण्णांचें लक्ष वेधलेलें दिसतें. तिकडे सर्रास दिसून येणारा आंतरदेशीय व आंतर-प्रांतीय विवाहप्रकार त्यांचे मनांत सारखा घोळत राहिला; व पुढें विद्यापीठाचे कामांतून मुक्त झाल्यावर समता-संघाचे द्वारे असल्या विवाहांचा त्यांनीं बराच पुरस्कार केला. युरोपांतल्या व अमेरिकेंतल्या लोकांच्या अंगी बाणलेल्या शिस्तीचें वर्णन ते एका पत्रांत विशेष विस्तारातें करतात. ते लिहितात :—

“ कोणी रस्त्यांत थुंकावयाचा नाहीं, नाक शिंकरणार नाहीं, किंवा केरकचरा टाकणार नाहीं. प्रत्येकाजवळ हातरुमाल असतो, व विशेषप्रसर्गां नाक शिंकरणें, थुंकरणें त्यांतच करून घरीं गेल्यावर तो बदलतात. रेल्वेच्या तिकीट ऑफिसाजवळ किंवा

नाटकसिनेमागृहांत गर्दी झाली तर मागून येणारे धटिंगण कोपरखळ्या मारीत पुढे जाण्याची धडपड करावयाचे नाहीत. ते जसे येतील तसे रांग करून उभे राहतील. अशा शेंकडों लोकांच्या रांगा लागलेल्या असतात. गाडी चुकत असली किंवा खेळ सुरू झालेला असला तरी आपली पाळी येईल तेव्हांच मनुष्य तिकीट घेईल. ”

दुसऱ्या एका पत्रांत इंग्लंडमधील श्रीमंतांचे मुलगे व अमेरिकेंतील श्रीमंतांचे मुलगे यांतील फरक ते मार्मिकतेने दाखविताने लिहितात :— “इंग्लंडांत श्रीमंतांचे मुलगे वडिलांच्या संपत्तीच्या बळावर बहुधा आढ्यतेने वागणारे आढळवावयाचे; अमेरिकेंतील कोट्यधीशांचे मुलगे पुष्कळ वेळां आपल्या पायावर उभे राहण्याचा प्रयत्न करून, टफ्टेणपे खाऊन जगाचा अनुभव मिळविताने, व ज्ञान संपादन करतात. कित्येक वेळां रस्त्यांत हिंडून वर्तमानपत्रे विकणारा विद्यार्थ्यांच्या वसतिगृहांत वाढण्याचें किंवा भांडों विसळण्याचें काम करणारा, अथवा फळांचा हंगाम आला असतां फळझाडांवरून फळें वेंचून काढणारा मुलगा एखाद्या कोट्यधीशाचाहि असूं शकेल. असें करण्यांत त्या मुलाला कोणत्याहि प्रकारचा कमीपणा वाटत नाही, व त्याचीं आईबापेहि अशा कामीं मुलाला उत्तेजनच देतात. आमच्या देशांतील श्रीमंतांच्या मुलांनीं अनुकरण करण्यासारखी ही गोष्ट आहे. ”

स्त्रियांनीं सार्वजनिक कामें करण्यासंबंधीं अण्णा लिहितात :— “स्त्रियांनीं सार्वजनिक कामांत पडणें ही गोष्ट युरोपांत आणि अमेरिकेंत अगदीं स्वाभाविक होऊन गेली आहे. अमेरिकेंत फुरसतीचा वेळ असणाऱ्या सुखी स्त्रिया पुष्कळ आहेत. त्यांपैकीं बऱ्याच आपला वेळ सार्वजनिक कामांत घालविताने. यांशिवाय काहीं ध्येयानें प्रेरित झालेल्या स्त्रिया लग्न न करितां आपल्या कार्याच्या मार्गें लागतात. ‘इंटर-नॅशनल असोसिएशन् फॉर पीस अँड फ्रीडम्’ यांसाठीं काम करणारी आंतरराष्ट्रीय संस्था ही बहुतेक स्त्रियांनींच चालविली आहे, व तिच्या शाखा चहूंकडे आहेत. ”

अण्णांनीं केलेल्या या सामाजिक परीक्षणांत नवीन असें फारसें दिसत नाही हें खरें. यांतील बहुतेक प्रश्न आतां आपल्या परिचयाचे झाले असून कांहीं तर आचरणांतहि येऊं घातले आहेत. पण हीं परीक्षणें २५-३० वर्षांपूर्वीचीं असून त्यांतील तत्त्वे नवीन पिढीला जितकीं पटवून देतां घेतिल व तिच्याकडून जितकीं घटवून घेतां येतील तितकीं हवींच आहेत, असें अण्णांना वाटतें. शैक्षणिक व सामाजिक बाबींचा उपक्रम जोडीनें करून देशाची सर्वांगीण उन्नति साधण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे, ही आग्रकरी शिकवण अण्णांचे अंगीं पूर्णपणें बाणली आहे.

लॉस् एंजल्सच्या भोंवतालच्या २-४ ठिकाणीं जाऊन अण्णा सॅन्फ्रॅन्सिस्कोला गेले. तेथें जवळच असलेलें मुर्लीचें मिल्म कॉलेज* व जवळपासचीं शिख

* या कॉलेजांत पुढें श्री. सीताबाई अण्णगेरी यांना शिष्यवृत्ति मिळून तेथें गृहशास्त्रांत बी. ए. पदवी मिळविण्याची संधि मिळाली.

लोकांच्या वस्तींची लहान लहान ठिकाणे पाहून ता. २४ डिसेंबर १९२९ रोजी जपानला जाण्यासाठी सिअट्ल येथे 'सैव्हीरिआ मारु' नांवाच्या बोटीने अण्णांनी जपानकडे प्रयाण केले.

अमेरिकेतील एकंदर प्रवासासंबंधी अण्णा एका पत्रांत लिहितात :— "एकंदरीत अमेरिकेतील प्रवास चांगल्या रीतीने पार पडला. वर्गणीची जमा जवळ जवळ दोन हजार डॉलर म्हणजे ५००० रुपये झाली. पैकी जर्मनीतून निघाल्यापासून जपानला पोचेपर्यंतचा खर्च १६०० डॉलर झाला. पुढच्या प्रवासापुरता खर्च हिंदी लोकांकडून मिळणाऱ्या ठिकठिकाणच्या वर्गण्यातून भागेल."

एका पत्रांत ते भास्कररावांचा या प्रवासांत किती उपयोग होतो आहे यासंबंधी लिहितात :— "या प्रवासांत मला भास्कराचा अतिशय उपयोग होत आहे. दुसऱ्या कोणाच्या तरी मदतीवांचून परदेशचा प्रवास मला शक्य झाला नसता; व भास्कराकडून जें काम होत आहे तें भलत्या कोणाकडून झालें नसतें. दोन तीन ठिकाणी भास्कराला थोडीशी बोलण्याचीहि संधि मिळाली, व आणखी दोनतीन वेळां मिळणार आहे. पत्रव्यवहार पुष्कळच करावा लागतो. वेळोवेळीं तारा पाठवाव्या लागतात आणि अशा कामाला हुशार, तरतरीत मनुष्य लागतो व त्याला सर्व माहिती असावी लागते. भास्करामुळे माझी पुष्कळशी दगदग वांचते. एकंदरीत अगदी सहजी जुळून आलेला हा योग अत्यंत उपकारक झाला." स्वतःच्या मुलांबाळांसंबंधी फारसे कधी न बोलणाऱ्या बापाकडून इतकें बोलकें सर्दिक्रिकेट मिळविणें ही खरोखरच मुलाची शहामत होय.

५. आशियाचा प्रवास

ता. ७ जानेवारी १९३० रोजी अण्णा जपानांत योकोहामा बंदरांत उतरले. पश्चिमेकडून पूर्वेकडे जातांना रोज घड्याळ २०-२५ मिनिटें पुढें करावें लागतें. उलट पूर्वेकडून पश्चिमेकडे जातांना तें मागे करावें लागतें ही गोष्ट अण्णांच्या विशेषपणें लक्षांत येऊन ते तिचा उद्मेखून उल्लेख करतात. काळ सारखा बदलत असतो हें सत्य या ठिकाणीं प्रत्यक्षपणें प्रत्ययास येतें. अमेरिकेंत जातांना अण्णांना आनंद झाला होता. तो बोटीवरील सर्व प्रकारच्या सुखसोयींमुळे झाला होता. उलट या बोटीवर प्रवासी अत्यंत थोडे, नाताळच्या सणाचे दिवस असतांनाहि कसल्याहि प्रकारचा आनंदोत्सव व मनोविनोदाचे प्रकार नाहींत, वारा वादळी सोसाट्याचा, समुद्र खवळलेला, आजपर्यंतच्या प्रवासांत अखंड चालू असलेलें हिंडणें खंडित झालेलें अशी सर्व प्रतिकूल परिस्थिति असतां हि जपानांत जातांना

अण्णांना विशेष आनंद व उत्साह वाटत होता. टोकिओतील स्त्रियांच्या विश्वविद्यालयाचें, आपल्या स्फूर्तिस्थानाचें पुण्यदर्शन घडणार या भावनेचा तो आनंद होता. तो सामान्य प्रवासाचा नव्हता, तर एका भाविक यात्रेकरूचा होता. जपानांतील याच युनिव्हर्सिटीनें अण्णांच्या ध्येयावाढाला गतिमत्त्व मिळवून देऊन तो भारतीय महिलाविद्यापीठाचे रूपानें साकार झालेला होता. योकोहामापासून टोकिओला आगगाडीतून पाऊण तासांत जातां येतां येतें; आणि म्हणून अण्णांनीं योकोहामा हेंच आपलें मुख्य ठिकाण ठरवून टाकलें. १९२३ च्या भूकंपामुळें योकोहामा, टोकिओ वगैरे शहरें जमीनदोस्त होऊन ५००००० माणसें मृत्युमुखीं पडलीं होती. भूकंपाची झळ युनिव्हर्सिटीला लागून तिच्या सर्व इमारती बेचिराख झाल्या होत्या. पण युनिव्हर्सिटीच्या चालकांचा ध्येयवाद व व्यावहारिकपणाहि इतका मोठा कीं त्यांनीं त्या आपत्तीनें डगमगून न जातां साध्या झोंपड्या बांधून काम सुरू केलें व हळूहळू नवीन इमारती तयार केल्या.

तेव्हांपर्यंत म्हणजे १९३० सालापर्यंत ४२०० स्त्रिया या विद्यापीठांतून पदवी घेऊन बाहेर पडल्या होत्या. पूर्वप्राथमिकापासून पदव्युत्तर शिक्षणापर्यंतच्या सर्व शाखा येथें आहेत. अण्णा गेले त्या वेळीं तेथें १६०० विद्यार्थिनी कॉलेजमध्ये असून त्यांपैकी १२०० बसतिगृहांत राहणाऱ्या होत्या. महिलाविद्यापीठाच्या मानानें या विद्यापीठांतील सर्वच कारभार अण्णांता फार मोठा वाटला असला पाहिजे. या विद्यापीठाचे मूळसंस्थापक श्री. नरुसे हे परलोकवासी झाले असून त्यांचे सुरुवाती-पासूनचे सहकारी श्री. आसो त्या वेळीं सर्व कामकाज पहात होते. हें विद्यापीठ केवळ खाजगी प्रयत्नांनीं चाललें असून तिचा जपानी सरकाराशीं कांहींहि संबंध नाही. तेथून बाहेर पडलेल्या पदवीधर स्त्रियाच मोठ्या कृतज्ञताबुद्धीनें आपल्या मातृसंस्थेच्या संसाराला आपापल्या परीनें उत्तम प्रकारें हातभार लावीत आहेत. आपल्या संस्थांना सरकारी आर्थिक मदत घ्यावयाची का नाही या प्रश्नाचा खल चालू असतांना ती घेऊं नये असे अण्णांचें जें मत असे, तें जपानांतील विद्यार्थिनी-प्रमाणें आपल्याहि विद्यार्थिनी आपल्या मातृसंस्थेला विसरणार नाहीत, तिची उपेक्षा करणार नाहीत या अपेक्षेवरच व विश्वासांमुळेच असे. जपानी सरकार या विद्या-पीठाला ग्रॅंट वगैरे देत नसलें तरी त्यानें या विद्यापीठाच्या परिक्षांना व पदव्यांना पूर्ण मान्यता दिली होती हें पाहण्यासारखें आहे.

जपानांत मुलांमुलींना एकत्र शिक्षण देत नाहीत. मुलींचीं शाळा-कॉलेजे निराळीं असतात; तथापि त्यामुळे त्या पुढील जीवनांत भलत्या लाज्या किंवा बुजऱ्या बनतात असें आढळत नाही. त्या पुरुषांमध्ये मिसळतात, त्यांच्या बरोबरीनें वावरतात, व प्रसंगीं पुरुषी कामेहि करतात. दुकानांत विक्री करणें, ट्रॅम, बस वगैरेत कंडक्टर म्हणून काम करणें, पोस्टांत व रेल्वेस्टेशनांत तिकिटे विकणें वगैरेसारखीं विशेष अवजड नसलेलीं सर्व कामें त्या करितात. मातृभाषेशिवाय

इतर भाषांच्या ज्ञानावांचून त्यांचें फारसें अडत नाहीं. कोणत्याहि भाषेच्या माणसाशीं बोलावयाचें असो त्या डगमगत नाहींत. जपानांत फारच थोड्या लोकांना इंग्रजी येते. रस्ते, दुकाने, आफिसें, स्टेशनें वगैरे सार्वजनिक ठिकाणच्या नांवाच्या पाट्या फक्त जपानी लिपीतच असतात. परकीयांची थोडी-फार अडचण होईल, पण म्हणून आपल्या मातृभाषेला डावलायचें कीं काय अशी त्यांची भावना. भाषा, धर्म, संस्कृति वगैरेसंबंधीं जपानी लोकांना जाज्वल्य अभिमान वाटतो, आणि पुढें येऊं इच्छिणाऱ्या राष्ट्राला तो तसा असणें जरूर आहे. अण्णांसारख्या निराग्रही व उदारमताच्या माणसाला त्यांचा तो इतका जाज्वल्य अभिमान कदाचित् संकुचित मनोवृत्तीचाहि वाटला असेल, कोणीं सांगावें ?

अण्णा जेथें जेथें जात तेथें तेथें त्यांस प्रथम चहा देण्यांत येत असे. हा चहा म्हणजे नुसतें चहाचें उकळतें पाणी असतें. त्यांत दूध, साखर वगैरे कांहीं नसतें. चहा, जेवण वगैरे बावतींचें जपानी लोकांचें एक विशेष तंत्र असतें; व तें मोठ्या कटाक्षानें पाळलें जातें. प्रत्येक कृति व हालचाल सुबक, सुंदर व खानदानी पद्धतीनें कशी करावयाची याचें जणू धाळकडूच त्यांना मिळालें असतें.

योकोहामा व टोकिओ येथें १० दिवस राहून व सुमारें दोनशेंपन्नास येन (येन म्हणजे सवा रुपयाहून किंचित् अधिक) वर्गणी जमवून अण्णा कोबे या व्यापाराच्या गांवीं गेले. येथें बरेच हिंदी व्यापारी असून त्यांत सिंधी लोकांचा भरणा मोठा आहे. या मुक्कामांत विशेष आठवण राहण्यासारखी एक गोष्ट घडली. फत्तेअली या नांवाच्या गृहस्थांकडे अण्णांचा मुक्काम असतांना एका रात्री त्यांच्या खोलींत चोरी झाली. पितापुत्रांचीं घड्याळें, फाउंटन पेनें, ओव्हरकोट, बूट, निर-निराळ्या देशांत जमविलेल्या नाण्यांची पिशवी, अशा प्रकारच्या अदमासें ५०० घेनांचा माल चोरट्यांनीं लांबविला. जमलेल्या वर्गणीची रकम रात्रीं निजतांना अण्णांनीं फत्तेअलीपाशीं दिली असल्यानें तेवढी मात्र सुदैवानें बचावली. कांहीं कामाचे कागद चोरट्यांना महत्त्वाचे न वाटल्यामुळें तेथेंच फेकून दिलेले आढळले. पाहुण्यांना आपल्या घरीं अशा प्रकारचा चट्टा बसावा, याचें अली पतिपत्नींना फार वाईट वाटलें व त्यांनीं पाहुण्यांना घड्याळें, पेनें, वगैरे देणग्या देऊन झालेल्या नुकसानीची* थोडीफार भरपाई केली.

याच मुक्कामांत श्री. बापूसाहेब चिपळूणकरांच्या मृत्यूची बातमी अण्णांस समजली. ते ता. २२ जानेवारीच्या आपल्या पत्रांत लिहितात :—“बापूसाहेबांच्या मृत्यूची हृदयभेदक वार्ता आतां दिनकरच्या पत्रावरून कळली. व हिंगण्याचें व कन्याशाळेचें अशीं दोन्ही संमेलनें बंद झाल्याचेंहि कळलें. आपणां सर्वांस हा

* चोरी सांपडल्यामुळें पुढें यांपैकीं बराच माल पुढें हिंदुस्थानांत आल्यानंतर परत मिळाला.

मोठाच धक्का बसला आहे. निसर्गाचा क्रम सारखा चालू राहणार. जी माणसें जातात त्यांच्यावरची जबाबदारी संपते; राहिलेल्या माणसांनी गाडा चालविलाच पाहिजे. ” ही बातमी अण्णांना एका महिन्यानें कळली होती.

कोबेपासून जवळच एका उंच टेकडीवर भगवान् बुद्धाची आई मायादेवी हिचे देऊळ आहे. ते पाहण्यासाठी अण्णा मुद्दाम गेले होते. डोंगराच्या पायथ्यापासून वर जाण्यास पोलादी तारांच्या दोरखंडाच्या साह्यानें वर जाणारी एक गाडी आहे. तीतून गेल्यानंतर कांहीं चढणीचे रस्ते व नंतर ४०० पायऱ्या चढून वर जावे लागले. या बाह्य गोष्टींचें वर्णन अण्णा जितक्या साक्षेपानें करतात तितक्या साक्षेपानें ते देवीची मूर्ति, तेथील पूजाविधि, बौद्ध धर्माचीं तत्त्वे वगैरेसंबंधी करीत नाहींत. कदाचित् त्यांना तितकेसें अगत्य वाटलें नसावें.

कोबे येथें असतांना अण्णांनीं तेथील कॉलेजला भेट दिली. तेथें ५०० विद्यार्थिनी शिकत असून गायनाच्या अभ्यासावर विशेष भर दिसला. हें कॉलेज मिशनऱ्यांनीं चालविलेलें असलें तरी त्यावर ताबा सर्वस्वी स्थानिक लोकांचा आहे. आपल्याकडीलप्रमाणें मिशनांचा नाही, ही गोष्ट अण्णांना विशेष जाणवली असली पाहिजे. आणखी दोन चार संस्थांना भेटी देऊन आणि सुमारे एक हजार येन वर्गणी जमवून अण्णांनीं जपान सोडलें व चीनकडे प्रयाण केलें.

ता. २६ जानेवारीला अण्णा ‘शांघाय मार्क’ बोटीनें शांघायला गेले व तेथें ८ दिवस राहून पुढें हाँगकाँगला गेले. शांघाय येथें बऱ्याच युरोपियन राष्ट्रांचे हितसंबंध असून प्रत्येक राष्ट्राच्या अमलाखालीं शांघायचा थोडा थोडा भाग आहे. उलट हाँगकाँग बेट सर्वस्वी इंग्रजांच्या मालकीचें आहे. शांघायला अण्णा गेले ते दिवस चिनी वर्षारंभोत्सवाचे असल्यानें शाळा कॉलेजे वगैरे संस्था बंद होत्या. अर्थात् व्याख्यानांचें वगैरे जुळलें नाहीं. वर्गणी म्हणून १५०० रुपयांचे आकडे पडले, पण प्रत्यक्ष प्राप्ति अशी कांहीं झाली नाहीं. हाँगकाँगला त्या मानानें बरीच वर्गणी जमली.

ता. १५ रोजी अण्णा चीनहून फिलिपाईन बेटाकडे गेले, व ता. १७ रोजी मॅनिला येथें पोचले. फिलिपाईन बेटांतील वस्ती जपानी, चिनी, स्पॅनिश आणि अमेरिकन यांच्या मिश्रणानें झाली आहे. हिंदी लोक तिकडे पूर्वी गेलेले असावेत हें तेथील भाषेतील कांहीं संस्कृत अपभ्रष्ट शब्दांवरून दिसतें. पण आतां ते तेथील मूळ वस्तीतच मिसळून गेले आहेत. मॅनिला येथील मध्यम व वरच्या लोकांची रहाणी पाश्चात्य प्रतीची बनली आहे. लोक सामान्यतः सुखी असून मुलांमुलींचीं खाजगी हायस्कुलें व कॉलेजे केवळ फीच्या उत्पन्नावर सरकारी मदतीवांचून चांगल्या प्रकारें चाललेलीं दिसलीं.

मॅनिला येथें ४-५ दिवस राहून व ४०० पेसो (Pesos) इतकी वर्गणी

जमवून अण्णांनीं फिलिपाईन बेटें सोडलीं; व फेब्रुवारीच्या १२ तारखेस ते जावा बेटांतील सुरबाया शहरीं पोचले. जावा बेटांत हिंदी लोकांची बरीच मोठी वसाहत झालेली होती असें दिसतें. बटेव्हियांतील एका पुराणवस्तुसंग्रहालयांत बुद्धाच्या मोठमोठ्या मूर्ति व गणपति, दत्तात्रेय, अष्टभुजा, भवानी वगैरे हिंदु देवदेवतांच्या मूर्तीहि दिसल्या. असल्या जुन्यापुराण्या गोष्टी पाहण्याचा अण्णांचा रिवाज नसतां हि त्यांनीं त्या पाहिल्या हें विशेषच होय. जावा बेट डच अंमलाखालीं असून त्याची बरीच प्रगति झाली आहे. तेथें पाटबंधाऱ्यांची रचना व व्यवस्था उत्तम प्रकारची असून वर्षांतून तीन पिकें निघूं शकतात. डोंगरावर हिरवीगार झाडी व खालीं जमिनीवर हिरवीगार शेते यांमुळे एकंदर दृश्य मोठें बहारीचें दिसतें. शिक्षणाचा दर्जाहि बराच बरचा असून शाळा-कॉलेजे हॉलंडमधील युनिव्हर्सिटीला जोडलेली आहेत. येथें वर्णाविग्रह कमी असून परकीयांनाहि चांगल्या प्रकारें वागविलें जातें. सुरबायाहून एक रात्र आगबोटींत घालवून 'बळी' म्हणून बेट आहे तेथें जातां येतें, पण अण्णा तेथें न जातां ते मलाया द्वीपकल्पाकडे वळले व तां. १२ मार्चला सिंगापूरला उतरले.

मलायांत हिंदी लोकांचा भरणा फार मोठा आहे. पूर्वीच्या काळीं तिकडे गेलेले हिंदु तेथील लोकांतच मिसळलेले असतील. पण अलीकडच्या काळांत ब्रिटिश सरकारचे निरनिराळ्या खात्यांतले लहान-मोठे नोकर, लहान-मोठे व्यापारी, जस्ताच्या खाणींत व रबराच्या जंगलांत काम करणारे मद्रासी मजूर, त्यांच्या आर्थिक गरजा भागविणारे चेष्टी सावकार, धार्मिक बाबतींत मदत करणारा ब्राह्मणवर्गी, डॉक्टर आणि वकील मिळून बराच मोठा हिंदु समाज मलायांतील मोठ्या शहरांत आढळून येतो. मलायांत असतांना आपण हिंदुस्थानाबाहेर आहों असें वाटतच नाही. सिंगा-पूरला ८ दिवस राहून अण्णांनीं पुष्कळ प्रचारकार्य केलें. पण योग्य वशिल्याच्या अभावीं वर्गणी मात्र फारच थोडी जमली. त्यामानानें क्वालालंपूरच्या ५ दिवसांच्या मुकामांत अण्णांना बरीच म्हणजे सुमारे ८०० रुपये मदत मिळाली. ता. ५ एप्रिल रोजी मलायांतील काम संपवून अण्णा हिंदुस्थानांत येण्यासाठीं 'रोहना' बोटीवर चढले, व ता. १४ रोजी मद्रास मार्गे पुण्यास परत आले. अशा रीतीनें पृथ्वी-प्रदक्षिणा पुरी करून तेरा महिन्यांनीं अण्णा स्वदेशीं सुखरूपणें परत आले.

या त्रिखंड पर्यटनाचा समारोप अण्णांनीं आपल्या 'Looking Back' या इंग्रजी संक्षिप्त आत्मवृत्तांत थोडक्यांत केला आहे. या प्रवासांतील जमाखर्च, तेथील कार्यक्रम वगैरे अण्णांनीं आपल्या नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणें अतिशय तपशील-वार लिहून ठेवले आहेत. वर्गणी रु. २७००० जमली, व एकंदर खर्च १२७०० रुपये झाला. तो वजा जातां रु. १४३०० महिलाविद्यापीठाकडे जमा झाले. प्रवासाला निधावयाचें ठरल्यापासून अण्णांना सारखी धाकधूक वाटावयाची कीं हें काम आपण हातीं घेतों आहों खरें, पण त्यापासून विद्यापीठाचें नुकसान तर होणार नाही ना? देशांतल्या देशांत फिरून आपण जितकी वर्गणी जमा करूं शकतो तितकी तरी या

परदेशच्या प्रवासांत झालीच पाहिजे. नाहीतर हा सर्व खटाटोप फुकटच केल्या-
सारखे होईल. वय झालेलें, परदेशांतील प्रवासाची संवय नाही, मराठी व इंग्रजी
यांशिवाय दुसऱ्या अन्य भाषा अवगत नाहीत (या प्रवासांत ३-४ दां हिंदीतूनच
उत्तरे देण्याचे प्रसंग आले ते भास्कररावांनीं निभावून नेले.) अशी सर्व प्रतिकूल
परिस्थिति असतां अण्णा सर्वस्वी स्वतःच्या उमेदीवर निघाले होते. गेल्यासारखा
कांहीं लभ्यांश झाला तर ठीक, नाहीतर स्वतःची नामुष्की व विद्यापीठाचें नुकसान
असा विचित्र प्रकार व्हावयाचा ! इतरांनीं त्यांना संमति दिली होती ती सुद्धां
नाखुषीनें व नाइलाजांनें व दिली होती. म्हाताऱ्याच्या मनांत आलें म्हणजे तो कोणाचें
ऐकायचा नाही; म्हणतोच आहे तर जाऊं पा, अशा थोड्याशा उपेक्षेच्या भावनेनें
दिली होती. पण सुदैवानें सर्व कांहीं ठीक झालें, आणि अण्णांचा दौरा इच्छिल्या-
प्रमाणें सर्वांच्याच हिताचा झाला. त्यामुळें अर्थातच अण्णांना फार समाधान वाटलें.

या प्रसंगां असा एक विचार मनांत डोकावतो कीं अण्णांचा हा प्रवासाचा
सवदा आंतवट्याचा होऊन विद्यापीठाचें आर्थिक नुकसान झालें असतें तर अण्णा
काय इतरांप्रमाणें क्षमा याचून व नामुष्की व्यक्त करून स्वस्थ बसले असते ?
अण्णांच्या पूर्वाग्र्यांतील मुळद येथील बुडालेल्या दुकानदारीचें प्रकरण लक्षांत
आणलें म्हणजे या विचारांतील फोलपणाहि लक्षांत येतो. आपल्यापार्थी दुसऱ्याच्या
झालेल्या नुकसानीची भरपाई केल्यावांचून अण्णा कधीहि राहिलें नाहीत. 'भिक्षा
मागुनि दारोंदारी फेडिन ऋण' या चारुदत्ती बाण्यानें व जिद्दीनें अण्णांनीं दुप्पट श्रम
केले असते व झालेलें नुकसान सव्याज भरून काढलें असतें. हा नुसता तर्कच
आहे असें नाही, तर त्यांनीं आपल्या एका पत्नीत या अर्थाचा एक ओझरता उल्लेखाहि
केलेला आहे.

अण्णांची साधी व काटकसरीची रहाणी लक्षांत घेतां व युनिव्हर्सिटीच्या
कामाव्यक्तिरिक्त ते दुसरीकडे कोठेंहि गेले नाहीत, ही वस्तुस्थिति ध्यानांत घेतां
रु. १२७०० हा सुद्धां जास्तच खर्च झाला असें कांहींना व खुद्द अण्णांनाहि वाटलें
असावें असें दिसतें. ते आत्मसमर्थनाच्या व कांहींशा दिलगिरिच्या सुरांत म्हणतात,
“आशिया-आफ्रिका खंडांतील प्रवासाच्या मानानें युरोप-अमेरिकेंतील प्रवास जरा
महागच गेला. बोटीचे, आगगाडीचे, वगैरे प्रवाससाधनांचें भाडें जास्त व
हॉटेलांतील राहण्याचा व जेवणाखाणाचा खर्चहि अधिक. आफ्रिका व चीन वगैरे
देशांत आम्हांला हॉटेलांतून उतरावें लागत नसे. तेथें बहुतेक ठिकाणीं मित्रमंडळी
व ओळखीचीं माणसें असल्यानें उतरण्यासवरण्याची सर्व व्यवस्था परस्पर खर्चीनें
होई. शिवाय प्रवासभाडेंहि युरोपच्या मानानें कमी. अशा परिस्थितींत झालेला
खर्च योग्य व झालेलें उत्पन्नहि योग्य होतें.” अर्थात् मिळालें त्यापेक्षा जास्त
मिळालें असतें तर हवेंच होतें.

प्रवासाचा समारोप करतांना अण्णांच्या लिहिण्यांत कृतकृत्यतेची भावना व्यक्त झाली आहे. एक तर बरेचसे उतार वय झाले असतांनाहि प्रकृति शेवटपर्यंत उत्तम राहिली. प्रकृति बरी नसल्याने ठरलेल्या कार्यक्रमांत कांहीं व्यत्यय आला, असें कधीहि झाले नाही. अमेरिकेंत तर काळ थोडा पण कार्यक्रम भरगच्च असल्यामुळे रात्रीबिरात्री थंडीवाऱ्यांतून गाड्या बदलाव्या लागल्या तरी बदलून प्रवास करावयाचा, व दिवसां ठरलेला सर्व कार्यक्रम सुरळीत पार पाडावयाचा हे सर्व प्रकृति उत्तम राहिली यामुळेच शक्य झाले. मोठमोठ्या शिक्षणशास्त्रज्ञांच्या व उदार धनिकांच्या गांठी घेऊन नवीन नवीन कल्पना व जास्त जास्त मदत मिळविण्याचें जमलें तें सर्वस्वी या काटक व कणखर प्रकृतीमुळेच.

विद्यापीठाच्या फायद्याशिवाय आणखी एक मोठा फायदा असा झाला की, इतर देशांत हिंदुस्थानासंबंधी जाणतां-अजाणतां जो अपप्रचार केला जात होता, त्याला अण्णांच्या लिहिण्या-बोलण्याने थोडातरी पायबंद बसला. तेथील पद्धती-प्रमाणे व्याख्यानोत्तर जीं कांहीं प्रश्नोत्तरे होतात त्यांतून असले काम कर्णे सोपे जाते; आणि सर्वांत महत्त्वाचें म्हणजे विद्यापीठानें चालविलेल्या शैक्षणिक कार्याची व इतर सामाजिक प्रश्नांची खरीखुरी माहिती होऊन हिंदुस्थानाबद्दलचें व हिंदी लोकांसंबंधीचें परक्यांचें मत पुष्कळसें अनुकूल झालें. ही या दौऱ्याची फलश्रुति. प्रवासाला निघतांना सर्वच अनिश्चित असल्याने ही उडी अंधारांत भलतीकडेच मडून पाय मोडण्याची पाळी तर येणार नाही ना, ही चिंता व्यर्थ ठरून सर्व कांहीं सुखरूप व सुरळित झाले, याबद्दल अण्णांनी मनांत देवाला धन्यवाद दिले असले पाहिजेत.

या प्रवासांत १५ मे १९२९ पासून अखेरपर्यंत अकरा महिने अण्णांचे चिरं-जीव भास्करराव हे सदैव त्यांच्याबरोबर होते, आणि म्हणूनच हा प्रवास अण्णांना इतका सुखाचा व फायद्याचा झाला. बड्या लोकांचे प्रायव्हेट सेक्रेटरी जीं जीं कामे करतात तीं तर त्यांनीं तत्परतेनें केलींच; शिवाय अहोरात्र अण्णांच्या दिमतीला राहून त्यांची सर्व बडदास्त ठेवली. सारखें अण्णांच्या बरोबर राहावें लागत असल्यामुळे त्यांना स्वतःच्या आवडीनिवडीचें कांहींच पाहतां आलें नाही. निरनिराळे देश केवळ नांवाचे पहावयास मिळाले येवढेंच.

प्रवास प्रकरणाचा शेवट करतांना अण्णा कृतज्ञताबुद्धीनें व भारावलेल्या मनानें ज्यांनीं ज्यांनीं मदत केली होती त्या सर्वांचे आभार मानतात. महिलाविद्या-पीठाच्या चालक घंडळींनीं अण्णांनीं सांगितलेली सर्व रक्कम आनंदानें दिली, आप्ते-ष्टांनीं व मित्रमंडळींनीं आपल्या शुभेच्छा व्यक्तवून अण्णांना उत्तेजन दिलें, व विशेष म्हणजे यूरोप, अमेरिका, येथील निरनिराळ्या सामाजिक व शैक्षणिक संस्थांनीं अण्णांना हरप्रकारें साह्य केलें. तेथील वर्तमानपत्रकारांनीं त्यांना व त्यांच्या कार्याला प्रसिद्धि देऊन तें सुकर केलें. आर्थिक परिस्थिति अत्यंत तंगीची असतांना सामान्य

जनतेनें शक्य ती आर्थिक मदत केली. या सर्वांचे अण्णा मनापासून आभार मानतात आणि या यशस्वी दौऱ्याचें सर्व श्रेय निष्काम बुद्धीनें त्या सर्वांना अर्पण करून आषणें पुढील कार्याला प्रवृत्त होतात.

६. शैक्षणिक व सामाजिक निरीक्षणें

युरोप व अमेरिका येथील मुक्कामांत सामाजिक, शैक्षणिक, भौगोलिक, नैसर्गिक अशा कितीतरी गोष्टी अण्णांनी पाहिल्या. यासंबंधीचे ओझरते उल्लेख मार्गाल प्रकरणांतून आलेले आहेत. स्त्रीशिक्षण व त्यांतल्या त्यांत सर्वसामान्य स्त्रियांचें विशेष कार्यक्षेत्र जें 'गृह'—की ज्याचे योगानें तिला 'गृहिणी' असें संबोधण्यांत येतें, त्यासंबंधी आपल्या विद्यापीठांत विशेष काय करता येईल हें याहण्याकडे अण्णांचा जास्त कल होता आणि म्हणून स्त्रियांचे शारीरिक व्यायाम, प्रपंचशास्त्र, आणि आरोग्यशास्त्र यासंबंधीचीं आपलीं निरीक्षणें त्यांनीं आपल्या संक्षिप्त 'आत्मवृत्तांत' एका स्वतंत्र प्रकरणांत सलग व सविस्तर दिली आहेत. तीं स्त्रीशिक्षणाचें कार्य-करणारांना मार्गदर्शक होतील अशा समजुतीनें पुढें दिली आहेत. अण्णा लिहितात :—

“ बहुतेक हायस्कुलांतून अनेक प्रकारच्या व्यायामासाठीं शाळेच्या इमारतींतच मोठमोठीं दालनें ठेवलेलीं असतात. हातांपायांच्या व शरिराच्या अनेक प्रकारच्या हालचाली नियमितपणें पियानोच्या तालबद्ध नादावर किंवा एरवीं पण ठेक्यावर एकदम सर्वांच्या सारख्या होतील असें शिक्षण त्यांस दिलें जातें. अंग पाहिजे तसें वळावें या दृष्टीनें इतरहि व्यायामाचे प्रकार आहेत. व्यायामाच्या वेळीं पोषाख बदलावयाचा असतो. त्यासाठीं व्यायामाच्या शाळेंला लागूनच एक खोली असते, व तीत कपाटें असून त्यांत अनेक खण असतात. प्रत्येकीनें आपले वर्गातील कपडे काढून व्यायामाचे कपडे घालावे आणि व्यायामशाळेंत यावें. व्यायामाचा तास संपल्यानंतर हे कपडे बदलून पुन्हां पहिले घालावे व वर्गांत जावें. चांगल्या हवेच्या वेळीं शाळेजवळच्या उघड्या मैदानांतहि झिल घेतली जाते. व्यायामाच्या दृष्टीनें पोहण्याकडेहि विशेष लक्ष दिलें जातें. बऱ्याच शाळांत पोहण्यासाठीं कृत्रिम तलाव असून त्यांच्यासभोंवतीं व वर आच्छादन असतें. वाईट पाणी काढून नवें आणण्याचीहि सोय असते; व थंडीच्या दिवसांत तलाव कोमट पाण्यानें भरले जातात. मुलींच्या शरीरप्रकृतीकडे विशेष लक्ष देण्यासाठीं प्रत्येक हायस्कुलांत एक कायमचा डॉक्टर असतो. तो रोगट मुलींच्या पालकांना शाळेच्या अधिकाऱ्यांमार्फत योग्य सूचना देतो. दांतांच्या संबधानें विशेष लक्ष दिलें जातें, व दांतांची परीक्षा करण्यासाठीं बहुधा एकाद्या दंतवैद्याची योजना केलेली असते. ”

प्रपंचशास्त्र आणि आरोग्यशास्त्र यांसंबंधी अण्णा पुढीलप्रमाणें लिहितात :—

“युरोपांतल्या व अमेरिकेंतल्या मुलींच्या शाळांतून आणि कॉलेजांतून प्रपंचशास्त्र आणि आरोग्यशास्त्र या विषयांकडे विशेष लक्ष दिलें जातें. शिवण-काम, स्वयंपाक, कपडे धुणें, कपड्यां विसळणें, मिचकट भांडी स्वच्छ करणें, अंथरुणें-पांघरुणें साफसूफ करणें, घर झाडून-पुसून स्वच्छ ठेवणें, शरिराची स्वच्छता, घराभोंवतालची स्वच्छता वगैरे सर्व गोष्टींचा समावेश या विषयांत होतो, व त्यासंबंधीचें प्रत्यक्ष शिक्षण देण्याची सोय असते. या विषयांच्या शिक्षकिणी तयार करण्याच्या शाखा कित्येक शाळांना जोडल्या आहेत; व त्यासाठीं कांहीं स्वतंत्र कॉलेजेहि आहेत; युरोपांत आणि अमेरिकेंत गृहव्यवस्थाशास्त्रांत सर्टिफिकेट मिळविणाऱ्या स्त्रियांना मागणी चांगली आहे. श्रीमंत लोकांकडे अशा बायांना नोकरीस ठेवून त्यांजवर गृहव्यवस्था सोंपविली जाते. त्यामुळें अशा स्त्रिया तयार करण्याकडे विशेष लक्ष दिलें जातें व औद्योगिक दृष्टीनें कांहीं स्त्रिया या शिक्षणाकडे वळतात. कांहीं कॉलेजांतून प्रपंचशास्त्र (Domestic Science किंवा House Economics) हा विषय ऐच्छिक घेऊन B. A. होतां येतें. कित्येक युनिव्हर्सिटींत या विषयाच्या एकाद्या शाखेंत संशोधन करून पीएच्. डी. ची पदवी मिळवितां येते. जपानांतल्या स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटींत या विषयांकडे विशेष लक्ष दिलें जातें. जपानी पाकशास्त्र व पाश्चात्य पाकशास्त्र, त्याचप्रमाणें जपानी राहणी व रीतभात आणि पाश्चात्य राहणी व रीतभात यांचें शिक्षण देण्याच्या वेगळ्या शाखा आहेत. जपानांत मोठ्या शहरांत युरोपिअन पद्धतीनें राहणारे बरेच लोक आहेत. जपानांत रीतीभातीला फार महत्त्व दिलें जातें. आम्ही एका शाळेंत गेलों असतां चहा आणूब घाबऱ्याचा तो देखील किती पद्धतशीर घावा लागतो, हें दाखविण्यासाठीं आम्हांला चहा देण्यांत आला. मुलीनें कोणीकडून कशीं पावलें टाकीत यावें, किती वाकावें, चहा खालीं टेबलावर ठेवून, मान खालीं घालून, आदबीनें पाहुण्यांकडे पाहून आनंद प्रदर्शित करून कशीं पावलें टाकीत परत जावें, हें एक शास्त्रच झालें आहे.”

अण्णांच्या संक्षिप्त आत्मवृत्तांतले हे विस्तृत उतारे येथें देण्याचें प्रयोजन येवढेंच कीं, अण्णांनीं तीन तर्पापूर्वीं या गोष्टींचा विचार करून त्यांचा उपक्रम आपल्या महिलाविद्यापीठांत केला. अलीकडे शहरांतील बऱ्याचशा बऱ्यांपैकी शाळांतून या सर्व बाबी थोड्याफार आढळतात, आणि आतां प्रत्येकाला त्यांची उपयुक्तता कळली आहे—पटली आहे. पण स्त्री-शिक्षणांतील बहुतेक प्रश्नांत—मातृ-भाषेचा बोधभाषा म्हणून सर्रास उपयोग; तिचा सकस व सकीचा अभ्यास; प्रपंचशास्त्र, गृहविज्ञानशास्त्र, यांचा विशेष आस्थापूर्वक अभ्यास; त्यांचीं प्रात्यक्षिके करण्याच्या स्वतंत्र जागा, सोयी व साधनें; व्यायामाची खास सोय; गायन, वादन, शिवण, वगैरे कलांचा ऐच्छिक विषयांत अंतर्भाव; गणित विषयाचें ऐच्छिक

विषयांत रूपान्तर वगैरे ज्या ज्या सुधारणा आज झालेल्या दिसतात, त्यांचे श्रेय अण्णांच्या महिलाविद्यापीठाला आहे असें कोणी थोड्याशा अभिमानाने व आग्रहाने म्हटले तर ते योग्यच होईल. हल्ली या विषयांसंबंधी सर्वत्र जी प्रगति झालेली दिसते तिचे श्रेय मुख्यतः महिलाविद्यापीठाने आपल्या अभ्यासक्रमांत या विषयांना महत्त्वाचे व मानाचे स्थान दिले या गोष्टीला आहे.

अमेरिका व युरोप यांतील सहशिक्षणासंबंधी अण्णा लिहितात, “स्त्रियांना आणि पुरुषांना एके ठिकाणी शिक्षण देण्याचा प्रघात युरोपांत आणि अमेरिकेंत पडत चालला आहे, त्यासंबंधीचा विरोध नाहीसा होत चालला आहे. तरी पूर्वीपासून चाललेली स्त्रियांची हायस्कुलें आणि कॉलेजें सर्वत्र पुष्कळच आहेत आणि अशा शाळा-कॉलेजांतून शिक्षणाच्या स्त्रियांचीच. संख्या सहशिक्षणाच्या शाळा-कॉलेजांतून शिक्षणाच्या स्त्रियांच्या संख्येपेक्षा अधिक भरेल. ... नवे खाजगी प्रयत्न सहशिक्षणासाठी होत आहेत, व पुढे होतील; आणि त्यांचे प्राबल्य झाले म्हणजे लोकमताने चालणारी तिकडील सरकारेही अशा प्रयत्नांना उत्तेजन देतील. मुलांमुलींनी व स्त्री-पुरुषांनी मिळून-मिसळून वागण्याची चाल तिकडे फार वर्षे रूढ असल्यामुळे सहशिक्षणाचा प्रयोग तिकडे लवकर यशस्वी झाला. आपल्या देशांत हायस्कुलांतून व कॉलेजांतून जें सहशिक्षण चाललें आहे तें बरेचसे नाइलाजामुळे असून तें खरें सहशिक्षणच नव्हे. ज्या पालकांची मुलींना शिकवण्याची इच्छा तीव्र असते ते मुलींसाठी शाळाकॉलेजें मसलीं म्हणजे आपल्या मुली मुलांच्याच शाळा-कॉलेजांत पाठवतात. पण पालकांना व शाळा-कॉलेजांच्या व्यवस्थापकांना मुली मुलांत मिसळल्या किंवा त्यांजबरोबर खेळल्या तर आवडत नाही. बदलत जाणाऱ्या परिस्थितीत लोकमत सहशिक्षणाला हळूहळू अनुकूल होत जाण्याचा संभव आहे. परंतु जपानी लोक अनेक बाबतीत बाश्चात्यांचे अनुकरण करणारे असूनहि सहशिक्षणाच्या ते अगदी विरुद्ध आहेत. दहा वर्षांच्या आंतील मुलांमुलींचे शिक्षण एकत्र होऊं शकते; पण मुलींची हायस्कुलें व कॉलेजें वेगळीच असली पाहिजेत असें जपानी लोकांचे मत आहे.”

अमेरिकन लोकांच्या उद्योगीपणासंबंधी अण्णा लिहितात :— “अमेरिकन लोक अतिशय उद्योगी असल्यामुळे व संध्याकाळचा वेळ खेळ आणि करमणूक यांसाठी घावयाचा असल्यामुळे संभाषणाला वेळ मिळवा या हेतूने दुपारी लंचसाठी मंडळी एकत्र जमतात. असे स्त्रीपुरुषांचे ऋव अमेरिकेंत जिकडे-तिकडे आहेत. याप्रसंगी पहिला अर्धा तास लंच व खाजगी संभाषण यांत घालवून दुसऱ्या अर्ध्या तासांत कोणाचे व्याख्यान होण्यासारखे असल्यास करावे असा प्रघात आहे. व्याख्यानानंतर व्याख्यात्याला अनेक प्रकारचे प्रश्न विचारावे व व्याख्यात्याने त्यांची उत्तरे द्यावीत असा प्रघात आहे. नांधी व टागोर हीं नांवे सगळ्या ज्ञाशिक्षित

जगाला माहीत झालीं आहेत. त्यांच्यामुळे हिंदुस्थानविषयी जिज्ञासा वाढत आहे. मला त्यांच्या संबंधानें व सामाजिक चालीरीतिसंबंधानें अनेक प्रश्न विचारले जात, व त्यांची उत्तरे देतांना अतिशयोक्तीनें वर्णन केलेलीं पुस्तके वाचून कांहीं अनिष्ट चालीरीतिसंबंधानें झालेले गैरसमज दूर करण्याची आयतीच संधि मिळे. माझ्या व्याख्यानांत अनिष्ट सामाजिक चाली नाहीशा करण्यासंबंधानें हिंदुस्थानांतील सुशिक्षित लोकांचे किती नेटाचै प्रयत्न चालले आहेत याचाहि मी उल्लेख करित असें. एकंदरीत माझ्या युरोपांतील व अमेरिकेंतील दैन्यामुळे बऱ्याच लोकांच्या मनांतील हिंदुस्थान-विषयीचे गैरसमज कांहीं अंशीं दूर होऊन खरी माहिती मिळाविण्याविषयी जिज्ञासा उत्पन्न झाली व हिंदुस्थानाच्या आकांक्षाविषयी सहानुभूतीचें क्षेत्र थोडेंसें तरी वाढलें.”

७. आफ्रिकेचा प्रवास

युरोप, अमेरिका, आशिया या तीन खंडांतील प्रवास संपवून अण्णा १९३०च्या एप्रिलमध्ये परत पुण्यास आले. कांहीं दिवस विश्रांति घेऊन त्यांनीं आश्रम व विद्यापीठ यांच्या कामाची पहाणी केली आणि देशांतील आर्थिक परिस्थितीचेहि निरीक्षण केलें. विश्रांतीच्या नांवावर फार काळ स्वस्थ बसणें हा अण्णांचा स्वभावच नाही. आतां पुन्हां वर्गणीच्या दैन्यावर निघावयाचें, पण कोठें असा प्रश्न ठाकला. महाराष्ट्रांतील व सामान्यतः संबंध हिंदुस्थानांतील एकंदर आर्थिक स्थिति हलाखीची होती. पुन्हां त्याच त्याच ठिकाणीं व त्याच त्याच माणसांकडे जाऊन त्यांना संकटांत पाडावयाचें अण्णांच्या जीवावर आलें असावें.

शिक्षणासाठीं झोळी घेऊन भिक्षा मागणाऱ्या तीन प्रतिष्ठित व्यक्ति प्रसिद्ध आहेत. बनारस विद्यापीठाचे संस्थापक पंडित मदन मोहन मालवीय, महिला विद्यापीठाचे संस्थापक आपले अण्णा, व सेवासदन संस्थेचे संचालक श्री. गोपाळ कृष्ण देवधर. या तिघां अभिनव भिक्षेकऱ्यांत मालवीय पहिले, अण्णा दुसरे, व देवधर तिसरे अशी क्रमवारीहि एकानें विनोदानें लाविली आहे. या भिकाऱ्यांनीं लाखों रुपयांची भिक्षा मिळविली, आणि ती सर्व स्वतःच्या तुळशीपत्रासह आपआपल्या अंगीकृत कार्याला समर्पण केली. अण्णांनीं इतकी मोठी रक्कम जमविली, पण ती जमविताना कोणालाहि संकटांत पाडलें नाहीं, किंवा कोणाच्या खणपटीला बसल्यासारखें केलें नाहीं. उलट जें कांहीं थोडेंसें मिळाले त्याचा त्यांनीं आनंदानें व हसतमुखानें स्वीकार केला. कोणालाहि भलत्या भरीला घातलें नाहीं. एकाद्या चाहात्यानें किंवा भक्तानें अण्णांवरच्या निष्ठेनें किंवा भक्तीनें त्यांस स्वतःच्या आंवाक्यावाहेर कांहीं देऊं केलें, तर अण्णांनीं त्याचा जशाच्या तसा स्वीकार केला नाहीं. उलट

त्याला त्याच्या परिस्थितीची जाणीव करून देऊन योग्य तेवढ्याच दानाचा स्वीकार केला. असे प्रसंग अण्णांच्या चरित्रांत महावयास सांपडतात. अमेरिकेत एका मुलीनें देऊं केलेला चेक त्यांनीं परत केल्याचें आपण पाहिलें आहे. अण्णांच्या मागण्यांतहि एक प्रकारचा गोडवा व सौजन्ययुक्त सौंदर्य (ग्रेस) आहे, असें दिसून येईल. हें थोडेंसें विषयान्तर झालें, पण अण्णांच्या स्वभावाची एक नाजूक छटा उजेडांत आणण्याची संधि ओघानें प्राप्त झाली ती हातची दबडवेना, एवढेंच.

अशा संकोचयुक्त मनःस्थितीत पुन्हां त्याच त्याच ठिकाणीं जाणें अण्णांना प्रशस्त वाटलें नाहीं. शिवाय युरोप, अमेरिका वगैरेंतील यशस्वी दौऱ्यानें अण्णांना स्वतःच्या शक्तीचा व कर्तृत्वाचा प्रत्यय आला होता आणि म्हणून वाढत्या वयाची पर्वा न करतां ते आणखी प्रवास करून आणखी श्रम घेऊन आणखी वर्गणी जमविण्याच्या कार्याला सिद्ध झाले. 'क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते' हेंच खरें. तीन खंडांना भेट देऊन झाली होती. आतां राहिलेल्या आफ्रिका खंडांत जाऊन पहावें असा इर्षेचा विचार अण्णांच्या मनांत आला. परदेशांतील प्रवासाची त्यांना आतां संवय झाल्यामुळें दुसऱ्या कोणाला बरोबर घेऊन विद्यापीठाला जाश खर्चांत पाडण्याची आवश्यकता नव्हती. एकट्याच्याच प्रवासाचा खर्च विद्यापीठाकडून मंजूर करून घेतला म्हणजे झालें. तेथें राहण्यासवरण्याचा व जेवण्याखाण्याचा खर्च फारसा येणार नव्हता. कारण अण्णांचे दुसरे चिरंजीव श्री. शंकरराव हे तिकडले एक नाणावलेले डॉक्टर असून केनियांतील मोंबासा येथें त्यांचें एक लहानसें हॉस्पिटल होतें. त्यांच्या ओळखीनें व वशिल्यानें बऱ्याचऱ्या गोष्टी परस्पर भागणाऱ्या होत्या. असा विचार करून अण्णांनीं डॉक्टरांना आफ्रिकेंतील परिस्थितीसंबंधानें विचारलें व त्यांनींहि 'व्यापाराला मंदी आलेली आहे. पण खेप अगदींच फुकट जाणार नाहीं; पैशाची फार मोठी अपेक्षा करूं नये.' असें सरळ व सावधपणाचें उत्तर दिलें. विद्यापीठानेंहि मागीलप्रमाणें होईल तो खर्च मंजूर करण्याचें ठरविलें.

अशी सर्व सिद्धता झाल्यावर चीन जपानहून आल्यापासून अवघ्या ७-८ माहिण्यांनीं आफ्रिकेला जाण्याचें अण्णांनीं ठरविलें व ते ता. ३१ डिसेंबर १९३० रोजी मुंबई येथें 'खंडाळा' बोटीवर चढले. या खेपेची एक विशेष गोष्ट म्हणजे अण्णांच्या पत्नी सौ. बाया यांनींहि अण्णांबरोबर जाण्याचें ठरविलें. मागच्या प्रवासांत श्री. भास्करराव बरोबर होते. आतां अण्णा एकटे जाणार, बरोबर कोणीतरी असलेलें बरें हा अंतर्दार्मिचा विचार; पण शंकराला भेटून फार दिवस झाले, त्याचा तेथला संसार एकदां प्रत्यक्ष पाहावा' असें वरकरणीं दर्शवून बायाहि पतिसमागमें आफ्रिकेला निघाल्या. त्यांनीं आपल्या प्रवासाचा खर्च स्वतः केला, विद्यापीठावर त्याचा भार पडूं दिला बाहीं असें अण्णांनीं मुद्दामच उल्लेखिलें आहे. बायांनीं प्रवास-खर्च स्वतःचा केला येवढेंच नव्हे, तर मुलाकडे असतांना बसल्या बसल्या हिंडून

भाऊबिजेच्या रूपाने दोन हजार रुपये आश्रमाकरिता मिळविले. कर्वे मंडळी जरा जगावेगळीच यांत शंका नाही. बाया आपल्या 'पुराणां'त मुलाकडील आपल्या वास्तव्याचे मोठे सुंदर वर्णन करतात. त्या लिहितात :— "माझा घरी फारच थोट होता. स्वतंत्र खोली, गडीमाणसें सर्व व्यवस्थित होते. पण तिकडे माझी प्रकृति फारशी चांगली राहिली नाही. कदाचित् माझे कामाचे शरीर; कांहींच काम नसल्याने तसे झाले असेल. मोटार होती तरी मी फारशी बाहेर जात-येत नसे. तेथे लहान नातवंडे होती, त्यांना खेळबण्यांत माझा थोडा वेळ जाई. कांहींच काम नाही. सुखांत आणि आरामांत असावे की नाही? पण माझी राजासारखी सोय असूनहि मला तेथे तितकेसें करमत नसे. मग काय काढला तेथे भिक्षेचा उद्योग."

केनिया कॉलनीचे मुख्य बंदर मोंबासा येथे डॉ. शंकरराव यांचे कायम वास्तव्य असल्यामुळे अण्णांच्या आफ्रिकेतील मुक्कामाचे मुख्य ठिकाणहि तेच बनले. भोंवतालच्या मुलखांत ३-४ महिने प्रचाराचे कार्य करावे, मोंबासाला परत यावे व कांहीं काळ राहून पुन्हां पुढच्या प्रवासाला निघावे, असा अण्णांचा क्रम असे.

सुमारें पावणेदोन महिने मोंबासाच्या आसपास काम करून ता. १ मार्चला अण्णांनी मोंबासा सोडले व ते युगांडा प्रांतांत गेले. तेथे लहान-मोठ्या १५-२० शहरांत काम करून ते १५ मे रोजी मोंबासाला परत आले. झांजिवार व टॅंगानिका येथे सुमारें ४ महिने काम करून अण्णा पोर्तुगीज ईस्ट आफ्रिकेच्या लोरेन्झो मार्किंस या बंदरांत उतरले. ते दिवस दिवाळीचे असल्यामुळे तेथील मंडळींनी अण्णांना आग्रहाने गांवांत नेले व भोजनोत्तर एक व्याख्यान करवून १२०० रु. ची वर्गणी जमवून दिली. डरबान, फिनिक्स, जोहान्सबर्ग, प्रिटोरिया, केपटाऊन वगैरे मोठ्या शहरांना भेटी देऊन व महात्मा गांधींनी स्थापिलेली फिनिक्स वसाहत, टॉल्स्टॉय फार्म इत्यादि प्रसिद्ध स्थळे पाहून अण्णा मोंबासाला परत फिरले. अण्णा केपटाऊन येथे असतांना नामदार श्रीनिवासशास्त्री व देवी सरोजिनी नायडू ही मंडळी तेथे होती. अर्थात् त्यांचीहि भेट अण्णांनी घेतली. मोंबासाला तीन दिवस मुक्काम करून अण्णा नायरोबीला गेले. तेथे १५ दिवस घालवून सुद्धा वर्गणी मिळण्याचे कांहींच चिन्ह दिसले नाही. तेव्हां पुढे इतरत्र जाण्याचा बेत रद्द करून अण्णा मोंबासाला परत आले व ता. ४ मार्च रोजी आफ्रिकेला रामराम ठोकून ता. १२ मार्च १९३२ रोजी ते मुंबईस दाखल झाले. अशा प्रकारे अण्णांनी या खेपेस १४॥ महिने हिंदुस्थानाबाहेर घालविले. या दौऱ्यांत त्यांनी २००० लोकांच्या भेटी घेऊन ३४००० रुपये मिळविले. त्यांतून २२०० रु. चा प्रवासखर्च वजा जातां रु. ३१८०० विद्यापीठाकडे जमा झाले. या प्रवासांत २२०० रु. खर्च झाला, यासंबंधी अण्णा विद्यापीठास सादर केलेल्या आपल्या अहवालांत म्हणतात की, जेवण्याखाण्याची व राहण्यासवरण्याची व्यवस्था परस्पर व फुकटांत झाल्यामुळे या प्रवासाला वास्तविक इतकाहि खर्च

लागावयाचा नाही. पण पूर्व आफ्रिकेत पोस्टखात्याची व्यवस्था समाधानकारक नसल्यामुळे पाठविलेली पत्रे नेमक्या वेळी पोचतीलच अशी शाश्वति नसे आणि म्हणून जेथे पत्रांनी कामे व्हावयाचीं तेथे तारा कराव्या लागल्या व जादा हंशील भरावे लागले.

हिंदुस्थानला परत फिरण्याची फारशी गर्दी मागे नसल्याने अण्णांनी हा दौरा पुष्कळशा सावकाशीने आणि सामाजिक, राजकीय, भौगोलिक वगैरे अनेक गोष्टींचे अवलोकन करित केला. त्यांनी केलेल्या निरीक्षणांपैकी पुढील निरीक्षणें उद्बोधक असल्यामुळे विशेष उल्लेखनीय आहेत :—

“ पूर्व आफ्रिकेत इंग्रजांचा अंमल सुरू झाल्याबरोबर राज्यव्यवस्था, रेल्वे, रस्ते वगैरे अलीकडल्या सुधारणेचीं अंगें सुरू झालीं. त्या वेळीं निरनिराळ्या खात्यांत काम करण्यासाठीं लहान-मोठ्या दर्जाचे हिंदी नोकर लोक, व सुतार, लोहार, गवंडी वगैरे कारागीर तिकडे पुष्कळ गेले. खाजगी धंदा करणारे डॉक्टर, वकील वगैरे लोकांनाहि थोडेंसें कार्यक्षेत्र सांपडले. पूर्व आफ्रिकेत गोव्याच्या खिस्ती लोकांचा भरणा मोठा आहे. लहान-मोठा व्यापारीवर्ग तिकडे गेला, त्यांत मुसलमान व गुजराती मंडळी रूपावली. पूर्व आफ्रिकेत युरोपियन लोकांना कायमची वस्ती करून राहतां येईल अशीं ठिकाणें फार थोडीं आहेत. यामुळे या भागांत युरोपियन लोक थोडे असून हिंदी व स्थानिक नीग्रो लोक यांचाच भरणा मोठा आहे. स्थानिक लोकांच्या राहण्याच्या जागा शहरांपासून दूर वेगळ्या आहेत. यामुळे पूर्व आफ्रिकेतील शहरांत असतांना आपण हिंदुस्थानांतच आहोंत असें वाटते. येथे हिंदी लोकांना पुढें सरकण्याला बराच वाव मिळाला. अलीकडे नीग्रो लोकांना तयार करून त्यांना नोकऱ्या द्याव्या, असा क्रम मोठ्या प्रमाणानें सुरू झाला आहे. त्यांतच पुढें व्यापाराची मंदी आल्यामुळे हिंदी लोकांची बरीच पिछेहाट होत आहे.”

पूर्व आफ्रिकेपेक्षां दक्षिण आफ्रिकेत हिंदी लोकांची वस्ती कमी कां हें सांगतांना अण्णा म्हणतात, “ दक्षिण आफ्रिकेतील हवा युरोपियन लोकांच्या वस्तीला चालण्यासारखी आहे. यामुळे सरकारी आणि रेल्वे खात्यांत तिकडे हिंदी लोकांना वाव मिळाला नाही. शेतांवर, खाणींतून व इतर ठिकाणीं काम करण्याकरितां मजूर लोक मात्र हिंदुस्थानांतून नेण्यांत आले. आरंभीं गेलेल्या मजुरांच्या तीन पिढ्या आतां तेथे झाल्या आहेत. हिंदी व्यापारी तिकडे गेले, पण डॉक्टर व वकील लोकांना तिकडे जातां आले नाहीं. पूर्व आफ्रिकेत शिकलेल्या लोकांना वाव मिळाला, पण दक्षिण आफ्रिकेत इंग्लंडांत शिकलेल्या लोकांना मात्र डॉक्टरी किंवा वकिली करण्याची मुभा आहे. तेथील शिक्षणक्रमांत प्राथमिक विभागांत सुद्धां हिंदी भाषांना स्थान नाही. मुलें शाळेंत गेल्याबरोबर इंग्रजीच शिकू लागतात; घरीं मात्र आपली भाषा बोलतात. ”

“कुलाबा व रत्नागिरी जिल्ह्यांतील बरेचसे मुसलमान दक्षिण आफ्रिकेत कायमचे राहिले असून त्यांपैकी बरेचसे खाटकाच्या धंधावर चांगले गबर झाले आहेत. १०-५ वर्षांनी ते हिंदुस्थानांत येतात व जमीनजुमला करून परत आफ्रिकेत जातात. ब्रिटिश अंमलाखाली असलेल्या पूर्व व दक्षिण आफ्रिकेत आर्यसमाजाच्या प्रचारकांनी फार चांगले काम चालविले आहे. त्याचा फायदा अर्थातच इकडील आर्यसमाजी संस्थांना चांगला होतो. दरवर्षी ते विद्यार्थ्यांचे दौरे काढून व त्यांचेकडून काहीं मनोरंजक कार्यक्रम करवून बऱ्याच मोठ्या रकमा आपल्या संस्थांकरिता मिळवितात. या त्यांच्या धडाडीचे कौतुक करतांना अण्णा लिहितात “आम्हां दक्षिणी लोकांत धाडसाने उद्योगधंध्यासाठी परदेशांत जावयाचा बकूब नाही. मोकरी मिळाली तर दक्षिणी लोक पाहिजे तिकडे जातात. नाही म्हणावयाला हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतके थोडेसे डॉक्टर व वकील पूर्व आफ्रिकेत खाजगी धंदा चालविण्यासाठी गेले आहेत. माझ्या एवढ्या प्रवासांत दारेसलाम येथे पुष्कळसे दक्षिणी लोक आढळले. त्यांनी तेथे महाराष्ट्रीय मंडळ काढले असून ते फार चांगले कार्य करीत आहे.”

पूर्व व दक्षिण आफ्रिकेचे भौगोलिक व नैसर्गिक वर्णन अण्णांनी केले आहे ते मोठे वेंचक व मार्मिक आहे. ते म्हणतात “आफ्रिकेत झाडाझाडोरा पुष्कळ असून जिकडे तिकडे हिरवेंगार असतें. बहुतेक बारा महिने पाऊस असल्यामुळे झाडांमाडांना पाणी घालावे लागत नाही. पूर्व आफ्रिकेत उष्ण प्रदेशांतील फळे - आंबे, फणस, मुसंबी, अननस, नारळ वगैरे - पुष्कळ आहेत. तिकडे हपूस किंवा पायरीचे आंबे नसतात, पण मोठे रसाळ व गोड आंबे असतात. अंब्यांचे वर्षातून दोन मोसम असतात. झांजीबारमध्ये लवंगांची लागवड फार मोठ्या प्रमाणांत आहे. एका काळीं जगांत खपणाऱ्या लवंगांचा बहुतेक भाग झांजीबारमधून जात असे. आतां इतर ठिकाणीहि लवंगाची लागवड झाली आहे. दक्षिण आफ्रिकेतलीं फळे पूर्व आफ्रिकेत आणि युरोपांत पुष्कळ जातात.”

युरोप, अमेरिका व आशिया या खंडांतील प्रवासवर्णनांत ज्या ज्या व्यक्तींनी तो प्रवास यशस्वी करण्याच्या कामी मदत केली, त्यांचे त्यांचे आभार अण्णा कृतज्ञताबुद्धीने मानतात. असे आभारदर्शन आफ्रिका खंडांतील प्रवासाचे शेवटीं कोठे केलेले आढळत नाही. या वेळचा बहुतेक सर्व प्रवास अण्णांनी स्वतःच्याच हिंमतीवर केला होता. ओळखी-पाळखी करून देण्याचे कामी व उतरण्या-सवरण्याची व्यवस्था करण्याचे कामी त्यांचे चिरंजिवि डॉ. शंकरराव यांची मदत अर्थातच झाली असली पाहिजे. पण इतर गोष्टी त्यांच्या त्यांनीच केल्या. आफ्रिकेत गुजराथी, मुसलमान वगैरे हिंदी लोकांचा भरणे विशेष असल्याने त्यांच्यांत विद्यापीठाचा प्रचार करण्याची एक निराळीच युक्ति अण्णांनी

योजिली. अण्णांना गुजराथी व हिंदी थोडेंसैं समजतें; पण ते त्या भाषांत स्वतः लिहूं किंवा बोलूं शकत नाहींत. म्हणून मूळ इंग्रजी पत्रकांचीं गुजराथींत व हिंदींत भाषान्तरें करवून व तीं देवनागरी लिपींत छापून घेऊन अण्णा तीं त्या त्या लोकांच्या सर्भांत वाचून दाखवीत. व अशा प्रकारें आपलें प्रचारकार्य भागवून नेत. इंग्रजी जाणणाऱ्या श्रोत्यांकरितां इंग्रजीचा उपयोग होतच होता.

आफ्रिकेंत मुख्यतः व्यापारी लोकांकडून वर्गणी काढावयाची असल्यामुळें त्यांचें आवाहन त्यांच्याच पद्धतीनें करण्याची अण्णांनीं एक युक्ति अवलंबिली. त्यांनीं आपल्या पाहिल्याच व्याख्यानांत असें जाहीर केलें कीं, आपल्याला पूर्व आफ्रिकेच्या दौऱ्यांत जी कांहीं प्राप्ति होईल तिचा बराचसा मोठा हिस्सा व्याजीं लावून त्या व्याजांतून इकडल्या ज्या विद्यार्थिनी हिंदुस्थानांत भारतीय महिलाविद्यापीठाच्या परीक्षांचा अभ्यास करतील त्यांना शिष्यवृत्ति दिल्या जातील. या घोषणेप्रमाणें ४८० रुपये वार्षिक व्याज येईल एवढी मोठी रक्कम बाजूला काढून ठेवण्याबद्दल अण्णांनीं विद्यापीठाला सुचविलें व तें विद्यापीठानें मान्य केलें.

८. घरीं वाढून ठेवलेलें ताट

आफ्रिकेचा प्रवास संपवून मायभूमीला परत येत असतांना अण्णांची वृत्ति एखाद्या विजयी वीरासारखी आनंद, समाधान, कृतकृत्यता, अभिमान, उत्साह वगैरे भावनांनीं युक्त झाली असली पाहिजे हें उघडच आहे. आजपर्यंत इतकें केलें, पुढें असें असें करूं अशा प्रकारचा पाढा त्यांनीं कितीतरी वेळां मनांत वाचला असेल. याचें प्रत्यन्तर म्हणून ता. २९ सप्टेंबर १९३१ रोजीं झांजिबार येथें असतांनाच अण्णांनीं आपल्या डायरींत एक उल्लेख केला आहे तिकडे बोट दाखवितां येईल. ते लिहितात, “हिंदुस्थानांत परत गेल्यावर भारतवर्षीय महिलाविद्यापीठाच्या उपयोगासाठीं व्याजासह वाढत राहणारा अक्षय्यनिधि (University Maintenance fund) सुरू करावा व तो शंभर वर्षे व जरूर वाढल्यास पुढेंही वाढत रहावा असा हेतु आहे. हिंदुस्थानांत परतल्यावर आपण हें कार्य हातीं घ्यावें असा हेतु आहे.” पण मुंबईच्या धक्क्यावर पाऊल टाकतां क्षणींच त्यांना एक वार्ता कळली, तेव्हां हा विचार सोडून देणें त्यांना भाग पडलें असावेंसैं दिसतें.

अण्णांना विशेष वात्सल्य वाटत असलेल्या संस्था दोन. एक आश्रम व दुसरी महिलाविद्यापीठ. दोन्हीहि संस्था आपआपल्या घरीं चांगल्या प्रकारें बांदत होत्या, आणि त्यांची आस्ते-आस्ते पण निश्चितपणें प्रगति होत असलेली पाहून अण्णांना प्रेमळ पित्याचा आनंद होत होता. हिंण्याचें हायस्कूल, अध्यापिकाशाळा, प्राथ-

मिक शाळा यांचे चांगले चालले होते. आश्रमांतील विद्यार्थिनींची संख्या दोनशे वर गेली होती. ज्या आजन्म सेवक-सेविकांच्या कर्तृत्वावर अण्णांचा येवढा विश्वास व त्या सर्वांनी एकजुटीने काम करावे हा त्यांचा नित्याचा निदिध्यास त्या आजन्म सेवक-सेविकांची सर्व कामे गुण्यागोविंदाने चालली होती. गेल्या दोन-चार वर्षांतील सांपत्तिक स्थितीहि बरीचशी समाधानकारक झाली होती. तेव्हां आश्रमा-संबंधी अण्णांना काळजी करण्याचे कारण नव्हते.

विद्यापीठाची प्रगति फारशी उत्साहवर्धक नव्हती; पण तेहि येरंडवणे येथील स्वतःच्या इमारतीत सुखाने कालक्रमण करित होते. पुणे, मुंबई, सांतारा, सोलापूर, बेळगांव इत्यादि ठिकाणी आपल्या आजन्म सेवक-सेविकांना पाठवून व स्थानिक लोकांचे साहाय्य व सहानुभूति मिळवून जी हायस्कुले आश्रमाने सुरू केली होती, त्यांतील विद्यार्थिनींची संख्या दिवसेंदिवस वाढत होती; व विद्यापीठाच्या प्रवेश परिक्षेला बसणाऱ्या विद्यार्थिनींची संख्याहि त्या प्रमाणांत वाढत होती.

हिंगणे येथे सुरू केलेले महिलापाठशाला कॉलेज सर विठ्ठलदास ठाकरसी यांच्या दानपत्रांतील एका अटीप्रमाणे येरंडवणे येथील नव्या जागेत नेण्यांत आले. हिंगणे येथे असलेली विद्यापीठाची कचेरीहि तिकडेच हलविण्यांत आली. महिला-पाठशालेचे प्रमुख श्री. ना. म. आठवले हेहि पाठशालेशेजारीच राहण्यास गेले होते.

अशा प्रकारे आश्रमापासून विद्यापीठ दूर जाऊन महिलापाठशाला ही एक स्वतंत्र संस्था बनली. कटिखांद्यावर वाढविलेली मुलगी सासरी गेल्यावर माहेरचे संबंध कमी कमी होत जातात व मातापितरांना थोडेसे वाईट हे वाटतेच. पण तिचे सासरी चांगले चालल्याचे ऐकून आनंद होत असल्याने वियोगाचे दुःखहि बरेच सुसह्य होते.

नेमकी हीच मनःस्थिति अण्णा व त्यांचे सहकारी यांची झाली होती. पण एकंदरीत याहतां दोन्ही संस्थांची स्थिति सुधारत होती यांत शंका नाही. अशा मनःस्थितीत अण्णा घरी येऊन पोंचतात न पोंचतात तोंच त्यांना आपल्यापुढे एक दुःखाचे ताट वाहून ठेवले असल्याचे दिसले. आफ्रिकेत प्रवास करित असतांना ज्या विद्यापीठाचे काम सुरळीत चालल्याचे त्यांना समाधान वाढत होते, त्याच विद्यापीठावर एक अचानक संकट कोसळले होते.

सर विठ्ठलदास ठाकरसी यांचे पश्चात् त्यांच्या विश्वस्तानीं विद्यापीठाला मिळावयाचे वार्षिक व्याज (रु. ५२०००) १९३० धरित निर्वधपणे दिले; वण लेडी ठाकरसी व इतर विश्वस्त यांचे मनांत आश्रमाच्या चालक मंडळीसंबंधी कांहीं गैरसमज उत्पन्न झाले, व ता. २५ फेब्रुवारी १९३२ रोजी विद्यापीठाच्या कार्य-वाहाना एक पत्र लिहून विद्यापीठाला द्यावयाच्या व्याजाची संबंध रक्कम बंद केली.

असल्याचें त्यांनीं कळविलें. अण्णा या वेळीं मायदेशाच्या मार्गावर असल्यानें त्यांना ही दुःखदायक बातमी ते घरीं पोचेंतो कळली नव्हती - कळविली नव्हती. आल्या-बरोबर पहिल्यांदाच ही बातमी ऐकून एकाद्या सामान्य माणसाला आकाशाची कुऱ्हाड कोसळल्यासारखें होऊन त्याच्या अंतःकरणाला जबरदस्त धक्का बसला असता. पण अण्णांचें अंतःकरण असें लेंचेंपेचें नाहीं. 'वज्रादपि कठोराणि, मृदूनि कुसुमादपि । लोकोत्तराणां चेतांसि' असें ज्यांचें वर्णन भवभूतीनें केले आहे, अशा लोकोत्तर व्यक्तींच्या अंतःकरणाच्या जातीचें तें आहे. एरवीं मृदू मनाचे अण्णा संकटकाळीं भारी कठोर बनतात, व भावनेला पूर्णपणें निपटून टाकून ते कठोर बुद्धिवादी बनतात.*

आषल्या 'Looking Back' या इंग्रजी पुस्तकांत अण्णांनीं विद्यापीठा-संबंधींच्या या बातमीला 'Bolt from the Blue' (अज्ञानिपात, वज्राघात) असें अन्वर्थक नांव दिलें आहे. ही बातमी म्हणजे वज्राघात तर खराच; पण ती ऐकून अण्णांनीं धीर तर सोडला नाहींच, उलट जास्तच जोरानें ते पुढील कार्याला लागले. अण्णांना विशेष आवडणारे व त्यांच्या नित्याच्या पाठांतरांत असणारे जे सुभाषित-वजा पुष्कळसे श्लोक आहेत त्यांत 'कीं तोडिला तरु फुटे अणखी भरानें' हा एक आहे. या श्लोकातील आश्याचें प्रत्यन्तर कधीं काळीं आपल्यालाच येईल असें अण्णांना पूर्वीं कधीं वाटलें नसेल. अण्णांच्या बाबतींत असलीं सुभाषितें नुसतीं म्हणण्यासाठीं, किंवा केवळ त्यांतील काव्यात्मक आनंद उपभोगण्यासाठीं नसतात. सुभाषितें ग्रथित केलेला सुंदर विचार त्यांच्या अंतःकरणांत कायमचा रुजतो व योग्य प्रसंगीं कृतिद्वारां प्रकट होतो. द्रष्टींनीं मदत बंद केल्याची ही बातमी ऐकून अण्णांची कंबर खचण्याऐवजीं त्यांनीं कंबर कसली व ते मोठेचा धीरानें व दुप्पट उत्साहानें पुढील कार्याला सिद्ध झाले. 'क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते' हें सामान्य माणसाचे बाबतींत खरें असलें तर कांहीं असामान्य व्यक्तींचे बाबतींत कार्य विफलित झालें म्हणजेहि क्लेश पुनर्नवता धारण करतात, असें दिसून येईल. असो.

या गंडांतराला असें कारण तरी कोणतें घडलें होतें? विद्यापीठानें असें काय केलें होतें कीं, त्याचे रागावर विश्वस्तांनीं साडेबावन हजारांचें वार्षिक व्याज अजीवात

* वाचें एक उत्तम उदाहरण म्हणजे त्यांचे सर्वांत थोरले चिरंजीव रघुनाथराव-वयाच्या ७३ व्या वर्षीं १९५३ सालीं मुंबईत दिवंगत झाले. त्या वेळीं अण्णांच्या मनावर मोठा आघात होईल असें प्रत्येकाला वाटून ती बातमी सांगावयाला कोणीच धजेना. अण्णांना ही बातमी पुण्यास कळल्यानंतर त्यांचे तोंडून "त्याचें वयच झालें होतें, मीच फार जगलों आहे. त्याला काय करणार!" येवढेच उद्गार निघाले असें म्हणतात. एकाद्या म्हाताऱ्यानें भावनेच्या भरांत म्हटलें असतें 'मला कां नाहीं मरण आलें त्याचेऐवजी ?' पण अशा गोष्टी कोणाच्या इच्छेवर अवलंबून नसतात, इतकें जाणण्याची विचारशक्ति त्यांचे मनांत जागृत होती.

व योग्य ती सूचना अगाऊ न देतां एकदम बंद करण्यास प्रवृत्त व्हावें? यासंबंधी स्वतः फारसें न लिहितां अण्णांनीं Looking Back मध्ये जें तपशीलवार वर्णन केले आहे त्यांतील थोडासा भाग पुढें देतो. हेतु एवढाच कीं अण्णांच्या आयुष्यां-तील या महत्त्वाच्या खटल्याची तोंडओळख तरी वाचकांना व्हावी. “रकम बंद करण्याचीं त्यांनीं (विश्वस्तांनीं) दिलेलीं कारणें पुढीलप्रमाणें आहेत :—

(१) सरकारी मान्यता मिळविणें, किंवा मूळ रकमेइतकी रकम लोकांकडून विशिष्ट कालावधींत मिळविणें अशासारख्या कांहीं अटींवर मुळांत देणगी दिली होती. (२) त्या अटी सुमारे दहा वर्षांत विद्यापीठाच्या व्यवस्थापकांनीं पुऱ्या केलेल्या नाहींत, किंवा त्यांच्या हातून त्या लवकर पुऱ्या होतील असें दिसत नाहीं. हा अवधि अटीच्या पूर्ततेस अगदीं पुरेसा आहे. ठाकरसींच्या अटी व्याज देण्याला लागू नसून फक्त मुद्दल देण्यालाच लागू आहेत, असा विद्यापीठाच्या चालकांचा समज होता. परंतु ठाकरसी द्रुष्टीना तसें वाटत नसल्यामुळे त्यांनीं व्याज देण्याचें नाकारलें.

या वेळपर्यंत सहा वर्षे विद्यापीठाचें काम अत्यंत उत्साहानें करित असलेल्या नामदार सर चुनीलाल मेहतांनीं याच वेळीं आपल्या चान्सलरच्या जागेचा राजीनामा दिला. या संकटकाळीं मुंबई हायकोर्टाचे जज्ज ना. पाटकर हे विद्यापीठाच्या मदतीला पुढे आले व त्यांनीं ना. मेहता यांच्या जागीं चान्सलर म्हणून काम करण्याचें पत्करलें. त्यांच्या मदतीमुळेच या विद्यापीठाचें तारू या भयाण व काळासारख्या वाटणाऱ्या वादळांतून सुखरूप निभावूं शकलें.

भारतवर्षीय महिलाविद्यापीठाचा या सुमारास वार्षिक खर्च सुमारे ७०००० रुपये असे, आणि हा खर्च सर विठ्ठलदास यांच्या देणगीच्या व्याजांतून बव्हंशीं भागूं शकत असे. यांत कितीहि काटकसर केली तरी सुमारे ५०००० रुपयांची तूट भरून काढणें अशक्यच होतें. अशा परिस्थितींत विद्यापीठाच्या कार्यकारी मंडळीपुढें एक मोठाच पेंचप्रसंग उभा राहिला, आणि नेमकें याच वेळीं अण्णा आफ्रिकेंतून परत आले. अनाथबालिकाश्रम संस्थेनें च विद्यापीठास जन्म दिलेला. तेव्हां आपलें हें बालक मरूं घातलेलें त्या संस्थेच्या आजीव सेवकांस बघवना. त्यांनीं स्वतःच्या पोटचा घास तोडण्याचें धोरण स्वीकारून या फाटलेल्या आभाळाला ठिगळ जोडण्याचा प्रयत्न केला. या प्रयत्नाकडे मूर्खपणाचा प्रयत्न किंवा हास्यास्पद काटकसर किंवा अस्थानीं स्वार्थत्याग या दृष्टीनें पाहून कांहीं लोक हंसले असतील देखील. कारण सवाशें रुपये पगार असणाऱ्या दहा-पंधरा लोकांनीं व्यक्तिशः पाऊणशें रुपये घेण्याचें ठरवून आणि त्यांचेंच अनुकरण इतर शिक्षकवर्गानें करून सुमारे २५००० रु. ची खोट भरून काढण्याचें ठरविलें. अर्थात् ही गोष्ट कायम स्वरूपाची म्हणून नव्हे, तर कांहीं मर्यादित कालापर्यंतची होय.

१९३४ च्या अखेरीस अनाथ बालिकाश्रमाच्या १७ आजीव सेवकांची सभा

पुन्हां एकदां भरविण्यांत येऊन हा लढा सुमारे ८-१० वर्षे देखील भांडण्याकरितां जास्तीत जास्त कसा स्वार्थत्याग करतां येईल त्याचा विचार झाला, व या चर्चेमुळे आपल्या आधींच कमी झालेल्या ७५ रुपयांतून देखील १५ रु. दरमहा विद्यापीठास देण्याचें त्यांनीं आश्वासन दिलें.

या बाबतीत विद्यापीठाच्या चालकांनीं न्या. मू. पाटकर यांच्या सल्ल्यावरून ट्रस्टीविरुद्ध कायदेशीर इलाज करावयाचें ठरविलें. एवढ्या मोठ्या रकमेसंबंधी हायकोर्टांत दावा लढवायचा म्हणजे अर्थात् फार खर्चाचें काम. तेव्हां या बाबतीत हा दावा सार्वजनिक स्वरूपाचा व महत्त्वाचा म्हणून सरकारतर्फे अॅडव्होकेट जनरल यांनीं भांडावा अशी खटपट करण्याचा प्रयत्न झाला, व त्यांत यश येऊन तसा दावा मुंबई हायकोर्टांत दाखल करण्यांत आला. पण त्याबरोबरच तडजोडीचेहि प्रयत्न करण्यांत आले.

मुख्यतः वाद उत्पन्न झाला तो सर विठ्ठलदास यांनीं कांहीं रीतसर मुदतीत कांहीं अटी पुऱ्या व्हाव्यात (Certain conditions should be fulfilled within a reasonable time) अशा अर्थाचा जो मजकूर ट्रस्टीडिमध्ये घातलेला होता त्या अटीसंबंधी व रीतसर काळ म्हणजे किती काळ यासंबंधीचा होता. पण १२ ऑगस्ट १९२२ रोजी ऑपरेशननें सर विठ्ठलदासांचा बळी घेतला, त्याच्या आधीं बुइलवर समासांत त्यांनीं स्वहस्ते लिहून ठेवलेला भाग फार महत्त्वाचा होता. त्यांत त्यांनीं, 'ट्रस्टींनीं अटी पाळल्या जातात की नाही याची वाट न पाहतां विद्यापीठाचें काम समाधानकारक वाटल्यास आधीं मूळ पंधरा लक्ष किमतीच्या साडेतीन टक्क्यांच्या नोटा विद्यापीठाच्या स्वाधीन कराव्या' अशा अर्थाचा मजकूर लिहिला होता. यावरून प. वा. सर विठ्ठलदास यांच्या उदार हृदयाची साक्ष पडते.

विद्यापीठाचें कार्य लोकांत प्रिय झालेलें होतें, याची प्रचीति अनेक गोष्टीं-वरून मिळू शकते. महाराष्ट्रीय जनतेनें सहानुभूति दाखवून द्रव्यरूपानें मदत देऊं केलीच. पण पुण्यांतील कॉलेजची वार्षिक फी ३० रुपयांवरून (ही फी अगदीं सुरुवातीला कांहींच नव्हती) साठ रुपयांवर नेली तरी देखील विद्यार्थिनींची संख्या हळू हळू वाढलीच. परीक्षांची फी देखील दुप्पट करण्यांत आली. पण त्यामुळें विद्यार्थिनींची संख्या कमी झाली नाही.

हायकोर्टाचें दिवाणी काम कसें असतें त्याबद्दलच्या म्हणी वाचकांच्या परिचयाच्या असतीलच. बापानें लावलेल्या दाव्याचा निकाल मुलगा मरावयास टेकतांना व्हावयाचा. अॅडव्होकेट जनरलनें दावा दाखल केल्यापासून त्याची सुनावणी अडीच वर्षांपर्यंत झाली नाही. पुन्हां अॅडव्होकेट जनरलमार्फत दावा चालवून विद्यापीठाचें निश्चितपणाचें मागणें पुरविलें जाईल कीं नाही, याची फिकीर वादू लागली.

अशा परिस्थितीत, तीन वर्षे पुरीं झाल्यास विद्यापीठास स्वतंत्र दावा लावण्याची मुदत निघून जाईल, तेव्हां विद्यापीठानें स्वतंत्रपणें देणगीविषयीं हायकोर्टमध्यें दावा लावावा असा कायदेपंडिताचा सल्ला मिळाला व नाइलाजानें विद्यापीठानें विश्वस्तां-विरुद्ध देणगीच्या व्याजासंबंधीं दावा गुदरला.

दावा खुल्या कोर्टांत चालण्यापूर्वीं सामान्यतः अखेरचा तडजोडीचा प्रयत्न जज्जामार्फत केला जातो. त्या बरहुकूम ९ एप्रिल १९३५ रोजीं न्या. मू. रांगणेकर यांनीं तडजोड करा म्हणून दोन्ही पक्षांस विनंती केली, व स्वतः (उभयपक्षां तडजोड न निघाल्यास लवाद म्हणून निकाल देण्याची तयारी दर्शविली.) १७ एप्रिल १९३५ रोजीं तडजोड घडून येऊन हा प्रश्न निकालांत निघाला. अशा तःनें अण्णा आपल्या वाढदिवसाच्या आदले दिवशीं एका भयंकर दिव्यांतून मुक्त झाले.

झालेल्या तडजोडीतील मुख्य मुख्य अटींचा आशय पुढीलप्रमाणें आहे :—

(१) विद्यापीठानें गव्हर्नमेंट चार्टर मिळविणें, किंवा विद्यापीठाचें कार्य मूळ धोरणाला धरून कायमचें चालेल असा विश्वास सरकारचे मनांत उत्पन्न करून त्याचेकडून इतर प्रकारें मान्यता मिळविणें, किंवा दरवर्षीं ५२५०० रु. व्याज येईल इतकी मोठी रक्कम जनतेकडून मिळविणें. यांपैकीं कोणतीहि एक अट पुरी झाली म्हणजे मूळ संकल्पित देणगीची सर्व रक्कम (म्हणजे १५ लाख रुपये) ही विश्वस्तांनीं विद्यापीठाच्या चालकांचे हवाली करावी. तांपर्यंत या रकमेचें व्याज रु. ५२५०० वर्षांतून तीन हप्त्यांनीं देण्याचें चालू ठेवावें.

(२) गेल्या तीन वर्षांच्या व्याजाची थकलेली रक्कम (रु. १६५९१६) विश्वस्तांनीं विद्यापीठास द्यावी, पण तिचा विनियोग मुंबईस विद्यापीठाच्या कॉलेज-करितां व विद्यापीठाच्या कचेरीकरितां लागणाऱ्या इमारती बांधण्याचे कामीं विद्या-पीठानें करावा.

(३) व्याजाच्या रकमेतून मुंबईतील ' वनिताविश्राम ' संस्थेच्या इंग्रजी शाखेला दरवर्षीं रु. ५००० देण्यांत यावेत.

(४) विद्यापीठाची कचेरी आतांपर्यंत पुण्यास होती, ती १ जानेवारी १९३६ पासून मुंबईस हलविण्यांत यावी.

(५) ५२५०० रु. व्याजाच्या रकमेवर पहिला हक्क किंवा बोजा पुण्यांतील कन्याशाळा व महिला पाठशाळा आणि मुंबईतील कन्याशाळा व महिला पाठशाळा या श्रीमती नार्थीबाई दामोदर ठाकरसी यांच्या नांवानें चालणाऱ्या चार संस्थांवर होणास सर्व खर्च, तसेंच ' वनिता विश्राम ' संस्थेला दरवर्षीं द्यावयाची रु. ५००० ची मदत यांचा राहिल. वरीलप्रमाणें खर्च भागवून जी कांहीं रक्कम शिल्लक राहिल ती विद्यापीठाशीं संलग्न असलेल्या सर्व गुजराती व दक्षिणी संस्थांना मदत म्हणून निम्मेनीम विभागून देण्यांत यावी.

(६) ठाकरसी घराण्यांतील सर्वांत ज्येष्ठ पुरुषव्यक्तीला ठाकरसी कुटुंबाच्या वतीने ५ सभासद विद्यापीठाच्या सीनेटवर निवडून देण्याचा हक्क असावा.

(७) लेडी प्रेमलीलाबाई ठाकरसी यांना विद्यापीठाच्या सिंडिकेटवर तहाहयात सभासद म्हणून नेमण्यांत यावे.

यांशिवाय आणखी कांहीं अटी आहेत, पण त्या विशेष महत्त्वाच्या नाहींत.

हिंण्याच्या संस्थेचे आजन्मसेवक श्री. ना. म. आठवले व सौ. इरावतीबाई कर्वे (त्या वेळच्या विद्यापीठाच्या रजिस्ट्रार) यांनी ही तडजोड विद्यापीठाला अनुकूल कशी करून घेतां येईल, याविषयी अतिशय आस्था व दक्षता दाखविली आणि फार दगदग सोसली. तसेंच हा वाद सुरू झाल्याबरोबर विद्यापीठाकरितां निधि जमविण्यासाठीं प्रो. वा. गो. मायदेव यांची नेमणूक करण्यांत आली. त्यांनीं अतोनात परिश्रम करून विद्यापीठाकरितां वर्गणी जमा केली आणि ते जिवंत राहून त्याचें कार्य सुरळीत चालावें म्हणून पराकाष्ठेचे प्रयत्न केले. या सर्व प्रयत्नांना यश येऊन त्यांचें चीज झालें. आश्रमाच्या आजन्मसेवकांनीं व शिक्षकांनीं विद्यापीठाकरितां जी आर्थिक घस सोसली तिची भरपाई करण्याचें मात्र तसेंच राहून गेलें.

वरीलप्रमाणें तडजोड झाल्यानंतर अण्णांनीं आपल्या नेहर्मांच्या पद्धतीप्रमाणें ती घडवून आणणाऱ्या सर्व महत्त्वाच्या व्यक्तींचे कृतज्ञतापूर्वक आभार मानिले आहेत. विशेषतः विद्यापीठाचे कुलगुरु न्या. मू. पाटकर यांनीं अत्यंत आधुलकीनें सर्व कामांत जें लक्ष घातलें व जीं दक्षता बाळगिली आणि वेळोवेळीं जो कायदेशीर बहुमोल सल्ला दिला त्याबद्दल त्यांना, सॉलिसिटर श्री. कॅप्टन यांनीं जी कर्तव्यनिष्ठा व अगत्य दाखविलें त्याबद्दल त्यांना, व शेवटीं आपल्या तल्लख बुद्धीनें सर्व परिस्थितीचें झटकन आकलन करून दाव्यांतील कोणत्याहि पक्षाला अन्याय होऊं नये अशा सद्भावनेनें न्या. मू. रांगणेकर यांनीं जी तडजोड घडवून आणली त्याबद्दल त्यांना, अण्णा मुक्तकंठानें धन्यवाद देतात. या निकालानंतर लेडी ठाकरसी यांनीं झालें गेलें विसरून जाऊन पुन्हां पूर्ववत् विद्यापीठाच्या कामांत लक्ष घालण्यास सुरुवात केल्याबद्दल अण्णा आनंद व्यक्त करतात, व त्यांच्या सद्भावानें व साहाय्यानें विद्यापीठाच्या कामाची उत्तरोत्तर प्रगति होईल, अशी आशाहि व्यक्त करतात.

अण्णांनीं ज्याप्रमाणें पाटकरांदांचा गुणगौरव करून त्यांचे आभार मानले, त्याप्रमाणेंच न्या. मू. पाटकरांनींही हा खटला चालू असतांना अण्णांच्या अंगचे जे गुण विशेष उपयोगी पडले, त्यांचा उल्लेख १९३८ एप्रीलमध्ये प्रसिद्ध झालेल्या 'स्त्री' मासिकाच्या 'कर्वे' विशेषांकांत केला आहे. ते लिहितात :— " या आणीबाणीच्या वेळीं या विद्यापीठाच्या चान्सलरची जबाबदारी ही मी प्रो. कर्वे

यांजबद्दल मला वाटत असलेला आदर व पूज्यभाव यांमुळेच स्वीकारली. या वेळीं त्यांना व्हाईस चान्सलर निवडण्यांत आलें. विद्यापीठाच्या प्राणावर बेतली होती. व हीं तीन वर्षे अत्यंत काळजीचीं गेलीं, प्रकरण कोर्टांत गेलें, आणि विद्यापीठाचा हक्क जरी योग्य, न्याय्य व यशस्वी होण्यासारखा होता, तरी निकाल विरुद्ध जाता तर त्यामुळे विद्यापीठाला फार मोठा धक्का बसला असता. परंतु सुदैवानें १९३५ च्या एप्रिल महिन्यांत तडजोड होऊन विद्यापीठाचें भवितव्य तरी सुरक्षित राहिलें. या तीन वर्षांच्या संकटकाळांत हें विद्यापीठ जगूं शकलें नसतें. पण प्रो. कर्वे यांचा आशावाद, तडजोडीच्या धोरणाची वृत्ति व त्यांचे निधि जमविण्याच्या बाबतीतील दीर्घ परिश्रम या वेळीं फार उपयोगीं पडले. या वेळीं अनाथबालिकाश्रमाच्या आजन्म सेवकसेविकांनीं व त्यांच्या बरोबरीच्या इतर सहकारी मंडळींनीं अलोढ स्वार्थत्याग केल्यामुळे हें गंडांतर टळलें. प्रो. कर्वे यांच्यामध्ये या प्रसंगीं मला एक महत्त्वाचा गुण आढळला. मूलभूत तत्त्वाव्यतिरिक्त इतर गोष्टींत तडजोड करण्यास ते नेहमीं तयार असत. या गुणाचा या संकटाचे वेळीं फार उपयोग झाला. उपहास, अपमान व प्रतिकार यांकडे लक्ष न देतां ध्येयासाठीं सारखी धडपड करण्याचा स्वभाव, उच्च आशावाद, दीर्घ चिकाटी, कांहीं महत्त्वाच्या गोष्टींत तडजोडीची तयारी, शत्रु व मित्र या दोघांबरोबरहि सरळ वागणूक आणि स्फूर्तिदायक उद्योगिता हे गुण मला प्रो. कर्वे यांत आढळले. ”

न्या. मू. पाटकर हे स्वभावानें अत्यंत शांत व विचारी असून त्यांचा व्यवसाय न्यायाधीशाचा असल्यानें त्यांनीं अण्णांना दिलेल्या सदरहू शेन्याला विशेष महत्त्व आहे. अण्णांच्या तडजोडीच्या स्वभावाला व त्यांच्या स्फूर्तिदायक उद्योगितेला ते जें महत्त्व देतात तें योग्यच आहे. उलट पक्षाचा जोर असतांना संस्थेच्या कल्याणाकरितां खटला कोर्टांत नेऊन अण्णांनीं मनाची जी घिटाई व कडवेपणा दाखविला आणि तडजोडीचा कल दिसतांच माघार घेण्याची जी वृत्ति दाखविली ती खऱ्या शूराला व विष्णुदासाला शोभण्यासारखी आहे. खुद्द दात्याविरुद्ध उठावें लागवें यापेक्षां जास्त दुर्भाग्य तें कोणतें, असेंच त्यांना प्रथम वाटलें असलें पाहिजे. पण न उठावें तर संस्थेचा सर्वनाश होतो. असा पैच पडला असतांना ते वैयक्तिक भावना बाजूला साखून सामाजिक भावनेला मान देतात, आणि श्रीकृष्णानें उपदेशिलेल्या कर्ममार्गाचें आचरण करतात. न्या. मू. पाटकर यशाचें श्रेय अण्णांना देतांना संस्थेची आजन्म सेवक मंडळी व दुसरे सहकारी यांचा उल्लेख करावयास विसरत नाहींत. अण्णांबरोबर त्यांच्या आजन्मसेवकसेविकांच्या त्यागाचा उल्लेख इतरहि अधूनमधून करतात, पण सहकारी शिक्षकांचा मात्र सहसा कोणी करीत नाहीं. तो पाटकरांनीं या प्रसंगीं केला हेंहि विशेषच होय. स्वतःचे उदाहरणानें धरपासून खालपर्यंत सर्वांचे मनांत स्फूर्ति व ‘उद्योगिता’ उत्पन्न करण्याचें महत्त्वाचें कार्य अण्णांनीं या काळांत केलें.

९. आश्रमीयांची मनःस्थिति

‘अर्कती गोड तें सर्वच गोड’ या न्यायानें झालें तें सर्व चांगलेंच झालें असें इतरेजनांना वाटणें स्वाभाविकच आहे. पण खुद्द अण्णांचे जे सहकारी त्यांच्या मनांत काय डांचत राहिलें व त्यांस कोणती रुखरुख लागून राहिली, याचें वर्णन आश्रमाच्या १९३५ सालाबद्दलच्या अहवालांत संस्थेच्या चिटणिसांनीं केले आहे तें पाहण्यासारखें आहे. ते लिहितात :— “गेलीं दोन-तीन वर्षे हिंदुस्थानांतील स्त्री-शिक्षणाभिमानी जनतेचें लक्ष ज्या वादाकडे लागून राहिलें होतें त्यासंबंधीं प्रथम लिहिलें पाहिजे. ठाकरसी ट्रस्टी व भारतवर्षीय महिला विद्यापीठ यांमधील वादाचा तडजोडीनें निकाल लागून कन्सेंट डिक्लीच्या हुकुमान्वये विद्यापीठाला पूर्वीप्रमाणें ५२५०० रुपये कायम मिळण्याची सोय लागली, ही गोष्ट आतां जगजाहीर झाली आहे. तथापि त्यामुळें विद्यापीठाचें व त्यावर अवलंबून असणाऱ्या संस्थांचें दैन्य आतां पार नाहींसें झालें असेल, अशी जी बऱ्याच लोकांची समजूत झाली आहे, ती मात्र साफ चुकीची आहे. तडजोडीमध्ये ज्या अटी ताबडतोब पुऱ्या करण्याची जबाबदारी विद्यापीठावर आली आहे, त्यामुळें नवीन खर्चाचा इतका बोजा येऊन पडला आहे, कीं यापुढें संलग्न संस्थांना मदत देणें विद्यापीठाला जवळ जवळ अशक्यच होणार आहे. अहवालाच्या वर्षी विद्यापीठाकडून कशाबशी निम्मी ग्रँट मिळाली. परंतु यापुढें ही मदत जवळजवळ बंद होईल अशी भीति वाटत आहे. अनाथ-बालिकाश्रमावर याचा फार परिणाम होणार यांत शंका नाहीं.

“ठाकरसी वादाच्या निकालाबरोबरच दोन्ही संस्थांच्या परस्पर संबंधांतहि अतिशय फरक झाला आहे. वीस वर्षांपूर्वी अनाथबालिकाश्रमानें विद्यापीठाला जन्म दिल्यापासून या संस्थांचा जो निकटचा संबंध होता, तो आतां जवळजवळ तुटल्यासारखा झाला आहे. सर विठ्ठलदास ठाकरसी यांची देणगी विद्यापीठाला मिळेपर्यंत स्वतःजवळ होतें नव्हतें तें मनुष्यबळ व द्रव्यबळ खर्च करून चार-पांच वर्षेपर्यंत आश्रमानें विद्यापीठाचें लालन-पालन केलें. पुढें विद्यापीठाला द्रव्यबळ मिळालें तरी काम करणारी मंडळी आश्रमानेंच पुरविली. विद्यापीठानेहि इतर संलग्न संस्थांबरोबर आश्रमाला द्रव्याची मदत केली. शेवटीं विद्यापीठावर संकट आलें असतां आश्रमाच्या आजन्मसेवकांनीं व इतर सेवकांनींहि काय वाटेला तें झालें, तरी विद्यापीठाचें पाऊल मार्गें पडूं घाबऱ्याचें नाहीं, अशा निर्धारानें जरूर तो स्वार्थत्याग केला, व विद्यापीठाचें गाडें सुरळीतपणें तीन वर्षे रेटलें. परंतु विद्यापीठ शक्य तितक्या लवकर स्वतंत्र व्हावें व त्याच्या कार्यांत आश्रमाचा हात नसावा, अशा मताचा वारा जोरानें बाहू लागल्यामुळें विद्यापीठानें स्वतःचा सेवकवर्ग निर्माण करावा, असें धोरण स्वीकारण्यांत

आले. १ जानेवारी १९३६ पासून विद्यापीठाची कचेरी मुंबईस नेण्यांत आली आहे. आजपर्यंत विद्यापीठाची पुण्यांतील कन्याशाळा (हायस्कूल) व महिला-पाठशाळा (कॉलेज) चालविण्याची नैतिक जबाबदारी आश्रमावर होती, व एकंदरीतच विद्यापीठाचे कार्य जोमाने कसे चालेल याची काळजी आश्रम वाहात होता. परंतु गेल्या जूनपासून विद्यापीठाने पुण्यांतील कन्याशाळा व पाठशाळा स्वतःच्या ताब्यांत घेतल्या असून आश्रमावर आतां त्यांचेबद्दलची कोणतीहि जबाबदारी राहिली नाही. अशा रीतीने विद्यापीठ आतां वयांत आले असून स्वतंत्र झाले आहे असे म्हणावयास हरकत नाही. मात्र आश्रमाचे दहा आजन्मसेवक विद्यापीठांत काम करित होते, ते ठराविक मुदतीपर्यंत तसेच काम करित राहतील. तसेच महिलाश्रम व अध्यापिकाशाळा हीं पूर्वीप्रमाणेच विद्यापीठाला जोडलेलीं राहतील. याशिवाय आश्रमाचा आणि विद्यापीठाचा आतां पूर्वीचा संबंध राहिलेला नाही.”

‘विद्यापीठ आतां वयांत आले असून स्वतंत्र झाले आहे’ हा विचार चिदणिसांच्या व संस्थेतील इतर बहुतेक आजन्मसेवकांच्या मनाला व्यथित केल्या-वांचून राहिला नाही. तात्त्विकतेच्या दृष्टीने पाहतां यांत वाचने कांहींच झाले नाही. उलट सर्व कांहीं निसर्गाला धरूनच झाले असे कांहींना वाटणे संभवनीय आहे — नव्हे, पुष्कळांना तसे वाटलेहि. आश्रमाच्या आजन्मसेवकांना व्यथित होण्याचे कारण आश्रमाला विद्यापीठाकडून होणारी आर्थिक मदत खुंटली हें नाही, तर या नव्या योजनेमुळे पूर्वी पुण्याच्या शाळा-कॉलेजांत काम करणारे आश्रमाचे आजन्मसेवक यापुढे विद्यापीठाचे चालक न राहतां विद्यापीठाकडे मुदतीच्या कराराने काम करणारे त्याचे नोकर बनले हें होय. आश्रमाला विद्यापीठासंबंधी आजपर्यंत वाटत असलेली आत्मीयता आतां संपुष्टांत आली हें अधिक सलतें. तेहि सहन केले असतें पण आणखी एक बलवत्तर कारण असे की, विद्यापीठाशीं असलेला संबंध नुसता आर्थिक किंवा केवळ अधिकारविषयक नव्हता; तो भावनेचा, जिव्हाळ्याचा होता, वात्सल्याचा होता. हें बरबर पहाणाऱ्या त्रयस्थाना समजणारे नसले, तरी तेथील परिस्थितीचे सम्यग् ज्ञान असलेल्या कोणाहि सहृदय व्यक्तीला हें समजू शकेल. आश्रम आणि विद्यापीठ याचा संबंध नुसता भावनेचाच नव्हे तर तो सांस्कृतिक स्वरूपाचाहि होता. एरंडवणे येथील विद्यापीठ, पुण्यांतील कन्याशाळा हीं आश्रमाचींच अपत्ये पुढे दत्तक दिली गेलीं एवढेच. त्या तिहींमध्ये अतिशय एकोपा होता. कोणाहि एकाकडे सभा, संमेलन, व्याख्यान, खेळ, चढाओढी, उत्सव इत्यादिसारखे कांहींहि कार्य निघो, त्याला दुसऱ्या दोन्ही संस्थांतील शिक्षकांना, विद्यार्थिनींना अगदी नोकरांचाकरांना सुद्धां निमंत्रण हें असावयाचेच व एकाच निमित्ताने सर्वांचे स्नेह-संबंध दुणावयाचे. दसऱ्याच्या दिवशीं तिन्हीहि संस्थांतली सर्व मंडळी मुद्दाम एरंडवणे येथे जमून खेळ, खाणे, इत्यादि कार्यक्रमानंतर विचारांचे व भावनेचे सोने लुटीत

असत. या मंगल प्रसंगाला कै. बापूसाहेब चिपळूणकरांनी 'भगिनी-भेट' असें मोठें गोड नांव दिलें होतें. आश्रमांतील व कन्याशाळेंतील वरच्या वर्गातील विद्यार्थिनींना आपण थोड्याच काळांत या कॉलेजांत जाणार, अमके अमके प्रोफेसर आपणाला शिकवावयाला येणार, म्हणून त्या अगोदरपासून त्या कॉलेजाकडे आत्मीयतेच्या व अभिमानाच्या भावनेनें पाहात. आत्मीयतेचे हे संबंध इतक्या खोलवर रुजले होते कीं आश्रमाच्या व्यवस्थापकांच्या सभा वगैरे गांवांतील कन्याशाळेच्या इमारतींत भरत, विद्यार्थिनी सहलीसाठी वगैरे गेल्या म्हणजे कन्याशाळेंत उतरत. हा सर्व घोषा व एकमेकांच्या सुखसोयी पाहण्याची दृष्टि, त्यांतून उत्पन्न होणारी सहानुभूति व मनाची व्यापकता या सर्वांना आतां तिन्ही संस्था मुकल्या.

आणखी एक मोठा तोटा - विशेषतः आश्रमाचा - झाला तो हा कीं, आश्रमाच्या आजन्मसेवकांच्या दृष्टीपुढें पुढेंमाणें आपल्याला कॉलेजांतील उच्च दर्जाचें काम करण्याची संधि मिळून आपल्यांतील विशेष गुणांचें चीज होईल, अशा प्रकारचें जें एक सात्त्विक आमिष तरळत असे, तें नाहींस झालें व विशेष वरच्या दर्जाचीं माणसें आश्रमाकडे ओढलीं जाईनाशीं झालीं. यामुढें आश्रमांत काम करायला येणाऱ्या मंडळींत हायस्कुलांत व अध्यापिकाशाळेंत शिकवितां येण्याइतपत अध्यापकीय दर्जा असला म्हणजे पुरेंसें होई. त्यामुळें प्रा. वा. म. जोशी, डॉ. ह. रा. दिवेकर, प्रा. ना. म. आठवले, डॉ. कमळाबाई देशपांडे, डॉ. इरावतीबाई कर्वे यांसारखीं कोणत्या वा कोणत्या विषयांत विशेष पारंगतता मिळविलेलीं माणसें यामुढें आश्रमाला येऊन मिळणें कठीण झालें व अर्थांतच यामुळें आश्रमाची शैक्षणिक पातळी टिकविणें शक्य झालें नाहीं. होती तीं माणसें थोड्या काळांत निवृत्त झालीं व त्या तोलाचीं नवीन कोणी येईनाशीं झालीं म्हणजे विद्येची परंपरा तुटणार व संस्थेच्या लौकिकांत आणि वैभवांत उणें पडणारच. कोणत्याहि शैक्षणिक संस्थेला नुसती कार्यकर्ती माणसें असून भागत नाहीं. त्यांच्या योगानें फार तर कार्याचा उरक पडून तिचा विस्तार होईल येवढेंच. पण तिची उंची व खोली वाढणार नाहींत. हिगण्याच्या आश्रमाचा हा जो सांस्कृतिक तोटा झाला त्याचें सर्वांत जास्त वाईट वाटतें.

आणखी एक वैयक्तिक तोटा असा झाला कीं, कॉलेजांत काम करणारी आश्रमाचीं जुनीं माणसें विद्यापीठातें नेमलेल्या नवीन माणसांचे दृष्टीनें परकीं, भाडोत्रीं, व परपक्षीय ठरलीं, आणि त्यांबद्दल विद्यार्थिनींना व इतर मंडळींना पूर्वीं वाटत असलेला आपलेपणा व आदर हळू हळू कमी होत चालला. यासंबंधीची करुण कहाणी डॉ. कमळाबाई देशपांडे यांनीं आपल्या 'स्मरण-सांखळींत' विस्तारानें सांगितली असल्यामुळें येथें यापेक्षां जास्त विस्ताराची जरूरी नाहीं. असो. हें अंतर्दुःख केव्हांतरी आणि कोठेंतरी एकदां बाहेर पडावयास पाहिजेच होतें. तें या चिंमितीनें व्यक्त झालें.

आश्रमाशीं संलग्न असलेल्या बहुतेक व्यक्तींची या प्रश्नाकडे पाहण्याची दृष्टि चिदाणिसांच्या दृष्टीसारखाच होती. खुद्द अण्णांचीहि अशीच असणार असें वाटतें. संस्थेचा वार्षिक अहवाल हें संस्थेचें एक प्रकारें प्रातिनिधिक मुखपत्रच असतें. आणि संस्था म्हणजे तरी कोण ? तिचे आजन्मसेवक व विशेषतः तिचे संस्थापक अण्णा. तेव्हां चिदाणिसांनीं अहवालांत लिहिलेला मजकूर अण्णांच्या मनाचाहि घातक असणारच.

१०. पुनश्च हरिः ओम्

ऑक्टोबरकेंतून परत आल्यानंतर ३ वर्षांत अण्णांचें सर्व लक्ष ठाकरसी ग्रँट बदलच्या खटल्यांत व तन्निमित्त कराव्या लागणाऱ्या खटपटींत गुंतून गेलें असल्यामुळें त्यांचे हातून विद्यापीठाच्या प्रचाराचें काम किंवा आश्रमाच्या वर्गणीचें काम फारसें झालें नाहीं. स्वभावच त्यांना स्वस्थ बसूं देणारा नसल्यामुळें जें कांहीं थोडेंसें झालें असेल तेवढेंच. विद्यापीठासंबंधीं नवीन नवीन कार्ये अंगावर घ्यावीत व तीं पूर्वीप्रमाणें जोमानें पार पाडावीत अशी त्यांची मनःस्थितीच आतां उरली नाहीं. 'सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्थ त्यजति पंडितः' या न्यायानें तडजोडीतून जेवढें निष्पन्न झालें तेवढ्यावरच समाधान मानावयाचें असें त्यांनीं मनाशीं ठरविलेलें दिसतें. सीनेट-सिंडिकेटच्या सभांना कर्तव्य म्हणून जावयाचें, मोठमोठ्या व्यक्तींच्या स्वागत समारंभप्रसंगीं, किंवा वार्षिक पदवीदानसमारंभाचे वेळीं हजर रहावयाचें, मुख्य पाहण्यांचे आभार वगैरे जे मानावयाचे असतील ते मानावयाचे, अशा स्वरूपाचीं केवळ औपचारिक व वरचीं कामे करावयाचीं, स्वतः होऊन एकाद्या कामांत मुद्दाम पडवावयाचें नाहीं, असें त्यांचें सर्वसाधारण धोरण ठरलें. आपण व आपले आश्रमीय सहकारी विद्यापीठाला फारसे नको आहेत, हें ओळखून एकंदर कारभारांतून आपणच आपलें अंग काढून घ्यावें, अशी उदासीनतेची छाया विद्यापीठासंबंधींच्या त्यांच्या वागणुकीवर पडली.

आश्रमाच्या कार्याकडेहि फारसें लक्ष देण्याचें कारण त्यांना दिसलें नाहीं. तें वैतागानें किंवा उदासीनतेमुळें मात्र नव्हे. आश्रमाचें काम करावयाचें म्हणजे मुख्यतः वर्गणीसाठीं खटपट करावयाची; व तें त्यांनीं केलेंहि असतें. पण मनाच्या वाढत्या अस्वस्थतेत व शरिराच्या क्षीणावस्थेंत अण्णांना अद्याप जातीनें काम करावें लागावें इतकी निकडीची स्थिति आश्रमाची राहिली नव्हती. विद्यापीठाच्या तडजोडीनें झालेल्या नुकसानीची शक्य तितकी भरपाई करण्याच्या इराद्यानें आश्रमाचीं सर्व खाती व त्यांतील सर्व व्यक्ति आपापल्या परीं झटत होत्या. श्री. पार्वतीबाई

आठवले, सौ. बाया आश्रमाला मदत मिळविण्यासाठी हिंडत होत्याच. पार्वती-बाईंच्या सेवेची मुदत पूर्ण होऊन त्या केव्हांच सेवानिवृत्त व्हावयाच्या, पण त्या अण्णांच्या तालमीत वाढलेल्या; निवृत्त होऊन स्वस्थ कशा वसणार ! त्या अद्यापहि संस्थेच्या कार्याला हातभार लावीत होत्या. फलटण, वारामती, इंदापूर, परभणी, औरंगाबाद, जालना, वगैरेंसारख्या तालुक्यांच्या ठिकाणी हिंडून त्या वर्गणी आणीत होत्या. भाऊविजेच्या निमित्तानें व 'आत्मवृत्त' खपविण्याच्या रूपानें सौ. बायाहि जमेल ते जमवीत होती. याशिवाय संस्थेच्या एक प्रचारिका श्री. पार्वतीबाई पळशीकर यांनीहि नवसरी, सुरत, अहमदनगर, औंध, महाबळेश्वर, सोलापूर, विजापूर, कानपूर, वगैरेकडे प्रवास करून पैसे जमवून आणले होते. कै. चिपळूणकरांनी काढलेल्या 'भाऊविजेचा' झरा सावकाश पण सारखा वहात राहून संस्थेच्या घड्यांत थोडी थोडी भर घालीतच होता; व संस्थेवरचें संकट ओळखून इतर साहाय्यकारी आपापल्या परीने साहाय्य करित होते. एवंच खुद्द अण्णांनीच पैशाकरितां हिंडलें पाहिजे इतकी विकट परिस्थिति आश्रमाची राहिली नव्हती.

वरील व्यक्ति प्रत्यक्षपणें आश्रमाकरितां मदत मिळवीत होत्याच; पण आणखी एक व्यक्ति आश्रमाच्या कचेरींत बसूनच छापील अपिलांचा मारा करून घडाक्यानें प्रचारकार्य करीत होती. ही व्यक्ति म्हणजे प्रो. मायदेवानंतर १९३२ पासून संस्थेचे चिटणीस झालेले श्री. भास्करराव कर्वे ही होय. यांच्या प्रचाराचा मार्ग अण्णा, पार्वतीबाई, बाया, दिवेकर, मायदेव, वगैरेंच्या प्रचारमार्गापेक्षां जरा भिन्न व अप्रत्यक्ष स्वरूपाचा असला, तरी परिस्थितीत तोहि तितकाच किंबहुना जास्तच प्रभावी ठरला. संस्थेची कांहीं मंडळी भास्कररावांच्या या बैठ्या प्रचारकार्यावर प्रथमतः मनांतून तितकीशी खूप नसत. भास्कररावांनी ऑफिसचा सर्वच थाट वाढविला. कारकून वाढले, टाइपरायटर वाढले, फायली वाढल्या, छापणावळें वाढली, पोस्टाचा खर्च वाढला, वाहनखर्च वाढला, - थोडक्यांत म्हणजे सर्व कांहीं वाढलें. फक्त त्या मानानें उत्पन्न वाढावयाचें तेवढें राहिलें. शिवाय या प्रचाराला एक प्रकारचें तांत्रिक व यांत्रिक स्वरूप आलें; आणि म्हणून जुन्या जमान्यांत वाढलेल्या माणसांना हें ताह्मं भलतीकडे तर झुकत नाहींना, अशी मनांतून धास्ती वाटे. निदान सुरुवातीला तरी ती वाटली.

अण्णांची प्रचारपद्धति कष्टाची व दगदगीची असली, तरी त्यांचा प्रचार प्रत्यक्षपणें म्हणजे माणसांच्या प्रत्यक्ष गांठी-भेटी घेऊन, त्यांच्याशी बोलून बसून, त्यांची समजूत घालून व सहानुभूति मिळवून होत असल्यामुळें देणारास संस्थे-वद्दलचा एक प्रकारचा आपलेपणा वाटे. बोलल्या-बसल्यामुळें व घोरोब्याचें अन् अनौपचारिक संभाषण झाल्यामुळें देणगी देणाऱ्या-घेणाऱ्या व्यक्तींमध्ये आपुलकीचें नातें कायमचें उत्पन्न होई; व त्याचा परिणाम जास्त चिरकालीन स्वरूपाचा व

चिरफलदायी होई. अण्णा कारणपरत्वे लेखी प्रचार करीत, पण तो छापील पत्रकां-द्वारे करीत नसत. पत्रे पाठवावयाची तीं ते स्वतः हातानें व बहुशः मोडीत लिहून पाठवीत. वर्गणीसंबंधीचा ठराविक मजकूर लिहून झाल्यावर पत्राखालीं ता. क. करून एखादुसऱ्या वैयक्तिक गोष्टीचा उल्लेख करीत. अशा प्रकारें लिहिण्यांत छापील पत्रकांतील औपचारिकपणा व तांत्रिकपणा किंवा 'कामापुरते मामा' अशी व्यापारी वृत्ति दिसत नसे; व घेणाऱ्या-देणाऱ्यांचीं मनें आपुलकीच्या नात्यानें कायमचीं जुळून जात. अण्णांच्या प्रचारांत अशा स्वरूपाची एक प्रकारची 'माणु-सकी' असल्यानें, व भास्कररावांच्या पत्रीय प्रचारांत एक प्रकारचा छापील तांत्रिक-पणा व रूक्षपणा असल्यानें अण्णांना चिरंजीवांचे खर्चिक व तांत्रिक मार्ग सुरुवातीला तरी फारसे पसंत नसावेत, असें त्यांच्या वृत्तीवरून वाटे. पण इतर दृष्ट्या भास्कर-रावांचें काम अत्यंत समाधानकारक असल्याचें पाहून व एखादें काम एकदां एकाद्यावर सोंपविलें म्हणजे त्यांत निष्कारण ढवळाढवळ करावयाची नाही या मूळ धोरणाला अनुसरून अण्णांनीं भास्कररावांचें कार्य त्यांच्या पद्धतीनें चालूं दिलें; आणि आतां तर त्यांना त्यासंबंधी पूर्ण समाधान वाटत आहे. भास्कररावांचें काम खरोखरच बाखाणण्यासारखें होतें. ऑफिस वाढलें, ऑफिस खर्चहि वाढला, हें जरी खरें असलें तरी त्याच्या योगानें त्याच्या कार्यक्षमतेतहि वाढ होऊन संस्थेचें प्रचार-कार्य विस्तृत प्रमाणावर होऊं लागलें व संस्थेचें उत्पन्न वाढलें यांत शंका नाही. प्रचाराचे पूर्वीचे मार्ग बदलल्यामुळे कांहींना सुरुवातीला वाटणारें असमाधान नाहीसें होऊन त्याची जागा पूर्ण समाधानानें घेतली. परिस्थिति बदलली कीं मार्गहि बदलावे लागतात हेंच खरें.

सर्वसामान्य माणसाच्या दृष्टीनें पाहतां अण्णांच्या जीवनांतील हा काळ स्वस्थ वसून आनंदानें व कौतुकानें नातवंडांच्या बाललीला किंवा मुलांमुलींचे वाढते संसार पहात बसणाऱ्या वृद्ध, प्रेमळ आजोबांचा किंवा बत्सल वडिलांचा होता. सुदैवानें अण्णांना नातवंडे बरींच आहेत व त्यांचें कोडकौतुक करावेसें वाटण्याइतकी रसिकता व घात्सल्यहि त्यांचे ठिकाणीं आहे. पण दिवसाचा संबंध काळ त्यांत घालावासा वाटण्याइतकी आसक्ति मात्र त्यांचे ठिकाणीं नाही. मुलगे आपआपले संसार चाल-विण्यांत इतके समर्थ होते, कीं त्यांचेकडे पाहण्याला अण्णांना कारणच नव्हतें. नाही म्हणावयास नातवंडांच्या विवाहप्रसंगीं कुंकुमपत्रिकेवर कुटुंबाचा मुख्य चालक म्हणून नांव देण्याचें काम मात्र ते करीत. अण्णांना स्वतःच्या औरस मुली नाहीतच. (असत्या तर काय झालें असतें, असा मार्मिक प्रश्न शकुंतलाबाई परांजपे यांनीं विचाराकरितां घेतला होता.) राहतां राहिल्या मानीव मुली - म्हणजे स्वतःच्या शिक्षणसंस्था. त्यांच्यावरील आपत्ति नाहीशा होऊन त्याहि आतां आपापल्या ठिकाणीं सुप्रतिष्ठित होऊं लागल्या असून त्यांचेकरितां आतां पुढें स्वतः फारसें कांहीं

करावयाचें उरलें नव्हतें. तेव्हां आतां कोणीं कांहीं विचारलेंच तर 'युक्तीच्या चार गोष्टी सांगत' व गतकाळाचें सिंहावलोकन करीत, उर्वरित आयुष्य घालविण्याचें अण्णांनीं ठरविलें असतें तर तो त्यांचा हक्क होता.

परंतु त्यांच्या मनाला आणखी कार्य करण्याची धमक होती. त्यांचा आत्मा आणखी कांहीं कार्य करून पूर्ण विकसित होऊं पहात होता. विद्यापीठाचा प्रश्न निकालांत निघाल्यावर वर्ष-सहा महिने अण्णांनीं फारसें काम केलें नाहीं. वरवर पहाणारांना हें त्यांचें स्वस्थ बसणें दमल्यानंतरच्या विश्रांतीचें, एक प्रकारच्या उदासीनतेचें किंवा वैतागाचेंहि वाटलें असेल. मध्यंतरीच्या घटनांनीं अण्णांना आतां वैताग येणें स्वाभाविकहि होतें. पण तो त्यांचा वैताग कायमचा नसून आपली शक्ति यापुढें कोणत्या सत्कार्यां लावावयाची यासंबंधीचा विचार, वरून दिसणाऱ्या या विश्रांतीच्या काळांत चालला असला पाहिजे.

आश्रम व विद्यापीठ यांचा फायदा विशेषेकरून शहरांतील व त्यांतल्या त्यांत पांढरपेशा वर्गातील लोकांनाच मिळाला, अशी टीका क्वचित् करण्यांत येत असे. या कारणानें म्हणा अथवा एक कार्य मार्गाला लागल्याबरोबर दुसरें कांहींतरी उपयुक्त कार्य हातीं घ्यावयाचें अशी अण्णांची संवय असल्यानें म्हणा, खेडगांवांतील मुलांमुलींच्या शिक्षणप्रसाराचा एक नवीन उपक्रम सुरू करण्याचें त्यांनीं मनाशीं ठरविलें. अण्णांचें आजपर्यंतचें काम उत्क्रान्ति-तत्त्वाला अनुसरूनच चाललें होतें, आणि खेड्यापाड्यांतील सर्व प्रकारच्या मुलांमुलींचें शिक्षण हातीं घेण्याचा विचार मनांत येणें हा त्यांच्या आजपर्यंतच्या कार्याचा स्वाभाविक परिपाकच होता.

त्यावेळच्या परकी सरकारच्या अमदानींत प्राथमिक शिक्षण फुकट व सक्तीचें होऊन लहानलहान खेड्यांपर्यंत पोचूं शकण्यास कित्येक दशकें लागतील असें स्पष्ट दिसत होतें. तेव्हां स्वावलंबनानेंच खेड्यांनीं स्वतःचा प्रश्न सोडविण्याशिवाय गत्यंतर नव्हतें. अगदीं थोड्या पगारावर समाधान मानून एखादा उत्साही शिक्षक खेड्यांत गेला व खेड्यांतील लोकांनीं थोडी वर्गणी जमवून त्याला कांहीं पगार देऊं केला, तर एखाद्या मध्यवर्ती संस्थेच्या थोड्याशा मदतीनें लहानशा खेड्यांतहि शाळा चालू शकतील अशी योजना अण्णांच्या मनांत उभी राहिली.

कोणतीहि चांगली कल्पना मनांत फार काळ तशीच पडूं घाबची नाहीं; तशी पडूं दिल्यास तिला भलतेसलते फांटे फुटून ती जागच्या जागीं जिरून जाण्याची भीति असते; म्हणून ती ताबडतोब सार्वजनिकरीत्या प्रसिद्ध करून टाकायची, म्हणजे ती कल्पना कृतीत आणण्याची जबाबदारी माणसावर आपोआपच पडते अशी अण्णांची विचारसरणी असते. त्याप्रमाणें अण्णांनीं आयली ही नवीन कल्पना डिसेंबर १९३५ च्या केसरींत एक लेख लिहून प्रसिद्ध करून टाकली. या लेखांत

निदान एका तरी खेड्यांत शाळा चालविण्याचा व त्याकरितां आपल्या स्वतःच्या अगदी बेताच्या पेन्शनांतून दरमहा १५ रु. देण्याचा संकल्पहि त्यांनीं जाहीर केला.

अण्णांचा वरील लेख प्रसिद्ध झाला, त्यावेळीं श्री. रा. शं. बापट - रिटायर्ड इंजिनियर - हे डेकन अॅग्रिकल्चरल अॅसोसिएशनच्या वतीनें खेडशिवापूरकडे ग्रामो-द्धाराचें काम करित होते. त्या कामासाठीं दोन शाळाहि त्यांनीं काढल्या होत्या; पण शिक्षणावर खर्च करण्यास पुरेसा पैसा त्यांच्याजवळ नव्हता. ते अण्णांना भेटले व आपल्या शाळांना अण्णांच्या नवीन संस्थेकडून मदत मिळेल तर बरें होईल असें त्यांनीं सांगितले. नवीन संस्थेकरितां द्रव्यसहाय्य मिळविण्यासाठीं अण्णांच्या बरोबर पुणें शहरांत हिंडण्याची तयारीहि त्यांनीं दर्शविली. बापट ह्यांची स्वतःची मोटार असल्यामुळे अण्णा आणि ते या मोटरींतून पुणें शहरांत घोघर जाऊन पैसे जमवूं लागले. याप्रमाणें ८१० महिने काम चाललें. नंतर नोकरी करण्याकरितां श्री. बापट हे फलटण येथें गेल्यामुळे वर्गणी जमविण्याचें काम अण्णांना एकट्यालाच करावें लागले. स्वतः कामाला सुरुवात केल्यानंतर मग संस्था स्थापन करावयाची व त्या कामाला शिस्त, स्थैर्य व सातत्य आणून द्यावयाचें हा अण्णांच्या कोणत्याहि कार्याचा क्रम ठरलेला असतो. त्याप्रमाणें त्यांनीं जानेवारी १९३६ मध्ये एक कार्यकारी मंडळ निवडून घेतलें व श्री. न. चिं. केळकर यांस अध्यक्ष करून व स्वतः चिटणीस बनून त्यांनीं ती संस्था 'महाराष्ट्र-ग्राम-प्राथमिक-शिक्षण-मंडळ' या नांवानें रीतसरपणें नोंदवून घेतली. श्री. बापूसाहेब जठार, श्री. काकासाहेब सहस्रबुद्धे, श्री. बाबुराव जगताप, श्री. रा. शं. दीक्षित, श्री. नानासाहेब ओक, श्री. बाळूकाका कानिटकर, इ. नामवंत नागरिक या संस्थेच्या कार्यकारी मंडळावर होते.

या संस्थेचा उद्देश ज्या गांवीं बोर्डाच्या अथवा बोर्डाकडून मदत मिळणाऱ्या शाळा नसतील, अशा खेडेगांवांत प्राथमिक शाळा चालविण्यास मदत देणें हा होता. सुरुवातीला दोन शाळांस प्रत्येकी १०० रु. देण्यांत आले. लवकरच शाळांची संख्या वाढल्यामुळे कचेरीचें काम पाहण्यास श्री. रा. भा. भागवत (रिटायर्ड हेड-मास्तर, नाशिक हायस्कूल - यांस जोडचिटणीस नेमण्यांत आले. वर्षास रु. ५ देणारे मंडळाचे घटक होत. परंतु कोणी कितीहि अल्प वर्गणी दिली तरी अण्णा ती स्वीकारित. अशा रीतीनें १९३६ सालीं मंडळाचे १२० घटक झाले व एकंदर वर्गणी रु. ४४७५ जमली. १९३७ सालीं वर्गण्या व देणग्यांची रकम ३३४३ रु. झाली. पण घटकांची संख्या २०० पर्यंत चढली व मंडळाच्या मदतीनें चालणाऱ्या शाळांची संख्या २० झाली. प्रत्येक शाळेला ४ पासून ८ रुपयेपर्यंत मासिक मदत देण्यांत येई.

कॉंग्रेस सरकार अधिकारावर आल्यावर अशा शाळांना सरकारी वार्षिक ग्रॅंट मिळूं लागली. १९३९ सालीं वार्षिक ग्रॅंट रु. १००० मिळाली व पुढें दरवर्षी ती वाढतच चालली. ग्रॅंट मिळाल्यावर मंडळाकडून शाळांना देण्यांत येणारी मदतहि

वाढविण्यांत आली. १९४६-४७ सालाची ग्रॅंट १०००० रुपयांवर मिळाली व शाळांची संख्याही ४० चे वर गेली. १९४८ पासून या सर्व 'व्हालंटरी' शाळांना सरकारकडूनच ग्रॅंट मिळू लागल्याने निराळें मंडळ काढून व त्याचा ऑफिस खर्च करून मंडळाच्या मदतीने शाळा चालविण्याचें काम चालू ठेवण्याचें तादृश कारण राहिलें नाहीं, तेव्हां मंडळाचें विसर्जन करावें असें १९४८ साली ठरविलें. यावेळीं मंडळाजवळ सुमारे १४ हजार रुपये होते, सदर रकम संपेपर्यंत पुढें कार्य चालू ठेवलें असावें; कारण शाळांना मदत देण्याचें कार्य पुढें १७-७-५० पर्यंत चालू असल्याची नोंद अण्णांच्या डायरींत सांपडते.

मंडळाचें कार्य फक्त ११ वर्षेच चाललें व मंडळानें संबंध महाराष्ट्रांत अवघ्या ५० च शाळा चालविल्या म्हणून अण्णांच्या ह्या कार्याचें महत्त्व कमी होत नाहीं. कारण ज्यावेळीं त्यांनीं ही संस्था स्थापन केली त्यावेळीं काँग्रेस सरकार अधिकारावर येऊन अशा शाळांना मोठ्या प्रमाणावर मदत करील, अशी कोणालाहि कल्पना नव्हती. एवढेच नव्हे तर अशा शाळांसंबंधी सरकारचें धोरण काय असावें, हें निश्चित करतांना मध्यंतरीचे सरकारी सल्लागार सर जनादेन मदन यांनीं अण्णांना एक वेळ मुद्दाम बोलावून त्यांच्याशीं विचार-विनिमय केला होता. खडेगांवांत साक्षरता-प्रसार करण्याचें काम एवढें प्रचंड व एवढ्या खर्चाचें आहे, कीं तें कोणत्याहि खाजगी संस्थेच्या हातून पूर्णपणें होणें शक्य नाहीं, तें सरकारनेच पत्करलें पाहिजे असें त्यांचें म्हणणें पडलें. पण सरकार त्याप्रमाणें करित नाहीं तोंपर्यंत खाजगी संस्थांनीं आपल्या हातून होईल तेवढें काम करूं नये असें नाहीं. अशा बुद्धीनें अण्णांनीं या कार्यास सुरुवात केली, आणि तें कित्येक वर्षे स्वतःचे हिमतीवर व इतरांचे मदतीवर चालविलें. सरकारनें जर हें काम अंगिकारलें नसतें तर महाराष्ट्र-ग्राम-प्राथमिक शिक्षण-मंडळाचा व्याप पुष्कळ वाढवावा लागला असता, व अण्णांनीं तो वाढविलाहि असता. आतां आपलेंच सरकार कायमचें स्थापन झाल्यामुळें शिक्षणाचा प्रसार किती व कसा करावयाचा हें आतां लोकप्रतिनिधींच्या हातीं आहे. त्यामुळें प्राथमिक शिक्षण-मंडळासारख्या संस्थांची फारशी जरूरी आतां उरलेली नाहीं. सारांश या मंडळानें आपलें कार्य आटोपतें घेतलें असलें, तर त्याचें मुख्य कारण मंडळाचे उद्देश पुष्कळ अंशानें पूर्ण झाले होते हेंच होय. या मिळालेल्या यशाचा पुष्कळसा वाटा अण्णांच्या स्वतःच्या अविश्रांत श्रमालाच दिला पाहिजे. मंडळाच्या नवव्या म्हणजे १९४५ अखेरच्या वार्षिक वृत्तांतांत चिटणिसांनीं अण्णांच्या या कार्याबद्दल पुढीलप्रमाणें लिहिलें आहे :—

“वर्षास पांच रुपये देणाऱ्या सभासदांची संख्या वाढण्याऐवजीं ४३-४४ वर्ष-अखेर ९२ होती ती ४४-४५ वर्ष-अखेर ६८ झाली आहे हें सांगावयास दिलगिरी वाटतें. याचें मुख्य कारण म्हणजे डॉ. कर्वे हे स्वतः हिंडून मंडळासाठीं वर्गणी गोळा

करित असत; पण तें काम आता त्यांच्याने वार्धक्यापुढें व इतर कामांपुढें होत नाही. डॉ. कर्वे हे स्वतः दरमहा रु. १५ डिसेंबर १९४४ अखेरपर्यंत देत होते, ते देखील त्यांचा इतर खर्च वाढल्यापुढें जानेवारी १९४५ पासून त्यांना बंद करावे लागले. तथापि त्यांनीं आजपर्यंत मंडळाला रु. १७२० दिले. हे पुष्कळच झाले. १९४७-४८ सालीं चालू असलेल्या शाळा व त्यांस मिळणारी मदत ही पुढीलप्रमाणें होती :—

१९४७-४८ सालांत शाळांना दिलेल्या रकमा*

जिल्हा पुणे		२१ कोंढून	५०९
१ कन्हैरवाडी	५०७	२२ गांवतळें	५१६
२ गोगलवाडी	५३८	२३ घाटिवळें (कदम)	५०२
३ तांदुळवाडी	४८१	२४ घाटिवळें (ब्रा.)	२२८
४ थोपटेवस्ती	४७३	२५ चिंचाळी	३९२
५ वढाणें	४५२	२६ चोळी	५०२
६ बाकी	५०२	२७ नवशी	५०६
जिल्हा सातारा		२८ नैर्केवाडी	५०८
७ बोरीव	५७१	२९ फणसूं	५०८
८ गोगवें	५४२	३० माटवण	५१४
९ येर्णे	४४६	३१ लाडघर	२३१
जिल्हा रत्नागिरी		३२ वेरवली	५०२
१० असोरे	५०८	३३ वेळवी	५०२
११ आगरवायंगणी	५०८	३४ शिरवणें	४९४
१२ आवाशी	५०२	३५ शिर्गशिमें	५०२
१३ उसगांव	५०४	३६ शिवतर	५०२
१४ कळकी	३०	३७ साखळोली	२२२
१५ कळंवट	५०२	जिल्हा कुलाबा (भोर)	
१६ कांगवई	३२	३८ आपटवणें	६५
१७ करंजाळी	५०२	३९ धोंडसे	६५
१८ किन्हळ	५०८	जिल्हा कानडा	
१९ कुंबळ	४९३	४० अंगठीं	५४९
२० कुंभवें	५२३	४१ देवबाग	४९३

* नं. १४ व १६ यांना फक्त १ महिन्याची, नं. २५ ला ९० महिन्यांची व नं. २४, ३१ व ३७ यांना फक्त ६ महिन्यांची मदत दिली. नं. ३८ व ३९ या शाळांना द. म. फक्त ५ रुपयेप्रमाणें मदत दिली.

अण्णांनीं सुरू केलेल्या ग्रामाशिक्षण मंडळाची ही थोडीशी वरवरची हकीगत झाली. तीच वास्तविक महत्त्वाची. पण त्या मंडळाचें १०-१२ वर्षे काम करित असतांना अण्णांनीं जे कष्ट सोसले आहेत व रोज वर्गणीकरितां हिंडतांना त्यांना जे अनुभव आलेले आहेत, त्यांची नोंद त्यांनीं आपल्या दैनंदिनीत करून ठेवली आहे. ही नोंद अत्यंत मनोरंजक, उद्बोधक आणि म्हणून वाचनीय झाली आहे. या नोंदीनें अण्णांच्या स्वभावावर व त्यांच्या आवडीनिवडींवरहि चांगला प्रकाश पडतो. आपल्या रोजच्या कार्याची सर्व माहिती रोजच्या रोज लिहून ठेवण्याची ही प्रथा त्यांनीं नवीनच पाडलेली दिसते. ते आपल्या सुरुवातीच्या म्हणजे १ जानेवारी १९३६ च्या नोंदींवर या प्रथेबद्दल स्पष्ट खुलासा पुढीलप्रमाणें करतात :—

“मी कधीहि दिनचर्या लिहिलेली नाही. मी हिंदुस्थानाबाहेर प्रवास करतेवेळीं ती लिहिण्यास सुरुवात केली. ती तरी योग्य रीतीनें लिहून झाली नाही. आतां थोडीशी लिहिणार ती फक्त हातीं घेतलेल्या नवीन उद्योगासंबंधानें. तें काम म्हणजे महाराष्ट्रांतील शाळा नसलेल्या खेड्यापाड्यांत गांवठी शाळा काढण्याचा लहानसा प्रयत्न. दररोज दहापांच मिनिटेतरी या कार्याप्रीत्यर्थ खर्ची व्हावीत व तीं न झाल्यास लाज वाटावी या हेतूनेच ही दिनचर्या लिहिण्याचें योजिलें आहे.” इतर पुष्कळांनीं दिनचर्या लिहून ठेवल्या आहेत. कांहींनीं केवळ कलेच्या आनंदाकरितां, कांहींनीं मार्गाल गोष्टींची आठवण होऊन पुनःप्रत्ययाचा आस्वाद घेतां यावा म्हणून; कांहींनीं मोठ्या व्यक्तींचें दैनंदिनीं लिहिण्याचें अनुकरण करण्याच्या इच्छेनें, व कांहींनीं ‘आपली लिहून ठेवलेली असावी, पुढेंमागें उपयोग होईल’ अशा व्यावहारिक विचारानें या डायर्या लिहिलेल्या आहेत. अण्णांनीं वरीलपैकीं कोणत्याहि कारणानें रोजनिशी लिहिली नाही. तर कर्तव्यांत स्वलन झालें असतांना तें नजरेआड न होतां सारखें नजरेपुढें खुपत रहावें व एक प्रकारें लाज वाटून पुन्हां असें होतां कामा नये, असा स्वतःचा स्वतःलाच इषारा मिळून आपली आत्मशुद्धि व आत्मचोति व्हावी अशा नैतिक हेतूनें ती त्यांनीं लिहिलेली आहे.

अण्णांनीं महाराष्ट्र-ग्राम-प्राथमिक-शिक्षण-मंडळाचें कार्य १९३५ पासून १९४७पर्यंत एक तप म्हणजे बारा वर्षे चालविलें. त्यांत त्यांचे दररोज दोन तीन तास तरी जात. हें काम पुणें शहरांतच करावयाचें अशी मर्यादा त्यांनीं स्वतःवर घालून घेतली असल्यानें अधूनमधून एकदा वेळीं कारणपरत्वे तें परगांवीं गेले तर तेथें हें काम ते करित नसत. पुणें शहराच्या ज्या कांहीं २०-२५ पेठा असतील त्या प्रत्येक पेठेंतून त्यांनीं आपला दौरा काढला होता. अगदीं सुरुवातीला महिना-दोनमहिने श्री. बापट हे त्यांना मदत करण्यास तयार झाल्यानें त्यांची मोटार अण्णांना आयतीच मिळाली हें वर सांगितलें आहेच. पण पुढें श्री. बापट फलटण येथील साखरेच्या कारखान्यांत नोकरीनिमित्त गेल्यामुळे त्यांना व त्यांच्या मोटारीला अण्णांना मुकावें

लागलें. अण्णांना एकादे वेळीं आणखी एकादा मोटारवाला मित्र सहकारी म्हणून सहज मिळाला असता; पण त्यांनीं मोटारची अपेक्षा कधींच केली नसल्यामुळें व सर्व हिंडणें पार्थीपार्थीच रोजचा व्यायाम म्हणून करावयाचें ठरविलें असल्यामुळें त्यांना मोटारवाल्या मदतनीसाची जरूरी वाटली नाही. श्री. बापटांशिवाय आणखी १७-१८ स्वयंसेवक सद्गृहस्थांनीं आपण होऊन अण्णांना साथ व संगत करावयाचें मनांत ठरविलें. ऐच्छिक मदतनीस म्हणजे सर्वांची मदत सारखीच असणार, व विशेष उल्लेख करावयाचा तर सर्वांचा सारखाच करावा लागेल. पण त्यांतल्या त्यांत रिटायर्ड पोस्टमास्तर श्री. परांजपे, सरदार भाऊसहिब पोतनीस, श्री. गणपतराव नातू वगैरेंची मदत अण्णांना विशेष झालेली दिसते. दिनचर्येंत त्यांच्या नांवाचा उल्लेख वारंवार येतो. बापटांनीं तर सुरुवातीलाच कंबर कसली होती. परांजपे, कुळकर्णी, सरदार पोतनीस यांनींही आपआपली पेट पुरी हिंडून होईतो अण्णांना मदत केली; आणि शेवटीं भागवतांनीं तर जोड चिटणीस म्हणून अण्णांच्या बरोबरीनें शेवटपर्यंत कामाचा वोजा उचलल्यानें व रोजचे सर्व हिंशेव लिहिण्याचें किचकट काम आनंदानें पत्करल्यामुळें अण्णांना त्यांची विशेष मदत झाली. दर ८-१० दिवसांनीं अण्णा भागवतांचे घरीं जाऊन तितक्या मुदतीतला हिंशेव चुकता करीत असत.

याबद्दलची माहिती 'वसंत' मासिकाच्या खास अंकांत (एप्रिल १९४८) श्री भागवतांनीं आपल्या लेखांत दिली आहे. हिंशेबाच्या कामांत जसें भागवतांचें विशेष सहाय्य झालें, तसें चालविलेल्या शाळा तपासण्याचे कामीं श्री. दत्तात्रय बाजीराव कुळकर्णी यांचेंहि झालें. अण्णांनीं त्यांचा विशेष उल्लेख केला आहे. 'माझ्या संस्थांचें भवितव्य' या आपल्या लेखांत ते लिहितात, "जोंपर्यंत सैन्यावरील खर्च व मोठ्या अधिकाऱ्यांचे पगार हल्लींप्रमाणें चालू राहतील तोंपर्यंत खेडोंपाडीं सरकारी शाळा राहणें कठीण दिसतें. तशा होईपर्यंत अशा प्रयत्नांची जरूरी राहणार. हल्लीं संस्थेला लाभलेले शाळातपासनीस व प्रचारक श्री. दत्तात्रय बाजीराव कुळकर्णी यांच्याबद्दल मला बरीच आशा वाटते." श्री. कुळकर्णी यांचेनंतर हें काम श्री. नी. अ. ओक यांनीं घेतलें व ते अखेरपर्यंत चालविलें. या सर्वांनीं सर्व काळ अण्णांबरोबर काम केलें असें नाही. मत्येकाला जी कांहीं थोडी फार सवड झाली तीप्रमाणें त्यांनीं अण्णांना साहाय्य केलें; आणि शेवटचे कांहीं दिवस अण्णांनीं एकट्यांनींच काम केलें. श्रीकृष्णानें येवढा गोवर्धन पर्वत करंगळीवर उचलला हें खरें; पण त्यालासुद्धा आपल्या बालगोपाळांच्या छोट्या काठ्यांची मदत झाली आहे हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. आणि म्हणून अण्णांबरोबरच त्या सर्वांनाहि या कार्याचें थोडें फार श्रेय दिलें पाहिजे.

अण्णांनीं पुण्यांतील बहुतेक पेटा एकेकदां घेतल्या, पण सदाशिव, नारायण इत्यादि पेटा व टिळक रोड, जंगली महाराज रोड, डेकन जिमखाना, वगैरे पुण्याचा पश्चिम

भाग तर त्यांनीं दोनदोनदां तीनतीनदां घेतला. पूर्वीच्या स्त्रिया चातुर्मासांत लाखोली वाहण्याचें व्रत घेत असत. अण्णांनींही लाख घरे भिक्षा मागण्याचें ठरविलें असून तसा उल्लेखहि त्यांनीं 'आत्मवृत्तांत' केला आहे. या पूर्वीच्या प्रचारांत ही लाखोली पुरी झाली नसल्यास ह्या दौऱ्यांत तरी ती पुरी झालीच असली पाहिजे. एक कोट अभंगरचनेची आपली प्रतिज्ञा पुरी करण्यासाठीं नामदेवांना तुकारामांचा जन्म घ्यावा लागला असें म्हणतात. अण्णांना आपली प्रतिज्ञा एकाच जन्मांत पुरी करतां आली. रोजचें ठरविलेलें काम पुरें झालें नाहीं म्हणून 'लाज' वाटण्याच्या लाचारीचा प्रसंग त्यांचेवर एकदांही आला नाहीं. उलट काम व्यवस्थित होत असल्याचें पाहून त्यांना अभिमानच वाटला असेल.

एकादें कार्य करावयाचें ठरविल्यानंतर त्या कार्याव्यतिरिक्त दुसरा विचारच त्यांच्या डोक्यांत येत नाहीं. 'माझ्या जीवनाचें तात्त्विक अधिष्ठान' या आपल्या 'नवभारत' मधील लेखांत अण्णा म्हणतात, "ज्यावेळीं जें कार्य हातीं असेल त्या-वेळीं सर्व लक्ष त्या कार्याकडे लावून तें चिकाटीनें करित रहावें असें मी करित आलों आहे." अशा अव्यभिचारी निष्ठेपुढेंच अण्णांचे हातून डोंगरायेवढालीं कामें झालीं.

११. अण्णांचा ८१वा वाढदिवस

अण्णांचा ८१ व्या वाढदिवसाचा उत्सव १८ एप्रिल १९३८ रोजी केवळ हिंणें येथेंच नव्हे तर संबंध भारतांत व भारताबाहेरहि मोठया थाटानें व उत्साहानें साजरा करण्यांत आला. ह्या वाढदिवसाला इतकें व्यापक व विशाल स्वरूप येण्याला अण्णांची पुण्याई आणि कर्तृत्व व संस्थेची वाढ आणि विकास हीं बऱ्याच अंशानें कारण झालीं आहेत. ८० व्या वर्षांही शरीरप्रकृति धडधाकट व निकोप राहून सर्व इंद्रियें शाबूत राहणें, रोज सकाळ-संध्याकाळ ५-६ मैल चालण्याची शक्ति अंगांत असणें, रोज ३-४ तास संस्थेचें काम करून २-३ तास लेखन-वाचनांत घालविण्या-इतकी बुद्धीची कुवत राहणें, स्वतःवर व संस्थेवर आलेल्या अडीअडचणींचे प्रसंग शांतपणें सहन करण्याइतकी स्थितप्रज्ञता अंगीं बाणणें इत्यादि गोष्टी साधण्यास खरो-खरच पूर्वजन्मीची पुण्याई व या जन्मीची तपस्या लागते. हें झालें अण्णांच्या पुण्याई-संबंधाचें. १९२८ ते १९३८ ह्या १० वर्षांच्या काळांत अण्णांचें कर्तृत्वादि शिगेस पोचलें असें म्हणतां येईल. युरोप, अमेरिका, आशिया व आफ्रिका या चार खंडांत दारे काढून महिला विद्यापीठाच्या कार्याचा प्रचार करून सुमारे रु. ५०००० इतकी आर्थिक मदत मिळविणें, ठाकरसी ग्रँट बंद होऊन सर्व संस्थांना वाईट दिवस आले असतां धीर न सोडतां स्वतः जोरानें, जोमानें व त्यागानें कार्य करून संस्थेचीं संबंध

महिलाप्रथम हायस्कूल (१९४९)

आनंदीबाई कर्वे प्राथमिक शाळा (१९५३) व पार्वतीबाई अध्यापिकाशाळा (१९५७)

महिलाश्रम हायस्कूलच्या इमारतीचा उद्घाटन समारंभ

फलटणचे युवराज डॉ. धों. के. सो. लक्ष्मीदेवी श्री. मालोजीराव सो. आनंदीबाई कर्वे श्री. बा. सी. कामत
कर्वे नाईक निवाळकर नाईक निवाळकर
(३० नव्हेंबर १९४१)

असलेल्या इतर व्यक्तींनाहि तशीच स्फूर्ति देणे, एकंदर भीषण परिस्थिति लक्षांत घेऊन तडजोड करण्याचें स्हाणपण व मुत्सद्देगिरी दाखविणे, विद्यापीठांचें व हिंणें येथील संस्थेचें कार्य लागतें-जुगतें करून दिल्यावर ग्राम-शिक्षणाचें काम नवीनच हातीं घेऊन महाराष्ट्रांत ४०-५० खेड्यांत शाळा चालविणे इत्यादि कार्ये अण्णांच्या मानसिक व बौद्धिक कर्तृत्वाची व विकसनाची उत्तम साक्ष देतात.

ह्या १० वर्षांच्या कालावधींत संस्थेची वाढ व विकास हीं मोठ्या झपाट्यानें झाल्याचें दिसून येईल. हिंणें येथील अध्यापिकाशाळेला व महिलाश्रम हायस्कुलाला सरकारी मान्यता मिळून जनतेच्या मनांत येथील शिक्षणाच्या उच्च दर्जाबद्दल विश्वास उत्पन्न झाला; तेथेंच 'सौ. आनंदीबाई कर्वे प्राथमिक शाळा' निघून माळावरच्या व आसपासच्या मुलांमुलींच्या शिक्षणाची सोय झाली; हिंणें येथें संबंध प्रांतांतील प्राथमिक शिक्षकांकरितां सुद्धींतील एक शैक्षणिक वर्ग (व्हेकेशन कोर्स) चालविण्यांत आला; पांच ते दहा वर्षांच्या मुलांमुलींसाठीं एक खास वसतिगृह सुरू करण्यांत आलें; विद्यापीठाच्या कार्याचा विस्तार करण्याच्या उद्देशानें पुणे, मुंबई, सातारा, सोलापूर, बेळगांव, धुळे वगैरे शहरांतून आश्रमाचे आजन्मसेवक पाठवून मुलींच्या माध्यमिक शाळा चालविण्यांत आल्या; महिलाविद्यापीठाला जोडलेल्या सर्व शाळांना सरकारी ग्रॅन्ट मिळूं लागली; मुंबई विद्यापीठाच्या मॅट्रिक परीक्षेस विद्यार्थिनींना पाठविण्याचें धोरण स्वीकारण्यांत आलें. हिंणयाजवळ कोथरूड गांवीं जिल्हा स्कूल-बोर्डानें काढलेली एक प्राथमिक शाळा संस्थेच्या शाळेंत दाखल करण्यांत आली; रोजच्या कामकाजाला व सभासामांभाच्या विशेष प्रसंगी उपयोगी पडेल असें एक मोठें सभागृह व माळावरच्या सुख-सोयींत व सौंदर्यांत भर घालणारा एक मोठा 'कृष्णतलाव' हीं बांधण्यांत आलीं. असे किततीतरी नवीन उपक्रम व सुखसोयी या कालखंडांत करण्यांत आल्या.

खुद्द हिंणें येथें होत असलेल्या विस्ताराबरोबरच हिंणयाबाहेर महाराष्ट्रांत आणखी तीन ठिकाणीं संस्थेच्या कार्याचा विस्तार होत होता. हीं ठिकाणे म्हणजे सोलापूर, धुळे व सातारा होत. सोलापूर व धुळे या ठिकाणीं तेथील स्थानिक संस्थांनीं चालविलेल्या मुलींच्या प्राथमिक शाळा होत्या. त्यांचीं हायस्कुलें बनवून त्यांना महिलाविद्यापीठाच्या कक्षेंत आणण्याच्या दृष्टीनें १९३५ सालीं संस्थेनें आपले आजन्मसेवक - श्री. पटवर्धन व श्री. शारदाबाई साठये - तिकडे पाठविले, व त्या दोघांनीं आपल्या कर्तृत्वानें, स्थानिक लोकांच्या सहाय्यानें, आणि सरकारी मदतीनें व मान्यतेनें या शाळांची चांगलीच प्रगति केली. हिंणयाच्या संस्थेचे व या शाळांचे इतके निकट संबंध जडले, कीं त्या अनाथबालिकाश्रमाच्याच शाळा आहेत असा सामान्य लोकांचा समज होऊं लागला. सातारा येथील कन्याशाळेची गोष्ट निराळी होती. सदरहु शाळा १९२२ मध्ये श्री. कमळाबाई देशपांडे यांनीं काढली व १९२९

पर्यंत स्वतःच्या जबाबदारीवरच चालविली. पुढे त्या अण्णांचे बरोबर युरोपांत गेल्या-मुळे त्या शाळेची प्रगति खुंटली एवढेच नव्हे, तर ती अजिबात बंद करण्याची पाळी आली. आपल्याच एका आजन्मसेविकेनें सुरू केलेली शाळा बंद पडूं देणें हें अर्थातच आश्रमाला पाहवेना व म्हणून ती चालविण्याची सर्व जबाबदारी स्वतः मत्करून त्यानें श्री. मोडकांसारख्या कसलेल्या आजन्मसेवकास तिकडे पाठविले. रा. व. काळे, श्री. भाऊसाहेब सोमण आदि स्थानिक पुढाऱ्यांच्या सहायुभूतीनें व प्रत्यक्ष सहाय्यानें श्री. मोडक यांनीं त्या शाळेला थोड्याच दिवसांत इतकें उच्च स्वरूप प्राप्त करून दिलें कीं, हल्लीं ती महाराष्ट्रांतील एक आदर्श कन्याशाळा असें मानण्यांत येते. सोलापूर व धुळे येथील शाळांचें लागतेजुगते करून देण्यांत केवळ मदत देण्यासाठीं आपली मंडळी स्थानिक संस्थांकडे उसनी दिली होती. त्या शाळा त्या संस्थाच चालवात होत्या. सातारा येथील कन्याशाळा मात्र संस्थेनें आपलेकडे घेतली व मालकीची बनाविली. पुढे १९४९ सालीं बाईची कन्याशाळाहि अशाच प्रकारें आपल्या ताब्यांत घेऊन आपल्या कार्याचा आणखी विस्तार केला.

१९३८ पर्यंतच्या १० वर्षांच्या कालावधीत संस्थेच्या कार्याचा व्याप जसा वाढला तसाच तिचा आंतरविकासहि बराच झाला. कु. बाळूबाई खरे, सौ. इरावतीबाई कर्वे, श्री. शारदाबाई साठये, श्री. भास्करराव कर्वे, अशांसारख्या कर्तृत्ववान व्यक्तींची संस्थेच्या आजन्मसेवकांत भर पडली. श्री. कमळाबाई देशपांडे या परदेशांतून पदवी घेऊन परत आल्यावर त्यांची एडवर्णो येथील कॉलेजांत प्रथम संस्कृतच्या प्राध्यापिका व नंतर प्राचार्य म्हणून नेमणूक झाली. श्री. सीताबाई अण्णिगेरी यांना अमेरिकेंतील मिल्स कॉलेजांत गृहशास्त्राच्या विशेष अभ्यासासाठीं शिष्यवृत्ति मिळाली. या सर्व घटनांनीं संस्थेच्या विकासांत भर घातली. पण निव्वळ भरभराटीचें हें भाग्य संस्थेला फारसें लाभावयाचें नव्हतें; कारण माच अवधीत श्री. बापूसाहेब चिपळूकर यांचें निधन, प्रा. दिवेकर, सौ. इरावतीबाई कर्वे व बाळूबाई खरे, यांचे राजीनामे, विद्यापीठाचें चालकत्व हिंण्याच्या संस्थेच्या हातून जाणें इत्यादि प्रकारची हानिहि पुष्कळच झाली. खरोखरच या १० वर्षांत फार मोठ्या घडामोडी झाल्या; पण सामान्यपणें पाहतां घडलेल्या गोष्टींचें प्रमाण मोडलेल्या गोष्टींच्या मानानें जास्त असल्यानें एकंदर संस्थेची वाढच झाली असें म्हणायचें.

अण्णांच्या ह्या ८१ व्या वाढदिवसाला इतकें व्यापक व विशाल स्वरूप कां प्राप्त झालें तें समजावें, म्हणून या सर्व ऐतिहासिक घटनांचा इतका प्रपंच करावा लागला. हा वाढदिवस हिंणें, पुणें, मुंबई, सातारा, सोलापूर, बेळगांव, नागपूर, अलाहाबाद, बडोदें, ग्वाल्हेर, दिल्ली, कलकत्ता, लखनौ, लंडन, अशा पांच-पन्नास ठिकाणीं साजरा करण्यांत आला. संस्थेचें उगमस्थान जें हिंणें तेथील कार्यक्रमांला नेहमीं प्रमाणें सकाळच्या प्रार्थनेपासूच सुरुवात झाली. अल्पोपहार, आजीमाजी

विद्यार्थिनींचा परिचय, एकत्र जेवण वगैरे गोष्टी झाल्यावर संध्याकाळी ५ वाजतां मुख्य कार्यक्रमाला श्री. दादासाहेब मावळंकर यांच्या अध्यक्षतेखाली सुरुवात झाली. संस्थेचे कार्याध्यक्ष श्री. बाबासाहेब कामत व चिटणीस श्री. भास्करराव कर्वे यांची प्रास्ताविक भाषणें झाल्यावर सौ. इंदिराबाई नियोगी, प्रा. ना. म. आठवले प्रा. काकासाहेब सहस्रबुद्धे, सौ. सरलाबाई नाईक, वगैरे वक्त्यांची अण्णांच्या गौरवपर भाषणें झालीं. श्री. मावळंकर हे 'आधीं राजकीय सुधारणा का सामाजिक सुधारणा' ह्या जुन्या वादाचा उल्लेख करून आपल्या अध्यक्षीय भाषणांत म्हणाले, "अण्णांनीं प्रथम शिक्षणाचेंच कार्य हातीं घेतलें हें योग्यच केलें. राजकीय गुलामगिरी घालविण्यासाठीं गुलामी मनोवृत्तीचें निर्दालन करणें जरूरीचें आहे." यानंतर अण्णांचें भाषण झालें. त्यांत त्यांनीं रा. व. गोखले, डॉ. भांडारकर, न्या. रानडे, ना. गोखले, श्री. सीतारामपंत पंडित, श्रीमंत बाबासाहेब घोरपडे, श्री. एन्. एम्. वाडिया, मि. व्हिटवर्थ, मिस्टर पोलक, मि. जस्टिन् अंबट्ट इत्यादि सर्व पहिल्या पहिल्या उपकारकर्त्यांचें कृतज्ञतापूर्वक स्मरण करून यांपैकीं प्रत्येकानें कशी कशी मदत केली हें विस्तारानें सांगितलें. शेवटीं ते म्हणाले, आश्रमावर आपला असाच लोभ असूं द्यावा; व आपण आश्रमाला सदैव आपल्या ऋणांत ठेवावें; आणि लोकसेवेच्या रूपानें तें ऋण आश्रमानें फेडीत रहावें, एवढीच इच्छा प्रदर्शित करावीशी वाटते." रात्रीं सर्व पाहुणे मंडळींना संस्थेनें एक मेजवानी दिली आणि हा गोड समारंभ समाप्त झाला.

या वाढदिवसानिमित्त संस्थेच्या पुण्यांतील माजी विद्यार्थिनींच्या संघानें शहरांतील व लष्करांतील मुलींची सर्व हायस्कुलें व ट्रेनिंग कॉलेजें यांतील विद्यार्थिनींचे मैदानी खेळांचे सामने दरवर्षीं भरविण्याचा नवीन उपक्रम सुरू केला. या वाढदिवसाच्या प्रसंगानें संस्थेला अनेक लहान मोठ्या देणग्या मिळाल्या. त्यांत संस्थेचे माजी आजन्म सेवक प्रा. ह. रा. दिवेकर यांनीं आपली ३००० रु. ची पॉलिसी संस्थेला दिली, तिचा व एक माजी विद्यार्थिनी डॉ. सौ. सरलाबाई खोत व त्यांचे यजमान डॉ. गोपाळ कृष्ण खोत यांनीं हिंणण्यास पोहोण्याचा तिलाव बांधण्यासाठीं कै. कृष्णाजीपंत खोत यांच्या नांवें रु. २८०० ची एक देणगी दिली तिचा विशेष उल्लेख करावयास पाहिजे. या वाढदिवसाच्या निमित्तानें एरंडवणें व हिंणणें येथपर्यंतची सडक पुणें जिल्हा लोकलबोर्ड व मुंबई सरकार यांनीं मिळून पक्की व कायमची करून संस्थेचा खडतर मार्ग सर्वांना सोयीचा व सुखाचा करून दिला. पुणें म्युनिसिपालिटी व पुण्यांतील स्त्री-पुरुष नागरिक यांनींही निरनिराळ्या सभा भरवून अण्णांचा सत्कार केला.

या वाढदिवसानिमित्त मुंबईलाहि एक मोठा समारंभ करण्यांत आला. अध्यक्षस्थान मुख्य मंत्री बाळासाहेब खेर यांनीं मंडित केलें होतें. न्या. मू. जयकर, सौ. हंसा मेहता, श्री. वरेरकर, सौ. अन्नपूर्णाबाई देशमुख इत्यादींचीं गुणगौरवपर भाषणें

झाल्यावर अध्यक्षांचे हस्ते अण्णांना मानपत्र व ९२०१ रु. ची थैली अर्पण करण्यांत आली. अण्णांचा यथोचित गौरव करून श्री. खेर म्हणाले, “विद्यापीठाला मान्यता देण्याबाबतचा अर्ज ता. १४ रोजी करण्यांत आला आहे. मला या बाबतीत आतां जरी नकी कांहीं सांगतां येत नाही, तरी मी शक्य ती खटपट करीन असें आश्वासन देतो.” नंतर अण्णांचें उत्तरादाखल भाषण झालें. १८९१ मध्ये पुण्यांत जाईपर्यंतच्या आपल्या मुंबईतील वास्तव्याची संपूर्ण माहिती देऊन आपल्याला मुंबईबद्दल कशी आत्मियता वाटते हें त्यांनीं सांगितलें व सर्वांचे आभार मानले.

हा समारंभ संबंध भारतांत व भारताबाहेरहि साजरा करण्यांत आला हें वर सांगितलेंच आहे. प्रत्येक ठिकाणच्या समारंभाचें वर्णन करण्यासारखे असूनहि हात आखडावा लागत आहे, याचें वाईट वाटतें. केसरी, स्त्री, वगैरे नियतकालिकांनीं खास ‘कर्वे’ अंक काढून व ज्ञानप्रकाशनें तर लेखांवर लेख व अहवालांवर अहवाल देऊन अण्णांच्या कार्याला फार मोठी प्रसिद्धि व चालना दिली. अशा रीतीनें अण्णांच्या जयजयकारानें व त्यांच्या कार्याच्या गौरवानें एप्रिल महिन्याचा संबंध उत्तरार्ध संबंध महाराष्ट्रभर दुमदुमून राहिला होता.

अण्णांचे ठिकठिकाणीं जे सत्कार झाले त्याकरितां अण्णांनीं बराच प्रवास कला व त्यांना बरीच दगदग झाली. त्याचा परिणाम म्हणा अगर कुयोग म्हणा, त्यानंतर थोड्याच काळानें एका जीवावरील दुखण्यांतून जाण्याचा प्रसंग त्यांच्यावर आला. १२ जून १९३८ रोजी आश्रमाची एक सभा झाल्यानंतर लगेच एका मोठ्या समारंभास अण्णांता जावें लागलें व बराच वेळपर्यंत लघुशंकेस जातां आलें नाहीं. समारंभानंतर प्रयत्न करूनहि लघ्वी होईना व मूत्राशयावर ताण पडल्यामुळें फार अस्वस्थता वाटूं लागली. अखेर लघ्वी बंदच झाल्यामुळें दुसऱ्या दिवशीं डॉ. धारपुरे यांच्या हॉस्पिटलमध्ये त्यांना नेणें भाग पडलें. कांहीं दिवस उपचार करूनहि स्वाभाविकपणें लघ्वी होईना, तेव्हां प्रोस्टेट ग्लॅंडचे ऑपरेशन करण्याचें ठरलें. एवढ्या वयांत ही शस्त्रक्रिया करणें धोक्याचेंच होतें. परंतु त्याखेरीज दुसरा उपाय नव्हता. योगायोग असा की, शस्त्रक्रियेच्या ठरलेल्या दिवशींच त्यांना ताप येऊन ती लांबणीवर पडली. त्यांतच पुढें न्यूमोनिया होऊन चिंता निर्माण झाली. परंतु न्यूमोनियाच्या तापांतच एक दिवस एकदम भयंकर हुडहुडी (रायगर) भरली व त्यांतच लघ्वी सुरू झाली. पुढें हळूहळू प्रकृति सुधारली व हा त्रास पुन्हां झाला नाहीं. अण्णांना त्यांच्या संपूर्ण जीवनांत फार मोठा असा दुसरा आजार झालेला नाहीं.

हळूहळू गेलेली शक्ति परत आली व सकाळसंध्याकाळचा फिरण्याचा व्यायाम क्रमाक्रमानें वाढवून अण्णांनीं आपला दिनक्रम पूर्ववत् सुरू केला. सप्टेंबरच्या १ तारखेस त्यांनीं ग्रामाशिक्षणाच्या कार्याकरितां वर्गणीच्या कामास नेहमी-प्रमाणें नियमितपणें सुरुवात केली.

महिलाविद्यापीठाचे

चेन्सेलर

न्या. सर सीताराम सुंदरराव पाटकर

(पान ५२२)

माजी रजिस्ट्रार

प्रो. ना. म. आठवले

हीरक महोत्सवाच्या वेळी सत्कारप्रसंगी भाषण
करीत असतांना (पान ५५८ व ५७५)

हल्लींच्या रजिस्ट्रार

कु. लक्ष्मी ठाकरसी

(पान ५६५)

फलटण येथील सत्कारसमारंभ
(२०-४-१९३९)

आतां शेवटीं आणखी एका वैशिष्ट्ययुक्त सत्कारसमारंभाचा उल्लेख करून हें प्रकरण संपवूं. हा समारंभ म्हणजे फलटणचे श्रीमंत राजेसाहेब व सौ. राणीसाहेब यांनीं ता. १९-४-३९ रोजीं फलटण येथेंच स्वतःच्या राजवाड्यांत घडवून आणलेला समारंभ होय. याच प्रसंगीं श्रीमंत राजेसाहेबांनीं श्री. तात्यासाहेब केळकर, डॉ. अप्पासाहेब परांजपे व डॉ. माधवराव पटवर्धन यांचेहि सत्कार केल्याकारणानें या एकंदर समारंभाला चौपट शोभा आली होती. वास्तविक पाहातां राजेसाहेबांना पुणें येथें झालेल्या सत्कारसमारंभांतच विशेष भाग घेऊन अण्णांवरील आपली भक्ति व्यक्त करतां आली असती. पण सत्कारास जरा उशीर झाला तरी हरकत नाहीं तो फलटणलाच आपल्या सर्व प्रजाजनांदेखत करावयाचा, असें राजेसाहेबांनीं ठरविलें व त्याप्रमाणें तो त्यांनीं स्वतःच्या राजधानींत व स्वतःच्या राजवाड्यांतच घडवून आणला. आपण असें कां केलें याचा खुलासा राजेसाहेबांनीं आपल्या प्रास्ताविक भाषणांत केला आहे. तो राजेसाहेबांचें स्वभाववैशिष्ट्य दर्शविणारा असल्यानें मोठा वाचनीय झाला आहे. त्यांतील कांहीं भाग पुढीलप्रमाणें आहे:—

“पुण्यास कर्व्यांचा ८१ वा जन्मदिन साजरा झाला, त्यांत आपला थोडासा हातभार लावणें हा मार्ग आम्हांला मोकळा होता. परंतु पहिली गोष्ट म्हणजे तो मार्ग कर्व्यांच्या संबंधानें व त्यांच्या कार्यासंबंधानें आमची जी उत्कट व प्रेमाची भावना आहे, तिच्या दृष्टीनें अत्यंत मामुली व विसंगत असा आम्हांला वाटला. दुसरी व विशेष महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे आमचें आमच्या प्रजाजनांवर जें प्रेम आहे, त्या दृष्टीनें आम्ही जी जी चांगली गोष्ट करतो त्यांत आमच्या बरोबरीनें भाग घेण्याची संधि त्यांना मिळावी अशी आमची इच्छा असते. आम्हांला वाटलें कीं, कर्व्यांना येथें आणलें म्हणजे ते कोण व कशा प्रकारचे गृहस्थ आहेत, त्यांचें जीवनकार्य कोणतें, व त्याकरितां त्यांनीं काय केलें आहे, या गोष्टी सहजच आमच्या संस्थानच्या लोकांना कळतील; कारण आमच्या मतें हें सर्व समजणें हेंच एकप्रकारचें अप्रत्यक्ष पण मोठें शिक्षण आहे. त्यायोगें विचारांची प्रगति होते, शिवाय कर्व्यांच्या कार्याविषयीहि सहानुभूति व आस्था उत्पन्न होतात. परंतु या व्यावहारिक फायद्याखेरीज कर्व्यांसारख्या महात्म्यांच्या दर्शनानें लोकांचा एक प्रकारचा आत्मिक फायदाहि होतो, अशी आमची समजूत आहे. अंतःकरणाची भूक व भावना या प्रत्यक्ष दर्शनानें जशा तृप्त व संतुष्ट होतात तशा त्या वर्णानें ऐकून होत नाहीं. पण कर्व्यांना येथें बोलावण्यांत आणखी एक हेतु होता. तो असा कीं, त्यांच्या कार्याला आमचेकडून आजवर अल्पस्वल्प मदत झाली आहे. ती किती सत्पार्त्री झाली आहे, हेंहि आमच्या लोकांच्या लक्षांत यावें व त्यायोगें त्यांना संतोष व्हावा. मला वाटतें इतका खुलासा केल्यावर आम्हीं कर्व्यांना येथें कां आणलें याचा सर्वांना पूर्ण उलगडा होईल.” या प्रसंगीं श्रीमंत राजेसाहेब व सौ. राणीसाहेब यांनीं

अण्णांना ६०० रुपयांचे वर्षासन देण्याचे ठरविले असल्याचे जाहीर केले, तेव्हा सर्वांनाच फार आनंद झाला व राजसाहेबांच्या या विशिष्ट प्रकारच्या देणगीचे कौतुक वाटले. अण्णांचे अंतःकरणहि कृतज्ञतेने भरून येऊन त्यांनी पुढीलप्रमाणे भाषण केले :—

“ गेल्या वर्षीपासून माझे अनेक सत्कार झाले, परंतु आजच्या समारंभाचे माझ्या मनावर जे चित्र उमटले आहे, तसे दुसऱ्या कोणत्याहि समारंभाने उमटले नाही हे मी प्रामाणिकपणाने सांगतो. खरोखर आज येथे जमला आहे अशा प्रकारचा समाज व श्रोतृवर्ग मिळणे फार कठीण आहे. आज या प्रसंगी श्रीमंत राजेसाहेब व श्रीमंत सौभाग्यवती राणीसाहेब यांचे आभार कसे मानावेत तेंच मला समजत नाही. मला शब्दच कांहीं सांपडत नाहीत. राजेसाहेबांनी आज मला असे कांहीं देण्याचे योजले असेल अशी गोष्ट माझ्या स्वप्नांत देखील नव्हती, व आली नसती. श्रीमंतांनी मला सालीना रु. ६०० पेन्शन देण्याचे ठरविले असून त्यांपैकी पहिला चेक मी खिशांतहि घातला आहे. त्याचा विनियोग कसा करायचा तें मी मागाहून ठरवीन. माझ्या खर्चीप्रीत्यर्थ या रकमेचा विनियोग व्हावा असे श्रीमंत राजेसाहेबांचे मला आग्रहाचे सांगणे आहे, व तें मी ऐकले आहे. मात्र श्रीमंत राजेसाहेबांनी आज ही देणगी दिली आहे, तीत फलटण संस्थानचा प्रजाजनांचा अंश आहे व त्यांतला थोडा-बहुत फायदा त्यांना मिळणार आहे, येवढे मी सध्या जाहीर आश्वासन देऊन ठेवतो.

अण्णासाहेबांच्या सत्काराप्रमाणेच श्री. तात्यासाहेब केळकर, डॉ. परांजपे, डॉ. माधवराव पटवर्धन, संस्थानांतील ८० वर्षे (व त्यापेक्षा जास्तहि) वयाच्या सर्व स्त्री-पुरुषांचाहि (अशांची संख्या ५१ भरली) सत्कार करण्यांत आला. अण्णासाहेबांसारख्या कार्यकर्त्यांबद्दल वाटत असलेली भक्ति, केळकरादि विद्वान व गुणी लोकांबद्दल वाटत असलेला आदर व स्वतःच्या प्रजाजनांबद्दल वाटत असलेले वात्सल्य हे उभयतां स्वार्थांच्या स्वभावांचे विशेष गुण या प्रसंगाने चांगलेच निदर्शनास आले. एकंदर समारंभाच्या सर्व व्यवस्थेत व योजनेत संस्थानचे दिवाण श्री. के. वि. गोडबोले यांचाहि भाग होता.

वर उल्लेखिलेल्या रु. ६००च्या वर्षासनाचा विनियोग कांहीं वर्षे निरनिराळ्या संस्थांना देणगी देण्यांत अण्णांनी केला. त्यांतला बराच भाग हिंणें संस्थेकडे आलेला आहे. फलटण संस्थान मुंबई राज्यांत विलीन झाल्यानंतर हे वर्षासन अण्णांना सरकारकडून चातू आहे.

१२. समतासंघ

ग्रामशिक्षणाचें कार्य चालू असतांनाच अण्णांच्या मनांत दुसऱ्या एका कल्पनेचें बीज रुजू लागलें होतें. अण्णांचें शरीर तर नाहींच नाहीं, पण मनहि कधीं स्वस्थ व रिकामें रहात नाहीं. त्यांचा कांहीं ना कांहीं पुढचा विचार सारखा चालू असतो. विधवा-विवाहाला प्रतिबंध करणाऱ्या गोष्टी नाहींशा झाल्या; स्त्रियांच्या शिक्षणाचा प्रश्न सुटल्यासारखा झाला; लहान खेडेगांवांतील मुलांमुलींच्या शिक्षणाची विकट समस्या सुटण्याच्या मार्गाला लागली; अशा रीतीनें अण्णांनीं आजपर्यंत उराशीं बाळगलेल्या सर्व आशा-आकांक्षा बऱ्याचशा प्रमाणांत सफल होत चालल्या होत्या. सामान्यतः करावयाचें तें सर्व करून झालें होतें. अण्णांनीं आतां ८० वें वर्ष ओलांडलें होतें व कृतकृत्यतेचा निःश्वास सोडीत 'हरिहरि' म्हणत स्वस्थ बसण्यास त्यांना कांहीं हरकत नव्हती. त्यांनीं आतां अशा विशिष्ट वयांत पदार्पण केलें होतें, कीं ज्या वयांत सामान्य माणसांना आतां पुढें काय करावयाचें असा प्रश्न न उद्भवतां स्वतःच्या जीवाला जघत जपत कसें जगावयाचें हाच एक प्रश्न त्यांच्यापुढें उभा असतो. अशा लोकांच्या बोलण्याचा विषय स्वतःची प्रकृति व वाचनाचे विषय, औषधांच्या जाहिराती किंवा वर्तमानपत्रांतील 'गृहसंस्कार' हेच सामान्यपणें असतात. अण्णांच्या वाचनाचा विषय व बोलण्याचा विषय यांहून अगदीं निराळा असतो व तो म्हणजे आतांपर्यंत इतकें इतकें केलें, पुढें काय करावयाचें? आणि यांतच त्यांचा इतरापेक्षां निराळेपणा दिसतो.

या वेळचा हा विचार म्हणजे समाजांत समतेच्या तत्त्वाचा प्रसार कसा करावयाचा हा होय. आतांपर्यंतच्या सर्व विचारांपेक्षां अण्णांचा हा विचार जास्त विस्तृत व विशाल वाटतो. अण्णा आतां समाजाच्या एका विशिष्ट अंगाचा किंवा घटकाचा विचार करीत नाहींत, किंवा सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, शैक्षणिक, आर्थिक, अशा एकाच दृष्टीनें विचार करीत नाहींत, तर ते सबंध मानवतेच्या कल्याणाचा विचार करतात. मानवा-मानवामध्ये कृत्रिम रीतीनें झालेले भेदभाव नाहींसे करून त्यांत समता कशी प्रस्थापित करावयाची याचा विचार ते करतात. त्यांची चिंता एकट्या दुकट्या व्यक्तीची नाहीं. एकादुसऱ्या पक्षाची, वर्णाची वा वर्गाची नाहीं, तर ती रामदासांच्या चिंतसारखी सबंध विश्वाची आहे. हा विचार इतका भव्य व विशाल आहे कीं, आपणासारख्या सामान्य माणसानें त्याला हात घालणें हें छोट्याशा टिटवीनें आपल्या इवल्याशा चोंचीनें अथांग समुद्र रिकामा करण्याचें धाडस करण्यासारखें आहे, (अशा सारख्या प्रसंगीं बोलतांना अण्णा ही उपमा नेहमीं वापरतात.) याची पूर्ण जाणीव त्यांना आहे. आणि म्हणून ते आपल्या घेयाला थोडीशी व्यावहारिक मुरड घालतात.

संघाच्या उद्देशपत्रिकेत ते म्हणतात. “पृथ्वीवरील सर्व राष्ट्रांत मनुष्यामनुष्यांमध्ये असलेले आर्थिक, सामाजिक वगैरे बाबतींतलil भेद शक्य तितके कमी करून सर्वांमध्ये समतेची भावना उत्पन्न व्हावी हें संघाचें ध्येय आहे. धार्मिक क्षेत्रांत समता तत्त्वतः तरी सुबुद्ध लोकांना मान्य झाली आहे. कायद्याच्या दृष्टीनें सर्व मनुष्ये सामान्येकरून सारखीं समजलीं जातात. राजकारणांत व इतर बाबतींत निवडणुकीच्या वेळीं सर्वांचीं मतें सारख्या किंमतीचीं गणलीं जातात. जेथें विशाला चढा लागण्याचा संभव नसेल अशा व्यवहारांत तरी एकमेकांशीं वागतांना मनुष्ये जर बुद्धिपुरःसर उच्चनीच भाव दूर साहून समतेच्या तत्त्वानें वागतील, तर समाजाच्या उत्कर्षाला केवढी तरी मदत होईल. समाजांत, आर्थिक क्षेत्रांत समता प्रस्थापित होणे अद्यापि फार दूर पळ्याचें आहे. तथापि मनुष्याची बुद्धिमत्ता व कर्तबगारी यांच्या विकासाला मात्र कृत्रिम अडथळे न येतां पूर्ण वाव मिळाला पाहिजे हें सद्यःस्थितींत शक्य आहे.

“कल्पक इंजिनिअर व साधा मजूर अगर मुख्य प्रधान आणि कारकून या सर्वांना मिळणारा मोबदला सारखाच असावा, असें बहुधा कोणी म्हणणार नाही. दुसरे, आपल्या प्रयत्नांचें फल आपणांस उपभोगतां येईल अशी खात्री असल्यावांचून कोणालाहि उद्योग करण्यास सहसा उत्साह वाटणार नाही. अर्थात् कामाच्या योग्यते-प्रमाणें त्याबद्दल मोबदला मिळाला पाहिजे. या गोष्टी मान्य केल्यावांचून गत्यंतर नाही; आणि त्या मान्य केल्या म्हणजे मनुष्यांच्या प्राप्तींत व त्यांच्या रहाणींत थोडी तरी विषमता आलीच. आतां या विषमतेला कांहीं मर्यादा असावी कीं बाहीं हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. एका बाजूला अन्नावांचून उपाशी व कपड्यांवांचून थंडीनें कुडकुडत मरण्याची पाळी, आणि दुसऱ्या बाजूला अलोट संपत्ति व वेदरकार चैनबाजी ही हल्लींची अनिष्ट विषमता टाळण्याचे उपाय स्वतंत्र देशांत योजले जात आहेत. त्यांची माहिती झाली पाहिजे.”

समतेचा प्रचार करण्याकरितां एखादी संस्था वा एखादा संघ काढावा अशी कल्पना अण्णांना सुचली ती फ्रेड्रिक जेम्स गूड (यांनीच अण्णांच्या ‘लुकिंग बॅक’ या इंग्रजी आत्मवृत्ताला प्रस्तावना लिहिली आहे.) या गृहस्थांशीं अण्णांचा जो संबंध आला त्यामुळे सुचली. हे गृहस्थ इंग्लंडमधील ध्येयनिष्ठ स्त्री-पुरुषांची, १९३४ मध्ये, ‘Society to promote Human Equality’ (मानवी-समता-पुरस्कार मंडळ) म्हणून जी संस्था निघाली होती, तिच्या उत्पादकांपैकीं एक असून त्यांचा आणि अण्णांचा बराच परिचय झाला होता. त्यांनीं अण्णांकडे सदर संस्थेचें त्रैमासिक व इतर पत्रकें याठविलीं व तीं वाचून आपल्याकडेहि अशी संस्था असावी, अशी स्फूर्ति अण्णांना झाली.

अण्णांच्या कार्याच्या बहुतेक कल्पनांना कोणती ना कोणती तरी बाह्य प्रेरणा कारणीभूत झाली आहे असें दिसून येईल. आणि असें सांगण्यानें अण्णांना कांहीं

अन्याय होईल असे वाटत नाही. कोणाचेही झाले तरी विचार थोड्याफार प्रमाणांत दुसऱ्यांकडून घेतलेलेच असतात; ते अगदी नवीन व स्वतंत्र असे नसतात. कार्लाइलने म्हटल्याप्रमाणे जुन्या गोष्टींच्या पुनर्रचनेतच नावीन्य असते. विधवांचे विवाह करून त्यांना दास्यमुक्त केले पाहिजे, स्त्रियांना शिक्षण देऊन त्यांना पुरुषांबरोबरीच्या व स्वतंत्र केल्या पाहिजेत वगैरे पहिल्या पहिल्या कल्पना व स्फूर्ति, अण्णांना मिल्, बेथम्, स्पेन्सर, लोकहितवादि, राजारामशास्त्री भागवत, विष्णुशास्त्री पंडित, आगरकर वगैरेंसारख्या विचारवंतांकडून सुधारकाग्रणींकडून मिळाल्या आहेत. स्त्रियांकरितां स्वतंत्र विद्यापीठ असले पाहिजे, त्यांत स्त्री-जीवनाला उपयुक्त अशा विषयांना प्राधान्य असले पाहिजे, ही प्रेरणा अण्णांना जपानांतील टोकिओमधील स्त्रीविद्यापीठासंबंधींच्या अनाहूत आलेल्या एका पुस्तिकेमुळे झाली. समतासंघाची ही कल्पनाहि त्यांना गूळड साहेबांनी पाठविलेल्या वाङ्मयामुळे सुचली. कल्पना कोणाचीहि असली तरी ती आपल्या परिस्थितीला जुळवून घेऊन प्रत्यक्ष आचरणांत आणण्यांतच विशेष महत्त्व असते, व त्यांतच माणसाचे खरे कर्तृत्व असते आणि हे श्रेय अण्णांना मिळालेच पाहिजे.

एखादी कल्पना मनांत आली म्हणजे अण्णा ती ताबडतोब व एकट्याच्याच मतावर विसंबून अमलांत आणीत नाहीत. दिवसानुदिवस व काहीं प्रसंगी तर वर्षानुवर्षाहि ते तिच्या संबंधी सारखा विचार करीत असतात. तिच्यासंबंधी इतर विचारी व्यक्तींशी विचारविनिमय करतात; त्यावर स्वतः लेख वगैरे लिहून दुसऱ्यांची मते अजमावतात; आणि इतके झाले म्हणजे प्रत्यक्ष ते कार्याला उद्युक्त होतात; तोंपर्यंत नाही. अशा प्रकारे 'आत्मा वै श्रोतव्यः, मंतव्यः, निदिध्यासितव्यः' या वैदिक आदेशाचे अण्णा पूर्णपणे घालन करतात. संकल्पित समतासंघाच्या बाबतीतहि अण्णांनी असेच केले. डॉ. अप्पासाहेब परांजपे, प्रा. काकासाहेब सहस्रबुद्धे, प्रा. नानासाहेब धारपुरे, श्री. तात्यासाहेब केळकर, श्री. भास्करराव जाधव, श्री. बाबूराव जगताप, फलटणचे श्रीधंत नाईक निवाळकर व त्यांचे विद्वान् दिवाण श्री. बापूसाहेब गोडबोले वगैरे किती तरी महाराष्ट्रीय विचारवंतांशी व बुद्धिवादी गृहस्थांशी त्यांनी याविषयी चर्चा केली. ता. १३-११-४३ रोजी बदलापूरला श्री. नानासाहेब चापेकर यांजकडे मातृदिनानिमित्त गेल्यावेळी अप्रस्तुतपणाचा दोष पत्करूनहि अण्णांनी हीच कल्पना तेथे जमलेल्या सर्व विद्वानांपुढे मांडली. तसेच मद्रासच्या इंडियन रिव्ह्यूचे संपादक श्री. नटेशन् यांच्या विनंतीवरून अण्णांनी Human Equality या विषयावर एक लेख लिहून १९४२ च्या डिसेंबरच्या अंकांत प्रसिद्ध केला. त्या लेखाच्या शेवटी अण्णांनी लिहिले आहे की, "हें युद्ध संपल्यावर माझी शारीरिक व मानसिक स्थिति हल्ली आहे तशी राहिली, तर महाराष्ट्रासाठी अशी संस्था काढावयाचे माझ्या मनांत आहे." एकादी कल्पना स्वतःच्या मनाला पटली एवढ्यावरच तिची

अंमलबजावणी न करतां शक्यतो ती दुसऱ्यापुढें ठेवावयाची व त्यांच्याहि मतालां योग्य तो मान यावयाचा ही अण्णांची मूळ प्रवृत्ति आहे. आणि त्यामुळें कोणालाहि - तो कितीहि विरुद्ध असला तरी - अमुक एक गोष्ट अण्णांनीं घिसाडघाईनें किंवा एकट्याच्याच हेक्यानें केली असा आरोप त्यांच्यावर करतां येत नाहीं.

इंडियन रिव्ह्यूमधील लेख प्रसिद्ध झाल्यावर एक वर्ष होऊन गेलें, तरी युद्ध संपण्याचें लक्षण दिसेना; तेव्हां अण्णांनीं संकल्पित कल्पनेची स्थूल कल्पना देणारें एक पत्रक स्वतःच्या व श्रीमती वारूबाई शेवडे ह्यांच्या सह्यांनीं काढलें व त्या पत्रकावर मान्यतादर्शक सहा घेण्यास ता. १ जानेवारी १९४४ रोजीं सुरुवात केली. सदर पत्रकावर १०० हून अधिक बुद्धीवादी स्त्री-पुरुषांच्या सहा झाल्यावर त्या सहा करणारांची सभा ता. २१ एप्रिल १९४४ रोजीं भरून 'समतासंघ' ही संस्था रीतसर स्थापन झाली. संस्थेच्या पहिल्या वर्षी ३०० सभासद होते, ते दुसऱ्या वर्षी ६०० झाले, हें पाहण्यासारखें आहे. संस्थेची ही वाढ होण्याचें कारण समतेचें तत्व नवीनच पटलें हें नसून, अण्णांच्या निष्ठेबद्दलचा आदर वाटूं लागला, हेंच असावें. कसें का असेना, संघाच्या तिसऱ्या वर्षी त्याचे ९०० सभासद झाले.

संघाची पहिली शाखा खुद्द पुण्यास श्री. वारूबाई शेवडे यांच्या देखरेखीखाली स्थापन झाली. श्री. शेवडे या अण्णांच्या पहिल्या पहिल्या विद्यार्थिनींपैकी एक विद्यार्थिनी, नंतर अण्णांच्या बरोबरीनें त्यांच्या अनाथ बालिकाश्रमांत काम करणाऱ्या एक आजीवसेविका, व तेथून सेवानिवृत्त झाल्यावर अण्णांच्या सामाजिक कार्यांत भाग घेणाऱ्या एक निष्ठावंत कार्यकर्त्या असल्यानें त्यांनीं अण्णांचें हें कार्य मोठ्या तत्परतेनें व परिश्रमपूर्वक केलें. त्यांना अण्णांच्या बरोबर संघाच्या जोडाचिटणीस म्हणूनच नेमण्यांत आले होतें. संघाची दुसरी शाखा वऱ्हाडांत अकोला, उमरावती, नागपूर या गांवीं श्री. दुर्गाबाई जोशी यांच्या अध्यक्षतेखालीं निघाली. श्री. दुर्गाबाई याहि अण्णांच्या विद्यार्थिनी, त्यांच्या कार्यावर नितांत निष्ठा असणाऱ्या व विशेषतः त्यांच्या व्यक्ति-मत्त्वाबद्दल विशेष आदर बाळगणाऱ्या, काँग्रेसमधील एक वजनदार कार्यकर्त्या व वऱ्हाड मध्यप्रांताच्या असेंब्लीमध्ये निवडून आलेल्या एक सन्मान्य सभासद असल्यानें याहि शाखेचें काम मोठ्या जोमानें सुरू झालें. संघाची आणखी एक शाखा मुंबई येथें निघून तिची सर्व व्यवस्था महाराष्ट्राच्या उत्कर्षाची चिंता वाहणारे अण्णांचे एक ध्येयवादी मित्र श्री. रा. व. सप्रे हे पाहूं लागले.

जुलै १९४७ पासून 'मानवीसमता' या नांवाचें आठ पानांचें एक छोटेसें मासिक आपलें मुखपत्र म्हणून संघानें चालू केलें. संघाची माहिती व त्याचा प्रचार याच मुखपत्रावाटें होई. महात्माजींच्या 'यंगइंडिया' प्रमाणें तें फक्त संघाच्या तत्त्वा-चाच प्रचार करीत असे; बातम्या जाहिराती वगैरे कधीच देत नसे. संपादकीयें बऱुशः अण्णा व श्री. गोडबोले हे लिहित असून तीं अत्यंत भारदस्त व विचारोद्बोधक

असत. हें पत्रक केवळ विचार-प्रचाराकरितांच निघालें असल्यामुळें त्याची वार्षिक वर्गणी केवळ नाममात्र - म्हणजे अवघा १ रुपया एवढीच असे. संघाच्या घटकांना तर तें विनामूल्यच पाठविलें जाई. अर्थात् त्याचा चालू खर्चहि भागण्यासारखा नव्हता. मॉडर्न प्रिंटिंग प्रेसचे व्यवस्थापक श्री. य. गो. वझे यांच्या व्यवस्थितपणामुळें आणि खुद्द अण्णांच्या वेळोंवेळींच्या देणग्यांनी त्याचें कसेतरी भागत असे. मासिकाच्या मुख-पृष्ठाच्या खर्चासाठीं तर अण्णांनी स्वतःचे ८०० रुपये संपादकाच्या स्वाधीन केले. ते स्वतः व सौ. बाधा प्रत्येकीं ५०० रुपये देऊन सुरुवातीलाच संघाचे आश्रयदाते झाले होते, हें निराळेंच.

इतक्या अल्पावधींत संघाची जी इतकी प्रगति झाली ती मुख्यतः अण्णांच्या परिश्रमामुळें झाली हें सांगावयास नकोच. त्या काळांत संघाच्या विचारावांचून दुसरा विचार त्यांच्या डोक्यांत नसे. कोठेंहि कोणत्याहि सभासम्मेलनांना मुख्य वक्ते वा मुख्य पाहुणे म्हणून ते जावोत, तेथें त्यांनीं केलेल्या भाषणांत मानवी समतेचे विचार अधिक प्रामुख्याने मांडलेले दिसून येतात. अशा प्रसंगीं हे विचार कांहींना थोडेफार अप्रासंगिक व अप्रयोजकपणाचे वाटले, तरी अण्णा त्याचा फारसा विधि-निषेध बाळगीत नसत. मार्गे सांगितल्याप्रमाणें बदलापूरला चापेकरांकडे मातृदिनाचे प्रसंगीं अण्णांनीं केलेलें समतासंघाविषयींचें भाषण किंवा बडोदा कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांपुढें आंतरजातीय विवाहासंबंधीं त्यांनीं केलेलें मंडनपर भाषण त्या त्या श्रोतृवर्गाला कितपत पसंत पडलें असेल याची शंकाच आहे. 'आत्मकार्यी' लागली टाळी, कोण इतरांतें सांभाळी' अशी तदाकारवृत्ति अशा प्रसंगीं अण्णांची होते.

या कार्यातील अण्णांची कार्यपद्धति ग्रामप्राथमिक शिक्षणमंडळाच्या कार्य-पद्धतिप्रमाणेंच असे. वर्गणी जमविण्याचें काम ते रोज फिरण्याच्या वेळींच उरकून घेत. वय वाढत असतांनाहि ते वाहनाचा उययोग सहसा करीत नसत. त्यांच्यासाठीं तशी व्यवस्था कोणी करूं लागलें तर ते त्याला मोडून काढीत. हिशेबासंबंधींहि तीच दक्षता ते बाळगीत. रोजची मिळकत रोज जमा करण्याकरितां व तिचा हिशेब रोज पडताळून पाहण्याकरतां अण्णा रोज वारूबाईंकडे जात असल्याच्या नोंदी त्यांच्या रोजनिशींत पुन्हां पुन्हां पाहावयास सांपडतात. अण्णांच्या या कार्यपद्धतिसंबंधीं व त्यांच्या कार्यतत्परतेसंबंधीं कै. तात्यासाहेब केळकर यांनीं 'स्त्री'मासिकाच्या एप्रिल १९३८ च्या खास कर्चे अंकांत मोठ्या मार्मिकपणें पुढीलप्रमाणें लिहिलें आहे.

“ कर्चे यांच्या कार्याची प्रगति व विकास यांचा हा जो त्रोटक इतिहास मी सांगितला तो प्रायः यथार्थ आहे असें मला वाटतें. उरलें सांगावयाचें तें त्यांच्या ध्येय साधनाविषयीं. आपलें कार्य विनवोभाट करावयाचें आणि प्रतिपक्षाशीं वाद करावयाचा नाही, हुज्जत घालावयाची नाही, या त्यांच्या पद्धतीला साधन असें जरी नांव देतां आलें नाही, तरी कार्य यशस्वी होण्याची तीहि पक्क अट असते, आणि तें

पथ्य कर्वे यांनीं फार चांगल्या रीतीनें सांभाळल्यामुळें त्यांचा मार्ग बराचसा निष्कंटक झाला. परंतु प्रत्यक्ष साधन म्हटलें म्हणजे कर्वे यांचा स्वतःचा दांडगा उद्योग. हा उद्योग ते किती निरलसपणें व आस्थेनें करतात, हें आतां इतकें प्रसिद्ध आहे कीं, त्याला कोणीं सर्दिक्रीट देण्याचें कारण वाहीं. त्यांचीं सर्व नित्यनैमित्तिक कार्यें या त्यांच्या उद्योगाच्याच भरीला पडतात. उतार बयांतील त्यांची ही उद्योगशीलता व काम करण्याची हौस पाहून तरुणांनींहि लाजेनें मान खालीं घातली पाहिजे.

“आणि हा सर्व उद्योग ते पादचारी पद्धतीनें करतात. आपल्या कामाला जातांना मोटारींतूनच काय पण साध्या दांग्यांतूनहि हिंडतांना कर्वे यांना पाहिलेलें कोणाला फारसें आठवत नसेल. हिंणें ते पुणें हा त्यांचा प्रवास बहुधा पायानेंच होत होता, फारतर क्वचित् प्रसंगीं बैलाच्या गाडीत बसून ते गेले—आले असतील. आगगाडीतला प्रवास केवळ चवथा वर्ग नाही म्हणूनच ते तिसऱ्या वर्गानें करतात. आजपर्यंत त्यांनीं हजारों लाखां रुपये वर्गणीच्या रूपांनं लोकांकडून मिळविले असतील; परंतु त्यांचा हिशेब त्यांनीं इतक्या दक्षतेनें व चोख ठेवला कीं, आपल्या वर्गणीचें काय झालें, अशी शंका दुरून देखील हजारोंतील एकाहि वर्गणीदाराच्या मनांत कधीं आली नसेल. तसेंच प्रवासाकरितांच काय पण उद्दिष्ट कार्यावरील विनियोगांतहि त्यांच्या मितव्ययाबद्दल इतकी प्रसिद्धि आहे कीं, कोणालाहि आपली एक पै देखील अनाटायी खर्च झाली असें वाटलें नसेल.

“आणि हें सर्व करीत असतां स्वतःच्या स्वार्थत्यागाची कांहींतरी भर या सार्वजनिक द्रव्यनिधीत पड्याची, अशी दक्षताहि ते मनाच्या हौसेनें ठेवतात. कर्वे यांचें सर्व जीवन स्वावलंबी असलें तरी निर्धनप्राय होतें असें म्हणण्यास हरकत नाही. तथापि भिक्षेकऱ्यालाहि स्वतः भिक्षा घालावी, अशी बुद्धि झाल्यानें त्यांच्या भिक्षावृत्तीला जी दिव्य मान्यता येते, ती कर्वे यांनीं स्वतःच्या देणग्या देऊनहि संपादलेली आहे. याचकवृत्ति कर्वे यांनीं महाराष्ट्रांत जितकी निरपवादच नव्हे तर बहुमानास्पद केली, तितकी हिंदुस्थानाच्या इतर भागांतून क्वचितच अनुभवाला आली असेल.

“‘सार्वजनिक’ हें मोठें नांव दिल्यानें मोठ्या वर्गण्या जमवण्यावरुबरच मोठा खर्च करण्याचाहि हक्क प्राप्त होतो असें वाटणें स्वाभाविक आहे. आणि पुष्कळ ठिकाणीं पुष्कळ सार्वजनिक कार्यकर्त्यांकडून या हक्काचा सर्रास उपयोग व अंपल केलेला आढळून येईल. परंतु पै-पैशापासून वर्गण्या घेण्यांत जितका आनंद मानतात, तितकीच त्यांतून होणाऱ्या पै-पैशाच्या विनियोगाविषयीं कर्तव्य-निष्ठुरता दाखवितात.”

सदर लेखांत श्री. केळकरांनीं अण्णांच्या कार्यपद्धतीतील व त्यांच्या स्वभावांतील दोन-तीन वैशिष्ट्यांकडे विशेषपणें लक्ष वेधलें आहे. प्रचारकांनं जमविलेली

रकम व ती मिळविण्याकरितां खर्च केलेली रकम यांचें कांहीं एक प्रमाण असावें लागतें. १००० रु. मिळविण्यास ९९९ रु. खर्च झाले म्हणून काय झाले ? एक रूपाया तर मिळाला ना ? अशा विचारांचीं माणसें प्रचारक पेशांत नसतातच असें नाही. दुसरें असें कीं, अण्णांनीं याचकाचा पेशा पत्करला असला तरी वृत्तीनें ते याचक बनले नाहीत. कधीं कधीं योग्य समर्थी त्यांचें दातृत्व वर उचंबळून आल्या-शिवाय रहात नाही. समतासंघाच्या 'मानवी समता' या मुखपत्रकाला त्यांनीं वर्गणीशिवाय रु. ८०० देणगी दिली, किंवा ग्राम-प्राथमिक शिक्षण मंडळाला ते कित्येक वर्षे माहिना रु. १५ स्वतःचे देत असत हें तर ठीकच झालें. त्या देणग्या बोलून चालून त्यांच्या स्वतःच्या कार्याप्रतिस्पर्धक होत्या. पण कोठेहि व कसलेंहि त्यागपूर्वक चाललेलें काम अण्णांना दिसो; त्यांचा हात स्वतःच्या खिशाकडे बळल्यावांचून रहात नाही. अहमदाबादच्या पुष्पाबेन, मुंबईचे अनंत हरि गद्रे, मुळडचे गांवकरी इत्यादींच्या कार्याची योग्य ती वृत्त ते फूल ना फुलाची पाकळी देऊन करतात. माणूस देतो किती यापेक्षां तो कांहीं ना कांहीं देतो, हीच त्यांच्या दातृत्वाची खरी कसोटी आहे. अण्णांच्या कार्यतत्परतेसंबंधी व चोरखपणासंबंधी तर बोलावयासच नको. केलेल्या कार्याची खडा न खडा नोंद व मिळविलेल्या पैशाचा पै न पै हिशेब अण्णांनीं जितक्या कसोशीनें व चोखंदळपणानें ठेवला आहे, तितका महाराष्ट्रांतच काय पण संबंध हिंदुस्थानांतहि कोणी ठेवला असेल असे वाटत नाही. मुळड फंड, विधवाविवाह मंडळ, अनाथ बालिकाश्रमाची मंडळी, ग्राम प्राथमिक शिक्षण मंडळ, समतासंघ, अशांसारख्या संस्थांची घटना तयार करित असतांना अण्णा किती बारकाव्याचा व दूरगामी विचार करतात, हें कोणत्याहि संस्थेची घटना पाहिली असतां दिसून येईल. व्यक्तीप्रमाणें संस्थांनाहि मरण असतें, याची वास्तवयुक्त जाणीव येऊन एखादी संस्था नाहीशी झाल्यावर तिच्यापाशीं कांहीं शिल्लक असलीच तर त्या पैशाची विल्हेवाट कशी लावावयाची, हें अण्णा एकाद्या वैयक्तिक मृत्युपत्रांतल्याप्रमाणें सोठ्या साक्षेपानें लिहून ठेवतात, तें पहाण्यासारखें आहे. त्यामध्ये त्यांची कठोर व्यावहारिक वृत्ति दिसून येते.

समतासंघानें आपलें कार्य सुमारे दहा वर्षे स्वतंत्रपणें चालविलें व नंतर तो 'जातिनिर्मूलन' संस्थेत अंतर्भूत झाला. ही संस्था १९४९ मध्ये फलटणचे राजेसाहेब नाईक निंबाळकर यांच्या स्फूर्तीनें व आर्थिक मदतीनें आणि त्यांचे दिवाण श्री. बापूसाहेब गोडबोले यांच्या अबिश्वांत परिश्रमानें स्थापन झाली असून, तिचें कार्य अद्यापहि धिमेपणातें चालू आहे. डॉ. अप्पासाहेब परांजपे, फलटणच्या राणीसाहेब सौ. लक्ष्मीदेवी निंबाळकर, श्री. अण्णासाहेब कर्वे, ग्रा. पी. एम्. लिमये, श्री. हरिभाऊ फाटक इत्यादि मंडळी संस्थेच्या कार्यकारिणांवर असून सुप्रसिद्ध सामाजिक कार्यकर्ते श्री. बाबूराव जगताप हे तिचे कार्यवाह आहेत. या संस्थेची

कल्पना अण्णांच्या समतासंघाच्या कल्पनेशीं बऱ्याच प्रमाणांत जुळण्यासारखी असल्यानें तिच्या स्थापनेंत व कार्यांत अण्णांचाहि फार मोठा भाग होता. पण पुढें वय वाढत जाऊन हातून कांहीं कार्य होईनासें झाल्यानें त्यांचा प्रत्यक्ष संबंध सुटल्या-सारखा झाला. तथापि अद्यापि त्यांचें नांव कार्योपाध्यक्ष म्हणून दाखविण्यांत येतें. वास्तविक पाहतां कोणत्याहि मंडळावर नुसत्या नांवाचें राहणें अण्णांना पसंत नसतें, पण कार्यवाहांची सादिच्छा ओळखून त्यांनीं आपलें नांव चालू ठेवूं दिलें असावें.

१३. अण्णांचा ९१वा वाढदिवस (१९४८)

१९३८ च्या दशवार्षिक वाढदिवसानंतरचा वाढदिवस म्हणजे १९४८ च्या एप्रिलमधला वाढदिवस. या १० वर्षांत अण्णांची प्रकृति पूर्वीइतकी धडधाकट राहिली नसली, तरी त्यांचें रोजचें कार्य अखंडपणें - पण जरा कमी प्रमाणांत - चालू होतें. १०-१२ वर्षे ग्रामशिक्षणमंडळाचें कार्य चालवून त्यामार्फत काढलेल्या सर्व शाळा सरकारचे स्वाधीन केल्यानंतर १९४४ सालीं त्यांनीं 'समता-संघ' स्थापन केला. व त्याद्वारे जातीजातींत ऐक्य प्रस्थापित करण्याच्या कार्याला ते लागले.

हिंणें येथील संस्थेची प्रगतीहि पूर्वीप्रमाणेंच चालू होती. १९३९ च्या नाताळापासून दरवर्षी व्यायाम-सप्ताह साजरा करण्याचा उपक्रम सुरू करण्यांत आला. संस्थेच्या आश्रयास येऊन राहिलेल्या परित्यक्ता स्त्रियांना शिक्षण देऊन स्वावलंबी बनविण्याचें कार्य या वर्षापासून तिनें अंगावर घेतलें. जुव्हेनाइल कोर्टी-मार्फत येणाऱ्या पोरक्या मुलांमुलींची राहण्याची व शिक्षणाची सोय करण्याचा उपक्रम प्रयोगादाखल संस्थेनें सुरू केला. हायस्कुलांतील विद्यार्थिनींची संख्या वाढल्यामुळे हायस्कुलाकरितां नवीन शाळागृह बांधण्यांत आलें. १९४२ मध्ये अध्यापिकाशाळिला २५ वर्षे पुरीं झालीं. त्या निमित्तानें तिचा रजतमहोत्सव मोठ्या थादामादानें साजरा करण्यांत आला. व त्या प्रसंगीं मिळालेल्या देणग्यांतून आश्रमाच्या मूळ झोपडीचा जीर्णोद्धार करण्यांत आला. सर ससून डेव्हिड फंडांतून मिळालेल्या २४००० रुपयांच्या देणगीमध्ये भर घालून पोरक्या मुलांकरितां एक नवीन वसतिगृह बांधण्यांत आलें.

संस्था स्थापन होऊन ५० वर्षे पुरीं झालीं म्हणून १९४६ सालीं तिचा सुवर्णमहोत्सव नामदार बाळासाहेब खेर यांचे अध्यक्षतेखालीं साजरा झाला. याप्रसंगीं संस्थेला दरवर्षी ४००० रुपयांची मदत सरकारकडून मिळेल असें त्यांनीं घोषितें

केले. याच प्रसंगाने पूर्व-प्राथमिक शिक्षणासाठी एक शिशुविहार व ते शिक्षण देण्यासाठी शिक्षिका तयार करण्यासाठी एक 'बालअध्यापन मंदिर' अशा दोन नवीन शाळा पुणे शहरात स्थापन करण्यात आल्या. सुवर्णमहोत्सवाच्या निमित्ताने 'अनाथबालिकाश्रमाची मंडळी' हे संस्थेचे मूळचे नांव बदलून 'हिंगणे स्त्री-शिक्षण संस्था' असे नवीन नांव ठेवण्यात आले. संस्थेच्या माजी विद्यार्थिनीसंघाने गांवात निरनिराळ्या संस्थांत शिकणाऱ्या प्रौढ विद्यार्थिनींकरिता लकडी (आतां 'संभाजी') पुलाजवळ 'महिला-निवास' नांवाचे एक वसतिस्थान काढले. या सर्व गोष्टी लक्षांत घेतल्या म्हणजे या १० वर्षांच्या काळांत संस्थेने आपल्या कार्याचा व्याप वाढवून मोठी स्पृहणीय कामगिरी केली असे म्हणावेसे वाटते.

संस्थेच्या वाढत्या व्यापाचे काव्यात्मक वर्णन प्रो. मायदेव यांनी आपल्या ' वृक्षराजास ' या सुंदर गीतांत केले आहे ते असे:—

हे थोर वृक्षराजा !
पसरोत दूरवेरी
झाल्या असह्य तापें
वरण्यास येथ शांती
कुणि काळवंडणारे
झणि आश्रयार्थ आल्या
दुजिं खेळण्या रमाया
येथें मजेंत आलीं
माझ्यापरी कितीक
रमले नि गात गेले
हे थोर वृक्षराजा !
तूं हांसतोम वाटे
तुज लाविलें कुठें हें
तूं रुष्ट कां अजूनी
घालूनि तोय नेमं
किती भव्य तुज केलें
या सावलींत तुझ्या
वद कां न रोपित्याचे
तो विश्वपाल तूंते
तैशी अशीच तुझी

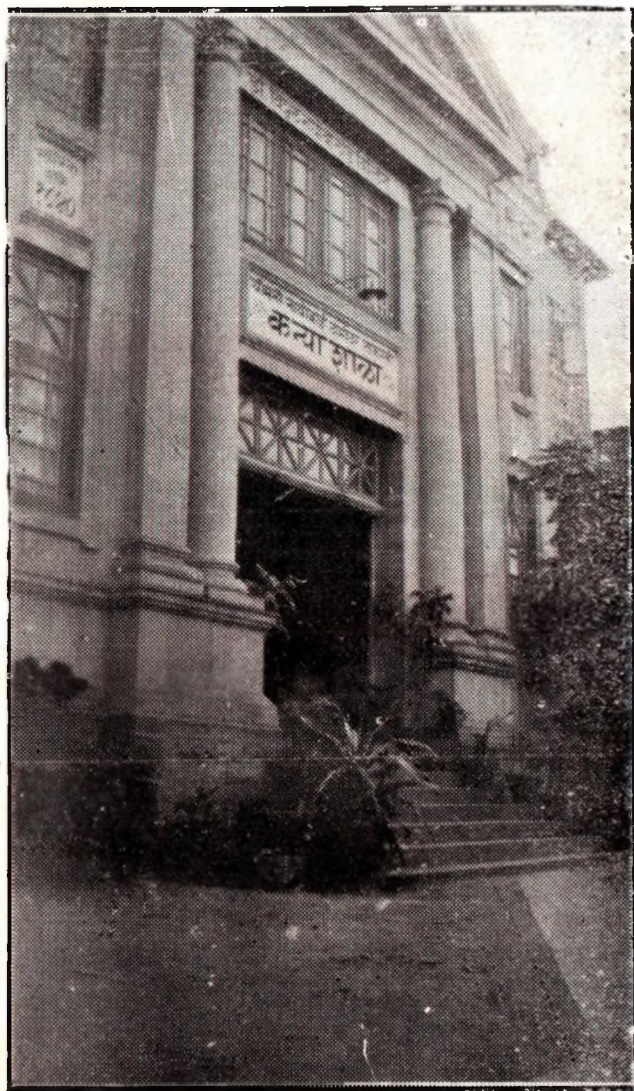
शाखा तुझ्या उदार
करण्या नभीं विहार
आंतून पोळलेले
धांदन जीव आले
नभ पाहुनी दुरून
दृष्टीस घाबरून
क्रीडेंत वा शिकाऱ्या
पाहुन गर्द छाया
आले तसे विहंग
सानंद हृत्तरंग
सर्वा अशां स्मरून
सस्नेह पालवून
भलत्याच माळरानीं
ऐकूनि लोकवाणी ?
कष्टानिया श्रमानें
या वृद्ध बागवानें
बघुनी कृतज्ञ जमले
होतील नेत्र ओले ?
आय उदंड देवो
सेवा अखंड घेवो !

या कालखंडांत संस्थेच्या विकासाच्या योजना चांगल्या प्रकारें पार पाडण्यासाठी संस्थेने आपले दोन आजन्म सेवक परत बोलावले. १९३९ मध्ये श्री. ना. म. पटवर्धन यांना सोलापूरच्या 'सरस्वतीमंदिरा'कडून परत आणून पुन्हां अध्यापिका शाळेचे प्रमुख म्हणून नेमण्यांत आले. श्रीमती शारदाबाई साठये यांना धुळ्याहून परत बोलावून हिंगणे येथील प्राथमिक शाळेची जबाबदारी त्यांजवर सोपविण्यांत आली.

श्री. श्री. शं. पतके यांस १९४० मध्ये आजन्मसेवक करून घेण्यांत आले. अशा रीतीने दोन कार्यकर्ते परत आणले. व एकाला नवीनच आजन्मसेवक करून घेण्यांत आले. तरीही कार्याच्या विस्ताराच्या दृष्टीने संस्थेच्या आजन्म सेवकांची संख्या अपुरीच पडू लागली.

प्राध्यापक वा. गो. मायदेव हे १९३७ सालींच संस्थेतून निवृत्त होऊन विद्या-पीठाकडे काम करू लागले होते. १९४१ मध्ये आश्रमाच्या सर्वांत ज्येष्ठ आजन्म-सेविका श्री. पार्वतीबाई आठवले व त्यांचे चिरंजीव प्रा. ना. म. आठवले हे सेवानिवृत्त झाले. १९४२ साली श्री. कमळाबाई देशपांडे, श्री. ना. म. पटवर्धन व श्री. रा. ह. केळकर ही तीन मंडळी आपापल्या कामांतून निवृत्त झाली. पुढच्याच वर्षी म्हणजे १९४३ साली श्री. वारूबाई शेवडे संस्थेतून निवृत्त झाल्या, तर प्रोफेसर वा. म. जोशी यांस काळाने ओढून नेले. १९४४ साली श्री. गंगूबाई तांबोळे याहि निवृत्तीपूर्वीच्या रजेवर गेल्या. अशाप्रकारे अवघ्या ३ वर्षांत १० आजन्मसेवकांचा संस्थेशी असलेला संबंध सुटून एकेकाळी १७ वर गेलेली त्यांची संख्या अवघ्या ७ वर येऊन ठेपली. ही घट भरून काढण्याकरितां १९४६ साली संस्थेच्या सुवर्ण-महोत्सवप्रसंगाने सौ. कावेरीबाई कर्वे, श्री. के. रा. पालकर, श्री. पुं. वि. गोळे व श्री. येसूबाई बर्वे अशा चौघांस आजन्मसेवक करून घेण्यांत आले व झालेली उणीव थोडीफार भरून काढण्यांत आली.

या १० वर्षांच्या कालावधीत आजन्मसेवकांप्रमाणेच संस्थेचे साहाय्यक व हितचिंतक यांचे बाबतींतहि संस्थेची मोठी हानि झाली. १९४३ मध्ये संस्थेचे अध्यक्ष बाबासाहेब इचलकरंजीकर निधन पावले व संस्थेचे कार्याध्यक्ष श्री. बाबासाहेब कामत कार्यनिवृत्त झाले. १९४५ साली श्री. काशीबाई देवधर, श्री. रा. का. भिडे व श्री. न. चिं. केळकर या संस्थेच्या ऋणानुबंधी व्यक्ति कालवश झाल्या. अशाप्रकारे बरेचसे आजन्मसेवक-सेविका व हितकर्ते यांना संस्था अवघ्या ३-४ वर्षांत मुकल्यामुळे चालकांवर एकप्रकारची विषण्णतेची छाया आली असल्यास ते स्वाभाविकच होतें. तसे म्हटले तर संस्थेच्या कार्याची प्रगति तर होत आहे, पण ती करण्यास कारणीभूत होणाऱ्या व्यक्ति तर कांहीं निवृत्तीमुळे, तर कांहीं मृत्यूमुळे एकामागून एक नाहीशा होत चालल्या आहेत. अण्णांच्या पूर्वीच्या प्रकृतीच जोमहि कणाकणाने कमी होत चालला आहे. अशा सुखदुःखान्वित भिन्न मनःस्थितीत अण्णांचा ९१ वा वाढदिवस ८१ व्या वाढदिवसाइतका मोठ्या प्रमाणांत साजरा करण्यास हुरूप न वाटणे स्वाभाविकच आहे. त्यांतच १९४६ साली संस्थेचा सुवर्ण-महोत्सव मोठ्या प्रमाणांत साजरा झाला होता व १९४८ च्या आरंभी सातारच्या 'कन्याशाळेचा' रौप्यमहोत्सव साजरा व्हावयाचा होता. अशा परिस्थितीत अण्णांचा ९१वा वाढदिवस खुद्द हिंगण्यास विशेष थादामादाने साजरा

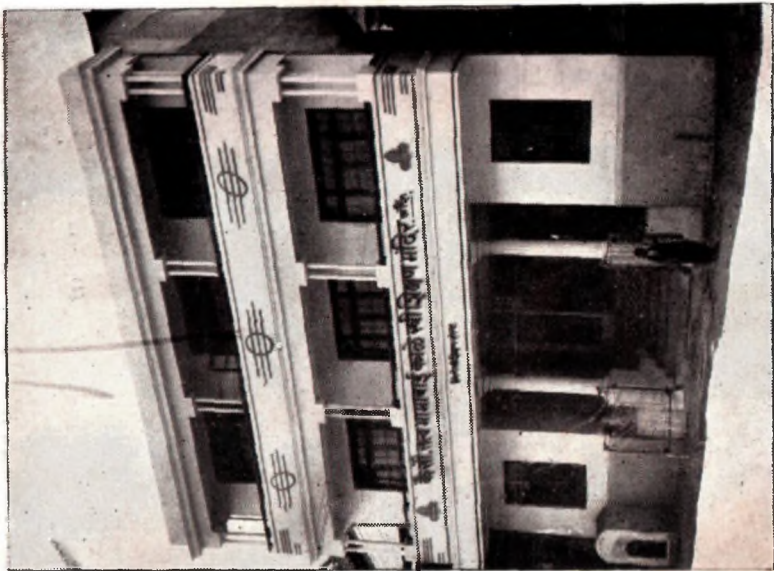

विठ्ठल राघोबा लंडे इमारत
श्री. ना. दा. ठा. कन्याशाळा, पुणे

हिंगणें स्त्री-शिक्षण संस्थेचा विस्तार

कन्याशाळा, वाई

कन्याशाळा, सातारा

करावयाचा नाही असे चालकांनी ठरविले ते योग्यच झाले. तथापि पुणे, मुंबई, बडोदे, बेळगांव इत्यादि ठिकाणी तो जसा साजरा व्हावयाचा तसाच झाला.

पुणे येथील मुख्य सत्कारसमारंभ सर परशुरामभाऊ कॉलेजच्या लेडी रमाबाई हॉलमध्ये डॉ. बाबासाहेब जयकर यांच्या अध्यक्षतेखाली मोठ्या थाटाने साजरा झाला. सौ. लक्ष्मीदेवी नाईक निंबाळकर यांनी स्वागतपर भाषण केल्यावर व सौ. रत्नमालाबाई फणसे, यांनी अहवाल वाचून दाखविल्यावर सौ. इंदिराबाई देवधर, डॉ. अप्पासाहेब परांजपे, श्री. तात्यासाहेब करंदीकर, प्रा. सोनोपंत दांडेकर इत्यादींची गौरवपर भाषणे झाली. नंतर पुणेकरांतर्फे जमविलेली ७५०० रुपयांची थैली व पुण्यांतील सुमारे १०० संस्थांतर्फे दिलेले संयुक्त मानपत्र अण्णांस अर्पण करण्यांत आले. नंतर डॉ. जयकर यांचे अध्यक्षीय भाषण झाल्यावर अण्णांनी उत्तरादाखल चार शब्द सांगितले. प्रथम सौ. बाया, श्री. पार्वतीबाई आठवले, श्री. काशीबाई देवधर, श्री. वेणुबाई नामजोशी वगैरे पहिल्या पहिल्या स्त्री सहकार्यांच्या मदतीचा कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख करून ते समतासंघाच्या चालू कार्याकडे वळले व म्हणाले, “आपणांला मिळालेले स्वातंत्र्य जर टिकवावयाचें असेल, तर आपल्या हाडींमाशीं खिळलेला जातीयवाद आपण प्रथम नष्ट केला पाहिजे. आपल्यापुढे हा फार विकट प्रश्न आहे. पण तो आपण सोडाविलाच पाहिजे. यामुळे समाजाचीच नव्हे तर संबंध देशाची हानि होणार आहे. या जातीयवादाच्या मुळाशी धार्मिक भावना व रूढींचे दडपण असल्याने त्या नष्ट करण्याकरितां रोटी-बेटी व्यवहार सरास सुरू झाला पाहिजे. धर्म हा परिवर्तनीय आहे. ही समजूत पटवून देऊन हा जातीयवाद नष्ट केला तरच पुढील काळांत तरणोपाय आहे.” नंतर लौकरच स्थापन होणाऱ्या पुणे विद्यापीठाचें कार्य पाहण्याचें भाग्य आपल्याला लाभो व उरलेल्या आयुष्यांतहि कार्य करितां करितां देह पडो अशी प्रार्थना करून त्यांनी आपले भाषण संपविले.

श्री. ना. दा. ठा. कन्याशाळेतहि तेथील विद्यार्थीनींची व त्यांच्या पालकांची एक खास सभा डॉ. अप्पासाहेब परांजपे यांच्या अध्यक्षतेखाली भरून अण्णांना दीर्घायुष्य व चिरायुरारोग्य चिंतण्यांत आले. डॉ. अप्पासाहेब परांजप्यांनी आपल्या अध्यक्षीय भाषणांत सांगितले की, “मला जें कांहीं थोडेफार महत्त्व प्राप्त झालें तें सर्वस्वी अण्णांमुळेच होय. पहिलीं धुळाक्षरे अण्णांनीं मला शिकविलीं. माझ्या आई-वडिलांनीं मला जन्म दिला असला, तरी बौद्धिक जन्म अण्णांनींच मला दिला, असें म्हटल्यास अनुचित होणार नाही.” अण्णांनीं आभारादाखल चार शब्द सांगितल्या-वर हा समारंभ आटोपला.

मुंबई येथील सत्कारसमारंभ सोमवार दिनांक २६ एप्रिल रोजी राष्ट्रपति डॉ. राजेंद्रप्रसाद यांचे अध्यक्षतेखाली गोवाल्या टँकजवळील मैदानावर मोठ्या थाटा-

मादानें साजरा झाला. पंतप्रधान बाळासाहेब खेर, ना. व सौ. मावळंकर, श्री. काका-साहेब गाडगीळ, फलटणचे राजेसाहेब व राणीसाहेब वगैरे बरीच प्रमुख मंडळी समारंभास उपस्थित होती. प्रथम अण्णांना १० सुवासिनींनी ओवाळल्यावर उत्सव-समितीचे अध्यक्ष न्यायमूर्ति दिवाटिया यांचें स्वागतपर भाषण झालें. समारंभाच्या चिटणीस सौ. इंदिराबाई गोखले यांनी अण्णांना यावयाच्या थैलींतील रक्कम १ लाख ५ हजार रुपये झाल्याचें जाहीर केलें. नंतर चित्रकार नी. म. केळकर यांनी काढलेलें अण्णांचें तैलचित्र व कु. धुरंधर यांनी तयार केलेली प्रतिमा यांचें अनावरण करण्यांत आलें. नंतर महामहोपाध्याय श्री. काणे, श्री. शंकरराव देव, श्री. पद्मभिसितारामैया, फलटणच्या राणीसाहेब व श्री. बाळासाहेब खेर यांनी प्रसंगोचित भाषणें करून अण्णांचें अभिनंदन केलें. श्री. खेर आपल्या भाषणांत म्हणाले, “मुंबई येथें होणाऱ्या महिलाविद्यापीठाच्या इमारतीसाठी मध्यवर्ती सरकारनें ६ लक्ष रुपये व मुंबईसरकारनें ६ लक्ष रुपये देण्याचें योजिलें आहे. विद्यापीठाची नवी इमारत उभी राहून व तिच्याबाबत नवा कायदा होऊन आपल्या कार्याचें चीज झालेलें अण्णासाहेब पाहतील अशी मी आशा करतो.”

“आपण सर्व देशातर्फे महर्षि कर्वे यांचें अभिनंदन करित आहोंत,” अशी सुरुवात करून डॉ. राजेंद्रप्रसाद आपल्या भाषणांत अण्णांना उद्देशून म्हणाले, “आपलें व्रत पूर्ण झालें आहे. आपल्या दर्शनानें आम्हांला उत्साह वाटतो. हिंदुस्थानांत ५०-६० वर्षांपर्यंत मनुष्य जगला कीं तो म्हातारा समजला जातो. पण आपणांकडे पाहिलें कीं, आम्हांला तरुणांचा उत्साह वाटतो. आपण असेंच सर्वांना उत्साह देत रहा.” सरतेशेवटीं अण्णांचें भाषण झालें. आपल्या खणखणीत आवाजान्त हृदयांतिल कृतज्ञता व्यक्त करित ते म्हणाले, “हा सत्कार माझा म्हणजे एका व्यक्तीचा नसून या सर्व संस्थांचा व त्यांना ज्यांनी साहाय्य केलें त्यांचा हा सत्कार आहे.” नंतर कै. गाडगीळ, कै. कौलगेकर, कै. डॉ. भांडारकर, कै. सर विठ्ठलदास ठाकरसी, त्याचप्रमाणें लेडी ठाकरसी, सर सीताराम पाटकर, डॉ. परांजपे व न्यायमूर्ति दिवाटिया ह्यांच्या मदतीचा उल्लेख करून अण्णा जातिभेदाच्या प्रश्नाकडे वळले व तो नष्ट करण्यासंबंधी विनंती करून त्यांनी आपलें भाषण संपविलें.

वेळगांवच्या समारंभांत श्री. वेळवी अध्यक्ष असून श्री. बनूबाई अहो, कु. सुलभा पाणंदीकर, श्री. प्रभाकर पाध्ये प्रभृतींचीं भाषणें झालीं. सांगली येथील समारंभांत नगराध्यक्ष श्री. दत्तरदार हे अध्यक्ष असून श्री. शिराळकर, कु. पाडळकर वगैरेंचीं गौरवपर भाषणें झालीं.

या सर्व प्रसंगांचीं अण्णांचीं भाषणें मोठीं मार्मिक, प्रसंगाला साजेशीं व स्फूर्तिदायक होती. त्यांत अण्णांच्या ठिकाणचे समयसूचकता, ध्येयनिष्ठा, कृतज्ञता

इत्यादि गुण उत्कटपणें प्रतीत होतात. पुणें येथील भाषणांत ते सर्व स्त्रीसहाय्यकांसंबंधी कृतज्ञता दाखवितात व पुणें विद्यापीठासंबंधी सदिच्छा व्यक्त करतात. उलट मुंबई येथील भाषणांत ते पुरुषसहाय्यकांसंबंधी विस्तारानें उल्लेख करतात. कोणत्याच ठिकाणच्या भाषणांत ते शैक्षणिक प्रश्नांसंबंधी किंवा महिलाविद्यापीठ अथवा आश्रम यांच्या कार्यासंबंधी फारसा उल्लेख न करतां मनांत सारख्या घोळणाऱ्या 'समता' या विषयावरच जोर देतात व त्यासंबंधी संदेश देतात. मुंबई येथील समारंभांत एक लाखावर थैली जमविण्याच्या कामीं प्रा. मायदेव व श्री. सीताबाई अण्णिगेरी यांचे श्रम मोठ्या प्रमाणांत कारणीभूत झाले असें म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही.

१९३८ सालीं झालेल्या समारंभाच्या वेळेप्रमाणें याहि वेळीं 'वसंत', 'स्त्री' इत्यादि मासिकांनीं खास 'कर्वे अंक' प्रसिद्ध केले व केसरी, ज्ञानप्रकाश वगैरे वृत्तपत्रांनीं अण्णांच्या गौरवार्थ लेख लिहिले आणि अहवाल लिहाविले. ज्ञानप्रकाशानें आपल्या अग्रलेखावर डॉ. गूड ह्यांच्या अण्णांसंबंधींच्या एका लेखांतील दोनतीन वाक्यें उद्धृत केलीं आहेत. तींच शेवटीं येथें देऊन हा भाग संपविणें योग्य होईल.

"He saw his goal, he walked, he persisted, he achieved. ... In doing this he has served Poona; he has served India; he has served Asia; he has served Humanity."

१४. हिंणें संस्थेची प्रगति

म्हणिले प्रकरणापर्यंत आपण अण्णांच्या जीवनक्रमाबरोबरच हिंणें स्त्री-शिक्षण संस्थेचीही त्रोटक माहिती घेत घेत १९४८ सालापर्यंत येऊन पोचलों. या प्रकरणांत संस्थेची अलीकडील प्रगति थोडक्यांत न्याहाळूं.

या काळांत कांहीं नवीन उपक्रम व घटना झाल्या; पण विशेषतः आतांपर्यंत झालेल्या एकंदर कार्याची नीट घडी बसवून त्याला स्थिरता व प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्यांत आली, हें या काळांतील महत्त्वाचें कार्य होब. या काळांतील पहिली महत्त्वाची घटना म्हणजे सातारा कन्याशाळेचा श्रीमान् म. ल. ऊर्फ बाबासाहेब डहाणूकर यांचे अध्यक्षतेखाली साजरा झालेला रजतमहोत्सव ही होय. कन्याशाळेच्या वाढत्या वैभवाला साजेसाच तो झाला. डहाणूकर पतिपत्नींनीं दहा हजार रुपयांची उदार देणगी देऊन संस्थेनें सातारा येथें चालविलेल्या कार्याचा गौरव केला. ही उदार देणगी मिळवून देण्यांत सातारचे कै. भाऊसाहेब सोमण यांची बरीच मदत

झाली. या मुख्य समारंभाला जोडूनच शाळेच्या आय संस्थापिका डॉ. कमळाबाई देशपांडे बांस मानपत्र देऊन त्यांचा गौरव केला व त्यांच्या तैलचित्राचें अनावरण करण्यांत आलें.

सातारा कन्याशाळेप्रमाणेंच मुंबई व बेळगांव येथील कन्याशाळांचे रौप्य महोत्सव मोठ्या थाटामाटानें साजरे करण्यांत आले. या दोन्ही संस्थांना आतांचें अभिमानास्पद स्थान मिळवून देण्याच्या कार्मी संस्थेच्या दोन आजन्मसेविकाच - श्रीमती सीताबाई अण्णगेरी व श्रीमती बनूबाई अहो - मुख्यतः कारणीभूत झाल्या आहेत, याचें संस्थेला व विशेषतः अण्णांना कौतुक वाटणें स्वाभाविकच आहे.

१९३३ सालीं हिंणण्यास मागासलेल्या वर्गाच्या मुलींना प्रवेश दिल्यापासून आश्रमांतील हरिजन विद्यार्थिनींची संख्या सारखी थोडीथोडी वाढतच होती; पण ती साठपर्यंत वाढवून कर्मांतकमी तितकी तरी ठेवावयाची या अटीवर मुंबई सरकारच्या मागासलेल्या वर्गाच्या खात्याकडून संस्थेस १८००० रुपयांची देणगी मिळाली. या रकमेंत आणखी २०००० रुपयांची भर घालून 'वेणूबाई' वसतिगृहाकरितां स्वयंपाक-गृह व भोजनगृह यांची नवीन इमारत बांधण्यांत आली व तीत इतर विद्यार्थिनींबरोबरच व त्यांच्या बरोबरीनें हरिजन विद्यार्थिनींचाहि समावेश करण्यांत आला. हरिजन विद्यार्थिनींसंबंधी संस्थेनें स्वीकारलेलें हें धोरण सामाजिक इतिहासाच्या दृष्टीनें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. शैक्षणिक प्रगतीबरोबरच संस्थेची सामाजिक प्रगतीहि कशी चालू आहे, याचें हें द्योतक आहे.

याच वर्षीं कु. काशीबाई नातू, श्री. गोडूबाई गडणीस, श्री. खरे, श्री. ढवळीकर वगैरे वाईकर मंडळींनीं आजपर्यंत स्वतःच्या हिंमतीवर चालविलेली वाई कन्याशाळां समारंभपूर्वक हिंणण्याच्या संस्थेच्या हवाली केली. हा समारंभ नामदार खेर यांच्या अध्यक्षतेखालीं झाला. लगेच एका वर्षानें श्री. मालोजीराव नाईक निंबाळकर यांच्या हस्ते तिका रौप्य महोत्सवहि साजरा करण्यांत आला.

आतांपर्यंत हिंणणें येथील अध्यापिकाशाळेच्या परीक्षा व त्यांत उत्तीर्ण झालेल्यांना मिळणारी प्रशस्तिपत्रकें हीं सरकारी परीक्षा व सरकारी प्रशस्तिपत्रकें यांपेक्षां निराळीं होतीं. महिलाविद्यापीठाची सरकारी कायदानुरूप पुनर्घटना झाल्यामुळे व विद्यापीठाचा प्राथमिक शिक्षणाशीं कांहीं संबंध नाहीं असें ठरविल्यामुळे १९४९ पासून हिंणणें येथील अध्यापिकाशाळेंत सरकारी अभ्यासक्रम सुरू झाला. अर्थात् स्वराज्य झाल्यावर सरकारजमा होण्यांत कोणतेंच दूषण नसून चढाओढीचे व मूल्य मापनाचे दृष्टीनें तें श्रेयस्करच झालें.

ता. २९ फेब्रुवारी १९५२ रोजीं स्वतंत्र भारताचे पहिले राष्ट्रपति डॉ. राजेंद्र-प्रसाद यांनीं संस्थेला भेट दिली. ही एक अपूर्व घटना झाली. संस्थेचें सर्व काम

पाहून तिच्यासंबंधी व विशेषतः अण्णांसंबंधी त्यांनी गौरवाचे उद्गार काढले, व भारत सरकारच्या शिक्षणखात्याकडून या प्रसंगाची आठवण म्हणून संस्थेला २५०० रुपयांची देणगी देवविली.

सातारच्या कन्याशाळेचें सतत १२ वर्षे धीरेधीरे चाललेले बांधकाम पूर्ण होऊन 'सौ. सत्यभामाबाई काळे स्त्री-शिक्षण मंदिरा'चा उद्घाटन-समारंभ श्री. काकासाहेब गाडगीळ यांचे हस्ते साजरा करण्यांत आला. याच प्रसंगां शाळेचे मुख्याध्यापक श्री. वि. आ. मोडक यांस निरोप देण्याचा समारंभहि करण्यांत आला. सतत सतरा वर्षे अहर्निश झटून श्री. मोडक यांनी कन्याशाळेच्या व पर्यायानें हिंणणें येथील संस्थेच्या कार्याला चांगलीच चालना देऊन प्रतिष्ठा मिळवून दिली, यांत शंका नाही.

१९५२ सालीं हिंणणें येथील आनंदीबाई कर्वे प्राथमिक शाळेकरतां एक नवीन, स्वतंत्र व प्रशस्त इमारत बांधण्यांत आली व ता. १८-४-५३ रोजी तिचें श्री. भाऊसाहेब हिरे यांचे हस्ते उद्घाटन झालें. याच वर्षी अध्यापिकाशाळेच्या एक माजी विद्यार्थिनी व बाई कन्याशाळेच्या एक संस्थापिका श्री. गोडूबाई गडणीस या मृत्यु पावल्या. त्यांनीं आपल्या मृत्युपत्रांत रु. १००० शाळेस देणगी म्हणून दिले. एका साध्या प्राथमिक शिक्षिकेनें एक हायस्कूल काढण्यांत पुढाकार घ्यावा व मरतांनाहि त्याची आठवण ठेवून आपल्या मर्यादित उत्पन्नापैकीं एक मोठी देणगी द्यावी, हें त्या व्यक्तीला व त्या संस्थेला सारखेंच भूषणावह आहे. व शाळेच्या मुख्याध्यापिका कु. काशीबाई नातू यांनीं स्वतःच्या खर्चानें गोडूबाई गडणीसांचें तैलचित्र शाळेला अर्पण करावें, हेंहि विशेष होय. सदरहू तैलचित्राचें अनावरण १९५३ सालीं डॉ. ग. श्री. खैर यांचे हस्ते झालें.

१९५४ मध्ये संस्थेचें पुणें येथील बाल-अध्यापन-मंदिर व शिशुविहार यांच्या देखरेखीचें काम नुकत्याच आजन्मसेविका झालेल्या श्री. ताराबाई परांजपे यांचेकडे सोपविण्यांत आलें. संस्थेच्या माजी विद्यार्थिनींनीं काढलेल्या 'महिलानिवास' वसतिगृहाचें पुनरुज्जीवन करून त्याचें कामहि त्याच पाहूं लागल्या. याच सालीं अध्यापिकाशाळेच्या मुख्याध्यापिका श्री. शारदाबाई साठये या आपली कारकीर्द संपवून सेवानिवृत्त झाल्या, व श्री. के. रा. पालकर हे उत्साही आजन्मसेवक शारदाबाईंचे जागीं मुख्याध्यापक म्हणून नियुक्त झाले.

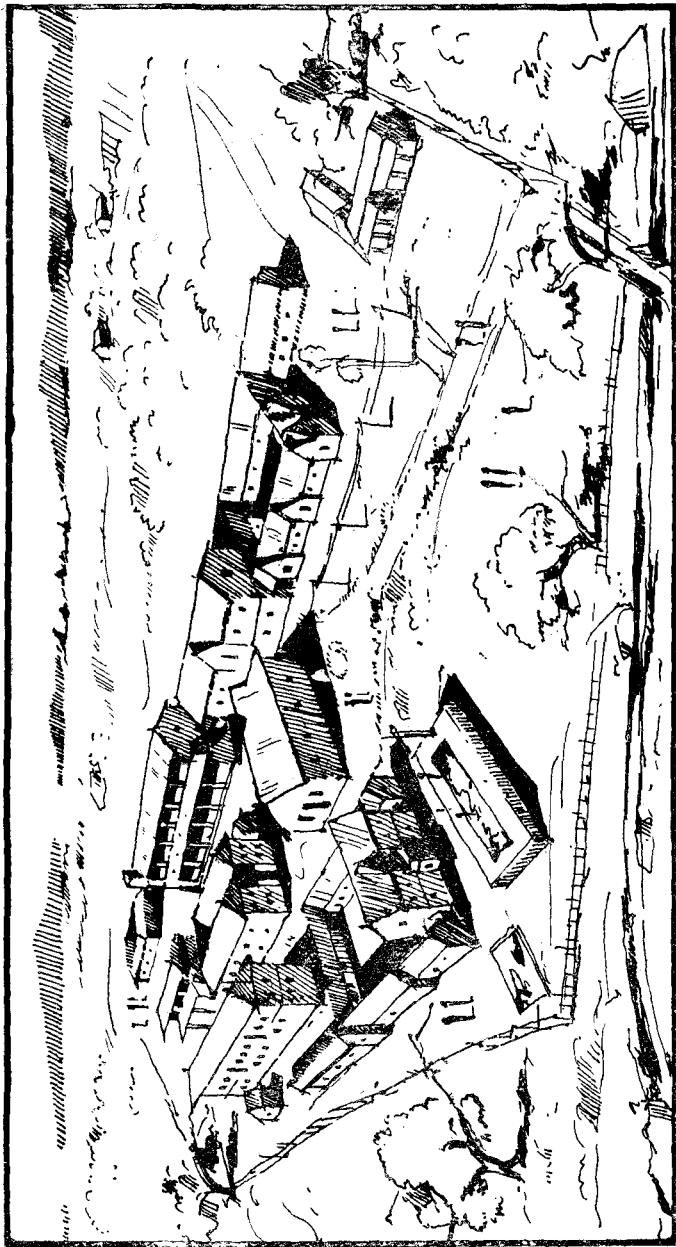
१९५५ हें साल संस्थेला आर्थिक दृष्ट्या विशेष चांगलें गेलें. हिंणणें, सातारा, बाई येथील संस्थांना बागकाम, प्रपंचशास्त्र, शिवण, वाचनालय इत्यादि शैक्षणिक व सांस्कृतिक कामासाठीं सरकारकडून वेळोवेळीं मदत मिळाली व सर्व शाळांचा जम चांगला बसला. वण याच सालांत संस्थेची फार मोठी मनुष्यहानि झाली. १०

एप्रिल रोजी नुकत्याच निवृत्त झालेल्या श्री. झारदाबाई साठये यांस देवाज्ञा झाली; व लगेच सहा महिन्यांनी म्हणजे दहा आक्टोबर १९५५ रोजी संस्थेच्या सर्वात ज्येष्ठ आजन्मसेविका श्री. पार्वतीबाई आठवले यांसहि देवाज्ञा झाली. या दोन कर्त्या आजन्मसेविका सेवानिवृत्त झाल्या तरी त्यांचें स्फूर्ति देण्याचें कार्य अखंड चालूच होतें. त्यालाहि आतां संस्था कायमची मुकली. दोघीचाहि अध्यापिकाशाळेशीं असलेला संबंध लक्षांत घेऊन अध्यापिकाशाळेच्या स्वतंत्र इमारतीशीं त्यांचीं नांवे निगडित करण्यांत आलीं हें योग्यच झालें. सुमारे आणखी एका वर्षांनीं श्री. गंगूबाई तांबोळे यांसहि देवाज्ञा झाली. 'आपण बरें व आपलें काम बरें' अशा वृत्तीच्या व ज्ञांत अन् कामसू स्वभावाच्या या बाईंचा संस्थेला - विशेषतः अण्णांना - फार उपयोग होत असे. त्यांनीं आपली बहुतेक बचत म्हणजे रु. २५०० संस्थेला देऊन टाकले.

१९५६ सालची अत्यंत महत्त्वाची घटना म्हणजे अनाथबालिकाश्रम (आतां 'हिंगणें स्त्री-शिक्षण संस्था') या संस्थेचा हारिक-महोत्सव ही होय. १८९६ सालीं स्थापन होऊन गेलीं साठ वर्षे संस्थेनें जें शैक्षणिक, सामाजिक व सांस्कृतिक कार्य केलें त्याला महाराष्ट्रांत तर नाहीच, पण संबंध भारतांतहि तोड सांपडणार नाही, असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही. देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासूनच संस्थेच्या चालकांची या दिवसाकडे दृष्टि लागली होती. देशाची मध्यंतरींची अस्थिर अवस्था नाहीशी होऊन त्याला स्थिरता प्राप्त झाली; त्याचबरोबर संस्थेचा चिंतेचा काळ संपून तिच्या भरभराटीची लक्षणें सर्वत्र दिसूं लागलीं व विशेष म्हणजे अण्णांची प्रकृति वयाचे मानानें पुष्कळच चांगली राहिली. या सर्व गोष्टींनीं उत्तेजित होऊन चालकांनीं हा हारिक महोत्सव अत्यंत उत्साहानें, आनंदानें व थाटामाटानें साजरा केला.

संस्थेचा प्रत्यक्ष बाढदिवस १४ जून १९५६ रोजीं पुणें विद्यापीठाचे उपकुलगुरु डॉ. बाबासाहेब जयकर यांचे हस्ते साजरा झाला. हारिक-महोत्सव मात्र पुढें ता. २३ डिसेंबर १९५६ रोजीं भारताच्या माहिती व नभोवाणी खात्याचे मंत्री डॉ. बाळकृष्ण विश्वनाथ केसकर यांचे अध्यक्षतेखाली मोठ्या उत्साहानें व थाटानें साजरा करण्यांत आला. संस्थेच्या माजी विद्यार्थिनी, पालक, हितचिंतक वगैरे मिळून दीडहजारवर समाज जमला होता. या उत्सवाचे निमित्तानें श्री. वि. आ. मोडक यांनीं लिहिलेलें संस्थेच्या साठ वर्षांच्या इतिहासाचें पुस्तक संस्थेनें प्रसिद्ध केलें. तसेंच प्रा. ना. म. आठवले यांचा त्यांनीं संस्थेस दिलेल्या एक लाख रुपयांच्या भ्रष्टोस देणगीबद्दल* सत्कार करण्यांत आला. याच प्रसंगीं संस्थेच्या माजी विद्यार्थिनींचें एक मोठें संमेलन सौ. रमाबाई तांबे यांचे अध्यक्षतेखालीं भरलें. या संमेलनाचें एक गोड वैशिष्ट्य म्हणजे सौ. मालतीबाई बेडेकर, श्री. शांताबाई परांजपे,

* १७ व्या प्रकरणांत तपशील दिला आहे.

हिंणं वी-दिक्षण संस्थेचे हळींचे विहंगम दृश्य

हिंगणें स्त्री - शिक्षण संस्थेचा हीरकमहोत्सव

सौ. येसूबाई कुलकर्णी, दया. म. वि. मिडे, डॉ. धों. के. कर्वे, डॉ. बा. वि. केसरकर, श्री. य. अ. गोडबोले, सौ. रमाबाई तांबे

अशांसारख्या कोणत्याना कोणत्या तऱ्हेने संस्थेस भूषणभूत झालेल्या, ज्यांनी जीवनांत काहींतरी विशेष कामगिरी करून संस्थेच्या लौकिकांत भर घातलेली आहे, अशा माजी विद्यार्थिनींचा सत्कार हें होय. विद्यार्थिनींनी संस्थेला मदत करणें आणि संस्थेनेहि त्यांचें कौतुक करणें हें अन्योन्य प्रेमाचें द्योतक असून ही प्रथा अभिनंदनीय व उत्तेजनाह अशीच आहे.

या महोत्सवाच्या निमित्तानें जमलेल्या निधीची एकंदर रक्कम एका लाखावर गेली असून ती जमविण्याचे कामी प्रो. मायदेव, डॉ. गो. कृ. व.सौ. सरलाबाई खोत, श्री. वारूबाई शेवडे, सौ. येसूबाई कुलकर्णी इत्यादींची विशेष मदत झाली हें नमूद करण्यासारखें आहे. खुद्द अण्णांनी, १९४८ साली मुंबई सत्कार समितीने त्यांना दिलेल्या एक लाख रुपयांच्या देणगीतून रु. २५००० मुंबईच्या कन्याशाळेच्या इमारतीकरता * राखून ठेवून बाकीची म्हणजे ७५ हजारांची रक्कम संस्थेच्या नित्य-निधीला अर्पण केली, ही तर अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट झाली. तन, मन, धन, या तिन्ही साधनांनी संस्थेचें कार्य इतक्या मोठ्या प्रमाणांत केल्याची उदाहरणें काचितच सांपडतील.

हिंगण्याच्या मुख्य समारंभापूर्वी पुण्यांत राहणाऱ्या संस्थेच्या माजी विद्यार्थिनींनी जलसा, नाटक, कलाकौशल्याचें प्रदर्शन वगैरे कार्यक्रम घडवून आणून संस्थेला दोन हजार रुपयांची मदत केली. त्याचप्रमाणें श्री. दुर्गाबाई ओक रु. ५०००, पुणें महानगरपालिका रु. ४०००, या प्रमुख देणग्यांचा उल्लेख करणें जरूर आहे.

गेल्या दहा वर्षांतील संस्थेच्या कार्याच्या विस्ताराचा तपशील थोडक्यांत पुढें दिला आहे. तो मनोरंजक व उद्बोधक वाटेल यांत शंका नाही.

	१९४६	१९५६
वार्षिक जमा	रु. १०३७३८	रु. ३५८३८४
वार्षिक खर्च	रु. ११०८९७	रु. ३४६४७४
संस्थेची मालमत्ता	रु. ७११०३६	रु. १२७०८८०
सर्व शाखांतील एकूण विद्यार्थिनींची संख्या	१०१४	१९६७

हिंगणें येथील

वसतिगृहांतील विद्यार्थिनींची संख्या	३९३	५२४
नादार व अर्धनादार विद्यार्थिनींची संख्या	१०२	११५
ज्युव्हेनाइल कोर्टाकडील मुलींची संख्या	५७	१६४
मागासलेल्या वर्गातील मुलींची संख्या	१७	६६
संस्थेवर अवलंबून असलेल्या मुलींचा खर्च रु.	१५२९३	रु. ८६६४५

* इमारत होईपर्यंत ह्या रकमेचें व्याज तेथील गरीब, होतकरू विद्यार्थिनींना शिष्यवृत्ति म्हणून वांटावयाचें आहे.

१९५७ सालीं वाई कन्याशाळेकरितां डेकन एज्युकेशन सोसायटीकडून द्रविड वाडा खरेदी केला असून स्वतःच्या मालकीची जागा मिळाली आहे. सातारा कन्याशाळा विविधलक्षी (मल्टिपर्पज) बनून तिचा गृहशास्त्रविभाग सरकारी मदतीनें सुरू झाला. चालू वर्षीं जून १९५८ पासून असाच विभाग हिंणगे येथे महिलाश्रम हायस्कूलमध्ये सुरू होत आहे. हिंणण्यास वाचनालयाकरितां आणखी एक खोली बांधण्यांत येत आहे. तिच्याकरितां हि राष्ट्रपतींच्या शिफारशीवरून केन्द्र सरकारकडून रु. ५००० ची मदत आली आहे. १९४४ सालीं प्रो. रामचंद्र कृष्ण लागू यांनीं संस्थेकडे ठेवलेली रु. १०००० ची कायम ठेव या वाचनालयाकरितां घेण्याची त्यांनीं परवानगी दिल्यामुळे वाचनालयास त्यांचें नांव देण्यांत यावयाचें आहे. केन्द्र सरकारच्या मदतीनें हिंणण्यास आठ शिक्षकांकरितां राहण्यासाठीं एक दुमजली इमारत बांधून तयार झाली आहे.

सेंट्रल सोशल वेल्फेअर बोर्डीकडून महिलानिवासाकरितां सामान घेण्यासाठीं पांच हजार रुपयांची मदत मिळाली व हिंणण्याच्या सामाजिक कार्याकरितां सव्वाचार वर्षांकरितां रु. ४५००० मंजूर झाले आहेत. अशा रीतीनें संस्थेचा विस्तार होत असून तिला उत्तरोत्तर जास्त जास्त लोकमान्यता व राज्यमान्यता मिळत आहे; व तिचें आर्थिक दैन्यहि कमी होत आहे.

१ ऑगस्ट १९५६ रोजी संस्थेला पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनीं व २९ सप्टेंबर १९५७ ला राष्ट्रपति डॉ. राजेंद्रप्रसाद यांनीं भेट देऊन संस्थेच्या कार्याचें मोठें कौतुक केलें व अण्णांना धन्यवाद देऊन त्यांचा गौरव केला.

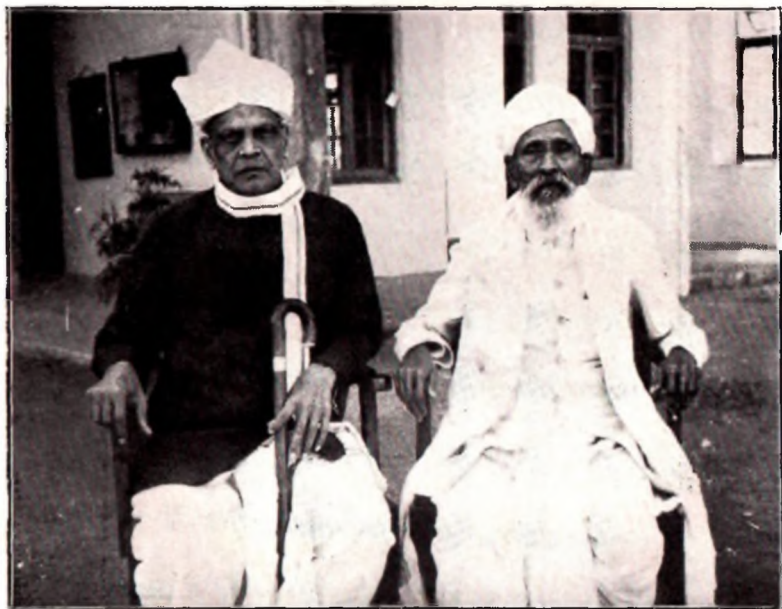
संस्थेचा गेल्या दहा वर्षांचा हा काल अत्यंत भरभराटीचा व उज्ज्वल झाला असें म्हणण्यास हरकत नाही. पण बरील चांगल्या घटनांबरोबरच याच काळांत ज्या कांहीं दुःखद घटना घडल्या त्यांचाहि उल्लेख केला पाहिजे. एकीकडे संपत्तिबल वाढत होतें तर दुसरीकडे मनुष्यबल घटत होतें. रा. ब. डॉ. द. ल. ऊर्फ काकासाहेब सहस्रबुद्धे, सरदार श्री. बापूसाहेब काळे, प्रा. श्री. ल. आजरेकर, श्री. भाऊसाहेब सोमण, श्री. रा. शं. दीक्षित, अशा ह्या ना त्या स्वरूपांत संस्थेच्या कार्यास हातभार लावणाऱ्या कितीतरी ऋणानुबंधी व्यक्ति या काळांत दिवंगत झाल्या. श्री. बनूबाई अहो, श्री. वि. आ. मोडक हे दोन आजन्मसेवक याच काळांत संस्थेच्या कामांतून निवृत्त झाले. या सर्वांच्या साहाय्याला संस्था आतां मुकली.

‘आश्रमाची आई’ सौ. बाया अण्णांना, आपल्या कुटुंबीयांना, संस्थेतील सर्व मुलीबाळांना सोडून देवाच्या घरीं गेल्या. श्री. शारदाबाई साठये, श्री. पार्वतीबाई आठवले व श्री. गंगूबाई तांबोळे या संस्थेच्या तीन सेवानिवृत्त आजन्मसेविका सौ. बायांचे मागोमाग या जगांतून नाहीशा झाल्या. या सर्वांच्या निर्याणानें संस्थेच्या

थोरांच्या भेटी

महात्मा गांधीची हिंणण्यास भेट
(२१ जून १९३४)

ना. श्रीनिवास शास्त्री

(१९३४)

डॉ. कर्वे

१९३२ साली चॅन्सलर होऊन न्यायमूर्ति सर सीताराम पाटकर यांनी विद्यापीठाची सूत्रे हाती घेतली ती १९४५ साली त्यांच्या मृत्यूपर्यंत त्यांचेकडेच होती. विद्यापीठ मुंबईस गेल्यानंतर लेडी प्रेमलीलाबाई ठाकरसी त्याच्या विकासांत पुष्कळच लक्ष घालून लागल्या. सर पाटकरांवर त्यांचा फार विश्वास असल्यामुळे तेहि विद्यापीठाकडे पुष्कळच मन घालून त्याच्या अभिवृद्धीकडे लक्ष पुरवीत होते.

मुंबई प्रांतांत काँग्रेस मिनिस्ट्रीनें राज्यकारभार हाती घेतल्यानंतर १९३९ च्या जानेवारीत महिलाविद्यापीठाच्या पदव्यांना सरकारी नोकऱ्यांकरितां मान्यता दिली. त्यामुळे विद्यापीठाकडे येणाऱ्या विद्यार्थिनींना थोडे आकर्षण उत्पन्न झालें. १९३९ च्या पदवीदानसमारंभाचें भाषण पंतप्रधान नामदार श्री. बा. गं. खेर यांनी केलें. त्यावेळीं महात्मा गांधी व सरदार वल्लभभाई पटेल हे सभारंभास हजर होते. या वर्षी कॉलेजांमधील विद्यार्थिनींची संख्या सुमारे २०० पर्यंत व हायस्कुलांतील विद्यार्थिनींची संख्या ५८०० पर्यंत गेली होती. शाळाकॉलेजांची संख्या मात्र वाढली नाहीं.

१९३६ साली डॉ. सौ. इरावतीबाई कर्वे यांनी रजिस्ट्रारचें काम सोडल्यावर सौ. शारदाबाई दिवाण यांनी तें काम घेतलें. १९४२ साली विद्यापीठाचा रौप्यमहोत्सव डॉ. सर सर्वपल्ली राधाकृष्णन् यांच्या अध्यक्षतेखाली मोठ्या थाटानें साजरा झाला. या निमित्तानें लेडी ठाकरसींनी रु. १३६४२८ च्या देणग्या जमविल्या. त्यामुळे विद्यापीठाकरितां विकत घेतलेल्या जागेची किंमत देतां आली.

अशा रीतीनें विद्यापीठाच्या कार्याला एका बाजूनें बहर येत होता, तरी दुसऱ्या बाजूनें थोडी पीछेहाट दिसत होती. १९३६-३७ साली विद्यापीठाच्या संस्थांची संख्या २८ पर्यंत गेली होती ती १९४६-४७ साली १९ पर्यंत खाली आली, कारण बऱ्याच शाळांनीं, विद्यापीठाकडून फारशी आर्थिक मदत होत नाहीं व विद्यार्थिनींचा कल मॅट्रिक्युलेशन परीक्षेकडेच जास्त आहे असें पाहून विद्यापीठाचा संबंध सोडून दिला होता. त्यामुळे शाळांमधील विद्यार्थिनींची संख्याहि सुमारे ५१०० पर्यंत खाली गेली. कॉलेजांमधील विद्यार्थिनींची संख्या मात्र थोडीफार वाढून ३८० पर्यंत चढली. विशेषतः मुंबईच्या कॉलेजांत चांगली वाढ होऊन त्यानें पक्कें मूळ धरलें.

१९४५ मध्ये न्यायमूर्ति पाटकर यांच्या मृत्युमुळे विद्यापीठाची फार हानि झाली. विद्यापीठाला सरकारी मान्यता मिळवून देण्याची त्यांची इच्छा अपुरीच राहिली. नामदार खेरांनी विद्यापीठाला मदत करण्यास सुरुवात केल्यापासून विद्यापीठाकडे सरकारचें बरेंच लक्ष होतें. परंतु काँग्रेसनें राज्यकारभार सोडून स्वातंत्र्याच्या लढ्याला सुरुवात केली. त्यामुळे पुन्हां स्थिरस्थावर होईपर्यंत विद्यापीठाला वाट पाहात बसणें प्राप्त झालें.

हा मधला काळ विद्यापीठाला आर्थिकदृष्ट्या बऱ्याच अडचणींचा गेला. न्यायमूर्ति पाटकरांचे जागी सर एच्. व्ही. दिवाण्या आले व दिवाणबहादुर जव्हेरी,

दिवाणबहादुर काशी, प्रो. अ. बा. गर्जेद्रगडकर, वगैरेंच्या सहकार्याने लेडी ठाकरसी विद्यापीठाचें गाडें रेटित होत्या. प्रचार व निधि यांकरितां प्रा. मायदेव यांची नेमणूक ऑर्गनायझर म्हणून पूर्वीप्रमाणेंच चालू राहिली होती. १९४४ सालामध्ये लेडी ठाकरसीची पुतणी कु. लक्ष्मी ठाकरसी या रजिस्ट्रार म्हणून काम करूं लागल्या. चालू सालापर्यंत त्यांजकडे हें काम असून त्या तें अद्यापहि विनावेतन करीत आहेत, हें विशेष अभिनंदनीय आहे.

कॉंग्रेस वनवासांत गेल्यानंतरच्या मधल्या काळांत, सरकारनें पूर्वी दिलेल्या पदव्यांच्या मान्यतेत पगाराबद्दलचा स्पष्ट उल्लेख नसल्यामुळें नोकरी करणाऱ्या पुष्कळ स्त्रियांचें नुकसान झालें. पूर्वीच्या सरकारी ठरावाचा अर्थ असा करण्यांत आला कीं, महिलाविद्यापीठाच्या पदवीधरांना नोकरी देण्यास हरकत नाही; परंतु त्यांना पगाराचें कोष्टक कोणतें लावावें, हें स्पष्ट नसल्यामुळें पगार कमी दिला जाऊं लागला.

१९४७ सालीं पुन्हां कॉंग्रेस सरकार आल्यानंतर हा संदेह नाहीसा करण्यांत येऊन, प्रवेश परीक्षेला मॅट्रिक्युलेशनचा आणि विरनिराळ्या पदव्यांना इतर विद्यापीठांच्या त्यांच्या बरोबरीच्या पदव्यांचा समान दर्जा पगाराच्या दृष्टीनेंही देण्यांत आला. यामुळें विद्यापीठाच्या विद्यार्थिनींची नोकरीच्या दृष्टीनें होणारी कुचंबणा थांबली. मात्र महिलाविद्यापीठाचा पदवीपरीक्षेचा अभ्यासक्रम तीबच वर्षांचा असल्यानें, कित्येक ठिकाणीं प्रत्यक्ष नेमणूक करतांना त्याच्या पदवीधरांना वगळलें जाई, हा भाग वेगळा. पण कागदोपवीं तरी समान दर्जा मान्य होऊन ज्यांना नोकरी मिळाली, त्यांना पगाराहि सारखा मिळूं लागला.

विद्यापीठाला कायद्यानें मान्यता देण्याचेंहि सरकारनें ठरवून एक चौकशी-समिति नेमण्यांत आली. विद्यापीठाला मध्यवर्ती सरकार व मुंबई राज्यसरकार या दोन्हींकडून ग्रॅंट मिळूं लागली व लवकरच ऊर्जितावस्था येण्याची चिन्हें दिसूं लागलीं. वरील समितीचा अहवाल १९४८ सालीं सरकारकडे जाऊन विद्यापीठाचा कायदा तयार करण्याचें काम चालू झालें. न्यायमूर्ति दिवाटिया गुजरात विद्यापीठाचे उप-कुलगुरु झाल्यामुळें त्यांच्या जागीं दिवाणबहादुर के. एम्. जव्हेरी यांची नेमणूक महिलाविद्यापीठाचे कुलगुरु म्हणून झाली.

श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी महिलाविद्यापीठाचा (भारतवर्षीय - Indian - हा शब्द गाळण्यांत येऊन) कायदा (मुंबई १९४९ चा ५१ वा) मंजूर झाल्या-नंतर १६ जानेवारी १९५० पासून १५ जानेवारी १९५१ पर्यंतच्या पुनर्घटनेच्या काळांत लेडी प्रेमलीला ठाकरसी यांची उपकुलगुरु (व्हाइस चॅन्सलर) म्हणून सरकारी नेमणूक झाली व सौ. लीला वागळे-धुमे यांना रजिस्ट्रार नेमण्यांत आलें. नवीन घटनेप्रमाणें निवडणुका होऊन श्री. हिरालाल काजी यांना आर्ट्स फॅकल्टीचे डीन निवडण्यांत आलें व त्यांनीं ऑफिशिएटिंग व्हाइस चॅन्सलर म्हणून १२ मार्च

१९५१ पर्यंत काम पाहिले. दिवाणबहादुर के. एम्. जव्हेरी यांना पुन्हा व्हाइस-चॅन्सलर म्हणून निवडण्यांत येऊन ते १२ मार्चला कामावर रुजू झाले आणि कु. लक्ष्मी ठाकरसी यांनी १ मार्चला रजिस्ट्रार म्हणून पुन्हा काम हाती घेतले.

सरकारी ग्रँटच्या मदतीने विद्यापीठाच्या इमारतीच्या बांधणीची सुरुवात होऊन विद्यापीठाची प्रगति झपट्याने होऊ लागली. मात्र माध्यमिक शिक्षणाशी विद्यापीठाचा संबंध अजिबात सुटला. मुंबई राज्यांत एस्. एस्. सी. एक्झॅमिनेशन बोर्ड सुरू होऊन सर्व विद्यापीठांची मॅट्रिक्युलेशन परीक्षा पूर्वीच बंद झाली होती. महिला विद्यापीठाचा कायदा होऊन तेहि मुंबई राज्यांतील इतर विद्यापीठांप्रमाणेच एक सरकारी विद्यापीठ बनल्यामुळे यापुढे विद्यापीठाची स्वतःची प्रवेशपरीक्षा (एन्ट्रन्स) बंद झाली. त्यामुळे माध्यमिक शाळांचा विद्यापीठाशी असलेला संबंध अजिबात तुटला. १९४९ पर्यंत ही संख्या अगोदरच ११ वर येऊन ठेपली होती; त्यामुळे विद्यार्थिनींची संख्याहि ३६०० पर्यंत घटत आलेली होती. १९५० नंतर एस्. एस्. सी. परीक्षा पास झालेल्या विद्यार्थिनींनाच महिलाविद्यापीठांतही प्रवेश देण्यांत येऊ लागला; आणि या विद्यापीठाचे वैशिष्ट्य दाखविणाऱ्या जी. ए., पी. ए. या पदव्यांची नांवेहि बदलून इतर विद्यापीठांतील बी. ए., एम्. ए. हींच स्वीकारण्यांत आली.

प्राथमिक शिक्षणाशीहि विद्यापीठाचा संबंध नसल्यामुळे हिंगणें येथील अध्यापिकाशाळेचा (ट्रेनिंग कॉलेज) संबंधहि उरला नाही. अशा रीतीने महिलाविद्यापीठाचे कार्यक्षेत्र मर्यादित होऊन, स्वतःची दोन कॉलेजे व दोन कन्याशाळा, मुंबईचे वनिताविश्राम हायस्कूल आणि अहमदाबाद व बडोदे येथील दोन जोडलेली (ऑफीलिटेटेड) कॉलेजे अशा सात संस्थांपुरताच विद्यापीठाचा व्याप शिल्लक राहिला. मात्र विद्यापीठाचे कार्य वाढत जाऊन वार्षिक खर्च १९३७-३८ साली जो सव्वा लाख होता तो चार लाखांवर गेला. हा बहुतांशी फीच्या उत्पन्नांतून व सरकारी प्रदानामधून भागविला जाऊ लागला.

१९५१ मध्ये मुंबईच्या कॉलेजांत, तसेच पुणे, अहमदाबाद व बडोदे येथेहि बी. टी. चे धर्ग सुरू झाले, आणि 'महिला कॉलेज' भावनगर, व 'विद्यामंदिर' सुरत, या दोन नवीन कॉलेजांना मान्यता देण्यांत आली. पुढल्याच वर्षी नर्सिंगच्या बी. एस्सी. पदवीचा अभ्यासक्रम सुरू होऊन एक नवीन महत्त्वाचा विभाग मुंबईस उघडण्यांत आला. या वर्षी विद्यापीठाच्या योजलेल्या इमारतीची तिमजली दक्षिण बाजू नऊ लक्ष तेहेतीस हजार रुपये खर्चून पुरी झाली. श्री. गोवर्धनदास खेतसी ट्रस्टकडून एक लाख रुपयांची देणगी मिळाल्यामुळे कॉलेजच्या विभागाला त्यांचे नांव देण्यांत आले आहे.

या वर्षी दिवाणबहादुर काजी यांच्या मृत्यूमुळे रिकाम्या झालेल्या डीनच्या जागेवर श्री. केशवप्रसाद देसाई यांची निवडणूक झाली. त्यांनी युनिव्हर्सिटीच्या

कामांत विशेष लक्ष घातलें. त्यामुळें गेल्या चारपांच वर्षांत महिलाविद्यापीठाची बरीच वाढ झाली आहे. पदवीपरीक्षेच्या अभ्यासक्रमाकरितां सकाळचे स्वतंत्र वर्ग सुरू झालेले होतेच, त्यांना जास्त व्यवस्थित स्वरूप देण्यांत आलें. नर्सिंग पदवीचा विभाग पूर्ण होऊन अभ्यासक्रम चार वर्षांचा करण्यांत आला. हा अभ्यासक्रम पुरा केलेल्या चार स्त्रिया १९५५ मध्ये बाहेर पडल्या आहेत. एम्. एड्. परीक्षेचे वर्ग सुरू करण्यांत आले व बी. टी. च्या अभ्यासक्रमाकरितां इतक्या विद्यार्थिनी येऊं लागल्या कीं, अनेकांना प्रवेश नाकारावा लागला आहे. सरकारी मदतीनें विद्यापीठाचें वाचनालय चांगलें समृद्ध झालें आहे.

अशा रीतीनें विद्यापीठ झपाट्यानें प्रगति करित आहे. विद्यापीठांत स्वतंत्र गृहशास्त्र विभाग सुरू झालेला असून अमेरिकेंतून आलेल्या डॉ. स्टाव या विदुषी ऑगस्ट १९५६ पासून या विभागाच्या विकासाकरितां काम करूं लागल्या आहेत. गेल्या ३-४ वर्षांत पदवीपरीक्षेच्या नवीन अभ्यासक्रमांत गृहशास्त्र या विषयास महत्त्वाचें स्थान दिल्यामुळें सर्वच कॉलेजांमध्ये हा विभाग सुरू झाला आहे. लौकरच गृहशास्त्रांत पदवी देण्याकरितां अभ्यासक्रम सुरू करून स्वतंत्र फॅकल्टी स्थापन करण्याची विद्यापीठाची आकांक्षा आहे.

दुर्दैवानें १९५७ मध्ये दिवाणवहादुर जव्हेरी व श्री. के. सी. देसाई यांना काळानें अकस्मात् ओढून नेलें. त्यानंतर लेडी ठाकरसी यांची व्हाइस चॅन्सेलर म्हणून निवडणूक झाली. आतां विद्यापीठाची धुरा वाहण्याचें त्यांच्यावरच येऊन पडलें आहे. कु. लक्ष्मी ठाकरसी, सौ. शारदा दिवाण, श्री. पी. जी. शहा, न्यायमूर्ति बी. एन्. गोखले यांच्या सहकार्यानें त्यांनीं मोठ्या उमेदीनें कार्याला हात घातला आहे.

१९५७ मधील परीक्षांना किती विद्यार्थिनी बसल्या हें पाहिलें म्हणजे विद्यापीठाची जलद झालेली वाढ सहज ध्यानांत येते. प्रथमवर्ष १५९७, द्वितीय वर्ष १०३४, बी. ए. १७२, एम्. ए. ४८; बी. टी. १८५; एम्. एड्. २०; नर्सिंग इंटरमीजिएट १३, बी. एस्सी. (ज्यू.) १२, बी. एस्सी. (ऑ.) १०; हे आंकडे पाहिले म्हणजे अण्णांच्या कार्याला येत चाललेलें भरघोस यश पाहून आनंदाचें भरतें येतें. पाहिल्या तीन परीक्षांना खाजगी रीतीनें अभ्यास करून बसण्याची परवानगी असल्यानें स्त्रियांची पुष्कळच सोय झाली आहे. याप्रकारें ९६४ विद्यार्थिनी १९५७ मध्ये परीक्षेला बसलेल्या होत्या.

गेल्या ४-५ वर्षांत मुंबई कॉलेजची वाढ कारच झपाट्यानें झालेली आहे. १९५७-५८ मध्ये तेथें सुमारे १५०० विद्यार्थिनी शिकत असून त्यांपैकी एम्. ए. वर्गांत ३३, एम्. एड्. १४, बी. टी. ७७ व नर्सिंग ६८ अशी संख्या आहे. इतर ठिकाणीं इतकी वाढ नसली तरी पुण्यांत २०७, भावनगर १०२, अहमदाबाद २८२, बडोदे

२४५, सुरत ११३ असे आंकडे आहेत. कन्याशाळांतहि पुणे येथे ६०० व मुंबई येथे ७५० विद्यार्थिनी शिकत आहेत.

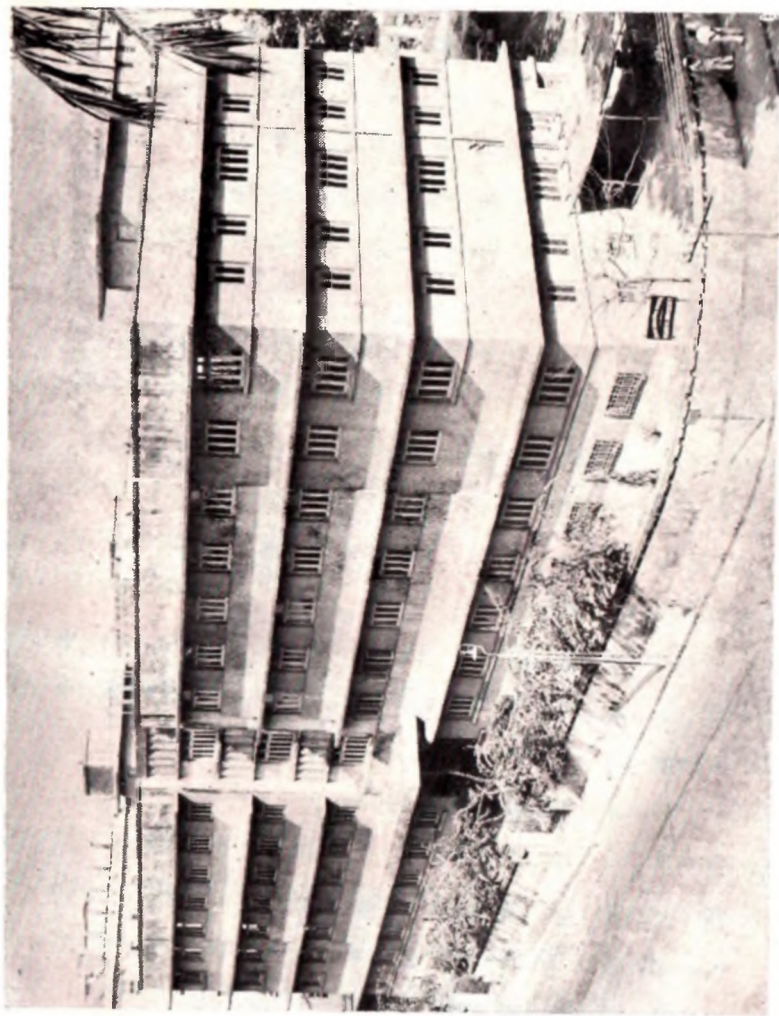
मुंबई येथे वीस लाख रुपये खर्च करून एक नवी इमारत बांधण्याचें काम सुरू झालें आहे. मुंबईच्या कन्याशाळेकरितां इमारत मिळविण्याचे प्रयत्न चालू आहेत व पुण्याच्या कन्याशाळेकरितांहि इमारत बाढविण्याचें काम हातीं घेतलें आहे.

ही सर्व प्रगति अत्यंत समोधानकारक असली, तरी शैक्षणिक कार्यक्षमतेच्या दृष्टीनें विद्यापीठाची उंची वाढण्यास अद्यापि पुष्कळच वाव आहे. अजूनहि बऱ्याच विद्यार्थिनी केवळ तीन वर्षांत बी. ए. ची पदवी मिळू शकते, म्हणून या विद्यापीठाकडे आकर्षिल्या जातात. बौद्धिक दर्जाच्या दृष्टीनें उच्चतम लायकी असलेले प्राध्यापक निवडून घेतले पाहिजेत. ही जाणीव अद्याप तितकीशी आढळत नाही. त्याचप्रमाणें विद्यापीठाच्या अध्यापनावद्दल व परीक्षांबद्दल लोकांमध्ये अजूनहि तितकासा विश्वास निर्माण झालेला नसल्यामुळे विद्यापीठांतून बाहेर पडलेल्या विद्यार्थिनींच्या पात्रतेबद्दल थोडासा अविश्वास अजूनहि आहे.

आतां इतर विद्यापीठांचा अभ्यासक्रमाहि तीन वर्षांचा होत असून महिलाविद्यापीठांत पूर्वतयारीचा वर्ग सुरू करण्याचें घाटत आहे.

विद्यापीठाबद्दलचा एक मूलभूत प्रश्न अनेक वेळां विचारला जातो. युनिव्हर्सिटीच्या पुनर्घटनेकरितां नेमलेल्या कमिटीपुढेहि काहीं साक्षीदारांनी हा प्रश्न उपस्थित केला होता. महिलाविद्यापीठाची स्थापना ज्या मूळ उद्देशाकरितां करण्यांत आली होती ते म्हणजे मातृभाषेतून शिक्षण, मुलींना उपयुक्त अशा विषयांचा अभ्यासक्रमांत समावेश, वगैरे उद्देश आतां बहुतांशीं सर्वमान्य झाले असून इतर विद्यापीठांत आचारांत आले आहेत. तेव्हां आतां स्वतंत्र विद्यापीठाची जरूरी काय? ठिकठिकाणच्या विद्यापीठांना जोडून फार तर छियांची स्वतंत्र कॉलेजे काढावी म्हणजे स्वतंत्र महिलाविद्यापीठावर होणारा अफाट खर्च वांचेल.

मुलींच्या शिक्षणांत अण्णांना आढळून आलेले दोष मुळांत नसतेच तर त्यांनीं महिलाविद्यापीठाच्या स्थापनेला हात घातला असता किंवा नाही हे सांगवत नाही. परंतु उच्च शिक्षणांतहि सहशिक्षण असावें, मुलींची स्वतंत्र कॉलेजे नसावीतच, असे आपला समाज मान्य करित नाही तोपर्यंत छियांकरितां स्वतंत्र विद्यापीठ राहिलें तर हवेंच आहे. मात्र छियांना उच्च शिक्षणाच्या शक्य तितक्या सोयी व सवलती उपलब्ध करून देतांना त्यांच्या शिक्षणाचा दर्जा इतर विद्यापीठांपेक्षां कोणत्याहि तऱ्हेनें कमी होतां कामा नये. आपला देश इतका मोठा आहे की त्यांत हरतऱ्हेच्या शिक्षणसंस्थांना भरपूर वाव आहे, तेव्हां छियांकरितां स्वतंत्र विद्यापीठाची जरूरी आहे काय असा प्रश्न निर्माण होण्याचें वस्तुतः कारण नाही. आणि केवळ तात्त्विक

मुंबईच्या श्री. ना. दा. ठा. महिला पाठशाळेची इमारत

वायाची समाधि

“ दो पदरांचा गोफ तयाचा एक तुटे पदर
संसाराची सतार सुंदर एक तुटे तार
संसाराच्या संगीताची सरली ही साथ
परी माधुरी अजुनी त्यांच्या रेंगाळे स्मृतिंत ”

(पान ५६८)

चर्चेकरितां म्हणून कोणी हा प्रश्न मुद्दाम घेतला तरी अनेक अडचणीतून व संकटांतून तावूनसुलाखून बाहेर पडलेले हें विद्यापीठ जोंपर्यंत कांहीं उपयुक्त कार्य करित राहिल तोंपर्यंत त्याला मरण नाहीं. अण्णांना आपल्या डोळ्यांदेखत झालेली विद्यापीठाची इतकी वाढ पाहण्यास मिळाली हें त्यांचें व देशाचें केवढें मोठें भाग्य !

१६. अण्णांच्या कुटुंबाची सद्यःस्थिति

६ अक्षयं निजः परो वेत्ति गणना लघुचेतसाम् । उदार चरितानां तु वसुधैव कुटुंबकम् ॥' या सुभाषितांत सांगितल्याप्रमाणें संबंध वसुधा हेंच उदारचरित अशा अण्णांचें एक कुटुंब आहे. परंतु प्रस्तुत प्रकरणांत कुटुंब हा शब्द इतक्या व्यापक व मर्यादित अर्थानें वापरला नसून नेहमीच्या लौकिक व मर्यादित अर्थानें वापरला आहे. या मर्यादित अर्थानें पाहिलें असतां हि अण्णांचीं दोन कुटुंबे आहेत. पत्नी व मुलेंबाळें हें एक व हिंण्याच्या संस्थेंतील 'आजन्मसेवक मंडळी' हें दुसरें. या दोन्ही कुटुंबीयांसंबंधीची १९२८ पर्यंतची माहिती अण्णांनीं आपल्या 'आत्मवृत्ता'च्या उत्तरार्धांत दिलेलीच आहे. तीच अद्यावत केली व पुढच्याची नवीन भर घातली म्हणजे आपला कार्यभाग झाला. अण्णांच्या खास कुटुंबांतील व्याक्ति प्रथम घेऊं.

बायाः— 'बाया' ही अत्यंत संसारदक्ष होती.* कष्टानें व काटकसरीनें राहून अण्णा संसाराकरितां देत असलेल्या पैशांत बचत करणें, बाळंतपण करणें, ओळखीच्या कुटुंबांतील गरजू मुलांना स्वतःच्या घरांत बोर्डिंगप्रमाणें ठेवून त्यामार्गे कांहीं किफायत करणें इत्यादि मार्गांनीं बायानें पैसे सांठविले व सहा हजार रुपये संस्थेला दिले, येवढीच माहिती अण्णा 'आत्मवृत्तांत' देतात. कोणाहि व्यक्तीबद्दल वा वस्तू-बद्दल खुलवून व खेळवून सांगणें हा अण्णांचा स्वभावच नसल्यानें बायासंबंधी त्यांनीं दिलेली ही माहिती अगदींच तुटपुंजी व नीरस वाटते. वास्तविक पाहतां अण्णांच्या जीवनांत बायाला अतिशय महत्त्वाचें स्थान आहे. गृहिणीच्या नात्यानें तिनें त्यांच संसार तर चांगल्याप्रकारें केलाच. शिवाय अर्धांगीच्या नात्यानें त्यांच्या परमार्थांतहि तिनें आपला अर्धा भाग उचलला, असें म्हटलें पाहिजे. माझ्यामुळें कर्त्यांचें चाललें आहे, अशा आशयाचें ती कधींमधीं म्हणे. त्यांत विनोदाचा भाग असला तरी सत्याचाहि बराच आहे. तिचें वागणें अत्यंत सार्धें, काटकसरीचें, कधीं हिमटेपणाचें व लौकिकदृष्ट्या त्यांच्या दर्जाला न शोभेसें असेंहि असे. तिचें बोलणें सरळ, स्पष्ट व प्रसंगीं

* बायाला सर्व मातृस्थानींच मानीत असल्यानें संस्थेंतील सर्व मंडळी तिला एकवचनीच संबोधीत असत, त्यामुळें येथेंहि तसाच उल्लेख केला आहे.

दुसऱ्यांना बोचेंसें असे. पण वागण्या-बोलण्यांत स्वतःच्या स्वार्थापेक्षां दुसऱ्याच्या कल्याणाचीच इच्छा जास्त असल्यानें तें परिणामीं हितकारीच ठरे. स्वतःच्या काटकसरीनें पैसे सांठवून स्वतःची अशी एकंदर १३६०० रुपयांची देणगी तिनें आश्रमाला दिली,* येवढेंच नव्हे तर भाऊबीज मिळवून, अण्यांच्या आत्मवृत्ताच्या प्रति खपवून आणि अन्यप्रकारें देणग्या व वर्गण्या जमवून तिनें आश्रमाला फार मोठी मदत केली आहे. कोठेहि व केव्हांहि पहा, ती सदैव कामांत व्यापृत असावयाची. सर्व जन्म कामांत व कष्टांत गेल्यामुळे तिला स्वतःच्या मुलांच्या समृद्ध संसारांतहि स्वस्थ बसून सुख अंगीं लावून घेतां आलें नाहीं. ती स्वतंत्र वृत्तीची असल्यामुळे कोणाकडेहि काय फार काळ राहणें तिला मानवत नसे. नाहीं म्हटलें तरी थोडेंसें बंधन येतेंच. तेंहि तिला नको असल्यानें ती शक्य तों एकटीच, निराळी किंवा फिरती रहात असे. 'रंजल्या-गांजल्यांना आपुलें' म्हणण्याच्या तिच्या वृत्तीनें तिला मिळालेली 'आश्रमाची आई' ही पदवी अत्यंत सार्थ वाटते. तिनें 'माझे पुराण' नांवाचें आत्मचरित्र लिहिलें आहे. हें पुस्तक आकारानें छोटें असलें तरी गुणानें फार मोठें आहे. इतक्या प्रांजळपणानें व साध्यासुध्या, सरळ व रसाळ भाषेत लिहिलेलीं चरित्रें क्वचितच आढळतात. वयाच्या ८६ व्या वर्षीं २९ नोव्हेंबर १९५० रोजी रात्री ११ वाजून २० मिनिटांनीं ती काळझोपीं गेली. तिला कोणताहि आजार न होतां शांतपणें भाग्याचें मरण आलें व कोणालाच कसले क्लेश झाले नाहींत.

अण्णा आपल्या जन्माच्या सहचरीला कायमचे मुकले ! अण्यांचें दुःख मूक असतें. बायाचें मरण ही हृदयाची जखम आहे. कधीहि भरून न येणारी. अगदीं कामची. आश्रमाच्या आवारांत बायाच्या दहनभूमीवर एक सुंदर तुलसीवृंदावन उभारलें आहे. जेव्हां जेव्हां अण्णा हिंण्यास येतात तेव्हां तेव्हां प्रथम ते तेथे आठवणीनें 'बायाला भेटण्यास' जातात. वृंदावनाचें दर्शन घेतात. त्यांच्यांतील भावुकपणा जागृत होतो. त्यांचे थरथरते हात जुळतात. आणि अगोदरच गंभीर असलेल्या त्यांच्या चेहऱ्यावर दुःखाची, खिन्नतेची छाया दिसूं लागते. विचार व संयम आषली जागा घेतात. आणि अण्णा जड पावलांनें परत फिरतात. अण्यांच्या हृदयांतील या वेळच्या भावनेचें करुणरम्य चित्र श्री. वि. के. महाबळेश्वरकर यांनीं पुढील शब्दांत रेखाटलें आहे :—

“ दो पदरांचा गोफ तयाचा एक तुटे पदर
संसाराची सतार सुंदर एक तुटे तार
संसाराच्या संगीताची सरली ही साथ
परी माधुरी अजुनी त्यांच्या रेंगाळे स्मृतिंत.”

* हिच्यांत 'आनंदीबाई कर्वे स्मारक-निधी'ची भर घालूनच प्राथमिक शाळेची इमारत झाली. पान ५५७ पहा.

अण्णांची कुटुंबीय मंडळी (१९५५)

वनविहारी
व जाई
निंबकर

माधव	अरविंद	भास्कर	नीरा	गौरी	कुंदा	शंकर	वामन
हेमा	ज्ञाना	कावेरी	नाना	आनंद	शंकर	इरावती	सुमति
	आठवले		मुंगीला	अण्णा	रेवती		
			आठवले				

पणतवंडीच्या सहवासांत

विद्या व सुनंदा
पालकर

नंदिनी
निंबकर

किष्कि
कर्वे

मंजू
निंबकर

हिंगण्याच्या माळावरचीं मुलें हीं बायाचीं चालतींबोलतीं स्मारकें असून 'आनंदीबाई कर्वे प्राथमिक शाळे'ची साधी व दुमदार इमारत हें तिचें मूक स्मारक होय. 'बाया मेली नाही, बाया जिवंत आहे' असेंच जणूं कांहीं हीं स्मारकें सांगत आहेत.

रघुनाथरावः—अण्णांचे सर्वांत थोरले चिरंजीव श्री. रघुनाथराव हेहि बायामागून तीन वर्षांनींच १४ आक्टोबर १९५३ रोजीं निवर्तले. कौटुंबिक आपत्ति माहीत नसलेल्या अण्णांना या लगोलग गुदरलेल्या दोन आपत्ति बऱ्याच जाणवल्या असल्या पाहिजेत. आपलीं दुःखें व दैन्यें दुसऱ्यांना दिसूं घावयाचीं नाहीत हा त्यांचा बाणा असल्यानें तीं ते झांकून ठेवतात येवढेंच. रघुनाथरावांच्या बुद्धिमत्तेचा व त्यांच्या पुरोगामी विचारसरणीचा व तिच्यामुळें ओढवणाऱ्या आपत्तींशीं झगडण्याच्या त्यांच्या स्वभावाचा अण्णांना मोठा अभिमान असे. त्यांचे कांहीं कांहीं विचार व विशेषतः ते वेळींअवेळीं व्यक्त करण्याची त्यांची तऱ्हा अण्णांना मान्य नसली, तरी स्वतःला पटलेलीं सत्यें व तत्त्वें लोकांपुढें निर्भीडपणें मांडण्यांत व त्याचे होतील ते दुष्परिणाम धरानें सोसण्यांत रघुनाथरावांनीं जो धीरोदात्तपणा दाखविला, त्याबद्दल अण्णांना मनांतून मोठा आदर वाटत असे. निर्लोभता, स्पष्ट-वक्त्रेपणा, हिशेबीपणा, ध्येयनिष्ठा, निर्भयता वगैरे गुणांचे बाबतींत ते अण्णांचें चिरंजीव पूर्णपणें शोभत. 'समाजस्वास्थ्य'चें संगोपन करण्याच्या प्रयत्नांत त्यांना स्वतःच्या कुटुंबाच्या स्वास्थ्याला मात्र मुकावें लागवें हा दैवदुर्विलास होय. प्रपंचोपकारक उद्योगांत स्थिरता नाही, पैशाची ओढाताण, कोणाकडून घेण्याची मनाची तयारी नाही, हातीं घेतलेल्या कामांत यश नाही, अशा स्थितींत रघुनाथरावांचें जीवन कष्टाचें व काळजाचें गेलें. अर्थांत त्यांनीं तसें कधीं दाखविलें नाही व मूळचा मानीपणा कधीं सोडला नाही. मृत्युसमयीं रघुनाथरावांचें वय ७२ वर्षांचें होतें.

त्यांच्या पत्नी मालतीबाई स्वतः नोकरी करून नवऱ्याच्या संसाराला चांगला हातभार लावीत, पण त्याहि पुढें १५-२० वर्षे शरिरानें पंगु बनल्यानें त्यांचेंहि सहकार्य रघुनाथरावांना फार काळ लाभलें नाही. ही पतिपरायण व कर्तबगार स्त्री पतीपूर्वींच ७-८ वर्षे निधन पावली. मालतीबाईंच्या सोशिक वृत्तीचा अण्णांना मोठा अभिमान वाटे.

स्वतःच्या कार्याला समाजांत मान्यता मिळालेली पाहण्याचें भाग्य रघुनाथरावांना लाभलें नाही, याबद्दल हळहळ वाटते. ते आणखी ३-४ च वर्षे जगते तर संततिनियमनाला (हल्लीं त्यालाच 'कुटुंबनियोजन' म्हणतात) आतां मिळालेली लोकमान्यता व राज्यमान्यता पाहून त्यांना थन्यता वाटली असती.

शंकररावः—अण्णांचें दुसरे चिरंजीव शंकरराव यांचें जिवम बरेचसें यशस्वी झालें आहे. आफ्रिकेंत नायरोबी येथें कांहीं वर्षे स्वतःचें लहानसें नासिंग होम

चालवून व बराचसा पैसा मिळवून ते उच्च शिक्षणाकरितां एडिंबरोला गेले व तेथून येऊन त्यांनीं मोंबासाला काम सुरू केलें. आतां मात्र ते पंड्या मेमोरियल हॉस्पिटलचे ऑननरी मेडिकल ऑफिसर म्हणून काम करूं लागल्यानें त्यांच्या धंद्याला सेवेचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे. मोंबासा येथील धनिक व्यापारी श्री. पंड्या यांच्या पांच लाख शिल्पिगांच्या देणगींत शंकररावांच्या खटपटीनें व पुढाकारानें तितक्याच जमलेल्या देणग्यांची भर पडून हें हॉस्पिटल त्यांनींच सुरू केलेलें आहे. ते स्थानिक राजकारणांतहि थोडा भाग घेतात. कर्तृत्व व विद्वत्ता यांच्या जोडीनें त्यांचे ठिकाणीं रसिकताहि वास करित आहे. गाण्या-बजावण्याचा व विशेषतः नाटकांचा शौक त्यांना फार असून आफ्रिकेंत जाणाऱ्या भारतीय कलावंतांना त्यांचा मोठा आधार असतो. स्थानिक हौशी नटांची नाटकेही ते करवितात. त्यांच्या पत्नी रेवतीबाईंनीं आफ्रिकेंतील सामाजिक व शैक्षणिक कार्यांत थोडाफार भाग घेतलेला आहे. शंकररावांचे एक चिरंजीव एम. डी., एम. आर. सी. पी. असून त्यांच्या हॉस्पिटलमध्ये काम करतात. त्यांची खाजगी कन्सल्टिंग प्रॅक्टिसहि बरीच आहे. दुसरे चिरंजीव भारतीय वैमानिक दलांत फ्लाइट लेफ्टनंट झाले आहेत. त्या दोघांचीं लग्नें झालीं असून त्यांना मुलेंबाळेंहि झालीं आहेत.

दिनकररावः—पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेजाचे प्राचार्य प्रिन्सिपल डॉ. दिनकरराव हे अण्णांचे तिसरे चिरंजीव होत. डॉ. ग. स. महाजनींचे नंतर डॉ. दिनकररावांना कॉलेजचे प्रमुख म्हणून निवडण्यांत आलें. यावरून त्यांच्या सहकाऱ्यांचा त्यांच्या कर्तृत्वावर किती विश्वास होता हें स्पष्ट होतें. ते विद्वान् अध्यापक असून मोठे कर्तृत्ववान व शिस्तप्रिय प्रशासक असल्याचा त्यांचा लौकिक आहे. ते बुद्धिवादी असून शैक्षणिक व सामाजिक बाबतींतील त्यांचे विचार निश्चित व उद्बोधक असतात. ते शारीरिक शिक्षणाचे व शिस्तीचे मोठे भोक्ते असून विद्यार्थीवर्ग त्यांना भिऊन व दबकून असतो. त्यांनीं पुणें विद्यापीठाच्या कार्यांतहि मोठ्या धडाडीनें भाग घेऊन आपलीं मते लोकांना मान्य करावयास लावलीं. मातृभाषा हेंच माध्यमिक शिक्षणाचें माध्यम असलें पाहिजे असा वडिलांप्रमाणें त्यांचाहि कटाक्ष असून त्यांनीं आपल्या विषयाचीं पुस्तके मराठींतहि लिहिलीं आहेत. नुकतेंच त्यांनीं प्राचार्यपद सोडलें असून सेवानिवृत्त होण्यापूर्वीं कांहीं काळ फक्त शिकविण्याचेंच काम करण्याचा त्यांचा विचार आहे. ते नुकतेच मुंबई राज्याच्या विधानपरिषदेंत (कौन्सिल) निवडून आले असून आतां ते राजकारणांतही भाग घेऊं लागलें आहेत.

दिनकररावांच्या पत्नी सौ. इरावतीबाई अण्णांच्या संस्थेंतून बाहेर पडल्यानंतर लवकरच त्यांना संशोधक व सत्यान्वेषक वृत्तीला साजेसें काम मिळालें. यांच्याबद्दलचा उल्लेख मागील प्रकरणांत आलाच आहे. अनाथबालिकाश्रम सोडल्यानंतर त्या डेक्कन कॉलेज रिसर्च इन्स्टिट्यूटमध्ये संशोधन कार्य करूं लागल्या. त्यांत त्या

चांगल्याच रंगलेल्या दिसतात. त्यांचे संशोधन कार्य पुष्कळ वर्षे चालू असून त्याबद्दल त्यांना आंतरराष्ट्रीय कीर्तीही प्राप्त झाली आहे. त्यांनी आपल्या संशोधना-संबंधी पुष्कळ लेख व पुस्तके लिहिली आहेत.

शास्त्रीय वृत्तीच्या व संशोधनकार्यात भाग घेणाऱ्या या बाई ललित वाड्मयहि मोठे सुंदर लिहितात. रसिकता व विद्वत्ता यांचे इतरत्र भांडण असो, या ठिकाणी मात्र त्यांचा सुंदर संगम झाला आहे हे निश्चित. आतां त्यांच्याकडे प्लॅनिंग कमिशनच्या प्रोग्रॅम इव्हॅल्युएशन ऑर्गनायझेशनमध्ये डेप्युटी डायरेक्टर म्हणून भारतांत निरनिराळ्या ठिकाणी चाललेल्या कामाचे मूल्यमापन करण्याचे काम देण्यांत आले आहे.

या दांपत्याला दोन मुल्लू व एक मुलगा आहे. थोरलीचे लग्न झाले असून ती लग्नानंतर तिचे यजमान श्री. वनविहारी निमकर यांजबरोबर अमेरिकेला गेली होती. उभयतांचे शिक्षण पूर्ण झाल्यावर आतां श्री. निमकर शेती व्यवसायाकरिता फलटण येथे स्थायिक होऊन राहिले आहेत. दिनकररावांची धाकटी मुलगी अजून कॉलेजांत शिकत आहे. मुलगा येथील शिक्षणक्रम संपवून पुढील शिक्षणासाठी जर्मनीला गेला आहे. ही पतिपत्नी बरीच वर्षे चिपळूणकर (लॉ कॉलेज) रस्त्यावर स्वतःच्या बंगल्यांत रहात असून गेलीं १० वर्षे अण्णांचे वास्तव्य तेथेच असते. दिनकरराव व इरावतीबाई अण्णांची इतकी दूक ठेवतात की, अण्णा त्या उभयतांवर अगदी खूष आहेत असे दिसते.

भास्कररावः— भास्करराव लीड्सचे एम्. एड्. झाले व त्यांनी अण्णांबरोबर त्यांचे सेक्रेटरी म्हणून युरोप, अमेरिका व एशिया या खंडांतून प्रवास केला. या प्रवासांत अण्णांचा त्यांचा कितो उपयोग झाला हे आपण मागे पाहिले आहेच. १९३३ मध्ये ते संस्थेचे आजन्मसेवक झाले व थोड्याच दिवसांत तिचे चिटणीस बनले. ते आज सतत २५ वर्षे चिटणिसांचे काम करित असून त्यांची कारकीर्द अत्यंत यशस्वीपणाची झालेली आहे. भास्कररावांचे ठिकाणी तीव्र व अव्वल दर्जाची बुद्धिमत्ता नसेल, पण सततोद्योग व व्यवस्थितपणा या वडिलोपार्जित गुणांचे जोरावर त्यांनी आपल्या वडिलांच्या कार्याला मोठाच उठाव दिला यांत शंका नाही. रघुनाथरावांनी आपल्या कार्याला वाहून घ्यावे अशी इच्छा अण्णांनी व्यक्त केली होती; पण पत्तिस्थितीचा कांटेकोरपणे विचार करणाऱ्या व भावनेच्या आहारी न जाणाऱ्या रघुनाथरावांनी वडिलांच्या इच्छेला नकार दिला होता. उलट भास्कररावांनी आपल्यासंबंधी वडिलांनी वाळगलेली ही इच्छा व अपेक्षा ओळखून व आर्थिक व व्यावहारिक हिताहिताचा प्रश्न वाजूला सारून ताबडतोव त्यांना ' हो ' म्हटले, याचा अण्णांना अतिशय आनंद झाला असला पाहिजे. एका मुलाने डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीला वाहून घेतले, तर दुसऱ्याने अनाथबालिकाश्रमाला वाहून घेतले.

अण्णांच्या दोन्हीकडच्या कार्याला सातत्य लाभले व जीवनाला साफल्य लाभले ! आणि महाराष्ट्राला एक महान् परंपरा प्राप्त झाली !

भास्कररावांच्या पत्नी सौ. कावेरीबाई या महिलाविद्यापीठाच्या पदवीधर असून त्यांनी प्रथम कांहीं वर्षे सांगलीच्या कन्याशाळेत व नंतर मुंबईच्या कन्याशाळेत शिक्षिका म्हणून काम केले. त्यांचा भास्कररावांबरोबर विवाह झाल्यानंतर कांहीं वर्षांनी त्या हिंमण्यासच काम करू लागल्या व १९४६ साली संस्थेच्या आजन्म-सेविका बनल्या. घरचा व संस्थेचा संसार त्या सारख्याच तत्परतेने व दक्षतेने करित आहेत. त्यांची थोरली मुलगी नीरा हिने अमेरिकेंतील कोलंबिया विश्वविद्यालयाची बी. ए. पदवी मिळविली असून, दिल्ली येथील स्कूल ऑफ सोशल वर्कचा अभ्यासक्रम पूर्ण करून, दिल्ली विद्यापीठाची एम्. ए. पदवी मिळविली आहे. हल्ली ती पुण्यातील ससून हॉस्पिटलमध्ये मेडिकल सोशल वर्करचे काम करित असते. दुसरी मुलगी कुंदा महिलाविद्यापीठाची बी. ए. बी. टी. असून पूर्व-प्राथमिक शिक्षणाचे कार्य करित आहे.

कव्यांचे सर्वच मुलगे परदेशांतून शिक्षण घेऊन आले. हे येवढे पैसे कर्बे यांजपाशी कुठले, असा प्रश्न पुष्कळशी माणसे - कांहीं निवळ जिज्ञासेमुळे, कांहीं थोड्याशा खवचटपणाने - विचारतात. पहिल्या मुलाच्या उच्च शिक्षणासाठी केलेला खर्च त्याने कर्ज म्हणून मानावयाचा व तो शक्य तितका लवकर परत आल्यावर तोच पैसा पुढच्याच्या शिक्षणाला लावावयाचा असा अण्णांचा पहिल्यापासूनचा शिरस्ता होता; आणि तो उभयपक्षां, मोठ्या कसोशीने पाळला गेला. असे धोरण अण्णांनी पहिल्यापासून अवलंबिल्यामुळे ते शेवटपर्यंत सुयंत्रित चालले आणि त्यामुळे सर्व मुलांना उच्च शिक्षणाचा व दौर्वांना परदेशीय शिक्षणाचा लाभ मिळू शकला.

अण्णांच्या कौटुंबिक जीवनांत १९२८ नंतर कोणकोणते फेरबदल झाले, कोणते नवीन प्रवाह येऊन मिळाले, कोणते पूर्णविराम पावले, याचे धांवते वर्णन केले. नवीन पारंब्या फुटून मूळ धरू पाहात आहेत, जुन्या पारंब्या काळाच्या कुऱ्हाडीला बळी पडत आहेत, पण सनातन वटराज मूळच्या पवित्र्यांत ठाण मांडून माथ्यावरील आघात हसतमुखाने सोशीत आहे हे दृश्य आणि अण्णा व त्यांचा कौटुंबिक प्रपंच हे दृश्य, दोन्ही सारखीच धीरगंभीर व करुणरम्य दिसतात, नाही बरे ?

१७. अण्णांच्या सहकाऱ्यांचें संक्षिप्त वृत्त

सुरुवातीपासून आतांपर्यन्त एकूण ३९ स्त्रीपुरुष व्यक्ति अनाथबालिकाश्रम संस्थेत तिचे आजन्मसेवक म्हणून दाखल झाल्या. त्यांपैकी १० सेवक-सेविका हल्लीं संस्थेच्या निरनिराळ्या शाखाक्षेत्रांत प्रत्यक्ष कार्य करीत आहेत. बाकीपैकी कांहींनी राजीनामे दिले. कांहीं सेवानिवृत्त झाल्या व कांहीं थोड्या दिवंगत झाल्या. या सर्वांची त्रोटक माहिती या प्रकरणांत कालाक्रमानुसार दिली आहे. महिलापाठशाळेत काम करणाऱ्या सेवकसेविकांची थोडीशी माहिती अण्णांनीं आत्मवृत्तांत 'अनाथ-बालिकाश्रमाचें गेलें एक तप' या प्रकरणांत दिली आहे. त्यांत उल्लेखिलेल्या व्यक्तींच्या माहितींत भर घालून तिला अद्यावत्पणा आणलेला आहे. बाकीच्यांची माहिती शक्य तेवढी संस्थेच्या अहवालांतून मिळवून दिली आहे. अण्णांच्या कार्याचा व्याप व त्याचा दर्जा लक्षांत येण्याचे कामी या माहितीचा उपयोग होईल असें वाटतें.

श्री. पार्वतीबाई आठवले (१९०२-१९४१):— ह्या १९४१ सालीं सेवानिवृत्त झाल्या, त्यावेळीं संस्थेच्या अहवालांत पुढीलप्रमाणें म्हटलें आहे. "श्री. पार्वतीबाई आठवले या संस्थेच्या आय आजन्मसेविका असून त्यांनीं गेलीं ४० वर्षे अत्यंत आस्थेनें आणि परिश्रमपूर्वक संस्थेची बहुमोल सेवा केली आहे. यांपैकी पहिलीं कित्येक वर्षे त्या अगदीं अल्पवैतनावर संस्थेचें काम करीत होत्या, आणि या दीर्घ काळांत त्यांनीं या देशांत व परदेशांतहि घर्गणी मिळविण्याचें अतिशय कष्टाचें काम सतत करून लाखावर रकमेची मदत मिळवून आणली आणि संस्थेच्या वाढीला केवढी तरी मदत केली आहे. परभाषांचें ज्ञान फारसें नसतांनाहि त्यांच्या काळच्या परिस्थितींत अखिल हिंदुस्थानांतच नव्हे तर अमेरिका-इंग्लंडांतहि जाऊत त्यांनीं संस्थेच्या प्रचाराचें कार्य केलें. त्यांच्या या स्वार्थत्यागपूर्वक सेवेच्या ऋणांतून संस्था कधीहि मुक्त होणें शक्य नाहीं."

निवृत्त झाल्यावर सुमारे १४ वर्षे पार्वतीबाई आपल्या चिरंजीवांपाशीं त्यांच्या संसाराकडे पहात व नातवंडांपतवंडांना शिकवीत व वळण लावीत राहिल्या. सेवानिवृत्त झाल्या तरीहि जमेल त्याप्रमाणें मधून मधून थोडें थोडें घर्गणी जमविण्याचें काम कांहीं वर्षे त्यांनीं चालूच ठेवलें होतें. त्या १० आक्टोबर १९५५ रोजी दिवंगत झाल्या. मृत्युसमयी त्यांचें वय ८६ वर्षांचें होतें. हिंमणें येथील अध्यापिका-शाळेला पार्वतीबाईंचें नांव दिलें असून सौ. आनंदीबाई कर्वे प्राथमिक शाळेला जोडूनच एक मोठी इमारतहि त्यांचें स्मारक म्हणून बांधिली आहे. बायाच्या तुळशीवृंदावनाच्या पुढेंच पार्वतीबाईंचीहि प्रतिमा बसविली आहे. दोघी वाहिणींचीं स्मारके अशीं जोडून बांधण्यांत संस्थेनें मोठीच योजकता दाखविली आहे.

साहित्याचार्य डॉ. हरि रामचंद्र दिवेकर (१९१५-१९३०) :—

यांच्या विद्वत्तेचा व कर्तृत्वाचा फायदा विद्यापीठ व आश्रम या दोन्ही संस्थांस भरपूर मिळाला. उत्साह, चिकाटी, हरहुन्नरीपणा, गोड स्वभाव इत्यादि गुणांचे जोरावर ते थोड्याच काळांत अत्यंत लोकप्रिय झाले. अण्णांचाहि त्यांचेवर अतोनात लोभ जडला. परदेशीं जाऊन प्राचीन शिलालेख, घाचनशास्त्र व वर्णोत्क्रांति या विषयांचा अभ्यास करण्याची त्यांची इच्छा संस्थेच्या कामाच्या सोयीसाठीं त्यांना कांहीं काल अपुरी ठेवावी लागली होती. ती पुरी करू देण्यासाठीं संस्थेच्या कामांत सवड होतांच त्यांना राजा देण्यांत आली; व तिचा योग्य तो उपयोग करून ते १९३० मध्ये फ्रान्सहून ' डी लिट् ' ही बहुमानाची पदवी घेऊन परत आले. पण या त्यांच्या बाढत्या विद्वत्तेचा व लौकिकाचा फायदा पुढें संस्थेस मिळावयाचा नव्हता. कांहीं खेदकारक घटनेमुळें त्यांना राजीनामा द्यावा लागला व तो संस्थेनें १-३-१९३१ रोजीं नाईलाजानें स्वीकारला. डॉ. दिवेकरांनीं पुढील काळांत ग्वाल्हेर, उज्जैन वगैरे ठिकाणीं बरेच शैक्षणिक व संशोधनात्मक कार्य केले. आतां वय सत्तरीच्या पुढें गेलें असतांनाहि त्यांनी श्री. विनोबा भावे यांच्या भूदान कार्यांत बराच मोठा भाग घेतला आहे. संस्था सुटली तरी त्यांचें संस्थेवरील प्रेम व अण्णांवरील भक्ति यांत तिळभरसुद्धां अंतर पडलें नाहीं, हें विशेष होय. अण्णांच्या ९१ व्या बाढदिवसा-निमित्त त्यांनीं संस्थेपाशीं असलेली तीन हजार रुपयांची आपली पॉलिसी संस्थेला कायमची देऊन टाकून संस्थेच्या सेवेची सांगतासिद्धि केली.

श्री. नारायण महादेव आठवले (१९१६-१९३१) :— श्री. पार्वतीबाई आठवले यांचेबरोबरच श्री. ना. म. आठवले यांनींही संस्थेंतून सेवानिवृत्त व्हावें हा एक जरा विचित्र योगायोगच म्हटला पाहिजे. संस्थेच्या व विद्यापीठाच्या प्रगतींत व उन्नतींत नानांचा फार फार मोठा हात आहे. विद्यापीठाच्या आपत्कालीं त्यांनीं बजावलेल्या कामगिरीला तर तोंड नाहीं. अण्णांच्या संस्थेचे सेवक सेवेंतून सेवानिवृत्त झाले, तरी नुसतें पेन्शन घेऊन सुखवस्तु बसून राहात नाहींत. कोणत्या ना कोणत्या रीतीनें झेपेल इतकी, संस्थेची प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष निरपेक्ष सेवा करीत राहतात हें पाहण्यासारखें आहे. प्रपंच आणि परमार्थ दोन्ही सारख्याच आस्थेनें, निष्ठेनें व कर्तव्यबुद्धीनें करण्याचें कठीण व्रत नानांनीं स्वीकारलें आहे. कुटुंबावर व संस्थेवर आलेल्या सर्व संकटांना धीरोदात्तपणें तोंड देऊन व ' निंदास्तुतिवर लावुनि काठी ' नाना आचरीत असलेला कर्मयोग अभिनंदनीय आहे.

आजन्मसेवक म्हणून अनाथबालिकाश्रमाला येऊन मिळाले, तेव्हांपासून १९३२ पर्यंत पुणें महिलापाठशाळेचे मुख्याध्यापक व त्याच काळांत मध्यंतरी १९२४ ते १९३१ पर्यंत त्याच्या जोडीला महिलाविद्यापीठाचे कार्यवाह अशीं दोन्ही कामें त्यांनीं केलीं. प्रथमपासून शेवटपर्यंत शास्त्रीय विषयांचे प्राध्यापक या नात्यानें

त्यांनीं महिलापाठशाळेची बहुमोल सेवा केली व विज्ञानासारखा शास्त्रीय विषय मरार्थीतून उत्तमप्रकारें शिकवितां येतो हें सिद्ध करून दाखविलें. तसेंच शास्त्रीय उपकरणें व साहित्य अल्प खर्चांत तयार करून अत्यंत काटकसरीनें प्रयोगशाळांची सिद्धता त्यांनीं केली. नानासाहेबांचें बहुतेक कार्य जरी विद्यापीठांतच झालेलें असलें तरी अनाथबालिकाश्रमांतहि शैक्षणिकदृष्ट्या आणि शाळा व वसतिगृह यांच्या व्यवस्थेच्या दृष्टीनें जे अनेक सांपत्तिक व इतर गुंतागुंतीचे प्रश्न उत्पन्न होत गेले त्यांत त्यांच्या सल्ल्याचा फार उपयोग होत असे. गेल्या २५ वर्षांत संस्थेवर जे अनेक कठीण प्रसंग आले त्यांतून निभावून जाण्याचे बाबतींत त्यांचें सहाय्य पुष्कळच झालें आहे. केवळ कर्तव्यनिष्ठेनेंच नव्हे तर आस्थेनें, आपुलकीच्या उत्साहानें आणि तळमळीनें संस्थेच्या अनेकविध कारभारांत लक्ष घालून त्यांनीं जी सेवा केली आहे ती चिरस्मरणीय आहे. हिंदुस्थानांत उत्कृष्ट तऱ्हेचीं शास्त्रीय उपकरणें तयार करण्याचा जो उपक्रम त्यांनीं संस्थेंत असतांना केवळ एक छंद म्हणून सुरू केला, तोच आतां ते एका छोट्याशा कारखान्याच्या रूपानें पुढें चालवीत आहेत.

पुढील नोंद संस्थेच्या १९५४-५५ सालाबद्दलच्या अहवालांत आहे :—
 “संस्थेचे एक सेवानिवृत्त आजन्मसेवक प्रा. नारायण महादेव आठवले यांनीं १९५३ सालापासून स्वतःला संस्थेकडून मिळावयाचें पेन्शन घेण्याचें बंद करून पेन्शनची रक्कम संस्थेकडे ठेव म्हणून ठेविली होती. आतांपर्यंत ही रक्कम रु. १३०० झाली आहे. तसेंच त्यांच्या आयुष्याचा विमा संस्थेनें उतरला होता. त्याची पुढें त्यांच्या कुटुंबीयांकरितां जरूर नसल्यामुळें संस्थेच्या नियमप्रमाणें त्या विम्याच्या रकमेऐवजीं त्यांना मिळावयाची रु. १५०० ची रक्कमहि त्यांनीं या रकमेंत मिळविली आहे. ही सर्व रक्कम दाननिधीकरितां देणगी म्हणून दिली असून श्री. नानासाहेबांनीं आपली कन्या, या संस्थेची एक माजी विद्यार्थिनी, कु. प्रभा आठवले हिच्या स्मरणार्थ व्याजांतून दरसाल एका गरीब मुलीकरितां शिष्यवृत्ति सुरू केली आहे. एका सेवानिवृत्त आजन्मसेवकानें इतकी आर्थिक मदत संस्थेला करावी हें भूषणावहच आहे. परंतु हें दान कांहींच नव्हे अशी खूप मोठी देणगी ते संस्थेस देत आहेत. श्री. आठवले यांनीं सुमारे रु. ६०००० किंमतीची इमारत व रु. ४०००० चे सरकारी रोखे कांहीं अटीवर संस्थेस देऊं केले आहेत. संस्थेच्या एका आजन्मसेवकानें सेवानिवृत्तीनंतर आपल्या हिंमतीवर इतकी संपत्ति मिळावारी व तीपैकी मोठा वांटा संस्थेस द्यावा ही गोष्ट खरोखरच अपूर्व आहे. श्री. आठवले यांच्या मातुःश्री. पार्वतीबाई आठवले यांनीं अनाथबालिकाश्रम संस्थेची त्यागपूर्वक अविश्वांत सेवा वजावली व संस्थेचे संस्थापक डॉ. कर्वे यांच्या घरांच श्री. आठवले यांचें सर्व शिक्षण झाल्यामुळें स्वार्थत्यागाचें बाळकडूच त्यांना मिळालें होतें. तेव्हां या दोघांचा आदर्श त्यांच्यापुढेंच होता. त्यांच्याच प्रेरणेनें श्री. नानासाहेबांनीं संस्थेला बाहून

घेऊन सेवा व त्याग हे वत अंगिकारिले. मागून अनाथवालिकाश्रमांत समाविष्ट झालेल्या निष्काम कर्ममठाचे पहिले सभासद या नात्याने त्यांनी जो संकल्प सोडला तो अशा रीतीने श्री. आठवले पूर्ण करित आहेत हे अत्यंत गौरवास्पद आहे.”

श्री. गोपाळ महादेव ऊर्फ बापूसाहेब चिपळूणकर (१९१७-१९२९):— हे १९१७ साली संस्थेचे आजन्मसेवक होऊन महिलापाठशाळेत (कॉलेजांत) इतिहास व मानसशास्त्र शिकवू लागले. श्री. बापूसाहेब हे अत्यंत कल्पक, कष्टाळू व कर्तृत्ववान होते. १९१७ ते १९२९ पर्यंतच्या अवघ्या बारा वर्षांच्या अवधीत हिंगण्याची अध्यापिका शाळा, पुण्याची कन्याशाळा, भाऊबीज निधि अशासारख्या गोष्टींचे उपक्रम करून त्यांनी आपल्या हयातीत यशस्वी करून दाखविले. नवीन संस्था बाढणाऱ्या व्यक्तींच्या अंगी कोणते गुण असावेत याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे बापूसाहेब होत. बापूसाहेबांनी आश्रमाच्या खाती दोन संस्थांची भर घातली हे तर मोठेच कार्य केले. पण त्याहीपेक्षा त्यांनी संस्थेला ‘भाऊबीज-निधि’ च्या रूपाने एका अक्षय्य व अखंड बाहणाऱ्या आर्थिक निक्षेराची किंवा गंगोत्रीची प्राप्ति करून दिली, हे त्यांचे फार मोठे कार्य होय. या निक्षेराने संस्थेला आजपर्यंत जवळ जवळ अडीच लाख रुपयांची प्राप्ति करून दिली आहे. व पुढेहि ती तशी करित राहिल यांत शंका नाही. ‘The Scientific Basis of Women’s Education’ हे पुस्तक लिहून बापूसाहेबांनी अण्णांच्या शैक्षणिक कार्याला एक तात्त्विक व शास्त्रीय बैठक तयार करून दिली. आपण हाती घेतलेल्या नवीन कार्याला एक वैचारिक व तात्त्विक अधिष्ठान आहे, ते काहीं एखाद्या व्यक्तीच्या डोक्यांतून निघालेली एखादी द्रूम नाही, हे बापूसाहेबांच्या पुस्तकाचे आधारे अण्णांना समाजाला पटवून देता आले. बापूसाहेबांनी दिलेली ही देणगी तर सर्वांत मोठी देणगी होय असे म्हणावे लागेल. बापूसाहेबांच्या कर्तृत्वाला अवघ्या १२ वर्षांचा अवसर मिळाला. तेवढ्यांत त्यांनी इतके कर्तृत्व करून दाखविले. सुदैवाने ते आणखी जगते तर त्यांनी किती विविध प्रकारे संस्थेचे कल्याण करून दिले असते याची कल्पनाच करावी. त्यांचे मरणाहि मोठे चरका लावण्यासारखे झाले. शेवटच्या वाताच्या झटक्यांतील त्यांची सर्व बडबड आपल्या पुस्तकांत नमूद केलेल्या गोष्टीसंबंधीचीच चाले. ती ऐकून ऐकणाऱ्याच्या मनाची एकीकडे कालवा-कालव होई तर दुसरीकडे त्यांच्या संस्थेवरील प्रेमाचे कौतुक वाटे. शेवटच्या क्षणापर्यंत एकच विचार - संस्था व तिचे कार्य - त्यांच्या मनांत घोळत होता.

श्री. वासुदेव गोविंद मायदेव (१९१७-१९३७):— वाङ्मयक्षेत्रातील विशेषतः काव्यप्रांतांतील मायदेवांची कामगिरी फार मोठी आहे व विशेष म्हणजे त्यांच्यातील कवित्वाचा संस्थेची प्रसिद्धी करण्याचे कामी अतिशय उपयोग झाला आहे. संस्थेच्या लौकिकांत भर घालण्याचे कामी ज्या काहीं व्यक्ति कारण झाल्या आहेत

हिंगणें ह्री-शिक्षण संस्थेस भुंबई मंत्रिमंडळाची भेट (२६ ऑक्टोबर १९५०)

ससल्ले :—ना. वैकुण्ठलाल मेहेता, ना. एम. पी. पाटील, ना. गो. घ. वर्तक, श्री. पार्वतीबाई आठवले, ना. बाळासाहेब खेर, डॉ. अण्णासाहेब कर्वे, सी. आनंदीबाई कर्वे, श्री. सी. लक्ष्मीदेवी नाईक निंबाळकर, ना. मोरारजी देसाई, ना. दिनकरराव देसाई, ना. मालोजीराव नाईक निंबाळकर, डॉ. सर रघुनाथराव पराजपे

हिंणें स्त्री-शिक्षण संस्थेचे आजन्मसेवक

भा. धों. कर्वे, के. रा. पालकर, कावेरीबाई कर्वे, नयनाबाई मोघे, ताराबाई परांबरे, येसूबाई बर्वे, काशीबाई नातू, शारदाबाई साठये, गंगूबाई तंबोळे,
 वनूबाई अहो, पुं. वि. गोळे, श्री. शं. पतके

कमलाबाई देशपांडे, रा. ह. केळकर, वा. गो. मायदेव, पार्वतीबाई आठवळे, डॉ. धों. के. कर्वे, वल्लुबाई शेवडे, वि. आ. मोडक, ना. म. आठवळे, सीताबाई अण्णगोरी,
 (हजर नसलेले — ना. म. पटवर्धन) (१-१-१९५३)

त्यांत प्रसिद्ध कादंबरीकार प्रो. वा. म. जोशी व कवि प्रो. वा. गो. मायदेव यांचा उल्लेख अवश्य करावा लागेल. संस्थेच्या आजन्मसेवकांचा त्या वेळचा संच मोठा बहुगुणी होता. कोणी विद्वान् पंडित तर कोणी कल्पक शास्त्रज्ञ, कोणी प्रथितयश कादंबरीकार तर कोणी लोकप्रिय कवि अशा विविध गुणांच्या व्यक्ति अण्णांच्या भोवतीं एका समान प्रेरणेनें जमा झाल्यानें त्यांच्या कार्याला एक प्रकारचें तेज व वाळसें प्राप्त झालें होतें. प्रा. माषदेव १९३७ सालींच संस्थेंतून सेवानिवृत्त झाले असले तरी महिलाविद्यापीठाच्या मुंबईच्या कॉलेजांत प्राध्यापक म्हणून अद्यापहि काम करित आहेत. विद्यापीठ सरकारी बनेपर्यंत यांनीं प्रचारक म्हणूनहि जोमानें कार्य केलें. सेवानिवृत्तीपूर्वीं त्यांनीं महिलाश्रम हायस्कूलचे व अध्यापिका शाळेचे मुख्याध्यापक व अनाथबालिकाश्रमाच्या मंडळीचे चिटणीस या नात्यानें जबाबदारीचीं कामें करून आश्रमाची सेवा केली.

श्री. विश्वनाथ आबाजी मोडक (१९१७ ते १९५२):—अगदीं सुरुवातीला कांहीं दिवस हे महिलापाठशाळेंतहि काम करित होते. पण त्यांचें खरें कर्तृत्व हिंणणें येथील महिलाश्रम हायस्कूल व सातारा येथील कन्याशाळा चालविण्यांत दिसून आलें. ते अत्यंत कामसू, व्यवस्थित, कल्पक व शिस्तप्रिय असल्यानें त्यांच्या देखरेखीखालीं दोन्ही संस्था आकारानें तर वाढल्याच पण त्यांचा दर्जाहि उंचावला. सातारची कन्याशाळा तर त्यांनीं महाराष्ट्रांतील एक आदर्श कन्याशाळाच बनविली आहे. श्री. कमळाबाई देशपांडे यांनीं आपल्या शुभहस्तें ज्या शाळेचा पाया घातला तिच्यावर सुवर्णकळस चढविण्याचें कार्य मोडकांनीं केलें. ते भूगोल विषयाचे तज्ज्ञ असून त्यांनीं त्या विषयावर पुष्कळशीं उपयुक्त पुस्तकेंहि लिहिलीं आहेत. त्यांचें अलिकडील लिखाण म्हणजे संस्थेच्या हीरक महोत्सवप्रसंगीं त्यांनीं लिहिलेलें 'हिंणणें स्त्री-शिक्षण संस्थेचीं ६० वर्षे' हें होय. संस्थेच्या अहवालांत त्यांचेसंबंधीं खालीलप्रमाणें लिहिलें आहे.

“मधलीं आजारपणाचीं कांहीं वर्षे सोडलीं तर १९१७ पासून १९५२ पर्यंत वयाचीं ६० वर्षे पूर्ण होईपर्यंत त्यांनीं उत्तमप्रकारें संस्थेची दीर्घ सेवा वजावली. आतां शांतपणें, विश्रांति भोगण्याचा हक्क त्यांनीं प्राप्त करून घेतला आहे. सातारा कन्याशाळेचे मुख्याध्यापक या नात्यानें १७ वर्षे उत्कृष्ट काम करून त्या शाळेला सध्याच्या भरभराटीचें व स्थैर्याचें स्वरूप आणून देण्याचें बरेंचसें श्रेय त्यांनाच आहे. हिंणण्याच्या माळावर प्रथमदर्शनींच दिसणारी भारतमातेची पार्थिव प्रतिमा श्री. मोडकांनीं तयार केली असून त्यांची आठवण करून देते.”

श्री. वारूबाई शेवडे (१९१९ ते १९४३):—अण्णांच्या संस्थेंत लहानपणापासून वाढलेल्या, तैथेंच शिक्षण घेतलेल्या, अण्णांचें कार्य अगदीं जवळून पाहिलेल्या व तेंच करण्याची आकांक्षा बाळगणाऱ्या अशा ज्या थोड्या स्त्रिया पुढें

अण्णांच्या संस्थेला येऊन मिळाल्या, त्यांपैकी श्री. वारूबाई या एक होत. त्या भारतवर्षीय महिलाविद्यापीठाच्या पहिल्या गृहीतागमा होत. उच्च शिक्षणाची आकांक्षा बाजूला सारून त्या १९१९ मध्ये संस्थेच्या रीतसर आजन्मसेविका झाल्या व तेव्हांपासून संस्थेची जी जी कामे अंगावर पडली ती ती स्वतःच्या प्रकृतीकडे व आवडीनिवडीकडे फारसे न पाहता त्यांनी उत्तम प्रकारे पार पाडली.

हिंमण्यांत वसतिगृहाच्या प्रमुख, मुंबईच्या व पुण्याच्या नाथीबाई ठाकरसी कन्याशाळांच्या व महिलाश्रम हायस्कूलच्या मुख्याध्यापिका, या नात्याने त्यांनी शांतपणे व व्यवस्थितपणे काम करून त्या शाळांची कार्यक्षमता वाढविण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. कोणतेही काम धिमेपणाने पण निष्ठेने करण्याच्या त्वांच्या गुणांचे अण्णांना अति कौतुक वाटते. १९४६ साली अण्णांनी समतासंघाचे कार्य नवीनच हाती घेतले, ते वारूबाईच्या विश्वासावर घेतले, असे म्हणण्यास हरकत नाही. आणि वारूबाईंनीही ते किचकट काम मोठ्या निष्ठेने व नेटाने अखेरपर्यंत चालविले. त्या १९४३ साली सेवानिवृत्त झाल्या. प्रकृति यथातथाच असतानाही त्यांनी संस्थेचे काम इतकी वर्षे उत्तम प्रकारे केले व निवृत्त झाल्यावरही माजी 'विद्यार्थिनीसंघ', 'महिला निवास', इत्यादि संस्थेचीच कार्ये आस्थेने केली आहेत हे अभिनंदनीय आहे. त्यांना लेखन-वाचनाची हौस असून 'आश्रम-कन्यका' नांवाचे पुस्तक त्यांनी संस्थेतर्फे प्रसिद्ध करविले आहे.

श्री. गंगूबाई तांबोळे (१९१९-१९४४):— वारूबाईप्रमाणे संस्थेत लहानपणापासून वाढलेल्या, तेथेच विद्याभ्यास केलेल्या व अण्णांच्या कार्याबद्दल अत्यंत आपुलकी बाळगणाऱ्या दुसऱ्या आजन्मसेविका म्हणजे गंगूबाई तांबोळे या होत. त्या १९१९ साली आजन्मसेविका झाल्या व तेव्हांपासून त्यांनी सतत २५ वर्षे कांहीं एक गाजावाजा न करता विद्यापीठाचे व आश्रमाचे कचेरीत अत्यंत दक्षतेने काम केले. त्यांच्यांतील व्यवस्थितपणा, चोखपणा, वक्रशीरपणा इत्यादि गुण वाखाणण्यासारखे होते आणि त्यांचेच जोरावर त्यांनी अण्णांचा पूर्ण विश्वास संपादन केला होता. १९४४ साली त्या सेवानिवृत्त झाल्यावरसुद्धा अण्णांना हरएक प्रकारची मदत करण्याचे कार्य निष्ठापूर्वक करित असत. १९५६ साली त्या निधन पावल्या.

प्रो. वा. स. जोशी (१९२०-१९४३):— १९१९ साली प्रो. जोशी हिंमण्यास आले, ते प्रथम महिलापाठशाळा कॉलेजांत मराठीचे प्रोफेसर म्हणून आले. रागिणी, नीतिशास्त्रप्रवेश, वगैरेसारखे अभिजात स्वरूपाचे वाङ्मय लिहून त्यांनी सुबुद्ध महाराष्ट्रीयींचीं मने अगोदरच आकृष्ट केलेली होती; त्यामुळे त्यांच्या येण्याने सर्वांनाच मोठी धन्यता वाटली. हिंमणे येथील वास्तव्याचा कांहीं दिवस अनुभव घेऊन ते १९२० साली संस्थेचे आजन्मसेवक झाले. तेव्हां आजन्मसेवकांच्या कार्यक्षमतेत भर पडली असे सर्वांना वाटले; आणि ते खरेही होते. त्यांच्या येण्याने

संस्थेची बौद्धिक पातळी एकदम उंचावली. त्यांच्या निमित्तानें संस्थेंत कृतीतरी विद्वान् व गुणी माणसें येऊं-जाऊं लागलीं व त्यांच्या विद्वत्तेचा व गुणांचा लाभ सर्वांना मिळूं लागला. वामनरावांच्या प्रेमळ, खेळकर व उमया स्वभावामुळें संस्थेंत सौजन्याचा सुगंध दरबळूं लागला व प्रसन्नतेचें वातावरण खेळूं लागलें. आजन्म-सेवक, शिक्षक, विद्यार्थिनी, नोकरचाकर वगैरे सर्वांतील आत्मीयता व जिव्हाळा वाढीस लागला; माणुसकी बहरास आली. त्यांचें वाङ्मय व त्यांची वाङ्मयीन महात्मता विश्रुत असल्यानें त्याचा निर्देश करण्याचें कारण नाहीं. ते १९४३ सालीं दिवंगत झाले. संस्थेंतील त्यांच्या कार्यासंबंधी व त्यांच्या वियोगामुळें संस्थेच्या झालेल्या हानीसंबंधी संस्थेच्या चिटणिसांनीं १९४३ च्या अहवालांत पुढील शोकोद्धार काढले आहेत.

“ गेल्या जुलैअखेर पुण्यांतील महिला पाठशाळेच्या मुख्याध्यापकाच्या कामांतून मोकळें होऊन हिंणण्यास येऊन राहावें व उरलेला नोकराचा काळ आश्रमांत शांततेनें काढून आश्रमाची व महाराष्ट्र साहित्याची होईल ती सेवा करावी असें त्यांनीं मनाशी ठरविलें होतें. परंतु अगोदरपासूनच तितकीशी चांगली नसलेली त्यांची प्रकृति एकदम बिघडली व दुखणें विकोपास जाऊन मुंबई येथें २० जुलै १९४३ रोजी त्यांचें देहावसान झालें. संस्थेंत आल्यापासून त्यांचें बहुतेक सर्व काम बायीबाई ठाकरसी महिलापाठशाळेंतच झालें असलें तरी महिलाश्रम हायस्कूलचे मुख्याध्यापक या नात्यानेंही त्यांनीं बरीच महत्त्वाची कामगिरी बजावली होती. याखेरीज त्यांची विद्वत्ता, सौजन्य व श्रेष्ठ साहित्यिक या नात्यानें त्यांनीं मिळविलेला लौकिक यांचा संस्थेला प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष असा भरपूर फायदा मिळालेला आहे. गेल्या पंचवीस वर्षांत त्यांनीं संस्थेची एकनिष्ठ व मनोभावानें सेवा केली.”

प्रो. रामचंद्र हरि केळकर (१९२० ते १९४२):— हे मोठे व्यासंगी असून नेहमी वाचनामनांत व्यग्र असत. प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळें ते १९४२ सालीं सेवानिवृत्त झाले. महिला पाठशाळेंत इतिहास, राज्यव्यवस्था व समाजशास्त्र या विषयांचे प्राध्यापक म्हणूनच त्यांनीं प्रथमपासून अखेरपर्यंत काम केलें असलें तरी मधून मधून कांहीं दिवस महिलाश्रम हायस्कूलच्या व पुण्यांतील नाथीबाई कन्याशाळेच्या मुख्याध्यापकाचें आणि इतरहि कामें त्यांनीं चांगल्या प्रकारें केलीं. ते १९५४ सालीं मृत्यु पावले.

डॉ. कमलाबाई देशपांडे (१९२१ ते १९४२):— संस्थेंत येण्यापासून तों तेथून निवृत्त होईपर्यंतचें त्यांचे सबंध जीवन वैचित्र्ययुक्त व नाट्यपूर्ण आहे. हिंणण्यास काम करीत असतांनाच पुण्याच्या शैक्षणिक चळवळींत धडाडीनें भाग घेणें, हिंणण्याशेजारच्या वारजें गांवीं ग्रामशिक्षणाचा उपक्रम करणें, साताऱ्यास स्वतःच्या हिमतीवर कन्याशाळा काढून थोड्याच अवधीत तिला नांवारूपाला

आणणे, अण्णांचे बरोबर युरोपांत जाऊन युनिव्हर्सिटीची पीएच्. डी. पदवी संपादन करणे, तेथून परत आल्यावर महिलाषाठशाळा कॉलेजमध्ये प्रथम संस्कृतच्या प्रोफेसर होणे व नंतर मुख्य प्राचार्य बनणे, तेथून निवृत्त्यानंतर पुणे विद्यापीठाच्या एम्. ए. च्या विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करणे, हुजूरपागा संस्थेने काढलेल्या मुलींच्या कॉलेजांत प्रिन्सिपल म्हणून काम करणे इत्यादि घटनांनी युक्त असा त्यांचा जीवनपट सहृदय प्रेक्षकाला मोठा चित्ताकर्षक वाटतो. त्या सर्व घटनांमध्ये त्यांचे ध्येयवादित्व, कार्यनिष्ठा, बुद्धीची तेजस्विता, मनाचा प्रेमळ कोमलपणा, माणुसकीचा गहिवर वगैरे कितीतरी गुणांचे दर्शन घडते. त्यांनी आपले चरित्र 'स्मरणसांखळी' म्हणून लिहिले आहे ते मोठे गोड व मनाला चटका लावण्यासारखे झाले आहे. प्रकृति नीट नसतानाहि हल्ली त्या संशोधनकार्यांत गुंतल्या असून तत्संबंधीचा एक श्रंथहि लिहित आहेत. पुणे विद्यापीठाच्या बहिःशाल व्याख्यानमालेतहि त्या मोठ्या हौसेने भाग घेतात.

श्री. सीताबाई अण्णिगेरी (१९२२ पासून) :— यांच्यासंबंधीचा उल्लेख 'आत्मवृत्तांत' अनेक ठिकाणी आलेलाच आहे. १९२२ मध्ये त्या संस्थेच्या आजन्मसेविका होऊन संस्थेच्या कामांत प्रत्यक्ष भाग घेऊ लागल्या. महिलाश्रमाच्या मुख्याध्यापिका व वसतिगृहाच्या मुख्य व्यवस्थापिका म्हणून कांही दिवस काम केल्यावर त्यांनी मुंबईच्या कन्याशाळेचे प्रमुखपद स्वीकारले व ते अद्यापहि त्यांचेकडे चालू आहे. मध्यंतरी एक शिष्यवृत्ति मिळवून त्या अमेरिकेंत गेल्या व कॅलिफोर्नियातील मिल्स कॉलेजमधून बी. ए. होऊन आल्या.

अशा प्रकारे श्री. आण्णिगेरी यांचे जीवन समृद्ध व यशस्वी बनले आहे. संधि येण्याला दैवाची अनुकूलता लागत असेल, पण आलेल्या संधीचा भरपूर फायदा घेणे माणसाच्या कर्तृत्वावरच अवलंबून असते. श्री. सीताबाईंचे ठिकाणी असले कर्तृत्व भरपूर प्रमाणांत वसत असल्याने त्यांनी अण्णांचा व पुण्यामुंबईच्या सर्वच लोकांचा विश्वास संपादन केला आहे. मुंबईसारख्या मोठ्या शहराच्या सामाजिक व शैक्षणिक चळवळींत त्या पुढाकार घेत असतात; व ती त्यांची सेवावृत्ति जनतेत व सरकारदरबारींहि मान्यता पावली आहे. त्यांना जे. पी. नेमण्यांत आले आहे. मुंबईत विद्यापीठाकरिता किंवा हिंणण्याच्या संस्थेकरितां पैसे मिळविण्याचे कोणतेहि प्रसंग येवोत, सीताबाई त्यांत धडाडीने भाग घेतात व हजारों रुपये मिळवू शकतात. हा त्यांच्या कर्तृत्वाचा व लोकप्रियतेचा चांगलाच पुरावा आहे. अण्णांच्या ९१ व्या वाढदिवसानिमित्त मुंबईस सत्कारसमिति स्थापून श्री. मायदेव यांच्या सहकार्याने त्यांनी एक लाख रुपयांची थैली अर्पण करण्यांत यश मिळविले. आतां त्यांची एकच इच्छा व आकांक्षा उरली आहे, आणि ती म्हणजे ज्या संस्थेची जोपासना करण्यांत त्यांनी आपली सर्व हयात घालविली त्या मुंबईच्या कन्याशाळेला स्वतःची

इमारत प्राप्त करून देणें ही होय. त्यांचे यासंबंधी आटोकाट प्रयत्न चालले आहेत व विद्यापीठाच्या पुढाकारानें व जनतेच्या सहाय्यानें त्यांत त्यांना लवकरच यश येईल अशी आशा आहे. हें कार्य एकदां पुरें झालें म्हणजे सीताबाईंचें जीवन एक आदर्श व यशस्वी जीवन म्हणून लोकांपुढें राहिल यांत शंका नाही. सीताबाईंनीं हिंण्णाच्या संस्थेला फार मोठी मदत वेळोवेळीं केली आहे. त्यांची कार्यनिष्ठा व कर्तृत्व पाहून अण्णांना फार कौतुक वाटतें.

श्री. ना. म. पटवर्धन (१९२२ ते १९४२) :— श्री. ना. म. पटवर्धन १९२२ सालीं संस्थेचे आजन्मसेवक झाले व १९४२ सालीं सेवानिवृत्त झाले. त्या प्रसंगीं संस्थेच्या चिटणिसांनीं जें अहवालांत लिहिलें आहे तें उद्धृत केलें म्हणजे यांच्यासंबंधीं निराळें कांहीं सांगावयास नको. “अध्यापिका शाळेचा रजतमहोत्सव पार पडल्यानंतर १ जुलैपासून प्रि. ना. म. पटवर्धन सेवानिवृत्त झाले. त्यांना प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळें नाइलाजानें वीस वर्षांची मुदत भरतांच सेवानिवृत्त व्हावें लागलें, ही संस्थेच्या दृष्टीनें दुर्दैवाची गोष्ट होय. संस्थेला येऊन मिळतांना त्यांनीं केलेल्या आर्थिक स्वार्थत्यागाचें व संस्थेंत आल्यानंतर अनेक जबाबदारीचीं कामे पार पाडून संस्थेच्या प्रगतीसाठीं त्यांनीं केलेल्या अमोलिक मदतीचें या प्रसंगीं कृतज्ञतापूर्वक स्मरण होणें साहजिक आहे. त्यांचा गोड स्वभाव, सर्व संग्राहक वृत्ति, विद्वत्ता, अध्यापनकौशल्य, ध्येयनिष्ठा व सात्त्विकता या गुणांचा संस्थेला भरपूर फायदा झाला असून त्यांनीं संस्थेला विशेषतः अध्यापिका शाळेला ऋणी करून ठेवले आहे.”

सेवानिवृत्तीनंतर बडोद्यास गेल्यावर त्यांनीं तेथें कांहीं लेखन व थोडेंसें शैक्षणिक कार्य केलें. त्यांनीं लिहिलेलीं ‘प्रो. वा. म. जोशी यांचें चरित्र’ व ‘आमच्या इंदूचें शिक्षण’ हीं पुस्तके — त्यांत संस्थेचा संबंध आल्यामुळें — बरींच मनोरंजक व लोकप्रिय झाली आहेत. सौ. गंगूबाई पटवर्धन बडोद्याहून सेवानिवृत्त झाल्यावर उभयतां पतिपत्नि आतां पुण्यास राहिलीं असून शक्य ती समाजसेवा करित आहेत.

श्री. बनूबाई अहो (१९२३ ते १९४९) :— ह्या सन १९४९ सालीं सेवानिवृत्त झाल्या. त्याप्रसंगीं त्यांचेसंबंधीं संस्थेच्या अहवालांत पुढील गौरवोद्धार काढलेले आहेत. “त्या बालविधवा म्हणून हिंणें येथें दाखल झाल्यानंतर त्यांचें सर्व शिक्षण हिंणें येथेंच पूर्ण झालें. शिकत असतांनाच निष्कामकर्ममठामध्ये त्या सामील झाल्या व हिंणें येथें शिकत असतांनाहि त्या कामाला थोडाफार हातभार लावीत. पुढें गृहीतागमा झाल्यावर गुरुवर्य कर्वे यांच्या प्रोत्साहनानें वेळगांवां येथें जाऊन त्यांनीं महिलाविद्यालयाची स्थापना करण्यास मदत केली व १९२३ सालापासून सेवानिवृत्त होईपर्यंत त्यांनीं अविश्रांत मेहनत घेऊन त्या शाळेला आजची भरभराटीची स्थिति प्राप्त करून दिली. प्रत्यक्ष हिंणें संस्थेंत त्यांचें कार्य फारसें झालेलें नसलें, तरी पुण्यामुंबईबाहेर स्त्री-शिक्षणाच्या प्रसाराला त्यांनीं उत्कृष्ट मदत

केली आहे. या त्यांच्या सेवेबद्दल विशेषतः वेळगांवाची जनता त्यांची फार कृपा आहे यांत शंका नाही.”

श्री. भास्कर धोंडो कर्वे (१९३७ पासून) :— संस्थेच्या चिटाणिसाच्या कामाबरोबरच यांनी अध्यापिकाशाळेत अध्यापक व कांहीं वर्षे मुख्याध्यापक म्हणून जें कार्य केले तें उल्लेखनीय आहे. संस्थेच्या कार्याची जी एवढी प्रगति झालेली दिसते व जो जम बसलेला दिसतो, त्याचें बरेंचसें श्रेय भास्कररावांस दिलें पाहिजे. नवीन नवीन कामे काढणें व त्यासाठी जनतेकडून व सरकारकडून द्रव्यसहाय्य मिळविणें या कामांत भास्कररावांचा हातखंडा आहे. आपल्या अंगच्या कल्पकतेनें, चिकाटीनें, उद्योगशीलतेनें, व्यवस्थितपणानें व व्यवहारकुशलतेनें भास्कररावांनीं संस्थेचें फार मोठें कार्य केले असून तें जनतेच्या दृष्टीपुढें सतत राहिल यांत संशय नाही. त्यांनीं शिक्षणविषयक साहित्यक्षेत्रांतहि बरीच मोठी कामगिरी केली असून तिचा शिक्षक व शिक्षणसंस्था चांगला परामर्ष घेत आहेत. संस्थेच्या नियमाप्रमाणें त्यांच्या कामाची मुदत थोड्याच दिवसांत संपणार असली तरी नवीन आलेल्या आजन्मसेवक-सेविकांच्या मार्गदर्शनासाठीं संस्था त्यांना पुढें राहण्याचा आग्रह करील व तेहि त्या आग्रहाला मान देऊन संस्थेचें अधिकाधिक कार्य करीत राहतील अशी आशा आहे.

कु. बाळूवाई खरे (सौ. मालतीबाई बेडेकर) व डॉ. सौ. इरावतीबाई कर्वे, (१९३२-३६) :— भारतवर्षीय महिलाविद्यापीठावर आर्थिक आपत्ति येऊन तिची झळ हिंगण्याच्या संस्थेला लागली असतांनाच सौ. बेडेकर व सौ. कर्वे या दोन कर्तव्यगार विदुषी आश्रमाला आजन्मसेविका म्हणून लाभल्या याचा सर्वांनाच आनंद झाला.

संस्थेच्या त्या वेळच्या अहवालांतील कांहीं भाग खाली दिला आहे :—

“ गेल्या वर्षी (१९३२) आश्रमाला दोन नवीन आजन्मसेविका येऊन मिळाल्या. यांपैकी कु. बाळूवाई खरे या निदान पुण्यांत तरी सर्वांना माहित आहेत. त्यांचें प्रवेशपरीक्षेपर्यंतचें सर्व शिक्षण आश्रमाच्या मदतीनेंच झालें असल्यानें भारतवर्षीय महिलाविद्यापीठाची पदवी मिळाल्याबरोबर त्या पुण्यांतील कन्याशाळेंत काम करूं लागल्या व तेथें त्यांचीं १० वर्षे नोकरीहि झालेली आहे. शाळेंचें काम सांभाळून त्यांनीं भारतवर्षीय महिलाविद्यापीठाच्या ‘प्रदेयागमा’ या परीक्षेचा अभ्यास केला व संस्कृत विषयांत ‘अलंकारमञ्जूषा’ या नांवाचा एक उत्तम ग्रंथ लिहून पी. ए. ही उच्च पदवी मिळविली. गेल्या तीनचार वर्षांत इतरहि ग्रंथ लिहून त्यांनीं बरीच प्रसिद्धि मिळवली आहे. पुण्यांतील कन्याशाळेंत त्या असिस्टंट सुपरिटेंडेंटचें काम पहात असून उत्तरोत्तर जास्त जास्त जबाबदारीचीं कामे करण्यास त्यांची आश्रमाला चांगलीच मदत होईल यांत शंका नाही.

“ तसेंच डॉ. सौ. इरावतीबाई कर्वे ह्या आश्रमाला मिळाल्या हीहि मोठ्या भाग्याची गोष्ट होय. या बी. ए. झाल्यानंतर समाजशास्त्र ह्या विषयावर निबंध लिहून त्यांनीं मुंबई विश्वविद्यालयाची एम. ए. ही पदवी मिळविली. ... त्या पुढील अभ्यासासाठी जर्मनीस गेल्या व तेथें अडीच वर्षे राहून मानववंशशास्त्राचा अभ्यास करून बर्लिन युनिव्हर्सिटीची पीएच्. डी. ही बहुमानाची पदवी मिळविली. ... अशा रीतीनें यश संपादन करून परत आल्याबरोबर त्यांनीं आश्रमाला येऊन मिळण्याची इच्छा दर्शविली व उमेदवारीचें वर्ष पुरें झाल्यावर गेल्या वर्षी त्यांना आजन्मसेविका करून घेण्यांत आलें. हिंदुस्थानांत आल्याबरोबर भारतवर्षीय महिलाविद्यापीठाच्या रजिस्ट्रारचें अतिशय जबाबदारीचें काम त्यांच्याकडे देण्यांत आलें, व अजून त्या तेंच काम करित आहेत. ”

चार वर्षे संस्थेचें काम केल्यावर या दोघी सेविका संस्था सोडून कां व कशा गेल्या याची हकीगत पुढीलप्रमाणें आहे. “डॉ. सौ. इरावतीबाई कर्वे व कु. बाळूताई खरे यांचे राजीनामे स्वीकारण्याचा प्रसंग संस्थेवर आला, ही मोठी खेदाची गोष्ट होय. त्यांतल्या त्यांत समाधानाची गोष्ट हीच की, हे राजीनामे आपण होऊन दिलेले होते, व ते मोठ्या दुःखानें स्वीकारण्यांत आले. ... या दोन्ही आजन्मसेविकांनीं राजीनामे देतांना स्पष्ट कारणें दिलीं नव्हतीं. तरी त्यांच्या मतें स्वतःच्या कार्यशक्तीला पुरेसा अवसर नसल्यामुळें त्या गेल्या असाव्या, ह्या राजीनाम्यामुळें संस्थेचें अतिशय नुकसान झालें असून तें भरून येण्यास बराच काळ लागेल.

सौ. बेडेकर यांचें लेखनकार्य व सौ. कर्वे यांचें संशोधनकार्य उत्तम प्रकारें चाललें असून त्या दोघीहि आपआपल्या कार्यांत अत्यंत सुखी व समाधानी आहेत, ही आनंदाची गोष्ट आहे. त्यांच्या जाण्यानें संस्थेचें नुकसान झालें ही रुखरुख मात्र तशीच आहे.

श्री. शारदाबाई साठये (१९३३ ते १९५४) :— सासर-माहेर दोन्ही घरची चांगली संपन्न स्थिति असतांनाहि वैधव्यानंतर घरीं स्वस्थ व बसतां शिकून जीवनाचें सार्थक करावें या हेतूनें शारदाबाई हिंणण्यास आल्या. हायस्कूल व कॉलेज येथील अभ्यासक्रम चालू असतांनाच त्यांच्या ध्येयप्रवण मनानें गुरु. अण्णा व प्रा. वामनराव जोशी यांचेपासून सार्वजनिक कार्याची स्फूर्ति घेतली व जी. ए. झाल्यावर त्यांनीं शैक्षणिक कार्याला वाहून घेतलें. त्यांनीं आपल्या चांगल्या गुणांचे जोरावर संस्थेच्या कार्यक्षमतेत व उत्कर्षांत भर घालून त्या कशा निवृत्त झाल्या यासंबंधांची माहिती चिटणिसांनीं सहृदयपणें दिली आहे. ती अशी :— “ १९३३ मध्ये आजन्मसेविका झाल्यानंतर आणखी एक वर्ष बसतिगृहाच्या प्रमुखाचें काम करून त्या उच्च शिक्षणाकरितां इंग्लंडांत गेल्या, परत आल्यावर त्यांना चार वर्षे पुढें येथील कमलाबाई गर्ल्स हायस्कूलच्या मुख्याध्यापिका म्हणून काम

करण्यासाठी संस्थेने पाठविले होते. तेथून परत आल्यावर १९३९ सालापासून त्यांनी हििंगणें येथेच काम केले. महिलाश्रम वसतिगृहाच्या प्रमुखाचें काम १९४० पर्यंत त्यांचेकडे असून १९४२ पासून चालू सालपर्यंत त्या पार्वतीबाई अध्यापिका-शाळेच्या मुख्याध्यापिका होत्या. विद्यार्थीदृशेंत समाजसेवेचें जें ध्येय त्यांनीं डोळ्यांपुढें ठेविलें होतें, तें अशा रीतीनें अनेक ठिकाणीं यशस्वीपणानें काम करून त्यांनीं पुरें केले आहे. त्यांचा स्वभाव बाणेंदार व करारी असून कोणतोहि काम त्या पूर्णपणें मन घातून करीत. शिस्तीच्या त्या भोक्त्या असल्यामुळें प्रत्येक संस्थेमध्ये त्यांनीं आपली छाप ठेवली आहे. हििंगणें येथील आनंदीबाई कर्वे प्राथमिक शाळेमध्ये व पार्वतीबाई अध्यापिका शाळेंत त्यांनीं अनेक नवे उपक्रम व प्रयोग केले. त्यांना स्वतःला बागकामाची आवड असल्यामुळें शेती हा मूलोद्योग हििंगणें येथें सुरू केल्यापासून त्यांनीं विशेष आत्मीयतेनें निरनिराळ्या योजना आंखून मूलोद्योगाच्या अभ्यासक्रमाची व वसतिगृहांतील सामुदायिक जीवनविषयक अभ्यासक्रमाची घडी चांगल्या तऱ्हेनें वसवून दिली. अहवालाच्या सालीं महाराष्ट्रांतील दुष्काळी जिल्ह्यांत स्त्रियांच्या मदतीकरतां सरकारनें चालविलेल्या निरनिराळ्या केंद्रांवर देखरेख करण्याचें काम श्री. दुर्गाबाई देशमुख यांनीं त्यांच्यावर सोंपवून दिलें होतें; तें त्यांनीं चांगल्या प्रकारें केलें. अशा रीतीनें निरनिराळीं कामे २२ वर्षे केल्यानंतर श्री. शारदाबाई साठये सेवानिवृत्त झाल्या. त्यांनंतर लौकरच १० एप्रिल १९५५ रोजीं त्यांचें देहावसान झालें. त्यांच्या मृत्यूनें सर्वासच हळहळ वादली, त्यांची आठवण कायम राहावी म्हणून अध्यापिकाशाळेंतील एका खोलीला त्यांचें नांव दिलें आहे.

श्री. श्रीधर शंकर पतके (१९४० पासून) :— हे १९४० मध्ये संस्थेचे आजन्मसेवक झाले. तत्पूर्वीं त्यांनीं पुष्कळ वर्षे हििंगणें व सातारा येथील हायस्कूलांत शिक्षक म्हणून काम केलें असून चांगला लौकिक मिळविला होता. मध्यंतरीं ते संस्थेच्या उपचिटणिसाचें कामहि करीत होते. हल्लीं ते हििंगणें येथील हायस्कूलचे मुख्याध्यापक असून त्यांच्या अमदानींत हायस्कूलची चांगली वाढ होत आहे. त्यांचा स्वभाव प्रयोगशील असून त्यांनीं आपल्या शाळेंत पुष्कळ नवीन नवीन उपक्रम केले व ते यशस्वी करून दाखविले. प्रांतांतील दुय्यम शाळांतील शिक्षकांच्या संघटनेंत मोठा भाग घेत असून, हल्लीं ते पुणें शहर व जिल्हा यांतील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापक संघाचे अध्यक्ष निवडले गेले आहेत. पुणें विद्यापीठातर्फे होणाऱ्या बहिःशाल व्याख्यानांत व रेडिओच्या शैक्षणिक कार्यक्रमांत ते बराच भाग घेऊन स्वतःचा व संस्थेचा लौकिक वाढवीत आहेत. त्यांनीं इतिहास, राज्यशासन वगैरे विषयांवर उपयुक्त पुस्तके लिहिली आहेत. त्यांचे हातून संस्थेच्या उत्कर्षांत भर पडेल असा भरंवसा आहे.

सौ. कावेरीबाई कर्वे, श्री. येसूबाई बर्वे, श्री. केशव रामचंद्र पालकर, व श्री. पुंडरीकाक्ष विनायक गोळे (१९४६ पासून) :— १९४६ मध्ये संस्थेच्या सुवर्णमहोत्सव प्रसंगी आश्रमाच्या शिक्षक वर्गांत कायम झालेल्या व्यक्तींतूनच वरील चौघांची निवड करून त्यांना एकाच वेळीं आजन्मसेवक करून घेतलें आहे. ही सर्व मंडळी पदवीधर व शैक्षणिक दृष्ट्या पात्र असून, संस्थेच्या शाळांतून व वसतिगृहांतून आत्मीयतेतें अनेक वर्षे त्यांनीं काम केलें आहे. सौ. कर्वे व श्री. बर्वे हल्लीं मुख्यतः सर्व वसतिगृहांवर देखरेख ठेवण्याचें काम करित आहेत. त्या दोघीहि स्वभावानें शांत, धिम्प्या व प्रेमळ असल्यानें लहान मुलांमुलींशीं वागण्याचे कामीं मोठ्या कुशल आहेत. श्री. बर्वे यांस वाचनाची व सौ. कर्वे यांस लेखनाची आवड असून त्यांनीं लहान मुलांकरितां बरीचशीं मनोरंजक पुस्तके लिहिलीं आहेत. संस्थेच्या अंतर्गत कारभारांत या दोघींचा चांगलाच उपयोग होत आहे.

श्री. पालकर यांनीं अध्यापनशास्त्राशिवाय कांदिवली येथें व्यायामशास्त्राचेंहि शिक्षण घेऊन डी. पी. एड्. मिळविला असल्यामुळें हिंणें येथील सर्व शाळांच्या व्यायामाची व्यवस्था त्यांचेकडे आहे. त्यांनीं बोर्डीला राहून मूलोद्योग शिक्षण-पद्धतीचाहि विशेष अभ्यास केला व डी. बी. एड्. चें प्रमाणपत्र मिळविलें. ते अध्यापिकाशाळेचे मुख्याध्यापक असून त्यांचे कुशल देखरेखीनें अध्यापिकाशाळेला संबंध प्रांतांत बरेंच वरचें स्थान प्राप्त झालें आहे. त्यांनीं व्यायाम व आरोग्य ह्या विषयांवर उपयुक्त पुस्तके लिहिलीं आहेत. त्यांचा धीमा, उद्योगी व गोड स्वभाव संस्थेच्या उत्कर्षाला पोषक होईल अशी खात्री आहे.

श्री. गोळे हेहि एक हुषार शिक्षक व कर्तव्यनिष्ठ कार्यकर्ते असून सातारा येथील कन्याशाळेंत श्री. मोडक यांचे हाताखालीं तरवेज झाले आहेत. हल्लीं ते तेथेंच मुख्याध्यापक म्हणून काम करित असून शाळेच्या व संस्थेच्या लौकिकांत सारखी भर घालीत आहेत. ते कोणत्याहि संस्थेंत काम करोत. तेथें ते अंगच्या हुशारीनें व्यवस्थितपणानें व गोडव्या वृत्तीनें लोकप्रिय झाल्याशिवाय राहाणार नाहींत.

कु. काशीबाई नातू (१९५० पासून) सौ. नयनाबाई मोघे व श्री. ताराबाई परांजपे (१९५१ पासून) :— संस्थेच्या कार्याचा वाढता पसारा आवरण्याकरितां जास्त कर्मकर्यांची जरूर संस्थेला नेहमींच असते. त्या दृष्टीनें हिंण्याच्या सौ. नयनाबाई मोघे, सातारच्या श्री. ताराबाई परांजपे, व वाईच्या कु. काशीबाई नातू यांना संस्थेच्या आजन्मसेविका करून घेतलें आहे. त्या तिघीहि बी. ए. बी. टी. असून अध्यापन कार्यांत निष्णात आहेत. सौ. मोघे ह्या हिंण्याच्या महिलाश्रमांत उत्तम काम करित होत्या. हल्लीं त्या अध्यापिकाशाळेच्या उपमुख्याध्यापिका म्हणून काम करित असून थोड्याच वर्षांत त्या मुख्याध्यापिका

होतील असे वाटते. त्या स्वभावाने अबोल असल्या तरी व्यवस्थित व जबाबदारीने काम करणाऱ्या आहेत.

कु. काशीताई नातू यांनी वाईच्या कन्याशाळेचे बरीच वर्षे अपत्यवत् संभोपन केले असल्याने त्यांना वाईची कन्याशाळा आश्रमने घेतल्यानंतर आजन्म-सेविका करून घेणे जरूरच होते. त्यांनी शाळेकरिता स्वतंत्र जागा मिळवून वाईकरांच्या सहानुभूतीने शाळेला चांगले रूप आणले आहे. वाईसारख्या गावाला शोभणाऱ्या वृत्तीने व वागणुकीने त्या संस्थेच्या प्रगतीत पुष्कळच भर घालतील असा भरंवसा आहे.

श्री. ताराबाई परांजपे यांनीहि हिंगणें व सातारा येथे कांहीं वर्षे काम केले होते. त्यांना पूर्वप्राथमिक शिक्षणाची जात्याच आवड असून १९५० मध्ये त्या सरकारी पूर्वप्राथमिक शिक्षण-प्रमाणपत्र-परीक्षेत सर्व केंद्रांत पहिल्या आल्या. पुणे येथील बालअध्यापन मंदिर व शिशुविहार या संस्थांचे काम त्या पाहात असून थोड्याच काळांत त्यांनी त्यांना चांगलेच स्थैर्य आणून दिले आहे. तसेच त्यांनी 'महिला-निवास' या स्त्रियांच्या वसतिगृहाचेही पुनरुज्जीवन केले असून त्याला चांगले स्वरूप आणून देण्याची उमेद बाळगिली आहे. त्या व्यासंगी असून 'बालरंजन' नांवाचे एक छोटेसे पण सुंदर पुस्तक त्यांनी लिहिले आहे.

या तिघी आजन्मसेविकांच्या हातून त्यांच्या त्यांच्या शाखांची वाढ होऊन एकंदर संस्थेची भरभराट व उन्नति होवो अशी इच्छा आहे.

१८. अण्णांच्या दैनंदिनींतील नोंदी

युरोप, अमेरिका, आशिया या खंडांतून प्रवास करतांना अण्णांनी प्रत्येक दिवसाच्या कार्याची टांचणे-टिपणे ठेवण्याचा प्रघात ठेवला होताच; पण तीं टांचणे-टिपणे प्रवासांत त्यांच्या बरोबर असलेल्या भास्कररावांनी लिहिलेली असल्याने त्यांत प्रवासांतील घटनांशिवाय अण्णांचे खास असे फारसे नाही. आफ्रिकेच्या प्रवासांत घडलेल्या गोष्टी अण्णांनी स्वतः लिहिलेल्या आहेत; पण त्या दैनंदिनीच्या रूपाने रोजच्या रोज न लिहितां ८-१५ दिवसांनी व पत्ररूपाने लिहिल्या आहेत. हीं पत्रे त्यांनी प्रा. ना. म. आठवले यांना उद्देशून लिहिलीं असलीं तरी सर्व आश्रमवासीयांनी तीं वाचावीत असा त्यांचा उद्देश असे. हीं पत्रे माहितीच्या दृष्टीने चांगली आहेत. पण तीं इतरांकरितां म्हणून लिहिलेलीं व वस्तुनिष्ठ स्वरूपाचीं असल्याने व डायरी वाङ्मय हे मुख्यतः व्यक्तिनिष्ठ असल्याने

लिखाणाला रोजनिशी किंवा दैनंदिनी असे वस्तुतः म्हणतां यावयाचें नाहीं. स्वतः अण्णाहि त्याला तसें मानित नाहींत.

ज्याला डायरी, दैनंदिनी किंवा दिनचर्या म्हणतात, अशा प्रकारचें लिखाण लिहिण्यास अण्णांनीं १-१-१९३६ पासून सुरुवात केली. प्रत्यक्ष दिनचर्या लिहिण्याचा हा प्रघात त्यांनीं १७-७-५२ पर्यंत म्हणजे सुमारे १६ वर्षे अखंड चालविला व त्यापुढें तो अचानक थांबविला. शरीर अजिवात काम देईनासें झालें, अर्थात् डायरी लिहिणेंहि बंद पडलें. सर्व लिखाण मोडीत, अतिशय बारीक अक्षरांत व कांपच्या हातानें लिहिलेलें असल्यानें तें अत्यंत दुर्बोध झालें आहे. एकंदर मजकूर छापण्यास तो तीन-एकशें पानें भरेलसें वाटतें. मात्र त्यांत पुनरावृत्ति फार आहे.

दैनंदिनी लिहिण्यांत लेखकाचा कोणता कार्यभाग साधतो व तिच्या वाचकाची काय अपेक्षा असावी याचें थोडेंसें दिग्दर्शन ग्वाल्हेरचे प्रा. अ. म. जोशी यांनीं आपल्या 'चरित्र व आत्मचरित्र' या ग्रंथांत केलें आहे. ते म्हणतात, "दैनंदिनी बहुधा स्वतःच्या मनाला विरंगुळा वाटावा, किंवा क्वचित् कांहीं टांचणें पुढें उपयोगी पडावीत या उद्देशानें लिहिली जाते. ती प्रसिद्ध होईल किंवा न्हावी अशी बहुधा लेखकाची अपेक्षा नसते. त्यामुळेंच कीं काय लेखकाचें खरें अंतरंग आत्मचरित्रापेक्षा तीत अधिक स्पष्टपणें प्रतीत होतें. दैनंदिनीला कृत्रिमपणाचें वारेंहि सहन होण्यासारखें नसतें. एकान्तांत स्वतःशीच मोठ्यानें चिंतन (Thinking aloud) करण्यासारखा हा प्रकार आहे. त्यांत लपवाछपवी व शिष्टाचार यांस थारा कोठून मिळणार?" हीं जीं दैनंदिनी-वाङ्मयाचीं विशिष्ट लक्षणें तीं अण्णांच्या दिनचर्येंत पाहण्यास सांपडणार नाहींत; त्यांचा ती लिहिण्याचा हेतु वाङ्मयीन नसून स्वतःचें नैतिक समाधान हा आहे, हें आपण पूर्वी पाहिलेंच आहे. (पान ५३४)

माणसाला जेव्हां करमेनासें-सुचेनासें होतें किंवा कांहीं कारणानें मन स्वतःला खात असतें, किंवा करायला कांहीं नसल्यानें तें रिकामें राहतें, तेव्हां स्वतःचा विरंगुळा करण्याची आवश्यकता त्याला भासते. अण्णांच्या बाबतींत असें न सुचणें, न करमणें, करायला कांहीं नसणें, असें कधीं होतच नाहीं. केव्हांहि पहा, हातीं घेतलेल्या कामासंबंधींच्या विचारांत मन गुंतलेलें, व तें आचरणांत आणण्याचे कार्यां शरीर अक्षरशः पुढें पुढें चालत असलेले दृष्टीस पडते.

तेव्हां आदर्श दैनंदिनीच्या कसोटीला अण्णांची रोजनिशी उतरत नसली, तरीहि पुढें अण्णांच्या दिनचर्येंतील कांहीं निवडक नोंदी नमुन्यादाखल दिल्या आहेत. कारण त्यांतूनहि अण्णांच्या व्यक्तित्वावर कांहीं प्रकाश पडतो. त्यांपैकीं कांहीं नोंदी अगदीं जशाच्या तशा दिल्या असून कांहींचा नुसता आशय, थोड्याशा भाष्यासह दिला आहे. हेतु हा कीं, अण्णांच्या शरिराचा चिवटपणा, मनाची चिकाटी,

कार्यैकतत्परता, ध्येयनिष्ठा, सौजन्य, सुखदुःखांपासूनचा अलिप्तपणा, रंजल्या-गांजलेल्यांबद्दल कारुण्य, विनोदबुद्धि, निष्ठापूर्वक चाललेल्या सत्कार्यांची बूज इत्यादि गुण दिसून यावेत. अधून-मधून अण्णा कांहीं वैयक्तिक उल्लेखहि करतात. त्यांमुळे त्या नोंदी रुक्ष व नीरस न वाटतां त्यांना भावनेचा ओलावा प्राप्त झाला आहे. या नोंदी कांहीं विशिष्ट पद्धतीनें निवडल्या आहेत असें नाहीं. सहज चाळतां चाळतां जेवढ्या मनोरंजक वाटल्या व सहज लक्षांत राहिल्या त्या दिल्या आहेत. इतरांना इतर नोंदी मनोरंजक वाटतील, किंवा याहि कदाचित् तशा वाटणार नाहीत. ' भिन्न रुचिर्हि लोक : '.

(१) वर्गणीचें काम :—अण्णांनीं आपलें दिनचर्या-लेखन महाराष्ट्र ग्राम-प्राथमिक-शिक्षण-मंडळाचे प्रसंगानें सुरू केलें असल्यानें त्या दिनचर्येंत मुख्य भर या कार्यासंबंधींच्या नोंदींवरच असणें स्वाभाविक आहे. १-१-३६ ते १२-१-४२ पर्यंतच्या सर्व नोंदी निव्वळ या स्वरूपाच्याच आहेत. तारीख, कामाचें ठिकाण व जमलेली रक्कम या तीनच गोष्टी त्यांत दिलेल्या आहेत. अशा स्वरूपाच्या कांहीं नोंदी पुढीलप्रमाणें :—

ता. ८—१२-३७,	परांजपे यांजवरोवर,	बुधवार पेठ,	वर्गणी	३०३
ता. ९—१२-३७,	”	”	”	७
ता. १०-१२-३७,	”	”	”	१९०१
ता. ११-१२-३७,	”	”	”	१०१४
ता. १२-१२-३७,	”	”	”	१२५६
ता. १८, १९, २०-११-३७	मुंबईस गेल्यामुळे तीन दिवस काम नाहीं.			

वर्गणीच्या रोजच्या कामांत कोणी मदतनीस मिळाला नाहीं तरी अण्णा एकटेच फिरतात.

त्यांची कार्याची चिकाटी मोठी कौतुकास्पद आहे. अमूक एक कार्य करायचें ठरविलें म्हणजे ते त्याचा अगदीं पिच्छा पुरवतात. तें कार्य प्रथम, नंतर दुसरें. ८०-८५ च्या वयांत सुद्धां त्यांच्या रोजच्या कामाची सरासरी ७-८ तास पडते. सर्व काम ते बहुधा पार्यंत करतात. काम करतांना ते त्याचा उच्चनीचपणा लक्षांत घेत नाहीत. ग्राम-प्राथमिक-शिक्षण-मंडळाच्या सभांच्या नोटिसा सभासदांना पोंचविणें, वर्गण्या गोळा करणें, नवीन सभासदांच्या भेटी घेऊन, त्यांस संस्थेचें वाङ्मय देऊन वर्गणीदार करणें, अहवाल पोस्टानें पाठविण्याऐवजीं स्वतः हातानें पोंचविणें, पत्रें स्वतः लिहिणें व तीं पोस्टांत टाकणें, रोजचा जमाखर्च लिहिणें इत्यादि कामें तें स्वतः करतात. ना कारकून, ना गडी. वर्गणी कितीहि अल्प असो, ते तिचा हंसतमुखानें स्वीकार करतात. जास्तीकरतां अडून बसत नाहीत. चार-दोन आणे देणाऱ्यांबद्दलहि तितकीच आस्था व अगत्य दाखवितात. एकाचा

दिवशीं मुळींच वर्गणी मिळाली नाही तरी त्यांना त्याचें वैषम्य वाटत नाही. तशीहि नोंद करतात, किंवा दिवस सुना जाऊं नये म्हणून स्वतःच एकादा रुपया जमेकडे टाकतात. एकाद्या दिवशीं एकाद्या भागांत कांहींच मिळालें नाही, तर वैतागून किंवा निराश होऊन तो भाग ते कायमचा सोडून देत नाहीत, उलट दोनदां तीनदां तेथेंच जाऊन कांहीं ना कांहीं जमा करतील. Knock and it will open (ठोठवा कीं दार उघडेलच) या म्हणीचा प्रत्यय त्यांनीं पुष्कळदां घेतला आहे. स्वतःच्या ५-६ संस्थांशिवाय डेकन एज्युकेशन सोसायटी, भांडारकर इन्स्टिट्यूट, अनाथ विद्यार्थी गृह, सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटी, लॉ कॉलेज, सिंधी लोकांची सेंट मिरा शैक्षणिक संस्था, वगैरे १०-१२ संस्थांच्या कार्याशीं त्यांचे संबंध अत्यंत घनिष्ठ असून त्यांच्या सभासंमेलनांत ते न चुकतां हजर राहातात. अध्यक्षस्थानें - मग हीं शाळा कॉलेजच्या संमेलनसमारंभांचीं असोत, सत्कारसमारंभांचीं असोत, उद्घाटनप्रसंगींचीं असोत, जयंत्यापुण्यतिथींचीं असोत - तीं तें अगत्यानें स्वीकारतात. व्याख्यानें देण्यास त्वांची सदैव तयारी असते. मात्र तीं व्याख्यानें ते त्या काळांत जें कार्य करित असतील त्यासंबंधींचींच असतात. प्रसंग कोणताहि असो, किंवा श्रोते कोणत्याहि स्वरूपाचे असोत. कामानिमित्त परगांवीं जावें लागल्यास तेथें कामापुरतेंच राहतील, एकादाहि दिवस जास्त राहाणार नाहीत. रोजच्या कामांत खळ किंवा खंड बिलकूल पडूं देणार नाहीत.

आपली वर्गणी जमविण्याचे कार्यांत ते सहसा खंड पडूं देत नाहीत. पण कोठें विशेष व्याख्यानाला वगैरे जावयाचें असल्यास त्या दिवशीं मात्र त्याची पूर्व तयारी करण्यासाठीं ते आपलीं ठराविक कार्यांही बाजूला सारतील. प्रा. वा. म. जोशी यांच्या ६१ व्या वाढदिवसानिमित्त भाषण करण्यास वेळ मिळवावा, म्हणून ते मुद्दाम आपला वर्गणी जमविण्याचा कार्यक्रम रद्द करतात. कारण वामनरावांसंबंधींचें भाषण मामुली स्वरूपाचें होतां कामा नये ही खरी इच्छा.

वर्गणीचें काम करतांना कोठें कोठें चहा मिळाला, ज्या घरीं वर्गणीला जावयाचें तेथें पाऊस पडत असल्यामुळें दारापर्यंत आपण अनवाणीच कसें गेलों, घरांत शिरतांना वाहाणा कशा घातल्या व बाहेर पडतांना त्या काढून कागदांत कशा गुंडाळून घेतल्या, हेहि ते निःसंकोचपणें सांगतात. तुटलेल्या वाहणा कन्याशाळेजवळील चांभारापासून दुरुस्त करविल्या व हिंणण्यास केस कापून घेतले, या नोंदीहि ते करायला चुकत नाहीत.

कामामुळें स्नान सकाळीं न करतां संध्याकाळींच कसें केलें, सकाळ-संध्याकाळ काम निघाल्यामुळें भरदुपारीं कसें हिंडून आलों, लग्नामुंजीच्या पानसुपारीला जातांना आपण कोट व फेटा कसा घातला, जेवणाचें निमंत्रण असल्यास वेळांत वेळ काढून आपण अगत्यानें तेथें कसें गेलों, मुख्य पंगतीला अवकाश असल्यानें

आपण अगोदरच जेवून घेऊन कामाला कसे निघालों, इत्यादि उल्लेख ते न चुकतां करतात.

रेवतीकडे जेवायला बिरड्यांचा भात व फणसाची भाजी केली ती आपणांस कशी आवडली, रँगलर परांजपे यांजकडे रात्री मिराशीबुवांचें गाणें होतें त्यामुळें घरीं परत यावयास कसा उशीर झाला, केशवराव साने यांजकडील हिंण-मीठ लावलेलें ताक कसें रुचकर लागलें, अशा प्रकारच्या आवडी-निवडी ते थोडक्यांत सूचित करतात.

त्यांनीं आजपर्यंत हजारों रुपयांच्या देणग्या मिळविल्या. पण दोन देणग्या त्यांच्या विशेष लक्षांत राहिल्या असून ते त्यांचा मुद्दाम उल्लेख करतात. 'सकाळ'चे डॉ. नानासाहेब परुळेकर अण्णांच्या ८५ व्या वाढदिवशी त्यांना घरीं बोलावतात व अण्णा पानसुपारी घेऊन बाहेर पडण्याच्या वेळीं हळूच त्यांच्या हातावर ८५ रुपयांच्या नोटा ठेवतात. परुळेकरांच्या या समयोचिततेचें व गुप्त दानाचें अण्णांना मोठें कौतुक वाटलेलें दिसतें. दुसऱ्याहि एका प्रसंगीं असेंच घडलें. ते अहमदाबादला गेले असतांना त्यांचा मुक्काम श्री. दादासाहेब मावळंकर यांजकडे होता. सार्वजनिक सत्काराचें काम संपल्यानंतर ते जावयास निघाले असतां दादासाहेबांनीं अगोदर बिलकुलच थांग लागूं न देतां शंभरा शंभराच्या दहा नोटा त्यांच्या हातावर ठेवल्या व त्यांना चकित करून सोडलें. या दोन्ही देणग्या इतक्या अनपेक्षित व मनापासूनच्या होत्या कीं त्या स्वीकारतांना अण्णांना अतिशय आनंद होतो. आणि दैनंदिनीमध्ये ते त्यासंबंधीं विशेष उल्लेख करतात.

(२) हिंडणें:— ता. २८-५-४० पासून सकाळच्या कामाच्या नोंदी-बरोबरच संध्याकाळच्या हिंडण्याच्या नोंदीहि सुरू होतात; व त्या शेवटपर्यंत चालतात. अण्णांच्या जीवनांत सकाळच्या रोजच्या ठराविक कामाखालोखाल संध्याकाळच्या व्यायामाच्या हिंडण्यास किती मोठें स्थान आहे, हें यावरून कळून येईल. हिंडण्याच्या या नोंदी अत्यंत तपशीलवार असतात. पुढील नोंद ह्या दृष्टीनें पाहण्यासारखी आहे.

“ ता. १०-५-४२. सकाळीं नारायण पेठ गेटाजवळ काम केलें. वर्गणी रु. ३-१०-० झाली. नंतर घरीं (येरंडवणें कॉलेजच्या आवारांत बांधून दिलेल्या दोन खोल्या) येऊन दिनकरकडे गेलों. भोजनोत्तर येऊन स्नान वगैरे करून विश्रांति घेऊन ऑफिसांत गेलों. नंतर चहासाठीं चार वाजतां दिनकरकडे जाऊन परत येऊन फिरणें. जातांना व येतांना दोन्ही वेळां प्रभातच्या मागच्या चढणीनें मारुतीवरून वेताळाच्या वाटेवरील उंचवट्याच्या पलीकडे अगदीं खालच्या सपाटीवर जाऊन परतलों. डोंगराच्या कडेच्या गाडीवाटेनें प्रभातच्या मागच्या उतरणीवरून घरीं. रात्रीं दिनकरकडे जेवून परत थोरल्या रस्त्यानें आलेल्या गेलेल्या मार्गाचें अण्णा एवढें आवर्जून वर्णन करतात, तें पाहून गंमत वाटते.

चालण्याच्या व्यायामांत अण्णा दिवसाकांठीं ३-४ तास तरी घालवितात. ऊन, पाऊस, वारा, थंडी, चिखल कशाचीहि पर्वा करित नाहीत. संध्याकाळीं कांहीं काम असल्यास उन्हांताहि ते आपलें हिंडणें पदरांत पाडून घेतील. फार मोठा पाऊस पडत असेल किंवा वादेंत चिखल फार झाला असेल तर ते अनवाणी जातील. चालण्याचा वेग घड्याळाकडे दृष्टि ठेवून ठरवतील. इतर कामामुळें वेळ पुरेसा नसेल तर साध्या चालण्याऐवजीं ते धांवत पळत जातील. पाऊस पडत असल्यास ते घरांतल्या घरांत, स्वतःचे खोलींत, उघड्या व्हरांड्यावर किंवा आच्छादित गच्चीवर फेऱ्या घालून रोजचें व्यायामाचें माप भरून काढतील. १८ मिनिटांत ४० फेऱ्या, २२ मिनिटांत ६० फेऱ्या, ८० मिनिटांत १५० फेऱ्या अशा निरनिराळ्या ठिकाणच्या नोंदी ते करतात. वर्षाकाळच्या वादळांतहि ते बेडरपणें बाहेर पडतात. दि. २१-५-४९ ची नोंद पुढीलप्रमाणें आहे :— “ठाकरसी कॉलेजच्या टेकडीच्या टोंकाला जाण्यासाठीं बाहेर पडलों. वारा खूप जोराचा होता. छत्री उघडून धरणें शक्य नव्हतें. तरी ग्लेअर चुकविणें जरूर होतें. कित्येक वेळां दोन्ही हातांनीं छत्री संभाळून घ्यावी लागे. वाऱ्याचा जोर असल्यामुळें शरिराचा तोल सांभाळण्यासाठीं त्याबरोबर झगडावें लागे. जातांना लॉ-कॉलेज रस्ता, नंतर लॉ कॉलेज जिमखान्याच्या बाजूनें डोंगरमाथ्यावरील पाऊलवाटेनें थेट ठाकरसी टेकडीचें टोंक, येतांना तीच वाट, शेवटीं प्रभात रोड, व कालवा. वेळ १ तास २० मिनिटें. २०-२५ मिनिटें तरी भयंकर वाऱ्यामुळें अधिक लागलों.” सरळ कितपत चालवतें, उंच चढवतें कीं नाही, याची चांचणी ते अधूनमधून घेतात. वय ९० च्या वर गेलें असतांहि ते थोड्याशा ईर्षनें पर्वतीच्या सर्व पायऱ्या चढून जातात. कालव्याच्या अरुंद वाटेनें व ओढ्यावरील पुलाच्या अवघ्या एक-दीड फुटी भिंतीवरून मुद्दाम जाऊन पाहतात. पण पाय लटपटूं लागल्याचाहि प्रांजळ उल्लेख करतात. व्यायामाचें चालणें बाराहि महिनें अखंड चालू असतें. बारा वर्षांच्या काळांत आजारीपणाचे पायीं एकूण ५-६ महिनेच काय ते खाडे झाले आहेत. आणि ज्या दिवशीं खाडा होतो तो दिवस तसाच सोडून न देतां ते त्याचा मुद्दाम उल्लेख करतात. अडीच-तीन महिन्यांचा लघ्वीचा विकार, तीन चार दिवस साधा ताप, एक दिवस पोट दुखणें व एक दिवस पाय दुखणें एवढ्याच खाड्यांचा उल्लेख त्यांनीं केला आहे. मुंबई, बनारस, वाई, सातारा, कोल्हापूर, इस्लामपूर, सोलापूर, विजापूर, वगैरे ठिकाणीं ते कारणघरत्वे गेले आहेत. पण आषण आपलें मुख्य काम बुडवीत आहों, अशी रुखरुख लागूनच कीं काय, ते गेलेल्या ठिकाणीं एकादा दिवसहि जास्त राहात नाहीत. व प्रवासांतील दगदग, जागरण वगैरे सारख्या सबबीवर आपल्या नित्य कर्मांत खळ पडूं देत नाहीत.

(३) बनारसचा समारंभ :—अण्णा आगगाडीचा सर्व प्रवास तिसऱ्या

वर्गानें करतात. बनारस युनिव्हर्सिटीची डॉक्टरेट पदवी घेण्याकरितां ते पुण्याहून बनारसला गेले. त्या प्रवासांत मात्र त्यांनीं थोडीशी चैन केली व श्रीमंती दाखविली! कारण तिसऱ्या वर्गानें जाणारांची इतकी भयंकर गर्दी होती कीं, इंटरनें जाण्याशिवाय गत्यंतरच नव्हतें.

प्रवासांतली वर्णन अण्णा मोठ्या साक्षेपानें करतात. डब्यांत शिरकाव कसा करून घेतला. मोठ्या मिनतवारीनें गर्दीत जागा कशी मिळवली, मिळालेल्या जागेंतहि आधीच काटकुळें असलेलें शरीर आणखी आंखडून व आकसून घेऊन बाजूच्या प्रवाशांस ऐसपैस बसण्यास वाव कसा दिला, डब्यांतल्या डब्यांतच चहा व जेवणाची थाळी कशी मागवली, रात्रीं झोप कितपत लागली; वगैरेंचें वर्णन अण्णा तपशीलवार करतात. पण जें व्याख्यान होण्यासाठीं आपण गेलों, त्यांत कोणता विषय मांडला अथवा मालवीय, नेहरू, राजेन्द्रबाबू, बाबू भगवानदास, शिवप्रसाद गुप्ता, वगैरेंसारख्या ज्या थोर थोर व्यक्तींचीं भाषणें आपण तेथें ऐकलीं त्यांत त्यांनीं कोणती कल्पना मांडली, त्यांच्याशीं झालेल्या संभाषणांत कोणती उद्बोधक चर्चा झाली किंवा कोणते नवीन प्रश्न पुढें आले, वगैरेंसारख्या जास्त महत्त्वाच्या गोष्टींची थोडीशीहि नोंद ते करित नाहींत.

“ता. २०-१-४२. (बनारसचे डॉ. जोशी यांचेकडे) भोजन झाल्यावर थोडें हिशेबाचें व लिहिण्याचें काम केलें. व न निजतां ३ वाजतां फिरावयास निघालों. थंडीचे दिवस असल्यामुळें फिरणें त्रासदायक झालें नाहीं. दीड तास फिरून परतल्यावर चहा घेऊन नंतर ६॥ वाजतां सर चंद्रशेखर रामचच्या लेक्चरला गेलों. रात्रीं भोजनोत्तर झोर्पी गेलों. रात्रीं थंडी बरीच पडली होती.”

“२१-१-४२. सकाळीं चहा घेऊन दीड तास फिरून आलों. नंतर अकरा वाजतां मालवीयजींना भेटण्यास मी व कावेरी गेलों. ते ओळखूं शकले नाहींत इतका त्यांच्यांत फरक झाला आहे. ते बरेच वांकले आहेत व हात कापतात. दोन मिनिटांनीं च मीच त्यांना अधिक त्रास न व्हावा म्हणून ‘जातो’ असें सांगून निघालों.”

“भोजनोत्तर रौप्यमहोत्सवाचा मुख्य समारंभ दोन वाजतां सुरू व्हावयाचा होता. तेथें पाषण्दोन वाजतां गेलों. विलक्षण गर्दी झाली होती. मनुष्यांचा समुद्रच चहूंकडे पसरला होता, असें म्हटलें तरी चालेल. म. गांधी, पंडित मोतीलाल नेहरू, राजेंद्रप्रसाद, अण्णे, वगैरे थोर थोर मंडळी जमली होती. पहिला अर्धातास सर्वत्र गोंगाट चालला होता. महात्माजींच्या व मालवीयजींच्या दर्शनासाठीं केवढी उत्सुकता ती! म्हणून ते दोघेहि आपली जागा सोडून लोकांच्या पुढें येऊन बसले. तरी गलबला बंद होईना. महात्माजींनीं व मालवीयजींनीं मायक्रोफोनपुढून भाषण करून लोकांना शांत होण्यासाठीं विनविलें. थोडा गोंगाट चालू असतांनाच प्रो-चान्सलरच्या भाषणाला सुरुवात झाली. हळूहळू शांतता प्रस्थापित होऊन कार्यक्रम

चांगल्या रीतिनें पार पडला. नंतर लायब्रीमध्ये चहायार्दी होती, तेथें गेलों. तेथून साडेसहा वाजतां रामन्च्या व्याख्यानाला पॅडॉलमध्ये गेलों. परत येतांना मी चालत आलों. ”

(४) बदलापूरचें संमेलन :— “ ता. १३-११-४३. सकाळीं सर्व्हट्स् ऑफ इंडियामध्ये राघवेंद्र शर्मा यांना सेंड ऑफ देण्यांत आला. त्यावेळीं तेथें जाऊन आलों. तिसरे प्रहरीं फलटणकरांचे भुनेचे मोटारीतून डेकन जिमखाना पोस्टाशीं गेलों व बसमधून पुणें स्टेशनावर जाऊन ५॥ चे गाडीनें बऱ्याच मंडळींबरोबर बदलापूर येथें ना. गो. चापेकर यांच्या येथें दुसऱ्या दिवशीं होणाऱ्या मातृदिनोत्सवासाठीं गेलों. नऊ वाजतां घरीं पोचलों. भोजनोत्तर बाळासाहेब पंतप्रतिनिधींच्या कन्येचें कीर्तन झालें. दुसरे दिवशीं सकाळीं न्यायमूर्ति लोकूर यांच्या अध्यक्षतेखालीं सभा होऊन चापेकर यांच्या आत्मचरित्र ग्रंथाचें प्रकाशन अध्यक्षीय हस्तें झालें. अनेकांचीं भाषणें झालीं. मीहि चार शब्द बोललों. मंडळी सुमारे बाहेरून आलेले विद्वान् ४० असून इतर मंडळीहि होती. दुपारीं भोजनोत्तर मी पाऊणतासपर्यंत माझ्या मानवी समानतेच्या कल्पनेबद्दल मंडळी बसली होती तेथेंच अनौपचारिक विवेचन केलें. नंतर हिमालयावरील मुक्तिनाथस्थानाच्या यात्रेबद्दल चापेकर यांच्या भावजयानें लिहिलेल्या ५०० अंभांच्या पुस्तकाचें प्रकाशन यात्रेबरोबरच गेलेल्या शंकरराव दाते यांच्या हस्तें झालें. रात्रीं सिद्धेश्वरशास्त्री याचें प्रवचन होऊन गायन झालें आणि कार्यक्रम संपला. संध्याकाळीं दीड मैल हिंडलों. ”

(५) लोकसंग्रह :— अण्णांच्या जीवनाच्या पूर्वार्धांत त्यांना थोडेतरी विरोधक होते. पण उत्तरार्धांत त्यांचीं मते सर्व लोकांना पटत चालल्यामुळे किंवा त्यांचें व्यक्तिमत्व बाढल्यामुळे ते खरोखरच अजातशत्रु बनले. समाजांतील निरनिराळे पंथ, वर्ग, वर्ण, ह्यांतील लोकांशीं त्यांचा पूर्ण परिचय झालेला दिसतो. वि. रा. शिंदे, विनायकराव सावरकर, नारायणशास्त्री मराठे, रघुनाथशास्त्री कोकजे, गोळवलकर गुरुजी, एस्. आर. भागवत, बाळकाका कानिटकर, नानासाहेब परुळेकर, अ. ह. मद्रे, न. चिं. केळकर, काकासाहेब कालेलकर, साधू वासवानी, वाबूराव जगताप, भाऊराव पाटील, राजा महेंद्रप्रताप वगैरे विविध व्यक्तींकडून अण्णांना सारखाच मान मिळत आलेला आहे. आ सर्वांच्या मांठीभेटीचा उल्लेख त्यांच्या दैनंदिनींत केलेला सांपडतो.

सर्वसंग्राहक वृत्तीमुळे ते कोणाकडूनहि व कोणत्याहि ग्रसंगाचें निमंत्रण आल्यास तेथें आवर्जून जातात. लग्नामुंजीची पानसुपारी, सत्यनारायणाचा प्रसाद, कीर्तनाची खिरापत, इत्यादींचीं बोलावणीं ते आवंदानें स्वीकारतात व तीं निष्ठेनें पाळतात. लग्नकार्यांतील जेवणाचा प्रसंग ते सहसा टाळीत नाहींत. थंकीप्रभृत थांबा-

वयाची सबड नसल्यास अगोदरच फराळाचा किंवा भोजनाचा स्वीकार करून ते निघून जातील. असल्या गोष्टींचा ते कधी कंटाळा करीत नाहीत.

(६) फुटकळ नोंदीं:—(अ) अण्णा कौटुंबिक नातीं अत्यंत आस्थेवाईक-पणें पाळतात. लहान मुलांशीं खेळतांसवरतांना ते मुलांइतकीच रसिकता, उत्सुकता व खेळकर वृत्ति दाखवितात. कर्बे कुटुंबांतल सर्व मुलें दिवाळीच्या निमित्तानें 'नीलकमल' या नांवाच्या लक्ष्मरी गाडींतून महाबळेश्वरीं जातात, तेव्हां अण्णाहि त्यांच्याबरोबर जातात आणि तेथें घडलेल्या गोष्टी लहान मुलांच्याच आनंदानें वर्णन करतात.

(आ) स्वतःच्या लग्नाचे सुवर्ण महोत्सव, होरक महोत्सव वगैरे प्रसंग ते मोठ्या हुरुपानें साजरे करतात; व असल्या गोष्टींबद्दल अनास्था दाखविण्याचा दांभिकपणा कधी करीत नाहीत. मुलांचे वाढदिवस, त्यांच्या लग्नांचे वाढदिवस, अशा प्रसंगांच्या बाबतींत त्यांच्या मनावर पाश्चात्य चालीरीतींचा पगडा पडलेला दिसतो.

(इ) मालवण येथें जाण्याकरितां बोटींतून प्रवास करीत असतांना बोटीच्या कप्तानानें त्यांची सर्व व्यवस्था केबिनमध्ये केली. यांत विशेष नाही; पण बोट अपरात्री बंदरांत जाऊन आपल्या सन्मान्य प्रवाशाला उतरतांना त्रास होऊं नये म्हणून कप्तानानें स्वतःच्या अधिकारांत बोट रेंगाळत चालविली आणि दोन तास उशीर करून उजाडल्यावर पोचविली. आपला वैयक्तिक आदरभाव या साध्या गोष्टींनें त्यानें व्यक्त केला ! कप्तान अर्थातच मुसलमान होता.

(ई) सांगलीच्या श्री. गजानन मिलचे मालक धनी श्री. दादासाहेब वेलणकर यांच्या एकसष्टीच्या सुवर्णतुलेच्या प्रसंगीं अण्णा सांगलीस गेले होते. त्यावेळीं दादासाहेबांनीं आपल्या गिरणीत होणाऱ्या सर्व प्रकारच्या कापडांचा अहेर करून एका वैशिष्ट्यपूर्ण पद्धतीनें त्यांचा सत्कार केला.

(उ) फलटणच्या राणीसाहेब बायाकडे जेवावयास येतात. पण 'जेवावयास गोंड कांहीं केलेलें नव्हतें.' ही पुस्ती जोडलेली पाहून कोणाला राणीसाहेबांचा साधेपणा तर कोणाला अण्णा-बायांचा मोकळेपणा दिसेल.

(ऊ) प्रो. वै. का. राजवाडे यांना दिसेनासें झालें. व रोजचा वाचून दाखविणारा मनुष्यहि कांहीं कारणांनीं येईनासा झाला. राजवाड्यांची ही अडचण ओळखून अण्णा त्यांच्यावरील लोभानें रोज नियमानें त्यांचे घरीं जाऊन त्यांना वाचून दाखवीत व नंतर इतर कामांना लागत. हा क्रम राजवाडे यांच्या निधनापर्यंत चालू होता. श्री. पार्वतीबाई आठवले व भाची श्री. कृष्णाबाई दावके ह्यांचें इंग्रजीचें ज्ञान वाढविण्यासाठीं त्यांजकडून वाचवून घेण्याकरितांहि ते असेच दररोज कित्येक दिवस जात असत. जणूं कांहीं हातीं घेतलेलीं पहिलीं कामें पुरेशीं नव्हतीं !

(ए) अलीबागच्या मुकामांत एके दिवशीं दुपारच्या मुख्य जेवणांशिवाय ४-५ वेळां चहा व अल्पोपहार केल्याचा उल्लेख आहे. अण्णांना असले खार्णेपिणें आवडतें हें तर खरेंच, पण कोणीं आग्रह केल्यास त्याचें मन त्यांना मोडवत नाहीं हें जास्त खरें. शिवाय इतक्या वृद्धपर्णीहि असलें जादा खार्णेपिणें तें पचवूं शकतात. व त्याचा आपल्या नित्यकर्तव्यावर यत्किंचितहि परिणाम होऊं देत नाहींत हें विशेष. दुपारच्या जास्त जेवणामुळें रात्रीं नुसतें ताकच पिऊन निजल्याचा एकदांच उल्लेख आहे.

(ऐ) अण्णा सहसा सिनेमा पाहत नाहींत. मुंबईस रघुनाथाकडे असतांना त्यांचेकरतां मुद्दाम चार पास आले, तेव्हां चालकांचें मन मोडूं नये म्हणून ते, रघुनाथराव, इरावतीबाई व भास्करराव असे चौघे सिनेमाला गेल्याचा उल्लेख आहे.

बरेकरांच्या सिनेमाला, मिराशीबुवा, मास्टर कृष्णराव व इंगळेबुवा यांच्या खाजगी गाण्याच्या बैठकींना व अहमदाबादेस रामनवमीच्या व मुरुडास देवीच्या कीर्तनाला ते आजडीनें जातात; येवढेंच नव्हे, तर मुंबईस चिकित्सक समूहानें चालविलेल्या शाळेच्या प्रशस्त दिवाणखान्यांत गोदूबाई व भामाबाई यांच्या लावण्यांच्या कार्यक्रमालाहि ते रात्रीं उशिरापर्यंत हजर राहतात. या गोष्टी अण्णा आडपडदा न ठेवतां राजरोसपणें करतात. येवढेंच नव्हे तर त्यांची नोंद डायरींत करून ठेवतात, हें विशेष.

(ओ) अण्णांचे सर्व प्रवास व दौरे अंगीकृत कार्याला मदत मिळविण्यासाठीं असले, तरी एकाद्या ठिकाणीं एकादी व्यक्ति गाजाबाजा न करितां एकादें सत्कृत्य (विशेषतः रंजल्या गांजल्यांकरितां) करित असलेली त्यांना आढळली, तर त्यांचें अंतःकरण हेलावतें व ते स्वतः मदत करतात. अहमदाबादेस असतांना पुष्पाबेन यांचें विकासगृह पाहून विकट परिस्थितीशीं झुंजत काम करणाऱ्या त्या बाईंना ते एकदम ५० रुपये देतात. अ. ह. गद्रे यांनीं चालविलेल्या 'शुणका भाकर' सत्यनारायणाच्या एका प्रसंगीं ते १११ रु. देतात. मुरुडच्या गांवकऱ्यांनीं केलेल्या सत्काराचे वेळीं त्यांनीं दिलेल्या ११० रुपयांत स्वतःचे २५ रु. घालून ते १२६ रु. देतात. पेशा याचकाचा असला तरी मन दातृत्वाला पारखें झालेले नाहीं.

(औ) अनवधानानें घडलेली एकादी गोष्ट स्वतःची कितीहि फजीती करणारी असो, अण्णा खेळकर वृत्तीनें तिचा उल्लेख करतात. मोठेपणाच्या खोटेचा कल्पनेनें ती छापवून ठेवीत नाहींत. रात्रीं निजतांना घातलेला पट्ट्यापट्ट्यांचा पायजमा न बदलतांच ते दुसरे दिवशीं सकाळीं कामाला जातात. अर्ध्या वाटेंत हें लक्षांत येऊन ते घरीं परत फिरतात व धोतर नेसून पुन्हां कामाला जातात. अण्णांची ही अभिजात विनोदवृत्ति व बालसुलभ खेळकरपणा पाहणाराला कितीतरी वाचतीत दिसून येईल.

वरून कठीण, रुक्ष व रसरखीत दिसणाऱ्या पर्वतावर मधून मधून पाझरणारे झरे व त्यांचे आसपास पसरलेले सुंदर हिरवळीचे लहान लहान प्रदेश पाहून

पाहणाराला प्रसन्नता वाटते. त्याप्रमाणें मोठ्या व्यक्तींतील कर्तव्यनिष्ठता, अविश्वांत श्रम, दुर्दम्य आशावाद, निरासक्त स्थितप्रज्ञता वगैरे अतिमानुष गुण व त्या गुणांबरोबर त्यांचे ठिकाणचे हास्ययुक्त खेळकरपणा, निष्पाप विनोदीवृत्ति, निरागस निरहंकारिता इत्यादि बालमुलभ गुण पाहून मन प्रसन्न होतें. “बार्धक्यां निज शैशवांस जपणें वाणा कवीचा असे.” या उक्तीप्रमाणें अशा थोर माणसेंहि एकप्रकारें खरेखुरे कवीच होत.

या सर्व नोंदी पाहिल्या म्हणजे वाचणारा स्तिमित होतो.

१९. अलीकडचा काल

१८ एप्रिल १९५८ चा दिवस जसजसा जवळ येत चालला आहे तसतसा अण्णांच्या चाहत्यांच्या उत्साहाला भर येत आहे व त्यांचा गौरव कसा व किती करूं, असें प्रत्येकाला वाटत आहे. त्यांचें जन्मस्थान जें मुरुड तेथें त्यांचा पुतळा बसवून कायमचें स्मारक करण्याचें ठरलें आहे. १८ एप्रिल रोजी शताब्दीनिमित्त त्यांच्या प्रतिमेची पोस्टाची तिफिटें निघावयाची असून, त्यांच्या जीवनावर बोलपटहि दाखविला जाणार आहे. त्यांच्या आजपर्यंतच्या कीर्तीवर कळस चढविण्याकरितां २६ जानेवारीला त्यांना ‘भारतरत्न’ ही सर्वोच्च पदवी देऊन भारत सरकारनें आपली गुणग्राहकता व समयज्ञता चांगलीच व्यक्त केली. संबंध भारतांत ही पदवी मिळालेल्या फक्त सात इतर व्यक्ति आहेत. गेल्या नोव्हेंबरमध्ये मुंबई विद्यापीठानें त्यांना ‘डॉक्टर ऑफ लॉज’ (एल्.एल्. डी) ही पदवी देऊन भूषविलें.* तसेंच ते मुंबईत ज्या संस्थांमध्ये शिकले त्या रॉबर्ट मनी स्कूल, विन्सन कॉलेज व एल्फिन्स्टन कॉलेज या तिन्ही संस्थांनी आपल्या अलौकिक विद्यार्थ्यांचा सत्कार केला. नुकतेंच मुंबई कॉर्पोरेशननेंही त्यांना मानपत्र अर्पण केलें. अशा रीतीनें संबंध देश अण्णांवद्दलचा आपला आदर विविध प्रकारें व्यक्त करित आहे.

प्राथमिक शिक्षणाचें कार्य हातीं घेतल्यानंतर सुमारे दोन महिन्यांनी गतायुष्याचा चित्रपट दृष्टीपुढें आणतांना अण्णांना त्यांत एक दशवार्षिक कालचक्र आढळून आलें. दर दहा वर्षांनी एखादें नवीन कार्य त्यांच्यापुढें येऊन जणूं काहीं त्यांचें मन वेधून घेत गेलें आहे. अठराव्या वर्षी इंग्रजी मूळाक्षरें शिकण्यास सुरुवात होऊन त्यांच्या जीवनांत नवीनच सृष्टि उभी राहिली. अठ्ठाविसाव्या वर्षी मुरुडफंडाचें कार्य सुरू करून पुढील दहा वर्षांत त्याच्या प्रगतीकरितां त्यांनी खटपट केली.† वयाच्या

* १९४२ सालीं प्रथम बनारसची ‘डॉक्टरेट’ मिळाल्यानंतर अलाहाबाद, श्री. ना. दा. ठाकरसी व पुणें या विद्यापीठांनी त्यांचा सन्मान पूर्वीच केला होता.

† मुरुडफंडाच्या सुवर्णमहोत्सवाकरितां अण्णा १९३६ सालीं मुरुडाला गेले होते.

अडतिसाव्या वर्षी अण्णांनी अनाथनालिकाश्रम स्थापन केला. अठ्ठेचाळिसाव्या वर्षी अण्णांच्या मनांत महिलाविद्यालय व निष्काम-कर्म-मठ यांची कल्पना आली. वयाच्या अठ्ठावन्नाव्या वर्षी महिलाविद्यापीठाची स्थापना अण्णांनी केली. त्याच्या विस्ताराकरिता त्यांच्या कटूत्वाची अत्यंत जरूरी असल्यामुळे पुढील वीस वर्षे नवीन कार्य त्यांना हाती घेतां आलें नाहीं. परंतु १९३६ साली विद्यापीठाच्या जबाबदारीतून मोकळे झाल्याबरोबर महाराष्ट्र ग्राम-प्राथमिक-शिक्षणाच्या कल्पनेनें त्यांच्या मनाचा कवजा घेतला. त्यानंतर मात्र आठ वर्षांनीच शहायशी वर्षांच्या वयांत त्यांनी समता-संघ स्थापन केला. प्रत्येक कालखंडांत त्या त्या वेळच्या कार्याशीं अगदीं समरस होऊन त्यांत ते पूर्ण गढून गेलेले दिसतात.

समतासंघाचें कार्य ५-६ वर्षे केल्यानंतर अलीकडील काळांत अण्णांच्या हातून नवीन उपक्रम, नवीन घटना, असें फारसें कांहीं घडलेलें नाहीं, हें स्वाभाविकच होतें. तरी देखील अण्णांच्या जन्मदिवशीं १८ एप्रिल १९५३ रोजी, महाराष्ट्र सामाजिक परिषदेचें उद्घाटन त्यांनीं केलें. त्या प्रसंगीं झालेलें अण्णांचें भाषण ध्यानांत ठसण्यासारखें आहे. न्यायमूर्ति रानड्यांनीं सुरू केलेल्या या परिषदेचीं अधिवेशनें १९२८ नंतर भरलेलीं नव्हतीं. जातिनिर्मूलन संस्थेच्या पुढाकारानें परिषद पुन्हां भरविण्याचें ठरलें तेव्हां तिच्या उद्घाटनाकरितां अण्णांइतकी दुसरी कोणती योग्य व्यक्ति सांपडणार? यावेळीं केलेल्या अत्यंत स्फूर्तिदायक भाषणांत अण्णांनीं आपली तळमळ व जातिनिर्मूलनासंबंधींची कळकळ पुढील शब्दांत व्यक्त केली आहे :—

“ या परिषदेच्या जाहीर विनंतिपत्रकांत ज्या दिवंगत महात्मांचीं व महा-भागांचीं नांवे दिलीं आहेत ते सर्व मीं पाहिले आहेत. त्यांच्यापैकीं बहुतेकांची कामगिरीहि मीं पाहिलेली आहे. त्यांतील कांहीं तर माझे समकालीन होते म्हटलें तरी चालेल. त्यांच्या वेळचेच सर्व प्रश्न जरी आज राहिले नसले तरी आज अनेक नवे प्रश्न उद्भवले आहेत. ... त्या वेळचे प्रश्न ज्यांनीं धसाला लावले ते सर्व बुद्धीवानें दिवंगत झाले आहेत. परंतु त्यांनीं पेटविलेली समाजसुधारणेची चुडी मला संपण्याजोगी नाहीं म्हणून ती आपल्या हातीं देण्याचें केवळ काम — त्यांचा आज ह्यात असलेला प्रनिनिधि म्हणून — मी करित आहे. या परिषदेचें उद्घाटन याचा अर्थ मी हाच समजतां.

“ ... देश पारतंत्र्यांतून स्वातंत्र्यांत आलेला मला पहावयास मिळाला. आपणांलाहि मिळाला. परंतु एक गोष्ट मात्र बुद्धीवानें आपल्याला प्राप्त झाली नाहीं. ती म्हणजे सामाजिक समता ही होय. ती सर्वांना लाभल्याखेरीज स्वातंत्र्याची खरी गोडी आम्हांला चाखतां येणार नाहीं. ही जाणीव स्वातंत्र्यपूर्वकालींहि आम्हांला नव्हती.

उलट सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याची तयारी जे करित होते त्यांना आम्ही हंसत होतो; त्यांचा उपहास करित होतो. स्वातंत्र्य हे जागतिक परिस्थितीने व महात्मा गांधीसारख्या पुढाऱ्याच्या नेतृत्वाने आम्हांला आमची तपश्चर्या पूर्ण होण्याच्या आधीच लाभले असे म्हणण्याचे धाडस मी करतो. 'उजाडले पण सूर्य कोठे आहे?' असे विचारण्याचा प्रसंग आज त्यामुळेच आला आहे.

“आम्हांला जर आतां स्वराज्याचे सुराज्य बनवावयाचे असेल तर सामाजिक समता अगोदर प्रस्थापित करून घेतली पाहिजे. तिच्याशिवाय आर्थिक समता व राजकीय सत्ता उपभोगण्यास मिळणे शक्य नाही.

“मी जातिनिर्मूलन हे सामाजिक परिषदेचे महत्त्वाचे अंग समजतो. गेली चार वर्षे मी त्या एकाच कार्याचा प्रचार करित असतो व या परिषदेची जबाबदारी अंगावर घेण्यास जातिनिर्मूलन संस्थेस मीच प्रवृत्त केले. आमच्या पूर्वकालीन तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथांत सांगितलेला 'सर्वभूतहितवाद' हेच आमचे आजचे हि ध्येय असले पाहिजे. 'सर्वोदय' हे त्याचेच आधुनिक नांव असे मी समजतो.”

अशा रीतीने अण्णांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभावीपणा अव्यापिहि कायम होता. तथापि नाही म्हटले तरी आतां शरीर हळूहळू क्षीण होत चालले होते. दुसऱ्याच्या मदतीशिवाय प्रवास होईनासा झाला. अण्णा महिलाविद्यापीठाच्या सिंडिकेटचे कायमचे सभासद आहेत. त्यामुळे रघुनाथराव होते तोपर्यंत मुंबईस राहण्याची सोय असल्यामुळे व भास्कररावांना सिंडिकेटच्या सभांना जावयाचे असे, म्हणून त्यांच्याबरोबर अण्णा सर्व सभांना सहज नियमितपणे जाऊ शकले. असल्या प्रवासांमुळे थोरपालट होऊन जीवनांत ताजेपणा उत्पन्न होई. अर्थातच सभेला त्यांची उपस्थिति नांवापुरतीच असे. तिच्या कार्यांत अगर विचारविनिमयांत ते कांहीं भाग घेत नसत. तथापि त्यांच्या केवळ उपस्थितीमुळेच सर्वांना आनंद व उत्साह मिळे हा फायदा थोडा नव्हता. असा प्रकार १९५४ पर्यंत चालू होता. नंतर मात्र अण्णांनी या सभांना जाण्याचेहि बंद केले.

अण्णांच्या प्रकृतीला प्रवास मानवतोसे दिसते. त्यांना तो आवडतो; म्हणूनच सभा, संमेलने, समारंभ, यांकरितां करावयाचे प्रवास ते आनंदाने करतात. त्यांत कामाचे अगत्यहि असते. अलीकडे बरोबर कोणीतरी घरचे माणूस मात्र लागते. कांहीं वर्षांपूर्वी वनस्थलीच्या समारंभाकरितां उदेपूरचा प्रवास त्यांनी विमानाने केला. त्याचे मोठे सुंदर वर्णन त्यांनी दैनंदिनीत केले आहे. लखीसराईच्या समारंभाकरितां पाटण्याला विमानाने जाण्यासाठी ते मुंबईपर्यंत गेले, परंतु एकदम पोट विघडल्यामुळे तसेच परत आले. अजूनहि त्यांना कोणी थडेने अमेरिकेला घेतां कां म्हणून विचारले तर ते हो म्हणतील !

अजूनहि अण्णांचा जीवनक्रम थोडाफार पूर्वीसारखाच आहे. खाणें-पिणें, हिंडणें-फिरणें, बोलणें-बसणें, ऐकणें-पाहणें वगैरे सर्व व्यापार-व्यवहार पूर्वाप्रमाणेंच चालू आहेत. कोणताच पूर्णपणें स्थगित झाला आहे, असें नाही. त्याचें प्रमाण मात्र कमी कमी होत चाललें आहे. वयाच्या ८०-८५ वर्षांपर्यंत 'शाबूत' असलेलीं इंद्रियें आतां थोडीफार मंद व शिथिल होऊं लागलीं आहेत. एकंदर शरिराची ताकदही बरीच मंदावली आहे. उदाहरणार्थ, फिरणें हा जो त्यांचा जीवनातील अत्यंत आवडता व महत्त्वाचा व्यापार तो वेऊं. वयाच्या सत्तरीपर्यंत अण्णा रोज सकाळ-संध्याकाळ सात-आठ मैलांची तरी चाल करित. मध्यंतरी ती तीनचार मैलांवर आली. अलीकडे ते घरांतल्या घरांत गच्चीवर किंवा बागेंत फेऱ्या मारीत असत, आणि अगदी अलीकडे तर ते खालच्या मजल्यावरील खोलीतल्या खोलीतच नुसत्या शतपावलीवर भागवतात. पण मजा अशी की, आपली फिरण्याची पूर्वीची ताकद कमी कमी होत चालली आहे, असें ते मनाला वाटूं देत नाहीत किंवा दुसऱ्याला भासूं देत नाहीत. गेल्या वर्षी "अण्णा, जिना चढवत नाहीं डाटतें ? पूर्वीप्रमाणें गच्चीवर नाहीं फेऱ्या घालीत ?" असें सहज विचारलें असतां, अण्णा एकदम म्हणाले, "तसें नाहीं; जिना चढवेल तर काय झाले ! पण आपला खालीच फिरतो, झालं." आणि वेळ आली तर ते एकदोन जिने चढूं शकतातहि. पण हा अभिमान अथवा पीळ एकाद्या बेळी व एकाद्या बाबतीपुरताच दिसतो. एरवी, आपल्या शक्ति आतां कमी होत चालल्या आहेत, याची जाणीव मात्र त्यांना होत चालली आहे. पण ती जाणीव झाली असूनहि ते पूर्वीइतकेच आनंदी व समाधानी आहेत, हें विशेष होय. माणसाला म्हातारपण सामान्यतः अत्यंत दुःखाचें होंतें, पण अण्णा मात्र या वयांतहि अत्यंत सुखी व समाधानी आहेत. दुःखाचें मुख्य मूळ जी जीभ तिच्यावर त्यांनीं पूर्णपणें ताबा ठेवला आहे. त्यांनीं तिला कसलीहि खोड लागूं दिली नाही. मध्यंतरी कांहीं काळ ते कच्च्या आहारावरच राहिले होते, असें ऐकतां. एका तुपा-शिवाय कसलेंहि अन्न चालत असल्यामुळें त्यांना प्रवासांत कधींहि, कोठेंहि कसलीहि अडचण पडली नाही. ते कोठेंहि राहिले तरी कोणालाहि त्यांचें ओझे वाटत नाही, तें विशेषतः याच गुणामुळें. यासंबंधीं बाया आपल्या 'पुराणांत' म्हणतात, "बाकी कर्वे हे स्वाण्यापिण्याच्या बाबतींत इतके साधे होते म्हणूनच माझे दिवस निभले. मी जें खायला घालीं तें ते खात असत. कधीं कुठल्याच गोष्टीला त्यांनीं नांवें ठेवलीं नाहीत किंवा अमुक पदार्थ आज कां झाला नाही म्हणून डोक्यांत राख घातली नाही. गार असो, गरम असो, खारट असो, तुरट असो, प्रत्येक गोष्ट त्यांनीं गोड करून घेतली व अजूनहि घेतात."

याचें एक कारण म्हणजे अण्णांनीं सत्याहत्तराव्या वर्षीं आपले दांत काढून घेऊन कृत्रिम बसवून घेतले, हें असूं शकेल. त्यामुळें त्यांना अन्न चांगलें चावून खातां येऊं लागलें व पचनाची अडचण उरली नाही. बसवलेल्या दातांची गंमत अशी की,

वरच्या कवळींतला पुढचा एक दांत तुटून पडला. अण्णांनी तो एक दोनदां बसवून घेतला, पण तो राहीना. चावण्याच्या बाबतींत त्याचा कांहींच उपयोग नसल्याने पुन्हां दांत बसविण्याच्या भरिस ते पडले नाहीत. तो एकच दांत पडलेला पाहून पुष्कळांना अण्णांचे दांत मूळचेच आहेत असे वाटते. तेव्हां कधी कधी “हे तुमचे मूळचेच दांत अजून इतके चांगले आहेत ?” असे लोक आश्चर्याने विचारतात.

अण्णा अजूनहि दिवसाकाठी तीन चार तास वाचनांत घालवितात, याचा पुष्कळांना विस्मय वाटतो. त्यांच्या डाव्या डोळ्याचे मोतीबिंदूचे ऑपरेशन १९४४ मध्ये झाले. घण ते अयशस्वी झाल्याने तो डोळा बराचसा निरुपयोगी झाला. पुढे उजव्याहि डोळ्यांत मोतीबिंदु वाढू लागला. त्यावेळी त्यांना वाचण्यास दिसेनासे झाले व फार कुचंबणा होऊ लागली. नेहमी वाचून दाखवणारे कोण मिळणार ? ऑपरेशन करावे तर पहिल्या डोळ्याप्रमाणेच दुसऱ्याचेहि होण्याची भीति. पण शेवटी नाइलाजच झाल्याने ऑपरेशनला ते तयार झाले. सुदैवाने हे ऑपरेशन चांगले यशस्वी झाले, त्यामुळे आतां चांगले वाचतां येते. पूर्वी कधीहि वाचले नव्हते इतके वाचन आतां होते. वेळ जाण्याचे ते एक उत्तम साधन झाले आहे. दुसरा उद्योग म्हणजे रेडिओ ऐकण्याचा.

अण्णांना कसलीच संवय नाही यासंबंधी बाया म्हणतात, “त्यांना संवय अशी कोणतीच नाही. नाही म्हणावयास फिरण्याची आहे. पण ते सुद्धां दिवसाच्या कोणत्याहि प्रहरांत फिरलेले चालते. फिरावयास डोंगरच किंवा रस्ताच हवा असे नाही. बोटीत सुद्धां फिरतात किंवा लहानसा व्हरांडाहि चालतो. लोकांना उशीर होत असेल तर आंघोळ जेवणाच्या मागून करायला तयार ! कोणी म्हटले ‘हा मासा चांगला आहे, वास येत नाही, खाऊन तर पहा’ की खाऊन पाहतील. कोणी विचारले ‘दारूची चव पाहतां का ?’ तर पितील थोडी. कसलाच आग्रह नाही.”

जिभेचे दुसरे कार्य बोलणे. तेहि अण्णांचे अत्यंत मोजके व कामापुरते असते. बोलणे—गप्पा मारणे हे त्यांना जन्मांत कधी ठाऊकच नाही. ‘बोल ग वाचे, तुझे काय वेचे?’ अशी फूस त्यांनी वाचेली कधीच दिली नाही. ते समाजांत भाषणे करीत—एकादेवेळी अजूनहि करतात. पण त्या वेळी ते जे काय कार्य करीत असतील त्यासंबंधीच ते बोलत असल्याने त्यांना भाषा फुगवून व फुलवून सांगावे लागत नाही. अण्णांना वेळ घालविण्यासाठी म्हणून दुसऱ्या माणसाची कधी जरूरी वाटली नाही. त्यांना काम करवत असे, तेव्हां वेळच पुरत नसे. आतां काम नाही म्हणून जरा पंचाइत पडायची. यण त्यांनी स्वतःला एकलेपणाची संवयच लावून घेतली असल्याने दुसऱ्या कोणावांचून त्यांचे मुळीच नडत नाही.

प्रातः परिस्थितीशी झटकन समरस होणे, तीत स्वतःला सामावून घेणे, हा गुण अण्णांना जन्मभर—विशेषतः आतांच्या म्हातारपणी—अतिशय उपयोगी पडला.

आहे. म्हणून ते कोठेही व कोणत्याही समाजांत जावोत - ते वेगळे किंवा एकटे पडत नाहीत. या वेगळे पडण्यालाच कांहीजण 'वैशिष्ट्य' म्हणतात; आणि ते मिळावे म्हणून जिवाचा कोण आटापिटा करीत असतात. पण अण्णांचे स्वतःचे असे कांहींच वैशिष्ट्य कशांतही दिसत नाही. त्यांच्या सूनबाई कावेरीबाई आपल्या 'घरगुती जीवनांतील अण्णांचे व्यक्तिमत्व' या साध्या व सुंदर लेखांत ('वसंत' एप्रिल १९४८ चा 'कर्ब' अंक) लिहितात, "पण स्वतःचे वैशिष्ट्य लोकांना त्रासदायक होऊं न देणें हेंच त्यांचें वैशिष्ट्य. पाण्याचा रंग सांगतां येतो का कुणाला? पण विशिष्ट रंग सांगतां आला नाही, तरी प्रत्येकाशीं एकरूप होण्याचा त्याचा गुण हाच आपण मोठा महत्वाचा मानतो. अण्णा मुलांबरोबर ऑम्लेट खातील, आणि नातवंडे फटाके, फुलवाज्या उडवीत असतांना त्यांच्याहि आनंदांत भाग घेतील. आणि ते नुसतें दूर वसून 'खेळताहेत मुलें, खेळूं या त्यांना' अशा भावनेनें नाही, तर अगदीं समरस होऊन. सर्वांना ते आपल्या बरोबरीचे वाटतात. वृद्धांत वृद्ध, तरुणांत तरुण, मुलांत मूल!" आणि या समरसतेचे कोडे न उलगडून कावेरीबाई भावडे-पणानें चिंचारतात "हें कसें जमते त्यांना कोण जाणें!"

अण्णांच्या सुखी-समाधानी म्हातारपणाचे आणखी एक कारण म्हणजे आपली कोणी उपेक्षा करीत आहे, असें त्यांना कधीच वाटत नाही. कोणी तशी करीत नाही हेंहि तितकेंच खरें. त्यांचे लेक व सुना त्यांना इतकी जपतात की अण्णा म्हणजे घरांतलें एक लहात मूलच. खाणें, पिणें, स्नान, झोंप इत्यादिसंबंधी त्यांच्या सर्व टुका अत्यंत काळजीपूर्वक सांभाळल्या जातात. बाहेरगांवीं कोठें जावयाचें असल्यास त्यांना कसल्याहि प्रकारची चिंता पडणार नाही, याची सर्वजण दक्षता बाळगतात. मनांत एखादे वेळीं येतें कीं अण्णांनीं एवढें कार्य केलें त्यांत नवल तें काय? सर्व अनुकूल अशी परिस्थिति असतांना कोणीहि करील. पण असें मनांत येणें हा निव्वळ बालिशपणा आहे. हवी असलेली परिस्थिति माणसानें स्वतः करून घ्यावयाची असते. सुख-सोयी कितीहि असल्या, तरी त्या जाणून घेऊन त्यांत समाधान मानतां येणें, ही एक मोठी कला आहे; आणि अण्णांनीं ही साध्य करून घेतली असल्यानें ते सर्वत्र व सदैव सुखी राहूं शकतात. असो. अण्णांच्या वृद्धावस्थेचे वर्णन व विवेचन पुष्कळच झालें. वाजवीपेक्षां जास्त झालें असेंहि कोणी म्हटल्यास तें हान्य केलें पाहिजे. पण हा विषयच इतका मनोरंजक व विवेचनीय आहे कीं, तो रंगवण्याचा माणसाला मोहच पडावा.

१९२८ पासून गेल्या ३० वर्षांत अण्णांचे कौटुंबिक दृष्ट्या सर्व कांहीं नुसतें 'स्थिरस्थावर'च नव्हे तर पूर्णपणें सुप्रतिष्ठित झालेलें आहे. मुलांच्या परदेशाच्या शिक्षणावर व पार्वतीबाई आठवले यांना अमेरिकेंत पाठवण्यावर झालेला सर्व खर्च आतां सव्याज भरून निघाल्यानें अण्णांना आपला सर्व पैसा मूळ इच्छे-

प्रमाणें राष्ट्रकार्यासाठी देतां आला आहे. त्यांना आलेल्या वैयक्तिक देणग्याहि त्यांनीं संस्थेकडे दिल्याच. शिवाय वेळोवेळीं स्वतःची भरही घातली. अशा रीतीनें सुमारे रु. १११००० त्यांनीं आश्रमाकडे पोंचविले आहेत. अण्णांना जीवनांत खंत किंवा खेद वाटण्यासारखें कांहीं उरलें नसून, सर्व प्रकारची प्रसन्नता व सफलता वाटण्यासारखी स्थिति प्राप्त झाली आहे.

नव्वदावीनंतरच्या गेल्या ९-१० वर्षांतील अण्णांच्या जीवनांत आतां सांगण्यासारखें कांहीं उरलेलें नाही, जें कांहीं थोडें उरलें आहे, त्याचें सुंदर चित्रण सौ. मालतीबाई बेडेकर यांनीं 'आलमगीर' साप्ताहिकाच्या १४ एप्रील १९५७ च्या अंकांत मोठ्या मार्मिकतेनें व सहृदयतेनें केले आहे. तें दिलें म्हणजे झालें. 'म्हाताऱ्या' अण्णांचें वर्णन करतांना त्या म्हणतात :—

“आतां अण्णांना नीट दिसत नाही. ऐकूं येत नाही. स्मरणशक्तीनें तर चांगलाच दगा दिला आहे. गात्रें थकलीं आहेत. पण इतर अनेक वृद्धांपेक्षां अण्णांचें वृद्धपणसुद्धां निराळें आहे. सामान्यतः 'साठी बुद्धि नाठी' होते. म्हातारपण तें दुसरें बाल्यच असें आढळतें. हें बाल्य इतरांना अधिक जाचाचें असतें. कारण उभ्या आयुष्याच्या अनुभवांची शिदोरी जवळ असल्याच्या आभासांत म्हातारीं माणसें दुसऱ्याजवळ बोलतात आणि दुसऱ्याकडून अपेक्षा करतात. पुनः अपेक्षाभंगानें त्यांना राग किंवा दुःखहि त्रासदायक होतें. आपल्या अनुभवाची शिदोरी शिळी झाली आहे, तिला विस्मरणानें गळती लागली आहे, हें पटणेंहि वार्धक्यांत कठीण असतें. मग कुरकूर, तक्रार, चिरचिर, अशा अनेक बदसुरांना सुरुवात होत असते.

“लहानपणीं जिभेचें जें हावरेंपण असतें तें चव घेऊन तृप्त होत असतें. म्हातारपणीं जिभेला तशीच खा खा सुटते. पण इतर गात्रांप्रमाणेंच चवीचाहि तिकोपपणा जाऊन केवळ तडतडतें असमाधान शिल्लक असतें. 'आमच्या वेळीं असें नव्हतें', 'आम्हीं असें केले नाही', या सिद्धांतांचा परिपोषच विज्ञती दृष्टि नि दुबळे शब्दवेध प्रतिक्षणीं करित असतात.

“अण्णांचें वार्धक्य या अनेक वृद्धांपेक्षां निराळें आहे. अण्णांना ज्यावेळीं जीभ ही बेचव चाळे करते आहे असें लक्षांत आलें, त्माक्षणीं त्यांनीं आयुष्यभराचे त्यांचे साथीचे जे संयम आणि निग्रह त्यांना आव्हान दिलें. अण्णांनीं जिभेला आजन्म लगाम घातलेला आहे. आपल्याशीं कोणी बोलत माहीं, आपल्याला कोणी विचारित नाही, आपली उपेक्षा होत आहे, हा म्हातारपणाचा हृद्रोग अण्णांना नाही. ते स्वतःच्या मनाच्या सोबतीत जन्मभर आनंद मानीत आले आहेत. त्यांचें सुख दुसऱ्यांशीं बोलण्यावर, दुसऱ्यांच्या कृतींवर विसंबलेलें कधीच नव्हतें. कानापुरतें दुसऱ्यांच्याशीं बोलायचें एवढेंच त्यांना माहीत. जिभेचे रुचीसाठीं लाड त्यांनीं कधीं केले नाहीत, तसे शब्दांच्या आतषवाजीसाठींहि जिभेचे लाड पुरविले नाहीत.

त्यामुळे त्यांचे सुख दुसऱ्यावर अवलंबून नाही. एकटेपण त्यांना कांटेरी वाटत नाही. ते एकटेपणांत आजवर नेहमीच तल्लीन असत आणि आतांही आहेत.

“आतां अण्णा काय करतात असें जर विचारलें तर त्यांच्या घरचीं माणसें ‘ते अत्यंत नियमित राहतात, त्यांचा कुणाला त्रास नाही’ असेंच उत्तर देतील. अण्णा नेमके त्याचवेळीं उठतात, त्याच वेळीं अंधोळ. त्याच वेळीं नेमके तितकेच खाणें, आणि झोप. आतां रोज अनेक वर्षे केलेला कांहीं मैल चालीचा व्यायाम बंद झाला, तरी शिथिल गात्रें करूं देतील तेवढी चळवळ अजूनहि नियमित व्यायाम म्हणून त्यांची सुरू असते. ते विचारलेल्या प्रश्नांचीं उत्तरें देण्याइतकें किंवा वस्तूची गरज लागल्यास ती मागण्यापुरतें बोलतात. मुलाच्या घरीं राहतात, पण नियमित वेळीं आपल्या मेव्हणीच्या मुलाकडे जाऊन नियमित वेळीं पुन्हां मुलाकडे येतात. त्यांचा साथी रोडिओ. नियमित वेळीं खूप मोठ्या आवाजाचा वेध कष्टानें घेत ते रोडिओ ऐकत राहतात.

“‘आतां कंटाळा आला आहे’, असें म्हणून आपल्या थकावटीची छाया ते दुसऱ्यावर कधीच टाकीत नाहीत. त्यांना आतां दोन मिनिटांपूर्वी काय वाचलें नी काय घडलें याचें स्मरण नसतें. पण त्यांना रोडिओवर बोलावणें आलें तरी ते जातात. सभांचे अध्यक्ष म्हणूनहि ते जातात. नव्या म्हातान्यांच्या नि तरुणांच्या कार्यांना आशीर्वाद घ्यायलाहि जातात. मोठा दिवा लावूनहि त्यांना नीट दिसत नाही. तींच तींच वाक्यें ते पुन्हां पुन्हां उच्चारतात. पण ते अत्यंत थोडें असेंच जन्मभर बोलत आले. अजूनहि तसेंच बोलतात. त्यामुळें पुनरुक्तीचा त्रास श्रोत्यांना कळण्याच्या आधीच त्यांचें अजूनहि अत्यंत खगखणीतपणें होणारें भाषण संपतेंहि.

“आतां अण्णा खूप वाचतात ! आणि वाचतां वाचतां सारें विसरतात ! ते सुनेची मामववंशशास्त्रा(Anthropology)ची पुस्तकेंहि वाचतात. नातीचीं क्रमिक पुस्तकें चाळतात, नवीं आलेलीं मासिकें नि पुस्तकें वाचतात, विसरतात आणि पुन्हां तेंच वाचतात असतात. — सहा सहा आठ आठ तास ! तरुण किंवा वयातीत माणसांना शंभर वर्षांच्या वयातीतपणाची अवस्था कल्पनेनेंहि होत नसल्यानें अण्णांच्याकडे अभिप्रायासाठीं पुस्तकें येतात. महत्त्वाच्या सल्ल्यासाठीं विचारणा असलेलीं पत्रें येतात. अण्णा नियमितपणें तीं वाचतात. आणि सारें विसरतात ! अण्णा जुनें विसरलें आहेत, नवें विसरत आहेत, माणसें आठवत आहेतच असें नाही. स्मरणसांख्यीचे दुवे जागोजाग तुटले आहेत, तुटत आहेत. पण अजून ते निरलस उद्योगी आहेत, नियमित आहेत. त्यांच्या देहाचा घडा ज्या यांत्रिकपणें त्यांनीं घडवीत आणला, तसाच यांत्रिकपणें चालला आहे.

“लोक त्यांना गाडींत घालून सभांना नेतात. ते आनंदानें जातात. त्यांना अर्ध्या तासावर सभेंत बसवून घेऊं नका म्हणून कुटुंबीय ताकीद करतात. अण्णांना ते

समोरचा समाज बघून जुन्या काळांतील आपल्या जीवनाचा क्षणाक्षणाला विसर पडत चाललेला आनंद नव्याने मिळतो, आणि जितका वेळ सभा चालेल तितका वेळ अण्णा सभेत बसून राहतात, अर्धा तासाचे नियंत्रण न जुमानतां लोकांवर आपले अस्तित्व ते कधीहि लादत नाहीत. प्रतिक्षणी विसरणारे वाचन, कष्टाने ऐकू येणारा रेडिओ, प्रतिसादाच्या अभावाने विद्वरसे झालेले सभाजन ही अण्णांची करमणूक. तसें म्हटलें तर प्रतिक्षणी अण्णांचें जग नव्याने जन्माला येऊन विराम पावतें आहे, आणि अण्णा दर क्षणी नव्या उत्साहाने जगताहेत, पूर्वीच्याच अबोल अलिसपणाने. निरलस निग्रहाने आणि संयमाने.

“या साऱ्या गोष्टी जितक्या साध्या वाटतात. तितक्या निःसंशय नाहीत. साठी-पासूनचीं म्हातारीं अनेक माणसें पाहिलीं म्हणजे अण्णांचें शंभराव्या वर्षींचें म्हातारपण निश्चित निराळें आहे. नैसर्गिक थकव्याखेरीज अण्णांचा देह निकोप आहे.

“अण्णांचें आयुष्य सर्वस्वीं एका ध्येयाला बाहिल्लें. राजकारण, साहित्य, समाजकारण इत्यादींवर नाना तऱ्हांनीं वादगें माजत. तेव्हांहि अण्णा एकमार्गी-पणाने जात. कोणत्याहि इतर बाबींवर बोलत नसत. त्यांना जें कृतीत आणावयाचें असे, त्याबद्दल ते खणखणीत व निर्भयपणे बोलत. इतर कोणत्या गोष्टी त्यांच्या मनाला जणूं स्पर्शतच नसत. काम ज्या व्यक्तीपाशीं असेल तीच व्यक्ति त्यांना जणूं दिसे. त्यांच्या ध्येयपूर्तीसाठीं जीं माणसें त्यांना दिसत, त्यांच्याशींच अण्णा नेमके बोलत. अण्णांना जें हवें होतें तें साध्य झाल्याचें समाधान असल्यानें शेंकडों म्हाताऱ्यांसारखे घाधावलेलें असमाधान त्यांच्या ठिकाणीं कधींच दिसत नाही. तडतड नाही, कांहीं नाही. ते म्हातारपणाला असाहाय्यपणे शरण गेले आहेत, असें नव्हे; तर पुऱ्या जाणीवेनें समर्थ मनाने त्यांनीं म्हातारपण स्वीकारलें आहे. त्यामुळे त्यांना आजन्मांत ज्या गोष्टीकडे वळण्यास फुरसतच झाली नाही, त्या गोष्टी ते करीत राहतात. आणि त्यांचें आयुष्य पुरें भरलेलें असतें. पूर्वीं कधीहि साहित्य वाचण्याइतकी सवड त्यांना नव्हती. गाणे ऐकण्याला सवड त्यांना नव्हती. करमणुकीच्या कार्यक्रमांना थांबण्याइतकी सवड नव्हती. अण्णांनीं सिनेमा कित्येक वर्षे पाहिलेला नव्हता. गेलीं दहाबारा वर्षे ते या नव्या जगाकडे वळले आहेत. म्हातारपणाची निरपेक्ष करमणूक म्हणून त्यांच्या या स्वतःशींच तल्लीन असलेल्या वृत्तींनीं अण्णांचें म्हातारपणसुद्धां त्यांच्या ध्येयनिष्ठ तरुणपणाइतकेच निरुपद्रवी, आदरणीय आणि लोभस वाटतें.”

आमचे आतांचे अण्णा हे असे आहेत. अशाहि स्थितीत ते आणखी पुष्कळ काळपर्यंत जगोत. त्यांच्या नुसत्या असण्यानेंहि त्यांच्या निरानिराळ्या संस्थांतील कार्यकर्त्यांना स्फूर्ति मिळत राहिली; इतकेच नव्हे तर महाराष्ट्राच्या अस्मितेत व कर्तृत्वांत आणि भारताच्या प्रतिष्ठेत व पावित्र्यांत भर पडेल.

भारतरत्न डॉ. धोंडो केशव कर्वे यांच्या जीवनाचा कालपट

१८ एप्रिल	१८५८	जन्म
	१८७३	राधाबाईशी लग्न.
	१८७६	मराठी ६वीची परीक्षा पास
	१८८१	मॅट्रिक्युलेशन परीक्षा
	१८८४	बी. ए. परीक्षा
	१८८५	शिक्षक, एल्फिन्स्टन हायस्कूल
	१८८७	एम. ए. परीक्षा (अनुत्तीर्ण)
	१८८८ ते १८९१	शिक्षक, मराठा व इतर हायस्कूलें
	१८९१	पहिल्या पत्नीचा मृत्यु
१५ नव्हेंबर	१८९१	प्राध्यापक, फर्ग्युसन कॉलेज
११ मार्च	१८९३	आनंदीबाईशी पुनर्विवाह
३१ डिसेंबर	१८९३	विधवाविवाहोत्तेजक मंडळीची स्थापना
२० ऑगस्ट	१८९५	विधवा-विवाह-प्रतिबंध-निवारक मंडळी असा बदल
१४ जून	१८९६	अनाथबालिकाश्रमाची मंडळी - स्थापना
१ जानेवारी	१८९९	पुण्यांत आश्रमाची सुहवात
जून	१९००	आश्रमाचें हिंगण्यास स्थलांतर
४ मार्च	१९०७	महिला विद्यालय स्थापना
४ नव्हेंबर	१९०८	निष्काम-कर्म-मठ स्थापना
डिसेंबर	१९११	महिलाविद्यालयाचें हिंगण्यास स्थलांतर
३ जून	१९१६	महिला विद्यापीठाची स्थापना
जून	१९१७	अध्यापिकाशाळेची स्थापना
एप्रिल	१९१८	पुणें कन्याशाळेची स्थापना
१८ एप्रिल	१९१८	६१ वा वाढदिवस
	१९२०	सर विठ्ठलदास ठाकरसींची देणगी
१८ एप्रिल	१९२८	७१ वा वाढदिवस
	१९२९-३०	त्रिखंड प्रवास
	१९३०-३२	आफ्रिकेचा प्रवास
	१९३२	ठाकरसी ट्रस्टीविह्वल दावा
	१९३५	ठाकरसी ट्रस्टीशी तडजोड
	१९३६	महाराष्ट्र-ग्राम-प्राथमिक-शिक्षण मंडळाची स्थापना

१८ एप्रिल	१९३८	८१ वा वाढदिवस
	१९४२	बनारस हिंदु युनिव्हर्सिटीची डी. लिट् पदवी
	१९४४	समता-संघाची स्थापना
	१९४६	अनाथ बालिकाश्रमाचा सुवर्णमहोत्सव व हिंगणें स्त्री-शिक्षण संस्था हें नामकरण
एप्रिल	१९४८	९१ वा वाढदिवस
	१९४९	श्री. ना. दा. ठा. महिला विद्यापीठ कायदा
२९ नव्हेंबर	१९५०	बायाचा मृत्यु
	१९५१	पुणे विद्यापीठाची डी. लिट्. पदवी
	१९५४	महिला विद्यापीठाची डी. लिट्. पदवी
	१९५५	पद्मविभूषण पदवी
२३ ऑक्टोबर	१९५६	हिंगणें स्त्री-शिक्षण संस्थेचा हीरकमहोत्सव
	१९५७	मुंबई विद्यापीठाची एल्.एल्. डी. पदवी
	१९५८	भारतरत्न पदवी, मुंबई महानगरपालिकेचें मानपत्र व शताब्दिमहोत्सव

परिशिष्ट

प्रवासाचें टिपण

स्थळाचें नांव	घालविल्ले दिवस	व्याख्यानांची संख्या	श्रोत्यांची संख्या	*चहा जेवणांची निमंत्रणे	मुलाखती शैक्षणिक संस्थांना भेटो	शेरा
इंग्लंड एप्रिल १९२९						
लंडन	२	१	८०	१		
मालव्हर्न	५	१	४५			प्राथमिक शिक्षकांचें संमेलन
लंडन	४	१	८०	२		
सॅंडाउन, आइल ऑफ वाइट	६	१	१००			हिंदी लोकांचें संमेलन
फ्रान्स एप्रिल १९२९						
पारिस	९	४	१५०	२	१	
ग्रेट ब्रिटन आणि आयर्लंड मे ते जुलै १९२९						
लंडन	६				१	
केंब्रिज	३	२	५०	२		
लंडन	१०	५	२७५	६		
वोर्न	१					डॉ. मॅनच्या प्रयोगशाळेस भेट
ऑक्सफर्ड	२	१	१५	१	३	३
मॅचेस्टर	२	१	३५			
दगल्स, आइल ऑफ मॅन्	२					सर क्लॉड हिल, ले. गव्हर्नर, आइल ऑफ मॅन् यांचे पाहुणे
लिव्हरपूल	४	४	२६०	३	६	
डब्लिन	५	३	१२५	४	४	६
ग्लासगो	५	२	१००		१	७
एडिंबरो	५	२	७५	१	१	१
न्यूकॅसल ऑन टाइन	१	१	३०			

* मोकळेपणीं संभाषणाला वेळ मिळावा ह्या हेतूनें हीं निमंत्रणे दिलेलीं असतात.

स्थळाचें नांव	घालविलेले दिवस	व्याख्यानांची संख्या	श्रोत्यांची संख्या	चहा जेवणांची निमंत्रणे	मुलाखती शैक्षणिक संस्थांना भेटी	शेरा
लीड्स	८	३	२५०	१	२	लेक डिस्ट्रिक्टमध्ये २ दिवस घालविले
शेफील्ड	२	१	६०			
इल्कले	१					लीड्स युनिव्हर्सिटीच्या आंतर-राष्ट्रीय संघाचें वार्षिक संमेलन
बार्मिंघॅम्	३	२	१२५	३		
लंडन	१६	३	२००	४	१	हाय् वायकॉब येथील गार्डन् स्कूल व लेचवर्थ ह्या गार्डन् सिटीला भेट ब्रूज, आंतवर्थ, रोट्टरडाम, हाग आणि आमस्टरडाम या गांवां थोडा थोडा मुक्काम शैक्षणिक संस्थांच्या प्रतिनिधींची जागतिक परिषद् बोटीनें लाक लेमनची आणि मोटरनें माऊंट ब्लॅकची सफर ब्लॅक फॉरेस्टची लहानशी सफर
बेल्जम आणि हॉलंड						
जुलै १९२९						
स्वित्झर्लंड जुलै-						
ऑगस्ट १९२९						
जिनीव्हा	१०	२	७५			
बाझल	१					
डेन्मार्क ऑगस्ट						
१९२९						
एलिसनोर	१५	२	१५०			शिक्षणविषयक जागतिक परिषद्
कोपेनहागेन	२				२	
स्वीडन ऑगस्ट						
१९२९						
शोकहोल्म	३	१	१५०		६	उप्साला युनिव्हर्सिटीस भेट
नॉर्वे ऑगस्ट १९२९						
ओस्लो	२	१	१२५		३	
जर्मनी सप्टेंबर						
१९२९						
बर्लिन	८	२	१५०		१	३
लायप्ट्झिग्	४	१	१००			१
हांव्बुर्ग	४	१	१५०			२

स्थळाचें नांव घालविल्ले स्थानांची स्थिति स्थळाचें नांव स्थळाचें नांव स्थळाचें नांव स्थळाचें नांव स्थळाचें नांव स्थळाचें नांव

युनायटेड स्टेटस् ऑफ अमेरिका न्यूयॉर्कमध्ये राहून फिलाडेल्फियापर्यंतच्या गांवांना भेटी

सप्टेंबर ते डिसेंबर १९२९

न्यूयॉर्क सप्टेंबर २६ ते १० १२०० २१ ११ १ नोव्हेंबर २

स्केनेक्टडी	३					जनरल इलेक्ट्रिक कंपनीस भेट
पूकिप्सी	१	३	३०			१ व्हासर कॉलेज
हानोव्हर	१	१	१५०			१ डार्टमथ कॉलेज
बोस्टन	२	३	३२५	२	२	२
साराटोगा स्पिंग्ज	१	१	६००			१ स्टिकड्मोर कॉलेज
विल्यम्स टाउन	१	१	३०			१ विल्यम्स कॉलेज
नॅक	१	१	२५			१ क्लार्कस् टाऊन कंट्री क्लब
वेस्टटाउन	१	१	४००			१ वेस्टटाउन स्कूल
जॉर्ज स्कूल	१	१	५००			१
फिलाडेल्फिया	३	३	७००	२	२	३
ब्रिन् मॉर	१	१	७५			१ ब्रिन् मॉर कॉलेज
वॉशिंग्टन	३	४	३७५	१	२	१
ग्रीन्स्बरो	१	२	९५०		३	
पिट्सबर्ग	८	८	६५०	११	२	३
बिट्ट्रीइट	४	६	४००	३	१	१
अॅन् आर्बर	१	१	५०	१	१	१
शिकागो	५	७	११००	५	१	२
कौन्सिल ब्लम्स	३	४	३२५	१		१
आयोवा सिटी	१	१	१५०			
डिमाँडन्	१	४	२८००	१		३
लॉस एंजल्स	६	७	११००	७	२	२
क्लेअर मॉट	१	१	१५०	१		
रिव्हर साइड	१	१	५००	१		
ओकलँड	३	३	४००	३		
सॅन्फ्रान्सिस्को	६	४	२००	६		१ मिल्स कॉलेजांत पाहुणे
स्टॉकटन्	१	१	१०			

स्थळाचें नांव	घालविल्ले दिवस	व्याख्यानांची संख्या	श्रोत्यांची संख्या	बहा जेवणांची संख्या	निमंत्रणे	मुलाबती	शैक्षणिक संस्थांना भेटी	शेरा
संक्रमेंटो	३	१	२५०					
जपान जानेवारी								
१९३०								
योकोहामा आणि टोक्रिओ	१०	२	१५०	१	१	८		ख्रियांच्या युनिव्हर्सिटीस भेट
कोबे	८	७	५७५	५		८		
चीन जानेवारी-								
फेब्रुवारी १९३०								
शांघाय	८	१	२५	३		१		
हॉंगकॉंग	८	२	१००	३				
फिलिपाईन बेटें								
फेब्रुवारी १९३०								
निला	५	४	६५०	१	२			
जाव्हा मार्च १९३०								
सुरबाया	४	२	१५०	१				
जोकजा	१							बडाबुद्ध स्तूप
बटेव्हिया	३	२	१००		१			
मलाया द्वीपकल्प								
मार्च-एप्रिल १९३०								
सिंगापूर	८	५	५००	१				
क्वालालुंपूर	५	२	५५०					
ईपो	४	१	६०	१				
टायपिंग्	२	१	७५					
पेनांग	५	२	१५०					

स्थळाचें नांव	घालविलेले दिवस	व्याख्यानांची संख्या	जिल्हा शाळा संख्या	चहा जेवणांची निमंत्रणे	तीला खर्च	शैक्षणिक संस्थांना भेटी
---------------	----------------	----------------------	--------------------	------------------------	-----------	-------------------------

केनिया कॉलनी जानेवारी, फेब्रु. व आक्टो. १९३१ आणि फेब्रुवारी १९३२

× मोंबासा	९९	६	१२००	९	३	३
नायरोबी	१६	२	४५०	७	२	४
एल्डोरेट	२	१	१००			३
किटाले	१	१	४०			३

युगांडा मार्च, एप्रिल, मे १९३१

टरोरो	१	१	३०			
कलीरो	३			१		
नामागांडा	२			१		
कमुली व भोंवतालचे गांव	९	१	२५	२		
जिंजा	१९	२	३००	४		२
लुगाझी	२			१		
कंपाला	१७	२	१६०	४	३	३
मसाका	३	१	५०			२
एन्टेबी	३	१	७५			१
होइमा	२	१	५०			१
मसिंडी	२	१	६०			
मबाळे	५	१	१००	१		२
सोरोदी	२			१		

झांजिबार सप्टेंबर १९३१

झांजिबार	१९	४	८००	२	२	५
----------	----	---	-----	---	---	---

× हे मुख्य ठिकाण असल्यामुळे थोडेसे काम झाल्यावर तेथे परत येऊन कोठे कोठे जावयाचें, कोणाकडे उतरावयाचें वगैरे कार्यक्रम ठरवून ओळखीचीं पत्रे घ्यावीं लागत, ह्यामुळे येथे पुष्कळ दिवस राहावे लागले.

स्थळानें नांव	घालविलेले दिवस	व्याख्यानांची संख्या	निर्मिती संख्या	चहा जेवणांची निमंत्रणे	महासभे	शैक्षणिक संस्थांना भेटी
टॅंगनिका जून, जुलै, ऑगस्ट १९३१						
टांगा	९	३	३००	२		२
मोशी	४	२	१२५	१		
अरुशा	४	२	१००	५		
दारसलाम	३३	४	३००	४	२	५
बागामोयो	१			१		१
मोरोगोरो	५	१	२५	१		
किलोसा	१	१	३०			
डोडोमा	४	१	५०	१		१
टबोरा	१३	३	१७०	२	१	२
किगोमा	५	१	९०			
म्वांझा	९	३	१२०	२		
शाणवा	१					
बुकोबा	६	३	१२५	२		२
कामाचू	१	१	१५			
लिडी	४	२	८५			१
मिकिंदानी	१	१	५०			
पोर्तुगीज पूर्व आफ्रिका नव्हेंबर १९३१						
लोरेन्सो मार्क्स	२	१	४०	१		
दक्षिण आफ्रिका नव्हेंबर, डिसेंबर १९३१, जानेवारी १९३२						
डर्बान	३३	१०	२४००	१०	२	७
फिनिक्स	२					
पीटर मारित्झबर्ग	१					
लेडी स्मिथ	४	२	१६०	१	१	
जोहान्सबर्ग	१८	६	९५०	८	४	
प्रिटोरिया	१	१	३००			
किबलॅ	२					
डी. आर.	१					
केपटाउन	८	४	२४०	४	३	
यूटनहेग	१	१	२५			
पोर्ट एलिझाबेथ	२	२	१६०			
ईस्ट लेडन	२	१	६०			